

БИБЛИОТЕКА
АРХЕОЛОГИЧКИ ИНСТИТУТ
Српске академије наука

Би. бр. 5193-
X

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА

СТАРИНАР

ОРГАЈ АРХЕОЛОШКОГ ИНСТИТУТА

НОВА СЕРИЈА

КЊИГА IX-X/1958-1959

БЕОГРАД
1959

Nekoa Bryant

БИЛДИНГ
АРХЕОЛОГИЈА
Српске академије наука
МВ.Бр. 5193-

In memoriam

Николи Вулићу

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА

СТАРИНАР

ОРГАН АРХЕОЛОШКОГ ИНСТИТУТА

НОВА СЕРИЈА

КЊИГА IX-X/1958 - 1959

УРЕДНИК

ЂУРЂЕ БОШКОВИЋ

РЕДАКЦИОНИ ОДБОР

**Милутин Гарашанин, Миодраг Грбић, Александар Дероко,
Војислав Кораћ, Ђорђе Мано-Зиси, Светозар Радојчић,
Ђорђе Стричевић**

Примљено на V скупу Одјељења друштвених наука 18-VII-1958 године

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES

STARINAR

REVUE DE L'INSTITUT ARCHÉOLOGIQUE

**NOUVELLE SÉRIE
VOLUME IX - X / 1958 - 1959**

**RÉDACTEUR
DJURDJE BOŠKOVIĆ**

COMITÉ DE RÉDACTION

Milutin Garašanin, Miodrag Grbić, Aleksandar Deroko, Vojislav Korać,
Djordje Mano-Zisi, Svetozar Radojičić, Djordje Stričević

Présenté à la Vème séance de la Classe des Sciences Sociales
de l'Académie Serbe des Sciences, le 18-7-1958

**BEOGRAD
1959**

САДРЖАЈ — SOMMAIRE

<p><i>Растислав Марић</i> <i>Rastislav Marić</i></p> <p><i>Растислав Марић</i> <i>Rastislav Marić</i></p> <p><i>Ђурђе Бошковић</i> <i>Djurdje Bošković</i></p> <p><i>Миодраг Грбић</i> <i>Miodrag Grbić</i></p> <p><i>Милутин Гараšанин</i> <i>Milutin Garašanin</i></p> <p><i>Драга Гараšанин</i> <i>Draga Garašanin</i></p> <p><i>Драгослав Срејовић</i> <i>Dragoslav Srejović</i></p> <p><i>Цвијито Фисковић</i> <i>Cvito Fisković</i></p> <p><i>Ђорђе Стричевић</i> <i>Djordje Stričević</i></p> <p><i>Ђорђе Стричевић</i> <i>Djordje Stričević</i></p> <p><i>Драгослав Срејовић — Александар Симовић</i> <i>Dragoslav Srejović — Aleksandar Simović</i></p> <p><i>Лазар Мирковић</i> <i>Lazar Mirković</i></p>	<table style="width: 100%; border-collapse: collapse;"> <tbody> <tr> <td style="width: 70%;">Никола Вулић</td> <td style="width: 30%; text-align: right;">XI</td> </tr> <tr> <td>Nikola Vulić</td> <td style="text-align: right;">XIII</td> </tr> <tr> <td>Библиографија радова Николе Вулића</td> <td style="text-align: right;">XV</td> </tr> <tr> <td>Bibliographie de Nikola Vulić</td> <td style="text-align: right;">XV</td> </tr> <tr> <td>Наши археологија — данас</td> <td style="text-align: right;">1</td> </tr> <tr> <td>Nos problèmes archéologiques — aujourd'hui</td> <td style="text-align: right;">5</td> </tr> <tr> <td colspan="2" style="text-align: center; font-weight: bold;">РАСПРАВЕ — ETUDES</td> </tr> <tr> <td>Старчево као најранији израз неолитске економике на Балкану</td> <td style="text-align: right;">11</td> </tr> <tr> <td>Starčevo als früheste Ausdrucksform der Neolithwirtschaft auf dem Balkan</td> <td style="text-align: right;">17</td> </tr> <tr> <td>Период прелаза из неолита у метално доба у Војводини и северној Србији</td> <td style="text-align: right; border-top: 1px solid black;">(19) 33</td> </tr> <tr> <td>L'époque de transition du néolithique à l'âge des métaux en Voïvodine et en Serbie du Nord</td> <td style="text-align: right;">33</td> </tr> <tr> <td>Студије из металног доба Србије — IV Остава из Јањева на Косову</td> <td style="text-align: right;">37</td> </tr> <tr> <td>Studien zur Serbischen Metallzeit — IV Der Hortfund von Janjevo auf dem Kosovo</td> <td style="text-align: right;">42</td> </tr> <tr> <td>Бронзана статујета из Тамнича</td> <td style="text-align: right; border-top: 1px solid black;">(43) 51</td> </tr> <tr> <td>La statuette en bronze de Tamnič</td> <td style="text-align: right;">51</td> </tr> <tr> <td>Старокршћански уломци из Дубровника</td> <td style="text-align: right;">53</td> </tr> <tr> <td>Fragments paléochrétiens de Dubrovnik</td> <td style="text-align: right;">57</td> </tr> <tr> <td>Ђаконикон и протезис у ранохришћанским црквама</td> <td style="text-align: right;">59</td> </tr> <tr> <td>The diakonikon and the prothesis in early Christian churches</td> <td style="text-align: right;">66</td> </tr> <tr> <td>Иконографија композиција са царским портретима у Сан Витале</td> <td style="text-align: right;">67</td> </tr> <tr> <td>The iconography of the compositions containing imperial portraits in San Vitale</td> <td style="text-align: right;">75</td> </tr> <tr> <td>Портрет византиске царице из Балајница</td> <td style="text-align: right; border-top: 1px solid black;">(77) 86</td> </tr> <tr> <td>Portrait d'une impératrice byzantine de Balajnac</td> <td style="text-align: right;">86</td> </tr> <tr> <td>О иконографији мозаика изнад царских врата у нартексу цркве Св. Софије у Цариграду</td> <td style="text-align: right;">89</td> </tr> <tr> <td>Sur l'iconographie des mosaïques au-dessus de la „Porte impériale“ dans le narthex de Sainte Sophie à Constantinople</td> <td style="text-align: right;">96</td> </tr> </tbody> </table>	Никола Вулић	XI	Nikola Vulić	XIII	Библиографија радова Николе Вулића	XV	Bibliographie de Nikola Vulić	XV	Наши археологија — данас	1	Nos problèmes archéologiques — aujourd'hui	5	РАСПРАВЕ — ETUDES		Старчево као најранији израз неолитске економике на Балкану	11	Starčevo als früheste Ausdrucksform der Neolithwirtschaft auf dem Balkan	17	Период прелаза из неолита у метално доба у Војводини и северној Србији	(19) 33	L'époque de transition du néolithique à l'âge des métaux en Voïvodine et en Serbie du Nord	33	Студије из металног доба Србије — IV Остава из Јањева на Косову	37	Studien zur Serbischen Metallzeit — IV Der Hortfund von Janjevo auf dem Kosovo	42	Бронзана статујета из Тамнича	(43) 51	La statuette en bronze de Tamnič	51	Старокршћански уломци из Дубровника	53	Fragments paléochrétiens de Dubrovnik	57	Ђаконикон и протезис у ранохришћанским црквама	59	The diakonikon and the prothesis in early Christian churches	66	Иконографија композиција са царским портретима у Сан Витале	67	The iconography of the compositions containing imperial portraits in San Vitale	75	Портрет византиске царице из Балајница	(77) 86	Portrait d'une impératrice byzantine de Balajnac	86	О иконографији мозаика изнад царских врата у нартексу цркве Св. Софије у Цариграду	89	Sur l'iconographie des mosaïques au-dessus de la „Porte impériale“ dans le narthex de Sainte Sophie à Constantinople	96
Никола Вулић	XI																																																		
Nikola Vulić	XIII																																																		
Библиографија радова Николе Вулића	XV																																																		
Bibliographie de Nikola Vulić	XV																																																		
Наши археологија — данас	1																																																		
Nos problèmes archéologiques — aujourd'hui	5																																																		
РАСПРАВЕ — ETUDES																																																			
Старчево као најранији израз неолитске економике на Балкану	11																																																		
Starčevo als früheste Ausdrucksform der Neolithwirtschaft auf dem Balkan	17																																																		
Период прелаза из неолита у метално доба у Војводини и северној Србији	(19) 33																																																		
L'époque de transition du néolithique à l'âge des métaux en Voïvodine et en Serbie du Nord	33																																																		
Студије из металног доба Србије — IV Остава из Јањева на Косову	37																																																		
Studien zur Serbischen Metallzeit — IV Der Hortfund von Janjevo auf dem Kosovo	42																																																		
Бронзана статујета из Тамнича	(43) 51																																																		
La statuette en bronze de Tamnič	51																																																		
Старокршћански уломци из Дубровника	53																																																		
Fragments paléochrétiens de Dubrovnik	57																																																		
Ђаконикон и протезис у ранохришћанским црквама	59																																																		
The diakonikon and the prothesis in early Christian churches	66																																																		
Иконографија композиција са царским портретима у Сан Витале	67																																																		
The iconography of the compositions containing imperial portraits in San Vitale	75																																																		
Портрет византиске царице из Балајница	(77) 86																																																		
Portrait d'une impératrice byzantine de Balajnac	86																																																		
О иконографији мозаика изнад царских врата у нартексу цркве Св. Софије у Цариграду	89																																																		
Sur l'iconographie des mosaïques au-dessus de la „Porte impériale“ dans le narthex de Sainte Sophie à Constantinople	96																																																		

<i>Радивоје Љубинковић</i>	Хумско епархијско властелинство и црква Светога Петра у Бијелом Пољу	97
<i>Radivoje Ljubinković</i>	La sénégeurie épiscopale de Hum et Saint Pierre à Bijelo Polje	124
<i>Ђурђе Бошковић</i>	О неким нашим градитељима и сликарима из првих деценија XIV века	125
<i>Djurđe Bošković</i>	Sur quelques maîtres-maçons et maîtres-peintres des premières décades du XIV ^e S. en Serbie et en Macédoine	131
<i>Светозар Радојчић</i>	Фреска покајања Давидовог у охридској Св. Софији	133
<i>Svetozar Radojičić</i>	La fresque de la pénitence de David à Sainte Sophie d'Ohrid	136
<i>Сергије Димитријевић</i>	Нове врсте српског средњовековног новца	137
<i>Sergije Dimitrijević</i>	Nouveaux types de monnaies médiévales serbes	167
<i>Мирјана Ђоровић-Љубинковић</i>	Иконостас цркве Светог Николе у Великој Хочи	169
<i>Mirjana Čorović-Ljubinković</i>	L'iconostase de l'église de Saint Nicolas à Velika Hoča	179
 ПРИЛОЗИ — APERÇUS		
<i>Драгослав Срејовић — Борислав Јовановић</i>	Оруђе и оружје од кости и накит из Винче	181
<i>Dragoslav Srejović — Borislav Jovanović</i>	Ustensiles et armes en os et parures de Vinča	190
<i>Милутин Гараšанин</i>	О питању аутентичности једног налаза из Винче	191
<i>Milutin Garašanin</i>	A propos de l'authenticité d'une découverte de Vinča	192
<i>Драга Гараšанин</i>	Студије из металног доба Србије — V Бронзани мач из Сараораца	193
<i>Draga Garašanin</i>	Studien aus der Metallzeit Serbiens — V Das Bronzeschwert aus Saraorci	196
<i>Војислав Трбуховић</i>	Прилог проучавању халштатске културе у средњем Подунављу	197
<i>Vojislav Trbušović</i>	Contribution à l'étude de la civilisation de Hallstatt sur le Danube moyen	201
<i>Александра Цермановић</i>	Римска бронзана лампа из околине Пожаревца	203
<i>Aleksandra Cermanović</i>	Die römische Bronzelampe aus der Umgebung von Požarevac	204
<i>Љубица Зотовић-Жунковић — Радмила Шалабалић</i>	Нов споменик Митриног култа	205
<i>Ljubica Zotović-Žunković — Radmila Šalabalić</i>	Un nouveau monument de Mithra	210
<i>Љубица Зотовић-Жунковић</i>	Три бронзане статуete из Неготинског музеја	211
<i>Ljubica Zotović-Žunković</i>	Trois statuettes en bronze du Musée de Negotin	214
<i>Лазар Мирковић</i>	Ограда на сликама раја у катакомбама Рима и ранохришћанским гробницама у Печују и Нишу	215
<i>Lazar Mirković</i>	Der Paradieszaun in den römischen Katakomben und den frühschriftlichen Gräften von Pečuj und Niš	216
<i>Мирјана Ђоровић-Љубинковић</i>	Уз проблем празних тумула	217
<i>Mirjana Čorović-Ljubinković</i>	Contribution au problème des tertres funéraires sans inhumation	217
<i>Невенка Петровић</i>	Прилог проучавању пропорција архитектуре у Царичином Граду	219
<i>Nevenka Petrović</i>	Contribution à l'étude des proportions dans l'architecture de Caričin Grad	221
<i>Светислав Мандић</i>	Једна ктиторка Беле Цркве Каранске	223
<i>Svetislav Mandić</i>	Une donatrice de Bela Crkva de Karan	225

ИЗВЕШТАЈИ — RAPPORTS

<i>Никола Тасић</i>	Праисториско насеље код Добановаца и прилог проучавању баденске групе у Војводини	227
<i>Nikola Tasić</i>	La station préhistorique de Dobanovci — Contribution à la connaissance de la civilisation de Baden en Vojvodina	241
<i>Милутин Гараšанин — Драга Гараšанин Milutin Garašanin — Draga Garašanin</i>	Нова ископавања на Великој Хумској Чуки код Ниша Neue Grabung in Velika Humska Čuka bei Niš	243 254
<i>Драга Гарашианин Draga Garašanin</i>	Ископавања на Гумништу—Дачком Риду у Доњој Слатини Fouilles de Gumnište—Dački Rid à Slatina	257 261
<i>Драга Гарашианин Draga Garašanin</i>	Ископавања тумула у Медвеђи код Лебана	263 265
<i>Јован Тодоровић — Александар Симовић Jovan Todorović — Aleksandar Simović</i>	Праисториска некропола у селу Рутевцу код Алексинца Das vorgeschichtliche Gräberfeld von Rutevac	267 271
<i>Милица Косорић Milica Kosorić</i>	Два групна налаза из североисточне Србије	273 276
<i>Георгије Орлов — Вojислав Трбуховић Georgije Orlov — Vojislav Trbušović</i>	Гроб металног доба у Старом Костолцу	277 279
<i>Душанка Вучковић-Тодоровић Dušanka Vučković-Todorović</i>	Грчки гроб из Демир Капије	281 286
<i>Душанка Вучковић-Тодоровић — Јован Тодоровић Dušanka Vučković-Todorović — Jovan Todorović</i>	Ископавање тумула у селу Моравцу код Алексинца	287 293
<i>Ђорђе Мано-Зиси Djordje Mano-Zisi</i>	Нова базилика у Царичином Граду	295 305
<i>Ђорђе Стричевић — Гојко Суботић Djordje Stričević — Gojko Subotić</i>	Ископавање Зањевачке цркве	307 315
<i>Живојин Гавrilović Živojin Gavrilović</i>	Кнемични индекс средњевековних људских костура из Брестовика	317 318
<i>Иван Здравковић Ivan Zdravković</i>	Археолошко-конзерваторски радови на Новом Брду у 1957 години	319 322
<i>Мирјана Ђоровић-Љубинковић Mirjana Čorović-Ljubinković</i>	Археолошка ископавања на Новом Брду у току 1957 године	323 332
<i>Војислав Јовановић Vojislav Jovanović</i>	Црква у Ваганешу	333 343
<i>Павле Мијовић Pavle Mijović</i>	Фреске у певници Балше III у Прасквици	345 353
<i>Аника Сковран Anika Skovran</i>	Црква св. Николе у Подврху код Бијелог Поља	355 366

Преглед археолошких ископавања у Н. Р. Србији 1956 године.— Велика Градина у Стапарима (А. Јуришић) 367, Стублине у Супској (М. и Д. Гарашанин) 368, Бањица код Београда (Ј. Тодоровић) 369, Радачје код Малче (Д. Крстић) 369, Јаково код Земуна (В. Трбуховић) 371, Градац код Злокућана (Б. Сталио) 371, Предионица у Приштини (Р. Галовић) 372, Главица код Ђурђева (Н. Тасић) 374, Глојдар у Нараћину (Д. Гарашанин) 374, Кличевац (М. Косорић) 375, Гробница у Гучи (М. Ђукнић) 375, Банатска Дубица (Н. Симовљевић) 376, Сремска Митровица — Sirmium (Б. Василић) 376, Врела у Лисовићу (М. Величковић) 377, Доклеа код Титограда (В. Корач) 378, Градина у Старом Сланкамену (Д. Димитријевић) 379, Бела Паланка — Remesiana (Ђ. Мано-Зиси и Љ. Поповић) 381, Јагодин Мала у Нишу (Н. Петровић и Љ. Зотовић) 382, Дољани код Титограда (В. Корач) 383, Врбас (О. Милутиновић) 386, Висока Раван у Брестовику (М. Ђоровић-Љубинковић) 386, Клиса код Сомбора (П. Веленрајтер) 387, Превлака у Боки Которској (В. Корач) 388

367

Chronique des fouilles en R.P. Serbie au cours de l'année 1956. — Velika Gradina à Stapari (A. Jurišić) 367, Stublina à Supska (M. et D. Garašanin) 368, Banjica près de Beograd (J. Todorović) 369, Radačje à Malča (D. Krstić) 369, Jakovo près de Zemun (V. Trbušković) 371, Gradac à Zlokucane (B. Stalić) 371, Predionica à Priština (R. Galović) 372, Glavica à Djurdjevo (N. Tasić) 374, Gloždar à Paraćin (D. Garašanin) 374, Kličevac (M. Kosorić) 375, Grotnica à Guča (M. Đuknić) 375, Banatska Dubica (N. Simovljević) 376, Sremska Mitrovica-Sirmium (B. Vasilijć) 376, Vrela à Lisović (M. Veličković) 377, Docleà près de Titograd (V. Korać) 378, Gradina à Stari Slankamen (D. Dimitrijević) 379, Bela Palanka-Remisiana (Đ. Mano-Zisi et Lj. Popović) 381, Jagodin Mala à Niš (N. Petrović et Lj. Zotović) 382, Doljani près de Titograd (V. Korać) 383, Vrbas (O. Milutinović) 386, Visoka Ravan à Breštovik (M. Čorović-Ljubinković) 386, Klisa près de Sombor (P. Velenrajter) 387, Prevlaka à Boka Kotorska (V. Korać) 388

367

КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ — COMPTES RENDUS

A. Benac, Crvena Stijena 1955, — Zelena Pećina, Gl. Zem. muz. Sarajevo 1957 (М. Гробић)	391
G. Novak, Prethistorijski Hvar. Grapčeva špilja, Zagreb 1955 (М. Гробић)	391
A. Benac, Neolitsko naselje u Lisičićima kod Konjica, Sarajevo 1958 (М. Гробић)	392
V. G. Childe, The Dawn of European Civilization, London 1957 (М. Гарашанин)	392
F. Schachermeyr, Die ältesten Kulturen Griechenlands, Stuttgart 1955 (М. Гарашанин)	393
J. Banner, Die Peceler Kultur, Archaeologia Hungarica XXXV, Budapest 1956 (Д. Срејовић)	395
R. Pittioni, Urgeschichte des österreichischen Raumes, Wien 1954 (М. Гарашанин)	397
L. Bernabo-Brea, Sicily Before the Greeks, London 1957 (М. Гарашанин)	398
J. Filip, Keltové ve Střední Evropě, Praha 1956 (J. Todorović)	399
Collection Hélène Stathatos, Les bijoux antiques par P. Amanry, Strasbourg 1953 (Д. Срејовић)	400
M. Bieber, The Sculpture of the Hellenistic Age, New York 1955 (М. Гробић)	401
V. Poulsen, Les Portraits Grecs, Copenhague 1954 (Љ. Зотовић-Жунковић)	402
A. Bruhl, Liber Pater, Paris 1953 (Љ. Зотовић-Жунковић)	402
Lj. Popovic-E. Čerškov, Ulpiana, Priština 1956 (Б. Сиричевић)	403
И. Николајевић-Стојковић, Рановизантиска архитектонска декоративна пластика у Македонији, Србији и Црној Гори, Београд, 1957 (Б. Сиричевић)	404
E. Dyggve, Visione (?) del re dei Goti, Studi in onore di Aristide Calderini e Roberto Paribeni III (Б. Сиричевић)	405
Lj. Karaman, Nekoliko zapažanja o srpskoj arhitekturi, Anal Hist. inst. Jugosl. akad. znanosti i umjetn. u Dubrovniku IV-V (Б. Сиричевић)	405

БИБЛИОГРАФИЈА — BIBLIOGRAPHIE

Répertoire d'archéologie, d'art et d'histoire culturelle. Publications parues en 1956 sur les monuments historiques, stations archéologiques et recherches scientifiques en Yougoslavie	407
---	-----

НЕКРОЛОЗИ — NECROLOGES

Милутин Миланковић 1879—1958 (Б. Гавела)	445
V. Gordon Childe 1892—1957 (М. В. Гарашанин)	446

Извештај о десетогодишњем раду Археолошког института Српске академије наука у периоду од 1947—1957 године	447
Dix années du travail de l'Institut Archéologique de l'Académie Serbe des Sciences 1947—1957	451

НИКОЛА ВУЛИЋ

1872—1945

Никола Вулић јријада малобројној првој генерацији класичних филолога модерног правца у Србији пред којом су, самим тим, били постављени многи и разноврсни задаци: прокупљање и проучавање стварина римског и преримског доба, привремење наставника класичних језика за средње школе и научних радника за појединачне дисциплине класичне филологије, ширење интересовања за класичне студије и упознавање широких маса с најновијим тековинама науке о класичној стварини. Одличан зналац класичних језика, добро упућен у грчке и римске стварине, он је већ од почетка свог дела као наставник и научник приступио извршењу тих задатака. У многобројним чланцима, објављеним по часописима и дневним листовима, Вулић обавештава нашу јавност и о знаменијим Грцима и Римљанима и о најновијим открићима у науци на којој је сам радио, преводима с класичних језика пружио је најширом масама могућност да упознају најбоља дела грчких и римских писаца, ушибеницима латинског језика и историском читанком омогућио је ученицима средњих школа да стекну основна знања по потребна за читање дела римских писаца и обавести се о најстаријем периоду историје, а прокупљањем и објављивањем стварина дао савремене изворе за упознавање преримског и римског доба наше земље о којима антички писци не дају много података. Својим обимним и многоструким радом као научник, преводилац и писац ушибеника, Вулић је остварио дубок утицај у културном развоју Србије прве половине XX века, а не мањи је његов дојринос и у прокупљању и проучавању стварина.

Римске стварине у Србији одавно су привукле пажњу образованих људи. Оне се прокупљају, особито посљедње две деценије прешлог века, после оснивања Српског археолошког друштва, али тако не систематски. Као наставник Историје Старог века на Великој школи и Универзитету Вулић је био предодређен да проучава римско доба наше земље а самим тим упућен и на прокупљање стварина, пошто су малобројни подаци античких писаца о нашој земљи већ били прокупљени и проучени, док је стварина сваким даном бивало све више јер су, с развојем привреде и економским јачањем Србије, предузимани обимни радови којима су откривани остатци материјалне културе некадашњих њених становника. Вулић је прво обраћао пажњу на већ откривене споменике и прокупљао их је и проучавао на штапованима која је скоро сваке године предузимао у разне крајеве Србије а на којима је код појединача будио интерес за стварине тако да су га они увек обавештавали о свему што би се из земље појавило. Касније је вршио и систематска искојавања да би стварине појадражио у земљи. Прва искојавања предузето је 1911 и 1912 године у Стојнику на Космају у коме је, уз помоћ Народног музеја, систематски осматраче једног римског војног логора, затим, од 1930 до 1933, у Македонији, у илирској некрополи код Грената (Гребеништа) на Охридском Језеру и, најзад, 1935 до 1937 код Злокућана недалеко од Скочља, где је открио осматраче великог римског позоришта. Радећи на овај начин он је временом прокупио обиман материјал који је, сем оног из Стојника и Злокућана, објављивао у издањима Српске академије наука, Археолошког института у Бечу и немачког археолошког института у Берлину. Материјал из Стојника није могоао у појаданости објавити због Првог светског рата, који је прекинуо научни рад у Србији, а посље тог рата Вулића су чекали други задаци, тако да се није враћао раније заточеним подсловима. Отправио извештај о резултатима искојавања а позоришта код Злокућана био је 1944 године сложен и привремљен за штампање као део „Споменика“ XCIVIII (стр. 321—358), али је за време борби вођених за ослобођење Београда слог распуштен а рукопис изгубљен. Тај се извештај тако може реконструисати благодарећи једној недавно нађеној корекцији. На основу овако прокупљене грађе Вулић је предузео израду археолошке карте од које је

*Connu aussi à l'étranger par ses études sur les antiquités romaines Vulić représentait bien des fois notre pays aux congrès internationaux. Il fut le représentant de notre Académie dans l'Union Internationale des Académies depuis ses débuts et y resta jusqu'à sa mort. Son activité dans cette organisation a été particulièrement utile. C'est grâce à lui que les volumes du *Corpus vasorum antiquorum* de Yougoslavie comprennent aussi des matériaux préhistoriques. Cette activité est marquée par la publication des deux feuilles de la carte archéologique et par un fascicule du *Corpus vasorum* comprenant les matériaux du Musée National.*

En estimant hautement l'activité de Nikola Vulić et sa contribution importante à la connaissance de l'époque romaine de notre pays ainsi que son intérêt pour le „Starinar“ dont il fut rédacteur de 1922 à 1931, l'Institut Archéologique de l'Académie Serbe des Sciences lui dèdie ce volume de son annuaire.

Rastislav MARIĆ

БИБЛИОГРАФИЈА РАДОВА д-р НИКОЛЕ ВУЛИЋА

BIBLIOGRAPHIE DE NIKOLA VULIĆ

Никола Вулић је један од најплоднијих наших научника и зато састављање његове библиографије претставља изузетно тежак посао. Он сам у три је маха објављивао пописе својих радова (*Годишњак Српске академије наука* XXIX, XXXVII и XLII), али ти пописи нису потпуни. Они не обухватају приказе и белешке о књигама, врло често непотписане — то је, на пример, случај у првих пет књига *Старинара* другог реда које је он уредио, или потписане само почетним словом презимена, затим уџбенике и чланке у дневним листовима. Сем тога пописи не садрже ни све потребне податке о самим радовима наведеним у њима (свеске часописа и стране), а ти се подаци сада не могу лако прикупити, јер се до страних повремених и пригодних публикација у којима су објављивани Вулићеви радови у Београду не може доћи. Исто тако у београдским јавним библиотекама нема ни примерака појединачних издања Вулићевих уџбеника, те се стога ни та страна његове делатности не може у потпуности обухватити. Најзад, треба имати у виду и чињеницу да је Вулић био активан и у избеглиштву 1916—1918 године, у Француској, и да је сем у попису наведеног приказа једне књиге Виктора Берара могао објављивати чланке у француским часописима и дневним листовима које није навео у својим пописима тако да би за израду потпуне његове библиографије било потребно прегледати и француску штампу из Првог светског рата, а то се у Београду не може учинити. Кратак рок остављен за израду библиографије није дозволио да прегледам дневне листове који су излазили у Београду од првих година двадесетог века до Другог светског рата, у време највеће Вулићеве активности, те сам морао одустати од намере да у библиографију унесем и чланке објављене у њима. Због свега напред реченог овде објављена Вулићева библиографија је у ствари попис радова објављен у *Годишњаку*, исправљен у колико је могуће то учинити и допуњен подацима пописа који је, према посебним отисцима радова у којима, врло често, није означене одакле су, и уџбеницима латинског језика што су се налазили у Вулићевој библиотеци израдио његов син Станислав и ставио на расположење Археолошком институту као и подацима које сам сам прикупio не исправљајући наслове књига у приказима и белешкама¹.

¹ Рукопис библиографије већ је био спремљен за штампу када сам нашао једну Вулићеву белешку у којој су побележени његови чланци и изводи из његових предавања објављени у нашим и француским дневним листовима. Постоју ти чланци важни за познавање Вулићевог јавног рада и његовог мишљења о многим питањима која су за његовог живота интересовала нашу јавност, то овде наводим листове у којима су они објављени.

1. *L'Avenir* (Клермон-Феран), 1917: 18 XI; 4, 5, 11, 18 19 и 29 XII; 1918: 14, 15 и 23 I; 1 и 19 II; 14 и 20 III; 9 X.

Исти чланци, истих дана, објављени су и у *Monteur-u*.
2. Амерички Србобран, 22 XI 1923.

2a. *Belgrader Echo*, 2 I 1941.

3. Време, 1922: 24 и 25 XII; 1923: 3, 6-8 I; 9 II; 7-9 IV; 7 V; 10 XI; септембар; 1924: 23 IV; 1925: 6-8 I; 7 и 20 III; 18-23 IV; 16 IX; 1926: 6-8 I; 10 VII; 1927: 6-8 I; 1929: март.

4. Гласник људмилатка Црвеног крста 1926 бр. 7.

5. Џаница, 15 X 1940; 1 II 1941.

6. *L'Echo de Belgrade*, 20 и 22 XII 1940.

7. Ја знам све, 1941 бр. 2, 18 и 26.

7a. *Jugoslovenska obnova-njiva*, IV, 10 I 1920.

8. Народ, 6-7 XI 1896.

9. Народна одбрана, 25 XI 1939; 2 II; 13 III; 3 IV 1941.

10. Народна ћрквоташа, 13 VII 1922.

11. Наша домовина, 1924 бр. 11.

12. Нови лист, 23 I; 6-8 и 25 IX 1923.

13. Ново доба, 21 VIII 1922.

14. Новосија, 19 I 1924.

Скраћенице Abréviations

ГИДНС	= Гласник Историског друштва у Новом Саду.
Годишњак	= Годишњак Српске академије наука.
ГСНД	= Гласник Скопског научног друштва.
Прилози	= Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор.
СКГ	= Српски књижевни гласник.
AA	= Archäologischer Anzeiger. Beiblatt zum Jahrbuch d. Archäologischen Institutes.
Bbl.	= Jahreshefte d. Österreichischen Archäologischen Institutes. Beiblatt.
Bulletin	= Académie royale serbe. Bulletin de l'Académie des lettres №. 1, 1935.
JIC	= Jugoslovenski istoriski часопис.
Rivista	= Rivista di storia antica.

Прикази и белешке о књигама означени су звездицом.

1892

1. *Бурађ Кастириотић-Скендербег*. Историјска расправа, Београд, Парна штампарија народно-радикалне странке, стр. 298 + 1 12⁰.

1896

2. *Historische Untersuchungen zum Bellum Hispaniense*. München, Kgl. Hof- und Universitätsdruckerei Dr C. Wolf und Sohn, стр. 63 8⁰ (докторска дисертација).

3. *Кај Валерије Кајула*. Дело XI 423—428; XII 137—145.

* За. *Ойшића Историја за више разреде средњих школа од Ст. Ловчевића. Књига прва: I. Источни народи. II. Грци. У Београду. Државна штампарија Краљевине Србије*, 1894. Цена 5.50 дин.

Ойшића Историја за више разреде средњих школа од Ст. Ловчевића. Књига друга: Римљани. У Београду. Државна штампарија Краљевине Србије. 1895. Цена 3.50 дин. Наставник VII 437—448.

1897

4. *Етнографски преглед Италије у старом веку*. Пропагандни гласник XVIII 671—682.

* 4a. *Краљ Едий. Софоклова трагедија с грчког превео Лука Зоре. Панчево*. У 60. и 64. св. Народне Библиотеке Браће Јовановића. — Краљ Едий. Трагедија од Софокла. С грчког превео Никола Јовановић учитељ. Позкаревац. Штампарија Мих. Ко-

15. *Политика*, 1921: 13 XII; 1922: 4 I; 1923: 15 VIII; 5 и 25 X; 23 XII; 1924: 3 и 15 I; 3 II; 17 III; 12-IV; 21 XII; 1925: 21 I; новембар; 1931: 29 VIII; 30 IX; 1938: 17 VIII.

16. *Правда*, 1924: 30 I; 6 II; 24 IX; 13 XI; 1926: 1-3 V; 6-8 VII; 3 IX; 1939: 6-9 I и 8-11 IV; 1940: 30 VI; 11 VII; 16 и 28 VII; 23 VIII; 8, 13, 22 и 29 IX; 6, 13 и 27 X; 3, 10, 17, 25 и 26 XI; 3, 8, 11 и 22 XII; 1941: 5-12, 14, 17 и 26 I; 2, 4, 16, 23 и 27 II; 3, 12, 16 и 23 III; 2, 3 и 6 IV.

17. *Прейород*, 28 XI 1922.

18. *Ратни инвалид*, 1924 бр. 18.

19. *Трговачки гласник*, 1925 бр. 25.

20. *Чачански глас*, 6-8 I 1935.

скупка. 1895. *Sofoklove Tragedije. Preveo, uvod i tumač napisao Koloman Rac. Sa dvije slike u tekstu i jednim prilogom.* Zagreb. Naklada „Matica Hrvatske“ 1895 (12. св. майичних „Превода грчкx и римских класика“). Дело XIII 161—170. (потпис В.).

* 46. *Pincum или Велико Градиште. Од проф. Милоја М. Васића. Старинар год XI књ. I и 2. Београд 1894.* Стар. 1—54.

Колонија Виминацијум. Архео.ника скуподја од М. М. Васића професора. („Прештампано из Старинара“). Београд. Краљ. Срб. Штампарија. 1895. Велика 8°. Стар. 1—61.

Нови Колоније Виминацијума, архео.ника скуподја проф. Милоја М. Васића. Глас Срб. Краљ. Академије LII, други разред 34. Београд 1896. Стар. 140—251, с прилогом у њеј шаблица снимака. Дело XIV 371—376.

* 4в. *Nadgrobni spomenik M. Valerija Sperata iz Viminacija. Napisao Dr Josip Brunšmid.* U Zagrebu. Tiskara i litografija C. Albrechta 1895. 4°, стар. 3—15. Дело XIV 569 (потпис В.).

* 4г. *Njekoliko našašća novaca na skupu i Hrvatskoj i Slavoniji. Napisao Dr Josip Brunšmid. Preštampano iz „Viestnik hrv. Anheološkoga društva“. Nova serija godina I. U Zagrebu. Tiskara i litografija C. Albrechta (Jos. Wittasek).* 1896. 4° стар. 2—27. Дело XIV 569. (потпис В.).

* 4д. *Carmina Compositi Fr. Elezović, gymnasii professor Belgradi. Sumptibus auctoris. Typis S. Horovitz.* MDCCXCIVII. 8° стар. 35. Дело XIII 558—559.

1898

* 4ћ. Старинско трупе грчко и латинско у ћесмама Војислава Ј. Илића. Написао Лука Зима. У Бранкову Колу за г. 1896. бр. 20—23. Дело XVII 492—501.

* 4е Грчки и латински писци у преводу. I. Корнелије Нетон. Живот славних војсковођа. Превод и објаснио Стјура Калик професор. Београд. Штампарија Драголуба Миросављевића. 1897. Цена 2 динар. 8° III-V и 1—160. Дело XVIII 160—164.

* 4ж. *Mitologija starih Grka i Rimljana.* По Ј. Humbertу израдио П. Зрнић. Позаревац. Штампано у штампарији Ђорђа Наумовића. 1898, мала 8°, стар. 98. Цена 1 динар. Дело XVIII 337—338 (потпис В.).

* 4з. *Овсянного Н. Сербия и Сербы. С. — Пештербург (Тијографија П. П. Сойкина).* 1898, в. 8° 321. — Цена 2 рубље. Дело XVIII 496 (потпис В.).

1899

5. *Plutarchs Quelle für die Capitel 18—27 der Cäsarvita.* Zeitschrift f. d. österr. Gymnasien 703—708.

6. *Römische Münzen von Viminacium.* Wiener Numismatische Zeitschrift XXXI 387—390.

7. *Развитак Одисеје.* Нова искра I 226—230, 260—264, 286—289, 314—316.

1900

8. *Zur Chronologie der Kaiser Philippus II, Decius und Volianus.* Bbl. III 95—98.

9. *Die Ursache der Helvetierauswanderung im J. 58 v. Chr.* Wiener Studien XXII 138.

10. *Cassius Dio XXXVIII 50, 4.* Wiener Studien XXII 314.

11. *Ein Fragment aus Sallusts Historiae.* Berliner philologische Wochenschrift 189.

12. *Cäsars Kriege mit den Helvetiern und Ariovistus bei Dio Cassius.* Blätter für das Gymnasial-Schulwesen, hrsg. v. d. Bayerischen Gymnasialverein XVIII 221—223.

13. *Antike Denkmäler in Serbien.* Bbl. III 105—178 (с Ант. фон Премерштајном).

В. даље бројеве 21, 27, 32, 38, 60, 68, 79.

14. *Антички споменици у Србији.* Споменик XXXVIII други разред књ. 34, 15—58 (с Ант. фон Премерштајном).

В. даље бројеве 28, 39, 61, 398, 413, 424, 530.

15. Аронлд Шефер, *Најрѣ о изворима за грчку и римску историју,* српско издање приредио д-р Н. В., Београд, Државна штампарија, стр. XII + 320.

1901

16. *Zur Frage nach den Quellen der uns erhaltenen Berichte über Luculls Kriegsführung in Asien.* Blätter f. d. Gymnasial-Schulwesen hrsg. v. d. Bayerischen Gymnasialverein XIX 361—366.

17. *Данања Србија под Римљанима.* Просветни гласник XXII 2, 1124—1137, 1304—1319, 1597—1623.

18. *Карактер стварије традиционалне историје Рима.* Просветни гласник XXII 2, 1217—1232, 1359—1371, 1438—1455.

19. *Албије Тибул.* Коло II 36—41, 102—105.

20. *Сексиј Пройерције.* СКГ II 34—49.

21. *Antike Denkmäler in Serbien.* Bbl. IV 73—162 (с Ант. фон Премерштајном и Фр. Ладеком).

В. и бројеве 13, 27, 32, 38, 60, 68, 79.

1902

22. *Марко Валерије Марцијал.* Коло IV 21—26, 98—104. 147—152, 261—266, 322—330.

23. *Децим Јуније Јувенал.* СКГ VI 835—843, 922—930, 989—996.

1903

24. *Contributi alla storia della guerra di Ottavio in Illiria nel 35—33 e della campagna di Tiberio nel 15 a. C.* Rivista VII 488—504.

25. *Die Sitze der Triballer zur Römerzeit.* Wiener Studien XXIV 104—106.

26. *Prägungen der Dacia und von Viminacium.* Wiener Numismatische Zeitschrift XXXIV 139—141.

27. *Antike Denkmäler in Serbien und Macedonien.* Bbl. VI 1—60 (с Ант. фон Премерштајном).

В. и бројеве 13, 21, 32, 38, 60, 68, 79.

28. *Антички споменици у Србији II.* Споменик XXXIX други разред књ. 35, 43—88 (с Ант. фон Премерштајном и Фр. Ладеком).

В. и бројеве 14, 39, 61, 398, 413, 424, 530.

29. *Одговор М. Васићу, јомоћнику чувара Народног музеја.* Просветни гласник XXIV 2, 400—406.

1904

30. *Miscellanea sugli Scriptores Historiae Augustae.* Rivista VIII 104—107.

31. *Cassio Dione XXXVIII 31, 3.* Rivista VIII 226—229.

32. *Antike Denkmäler in Serbien.* Bbl. VII 1—12.

В. и бројеве 13, 21, 27, 60, 68.

1905

33. *I diogmitae nella „Vita Marci“ 21, 7.* Rivista IX 634—636.

34. *Consolatio ad Liviam, v. 387—8.* Rivista 632—634.

35. *Zur Inschrift von Aïn-Wessel.* Wiener Studien XXVII 138—140.

36. *Dva rimska natpisa iz Crne Gore.* Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva VIII 172—175.

37. *Un' iscrizione romana di Kumanovo.* Atti del Congresso internazionale storico di Roma 81—84.

38. *Antike Denkmäler in Serbien.* Bbl. VIII 1—24.

В. и бројеве 13, 21, 27, 32, 60, 68, 79.

39. *Антички споменици у Србији III.* Споменик XLII други разред књига 37.

В. и бројеве 14, 28, 61, 398, 413, 424, 530.

1907

40. *Октиавијанов илирски рат и изгнање Скордиска из Горње Мезије.* Глас LXXII други разред књ. 44, 1—36.

41. *Илирске царине у римско доба.* Глас LXXII 37—54.

42. *Canabae.* Глас LXXII 75—93.

43. *Два јашања из историје римске Мезије.* Глас LXXII 94—111.

44. *К историји Домицијанових дачких ратова.* Глас LXXII 112—126.

45. *Један прилог историји Александра Великог.* Глас LXXII 220—238.

46. *Мезискe легијe до године 68 по Христију.* Глас LXXIV други разред књ. 45, 268—293.

47. *Contributo alla storia di Alessandro Magno.* Rivista XI 371—381.

48. *Petilius Cerialis.* Klio VII 457—458.

49. *Redire, reverti, reducem esse.* Archiv f. lateinische Lexicographie XV.

50. *Енејида Публија Вергилија Марона.* Епски спев с латинског превео Dr Н. Вулић, I, Српска књижевна задруга 110, стр. 150 + XVIII.

В. и број 54.

1908

51. *Monumentum Ancyranum.* Глас LXXVIII други разред књ. 47, 1—59.

52. *Dove nacque l'imperatore Adriano?* Rivista XII 258—265.

53. *Legio V Moesica.* Klio VIII 129—130.

54. *Енејида Публија Вергилија Марона.* Епски спев с латинског превео Dr Н. Вулић, II, Српска књижевна задруга 117, стр. 162 + XIII.

55. *Јелинска лирика до Пиндара.* СКГ XX 667—679, 743—758.

1909

56. *Zu Apuleius' Metamorphosen V 1.* Wiener Studien XXXI.

57. *Quando fu scritto il Monumentum Ancyranum?* Rivista XIII 41—46.

58. *Alexanders Zug gegen die Triballer*. Klio IX 490—491.
59. *Ein vermeintlicher Widerspruch bei Vergil*. Berliner philologische Wochenschrift.

60. *Antike Denkmäler in Serbien*. Bbl. XI 147—204.

В. и бројеве 13, 27, 38, 68, 79.

61. *Албански споменици у Србији IV*. Споменик XLVII други разред књ. 40, 109—191.

В. и бројеве 14, 28, 39, 398, 413, 424, 530.

61a. *Извештај о стварној екскурзијама*. Годишњак XXII 191—194.

* 61b. *Vesellin Tschajkanovitsch, Quaestiones paroemiographicarum capita selecta. Dissertatio inauguralis. Tubingae, 1908*. 8°, p. 37. СКГ XX 374—375.

1910

62. *Аурелијанова ћодела Горње Мезије*. Глас LXXXII други разред књ. 49, 1—20.

63. *Месио рођења цара Хадријана*. Глас LXXXII 27—39.

64. *Прилоги к историји данашње Србије у римско доба*. Глас LXXXII 40—100.

* 65. *Ernst Köstlin, Die Donaukriege Domitians. Dissert. Tübingen 1910. Heckenhauser. VIII, 101 S. 8*. Berliner philologische Wochenschrift 1163—1167.

66. *Il numero dei partecipanti all' emigrazione elvetica del 58. Atti e memorie della R. Academia Virgiliana*.

67. *Catulls LI. Gedicht und sein Sapphisches Vorbild*. Wiener Studien XXXII, str. 4.

68. *Antike Denkmäler in Serbien*. Bbl. XIII 197—238.

В. и бројеве 13, 21, 27, 32, 38, 60, 79.

69. *Јован Н. Томић као историк*. Дело LIV 306—310, 463—470; LV 132—142, 286—292; LVI 303—310; LVII 158—164, 454—457.

1911

70. *Неколико јићања из римске стварине*. Глас LXXXVI други разред књ. 51, 1—96.

71. *Неколико јићања из римске стварине II*. Глас LXXXVI 159—266.

72. *Zur Aeneis I 109 f*. Berliner philologische Wochenschrift 219—223.

73. *Hasdrubals Marschziel in Metaurus-Feldzuge*. Klio XI 384—387.

74. *Јован Н. Томић као историк*. Дело LVIII 297—306.

1912

75. *I Boii ed i Rauraci nell' emigrazione elvetica del 58 av. Cr. Bollettino di filologia classica 110—113*.

76. *Alexandre le Grand sur le Danube*. Xenia de l'Université d'Athènes 181—203.

77. *Serbien. Archäologische Funde im Jahre 1911*. AA XXVII 546—558.

78. *Извештај о окупавању римског касијела у Стожнику, године 1911*. Годишњак XXV 285—293.

79. *Antike Denkmäler in Serbien*. Bbl. XV 213—238.

В. и бројеве 13, 21, 27, 32, 38, 60, 68.

80. *Латинска граматика за гимназије*. Део I: Облици. Београд, Кон, стр. 45 8°. Даља издања: друго 1920.

1913

81. *Le sedi dei Triballi*. Studi Romani 233—240.

82. *Serbien. Archäologische Funde im Jahre 1912*, AA XXXVIII 546—558.

83. *Окупавање римског касијела у Стожнику*. Годишњак XXVI 203—207.

84. Чланци у Pauly-Wissowa, *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. Band VIII: *Hexapolis* 2, 1386—7; *Hierasus*, 1407; *Hulca palus*, 2128; *Horreum Margi*, 2364; *Humagum*, 2538. В. и бројеве 88, 92, 93, 95, 96, 101.

* 85. *Selatie Edgar Stout, The Governors of Moesia*. Diss. Princeton 1911. XII 97 S. 8°. Berliner philologische Wochenschrift 215—308.

86. *Латински јићи за више разреде гимназија*. Београд, Кон, стр. [4] + 342 + [1] 8°. Даља издања: друго 1920; треће 1923; четврто 1927.

1914

87. *Извештај о окупавању римског касијела у Стожнику*. Годишњак XXVII 283—285.

88. Чланци у Pauly-Wissowa, *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Band IX: *Iader*, 556—7; *Iamphorina*, 690; *Iapetum*, 724—7; *Ias(s)ii*, 752; *Iasulones*, 804—5; *Iazyges*, 1189—91;

Idimum, 882; *Idiminium*, 882; *Ieraclea*, 922; *Ieterus*, 960; *Iliga*, 1063; *Illyricum*, 1085—8; *Ιμβρασίδης*, 1104; *Immenosus maior*, 1107. Band I A: *Radices* 1—3, 36; *Ramae*, 133; *Ramista*, 135; *Rataenses*, 258; *Ratiaria*, 261; *Regium*, 469; *Remetodia*, 587; *Remisiana*, 594—5; *Revingo*, 702; *Ripa Thraciae*, 919; *Rispia*, 923; *Rittium*, 924; *Ροδόπη* 2—3, 957; *Romula* 4, 1073; *Rucconium*, 1175; *Rumbodona*, 1224.

В. и бројеве 84, 92, 93, 95, 96, 101.

1915

89. *Латинска читанка за III разред гимназије*. Београд, Кон, стр. 342 8°.

90. *Латинска читанка за IV разред гимназије*. Према својој латинској граматици саставио. Београд, Кон, стр. 98 8°. Друго издање 1921.

91. *Латинска читанка за V разред гимназије*. Према својој латинској граматици саставио Београд, Кон, стр. 96 8°. Даља издања: друго 1920; треће 1922; четврто 1926; пето 1928.

1916

92. Чланци у Pauly-Wissowa, *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Band IX: *In Alperio*, 1219; *Inaronia*, 1219; *Indaea*, 1263; *Inicerum*, 1554; *Intercissa*, 1609; *Inulenses*, 1732; *Jovalia*, 2005; *Jovia* 2—3, 2005; *Jovis pagus*, 2014; *Iscina*, 2058; *Ismara*, 2134; *Ιστριανῶν Λιμῆν*, 2267; *Istros* 3, 2268—9.

В. и бројеве 84, 88, 93, 95, 96, 101.

1917

93. *Ius. . (?)*, Pauly-Wissowa, *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, X 2134.

* 94. *Victor Bérard, Une mensonge de la science allemande*. Revue historique 95—98.

1919

95. Чланци у Pauly-Wissowa, *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Band X: *Justiniana prima*, 1309; *Justiniana secunda*, 1309; *Justinianopolis*, 1310; *Justinopolis*, 1314; *Kallatis*, 1610—2; *Καρῶν λιμῆν*, 1995.

В. и бројеве 84, 88, 92, 93, 96, 101.

1920

96. Чланци у Pauly-Wissowa, *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Band I A: *Σαβινίριθες*, 1588; *Saci*, 1655; *Sacidava* 1—2, 1656; *Sacra* 2, 1664; *Sagadava*, 1731; *Σάκισσος*, 1815; *Σαλάγγων*, 1819; *Σαλδήνιοι*, 1867; *ad Salices*, 1874; *Salinae* 7—8, 1902; *Σαλίνον* 1903—4 (с Keune-ом); *Salla* 2, 1906 (с Keune-ом); *Salle*, 1906; *Salluntum*, 1910 (с Keune-ом); *Salon*, 2003; *Salona*, 2003—6; *Σαλωνίανα*, 2006; *Salovia*, 2012; *Salthua*, 2014; *Σαλτουπύργος*, 2014; *Salva*, 2015; *Salvia*, 2016 — 7; *Samum* 1—2, 2228; *Sangidava*, 2271; *Saniglon*, 2283; *Sapua*, 2385; *Sardiates*, 2480; *Sargetia*, 2438; *Saritte*, 2430; *Sarmatae* 2, 2550; *Sarmathon*, 2550.

В. и бројеве 84, 88, 92, 93, 95, 101.

97. *Латинска синтакса с љимерима за гимназије*. Београд, Кон, стр. 63 8°. Даља издања: друго 1923; треће 1930.

98. *Латинска читанка за VI разред гимназије*. Београд, Кон, стр. 67 8°. Даља издања: друго 1921; треће 1922; четврто 1928.

1921

99. *Сиридон*, Зборник филолошких и лингвистичких студија А. Белићу поводом 25-годишњице његова научна рада 30—32.

100. *Историја као наука*. Гласник професорског друштва I 382—384.

101. Чланци у Pauly-Wissowa, *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Band II A: *Sarminium*, 25; *Sarmizegetusa*, 25—7; *Sarnade*, 28; *Sarnunto*, 30; *Sarona*, 33; *Sarsiteron*, 51; *Sartaticum*, 53; *Sasaei*, 55; *Savaria*, 249—50; *Savarias*, 250; *Savia* 3, 258; *Savus* 2—3, 266.

В. и бројеве 84, 88, 92, 93, 95, 96.

102. *Наши земље у старије доба*. Браство XV 1—20.

103. *Биографија*. Годишњак Српске академије наука XXIX 183—186.

1922

104. Историја као наука. Глас С други разред књ. 58, 49—66.
105. Gergovia. Споменица педесетогодишњице професорског рада С. М. Лозанића 368—371.
106. Исторски рад 35—33 г. пре Христа. Прилози II 15—18.
107. Die Ortsnamenkunde in der Urgeschichte. Wiener Präistorische Zeitschrift IX 81—85.
108. Аристион као комедиограф. Мисао IX 967—975, 1101—1113.
109. Римски јесник Овидије. Венац VIII 52—56.
110. Југославија у античко доба. Мисао IX 1393—1398.
- * 111. Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatiniku. Izdan od Fr. Bulića i M. Abramica. God. XLIII (Bulletin d'archéologie et d'histoire dalmate. Publié par Fr. Bulić et M. Abramic. Année XLIII). Sarajevo, zemaljska štamparija. 1920. 8°, I—213. Уз то Prilog Vjesniku za arheologiju i historiju dalmatinsku god. 1920. 8°, I—45 и I—60. Прилози II 90—91.
- * 112. Carl Patsch—Historische Wanderungen im Karst und an der Adria, I. Teil. Die Herzegovina einst und jetzt. (У збирци: Osten und Orient. Zweite Reihe: Schriften zur Kunde der Balkanhalbinsel. Neue Folge, Erster Band). Wien 1922, Verlag des Forschungsinstitutes für Osten und Orient. 8°, I—170. Прилози II 121-2.
- * 113. Skok, Peter — Vorläufiger Bericht über eine toponomastische Studienreise in Norddalmatien (Balkankommission der kais. Akademie der Wissenschaften in Wien), Wien 1914, 8°, стр. 10.
- Skok, Peter — Zweiter vorläufiger Bericht über die toponomastische Bereisung Dalmatiens (Balkankommission der kais. Akademie der Wissenschaften in Wien), Wien 1915, 8°, супр. 8.
- Skok, Petar — Prilog k ispitivanju hrv. imena mjesta, (Nastavni Vjesnik, knj. XXI), 8°, супр. 4.
- Skok, Petar — Prilog k ispitivanju hrvatskih mjesta, II. 8°, супр. 4.
- Skok, Petar — Prilozi k ispitivanju hrv. imena mjesta. III. 8°, супр. 339—349.
- Skok, Petar — Prilozi k ispitivanju hrvatskih imena mjesta, V. 8°, супр. 13.
- Skok, Petar — Studije iz ilirske toponomastike. (Glasnik Zemaljskog Muzeja, XXIX, 1917), супр. 117—143.
- Skok, Petar — Studije iz ilirske toponomastike (nastavak). Glasnik Zemaljskog Muzeja, XXXI, 1919), супр. 151—159.
- Skok, Petar — Studije iz ilirske toponomastike (Glasnik Zemaljskog Muzeja, XXXII, 1920) супр. 29—45. Старијар I 306.
- * 114. Stein, Arthur — Römische Reichsbeamte der Provinz Thracia. (Izdati Bosansko-hercegovački Zemaljski Muzej u Sarajevu), 1920, 8°, супр. I—137. Старијар I 306-7.
- * 115. Будимир. Милан — Atena Tritogenija i atički Tritopatreji (uz Glasnika Zemaljskog Muzeja u Bosni i Hercegovini, XXXII 1920, супр. 295—328). Старијар I 307.
- * 116. Milleker, Bódog — A Vattinai Östelep. Темишвар 1905, 8°, супр. 75 (с 260 слика). Старијар I 307.
- * 117. Milleker, Felix — Die Werschetzer Gegend im Alterthume. Historisch-archäologische Skizze. Бриџац 1885. Мала — 8°, супр. 34. Старијар I 307.
- * 118. Milleker, Felix — Führer durch die Altumssammlung des städtischen Museums in Werschetz. Бриџац 1910. 8°, 2—21. Старијар I 307.
- * 119. Menghin, Dr. Oswald — Die prähistorische Archäologie in Montenegro und Albanien (uz Prähistorische Zeitschrift, XI и XII Band 1919, 1920, супр. 197—200). Старијар I 307.
- * 120. Menghin, Dr. Oswald — Die archäologische Kartographie am nördlichen Balkan. (Штампано у Anthropos. Internationale Zeitschrift für Völker- und Sprachenkunde. Беч, Band XII—XIII, 1917 и 1918, супр. 1069—1084). Старијар I 307.
- * 121. Skrabar, Viktor — Frühmittelalterliche Gräberfunde in Unterhaidin bei Pettau (uz Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien. Band XLII, 1912, супр. 335—339). Старијар I 308.
- * 122. Skrabar, Viktor — Die römische Donaubrücke bei Pettau (уз Jahreshefte des österreichischen Archäologischen Institutes. Band XVII, супр. 155—160). Старијар I 308.
- * 123. Wigand, Karl — Die nutrices Augustae von Poetovio (уз Jahreshefte des österreichischen Archäologischen Institutes. Band XVIII, 1915, супр. 193—218). Старијар I 308.
- * 124. Seure, Georges — Etudes sur quelques types curieux du cavalier thrace. (Revue des études anciennes, tome XIV, 1912), 8°, супр. 62.
- Seure, Georges — Archéologie thrace. Première série. Paris 1913, 8°, супр. I—140. (Revue Archéologique 1911, 1912, 1913). Deuxième série. Paris 1920, супр. I—221. (Revue Archéologique 1914—1919). Старијар I 308.
- * 125. Seure, Georges — Les images de Zeus Kéaunos. (Revue des études grecques, tome XXVI, 1913), супр. 225—261. Старијар I 308-9.
- * 126. Seure, Georges — Collection Stamouli. Antiquités thraces de la Propontide (Correspondance hellénique XXXVIe année). Athènes. 1912, 8°, супр. 535—641. Старијар I 309.

- * 127. Seure, Georges — Une mine de Périmine. (Revue Numismatique 1912), 8°, стр. 14. Старијар I 309.
- * 128. Seure, Georges — Deux variantes du type d'Artémis Chasseresse (uz Revue des études grecques, tome XXV, 1912), 8°, супр. 18. Старијар I 308.
- * 129. Seure, Georges — Nicopolis ad Istrum. 1908, 8°, I—97. Старијар I 309.
- * 130. Netzhammer, Raymund — Auf den Trümmern von Salona. Brinn 1907, 8°, супр. 3—20. Старијар I 309.
- * 131. Netzhammer, Die christlichen Altertümer der Dobrudscha. Bukarest 1918, 8°, супр. I—223. Старијар I 308.
- * 132. Ebert, Max — Südrussland im Altertum (mit 145 Abbildungen im Text). Kurt Schröder, 1921, 8°, супр. XI—XIII, I—436. Старијар I 309—10.
- * 133. Bjelovarić, Dr. Nikola Zvonimir — Povijest poluočoka Rata (Pelješca) Hercegovine i Dubrovnika. Split 1921, 8°, супр. 207. Старијар I 310.
- * 134. Kazarow, Dr. Gawril — Beiträge zur Kulturgeschichte der Thraker. Mit 38 Abbildungen im Texte. Sarajevo 1916. (У збирци Zur Kunde der Balkanhalbinsel. II. Quellen und Forschungen. Herausgegeben von Dr. C. Patsch, Heft 5), 8°, супр. 122, Старијар I 310.
- * 135. Praschniker, C. und Schober A. — Archäologische Forschungen in Albanien und Montenegro. (Akademie der Wissenschaften in Wien, Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abteilung. Heft VIII). Wien, Hölder 1919, 4°, супр. 104. Старијар I 310—311.
- * 136. Praschniker, Camillo — Muzakkia und Malakastra. (Archäologische Untersuchungen in Mittelalbanien. Mit 131 Abbildungen.) (У Jahreshefte des Österreich. Arch. Institutes.) Wien, Hölder, 1920, 4°, супр. 234. Старијар I 311.
- * 137. Ruzicka, Leon — Aus meiner Sammlung. (У Monatsblatt der Numismatischen Gesellschaft, Band X). 1916, 4°, супр. 1—4. Старијар I 311.
- * 138. Ruzicka, Leon — Inedita aus Moesia inferior. (У Numismatische Zeitschrift, Band 50, 1917), супр. 73—173. Старијар I 311.
- * 139. Ruzicka, Leon — Die Münzen von Serdica. (У Numismatische Zeitschrift, Band XLVIII. 1911. Mit neun Tafeln). 4°, супр. 82. Старијар I 311.
- * 140. Abramic, Michael — Archäologische Funde in Pettau. (У Jahreshefte des Österreichisch. Archäologischen Institutes, Band XVII, 1914, супр. 87—150). Старијар I 311.
- * 141. Πιπέροφοβιτες, Αιμιλιανος, Τδ Ιλλυρικόν και τὰ ἐκ αὐτοῦ δίκατα τῶν ἔκκλησιῶν Ρώμης και Κωνσταντινουπόλεως (δοκιμορφικά διεριπάματα). Αίγινα 1919, 8°, супр. 79. Старијар I 311.
- * 142. Fairclough, H. R. — The Art and Archaeology of the Dalmatian Coast. (У часопису Art and Archaeology, vol. XIV. July—August 1922, супр. 61—83). Старијар I 311—12.
- * 143. Veith, Georg — Die Feldzüge des C. Julius Caesar Octavianus in Illyrien in den Jahren 35—33 v. Chr. (У Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abteilung). Wien, Hölder, 1914, 4°, супр. 112. Уз то πύρι γεографске карте. Старијар I 312.
- * 144. Sticotti, Piero — Die römische Stadt Doclea in Montenegro. (Unter Mitwirkung von L. Jelić und M. Ivezović.) (У Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abteilung VI.) Wien, Hölder, 1913, 4°, супр. 226. Старијар I 312.
- * 145. Egger, Rudolf — Frühchristliche Kirchenbauten im südlichen Norikum (mit 111 Abbildungen im Text). (У Sonderschriften des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien, Band IX). Wien, Hölder, 1916, 4°, супр. 141. Старијар I 312.
- * 146. Egger, Rudolf — Ein neuer Statthalter der Provinz Dalmatien. (У Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes, Band XIX, XX. 1919, супр. 293—322). Старијар I 312.
- * 147. Gnirs, Anton — Führer durch Pola. Wien, Hölder, 1915, мала—8°, супр. 175. Старијар I 312—3.
- * 148. Egger, Rudolf — Führer durch die Antiken-Sammlung des Landesmuseums in Klagenfurt. Wien, Hölder, 1921, 8°, супр. 122. Старијар I 313.
- * 149. Gubo, Andreas — Geschichte der Stadt Cilli. Graz 1909, 8°, супр. 481. Старијар I 313.
- * 150. Pirchegger, Hans — Geschichte der Steiermark. Band I. Bis 1285. (У збирци: Allgemeine Staatengeschichte. III Abteilung: Deutsche Landesgeschichten. Herausgegeben von Armin Tille. Zwölftes Werk. Gotha 1920, 8°, V—XVI и I—436). Старијар I 313.
- * 151. Mišura, A. P. — Colonia Romana Aequum Claudium (Čitluk). Graz et Vienne 1921 (Librairie Styria). 8°, супр. I—93. Старијар I 313.
- * 152. Patsch, Karl — Historische Wanderungen im Karst und an der Adria, I. Teil. Die Herzegovina einst und jetzt. (Mit 83 Abbildungen im Text). (У збирци: Osten und Orient. Zweite Reihe: Schriften zur Kunde der Balkanhalbinsel. Neue Folge, I. Band). Wien 1922, 8°, супр. 170. Старијар I 313.
- * 153. Truhelka, Dr. Čiro — Kulturne prilike Bosne i Hercegovine u prehistoricu doba. Sarajevo 1914, супр. 167. Старијар I 313.

- * 154. Patsch, Dr. Karlo — *Zbirke rimskih i grčkih starina u B.—H. Žemaljskom Muzeju. Sarajevo, 1915, cūp. 144.* Старијар I 314.
 * 155. Schmid, Walter — *Emona. (У Jahrbuch für Altertumskunde. VII. Band. Heft 2, 3. Wien 1913, cūp. 61—188).* Старијар I 314.
 * 156. Cuntz, Otto — *Römische Inschriften aus Emona (горњи Jahrbuch, cūp. 193—217).* Старијар I 314.
 У истијој свесци *Jahrbuch-a:*
 * 157. Pick, Karl und Schmid, Walter — *Die römische Save-brücke bei Emona (cūp. 189—192).* Старијар I 314.
 * 158. Časopis za zgodovino in narodopisje. — *Izdaja zgodovinsko društvo v Mariboru. Uredjuje Fr. Kovačić. Maribor 1922. XVII letnik, snopči 1.* Старијар I 314.

1923

159. *Les deux Daces. Le Musée Belge XXVII 253—259.*
 160. *Les recherches archéologiques dans les pays yougoslaves. Revue des études slaves 105—114.*
 161. Омир. *Misao XIII 1501—1508, 1564—1571, 1658—1664, 1730—1733.*
 162. Старије у нашеј земљи. Браство XVII 1—18.
 163. Историјски људи. Венац IX 108—113.
 * 164. Marcellin Boule, *Les hommes fossiles. Éléments de paléontologie humaine. 2. Auflage, 505 Seiten, 8°, 248 Abbildungen. Manon et Cie, Paris 1923.* Wiener prähistorische Zeitschrift X 115—117.
 * 165. Th. Mainage, *Les religions de la préhistoire. L'âge paléolithique. VII und 438 Seiten. Paris 1921.* Wiener prähistorische Zeitschrift X 117—120.

1924

166. Северна граница римске Македоније. Булићев зборник 237—247.
 167. Консултативн Велики. Браство XVIII 15—26.
 168. Скокски музеј. Јужна Србија 882—885.
 169. *Narodni napredak. Izveštaj više i niže narodne te šegrtiske škole u Kutini za 1922/23 godinu, 105—114.*
 169a. Народни Универзитет у Београду. Гласник Професорског друштва IV 186—7.

1925

170. Противречности у Омира и у нашеј народној поезији. Глас CXIV други разред књ. 64, 1—68.
 171. Неколико иштања из римске првоштости. Глас CXIV 69—96.
 172. Теријорија римског Скобља. ГСНД I 1—4.
 173. *The Homeric Question and the Popular Poetry of Serbia. Philological Quarterly IV 71—74.*
 174. Zabytki archeologiczne w królestwie SHS. Kultura słowiańska.
 175. Знаменити људи старај доба у нашеј земљи. Браство XIX 1—20.
 176. Калигула. Нови живот XXV 79—82.
 177. Сократ. Венац X 326—329.
 178. Народни универзитет. Календар Народне одбране за 1925 годину 100—110.
 178a. Извештај са седница Интернационалног Савеза Академија у Брислу. Годишњак XXXII 47—50.

- * 179. Murnu, George — *Vase pictate grecesti. (У издању Народног Музеја у Букрешију, секција грчко-римска).* Букурешиј 1910. Велика 8°, cūp. 55. Старијар II 181.
 * 180. Behn, Fr. — *Römische Keramik mit Einschluss der hellenistischen Vorstufen. Mainz 1910, 8°, cūp. 274, 12 таблица и 25 слика у штексту.* Старијар II 181.
 * 181. Părvan, Vasile — *Contributii epigrafice la storia creștinismului Daco-Roman.* Букурешиј 1911, 8°, cūp. 222. Старијар II 181.
 * 182. Andriesescu, Ioan — *Contributii la Dacia inainte de Romani. Jau 1912, 8°, cūp. 124 (с 8 таблица и једном географском картијом).* Старијар II 181.
 * 183. Cumont, Les mystères de Mithra. III édition. Bruxelles, Lamartine, 1913, 8°, cūp. 258, слика 28 и једна картина. Старијар II 181.
 * 184. Andriesescu, Ioan — *Asupra epocei de bronz in România. 1. Un depou de bronz la Sinaia. 2. Obiectele de bronz dela Predeal.* Букурешиј 1916, cūp. 2—18. (У Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice 1915). Старијар II 181.
 * 185. Provinzialmuseum in Bonn. Führer durch die antike Abteilung. Bonn 1915, 8°, cūp. 238 и 32 таблице. Старијар II 181.
 * 186. Soutzo, M. — *Contribution de la numismatique à l'histoire du passé de la Roumanie Transdanubienne.* (У Bulletin de la Section Historique de l'Académie Roumaine 1916). Букурешиј 1916, 8°, cūp. 2—14. Старијар II 181.

- * 187. Behrens, G. — *Bronzezeit Süd-Deutschlands. Mainz 1916, 8°, cūp. 294, 24 таблице и 50 слика у штексту.* Старијар II 182.
 * 188. Preisigke, Friedrich — *Die Inschrift von Skaptoparene in ihrer Beziehung zur kaiserlichen Kanzlei in Rom.* Штрасбург, Trübner 1917, 8°, cūp. 78. Старијар II 182.
 * 189. Soutzo, Le prince Michel — *Les origines des monnaies. Saint-Germain-Les-Corbeil, Leroy, 1917, 8°, cūp. 23.* Цена 2,50 франка. Старијар II 182.
 * 190. Teodorescu, D. M. — *Monumente inedite din Tomi. Букурешиј 1918, 8°, cūp. 165.* Старијар II 182.
 * 191. Lehner, H. — *Die antiken Steindenkmäler des Provinzialmuseums in Bonn.* Бон 1918, 8°, cūp. 512 и 140 слика у штексту. Старијар II 182.
 * 192. Lehner, H. — *Das Provinzialmuseum in Bonn. I. Die römischen Skulpturen. Bonn 1905.* Старијар II 182.
 * 193. Cumont, Fr. — *Comment la Belgique fut romanisée. II. édition. Lamertin 1919, 8°, cūp. 109 (с већим бројем слика).* Старијар II 182.
 * 194. Schuchhardt, C. — *Alteuropa in seiner Kultur- und Silentwicklung. Trübner 1919, 8°, cūp. 350.* Ca 35 таблица и 101 сликом у штексту. Старијар II 182.
 * 195. Кацаров, Т. — *Келтийски в стара Тракия и Македонија.* (У Списаније на бугарската Академија на науки и техника, kn. XVIII. Клонъ историко-филологичен и философско-обществен, 10). Софија 1919, cūp. 41—80. Старијар II 182—3.
 * 196. Luckenbach, H. — *Kunst und Geschichte. I. Altertum. R. Oldenbourg 1920. Бел. 8°, cūp. 114, с 16 таблице у боји и 277 слика. 12 издање.* Старијар II 183.
 * 197. Menghin, Oswald — *Urgeschichte Niederösterreichs. (Св. 7 дела Heimatkunde von Niederösterreich).* Беч, A. Haase 1921, 8°, cūp. 33. Старијар II 183.
 * 198. Kubitschek, W. — *Die Römerzeit. (Св. 8 дела Heimatkunde von Niederösterreich).* Беч, A. Haase, 1921. Старијар II 183.
 * 199. Kazarow, Gawril — *Ein Mithrasrelief aus Bulgarien.* (У Archäologisher Anzeiger 1921). Старијар II 183.
 * 200. Ebert, Max — *Südrussland im Altertum. K. Schröder 1921, 8°, cūp. 436 и 145 слика.* Старијар II 183.
 * 201. Moisil, C., *Studii si cercetari numismatice. XIV. Monetele dacilor.* (У Buletinul societății numismatice române XV 1920). Букурешиј 1921, 8°, cūp. 20. Старијар II 183.
 * 202. Cronica numismatica si arheologica. Director: Const. Moisil. Tom III. № 1—12, 1922. Старијар II 183.
 * 203. Poland, Fr. — Reisinger, E. — Wagner, R. — *Die antike Kultur in ihren Hauptzügen dargestellt.* Teubner, 1912. 8°, cūp. 242, са 181 слика. Старијар II 183.
 * 204. Kazarow, Gawril — *Neue Denkmäler zur Religionsgeschichte Thrakiens.* (У Jahrbuch des deutschen archäologischen Instituts 1922). Стр. 183—202. Старијар II 183.
 * 205. Попов, Р. и Мушимов, Н. — *Ржководство за раскопки, събиране и запазване на стариини и монети.* Софија, 1922. Мала 8°, cūp. 233. Старијар II 183.
 * 206. Rathgen, Fr. — *Die Konservierung von Altertumsfunden. I. Stein und Steinartige Stoffe. II. Aufl. G. Reimer, 1915.* 8°, cūp. 153 и 91 слика. Старијар II 184.
 * 207. Годишњак Срп. краљ. академије. XXXII (за 1922 г.). Старијар II 184.
 * 208. Iorga, N. — *Le royaume dace et la civilisation romaine.* (Académie des sciences, belles-lettres et arts de Lyon.) Lyon 1923, 8°, cūp. 1—5. Старијар II 184.
 * 209. Buletinul societății numismatice române. Уредник C. Moisil. Букурешиј 1923. Старијар II 184.
 * 210. Годишник на Народних Музей. Старијар II 184—5.
 * 211. Известија на бугарското археологическо дружество (Историјски). Старијар II 185—7.
 * 212. Părvan, Vasile — *Tara nostra. Incepătuerile vietii romane la gurile Dunării.* 8°, cūp. 247. Старијар III 167.
 * 213. Кацаров, Г. — *Принос към старата история на Македония.* (У „Известия Историч. Друштвото“ V). 8°, cūp. 10. Старијар III 167.
 * 214. Loë, Baron de — *Notions d'archéologie préhistorique, belgo-romaine et franque.* Ерисел, 16°, cūp. 281 и 199 слика у штексту. Старијар III 167.
 * 215. Дечев, Д. — *Трако-келтски езикови усъоредици.* (У „Годишник на софийския университет“ XVIII). Софија 1922, 8°, cūp. 46 (с француски изводом). Старијар III 167.
 * 216. Бодач за Народних Музей в София. Софија 1923. 8°, cūp. 421. Старијар III 167—8.
 * 217. Părvan, Vasile — *La pénétration hellénique et hellénistique dans la Vallée du Danube.* (У Bulletin de la Section historique de l'Académie Romaine, tome X). 1923, 8°. Старијар III 1—25. С једном картијом. Старијар III 168.
 * 218. Manojlović, Gavro — *Povijest staroga orijenta.* Knjiga I. Od najstarijih vremena do u jedanaesto stoljeće prije Isusa. Zagreb, 1923, 8°, cūp. 600. Старијар III 168.
 * 219. Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku. God. XLIII-VI, Сл. 1920—23. Старијар III 168.

- * 220. *Известија на българския археологически институціја*. Стариар III 168—9.
- * 221. Ростовцевъ, М. И. — Очеркъ истории древнаго мира. Восіюкъ. Греција. Римъ. Берлин, 1924, 8°, снр. 327. Стариар III 169.
- * 222. Ruzicka, Leon — Einstempelungen auf römischen Kon-sular-Denaren und auf barbarischen Silbermünzen. (Sonderabdruck aus Berliner Münzblätter N. F. 1924, № 257 ff). Berlin, Verlag der Berliner Münzblätter 1924, 8°, снр. 31. Стариар III 169.

- * 223. Seure, Georges — Apollonie du Pont. (Из Revue Archéologique). 1924. 8°, снр. 44. Стариар III 169.

- * 224. Bulićev Zbornik. Naucični prilozi posvećeni Franu Buliću prigodom LXXV. godišnjice njegova života od učenika i prijatelja IV. oktobra MCMXXI. Uredili M. Abramić i V. Hoffiller. Zagreb-Split 1924. Велика 8°, снр. 82 (садржак и изводи из чланака) и 1—735. Стариар III 169—70.

- * 225. Χάρισμα. Festgabe zur 25 jährigen Stiftungsfeier des Vereins klassischer Philologen in Wien. Wien, 1924, 8°, снр. 51. Стариар III 170.

- * 226. Wiener Prähistorische Zeitschrift. Стариар III 170.

- * 227. Menghin, O. und Wanscaura, V. — Urgeschichte Wiens. Маја 8°, снр. 80 (с неколико таблица и једном картиом). Беч, 1924. Стариар III 170.

- * 228. Časopis za zgodovino in narodopisje. Izdaje Zgodovinsko Društvo v Mariboru. Ureduje prof. Fr. Kovačič. Maribor 1925. Стариар III 170—1.

- * 229. Höernes-Menghin, Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa von den Anfängen bis um 500 vor Christi. A. Schroll, Wien, 1925. Вел. 8°, снр. 884 и 1462 слике. Стариар III 171,

1926

230. Неколико јићања из античке прошлости наше земље. Глас CXXI други разред књ. 66, 1—90.

231. La nationalité des Péoniens. Le Musée Belge XXX 107—117.

232. Les Celtes dans le nord des Balkans. Le Musée Belge XXX 231—243.

233. Војводина у најстарије доба. Књижевни север II 226—228.

234. Народни универзитет. Календар Народне одбране за 1926 годину 138—143.

- 234а. Наука код стварих Грка. Венац XI.

235. Л. М. Сухотин, Историја стварог века за средње школе. Прегледао, допунио и предговор написао Др Никола Вулић. Београд, Свесловенска књижара М. Ј. Стефановића, стр. 166+18°. Даља издања: друго 1927; треће 1928.

236. Чланци у Народној енциклопедији српско-хрватско-словеначкој, књ. I: Абраамић Миховил, 2; Август, 4; Агерон, 13; Акве Вива, 35; Акве Балисе 35; Акве Јазе, 35; Акрувиум, 35—6; Аксиос, 36; Акуминкум, 36; Албии Мониес, 39; Албона, 39; Александар Велики, 40; Алма Монс, 48—9; Анемије, 63; Айијан, 67—8; Айодор, 68; Айкорос, 69; Араузона, 70; Арба, 71; Ардијеји, 71; Арсија, 74; Астийос, 86; Атила, 88; Атранс, 88; Аудобон, 88; Аурелијан, 89; Аутаријати, 90; Баргус (или Маргус), 127; Басијана, 131; Басијарне, 131; Байон, 132; Билазора, 191; Биндус, 192; Будва 285; Бурнум, 296; Виминациум, 366; Далматинско-ианонски утврђаници, 544; Дарданаја, Дарданци, 561; Дацца, 562; Делмишум, 575; Димитрије Хварски, 593; Диоклецијан, 600; Доклеа, 618; Домавија, 619—20; Емона, 708—9; Еидијаурус, 711; Еригон, 719.

- В. и бројеве 243, 254 и 336.

1927

237. Басијарни у најшој земљи. ГСНД II 15—24.

238. Il luogo di nascita di S. Girolamo. Raccolta di scritti in onore di F. Ramorino 219—220.

239. Styberra. Сборникъ русскаго археологическаго общества въ Королевствѣ СХС I 113—118.

240. Калигула, римски цар. Криминална библиотека IV 3—5.

241. Племеније жене стварог доба. Венац XII 428—430.

242. Историјска чијанка стварог века за школску и приватну употребу. Београд, Свесловенска књижара М. Ј. Стефановића стр. 196+2, 8° (са Л. М. Сухотином).

243. Чланци у Народној енциклопедији српско-хрватско-словеначкој, књ. II: Илиријум, 29—30; Иса, 58; Итаперарциум Анийонини, 93; Итаперарциум Хиресолимитанум, 93; Јадер, 101—2; Јазиги, 114—115; Јайдоди, 127—8; Јулије Цезар, 191; Карни, 260; Касије Дио, 261; Лабеати, 516; Латобикорум преторијум, 539; Ледерайи, 547; Либурни, 561; Линкесијис, 571; Лисос, 581; Ликиндус, 582; Македонија (и Стара Србија). Историја, 639; Мезија, (Горња), 725.

- В. и бројеве 236, 254 и 336.

1928

244. Један нов грчки најавис. Vjesnik Hrvatskog arheološkog друштва XV 149—150.

245. Рајевање цара Константија у Бачкој. ГИДНС I 23—36.

246. Археолошка истраживања у Јужној Србији. ГСНД III 237—8.

247. Où était Justiniana Prima? Le Musée Belge XXXI 65—71.

248. Хорације. СКГ XXIII 31—41, 92—99.

249. Корнелије Тацит. СКГ XXIV 192—204, 270—281, 356—365.

250. Археолошка истраживања у нашој земљи. Природа и наука I 137—139.

251. Византолошки конгрес у Београду. Стариар IV 292.

252. Corpus vasorum antiquorum. Стариар IV 292.

253. † Васил Парван. Стариар IV 292.

254. Чланци у Народној енциклопедији српско-хрватско-словеначкој, књ. III: Насус, 5—6; Нарона, 27; Нагуоријус, 30; Невидуонум, 35; Нин, 84; Панонија, 293; Пеонија, 320; Пештово, 331—2; Полије, 447; Преисторија, 551—2; Преисторијска археолошка карија, 552; Проб, 585; Птолемеј, 603; Ремезијана, 743; Рисон, 784—5.

- В. и бројеве 235, 242 и 336.

- * 255. Петковић, Влад. Р.: Манасијир Студеница, Београд, 1924. 4°, снр. 81 (с много слика). Стариар IV 281.

- * 256. Петковић, Влад. и Ташчић, Жарко: Манасијир Каленић. Вршац. 4°, снр. 90. Стариар IV 281.

- * 257. Васић, Милоје: Жича и Лазарица. Студије из српске уметносте средњег века. Београд, 1928. 4°, снр. 256 (с многобројним сликама). Стариар IV 281.

- * 258. Ловрић, Историја Ниша. Ниш, 1927. 8°, снр. 10. Стариар IV 281.

- * 259. Симијановић, Лаз. Мирковић, Ђ. Божковић: Манасијир Манасија. (В свеска „Српских Стаменика“ које издаје Народни музеј у Београду). Београд, 1928. 4°, снр. 1—57. Табла 23. Стариар IV 282.

- * 260. Saria, B.: Antiken aus Durazzo. (Засебан отписак из Jahreshefte d. öst. arch. Instituts XXIII 1926). Снр. 3. Стариар IV 282.

- * 261. Гласник Земаљског Музеја у Босни и Херцеговини. XXXVIII—1926. Сарајево, 8° снр. 179. Стариар IV 282.

- * 262. Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinšku (уређени Фр. Булић и М. Абраамић). Год XLVII—XLVIII, Студији, 1926. Стариар IV 282.

- * 263. Egger, Rudolf, Forschungen in Salona. Wien. Велика 8°, снр. V—VI и 1—118. Стариар IV 282—3.

- * 264. Novak, Grgo: Hvar. Београд, 1924. 8°, снр. 238. Стариар IV 283.

- * 265. Stjepčević, Ivo: Vodja po Kotoru. S prilogom o važnijim spomenicima u Boki. Kotor, 1926. Снр. 1—64 и („Профил“) 1—20. Стариар IV 283.

- * 266. Bersa, Giuseppe de: Guida storico-artistica di Zara. Catalogo del R. Museo di S. Donato. Трст 1926. I—VIII и 1—174. Стариар IV 283.

- * 267. Praga, Giuseppe: Guida di Zara (Sito-Storia-Monumenti). Zara. 1925. Снр. 1—34. Стариар IV 283.

- * 268. Schmid, Walter: Südsteiermark im Altertum. Грац 1925. Вел. 8°, снр. 27 (с 1 таблом). Стариар IV 283.

- * 269. Gnirs, Anton: Istria Praeromana. Карлсбад, 1925. 8°, снр. 152. Стариар IV 283.

- * 270. Volkmann, Hans: Inschriften aus Makedonien. (Mitteilungen des deutschen Archäologischen Instituts, Band L, 1925). 1927. Стариар IV 284.

- * 271. Casson, Stanley: Macedonia, Thrace and Illyria. Oxford University Press, 1926 8°, VII—XIII, 1—357. Стариар IV 284.

- * 272. Filow, Bogdan: Die archaische Nekropole von Trebisnjica. De Gruyter, 1927 4°, снр. 110 (с много слика у тексту и 15 табала). Стариар IV 284.

- * 273. Childe, V. Gordon: The minoan influence on the danubian bronze age. 8°, снр. 1—4. Стариар IV 284.

- * 274. Cuntz, Otto: Die Geographie des Ptolemaeus. Galliae Germania Raetia Noricum Pannoniae Illyricum Italia. Handschriften, Text und Untersuchungen. С 3 карти. Берлин. 1923, 8°, снр. 225. Стариар IV 284.

- * 275. Известија на българския археологически Институціја. III. 1925. 8°, снр. 264 (с многим слика и таблами). Стариар IV 284—5.

- * 276. Известија на българския археологически институціја. IV 1926/7. София, 8°, снр. 375. Стариар IV 285.

- * 277. Каџаров, Г.: Българите в древността. София, 1926 8°, снр. 87. Стариар IV 285.

- * 278. Мушилов, Н.: Монети и монетарници на Сердика. София, 1926, 8°, снр. 222 и 12 табла. Стариар IV 285.

- * 279. Милшев, Крсто: Декоративната живопис на софииската некропол. (Издање Нар. Музеја у Софији). 1925, 8°, снр. 135 с многим слика и таблами). Стариар IV 285.

- * 280. Šufflay, M.: *Städte und Burgen Albaniens hauptsächlich während des Mittelalters.* (Бечка Академија Наука, Сиоменик 63). Беч, 1924, вел. 8°, срп. 81. Старијар IV 285.
- * 281. Ugolini, Luigi: *Albania antica. Vol. I: Ricerche archeologiche.* Roma—Milano 1927. Велика 8°, I—XII, срп. 1—255. Старијар IV 285.
- * 282. *Albania. Revue d'archéologie, d'histoire et des sciences appliquées en Albanie et dans les Balkans.* Св. I год. 1925. Св. II год. 1927. Велика 8°. Старијар IV 286.
- * 283. Pârvan, V.: *Getica.* Букурешић. 1926. 8°, срп. 850 и 43 табла. Старијар IV 286.
- * 284. *Dacia, Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie, publiées sous la direction de V. Pârvan. I.* (1924). Букурешић, вел. 8°, срп. 368. Старијар IV 286.
- * 285. *Dacia II* (1925). Букурешић, вел. 8°, срп. 429. Старијар IV 286.
- * 286. *Ephemeris dacoromana. I* 1923. Рим. Вел. 8°, срп. 413. Старијар IV 286.
- * 287. *Ephemeris dacoromana. II* 1924. Вел. 8°, срп. 500. Старијар IV 286—7.
- * 288. *Ephemeris dacoromana. III* 1925. Рим. Вел. 8°, срп. 406. Старијар IV 287.
- * 289. Taftali, O.: *La cité pontique de Callatis.* (Из Revue archéologique). 1925, 8°, срп. 238—292. Старијар IV 287.
- * 290. Taftali, O.: *La cité pontique de Dionysopolis.* Paris, 1927, 8°, срп. 78. Старијар IV 287.
- * 291. *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice.* Тримесечни часопис. Год. XIX, свеске 48, 49 и 50 за април—декембар 1926. Велика 8°, срп. 49—190. Старијар IV 287.
- * 292. *Archaeologiai Értesítő.* Уредник Hekler Antal. XL (за 1923—26). Б. Пешта, 8°, срп. 348. Старијар IV 287.
- * 293. *Archaeologiai Értesítő. XLII* (1927). Б. Пешта, 8°, срп. 334. Старијар IV 287.
- * 294. Alföldi, A.: *Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien. I—II.* Walter de Gruyter. 1926, 8°, срп. 104. Старијар IV 287—8.
- * 295. Stocky, Albin: *Pravek zeme české.* Камено доба. Праг, 1926. Вел. 8°, срп. 199. многообројне слике у тексту, табла 122, картица 6. Старијар IV 288.
- * 296. Pravek. *List pro praehistoricou archaeologii a anthropologii. Орган „Моравског Клуба“.* Св. I—6 за 1927. Старијар IV 288.
- * 297. Památky archeologické. Главни уредник A. Podlaha. Св. XXXIV. Праг, 1924 и 1925. Старијар IV 288.
- * 298. Časopis vlasteneckého spolku muzejního v Olomouci. G. 1925 (XXXVI). Оломоуц 1925. Старијар IV 288.
- * 299. Wiadomości archeologiczne (уредник Wl. Antoniewicz). 1923 свеска VIII и 1924 свеска IX. Старијар IV 288.
- * 300. Przegląd archeologiczny. Tom III. 1926. Уредник J. Kostrzewski. Познањ. Старијар IV 288.
- * 301. Wiener Prähistorische Zeitschrift. Г. XII (1926). Уредници O. Menghin u L. Franz. 8°, срп. 124. Старијар IV 288.
- * 302. Butlletí de l'associació Catalana d'antropologia, etnologia i preistoria. 1924 (vol. II). 1925 (vol. III). Барселона, 1924, 1925. Старијар IV 288.
- * 303. Deutsches archäologisches Institut. *Römisch-germanische Kommission. Fünfzehnter Bericht 1923/4.* Франкфурт на Мајни, 1926. 8°, срп. 246. Старијар IV 288.
- * 304. Deutsches archäologisches Institut. *Römisch-germanische Kommission. Sechzehnter Bericht. 1925/6.* Франкфурт на Мајни, 1927. Срп. 174. Старијар IV 289.
- * 305. Saria, B.: *Die Entwicklung des mithrischen Kultbildes.* (У Mitteilungen des Vereins klassischer Philologen in Wien, 1927), 8°, срп. 7. Старијар IV 289.
- * 306. Saria, B.: *Numismatischer Bericht aus Jugoslavien.* Задесни описак, вел. 8°, срп. I—10 с једном таблом. Старијар IV 289.
- * 307. Mitteilungen des deutschen archäologischen Instituts. Athenische Abteilung. Band LI (1926). Атина, 8°, срп. 170 (са сликама и таблицама). Старијар IV 289.
- * 308. Wilcken, Ulrich: *Griechische Geschichte im Rahmen der Altertumswissenschaft. II издање.* Минхен и Берлин, 1926, 8°, VII—I—248. Старијар IV 289.
- * 309. Piganiol, A.: *La conquête romaine.* Париж, 1927, 8°, срп. 512. Старијар IV 289.
- * 310. Kubitschek, Wilhelm: *Grundriss der antiken Zeitrechnung.* München, Beck, 1928, 8°, срп. 241. Старијар IV 289—90.
- * 311. Бузескул, В. Л.: *Одкрития XIX и начала XX века в областима историји дrevнаго мира. I. Восишко. Пејгроград,* 1923. 8°, срп. 222. II. Греческиј мир. Пејгроград, 1924. 8°, срп. 181. Старијар IV 290.
- * 312. Stocky, Albin: *Praha Praveka. I.* Праг, 1925, велика 8°, срп. 29 и 5 табла. Старијар IV 290.
- * 313. Menghin, Oswald: *Vor- und frühgeschichtliche Bodenforschungen in Unterkrainen.* Посебни описак из Carinthia I (срп. 145—155). Старијар IV 290.
- * 314. Menghin, Oswald: *Urgeschichte der Ostalpen.* Посебни описак из Die österreichischen Alpen (1928), срп. 176—210. Старијар IV 290.
- * 315. Menghin, O.: *Einführung in die Urgeschichte Böhmens und Mährens.* F. Kraus, Reichenberg. 1926, 8°, срп. 117. Старијар IV 290.
- * 316. Bumüller, Joh.: *Leitfaden der Vorgeschichte Europas.* Augsburg (B. Filsler), 1925, 8°, срп. 302. Старијар IV 290.
- * 317. Schuchhardt, Carl: *Alteuropa. Eine Vorgeschichte unseres Erdteils. II Auflage.* Berlin und Leipzig. 1926. VII—X I—307. Старијар IV 290.
- * 318. Germania Romana. II издање. 3 свеске (прва и друга 1923 а трећа 1926). Старијар IV 290.
- * 319. Riegl, Alois: *Spätromische Kunstdustrie.* Беч, 1927, 8°, I—XVIII и I—421 (с 23 табле). Старијар IV 291.
- * 320. Hertlein, Fr.: *Geschichte der Besetzung des römischen Württemberg.* 1928, 8°, срп. 200 и велики број слика. Старијар IV 291.
- * 321. R. Cagnat et V. Chapot: *Manuel d'archéologie romaine.* Париз, св. I (срп. 735) 1917. св. II (срп. 754) 1920. Старијар IV 291—2.
- * 322. Egger, R.: *Das zweite Amphitheater.* (Засебан описак из Der römische Limes in Österreich. XVI). Вел. 8°, срп. 69—162. Старијар IV 292.
- * 323. Mahr, A.: *Das vorgeschichtliche Hallstatt.* Беч, 1925, маја 8°, срп. 55 (и 11 таблица). Старијар IV 292.
- * 324. Pauly-Wissowa, Real-Encyclopädie der Altertumswissenschaft. Старијар IV 292.
- * 325. Reallexikon der Vorgeschichte. Главни уредник M. Ebert. Берлин. Старијар IV 292.

1929

326. Наше народне песме и Илијада. Споменица у част Богдана Поповића 98—109.
327. Justiniana Prima. ГСНД V 45—50.
328. Омир као историски извор. Шишићев зборник 51—58.
329. L'histoire et la géographie. Споменица М. С. Грушевског 303—5.
330. Neue prähistorische Ausgrabungen in Jugoslawien. Bericht über die Jahrhundertfeier des Archäologischen Institutes.
331. La première guerre illyrienne. Eos XXXII 651—656.
332. Sirmium, данашња Сремска Митровица. ГИДНС II 153—164.
333. Ратовање цара Константијана у Бачкој. ГИДНС II 16—23.
334. Justiniana Prima. Deuxième congrès international des études byzantines, Belgrade 1927. Compte rendu 70—1.
335. Овидијево Ars Amatoria. Мисао XXX 294—300.
336. Чланци у Народној енциклопедији српско-хрватско-словеначкој, књ. IV: Салона, 26; Сенија, 113; Сингидунум, 134—5; Сиритум, 139; Сисица-Сегесијика, 142; Скардона, 151; Скојра, 155; Скордисци, 166—7; Скуји, 169; Табула Пајингеријана, 510; Табула Трајана, 510; Таурезијум, 527; Тауронум, 527; Тацит, 528; Тетија, 541; Тиберије, 541; Тий Ливије, 547; Трагуријум, 578; Тракани, 581; Триблли, 596; Улцијана, 691; Хвар, 784—5; Џељеја, 881; Џидале, 895—6; Чакаповић Веселин, 930. В. и бројеве 236, 243 и 254.
337. Сензационално археолошко откриће. Природа и наука II 27—29.

1930

338. Das neue Grab von Trebenische. AA XI.V 276—299. В. и бројеве 403, 415 и 416.
339. Срем у најстаријији: доба. ГИДНС III 1—9.
340. Konstantius' Sarmatenkrieg im Jahre 358 und 359. Festgabe A. Heisenberg zum 60. Geburtstage gewidmet. Byzantinische Zeitschrift XXX 374—376.
341. „Castris“ come designazione del luogo d'origine. Miscellanea Salinas 225—226.
342. L'idole de Kličevac et les idoles semblables. Księga Pamiatkowa ku czci Prof. Dr. Włodzimierza Demetrykiewicza 1—4.
343. Dispensator. Ruggiero, Dizionario Epigrafico di Antichità Romane II 1920—23.
344. Археолошко откриће близу Охрида. Стојкер 68—70.
- * 345. Alföldi, A.: A gótl mozzgalom és Dacia feladása. 1930, 8°, срп. I—70. Старијар V 220.
- * 346. Alföldi, A.: Die Vorherrschaft der Pannoner in Römerreiche und die Reaktion des Hellentums unter Gallienus. (Из Fünfundzwanzig Jahre römisch-germanische Kommission 1929). 4°, 11—51. Старијар V 220.
- * 347. Ambrosoli-Ricci, Monete greche. II издање Milano, Hoepli, 1917. Мала 8°, српана 626. Старијар V 220.
- * 348. Antoniewicz, W.: Archeologia Polski. 1929, 8°, срп. 340 са 1712 слика, 48 таблица, 9 карата. Старијар V 220.

- * 349. Васић, Милоје: Винча и Делфи. („Српски Књижевни Гласник“ 1930, за фебруар.)
Васић, Милоје: Дајоваше Бутимира. (У Зборнику у част Годдана Поповића). 1928, 4°, срп. I—22. Старинар V 220.
- * 350. Васић, Д-р М.: Некропола у околини Охрида. (Из Српског Књижевног Гласника). 1928, 8°, срп. I—23. Старинар V 220.
- * 351. Васић, Д-р Милоје: „Новици“ с крмачом и јрасцима. (Из „Прилога за књижевност, језик, исихију и фолклор“). 1928, срп. 135—151. Старинар V 220.
- * 352. Vellay, Ch.: *Les nouveaux aspects de la question de Troie*. Paris, 1930. 8°, си. 134. Старинар V 220.
- * 353. Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku izdan od Fr. Bulića i Abramica, God. XLIX, 1928. Старинар V 220—1.
- * 354. Гробић Д-р Миодраг: *Badania prehistoricze w Jugosławii po wojnie światowej*. (Из Prezeglad Archeologicznego Tom IV cz. I). 1929. 4°, I—2. Старинар V 221.
- * 355. Grbić Miodrag: *Bemalte Keramik aus Starčevo in Banater Donaugelände — Jugoslavien — Odbitka z Księgi Pamiętnej ku czci Prof. Dr. Włodzimierza Demetrykiewicza*, 2. срп. 2. штабл. Старинар V 221.
- * 356. Гробић Миодраг: Из преисторије Војводине. Сребрна осмава из Чуруса на Тиси. — Сејфарић Гласника Истор. Др. у Новом Саду I. I. срп. 10—22. Старинар V 221.
- * 357. Grbić Miodrag: *Předřímske bronzové nádoby na území československé republiky*. — Separát z Pamatky Archaeologické — Praha, срп. 370—387. Старинар V 221.
- * 358. Гробић, Д-р Миодраг: Преисторијска јастика из Плочника. 4°, I—11 с већим бројем слика. Старинар V 221.
- * 359. Гробић, Д-р Миодраг: Из цумизатичке збирке источноархеолошког музеја у Скокију. (Из Гласника Скокског Народног друштва за 1929. 4°, срп. 51—58. Старинар V 221).
- * 360. Grbić, Dr. Miodrag: *Pločnik, östereolithische Ansiedlung*. 1929, 4°, срп. 17 и 143 слике. Старинар V 221.
- * 361. Гласник Земаљског Музеја у Босни и Херцеговини, 1927 и 1928. Старинар V 221.
- * 362. Gnirs, A.: *Istria praeeromana*. Старинар V 221.
- * 363. Егер, Рудолф: *Истраживање у Стобима*. (Гласник скокског научног друштва) 1929. Старинар V 221.
- * 364. Egger, R.: *Die städtische Kirche in Stobi*. (Из Jahreshefte d. österr. Arch. Inst. 21. 1928, 4°. 42—47. Старинар V 221).
- * 365. Egger, R.: *Eine neue Bischofsinschrift*. (Mitteilungen des Vereins klassischer Philologen in Wien 1927), 8°, срп. 3—7. Старинар V 221.
- * 366. Elmer, Georg: *Sammlung Georg Weifert*. Wien 1929. Старинар V 221—2.
- * 367. Известия на българския археол. Институт. V (1928/29). София 1929. 8°, срп. 433. Старинар V 222.
- * 368. Юбилейна книга на градъ София (1878—1928). Г. 1928, 4°, срп. 432. Старинар V 222.
- * 369. Mandić, Dr. M.: *Bosna i Hercegovina u preistorijsko doba*. Sarajevo 1930, 16°, срп. I—42. Старинар V 222.
- * 370. Mandić, Dr. M.: *Izveštaj o delimično nastavljenom otkapanju prehistoricke sojenice u D. Dolini* 1928. (Glasnik Zemaljskog Muzeja), срп. 33—39. Старинар V 222.
- * 371. Mandić, Dr. Milivoje: *Postanak Sarajeva*. (Iz Narodne Starine 1927), срп. I—16. Старинар V 222.
- * 372. Menghin, D. O.: *Zur Kenntnis der frühkaiserzeitlichen Hügelgräber in norisch-pannöischen Grenzgebiet* (Jahrbuch f. Landeskunde 1928), 8°, срп. 30—48. Старинар V 222.
- * 373. Мушимовъ, Н. А.: Монетији на јадрански царе. (Описак из Сборникъ Борисъ Ђоковић). Софија 1927. Старинар V 222.
- * 374. Nicklin, T.: *Studies in egyptian chronologie. Part I. II*. 1928, 8°, I—74, I—24. Старинар V 222.
- * 375. Numismatický Časopis Československý. Redaktor Gustav Skalský. Praha. Година III (излази четири пута годишње). 1927. Старинар V 222.
- * 376. Rešetar, M.: *Dubrovačka numismatika II*. Старинар V 222.
- * 377. Saria, Dr. B.: *Antiken aus Durazzo*. (Из Jahreshefte des österr. Archäol. Institutes XXIII, 1925). 1926, 4°, срп. 241—246. Старинар V 223.
- * 378. Saria, B.: *Barbarensigürchen aus Kostolac (Viminacium)*. (Из Germania). 1929. Старинар V 223.
- * 379. Saria, B.: *Začasno poročilo o iskopavanjih na Gradišču pri Vel. Malenci* (Glasnik Muzej. Društva za Slovenijo). 1929, 8°, срп. 11—17. Старинар V 223.
- * 380. Saria, B.: *Истраживања у Стобима*. (Гласник скокског научног друштва). Скокије, 1929. Старинар V 223.
- * 381. Saria, Dr. B.: *Neue Inschriften aus Praetorium Latobicorum*. (Из Mitteilungen des Vereins Klassischer Philologen in Wien). 1929, 8°, срп. 85—88. Старинар V 223.
- * 382. Saria, B.: *Fibel mit Sperrvorrichtungen*. (Из Vjesnika hrv. arheol. Društva u Zagrebu N. S. XV). 4°, I—8. Старинар V 223.
- * 383. Saska-Grol: *Mythologie Řekův a Římanů*. 1925, срп. 259 с многим илустрацијама. Старинар V 223.
- * 384. Сборник русскаго археологическаго обијесства въ Королевствѣ СХС. I. Београд, 1927. 8°, срп. 177. Старинар V 223.

* 385. Schmid, Walter: *Archäologische Forschungen in Steiermark*. (Из Jahreshefte d. österr. arch. Institutes, 25, 1929). Старинар V 223.

* 386. Schmid, Walter: *Zur Chronologie des Schatzes von Nagy St. Miklós*. (Из Mannus 1928). Си. 221—231. Старинар V 223.

* 387. Schuchhardt, C.: *Vorgeschichte von Deutschland*. 8°, срп. 349, Oldenbourg, München. Старинар V 223.

* 388. Сергејевски, Д.: Римски камени споменици са глатчог и ливанској плочи из Рибника. (Гласник Земаљског Музеја у Босни и Херцеговини). 1928, срп. 79—97. Старинар V 224.

* 389. Seure, G.: *Le roi Rhésos et le héros chasseur*. Paris 1920.

8° срп. 34. Старинар V 224.

* 390. Speleers, Louis: *Les fouilles en Asie Antérieure à partir de 1848. Liège*. 1928. 8°, p. 307 (57 илаблица). Старинар V 224.

* 391. Fettich, Nándor: *La trouvaille scythe de Zöldhalom pusztá (и на мађарском језику)*. Пешта, 1928. 4°, срп. 46. Старинар V 224.

* 392. Fünfundzwanzig Jahre: *Römisch-germanische Commission*. 1930, 4°, срп. 113 и велики број слика. Старинар V 224.

* 393. Heurtley, W. A.: *A prehistoric site in western Macedonia and the Dorian invasion*. (Из Annual of the British School at Athens 1916—7), срп. 158—194.

Heurtley, W. A.: *Pottery from Macedonian mounds*. (Из Annual of the British School at Athens No. XXVI 1923—5). Старинар V 224.

* 394. Hillebrand, Jenő: *Das frühkupferzeitliche Gräberfeld von Pusztaistvanháza*. — *Archaeologia Hungarica*. IV. Budapest, 1929. Старинар V 224.

* 395. Childe, V. G.: *The Minoan influence on the Danubian age*. Oxford, 1927. godine I—4. Старинар V 224.

* 396. Childe, Gordon: *Danube in prehistory*. Oxford, 1929. 8°, срп. 479. Старинар V 225.

* 397. Christianescu, V.: *Câteva observații asupra unei inscripții romane din Drobeta*, 1929, срп. I—8. Старинар V 225.

1931

398. Антички споменици у нашој земљи. Споменик LXXI други разред књ. 55, стр. 1—259.

В. и бројеве 14, 28, 39, 61, 413, 424, 530.

399. Фрушкогорски мученици. ГИДНС IV 359—373.

400. Биографија и библиографија. Годишњак XXXIX 156—169.

401. Стари век у одабраним уломцима. Друго допуњено издање, Београд, Свесловенска књижара М. Ј. Стефановића, стр. 223 + 3, 8° (са Л. М. Сухотином).

1932

402. Један нов гроб код Требенишића. ГСНД XI 1—41. В. и бројеве 414, 425.

403. Ein neues Grab bei Trebenische. Jahreshefte d. Österreichischen Archäologischen Institutes XXVII 1—42.

В. и бројеве 338, 415 и 416.

404. La guerre d'Octave en Illyrie 35—33 av. Chr. L'Acropole VII 115—122.

405. Une inscription grecque de Macédoine. Mélanges Gustave Glotz 869—876.

406. Inscription grecque de Stobi. Bulletin de correspondance hellénique LVI 291—298.

407. La nationalité des Dardanes. Actes du III congrès international d'études byzantines, Athènes, 162—4.

408. Л. М. Сухотин, Историја за I разред грађанских школа са читанком. Прегледао, допунио и предговор написао Д-р Н. Вулић, Београд, Свесловенска књижара М. Ј. Стефановића, стр. 151 + 1, 8°.

Треће издање 1935.

409. Л. М. Сухотин, Историја за II разред грађанских школа. Прегледао и предговор написао Д-р Никола Вулић, Београд, Свесловенска књижара М. Ј. Стефановића, стр. 111 + 1, 8°.

410. Л. М. Сухотин, Историјска читанка за II разред грађанских школа. Прегледао и предговор написао Д-р Никола Вулић, Београд, Свесловенска књижара М. Ј. Стефановића, стр. 79 + 1, 8°.

411. Л. М. Сухотин, Историјска читанка за II разред грађанских школа и III разред гимназија. Прегледао и предговор написао Д-р Никола Вулић, Београд, Свесловенска књижара М. Ј. Стефановића, стр. 79 + 1, 8°.

1933

412. Неколико читанја из античке историје. Глас CLV други разред књ. 78, 1—86.

413. Антички споменици у нашој земљи. Споменик LXXV други разред књ. 58, 1—92.

В. и бројеве: 14, 28, 39, 61, 398, 424, 530.

414. *Нови гробови код Требенишића*. Споменик LXXVI други разред књ. 59, 1—31.
В. и број 402 и 425.
415. *Neue Gräber in Trebenischte*. Jahreshefte d. Österreichischen Archäologischen Institutes XXVIII 164—186.
В. и број: 403.
416. *Neue Gräber in Trebenischte*. AA XLVII 459—482.
В. и број 338.
417. *La site de Justiniana Prima*. Εἰς μνήμην Σ. Λάζαρου 337—338.
418. *Nouveaux monuments mithriaques de la Serbie*. Revue archéologique I 181—194.
419. *La guerre d'Octave en Illyrie*. L'Acropole VIII 108—111.
420. *Археолошка оштарија код Требенишића*. Летопис Матице српске књ. 335, 22—31.
421. *Vasilije Vučić*. ГСНД XIII 241—244.

1934

422. *Из античке историје наше земље*. Глас CLX други разред књ. 82, 1—81.
423. *Где је била Омирова Троја?* Старијар трећег реда IX 166—168.
424. *Антички споменици наше земље*. Споменик LXXVII други разред књ. 60, 29—84.
В. и бројеве: 14, 28, 39, 61, 398, 413, 530.
425. *Нови гробови код Требенишића*. Споменик LXXVII други разред књ. 60, 85—104.
В. и бројеве: 402 и 414.
426. *Quelques observations sur Passio IV coronatorum*. Rivista di Archeologia christiana XI 156—159.
427. *La nécropole archaïque de Trebenischte*. Revue archéologique III 26—38.
428. *The Illyrian War of Octavian*. Roman Studies 164—167.
429. *Une nécropole antique près de Trebenište*. Revue internationale des études balkaniques I 156—164.

1935

430. *L'origine ethnique de Justinien*. Actes du IVe Congrès des études byzantines, Bulletin de l'Institut archéologique bulgare IX 400—405.
431. *Théâtre romain de Scupi*. Académie des inscriptions et belles lettres, Comptes rendus des séances de l'année 1935.
432. *Le fleuve Bathinus*. Bulletin 143—151.
433. *The Illyrian War of Octavian*. Bulletin 153—159.
434. *Une inscription grecque de Macédoine*. Bulletin 161—167.
435. *Une inscription grecque de Stobi*. Bulletin 169—175.
436. *Le site de Troie*. Bulletin 177—180.
437. *Les Dardanes*. Bulletin 185—197.
438. *Quand la Dacie a-t-elle été perdue?* Bulletin 199—204.
439. *Illyriens et Dalmates*. Bulletin 205—209.
440. *Quelques observations sur la Passio sanctorum quatuor coronatorum*. Bulletin 211—215.
441. *Les Derbanes*. Bulletin 217—221.
442. *Guerre du roi de Macédoine Persée avec Rome dans les environs d'Ohrid en 170—169 av. J. C.* Bulletin 223—229.
443. *Première guerre d'Illyrie*. Bulletin 231—243.
444. *Metulum*. Bulletin 245—253.
445. *Origine et race de l'empereur Justinien*. Bulletin 255—260.
445a. *Римско поозоришиће код Скогља*. JIČ I 1935, 749—750.

1936

446. *Le sedi dei Triballi*. Revue internationale des études balkaniques II 118—122.
447. *L'antica civiltà romana nel territorio dell'attuale regno di Jugoslavia*. Gli studi romani nel mondo III 187—201.
448. *Археологическая изслѣдованія въ Югославіи*. Юбилейный сборникъ русского археологического общества въ Королевствѣ Югославии къ 15-тилѣтію Общества 13—24.
449. *Међународна унија академија*. JIČ II 412—413.
450. *Најсјапираја културе у Југославији*. Књига о Балкану 52—69.
451. *Стари најтици*. Моравски археолошки гласник 33—34.
452. *Archäologische Karte von Jugoslavien: Blatt Prilep—Bitoli*. Jugoslavischer Ausschuss des Internationalen Verbandes der Akademien, Beograd, E. Pelikan, стр. 1—54 и једна карта. 8°.
453. *Il Limes romano in Jugoslavia*. Quaderni dell' Impero. Il limes Romano I 123—134.
454. *Антички споменици*. Споменица 25-годишњице ослобођења Јужне Србије 327—343.
455. *Римски цар Август*. СКГ L 111—116.
456. *Археолошка истраживања у Јужној Србији*. JIČ III 610—12.
457. Л. М. Сухотин, *Историја ствараја века (и почетак средњег века) за V разред средњих и стручних школа*. Прегледао

допунио и предговор написао Д-р Никола Вулић. Седмо издање. Београд, Свесловенска књижара М. Ј. Стефановића, [2] + 229 + [1] стр. 8°.

Осмо издање 1939 године.

* 458. *Alberto Gitti, La politica dei re illiri e la Grecia. (Fino all'intervento romano)*. Milano—Roma, 1936. JIČ III 320.

* 459. *A. Gitti, Contributi alla storia dell'espansione romana in Illiria. Sulla storia degli Ardiei dopo la prima guerra romano-illirica. (Estratto dal Bull. del Museo dell'Imp. Rom. VI 1935)*, 11—15. JIČ III 32—3.

* 460. *J. Klemenc und B. Saria, Archäologische Karte von Jugoslavien: Blatt Ptuj*. Издање Академија Наука у Београду и Загребу, 1936, 8°, 1—99 и две карте. JIČ III 341—2.

* 461. *Z. Barcsay-Amant, A Komini Ermelet a Kr. H. III szazadbol (The hoard of Komini-Antoniniani of the 3rd century A. D.)*. Budapest 1937, 4°, 3—15 и 63 таб.ије, JIČ III 441—2.

1938

462. *Archaeologische Karte von Jugoslavien: Blatt Kavadarci. Jugoslawischer Ausschuss des Internationalen Verbandes der Akademien*. Beograd, Pelikan, 8°, стр. 1—23 и 1 карта.

463. *Corpus vasorum antiquorum. Yougoslavie, fascicule 3: Belgrade — Musée du Prince Paul, fascicule 1. Union Académique Internationale*, Belgrade, Pelikan, стр. 1—19 и 36 табли (са М. Грбићем).

464. *Gli studi jugoslavi sulla figura e l'opera di Augusto e sulla fondazione dell' Impero romano*. Quaderni Augustei VII 1—11.

465. *Le strade romane in Jugoslavia*. Quaderni del' Impero XII.

466. *L'arte dell' Impero di Roma nelle raccolte e negli studi Jugoslavi*. Quaderni Augustei. Studi Stranieri XI 301—316.

467. *Inscriptions grecques de Macédoine*. Mélanges Emile Boissacq 343—345.

468. *Fouilles en Serbie Méridionale*. Académie des inscriptions et belles lettres. Comptes rendus des séances de l'année 1938, 118—123.

469. *Les hypothèses dans l'ancienne histoire*. VIIe congrès international des sciences historiques Zurich 1938. Communications présentées 16—17.

470. *Географија Јужне Србије у античко доба*. ГСНД XIX 1—15.

471. *Најсјапираја умешност наше земље*. СКГ LIII 377—388.

472. *Дериоп* у Јужној Србији. Летопис Матице српске књ. 350, 33—37.

473. *Библиографија*. Додатак списку радова (Годишњак XXXIX). Годишњак XLVII 199—202.

1939

474. *Пре педесет година*. Споменица о стогодишњици Прве мушке гимназије 337—338.

475. *Der jugoslavische Donaulimes*. VI Internationaler Kongress für Archäologie. Berlin 1939, Bericht 527—8.

476. *Deux nouvelles inscriptions grecques de Derriopos*. Académie des inscriptions et belles lettres. Comptes rendus des séances de l'année 1939, 221—230.

477. *Војводина у римско доба*. Војводина I. Издање Историјског друштва у Новом Саду, 61—80.

478. *Макиавели*. СКГ LVIII 471—5.

479. *Енграфски конгрес у Амстердаму*. JIČ V 353—354.

480. *Convegno Augusteo*. JIČ V 371.

481. *Римски лимес у Југославији*. JIČ V 380.

482. *Istituto di Studi Romani*. JIČ V 353.

483. *Union académique internationale*. JIČ V 379.

* 484. *Julius Pokorný, Zur Urgeschichte der Kelten und Illyrier*. Halle 1938, 8°, 222. (Ту је и додатак: R. Pittioni, Die Urnenfelderkultur und ihre Bedeutung für die europäische Kulturentwicklung). JIČ V 245.

* 485. *Carl Schuchhardt, Die frühesten Herren von Ostdeutschland*. (Из Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften 1934, 8°, 3—13). JIČ 245—6.

* 486. *B. v. Richthoffen, Ist die „Bandkeramik“ der jüngeren Steinzeit illirisch und die Lausitzer Kultur germanisch?* (Из Mannus. Zeitschrift für Deutsche Vorgeschichte. 1955, 8°, 9—19). JIČ V 446.

* 487. *B. v. Richthoffen, Die Bedeutung der Lausitzer Kultur für die Vorgeschichte der Donauländer und das Illyriertum ihrer Volkszugehörigkeit*. Из Mannus. 1935. 8°, 69—81. JIČ V 247.

* 488. *Carl Schuchhardt, Die Urillyrier und ihre Indogermanisierung*. (Из Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften. 1937. 8°, 3—37). JIČ V 247—8.

* 489. *Walter Wagner, Die Dislocation der römischen Auxiliienformationen in den Provinzen Noricum, Pannionen, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus*. (Neue Deutsche Forshungen), Berlin 1938, 8°, 278. JIČ V 249—50.

* 490. *J. Klemenc, Archäologische Karte von Jugoslavien: Zagreb*. Издање Југословенског Одбора Међународне Уније Академија. Београд 1938. JIČ V 295.

- * 491. N. Vulić, *Archäologische Karte von Jugoslavien: Kavadarci*. Издање Југословенског Одбора Међународне Уније Академија. Београд 1938. JIČ V 295.
- * 492. Maurice Holleaux, *Etudes d'épigraphie et d'histoire grecque. Tome I—II*. Paris 1938, 8°, 462 и 198. JIČ V 295.
- * 493. *Supplementum epigraphicum graecum. Vol. VIII fasc. II*. Lugduni Batavorum 1938. JIČ V 295.
- * 494. V. Hoffiller und Balduin Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslavien. Heft I: Noricum und Pannonia Superior*. Zagreb, 1938, 4° 279. JIČ V 296.
- * 495. Hondius, *Saxa loquuntur*. Leiden, 1938, 8°, 169. JIČ V 296.
- * 496. Alföldi, András: *Bibliographia Pannonica*. Pécs 1937. JIČ V 296.
- * 497. Walter Schmid: *Der Kultwagen von Strettweg*. Leipzig 1934, 8°, 42 + 24 таблице. JIČ V 296-7.
- * 498. Kähler, *Triumphbogen (Ehrenbogen)*. (У Pauly-Wissowa, *Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*). 8°, скуп. 373—494. JIČ V 297.
- * 499. Fernand Chapoutier, *Les Dioiscures au service d'une déesse*. Paris 1935, 8°, 381 с преко 150 слика у тексту и 16 таблица. JIČ V 297.
- * 500. Иван Новицки, Четири римска водовода у околини Подгорице. JIČ V 297.
- * 501. B. Filow, *Thrakisch-mykenische Beziehungen*. (Revue internationale des études balkaniques 1937). JIČ V 297.
- * 502. Vladimir Dumitrescu, *L'art préhistorique en Roumanie*. Bucarest 1937, 8°, 34 и 24 таблице. JIČ V 298.
- * 503. Walter Schmid, *Die Fürstengräber von Klein Glein in Steiermark*. (Из *Prähistorische Zeitschrift* 1933, 8°, 219—282). JIČ V 298.
- * 504. N. Vulić, *L'arte dell'impero di Roma nelle raccolte e negli studi jugoslavi*. (Quaderni Augustei. Studi stranieri. XI), Roma 1938. JIČ V 298-9.
- * 505. Rudolf Egger, *Studi e scoperte austriache sull'archeologia e l'arte del tardo impero*. (Quaderni dell' Impero), 1938, 8°, 27. JIČ V 299.
- * 506. Balduin Saria, *Das Theater von Stobi*. (Archäologischer Anzeiger 1938). Скуп. 81—148. JIČ V 299.
- * 507. Gavril Kazarow, *Die Denkmäler des thrakischen Reitergottes in Bulgarien* (Dissertationes Pannonicae. Ser. II. 14). Budapest 1938. JIČ V 299.
- * 508. Carl Schuchhardt, *Alte Sagenzüge in der homerischen Archäologie und Geographie*. (Из Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften. 1935. 3—19). JIČ V 300.
- * 509. Fritz R. Wüst, *Philip II. von Makedonien und Griechenland in den Jahren von 346 bis 338*. München 1938, 8°, 188. JIČ V 300.
- * 510. Laureae Aquincenses. Budapest 1938. 4°, 341 и табла 80. JIČ V 300.
- * 511. Artur Betz, *Untersuchungen zur Militärgeschichte der römischen Provinz Dalmatien*. (У Abhandlungen der Archäologisch-Epigraphischen Seminars der Universität Wien. Neue Folge III Heft). Rohrer, Baden bei Wien 1939, 8°, 75. JIČ V 300.
- * 512. Arnold Schober, *Die Römerzeit in Oesterreich (dargestellt an den Bau- und Kunstdenkmalen)*. Rohrer 1935. 8°, 109 и 76 слика на табличама. JIČ V 301.
- * 513. Arnold Schober, *Il limes romano in Austria*. (Quaderni dell' Impero). Roma 1938, 15. JIČ V 301.
- * 514. N. Vulić, *Il limes romano in Jugoslavia*. (Quaderni dell' Impero. Il limes Romano, I.) Roma 1937. JIČ V 301-2.
- * 515. N. Vulić, *Gli studi jugoslavi sulla figura e l'opera di Augusto e sulla fondazione dell'impero Romano*. (Quaderni Augustei VII). Roma 1938. JIČ V 302.
- * 516. N. Vulić, *L'antica civiltà Romana nel territorio dell'attuale regno di Jugoslavia*. (Gli studi Romani nel mondo. Istituto di Studi Romani III). Roma 1936. JIČ V 302.
- * 517. N. Vulić, *Le strade romane in Jugoslavia*. (Quaderni dell' Impero XII: Le grandi strade del mondo romano). Roma 1938. JIČ V 303.
- * 518. V. Ussani, *I miei Studi su Flavio Giuseppe e alcune Osservazioni su Gesù nel Giuseppe Slavo*. (Из Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves. 1936. 455—462). JIČ V 303-4.
- * 519. Carl Patsch, *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan*. Wien 1937. 8°, 252. JIČ V 304.
- * 520. Die bildende Kunst in Österreich. Herausgegeben von Karl Ginhart. Rohrer 1936. 8°, 192 ca 161 сликом на табличама. JIČ V 304—5.
- * 521. Georg Elmer: 1) *Münzfälschungen an der Donau* (Mitteilungen der Numismatischen Gesellschaft in Wien, 1928). 2) *Ein Fund römischer Goldmünzen aus Borča* (Numismatische Zeitschrift, 1930, 39—46). 3) *Verzeichniss der römischen Reichsprägungen von Augustus bis Anastasius*. Wien 1933. 8°, 5—30. 4) *Exkurs über die römischen Goldbarren aus Sirmium (Naissus und Thessalonice) und ihre Datierung* (Нумизматичар). 5) *Die Münzprägung von Viminacium und die Zeitrechnung der Provinz Ober-Moesien* (Numismatische Zeitschrift, 1935. 35—43). 6) *Zwei Schaumünzen des Gallus und Volusianus aus Viminacium in der Sammlung Weifert* (Нумизматичар 1935, 21—27). JIČ V 305.
- * 522. André Alföldi, *Studi ungheresi sulla romanizzazione della Pannonia*. (Gli studi romani nel mondo. II.) Bologna 1935. JIČ V 305.
- * 523. Andrea Alföldi, *Tracce del cristianesimo nell'epoca delle grandi migrazioni in Ungheria*. (Quaderni dell' Impero. Roma 1938, 8°, 21). JIČ V 305.
- * 524. M. Abramić, *Kulturno-historijski pregled do dolaska Slovena*. 1938, 4°, 1—19. JIČ V 306.
- 1940**
525. Британска краљица Боудика. Човечанство 9—11.
526. Цезар у Британији. Даница I 6—7.
- 1941**
527. Археологија у Југославији. СКГ LXII 212—214.
528. Велика Британија у јаснајаро доба. Даница II 4—6.
- 1942**
529. Kaiserinschriften an der serbischen Donau. Klio XXXV 177—179.
- 1943**
530. Антички споменици наше земље. Споменик XCVIII Одељење друштвених наука 77, 1—279.
В. и бројеве 14, 28, 39, 61, 398, 413, 424.
531. Трачи коњаник и друге иконе из античког доба. Споменик XCVIII 281—318.
Поговор и регистар за бројеве 530 и 531 израдио Р. Марић Споменик XCVIII 321—342.
- 1948**
532. Из римске книжевности. Српска књижевна задруга књ. 341, стр. LXXVI и 248. Предговор В. Новака Никола Вулић (научник и човек). 1874—1945.
Сабрани чланци из историје римске књижевности.
- 1959**
533. *Antanoi*. Bulletin de l'Académie serbe des sciences. Section de sciences sociales № 7.
- НЕОБЈАВЉЕНИ РАДОВИ**
534. Римско љозоришиће код Скобља. Споменик XCVIII Одељење друштвених наука књ. 77, 321—358.
Реконструкцију илустрација извршио Р. Марић 1953.
- I. РАДОВИ ПРИКАЗАНИ НА СКУПУ АКАДЕМИЈЕ ДРУШТВЕНИХ НАУКА ОД 20 НОВЕМБРА 1942, ГОДИШЊАК LI 117**
535. Remesiana.
536. Атапонон на најавису из Битоља.
537. In hoc signo vinces.
538. Атепентат на цара Хадријана.
539. Један Carmen Хорацијев.
540. Смрт мајке Југовића.
- II. РАДОВИ ПРИКАЗАНИ НА СКУПОВИМА АКАДЕМИЈЕ ФИЛОЗОФСКИХ НАУКА 14 ЈУЛА 1943 ГОДИНЕ, ГОДИШЊАК LI 165—6**
541. Историски закони и чиниоци.
542. Скобље и околина у античкој доба.
543. Употребења у Омићу и нашим народним јесмама.
544. Распрострањење Илира.
- 16 МАРТА 1944 ГОД., ГОДИШЊАК LI 273—4**
545. Lissos или Issa.
546. Историска садржина наших античких најависа.
547. Гостиодство и отименосија у нашој народној љоезији.
- 25 ОКТОБРА 1944, ГОДИШЊАК LI 275.**
548. Виминацки и дачки новац.
549. Procurius de aedificiis IV.
550. Издаја Вука Бранковића.
551. Традиционална историја Рима.
- III. НЕПРИКАЗАН РАД**
552. Октавијанов имирски рат 35—33 пре Христова.¹
Расписав МАРИЋ

¹ Вршени коректтуру професор Св. Спасојевић, који је и сам израдио библиографију Вулићевих радова, приметио је празнине у библиографији на које ми је скренуо пажњу и љубазно ставио на расположење своје белешке да их испуним на чему му и овом приликом захваљујем. Његови подаци помогли су ми да нађем и неке досада незапажене Вулићеве приказе зато што су били потписани само почетним словом његовог презимена које сам такође унео у попис радова. Сви ови додаци означени су бројевима и словима.

НАША АРХЕОЛОГИЈА — ДАНАС

ПОВОДОМ ДЕСЕТОГОДИШЊИЦЕ РАДА АРХЕОЛОШКОГ ИНСТИТУТА САН

Десет година навршило се недавно, лета 1957., од како је основан Археолошки институт Српске академије наука. Та прва деценија његовог постојања и његовог рада значила је не само за сам Институт већ и за читаву нашу археологију уопште, период веома живе и плодне активности. Свестрани материјални и културни успон наше социјалистичке народне заједнице ослободио је и стално ослобађа потенцијалне и стваралачке снаге на свима пољима нашега живота, па и на сектору археологије. Пуно материјално и радно осамостаљивање Института, 1954. године, његовим проглашавањем за установу са самосталним финансирањем, — с једне стране позитивно је уобличило његове научне везе са матичном установом, Академијом, с друге стране допринело даљем развитку његових унутарњих снага.

Резултати нису изостали. То су пре свега резултати прегалаштва целокупног његовог радног колектива и сваког његовом сарадника појединачно, — прегалаштва уклопљеног у опште, заједничке, иако још увек међусобно недовољно повезане напоре археолошких кадрова како у нашој народној републици — Србији, тако и у целој Југославији.

Као један од првих, великих, заиста значајних резултата који треба одмах подвучи, то је да се територија наше земље, па и територија целог централног дела Балкана, појављује као ново, до недавна још сасвим слабо испитано, изванредно богато археолошко подручје светскога значаја. Богатство археолошког материјала досада већ откривеног сведочи о изванредном интензитету и самога живота на овој територији у прошлости. Балкан се тако све више и више појављује не само као транзиторно подручје, као мост између Истока и Запада, већ и као територија на којој су се, у извесним епохама њене прошлости, развијале унутарње стваралачке снаге домородног становништва, у склопу општих материјалних и културних стремљења одређених друштвених структура, одређенога доба.

При томе Археолошки институт се није задржао на преживелим схватањима да археологија, наука о прошлости, обухвата само епохе које једва да нешто мало задиру у рани Средњи век. Своју активност, још од самог почетка свога рада, он је усмерио на проучавање прошлости наше земље кроз све периоде у којима се осећа недостатак других исторских извора, — кроз све периоде у којима се, археолошким методама може доћи до нових података. Његова делатност развила се отуда кроз широк временски распон све до почетка XIX века, то јест до формирања грађанској друштвима у Србији. И баш зато што је овакав његов став нашао на извесно неразумевање код појединих

наших археолога, Институт је са задовољством примио извештај нашега делегата на Интернационалној конференцији сазваној од стране УНЕСКО-а, а одржаној у Палерму, у мају 1956. г., са задатком да претресе проблеме археолошких ископавања и заштите, као и могућности усклађивања овога рада на међународном плану. На овој конференцији заузет је скоро идентичан став ономе који је већ постојао у Институту, па је чак предлагано, неоправдано, механички, да се као крајња граница ових испитавања одреди 1815. година.

Да би се правилно поставили и савладали бројни проблеми који се у оквиру овако широког временског диапозона појављују, било је потребно фиксирати и начелне ставове који се односе на археолошка истраживања.

У току ових десет година рада у Институту се постепено све више уобличавао нов, савремени научни начин гледања на проблеме археологије. Већ 1947. године, непосредно после свога формирања, Институт је поставио свој оквирни план рада.¹ Тада је као основни циљ рада у Институту, кроз дискусију истакнуто пре свега проучавање, — на бази археолошког материјала, — процеса развитка људског живота на тлу Балкана, а пре свега на територији наше републике. Кроз археолошки материјал и из њега, требало је реституисати личност његовог творца, човека и друштво у коме је овај живео, у комплексним међусобним односима. Реконструисати начин његова живота, његову културу, уметност, дomet његовог мишљења. Задатак обиљан, крупан и ни до данас још ни издалека испуњен. Па ипак оваква схватања, нова у почетку за нашу научну средину, постепено су све више и више продирала, савлађивала застареле методе рада, крчила себи пут, — не без тешкоћа. Сетимо се само првог састанка археолога Југославије, одржаног у Нишкој Бањи, 1950. године. Тада се још увек веома јасно манифестирао став једног дела учесника по коме је типологија, — чији значај нико не одриче, — основни циљ археологије, док је зависно од таквих схватања, човечија култура у прошлости, нарочито у доба праисторије, морселирана, расцепкана на ситне делиће, који произилазе не из облика живота, већ из облика грнчарије, накита или поједињих орнамената на њима, — култура тракасте грнчарије, култура врпчасте грнчарије и томе слично. — Данас, само неколико година после овог састанка, захваљујући поред осталога у многоме и ставу који је од почетка био заузет, бар у принципу, у Археолошком институту, чак и ранији протагонисти оваквих схватања, кроз рад и сопствену

¹ Види Старијар, нова серија I, 1950, стр. 238—285.

праксу, полако прихватају нове, савремене идеје о циљевима археологије као науке и о методама археолошког рада.

Не заварајмо се, међутим, илузијама о томе да је у овом погледу већ све решено. Иако отворених супротстављања оваквим идејама више нема, — нису још увек потпуно рашчишћена нека чак и основна питања из области примене дијалектичких метода и материјалистичких тумачења у археологији. Још увек појединци, чак и неки од научних радника који себе сматрају материјалистички оријентисаним, истичу потребу да се археолошки материјал објасни животом, па такав метод рада примењују и у пракси. Међутим, овакво је схватање само привидно, или боље рећи само је делимично и формално материјалистичко. Ако смо археолошки материјал који имамо у рукама и успели, претпоставимо, да објаснимо животом, — шта даље? — Јесмо ли заиста сигурни да је наше објашњење тачно? Поготову када знамо да нам услови живота често ни издалека нису довољно познати. — Не. — Треба поћи обрнутим путем. Не само материјал објашњавати животом, животним условима који су понекад за нас мање или више само плод хипотезе, — већ материјалом, свестрано повезаним и са другим конкретним, нама познатим чиниоцима, објашњавати сам живот. Поћи не од непознатог или недовољно познатог ка познатом, већ од конкретног, опипљивог, ка непознатом. — Материјал имамо у рукама, ми га можемо анализирати сваковрсним научним методама. Живот нам у прошлости међутим често измиче из руку. Уколико идемо даље у прошлост, утолико је његова реконструкција хипотетичнија. Сваки и најмањи допринос који нам нови археолошки подаци пружају, једновремено је и померање унапред ка његовом све сигурнијем објашњавању. Процес научне анализе на тај се начин не затвара, не умртвује, већ напротив активизира и чини све плодноснијим.

Пут ка учвршењу оваквих схватања и оваквих метода води на првом месту ка што је могуће обухватнијој координацији археолошких истраживања, пре свега у нашој републици, а затим и на територији целе Југославије.² Схватајући значај овога задатка Институт је, још 1950 године, дао иницијативу и узео на себе организовање првог саветовања археолога Југославије, у Нишкој Бањи, — саветовања из кога је произишао Координациони одбор археолога ФНРЈ, а касније и Археолошки савет па и Археолошко друштво Југославије. — Поред тога Институт, који је одлукама Завода за заштиту споменика културе НРС и Археолошког савета ФНРЈ признат за централну археолошку установу у НР Србији, већ више година, — од 1951, — сазива сваке године заједничке састанке претставника свију установа на територији наше републике, које се баве археолошким истраживањима. На одржаним састанцима заједнички су претресани планови рада ових установа и продискутовани постигнути резултати, а указивана је и помоћ тамо где би се појавила потреба било у материјалним средствима, било у међусобној сарадњи кадрова. Ово је једновремено значило и гаранцију против аматеризма, који је у извесној мери већ био почeo да се појављује. — Више нешто од овога до сада није могло да буде учињено. До које мере међутим, досадањи рад захтева још озбиљније усклађивање најбоље показује анархичност која карактерише начин публиковања постигнутих резултата. Број научних, стручних популарних, централних и локалних часописа, каталога, монографија,

сталино расте и стално се мења. Поједине студије и извештаји појављују се и у часописима који немају никакве везе са археологијом, па чак и у дневним листовима. Отуда је понекад веома тешко у свему се томе брзо и потпуно снаћи. Археолошки институт покушао је бар да у овоме погледу унесе мало више реда покретањем публиковања исцрпне археолошке библиографије и систематски груписаних извештаја са археолошких ископавања у оквиру одређених година. Но и овде остаје такође још веома много да се учини.

Као основна сметња овако конципираном колективном раду појављују се пре свега, ту и тамо, локалистичке, партикуларистичке тежње појединих институција и, ту и тамо, индивидуалистичка схватања појединачца, свакако и као последица још не савладаних остатака анархичног, неповезаног рада из предратних времена. Борба против оваквих тенденција, у оној мери у којој оне сметају даљем развитку научног рада у области археологије, води се и водиће се и даље на првом месту у самим археолошким институцијама, као и у оквиру самог научног колекторива. При томе не сме се ни у ком случају ићи у супротну крајност. Археолошки институт и до сада је, а и у будуће ће помогати поред колективних и појединачна лична истраживања својих сарадника. Пружајући свестране могућности већ изграђеним, зрелим и искусним археолошким кадровима да до максимума ангажују своје способности, Институт се оријентисао нарочито на коришћење и развијање радног и стваралачког потенцијала млађих кадрова, обраћајући при томе особиту пажњу и на студенте.

Друга тешкоћа, која се истина све мање и мање осећа, то је тенденција појединих установа да дођу до новог археолошког материјала, пре свега ради попуњавања својих витрина, не водећи довољно рачуна о постављању и решавању научних проблема у току самога процеса његовог изналажења.

При томе се, ту и тамо, може констатовати и извесна отвореније или прикривеније испољена жеља, — потпомогнута необавештеношћу журналистичке, — за сензационалним ефектима, страним озбиљном научном раду, — рецимо одмеравање вредности неког археолошког налаза према тежини ископаног злата, мистификација „потонулим градовима“ у море, проналажење „брадатих“ Богородица и томе слично.

Иако су извори оваквих тенденција донекле разумљиви, наука им се мора и сада и у будуће оштро супротставити.

Сам научни рад за ових десет година постојања Археолошког института развијао се веома живо како на терену тако и у његовим радним просторијама. Примењујући методе ископавања као само један од видова своје активности, и то на нивоу који ни у чему не уступа оному како се ради и у земљама са далеко дужом истраживачком традицијом, Институт је усмирио свој рад и на проучавање низа проблема који се односе на прошлост наше земље. Овај се рад заснива на бази већ раније поменутог оквирног плана рада, разрађеног и конкретизованог почетком сваке године, а у суштини сведеног на неколико основних проблема.

У оквиру првог проблема, који обухвата формирање најстаријих друштвених заједница на Балкану, организацију њихових насеља и образовање њихових култура, као и проучавање њихових узајамних односа, значајно је пре свега откривање и испитивање, — у сарадњи са Музејем у Крагујевцу, — палеолитских пећина у Градцу код Крагујевца и Рисовачи код Аранђеловца. Ово су једновремено и први реални подаци о животу човека у централним областима Балкана у доба дивљаштва.

² Ово је већ брига која спада првенствено у компетенцију Археолошког друштва Југославије.

У току је и систематско проучавање велике саобраћајне артерије Морава—Вардар, толико значајне још у доба варварства. Подаци који су приликом ових проучавања, у склопу испитивања целе територије наше републике у доба неолита и доба метала, прикупљени, — нарочито приликом систематског истраживања тумула и ископавања вршених на Бубњу код Ниша, у сарадњи са нишким Музејем, у Гргивцу, и Добрачи, у сарадњи са Музејем у Крагујевцу, као и у Белотићу и Белој Цркви у Рађевини, са Народним музејем у Београду, — у вези са ранијим ископавањима у Старчеву, Винчи и Плочнику, пружају већ и нове могућности за продубљења археолошка изучавања на овоме тлу. Пружају могућности за проучавање етничких кретања, — нарочито етногенезе Трачана и Илира, — и привредне делатности, — специјално порекла земљорадње, — за боље уочавање културне надградње и за постављање релативне и апсолутне хронологије овога времена. Истина резултати до којих наши научни радници у овом погледу долазе, нарочито у погледу на апсолутну хронологију, још се, с обзиром да се налазимо тек у првој фази оваквих истраживања, међусобно у потпуности не подударају. Може се евентуално очекивати да ће анализе, истина још увек и самим недовољно сигурним методама радиокарбона C¹⁴, које се на нашем материјалу врше у Биолошко-археолошком институту Универзитета у Гронингену, у Холандији, — са којим је Археолошки институт ступио у везу, — допринети можда убрзанијем решавања овога питања.

Други проблем односи се на грчку и римску пенетрацију на територију Балкана са посебним освртом на нашу земљу. У овом погледу Институт се нарочито оријентисао на ископавања већих размера у Будви и Дукљи, — у сарадњи са Заводом за заштиту споменика културе НР Црне Горе, — у Демир Капији, — у оквиру истраживања координираних од стране Археолошког савета ФНРЈ, — у Маргуму са Музејем у Пожаревцу, у Нишу са Нишким Музејем, у Гамзиграду са Музејем у Зајечару, као и Сирмијуму, са Музејем у Сремској Митровици и Заводом за заштиту споменика културе А. П. Војводине. Истраживачки радови у Нишу и Сремској Митровици добијају нарочити значај јер се повезују и са конкретним решавањем урбанистичке проблематике ових градова. Као једна од значајних специфичности целог овог проблема поставља се и питање укрштања стarih, домородних, трачких дачких и илирских традиција са новим схватањима која су донели са собом Грци и Римљани. У самом Институту на овоме се питању нарочито радило при проучавању култа, античке пластике и нумизматике. Недавно пронађени депо илирског и раногрчког материјала код Петрове цркве, близу Новог Пазара, који се сада проучава у Народном музеју у Београду и у Заводу за заштиту споменика културе НР Србије, — доприносе свакако даљем продубљивању ове проблематике.

Трећи проблем везан је за сукоб византиске културе и нових тенденција које доносе Словени на Балкан. Дугогодишња ископавања која Институт води на Царичином Граду, значајном рановизантиском локалитету код Лебана, — у сарадњи са Музејем у Лесковцу, — ископавања која је већ одавна отпочео проф. Владимира Петковић, као и ископавања у Дукљи и Дољанима, — у сарадњи са Заводом за заштиту споменика културе НР Црне Горе, — у Бреговини, — са Музејем у Прокупљу, — па и у Гамзиграду и Нишу, — не дају још за сада довољно података за разрешавање овога проблема. Овде се до сада обраћала знатно већа пажња на урбанистичка и архитектонска решења касноантичко-рановизантског карактера, међу којима

су идентификовани и облици триконхалних црквених грађевина, за које се раније сматрало да припадају много каснијим епохама. Поред систематског проучавања ове архитектуре у северним провинцијама Илирика, у Институту је учињен и не мали напор на испитивању метода пропорционисања самих грађевина. — Но ова су насеља, са свим оним што су још у себи носила, с обзиром да на њима ту и тамо налазимо и на трагове старословенског живља, свакако утицала, макар и касније, на даљи ток развитка словенске културе. Ови трагови претстављају озбиљне индиције које указују на могућност да се, даљим систематским истраживањима, у овом погледу дође и до озбиљнијих резултата. Нешто су међутим речитији трагови старословенске културе до којих се дошло ископавањима у Панчеву, — на Најевој циглани, — у Иђошу, — са музејем у Кикинди, — и на Хинги, — са музејем у Суботици. С обзиром да је пре рата код нас испитивање старословенских налазишта било готово потпуно занемарено и да у овом погледу нема никаквих истраживачких традиција, она данас једва да су изашла из повоја, тако да ће се у будуће морати уложити озбиљни напори да се што више развију.

Четврти проблем обухвата стабилизацију и развитак словенске, а специфично српске средњевековне културе на Балкану. Интензиван рад ни овде није изостао. Тако је испитивање генезе српске културе и српске уметности захтевало систематско испитивање наших стarih насеља и градова. Вршена су у вези с тим опсежнија урбанистичка, археолошка и архитектонска истраживања у Старом Бару, — са Савезним институтом за заштиту споменика културе и Заводом за заштиту споменика културе НР Црне Горе, — у Улцињу, — у сарадњи са истим Заводом, — у Новом Брду, — са Музејем у Приштини и Народним и Војним музејем у Београду, — у Голупцу, Сmederevu па и у самом Београду, — са Заводом за заштиту споменика културе НР Србије. Ово је дало прилике и за обухватање проблематике развитка како профане, станбене, тако и касније муслиманске архитектуре и њених веза са домаћом традицијом.

Проучавана је затим и средњевековна црквена архитектура и њена генеза, при чему су сем већ неких од наведених истраживања, вршена ископавања и на Превлаци, у Боки Которској, — са Заводом за заштиту споменика културе НР Црне Горе, — као и у Дренови код Пријепоља, — са Музејем у Титовом Ужицу. До многих нових података не само о нашој средњевековној архитектури већ и из области зидног сликарства дошло се и приликом радова на конзервацији поједињих споменика, које је изводио Завод за заштиту споменика културе НР Србије, често и уз научну и стручну сарадњу чланова Археолошког института. При томе су значајнији нови резултати постигнути нарочито у Градцу, у Студеници, у Богородици Јевишићу у Призрену и у Раваници. Једна екипа Института свестрано је поред тога испитала и цео комплекс манастира Хиландара на Атосу.

Но у Институту је нарочита пажња обраћена исто тако и на систематско проучавање нашег зидног сликарства, икона и минијатура, на изучавање њихове иконографије, порекла и стила, као и на идентификацију мајстора који су на овим уметничким делима радили. Захваљујући овим проучавањима, у склопу општих проучавања нашег средњевековног живописа, изванредан значај наших фресака, специјално са краја XII, из XIII и првих деценија XIV века, за разумевање општег развитка средњевековног сликарства, добија све видније место и признање у светској науци.

Од значаја ће најзад бити и даљи рад на истраживању наших средњевековних некропола, од којих је до сада ископана она у Бретовику, код Гроцке, — рад Народног музеја у Београду, — код Миријева, — рад Градског музеја у Београду, — као и она у Добрачи, — са музејем у Крагујевцу.

Пета група активних напора Археолошког института обухвата систематско истраживање археолошких споменика и налазишта на територији НР Србије, у сврху решавања претходно већ наведених проблема. Поједини међу овима захтевали су да се овај рад делимично пренесе и на територије суседних република, — специјално Црне Горе и Македоније, — уз пуну сарадњу са тамошњим археолошким институцијама.

Чињеница је да је, све док институт није узео на себе и овај задатак, највећа пажња наших научних истраживалаца била усредсређена на локалитете и споменике већега значаја. Створена је на тај начин, вештачким путем, нека врста споменичке „аристократије“. Мање значајни археолошки локалитети и споменици, или бар они који су изгледали мање значајни, остављани су по страни од сваког озбиљнијег проучавања, а за многе се од њих није уопште ни знало. Показало се међутим да је њихов број изванредно велики и да они већ и самим својим квантитетом и распоредом претстављају значајан индикатор за доношење чак и сасвим крупних закључака. Довољно је напоменути да се проблеми етничких кретања једино на тај начин могу правилно решавати. Њиховом анализом и њиховим узајамним повезивањем могла се реконструисати, приближно бар, и читава средњевековна саобраћајна мрежа у Централној Србији. Поред тога из ових истраживања изникла је и богата топономастичка листа, која показује неочекивану разноликост са којом је народ обележавао наслућене археолошке локалитете, а која са друге стране даје могућност за лакшу идентификацију још непознатих налазишта.

Овакав досадањи рад Института допринео је постизању и одређених резултата.

Није у питању само исцрпна документација, која се делимично већ чува у Институту, а добрым делом налази се још увек код поједињих сарадника у обради. Из овога рада произашао је и знатан број научних саопштења, — студија, реферата и научних извештаја, — изнетих на не мање бројним цленарним састанцима, а такође и неколико докторских дисертација. — Знатан број ових студија већ је уосталом и публикован, пре свега у издањима самога Института. Две књиге међу овим публикацијама, — *Археолошки споменици и налазишта у Србији, I и II*, — претстављају плод заједничких, колективних истраживања сарадника Института.

Ове публикације омогућиле су Институту да ступи у веома живу размену како са готово свим институцијама у нашој земљи, које се баве археолошким проблемима, тако и са изванредно великим бројем сличних институција у иностранству.

Но Институт се није задржао само на размени публикација. Активни контакт који одржава са иностраним археолошким институцијама омогућио је добром броју његових сарадника да у иностранству проуче збирке и методе рада ових институција, да у њима одрже предавања, а у неколико случајева да суделују и на археолошким ископавањима. За узврат Археолошки институт је сличне могућности пружио такође већем броју научних радника из иностранства, користећи при том и њихова искуства у области археолошких истраживања.

Када се имају у виду резултати досадање делатности Археолошког института, резултати који су добри

делом већ прихваћени и ван граница Југославије, онда се из њих веома лако могу назрети и нови задаци који га, поред извршавања већ постављеног плана рада, у скорој будућности још очекују.

У организационом погледу треба пре свега и на даље развијати унутарњи живот Института, поред осталог и формирањем Савета, као органа друштвеног управљања, — на основу недавно донетог Закона о научним установама. С друге стране још више развити и до сада већ активну сарадњу са Академијом и њеним институтима, нарочито Историским, Византолошким и Етнографским, — са Универзитетом, са Савезним институтом и заводима за заштиту споменика културе, са музејима и другим сличним установама у земљи и иностранству.

Кроз ту сарадњу развити и координацију археолошких истраживања у нашој републици до те мере, да се бар основна питања колаборативно проучавају и решавају, на бази унапред припремљеног планског рада.

Да би се то постигло потребно је, како у самом Институту тако у опште у кругу колектива наших археолошких радника, учврстити и даље развити савремена, научна, материјалистичка тумачења и савремене, научне, дијалектичке методе у археолошким студијама, — што ће неоспорно допринети даљем уздизању научног рада и постизању још богатијих и стабилнијих резултата. Таквим ће се методама и схватањима, кроз археолошки материјал, прићи и лакшим решавању проблема самониклих појава и култура, и унутарњих и спољних узајамних утицаја, — миграцијом дифузијом, инфильтрацијом, односно перкусијом, — који се огледају у различитим акцијама и реакцијама, изукрштано повезаним са читавим комплексом различитих услова. Довешће то и до јасније слике о уз洛зи коју је на нашем тлу, при формирању културе и уметности, у одређеним тренутцима одиграла и научно реконституисана друштвена средина, из које су каје њени претставници, изнице и одређене историско личности.

Пред Институт се међутим поставља и неколико сасвим нових, конкретних задатака, и то како у области даље разраде поједињих проблема тако и у организовању ископавања на значајнијим локалитетима.

У овом погледу биће потребно у скорој будућности организовати, односно продолжити већ одавна започета систематска ископавања у Винчи, у Виминацијуму код Костолца и у самом Београду.

Но археолошки материјал до кога се долази на терену још није довољно повезан са писаним античким историским изворима. Византолошки институт Српске академије наука исцрпном обрадом византиског извора за историју народа Југославије већ је пружио озбиљну подлогу за даље коришћење ових података за одређени период. Остаје на Археолошком институту да, у сарадњи са катедрама за класичну филологију, за историске науке и за археологију, и са Историским и Византолошким институтом САН, организује прикупљање грчких и латинских текстова који се односе на нашу земљу.

Планско обављање овога рада доприноће свакако бољем организовању још једног озбиљног задатка који стоји пред Археолошким институтом. С обзиром да је Академски савет ФНРЈ недавно организовао једну интеррепубличку комисију за испитивање Лимеса, Институт треба да на територији НР Србије прошири и систематизује већ постојећа истраживања вођена у овом правцу. При томе се овај рад мора потпуно ослободити оног досада уобичајеног гледишта проучавања Лимеса, ограниченог углавном на испитивање

римских и византиских утврда и насеља. Лимес на-против треба схватити као гранични појас сукоба двеју култура, античке и варварске, па према томе исту пажњу посветити и проучавању не само и варварског елемента на овој територији, већ и узајамном прожи-мању двеју у многој чemu опречних културних традиција. Ово се поставља као веома хитан и озбиљан задатак нарочито на подручју доњега Дунава чије ће обале кроз неку годину бити потопљен подизањем система брана код Кладова.

То нас води право ка још обухватнијем и интен-зивнијем раду на словенској археологији и на етно-генези Словена на нашој територији. Ту такође, по-готову када се зађе у даље проучавање ницања и сазре-вања средњевековне културе Срба, ваља приступити организованом систематском прибирању како наших тако и страних писаних извора који се односе на овај проблем.

Но сва досадашња проучавања носила су у себи још један озбиљан недостатак. На многим и многим археолошким локалитетима остеолошки материјал, — откопане кости људи и животиња, — остао је понекад готово потпуно неиспитан. Чињеница је да ми у нашој републици немамо ни једног потпуно формираног ни палеонтолога ни палеоантрополога. Поставља се заиста као хитан задатак да се, у сарадњи са Меди-цинским, Природноматематичким и Ветеринарским фа-култетима све учини за њихово што брже и што солидније формирање. — Не мања пажња мора се обратити

и на образовање стручњака оспособљених за испитивање старога рударства.

Застанимо најзад и пред још једним, међу то-ликом другим заиста не и најмање значајним задатком. То је питање рашчишћавања извесне анархијности која постоји на сектору археолошке терминологије. Њено уједначавање, без обзира на којој бази, све више добија вид неопходне потребе.³

У целини узеј пред Археолошким институтом САН стоји озбиљан задатак упорног научног решавања постављених проблема без шовинистичких, верских и локалистичких предрасуда. Крупни резултати које из таквог рада имамо права да очекујемо оправдаће до краја и велике напоре и значајна материјална сред-ства које заједница улаже у научна истраживања прошлости наше земље. То ће, с друге стране, бити и пут да се и сама археологија, као друштвена наука, подигне код нас на разину са које ће моћи да по-ставља и разрешава крупне комплексне проблеме друштвеног, културног и уметничког карактера у про-шлости, пружајући нам тако компаративан материјал за разматрање истих и сличних проблема у садашњо-сти и будућности.⁴

Бурђе БОШКОВИЋ

³ И ово је један од задатака при коме ће Археолошки институт сарађивати са Археолошким друштвом Југославије које га је такође узело у расматрање.

⁴ Статистичке податке који се односе на рад Института види у извештају секретара, у овом броју Старинара.

NOS PROBLEMES ARCHEOLOGIQUES — AUJOURD'HUI

A PROPOS DU DIXIÈME ANNIVERSAIRE DE L'INSTITUT ARCHÉOLOGIQUE DE L'ACADEMIE SERBE DES SCIENCES

L'Institut Archéologique de l'Académie Serbe des Sciences a célébré en 1957 son dixième anniversaire. Cette première décennie de son existence et de son activité représente non seulement pour l'Institut mais aussi pour toute l'archéologie yougoslave une période de labeur intensif et fécond. L'ascension économique et culturelle de notre société a mis en action les forces potentielles et créatrices dans tous les domaines de la vie, de l'art et de la science, y compris celui de l'archéologie. La forme nouvelle de l'activité matérielle et scientifique de l'Institut, réorganisé en 1954, dans le cadre de l'Académie, sous forme d'institution indépendante, a contribué positivement au renforcement de ses relations avec l'Académie même, tout en favorisant d'autre part l'élosion de ses forces internes.

Ces faits n'ont pas manqué de donner des résultats importants. Ceux-ci représentent en premier lieu le succès de tout le collectif de l'Institut, ainsi que de chacun de ses membres individuellement, — l'effet d'un effort collectif faisant part du labeur coordonné, quoique encore toujours assez insuffisamment, des institutions archéologiques en Serbie et dans toute la Yougoslavie.

L'un des résultats les plus importants, qu'il est nécessaire de souligner, est le fait que tout le territoire de notre pays, et dans un sens plus large, toute la partie centrale de la péninsule balkanique, apparaît aujourd'hui comme une source nouvelle, insuffisamment étudiée jusqu'ici et particulièrement riche en découvertes archéologiques de première importance. Les richesses archéologiques découvertes ici révèlent de même l'intensité de la

vie sur ce territoire dans le passé. Les Balkans n'apparaissent donc plus uniquement comme une région de transition entre l'Orient et l'Occident, mais aussi comme un des cadres où à certaines époques du passé les forces créatrices de ses habitants indigènes se développent d'une manière individuelle dans la sphère des tendances matérielles et culturelles des époques et des structures sociales détermi-nées.

Dans ses recherches l'Institut Archéologique ne s'est pas borné uniquement à la conception erronée de l'archéologie, embrassant, en tant que science du passé humain, une période dépassant à peine les limites de la basse antiquité. Dès le commencement l'Institut s'efforça à étudier la vie du passé à toutes les époques où se fait sentir le manque des autres sources historiques, à toutes les périodes où les méthodes archéologiques sont en état de fournir des don-nes nouvelles. Voilà pourquoi l'activité de l'Institut se développa dans un cadre très large, atteignant au début du dix-neuvième siècle, c'est à dire à la formation de la société bourgeoise en Serbie. C'est précisément du fait que ce point de vue se heurtait à un certain manque de compré-hension chez quelques uns de nos archéologues, que l'In-stitut enregistra avec satisfaction les informations fournies par notre délégué à la Conférence internationale organi-sée par l'UNESCO à Palerme en mai 1956, où furent traités les problèmes des fouilles archéologiques et les questions de leur protection, aussi bien que les possi-bilités de coordination de ce travail sur un plan interna-tional. Le point de vue accepté à cette conférence, est

presque identique à celui déjà formé à l'Institut. Il fut même question de fixer d'une manière assez rigide l'année 1815 comme date finale de ces recherches.

Pour pouvoir déterminer et résoudre avec succès les nombreux problèmes qui se posent en ce large diapason, il a été nécessaire de fixer en principe les points de vue se rapportant aux recherches archéologique en général.

Au cours des dix années passées, les conceptions scientifiques des nouveaux problèmes archéologiques se manifestèrent aussi dans le cadre de l'activité de l'Institut. C'est dès 1947, immédiatement après sa formation, que l'Institut forma un plan général concernant son activité.¹ Le but primordial, fixé au cours des discussions, fut orienté vers l'études de l'évolution humaine dans la Péninsule Balkanique, en premier lieu sur le territoire de la Serbie, à la base des matériaux archéologiques. C'est par ces matériaux qu'il fallait restituer le portrait de leur créateur, l'homme, ainsi que tout le complexe des rapports dans la société qu'il formait. Il s'agissait donc d'élaborer une esquisse de sa vie, de sa civilisation, de son art et de sa pensée même. But sérieux et ample, aujourd'hui encore loin d'être atteint. Cette conception, nouvelle au début pour notre milieu scientifique, s'impliqua pourtant petit à petit, en dominant les méthodes survécues et en créant une brèche dans les opinions anciennes, — non sans difficultés. Souvenons nous seulement de la première Conférence des archéologues yougoslaves à Niška Banja en 1950. Un certain nombre de participants y manifesta clairement l'opinion que la typologie — dont l'importance ne peut être déniée, — représente le but final de toute étude archéologique. C'est pour cette raison que la civilisation humaine dans le passé, surtout à l'époque préhistorique fut morcelée, démembrée en éléments isolés, dûs non aux conditions des formes de la vie humaine, mais aux formes de la céramique, des parures et de leurs ornements, — telles „les civilisations“ de la céramique rubannée, de la céramique cordée et semblable. Aujourd'hui, à peine quelques années plus tard, grâce en premier lieu aux points de vue émis dès alors et soutenus, au moins en principe, par l'Institut Archéologique, les protagonistes de ces conceptions arrivent eux-mêmes, par leurs études et leur activité pratique, à accepter les idées nouvelles et les buts modernes de l'archéologie et de ses méthodes scientifiques.

Ne nous égarons pourtant pas dans les illusions que toutes les questions relatives à ce problème soient déjà définitivement résolues. Bien qu'il n'existe plus d'opposition directe à ces conceptions, un bon nombre de problèmes, même fondamentaux, concernant l'application des méthodes dialectiques et de l'interprétation matérialiste en archéologie, sont loin d'être résolus. On trouvera toujours certains archéologues, même parmi ceux, orientés vers les interprétations matérialistes, qui soulignent la nécessité d'expliquer les matériaux par les conditions de vie et qui appliquent cette méthode en pratique aussi. Ce point de vue n'est toutefois matérialiste qu'en apparence, ou mieux dire, partiellement et par sa forme. A supposer que nous ayons réussi à expliquer par les conditions de vie les matériaux dont nous disposons : — quoi alors ? Sommes-nous réellement sûrs de la justesse de notre interprétation ? Surtout si nous tenons compte du fait que les conditions de vie sont souvent loin d'être suffisamment connues. Non ! Il est nécessaire d'emprunter aussi la voie inverse : non seulement d'expliquer les faits par la vie et ses conditions, connues parfois plus ou moins hypothétiquement, mais, au contraire, — par les matériaux étudiés complètement et en connection avec les autres données que nous possédons, expliquer la vie elle-même. Il ne faut donc pas diriger nos études en partant des faits inconnus ou insuffi-

samment connus, mais en partant des données concrètes s'efforcer d'expliquer les manifestations de la vie. Nous possédons les matériaux entre les mains et nous nous trouvons dans la possibilité de les analyser par différentes méthodes connues. Il est clair toutefois que, par trop souvent, les conditions réelles de la vie nous échappent. Plus nous allons vers les périodes reculées, plus nos constructions deviennent hypothétiques. Chaque contribution, fut elle minime, fournie par les données archéologiques nouvelles, représente donc un pas de plus vers une solution plus précise. De cette façon le processus de l'analyse scientifique n'est ni clos, ni dépourvu de vie : il se manifeste au contraire d'une manière plus active et plus fructueuse.

De là la voie, suivie dans le sens d'une affirmation de ces conceptions et de ces méthodes, mène en premier lieu à une coordination plus vaste des recherches archéologiques, tant en Serbie qu'en tout le territoire yougoslave². En tenant compte de l'importance de ces tendances l'Institut donna dès 1950 l'initiative pour l'organisation d'une Session des archéologues yougoslaves à Niška Banja, — session dont nacquit le Comité de Coordination des Archéologues Yougoslaves, et, plus tard, le Conseil et la Société Archéologique de Yougoslavie. D'autre part l'Institut, qui par un accord avec le Service des Monuments Historique de la R. P. de Serbie et le Conseil Archéologique Yougoslave devint une institution centrale archéologique pour la Serbie, organise déjà depuis 1951 des sessions communes des représentants de toutes les institutions archéologiques du territoire serbe. Ceci permit de discuter ensemble les plans d'activité de ces institutions, ainsi que leur effet, et de leur fournir l'appui nécessaire, fusse en moyens pécuniers, ou en spécialistes. Ce fut de même une garantie contre toute tentative d'amateurisme qui en une certaine mesure a commencé à se faire sentir. Mais d'autre part c'est aussi la limite de ce qui a pu être atteint sous les conditions actuelles.

A quel point cette situation implique une coordination toujours plus intensive, démontre la variété régnante encore dans le système de publication des résultats acquis. Le nombre des revues scientifiques, populaires, centrales et locales, celui des catalogues et des monographies, ne finit pas de varier et de s'accroître. Certaines études, même des comptes rendus de fouilles, paraissent parfois dans des revues n'ayant rien à faire avec l'archéologie, savoir même dans des quotidiens. C'est pour cette raison qu'il est parfois très difficile de s'y retrouver. L'Institut Archéologique a tenté néanmoins d'apporter un peu plus d'ordre en cette situation, par la publication d'une bibliographie archéologique générale et d'une chronique systématique des fouilles exécutées au cours des années respectives. Il n'en reste pas moins que l'activité de l'Institut en ce domaine soit loin d'être épaisse.

Une des difficultés des plus importantes au travail collectif, se présente surtout en forme de tendances locales et particularistes de certaines institutions et de certains archéologues. Ceci est en premier lieu la conséquence des dernières survivances de l'activité individualiste et anarchique de l'époque d'avant la guerre. Il est évidemment nécessaire à continuer la défense contre les tendances semblables dans la mesure où celles-ci entravent l'évolution des études archéologiques, en premier lieu dans les institutions correspondantes, ainsi que dans le cadre de l'Institut même. Notons toutefois qu'il est aussi nécessaire de se garder de tout extrémisme en sens inverse. L'Institut Archéologique a toujours soutenu et soutiendra également à l'avenir les études individuelles de ses collaborateurs. Outre les efforts à tendre toute possibilité aux chercheurs

¹ v. Starinar, nouvelle série, I, 1950, 283-285.

² Les recherches sur ce problème se trouvent en premier lieu dans la compétence de la Société Archéologique Yougoslavie.

possédant déjà une expérience absolument mure, notre institution s'efforce à engager au maximum les possibilités du potentiel actif et créatif des jeunes forces, en tenant compte aussi des étudiants.

Une autre difficulté qui, il faut le dire se ressent de moins en moins, est représentée par la tendance de certaines institutions à faire des fouilles archéologiques en premier lieu dans le but d'emplier les vitrines des musées. En ce cas, par trop souvent, il n'est point tenu compte des problèmes scientifiques qui se posent et demandent d'être élucidés au cours même du processus des recherches.

Nous rencontrons enfin aussi parfois certaines tendances plus ou moins ouverts aux effets sensationnels, — appuyées aussi par le manque de connaissance des journalistes dans le domaine de l'archéologie. Ces tendances, étrangères à la science propre, se font sentir surtout dans la valorisation de certaines découvertes archéologiques d'après le poids du métal précieux, dans les mystifications sur „les villes englouties par la mer“, dans les découvertes de représentations de la Vierge „barbue“ etc.

Quoique les sources de ces tendances puissent être comprises, il est indispensable que la science fasse toutes les réserves nécessaires à ces constructions de fantaisie, — aujourd'hui et à l'avenir.

L'activité scientifique au cours de ces dix dernières années s'est développée autant sur les chantiers que dans les bureaux d'études de l'Institut. Par l'application des méthodes de recherches modernes, comme l'une des formes de son activité, élevée au niveau qui ne cède en rien à celui que nous trouvons dans les pays à tradition plus longue, l'Institut réussit à diriger ses études sur nombre de problèmes se rapportant au passé de notre pays. Cette activité s'est développée, dès sa formation, à la base d'un plan général, discuté et concrétisé d'année en année, et synthétisé en quelques problèmes fondamentaux.

Dans le cadre d'étude du premier problème, comprenant la formation des sociétés les plus anciennes dans les Balkans, leur formation et l'organisation de leurs agglomérations, ainsi que l'étude de leurs relations mutuelles, il est nécessaire de mentionner en premier lieu la découverte et l'étude des grottes paléolithiques de Gradac près de Kragujevac et de Risovača près d'Arandjelovac, en collaboration avec le Musée de Kragujevac. Ce sont-là de même les premières données réelles sur la vie humaine dans les régions balkaniques centrales à l'Age de la Sauvagerie.

L'étude de la voie de communication Morava-Vardar, si importante déjà à l'Age barbare, se trouve également en cours. Les données acquises par ces études, au cours des recherches dans tout le territoire de la Serbie, à l'époque néolithique et à l'Age des métaux, fournissent dès aujourd'hui des possibilités nouvelles de spécification dans le cadre de l'activité archéologique en ces régions. Ceci surtout à la base des recherches systématiques dans les tertres funéraires de Serbie, et des fouilles exécutées à Bubanj près de Niš, en collaboration avec le Musée de cette ville, à Grivac et Dobrača, en collaboration avec le Musée de Kragujevac, ainsi qu'à Belotić et à Bela Crkva en Radjevina en collaboration avec le Musée National de Beograd. Les résultats obtenus confirment les données des fouilles plus anciennes de Starčevo, de Vinča et de Pločnik. Tout ceci a permis d'amasser des données plus exactes sur les mouvements ethniques, surtout sur l'ethnogenèse des illyro-thraces, sur leur activité économique et sur les débuts de l'agriculture, ainsi que des données servant à enregister la superstructure culturelle et la fixation de la chronologie relative et absolue de ces époques. Avouons cependant que les résultats acquis, surtout dans le domaine de la chronologie absolue, sont encore loin d'être exactement synchronisés, ce qui est du en premier lieu au fait

que les études en question ne se trouvent qu'en leur première phase de recherches. Il n'est pas impossible que les analyses à la base de la méthode du radio-carbone C—14, méthode se trouvant elle-même encore loin d'être parfaite, contribueront à la solution définitive de ces problèmes, les analyses en question de nos matériaux étant en cours d'exécution à l'Institut de Biologie et d'Archéologie de Groningen.

Le second problème se rapporte à la pénétration gréco-romaine en territoire balkanique, avec une concentration spéciale sur la situation en notre pays. Dans ce cadre les recherches de l'Institut se sont orientées, en premier lieu, sur les fouilles systématiques de Budva et de Duklja, — en collaboration avec le Service des Monuments Historiques de la R. P. du Monténégro, — à Demir-Kapija, en Macédoine dans le cadre de l'activité de la Société Archéologique de Yougoslavie, à Margum, en collaboration avec le Musée de Požarevac, — à Niš, avec le Musée de cette ville, à Gamzigrad avec le Musée de Zaječar et à Sirmium, avec le Musée de Sremska Mitrovica et les Services des Monuments Historiques de la Vojvodina. Les recherches exécutées à Niš et à Sremska Mitrovica acquièrent une importance particulière par le fait qu'elles se ralient aux nouveaux problèmes urbains concrets des deux villes. Un autre des traits spécifiques des plus importants de ce problème est représenté aussi par l'entrecroisement des traditions anciennes autochtones illyro-thraces et daces, avec les conceptions nouvelles gréco-romaines. L'étude de ce problème à l'Institut s'est développée dans le sens de l'étude des cultes, da la plastique et de la numismatique. Le dépôt illyro-grec de l'église de Saint Pierre près de Novi Pazar, étudié actuellement au Musée National de Beograd et au Service des Monuments Historiques de la R. P. de Serbie, contribuera tout particulièrement à la solution des questions posées.

Le troisième problème comprend le conflit de la civilisation byzantine et des tendances nouvelles apportées dans les Balkans par les Slaves. Les fouilles exécutées déjà depuis plusieurs années ne fournissent pas encore de données suffisantes pour la solution de cette question. Il s'agit des recherches effectuées à Caričin Grad, localité de la période paléobyzantine, en collaboration avec le Musée de Leskovac, en continuation des travaux commencés déjà depuis assez longtemps par le professeur Vladimir Petković. Ces mêmes questions se posent aussi dans le cadre des fouilles de Duklja et de Doljani, en collaboration avec le Service des Monuments Historiques de la R. P. du Monténégro, ainsi que de celles de Bregovina — avec le Musée de Prokuplje, — de Gamzigrad et de Niš.

Ces fouilles furent dirigées avant tout dans le sens de la solution des problèmes d'urbanisme et d'architecture de la basse antiquité et de l'époque paléobyzantine. On y identifia entre autre des formes d'églises tréflées, attribuées anciennement à des périodes bien plus récentes. Ces cités toutefois contribuèrent certainement, jugeant d'après leur inventaire et les vestiges de l'époque paléoslave qui y furent découverts, ne fusse qu'à une époque postérieure, à la formation de la civilisation slave ancienne. Il s'agit là d'indices importants qui anticipent la possibilité de fixer à l'avenir des résultats encore plus précis, se rapportant à ce sujet à la base de recherches systématiques ultérieures. D'ailleurs nous possédons déjà quelques données assez précieuses sur la civilisation slave ancienne, fournies par les recherches de Pančevo — Najeva Ciglana, — de Idjoš, avec le Musée de Kikinda, — et sur la Hinga avec le Musée de Subotica. Etant donné que l'étude des antiquités slaves était avant la guerre presque complètement négligée et que nous ne possédons à ce sujet aucune tradition d'activité systématique, il est clair que ces problèmes se trouvent aujourd'hui encore loin d'une

solution définitive. Il sera donc nécessaire à l'avenir de leur attribuer une importance de premier ordre.

Le quatrième problème comprend la stabilisation et le développement de la civilisation médiévale slave, surtout da la civilisation serbe dans les Balkans. Là aussi l'activité a été intensive. L'étude systématique de la genèse de la civilisation et de l'art serbe impliquait la nécessité des recherches suivies dans les agglomérations et villes du moyen âge. Il a donc était nécessaire d'entreprendre des études plus étendues sur les questions urbaines de cette époque. Mentionnons les fouilles de Stari Bar, avec l'Institut Fédéral pour la Conservation des Monuments Historiques et le Service des Monuments Historiques de la R. P. du Monténégro, — celles d'Ulcinj — en collaboration avec le même Service, — de Novo Brdo — avec les musées de Priština et de Beograd, — et de Golubac, Smederevo et à Beograd même, avec le Service des Monuments Historiques de la R. P. de Serbie. Ces recherches ont permis d'étudier également la formation de l'architecture profane ainsi que de l'architecture musulmane, aussi bien que leurs relations avec les traditions locales.

L'Institut a également voué ses forces à l'étude de l'architecture religieuse médiévale et de sa genèse. C'est dans ce cadre que, outre les recherches sur la Prevlaka en la Boka Kotorska, — en collaboration avec le Service des Monuments Historiques de la R. P. du Monténégro, — on a exécuté aussi des fouilles à Drenova, près de Prijeopolje, — avec le Musée de Titovo Užice. Des données nouvelles ont été fournies par les travaux de conservation de certains monuments, exécutés par le Service des Monuments Historiques de la R. P. de Serbie, non seulement pour l'étude de l'architecture mais aussi pour celle de la peinture murale. Les collaborateurs de l'Institut ont souvent participé à la solution de ces problèmes. Les résultats les plus importants ont été acquis surtout à Gradac, à Studenica, à l'église de la Vierge de Ljeviša à Prizren, et à Ravanica. Une équipe organisée par l'Institut a étudié de même le complexe du monastère de Hilandar au Mont Athos.

L'Institut s'est intéressé tout particulièrement à l'étude systématique de nos peintures murales, icônes et miniatures et à leur iconographie, à leurs origines et à leur style, ainsi qu'à l'identification des maîtres de ces œuvres. C'est grâce à ces études, effectuées dans le cadre de l'étude générale de notre peinture murale médiévale, que le rôle primordial de nos fresques, particulièrement de celles de la fin du douzième, du treizième et des débuts du quatorzième siècle, a acquis son grande importance pour la compréhension de la peinture médiévale en général.

Le cinquième groupe de recherches actives de l'Institut, comprend l'étude systématique des monuments et stations archéologiques en Serbie, dans le but d'élucider les problèmes déjà mentionnés. Ceci a impliqué une collaboration plus active sur le territoire des républiques voisines, spécialement du Monténégro et de la Macédoine, avec les institutions archéologiques de ces pays.

Il faut avouer que jusqu'au moment où l'Institut se chargea de cette tâche, l'attention des chercheurs fut concentrée en premier lieu sur les monuments et localités presque exclusivement de première importance. On s'orientait vers une sorte d'„aristocratie“ fictive des monuments. Les localités et les monuments de moindre importance, ou du moins ceux qui paraissent tels, ont été délaissés sans de sérieuses recherches, savoir même, sans être parfois identifiés plus précisément. Nous savons aujourd'hui cependant que leur nombre est particulièrement grand et que par leur quantité et leur distribution ces localités représentent un indicateur sérieux servant à former des conclusions de première importance. Qu'il suffise ici d'attirer l'attention sur les questions des mouvements ethniques pou-

vant être résolus uniquement par l'analyse de ces faits et par leur rattachement réciproque. Tout le réseau des communications antiques et médiévales ne peut être résolu que par leur étude. En outre, les recherches en question ont fourni des données importantes pour une liste toponomastique de premier ordre, montrant une richesse inattendue des termes désignant les sites archéologiques. Il n'est presque pas nécessaire de souligner à quel point ces données fournissent la possibilité d'une identification plus certaine des stations insuffisamment connues.

L'activité de l'Institut, considérée en entier, a évidemment contribué à acquérir des résultats déterminés. Il ne s'agit pas seulement d'une documentation détaillée, que l'Institut possède en partie dès aujourd'hui, quoique d'autre part, elle se trouve encore entre les mains de ses collaborateurs en vue d'être plus poussée. Cette activité a fourni à part celà un grand nombre de communications scientifiques, d'études, de comptes rendus et d'aperçus scientifiques, — (378 en tout), — communiqués au cours des sessions plénières, non moins nombreuses, de l'Institut, — (il y en avait eu 308 en dix ans). Mentionnons au passage qu'un nombre important de ces contributions ont été déjà publiées, en premier lieu dans les éditions de l'Institut, — tandis que plusieurs thèses de doctorat sont prêtes à être éditées.

Ces publications ont permis à l'Institut d'organiser un échange très actif non seulement avec presque toutes les institutions archéologiques de notre pays, — mais aussi avec un grand nombre d'institutions à l'étranger, — plus de 150 en tout.

Toutefois, l'Institut ne s'est pas borné uniquement à cet échange de publications. Le contact actif avec les institutions archéologiques hors de notre pays a permis également à un bon nombre de nos collaborateurs d'étudier à l'étranger les méthodes de recherches archéologiques, d'y tenir des conférences et en certains cas de collaborer même aux fonctions qu'elles organisent. De son côté l'Institut a fourni des possibilités semblables à un certain nombre de savants étrangers, profitant de ce fait de leur expérience en archéologie.

En tenant compte des résultats acquis jusqu'ici, qui, en partie, ont déjà été admis aussi par la science sur un plan international, il est possible d'entrevoir les perspectives nouvelles qui se présenteront devant l'Institut à l'avenir.

Du point de vue de l'organisation il sera nécessaire avant tout de développer la vie intérieure de l'Institut, entre autre par la formation de son Conseil de direction à la base de la nouvelle loi sur les institutions scientifiques. D'autre part, il est nécessaire d'activiser encore plus la collaboration directe avec l'Académie et ses institutions, notamment avec les instituts d'Histoire, d'Ethnographie et d'Etudes Byzantines, — avec l'Université, avec l'Institut Fédéral pour la Conservation des Monuments Historiques et les Services de Monuments Historiques respectifs, enfin aussi avec les musées et autres institutions semblables dans notre pays et à l'étranger.

C'est par une collaboration dirigée en ce sens et en s'appuyant sur une coordination encore plus développée des recherches archéologiques en basant le travail sur des plans préparés d'avance, qu'il sera possible qu'au moins les problèmes fondamentaux puissent être étudiés et résolus avec plus de sûreté.

Pour atteindre à ce but il sera indispensable de stabiliser et de développer, tant à l'Institut que parmi nos archéologues en leur collectif, les interprétations matérialistes et la méthode dialectique des études archéologiques. Il est incontestable que ceci contribuera à éléver le niveau de nos recherches et à atteindre des résultats encore plus importants et plus stables. C'est par ces méthodes et ces

conceptions qu'il sera possible d'accéder à une interprétation bien plus claire des problèmes, fut-ce de ceux se rapportant aux manifestations autochtones et spontanées de la vie Romaine, ou de ceux concernant les influences réciproques, internes et externes, — par migration, diffusion, infiltration, ou percussion, — se reflétant en de différentes actions et réactions, rattachées mutuellement par tout un complexe de conditions différentes. Ceci mènera enfin à la possibilité d'élaborer une idée plus claire du rôle joué à différentes époques par le milieu social, scientifiquement reconstruit, dans la formation de la civilisation et de l'art sur le territoire des Balkans.

L'Institut envisage cependant certains travaux concrets et nouveaux, tant dans le cadre de l'étude directe d'un certain nombre de problèmes, que dans l'organisation des fouilles sur quelques sites importants.

C'est ainsi qu'il sera nécessaire d'organiser, ou pour mieux dire, de continuer le plus tôt possible les fouilles systématiques amorcées déjà depuis longtemps à Vinča, à Viminacium — Kostolac — et à Beograd même.

Les matériaux amassés sur les chantiers n'ont pas encore été jusqu'ici suffisamment rattachés aux données historiques écrites. Une base sérieuse servant à fournir des données de ce genre pour une période déterminée, a déjà été préparée par l'étude des sources historiques byzantines concernant le passé des peuples yougoslaves, par l'activité de l'Institut d'Etudes Byzantines de l'Académie. Il reste à l'Institut Archéologique d'organiser, en collaboration avec les chairs de philologie classique, d'histoire et d'archéologie, ainsi qu'avec les Instituts d'Etudes Byzantines et d'Histoire, un corpus des textes grecs et latins se rapportant à notre pays.

La réalisation systématique de cette activité contribuera assurément à l'organisation encore plus ample d'un autre devoir important qui se pose devant l'Institut. En tenant compte du fait que la Société Archéologique Yougoslave et le Conseil des Académies Yougoslaves ont organisé des commissions interrépublicaines pour l'études du Limes, il sera nécessaire que l'Institut élargisse systématiquement les recherches déjà entreprises en ce sens. Il est indispensable que cette activité dépasse les points de vue ordinairement admis, qui se bornaient en étudiant le Limes, à l'étude des fortifications et des agglomérations romaines ou byzantines. Le Limes, au contraire, doit être compris comme une zone limitrophe de la collision de deux mondes différents, du monde antique et du monde barbare. Il est donc nécessaire de vouer un intérêt égal non seulement aux éléments barbares de notre territoire, mais

aussi à l'influence réciproque des deux civilisations à traditions opposées sur bien des points. Ces recherches se montrent d'autant plus urgentes que les rives du Bas Danube seront dans quelques années submergées par le fleuve, dont les eaux monteront en amont du système des barrages qu'on prévoit près de Kladovo.

Ceci nous mène à une étude encore plus complexe et plus intensive de l'archéologie slave et de l'ethnogénèse des peuples slaves, en territoire yougoslave. Il sera donc indispensable également d'amasser en ce sens des données écrites, autochtones et étrangères, se rapportant à ce problème. Ceci surtout, dès qu'il sera nécessaire d'entrer dans les détails de la formation et du développement de la civilisation serbe médiévale.

Nous ressentons toutefois dans toutes ces études une lacune bien sensible. Les matériaux ostéologiques, anthropologiques et zoologiques, découverts sur nombre de chantiers, n'ont été que très peu étudiés. C'est que nous ne possédons en notre république ni de paléonthologues ni de paléoanthropologues. Il est donc réellement indispensable de former le plus rapidement possible, en collaboration avec les Facultés de médecine, des sciences naturelles et de vétérinaires, des spécialistes sérieux en ces disciplines. Mentionnons enfin aussi la nécessité de former au moins un spécialiste qui se chargera d'entreprendre l'étude de l'activité minière ancienne.

Arrêtons nous enfin, pour un petit moment, devant un devoir non moins important. Il s'agit de la question d'apporter un peu de l'ordre dans le caractère réellement anarchique de la terminologie archéologique. Son unification se pose comme un besoin urgent et indispensable.³

Contemplé en son ensemble l'activité de l'Institut Archéologique se trouve devant le devoir important d'étudier scientifiquement un bon nombre de problèmes sans préjugés chauvins, religieux ou locaux. Les résultats importants que nous avons le droit d'attendre de cette activité, justifieront en tout point les efforts et les moyens matériau que la société met à la disposition des recherches scientifiques concernant le passé de notre pays. Celà sera, d'autre part, le chemin le plus sur d'élèver l'Archéologie elle-même au niveau d'une science sociologique, capable de poser et de résoudre les problèmes les plus importants et les plus complexes d'ordre sociologique, culturel et artistique dans le passé, nous offrant ainsi des matériaux comparatifs pour traiter ces mêmes problèmes, ou des problèmes semblables dans le présent et dans l'avenir.⁴

Djurđe BOŠKOVIC

³ C'est là aussi un devoir où l'Institut devra collaborer avec la Société Archéologique Yougoslave, qui tient compte également de ce problème.

⁴ Voir les données de statistique se rapportant à l'activité de l'Institut dans le compte-rendu publié dans le présent volume, du Starinar.

СТАРЧЕВО КАО НАЈРАНИЈИ ИЗРАЗ НЕОЛИТСКЕ ЕКОНОМИКЕ НА БАЛКАНУ

Средњи Балкан покривају две неолитске културе, старчевачка и винчанска, назване тако по селима са налазиштима праисториских насеља на Дунаву у суседству Београда. Стратиграфија у Винчи са културним слојем дебелим преко 10 м изричito показује да је старчевачка култура старија од винчанске. У самом Старчеву у неолитском слоју насеља заступљена је само старчевачка култура. Сравњујући једну са другом на многим налазиштима, одмах пада у очи дубока типолошка разлика на грнчарији између ове две културе, између старчевачког барботина и сликања и винчанске траке и канеловања, која уједно потврђује да се нису генетски развиле једна из друге, и да је млађа винчанска страног порекла. Али та разлика на грнчарији и на другим производима материјалне културе дозвољава претпоставку да је постојала и нека разлика у економици и друштвеном уређењу, иако обе познају земљорадњу и сточарство. Ова је претпоставка тим више оправдана, што постоји извесна географска разлика између распрострањености обе културе. Старија старчевачка покрива средину Балкана око Мораве и Вардара у Југославији, почевши од Кереша и Тисе у Мађарској па све до Тесалије у Грчкој, иако је позната на том пространству под разним именима. Она прелази према истоку на подручје западне Румуније са Молдавом и читаве Бугарске, док је на западу у Југославији накнадно откривена чак до Јадранског Мора. Карактер целог подручја њене распрострањености није изричito земљораднички, јер је само делимично по речним долинама, док се други део налази у планинама, али увек поред река и потока. Млађа винчанска налази се само у северном делу средњег Балкана, особито интензивно распрострањена на земљорадничкој равници у речном чвору око Београда, на Дунаву, Сави, Тиси, Драви и Морави. Она се граничи са суседним културама тракасте грнчарије у Панонској и Понтској равници и једва залази у планине према истоку у западној Румунији и Бугарској, као и према западу у источној Босни где је позната под другим именима. На југу до Тесалије у Грчкој доспева само спорадично и краткотрајно на крају неолита у вези са другим културама тракасте грнчарије, и тамо је позната под именом Димини и Лариса културе. У супротностима ове две неолитске културе средњег Балкана, са изразитим разликама у стратиграфији и типологији, и делимичним у садржини и географском пространству, искрсава низ питања о њима, о аутохтоном пореклу старчевачке и миграционом винчанске, о почетку, крају и развоју обе, о њиховој апсолутној хронологији, о везама и пар-

лелама са суседним културама, као и најглавније питање о врсти и пореклу њихове нове произвођачке неолитске економике сточарства и земљорадње, особито ове последње, битно различите од претходне скупљачке и ловачке.

I

Захваљујући интензивном раду на истраживању неолита последњих деценија у Југославији, као и по следњих година на систематском објављивању стечених знања о томе, садање стање археологије пружа доста јасну слику о развоју старчевачке и винчанске културе. У првом реду то су три дисертације и једна монументална монографија, које их исцрпно приказују у склопу блиског суседства. Оне у себи обухватају и сву другу литературу о том питању. То је, *Starčevačka kultura*, од Drage Aranđelović-Garašanin, Ljubljana 1954, која садржајно, просторно и временски приказује најстарији неолит средњег Балкана. На исти начин је обрађена и винчанска култура у књизи *Hronologija vinčanske grupe*, од Milutina Garašanina, Ljubljana 1951. Њезин дериват у Босни, познат под именом бутмирска култура, протумачио је у своме раду, *Pretistorijsko naselje Nebo, Alojzije Benac*, Ljubljana 1952. Културна издвојеност на јадранској обали у неолиту и његове везе више са Италијом и Грчком него са средњим Балканом виде се у представитивној монографији, *Pretistorijski Hvar*, од Grge Novaka, Zagreb 1955. После тих публикација, неколико нових извештаја са ископавања из области неолита у Југославији није још изменило битно његову слику и место међу суседним културама. Али је пружило доста елемената, који објављени заједно убацују ново светло о неолиту Балкана, особито о његовом економском значају и апсолутној хронологији, како ће се у каснијем излагању видети. Иначе, садања слика неолита средњег Балкана изгледа овако.

Старчевачка култура уствари испуњава, рани неолит средњег Балкана, и то у његовом делу у Југославији поред Дунава, Мораве и Вардара. Тек касније је откривено њено пространство према Јадрану и Црном Мору (Alojz Benac, Crvena Stijena, — Zelena Pećina, Glasnik Zemaljskog muzeja XII, Sarajevo 1957). На северу, у Мађарској, истоветна култура са незнатним разликама позната је под именом Кереш култура, а у грчкој Тесалији истоветна је са Пресескло, док је слична само са Сескло културом. У Бугарској и Румунији она је иста као у Југославији и назива се сликана грн-

чарија или Карапово I и Криш култура (Георги Георгиев, Из живота и културата на първите земеделско-скотовъдни племена в България. София 1957 — Radu Vulpé, Problemele neoliticului carpato-neprovian în lumina săpăturilor de la Izvoare. Studii și cercetări de istorie veche. Т. VIII. 1956). Према брижљиво истраженом налазишту у Старчеву и према детаљно проученом и објављеном материјалу из њега, људи су становали тада у селима збијеног типа са становима у земуницама. Овакав тип старчевачког насеља и стана са мањим отступањима карактеристичан је за читаво културно подручје, изузимајући Грчку, где је знатно развијенији. У погледу сахрањивања налазици људских костију у самом насељу у Старчеву, и у најдубљем слоју у Винчи, који припада истој култури раног неолита, не казују још изричито какав је био начин сахрањивања. Он уосталом није могао бити упознат ни на читавом културном подручју тог времена, јер није нађен довољан антрополошки материјал. Сам инвентар материјалне културе садржи претежно убичајене калупасте и пљоснате неолитске камене секире, баш као и кремено са обсидијанским оруђем, и шила са иглама и лопатицама од кости. Грнчарија се дели на грубу, фину и сликану, и у свакој групи садржи само најосновније и најједноставније облике. Они показују велику старост и уједно првобитност у овој врсти производа. У основи, то су бомбасте посуде са једва означеном вратом и дном, и зделе са и без ноге без знатније профилације на странама. Напротив, у погледу површинске обраде и орнаментике, ова грнчарија показује највећу разноликост и скала се креће од најгрубље фактуре и најпримитивније шаре, до најфиније и најефектније. Груба грнчарија има просту површину жућкасте и сивкасте боје, украшену барботином, брадавицама, удубљењима од прстију, крупним тачкама, јаком канелуром и урезаним цртама и ромбоидима. Фина грнчарија има глачану превлаку црвенкасте и жућкасте боје. Сликана опет на таквој основи црне и беле, праве, ломљене и савијене шаре, изузетно заједнички комбиноване. Пластика је изванредно ретка и шематизована. Занимање становника ове културе продолжује према налазцима из самог Старчева старе начине скупљања хране, лова и риболова, и једва прелази на производњу, на сточарство и примитивну земљорадњу. Ова је доказана са фрагментима жрвњева и са остацима сламе и плеве у кућном лепу и у грубој керамици. Трагова жита није нађено. Напротив, нађене су кости говечета и овце или козе, што би говорило поузданје о развијеном сточарству. Иначе, на читавом подручју старчевачке културе није се водило довољно рачуна баш о документима економског живота, тако да осим самог Старчева једва потичу са других налазишта биолошки остаци потребни за упознавање земљорадње и сточарства. Разуме се да је ваљало дати генезу старчевачке културе, и њезин аутор Драга Аранђеловић-Гараšанин после изванредно суптилног проучавања грнчарије дошао је до закључка да се она дели на три временске фазе, које уједно показују и типолошку, односно стилску разлику. Стратиграфски оне засада нису откривене на неком налазишту у слојевима, али је стилска разлика у њима сасвим јасна и прихватљива. Што се веза и паралела тиче, те су добро запажене у односу на Грчку, где је примећена велика сличност са Сескло културом. Исто тако су несумњиве њезине паралеле у Италији, особито са Molfetta групом, са „ceramica impressa“, чије се сличне појаве налазе и у Северној Африци, а чије порекло сеже до мезолита. Постоје сличне појаве и у Предњој Азији уклопљене тамо у склоп култура, у којима грнчарија слична старчевачкој

долази до изражaja, као што је случај и са 17 слојем у Мерсину. Тако се запажа читаво заједничко грнчарство у целом источном средоземном базену. Разуме се да однос тих култура засада није сасвим јасан. Али је чињеница да керамика показује заједничке особине. Такође је у тумачењу апсолутне хронологије због велике сличности са Сескло културом начињен временски паралелизам са обе. Зато је дуготрајан живот старчевачке културе стављен од IV миленија с.е., до приближно око средине III миленија с.е., баш како почиње и како се завршава Сескло култура у Грчкој. Што се тиче самог порекла старчевачке културе, Драга Гараšанин сматра да се овај велики комплекс има сматрати да је пореклом са југоистока и југа, и да Старчево и Кереш претстављају само један његов најсевернији огранак. У погледу краја, ова култура била је међутим паралелна у својој најмлађој фази са винчанском, до дубине око 8 м у Винчи, тј. са најранијим делом винчанско тордошке фазе. Истина, на самом налазишту старчевачка култура у Винчи престаје нагло већ око 9 м и после се налази само спорадично у комплексу нове и разнородне винчанске културе. Тако је истакнуто да је старчевачка култура миграциона и да је настала нагло под таласом нових придошлица.

У оваквом тумачењу порекла и престанка старчевачке културе, њених веза и паралела, као и апсолутне хронологије, које се обзирало на све тада постојеће чињенице, могло се запазити и неколико отворених питања, а она су тек тражила одговор. Тако по том тумачењу изгледа да је постојао хијат између мезолита, који је престајао са постглацијалом у петом миленију с.е. и старчевачког раног неолита, који је почињао у четвртом миленију с.е. Но, на Балкану су била позната спорадична мезолитска па чак и палеолитска насеља, а климатски и географски услови били су свакако повољнији после њих за аутохтони развој неолитске културе и није било потребно миграцијом да дође. Затим, запажена је чињеница наглог престанка старчевачке грнчарије под моћним таласом винчанске, а ипак се њезин известан део могао генетски везати барем по облику и по неким начинима орнаментике за старчевачку. Такође је при паралелисању са Сесклом заборављено да у њему нема уопште грубе грнчарије старчевачког типа, а да је сликана знатно развијенија од старчевачке. Такова питања у комплексном тумачењу старчевачке културе, у случају да добију други одговор, различит од досадашњег, утицали би свакако и на њезину апсолутну хронологију.

Винчанска култура је сменила старчевачку и траје кроз читав средњи и касни неолит. Она се генетски развија из старије фазе зване Винча—Тордош у млађу Винча—Плочник. Али, није само садржајна дубока разлика између две временске одељење неолитске културе средњег Балкана, између Старчева и Винче, већ је и географска. Наиме, нестанком старчевачке културе престаје и неолитско културно јединство средњег Балкана, које се протезало од Кереша у Мађарској до Тесалије у Грчкој. У доба винчанске културе на том истом подручју стварају се две одвојене културне области са два средишта; на северу у Винчи на Дунаву са околним Подунављем и Поморављем и на југу у Сесклу у Грчкој са Повардарјем и са каснонеолитским и постнеолитским културама. Тако се уствари винчанска култура протеже осим Србије још под истим именом у источној Хрватској и Босни и у западној Румунији као Тордош, а у западној Бугарској, као тамошњи комплекс. У Македонији се сусреће са одвојеним појавама грчког праисториског развоја. Како се види у самој Винчи, људи су становали у још гушћем насељу него што је било старчевачко, и у једном дугом вре-

менском интервалу судећи по моћној стратиграфији, а у становима међу којима су преовлађивале куће од плетера и лепа поред земуница. У овој епоси постоје већ гробља изван насеља са мртвима сахрањеним у згрченом ставу поред којих су полагани и дарови. Питање спаљивања мртвих, није још довољно расветљено. Материјална култура, особито у свом керамичком делу, показује не само велику садржајну разлику према прећашњој, већ је и знатно развијенија. Поред већ раније познатог оруђа, сада се инвентар кестаног обогаћује са харпунима и удицама. Облици посуда су многоврсни и развијени. Израђују се већ и амфоре, а зделе су профилованије. Стари првобитни облици старчевачког типа су се сасвим изгубили. По фактури има грубље и фине грнчарије, а сликане само после печења као „crusted“ грнчарија са црвеном бојом. Има и поклопаца. Боја грнчарије није више жућкаста или црвенкаста као раније, — те се боје ређе налазе, — већ преовлађује сива, мрка и црна. Орнаментика је претежно канелована и тракаста. Сада је земљана пластика многобројна, антропоморфна и зооморфна, и врло је стилизована. Чак се налази и примењена на посудама. У погледу развоја економике није указана довољна пажња биолошким наласцима у самој Винчи ни на другим налазиштима, па се не може говорити са сигурношћу и о том питању. Али је сигурно да је земљорадња ушла у развијенију етапу, па је могла да исхрани знатно гушће становништво по насељима, како се при исткопавању види. Уосталом, винчанска је култура окружена земљорадничким културама са тракастом грнчаријом читавог Подунавља. Баш са керамиком Милутин Гаращанин је убедљиво доказао развојну линију старије у млађу Винчу и културно јединство средњег и касног неолита у Подунавском и Поморавском делу средњег Балкана. При томе је запазио јаче проширење области млађе Винче према Македонији о Повардарју. Типолошка запажања Гаращанинова доказана су и стратиграфски у самој Винчи, као и на одвојеним насељима у којима је постојала само једна врста из старије или млађе Винче. У погледу веза и паралела оне су уочене са потиском, ленђелском, Гумелницом, Вадастром и Салкуцом групом, затим са Тројом II—V, Диминијем, и тесалском групом Г, па са металнодопским групама Киклада, Хеладе и Крита. Неке од ових група су паралелне са Винча—Тордош, а друге са Винча—Плочник фазом. Тим самим је дат и оквир апсолутне хронологије за целу винчанску културу, који се креће од 2600 до 1900 респективе најниже до 1500 године с. е., са вероватним прелазом око 2300 из старије у млађу фазу. Ови датуми су добивени особито везивањем винчанских појава за Троју I—V, као и за прелаз ранохеленске културе у средњехеладску. О самом пореклу винчанске културе аутор са резервом истиче моменат миграције племена и евентуалан прелаз из једне на другу материјалну културу. За престанак ове културе добро је запажен конзервативизам и ретенциони неолитски карактер у односу на југ у Грчкој, где су почеле већ културе металног доба, као и смена са културом баденске групе у самој Винчи, чији долазак такође није јасан.

Несумњиво је студија о хронологији винчанске групе исто као и о старчевачкој култури много допријела познавању тих епоха првобитног друштва и привреде на Балкану. Али су, како сам аутор каже, за винчанску културу остала многа питања отворена. Особито се то тиче њеног почетка и краја, па апсолутне хронологије у вези са паралелисањем и везивањем тројанских и хеладских појава; те су више употребљаване као аналогија наместо сличности са подунавском тракастом грнчаријом. Тако се појављује антитеза

балканско-анадолски комплекс уместо балканско-подунавског за винчанску културу. Затим, изгледа вероватније да је старија Винча—Тордош почела у Подунављу пре Диминија, ако аутор прихвата већ могућност себе Димини људи са специфичном грнчаријом, — за коју је импулс могао потећи од Бојан А групе, — негде са Балкана око Струмице у Тесалију, са којом извесне везе треба да има и Винча и по свом географском положају. То изгледа још прихватљивије, ако се правилно интерпретирају везе бубањско-хумске групе, са каснијим делом винчанско-плочничке фазе, која несумњиво и прва носи у себи елементе ранотројанске и ранохеладске. (Miodrag Grbić, Vinča — Troje — Alishar. Artibus Asiae XVIII, Ascona 1955). Од тада почиње тек балканско-анадолски комплекс у винчанско-плочничкој култури. Дакле, и то указује на могућност старијег датовања почетка винчанске културе уопште. Унеколико ово потврђује и сличност бутмирских појава са кикладским које је тако детаљно разрадио Алојз Бенац. (Miodrag Grbić, Butmirska ekspanzija, Glasnik Zemaljskog muzeja XI. Sarajevo 1956). А оне су сигурно паралелне са винчанско-плочничком фазом, како је Гаращанин то већ раније уочио и објавио. У одговорима на таква питања леже могућности веће старости винчанске културе, као и постављање других веза и паралеле и апсолутне хронологије.

Ако разматрамо садање наше знање о старчевачкој и винчанској култури заједно са постављеним питањима, онда би њихова даља разрада у суштини оставила непромењену слику садржине и развоја обе културе, типолошке генезе и релативне хронологије. Али, та би разрада уједно могла дати и друкчију контуру синхронизације са другим културама и чврстог датовања за обе културе. Истина, то излази већ из самих чињеница прикупљених у поменутим радовима, а нови докази би могли још више употпунити савременији приказ њихових реалних аналогија и временског одређивања. У идућем одељку биће изнети редом баш ти нови докази, који несумњиво могу утицати да досадања комплексна слика о старчевачкој и винчанској култури буде промењена и да се одговори позитивно на раније постављена лизама. Та нова слика односи се само на везе и парчићи не покалутну хронологију. При томе се не сме заборавијескл о, чије рефлексе на непосредно суседство на Балкану „и“, читавој југоисточној па и средњој Европи, јер су на целом том подручју све неолитске појаве тесно међусобно повезане. У тој новој слици прво место заузима одговор на проблем хијата мезолит-неолит на Балкану и у вези са њим одговор на питање порекла најраније произвођачке економике у тој области. Затим, исто тако је од пресудног значаја правилно везивање појава подунавске тракасте грнчарије преко Винче са ранотројанским и ранохеладским комплексом. Отклоњањем хијата и везивањем тек завршене винчанско-плочничке фазе за тај егејски комплекс добијају обе културе, старчевачка и винчанска, дубљу старост, са разликом од преко хиљаду година од досадашњег датовања. Тим самим се мења временска скала и њиховог културног суседства у Бугарској, Румунији, Украјини, Мађарској, Аустрији, Чехословачкој и Јужној Немачкој, где истина нема свугде ни старчевачке културе, ни њој сличне, али су свугде распрострањене културе са тракастом грнчаријом сродне са оном из Винче. Тако се и старост неолитске економике, особито нове земљорадње и сточарства на Балкану, помера дубље. Порекло једног и другог типа земљорадње, старчевачке и винчанске, респективе оног са тракастом грнчаријом, добија друкчији изглед него што се досада сматрало.

II

У току последњих година рад на ископавању неолитских налазишта у Југославији донео је неколико занимљивих чињеница за ново тумачење старчевачке и винчанске културе. Те чињенице нису још све објављене, а уколико су објављене, нису употребљене за то ново тумачење, већ су укључене у склоп раније слике о поменутим културама. Групно досада нису уопште биле те појаве повезане, нити су нове идеје о старости обе културе и о њиховој произвођачкој економици биле приказане, иако те чињенице могу уједно послужити и као докази у одговору на постављена питања у претходном одељку. Те нове чињенице су:

1. Сушена грнчарија откријена је у старчевачком слоју приликом заштитних ископавања угроженог археолошког терена на Бисерној Обали код села Носе близу Суботице, у североисточном делу Војводине на граници Југославије и Мађарске. Судови су велики и врло грубо рађени; нису били печени. Облици су им бомбасти са једва назначеним вратом и дном, или су широке зделе и питоси. Размере су им јако велике и изгледају као силоси. Нађено их је више на једном месту скупљених. О њиховом наласку извештен је Археолошки институт Српске академије наука у Београду од стране Народног музеја у Суботици још 1952 године, и нису досада скупно објављени.

2. Просо, *Panicum miliaceum*, чије је порекло степно из Средње Азије, била је храна која се нашла у карбонисаном стању у неким од ових судова, како је 1956 године упознат Gordon Childe приликом посете Суботичком музеју, а од Раствка Рашајског и Ладислава Секереша, који су вршили поменута ископавања на Бисерној Обали и изјавили да су ово просо нашли у сушеној грнчарији.

3. Микролити мезолитског типа у већем броју нађени су недалеко од овог сушеног посуђа са просом из старчевачког слоја на Бисерној Обали код Носе по изјави поменутих истраживача. Уствари, прекопута овог налазишта на другој обали откријена је у Масариковом *„Museum“* година раније мезолитска станица са чима из само Увај налаз саопштио је Суботички ловачки и научни музей у Новом Саду. Такође је недалеко на стону према западу ископано огњиште испод старчевачког слоја, око кога је нађено крупније кремено оруђе, карактера барем постпалеолитског, ако не и палеолитског, како ми је Срећко Бродар, један од истраживача тог налазишта, усмено саопштио. Поред јана овако, налазишта око Суботице са неолитом, мезолитом и постпалеолитом у хоризонтали, а са малом међусобном удаљеностју и нехотично упућују на претпоставку да се старчевачки неолит могао спонтано развити из мезолитских основа овде на средњем Балкану, и да се није морао селити овамо са југа. Сушена грнчарија као прототип неолитске грнчарије још више оправдава ову претпоставку.

4. Сушена посуда малих, уобичајених размера, нађена је у профилу старчевачког неолитског слоја у Обрежу на Сави у Срему недалеко од Београда. Свој налазак учињен за Градски музеј у Земуну саопштио је Археолошком институту Војислав Трбуховић. Ова посуда показује да је у старчевачкој култури израђивана сушена грнчарија не само за веће силосе већ и за свакидашње судове мањих размера.

5. Континуитет развоја мезолит-пренеолит-неолит старчевачког типа откријен је у стратиграфској вертикални приликом систематских ископавања у Црвеном Стијени на Требишњици близу Билеће у Црној Гори. Своје откриће саопштио је Алојз Бенац пред Архео-

лошким институтом. Ово налазиште значајно је не само због евидентног доказа аутохтоног развоја рано-неолитске старчевачке културе из мезолитских основа на основу стратиграфије, већ и због проширења старчевачке области према западу у Југославији до слива река Јадранског Мора. (Поменута већ Црвена Стијена у Гласнику од А. Бенца).

6. Слично важи и за Зелену Пећину на Буни недалеко од Мостара у Херцеговини, али без пренеолитских основа, коју је такође ископавао Алојз Бенац и саопштио налаз Археолошком институту и у Гласнику.

7. Фрагмент сушене грнчарије, али сиво-плавкасте, нађен је на терену близу Добоја у Босни на Усори, који обилује налазиштима праисторских радионица кремена. Фрагмент по својој боји и фактури не личи баш на старчевачку културу. Ђуро Баслер, који га је при сондирању нашао, није га још иссрпно објавио. Он истиче, усмено, да терен обилује палеолитским, мезолитским и прелазно неолитским кременом, како уосталом пише и Срећко Бродар у својој анализи кремених налазака (*K odkritiju kamenih industrija ob Usori, Glasnik Zemaljskog muzeja VIII. Sarajevo 1953.*). И он се ближе није забавио питањем поменутог фрагмента сушене грнчарије. И овде близу Добоја у Босни, слично као код Суботице, ређају се у хоризонтали близка налазишта неолита, мезолита и палеолита око сушене грнчарије.

8. Ретенција старчевачке керамике примећена је на систематском ископавању једне тумбе у Породину испод Битоља у Пелагонији у сливу Црне Реке према грчкој граници. Она се огледа у старчевачкој грубој грнчарији која добија развијеније облике винчанској типа. Затим у извесној ублажености и декаденцији уобичајене барботин орнаментике, као и у паралелном наласку на истом месту и заједно винчанских здела са фином старчевачком и винчанској фактуром, а без тракасте орнаментике. Овакав налаз упућивао је на временску упоредност старчевачке ретенције са винчанском културом, која је овде слична Лариса култури у Грчкој, као и на померање почетка винчанске културе у Подунављу знатно раније од најкаснијих неолитских појава у Грчкој везаних за Лариса фазу. То би уједно показивало временски паралелизам Винча—Сескло. Ископавања у Породину извршио је Археолошки институт у заједници са Народним музејем у Битољу. Монографија о налascима није још штампана, али су ретенционе појаве у Породину потврђене са извесним нијансама на још седам налазишта, и то не само у средњем већ и западном Балкану. Од њих је објављена од Алојза Бенца она из Какња у *Glasniku Zemaljskog muzeja XI. Sarajevo 1956*, без тумачења њеног ретенционог карактера. Ја сам објавио сва досада позната ретенционе старчевачке налазишта, њих осам на броју, у Зборнику Матице српске, св. 13—14, Нови Сад, 1956.

9. Обновљена систематска ископавања на Бубњу изнад Нишаве код Ниша поново су показала да најстарија бубњско-хумска фаза, у којој су несумњиво откријени и најранији тројански и ранохеладски елементи поред потоњих иде паралелно са једним делом сасвим касне винчанско-плочничке културе. Истраживач Бубња Милутин Гарашанин је објавио своје ископине са Бубња, — касније у тексту цитиране, — а ја сам приликом посете радова у разговору са њим дошао до горњих познања. Тако је добивен први неоспоран датум неопходан за апсолутну хронологију нашег неолита, а то је средина III миленија с. е., после кога времена траје још винчанско-плочничка култура као ретенција, а испред кога је дубоко раније почела винчанско-тордошка култура. Тиме је опет добивена паралела Винча—Сескло.

10. Извршена радиокарбон анализа С 14 карбонисаног дрвета из Винче, из слоја винчанско-тордошке фазе, пружа датум $5930 + 85$ година од данас, односно око 3900 година пре почетка наше ере. (Писмо проф. dr. H. T. Waterbolk, Rijksuniversiteit, Biologisch-Archaeologisch Institut, Groningen. No. 0.860, 7 новембар 1957, где је анализа извршена). Тиме је добивен други чврст датум за апсолутну хронологију. Он почетак винчанско-тордошке фазе баца до почетка IV миленија с. е. Приближно слично као и датовање тракасте керамике из Холандије, добивено анализом С 14 у истом Институту.

Згрнуте ове чињенице заједно, пружају неколико доказа за нову концепцију о пореклу, престанку и стапости старчевачке и винчанске културе, на чијем су се подручју баш и нашле. Тако је:

сушена грнчарија откривена на три места у Југославији, код Суботице и Обрежа у старчевачком слоју и код Добоја, — у близини палеолитских, мезолитских и неолитских рудника кремена, — а она је тип најстарије керамике уопште, како предњеазиски ретки налази говоре; и на Балкану је нађена осим Југославије још у Бугарској. (Петръ Детеv, Селишчната могила Банята. София 1950);

мезолитски микролити и друго мезолитско оруђе нађено је близу сушене грнчарије два пута, и то недалеко од сушене керамике код Суботице и од сушене керамике код Добоја;

континуитет развоја мезолит-неолит у хоризонтали може се назрети два пута код Суботице и код Добоја;

континуитет развоја мезолит-неолит старчевачког типа у вертикални неоспоран је једанпут, у Црвеној Стијени;

просо, *Panicum miliaceum*, биљка за исхрану степног средњеазиског порекла, нађена је једанпут, у сушеној грнчарији код Суботице; — према информацијама Ђурђа Бошковића донетим из Москве, просо је нађено тек у насељима енеолитске, трипольске културе у брдовитим крајевима, док је на степи познато од средњег и касног бронзаног доба;

ретенција старчевачке културе, са паралелном винчанској грнчаријом нађена је у Породину, и са другим елементима још на седам других налазишта;

рани тројанско-хеладски елементи из половине III миленијума с. е. неоспорно су нађени једанпут у најтешњој заједници са грнчаријом касне винчанско-плочничке фазе на Бубњу код Ниша;

анализа С 14, засада једанпут, указује да је почетак винчанско-тордошке фазе негде око почетка IV миленија с. е.

На сваки начин ово нису многи, већ први и ретки докази, који комбиновани са новим идејама искрслим приликом оцене садањег нашег знања о Старчеву и Винчи, знатно утичу на промену досадашње слике и стварање нове о тим културама. Она ће моћи дати и одговор на питање порекла неолитске произвођачке економике, особито најпримитивније форме земљорадње, пошто претходно расветли и питање културног хијата између постглацијалних култура и неолита.

III

Што се тиче хијата између мезолита и старчевачког неолита, у средњем и западном Балкану у будућем току археолошког истраживања може се полазити од нове основе, да га није уопште било и да се старчевачки неолит развио непосредно генетски и без прекида из мезолитских култура. Вертикална стратиграфија континуитета мезолит-неолит у Црвеној Стијени то не-

осторно доказује. Свакако и запажена стратиграфија у хоризонтали код Суботице и Добоја појачава ову тврдњу. Убедљив је такође за то налазак сушене грнчарије надалеко од налазишта са микролитима код Суботице, и онај фрагмент сличне грнчарије код Добоја у средишту дуготрајне кремене индустрије. Хијат је неодржив и без тих доказа а из самих чињеница културног развоја, у коме се никако не може противати прекид развоја у једном крају, где је старија мезолитска култура постојала у тежим климатским и географским приликама, него што су биле касније у неолиту. Те пружају сада у неолиту најлепше услове баш за континуирани напредак и развој. Недавно је и у Тесалији у Магули код Аргисе откријено прекерамичко земљорадничко насеље из неолита. (Vladimir Milošić, Die erste präkeramische bäuerliche Siedlung der Jungsteinzeit in Europa. Germania 34. 1956). Прихватањем таквог директног развоја старчевачке културе из ранијих основа отпада и некадашња апсолутна хронологија, која је стављала почетак старчевачке културе у четврти миленијум с. е. Сада се тај почетак може ставити бар у пети миленијум с. е., ако не и шести, у непосредном наставку постглацијала у савремену геолошку фазу. Ово потврђује и најновији налазак микролитске индустрије у нивоу „ceramica impressa“ из Coppa Nevigata у Италији. Тамо поменута керамика сасвим личи једним својим делом на нашу старчевачку, и нађена је чак заједно са микролитском индустријом. Невероватно је да су се у кратком интервалу људи са оваквом културом, која не показује још временских и типских промена, из Италије преселили у средње Подунавље, или да је обрнуто ишла сеоба и поред тога што је подручје старчевачке културе сада проширило до Јадрана (Salvatore M. Puglisi, Industria microlitica nei livelli a ceramica impressa di Coppa Nevigata. Estratto, Rivista di Scienze Preistoriche. Vol. X, fasc. 1—4, Firenze 1955). Изгледа пре, да се на читавом том подручју па и даље према југу и југоистоку под истим економским условима развила и иста култура. Тим самим, што се почетак старчевачке културе помера до краја мезолита, отпада и њезин временски и културни паралелизам са Сесклом. Ово поготово зато, што Сескло типолошки не показује толике сличности са Старчевом, као Пресескло, чија је грнчарија скоро идентична старчевачкој, као и она из Кереш културе. Зато треба паралелисати Старчево-Пресескло, и за почетак Пресескла претпоставити и тражити даље доказе у Грчкој, да се развио из мезолита. Односи Старчева према неолитској Бојан А култури, најстаријој групи источне Румуније и Бугарске, засада су мање јасни. Зато што Бојан А припада сасвим другом кругу и што се чак у Молдави налази култура Криш слична Кереш, респективе култури Старчева, а њезин однос са Бојан А није још доволно осветљен (R. Vulpe у поменутом чланку). Но, свакако би требало повећати старост Бојан А културе изнад четвртог миленијума с. е., пошто је то најстарија неолитска култура Понте обласи. Исто, у новим условима истраживања, важиће и за суседне неолитске културе тракасте грнчарије на западу средњег Подунавља, које су претходиле Ленђел и Тиса култури. Али засада њихова директна веза са мезолитом као што је то случај са старчевачком још није запажена, иако сама радиокарбон анализа указује на њихову велику старост. Тако излази да старчевачка култура није миграционија, како се раније мислило, већ аутохтона, која се генетски и спонтано развила из претходних основа на Балкану.

Крај старчевачке културе је око средине трећег миленијума с. е., судећи по „crusted“ керамици нађеној

у ретенцији из Породина код Битоља. Али је развој од почетка до краја, од петог до средине трећег миленија с. е., ишао по областима и географском пространству различито. На северу и средњем Подунављу био је прекинут продором тракасте грнчарије винчанско-хеладског типа, и у њему се притајио као једва осетне ретенција. Вероватно је овај продор људи са тракастом грнчаријом потиснуо људе са старчевачком грнчаријом на исток до Понтске области, где се једна фаза Гумелница и Тел културе може слободно типолошки везати за старчевачку генезу, и због истоветних домаћих основа. На југу се спонтано и без прекида развила Пресеско култура старчевачког типа у Сескло културу. Нешто изнад тога у сливу Повардарја у Породину у врло изразитој и очуваној старчевачкој ретенцији налази се винчанска грнчарија без орнамента. Повезане ове чињенице са појавом раних тројанских и хеладских елемената са касном винчанско-плочничком грнчаријом на Бубњу код Ниша и са експанзијом људи тракасте грнчарије из Подунавља до Грчке на крају неолита, што се несумњиво огледа у Димини, Лариса и рано-кикладској култури, добија се паралела Сескло-старија Винча Тордош и делимично млађа Винча Плочник. То апсолутно хронолошки значи да је Винча почела као и Сескло негде у четвртом миленију с. е., а престала негде средином трећег миленија с. е., када тек почине балканско-анадолски комплекс. Такву синхронизацију оправдава и у том комплексу продолжује да живи винчанска ретенција која иде паралелно са раним бронзаним добом у Грчкој, како се на Бубњу и Хумској Чуки види. (Milutin Garašanin, Ausgrabungen in Bubanj bei Niš. Germania 35, 1957, Heft 3/4. — Milutin Garašanin, Kontrollgrabung in Bubanj bei Niš. Praehistorische Zeitschrift XXXVI Band, 1958). Иначе се на западу Југославије у Босни и Приморју старчевачка ретенција развијала опет на специфичан начин без јачих елемената тракасте грнчарије, јер донде талас винчанске експанзије није ни доспео. Тако је дошло до развоја т. зв. Какањско-Даниловске групе

у Босни и њених деривата према Јадрану, како је А. Бенац тачно запазио. Из изложеног излази да је старчевачка култура са ретенцијом после дугог развоја од преко две хиљаде година са специфичним групама трајала до краја Сескло културе у Грчкој, до средине трећег миленија, с. е., када се сасвим изгубила. У међувремену, винчанска култура је продрла миграцијом у средње Подунавље на подручје старчевачке културе из своје прапостојбине са тракастом грнчаријом недалеко негде са запада. Њена синхронизација са Сескло културом тек се назире типолошки и тражи стратиграфске доказе.

Постоји засада једина чињеница на почетку старчевачке културе која дозвољава да се говори и о најстаријој њезиној произвођачкој економици, о најпримитивнијем типу земљорадње специфичне врсте. Само Старчево, дало је више остеолошког материјала за упознавање сточарства, док су остаци везани за земљорадњу незнатни и још неиспитани. Али су се у Суботици нашли несумњиви остаци карбонисаног проса, *Panicum miliaceum*, како су ботаничари утврдили, и то у сушеним судовима размера силоса у неолитској старчевачкој врсти у непосредној близини насеља са микролитском индустријом мезолита. То упућује на одвојен и специфичан тип најпримитивније неолитске старчевачке земљорадње на Балкану са биљком степног средњеазиског порекла, — сам крај око Суботице имао је тада по мишљењу биолога степни карактер. Тако се може говорити да старчевачка култура, која је по своме пореклу и генези аутохтона на Балкану, има на једном свом подручју у средњем Подунављу такође спонтани прелаз са скупљања плодова на нову земљорадничку производњу са биљком која је била својствена за тај тада степни крај. Она се може по-реклом везати за средњеазиске степе, а не за предњеазиске алувијалне наносе, где је колевка неолитске производње житарица, земљорадње другог типа. Тако је Балкан имао не само аутохтону најстарију неолитску културу старчевачког типа, већ и у вези са њом аутохтону најпримитивнију земљорадњу са просом, сасвим различиту од one са Блиског Оријента са житарицама, која је у целом Подунављу дошла до пуног израза тек са развојем сељачких култура са тракастом грнчаријом.

IV

Ове две нове идеје о аутохтоном пореклу из мезолита најстарије неолитске старчевачке културе читавог Балкана и у вези са њом о спонтаном развоју најпримитивније земљорадње типа просо из домаће степне биљке засада су образложене са мало, али са реалим чињеницама. Те базирају претежно на стратиграфији и типологији зато што је незнатно рађено на екологији, на палеоботаници и палеозоологији тог подручја из времена праисторског развоја. Ово стање императивно тражи да се будући истраживачки рад на неолиту Балкана поред уобичајених метода стратиграфије и типологије у археологији, прошири и попуни још са истраживањима еколога, биолога, геолога, географа и климатолога, — као и са карбонанализом С 14. Само тако ће се моћи са пуном сигурношћу потврдити и прихватити нове истине у праисторији Балкана, да је најстарији неолит аутохтоног порекла, баш као и најпримитивнија земљорадња са просом везана за њега.

STARČEVO ALS FRÜHESTE AUSDRUCKSFORM DER NEOLITHWIRTSCHAFT AUF DEM BALKAN

Die Stratigraphie in der Neolithsiedlung in Vinča an der Donau erwies, dass die Starčevo-Kultur jener von Vinča voranging. So wurde eine feste Unterlage für eine relative Chronologie erhalten, derzu folge das Neolith des mittleren Balkans drei Phasen umfasst: die frühe, mit der Starčevo-Kultur, sowie die mittlere und späte, mit der Vinča-Kultur des Typs Tordos und Pločnik. Die kürzlich durchgeföhrten Ausgrabungen und Untersuchungen ermöglichen die Feststellung, dass sich die Starčevo-Kultur über den ganzen Balkan ausbreitet, wobei lokale Differenzierungen auftreten, die durch verschiedene Bezeichnungen fixiert sind. Sie ist in Westjugoslawien unter dem Namen „Crvena Stijena III“, in Ostungarn als „Körös“, in Rumänien als „Cris“, in Bulgarien als „Karanovo I“ und in Griechenland als „Voresklo“ bekannt. Dies ist bei der Vinča-Kultur nicht der Fall, die nur auf dem mittleren Balkan heimisch ist, um die Donau, Theiss, Save, Morava und um den Vardar. In der Antithese diesser beiden Kulturen wurden weiter festgestellt, dass sie sich in bezug auf ihren Stil dermassen unterscheiden, dass sich die Vinča-Kultur keinesfalls aus der von Starčevo entwickeln konnte und sich die beiden Kulturen auf Gebieten verschiedenen geographischen Charakters ausbreiteten. Die Starčevo-Kultur findet sich gleichermaßen sowohl in Gebirgsgegenden, wie in den Ebenen vor, während die Vinča-Kultur vorwiegend in den Ebenen, auf reichen Flussablagerungen auftritt. Daraus wurde der Schluss gezogen, dass die Nahrungsmittelherzeugung auf dem Gebiet der Starčevo-Kultur vorwiegendviehzüchterischen und anfänglichen ackerbaulichen Charakter hatte, während sie im Bereich der Vinča-Kultur typisch ackerbaulich ist. Hinsichtlich der Verbindungen und Parallelen, sowie der absoluten Chronologie, wurde von der zeitgenössischen Archäologie die Meinung übernommen, dass die Starčevo-Kultur aus dem östlichen Teil des Mittelmeergebietes nach dem Balkan kam, während die Vinča-Kultur dem Balkan-anadolischen Komplex zugehört. Während der Beginn der Starčevo-Kultur um die Mitte des IV. Jahrtausends a. Z. und ihr Ende um die Mitte des III. Jahrtausends a.Z. liegt, wird der Beginn der Vinča-Kultur mit dem Aufhören der ihr vorhergehenden Starčevo-Kultur in Zusammenhang gebracht. Dieserart wird die Stračevo-Kultur zeitlich parallel zur Sesklo-Kultur in Griechenland gesetzt, mit der sie viele Ähnlichkeiten aufweist, die Vinča-Kultur dahingegen mit dem frühen Troja und dem Helladischen, wo gewisse Verbindungen bestehen, und ihr Ende, Anfangs des II. Jahrtausends a.Z., mit dem der beiden anderen in Verbindung gebracht.

Die Ergebnisse der neuesten Ausgrabungen und Untersuchungen auf dem Gebiet des Neoliths in Jugoslawien ergeben, in eine Gruppe zusammengefasst, jedoch ein grundlegend anderes Bild über die Verbindungen und Parallelen, sowie die absolute Chronologie, so dass diese beiden Kulturen die Frage beleuchten könnten, die von Anbeginn bei den früheren Deutungen bestanden. So erschien es unannehmbar, dass zwischen dem Mesolithikum und dem Neolith auf dem Balkan ein Hiatus bestanden haben sollte, obwohl dieser auch unter den weitaus schwereren klimatischen Bedingungen im Paleolith besiedelt war. Weiter wurde behauptet, dass diese beiden Neolith-Kulturen fremden Ursprungs waren und durch Migration auf dem Balkan gelangten. Die Verbindungen Starčevo—Sesklo zeigen nicht die gleiche Stärke, wie die Starčevo—Voresklo. Noch weniger überzeugend erscheinen die Parallelen Vinča—FrühTroja und Frühhelladisch sowie Balkan-anadolischer Komplex, wenn die Umsiedlung der Dimini- und Larissa-Kultur nach Griechenland, irgendwo vom Balkan her, und zwar noch vor dem Auf-

treten der Vinča-Kultur, als richtig angenommen wird, mit der unanzweifelbare Ähnlichkeiten bestehen.

Diese neuen, in Jugoslawien festgestellten Beweise, die die verschiedenen Erklärungen der Herkunft, Entwicklung, der Zeit und Ökonomik der Starčevo- und Vinča-Kultur auf dem Balkan ins Wanken brachten, boten neue Möglichkeiten für ihre genauere Fixierung in der Archäologie Südosteuropas und des östlichen Teiles des Mittelmeergebietes. Sie umfassen Folgende Momente:

getrocknete Keramik, als Prototyp der ältesten Neolith-Töpferei, die in der Starčevo-Kulturschicht an der Biserna Obala bei Nosa, in der Umgebung von Subotica — und zwar in Form grosser Pythose, weiter, in der Starčevo-Kulturschicht bei Obrež im Srem, in der Nähe Beograds, und zwar in den Ausmassen kleiner Töpferei, gefunden wurde, sowie in der Umgebung der vorgeschichtlichen Feuersteinindustrie bei Doboj am Usorafluss in Bosnien — die während des Paleolith-Mezolith-Neoliths, in Form von Fragmenten grauer Töpferei auftritt, die nicht dem Starčevotyp zugehört;

mezolithische Mikrolite und andere Feuersteinwerkzeuge wurden in der unmittelbaren Nachbarschaft und sehr nahe bei der getrockneten Keramik an Biserna Obala und längs des Usoraflusses gefunden;

ein stratigrafische Entwicklungskontinuität Paleolith-Mezolith-Vorneolith, ohne Töpferei — Neolith mit Töpferei vom Starčevotyp, wurde in der Höhle Crvena Stijena bei Bileće, am Trebišnjicafluss in Montenegro gefunden;

Hirse (*panicum miliaceum*) in karbonisiertem Zustande, wurde in getrockneten Pythosen an der Biserna Obala gefunden;

Retentionen der Starčevo-Kultur mit paralleler Vinča-Töpferei, wurden in Porodin, unterhalb Bitoljs in Mazedonien gefunden — mit anderen Elementen, an noch weiteren sieben Fundstellen;

frühe, trojanisch-heladische Elemente aus der Hälfte des III. Jahrtausends a.Z. wurden in engster Gemeinschaft mit der Töpferei aus der späten Vinča-Pločnik-Phase auf dem Bubanj bei Niš, gefunden;

die im Universitätslaboratorium in Groningen in Holland durchgeföhrte Analyse der C₁₄ — karbonisierten Reste aus Vinča selbst, weist darauf hin, dass der Beginn der Vinča—Tordos—Phase um den Beginn des IV. Jahrtausends a.Z. liegt.

Zusammengefasst, beweisen diese Tatsachen folgendes: dass auf dem Balkan kein Hiatus zwischen dem Mezolith und dem Neolith bestand, sondern dass sich die ältesten eolithischen Starčevo-Kultur auf autochthoner Grundlage um den Beginn des V. Jahrtausends a.Z. entwickelte, demnach einheimischen Ursprungs ist und nicht hierher gebracht wurde;

dass parallel mit der Starčevo-Kultur im Donaubereich, sich auch der autochtonen Ackerbau des Hirsetyps entwickelte. Diese Pflanze ist für die Steppengebiete bis Mittelasien typisch und wurde nicht aus Vorderasien gebracht, wie dies mit dem Weizen der Fall ist;

dass der Beginn der Vinča-Kultur an den Anfang des IV. Jahrtausends a.Z. und deren Ende in die Mitte des III. Jahrtausends a.Z. zu setzen ist, und auf Grund der Analyse C₁₄ und der Parallele Vinča-Pločnik mit dem alten Troja und dem helladischen, die Parallelität der Starčevo-Kultur mit dem Voresklo in Griechenland, sowie jener von Vinča mit der Sesklo-Kultur feststeht, mit der die Starčevo-Retention in den Gebieten wo sie sich erhalten hat, parallel verläuft, und wo eine mittlere Neolith-Kultur die ältere von Stračevo nicht verdrängte.

Miodrag GRBIĆ

ПЕРИОД ПРЕЛАЗА ИЗ НЕОЛИТА У МЕТАЛНО ДОБА У ВОЈВОДИНИ И СЕВЕРНОЈ СРБИЈИ

Период прелаза из неолита у рано метално доба у Војводини и северној Србији, претставља једно од најмање проучених раздобља наше праисторије. Његово издвајање у засебну фазу праисториског развоја наше земље оправдано је у првом реду чињеницом што је постепени развој употребе и обраде метала повукао за собом и читав низ битних промена у економским и социјалним односима, које су нашле свога одраза и у карактеру материјалне културе.¹ Тако настаје у овом раздобљу и читав низ територијално и културно јасно издвојених културних групација. У суштини почивају ове још увек на старим неолитским основама. Треба међутим поменути да обележавање ових група заједничким термином бакарно доба, онако како је то раније учињено, па се још и данас чини особито у мађарској праисториској археологији, не изражава у потпуности стварни карактер ових група, које временски леже између правих појава неолитског и оних металног доба. Ово поготову с тога што се оваквим термином обележава и сувише оштра граница између поменутих група и непосредно претходног неолитског периода. Такође се не сме превидети чињеница да су, у ово време још увек ретки и малобројни метални предмети, били по свему судећи, како ће се у даљем излагању још показати, израђивани у појединачним центрима и одатле раширени у читавом низу издвојених локалних културних група. Када се има на уму и мали број затворених налаза са оваквим металним предметима и другим производима истовремене материјалне културе, јасно је да ни приближно не можемо разрадити проблем везе металних објекта са појединачним културним групама издвојеним, у првом реду, на основу керамичких налаза.

У периоду прелаза из неолита у метално доба развија се већ потпуно на територији Србије, географским положајем земље условљена подела у три основна културна подручја. Тако подручје јужног Поморавља и Нишаве улази већ потпуно у комплекс културног развоја балканско-анадолског подручја у ранобронзано доба, како се то јасно изражава у одликама и карактеру бубањско-хумске групе². Ситуација на подручју западне Србије, где данас само знамо да се већ врло рано, са почецима металног доба појављују карактеристични

гробови са тумулима, још увек је нејасна у погледу прелаза из неолита у метално доба. Треће подручје, које се са пуном сигурношћу даје издвојити, јесте оно у дунавској долини у ужем смислу и у јужнопанонској области Војводине. Овде су до најпунијег израза дошли групе које својим одликама могу да се уврсте у прелазни период између неолита и металног доба. Те групе, о којима ће посебно бити речи су: bodrogkeresztur-ска група, Баденско-костолачка и вучедолска. Као посебни проблеми истога периода треба такође да буду поменута питања бакарних секира о којима је на другом месту већ детаљније расправљано³ и тзв. врчaste грнчарије (Schnurkeramik), чије се питање најчешће особито у вези са новим аспектима тога проблема уопште, нарочито у вези са новим посматрањем и интерпретацијом налаза јужноруских степа.

1. BODROGKERESZTUR-СКА ГРУПА

Подручје наше земље обухвата само периферију оне области у којој је ова група у пуној мери распострањена. Овде је она ограничена искључиво на Војводину, северно од Дунава, и то нарочито на северне делове Баната.

Издвајање bodrogkeresztur-ске групе у нашој земљи први су извршили Вулић и Грбић, обележивши је као стил А бакарног доба или чоканску културу⁴. С обзиром на чињеницу да је ова група у Мађарској далеко позната и проучена, и да је мађарски термин Bodrogkeresztur у праисториској археологији опште усвојен, сматрамо подесним да га и ми прихватимо, изостављајући термине који су се најпре појавили у нашој праисториској археологији⁵.

Листа налазишта bodrogkeresztur-ске групе у нашој земљи дата је већ на другом месту⁶, но се данас може допунити са неколико новијих, у међувремену учињених налаза. Овде спадају:

Бисерна обала код Ноце, недалеко од Суботице, са некрополом ове културне групе, која је само делимично испитана⁷.

Батајница код Земуна. Међу материјалом из гробова са урнама са овога локалитета налази се и један типичан поклопац bodrogkeresztur-ске групе⁸.

¹ Уп. синтетички осврт на ово питање код М. Гараџанин, Рад војвођанских музеја 4 (1955), 5—6 и нап. 5

² Уп. М. Гараџанин, Старинар Н. С. VII—VIII (1956—1957). 269 и д.

³ М. Гараџанин, Музеји 5 (1950), 87 и д; исти, 34 Bericht der Römisch-germanischen Kommission (1951—1953), 61 и д.

⁴ Vulić-Grbić, Corpus vasorum antiquorum Yougoslavie fasc. 3. (1938), 4; Грбић, Војводина I (1939), 54

⁵ Овим именом група је обележена већ код М. Гараџанин—Д. Гараџанин, Археолошка налазишта у Србији (1951), 16

⁶ Ibidem, 248; уп. и М. Гараџанин, 33 Bericht der Römisch-germanischen Kommission (1943—1950), 125 и д.

⁷ М. Шулман, Научни зборник Матице српске III (1952), 157 и д.; VI (1954), 70 и д.

⁸ Д. Гараџанин, Рад војвођанских музеја 3 (1954), 68, сл. 6

Прогар, код Земуна. Са овог места недавно је публикован веома занимљиви примерак златног накита који се чува у Археолошком музеју у Загребу¹⁰. Предмет се поуздано може приписати bodrogkeresztur-ској групи.

Можда се са нашом групом може у извесну везу довести и један необичан суд, данас у музеју у Пожаревцу, нађен наводно у Дубравици на месту Орашје¹¹. Ово поготову с обзиром на његов облик, који би се могао ставити у везу са т. зв. судовима за млеко bodrogkeresztur-ске групе. С друге пак стране мора се подврести да орнаментика овог суда битно отступа од оне типичне за керамику bodrogkeresztur-ске групе.

О карактеру насеља bodrogkeresztur-ске групе у нашем подручју располажемо још увек малим бројем података. Ови се углавном своде на запажања учињена приликом ископавања на локалитету Пркос у селу Црној Бари¹². На дугуљастој греди, изнад исушених старих мочвара, констатована су овде два хоризонта станововања са материјалом bodrogkeresztur-ске групе, који леже изнад једног слоја са материјалом чисте потиске групе. Овај елеменат пре свега указује на трајнију насељеност становништва на једном месту, говорећи изразито против претпоставке о номадизму која је у том погледу раније била изнета¹³. У овом погледу је од значаја и чињеница да је приликом ископавања установљено и постојање једне јаме која се спуштала из горњег слоја bodrogkeresztur-ске групе у Црној Бари, и у којој је било и зрневља жита које је тада сакупљено, но је касније пропало¹⁴. Ископавања у Црној Бари била су нажалост сувише малог обима да би допустила откривање целих основа појединих зграда. У оба хоризонта станововања констатоване су међутим велике гомиле кућног лепа, којима су биле прекривене веће, само делом ископане површине оријентације североисток-југозапад и четвртастог облика. У више мањова било је могуће установити рупе од кола, у једном случају можда се ради о ровчићу за утврђивање кола (*Fudamentgräbchen*). Очигледно се ради о зградама, постављеним паралелно, у непосредној близини једна друге. Другу карактеристику насеља чине пећи, саграђене на исти начин као у винчанској групи и установљене делом и изван зграда за станововање.

Иако су гробови наше групе одавно познати и са подручја Војводине, није се доскора о њима распостајало никаквим одређеним подацима¹⁵. У овом погледу више података пружила су тек ископавања М. Шулмана на Бисерној Обали код Носе, иако је, нажалост, и његов извештај далеко од тога да буде у потребној мери прецизан и потпун¹⁶. Ови гробови у свему одговарају ономе што нам је одавно познато из далеко боље испитиваних некропола Мађарске. Оријентација гробова у правцу исток-запад овде је константна. Такође је положај скелета тачно утврђен према полу, те мушки скелети леже на десном а женски на левом

¹⁰ K. Vinski-Gasparini, Antidoron M. Abramić (1954—1957), 6 и д.

¹¹ Музеј у Пожаревцу, непубликовано.

¹² Детаљан извештај о овим ископавањима дају М. Гарашанин—Д. Гарашанин, Рад војвођанских музеја (у штампи); уп. и М. Гараšanin, op. cit. 125 и д.

¹³ Ул. Гргић, op. cit. 54

¹⁴ Овај материјал пропао је 1944—45 године.

¹⁵ Материјал је углавном сакупљен куповином, док ископавања која помињу Vulić-Grbić, op. cit. нису никде објављена нити о њима постоји документација.

¹⁶ Док у првом извештају, Научни зборник Матице српске III, 157 и д., Шулман приближно солидно публикује два гроба, у другом, ibidem VI, 70 и даље, налази нису публиковани по гробовима, те је идентификација једног дела гробних инвентара овим неуобичајеним начином публиковања потпуно онемогућена.

¹⁷ За положај објекта у гробовима Bodrogkeresztur-ске

боку. У свим случајевима ради се о згрченим скелетима. Изгледа да су и предмети стављени у гробове као дарови били постављени у одређеном положају и на одређена места, иако се то из извештаја не даје увек утврдити. У сваком случају треба поменути да у мушким гробовима кремени ножеви леже, онако како то и иначе налазимо у bodrogkeresztur-ској групи испод главе^{18a}. Особиту пажњу заслужују златни налази из гроба 2, нарочито игле нађене са обе стране главе, које су овде постављене на идентичан начин као у гробу 16 познате некрополе у Jaszládany¹⁸. У неким гробовима Бисерне обале нађене су и животињске кости¹⁹, а констатовано је и намерно сакање лешева, особито ногу.

Осobito осетљив проблем претставља питање унутрашње хронолошке поделе bodrogkeresztur-ске групе. Већ је J. Hillebrand поставио питање поделе у неколико фаза, издвајајући при том једну неолитску и две фазе бакарног доба. Критерији по којима је ова подела учињена, данас су, међутим, потпуно застарели²⁰. Сличну поделу прихватио је и F. Tompa, с том разликом, што је он фазу коју Hillebrand сматра енеолитском, обележио као неолитску и обухватио под својим појмом потиске културе II, који се доцније показао као неодржив²¹. И код осталих мађарских археолога углавном је задржана подела у две фазе, при чему се углавном говори о енеолиту и бакарном добу. Овакву поделу прихватио је и J. Banner²². Треба поменути да овако учињена подела базира првенствено на чисто типолошким одликама материјала, те сама по себи садржи и опасност недовољно поузданог документовања и шематизирања.

У новије време овим питањем детаљније се позабавила I. Kutzian у вези са гробовима у Tiszapolgar-Basatanya²³. У овој одличној студији I. Kutzian је показала да мерила за дељење хронолошких фаза не налазе довољно потврде у самом археолошком материјалу и да се унутрашња подела bodrogkeresztur-ске групе првенствено одражава у обогађивању културе у каснијем времену²⁴. Према томе, показује се као немогуће да се поједини налази издвојени из ширег културног инвентара одређених налазишта и целина хронолошки са сигурношћу одреде: предмети bodrogkeresztur-ске групе, узети сваки за себе, мање-више се не могу хронолошки ближе фиксирати и могу већином припадати како ранијем, тако и каснијем развоју ове групе. Не можемо се међутим сложити са њеним мишљењем да налазиште са сликаном керамиком lengyel-скога карактера у Tiszapolgar треба сматрати временски паралелним са Basatanya и да се разлика у културном инвентару има објаснити првенствено друкчијим карактером налаза у насељима и некрополама²⁵. Сматрамо наиме да насеља са сликаном керамиком о којој је овде реч, припадају једној још ранијој фази, lengyel-ској групи,

группе, ул. синтетичан осврт код М. Garašanin, Arheološki vestnik V, 2 (1954), 228 и 232, нап. 36.

¹⁶ Шулман, loc. cit. III, 159 и д., сл. 5, 6; P. Patay, Archaeologia Ertesítő III C, V—VI (1944—1945), 15, Т. V, 16—17.

¹⁷ Шулман, op. cit. При томе се ради по Шулману о костима сисара и птица међу којима свакако не може бити говора о ћурки (!), пренетој из Америке, коју међутим помиње Шулман из гроба 5, loc. cit. VI, 72.

¹⁸ J. Hillebrand, Archaeologia Hungarica IV (1929), 47 и д., особито 49 (са табеларним прегледом).

¹⁹ F. Tompa, 24—25 Bericht der Römisch-germanischen Kommission (1935—36), 44 и д.; 51 и д.

²⁰ J. Banner, Das Tisza—Maros—Körös Gebiet bis zum Beginn der Bronzzeit (1942), 45 и д.

²¹ I. Kutzian, Archaeologia Ertesítő III S, VII—IX (1946—1948) 53 и д., особито 57 и д.

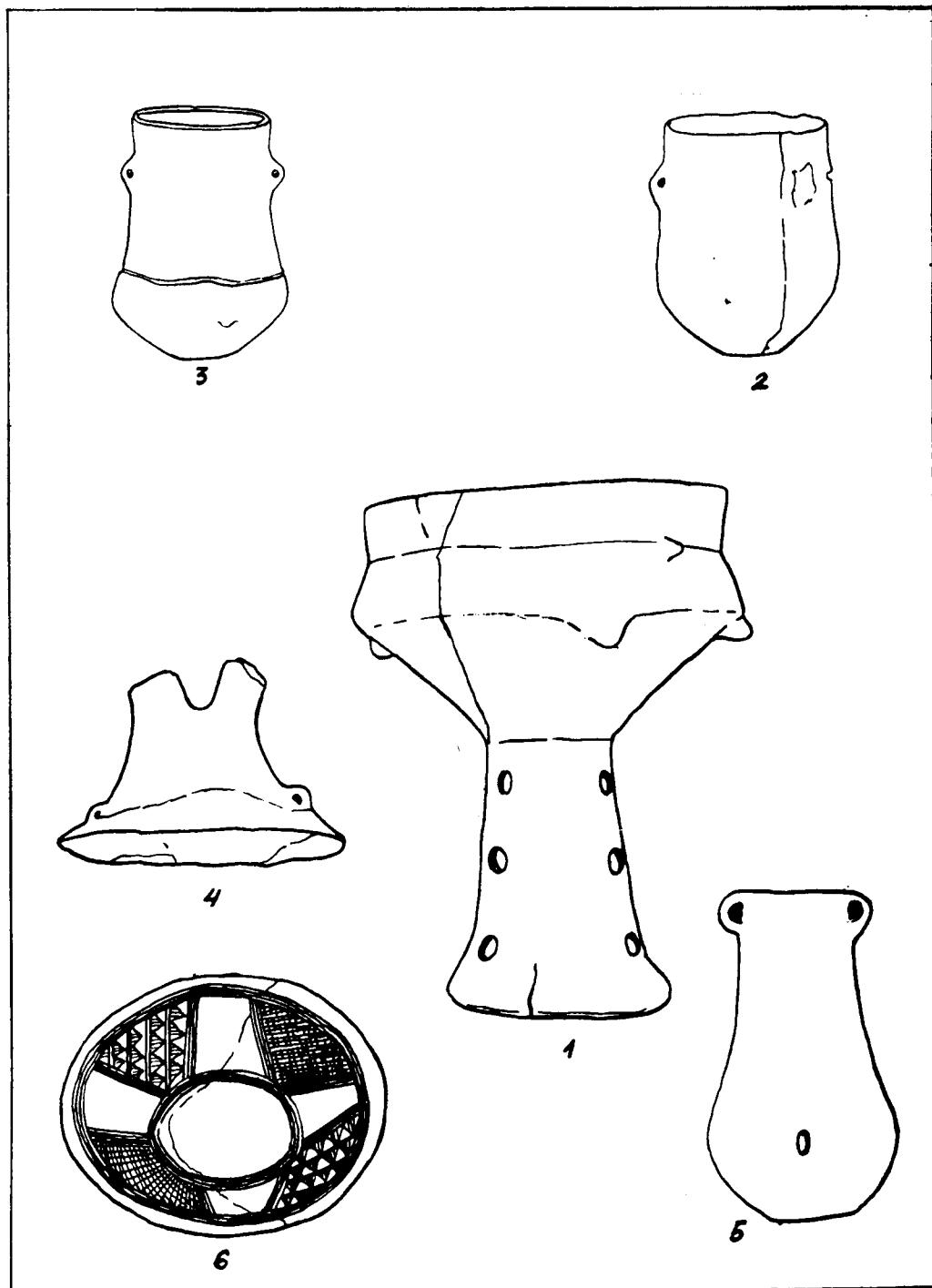
²² Ibidem

²³ Ibidem, 62

онаквој какву је познајемо из Lengyel-а и Zengővar-kony²⁴.

Иначе се запажања I. Kutzián у суштини могу довести у склад и са констатацијама учињеним у Црној Бари, где су ове, међутим, фиксиране и стратиграфски. Пре свега, и овде пада у очи да је финије хронолошко разврставање појединачних типова прилично тешко, иако се поједини облици који се у подручју северног Баната и око Мориша јављају као локалне варијанте, могу у овом смислу добро искористити. Углавном, разлике старије и млађе фазе у Црној Бари типолошки се манифестију првенствено у фактури керамике. Ова је у старијој фази много боља, са глачаном, делом сјајном превлаком, на којој се виде хоризонтални трагови механичког глачаша, као на бољој керамици винчанско-плочничке фазе или фазе Бубањ-Хум Ia²⁵. У каснијем периоду фактура керамике постаје знатно лошија, а о интензивном механичком глачашу не може бити ни говора. За старију фазу у Црној Бари карактеристичне су и велике, на ниже извијене брадавичасте дршке, које су некада пробушене, а нестају у млађем слоју bodrogkeresztur-ске групе овога налазишта. Ова констатација добро се може довести у склад са запажањем Томре, да се у његовој фази потиске културе II појављују сличне брадавице, што он помиње у вези са налазима Tiszapolgar Basatanya, на којима се оснива и I. Kutzian²⁶. Да поменемо најзад да се поред других облика bodrogkeresztur-ске групе, као што су различите профилиране зделе, пехари на шупљој пробијеној нози (Т. I, 1) итд., у старијем слоју Црне Баре појављује и виши суд у облику пехара са високим вратом и бушеном брадавицама, (Т. I, 2-3) као и карактеристични облик поклопца са рођакстим дршкама (Т. I, 4). Ови се облици губе у млађем слоју bodrogkeresztur-ске групе. Карактеристично је такође да потпуно недостаје облик тзв. суда за млеко.

Упореде ли се ови налази из Црне Баре са оним са Бисерне Обале, изгледа несумњиво да се овде ради о хронолошки издвојеним фазама. Инвентар гробова на Бисерној Обали окарактерисан је сразмерно честом

Т. I. — Bodrogkeresztur-группа: 2, 3, 4 — Bodrogkeresztur I; 1 — Bodrogkeresztur I-II; 5 — Bodrogkeresztur III; Вучедолска група: 6. 1—3, Српски Крстур; 4—6, Чока. Народни музеј у Београду (По Вулић-Грбић) — Pl. I. — Groupe de Bodrogkeresztur: 2—4, Bodrogkeresztur I; 1 — Bodrogkeresztur I-II; 5 — Bodrogkeresztur III; 6 — Groupe de Vučedol. 1—3 Srpski Krstur; 4—6 Čoka. Musée National, Beograd

појавом суда за млеко (Т. I, 5) и потпуним ишчезавањем пехара на нози²⁷. Ова констатација одговара Томпиним запажањима о једној касној фази bodrogkeresztur-ске групе у Мађарској.

Код ближег хронолошког одређивања материјала са других налазишта Војводине, првенствено Чоке и Српског Крстура, највеће тешкоће ствара недостатак макаквих података о затвореним налазима. У сваком случају може се тврдити да гробови са Бисерне Обале припадају већ потпуно развијеној bodrogkeresztur-ској

²⁴ М. Гарашанин, Старинар, loc. cit.

²⁵ Томра, op. cit., 44

²⁷ Шулман, op. cit.

²⁴ За опште одлике lengyel-ске групе, уп. V. G. Childe, Dawn of European Civilization 6 ed. (1957), 112 и д.

групи, у коме смислу говоре и метални налази који су овде учињени²⁸, као и потпуна правилност у сахрањивању, која се у ранијим фазама не може у тој мери установити, како то потврђује и материјал из Tiszapolgar Basatanya²⁹.

На основу горњег излагања као и уске повезаности такозваног енеолита и бакарног доба мађарских археолога, коју је установила I. Kutzian и која очигледно указује само на интерну културну еволуцију, обухватили бисмо оба поменута мађарска степена под заједничким именом Bodrogkeresztur, издвајајући при томе три фазе и то:

Bodrogkeresztur I — Црна Бара старији хоризонт.

Bodrogkeresztur II — Црна Бара млађи хоризонт.

Bodrogkeresztur III — Бисерна Обала.

При томе је засада још увек немогуће у свим детаљима извршити синхронизацију са мађарским материјалом, за шта између осталога, треба сачекати резултате великих ископавања I. Kutzian на поменутом налазишту Basatanya³⁰.

И хронолошко опредељење поједињих објеката bodrogkeresztur-ске групе на нашој територији, не може се увек извршити са пуном сигурношћу. У сваком случају, може се тврдити да међу материјалом из Српског Крстура и Чоке постоје облици (пехари са високим вратом и поклопци) који према стратиграфији Црне Баре припадају фази Bodrogkeresztur I, док лоша фактура извесних облика указује на фазу II. Хронолошки положај такозваних судова за млеко из Чоке (да ли Bodrogkeresztur II или III?) не може се са апсолутном сигурношћу утврдити. На овом месту треба се посебно осврнути и на питање хронолошког положаја златног привеска из Прогара. Аналогно хронолошком положају сличних облика у Мађарској, он мора припадати млађем развоју Bodrogkeresztur-ске групе, што би уосталом донекле потврђивала и појава златних објеката на Бисерној Обали³¹.

У ранијем излагању већ је поменуто да пехари са високим вратом и карактеристични поклопци какви су познати из Црне Баре и Чоке, претстављају у оквиру bodrogkeresztur-ске групе једну локалну варијанту. На ову је већ раније указао P. Patay³² везујући је за подручјеоко ушћа Мориша. Мишљење овог аутора има се исправити само утолико, што је овој групи познат и облик суда за млеко, иако вероватно, не истовремен са поменутим формама.

Релативно-хронолошки положај bodrogkeresztur-ске групе у оквиру прелазног периода Јужне Паноније био је предмет детаљнијих студија мађарских археолога, чије је резултате у последње време сумирао В. Miloјчић³³. Особито значајна у томе погледу изгледа нам констатација да су у Kiskörös-у гробови bodrogkeresztur-ске групе укопавани у слој баденске групе³⁴. Из овога би произилазила делимична истотврменост bodrogkeresztur-ске групе са Вучедолском. Посебан хронолошки значај за везивање са југоистоком,

треба приписати пехарима са две наспрамне дршке, добро познатим у bodrogkeresztur-ској групи, и то, како изгледа, у њеним млађим фазама у Мађарској. У вези са овим, F. Tompa је претпоставио да се порекло поменутог облика има тражити у jordanzmühl-ској групи Шлезије³⁵. Ово гледиште показује се данас као потпуно нетачно: у питању је једна од водећих форми бубањско-хумске групе, чије порекло вала тражити у оквиру балканско-анадолског комплекса раног бронзаног доба³⁶. Поменути облик типичан је за фазе Бубањ—Хум I—II. Када се зна да хронолошки паралелизам бубањско-хумске групе са баденско-ко-столачком почиње бар у фази I b, добија се тиме и поуздана елеменат за хронолошки приоритет пехара са две дршке на југоистоку. Можда је у томе погледу од нарочитог значаја један овакав пехар из Српског Крстура³⁷. Према материјалу познатом са тога налазишта, могло би се претпоставити да је овде заступљена само фаза Bodrogkeresztur I, са чим се уосталом може довести у склад са одлична фактура нашега примерка, који је могао бити израђен овде и локално, према узорима са југоистока, поготову када се зна, да у Мађарској постоје индиције за локалну израду ових облика судова на налазиштима bodrogkeresztur-ске групе³⁸. Како међутим, облик пехара са две дршке изгледа да није познат на мађарским налазиштима фазе Bodrogkeresztur I („енеолита“), могао би примерак из Српског Крстура да и у хронолошком смислу претставља један од посредних чланова између узора на југу и каснијих имитација у Панонији и подручју до Шлезије.

Потребно је најзад са неколико речи осврнути се и на питање порекла наше групе. Како је то показао Miloјчић³⁹, порекло⁴⁰ наше групе првенствено тражити у оквиру lengyel-ске групе касног неолита. Ќак се не бисмо могли сложити са гледиштем да у формирању bodrogkeresztur-ске групе неолитска потиска група није играла никакву улогу. Тако би по нашем мишљењу облик типичних пехара са високим вратом локалне поморишке варијанте bodrogkeresztur-ске групе, водио порекло од одговарајућих облика потиске⁴¹. С друге стране, мора се узети у обзир и известан утицај култура са подручја понтских степа који је можда посредством ранијих култура на Доњем Дунаву, продро у ове крајеве и нешто раније. При томе у првом реду треба помислiti на велике кремене ножеве који се од Мађарске могу преко Румуније пратити све до северно-понтског подручја, где се несумњиво може рачунати са њиховим извесним временским приоритетом⁴². Од особитог значаја били би овде налази из Мариупоља иако је њихово повезивање са појавама у Румунији и Мађарској доскора отежавано превисоким датирањима. Недавно је међутим, ова тешкоћа умногоме уклоњена новим датирањима M. Gimbutas, која се ослањају на извесне елементе веза са Тројом IV и V⁴³. И В. Miloјчић на основу несумњивих сродних

²⁸ Kutzian, op. cit., 60

²⁹ Ibidem, 60—61

³⁰ Овај рад је већ био написан када нам је до руку дошло нови чланак I. Kutzian у *Conférence archéologique de l'Académie Hongroise des sciences* (1955), 69 и д. чији се резултати у великој мери слажу са овде изнетим констатацијама.

³¹ Шулман, loc. cit. III, сл. 5, 6.

³² Patay, *Dissertationes pannonicæ* II, 13 (1938), 6 и д., особито 8.

³³ V. Miloјчић, *Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas* (1949), 91 и д.

³⁴ Tompa, op. cit. 49.

³⁵ Tompa, op. cit., T. 18, 13

³⁶ За положај бубањско-хумске групе у оквиру балканских праисторије, уп. M. Garašanin, *Glasnik Zemaljskog muzeja N. S.*

IX (1954), 25 и д. Ово питање посебно је обраћено у једној нашој студији која се налази у штампи у археолошком часопису Југославенске академије знаности и уметности.

³⁷ Музеј Зрењанин, непубликовано.

³⁸ На ово правилно указује Patay, *Archaeologiai Ertesitö III S IV* (1943), 37 и д.

³⁹ Miloјчић, op. cit. Слично гледиште заступа и Childe loc. cit.

⁴⁰ Уп. на пр. аналогни облик из Винче M. M. Васић, *Преисторска Винча II* (1936), сл. 366; IV, сл. 74 d.

⁴¹ M. Garašanin, *Arheoloski vestnik V*, 2 (1954) 225 и д.

⁴² Ibidem

⁴³ M. Gimbutas, *Prehistory of Eastern Europe*, *Bulletin of American School of Prehistoric Research* 20 (1956), 51.

појава у Алача Нүүк с једне стране и Маикопу и Но-
восвободнаја с друге, сматра да гробови са ова два
кавкаска налазишта не могу бити датирани много пре
2000 година⁴⁴. Између Мариупоља и Маикопа не може
се међутим рачунати са великим хронолошком разли-
ком, те се самим тим у приличној мери смањује вре-
менско растојање између Мариупоља и одговарајућих
појава bodrogkeresztur-ске групе. Ови се утицаји уо-
сталом не ограничавају само на подручје bodrogkeresztur-ске
групе и Јужне Паноније, како нам то између
осталога показује и остава из Кладова, која лежи ван
ове територије⁴⁵. На pointске утицаје указују поред
тога и извесне појаве у обредима сахрањивања на
које смо указали на другом месту⁴⁶. Овде треба напо-
menuti да је повезаност у томе погледу далеко већа
у подручју групе Decia Mureșului на Моришу која се
стога и не може сматрати идентичном са bodrogkeresztur-ском,
како су то чинили поједини мађарски
археолози, већ само сличном са њом⁴⁷. Према свему
горе реченом, могла би се bodrogkeresztur група сма-
трати као једна даље развијена форма везана за бал-
канско-анадолски комплекс млађег неолита (Lengyel),
чија је еволуција у извесној мери могла бити условљена
и утицајима са истока.

2. БАДЕНСКО-КОСТОЛАЧКА ГРУПА

На данашњем степену нашега знања изгледа нам
овако изабрани назив најподеснији. У домаћој архео-
лошкој литератури ова група уопште није била издво-
јена у периоду пре другог Светског рата⁴⁸. У разним
крајевима пак, за њу су употребљени и разни називи,
међу којима је ипак углавном претегла ознака баденска
група, која се данас највећим делом налази у употреби.
Отуда сматрамо да би овај термин требало и надаље
задржати као конвенционалан, при чему се међутим,
постојање појединих јасно издвојених локалних вари-
јаната, чија је појава за баденску групу особито ка-
рактеристична, може изразити допуњавањем основног
термина именом неког карактеристичног локалног на-
лазишта. У томе смислу применујемо овде назив
баденско-костолачка група, као што би за специфичну
варијанту у Мађарској предложили назив баденско-
пецельска⁴⁹.

По свом значају за проучавање прелазног периода
у јужној Панонији, баденска група је исто толико
важна као и bodrogkeresztur-ска. За нас је она утолико
значајнија, што је у Војводини знатно јаче раширила,
па се и један део војвођанског подручја можда може
сматрати као део области њенога настанка. Иако је
на испитивању баденске групе код нас рађено досада
мало, материјал са територије Војводине и донекле

Србије, омогућује утврђивање карактеристичних об-
лика овде постојеће локалне варијанте баденске групе,
а даје и извесне елементе за утврђивање релативне
и апсолутне хронологије.

Баденска група највише је заступљена у Бачкој,
Срему и јужном делу Баната. Прве листе налазишта
које смо дали на другом месту⁵⁰ касније је делом
преузeo и унеколико допунио Banner⁵¹. Издавајући
у нашем Подунављу своју костолачку групу, дао је
Milojčić списак њених налазишта, из кога међутим,
треба изоставити она у околини Ниша, која припадају
фази Бубањ—Хум II, или на којима се појединачни
костолачки елементи јављају само као импорт, о чему
ће посебно бити говора у даљем излагању⁵². Нала-
зиштима наведеним у овде поменутим публикацијама,
треба још додати Римске шанчеве, на којима је мања
испитивања вршила пок. М. Славнић, која је својом
детаљнијом обрадом овог материјала као и оног са
проучавања у Перлезу, пружила досада најдраго-
ценији прилог проучавању баденске групе у Србији
и Војводини⁵³. На територији Срема треба поменути
налазишта у Добановцима⁵⁴ и Гомолави⁵⁵, где је материјал
ове групе нађен у истом слоју са вучедолским.
Овој групи најзад припадају и поједини налази из
Земуна, пре свега део оних са Пригревице⁵⁶. Од нових
налазишта у Банату важна су она у Врачевгају и Ско-
реновцу⁵⁷, на која ћемо се вратити у даљем излагању.

У северном Банату такође је заступљена баденска
група иако у много мањој мери, на територији где
задире у подручје bodrogkeresztur-ске групе. Такав
је случај са налазиштем на локалитету Хегедиш у
Мокрину⁵⁸. Не можемо ближе утврдити да ли се у
Српском Крстуру и Борђошу, на местима где су по
Banner-у нађене дводелне баденске зделе⁵⁹, ради
о налазиштима баденско-костолачке групе или о им-
порту на налазишта друге културне припадности⁶⁰.

У унутрашњости Србије, јужно од Дунава,
налази баденско-костолачке групе ограничавају се
поглавито на дунавску долину и доњи ток Мораве⁶¹.
Поред у ранијим публикацијама поменутих локалитета,
овде треба скренути пажњу и на Жуто Брдо код Усја,
Курвинград код Костола и Прахово⁶², с напоменом
да о њима не располажемо никаквим стратиграфским
подацима. Што се пак тиче Кличевца, одакле су такође
од раније познати баденски налази⁶³, истичемо нарочито
да су овде приликом посете терену изнад Задружног
дома, на месту где се изгледа налазило и гробље
са урнама, при дну културног слоја дебelog око 3 м,
нађени фрагменти баденске групе⁶⁴. Недавно је по-
стојање баденске групе утврђено и у унутрашњости
Шумадије, и то на Главици код Ђурђева и на Јасичкој
Чуки код Горње Комарице⁶⁵. У доњем току Мораве
значајно је налазиште у Сараорцима, где је у култур-

⁴⁴ Milojčić, Germania 33 (1955), 240 и д.

⁴⁵ M. Garašanin, op. cit. passim.

⁴⁶ Ibidem, 232.

⁴⁷ Тако P. Patay, Dissertationes pannonicæ II, 13, 9.

⁴⁸ Тако Vulić-Grbić op. cit. налазе ове групе публикују
међу материјалом вучедолске или винчанске. Уп. Т. 2, 15; 18,
1—5. Први пут се група засебно издава код М. Гарађанин-
Д. Гарађанин, op. cit., 16, 17.

⁴⁹ За материјал из Мађарске уп. J. Banner, Die Pezeler
Kultur, Archaeologia Hungarica XXXV (1956), passim.

⁵⁰ M. Гарађанин — Д. Гарађанин, op. cit. 248—249 (Вој-
водина); 242 (Србија).

⁵¹ Banner, op. cit. 136—137 (са картом налазишта).

⁵² Milojčić, Prähistorische Zeitschrift XXXIV—XXXV (1949
—1950), 151 и д., сл. 2 (карта налазишта).

⁵³ M. Славнић, Научни зборник Матице српске I (1950),
243 и д.

⁵⁴ Усмено саопштење В. Трбуховића.

⁵⁵ Р. Рашајски, Рад војвођанских музеја 3 (1954), 187 и д.,
особито 189 и д., Т. XI—XII.

⁵⁶ Д. Гарађанин, Музеји 3—4 (1949), 80, сл. 2; Музеји
5 (1950), 106 и д.

⁵⁷ Музеј у Вршцу, непубликовано (Врачевгај, Скореновац);

Музеј у Зрењанину (Скореновац).

⁵⁸ Музеј Зрењанин, непубликовано, инв. 3789, 4050.

⁵⁹ Banner, op. cit. 140.

⁶⁰ За налазиште Борђош у Новом Бечеју, уп. и M. Gara-
đanin, 33 Bericht der Römisch-germanischen Kommission, 125 и д.;
Grbić, Archaeologia jugoslavica I (1954), 15 и д.; M. Гарађанин-
Д. Гарађанин, op. cit., 66, 67. Ни у једном од ових случајева не
помиње се појава баденског материјала.

⁶¹ За листе налазишта, уп. нап. 50, 52.

⁶² M. M. Васић, Старинар Н. Р. II (1907), 14, сл. 17—18;
исти, Старинар Н. Р. V (1910), Т. VII, сл. 59, 71 (Курвинград
код Костола); ibidem, Т. XI, сл. 96 (Прахово).

⁶³ Vasić, Revue archéologique (1902), 173, сл. 1.

⁶⁴ Музеј у Пожаревцу, непубликовано. Налазе смо саку-
пили приликом једне екскурзије у Кличевцу.

⁶⁵ Археолошки споменици и налазишта у Србији II (1956),
14—15 (Горње Комарице); 22 (Ђурђево).

ових података треба сачекати публиковање детаљнога извештаја, јер се из претходне публикације не види у детаље карактер поменутих зграда и не добијају подаци о њиховом инвентару, што би било од посебног значаја, а обзиром на иначе мешовити карактер слоја коме поменуте зграде припадају. Карактеристично је међутим да су на налазиштима баденско-костолачке групе у великом броју заступљене јаме, чије значење није увек потпуно јасно, но које су свакако већином претстављале јаме за отпаке, као што је то случај на Римским шанчевима, у Перлезу⁷⁶, и најзад у Сараорцима.

О погребним обичајима овог доба говоре нам у првом реду одавно познати гробови из Богојева, на које се недавно поново осврну *Banner*⁷⁷. Овде су нађени гробови са згрченим скелетима, а у једном случају радио се и о сахрани животиње (говечета). Као нове налазе ове врсте треба пре свега поменути гроб из Добановаца, где је по казивању В. Трбуховића откривен згрчен скелет, пред чијим се грудним кошем налазило три пехара нискога облика, у виду главице лука, док је код главе откривена пљосната бакарна секира⁷⁸. Сличан начин сахрањивања утврђен је и у Скореновцу (срез вршачки), где су се гробови који су откривени случајно приликом земљаних радова, налазили у једној хумци, а садржали су само керамику. Према усменом податку Р. Рашајског у чијем је присуству откопан један од гробова, ради се о згрченим скелетима. Ова констатација одговара појавама које је *Banner* констатовао у оквиру своје *rezelj*-ске групе, првенствено између Дунава и Тисе, као и на левој обали ове последње реке, изузимајући подручје североисточне Мађарске⁷⁹. Гробови са спаљивањем досада нису нигде са сигурношћу констатованы.

Најтипичнију појаву баденско-костолачке групе у нашој земљи претставља керамика. Као њене водеће облике треба навести:

1. пехар⁸⁰. У питању је трбушаст суд са вишом или нижим цилиндричним вратом и ниским јако наглашеним трбухом, везаним за обод тракастом дршком која прелази преко обода (Т. II, 2—3). На територији Србије и Војводине заступљене су две варијанте, како нижа у облику главице лука, тако и виша, са високим вратом. Обе су изгледа истовремене, како је то уосталом констатовано њиховим упоредним појављивањем и у другим областима, например у Аустрији⁸¹. У нашим крајевима обе варијанте познате су например из Перлеза или са Шупље Стене⁸². С друге стране треба поменути да је нижа варијанта у облику главице лука на нашем подручју изгледа специјално добро заступљена, како то између осталих показују налази из Панчева⁸³, Неузине или Римских шанчева⁸⁴. Главни орнаменат на овој врсти керамике претставља канелура изведена веома фино на трбуху судова.

2. Цилиндрични пехар са високом дршком (Т. II, 1). У питању је облик који је у литератури познат

под прилично подесним именом *Badner Schöpfer*⁸⁵. По нашем мишљењу ради се само о једној посебној варијанти пехара. Најближе аналогије облика познатих на нашем подручју, на налазиштима Врачев Гај, Гомолава⁸⁶ и у појединачним налазима са Бубња и Јеленца⁸⁷, познате су из Мађарске где је иста варијанта овог облика пехара особито заступљена у Барањи⁸⁸. Овај облик суда по правилу је неукрашен.

3. Амфора (Т. II, 5). Обично се ради о трбушастом облику са вратом средње висине, на чијем се трбуху налазе мање хоризонтално бушене тракасте дршке. Орнаментика се састоји из канелура и различитих урезаних мотива, као изломљених хоризонталних линија или мотива јелових границица, које су некад комбиноване са убодима, како се то нарочито лепо види на једном типичном примерку са ушћа Болечице у Винчи⁸⁹. Изузетно као на једном примерку из Скореновца и једном из Винче⁹⁰, орнаментика се искључиво састоји из убода.

4. Амфора са елиптично извученим трбухом (Т. II, 4). У питању је облик назван не баш нарочито погодним називом *Fischbutte*. Са наше територије овај облик познат је из Гомолаве и Добановаца⁹¹, а изгледа да је био заступљен и међу старим, првим налазима са Шупље Стене, како показује један цртеж публикован код *Kanitz-a*⁹². Да поменемо најзад један примерак оваквог суда познат из фазе I b на Бубњу⁹³.

5. Здела. У суштини је овај облик нарочито окарактерисан профилацијом нешто разгнутог, сразмерно високог врата, који је често конкавно профилисан. Поменута форма по правилу се украшава урезима и убодима, а позната је са низа налазишта⁹⁴, између остalog са локалитета Хегедиши у Мокрину.

6. Бачвasti суд за оставу. Такође чест на територији Србије и Војводине, украшен по правилу урезаним ромбовима⁹⁵.

Као ретке или потпуно изузетне облике треба поменути:

7. Двојну зделу, нарочито типичну за мађарску *rezelj*-ску варијанту, заступљену у Србији само примерцима из Панчева, Борђона и Српског Кр стура, које помиње *Banner*.

8. Четвртасти суд нарочито познат по примерку из Земуна—Пригревице који је објавила Д. Гарашанин⁹⁶. Поменутом примерку не могу се додуше наћи потпуно директне аналогије. Д. Гарашанин га с правом у вези са налепљеним орнаментима паралелише са такозваном *Linsenkeramik* Олтеније, која спада у оквир *Coříšení* групе, напомињући истовремено да је четвртасти облик, познат и у *Lengyel* групи. На везивање са баденско-костолачком групом указује данас и један примерак из Добановаца украшен орнаментима костолачкога карактера⁹⁷, као и чињеница да је четвртаст облик суда у принципу, иако не у детаљима, исто типичан за *rezelj*-ску варијанту у Мађар-

⁷⁶ Славнић, оп. cit.

⁷⁷ *Banner*, оп. cit. 9—10

⁷⁸ Материјал у музеју у Земуну. Саопштење Трбуховића.

⁷⁹ *Banner*, оп. cit. 187 и д.

⁸⁰ Овај назив одговара термину *Becher* који за овај облик употребљава и *Banner*, и који нам изгледа подеснији од ознаке Суд са дршком (*Henkelgefäß*), који употребљава R. Pittioni, *Urgeschichte des Österreichischen Raumes* (1954), 194.

⁸¹ Pittioni, оп. cit., 194 и д.

⁸² Milojićić, оп. cit. 50, сл. 8, 4; F. Kanitz, *Königreich Serbien und das Serbenvolk* (1904), сл. на стр. 123.

⁸³ М. Гарашанин — Д. Гарашанин, оп. cit., Т. IV a.

⁸⁴ За Римске шанчеве ул. Славнић, оп. cit. 243, сл. 7.

⁸⁵ Термин употребљен и од *Banner-a*, оп. cit., 149 и д.

⁸⁶ Материјал непубликован у Војвођанском музеју у Новом Саду (Гомолава) и музеју у Вршцу (Врачевграј).

⁸⁷ За налазе са Бубња, ул. М. Гарашанин, оп. cit. 9, сл. 2; За Јеленца, Галовић, *ibidem*, 406.

⁸⁸ *Banner*, оп. cit. 149 и д.

⁸⁹ Васић, Старина Н. Р. I (1906), 119 и д., сл. 37; ул. Milojićić, *Prähistorische Zeitschrift XXXIV—XXXV*, 155, сл. 7

⁹⁰ Музеј Вршца, непубликовано (Скореновац); Vulić-Grbić, оп. cit. Т. 2, 15 (Винча).

⁹¹ Војвођански музеј у Новом Саду, непубликовано (Гомолава), музеј Земун, непубликовано (Добановци).

⁹² Kanitz, оп. cit. сл. на стр. 123.

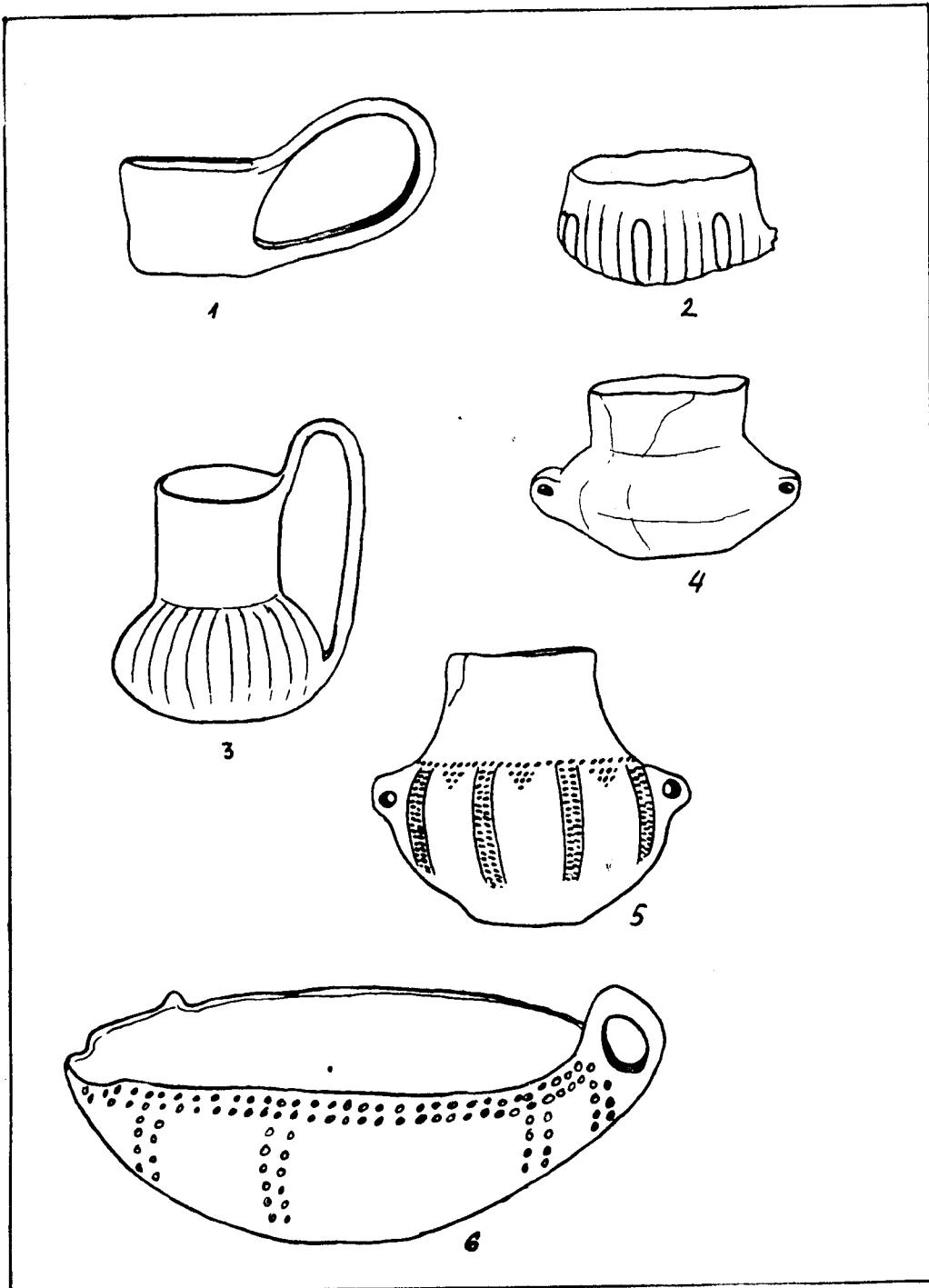
⁹³ М. Гарашанин, Рад војвођанских музеја 4, 5 и д.

⁹⁴ Добар синтетички осврт на овај облик даје Славнић, оп. cit. 241—242, Т. II, 1, 2, 5 и сл. 4; ул. *Banner*, оп. cit. 155—156

⁹⁵ Славнић, оп. cit., 241; Schmidt, оп. cit. 58 (Kumpf); Milojićić, оп. cit. 155, сл. 1; М. Гарашанин, оп. cit., сл. 1 с

⁹⁶ Д. Гарашанин, Музеји V, 106 и д. (са сликом).

⁹⁷ Музеј Земун, непубликовано

Т. 11. — Баденско-костолачка група: 1, 4 — Бубањ; 2 — Римски шанчеви; 3 — Бока, „Буџак“; 5 — Винча; 6 — Скореновац. 1, 4 — Музей у Нишу (по М. Гарашанину); 2 — Војвођански музеј — Нови Сад (по М. Славнић); 3, 6 — Музей у Зрењанину (по скицима аутора); 5 — Народни музеј у Београду (по Вулин-Грбина) — Разм.: 3 — око 3/5; 6 — око 1:3 — Pl. II. — Groupe de Baden—Kostolac: 1,4 — Bubanj, Musée de Niš; 2 — Rimski Šančevi, Musée de la Voivodina, Novi Sad; 3 — Boka, 6 — Skorenovac, Musée de Zrenjanin; 5 — Vinča, Musée National — Beograd

ном слоју и појединим издвојеним јамама установљено постојање баденско-костолачке групе⁶⁶.

Даље према југу баденско-костолачка група није продрла као хомогена, већ само извесним својим појединачним елементима импорта, какве налазимо на

поглављу и појединим издавеним јамама установљено постојање баденско-костолачке групе⁶⁶. друштвима, а првенствено на Вучедолу. У извештају са ископавања на Гомолави, Р. Рашајски помиње пет кућа, од којих је једна била апсидална, што би представљало добру паралелу за баденски слој у Вучедолу⁷⁵. Међутим, за коришћење

⁶⁶ Ископавања М. и Д. Гарашанин 1957

⁶⁷ Ископавања Р. Галовића 1955. Уп. Старијар VII—VIII, 406.

⁶⁸ Непубликован материјал у музеју у Нишу. Поменуто код М. Гарашанин, Рад војвођанских музеја 4, 8.

⁶⁹ Ibidem, 5 и д.

⁷⁰ Музей у Нишу непубликовано. За сличне облике уп. Bannier, op. cit. T. XV, 1; T. XXI, 27—29.

Јеленцу код Алексинца⁷¹, затим у појединим фрагментима са Велике Хумске Чуке, Вртишта, Кованлука код Малче и из Врмџе⁷². Посебну пажњу заслужују импортовани примерци нађени на Бубњу⁷³, као и један пехар из Плочника прилично изузетног облика, чије се аналогије међутим у форми и орнаментици, могу са сигурношћу тражити међу Вапнег-овим материјалом баденске групе у Мађарској⁷⁴. Треба уосталом поменути да овакви појединачни елементи прођиру на југ до подручја Егеје, како то показује појава једног баденског пехара међу материјалом из Комотини у грчком делу Тракије⁷⁵ и један пехар типично баденског облика глашице лука међу материјалом из Хагиос Космаса у Атици⁷⁶.

Као и у другим областима у којима је распрострањена баденска група, тако је и у Србији карактер њених насеља прилично разноврстан. Постоје наиме, насеља на високим речним терасама, по правилу она у долини Дунава, као и насеље у Сараорцима, затим таква на природно заштићеним положајима као на Гомолави, коју R. R. Schmidt обележава као острво (?)⁷⁷ најзад и таква на природно утврђеним доминантним положајима као у Ђурђеву и Горњим Комарицама. О пећинским насељима засада међутим не може бити речи: налазиште на Шупљој Стени изгледа да стоји првенствено у вези са старим рударством⁷⁸.

И о типовима зграда за становање веома смо слабо обавештени, те се у томе погледу углавном морамо ослонити на посматрања учињена у другим појасима, а првенствено на Schmidt-ова запажања на Вучедолу. У извештају са ископавања на Гомолави, Р. Рашајски помиње пет кућа, од којих је једна била апсидална, што би представљало добру паралелу за баденски слој у Вучедолу⁷⁵. Међутим, за коришћење

⁷¹ Археолошки музеј Солун, непубликовано.

⁷² Археолошки музеј Атина. Налазе из Комотини и Хагиос Космас упознали смо аутопсијом 1956 године.

⁷³ R. R. Schmidt, Burg Vučedol (1945), 144—145. Уп. и Рашајски оп. cit. 187.

⁷⁴ Milojčić, Wiener prähistorische Zeitschrift XXX (1943), 41 и д.

⁷⁵ Рашајски, оп. cit. 190 и д.

ској⁹⁸. Да напоменемо најзад да ова последња познаје и орнаментику изведену пастозним бојењем после печења (crusted ware), каква је примењена и на по-менутом суду са Пригревице⁹⁹.

9. Сосијера (Т. II, 6). У питању је изузетан облик заступљен засада једним јединим примерком из Скореновца¹⁰⁰. Облик о коме је реч редак је и ван наше земље и ограничен на источномађарско подручје, где је заступљен у Tiszakeszi и на једном налазишту у долини Körös-a¹⁰¹.

10. Да поменемо најзад као изузетну форму и високи пехар са карактеристичном профилацијом, заступљен једним примерком из Плочника (сл. 3, 1). На прелому су овде карактеристична јаче наглашена пластична ребра, каква се некада налазе и на трбуху пехара украшеном канелурама¹⁰².

Као ретку појаву у орнаментици треба поменути и троугле изведене урезивањем и испуњене убодима, чије се аналогије осим у Мађарској¹⁰³, могу наћи и на удаљенијем подручју баденске групе у Аустрији¹⁰⁴. Crusted орнаментика поменута на четвртастом суду са Пригревице позната је и из Добановаца и налази такође своје најближе аналогије у мађарској rezelj-ској варијанти¹⁰⁵.

На овом месту потребно је посветити још неколико речи костолачкој грнчарији. Изгледа нам пре свега најподесније ову појаву у оквиру баденско-костолачке групе обележити тим именом, пошто нова проучавања у Србији не допуштају издвајање засебне костолачке групе. Уосталом ваља истаћи да је и Милојчић овакво издвајање извршио само прелиминарно¹⁰⁶. На другом месту већ је показано да низ појава које је Милојчић приписао својој костолачкој групи треба издвојити од ове и повезати са фазом Бубањ—Хум II у Поморављу¹⁰⁷. Нека нам буде допуштено да овде само позивајући се на наше раније радове, укажемо на следеће одлике костолачке грнчарије:

1. Као водећи облик појављује се здела која мање-више одговара горе описаном облику 5 баденско-костолачке групе¹⁰⁸.

2. Орнаментика костолачке грнчарије показује следеће одлике:

a. Мотиви се изводе дубоким убодима или зарезима (Furchenstich);

b. Као мотиви јављају се пре свега шаховска поља створена алтернацијом украшених и неукрашених површина, површина са вертикално и хоризонтално распоређеним зарезима, или најзад алтернацијом убода и зареза¹⁰⁹. Поред тога појављују се и звездасти мотиви¹¹⁰ и дуги, убодима изведени четвороугли¹¹¹. Сви ови мотиви по правилу никада нису оивичени урезима¹¹².

3. У погледу релативне хронологије ваља указати на следеће чињенице:

a. Како је правилно уочио Милојчић костолачка грнчарија се на основу стратиграфије у Вучедолу

може повезати са каснијим развојем баденско-костолачке групе¹¹³.

б. На Римским шанчевима и у Перлезу ископане су јаме међу чијим изразитим материјалом наше групе није било костолачке грнчарије¹¹⁴.

с. Значајну допуну овој констатацији претстављају и запажања на ископавањима у Сараорцима. У јами 8 овога налазишта која је била укопана у ранију јamu, нађено је само материјала баденског карактера, док је у једној другој јами удаљеној од прве свега десетак метара било изразите костолачке грнчарије.

Наведене појаве јасно показују да се у оквиру баденско-костолачке групе може рачунати са извесном хронолошком поделом.

Као и у другим областима, тако и у Србији и у Војводини баденско-костолачка група покazuје прилично сиромаштво у металним објектима. Као једини сигуран налаз ове врсте може се издвојити већ поменута бакарна секира из Добановаца. Што се пак тиче привеска у облику лабриса и једнога прстена типа Noppenring који су по Васићу нађени у поменутој амфори са ушћа Болечиће у Винчи, детаљном ревизијом овога податка дошли смо до закључка да се ради о забуни, како ћемо то посебно показати у овоме броју Старија¹¹⁵.

Проблеми релативне и апсолутне хронологије баденско-костолачке групе, у последње време су нарочито детаљно обрађивани од стране мађарских праисторичара и на основу материјала из Мађарске¹¹⁶. У односу на друге културне групе прелазног периода, овде су од прворазредног значаја констатације у Вучедолу и Сарвашу, које су недавно потврђене и новим ископавањима у Зоку¹¹⁷. У свим овим случајевима недвосмислено је доказан временски приоритет баденско-костолачке групе над вучедолском. Запажања у Hodmezovasarhely-Bodzaspert и Kiskörös-u показују да старија фаза bodrogkeresztur-ске групе претходи баденско-костолачкој, док млађа долази после ове. Како је показао Banner, може се уосталом рачунати и са извесним временским паралелизмом ових двеју група¹¹⁸. Ова хронолошка слика може се допунити следећим констатацијама учињеним на територији Војводине и уже Србије:

1. У једном гробу у Скореновцу нађен је заједно са једном амфором украшеном боцканим орнаментима и један суд са две дршке, који је већ сродан са облицима раног бронзаног доба у Панонији¹¹⁹. Ова констатација допуштала би закључак о сразмерно дугом одржавању баденско-костолачке групе на територији Баната.

2. На познатом налазишту на Бубњу код Ниша изразити предмети баденско-костолачке групе који се морају сматрати импортом, нађени су у слоју који одговара фази Бубањ—Хум I b¹²⁰. Од посебног значаја је и чињеница да је на Јеленцу код Алексинца нађено примерака цилиндричних пехара са високом дршком,

⁹⁸ Banner, op. cit. 151 — 152, Т. LXXXIX, 38; CXV, 26.

⁹⁹ Д. Гарашанин, оп. цит. За појаву crusted орнамената у Мађарској, уп. Banner, оп. цит. 168—169

¹⁰⁰ Музеј Зрењанин, непубликовано.
¹⁰¹ F. Holste, Germania 23 (1939), 220 и д., сл. 1. Banner, оп. цит. 149 Т. LXXII, 16, 21; CXIII, 24

¹⁰² Уп. нап. 70
¹⁰³ Banner, оп. цит. Т. LVI, 22—31. Ова орнаментика позната је из Гомолаве, Рашајски оп. цит., Т. XI, 1 и Добановаца музеј Земун инв. 89).

¹⁰⁴ H. Ladenbauer—Orel, Archeologia austriaca, 16 (1954), 6 и д., Т. IV

¹⁰⁵ Banner, оп. цит., 168—169.

¹⁰⁶ Miloјчић, оп. цит.

¹⁰⁷ M. Garašanin, оп. цит. 5 и д.

¹⁰⁸ Ibidem. Уп. и сл. 3 (са детаљно наведеном литературом и примерима са наше територије).

¹⁰⁹ Ibidem, 6 (са наведеном литературом)

¹¹⁰ Ibidem

¹¹¹ Ibidem

¹¹² Ibidem

¹¹³ Miloјчић, Chronologie der jüngeren Steinzeit, 81 и д. Овај хронолошки однос произилази уосталом и из табеле 4 код Schmidt-a, оп. цит. 9.

¹¹⁴ Славњић, оп. цит. passim

¹¹⁵ Уп. наш рад О питању аутентичности једног налаза из Винче, у овом броју Старија.

¹¹⁶ Banner, оп. цит. 226 и д.

¹¹⁷ Ibidem

¹¹⁸ Ibidem, 233 и д.

¹¹⁹ Музеј Вршац, непубликовано

¹²⁰ М. Гарашанин, оп. цит. 5 и д.; исти, Старијар Н. С. VII—VIII, 269 и д.

који такође припадају баденско-костолачкој групи. Поменуто налазиште може се међутим са потпуном сигурношћу приписати фази Бубањ—Хум II. Када се има у виду да костолачка грнчарија која се налази у фази Бубањ—Хум I већ не постоји од почетка баденско-костолачке групе, може се рачунати са почетком ове групе још пре почетка поменуте фазе у Поморављу.

Запажања на Бубању од значаја су и у погледу апсолутне хронологије. Како је већ на другом месту показано, фаза Бубањ—Хум II може се довести у везу са средњехеладским периодом грчкога копна. Ово би према томе указивало на датирање сразмерно дуговечне баденско-костолачке групе у период око 2000 година пре н. е., са почетком пре и завршетком после овога датума. У прилог оваквој датацији говоре и следећа запажања:

1. Како је већ раније поменуто на налазишту Хагиос Космас у Атици, нађен је и пехар баденског типа у облику главице лука. Налази о којима је реч припадају касној фази ранохеладског периода, дакле добу око и непосредно пред 2000 година пре н. е.¹²¹

2. Калупи из Сарваша које је публиковао Schmidt¹²², такође указују на приближно исто време, пошто се могу везати за оставу из Полиохни на Лемносу, која припада касном ранохеладском периоду¹²³. У вези с тим треба поменути и одговарајуће форме кама из степских гробова у облику колиба (Hut-graves) ране фазе средњекубанског периода¹²⁴. Према мишљењу M. Gimbutas ови би припадали периоду нешто после 2000 година пре н. е.¹²⁵.

У питању порекла баденско-костолачке групе сматрамо да треба прихватити гледиште оних истраживача који у њој гледају локалну еволуцију насталу под извесним новим утицајима са југа¹²⁶. При томе се наравно засада још не може донети сигуран суд о Schmidt-овој наводно стратиграфски поткрепљеној претпоставци о постојању једног предбаденског степена у Срему¹²⁷. У сваком случају овакво схватање о генези баденско-костолачке групе дало би објашњење и за генетску повезаност њених појава на широком подручју у облику низа локалних варијаната: база за њен развој имала би се наиме тражити у међусобној сродности групама балканско-анадолског комплекса млађег неолита¹²⁸. Слично мишљење у томе погледу заступају уосталом и други југословенски праисторичари као J. Корошец¹²⁹ и у најновије време C. Димитријевић¹³⁰.

3. ВУЧЕДОЛСКА ГРУПА

Овај назив за поменуту групу изгледа нам далеко подеснији од термина славонска група или кул-

¹²¹ Овај материјал данас је изложен у праисториском одељењу археолошког музеја у Атини.

¹²² Schmidt, op. cit. 143, сл. 81 A.

¹²³ Milojčić, op. cit. 88

¹²⁴ Gimbutas, op. cit. 68, 77, сл. 38

¹²⁵ Ibidem, 91

¹²⁶ Banner, op. cit., 248—249

¹²⁷ Schmidt, op. cit., 143—144

¹²⁸ М. Гарађанин, op. cit. 5, 6

¹²⁹ J. Korošec, Glasnik zemaljskog muzeja, N. S. 1, (1946) 17 и нап. 23 са извесним ограничењима.

¹³⁰ S. Dimitrijević, Opuscula arheologica I (1956), 24, сматра да је баденска група настала из винчанске и lengyel-ске уз учешће једне нордиске групе, чији карактер и порекло не прецизира.

¹³¹ Childe, Danube in prehistory (1929); тако исто и J. Korošec, Glasnik Zemaljskog muzeja, L (1940), 7 и д.; A. Венас, Glasnik Zemaljskog muzeja N. S. III (1948), 5 и д.; М. Гарађанин—Д. Гарађанин, op. cit. 16.

тура, који је у археологију први увео Childe, а затим га прихватили други аутори као Ј. Корошец, А. Бенац и неко време и Д. Гарађанин и потписани¹³¹. Овај последњи назив наиме прејудицирао би настанак поменуте групе на територији Славоније онако како га претпостављају поједини аутори као B. Novotny¹³² који се овим термином служи. Треба међутим подважити да се оваква претпоставка не може сматратиничим доказана, те стога и сматрамо подеснијим да надаље задржимо стари назив вучедолска група, према једном од главних налазишта, који је од раније био у употреби у домаћој литератури¹³³.

На територији Србије и Војводине вучедолска група раширена је само на мањем подручју. Овде пре свега валаја поменуту територију Срема која непосредно граничи са Славонијом. Листе налазишта које су раније дали Schmidt и М. и Д. Гарађанин¹³⁴, могу се у више случајева изменити и допунити. Тако се из списка М. Гарађанин—Д. Гарађанин мора изоставити омашком унет локалитет у Раковицу, док се према усменом саопштењу Трбуховића из Schmidt-ове листе вероватно морају изоставити налазишта у Бечмену и Дечу¹³⁵. Са налазишта у Руми које помиње Schmidt, публиковао је Димитријевић неколико нових налаза¹³⁶, док је познавање материјала из Хртковаца проширење новим ископавањима Војвођанског музеја¹³⁷. Као нове локалитетете у Срему треба поменути и Земун—Пригревицу и земунско гробље, са којих музеј у Земуну поседује нешто материјала. Најзначајнији пак свакако би био локалитет Градац у Белегишу, где је мања ископавања предузело Трбуховић.

У ужој Србији вучедолска група позната је засада само са два налазишта на којима је нађено и баденског материјала, и то са Главице у Бурђеву и Јасичке Чуке у Горњим Комарицама¹³⁸. Даље према истоку у ужој Србији, као и у источном делу Војводине — Банату, вучедолска група уопште није заступљена¹³⁹. Налази из Прибоја на Лиму свакако се не могу овде уврстити^{139a}.

Као у другим подручјима, тако је и у Србији и Војводини за вучедолску групу углавном карактеристична појава насеља на доминантним и природно утврђеним положајима. Овакав случај налазимо у Горњим Комарицама и Бурђеву, локалитетима раније поменутим и на којима је нађено и баденског материјала¹⁴⁰. Особито занимљив био би случај на Градцу у Белегишу. Насеље на ћувику које овде постоји, изгледа да је било утврђено. У његовом подножју постоје међутим остаци већег насеља у коме такође има вучедолског материјала. Ова ситуација у приличној мери би одговарала оној на самом Вучедолу, где се испод утврђенога Градца налази пространо

¹³² B. Novotny, Slovenska arheologija III (1955), 5 и д.

¹³³ Vulić — Grbić, op. cit. 4—5; Грибич, Војводина I, 53—54

¹³⁴ Schmidt, op. cit. 144 и д.; М. Гарађанин — Д. Гарађанин, op. cit. 249

¹³⁵ Приликом рекогносцирања на тим местима нађено је наиме само винчанске керамике.

¹³⁶ Schmidt, op. cit. 148; Dimitrijević, op. cit. 6—7, сл. 8—13.

¹³⁷ За Хртковце уп. Рашајски, op. cit. 189 и д., Т. XI. 3, 4, 24; XII, 17 (само поуздана налази).

¹³⁸ Уп. нап. 65

¹³⁹ Једини примерак изразито вучедолског суда у Банату потиче из Чоке. Уп. Vulić — Grbić, op. cit., T. 13, 11 (Овде Т. I, 6). Он је међутим нађен под непознатим условима а засада је још потпуно усамљен. Отуда се не може даље искористити ни у хронолошком ни у културном погледу.

^{139a} М. Гарађанин — Д. Гарађанин, Archaeologia Jugoslavica II (1956), 11 и д., сл. 4, нап. 5

¹⁴⁰ Уп. стр. 23

насеље са обиљем материјала вучедолске групе и гомилама кућнога лепа¹⁴¹.

У погледу познавања битних одлика и карактеристика вучедолске групе, материјал из Србије и Војводине не пружа особити допринос. Како у облицима, тако и у орнаментици, овде не постоји ништа што већ не би било, познато са одавно проучених и испитаних налазишта ове групе. Посебан помен заслужује само чињеница да код налаза са подручја Шумадије пада у очи груба обрада и прилично немарно изведена орнаментика. Овакве појаве према запажању Schmidt-a могу бити сматране типичним за периферна подручја вучедолске групе¹⁴². При томе међутим мора остати отворено питање у којој им се мери може приписати и известан хронолошки значај. Ни иначе у хронолошком погледу материјал из Србије не доноси много решењу проблема везаних за вучедолску групу. Овде бисмо истакли само да упоредном појављивању вучедолских и баденских елемената на више налазишта овог подручја, не може бар засада да се припише посебан хронолошки значај: о ситуацији у Хртковцима биће могуће прецизније говорити тек после детаљније публикације материјала и на основу сигурног посматрања затворених налаза. На локалитетима у Ђурђеву и Горњим Комарицама вршена су додуше мања пробна ископавања, при којима је материјал вучедолске и баденско-костолачке групе нађен измешан¹⁴³. Треба међутим нарочито истаћи да су поменута ископавања била исувише малог обима за извођење дефинитивних закључака, а да се сем тога вероватно има рачунати са ситуацијом сличном оној на босанским градинама и оним у Западној Србији коју некад налазимо и на локалитетима на доминантном положају у Поморављу, а наиме да је спирањем слојева дошло до мешавине материјала разних епоха. Такође треба подврести да материјал из Србије као ни онај из других области, не пружа никакве елементе за утврђивање врло дугог живота вучедолске групе до краја бронзаног доба, онако како је то претпоставио J. Корошец, нити засада даје макакве потврде претпоставци о генетској вези ове групе са бронзанодобским културама, којом би јој се приписао и посебан значај у погледу етногенезе Илира, онако како је то претпоставио A. Бенац¹⁴⁴. Међутим, недостатак вучедолског материјала или таквог сродног вучедолском на територији Баната, изгледа нам од већег значаја. Иако се аргументима e silentio у принципу не сме приписивати сувише велики значај, ова констатација, с обзиром на сразмерно добру испитаност Баната и већ дуготрајно прикупљање археолошког материјала на његовој територији, озбиљно доводи у питање претпоставку о источним утицајима у формирању вучедолске групе или уопште о њеном источном пореклу¹⁴⁵. Ова је чињеница утолико

чуднија што се сродност вучедолске групе са извесним елементима на истоку од ње, не може спорити. Остављајући по страни питање дуборезне орнаментике на коју је указао J. Kогошес¹⁴⁶ и у најновије време Димитријевић¹⁴⁷, овде треба посебно подврсти појаву судова са крстастом ногом готово идентичних са вучедолским, у катакомбама јужноруских степа¹⁴⁸. Да истакнемо сем тога да се и судић са орнаментом спирале у Зоку који је F. Holste доводио у везу са винчанским облицима винчанско-плочничке фазе, много пре може повезати са појавама степских гробова¹⁴⁹.

У данашњем стању нашега знања мора се уопште признати да се проблем порекла вучедолске групе још увек не може дефинитивно решити. То уосталом најбоље показује и већи број опречних мишљења разних праисторичара, која су по том питању изнета. Преглед ових мишљења недавно је код нас дао Димитријевић иако данас не више потпуно тачно, јер су код њега изостављена извесна најновија гледишта појединачних истакнутих истраживача¹⁵⁰. Од свих ових гледишта свакако су најзанимљивија она која порекло вучедолске групе траже у Славонији или унутрашњости Балкана. Но и овим се мишљењима могу учинити озбиљне замерке. Тако се недавно Димитријевић определио за порекло вучедолске групе у Славонији¹⁵¹. При томе му је пошло за руком да чисто типолошким путем покаже извесне паралеле међу облицима вучедолске и lengyel-ске групе. Но главну тешкоћу за прихваташа Димитријевићевог гледишта претставља постојање баденске групе, која је бар у својим почецима несумњиво старија од вучедолске. Трудећи се да избегне ову тешкоћу, Димитријевић покушава да баденско-костолачку групу означи као првобитно страну и досељену у славонско-сремско подручје, што се тешко може прихватити када се има у виду процес настанка ове групе, онакав како смо га овде претпоставили и како га уосталом претпоставља и сам Димитријевић. Такође се и непосредни хронолошки додир Lengyel—Вучедол не може сматрати ничим доказаним пошто се у најбољем случају може рачунати са извесним временским паралелизмом. Вучедола са млађом фазом баденско-костолачке групе¹⁵². Да истакнемо најзад да и подела вучедолске групе на четири фазе, свакако последица тенденције да се овој групи припише дужи живот, базира искључиво на типологији материјала, која сем тога није увек 'довољно убедљива, те се стога без даљега не сме усвојити'¹⁵³.

На могућност порекла вучедолске групе у унутрашњости Балкана посебно је указао G. Novak¹⁵⁴, чије је мишљење наишло и на одобравање извесних других археолога. У прилог овога мишљења привидно би говорила појава вучедолске групе на територији Босне, као и налаза сличних вучедолским не само на Хвару,

¹⁴¹ Овде морамо подврсти да слика која се о Вучедолу као утврђењу (Burg) добија из публикације Schmidt-a, op. cit. *passim*, није ни приближно тачна, јер је утврђење незнاتних димензија, поготову у односу на насеље испод њега.

¹⁴² Schmidt, op. cit., 149

¹⁴³ Ископавања у Горњим Комарицама вршена су под рукувовством Грбића, она у Ђурђеву под рукувовством Н. Тасића. У оба случаја ради се о мањим пробним радовима. Материјал у музеју Крагујевац, а известан број случајника налаза у Народном музеју у Београду.

¹⁴⁴ J. Kогошес, *Serta Kazaroviana* (1950), 131 и д.; *Predzgodovinska naselbina na Ptujskem gradu* (1951), 166 и д. Уп. критички осврт M. Гарашанина, Старинар Н. С. III—IV (1952—1953), 261 и д., где се подвлачи да Корошчева претпоставка не базира на затвореним налазима. Ово исто важи и за претпоставке Benca, *Glasnik Zemaljskog muzeja N. S. XI* (1956), 147 и д., у вези са налазима у Зецовима. Појава мешовитог слоја са материјалом вучедолске и касније културе не може имати дубљег значаја, јер се често јавља на вишеслојним насељима, мешавина разних културних елемената у једном слоју.

¹⁴⁵ Код нас први пут изнето од J. Kогошса. *Glasnik Zemaljskog muzeja L*, 7 и д. Слично мишљење у погледу орнаментике заступа и Dimitrijević, op. cit. 30—31.

¹⁴⁶ Korošec, op. cit.

¹⁴⁷ Dimitrijević, op. cit.

¹⁴⁸ Gimbutas, op. cit. 82, сл. 44. 1

¹⁴⁹ Vulić — Grbić, op. cit. T. 18, 11; Holste, loc. cit. За аналогију из Јужне Русије, уп. напр. Gimbutas, op. cit. 84, сл. 46 б и T. XVIII.

¹⁵⁰ Тако је Dimitrijević, op. cit. 20 и д. превидео последње мишљење Milošića, Grosser historischer Weltatlas (1953), 34, где се аутор јасно залаже за алпско порекло вучедолске групе. Уп. и последње мишљење Childe-a, Dawn of European Civilization, 301—302, о утицајима страних проспектора на једну баденско-хоргенску основу.

¹⁵¹ Op. cit.

¹⁵² Уп. нап. 113

¹⁵³ Dimitrijević, op. cit. 33 и д.

¹⁵⁴ G. Novak, *Prehistoric Hvar* (1955), 54, 4

већ и на ширем подручју Далмације, например на Св. Спасу код Книна¹⁵⁵ или уопште на градинама далматинског подручја¹⁵⁶. Иако се мишљење о балканском пореклу вучедолске групе не може без даљег одбацити¹⁵⁷, треба истаћи да у овом смислу немамо никаквих доказа, поготову, узме ли се у обзир да ни у неолитском материјалу Далмације нити у ономе Босне, не постоје засада елементи који би се могли сматрати као база за формирање вучедолске групе.

По нашем мишљењу најпре би се могло претпоставити да се вучедолска група развила нагде на јужноалпском и јужнопанонском подручју, отприлике онако како то донекле претпоставља Childe, када за основу њеног развоја узима један баденско-хоргенски слој¹⁵⁸, како то сматра и Милочић¹⁵⁹. Из тога подручја могла се поменута група даље раширити у целу област коју уствари обухвата и то првенствено речним долинама, како то нарочито убедљиво показује прегледна карта налазишта вучедолске групе код Korošca¹⁶⁰. При оваквом ширењу свакако је морало доћи и до формирања локалних разлика и варијанти које засада у довољној мери не можемо да оценимо¹⁶¹. При појави вучедолске групе у унутрашњости Балкана где се она јавља у лошијим облицима свакако се може рачунати са ширењем у једно периферно подручје онако како то са солидним аргументима претпоставља Р. Корошес^{161a}. За територију Шумадије где се вучедолска група појављује изненада без повезаности са ранијим развојем, и како изгледа никада није могла чвршће да се утврди може се овакво схватање сматрати као сигурно.

4. БАКАРНЕ СЕКИРЕ

Проблемом бакарних секира, посебно оних са отвором за држаље, позабавили смо се већ раније, на другом месту¹⁶². Отуда ће овде бити довољно ако резултате наших ранијих проучавања, допунимо новим материјалом и, нарочито, новим запажањима.

Листе налазака које смо на другом месту изнели, могуће је данас у извесној мери допунити. У томе смислу података нам пружају и неке новије публикације. Тако се добра оријентација о бакарним секирима уопште, не само онима са отвором за држаље, може добити из новог дела Д. Гараџанин¹⁶³, док се слика о налазима из Срема допуњава и листама налазишта које је недавно дао И. Маровић¹⁶⁴. Што се пак тиче секира са отвором за држаље на територији Србије овде ваља поменути и следеће, раније непубликоване налазе:

1. Голубац, фрагмент бакарне секире са отвором за држаље. Нова аквизиција Народног музеја у Београду, Инв. 8902. Тип секире не може се са пуном сигурношћу одредити.

2. Мокра код Беле Паланке. Нова аквизиција Музеја у Нишу. Инв. 3330. Тип II, 2b2¹⁶⁵

3. Мироч. Раније нађени објекат који се чува у музеју у Неготину. Инв. 153. Тип II, 2b1¹⁶⁶

¹⁵⁵ W. Buttler, 21 Bericht der Römisch-germanischen Kommission (1932), 127—128, Т. 32, 1

¹⁵⁶ Археолошки музеј Сплит, непубликовано. Материјал са градина сакупио је И. Маровић.

¹⁵⁷ M. Garašanin, Germania 34 (1956), 160 и д., особито 163

¹⁵⁸ Childe, op. cit. 301—302

¹⁵⁹ Miljčić, op. cit. 34

¹⁶⁰ Уз дело Predzgodovinska naselbina na Ptujskem Gradu.

¹⁶¹ У овом смислу указује и Novotny, op. cit.

^{161a} Р. Korošec, Arheološki vestnik, VII, 4 (1956), 369 и д.

¹⁶² M. Гараџанин, Музеји 5, 87 и д.; 34 Bericht der Römisch-germanischen Kommission, 61 и д.

4. Неготин. Ранији налаз у музеју у Неготину. Инв. 509. Тип II, 2b1

5. Обилићево (Космет). Нова аквизиција Народног музеја у Београду. Инв. 10742. Тип II, 2b2

6. Таково (Тамнава). Нова аквизиција Народног музеја у Београду. Инв. 10520. Тип II, 2b2

Према љубазном саопштењу Р. Рашајског у музеју у Вршцу чувају се следећи примерци бакарних секира са отвором за држаље¹⁶⁷:

7. Банатски Карловац. Инв. 683. Тип II, 2b2

8. Барице. Инв. 693. Тип II, 2b2

9. Бела Црква, локалитет Бресје. Инв. 8513.

Тип III, 1

10. Бела Црква, локалитет Сига. Инв. 811. Тип II, 2b2

11. Велико Средиште. Инв. 691. Тип II, 2a1

12. Велико Средиште. Инв. 690. Тип II, 2b2

13. Вршац-Расадник. Инв. 657. Тип III, 3

14. Вршац-Рит. Инв. 685. Тип II, 2b1

15. Вршац-Рит. Инв. 684. Тип II, 2b2

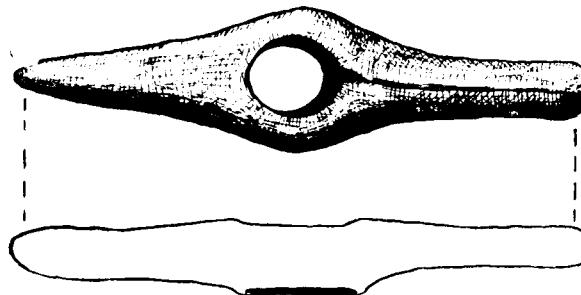
16. Избиште. Инв. 658. Тип III, 1

17. Мраморак. Инв. 682. Тип II, 2a1

Нарочиту пажњу заслужују два примерка бакарних секира из Србије, који претстављају нове, досада непознате типове, или пак такве који у ранијим радовима нису узимани у обзир. То су:

1. Секира-чекић из Сидрије у ваљевској Подгорини (сл. 1). Нова аквизиција Народног музеја у Београду. Дуж. 13.4 см. Инв. 8661.

Секира претставља одређену варијанту секира-чекића, окарактерисану ваљкастим и уским, прилично дугим чекићастим делом. У оквиру наше опште типолошке поделе бакарних секира са отвором за држаље могла би се обележити као тип I, 4.

Сл. 1. — Сидрија, Народни музеј у Београду. Fig. 1 — Sidrija, Musée National, Beograd

Овај облик познат је од раније са подручја Баната, где је заступљен једним примерком из Чоке¹⁶⁸, а постоји и на другим, мање-више суседним територијама¹⁶⁹.

Датирање овога типа може се извршити са довољном прецизношћу. Оно је у првом реду омогућено новопубликованом оставом бакарних и златних предмета из Сплита¹⁷⁰. Ова остава, нађена пре другог светског рата састоји се из једне секире чекића типа I, 4, бакарне

¹⁶³ Д. Гараџанин, Каталог метала, Народни музеј Београд (1954), 47 и д.

¹⁶⁴ Marović, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LV (1953), 142, бр. 63—70.

¹⁶⁵ Податак од А. Ненадовића, управника музеја у Нишу.

¹⁶⁶ Овај примерак помиње М. Гараџанин, 34 Bericht der Römisch-germanischen Kommission, 71

¹⁶⁷ За налазе из Баната, ун. и F. Milleker, Старинар III C. XIV (1939) 130—131; XV (1940), 9 и д.

¹⁶⁸ Childe, Danube in prehistory, 76, сл. 38

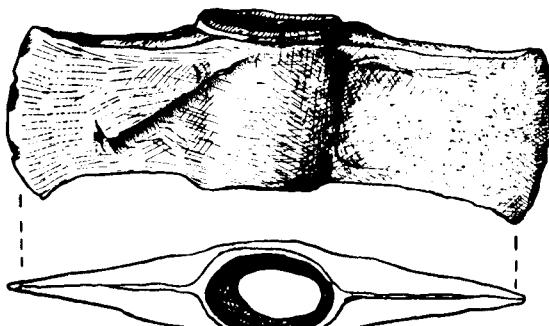
¹⁶⁹ Nestor, 22 Bericht der Römisch-germanischen Kommission (1933), 77, сл. 16, 1 (Bešineu).

¹⁷⁰ Marović, op. cit. 125 и д.

секире типа II, 2b2, длета, остатака бакарне жице, као и златних перли, златних прстенова, две златне спирално увијене наруквице и дугуљастог предмета од златног лима. Иако су златни објекти изгубљени, и данас само делом познати из једне скице М. Абра-мића, имају они значаја за датирање наше оставе, како је то правилно истакао и Маровић¹⁷¹. Тако прстени из Сплита, по своме облику налазе аналогије међу случајним налазима златних објеката из познате некрополе *bodrogkeresztur*-ске групе у Jaszládany¹⁷². Сплитске пак перле могу се добро паралелисати са налазима из златног налаза у Tisza—Szöllos¹⁷³, где су нађене и златне наруквице, са којима су свакако биле сродне оне из Сплита¹⁷⁴. И овај налаз припада *bodrogkeresztur*-ској групи. Најзад, бакарна секира типа II, 2b2, одговара оној из гроба 16 у Jaszládany¹⁷⁵. Према томе тип I, 4 припадао би свакако периоду *bodrogkeresztur*-ске групе, и то, судећи према времену појаве металних и златних налаза у овој групи, њеном каснијем раздобљу¹⁷⁶. У прилог оваквом датирању могао би говорити и налаз из Чоке, за коју знамо да се у њој налази и локалитет *bodrogkeresztur*-ске групе.

2. Двојна секира из околине Ниша. Објекат је набављен још пре другог Светског рата, а нађен је у околини Ниша. Накнадно је идентификован у збирци Народног музеја у Београду¹⁷⁷. Примерак припада једном пљоснатом типу са подједнако широким оштрицама и прстенастим појачањем око отвора за држале на једној страни. По дужини секире сасвим се јасно види траг спојнице дводелног калупа (Gussnaht) те очигледно да је предмет рађен ливењем. Дуж. 12 см. (сл. 2).

Није нам намера да овде у потпуности исцрпнемо проблем типолошког издавања свих облика раних

Сл. 2 — Околина Ниша, Народни музеј у Београду — Fig. 2 — Environs de Niš, Musée National, Beograd

двојних секира које су особито карактеристичне за егејско подручје, где су вероватно преузете из Предње Азије¹⁷⁸. Ипак бисмо указали на следеће основне типове:

I. Обични тип са подједнако широким оштрицама који се може поделити на:

I, 1a, тип са правом осовином и без прстенастог појачања око отвора. Овај је тип заступљен између оста-

лог једним примерком из Chamaezi на Криту¹⁷⁹ као и калупом откривеним у палати у Малији на истом острву¹⁸⁰;

I, 1b, исти тип но са прстенастим појачањем око отвора за држале. Овоме типу припада наш примерак из околине Ниша.

I, 2, тип са ломљеном осовином, заступљен например једним комадом из оставе у Tarcsy-Gözlu-Kule¹⁸¹;

II. Тип са проширеним и јако извијеним оштрицама код кога се такође могу разликовати по сличним критеријима две основне варијанте и то:

II, 1a без прстенастог појачања на отвору за држале. Овоме типу припада примерак из Платаноса у Месарској равници¹⁸²;

II, 1b исти облик са прстенастим појачањем око отвора за држале. Овом облику припада например један комад из оставе Козорезово у Јужној Русији¹⁸³.

На овом месту нећемо се даље задржавати на још неким типовима, као оним са неједнаким оштрицама које је из Јужне Русије публиковао Tallgren¹⁸⁴.

За датирање примерка из околине Ниша пружају значајне податке неколико поуздано хронолошки фиксиралих примера, који припадају додуше другим варијантама нашег типа I. Тако је примерак типа I, 1a из Chamaezi нађен у истој згради из које потиче и позната бакарна секира са отвором за држале¹⁸⁵, те се може датирати у средњеминојски период I (MM I). Ово датирање потврђују и налази калупа из Малије. Према F. Chapoutier и P. Demargne¹⁸⁶, ови налази потичу из једног дубљег слоја палате у Малији, у коме је нађено искључиво керамике средњеминојског периода I. До сличног, мада не тако прецизног датума долазимо преко оставе у Gözlu Kule коју Schaeffer датира у свој период Ugarit Moyen II—III¹⁸⁷, тј. у време 1900—1600 пре н. е. Тако би се и наш примерак из околине Ниша свакако могао датирати у време око 2000 године пре н. е.

Питање културне припадности бакарних секира са отвором за држале претставља још увек недовољно решишћен проблем. У томе погледу нарочито је значајна констатација да малобројни примерци који се, пошто потичу из затворених налаза или слојева, могу поуздано везати за извесне културне групе, припадају разним културним групама. Тако се тип II, 2a јавља у Erösdru, у слоју који припада фази Schneckenberg B¹⁸⁸, док се примерак из Jaszládany поуздано везује за *bodrogkeresztur*-ску групу, а онај типа II, 2b1 из некрополе Decia Mureşului за једну културну варијанту сличну овој културној групи. С друге стране међутим треба истаћи да ниједан примерак из уже Србије не може да се припише ниједној од ових група, пошто оне на овом подручју и не постоје. Отуда се даје закључити да су бакарна оруђа која су произвођена у појединим центрима рударства могла бити извозјена на подручје разних културних група, те се не могу сигурно везати ни за једну од њих. Ово утолико пре, када се узме у обзир да су бакарне секире

¹⁷¹ Ibidem

¹⁷² Patay, *Archaeologiai Ertesitō III S V—VI*, 21, T. VIII. 4

¹⁷³ Miločić, *Germania* 31 (1953), 7 и д., Т. I, 5

¹⁷⁴ Ibidem, Т. I, 2—3

¹⁷⁵ Patay, op. cit. 16, T. VI, 5

¹⁷⁶ Kutzian, *Archaeologiai Ertesitō III S, VII—IX*, 78

¹⁷⁷ D. Garašanin, op. cit., 48, са кратким описом без препродукције.

¹⁷⁸ F. Schachermeyr, *Die ältesten Kulturen Griechenlands* (1954), 211, сл. 66, 2

¹⁷⁹ A. J. Evans, *Palace of Minos I* (1924), 194, сл. 41, д. е. Уп. и Pendlebury, *Archeology of Crete* (1939), 118

¹⁸⁰ F. Chapoutier—P. Demargne, *Mallia III* (1942), 56 и д., сл. 37, Т. LII, 1

¹⁸¹ H. Goldman, *American Journal of Archeology* XLI (1937), 267 и д., сл. 18 и д.; Cl. F. A. Schaeffer, *Stratigraphie comparée et chronologie de l'Asie occidentale IIIme et IIIme Millénaire* (1948), Т. 172, 11

¹⁸² S. Xanthoudides, *The vaulted tombs of Messara* (1924), Т. LVI, бр. 1909, 1943

¹⁸³ A. M. Tallgren, *Eurasia septentrionalis antiqua II* (1926), 162 и д., сл. 97, 1

¹⁸⁴ Ibidem, 161, сл. 95, 4

¹⁸⁵ Evans, loc. cit.

¹⁸⁶ Chapoutier-Demargne, op. cit., 24

¹⁸⁷ Schaeffer, op. cit. 267

¹⁸⁸ M. Garašanin, op. cit. 74 и д. (са наведеном литературом).

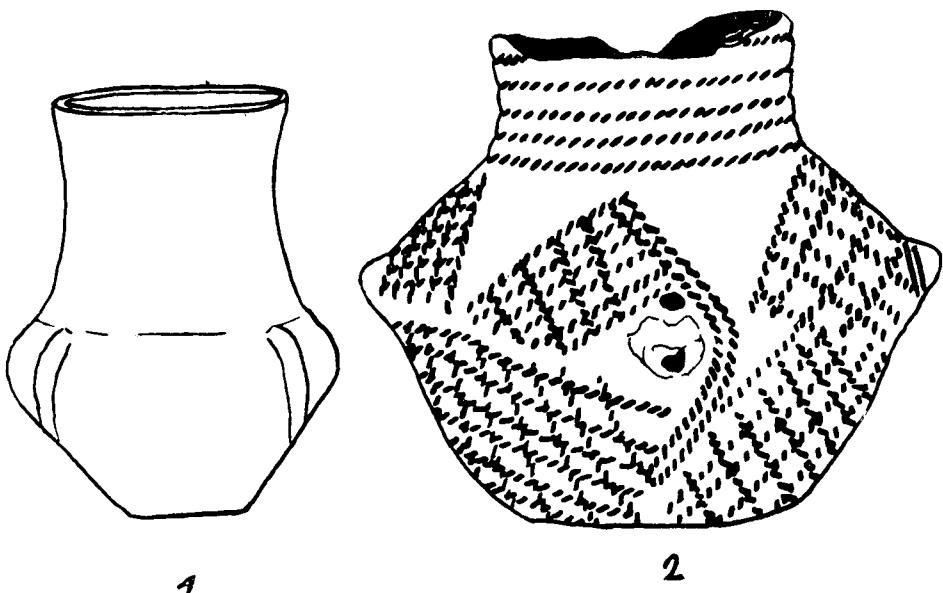
са отвором за државе чији је центар произвођења свакако негде око Доњег Дунава и северног Балкана, наћене и у врло удаљеним крајевима, например чак у Мекленбургу¹⁸⁹.

Данас је међутим још увек не-
могуће са потпуном сигурношћу у-
тврдити где су били центри изра-
ђивања ових предмета. На другом
месту, следујући Nestoru¹⁹⁰, сматрали
смо да у обзир долазе рударски цен-
три око Бора или Baia de Aramu у
Румунији. Ово нам гледиште и на-
даље изгледа прихватљиво. Не сме-
се међутим заборавити да су за за-
довољење потреба човека раног ме-
талног доба могла бити довољна и
много мања лежишта бакра, чије се
коришћење у данашњици уопште
не би рентирало, те стога олако пре-
лазимо преко њих. Колико таквих
лежишта бакра постоји на Балкану
и Доњем Подунављу, па и у на-
шој земљи, недавно су показали M.
Mazzei, E. Preuschen и R. Pittioni¹⁹¹.

Maczek, E. Freuschen и K. Kralj. Отуда се дефинитивно решење овога питања може очекивати само од детаљнијих анализа самих бакарних предмета и конфронтације са садржајем и саставом метала на појединачним рудиштима. Мора се изричito поменути да резултати које су у том погледу публиковали H. Witter и W. Otto ниуколико не могу да задовоље, иако је у њиховим анализама обухваћен и мањи део материјала са наше територије¹⁸². Ово првенствено стога, што аутори полазе од унапред утврђене претпоставке о великом значају средњенемачких рудишта чијим анализама располажу, занемарујући при томе друга, например и балканских рудишта. Отуда се њихови закључци у погледу културних утицаја и ширења употребе метала морају сматрати у најмању руку прејудицираним и преурањеним.

5. ПРОБЛЕМ ВРИЧАСТЕ ГРНЧАРИЈЕ

Проблем миграције средњевропске врпчасте грнчарије (Schnurkeramik) у правцу Балкана са којим се раније врло много оперисало у археологији и са чиме је много довођено у везу и питање првих Индоевропљана, може се данас сматрати дефинитивно скинутим са дневног реда. Ово се у првом реду има захвалити радовима Милојчића¹⁹³, који је убедљиво показао да иначе ретки налази керамике са украсом врпчастог карактера који су нађени на Балкану типолошки немају никакве везе са средњевропском врпчастом грнчаријом, а да поред тога и не припадају једном уже ограниченој временској раздобљу, како би то било неизбежно ако би се радило о једној знатнијој миграцији. Отуда Милојчић с правом напомиње да се у Јужној Панонији и на Балкану никако не може говорити о врпчастој грнчарији у Средњевропском смислу. Ову чињеницу ниуколико не мењају ни налази са Љубљанског Барја које недавно публикује Р. Корошес¹⁹⁴, нити они из пећине Виндије које је објавио С. Јуко-

Сл. 3, 1 — Плоћник, музеј у Нишу, баденско-костолачка група. Српски Крстур, Народни музеј у Београду. Разм. — Fig. 3, 1 — Pločnik, groupe de Baden—Kostolac. Musée de Niš; 2 — Srpski Krstur, Musée National, Beograd

vić¹⁹⁵. С пуним правом P. Korošec довела је ову грнчарију у везу са аустријском грнчаријом раног бронзаног доба, познатом под именом Litzenkeramik, чије је везивање за средњеевропску врпчасту грнчарију у најмању руку проблематично. Отуда се такође не можемо сложити са термином врпчаста грнчарија који је за налазе из Виндије употребио Вуковић¹⁹⁶.

Ако и поред тога на овом месту говоримо о врп-частој грнчарији, чинимо то у првом реду у вези са једним засада још усамљеним налазом из Српског Крстура (сл. 3, 2), на који је пре више од десет година скренула пажњу А. Mozolics¹⁹⁷. Нови подаци које је о том налазу публиковао налазач Л. Надлачки¹⁹⁸, унеколико допуњују слику о њему. Предмет је нађен у Слатинској хумки код Српског Крстура, у центру једног тумула високог 8 м, у чијем је наслипу било фрагмената керамике која би по аутору требало да буде слична bodrogkeresztur-ској. Суд је нађен на дубини 6,4 м, како Надлачки наводи на површини старог хумуса, што међутим није потпуно јасно с обзиром на малочас наведену висину хумке. Суд је лежао у слоју који се састојао од пепела и изгорелих костију. И у самом суду нађено је пепела.

Иако је ископавање у Слатинској Хумци извршено потпуно нестручно, копањем дугачког и уског рова, те не може пружити ни приближно све податке потребне за потпуну оцену нашег налаза, ипак је значајна констатација да предмет потиче из хумке. Могуће је такође да се ради о гробу са спаљивањем, што при ископавањима можда није уочено.

За временско опредељење суда из Српског Крстура изгледа од приличног значаја чињеница да је према тврђењу Надлачког¹⁹⁹ у наисипу хумке било свакако упућивало на утврђивање једног terminus post quem за наш налаз, иако би наравно ову тврдњу требало проверити, а исто тако се не може утврдити која

¹⁸⁹ H. Berlekamp, Ausgrabungen und Funde I, 3 (1956),

22 и д., Т. XVIII, а

²² И д., т. XVIII, ч.
¹⁹⁰ Nestor, Dacia IX—X (1941—1944), 173; M. Garašanin,

op. cit., 73. *Journal of Semitic Studies*, 10 (1952), 44.

¹⁹¹ Archaeologia austriaca 10 (1952), и д.
¹⁹² H. Witter - W. Otto, Handbuch der Vorgeschichtlichen

¹⁹² H. Witter—W. Otto, Handbuch der Vorgeschichtlichen Metallurgie in Mitteleuropa (1952).

¹⁹³ Metallurgie in Mitteleuropa (1952), Milojčić, Germania 33 (1955), 151 и д.

¹⁹³ Milošević, *Germania* 55 (1955), 100-11.

¹⁸⁴ P. Korošec, Arheološki vestnik VIII, 1 (1957), 9 и д.

¹⁹⁵ S. Vukovic, *Ibidem* 32 и д.

¹⁹⁷ A. Mozsolics, Wiener prähistorische Zeitschrift XXIX II, Festschrift, op. cit.

), 45—46. сл. 9 Уп. М. Гарашанин—Д. Гарашанин, оп. си.

¹⁶ П. Наджами. Начни зборник Матице српске I, 272 и д.

¹⁹⁸ Ibidem.

¹⁹⁹ Ibidem

би фаза bodrogkeresztur-ске групе била у питању. Као terminus ante quem пак долазили би у обзир у ширем смислу средњебронзанодобски налази керамике са врпчастом орнаментиком типа Tolvadia²⁰⁰, која типолошки нема никакве везе са нашим судом, а свакако мора бити и млађа од њега. Тако оквирна датација суда из Српског Крстура доводи такође до његовог стављања у наш прелазни период.

Културна припадност овог објекта тешко се може определити. Несумњиво је међутим да се он типолошки никако не може довести у везу са средњевропском врпчастом грнчаријом. С обзиром на значај степских гробова јужне Русије у којима се такође појављује врпчаста грнчарија, пре би се дало помислити на везе у овом правцу. Треба поменути да се први зачети обичаја спаљивања појављују већ у такозваним гробовима са колибама (Hut-graves) и катакомбним гробовима јужне Русије, док се прави гробови са спаљивањем у којима је нађено и врпчасте грнчарије, у околини Кијева појављују одмах после Усатово периода²⁰¹.

Оваквим покушајем опредељења нашега суда долазимо до сличних закључака као и J. H. Gaul²⁰², који је суд из Српског Крстура такође везивао за Исток, и као A. Mozolics²⁰³, која у вези са појавом врпчасте декорације у Југославији помишила само на утицаје из удаљених области (Fernwirkung), при чему такође сматра да су ови утицаји дошли са истока.

У прилог овој тези иде и чињеница да се данас у Румунији у све већем броју откривају гробови са окером, који се често налазе под хумкама. Овакви гробови у којима су постојале сахране како скелетне, тако и спаљивање, одавно су познати иако су запажања о њима у старијој литератури махом потпуно недовољна²⁰⁴. Треба међутим истаћи да се у новије време број оваквих гробова у којима је веза са племенима руских степа несумњива, све више повећава и у западном делу Румуније²⁰⁵. Да поменемо на пример налазе из Sincraeni у Ердељу²⁰⁶ а посебно оне из Rast и Plenića

у Олтенији²⁰⁷. О утицајима са истока у вези са кременим ножевима Bodrogkeresztur-ске групе, било је говора и у ранијем излагању и на другом месту²⁰⁸.

Упркос недостатку литературе особито старије за проучавање и свестрано упознавање налаза јужноруских степа и Понтског подручја, могу се овде навести неколике аналогије нашем суду из Српског Крстура, иако о идентичним појавама не може бити говора. Такав је например случај са једним судом из области Вороњежа који је публиковао Tallgren^{209a}, а који обликом, а делом и мотивима, како не техником своје орнаментике одговара суду из Српског Крстура. Сличан је случај и са једним судом из области Сталјинграда који публикује К. Ф. Смирнов²⁰⁹, иако је његов облик мање сродан нашем примерку но онај из околине Вороњежа. По Смирнову припада овај суд групи такозваних срубних гробова (Timber tombs), који су према Гимбутас делом истовремени са Усатовском групом^{209a}. Уосталом, у овој се последњој групи у њеној северној варијанти (Городск) јављају типични врпчасто изведени и мрежасто издельјени троуглови, какве налазимо на суду из Српског Крстура²¹⁰.

Засада је још немогуће решити да ли суд из Српског Крстура треба сматрати само као усамљен налаз, или се пак он може третирати као даље распрострањена појава нарочито на територији Баната који непосредно граничи са Ердељом и Олтенијом, где су везе са руским степама у то доба несумњиве. Можда ће решењу овога питања допринети и систематско ископавање банатских хумки, које још увек нису проучаване, а које су широко распростране, на целој банатској територији и допиру чак до на домак Београда²¹¹. У вези с тим треба указати и на могућност извесног повезивања оваквих евентуалних налаза са најранијим појавама Индоевропљана на Балкану, које су, како смо на другом месту показали, бар делом везане за утицаје са Истока²¹².

Милутин ГАРАШАНИН

²⁰⁰ Mozsolics, op. cit., 48—50

²⁰¹ Gimbutas, op. cit. 70 и д. За налазе из околине Кијева, ibidem, 109—110

²⁰² J. H. Gaul, Neolithic period of Bulgaria, Bulletin of American school of prehistoric research 16 (1948), 215

²⁰³ Mozolics, op. cit. 39 и д., 43

²⁰⁴ Добар преглед старих налаза код Nestora, 22 Bericht der Römischi-germanischen Kommission, 65 и д.

²⁰⁵ У питању су и подручја која се непосредно граниче са нашим Банатом.

²⁰⁶ Z. Sekely, Materiale și cercetari arheologice III (1957) 152 и д.

²⁰⁷ V. Dumitrescu и др., Studii și cercetari de istorie veche II (1951), 275, и д.; D. Berciu и др. ibidem III (1952), 163 и д.

²⁰⁸ M. Garašanin, Arheološki vestnik V, 2, 225 и д.

^{209a} Tallgren, op. cit., 125, сл. 71, 2

²⁰⁹ Краткие соопштења И. И. М. К. 55 (1954), 64 и д., сл. 20, 2

^{209a} Gimbutas, op. cit. 109

²¹⁰ В. Петров, Трипильска култура I (1940), 372 и д. сл. 91

²¹¹ Например хумке у атару Овче и Глогоњском Риту.

²¹² M. Garašanin—D. Garašanin, Glasnik Zemaljskog музеја XIII (1958), 5 и д.

L'EPOQUE DE TRANSITION DU NEOLITHIQUE A L'AGE DES METAUX EN VOIVODINE ET EN SERBIE DU NORD

L'époque traitée dans ce travail, correspond à la période désignée d'ordinaire du nom d'âge du cuivre, terme qui toutefois ne nous semble pas exprimer avec la précision nécessaire le caractère de cette période, où les éléments néolithiques jouent encore un rôle important, et où il ne peut être question d'une interruption soudaine et totale entre les époques précédentes et suivantes.

La subdivision régionale de la Serbie, dûe à sa situation géographique et qui déjà commence à se faire sentir vers la fin du néolithique, et à présent tout à fait certaine: le Sud, la vallée de la Morava, entre déjà à cette époque dans le cadre du bronze ancien, au sens balcano-anatolien de ce terme, tandis que la situation en Serbie de l'Ouest, reste encore insuffisamment élucidée. Ce n'est qu'au Nord, dans les régions danubiennes et de la Pannonie du Sud (Voïvodine), que les groupes de transition peuvent être observés avec certitude.

1. LE GROUPE DE BODROGKERESZTUR

Ce groupe, bien connu dans le Nord du Banat (4), est répandu surtout hors de notre pays, en Hongrie. Ce n'est donc que les régions, périphériques de son extension qui se trouvent englobées par notre territoire.

A la liste des découvertes et stations de ce groupe, déjà dressée antérieurement par l'auteur (6), il faut ajouter aussi:

Biserne Obala à Nosa près de Subotica. Nécropole en partie fouillée (7).

Batajnica, près de Zemun, où l'on découvrit entre autres objets, un couvercle pouvant être attribué à notre groupe (8)

Progar, près de Zemun. Pendeloque en or, conservée aujourd'hui au Musée archéologique de Zagreb (9).

Il est également possible qu'un vase provenant de Dubravica—Margum, à l'embouchure de la Morava, doive être attribué à notre groupe, sa forme correspondant à celle du „pot au lait“ de Bodrogkeresztur, son ornementation étant toutefois sensiblement plus riche(10).

On connaît dans le Banat du Nord des agglomérations du groupe de Bodrogkeresztur, dont la plus importante, celle de Prkos à Crna Bara, se trouve sur le bord d'un ancien étang, aujourd'hui desséché. On y observa l'existence de deux niveaux d'habitation du groupe de Bodrogkeresztur, à habitations de forme quadrangulaire disposées parallèlement, en direction Nordest-Sudouest. Les deux niveaux recouvrant une couche appartenant à la civilisation de la Tisa. Les habitations n'ont été fouillées qu'en partie. On découvrit également dans une fosse appartenant au niveau supérieur, des restes de céréales, qui malheureusement n'ont pas été conservés (11—12).

Le rapport sur les fouilles de Nosa, publié par M. Šulman, nous fournit, bien qu'incomplet, certaines données sur les rites d'inhumation du groupe de Bodrogkeresztur dans notre pays. Les squelettes accroupis sont disposés sur le côté droit (squelettes masculins) ou gauche (squelettes féminins), l'orientation des sépultures et celles d'Est à Ouest, les objets composant l'inventaire des tombes semblent également avoir été disposés d'après des règles fixes, comme c'est le cas en Hongrie. La sépulture No. 2 contenait deux épingle en or, disposées des deux côtés de la tête, comme à Jaszládany. En certains cas il a été possible d'observer des lésions intentionnelles

des squelettes. Certaines tombes contenaient enfin des os d'animaux (14—17).

Le problème de la chronologie relative de notre groupe, posé déjà par la science hongroise (Hillebrand, Tompa), dans la sens de la distinction d'une époque néolithique, voir néolithique récente (Tompa—Tisa II) (18—20) a été repris par I. Kutzian, qui à la base des découvertes de Tisapolgar-Bassatanya, soutient l'opinion d'une évolution interrompue, marquée en premier lieu par l'enrichissement de l'inventaire des tombes (21—23). Les résultats remarquables des études de Mme. Kutzian, sont appuyés également par les observations faites à Crna Bara. La différence dans l'inventaire des deux niveaux d'habitation se manifesta en premier lieu, par la technique supérieure de la céramique du niveau plus ancien, possédant une couverte lisse et parfois brillante. Les protubérances en forme de mammelons sont également à la phase plus ancienne de dimensions plus importantes, se recourbant vers le bas, ce qui correspond aux observations de Tompa sur sa prétendue phase Tisa II (26). Le même niveau possède enfin, outre différentes formes d'écuelles, la coupe à pied (Pl. I, 1), des vases en forme de coupe à col haut, muni de rivotubérences en forme de mammelons (Pl. I, 2—3), et un type spécial de couvercle (Pl. I, 4). Les deux dernières formes disparaissent au niveau supérieur. Notons également le manque complet de la forme dite „pot au lait“ (Pl. I, 5). Il est à noter par contre que le „pot au lait“ est bien représenté parmi les formes de la nécropole de Biserne Obala, où d'autre part la coupe à pied a entièrement disparu. L'apparition d'objets en métal, ainsi que la régularité des rites d'inhumation, viennent à l'appui d'une date tardive de notre nécropole (27—29). Il nous semble donc possible de distinguer dans le groupe de Bodrogkeresztur trois phases, à savoir:

Bodrogkeresztur I — Crna Bara niveau inférieur

Bodrogkeresztur II — Crna Bara niveau supérieur

Bodrogkeresztur III — Biserne obala

La datation de certains sites de notre pays n'en reste néanmoins pas moins incertaine. C'est ainsi que les découvertes de Čoka et Srpski Krstur, paraissent devoir appartenir à différentes phases de notre groupe. Les vases du type Pl. I, 2—4, représentent des formes locales dans la région du Moriš, comme ceci a déjà été supposé par Patay (32).

Pour la chronologie relative de Bodrogkeresztur, dans le cadre de l'époque de transition, c'est tout d'abord aux constatations faites à Kiskörös, où des sépultures de notre groupe avaient été creusées dans une couche du groupe de Baden, qu'appartient une importance particulière (32—34). Les coupes à deux anses du type de Bubanj—Hum, dont l'origine a été recherchée de façon injustifiée par Tompa dans le groupe de Jordansmühl (35—36), sont également importantes à ce sujet. Elles appartiennent d'ordinaire en Hongrie aux phases évoluées de Bodrogkeresztur, un exemplaire de Srpski Krstur pourrait toutefois appartenir à notre phase Bodrogkeresztur I, étant donné son exécution fine et l'existence de restes de cette époque sur le site en question.

L'origine du groupe de Bodrogkeresztur, doit selon toute vraisemblance être recherchée dans celui de Lengyel (39), quoique certaines formes, tel la coupe de la variante de la région du Moriš, se rattachent à la civilisation Tisa (40). Une influence pontique semble en tout cas indéniable et paraît se manifester dans les lames en silex, pou-

vant être poursuivies jusqu'à Mariupol (41—45), ainsi que dans les rites d'inhumation déjà étudiés par nous (46). Ces derniers éléments sont particulièrement notables dans le groupe de Decia Mure; su lui, qui ne peut être considéré comme identique en tout point à celui de Bodrogkeresztur (47).

2. LE GROUPE DE BADEN-KOSTOLAC

Cette dénomination nous paraît être justifiée du fait qu'elle comprend en soi un nom dénotant la parenté générale de tous les éléments compris sous le nom du groupe de Baden, ainsi qu'un autre marquent l'importance de l'élément local dans le cadre de ce groupe (Kostolac). Il serait donc possible de même, de parler d'un groupe de Baden—Pezel pour la Hongrie (48—49).

Le groupe est représenté en premier lieu dans les régions de Bačka, Srem et dans le Banat du Sud. Les listes de découvertes et stations de ce groupe connues jusqu'ici (50—51), sont à compléter par Dobanovci (54) et Hrtkovci—Gomolava (55), ainsi que par Rimski Šančevi (Fossés romains) dans les régions de Bačka et Srem (53). Certaines découvertes de Zemun—Prigrevica (56), ainsi que celles de Vračevgaj et Skorenovac, dans le Banat (57), appartiennent à la même époque. La station de Mokrin—Hegedüs, se trouve dans le Banat du Nord, dans la région d'extension du groupe de Bodrogkeresztur, à laquelle appartiennent aussi Srpski Krstur et Bordjös, lieux de découverte d'éuelles à deux compartiments du type de Baden (58—60). Sur la rive droite du Danube (61) on devra noter également les stations et découvertes de Žuto Brdo, Kurvin Grad, Prahovo, Kličevac (62—64) et Saraorci (fouilles de D. et M. Garašanin en 1957), ainsi que, plus à l'intérieur, celles de Đurđevo—Glavica et Jasička Čuka à Gornje Komarice (65). Plus au Sud, le groupe n'est représenté que par des objets isolés, probablement d'importation à Aleksinac—Jelenac, Velika Humska Čuka, Vratište, Malča—Kovanluk, Vrmdža (67—68) et surtout à Bubanj (69), enfin par un vase de Pločnik (fig. 3, 1) Des objets isolés du groupe de Baden—Kostolac de nous sont également connus de Komotini (Thrace) et de Hagios Kosmas (Attique)—coupe à une anse (72).

Le caractère des agglomérations du groupe de Baden est assez varié: il existe des agglomérations sur terrasses, de même que sur collines, représentant des points de caractère plus ou moins stratégique (73). L'habitat en grotte ne peut néanmoins être considéré comme attesté, les découvertes de Šuplja Stena près de Beograd, paraissant appartenir à des restes d'activité minière (74). Le type d'habitation ne nous est connu incontestablement que par les découvertes de Vučedol (habitation terminée en absidie semblant être attestée de même à Hrtkovci—Gomolava) (75). Aux inhumations déjà connues, notamment celles de Bogojevo (77), on doit ajouter également les tombes à squelettes accroupis, malheureusement insuffisamment observées de Dobanovci et Skorenovac (78—79).

Les formes typiques de notre groupe en Serbie et Voïvodine sont:

1. La coupe à une anse du type à col bas ou haut (Pl. II, 2—3), les deux variantes paraissant être contemporaines (81—82), celle plus basses semblant cependant être particulièrement typique de nos régions (Pančevo, Neuzina, Rimski Šančevi) (83—84)

2. La coupe cylindrique (Pl. II, 1), connue sous le nom de Badner Schöpfer (85), représentée à Vračevgaj, Hrtkovci—Gomolava, Bubanj et Aleksinac—Jelenac (86—87).

3. L'amphore (Pl. II, 5), ornée d'ornements cannelés, incisées ou pointillées (89—90)

4. L'amphore à panse allongée en forme d'ellipse (Pl. II, 4). Il s'agit de la forme connue sous le nom de Fischbutte, apparaissant à Hrtkovci—Gomolava, Dobanovci et Šuplje Stene (91—92), ainsi que, finalement à Bubanj (93).

5. L'éuelle de profilations différentes, ornés d'incisions et d'ornements pointillés (94) Le type est représenté aussi à Mokrin.

6. Vase grossier de dimensions plus grandes, orné d'incisions disposées en rhombes (97).

Des formes plus rares sont représentées par:

7. l'éuelle à deux compartiments (Pančevo, Bordjös, Srpski Krstur);

8. Le vase quadrangulaire, apparaissant à Zemun—Prigrevica, (96—97), et apparenté en principe (forme générale, ornementation en crusted ware) aux formes du groupe Baden—Pezel (98—99)

9. La saucière (Pl. II, 6), forme extrêmement rare, connue par les exemplaires de Skorenovac, Tiszakeszi et de la vallée du Körös (Criş) (101).

10. La coupe, haute et profilée, représentée par l'exemplaire de Pločnik (fig. 3, 1) (102)

Parmi les ornements nous ne retrouvons que rarement les triangles incisés (103—104), ainsi que la peinture en crusted ware (104—105).

Il est nécessaire aussi d'attirer brièvement l'attention sur la céramique du type Kostolac, un groupe de Kostolac, n'ayant été que supposé par Milojić, est s'avérant après les recherches nouvelles, comme se bornant à l'existence de quelques éléments locaux, caractérisant le groupe de Baden dans notre pays (106). Il est à noter surtout, comme nous l'avons déjà démontré, que les stations et les objets de la région de la Morava, attribués par Milojić à ce groupe, appartiennent en réalité à la phase Bubanj-Hum II (107). Il ne reste donc qu'à souligner les faits suivants:

La céramique dite de Kostolac est caractérisée en premier lieu par des éuelles profilées (108), dont l'ornementation exécutée par incisions profondes et entailles (Furchenstich), comprend des motifs en échiquier (109), des motifs étoilés (110), enfin des ornements en forme de rectangle (111), qui, d'ordinaire ne sont pas enquadrés (112). Sa chronologie relative est fixée stratigraphiquement à Vučedol, où elle apparaît dans les couches récentes de Baden (113). Les observations faites à Rimski Šančevi et Perlez, où dans les fosses, la céramique Kostolac fait défaut (114), de même que celle de Saraorci, où il existe des fosses à céramique Baden et d'autres contenant des matériaux Kostolac, viennent aussi à l'appui de cette chronologie.

Les objets en métal, pouvant être attribués incontestablement au groupe de Baden—Kostolac, sont très rares. Notons l'existence d'une hache plate, dans la sépulture déjà mentionnée de Dobanovci.

Les problèmes de la chronologie relative et absolue de notre groupe ont déjà été traités par la science hongroise (116). La stratigraphie de Vučedol, Zok et Sarvaš, démontre qu'il précède le groupe de Vučedol (117), les observations faites à Bodzaspert et Kiskörs sont importantes pour les rapports chronologiques avec Bodrogkeresztur. On doit tenir compte aussi d'un certain parallélisme des deux groupes (118). Ajoutons à ces faits, les observations de Skorenovac, où dans une tombe avec une amphore du type Baden—Kostolac on découvrit un vase à deux anses apparenté à ceux du type de Peramos (119). A Bubanj les objets du type Baden—Kostolac apparaissent à la phase Ib (120), et se rencontrent à Jelenac à la phase II. Les objets du type Kostolac étant plus récents que les débuts de notre groupe, il est à présumer que celui-ci commence déjà à la phase Ia, c'est à dire

quelque peu avant 2000 avant n.è. Cette constatation est appuyée par le découverte de Hagios Kosmas (EH. III) (121), ainsi que par les moules pour poignard de Sarvaš (122), d'un type connu du dépôt de Poliochni (123) et des Hut—graves des steppes (124—125).

Les origines du groupe de Baden—Kostolac, doivent être expliquées selon toute vraisemblance par l'évolution des groupes balcano-anatoliens du néolithique récent (Vinča, Lengyel etc.), sur le territoire desquels il s'est développé probablement indépendamment. Ceci expliquerait de même les fortes différences locales dans le cadre de notre groupe (126—130).

3. LE GROUPE DE VUČEDOL

Ce nom nous paraît mieux fondé que celui de civilisation de Slavonie (131—132), pouvant faire croire à une génèse du groupe en Slavonie, qui n'est nullement prouvée.

Le groupe n'est connu que dans une petite partie du territoire serbe, en Srem, où les stations de Rakovac, Bećmen et Deč ne semblent point lui appartenir, et où les listes déjà connues (134), doivent être complétées par Gradac à Belegiš et par les découvertes du cimetière de Zemun et de Zemun—Prigrevica, ainsi que par les matériaux nouveaux ou anciennement inédits de Ruma et Hrtkovci (136—137). En Serbie le groupe est représenté dans les stations déjà mentionnées de Đurđevac et Gornje Komarice. Les vases de Priboj sur la Lim, ne doivent, pas lui être attribué (139a).

Les agglomérations de notre groupe se trouvent souvent sur des collines, comme dans le cas du groupe de Baden—Kostolac, par exemple à Gradac—Belegiš (140—141). Les matériaux de Serbie et Srem n'apportent point de contribution importante à la connaissance de notre groupe, répétant plus ou moins les types déjà connus. Leur exécution souvent grossière correspond à leur situation périphérique (142). De même, pour la chronologie, ces matériaux ne sont pas d'un grand apport. Les découvertes de Đurđevac et Gornje Komarice ne sont pas aptes à fixer un synchronisme avec Baden—Kostolac, les fouilles exécutées à ces endroits ayant été de moindre importance, et les couches étant certainement bouleversées, comme dans les „Gradine“ de Bosnie et de Serbie de l'Ouest (143). Ici, comme du reste dans les autres régions où le groupe de Vučedol apparaît, nous ne trouvons aucune preuve de son existence jusqu'au bronze récent, ni de son rôle dans la formation des civilisations illyriennes (144).

D'autre part, le manque de découvertes dans le Banat paraît contraire à l'hypothèse des origines orientales du groupe, malgré les analogies frappantes, connues en Russie du Sud (145—149).

La question des origines de notre groupe ne peut, pour le moment être élucidée. Sa formation en Slavonie, n'est pas très vraisemblable, étant donnée l'existence dans cette région du groupe de Baden—Kostolac, qui, probablement, s'est développé en partie sur place (151—153). Son origine à l'intérieur des Balkans (Bosnie, Dalmatie), pouvant peut-être trouver un appui dans l'existence du groupe en Bosnie et d'éléments apparentés en Dalmatie (154—157), n'est prouvé par aucun élément plus ancien dans ces régions, permettant d'expliquer le caractère et la génèse du groupe. Il nous paraît donc probable que celui-ci se soit développé dans les régions des Alpes et de la Pannonie du Sud, d'où plus tard, il se serait répandu, par les vallées des grands cours-d'eau (cf. la carte chez Korošec, n. 160). Ce n'est qu'au cours de son évolution que le groupe aurait atteint l'intérieur des Balkans, ce qui, pour les découvertes de Serbie centrale, isolées dans ces régions, nous paraît être incontestable.

4. HACHES EN CUIVRE

Les haches en cuivre ont déjà été traitées en détail par l'auteur (162). Nous nous contenterons donc de compléter les listes de découvertes de haches cruciformes à douilles (cf. aussi n. 163—164), par les découvertes suivantes:

En Serbie—Golubac, Mokra, près de Bela Palanka, type II, 2b2, Miroč, type II, 2bl (166), Negotin, type II, 2bl, Obilićevo (région de Kosovo), type II, 2b2, Takovo (Serbie de l'Ouest), type II, 2b2.

Dans le Banat—Banatski Karlovac, type II, 2b2, Barice, type II, 2b2, Bela Crkva, type II, 2b2 et III, 1, Veliko Središte, type II, 2al et II, 2 b2, Vršac—Rasadnik, Type III, 3, Vršac—Rit, type II, 2bl et II, 2b2, Izbište, type III, 1; Mramorak, type II, 2al (pour les types en question cf. n. 162).

Notons surtout l'existence de deux types nouveaux:

Type 1, 4 hache marteau, à bout en forme de marteau allongé et cylindrique, découverte à Sidrija, Serbie de l'Ouest (fig. 1 cf. aussi p.). Le même type est connu à Čoka, en Roumanie (Beseneu), ainsi que d'un dépôt de Split (168—170). Ce dernier peut être rattaché chronologiquement au groupe de Bodrogkeresztur, étant donné qu'il contient aussi une hache semblable à celle de la sépulture No. 16 de Jasziadany, et des parures en or identiques à celles de la même nécropole et du dépôt de Tisza—Szollós (171—176).

Double-hache, découverte aux environs de Niš, de forme plate à deux tranchants égaux et non-élargis, renforcement annulaire à la douille, et traces de coulage (Gusnacht) (fig. 2 cf. aussi p.). La subdivision typologique des doubles-haches les plus anciennes peut être opérée dans ses grands traits de la façon suivante:

I, type simple avec variantes: I, la sans renforcement annulaire à la douille (Chamaezi, moule de Mallia (179—180); I, 1b—notre type fig. 2; I, 2; type à axe) angulaire (Tarsus—Gozlù Kule) (181).

II type à tenants élargis comprenant: II, la variante sans renforcement annulaire à la douille (Platanos) (182); 1b, avec renforcement (p. e. Kozorezovo—Russie) (183).

Une date approximative pour notre double-hache est fournie par la datation suffisamment précise de la variante I, la, appartenant à Chamaezi et Mallia, au MMI (185—186). Les dates proposées pour la variante I, 2 n'en sont pas du reste très éloignées (187).

Les haches cruciformes apparaissent dans le cadre de différents groupes de civilisation (Bodrogkeresztur, Schneckenberg B, en Serbie dans d'autres groupes encore non identifiés), il est à présumer qu'elles proviennent de certains centres métallurgiques, d'où elles ont été dispersées par voie de commerce, dans des régions souvent très éloignées, comme le Meklenburg (189). Il est possible que ces centres se soient trouvés dans la région de Bor ou de Baia de Aramu (190). Il est toutefois possible aussi, qu'ils agissent de centres moins importants et ne pouvant jouer un rôle dans la métallurgie moderne (191). La question ne peut être résolue que par des analyses précises du métal dont les objets ont été fabriqués.

5. PROBLEME DE LA CÉRAMIQUE CORDEE

Il est aujourd'hui certain, qu'il n'y a pas eu dans le Sud de la Pannonie et dans les Balkans, d'invasion des porteurs de la céramique cordée, venant d'Europe Centrale (193). Les objets attribués... à cette céramique en Croatie et en Slovénie (Ljubljansko Barje), appartiennent en réalité à la Litzenkeramik, comme ceci a été prouvé récemment (194—196).

Nous nous arrêterons ici à un vase découvert dans un tumulus près de Srpski Krstur, et paraissant, d'après les données très incertaines du fouilleur (198), provenir d'une tombe à incinération. Le fait que le remblai du tumulus contenait des fragments du groupe de Bodrogkeresztur, fournit un terminus post quem pour ce vase, certainement plus ancien que ceux du type Tolvadia (199—200).

Selon notre opinion le vase ne peut pas être rattaché à la céramique d'Europe centrale, mais bien plutôt aux tombes des steppes (cf. aussi les opinions de A. Mozsolics et J. H. Gaul, n. 202—203). Bien que nous ne possédions

pas la bibliographie nécessaire, il est possible de trouver en Russie du Sud certaines analogies (208a—210). Notons aussi, que des tombes apparentées à celles des steppes sont connues aussi en Roumanie, se propageant même jusqu'à l'Olténie et à la Transylvanie (205—207). Il est possible que le vase de Srpski Krstur, appartienne à un groupe encore insuffisamment connu dans le Banat (tumuli de cette région). Il pourrait en ce cas avoir de l'importance pour l'étude du problème indoeuropéen.

Milutin GARASANIN

СТУДИЈЕ ИЗ МЕТАЛНОГ ДОБА СРБИЈЕ

IV

ОСТАВА ИЗ ЈАЊЕВА НА КОСОВУ

Везе између наше земље и Грчке у праисториско доба за извесна и то нарочито старија раздобља, већ су детаљније и више проучаване, тако да се у датим оквирима могу вршити допуне особито у детаљима. Тако је например показано да се најстарија неолитска култура наше земље, старчевачка, може уврстити у један предњеазиски комплекс раног неолита¹, који се преко Грчке повезује са развојем у Панонији. Даља истраживања показала су ширење тога комплекса као предњеазиско-медитеранског² или циркуммеди-теранског³, и у унутрашњости Балканског полуострва, и по обалама Медитерана, како на европској, тако и на афричкој страни, до Шпаније. Следећа неолитска култура у Србији — винчанска, такође улази у један широки балканско-анадолски комплекс млађег неолита, који се простире од Мале Азије до далеко у Средњу Европу. У оба случаја изнето је убедљивих аргумента за повезивање поменутог комплекса са југоистоком, где би се имало тражити његово порекло⁴. Међутим, дефинитивна решења не зависе у потпуности, нити се могу добити само материјалом из наше земље, већ се веома често везују за мање или више суседна подручја, у којима пак често недостају најбитнији елементи и подаци о материјалу, укључујући ту и стратиграфске податке⁵. Тако су проблеми везани за бугарски материјал доскора били из ових разлога скоро потпуно нерешиви, омогућујући само добијање најопштијег увида⁶. Но и на нашем терену постоје још увек знатне празнине које се тек у најновије време почињу попуњавати. Тако је област Косова и Метохије доскора била ван оквира планског проучавања, док важан материјал који она пружа, умногоме осветљава везе

и пут утицаја са југа и истока, претстављајући како изгледа, његов значајан чвор⁷.

Нешто млађи периоди, особито бронзано доба, пружили су, изузев за извесне фазе у Поморављу⁸, још увек мало материјала за испитивање тих веза и утицаја. Ова констатација у потпуности се односи и на подручја ван Србије, напр. Босну.

Од свих периода металног доба највише материјала за утврђивање веза са Грчком пружа млађи Халштат, период Халштат D, по средњеевропској хронологији. Тако је чист грчки импорт познат и са Гласинца, а посебно из Македоније, која је својим Требеништем дала ванредног материјала у том погледу. Значајни су и од раније познати налази из Радолишта⁹, или они на Св. Еразму код Охрида¹⁰. Овде треба поменути и налазе из Демир Капије и оне на некрополи у Српцима—Петилепу¹¹. Са територије Србије од особитог је значаја ново откривена остава из Новог Пазара¹². У свим поменутим случајевима поставља се питање издвајања оригиналног грчког импорта, предмета насталих под грчким утицајем и оних чисто варварске провениенције¹³. Посебне проблеме претстављају такође питања као што је грчка колонизација Јадранске обале¹⁴, или проблем дубљег продирања извесних облика предмета, рађених у Грчкој специјално за варварска племена, дубље у унутрашњост Балкана на Илирску територију, као што је случај са илирско-грчким шлемовима¹⁵.

У ранијим фазама халштатског доба везе су такође несумњиве, иако се у већој мери наилази на елементе који из унутрашњости Балкана продиру ка југу и улазе у склоп халштатске културе широког подручја

¹ D. Arandjelović—Garašanin, Starčevačka kultura (1954), passim.

² M. Garašanin, Glasnik zemaljskog muzeja N. S. XII (1957), 201 и д.

³ A. Benac, ibidem, 41 и д.; V. G. Childe, Dawn of European civilisation, 6 ed. (1957), 265 и д.; L. Bernabò—Brea, Sicily before the Greeks (1957), 38 и д.

⁴ D. Garašanin, op. cit; M. Garašanin, Glasnik zemaljskog muzeja N. S. IX (1954), 5 и д.

⁵ Тако например, за ситуацију у Бугарској уп. J. H. Gaul, Bulletin of American School of prehistoric Research 16 (1948), passim.

⁶ Тек у најновије време бугарски материјал почeo се обраћивати из аспекта модерних стратиграфских проучавања, чиме се међутим отворио низ нових проблема у вези синхронизације неолитских култура Балкана. Уп. Г. Георгиев, Из живота и култура на првите земеделско-скотоводни племена в България (1957), 13 и д.

⁷ Приликом рекогносцирања области Косова и Метохије у оквиру Археолошког института САН, под руководством М. и Д. Гараšanin, откривено је више праисторискних локалитета, међу којима је особито важан онај старчевачке културе код Витине. Уп. и R. Galović, Glasnik Muzeja Kosova i Metohije I (1956), 207 и д.

⁸ Овде мислим првенствено на резултате ископавања на Бубињу и Великој Хумској Чуки, као и на познији материјал са мањих ископавања у Слатини и Параћину.

⁹ Материјал у Народном музеју у Београду, непубликован. Ископавања М. Гробића.

¹⁰ W. Unverzagt, Germania 32 (1954), 19 ff.

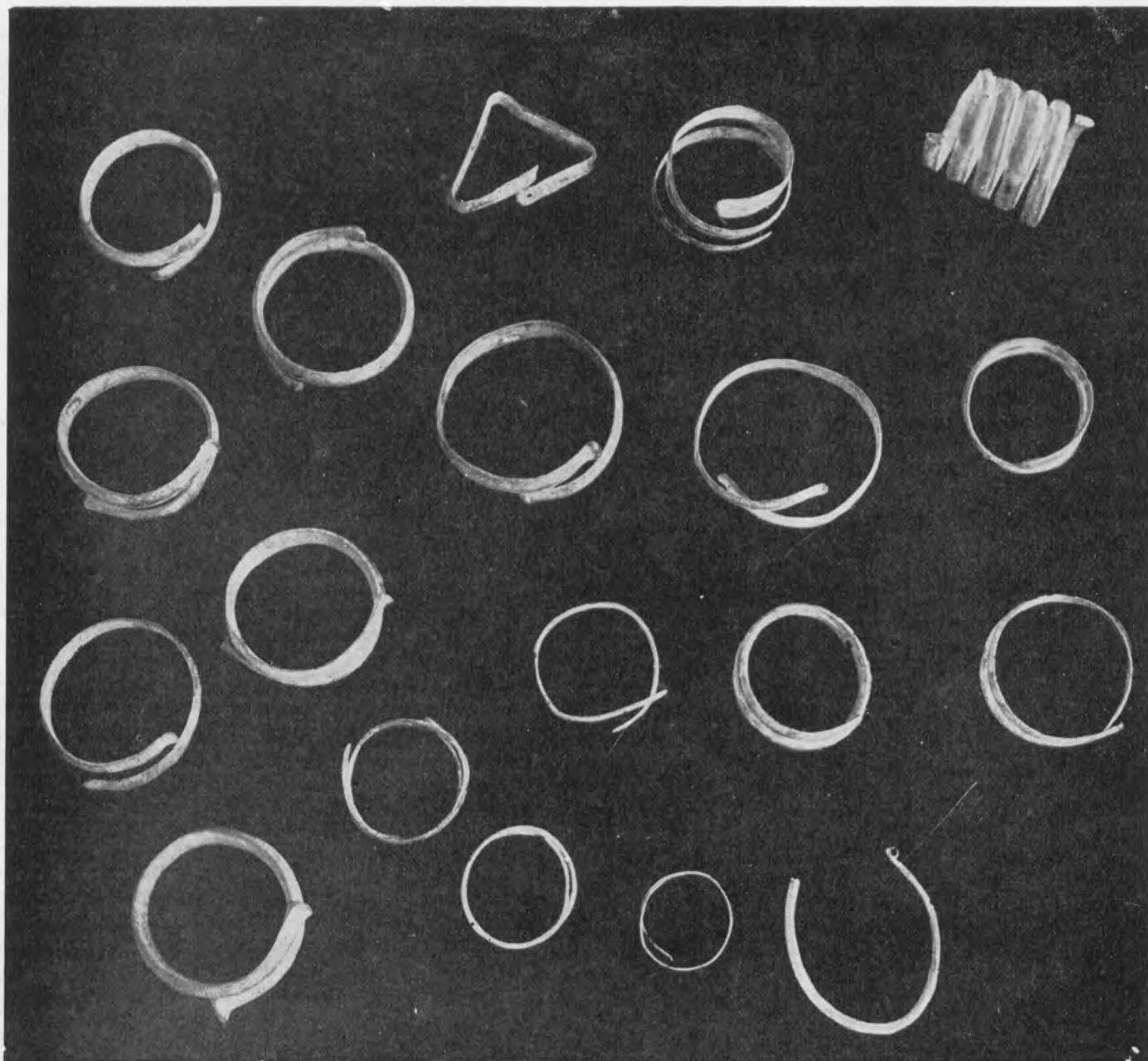
¹¹ Ископавања П. Мачкића и Д. Симоске.

¹² Откривена 1957. Сада у Народном музеју у Београду.

¹³ Уп. Lj. Popović, Katalog nalaza iz Trebeništa (1956), passim

¹⁴ За општу оријентацију уп. П. Лисичар, Crna Körkira (1953), passim.

¹⁵ M. Garašanin, Vesnik Vojnog muzeja JNA 4 (1957), 37 и д.

Сл. 1 Остава из Јањева, Народни музеј у Београду — Abb. 1. Hortfund von Janjevo. Nationalmuseum Beograd

Западног и Средњег Балкана. Овде пре свега долази питање веза нашег Подунавља и његове дубовачко—жутобрдске групе са појавама дубоко у Грчкој, као на Кераменкосу¹⁶, затим питање налаза са карактером изразито босанско-македонског халштата који су учинјени у вотивним оставама испод грчких храмова, и у средњевропском смислу припадају већ развијеном халштату¹⁷.

Зато је, а нарочито у вези са овим последњим проблемом налаз из Јањева о коме ће овде бити речи, важан у том смислу, што показује аналогије са материјалом из Грчке с једне стране, везујући се међутим, другим својим одликама чврсто за већ познати материјал са уже територије Србије¹⁸.

¹⁶ V. Milojčić, Archäologischer Anzeiger, (1949/50), 13 и д.; М. Гарашанин, Рад војвођанских музеја 2 (1953), 67

¹⁷ Milojčić, loc. cit.

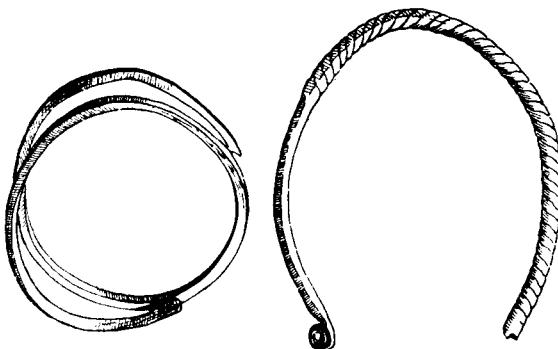
¹⁸ Д. Гарашанин, Каталог метала, Народни музеј у Београду, Праисторија I (1954), 35—36, Т. XXI, LVIII, 1—8. Инвентарски бројеви 4192—4211.

¹⁹ М. Гарашанин, Старинар НС. V—VI (1954—1955), 29 и д.

О условима налаза не зна се ништа. Стога је несигурно да ли он припада остави или гробу. Ипак се са већом вероватношћом може претпоставити да се ради о остави, и то из два разлога. Први би био што се у налазу из Јањева у већем броју понављају извесни одређени облици предмета, особито гривне, што налазимо и код познатог налаза из Куманова, који припада истом времену, а очигледно је такође остава.¹⁹ Друго стога, што гробови овога периода познати са више налазишта у Македонији, немају богатих и обилних гробних инвентара²⁰. Ово важи и за гробове у Радању где су новим ископавањима потврђене овакве констатације²¹. За Народни музеј у Београду предмети су набављени 1934 године. Цео налаз (сл. 1—6) садржи

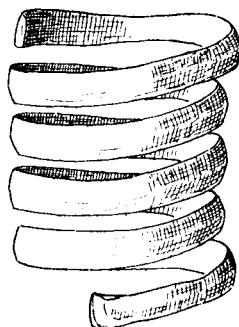
²⁰ Ibidem

²¹ Ископавања 1956 под руководством Д. Гарашанин и 1957 под руководством Д. и М. Гарашанин. Том приликом откривени су и гробови са затвореним инвентаром и бронзаним предметима. У једном од њих нађена је између осталог и гривна која се може везати за јањевски тип, заједно са фибулом несумњиво развијеног халштатског периода. Гробни инвентари оскудни су међутим по количини материјала. Материјал у музеју у Штипу.

Сл. 2 Предмети из оставе у Јањеву — Abb. 2 Gegenstände aus dem Fund von Janjevo

шест наруквица једанаест гравни, један комад у троугао савијеног бронзаног лима и један мали торквес²². Као што се из тога види, главну врсту предмета овог налаза представљају наруквице и гравне. Наруквице су од бронзаног лима или бронзане жице четвртастога пресека, док су све гравне типа са укрштеним крајевима, чији су завршени јаче наглашени или проширењи у облику печата. Оне могу бити елиптичног или троугллог пресека, са мало испупченим странама, или су пак, као што је случај са инв. бр. 4210 конкавног пресека, са другом (унутрашњом) страном углавном равном. Фрагментовани торквес је типа са зачинутим крајевима²³ и изведен од тордиране жице.

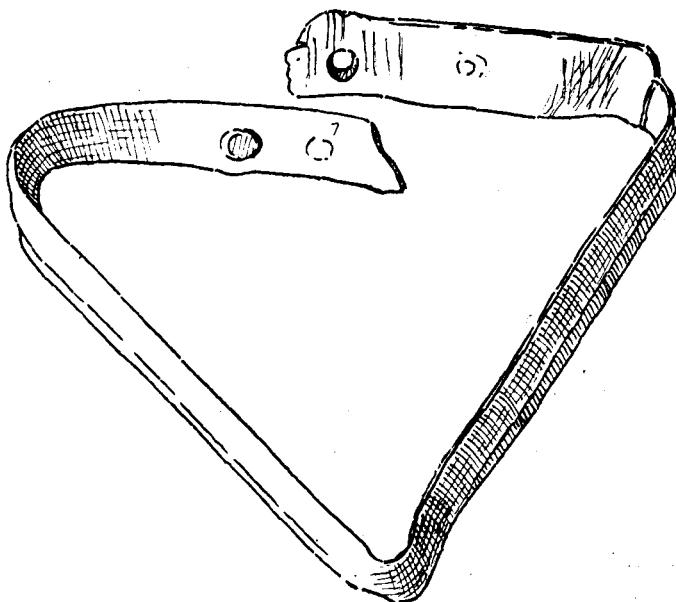
Сл. 3. Наруквица из Јањева. — Abb. 3 Armband aus Janjevo

Облици огрилице и наруквица представљају један сасвим уобичајени тип на нашем материјалу²⁴. Што се тиче гравни са укрштеним крајевима, оне су добро познате у развијеном халштату Босне, особито Доње Долине, и Македоније. Налазе овог типа на тој територији обрадио је М. Гараџанин, показујући и могућност њиховог поузданог датирања у Халштат С²⁵. Нарочиту пажњу међутим, заслужују елементи орнаментике на чији карактер и могућност порекла досада није довољно указано.

Као главни елементи ове орнаментике истичу се концентрични кружићи распоређени у метопска поља издвојена међусобно вертикалним цртама. Другу врсту мотива представљају тачкасто изведене цик-цак или укрштене линије (сл. 5—6). Сличну орнаментику налазимо на познатим гравнама типа Гучево, Барајево, Јајчић (сл. 7)²⁶, које су у новије време на територији Србије нађене у још неким оставама, например оној из Брајковића код Косјерића и Обајгоре код Т. Ужица²⁷. Иако је облик ових гравни различит од облика Јањевских и уопште оних Халштата С о којима је овде реч, у орнаментици постоји несумњива сродност. Тако пре свега део јањевских налаза са гравнама типа Гучево, Барајево, Јајчић, повезује основни принцип дељења орнамента у метопе, издвојене вертикалним пругама. И у самим мотивима по-

стоји несумњива сличност која се манифестије у примени концентричних кругова, укрштених пруга и цик-цак линија. При томе међутим, пада уочи чињеница, да је орнаментика типа Гучево, Барајево, Јајчић раскошнија и богатија, као и факат да су гравне тога типа мањом масивније од јањевских. Тако се код поменутих гравни укрштене пруге понављају у више мањих по ширини гравне, те чине сложенији систем. Концентрични кругови никада су овде повезани и у облику спирала са тангентама (сл. 7, 5, 9).

Гравне типа Гучево, Барајево, Јајчић улазе у општи комплекс орнаментисаног накита раног халштатског периода, периода поља са урнама у средњеевропском смислу, који је добро заступљен на Балканском полуострву. Оваква богата геометријска орнаментика појављује се, како засада видимо, у

Сл. 4 Бронзани лим из Јањева, — Abb. 4 Bronzblech aus Janjevo

разним варијантама, чије значење и хронолошки однос не можемо увек у потпуности сагледати. Да поменемо само да се богата геометријска орнаментика, иако у детаљима различита, јавља на богатим шакастим гравнама²⁸, као и на низу босанских налаза чији је један изразит пример мач из Великог Мошуња²⁹.

Осврнемо ли се на датирају овога геометријског стила орнаментике, видимо да је она могућа, делом прецизније, делом оквирно. Тако гравне типа Гучево, Барајево, Јајчић, припадају периоду Халштат А. Овакво датирање потврђује например, остава из Весеаска, где су гравне овога типа нађене са једним келтом типа Халштат А³⁰. У истом смислу указује и већ поменута остава из Обајгоре, којој припада и једно копље пламенастог типа, такође типично за исти период³¹. Иако у Доњем Подунављу и уопште пределима источне Паноније, па вероватно и у унутрашњости Балкана, издвајање периода Халштат А и В није ни приближно онако сигурно као даље према Западу, јер се овде често у истој остави налазе типични облици Халштата А и В³², чињеница да се у два случаја гравне

²² Д. Гараџанин, loc. cit. и одговарајуће илустрације.

²³ Нетачно је тврђење D. Berciu-a, Apulum I (1939—1942)

57 и д. да торквес припада типу са завршетком у облику слова Г.

²⁴ За ове облике предмета и њихово датирање уп. М. Гараџанин, Историски гласник (1951), 3—4, 45 и д.

²⁵ Старинар, loc. cit.

²⁶ Д. Гараџанин, op. cit., 15—17, T. LIV

²⁷ Материјал у музеју у Т. Ужицу, непубликован.

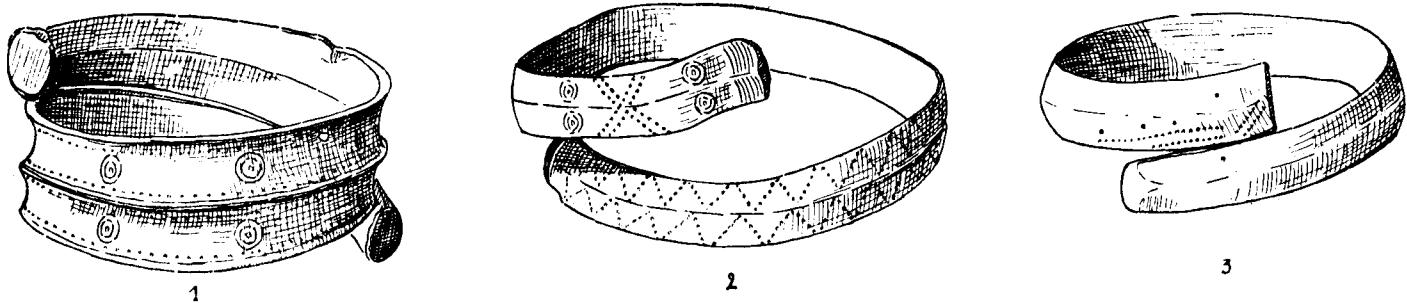
²⁸ Д. Гараџанин, op. cit., 65—66, T. LXI

²⁹ С. Truhelka, Glasnik zemaljskog muzeja XXV (1913), 325 и д.

³⁰ M. Moga, Annuarul instituti di studii classice IV (1941—1943), 262 и д., сл. 2a

³¹ Уп. нап. 27

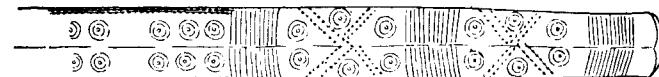
³² Због овакве ситуације сматрам подеснијим да се пре него што би се имао увид у целокупни материјал, територија које су упитању не приступа у спорним случајевима финијим хронолошким разврставањима на основу само једног дела тога материјала, како то чини Z. Vinski, Opuscula archaeologica I (1956), 57 и д.

Сл. 5 Гривне из Јањена — Abb. 5 Armbänder aus Janjevo

типа Гучево, Барајево, Јајчић појављују у налазима само са типичним облицима Халштата А без оних Халштата В, говори у прилог ране датације. Налаз из Великог Мошуња и гривне шакастог типа, G. Meghart приписује Халштату В³³.

У прилог раном датирању почетака геометриске орнаментике на поменутим врстама средње и западно-балканског накита, говори и повезивање те орнаментике са оном на керамици дубовачко-жутобрдског типа. Ова сличност је толика, да се извесне разлике понајпре могу протумачити само преношењем орнаментике са једне врсте материјала у коме је рађена на другу. У принципу у оба случаја карактеристичан је *horror vacui*, као и примена геометричких мотива. Концентрични кругови и спирале са тангентама, изломљене линије повезане у ромбична поља на гривнама типа Гучево, Барајево, Јајчић, или гирланди и шрафирани троугли на шакастим гривнама³⁴, појављују се на дубовачко-жутобрдској керамици делом као аплицирана претстава накита, например на једној урни

Сл. 6 Детаљ бронзане гривне из Јањева — Abb. 6 Verzierung eines Armrings aus Janjevo

из Дубовца³⁵, делом као преображената орнаментика, изведена урезаним линијама богато испуњеним белом инкрустацијом, која потискује у други план облик суда и његову површину. Дубовачко-жутобрдска група, као и низ других група Доњег Подунавља, датирана је оквирно у период од средњег бронзаног доба-бронза В, до халштата А³⁶, при чему је засада још немогуће извршити прецизнију поделу на извесне фазе развоја како облика, тако и орнаментике. Но свакако је могуће да са моментом губења овако богатог украсавања на посуђу, орнаментика истога стила и карактера бива пренета на богато украсени накит.

Орнаментика јањевског накита далеко је сиромашнија, како смо то у ранијем излагању показали. Узме ли се у обзир да јањевске гривне припадају периоду Халштат С, може се она сматрати као израз дегенерације богате орнаментике ранијег периода и њен последњи изданик, онако као што у Грчкој, готово у исто доба, престаје геометрички стил и долазе до изражавања нови видови орнаментисања.

³³ Bonner Jahrbücher (1942), 47 (442) и д.

³⁴ D. Garašanin, op. cit., T. LXI. На примерку Т. LXI, 8. налази се и орнаментат концентричних кругова.

³⁵ N. Vulić—M. Grbić, Corpus vasorum antiquorum, Jugoslavie fasc. III (1937), T. 28, 3

³⁶ M. Garašanin, Naučni zbornik matice srpske 2 (1951), сеп. 1 и д.

³⁷ J. Hampel, A bronzkor emlekei magyaronban II, T. 144—150; H. Dumitrescu, Dacia V—VI (1935—36), 195 и д. сл. 12

Празнина између периода у коме се јављају гривне типа Гучево, Барајево, Јајчић и времена јањевских гривни, може се међутим прећи у Халштат В, уколико се оно може узети као тачно, иако се јањевска орнаментика уже везује за гривне типа Гучево, Барајево, Јајчић. Међутим поред тога, овде се мора обратити пажња на још два момента. Један од њих претстављају велике оставе-ливнице, у којима се често налазе поред млађих објеката и они из старијег доба, који су били прикупљени ради прераде. Такав је случај например са познатом оставом из *Spanlaca* (*Ispanlaka*), где се између остала, налазе и гривне типа Гучево, Барајево, Јајчић, иако је остава несумњиво млађег датума³⁷. Други момент извесна хетерогеност појединих остава са наше и суседних територија, на коју је указао З. Вински у својој обради оставе из Адашевца³⁸. У истом смислу указује и још једна досада непубликована остава, такође из Јањева³⁹. У овој остави налази се између остала, један торквес идентичан са оним из наше јањевске оставе, а постоје и гривне истога карактера, као и једна фибула с кугластим испупчењима на луку, аналогна оној из Рудоваца, и карактеристични делови коњске опреме. Остава се према томе може датирати у Халштат С, иако јој припада и један келт несумњиво старијег датума⁴⁰. На овакву датацију јасно указује и поклањање у карактеру материјала са оставом из Јањева у Народном музеју у Београду. Како ни за ову другу оставу услови налаза нису ближе познати, могло би се поставити чак и питање, да ли се можда не ради о деловима исте оставе распарчане и продате на разне стране. Други је проблем како протумачити појаву извесних страних елемената као делова коњске опреме, у овом инвентару једне косовске оставе. На проблем појаве таквих хетерогених елемената „западних“ и „источних“, већ је указивано у нашој археолошкој литератури⁴¹. За њега се још увек не може наћи одговарајуће решење.

За датирање оставе из Јањева напротив, највећи значај имају аналогије из Грчке и то међу материјалом који потиче из остава нађених испод античких храмова и који је такође обилно заступљен у збиркама музеја Бенаки, у главном обележен као да потиче са Халкидике и из Македоније⁴². Иако један мањи део тога материјала долази са територије југословенског дела

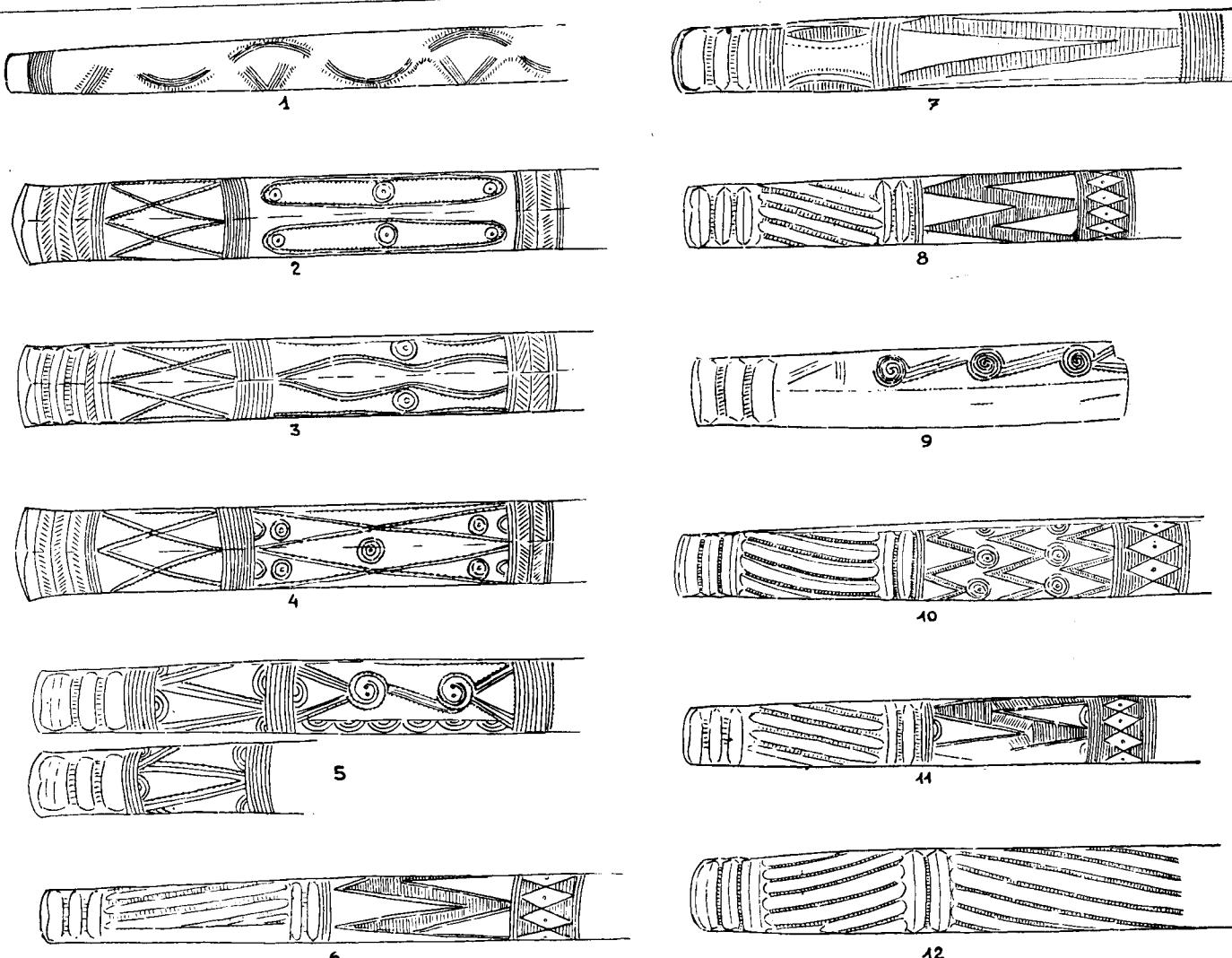
³⁸ Вински, Рад војвођанских музеја 4 (1956), 27 и д.

³⁹ Поменута код Винског, оп. cit. 39. Остава се чува у Naturhistorischesmuseum у Бечу. За скице предмета из ове оставе и обавештења о њој, захваљујем dr. Georg Kossack-у, München.

⁴⁰ Овакво датирање предлаже и Вински, loc. cit.

⁴¹ Нејасно је зашто Вински, ibidem, указујући с правом на овакву мешавину, гривне седластог облика („наногвице“), приписује „источном“ елементу, ibidem, 34. Облик иначе припада Халштату В и спада у тип Schaukelringe, који се везује за швајцарска сојеничарска насеља. Уп. E. Vogt, 50 Jahrbuch der Schweizerischen Gesellschaft für Urgeschichte (1950), 206 и д.

⁴² Уп. М. Гарашић, Старинар, loc. cit., додатак стр. 39

Сл. 7 Орнаменти на гривнама типа Гучево, Барајево, Јајчић: 1—5 Барајево; 6—8 Гучево(?); 9 Жабари или Гучево(?); 10—12 Јајчић — Abb. 7 Verzierung der Armbänder vom Typ Gučevac, Barajevo, Jajčić: 1—5 Barajevo; 6—8 Gučevac(?); 9 Žabari oder Gučevac(?); 10—12 Jajčić

Македоније⁴³, ово ништа не утиче на чињеницу да поменути налази из Грчке претстављају сигуран terminus post quem. Узмемо ли било који ближи датум, јер потпуним подацима не располажемо⁴⁴, остаје сигурно да оставе под храмовима не могу бити старије од осмог века. Томе периоду има се према томе припинати и остава из Јањева.

Налази халиштатских предмета разних облика, од којих је један део заступљен и у остави из Јањева, пружају занимљиву слику о везама нашег подручја са грчком територијом које у овом случају нису само израз трговине, или угледања примитивнијег домаћег становништва наших крајева на богату културу Грчке. Они показују да су у то време староседеоци нашег подручја, Илири, а можда и друга племена⁴⁵, стајали у тесном контакту са Грчком, указујући поштовање грчким култним местима и придржујући своје скромне дарове другим вотивним поклонима који су у ова светилишта давана. Тиме се продужује стара култна повезаност коју за ранији период показује веза култних колица из Дупљаје са митом о делфиском Аполону и Хиперборејцима⁴⁶. Нажалост, немогуће је сагледати

у потпуности све ове елементе, јер највећи део тога материјала није ни публикован ни доволно приступачан у Грчкој. Да поменемо само још један случај. Међу вотивним предметима из храма Атена Халкијкос у Спарти, налазе се и коштани и бронзани украси облика пљоснатог-колутастог накита, какав је добро познат из наших илирских некропола у Босни и Западној Србији, например из једног гроба у Ражани⁴⁷. Ипак за сва ова питања још увек се не може добити свестрани и дефинитивни одговор. Она се уклапају у широку проблематику која је постављена посебно у вези са материјалом са Керамеикоса⁴⁸. Врло ће бити значајно установити и потпуно разрадити прави однос керамике дубовачко-жутобрдског типа која је на нашем батлу позната у многим варијантама свога облика и барокне орнаментике, и грчке керамике геометристског стила. Нови налази и даља проучавања у нашој земљи морају да буду пресудни за указивање на путеве којима су ти утицаји долазили и да реше тиме једну од кључних тачака праисториске археологије, чији је значај веома далекосежан.

Драга ГАРАШАНИН

⁴³ T. Makridi, Arheologike ephemeris, (1938), 512 и д.

⁴⁴ Milojčić, op. cit., 13 и д. не прецизира из које би оставе потicala изразито јањевска гривна коју публикује.

⁴⁵ M. Гарашанин, оп. цит., 29 и д.

⁴⁶ Д. Гарашанин, Старинар Н. С. II (1951), 270 и д.

⁴⁷ М. Гарашанин — Д. Гарашанин, Archaeologia Jugoslavica II (1956), 11 и д., сл. 13

⁴⁸ Уп. нап. 16

STUDIEN ZUR SERBISCHEN METALLZEIT

IV

DER HORTFUND VON JANJEVO

Die Verbindungen Serbiens mit dem Süden und Südosten, sind in der Jungsteinzeit schon zur Genüge bekannt und ausreichend behandelt. Dagegen wurden diese Verbindungen, mit Ausnahme der frühbronzezeitlichen Bubanj—Hum Gruppe, für die späteren Perioden in weitgehend geringerem Ausmass untersucht. Allerdings liefern die bekannten Funde der Hallstatt D Periode in Serbien und Makedonien (Trebenište, Petilep bei Bitolj, Radolište, Sveti Erazmo, Novi Pazar), wesentlich mehr Angaben über den regen Handelsverkehr zu einer Zeit, wo an der Adriaküste die griechische Kolonisation schon in vollem Gang stand 9—15.

Die Verbindungen der früheren Hallstattstufen sind auch mit Sicherheit erwiesen, wie dies durch die bekannten Funde vom Kerameikos¹⁶, die bosnisch-makedonische Hallstattzeit und die Funde aus griechischen Heiligtümern erwiesen wird¹⁷.

In dieser Hinsicht ist auch der schon veröffentlichte Fund von Janjevo (Abb. 1—6) im Kossowo-Gebiet, von besonderer Bedeutung¹⁸. Allem Anschein nach darf hier von einem Hortfund die Rede sein, was durch das ständige Wiederholen einzelner Formen im Rahmen des Fundes, viel wahrscheinlicher erscheint als die Deutung als Grabfund¹⁹. Im übrigen erweisen sich auch die gleichzeitigen Grabfunde des makedonischen Bereiches als ausgesprochen arm²⁰—²¹.

Unter den Funden von Janjevo, weisen Halsring und Armspiralen solche Formen auf die chronologisch und kulturell kaum weiter zu werten sind²⁴. Dagegen sind die Armbänder mit sich überquerenden Enden, im Rahmen der bosnisch-makedonischen Hallstatt C Stufe führend²⁵. Besonders beachtenswert ist jedoch ihre Verzierung, die als eine Verfallstufe der reichen Dekoration an Armbändern vom Typ Gučovo, Barajevo, Jajčić, gedeutet werden darf (Abb. 7)²⁶. Ahnliche Armbänder gehören auch zum neulich entdeckten Fund von Obajgora und zu jenem von Brajkovići bei T. Užice²⁷. Der Stil dieser Verzierung ist eine allgemeine, in verschiedenen Spielarten auftauchende Erscheinung der frühen Hallstatt- Urnenfelderperiode im inneren Balkan, wobei an die bekannten votiven Armringe vom Typ Juhor, und den Fund von Veliki Mošunj in Bosnien hingewiesen werden darf²⁸—²⁹. Chronologisch sind die Armbänder vom Typ Gučovo, Barajevo, Jajčić

in die Hallstatt A Periode einzureihen, wie dies durch die Funde von Berseasca (Tüllenbeil vom Typ Hallstatt A)³⁰ und Obajgora (geflammte Lanzenspitze), erwiesen wird. Die Funde von Veliki Mošunj und vom Typ Juhor, werden der ausgehenden Urnenfelderperiode zugewiesen³³.

Wir möchten ausdrücklich betonen das dieser innenbalkanische geometrische Stil, unseres Erachtens mit der Verzierung der Dubovac—Žuto Brdo Gruppe in Zusammenhang zu bringen ist³⁴—³⁵, wobei letztere in die mittlere-späte Bronzezeit datiert wird³⁶. Die Brücke zwischen dem zeitlichen Ansatz von Gučovo—Barajevo—Jajčić und jenem von Janjevo, liesse sich über Veliki Mošunj, Juhor, anderseits aber über die uneinheitliches Material umfassenden Giesserfunde von der Art Španlaca (Ispanlaka), schlagen. Anderseits ist auch eine Mischung chronologisch heterogener Erscheinungen in den Depotfunden unseres Landes zu vermerken³⁸, die sich auch in einem anderen Fund von Janjevo fühlbar Macht, der durch seine Verbindungen mit unserem Fund, (eine eiserne Knotenfibel, und Pferdegeschirrstücke), einwandfrei in Halstatt C datiert werden darf, jedoch auch ein Tüllenbeil altertümlicher Form enthält (Abb. XX)³⁰.

Besonders bedeutend sind jedoch die Verbindungen mit Funden unter griechischen Tempeln, und jenen aus der Halkidike⁴², die kaum in eine Zeit vor dem 8 Jahrhundert einzuordnen sind⁴⁴.

Diese Fundgruppe erbringt den zwingenden Beweis für Verbindungen die nicht nur auf Handel zurückzuführen sind, ja auch die Bindung innenbalkanischer Bevölkerung, wohl der Illyrier, an die griechischen Kultstätten erweisen⁴⁵. In selber Richtung weist auch der aus einer früheren Periode herrührende Votivwagen von Dupljaja⁴⁶, wie auch manche andere, meistens unveröffentlichte, und daher auch kaum übersehbare Funde aus griechischen Heiligtümern. Darunter weisen wir z. B. nur auf die plattenförmigen Schmuckstücke aus dem Heiligtum der Athena Halkioikos, die mit hallstattzeitlichen Fibeln Westserbiens und Bosniens gleichzustellen sind⁴⁷. In diesem Zusammenhang sein schliesslich die Verbindungen mit dem Kerameikos, wenn auch wie Dupljaja aus einer früheren Stufe, nochmals erwähnt.

Draga GARAŠANIN

БРОНЗАНА СТАТУЕТА ИЗ ТАМНИЧА

У јесен 1956. г., приликом археолошког реконструкција Источне Србије, екипа Археолошког института Српске академије наука¹ нашла је код Николе Пашића, земљорадника из села Тамница, једну бронзану статуету изванредних квалитета (слика 1—3).² Том приликом чланови екипе обишли су место на коме је статуeta нађена, али, најалост, теренска опажања нису била довољна да се оцене околности налаза, нити се могу искористити за хронолошко одређивање или општу интерпретацију нађене статуете.

По саопштењу налазача статуете је нађена приликом дубљег риљања, око 30 см. испод површине земље, на месту званом „Чока“, уствари једној малој узвишици која благо пада према сеоском путу који везује село са жељезничком станицом Тамнич. Неких 150 м даље према Тимоку налази се локалитет „Црквиште“ који има облик већег тумула. Површински материјал нађен на оба поменута места показује да је у питању један већи локалитет из римског периода који је захватао читаву падину с десне стране пута: село — жељезничка станица Тамнич. О карактеру и времену настанка овог насеља не може се засада ништа одређеније закључити, што уосталом и није од битне важности за проучавање ове статуете.

По лепоти израде, готово потпуно очуваности и изванредној патини, статуeta из Тамнице може се убројати међу најлепши и најочуваније примерке

античких бронзаних статуeta. Њена целокупна висина износи 17 см. Шупље је ливена и, судећи по неуобичајено лепој патини, вероватно одмах после израде патинирана.³ Статуeta је сачувана потпуно цела, изузев

дубљег уреза на прстима десне руке насталог приликом вађења из земље и неколико оштећења насталих на њој у времену док је још била у употреби.⁴

Бронзана статуeta из Тамнице претставља нагог младића који седи на стени. Труп је забачен нешто мало уназад с једва приметном нагнутошћу осовине тела према левој страни, тако да је десна половина трупа управљена напред, а лева повучена нешто уназад. Овакав положај трупа одређен је ставом леве руке која је забачена уназад и ослоњена шаком на стену, док је десна рука, савијена у лакту и с отвореном шаком, слободно испружена напред. Глава фигуре је релативно мала у односу на тело и витке, дугачке удове. Кратак и снажан врат окренут је у односу на средњу осу тела на десну страну и мало приклонjen напред, чиме је постигнут нарочито ефектан контраст између покрета тела у лево и главе наклоњене према десном рамену. Лева нога је сасвим слободно испруженом ивицом пете, док

Сл. 1. Бронзана статуeta из Тамнице — Fig. 1. Statuette en bronze de Tamnič

жене и додирује тле само је десна нога јако згрчена у колену тако да се прстима ослња о земљу. Дијагоналним компоновањем става ногу у односу на положај руку постигнут је нарочити ритам који фигуру претстављену у миру

заних статуeta које су патиниране одмах по изради (Уп.: Pernice, Bronze Patina, Zeitschrift für bildenden Kun.st, 1910, 219; Pauly—Wissowa, Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft, s. v. Erzguss и Willers, Neue Untersuchung über die römische Bronzeindustrie von Capua, Rhein. Mus., LXII, 1907, 133 sq.).

⁴ Нарочито је јако оштећен средишњи део носа, а на десној нози и стени примећују се трагови крпења.

¹ Екипу су сачињавали Д. Вучковић—Тодоровић, стручни сарадник Археолошког института САН-а, В. Кондић, кустос Музеја града Београда, П. Милошевић, дипломирани археолог и писац овог члanka.

² Ова статуeta налази се данас у Народном музеју у Београду.

³ Такав је случај с већим бројем бројем античких брон-

Сл. 2. Бронзана статуја из Тамнича — Fig. 2. Statuette en bronze de Tamnič

испуњава унутарњом живошћу. Насупрот овом готово нервозном и узнемиреном телу, лице фигуре, портретно рађено, изражава потпуни мир. Очи су широко отворене, без означене зенице. По две кратке урезане боре полазе од спољних углова очију. Широко, уназад забачено чело на коме се виде две једва приметне боре, уоквирује коса која је моделована у кратке спиралне ковре. Нос, највећим делом оштећен, тече готово у истој линији са челом. Мала полуотворена уста, с лепо моделованим пуним уснама и нешто подигнуте обрве које чине да поглед очију изгледа управљен у даљину, дају целом лицу спокојан и ведар израз. Младић је огрнут лављом кожом која, завезана на десном рамену, пада највећим својим делом низ леђа фигуре подвијајући се испод ње тако да истовремено служи и као ограч и као простирика која ублажава тврдину стене. Задње шапе крзна леже на стени симетрично распоређене са леве и десне стране фигуре, док лављи реп који

једва приметно савијени при врху, тако да се добија утисак да је десна рука испружена у знак поздрава (*δεξίαν διδόναι dexstram dare, tendere, portigere*). На шаци се не примећују јасни трагови који би указивали на могућност накнадног аплицирања неког предмета који је касније, као и батина, отпао. Међутим, вероватно је да је на узору по коме је рађена статуја из Тамнича у десној руци био претстављен одређен предмет, који је у копији из техничких разлога изостављен.

Бронзана статуја из Тамнича везује се формално за групу од петнаестак сличних статуја израђених од мермера, бронзе и теракоте за које се мисли да претстављају копије Лисиповог Херакла епитрапезиоса⁵. Иако постоји исцрпан опис овог Лисиповог

⁵ Упореди католошки преглед статуја овог типа који даје Weizaecker, Zum Herakles Epitrapezios, Jahrbuch d. k. arch. Inst., B. IV, 1889, 109 sq. Репродукције статуја овог типа дате у

се завршава кићанком пада низ стену, тачно између представљених младићевих ногу.

И поред тога што недостају остали атрибути на статуји из Тамнича, лавља кожа је довољна да одреди карактер ове фигуре која уствари претставља Херакла, односно једно божанство или неку одређену личност која се с њим идентификује. С много вероватноће сме се претпоставити да су на овој статуји некада постојали и други атрибути који уобичајено карактеришу овог митског хероја, али који су током времена и дуге употребе статује одбијени од ње и изгубљени. Због малих димензија статује они су морали бити накнадно израђени и додати већ изливеној фигури услед чега су могли да се од ње лако одломе и отпадну. Тако се на бази статује непосредно поред пете леве ноге (види сл. 2) налази кружно удубљење према коме се у истом правцу на стени налази плитко лежиште које је потпуно друкчије патинирано. Оштећење је овде настало још у време употребе статује и поменути трагови потичу вероватно од Хераклове батине која је била постављена поред његових ногу, прислоњена на стену (сл. 4). Поред лавље коже и батине можда је седећа фигура из Тамнича била окарактерисана још једним атрибутом који се налази у десној испруженoj руци. Шака десне руке је готово потпуно отворена с дланом окренутим унутра. Палац је одвојен од осталих прстију који су

дела код два римска песника Марцијала⁶ и Стација,⁷ ипак проблематика у вези с Хераклом епитрапезиосом није коначно решена услед несигурности поменутих текстова и врло различитих вредности досада поznатих реплика које се само донекле могу повезати с описом овог Лисиповог дела. У том смислу статуја из Тамнича претставља значајан налаз који пружа нове елементе у решавању овог важног проблема за грчку и римску уметност и религију. Ово утолико више, што статуја из Тамнича претставља досада више, што статуја из Тамнича претставља досада најбоље очуван примерак у групи споменика који би се могли везивати за Лисиповог Херакла епитрапезиоса и што се заједно с две мраморне статује из Лувра⁸ и једном бронзаном статујом из Фиренце⁹ издваја квалитетом од осталих статуја овог типа,

Сл. 3. Бронзана статуја из Тамнича — Fig. 3. Statuette en bronze de Tamnič

које су осредње копије из римског царског доба. Поред тога, статуја из Тамнича и поред очигледне сличности са статујама које се уобичајено сматрају копијама Лисиповог епитрапезиоса, одликује се и ни-

S. Reinach, Répertoire de la statuaire grecque et romaine, Paris 1930, t. I, 466 (3), 469 (1, 3); t. II, 227 (1—3), 228 (1, 5), 229 (5); t. III, 73 (2, 6), 248 (8). О статујама овог типа писали су: Ravaïsson, Gaz. arch., X, 1885, 29—50, 65—76; M. Collignon, Histoire de la sculpture grecque, II, Paris 1897, 424—425; M. Collignon, Lysippe, 60—63; Ch. Picard, L'Heracles Epitrapezios de Lysippe, Rev. arch., t. XVII, 1911, 257—279; J. Dörig, Alexanders Tischaufsatz?, National Zeitung Basel, Nr. 369, 1956.

⁶ Martial, IX, 43 и 44 (ed. W. Gilbert).

⁷ Stace, Silvae, IV, 6 (ed. „Les belles lettres“ 1944).

⁸ Ravaïsson, op. cit., pl. VII.

⁹ S. Reinach, op. cit., t. II, 229 (5).

¹⁰ Hic qui dura sedens correcto saxa leone Mittigat... (Mart., v. 1 и 2); Aspera sedis sustinet et cultum Nemeaeo tegmine saxum... (Stac., IV, 6, v. 57—58).

Сл. 4. Бронзана статуја из Тамнича — Fig. 4. Statuette en bronze de Tamnič

зом неподударних елемената који је издвајају на посебно место.

Све што се данас зна о Лисиповом Хераклу епитрапезиосу заснива се на два Марцијалова епиграма и једној већој песми Стација. Ниједан од страријих литературних извора не помиње ово Лисипово дело. Оба песника имала су прилике да виде оригинал који се налазио у време Домицијанове владавине у кући богатог и образованог римског колекционара Novius Vindex-a.

Марцијал и Стације дају готово идентичан опис овог Лисиповог дела: Херакле седи на стени чију тврдину ублажава лавља кожа.¹¹ Напори и разочарења су далеко од њега: лице Херакла не изражава ни грубост ни страст, већ мирну благост која одговара дому скромног Молорха и разглађује срца оних који су на гозби.¹² Поглед је управљен према далеким звездама.¹³ У десној испуруженој руци Херакле држи пуну купу вина, а у левој своју батину.¹⁴ Стацијус је задивљен: ево груди које су угушиле онога који је пустошио Немеју, ево руке које носе судбоносну батину и разбијају лађе Арга.¹⁵ Све је то дато у малом простору, а ипак пружа илузију задивљујућег херојевог тела које је сведено на величину једне стопе.¹⁶

¹¹ Nec torna effigies epulisque [aliena remissis, sed qualem parci domus admirata Molorchi... sic mitis uultus, ueluti de pectore gaudens, hortatur mensa (Stac., v. 50—51, 55—56).

¹² Quaeque tulit spectat resupino sidera vultu (Mart., 43, v. 4).

¹³ Cujus laeva calet robore, dextra mero (Mart., 43, v. 4). Tenet haec marcentia fratris pocula, at haec clauae meminit manus (Stac., v. 56—57).

¹⁴ „Hoc pectore pressus uastator Nemee, haec exitiale ferebant robur et Argoos frangebant brachia remos“ (Stac., v. 40—43).

¹⁵ Ac spatio tam magna breui mendacia formae (Stac., v. 44). Et cum mirabilis intra stet mensura pedem. . . (Stac., v. 38—39).

Поред овог сажетог описа који се више задржава на импресијама и слободним асоцијацијама, а не на детаљима, оба песника опширно објашњавају намену, карактер и историјат овог Лисиповог дела. На основу једног стиха у Марцијаловом епиграму¹⁶ и неколико места у Стацијевој поеми¹⁷, Лисип је изразио статујету Херакла епитрапезиоса као украс за сто Александра Великог. Међутим за наше испитивање много је важније да оба песника нарочито наглашавају божански карактер Лисиповог Херакла који није приказан као смртни херој већ као велики бог.¹⁸ Нарочито се у оба текста инсистира на сакралном карактеру ове статујете: она је била за Александра *numen venerabile*¹⁹, код Виндекса *genius tutelaque mense*,²⁰ а пре тога је одлучно утицала на судбину три велике историске личности Александра, Ханибала и Суле²¹. Статујета коју је Александар гледао умирући у Вавилону постала је својина Ханибалова, затим Сулина, да би најзад била примљена у приватни ларариј и у кућу Молорха и Виндекса²².

Критички коментари Марцијаловог и Стацијевог текста покazuју да нема разлога да се сумња у чињеницу да је Лисип заиста израдио за Александра статујету Херакла епитрапезиоса²³ или да се исто тако Виндексова статујета коју описују оба песника не сме посматрати као Лисипов оригинал, већ само као боља копија коју је пасионирани скупљач и одличан познавалац уметничких дела из поседничког поноса прогласио оригиналом и додао јој узбудљиву историју²⁴, сматрајући да, како каже Стације: „Ово свето дело мора имати судбину достојну себе“.²⁵ Зато се подаци Марцијала и Стација могу користити једино за тумачење овог типа статујете у римско царско доба, а само уз контролу познатог археолошког материјала и за упознавање Лисиповог Херакла епитрапезиоса, његове иконографије и правог смисла. Услед тога, као посебан проблем поставља се питање односа између досада познатих статујета овог типа и Марцијаловог и Стацијевог описа Лисиповог епитрапезиоса, тј. колико је оправдано повезивање свих досада познатих статујета Херакла који седи на стени с Лисиповим делом рађеним за Александра Македонског.

Главну тешкоћу у решавању постављеног проблема претставља лоша очуваност готово свих познатих статујета овог типа које су уз то често и сасвим произвољно рестауриране. Само на неколико статујета сачувана је глава²⁶, док руке ни на једној реплици нису потпуно целе већ су касније на разне начине допуњене. И на овако слободно рестаурираним статујетама, често с очигледном жељом да се приближе Лисиповом епитрапезиосу, детаљнија анализа открива знатне разлике између њих, које показују да се ту не ради само о слободном парафразирању Лисиповог оригинала, већ да се извесан број ових статујета не може ни формално ни садржајно повезати с оним што се данас зна о Лисиповом епитрапезиосу.

Прву озбиљнију сметњу у идентификовању извесног броја статујета овог типа с Лисиповим оригина-

Сл. 5. Седећи Херакле с једне црвенофигуралне вазе из Атинског музеја — Fig. 5. Heracès assis. Peinture de vase à figures rouges. Musée d'Athènes

лом претставља чињеница да њихове димензије прелазе величину једне стопе чиме је аутоматски искључена и њихова функција украса за сто, па према томе и свака веза с статујетом епитрапезиоса која је стајала на столу, а не за столом.²⁷ Према томе као копије Лисипове статујете долазе у обзир само оне претставе чија висина не прелази знатно величину стопе. Али највеће неслагање међу познатим статујетама седећег Херакла манифестију се у претстави главе. На већем броју статујета овога типа Херакле је приказан с главом зрелог человека, с густим брковима и брадом, избораним лицем и с очима патетично управљеним према небу²⁸. На основу једног непоузданог Марцијаловог стиха²⁹ све сличне главе, као напр. глава теракоте из Сан Франциска³⁰ и две мермерне главе из Базела³¹ и Тарента³², проглашене су за копије Лисиповог епитрапезиоса. Међутим Марцијал и Стације не само да не помињу овај егзалитирани, готово болни израз на лицу епитрапезиоса, већ, напротив, нарочито наглашавају изванредну благост и мир његовог лица: Херакле није приказан као сурови херој из тебанског мита, мучен људским страстима и судбином, већ као велики бог чије благо лице, како Стације каже, испуњава срца присутних радошћу. Ch. Picard³³ је показао да главе овог типа на статујетама које су довођене у везу са епитрапезиосом одговарају стилски Хераклу Фарнезе, тј. стилу последњих Лисипових дела која су много више одговарала укусу позног хеленизма и у које су сувремени уметници лако могли да улију нешто од патетике великог Пергамонског фриза и Лаоконове групе. Зато Ch. Picard с правом убраја Лисиповог епитрапезиоса у групу младалачких Херакла³⁴. У том случају број статујета које су досада сматране копијама

¹⁶ Mart., 43, v. 4.
¹⁷ Stac., v. 44—45.
¹⁸ Exiguo magnus in aere deus (Mart., 43, v. 2). Deus ille, deus! (Stac., v. 36).

¹⁹ Pellaeus habebat regnator laetis numen venerabile mensis (Stac., v. 59—60).

²⁰ Stac., v. 32.

²¹ Stac., v. 64—88; Mart., 43, v.

²² Privatos gaudet nunc habitare lares (Mart., 43, v. 12).

²³ Види: критички коментар H. Frere-а уз Стацијев текст: Stace, Silve, t. II, éd. Les belle lettres, 1944, 157; Ch. Picard, Rev. arch., 1911, 258 sq.; Weiszacker, Jachrb. d. K. Inst., IV, 108.

²⁴ Уп. M. Collignon, op. cit., 424 и напомена 4.

²⁵ Stac., v. 59.

²⁶ На статујети из Jagsthaus-a (Weizaecker, I. c., T. II), из Напуљског музеја, Фиренце и Британског Музеја (S. Reinach, op. cit., t. III, 248(8); t. II, 229(5), 227 (2,3)).

²⁷ Димензије ових статујета дате су у каталогу листи код Weizaecker-a, I. c., 108 sq.

²⁸ Reinach, op. cit., t. II, 227(1).

²⁹ Mart., 43, v. 3. Међутим баш у овом податку постоји неслагање између Марцијаловог и Стацијевог описа (Уп. Michaelis, Geschichte der griechische Plastik, II^a, 109.).

³⁰ M. Biber, The sculpture of the hellenistic Age, New York 1955, fig. 82.

³¹ J. Dörig, I. c., Abb. 3.

³² M. Biber, op. cit., fig. 83.

³³ Ch. Picard, Rev. arch., 1911, 268.

³⁴ Ibid., 268.

Сл. 6. Бронзана статуја Херакла из Напуљског музеја —
Fig. 6. Statuette en bronze d'Heracles. Musée de Naples

епитрапезиоса знатно се смањује и међу њима се јасно издавају две групе: једна, којој припадају статуете с главом типа Херакле Фарнезе, и друга, којој припадају статуете седећег Херакла с младићском главом. За потребу овог издавања јасно говори натпис на бази једне статуете прве групе: *Herculi invicto sacram*³⁵, што значи да је овај тип у вези са култом и претставама Херкула инвиктуса а не Лисиповог Херакла епитрапезиоса.

Узимајући у обзир претходне напомене, сада постаје јасан значај разлика које постоје између до сада познатих статуeta седећег Херакла и Марцијаловог, односно Стацијевог описа Лисипове статуete епитрапезиоса. Те разлике нису мале нити беззначајне. Оне показују да се мора рачунати с најмање два типа седећег Херакла у грчкој и римској уметности који међусобно стоје само у формалној вези, док се по свом унутарњем смислу и иконографији потпуно разликују.

Чињеница је да се мотив Херакла који се одмара седећи на стени, с купом вина у десној руци и батином у левој, јавља у грчкој уметности готово двестотине година пре Лисиповог епитрапезиоса и да та претстава по свом смислу не стоји нишакавој вези са статуетом коју је велики сикијонски скулптор израдио за Александра Великог. На једној Никостенесовој оинохе³⁶ у Лувру претстављен је Херакле с батином у руци како седи на стени. На вазама V-ог века среће се већ формирани тип седећег Херакла на стени који одговарају

вара већем броју седећих статуeta које су досада сматране за копије Лисиповог епитрапезиоса. На једној црвенофигуралној вази из Националног музеја у Атини³⁷ овенчан Херакле седи на стени, држећи у левој, подигнутој руци батину, а у десној кантарос (сл. 5), сасвим исто као на статуети из Помпеја (сл. 6), коју М. Бибер сматра копијом Лисиповог епитрапезиоса³⁸. Исти тип среће се и на грчким новцима између 440 и 400-те год.³⁹ На новцу Кротона⁴⁰ Херакле седи на стени прекривеној лављом кожом у истом ставу као на статуетама из Британског музеја⁴¹ или једној реплици из L'Ecole des Beaux Arts⁴². Ако се уз то усвоји мишљење Фуртвенглера који у седећем Хераклу из палате Алтемис у Риму види копију Мироновог Херакла која је у Плинијево доба стајала код Circus Maximus-a, онда се сасвим сигурно сме тврдити да је већ у грчкој скулптури V-ог века био остварен тип седећег Херакла, формално сродан Лисиповом епитрапезиосу⁴³. Судећи по археолошким споменицима тај тип седећег Херакла развио се из претставе Херакла који лежи на клине са кантаросом вина у руци, која се врло често среће већ на споменицима архајске уметности.⁴⁴ Венац на глави и купа вина у десној руци на овим претставама као и на сродним статуетама, јасно показују да је Херакле замишљен као учесник на гозби приређеној њему у част. Те сцене које су врло омиљена тема у црно- и црвенофигуралном вазном сликарству и сувременим рељефима⁴⁵, јасно откривају значење претставе Херакла на гозби које имају одређени култни смисао. Оне стоје у вези са специјалним ритуални bancum (lectisternium) који је у Хераклову часу у Грчкој приређиван на отвореном простору, најпре под дрветом или заклоном од прућа, а касније у једној грађевини од камена која је сачувала облик примитивног заклона.⁴⁶ Из античких текстова познато је да је свака атичка дема приређивала велику гозбу у Хераклову часу на којој је узимало учешће по 12 „паризата“.⁴⁷ Слични лектистернијуми помињу се и на острву Косу.⁴⁸ Претставе лектистернијума налазе се на већем броју грчких ваза и рељефа, а један медаљон Антонија Пиа⁴⁹ јасно показује да су исте гозбе у час Херкула приређиване и у римско царско доба. О изгледу Херакла који учествује у лектистернијуму поред археолошких споменика говори нам и један Лукијанов опис,⁵⁰ који потпуно одговара једној групи статуeta седећег Херакла које су сматране копијама Лисиповог епитрапезиоса. Херакле претстављен на ритуалној гозби схваћен је као велики гурман и пијаница. Тим његовим особинама ругала се комедија V и IV-ог века, не схватајући да оне стоје у вези с првобитном функцијом овог хероса који је, како с правом констатује J. E. Harisson,⁵¹ као демон плодности повезан с гозбом која има карактер ритуала. Овај тип Херакла добро је одговарао хеленистичком еухемеризму који је од њега створио добро познати тип Херкула бибакса, с очима замагљеним од пића, за који се везује статуeta седећег Херакла из Јагстхауса.⁵²

³⁵ S. Reinach, op. cit., t. II, 227(2).

³⁶ E. Pfuhl, Malerei und Zeichnung der Griechen, München 1923, B. III, 282.

³⁷ Athenische Mitteilungen, B. 62 (1937), T. 26, 1.

³⁸ M. Biber, op. cit., fig. 81.

³⁹ K. Regling, Die Antike Münze als Kunstwerk, Berlin 1924, T. XXII, 495; T. XXIV, 517.

⁴⁰ Ch. Seltman, A book of Greek coins, London 1952, fig. 93.

⁴¹ S. Reinach, op. cit., t. II, 227(3) и t. I, 469(3).

⁴² M. Collignon, Lysippe, fig. 13.

⁴³ Уп. Ch. Picard, Manuel d'archéologie grecque, II, Paris 1939, 247.

⁴⁴ E. Pfuhl, op. cit. B. III, 265, 315.

⁴⁵ O. Walter, Der Säulenbau des Herakles, Athen. Mitt., 62 (1937), 47 sq; H. Metzger, Les représentations dans la céramique attique du IV siecle, Paris 1951, Pl. XXXI, 2 и XXIX, 2.

Каталошки преглед сувремених рељефних претстава даје A. Frickenhaus у Athenische Mitteilungen, B. 36 (1911), 121 sq.

⁴⁶ Уп. Launey, Le sanctuaire d'Heracles de Thasos, Bulletin de Coresp. Hellénique, LXI (1937), 401—402; Ch. Picard, Rev. arch., 1941, I, 202; O. Walter, I. c., 41—51.

⁴⁷ Уп. Pauly-Wissowa, RE, Suppl. III, col. 925, 930.

⁴⁸ Roscher, Lex., s. v. Heros, 2508 sq.

⁴⁹ Daremberg—Saglio, Dictionnaire des antiquités grecques et romaines, fig. 3807.

⁵⁰ Lukian, symp., 6: 'επ' ἀγκῶνις i symp. 14; πήξας τὸν ἀγκῶνα δρθὸν ἔχων ἄμφα τὸν σκύφον εν τῇ δεξιᾷ, διός δι παρὰ τῷ Φόλῳ 'Ηρακλῆς ὑπὸ τῶν γραφέων δείκνυται.'

⁵¹ J. E. Harisson, Themis, Cambridge 1912, 327.

⁵² Jahrbuch d. k. Instituts, B. IV (1889), T. II.

тута из Тамнича, која се својом портретно рађеном главом сигурно везује за Лисипову статују.

Добра очуваност наше статује омогућава да се констатују и извесне иконографске црте везане искључиво за ову Лисипову креацију, тј. за статују које претстављају копије Херакла епитетапезиоса. Поред младићске портретно рађене главе, статуја из Тамнича омогућава да се утврди и положај руку које недостају на свим досада познатим статујама ове групе. За разлику од претстава Херакла за гозбом који у левој подигнутој руци држи батину и ослања се на њу, лева рука на фигури из Тамнича спуштена је низ тело на стену, поред батине. Овај положај леве руке не може се сматрати обичном случајношћу. Поред тога што овакав став много више одговара Лисиповом стилу него мотив с подигнутом руком,⁷⁰ њиме се открива и суштина саме претставе епитетапезиоса. Лисип је претставио у својој статуји Херакла равног богонима и зато би била несхватљива његова претстава с батином у руци која не одређује његово место међу боговима, већ међу људима. Међутим батина прислоњена на стену сасвим доволно наговештава славну херојеву прошлост, али у исто време лишава читаву претставу грубе конкретности. Што се тиче испружене десне руке највероватније је да је у њој првобитно била купа с вином. Међутим, није искључено да су каснији кописти претстављајући у епитетапезиосу разне значајне личности идентификовани с Хераклом-Мелкартом или Александром, уместо купе с вином остављали десну испружену руку празну, с отвореном шаком као знак владарског милосрђа и добре воље. Најзад, на статуји из Тамнича, као и на мермерној статуји Cavaceppi, лавља кожа није само пребачена преко стene као што је то редовно случај на статујама које стоје у вези с претставама Херакла за гозбом, већ је она пребачена преко тела тако да служи и као ограч и као простирица која ублажава тврдину стene. Ако је Лисип у свом епитетапезиосу претставио Александра, онда је много логичније да је овај македонски освајач био огрунт лављом кожом, како је приказиван на новцу, и као што је то био редован случај у грчкој и римској уметности када се одређена историска личност идентификује с Хераклом.⁷¹

Сврставање статује из Тамнича у групу копија Лисиповог Херакла епитетапезиоса отвара читав низ нових проблема у вези с овом бронзаном статујом, односно судбине овог типа у каснијој грчкој и римској уметности. Марцијалов и Стацијев текст у вези с епитетапезиосом описује не само спољну историју ове статује у току нешто више од четири столећа, већ дубоке промене које су нова религиозност и нови историски моменти унели у њен смисао. Јер овај тип седећег Херакла остварен у другој половини IV века, повезан је с култом владара чија је социјална и религиозна улога у антици добро позната. Зато је и смисао статује типа епитетапезиос касније зависио од промена које су се одигравале у том култу. Од хронолошке детерминације статује из Тамнича, зависи, значи, и објашњење њеног правог смисла.

За датовање статује из Тамнича поред општег обликовања тела и драперије, односно лавље коже

којом је фигура огрунута, нарочито је значајна портретно рађена глава. Већ на први поглед открива се потпуна дисхармонија између тела и главе, која карактерише готово све римске копије хеленске скулптуре. Међутим, у пропорцијама је задржан познати Лисипов стил: глава је мала у односу на тело с дугачким, витким удовима који су испуњени нешто нервозним ритмом седећих Лисипових фигура. Али упркос томе што се на статуји из Тамнича запажа иста она тежња да се пружи експресија волумена у простору као код Апоксиоменоса и исти ритам као на Хермесу у одмору из Помпеја, нешто поднадута мускулатура абдомена, круте боре на драперији и претстава косе показују да је као узор аутору статује из Тамнича послужила једна композитна, еклектична реплика Лисиповог епитетапезиоса у којој се мешају многи елементи старијих уметничких стилова настала, вероватно, тек у другом веку старе ере. Тај архаизирајући стил на статују из Тамнича огледа се нарочито у претстави набора на лављој кожи који су стилски врло близки борама на фигурама у пеплосу из V века.⁷² Међутим чињеница да се боре на ограчу Тамничке статује секу под оштрим углом јасно показује да је овде у питању познији стил формиран под утицајем пергамонских скулптур из II века старе ере. Такође и претстава косе у виду пластичних, али јако стилизованих и спљењених коврџа, везује се с једне стране за грчке скулптуре из прве половине V века,⁷³ а с друге, за низ дела хеленистичке уметности и римског царског доба.⁷⁴ Уопште узев статују из Тамнича посматрана с леђа стилски се приближава делима класичне грчке уметности између тимпанона Зевсовог храма у Олимпији и Фидије. Ако се сада узме у обзир Марцијалов епиграм⁷⁵ у коме се изричito напомиње да би се Лисипов епитетапезиос, да нема сигнатуру на бази, могао сматрати делом Фидије, онда није искључено да се Лисипов оригинал одликовао архаистичким стилом, што би се добро слагало с хиератичним претставама Мелкарта у грчкој уметности. У сваком случају тело и драперија на статуји из Тамнича рађени су несумњиво тек по једној копији Лисипове статује из II века. За одређивање доба у коме је настала Тамничка копија најважнија је портретно реалистички рађена глава. Овај портретни стил везан за традиције италског тла јавља се на римским портретима као реакција на грчки класицизам у три маха: у току републиканског хеленизма, у флавијевској епохи и у првим деценијама III века.⁷⁶ Међутим и при површију анализи јасно је да статуја из Тамнича није могла да настане у републиканском периоду. Њеној глави недостаје позната „синтеза пластичних и визуелних уметности“⁷⁷ тако карактеристична за римске портрете овог доба, као и она позната изражавајућа снага која изнутра покреће и моделира црте лица. Извесно отсуство снаге и празно моделоване површине на глави тамничке статује много више одговарају стилу флавијевске епохе, тако да она има чак извесне сличности с бронзаном Титовом главом из Лувра⁷⁸ на којој налазимо исти дебео и кратак врат, широко чело и кратке пужолико спљење коврџе. Међутим глави статује из Тамнича недостаје енергичности и индивидуалности која избија

⁷⁰ Уп. Ch. Picard, *La sculpture antique de Phidias à l'ère byzantine*, Paris 1926, 179, fig. 74.

⁷¹ Уп. K. Gebauer, *Alexanderbildnis und Alexandertypus*, Athen. Mitt. B. 63/64, 1938/39, T. 1—3; M. Biber, op. cit., fig. 486; M. Bernhart, *Handbuch zur Münzkunde der römischen Kaiserzeit*, 1926, Textband, 60.

⁷² Ch. Picard, Manuel II, 1, fig. 76, 78, 79, 85, Pl. XVII.

⁷³ Ch. Picard, Manuel II, 1, fig. 4; G. Richter, *The sculpture and sculptors of the Greeks*, New Haven 1950, fig. 191; M. Colignon, Hist. d. I. scul. grec. I, fig. 246.

⁷⁴ Уп. Biber, op. cit., fig. 577, 580; Jahreshefte des Österr. Arch. Inst., B. XI (1908), 160, Abb. 51; J. J. Bernoulli, *Römische Ikonographie*, v. II, 1891, T. XI, a, b; H. P. L'Orange, *Studien zur Geschichte des Spätantiken Porträts*, Oslo 1933, fig. 47.

⁷⁵ Martial, IX, 44.

⁷⁶ Уп. G. Kaschnitz—Weinberg, *Spatrömische Porträts*, Die Antikā II, 1926, 36.

⁷⁷ Ibid., 37.

⁷⁸ J. J. Bernoulli, op. cit., II, T. XI a, b.

с флавијевских портрета. Она делује помало празно и архаистички. Усто, на њој се може констатовати извесна асиметричност у распореду црта и обликовању лица која је страна портретима флавијевске епохе: десно око је нешто веће од левог, леви образ је пуније моделован док је десна половина лица дата у скраћењу, што ствара значајну разлику у утиску не само између профила и анфаса, већ и у изгледу профила посматраног с десне, односно с леве стране. Поред извесне асиметричности и непропорционалности лица, читава контура главе с прилепљеном косом дата је без животи и покрета. Поједине површине лица делују потпуно празно упркос означеним борама на челу и око очију. Контуре су ошtre, тако да је пластичност изражена импресионистичким променама осветљених и неосветљених површина, тј. стилом кога је Gvido Kaschnitz-Weinberg назвао „Körperlicher oder teilaräumlichen Impressionismus“.⁷⁹ Овај стил се својим почецима везује са позни хеленизам који је врло добро одговарао укусу антонинско-северијанске епохе у којој је лако могло да буде остварено и једно еклектично дело као што је статуeta из Тамница. Међутим извесна уздржаност у третману читаве фигуре не слаже се с експресивним стилом који се опажа на главама последњих Антонина и Септимија Севера. Извесне празне површине на телу и лицу, немирни контраст светло-тамног, инсистирање само на спољним контурама које су без нарочите пластичне вредности, најбоље одговарају оном стилском правцу за време владавине последњих Севера који би се могао означити као „поновно оживљавање флавијевског натурализма у импресионистичком стилу“.⁸⁰ Тако би као највероватнији датум за статуete из Тамница добили период између 211 и 235-те године, односно време од Каракале до Максимина Тракса, после кога у римској портретној уметности отпочиње један сасвим нов стил. Да је у то време био нарочито у источним провинцијама римског царства добро познат т.п. Лисиповог Херакла епитетизија јасно показује новац Амастриса,⁸¹ кован под Каракалом, као и новац нађен у Тракији и Македонији који се takoђe датује између 210 и 230-те године.⁸²

Ако је датовање статуete из Тамница исправно, онда, с обзиром на значење Лисиповог епитетизија, треба очекивати да у цртама лица ове статуete откријемо лик једног од римских императора између Каракале и Максимина Тракса који би био идентификован с Хераклом-Мелкартом, односно Александром. Alföldi⁸³ је показао да слика Александра Великог никад у римској историји није била тако жива као у време прелаза из принципата у доминат. Већ је С. Север

био сав испуњен exemplum Alexandri и њему блиским херојима, Хераклом и Liber Pater-ом.⁸⁴ Херкул се појављује у време династије Севера на триумфалним луцима, а у 204 г. он постаје главни заштитник Iudi secularis. То обожавање Херакла, односно Александра нарочито је карактеристично за Каракалу и Александра Севера у време чије је владавине вероватно и израђена статуeta из Тамница.⁸⁵ Међутим због малих димензија статуete тешко је у њој препознати једну одређену личност, поготову што је уметник донекле идеализирао младићко лице у коме је поседник статуete могао лако да препозна своје црте лица. Усто, при утврђивању идентитета личности која је представљена на статуeti из Тамница као Херакле-Мелкарт треба бити нарочито обазрив и не треба заборавити на релативно позни датум ове статуete која је израђена око 500 година касније од свог оригинала, који је већ у Марцијалово и Стацијево време имао дугачку историју и читав мит. Стихови ова два римска песника су без сумње толико популарисали ову Лисипову статуete да је она касније постала magnus deus, numen venerabile i genius tutelaque mensae не само у рукама императора већ и код људи којима је ратна слава и срећа на бојишту била потребна. Alföldi⁸⁶ је јасно показао да мода копирања Александра није била ограничена само на двор, већ је у III-ем веку прешла и на амбициозне војсковође. То се огледа и на аутономном ковању новца. Зато је много вероватније претпоставити да је статуeta из Тамница стајала на столу неког од Каракалиних војсковођа коме је, као некада Лисипова бронза Александру, Ханибалу и Сули, донела бојну славу или смрт у областима Мезије. Закриле које се примећују на тамничкој статуeti показују да је она била дugo у употреби, чувана вероватно као numen venerabile. Зато није искључено да је ова статуeta променила неколико власника и била час genius tutelaque mensae, час део приватног ларарија, а час numen venerabile у рукама амбициозног војсковође. Из тих разлога данас је немогуће тачно утврдити пут којим је она дошла у наше крајеве.⁸⁷ Можда је историја тамничке статуete била узбудљивија и лепша од Марцијалове и Стацијеве приче везане за Лисипову статуetu Херакла епитетизија*.

Д. СРЕЈОВИЋ

* Овај рад је прочитан у целини на седници Археолошког института Српске академије наука 6. V. 1957 године, а објављен је у кратком изводу у Гласнику Српске академије наука књ. IX, св. 2, 1957, 178—179, и у Bulletin de l'Academie serbe des sciences T. XXII, 1958, p. 9.

⁷⁹ G. Kaschnitz-Weinberg, Die Antiken II, 37.

⁸⁰ Ibid.

⁸¹ G. Richter, op. cit., fig. 750.

⁸² Н. Мушковъ, античните монети на Балканския Полуостров, София 1912, Т. XXX, 9, 12; XXXII.

⁸³ A. Alföldi, Insignien und Tracht der römischen Kaiser, Röm. Mitt., B. 50, 1935, 153.

⁸⁴ Угледање на Александра било је чисто политичког карактера. „За римске императоре хеленистичке династије биле су мртве, само је Александар био жив; њега једино поштују римски императори, за њега се везују, а не за бедне хеленистичке династије које су се са задњим Птоломејима бориле против Рима. Јер је римско царство требало да замени и испуни све чemu је Александар тежио“ (E. Kornemann у Klio I, 1901, 98).

⁸⁵ Сем тога, док су за време С. Севера у царском култу још задржане римске форме, под Каракалом долазе до пуног

изражаја оријенталне. Није случајно да је Јулија Домна идентификована с феничанском богињом Тацит. Отуда је сасвим разумљива и веза мушких чланова африканске династије с Мелкартом (Ул. A. Domaszewskii, Geschichte d. röm. Kaiser, II, 262).

⁸⁶ A. Alföldi, Röm. Mitt., B. 50, 153.

⁸⁷ Квалитет тамничке статуete показује да она није локални рад, већ да је у наше области донета са стране. Међутим тешко је тачно локализовати радионицу у којој је израђена. По извесним стилским одликама може се претпоставити да није рађена у Италији, већ у некој од источних провинција римске империје (Мала Азија или Сирџа). Из времена династије Севера имамо археолошких докумената који потврђују интензивне трговачке везе између Сирије и Тракије, Мезије и Дакије (уп. M. Rostovtzeff, Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich, I, Leipzig 1929, 339).

LA STATUETTE EN BRONZE DE TAMNIČ

Il y a quelques années on découvrit fortuitement à Tamnič au lieu dit „Čoka“ (Serbie de l'Est), une statuette en bronze de haute qualité, représentant une figure de jeune homme recouverte d'une peau de lion et assise sur un rocher (fig. 1—3). La peau de lion et la massue addossée à un rocher (dont n'est conservée que l'empreinte—v. reconstruction fig. 4) démontrent qu'il s'agit d'une représentation d'Héraclès ou plus exactement d'une divinité ou d'une personnalité pouvant être identifiée à ce héros.

La statuette de Tamnič se rattache par sa forme au groupe d'une quinzaine de statuettes semblables, identifiées d'ordinaire comme copie de la statue d'Héraclès épitrápézios de Lysippe⁵. Celle-ci a été faite pour Alexandre le Grand et a été décrite par Martial et Statius^{6, 7}. La confrontation des descriptions en question des statuettes des Héraclès assis et de la statuette de Tamnič permet toutefois d'identifier deux types, semblables dans leur forme mais différents dans leur conception, d'Héraclès assis dans l'art grec et dans l'art romain. Une étude détaillée des statuettes connues d'Héraclès assis, démontrent des différences sensibles, prouvant qu'il ne s'agit pas uniquement de variantes d'un original de Lysippe, mais qu'un certain nombre de statuettes ne peut être rattaché, par sa forme, ni par sa conception, à ce que nous savons aujourd'hui de la statuette de Lysippe en question.

Le motif d'Héraclès se reposant sur un rocher, tenant une coupe de vin dans la droite et une massue dans la main gauche, apparaît dans l'art grec presque deux cents ans avant la création d'Héraclès épitrápézios de Lysippe^{46, 47}. Le type en question s'est développé des représentations d'Héraclès, étendu sur une cliné et tenant un canthare, au festin fait en son honneur. Ces représentations d'Héraclès couché ou assis comportent un caractère cultuel défini et se rattachent au festin rituel (lectisterne) organisé en son honneur même à une époque plus tardive, à savoir celle de l'empire romain^{48, 49}. Ce type d'Héraclès correspond entièrement aux conceptions des époques hellénistiques et romaines. C'est à lui que se rattachent nombre de statuettes d'Héraclès assis, notamment celle de Jagsthaus⁵⁰ ou du Musée de Naples, où Héraclès est représenté sous la forme d'un homme adulte et barbu à tête ornée d'une couronne et au regard rendu flou par la boisson. Il est probable que la statue d'Héraclès assis de Myron, mentionnée par Pline était apparentée à ce type⁵¹.

A partir de la troisième décennie du quatrième siècle on doit compter toutefois avec un type nouveau d'Héraclès assis, celui de l'épitrápézios de Lysippe. Du point de vue purement formel celui-ci se rattache au type plus ancien d'Héraclès assis, représentant une création de l'art grec du VIe et Ve siècles. Par sa conception c'est toutefois une création absolument nouvelle: celle du grand dieu, toujours jeune, ayant terminé tous ses travaux et interrompu toutes les relations avec les mortels et leur sort. C'est pour cette raison que l'épitrápézios de Lysippe ne peut être ivre comme le voudrait Weizsäcker, ni fatigué ou pathétique comme nombre de représentations d'Héraclès assis. C'est pour cette raison que les statuettes de Jagsthaus ou du Musée de Naples représentant Héraclès demi-ivre, de même que celles du Musée Britanique⁵² et de Liverpool⁵³ représentant Héraclès sous la forme d'un vieillard barbu et arrassé, représentent un groupe distinct de représentations d'Héraclès assis rattaché à l'épitrápézios ou plus exactement aux descriptions de Martial et Statius, que par une analogie purement extérieure.

Ch. Picard a démontré que l'Héraclès épitrápézios de Lysippe n'avait un commun avec le héros du mythe théban que son nom et qu'il représentait le dieu phénicien Melkarte⁵⁴. La statuette de Lysippe représentait donc l'Héraclès—Merkalt sans barbe à tête exécutée comme portrait, c'est à dire aux traits d'Alexandre le Grand⁵⁵. Cette statuette, représentant un numen venerabilis suivit Alexandre dans toutes ses campagnes et devint de ce fait le fétiche de tous les conquérants d'époques ultérieures, qui non seulement croyaient s'identifier par cette possession à Héraclès Merkalt, ce qui devait leur assurer la gloire guerrière, mais s'ingéniaient aussi à imiter le grand conquérant de Pella. Il est vraisemblable qu'on doit attribuer à ce second type d'Héraclès assis rattaché à l'épitrápézios de Lysippe autre une statuette en bronze de Florence⁵⁶, deux figurines en marbre du Louvre, et peut-être de même la figurine très endommagée de Cavaceppi⁵⁷. Il faut leur ajouter à présent la statuette en bronze de Tamnič rattachée indubitablement par son caractère de portrait à la figurine de Lysippe.

Outre la modération générale du corps c'est surtout la tête portrait de notre figurine qui permet une datation plus précise. La différence entre la tête et le corps de notre figurine démontre clairement qu'il s'agit d'une copie romaine d'un original grec. Le style de Lysippe y a été maintenu dans les proportions. La tête est petit par rapport au membres allongés et élégants dénotant le rythme nerveux des figures assises de ce sculpteur. Cependant malgré la tendance remarquable à exprimer le volume dans l'espace, comme dans le cas de l'Apoxiomènos et malgré le rythme identique à celui de l'Hermès de Pompéi, le traitement des muscles de l'abdomen ainsi que celui de la draperie et de la coiffure démontrent que l'auteur de la statuette de Tamnič avait pour modèle une de ces repliques composites et éclectiques de la figurine de Lysippe provenant du IIe siècle avant notre ère, où s'entremêlent nombre d'éléments de styles plus anciens. La tête de notre figurine exécutée sous forme d'un portrait réaliste est particulièrement importante pour sa datation. On y remarque un certain manque de symétrie dans la disposition des traits et dans le traitement de visage, ce qui représente une différence notable non seulement entre la représentation de profil et de face, mais aussi dans le profil même, observé de droite ou de gauche. Outre cette assymétrie et ce manque de proportion, le contour entier de la tête à chevelure pour ainsi dire collée, manque de vie et de mouvement. Les parties respectives de visage suscitent une impression de vide, les contours trop aigus contribuent à une sorte de plastique purement impressionniste, se manifestant dans le contraste des parties éclairées et non éclairées. Les débuts de ce style se rattachent à l'hellénisme tardif, on le retrouve toutefois à l'époque des Sévères. La modération vide de certaines parties du visage et du corps, le contraste mouvementé du clair obscur, l'insistance sur les contours extérieurs manquant de valeur plastique, correspondent le mieux au style de l'époque des derniers Sévères, représentant une „résurrection du naturalisme de l'époque flavienne dans un style impressionniste“.⁵⁸ La date la plus vraisemblable da la statuette de Tamnič serait donc celle entre 211 et 235 c'est à dire la période entre Caracala et Maximinus Thraxe. Les monnaies d'Amastris,⁵⁹ de Thrace et de Macédoine⁶⁰ prouvent que le type d'Héraclès épitrápézios était encore bien connu à cette époque. Il est naturel également que la statuette de Lysippe fut particu-

lièrement populaire à une époque où le trône impérial était occupé par une dynastie originaire de Carthage, dynastie à laquelle une identification à Héraclès Melkart devait être familière et qui s'inspirait toujours de l'exemple d'Alexandre. L'identification à Héraclès et à Alexandre, caractérise surtout Caracala et Alexandre Sévère. C'est pour cette raison qu'il faudrait peut-être chercher sur la statuette de Tamnič les traits d'un de ces deux souverains. Il faut tenir compte toutefois de la date relativement tardive de notre figurine provenant d'une époque où les vers de Martial et de Statius avaient popularisé la statuette de Lysippe à tel point que celle-ci devint non seulement un numen venerabile et un genius tutelaque mensae aux mains des empereurs romains mais aussi des hommes auxquels la gloire militaire et les succès sur

le champ de bataille étaient indispensables. Il est donc plus vraisemblable de présumer que la statuette de Tamnič ornait la table de quelques générales de Caracala ou d'Alexandre. Comme pour Alexandre, Hanibale et Sula la figurine de Lysippe, la statuette de Tamnič devait apporter à son propriétaire la gloire militaire ou la mort dans les régions de Mésie*.

D. SREJOVIĆ

* Cette étude a été présentée *in extenso* à la conférence de l'Institut Archéologique de l'Académie Serbe des Sciences le 6 mai 1957. Voir les extraits dans le *Glasnik Srpske akademije nauka* IX, 2, 1957, pp. 178—179 et dans le *Bulletin de l'Académie Serbe des Sciences* XXII, 1958, p. 9.

STAROKRŠĆANSKI ULOMCI IZ DUBROVNIKA

U dubrovačkom kraju još nisu proučeni ni istraženi spomenici od 4. do 6. stoljeća, pa je slijed antičke umjetnosti i njen prelaz u ranosredovječnu, preromaničku, još uvijek neobjašnjen. Ipak su na području stare Republike nađeni tlorisi, ruševine i ulomci koji svjedoče, da je u ovom kraju bilo starokršćanskih crkava. To svjedoče sarkofazi u Slanome,¹ reljef i sarkofag u Orebićima, na Pelješcu,² reljefni ulomci u Lopudu,³ otkopani tlorisi, sarkofazi i reljefi u Lastovu,⁴ ruševine crkava u Stonu i ulomci nadjeni vrh Spilana iznad dubrovačke Župe.⁵

Tim rastrganim spomenicima nadodat će nekoliko ulomaka, koji se danas nalaze u samom gradu Dubrovniku, a još nisu bili spominjani ni objavljeni u stručnoj ni u drugoj literaturi.

Njihov nalaz svakako svjedoči, da je u Dubrovniku ili na dubrovačkom području bilo većih starokršćanskih zgrada, u kojima je vrsnoča dekorativnog kiparstva bila jednako vrsno i stilski obradivana kao i na ostalom našem primorju.

Tu su najprije tri mramorne glavice koje su kasnije upotrebljene i preinačene za novije spomenike i za koje se, nažalost, ne zna odakle prvotno potječu.

Dvije su bile upotrebljene kao konzole okvira uz Tizianovu sliku Marijina Uznesenja iza starijeg glavnog oltara u apsidi dubrovačke stolne crkve (sl. 1—4). Taj oltar se dijelio u tri međusobno rastavljena dijela. Glavna Tizianova pala Marijinog Uznesenja bila je uokvirena dvama mramornim crnim stupovima, koji su svojim renesansno-baroknim glavicama klasičnog tipa držali rastvoreni dvokrilni zabat i kanelirani arhitrav. Visoko sred zabata u zidu apside bilo je uzidano reljefno poprsje Stvoritelja sa globusom u uobičajenom stavu blagosivljanja. Pobočne Tizianove slike ovog triptika stajahu izvan tog središnjeg mramornog okvira i bile su uokvirene u reljefne stupe okvire, poput onih na pobočnim zidovima apside, koje se pripisuju Padovaninu. Tako razdijeljeni triptih vidi se na jednoj fotografiji, koju je izradio dubrovački fotograf Antun Miletić i datirao 27. VI. 1909., po čemu se i doznaje, da je još tada postojao. Njegov srednji dio podržavaju dvije konzole, koje imaju svinuti oblik, uz koji se sprijeda pruža

meko oblikovani akantov list i niz bisera, a sa strane se svijaju volutice. Po mekoći obrade akantova lišća, koji nema oštine oblikovanja, lako se prepoznae barokni način kasnog 18. stoljeća.

Medutim kada je pred par desetljeća Tizianov triptih cijelovito povezan u novi oltarni okvir, skinute su iz zida apside, skupa sa starijim sada opisanim okvirom i te konzole. Tom prigodom im je otkriven stražnji, dotad nevidljivi dio, prekriven oštrim akantovim lišćem poredanim u dva vijenca, koji svojom stilizacijom i rasporedom jasno odava, da su konzole isklesane od starokršćanskih glavica. Barokni klesar nije dakle bio sasvim uništio te glavice, već im je, da ih čvršće pričvrsti u zid, ostavio na jednoj strani izvorni lisnatni ukras, a ostale tri strane oblikovao za novu namjenu. Obje glavice su zastalno nekoć bile jednakе sa sviju strana. Jasno raspoređen akant, kojemu se vršci listova do diruju, stvarajući na pozadini posebnu slikovitost ili se svijaju prema vani, skicirani ali ne dovršeni cvijet sred plinte, pa i grčka slova εε i počeci malih ugaonih voluta, koje su kasnije otučene, jasno odaju, da su te glavice izradene u 5.—6. stoljeću i da pripadaju nekoj starokršćanskoj zgradbi.

Kada se pri skidanju starog baroknog okvira Tizianove pale uklonio i njegov mramorni profilirani dio, na kojemu je urezan niz ovula renesansno-baroknog tipa, otkrilo se, da je ta mramorna greda bila izdjelana od stupa, jer je njen stražnji zazidani dio zaobljen. Po svojoj debljini, koja je prepolovljena i po duljini 3,48 m može se pretpostaviti da je i ovaj stup poticao iz neke veće antičke građevine. Danas se taj preinačeni stup nalazi sa ostalim dijelovima rastavljenog oltara u još uvijek zapuštenoj baroknoj crkvi Rozarija, koja se uzdiže sučelice dominikanske crkve i služi kao skladište dubrovačkog muzeja, iako bi se njena slikovita unutrašnjost sa arkadama, galerijama i grobnim pločama dala konačno urediti.

Taj skupni nalaz dviju sličnih i jednak velikih starokršćanskih glavica i donekle odgovarajućeg im stupa vodi nas k pretpostavci, da sva tri ulomka potiču iz iste građevine, koja je bila prilično velika, jer su glavice visoke 0,58 m, a široke 0,62 m.

¹ F. Bulić, Necropoli antica cristiana a Slano di Ragusa. Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku XXIV, 90. Split 1901.

² C. Fisković, Arheološke bilješke s Pelješca. Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LV. Split 1953. U članku sam se osvrnuo na neke starokršćanske spomenike korčulanskog Arhipelaga. Treba nadodati, da je i na apsidi barokne crkve Male Gospe u Žrnovu uzidan ulomak mramornog stupića sa starokršćanskim reljefnim križem.

³ V. Novak, Reliquiarium Elaphitense. Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, LI, 165. Split 1940. Po jednostavnosti, po širini i po plitkoći reljefa smatram, da stup sa križem u

zbirci župnog ureda na Lopudu, kći je Lisičar objelodanio kao starohrvatski, pripada starokršćanskoj umjetnosti. V. Lisičar, Lopud sl. 13, Dubrovnik 1931. Uporedi E. Dyggve i R. Egger, Der altchristliche Friedhof Marusinac. Forschungen in Salona III, tabla 5/D9, D11. Wien 1939; W. Gerber, Die Bauten in Nordwestliche Teile der Neustadt von Salona. Forschungen in Salona I, sl. 90. Wien 1917.

⁴ T. Marconi, Antichità di Lagosta. Bullettino di commissione archeologica. Comune di Roma LXII. Rim 1934.

⁵ I. Marović, Arheološka istraživanja u okolini Dubrovnika. Analisi Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku IV-V. 9 Dubrovnik 1956.

Sl. 1. Starokršćanska glavica nađena u dubrovačkoj katedrali
— Fig. 1. Chapiteau paléochrétien découvert dans la cathédrale de Dubrovnik

Budući da bar dosada nisu otkriveni ostaci i ruševine jedne starokršćanske bazilike, krstionice ili sličnog građevinskog sklopa u neposrednoj okolini Dubrovnika, moglo bi se pretpostaviti, da su sva tri ulomka odneseni odavno iz takvih ruševina i vjerojatno ponovno upotrebljeni tokom srednjeg vijeka u neku veću dubrovačku crkvu, koja se ovdje dizala na mjestu nekadašnje katedrale, u kojoj su ove glavice nađene. To je stara dubrovačka stolna crkva Sancta Maria Maior, koju su Dubrovčani zidali u 12. stoljeću i koja se srušila u velikom potresu onog kognog proljetnog dana 1667. godine, kada je propalo mnogo umjetničkih spomenika, koji bi nam, da su se sačuvali, pružili jasniji uvid u razvoj južnodalmatinske umjetnosti i u njeno prodiranje u balkansku unutrašnjost, te jače razjasnili njene veze sa italskom romanikom. Običaj da se antičke i starokršćanske glavice i stupovi prenose iz ruševina i ponovno upotrebe i vrati u raniju funkciju u novoj sredovječnoj zgradbi nije bio rijedak ponajviše od 9.—13. stoljeća, pa i kasnije, ni u Dalmaciji, gdje je uvijek nedostajalo većih sredstava za gradnju i opremu novih spomenika.⁶ Osobito su se upotrebljavale mramorne glavice, granitni stupovi ili kameni zidni vijenci, pa i veliki blokovi, na kojima se još uvijek nađe na antički natpis ili reljefni ukras. Takve su glavice i ulomci upotrebljeni i nađeni u romaničkim katedralama Kotora, Žadra i Trogira, u zvoniku splitske katedrale i u zadarskom Sv. Krševanu, pa ne bi bilo stoga neobično da ih je bilo i u dubrovačkoj stolnoj crkvi sv. Marije, tim više što se zna, da su romanički kipari i ovdje preinacivali u 12.—13. stoljeću mramorne antičke stupove za reljefe crkvenih portala.⁷

Treću mramornu glavicu (sl. 5) našao sam uzidanu u krajnjoj jugozapadnoj terasi dubrovačkog parka Gradac,

Sl. 2. Starokršćanska glavica nađena u dubrovačkoj katedrali
— Fig. 2. Chapiteau paléochrétien découvert dans la cathédrale de Dubrovnik

kojemu staro ime još potjeća na prehistorijske utvrde i gomile. Nije isključeno doista, da je na tom briješu, koji je mogao imati strateško značenje i ulogu, koju je kasnije preuzeila tvrđava Lovrijenac, doista bila neka prehistorijska utvrda, koja se u parku uređenom krajem 19. stoljeća tu više ne primjećuje. Kada su ga uredivali, onda su po romantičnom renesansno-baroknom običaju da se u parkove unose arhitektonski ulomci⁸, pa čak i zidaju izmišljene ruševine, uzidali i prenijeli i ovdje jedan zidni umivaonik, krunu bunaru i nekoliko, dekorativnih reljefnih ulomaka gotičko-renesansnog stila nađenih u ruševinama i u preinacenim dubrovačkim kućama.

Ali i prije postavljanja u park, ova je glavica bila upotrebljena naknadno po drugi put, pa je tom prigodom bila presječena tačno po sredini i pretvorena u poluglavicu. Čini se da je to učinjeno oprezno, da se od nje dobiju dvije poluglavice, koje su, možda, bile postavljene na ugaone polustupove neke arkade.

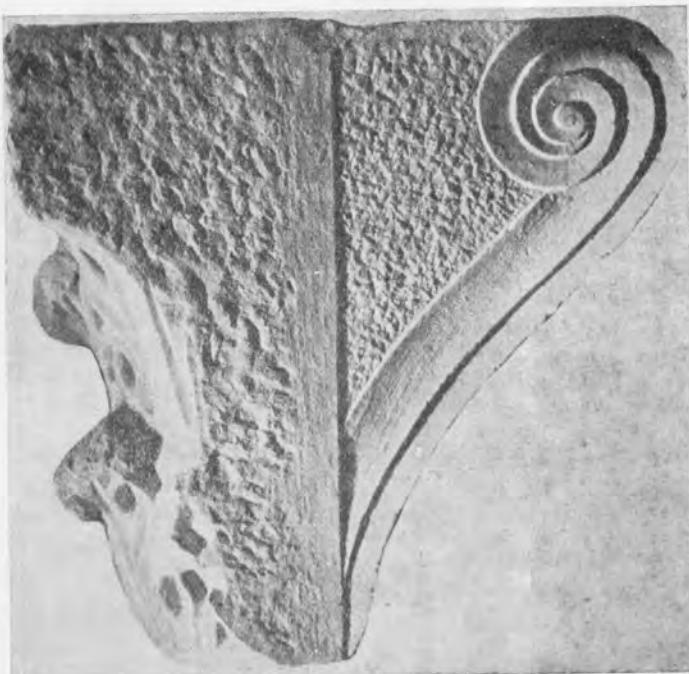
Glavica sa parka Gradac svojom gradom, stilom i veličinom ($0,59 \text{ m} \times 0,77 \text{ m}$) sliči onima dvjema u lapidariju, kamo je i ona zauzimanjem Konzervatorskog zavoda prenesena. Rekao bih da pripada istom vremenu i spomeniku, jer im je izradbom i kompozicijom slična. Akantovo lišće se svija, dodiruje i komponira uglavnom na sve tri glavice u istom jasnom rasporedu dva reljefna vijenaca. Prilično je mješko oblikovano, a volute pri završetku nisu probušene, niti je središnji cvijet na abaku medu njima jasno i precizno izrađen, dok list koji se pod njim širi u drugom vijencu ne niče tačno iznad sredine donjeg vijenca.

Sličnih glavica je nađeno i u Solinu, ali je njihovo lišće ponajviše oštire klesano, a pored vanjskih volutica pod abakom su pri vrhu najčešće i unutrašnje svinute

⁶ C. Fisković, Rušenje i raznašanje solinskih spomenika. Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LIII, 197. Split 1951; C. Fisković, Ignacije Macanović i njegov krug. Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 9, str. 249. Split 1955. O izvažanju kipova is Solina vidi G. Concina, Viaggio nella Dalmazia, 57. Udine 1809.

⁷ C. Fisković, Fragments du style roman à Dubrovnik Archeologia Jugoslavica I, 120. Beograd 1954.

⁸ Na primjer u Garagnin-Fanfogninu perivoju u Trogiru postoji mala zbirka antičkih i kasnijih natpisa i gradjevinskih ulomaka. Slični ulomci ukrasuju i perivoj obitelji Kapor sred grada Korčule, a u gradskom perivoju u Zadru iz loženih je nekoliko.

Sl. 3. Starokršćanska glavica preinačena u baroknu konzolu (u profilu) — Fig. 3. Chapiteau paléochrétien transformé en console baroque (profil)

Sl. 4. Barokna konzola izrađena u starokršćanskoj glavici — Fig. 4. Console baroque taillée dans un chapiteau paléochrétien de face

lozice nalik voluticama.⁹ Međutim i u Solinu,¹⁰ jednako kao i u Stobima,¹¹ nađene su glavice bez tih unutrašnjih lozica sa same dvije vanjske volutice.

Nije poznato podrijetlo ni ove treće glavice, ali nije isključeno s obzirom na njenu veličinu i stilsku sličnost, da i ona pripada, kao što već rekoh, istom spomeniku kao i ostale dvije. Sudeći po njihovoj veličini, taj spomenik je bio monumentalan, a prema njihovoj gradi, mramoru, izgleda da je bio raskošan.

O njegovom položaju ne može se još ništa reći, jer dubrovački kraj nije arheološki ispitani, ali bi se moglo pomicljati, da se dizao u rimskoj koloniji Epidauru, odnosno u današnjem Cavatu, u njegovoj okolini ili pak na mjestu današnjeg Dubrovnika. Međutim su u Cavatu,

pored mnogih poganskih spomenika natpisa, sarkofaga i ulomaka kiparstva,¹² starokršćanski spomenici jedva poznati, iako je to prikladno mjesto na poluotoku i u uvali bilo sijelo starokršćanskog biskupa.¹³ Tlorisi zgrada i starokršćanski ulomci nađeni na Spilanu iznad Dubrovačke Župe su po svojoj veličini maleni, a po gradi i obradi drugačiji od ovih triju glavica. U jugoistočnom predjelu grada Dubrovniku u t. zv. Pustierni nalaze se pak ruševine crkve sv. Stjepana, koju u 10. stoljeću spominje Konstantin Porfirogenet. O njenim nadogradnjama i proširenju već sam pisao,¹⁴ a Andrija Mohorovičić, koji je pored Stjepana Gunjače prišao sistematskom ispitivanju i reviziji našeg ranosrednjovječnog graditeljstva na primorju, izvršio je reviziju tih spomenika i u Dubrovniku i utvrdio, da su ostaci te male crkvice unutar kasnije romaničko-gotičke crkve stilski određeniji nego što se dosada držalo.¹⁵ On mi je o tome u ožujku 1958. godine ljubezno saopćio sli-

⁹ R. Egger, Der altchristliche Friedhof Manastirine. Forschungen in Salona II, sl. 15, 25, 26. Wien 1926; W. Gerber, o. c., sl. 30, 109.

¹⁰ Ibid., sl. 115.

¹¹ И. Николајевић — Стојковић, Рановизантинска архитектонска декоративна пластика у Македонији, Србији и Црној Гори, 10, сл. 14. Београд 1957.

¹² M. Sorgo, Supplementa i Note u Commentariolum Cervarii Tuberonis, De origine urbis Ragusane. Dubrovnik 1790.

F. M. Appendini, Notizie istorico-critiche sulle antichità, storia e letteratura de Ragusei. I, 44—46. Dubrovnik 1802; Đ. Ferić, Periegeseis orae Rhagusanæ IX. Dubrovnik 1803; N. Štuk, Iskopine u Epidaurumu. Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku XXXI, 156. Treba napomenuti da glavica opisana na str. 158., a objelodanjena na tabli XXIV, 5 nije antička već gotička iz 15 stoljeća. Split 1908. Ibid., XXXIII, 150. Split 1910.

¹³ Prigodom obnove Kneževa dvora u Cavatu u travnju 1958. godine za smještaj Bogišćeve knjižnice i ostalih zbirki, dao sam iz zapuštenog lapidarija rodne Bogišćeve kuće prenijeti nekoliko najljepših antiknih ulomaka u vrt i prizemlje te renesansne palače, koju je obnovio Historijski institut JAZU u Dubrovniku. Slobodna Dalmacija, Split 10. V. 1958., Dubrovački Vjesnik, Dubrovnik 2. V. 1958.

¹⁴ Zeiller J., Les origines chrétiennes dans la province romaine de Dalmatie, 132, 171. Pariz 1906.

¹⁵ C. Fisković, Prvi poznati dubrovački graditelji, 62. Dubrovnik 1955.

¹⁶ Lj. Karaman, Iskopine u sv. Stjepanu u Dubrovniku Časopis „Dubrovnik“ I, 269. Dubrovnik 1929; M. Medini, Starine dubrovačke, 157. Dubrovnik 1935.

Sl. 5. Starokršćanska glavica nadena u dubrovačkom parku Gradac — Fig. 5. Chapiteau paléochrétien découvert dans le parc Gradac à Dubrovnik

Sl. 6. Starokršćanski pilastrič iz Dubrovnika — Fig. 6. Petit pilastre paléochrétien de Dubrovnik

jedeće: „Povodom revizije nalaza u kompleksu sv. Stjepana konstatiran je najstariji sloj (unutarromančko-gotičkog objekta) u vidu ostataka temeljnog zida od lomljenog kamena, koji pokazuje tlocrtnu shemu malene bazilike s apsidom, koja je u nutrini polukružna, dok joj je vanjski perimetar (izbačen iz konture bazilike) poligon.

Struktura zida i poligoni perimetar apside pokazuju tip izgradnje raširen uzduž naše obale u doba bizantske vlasti u rasponu od VI do sredine VIII stoljeća.“

Sudeći dakle po dosadašnjim nalazima u Cavtatu, na Spilanu i u samom Dubrovniku, koji približno odgovaraju vremenski ovim glavicama, one se ne bi mogle barem zasada povezati za te spomenute arheološke objekte.

Potiču nas dakle i dalje na traženje zgrade na kojoj su prvo bili.

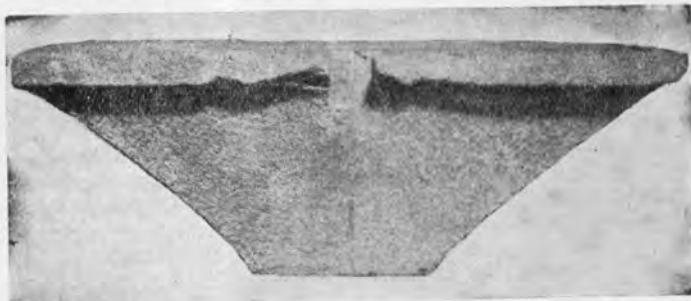
Baziličici sv. Stjepana ili nekoj crkvici iz 6.—8. stoljeća mogla su međutim pripadati dva druga starokršćanska ulomka, koja se ovdje također prvi put objelodanjuju. To su pilastrič koji je naknadno uzidan u jugoistočnom uglu stražnjeg preinačenog dijela renesansne Bunićeve palače na raskršću ulica Stjepana Gradića i Kneza Krvaša, koja nije daleko od crkvice sv. Stjepana, te zatim glavica-impost iz lapidarija dubrovačkog muzeja, za koju se zna da potiče iz te baziličice.

Kameni pilastrič (sl. 6) je djelomično prekriven žbukom, ali se po dugoljastom križu proširenih krakova jasno vidi da pripada starokršćanskoj umjetnosti. Bio je vjerojatno dio kamene pregrade, slične onoj koju je Brondsted rekonstruirao u Solinu,¹⁶ a sličnih je nadeno na prozorima i na ostalim dijelovima solinskih bazilika¹⁷ i drugih starokršćanskih crkava.

Glavica-impost (sl. 7, 8) se nalazi u lapidariju dubrovačkog muzeja i uvedena je u katalog pod brojem 72 s izričitim oznakom, da je nekadašnji dubrovački ogrank Bráće hrvatskog zmaja našao u ruševinama crkve sv. Stjepana i odatle je prenio u lapidarij. Njen dugoljasti četvorasti oblik je raširen pri vrhu, a sužen u dnu, tako da su mu dvije uže strane jako ukošene, čim je postignuta osobita vitkost. Visoka je 26 cm, a gornja ploča joj je široka 28 cm. Na ovim užim stranama je reljefni križ dugoljastog oblika i raširenih krakova. Njegova reljefnost je pojačana srednjim žlijebom.¹⁸ Na istaknutom rubu širih pobočnih strana

Sl. 7. Starokršćanska glavica—impost iz Dubrovnika — Fig. 7. Chapiteau—imposte paléochrétien de Dubrovnik

Sl. 8. Starokršćanska glavica—impost iz Dubrovnika — Fig. 8. Chapiteau—imposte paléochrétien de Dubrovnik

glavice urezan je usjek. Na njenoj gornjoj ploči su ucrte dvije tanke prekržene crte kao uputa klesaru, da pri kleštanju održi simetriju. Taj oblik glavice i njenog križa izrazito su starokršćanski. Sličnih prozorskih glavica našlo se na solinskim¹⁹ i na ostalim starokršćanskim bazilikama. Dubrovačka je ljepše oblikovana od onih desetak solinskih, koje se čuvaju u splitskom Arheološkom muzeju ili su ostale u Solinu; uz Tuskulum, na Marusincu i u gradskoj

¹⁶ J. Brondsted, La basilique de cinq martyrs à Kapluč. Recherches à Salone I, sl. 58, 63.

¹⁷ E. Dyggve, — R. Egger, o. c., tabla 5/D 7, D 9, D 11.

Wien 1939; W. Gerber, o. c., sl. 53; J. Brondsted, o. c., sl. 57; V. Novak, o. c., sl. 5.

¹⁸ I. Marović, o. c. sl. 13, 14.

¹⁹ E. Dyggve—R. Egger, o. c., sl. 35, T 5/D 4, D5, D6.

Sl. 9. Starokršćanski reljef iz Dubrovnika — Fig. 9. Relief paléochrétien de Dubrovnik

bazilici. Dubrovačka ima sa obje uže strane križ koji je na solinskim urezani ponajviše samo na jednoj strani.²⁰ Jednoj od solinskih, na strani, ucrtane su također prekrivenе crte, što znači da su se i u Solinu i u južnoj Dalmaciji ove glavice klesale po istoj uputi.

Tačnu rekonstrukciju prozora sa ovakovom glavicom izveo je J. Brondsted u svojoj studiji o solinskoj bazilici posvećenoj Petorici mučenika.²¹ Prema tome i ova bi se dubrovačka galvica nalazila sred dvojnog prozora sa kamenim rešetkama koje su bile postavljene u usjeku sred njene završne ploče. Pod tim usjekom su stoga još vidljivi tragovi žbuke, kojom su obje tranzene, kojima tragove ne nadosmo, bile jače učvršćene. Prema tome se vidi da je crkva, kojoj je ova glavica pripadala, imala prozore slične onima na solinskoj bazilici Petrice mučenika, te da je stoga taj tip bifore bio poznat uzduž Dalmacije.

U predjelu Pustierne naišao sam na još jedan ulomak koji mi se čini da potiče iz starokršćanskog doba. To je kameni reljef (sl. 9) sa križem jednakih, raširenih krakova, poput onih koje kasnije prozvaše „malteški“, u dvostrukom

²⁰ Brondsted, o. c., sl. 37/15—18.

²¹ O. c. sl. 64.

²² V. Novak, o. c., sl. 6.

²³ R. Egger, o. c. sl. 50; E. Dyggve—R. Egger, o. c. sl. 48, 49; J. Brondsted, o. c., sl. 86.

²⁴ W. Gerber, o. c. sl. 46; V. Novak, o. c., sl. 6.

²⁵ J. Brondsted, o. c. 62; E. Dyggve—R. Egger, o. c., sl. 48, 49.

²⁶ И. Николајевић—Стојковић o. c., 55, sl. 177.

²⁷ M. Medini, o. c., 165, 235.

krugu.²² Taj reljef je jednako uzidan u vrtni ogradni zid vrh male i uske ulice Ivana Rabljanina. Širok je 25 cm, a dug 27 cm, dok mu je reljef izbočen 2 cm. Možda je to ulomak nadvratnika neke srušene crkvice, koja se dizala u ovom starom dijelu Dubrovnika, jer je poznat običaj da su se vrata starokršćanskih crkava ukrašavala križem.²³ Krakovi mu nisu izduženi ni vitki, ali je i ovako nespretnih križeva bilo i u središtima razvijenog starokršćanskog kiparstva, kao na primjer u Solinu,²⁴ gdje ih je takođe vrlo često postavljaju na nadvratnike crkava i ostalih zgrada.²⁵ Dva skoro identična, u istom dvostruko opasanom medalljonu, nađena su na zidnim vijencima starokršćanskih bazičika u Caričinom gradu i u njegovoj okolici.²⁶

Svi ovi dubrovački ulomci, jednako kao i ostaci crkve sv. Stjepana, koju Mohorovičić datira, kao što vidjesmo, od 6. do sredine 8. stoljeća, mogu poslužiti upoznavanju postanka i najstarije povijesti Dubrovnika, koji je vjerojatno na ovim vrletnim hridinama postojao kao naselje ranije negoli ovamo pribjegoše bjegunci sa srušenog Epidaura u 7. stoljeću, a svakako ranije od 9. stoljeća, u koje se obično bez čvrstih dokaza postavlja naseljenje Pustierne.²⁷

Svi ovi ulomci (osim glavice sa Graca) nađeni su, iako nekima od njih nije utvrđeno prvotno mjesto, baš u tom najstarijem dijelu grada, koji je po svom strateškom i geografskom položaju, a i po svojoj konfiguraciji mogao poslužiti kao najsigurnije mjesto početnog naselja i jezgre današnjeg Dubrovnika.²⁸ Visoke stijene svojim propinjanjem prema jugu i morskoj pučini i svojim postepenim spuštanjem prema kopnu mogle su oblikovati i zaštititi malu luku u morskom rukavu, koji se prostirao otprilike uzduž današnje Place.

O tom početku i o najstarijoj povijesti ovog našeg istaknutog grada dosada se ponajviše raspravljalo na temelju predaje i legende, a po pisanju starih kroničara. Vrijeme je da se ta pitanja rasvijete i pomoći pouzdanijem sredstva, arheoloških nalaza. Do njih je doduše u Dubrovniku, u Cavatu, pa i diljem dubrovačke okolice teže doći, jer ta naselja nisu izumrla kao rimska Salona, već svojim nastavkom života prekrila stare kulturne naslage i drevno tlo izorala novim brazdama, pa su stoga tu i najmanji nalazi arheološki, kao i ovi ovdje izneseni zasada dragocjeni.

Cvito FISKOVIĆ

²⁸ I. Marović (o. c. 29) tačno primjećuje da „gola i strma hridina nije mogla privući epidaurске bjegunce, ako u njenoj najbližoj okolini nije bilo najelementarnijih faktora nužnih za održavanje života.“ Kao dokaz za to on spominje nadgrobni natpis „naden na području današnje Pustierne“. Međutim taj natpis prije Mommensa (*Corpus inscriptionum latinorum III*, 1743) spominje Appendini (o. c. 46) među natpisima koji se nalaze u Cavatu. B. Stulli također pretpostavlja da je u doba antike na današnjem mjestu Dubrovnika moglo biti ribarsko naselje (separat „Pregled povijesti Dubrovacke Republike“ iz III sv. Enciklopedije Jugoslavije, članak Dubrovnik. Zagreb 1957).

FRAGMENTS PALEOCHRETIENS DE DUBROVNIK

L'auteur publie plusieurs fragments de reliefs paléochrétiens découverts comme spolies à Dubrovnik. Trois chapiteaux en marbre dont deux ont été remaniés ultérieurement en consoles baroques pour le cadre du triptyque du Titien sur l'autel principal de la cathédrale, doivent être mentionnés en premier lieu. L'auteur propose une datation au Ve—VIe siècle. Selon son opinion ils proviennent d'églises et de basiliques paléochrétiennes détruites, des environs

de Dubrovnik ou de l'ancienne colonie romaine d'Epidaur, siège d'un évêché au Ve siècle. Il n'est pas exclu qu'ils proviennent de Dubrovnik même, étant donné qu'ils furent trouvés dans la partie la plus ancienne de la ville. Ceci permettrait de conclure qu'il existait déjà au VIe siècle une agglomération dont se serait développée la ville actuelle de Dubrovnik.

C. FISKOVIĆ

ЂАКОНИКОН И ПРОТЕЗИС У РАНОХРИШЋАНСКИМ ЦРКВАМА

Пре више од петнаест година познати грчки археолог Г. Сотириу објавио је веома занимљиву расправу покушавајући да на основу писаних извора и археолошких споменика утврди које су место у ранохришћанским црквама заузимали протезис и ђаконикон и на који су начин и када они постављени у непосредно суседство светилишта где се у диспозицији простора православних цркава налазе још и данас.¹ Анализирајући сведочанства неких старих текстова, пре свега *Testamentum Domini* и *Didascalia*, закључивао је Сотириу да је ђакониконом у ранохришћанским црквама називана једна просторија с јужне стране улаза у храм, тј. поред нартекса, и да су ту верници остављали своје прилоге у намирницама од којих је део хлеба и вина био у току богослужења одвајан и одношен на жртвеник да се над њим изврши тајна еухаристије. Ови ђаконикони су, сем тога, служили и као скоефилакцион тј. остава у којој су чувани разни освећени предмети потребни за богослужење као и св. Јеванђеље које је одатле узимано и ношено у храм ради читања лекција. Пастофорије које су служиле као протезис, односно као место са кога је од стране ђакона узиман један део приложеног хлеба и вина и одношен у светилиште на жртвеник и где су уписивана имена приложника, и, најзад, као место где је чувана еухаристичка резерва,

¹ Г. Σοτηρίου, 'Η πρόθεσις και διακονικὸν ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἐκκλησίᾳ, Θεολογία, Περίοδον Β', τόμ. Α' (1941) 76—100.

Ο. E. Freshfield, *On Byzantine Churches, and the Modifications made in their Arrangements owing to the Necessities of the Greek Ritual*, *Archaeologia* 44 (1876) 383—392.

Уп. супротно мишљење Lemerle-a који налази да је ђаконикон у облику који му на основу *Testamentum Domini* одређује Сотириу доста редак тако да се не појављује ни у базилици А у Филипима која је иначе сасвим потпуна ранохришћанска црква — *Philippe et la Macédoine orientale*, Paris 1945, 386. Међутим, ако је, као што сведоче извори, ђаконикон у ранохришћанској епоси налазио у западном делу цркве, можда понекад и поред атриума (напр. црква D у Царичином граду), могло би се веровати да он једноставно није био откопан код многих базилика. Уп. Lemerle, op. cit., 301 п. 2. Што се тиче базилике А у Филипима, ђаконикон би се могао препознати у просторији са апсидом код улаза у јужни трем атриума. На ову идентификацију помињао је и сам Lemerle — Ibid., 299.

Потпуно другачију интерпретацију ових сведочанстава *Test. Dom.* и *Didasc.* о месту које је заузимао ђаконикон у ранохришћанским црквама предлаже G. Bandmann у својој недавно објављеној студији (*Über Pastophorien und verwandte Nebenräume im mittelalterlichen Kirchenbau, Kunstgeschichtliche Studien für H. Kauffmann*, Berlin 1956, 19—59). Он у речима „*Diaconicon sit e dextera ingressus, qui a dextris est*“ види доказ да се и тада ђаконикон налазио с јужне стране светилишта одн. десно од врата на јужном зиду наоса која постоје код неких цр-

препознаје Сотириу у крилима трансепта док су се, по његовом мишљењу, столови-протезе налазили у главном броду наоса, непосредно испред беме, чешће са северне стране. Када се са развојем великих харитативних установа у VI в. институција прилагања намирница за сиромашне чланове општине која се дотад вршила у ђаконикону, одвојила од богослужења и храма, литургија се модификовала на тај начин што је за пренос хлеба и вина била установљена церемонија Великог улаза а протезис и ђаконикон су били пресељени у суседство светилишта, с његове северне и јужне стране. На основу неких вести сачуваних код Кедрена, закључивао је Сотириу, — чиме, уствари, прихвате резултате једне расправе Freshfield-a,² — да се ова промена десила девете године владавине Јустина II, тј. 574 г. док би, по његовом мишљењу, најстарији сачувани споменик на коме су протезис и ђаконикон постављени поред олтара била црква Хозиос Давид у Солуну подигнута крајем VI в.

Први део Сотириуове теорије која на основу непосредних сведочанстава извора препознаје ђаконикон у неком одељењу поред улаза у цркву, изгледа потпуно прихватљив³. Сасвим је природно да је просторија у којој су верници остављали своје прилоге долазећи на заједничку молитву била ситуирана поред улаза и

кава у Сирији а на које се, по његовом мишљењу, пре свега и односе текстови *Test. Dom.* и *Didasc.* Међутим, овај податак о месту ђаконикона чини продужетак текста којим се одређује да „*Ecclesia itaque ita sit: habeat tres ingressus in typum Trinitatis*“ (C. M. Kaufmann, *Handbuch der christlichen Archäologie*, Paderborn 1913, 175) из чега се јасно види да се под „десним вратима“ морају подразумевати јужна од троја врата кроз која се улазило у цркву са западне стране. Ова троја врата на западној страни имају и неке од цркава у Сирији. Сем тога, у време на које се односе *Test. Dom.* и *Didasc.* ђаконикон је садржавао истовремено функције каснијег ђаконикона и протезиса што би значило да су ове просторије с јужне стране светилишта неких сирских цркава служиле и за чување разних светих предмета потребних за богослужење. J. Lassus је, међутим, јасно показао да су ове, према наосу широко отворене капеле поред светилишта извесних сирских цркава биле намењене за чување реликвија мученика и светитеља (*Sanctuaires chrétiens de Syrie*, Paris 1947, 173—180). Bandmann покушава да докаже идеолошку везу између ових светитељских реликвија и протезиса или не налази ни у изворима ни у развијеном облику литургије никаквих доказа да се прилагање дарова у намирницама од стране верника, што чини најбитнији део функције протезиса, вршило у капелама са реликвијама мученика. Повезивање ових двеју функција не изгледа логично пре свега из практичних разлога, Није, наиме, ни најмање вероватно да су разни свети предмети чувани у једној просторији која је била приступачна свим верницима за обављање приватних молитава а у којој су понекад болесници проводили читаву ноћ молећи се за исцелење.

због тога Сотириу припада несумњива заслуга што је упозорио археологе да при ископавању ранохришћанских цркава воде убудуће више рачуна о налазима који би омогућили да се овај део храма потпуније објасни. Али иако би се у извесне од примера које је Сотириу навео можда могло сумњати,⁴ број цркава са ђакониконом поред улаза може се лако умножити. Тако црква D у Царичином граду има с јужне стране атриума једно мање правоугаоно одељење у коме су приликом ископавања нађени остаци зидане пећи (?) и банка поред зида за које Ђ. Мано-Зиси мисли да су биле везане са одржавањем агапа. Нарочито је занимљиво да су у овом одељењу нађени фрагменти великог броја керамичких судова који би могли бити препознати као посуде у којима су верници доносили своје прилоге у намирницама.⁵ У једном од компартимената са северне стране нартекса базилike A у Стобима нађени су остаци мермерног стола⁶, можда опет једног од оних на које су верници остављали своје прилоге долазећи у цркву. И остale базилike Стобија имају поред нартекса или атриума једну или више мањих просторија које би могле бити идентификоване као ђаконикон⁷, али на налазе у тим просторијама који би омогућили објашњење њихове намене није при ископавању, нажалост, обраћеноовољно пажње.

Насупрот мишљењу Lemerle-a⁸, мени се чини да други део Сотириуове теорије, који се односи на протезис, изгледа много мање задовољавајући. Протезе се у писаним изворима уопште не помињу али се њихов значај може најбоље проценити ако се реконструише њихова улога у обредима примитивне литургије. Текстови раних редакција литургије не помињу одакле су узимани хлеб и вино одабрани за мистерију еухаристије да би били однети на жртвеник, али развијени облик литургије дозвољава да претпоставимо да су се и у најранијим временима још неосвећени хлеб и вино пре преноса у светилиште налазили на неким столовима или клупама које на основу савремене аналогије можемо назвати протезама. Из *Testamentum Domini* јасно произилази да су верници долазећи у цркву полагали своје прилоге у ђаконикон који се налазио десно од врата која су водила у храм и мора се претпоставити да су ови прилози били полагани на неке столове. У *Testamentum Domini* каже се само да су ови прилози били остављани у просторији десно од улаза и то тако да би могли бити виђени — *ut eucharistiae sive oblationes quae offeruntur, possint cerni*⁹. Изгледа да је и опис ђаконикона у *Didascalia* истицао овај моменат.¹⁰ Податак о излагању прилога омогућава, мислим, да се у столовима на које су верници остављали

своје прилоге препознају протезе чије име пружа за то јасан доказ. О постојању неких других протеза нема у изворима никаквих помена и, ако се практика доношења дарова од стране верника жели реконструисати на онај начин како то предлаже Сотириу, тј. да су сами верници узимали своје прилоге и стављали их на протезе које су се по његовом мишљењу налазиле испред беме или у трансепту, постало би потпуно необјашњиво зашто би онда ти исти прилози били најпре остављани у ђаконикон што је, с обзиром на јасна сведочанства *Testamentum Domini* и *Didascalia*, сасвим сигурно.

Lemerle, који у принципу прихвата објашњење које за протезе испред светилишта предлаже Сотириу, на нешто друкчији начин тумачи функцију овде претпостављених протеза. По његовом мишљењу су ту били полагани само хлеб и вино који су између дарова верника били изабрани да у току богослужења буду однешени на жртвеник ради обављања еухаристије.¹¹ Ако је на овим протезама испред светилишта, — које ту Сотириу замишила ослањајући се управо на оно место у *Testamentum Domini* у коме се говори да се место за уписивање имена приложника и обављање њихове комеморације налазило код светилишта, — вршен упис имена верника који су донели прилоге у цркву, а ту нису полагани сви дарови већ само један од њих изабрани део, — онда се опет види да место за прилагавање није служило истовремено и за уписивање имена приложника. То, усталом, јасно произилази и из текста извора. У *Testamantum Domini* се одређује да се у црквама подигне место у коме свештеник седећи са протођаконом и анагностима уписује имена приложника да би касније та имена била помињана у молитвама. По истом извору је место за ове комеморације имало да се налази у близини места за презвитере које је с унутарње стране завесе, тј. у светилишту.¹² Из текста *Testamentum Domini* међутим никако не произилази да је помињање имена приложника, одн. имена живих или умрлих лица која они одреде,¹³ вршено на истом месту где су прилози били остављени. Напротив. Док се ђаконикон у коме су имали да буду остављени дарови верника налазио десно од улаза у цркву, место за комеморације имена приложника имало је да буде подигнуто поред места за презвитере које се налазило *intra velum*.¹⁴ Против интерпретације коју даје Lemerle говори одлучно чињеница да се у *Testamentum Domini* изричично тврди да су у ђаконикон имале да буду остављене *eucharistiae sive oblationes*, дакле и прилози који су били одређени за еухаристију.

Писани извори омогућују дакле да се утврди да је у свом најстаријем облику ђаконикон садржавао и

Oaks Papers 3 (1946) fig. 187; Базилика D — Bericht über den VI. Intern. Kongress für Archäologie, Berlin 1940, Taf. 67 A.

⁴ Lemerle, op. cit., 385.

⁵ Ђ. Мано-Зиси, Ископавање на Царичину Граду 1949—1952 год., Старинар и. с. 3—4 (1952—1953) 154. Да су у ранохришћанској епохи верници сем хлеба и вина доносили и прилагали у цркви и друге намирнице — уље, воће итд. — *Σωτηρίου*, op. cit., 82. Успомену на ранохришћанску практику прилагавања намирница од стране верника у цркви чувају извесни обичаји намирница који су се одржали до најновијих времена. Пре пола века забележено је да у Поморављу верници доносе дарове, зејтин и друго, и да их остављају у спољне нише поред улаза у цркву (К. Јовановић, Старе цркве у Мојсињу, Старинар и.р. II, 1907, 158). У неким манастирским црквама постоји у нартексу сто на који верници остављају намирнице ради благословова (Ј. Мирковић, Православна литургија, I, Сремски Карловци 1918, 110). За време боравка у Софији 1956 г. видео сам у нартексу цркве Св. Софије, која и данас служи, сандук у који верници остављају прилоге у вину и брашну за прављење хлебчића потребних за еухаристију.

⁶ Ђ. Мано-Зиси, Ископавања у Стобима 1933 и 1934 године, Старинар трећа сер. 10—11 (1935—1936) 167.

⁷ Базилика В — Bericht über den VI. Intern. Kongress für Archäologie, Berlin 1940, Taf. 67 B; Базилика С — Dumbarton Oaks Papers 3 (1946) fig. 187; Базилика D — Bericht über den VI. Intern. Kongress für Archäologie, Berlin 1940, Taf. 67 A.

⁸ Lemerle, op. cit., 386.

⁹ Locus presbyterorum sit intra velum prope locum com-memoriationis — Kaufmann, op. cit., 176.

¹⁰ Funk, op. cit., 125.

¹¹ Kaufmann, op. cit., 176.

функције протезиса, тј. да су протезе, столови за остављање прилога верника, биле првобитно смештене у ђаконикону а, сем тога, да се прилично одређено реконструише, бар у главним цртама, начин облација у раној цркви. При доласку на молитву у храм верници су своје прилоге у намирницама остављали у једну за то нарочито одређену просторију поред улаза а коју *Testamentum Domini* и *Didascalia* називају *diaconicon*. Оба извора подвлаче да су ови прилози били у ђаконикону изложени тако да би могли бити виђени што допушта да верујемо да су се ови столови уствари звали протезе. Тек касније се, изгледа, место са овим протезама које је по њему добило име протезис, одвојило од ђаконикона у посебну просторију тако да је ђаконикон остао само један део његових првобитних функција. У њему су касније, — а та му је намена остала до данас, — чувани разни свети предмети потребни за богослужење и Јеванђеље.¹⁵

Као што се за церемонију уношења Јеванђеља која се обавља у првом делу литургије одржао назив Мали улаз, тако се свечаност преноса за освећење одабраних дарова из протезиса — тј. првобитно из ђаконикона, у светилиште назива Великим улазом. Име овог литургиског чина јасно говори да се ради о улађењу у храм. Исто тако, развијени облик тог чина који се у мање-више непромењеном облику одржао у православном богослужењу од рановизантиског доба све до данас, показује да је овај пренос дарова у примитивној литургији имао облик једне дуге процесије кроз наос. Данас постоји непосредна веза између протезиса и оног дела светилишта у коме се налази жртвеник, па ипак се пренос припремљеног хлеба и вина не обавља тим најкраћим путем, којим се иначе после завршетка причешћа путир односи у протезис, већ на тај начин што свештеници који носе припремљене дарове полазећи од протезиса, излазе из светилишта кроз северна врата олтарске преграде — иконостаса, праве кружну процесију преко солеје, уздигнутог источног дела наоса, затим улазе у светилиште кроз централна врата на иконостасу и остављају путир и дискос на жртвеник. За време ове процесије пева се херувимска химна и читају се молитве.¹⁶ Број, а према томе и дужина трајања тропара које свештеник изговара одлазећи по дарове да би их пренео на олтар, није био одређен¹⁷ што би се такође могло објаснити тако да се уношење дарова вршило не са протезом које су стајале испред олтара већ из ђаконикона, одн. протезиса, који се налазио у западном делу цркве, поред нартекса. Број тропара које је свештеник изговарао

одлазећи по припремљеним хлебом и вино зависио је вероватно од тога колико је ђаконикон био удаљен од светилишта, тј. колико је црква била велика.

Објашњење које се овде предлаже подразумева да је ова процесија са изабраним даровима идући из ђаконикона у храм пролазила кроз нартекс који је био одређен за то да у њему стоје катихумени за време оног дела богослужења у коме им је било допуштено да присуствују заједничкој молитви. Да би се омогућио несметан пролаз поворке са изабраним даровима кроз нартекс, стављена је ова церемонија после свештениковог позива катихуменима да напусте храм.

У другом делу своје расправе о протезису и ђаконикону, покушао је Сотирију да утврди када је извршено формирање троделног светилишта, наиме када су почеле да се граде цркве са протезисом и ђакониконом на источној страни грађевине, поред олтара. По мишљењу Сотирија најстарији засад познати споменик на коме је извршена ова промена у диспозицији плана олтарског дела је црква Хозиос Давид у Солуну из краја VI в.¹⁸ На основу једне вести Кедрене, одн. Скилице, енглески археолог Freshfield је дошао до закључка да најстарији споменик на коме је ова иновација у плану била извршена претставља цариградска црква Богородице Влахернске поред чијег светилишта су 572 г. били додати протезис и ђаконикон.¹⁹ Оба случаја, дакле, припадају постјустинијанској времену. Freshfield је чак закључивао да се по томе да ли нека црква има троделни презвитеријум или не, може одредити да ли је она саграђена у постјустинијанској доба или раније. Међутим, известни споменици на Балкану показују да се појава постављања протезиса и ђаконикона поред олтара мора датирати свакако већ у средину VI в. То су црква А у Царичином граду,²⁰ млађа базилика у тзв. Еленском манастиру код Пирдопа²¹ и базилика чији су остатци били пронађени у селу Ђурлинама код Ниша.²² Код сва три ова споменика су бочна одељења протезиса и ђаконикона подигнута истовремено са светилиштем.²³ За питање датирања подизања ових базилика је најважнија црква А Царичиног града зато што баптистеријум²⁴ ове базилике који је с њом грађен истовремено, има сачуване подне мозаике који се могу датирати прилично одређено. Истим мајсторима који су радили мозаичке подове у крстionици базилике А, а вероватно и оне у самој цркви²⁵, припадају и добро очувани мозаици у базилици Д Царичиног града.²⁶ На капителу јужног стуба трибеног између западног и средишњег дела главног

¹⁵ Σωτηρίου, op. cit., 78.

¹⁶ F. E. Brightman, *Liturgies eastern and western*, I, Oxford 1896, 377 sqq.

¹⁷ A. Fortescue, *Chéroubicon y Cabrol-Leclercq, Dict. d'archéol. chrét. et de liturgie III*, 1, col. 1282.

¹⁸ Σωτηρίου, op. cit., 97.

¹⁹ Freshfield, *Archaeologia* 44 (1876) 389.

²⁰ V. Petković, *Les fouilles de Tsaritchin Grad, Cahiers archéologiques III* (1948) 41—42, fig. 1.

²¹ П. Мутафчиев, Еленската црква при Пирдопъ, Извѣстия на Бълг. археол. дружество V (1915) 20—84.

²² Остаци ове базилике су, нажалост, уништени свега неколико година после ископавања да би на том месту била подигнута нова парохијална црква. Три снимка основе, начињена док остаци цркве нису били порушени, слажу се међусобно у томе да је светилиште базилике било фланкирано са два мања правоугаони одељења која су имала апсиде на источној страни — M. Милићевић, Краљевина Србија, Београд 1884, 19; F. Käpitz, Das Königreich Serbien, II, Leipzig 1909, 181—183 и Вл. Петковић, Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Београд 1950, сл. 1044.

²³ У пирдопској млађој базилици, — како ја зовем цркву другог грађевинског периода комплекса Еленског манастира, — су зидови презвитеријалног дела грађени истовремено са оста-

лим зидовима млађе базилике. Мутафчиев, који је овде вршио ископавања, мислио је да темељи апсиде светилишта, као и темељи апсиде протезиса и ђаконикона, претстављају остатке зидова старије базилике. Разлог овакве интерпретације био је да се конкавитет темеља апсиде не слаже са конкавитетом њихових зидова — Мутафчиевъ, Извѣстия V (1915) 44. То би значило да је и најстарија црква овог комплекса имала троделно светилиште што никако неће бити тачно. Код више ранохришћанских цркава на Балкану примећено је да темељи апсиде имају сунутарње стране испуштену стону сегментног облика, напр. бочне апсиде цркве Е у Царичином граду или једна тек делимично откопана базилика у Гамзиграду — Archaeologia Iugoslavica II (1956) 71 fig. 6.

²⁴ Раније је ова грађевина била сматрана маузолејом — Ф. Месесел, Ископавање Царичину Граду код Лебана год. 1937, Старијар трећа сер. 13 (1938) 188—189.

²⁵ За време ревизионог ископавања вршено 1952 г., у северном броду наоса базилике нађени су остаци мозаичког пода потпуно истог карактера који имају мозаици у крстionици.

²⁶ Мано-Зиси (Ископавање на Царичином Граду 1949—1952 године, Старијар н.с. 3—4 (1952—1953) 154) је приметио да геометрички мотиви мозаика у цркви D „одговарају онима из маузолеја епископске цркве“ (тј. базилике А). Упоредите Старијар трећа сер. 13 (1938) 190 сл. 13 са Старијар н. с. 3—4 (1952—1953) 144 сл. 31.

брода наоса ове базилике очуван је монограм Јустинијана док на капителу северног стуба овог трибеног стоји уместо монограма розета. На основу тога је могло бити закључено да је у време подизања ове базилике царица Теодора већ била умрла²⁷ што значи да би се мозаици базилике D, а по њима и мозаици базилике A могли датирати у период између 548 и 565 г.

Упоређењем основе базилике A у Царичином граду и млађе базилике у Пирдопу, нарочито у погледу источног, олтарског дела који, уосталом, код пирдопске цркве претставља једини потпуно оригинални део из времена грађења млађе базилике овог комплекса, јасно се види да ове две цркве припадају истом времену. Поступак при архитектонској обради детаља, напр. у обликовању апсиде, упућује чак на исту архитектонску школу. По једном доста оштећеном капителу нађеном приликом ископавања базилике у Ђурлинама²⁸ који се својим облицима најнепосредније везују за једну локалну скулпторску радионицу у којој су израђени и капители базилике A у Царичином граду²⁹, може се подизање цркве у Ђурлинама такође датирати у време око средине VI в. Ове три базилике су, дакле, за приближно пола столећа старији примери већ потпуно формираног троделног презвитеријума од солунске цркве Хозиос Давид која је досад сматрана за најстарији сачувани споменик на коме је извршена ова значајна промена диспозиције плана олтарског простора. Да би се, међутим, сведочанством поменуте три базилике из северних балканских провинија које и писују једини постојећи примери ове појаве³⁰, могла та промена датирати у средину VI в., потребно је најпре утврдити стоје ли заиста и на који начин у супротности с овим археолошким документима сведочанством писаних извора на основу којих је још Freshfield закључио да формирање троделног светилишта припада тек времену владавине Јустинијановог наследника Јустина II. Freshfield је чињеницу да се по литургији Св. Јована Златоустог за време преношења изабраног хлеба и вина припремљеног за освећење из протезиса на жртвеник пева херувимске химне, довео у везу са Кедреновом тј. Скиличином вешћу да је девете године владавине Јустина II, тј. 574 г., уведен у литургију певање херувимске химне. По Freshfield-овом мишљењу у најнепосреднијој вези са овом променом у богослужењу је већ поменута додградња две апсиде Влахернске цркви у Цариграду коју Скилица датира у седму годину Јустинове владавине, тј. у 572 г., додградња коју он разуме као додавање протезиса и ђаконикона уз олтар ове цркве. Интерпретација обе вести Скилице је, међутим, погрешна. У тексту прве белешке о додградњи апсиде цркви Богородице Влахернске која код Скилице гласи „Дозида и у храму Влахернском две апсиде и изгради га као крстообразни“³¹ — лако се може пре-

²⁷ И. Николајевић—Стојковић, Рановизантиска архитектонска декоративна пластика у Македонији, Србији и Црној Гори, Београд 1957, 53.

²⁸ Kanitz, op. cit., 184.

²⁹ О капителима израђеним у овој радионици — I. Nikolaević—Stojković, Les monuments de la décoration architecturale en Serbie d'un atelier local du VIe siècle, Actes du Ve Congrès Intern. d'archéol. chrétienne, Roma—Paris 1957, 467—469.

³⁰ Напр. базилика у Белову — A. Grabar and W. Emerson, The basilika of Bělovo. The Bulletin of the Byzantine Institute I (1946) 45 сл. 2. На стр. 58 п. 3 аутори помињу још неке цркве VI в. са трипартитним презвитеријумом.

³¹ Προσέθηκε δὲ καὶ εἰς τὸν ναὸν τῶν Βλαχερῶν τὰ δύο ἀψίδας καὶ ἐποίησεν αὐτὴν σταυρωτὴν — Cedrenus, ed Bonn, I, 685.

³² Προσέθηκε δὲ καὶ εἰς τὴν ἔκκλησίαν τῆς ἁγιάς Θεοτόκου τὸν Βλαχερῶν τὰς δύο ἀψίδας, τῆς τε ἄρκτου καὶ

познати скраћена верзија једне вести Теофана који говори о истом догађају на овај начин — „Дозида и на цркви Богородице Влахернске две апсиде, једну са севера а другу са југа у великом наосу и тако изгради цркву у облику крста“.³³ Теофанов текст који је Скилица несумњиво послужио као извор,³⁴ јасно показује да се преправке извршене за владе Јустина II у Богородичној цркви нису састојале у дозиђивању протезиса и ђаконикона.

Скиличина вест о увођењу херувимске химне коју препричавају и неки млађи извори³⁵, засад се не може оспорити или анализа литургичких текстова упућује на закључке обрнуте од оних до којих је долазио Freshfield. По његовом мишљењу, увођење херувимске химне значи истовремено и увођење церемоније преноса припремљеног хлеба и вина из протезиса на жртвеник, што, међутим, Скилица никако не тврди. Ако се ова иновација у литургији може по Скилици датирати у 574 г. значило би да они рукописи литургије Златоустог у којима нема херувимске химне садрже редакцију старију од те године. Сем Барберинског рукописа у коме нема херувимске химне³⁶ ту спада рукопис бр. 474 из збирке Севастјанова у московском Румјанцевском музеју за који је Красноселцов закључивао да за одређивање преобитне редакције литургије Златоустог треба да буде стављен пре Барберинског кодекса³⁷ као и пре литургије Златоустог из рукописа ватиканске библиотеке бр. 1970 која је такође краћа а према томе вероватно и старија од редакције сачуване у барберинском рукопису³⁸. Чињеница да у овим рукописима нема херувимске химне омогућава можда да се настанак редакција које они садрже³⁹ стави у време пре увођења херувимске химне и да се, на тај начин, потврде претпоставке литургиста да ови рукописи чувају веома старе верзије литургије Златоустог, можда сасвим блиске првобитној редакцији. Важност тих рукописа за нас је, између остalog, и у томе што они показују да је у литургији Златоустог и пре увођења херувимске химне постојала церемонија доношења одабраних дарова из протезиса на жртвеник у светилишту. По Барберинском и Севастјановљевом рукопису после завршene службе за катихумене долази текст мистичне химне са заглављем „Молитва проскомидије св. Јована Златоустог“⁴⁰ док је текст овог заглавља у Ватиканском рукопису бр. 1970 нешто краћи — „Молитва коју свештеник говори у себи док се износе дарови“.⁴¹ Ово уношење еухаристичког хлеба и вина у светилиште помиње се и у старијим литургијама, у Псеудоклиментиској речима „И када је то (изгон катихумена) обављено, ђакон доноси дарове епископу у светилиште а тада свештеници стану поред његове десне и поред његове леве руке као што ученици стоје поред

μεσημβρίας ἐν τῷ μεγάλῳ ναῷ καὶ ἐποίησε τὴν ἔκκλησίαν κατὰ σταυρόν — Theophanis Chronographia, ed. De Boor, I, 244.

³³ Скилица се и иначе служио Теофаном — G. Moravcsik, Byzantinoturcica I, Budapest 1942, 144.

³⁴ Напр. Зонара, Epit. Histor., XIV, 10, ed. Dindorf, III, Lipsiae 1898, 285.

³⁵ Brightman, op. cit., 318—319.

³⁶ Н. Красноселцовъ, Сведения о некоторыхъ литеургическихъ рукописахъ Ватиканской библиотеки, Казанъ 1885, 15, 210.

³⁷ Ibid., 198—202.

³⁸ Рукописи ових кодекса су, као што је добро познато, млађи. Најстарији од њих би био барберински који је, изгледа, настао у VIII—IX веку.

³⁹ Εὐχὴ τῆς προσκομιδῆς τοῦ ἁγίου Ιωάννου τοῦ Χρυσοστόμου μετὰ τὸ ἀποτελῆναι τὰ ἄγια δῶρα ἐν τῇ ἁγίᾳ τραπέζῃ — Brightman, op. cit., 319; Красноселцовъ, op. cit., 247.

⁴⁰ Красноселцовъ, op. cit., 200.

учитеља⁴¹, у Јаковљевој овим речима „свештеник уносећи свете дарове говори ову молитву...“⁴², а у Марковој — „И свети (дарови) улазе у олтар а свештеник (говори) ову молитву...“⁴³. Заглавља у поменуте три најстарије редакције литургије Златоустог који, као што је већ речено, чувају можда верзије употребљаване пре увођења херувимске химне, јасно показују да је и по овој, у Цариграду свакако највише практицираној литургији постојала церемонија уношења дарова и пре 574 г. и да се, према томе, увођење херувимске химне може окарактерисати само као давање новог сјаја већ постојећој церемонији преноса дарова из протезиса на жртвеник, а не увођење овог чина у литургију уопште. Да само тако треба разумети сведочанство Скилице о увођењу херувимске химне показује и веома стари помен Херувике у једној хомилији Еутихија Цариградског из 582 г. који кудећи њену употребу каже између осталог да се „варају они који уче народ да пева химну док се по литургиском ритуалу доноси хлеб изабран од дарова и путир који су припремљени за свети олтар“⁴⁴ из чега јасно произилази да је уношење хлеба и вина у олтар било део старијег литургиског ритуала и да је оно било обављано и пре увођења херувимске химне. Карактеристично је, најзад, и то да је у свим старим литургијама, почевши од Псеудоклиментинске, ово уношење одабраних дарова на жртвеник вршено на почетку литургије верних, тј. на истом месту које заузима церемонија Великог улаза у развијеној литургији Златоустог. Постојање чина уношења за освећење припремљеног хлеба и вина у светилиште крајем прве половине VI в. доказује, најзад, илустрација ове церемоније у San Vitale у Равени која приказује свечани облик Великог улаза у коме су као приложници еухаристичких елемената учествовали цар и царица праћени дворском свитом.⁴⁵

Према томе, ако би се увођење Херувике у литургију Златоустог могло на основу сведочанства Скилице датирати тек у 574 г., то никако не значи да пре тога није постојао литургиски чин Великог улаза који се у својој основи састојао у преносу још неосвећеног хлеба и вина из протезиса у светилиште. Овај пренос је у црквама са троделним светилиштем вршен на начин сличан оном на који се он и данас обавља у православном богослужењу. Текстови најранијих литургија доказују да је ово преношење дарова на жртвеник обављано и пре средине VI в. али се из података које они о томе пружају не може разабрати одакле је ова свечана поворка полазила. Археолошки споменици омогућују да се ранохришћанска пракса церемоније Великог улаза реконструише и у овом погледу. Већ је, наиме, било поменуто да планови многих базилика ове епохе имају у свом западном делу једну мању просторију која би, с обзиром на сведочанство *Testamentum Domini* и *Didascalia* могла бити идентификована као одељење у коме су верници долазећи у храм на заједничку молитву остављали своје прилоге у намирницама да би одатле један део приложеног хлеба и вина био у свечаној поворци однешен од стране свештеника на жртвеник у светилишту. Код цркава V в. се таква

⁴¹ Ον γενομέων οἱ διάκονοι προσαγέτωσαν τὰ δῶρα τῷ ἐπισκόπῳ πρὸς τὸ θυσιαστήριον — Brightman, op. cit., 13.

⁴² Οἱ εἰρεὺς εἰσάγων τὰ ἄγια δῶρα λέγει τὴν εὐχὴν ταῦτην... — Ibid., 41.

⁴³ Καὶ εἰσέρχονται τὰ ἄγια (δῶρα) ἐις τὸ θυσιαστήριον καὶ ὁ εἰρεὺς εὔχεται οὕτως — Ibid., 122.

⁴⁴ Cabrol-Leclercq, Dict. d'archéol. chrét. et de liturgie, III, 1, col. 1283.

⁴⁵ Ђ. Стричевић, Иконографија композиција са царским портретима у San Vitale.

одељења у којима би могао бити препознат ранохришћански ђаконикон-протезис јављају готово редовно или су њихов облик, положај и димензије изгледа у великој мери зависиле од локалних услова грађења — расположивог простора, конфигурације земљишта итд. Код споменика прве половине VI в. је постојање ових малих одељења поред нартекса, као и организација њиховог међусобног односа, извршена на много јединственији начин. Готово све познате цркве VI в. из северних балканских провинција имају и са северне и са јужне стране нартекса по једно мање одељење правоугаоне основе, а оба ова одељења су увек непосредно везана са нартексом. У јужном од такве две мале просторије у цркви у Клисе-кјој, и у северном компартименту поред нартекса базилике у Свињарици, као и у цркви у Клисури, нађени су водоводни уређаји због чега су ова одељења досад била сматрана крстоницама.⁴⁶ Међутим, мала крстообразна опекама саграђена и хидрауличним малтером изнутра олепљена писцина у апсиди северне просторије поред нартекса триконхалне цркве у Клисури тако је малих димензија да се не може веровати да је служила за крштавање. Исто тако постојање баптистеријума у цркви А Царичиног града показује да ни у одељењима поред нартекса цркве Е у Царичином граду, — а ради тога ни код цркве у Куршумлији, — нису постојали уређаји за крштавање.⁴⁷ Изгледа много вероватније да је мала писцина у апсиди просторије са северне стране нартекса цркве у Клисури, као и слични уређаји у просторијама поред нартекса цркава у Клисе-кјој и Свињарици, служила као хонефтирион (*χονεφτήριον*) који је био намењен за прање црквених посуда а који је, како је Сотириу показао на примеру базилике А у Теби Тесалиској, био ситуиран у ђаконикону.⁴⁸ Један такав хонефтирион откривен је, можда, у одељењу поред нартекса цркве у Исперихову код Пловдива.⁴⁹

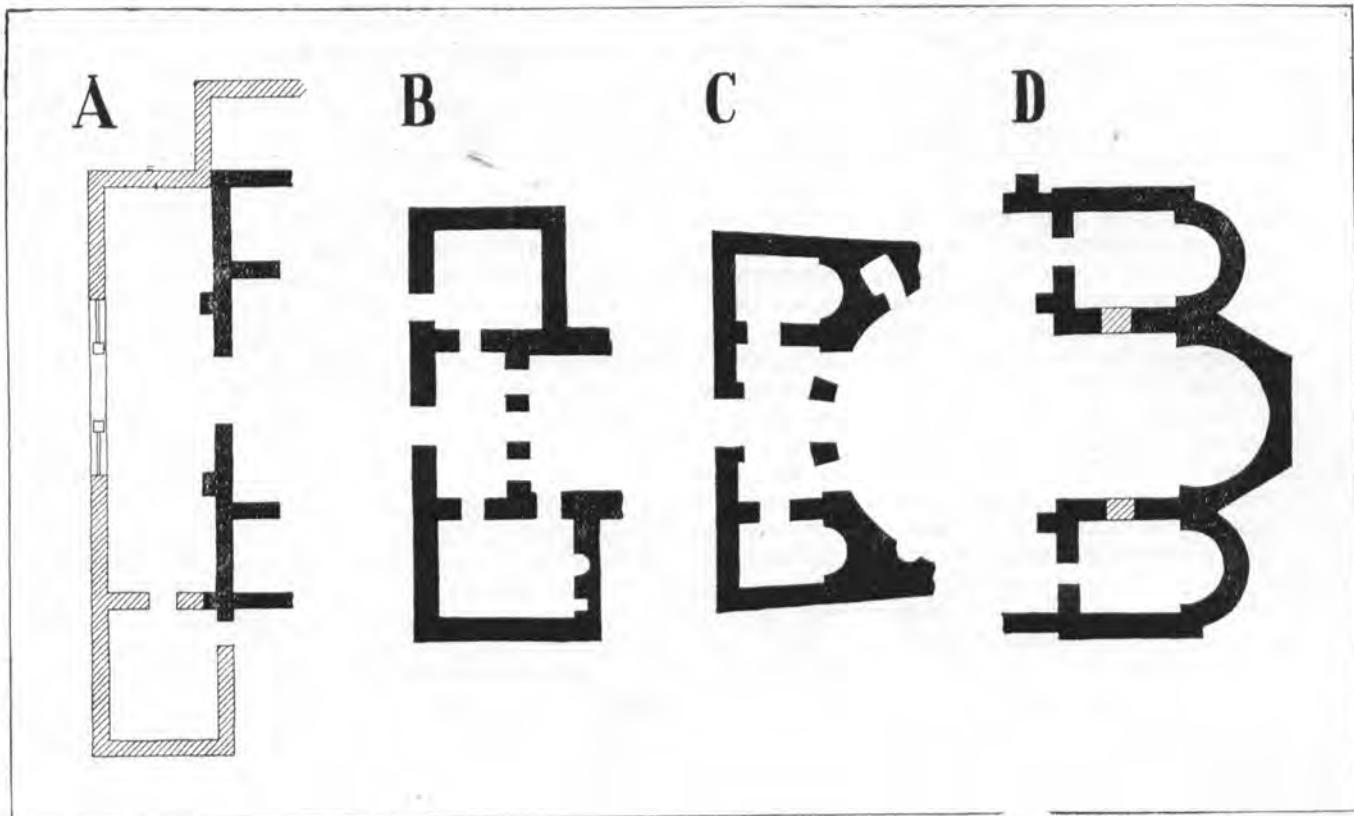
И код најранијих базилика у којима је ситуирање протезиса и ђаконикона поред светилишта већ било извршено, ове две просторије су одвојене једна од друге; протезис је вероватно у то доба већ био постављен са северне стране олтара а ђаконикон с јужне. Зато се мора претпоставити да је осамостаљивање протезиса већ било извршено, оди. да је ђаконикон тада служио само као просторија у којој су чувани разни предмети потребни за богослужење и Јеванђеље. То потврђују споменици из прве половине VI в. у северним балканским провинцијама које су у то доба стајале под веома јаким утицајем архитектуре Цариграда у коме су се промене изазване развојем литургије морале највише осећати. Код готово свих досад познатих цркава VI в. у северним областима Балкана постоји нартекс фланкиран са два мања одељења од којих би се једно могло идентификовати као протезис а друго као ђаконикон. По хонефтириону могао би, вероватно, протезис бити препознат у просторији са северне стране нартекса цркава у Клисури и Свињарици а у одељењу с јужне стране нартекса цркве у Клисе-кјој. Ови споменици би показивали да у почетку није било још строго утврђено да ли протезис треба да буде постављен

⁴⁶ Ђ. Стричевић, Рановизантиска црква код Куршумлије, Зборник Византол. инст. САН 2 (1953) 182—183.

⁴⁷ О међусобној зависности триконхалних цркава у Клисури, Куршумлији и Царичином граду — Ibid., 180—182.

⁴⁸ Σοτηρίου, op. cit., 91—92. Хонефтириони који сасвим потсећају на оне из ранохришћанског доба постоје у протезису многих српских средњевековних цркава, напр. у Пећкој Патријаршији, у Марковом манастиру, у Велућу итд.

⁴⁹ Х. Џамбов, Ранохристијанска црква при с. Исперихово, Пещерска околия, Годишник на Музеје у Пловдивски окръг 2 (1954—1955) 179—180, сл. 2 и 11.

А. Западни део базилике у Манастирима; В. Западни део цркве у Клисе—Клој; С. Западни део цркве у Коњуху; Д. Источни део цркве А у Царичином граду. — A. The western part of the basilica in Manastirine; B. The western part of the church in Klise Koj; C. The western part of the church in Konjuh; D. The eastern part of the church A in Caričin grad.

љен са северне а ћаконикон са јужне стране нартекса или обрнуто. Иако би се из *Testamentum Domini* и *Didascalia* могло закључити да је у ранијој епоси било одређено да ћаконикон, — који је у то време служио и као протезис, — налази с десне тј. с јужне стране улаза у цркву, базилика А у Стобима јасно показује да је у извесним случајевима овај, вероватно не сувише строги пропис, могао бити заобиђен. Из касније праксе може се лако закључити да је најзад преовладао обичај да се протезис постави са северне стране а ћаконикон с јужне, али није јасно да ли је та пракса постала устаљена још у време када су се ова два одељења налазила поред нартекса, тј. у западном делу цркве.

Исто тако, и код најстаријих познатих споменика са протезисом и ћакониконом поред олтара, ове две просторије имају облик малог правоугаоног одељења са апсидом на источној страни, тј. облик који је и касније остао такав. Споменици Илирика настали у првој половини VI в. показују да су та два одељења почела добијати такав облик још у време док су се налазила у западном делу цркве. Полукружну апсиду на источној страни има северно одељење поред нартекса цркава у Рујковцу и Клисуре а јужно код цркава С, Д и Е у Царичином граду, триконхалне цркве код Куршумлије и цркве у Клисе-коју, док црква у Коњуху има и северно и јужно одељење поред нартекса завршено малим апсидама на источној страни. У Св. Софији у Софији се апсиде појављују и на источној и на западној страни оба одељења поред нартекса.

Да се бочна одељења поред нартекса ових цркава могу идентификовати са протезисом и ћакониконом говори, најзад, и чињеница да се ове мале просторије појављују на западној страни свих досад познатих споменика

VI в. у северним балканским провинцијама сем код оних базилика које већ имају формирano троделно светилиште, тј. код оних које имају протезис и ћаконикон постављен поред олтара. Тако нартекс без бочних просторија има базилика у Ђурлинама,⁵⁰ млађа базилика у Пирдопу, базилика у Белову⁵¹ и, најзад, базилика А у Дукљи код које су у неком млађем периоду два мања одељења поред југозападног дела наоса била зазидана изгледа у исто време кад су поред светилишта биле дограђене просторије за протезис и ћаконикон.⁵² Поред нартекса цркве у Пирдопу уствари постоје мања правоугаона бочна одељења а оно с јужне стране само претходи једном другом, од њега нешто већем, које има на својој источној страни полукружну апсиду. За обе просторије с јужне стране нартекса ове базилике утврдио је Мутафчиев да су саграђене као саставни део старије базилике која, вероватно, није имала протезис и ћаконикон поред светилишта. Мање од та два одељења које стоји непосредно уз нартекс, а које је можда првобитно служило као ћаконикон, било је у време обнове цркве, кад је био саграђен нови источни део са протезисом и ћакониконом уз светилиште, адаптирано за смештај степеништа којим се излазило на тада конструисане емпоре. За смештај спепеништа које је омогућавало излазак на галерију над северним бродом наоса била је тада са северне стране нартекса дозидана једна мања правоугаона просторија. Добро очувани остаци конструкције степеништа који су ту били пронађени, као и остаци степеништа из истог периода у малом одељењу с јужне стране нартекса, показују да се ове две просторије у култно-функционалном смислу не могу упоређивати са бочним просторијама поред нартекса оних цркава које нису имале галерије па према

⁵⁰ Нартекс ове базилике био је првобитно потпуно јединствен; накнадно призиданим пиластрима подељен је он у три травеја или тиме нису била формирана три засебна компартијента.

⁵¹ Grabar and Emerson, The Bulletin of the Byzantine Institute I (1946) 45, сл. 2.

⁵² Archaeologia 55(1896)56. Да су ћаконикон и протезис накнадно призидани показала су контролна ископавања вршена 1956 год.

тome ни потребе за степеништем. На известан начин то потврђује и црква у Штрпцима у којој се степениште за излазак на галерију, — која је овде, вероватно, постојала само над нартексом, — било постављено у самом нартексу а не у суседном одељењу.⁵³ Остаци зиданог степеништа били су откриви и у нартексу цркве С у Стобима⁵⁴, а на галерију цркве Св. Софије у Софији се пењало степеницама које су биле подигнуте у северном делу нартекса⁵⁵ а не у некој од бочних просторија. Западни део цркве А у Царичином граду како је порушен тако да је овде облик њене основе могао бити идентификован само у темељима и зато није потпуно јасно да ли је бочне травеје поред нартекса ова црква имала издвојене у посебне просторије или су ту травеји били од централног дела нартекса одвојени само плитким пиластрима. Ова друга могућност изгледа знатно вероватнија зато што ни једна тробродна базилика са бочним просторијама поред нартекса нема, као што је то случај овде, ширину нартекса сведену само на ширину средњег брода наоса. Сем тога, у црквама Царичиног града су веома често

на сличан начин, тј. у темељима, били разграничене један од другог травеји који иначе чине јединствене просторне целине. Из свих ових примера се, према томе, може закључити да код цркава VI в. из северних области Балкана постоје одељења која се могу идентификовати са протезисом и ђакониконом. Код цркава које имају формирено троделно светилиште не постоје бочна одељења поред нартекса, и обратно.

Материјал који ови споменици пружају омогућава, дакле, да се са прилично извесности реконструише генеза протезиса и ђаконикона од примитивног облика који се описан у *Testamentum Domini* до диспозиције која је формирана средином VI в. и остала уобичајена у распореду простора источнохришћанских цркава све до данас.

На тај би начин могло бити објашњено како је и када дошло до формирања овог за византиску црквену архитектуру тако карактеристичног облика олтарског простора.

Борђе СТРИЧЕВИЋ

⁵³ М. Ристић, Стара црква у Штрпцима, Старијар 6 (1889) 77, Табл. VIII.

⁵⁴ Dumbarton Oaks Papers 3 (1946) fig. 187.

⁵⁵ Старијар

⁵⁵ А. Рашеновъ, Заздравяване и реставриране на църквата св. София в София, Годишникъ на Нар. Музей в София V (1926—1931) 313. .

THE DIAKONIKON AND THE PROTHESIS IN EARLY CHRISTIAN CHURCHES

This article represents an attempt to establish, on the basis of written and archaeological sources, the place of the diakonikon and the prothesis in early Christian churches, and to, determine their functions. Relying on the results of the investigations of Sotiriou and the evidence of the *Testamentum Domini* and the *Didascalia*, the writer comes to the conclusion that in early Christian times the diakonikon was in the western part of the church, beside the narthex, or atrium, and that in the earliest phase of its development it had also the functions of the prothesis, which developed later. In this small square room there were special tables — prothese; here the faithful left their gifts of food, and later some of the bread and wine included in these gifts were set aside and carried by the deacon into the sanctuary for the celebrated of the mystery of the Eucharist. Liturgical texts show that the solemn act of transferring the selected Eucharistic elements, the so-called Great Entrance, existed even before the year 574 A.D. when, according to the evidence of Scylitzes, the solemn character of this ceremony was further heightened by the addition of the Cherubic Hymn. The mosaics in San Vitale in Ravenna containing portraits of Justinian and Theodora provide the fullest illustration of the Great Entrance at its most solemn, in which, according to very ancient traditions, the emperor himself and his retinue personally took part.

In the first half of the sixth century, it would appear that the prothesis was separated from the diakonikon and placed to the right of the narthex; thus there was established an architectural disposition which was very well known in the churches of the Balkans at this time. In the middle of the same century, with the development of the great charitable institutions, the custom of offering foodstuffs — which was the primary function of the prothesis — was separated from the Liturgy. Thus the disposition

of the different parts of the churches was modified in such a way that the prothesis — in which was prepared the bread and wine to be carried to the holy table — and the diakonikon — in which were kept various sacred objects necessary for the Liturgy, and Gospels — were transferred to the eastern side of the building, immediately next to the sanctuary. A trace of the original ceremony of carrying the bread and wine has been preserved in the later form of the Great Entrance.

Until now it has been thought that this change in the position of the prothesis and the diakonikon took place as late as the reign of Justin II, and that the oldest church in which this disposition was preserved was Hozios David, built in Salonike towards the end of the sixth century. Freshfield assigned this change to the year 572; but this was the result of an erroneous interpretation of a passage in Scylitzes which was in fact reproduced in summarised form from Theophanes. This passage cannot be taken to mean that the prothesis and the diakonikon were built next to the sanctuary in the church of Our Lady of Blachernae which was built earlier, because Theophanes clearly states that an apse was added to the north and south sides of the main aisle of this church, and not next to the sanctuary. The earlier dating of this change is confirmed by some basilicas in the northern Balkan provinces (Church A in Caričin Grad, the basilica in the Monastery of the Deer near Pirdop, and the basilica in Čurline near Niš), which were built in the middle of the sixth century, that is just at the time of Justinian — with the prothesis and the diakonikon placed next to the sanctuary. This would mean that as early as the middle of this century, the arrangement of the sanctuary in three parts was already established, an arrangement which was to become very characteristic in later Byzantine church architecture.

Djordje STRIČEVIĆ

ИКОНОГРАФИЈА КОМПОЗИЦИЈА СА ЦАРСКИМ ПОРТРЕТИМА У SAN VITALE

Монументалне композиције с портретима Јустинијана и Теодоре у цркви San Vitale у Равени, за које је с правом речено да претстављају „врхунац не само у уметности Равене већ уопште целог VI века“¹ су као мало које дело привлачиле интересовање историчара уметности и византолога због тога што „ниједно друго уметничко дело, а можда и ниједан докуменат било које врсте, не одаје дух Византије са толико речитости као што то чине ова два мозаика“.² Велики део богате литературе о овим сликама, које је од свих мозаика у San Vitale чувени равенски хроничар Andrea Agnellus једине сматрао достојним описа, односи се на њихов иконографски садржај или се резултати досадашњих испитивања своде уствари само на два тумачења. По једном од њих које досад није било аргументисано,³ на мозаицима најниже зоне сликаног украса апсиде чувене равенске цркве која је *in edificiis et in mecha-nicis operibus* превазилазила све остале у Италији, су Јустинијан и Теодора приказани као учесници литургиског оферториума. По другом тумачењу које је најближљивије обrazложено у чувеној Грабаревој монографији о царевима у византиској уметности⁴, композиције из San Vitale позајмиле су свој иконографски оквир из свечаности царског даривања описане у Порфирогенитовој књизи о церемонијама а која се састојала у томе да је цар на велике празнике цркви Св. Софије или некој другој цркви у престоници прилагао еухаристичке судове путир и дискос. Међутим, описи свечаности „царског даривања“ код Порфирогенита и слике у апсиди San Vitale слажу се само по извесним елементима док истовремено показују значајна међусобна неслагања у више тачака. По Порфирогениту је цар на празник Сретења улазио у олтар и на св. трпези развијао два илитона, целивао два св. путира, два св. дискоса и господње убрuse, и пошто је узео из руку препозитуса апокомбион, тј. кесу с новцем, стављао га је на св. трпезу.⁵ На празник Духова ова свечаност је по Књизи о церемонијама имала да се обави на готово исти начин. Пошто је ушао у светилиште и пошто се помолио испред св. трпезе, цар је распостирао на њој два илитона и постављао раније донета два дискоса и

два путира. Затим је целивао св. убрuse и пошто је узео апокомбион из руку препозитуса стављао га је на св. трпезу.⁶ Опис начина на који је ова церемонија обављана у Великој цркви слаже се скоро потпуно с овим. „Пошто су (суверени) дошли до св. трпезе, они целивају слику св. чарџава коју патријарх подиже и пружа им. После тога они шире на св. трпези, као и обично, два бела илитона и одају поштовање према два св. путира, два св. дискоса и св. убрусима које им патријарх руком пружа...“⁷ Од ова три случаја се, дакле, само једанпут говори о томе да је цар стављао (*ἐπιτίθησι*) путире и дискосе на св. трпезу што, међутим, још не значи да су ови предмети били на тај начин даровани цркви од стране суверена. У опису ове свечаности се, осим тога, јасно каже да су ови литургички судови били већ раније донешени (*προσενεχθέντα*). У друга два описа исте свечаности нема чак ни најмањих наговештаја да је цар овом приликом поклањао цркви литургичке судове. Порфирогенит сведочи само да је владар том приликом целивао ове свете предмете и одавао им поштовање. Исто тако ни у једном од ова три описа свечаности апокомбиона нема никаквих ослонаца, — а у опису те свечаности на Духове постоји чак супротно сведочанство, — да су у некој свечаној поворци цареви доносили литургичке судове у цркву као што је то претстављено у San Vitale где су суверени приказани као учесници једне такве поворке која још није стигла до светилишта.⁷

Из описа свечаности царског даривања код Порфирогенита јасно се, дакле, види да је средишњи акт ове церемоније чинило стављање од стране владара на олтар кесе с новцем, апокомбионом, по којој је читава та свечаност и добила име.⁸ На композицијама у San Vitale исти, међутим, апокомбион претстављен ни у рукама цара ни у рукама било кога од достојанственика из цареве пратње који би могао бити идентификован као препозитус. Та чињеница је за објашњење садржаја композиција из San Vitale од значаја због тога што, како показују неке млађе слике са том темом — очуване на јужној галерији Св. Софије у Цариграду, ни у много више симболичним сликама царског дари-

¹ O. G. von Simson, *Sacred Fortress*, Chicago 1948, 27.

⁴ De ceremoniis, I, 35, ed. Vogt, I, Paris 1935, 135.

² F. Lanzoni, *Studi storico-liturgici su S. Apollinare Nuovo*.
2. L'eucaristia nei musaici ravennati. *Felix Ravenna* (1916) Suppl. II, 90—98; E. Tea, Una rappresentazione dell'Offertorio, Arte Cristiana 375 (1947) 5—6; Simson, op. cit., 29 sqq.

⁵ Ibid., I, 9, ed. Vogt, I, 59.

³ A. Grabar, *L'Empereur dans l'art byzantin*, Paris 1936, 106—107.

⁶ Ibid., I, 1, ed. Vogt, I, 11.

⁷ C. O. Nordström, *Ravennastudien. Ideengeschichtliche und ikonografische Untersuchungen über die Mosaiken von Ravenna*, Stockholm — Uppsala 1953, 101—102.

⁸ Grabar, op. cit., 107.

Сл. 1 — Илустрација Великог Улаза у олтарској апсиди San Vitale. — Fig. 1 — The representation of the Great Entrance in the altar apse of San Vitale

вања, апокомбион није могао бити изостављен. На једној од ових млађих слика претстављен је Константин IX Мономах, — чији лик је заменио портрет Михаила IV,⁹ — како пружа Христу апокомбион а на другој Јован II Комнен како предаје кесу с новцем Богородици.¹⁰ Већ је Whittemore у извештају о открићу ових композиција констатовао да оне претстављају „an imperial offering“ тј. свечаност коју је имао на уму Грабар говорећи о сликама са Јустинијаном и Теодором у San Vitale.¹¹ Ове две композиције из Св. Софије које и хронолошки стоје ближе Порфирогениту, јасно показују да је у церемонији апокомбиона главни чин претстављало полагање кесе с новцем на сто светилишта који је из разлога лако разумљивих у старијој од две цариградске слике био замењен ликом Христа а у другој фигуrom Богородице, заштитнице престонице.

Према томе, по извесним веома важним елемената се опис свечаности апокомбиона у Порфирогенијевој Књизи о церемонијама јасно разликује од оне свечаности која је приказана на паноима најниже зоне сликаног украса апсиде San Vitale. На равенским сликама је изостављена кеса са новцем која као дар владара цркви претставља најважнији елеменат свечаности апокомбиона описане у Књизи о церемонијама. Сем тога, овде су приказани суверени како у поворци која још није стигла до светилишта носе путир и дискос које опис свечаности царског даривања код Порфирогенита помиње само као објекте побожног поштовања истичући једанпут изричito да су ови свети судови били већ раније донешени на жртвеник. Однос вла-

дара према литургичким посудама који се помињу у друга два Порфирогенијево описа свечаности апокомбиона такође показују да овог пута није цар те судове поклањао цркви. Обожавање и целивање путира и дискоса показује пре да су ови литургички предмети били већ у употреби, одн. да су били освећени и да се, према томе, овде не ради о свечаности њиховог даривања. Пада у очи да су путери и дискоси у опису церемоније царског даривања у Порфирогенијевој књизи названи светим предметима (δόρα ἀγια ποτήρια καὶ τοὺς ἀγίους δίσκους).

На основу овако јасних неслагања која постоје између слика у San Vitale и описа свечаности апокомбиона у De ceremoniis, може се закључити да равенске композиције не претстављају илустрацију оног царског даривања на које је мислио Грабар говорећи о

њиховој иконографији. Међутим, на основу више елемената се може закључити да композиције са Јустинијаном и Теодором у San Vitale ипак претстављају неку свечаност оферторијалног карактера за што још одавно примећена алузија са мудрацима са Истока, приказаним на ивици царичиног ограђа, чини несумњив доказ. У тражењу иконографске основе ових слика у San Vitale треба, пре свега, имати на уму да се тема ових паноа никако не може одвојити од осталих мозаика презвитеријума¹² који су сви, изгледа, сликанi истовремено.¹³ Композиције са царским портретима морају се довести у близку везу пре свега са претставама жртвовања Аврама, Авеља и Мелхиседека који чине очигледне алузије на ритуал који се обављао у овом делу цркве, тј. на еухаристију.¹⁴ У којој је мери у San Vitale постојала непосредна веза између композиција са портретима цара и царице и претстава старозаветних жртвовања, показују декорација доње зоне мозаика у апсиди цркве San Apollinare in Classe. Као пандан нажалост јако рестаурисане композиције царског даривања на којој је приказан цар Константин IV Погонат како архиепископу Равене пружа свитак са натписом *Privilegia*, — на јужном крилу исте зоне ове апсиде насликана је једна сложена композиција на којој су претстављени Авељ, Мелхиседек и Аврам како приносе своје дарове. Зависност ових двеју композиција у San Apollinare in Classe рађених око 675 г. од старијих узорака у San Vitale је очигледна¹⁵ и њу можемо пратити не само по општој замисли већ и по многим детаљима¹⁶ који сасвим јасно показују да је мајstor

⁹ И. Николајевић—Стојковић, Царски портрети јужне галерије цркве Св. Софије у Цариграду, Историски часопис II (1949—1950) 81—86.

¹⁰ Th. Whittemore, The mosaics of Hagia Sophia at Istanbul, Boston 1942, Pl. III и XX.

¹¹ Ibid., 30.

¹² Simson, op. cit., 31 sqq.

¹³ F. W. Deichmann, Gründung und Datierung von San

Vitale zu Ravenna, Arte del primo milenio, Torino 1953, 116.

¹⁴ Lanzoni, op. cit., 93—94.

¹⁵ Nordström, op. cit., 120.

¹⁶ Упоредите напр. фигуру Авеља у San Vitale са истом фигуrom на млађој композицији, затим изглед жртвеног стола на слици у San Apollinare in Classe са столом на композицији гостољубља Аврамовог у San Vitale, исто тако одећу Мелхиседека и Аврама у једној и у другој цркви или, најзад, руку божју која се помаља из облака.

млађих мозаика при изради композиције са жртвовањем имао на уму и пред очима мозаике из San Vitale. О вези која постоји између композиција са царским портретима и сцена са претставама старозаветних жртвовања у San Vitale и композиција у доњој зони сликарног украса апсиде San Apollinare in Classe¹⁷, говори и чињеница да се композиције са портретима Јустинијана и Теодоре налазе на истом месту које заузимају поменуте две композиције у млађој цркви. Ёш је Lanzoni приметио да постоји веза између ових композиција из San Vitale и San Apollinare in Classe и показао, затим, да су и царске оферторијалне слике у San Vitale имале у Равени своје узоре. По његовом мишљењу, — које се заснива на опсервацијама Ricci-а и других испитивалаца, — исти садржај су имале и композиције изнад аркада у главном броду назоса Теодорихове дворске азилике, садашњег San Apollinare Nuovo, где су на простору између града Classis-a и Богородице и између града Равене, сигнираног као Palatium, и Христа, били претстављени Теодорих и његови дворски и црквени достојанственици. Поворка која је прилазила олтару са северне стране била је предвођена са три мага који су сачувани када је епископ Agnello заменио ове поворке цара и његових пратилаца процесијама мученица и светитеља, а одатле је мајстор мозаика у San Vitale позајмио овај мотив да би га ставио на халјину царице Теодоре¹⁸.

Иконографско објашњење композиција са Јустинијаном и Теодором треба, дакле, тражити у мање нејасном садржају сцена које са овим царским слика-ма чине јединствени циклус, тј. сцена старозаветних жртвовања. Авељ је приказан како приноси жртвенику јагње што Мелхиседек чини са хлебом док је Аврам у левом делу композиције претстављен како у акту филоксеније доноси својим гостима теле а у десном како се спрема да принесе Исака на жртву Богу. У сложеној композицији на јужном крилу апсиде цркве San Apollinare in Classe Аврамова функција је и формално сасвим приближена функцији Авеља; овде су њих обојица претстављени како приносе своје дарове жртвенику. Тесна веза која постоји између претстава старозаветних жртвовања у San Vitale и композиција с царским портретима у апсиди исте цркве, налази своју основу у литургичким текстовима. У миланском и римском канону литургије¹⁹ говори се, између осталог, о вези између еухаристичке облације и старозаветних жртвовања на овај начин — *sancum sacrificium immaculatam hostiam, quae accepta habere*

Сл. 2 — Илустрација Великог Улаза у олтарској апсиди San Vitale. — Fig. 2 — The representation of the Great Entrance in the altar apse of San Vitale

digniteris, sicut accepta habere dignatus es munera pueri tui iusti Abel et sacrificium patriarchae nostri Abrahæ et quod tibi obtulit summus sacerdos tuus Melchisedech²⁰, а у химни сирског епископа Јакова из Батне у Саругу (451—521), певаној у литургији за умрле, чланови контрагације који за време литургије врше еухаристичке облације упоређују се са Мелхиседеком, Мојсјем и Аврамом²¹. Очигледно је да су мозаици у светилишту San Vitale узели свој програм из литургиских текстова који се односе на еухаристију а да у исти циклус спадају и панои са царским портретима. Мозаици из San Apollinare in Classe помажу само да се ова јединственост циклуса композиција презвитеријалног дела у San Vitale лакше примети.

Већ је било поменуто да су композиције са царским портретима у San Vitale биле на известан начин инспирисане илустрацијама царског даривања у San Apollinare Nuovo које се нажалост нису сачувале, али сад није могуће са сигурношћу утврдити да ли су те слике у Теодориховој дворској базилици илустровале један литургиски чин, као што је то случај у San Vitale, или су имале више симболичан карактер. Из неколико докумената знамо да је и пре средине VI в. владао обичај да византиски цареви учествују лично у литургиској оферторијалној поворци доносећи на жртвеник своје дарове за еухаристију. Григорије Богослов нам је сачувао једно веома старо сведочанство о овом обичају вешћу да је цар Валенс донео своје дарове у светилиште после певање псалама²². Код црквеног историчара Теодорита налазимо доказ да је овај обичај одржаван у доба Теодосија Великог. „Када је дошло време прилагања дарова на св. престо

¹⁷ Ове две композиције у San Apollinare Nuovo су постављене у исту зону апсидалног зида наспрамно једна другој и слажу се по величини. Сем тога, обе композиције су уоквирене идентичним компликованим оквиром који је извесне елементе једноставно преузео са слика царског даривања у San Vitale.

¹⁸ Lanzoni, op. cit., 93.

¹⁹ Ibid.; Simson, op. cit., 25.

²⁰ Baumstark верује, полазећи управо од мозаика у San Vitale, да је и у равенском литургиском канону постојала ова молитва — A. Baumstark, *Liturgia romana e liturgia del'esarcato*, Roma 1904, 168, 185.

²¹ Simson, *Speculum* XXIX (1954) 599.

²² Oratio XLIII, Migne PG 36, col. 564.

Сл. 3 — Гостолубље Аврамово и жртва Аврамова, мозаик у презвiterијуму San Vitale. — Fig. 3 — Abraham's hospitality and sacrifice, the mosaic in presbytery of San Vitale

(τὴν ἱερᾶ τραπέζην τὰ δῶρα προσενέγειν) — пише Теодорит, — он (тј. цар) је устао и обливши се сузама приступио олтару и пошто је извршио даривање остао је, по обичају, унутар канцела“, тј. у светилишту.²³ Да је лично учешће царева у овом литургиском чину остало и даље у пракси знамо из речи цара Теодосија II сачуваним у актима III Васељенског сабора (431 г.) — „и када хоћемо да принесемо дарове улазимо у свети олтар“²⁴. Ако би претпоставка Lanzoni-a о садржају првобитних мозаичких слика изнад аракада у наосу San Apollinare Nuovo била тачна, значило би да је пракса учешћа владара у литургиској оферторијалној поворци одржавана у Византији и почетком VI в. одакле је Теодорих морао узети тај обичај и унети га у свечано аријанско богослужење које је држано у његовој дворској базилици у Равени. Однос између аријanskог и ортодоксног богослужења није још увек доволно познат или изгледа да у погледу оних литургиских свечаности у којима је достојанство суверена било истицано, између цариградске литургије и аријанске у Равени нису постојале велике разлике. Приближавањем бар ових делова богослужења цариградској пракси Теодорих је могао да манифестије још више сродност свог владаљачког достојанства са оним ромејских царева у Цариграду на које се и у другим стварима угледао²⁵.

Из ранохришћанских литургичких текстова поznато је да су хлеб и вино одабране за освећење између дарова верника доносили у светилиште и предавали епископу ђакони или презвители што би значило да је лично учешће царева у литургиском доношењу прилога на жртвеник претстављало неку њихову посебну привилегију.²⁶ О томе је 69 канон пето-шестог Трулског васељенског сабора сачувао непосредан доказ. По овом правилу било је забрањено свима из реда лаика

²³ Historia Ecclesiastica, V, 17, ed. Migne PG 82, col. 1236. Уп. Sozomeni Eccl. Hist. VII, 25, ed. Migne PG 67, col 1497.

²⁴ τοῦ ἀγιωτάτου δὲ θυσιαστῆρον διὰ μόνην τὴν δῶρεῶν προσφορὰν ἐφαπτόμεθα — Mansi, Ampl. coll. concil. 5, 441.

²⁵ Уп. E. Dyggve, Visione (?) del re dei Goti, Studi in onore di Aristide Calderini e Roberto Paribeni, 1956, 766—768.

да улазе преко ограде светог олтара. Улазак у светилиште био је по овом канону допуштен само власти и ауторитету царева кад хоће да принесе дарове, и то по некој веома старој традицији (κατά τινα ἀρχαιοτάτην παράδοσιν)²⁷. Поменути примери из IV и V в. доказују постојање те традиције која је, као што ћемо видети, уствари још много старија.

Лично учешће византиског царева у поворци свечаног доношења еухаристичких елемената у олтар ради освећења помињу и неки млађи византиски писани извори који припадају времену када је ова трансляција хлеба и вина већ имала облик који нам је познат из данашње праксе. У развијеном облику литургије св. Јована Златоустог, која је и данас најчешће практиковано богосложење у православној цркви, све-

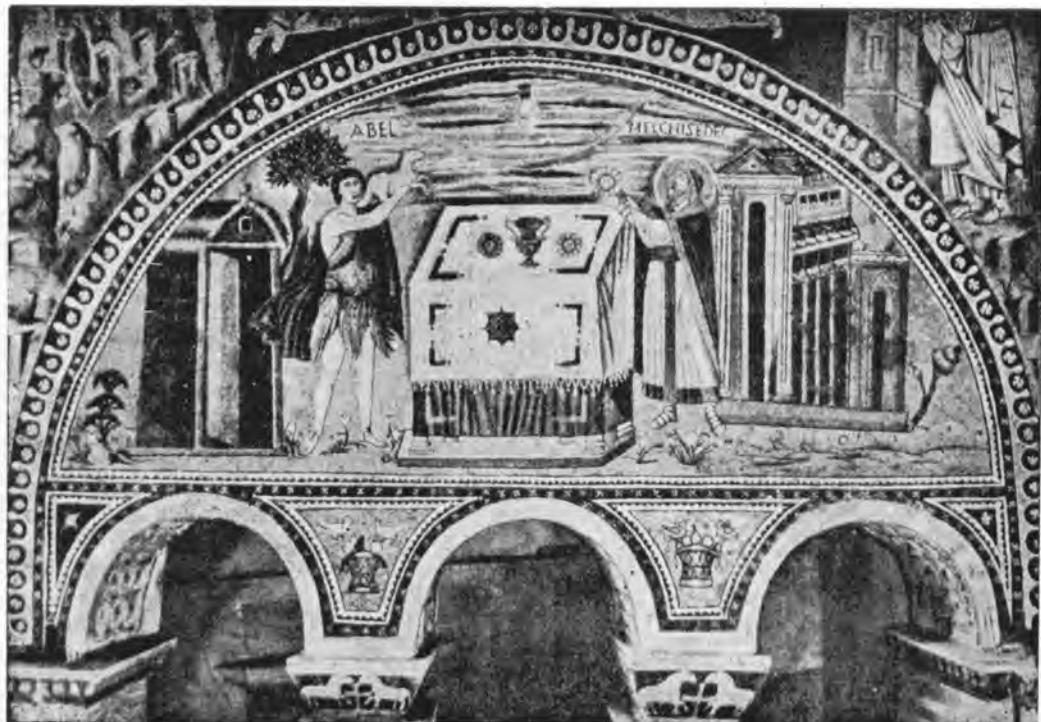
чаност доношења еухаристичких елемената или Велики улаз има облик поворке у којој се хлеб и вино, претходно припремљени за освећење, преносе из протезиса на жртвеник. Ова поворка, праћена певањем херувимске химне и молитвама, полази из протезиса, малог одељења са северне стране жртвеника, иде преко солеје, уздигнутог источног дела наоса, и кроз средишња врата на олтарској прегради улази у светилиште. Првобитно је церемонија имала нешто једноставнији облик и, судећи по неким сведочанствима, састојала се од тога да је ђакон доносио у олтар и предавао епископу хлеб и вино одабране између прилога вернику. У ранохришћанско доба био је наиме обичај, потпицан од стране цркве, да верници при доласку у храм на заједничко богослужење доносе прилоге у намирницама и остављају их у ђаконикон, одн. касније у протезис, мало одељење које се, судећи по неким изворима, налазило у то доба у западном делу цркве, најчешће поред нартекса²⁸. Када је с развојем великих харитативних установа у VI в. прилагање намирница за сиромашне чланове општине које се дотад вршило у ђаконикону одн. у протезису, — а од ових прилога је узиман један део хлеба и вина за еухаристију, — одвојено од цркве, литургија се на овом месту модификовала на тај начин што је Велики улаз постао свечана процесија којом је из протезиса, сада пресељеног у суседство светилишта, преношен хлеб и вино припремљени за еухаристију. Пошто је средином VI в. и ђаконикон, који је већ тада служио само за чување разних светих предмета потребних за богослужење и Јеванђеља, пресељен у суседство светилишта, с његове јужне стране, дошло је тада до формирања за византиску црквену архитектуру веома карактеристичног облика трочланог светилишта.

²⁶ А. Петровский, Древний актъ приношения вещества для таинства евхаристии и послѣдованіе проскомидіи, Христіянское чтеніе CCXVII, 1 (1904) 411.

²⁷ Mansi, Ampl. coll. concil. 11, 973.

²⁸ Ђ. Стричевић, Ђаконикон и протезис у ранохришћанским црквама, Старинар н. с. IX—X (1957—1958) 59—66.

Разлози који су утицали на то да се протезис и ђаконикон са западне стране цркве преселе на источну, у суседство светилишта, одлучно су утицали и на промену карактера церемоније преноса хлеба и вина из протезиса у светилиште, на жртвеник. Док је раније Велики улаз претстављао доношење прилога вернику, сада је његов оферторијални карактер остао само симболичан. Изгледа да се ова промена није одиграла свуда истовремено. Црквени сабор одржан у Масону 585 године, својим четвртим правилом прописује верницима суделовање у облачијама а онима који то не чине прети антемом²⁸. С друге стране, већ средином VI в., свакако још за живота Јустинијанова, у Илирику, — чија црквена архитектура стоји под непосредним јаким утицајем престонице, — се подижу цркве са тро-делним светилиштем²⁹ што значи да је овде већ тада Велики улаз био добио свој нови облик, а према томе и нови значај. Хронологија засад познатих најстаријих цркава са протезисом и ђакониконом поред светилишта се не може одредити потпуно прецизно тако да није сасвим јасно илуструју ли слике у San Vitale Велики улаз пре или после ове промене. Оне, међутим, несумњиво доказују да је и Јустинијан, по примеру ранијих царева лично доносио своје прилоге на олтар ради освећења и да је ово доношење царских дарова у то доба већ имало веома свечан облик. Сјај с којим је, судећи по овим мозаицима, средином VI в. обављана у Цариграду ова свечана литургиска процесија, утицао је, вероватно, између осталих разлога, на то да се и поред крупних промена у стварном значају Великог улаза, обичај царевог личног учешћа у овом литургиском чину одржао током читаве византиске историје. Судећи по сведочанствима писаних извора, ова литургиска церемонија је и касније сачувала много старих елемената. На два места у Порфирогенитовој Књизи о церемонијама (I, 1 и I, 9) и једанпут у Псеудокодиновом делу (De offic. XVII) посведочено је учешће владара у овом литургиском чину. Од ова три сведочанства Псеудокодинов текст се највише слаже са претставом Великог улаза у San Vitale. По овом извору, у свечаности Великог улаза је учествовао цар са својим дворанима и гардистима који су носили халебарде (*πελεκυφόροι*) заправо онако како је ова поворка претстављена на паноу са Јустинијаном у San Vitale³⁰. Детаљ о наоружаним гардистима у Псеудокодиновом опису Великог улаза пао је у очи још Freshfield-у

Сл. 4 — Жртве Авела и Мелхиседека, мозаик у презвитеријуму San Vitale — Fig. 4 — The sacrifices of Abel and Melchisedek, the mosaic in presbytery of San Vitale

који је слутио да постоји нека веза између прописа да заједно са царем прате свете дарове и гардисти наоружани копљима и текста херувимске химне која се пева за време Великог улаза а у којој се, између осталог, говори о краљу свега, тј. Христу, кога невидљиво прате копља анђеоске војске — ὡς τὸν βασιλέα τῶν ὄλων ὑποδεξόμενοι ταῖς ἀγγελικαῖς ἀπόπτως δορυφορούμενον τάξειν.³¹ Војници са копљима претстављени на слици Великог улаза у San Vitale могу се с текстом херувимске химне довести у везу на још непосреднији начин због тога што ова композиција претставља илustrацију ове литургиске свечаности из доба непосредно пред увођење херувимске химне³². Ова подударност ће можда бити од интереса и за боље познавање развоја црквене поезије и улоге коју су на развој литургије имале свечаности дворског карактера.

У погледу односа мозаичких слика са царским портретима у San Vitale и Псеудокодиновом опису Великог улаза треба, можда, забележити још једну појединост. По Порфирогениту цар је за време уласка у цркву и свечаности апокомбиона имао бити гологлав док су у San Vitale Јустинијан и Теодора претстављени с крунама на глави³³. Исто тако по Порфирогенитовој Књизи о церемонијама цар је и у поворци Великог улаза ишао гологлав³⁴ али, наспрот томе, Псеудокодинов опис овог свечаног литургиског чина прописује да цар у поворци преноса светих дарова иде с круном на глави³⁵. Занимљиво је, најзад, да Псеудокодинов опис свечаности Великог улаза још у једном детаљу показује већу архаичност — у смислу веће сличности са раним обликом ове церемоније — од Порфироген-

²⁸ Simson, op. cit., 29.

²⁹ Стричевић, Старинар н. с. IX—X (1957—1858) 61—62.

³⁰ De officialibus aulae byzantine XVII, ed. Bonn, 93—94.

³¹ E. Freshfield, On Byzantine Churches and the Modifications made in their Arrangements owing to the Necessities of the Greek Ritual, Archaeologia 44 (1876) 386.

³² Судећи по једном сведочанству Скилице, херувимска химна уведена је девете године владе Јустина II тј. 574 г. — Cedrenus, Compend. Histor. ed. Bonn, I, 685.

³³ О досадашњим покушајима да се објасни зашто су Јустинијан и Теодора претстављени с дијадемом на глави — Nordström, op. cit., 100—102. Из већ цитираног места о уношењу еухаристичких прилога од стране владара у олтар, сачуваног у актима Трећег васељенског сабора, види се, међутим, да су у V в. приликом доношења својих прилога у олтар цареви скидали дијадему и остављали оружје — Mansi, Ampl. coll. concil. 5, col. 441.

³⁴ De cerem., I, 1, ed. Vogt, I, 12.

³⁵ De offic., XVII, ed. Bonn, 93.

Сл. 5—Жртве Авела, Мелхиседека и Аврама, мозаик у олтарској апсиди San Apollinare in Classe. — Fig. 5 — The sacrifices of Abel, Melchisedek and Abraham, the mosaic in the altar apse of San Appollinare in Classe

нита. Док су се по Књизи о церемонијама освећене посуде са хлебом и вином које треба да буду однешене на жртвеник ради освећења ових елемената, пре поплака поворке Великог улаза налазиле иза амвона³⁷, Псеудокодин прописује да цар на позив ћакона одлази у просторију која се зове протезис ($\epsilon\iota\varsigma \tau\eta \lambda\epsilon\gamma\mu\epsilon\eta\eta \pi\rho\theta\epsilon\sigma\iota\eta$) где су припремљени за пренос свети дарови. По овом млађем извору је, дакле, Велики улаз имао облик много ближи примитивној пракси. Архаични облик свечаности Великог улаза дугује Псеудокодин свакако обичајима свог времена када се многе церемоније враћају веома старим облицима³⁸. У доба настанка списка *De officiis* слике наоружаних светих ратника које Diehl назива *une garde d'honneur*³⁹, сликају се често у доњој зони зидова поткуполног простора, стојећи, изгледа на тај начин у вези са илустрацијом Великог улаза небеске литургије која тада заузима место у кубету⁴⁰.

Први део у San Vitale приказане поворке са портретима Јустинијана и Максимијана има неутралну златну позадину док је у композицији с царицом Теодором сликар покушао да са неколико елемената конкретизује простор у коме се налазе претстављене личности и да дефинише карактер тог простора. Од елемената сценографије на овој слици досад је највише дискутовано питање полукружне екседре са конхом иза царице у којој неки аутори виде једну од бочних ап-

сида нартекса цркве San Vitale што би било необично с обзиром на околност да слика не може да претставља догађај који се одиграо у овој цркви јер Јустинијан и Теодора никад били у Равени. Visser који се нарочито бавио реконструкцијом просторије у којој се налази царица са пратњом, долазио је до закључка да овде уопште и није претстављена црква већ палата⁴¹. Deichmann, по Alfoldi-у, не верује да се овде уопште ради о „una rappresentazione di una realtà architettonica“ већ само „di un attributo e simbolo imperiale“⁴², а Simson је долазио на необичну идеју да је школјка која има значење хришћанског симбола бесмртности стављена изнад главе Теодорине зато што су ови мозаици израђени можда после царичине смрти па је на тај начин „das Muschelmotiv auf den Tod der Keiserin hindeutet“⁴³.

Иза Теодоре, међутим, није претстављена само школјка, већ и полукружна апсиде пресведена школјком или се овај архитектонски елеменат не може овде објаснити ни као царски симбол најпре због тога што је он изостављен иза Јустинијана и, затим, ради тога што апсиде иза Теодоре не претстављају једи елеменат сценографије ове композиције. Сем апсиде се као елементи дефинирају простора овде још јављају једна врата на левој страни са завесом коју један од дворјана склања руком да би омогућио царици да изађе из ове просторије, и мала фиала приказана у предњем плану истог дела слике. Очигледно је тежња уметника била да са ових неколико елемената одреди карактер просторије из које полази царица носећи свој прилог за еухаристију. Изгледа да се по тим елементима ова просторија може идентификовати са протезисом који је у првој пол. VI в. најчешће имао облик мање правоугаоне просторије са полукружном апсидом, малог одељења поред нартекса које је с њим било везано непосредно, једним вратима на бочном зиду. У фиали претстављеној у левом делу слике може се, најзад, без тешкоћа препознати хонефтирион, водоводни уређај протезиса који је служио за прање црквених судова и умивање руку свештеника.

Ако би овде предложене идентификације биле тачне, претстава Великог улаза у San Vitale потпуно би се слагала са изгледом свечаног уношења светих дарова чији се облик у првој пол. VI в. може на основу археолошких извора и литургских текстова реконструисати као поворка која носећи изабрани хлеб и вино полази из протезиса, ситуираног у западном делу цркве, и иде кроз нартекс и наос према светилишту.

Илустрација Великог улаза у коме учествује лично и цар у San Vitale повезује опис ове свечаности код Порфирионита и Псеудокодина са концизијим сведочанствима IV и V века, дакле са епохом када се учешће владара као приложника еухаристичких елемената у литургском оферторијуму може сасвим лако разумети с обзиром на то да је у ово доба Велики улаз још имао карактер преноса на жртвеник одабраних дарова верника. Доносећи прилог у намирницама, цар је стицао право да буде поменут у посебним молитвама за приложнике⁴⁴ а не може се сматрати нимало необич-

³⁷ De cerem., I, 1, ed. Vogt, I, 12.

³⁸ Извесне друге церемоније, напр. царског крунисања, враћају се сада на веома старе облике. Ул. G. Ostrogorsky, Zur Kaisersalbung und Schilderhebung im spätbyzantinischen Krönungszeremoniell, Historia IV, 2-3 (1955) 252—256.

³⁹ Ch. Diehl, Manuel d'art byzantin, II, Paris 1926, 492.

⁴⁰ Вл. Петковић, Манастир Раваница, Београд 1922, 41. Ул. J. D. Štefănescu, L'Illustration des Liturgies dans l'art de Byzance et de l'Orient, Annuaire de l'Inst. de Phil. et d'Hist. orient. I (1932—1933) 76.

⁴¹ W. J. A. Visser, Over de beteekenis der Architectuur op den achtergrond van het mosaiek met de voortelling van Keizerin Teodora in de Kerk van S. Vitale te Ravenna, Gildboech V (1936) 138—140.

⁴² F. W. Deichmann, Contributi all'iconografia e al significato storico dei mosaici imperiali in S. Vitale, Felix Ravenna 60 (1952) 9.

⁴³ O. G. von Simson, In den Mosaiken von San Vitale, Byzantinische Zeitschrift 46 (1953) 106—107.

⁴⁴ О помињању имена приложника сачувано је у Test.

ним да је на литургијама којима је цар присуствовао, његов прилог имао предност да између дарова осталих верника буде изабран да се над њим изврши тајна еухаристије.

Исто као што ранохришћанска институција доношења намирница у храм од стране верника има своје далеке претходнике у многим паганским култовима⁴⁵, тако и непосредно учешће владара у свечаности доношења жртвених елемената на олтар има своје корене у веома старој пракси која преко поменутих случајева V и IV в. сеже свакако бар до римских царских времена. Међу примерима који показују да је учешће византиског царева у преносу еухаристичких елемената на жртвеник почивало још на паганским традицијама пада у очи, између остalog, фриз са Ara Pacis. На овом споменику, чије су идеолошке везе са мозаицима царског даривања у San Vitale биле већ примећене⁴⁶, приказан је Август са члановима породице као учесник свечане поворке довођења животиња које треба да буду принете на жртву. На овом фризу је Август приказан у двострукој функцији владара и pontifex maximus-a. Чак и у овом погледу постоји у мозаицима San Vitale јасна паралела са улогом римских царева у жртвеној процесији која је приказана на Ara Pacis. Већ је, наиме, одавно примећено да је међу старозаветним оцима са слика жртвовања у San Vitale које чине јасну алузију на еухаристију, а повезане су — као што смо видели — са претставом Великог улаза у апсиди, — нарочито истакнута личност Мелхиседека који је истовремено био владар и свештеник. Инсистирање на сличности између Јустинијана и Мелхиседека, о чему мозаици у San Vitale не претстављају једини доказ⁴⁷, показује да је намера мајстора мозаика у San Vitale, односно оног који је прописао садржај слика, била да се на тај начин манифестије однос Јустинијана према цркви у чија се питања не само у организационом⁴⁸, већ и у догматском погледу⁴⁹ често мешао. Лично царево учешће у једном литургиском чину, које је, најзад, налазило ослонца и у веома старим традицијама, потпуно је одговарало оваквим царевим амбицијама о којима монументалне композиције из San Vitale пружају речити доказ.

Свечаност Великог улаза приказана на мозаицима у апсиди San Vitale, има, дакле, своју далеку традицију која се, прилагођујући се условима ранохришћанског богослужења, чувала током првих векова византиске историје. Овај литургиски чин је, судећи по сликама из San Vitale, у VI в. имао веома свечан облик на чије су формирање утицале можда и неке церемоније дворског карактера, али у својој основи он припада богослужењу и у том погледу има прадавне узоре у многим паганским култовима.

Слике Великог улаза у San Vitale претстављају важан документ за познавање развоја једне дворско-црквене свечаности која се по њеним главним карактеристикама може следити од римских царских време-

Dominij веома старо сведочанство — С. М. Kaufmann, *Handbuch der christlichen Archäologie*², Paderborn 1913, 176.

Уп. још и Кипријаново сведочанство о томе — Epistola IX, 2, ed. Migne PL IV, 257—258. Пракса да се у молитвама које се изговарају за време Великог улаза помиње име владара, а која се у неким православним црквама одржала до најновијих дана (Cabrol — Leclercq, Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie III, col. 1283) претставља, можда, успомену на учешће византиског царева као приложника у оферторијалној поворци.

⁴⁵ Зависност ранохришћанске праксе прилагања намирница у храму од извесних паганских обредних обичаја није још доволно проучена. Овде ћемо се ограничити само на то да притимо једну појединост. У Constitutiones Apostolicae VIII, 40 (Migne PG I, 1141—1144) очувано је сведочанство о доношењу првих плодова у чему без тешкоћа препознајемо утицај многих паганских религија. Траг ове појаве налазимо у савременом на-

Сл. 6 — Илустрација царског даривања у олтарској апсиди San Apollinare in Classe. — Fig. 6 — The representation of the imperial offering in San Apollinare in Classe

мена до последњих векова византиске државе. У својој дугој историји ова церемонија је била изложена сталним променама а мозаици у San Vitale припадају времену када су се дешавале неке од најважнијих. Извесне близске паралеле са овим slikama, вероватна поворка у San Apollinare Nuovo, а можда и мозаици у апсиди равенске цркве San Giovanni Evangelista, показују да је илустрована ове литургиске свечаности било познато и пре настанка мозаика у San Vitale. Док су се композиције са претставом поворке Великог улаза у Теодориховој дворској базилици налазиле у наосу, пројицирајући тако на зидове цркве догађај који се овде заиста и одигравао, у San Vitale је илустрација истог чина премештена у светилиште. Ова промена учињена је, можда, не само ради тога да се јаче истакне постојећа идејна веза са осталим мозаицима презвитеријума, пре свега са композицијама приношења жртвених елемената од стране Авеља, Аврама и Мелхиседека, већ и под утицајем тада већ добро познатог и у Равени усталјеног обичаја претстављања владара под конхом апсиде, као што је то био случај вероватно у San Apollinare Nuovo или у цркви San Giovanni Evangelista где су изгледа били приказани Galla Placidia, Honorius, Valentinian III и Grata Honoria са написом

родном веровању неких народа — В. Чајкановић, Старинска религија у нашим дневним листовима, З. Првине, Годишњица Ник. Чупића XLVIII (1939) 174—182.

⁴⁶ G. Rodenwaldt, Ara Pacis und S. Vitale, Bonner Jahrbücher 133 (1928) 228—235.

⁴⁷ Simson, op. cit., 31.

⁴⁸ Оснивањем архиепископије у граду Iustiniana Prima, цар је прекорачио круг својих владајачких права зато што је једино Васељенски сабор могао да доноси одлуке о оснивању нових независних црквених области каква је новостворена архиепископија постала одлуком XI Јустинијанове новеле — Б. Границ, Оснивање архиепископије у граду Iustiniana Prima 535 године, Гласник Скоп. и. др. I (1925) 126—128.

⁴⁹ Успите о црквеној политици Јустинијана — Ch. Diehl, Justinien et la civilisation byzantine au VIe siècle, Paris 1901, 315 sqq.

из псалма 68, 28—29 — *Confirma hoc Deus, quod operatus es in nobis, a templo tuo Jerusalem tibi offerent reges munera⁵⁰.* Ови примери показују да композиције у San Vitale немају наглашену јединственост и ону свесну тенденцију коју је Simson, а и многи други аутори, хтео да из њих исчита или је управо на тај начин литургиски карактер ових слика постао још јаснији.

За Симсонов прилог дискусији о иконографији композиција са царским портретима у San Vitale ре-чено је да се „тек мора доказати да је овде требало бити претстављено учешће царева у литургиском оферторијуму а не доношење апокомбиона и, с тим повезано, доношење скupoцених литургиских посуда, а не еухаристичког вина“⁵¹. Овде су изнети јасни докази за то да препознавање свечаности апокомбиона у сликама царског даривања у San Vitale почива на погрешно схваћеним изворима а да, с друге стране, више елемената потврђује претпоставку Lanzoni-a, Tea и Simson-a да је овде илустрован литургиски оферторијум звани Велики улаз. Тиме, међутим, Грабарева сугестија за објашњење иконографије ових слика никако није потпуно изгубила своје значење. Постоје, наиме, извесни елементи који наговештавају да церемонија Великог улаза приказана у San Vitale има у извесном смислу везе са свечаношћу апокомбиона. На то нас наводи чињеница да је управо у време Јустинијана Велики улаз изгубио свој ранохришћански значај пре-

носа прилога верника, тако да је његов оферторијални карактер остао само симболичан. Можда је укидање праксе доношења намирница у храм од стране верника у којој је дотада између осталих верника учествовао и цар, довело до тога да су цареви почели сада да доносе цркви друге прилоге па најзад и прилоге у новцу. Известан наговештај у томе смислу пружа композиција царског даривања на северном крилу апсидалног зида San Apollinare in Classe која приказује цара Константина IV Погоната како архиепископу Равене предаје свитак са натписом *Privilegia*. Ова слика преко најнепосреднијег односа према слици старозаветног приношења на жртву има директне везе са илustrацијом Великог улаза у San Vitale што наводи на закључак да је предаја овог свитка, можда даровног акта, у рукама цара Константина IV заменила еухаристички прилог који Јустинијан носи на слици у San Vitale.

На овај начин би слике са портретима Јустинијана и Теодоре у San Vitale постале, између осталог, и важан докуменат за познавање предисторије свечаности апокомбиона или никако не илustrација те свечаности. Ове слике по својој иконографији припадају литургиској уметности као и сва велика репрезентативна монументална уметност овог доба.

Борђе СТРИЧЕВИЋ

⁵⁰ Lanzoni, op. cit., 90—92.

⁵¹ E. v. Ivanka, Erasmus 3, 19—20 (1950) 658.

THE ICONOGRAPHY OF THE COMPOSITIONS CONTAINING IMPERIAL PORTRAITS IN SAN VITALE

Much study has been devoted to the monumental compositions containing portraits of Justinian and Theodora in San Vitale. In the opinion of the majority of the scholars who have so far concerned themselves with the question of the iconographic content of these famous pictures, it is the celebration of the so-called imperial offering, that is the ceremony of the *apokombion* that is illustrated here; this is described in Constantine Porphyrogenitus as the placing of a bag of money on the altar by the emperor. In one of the three descriptions of this celebration in *De Cerim.* (I, 9) it is mentioned among other things, that the emperor placed on the altar cloth, or *ilion* two chalices and two patens; this was taken to mean that on this occasion the emperor presented these liturgical vessels to the church. So far it has been thought that it was the presentation of these vessels that is represented in San Vitale. However this interpretation of the information given by Porphyrogenitus is mistaken. Actually, in the same passage Porphyrogenitus noted that these vessels which the emperor was placing on the altar had been brought earlier, and that in San Vitale the emperor and empress are shown carrying the chalice and paten in a procession which had not yet reached the sanctuary. In addition, in the other two passages in *De Cerim.* (I, 1 and I, 35) where the ceremony of the *apokombion* is described, the placing of the liturgical vessels on the altar is not mentioned at all. On the other hand in the compositions in San Vitale the *apokombion*, that is the bag of money, from which the whole ceremony of the imperial offering derived its name, is not shown, either in the hands of the emperor, nor in those of any of the dignitaries in his retinue who could be identified as a *praepositus*.

The representation of the three *magi* on the hem of Theodora's cloak shows that the celebration has the character of an offertory. However the content of this composition cannot be understood if these pictures are considered in isolation from the others in the presbytery in San Vitale, which form a single cycle. There is in fact a particularly close connection between the pictures in San Vitale containing imperial portraits and compositions showing the offering of sacrifices by Abraham, Abel and Melchisedek; this can be seen if we consider some mosaics in San Appollinare in Classe. In one of the two compositions in the lower part of the apse of this church, the emperor Constantine IV Pogonat is shown in the act of making a gift, while in the other composition Abraham, Abel and Melchisedek are shown carrying their sacrificial gifts. Both these pictures are completely dependent on the mosaics of San Vitale. The text of the Canon of the Mass mentions the sacrifices of the Old Testament fathers Abraham, Abel and Melchisedek, and points a comparison between them and the Eucharistic offerings of the faithful. In a similar way, in a Syrian liturgical text of the sixth century, the faithful who have brought Eucharistic gifts are compared to Abraham, Melchisedek and Moses. Thus liturgical texts enable us to recognise, in the compositions in San Vitale containing Justinian and Theodora, an illustration of the Eucharistic offertory procession known as the Great Entrance.

It is known from early Christian liturgical sources that bread and wine, chosen and set apart from the gifts of the faithful for the celebration of the mysteries of the

Eucharist, were brought to the holy table by deacons or priests, while the laity were forbidden to enter the sanctuary. This was permitted only to emperors who wished to bring their gifts, according to a „very ancient tradition“, that is the 69th canon of the Council of Trullo (Mansi, *Ampl. Coll. Concil.* 11, 973). There are references to this traditions as early as the fourth and fifth centuries (Mansi, *Ampl. Coll. Concil.* 5, 441; Theodoret, *Hist. Eccles.* V, 17, PG 82, 1236; Sozomen, *Eccles. Hist.* VII, 25, PG 67, 1497; and Gregory of Nazianzus, *Orationes XLIII*, PG 36, 564); and even earlier, perhaps even as far back as the time of the Roman Empire. The frieze on the Ara Pacis, on which Augustus is shown, with members of his family, taking part in a sacrificial procession illustrates the anticipation of the personal participation of the Byzantine rulers in the ceremony of carrying the Eucharistic elements to the holy table. The connection between the frieze on the Ara Pacis, where Augustus is shown in the twofold role of ruler and Pontifex Maximum, and the mosaics in San Vitale is further emphasised by the insistence on the similarity between Justinian and Melchisedek, who was at the same time ruler and priest.

It is possible that an illustration of the Great Entrance deriving its iconographic basis from the Canon of the Mass was known in the painting of Ravenna even before the middle of the sixth century; that is, it would seem that the walls on which are now shown the processions of the martyrs in San Apollinare Nuovo originally contained a representation of the Gothic king Theodoric with his secular and ecclesiastical dignitaries. One of the two parts of this work included the three *magi*; this composition was preserved after the destruction of the central part in which the Gothic king was shown. The presence of the three *magi* suggests that Theodoric was here shown participating in an offertory procession. It is possible that the composition in the apse of the church of St. John the Evangelist in Ravenna had a similar character.

The custom that the emperor should take a direct part in the liturgical ceremony of carrying the Eucharistic elements from the prothesis to the holy table was retained, according to the evidence of Porphyrogenitus (*De Cerim.* I, 1) and Pseudo-Kodinus (*De Offic.* XVII) throughout the whole period of Byzantine history. It is interesting to note that the description of this ceremony in *De Offic.* agrees, even in many of its details, with the illustration of the Great Entrance in San Vitale. Thus in this description it is mentioned that the emperor came out into the Great Entrance with his crown on his head, and accompanied by soldiers armed with lances. Possibly this imperial guard armed with lances in this solemn procession inspired the writer of the Cherubic Hymn in the Great Entrance, in which it is mentioned that Christ was accompanied by the lances of an angelic host. According to Pseudo-Kodinus, the procession of the Great Entrance started from the prothesis, which can be recognised in the place in which Theodora and her retinue can be seen preparing to carry her gifts to the holy table. The scenic elements in this painting — the apse in the east wall, the door to one side, and the honyftrion — fully correspond to the prothesis of the first half of the sixth century, which is usually found in the western part of the church, most often next to the narthex.

The ceremony described by Pseudo-Kodinus is obviously archaic and relates to a much earlier period, this is typical of the time at which Pseudo Kodinus was writing.

The direct participation of the Byzantine emperors in the ceremony of the Great Entrance depends on the fact that in early Christian times bread and wine, together with other foodstuffs, were brought by the faithful and left in the diakonikon, or prothesis. Thus the Eucharistic elements really were the gifts of the faithful. From the middle of the sixth century, with the foundation of the great charitable institutions the custom of offering food in the churches was discontinued, and from that time the offertorial character of the Great Entrance was only symbolic; however the participation of the ruler in the liturgical act remained. But this change did not affect the actual character of the Great Entrance, though it

would seem that the imperial offering underwent an important modification at that time. From that time, it would appear, the Byzantine emperors began to bring and offer to the church other gifts as well, as can be seen from the compositions showing the imperial offering in San Apollinare in Classe, so that it is possible that this eventually developed into the ceremony of the *apokombion*. In this sense, the mosaic portraits of Justinian and Theodora in San Vitale might have a definite connection with the celebration of the *apokombion*, but only in so far as they tell us something of the early history of this kind of offering. However, as regards their iconographic basis, these pictures belong entirely to liturgical art.

Djordje STRIČEVIC

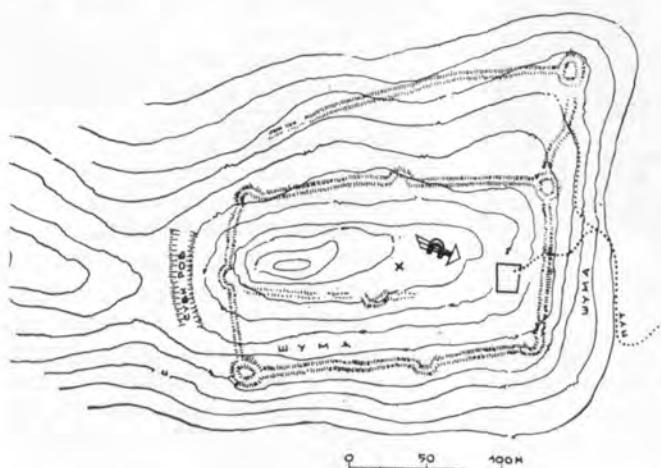
ПОРТРЕТ ВИЗАНТИСКЕ ЦАРИЦЕ ИЗ БАЛАЈНЦА

Локалитет Кулина-Балајнац био је познат као значајан касноантички локалитет и пре недавног открића портретне бронзане главе о којој ће овде бити речи.

Kanitz је први обишао овај локалитет и дао цртеж једног капитела који је на њему нађен.¹ Са истог налазишта 1901. г. Т. Ђорђевић помиње бронзани суд са

узвишица која се окомito спушта према источној и северној страни, док је југоисточна и западна падина знатно блажа. Око најузвишенијег дела платоа данас се примећују трагови некадашњих бедема који затварају готово правилну четвороугаону површину од око 42000 м². На западној блажој падини налазило се такође утврђено подграђе, док се на јужној страни примећује суви ров наспрам којег је, изгледа, био главни улаз (сл. 1). На површини градског платоа данас су видљиви једино остаци велике четвороугаоне грађевине на северном делу (сл. 2) и нејасни трагови широког зида са полукружним удобљењем правца југоисток-северозапад.

По саопштењу налазача бронзана глава је нађена тачно у центру градског платоа, на месту где су се морале сећи главне улице. Ово је релативно и нај-

Сл. 1 — Данашњи изглед локалитета Кулина—Балајнац —
Fig. 1 — Kulina—Balajnac, aspect actuel

натписом, а Н. Вулић један рељеф трачког коњаника.² У својим путним белешкама из 1935. г. Оршић Слатетић даје сумарну скицу балајничке „тврђаве“ и помиње старохришћанску цркву дозидану „на северо-западном ћошку градског платна“³ из које, вероватно, потиче и плоча олтарске преграде, декорисана с предње стране троструком правоугаоном профилацијом у којој је крст у рељефном оквиру.⁴ 1951. г. овај локалитет је је крст у рељефном оквиру.⁴ 1951. г. овај локалитет је обишао екипа Археолошког института САН и том приликом је поред осталог, констатовала на северо-западној страни остатак велике четвороугаоне грађевине.⁵ Најзад, у пролеће 1958. г., Вељковић Драгомир, земљорадник из села Градишта, нашао је при риљању на дубини од 50—60 см. бронзану главу која је припадала стату природне величине. Месец дана касније Народни музеј у Нишу добио је са истог локалитета Јустинијанов бронзани новац.

Локалитет Кулина—Балајнац удаљен је око 300 м. западно од села Градишта. Уствари то је стрма

Сл. 2 — Данашњи изглед четвороугаоне грађевине на северо-западној страни градског платоа — Fig. 2 — Construction quadrangulaire au nord-ouest du plateau, aspect actuel

заравњенији део, па је вероватно да се овде налазио форум на коме је била постављена статуа којој је припадала и овде нађена глава. Данас је на овом месту најива Вељковић Драгомира.

Бронзана глава са локалитета Кулина-Балајнац налази се данас у нишком Археолошком музеју (сл. 3—5). Глава је припадала бронзаној шуљије ливеној статуи, приближно природне величине. Висина главе од врата износи 29 см, ширина лица мерена

¹ Kanitz, Römische Studien in Serbien, Wien 1892, 144—145; Königsreich Serbien II, 175—176.

² Jahresshefte öst. Arch. Inst., IV (1901), 167, 174; Споменик СКА XLVII (1909), 151; Jahresshefte Öst. Arch. Inst., XIII (1910), 220

³ Старинар X—XI (1935—36), 170—171, сл. 1.

⁴ И. Николајевић—Стојковић, Рановизантиска архитектонска декоративна пластика у Македонији, Србији и Црној Гори, Београд 1957, 58, сл. 164.

⁵ Археолошка рекогностирања Источне Србије (у штампи — подаци Р. Љубинковића).

Сл. 3 — Бронзана глава из Балајнца — Fig. 3 — Tete en bronze de Balajnac

преко јагодица 22 см., а дужина од браде до почетка косе 14 см. Глава је масивно изливена. Дебљина зидова креће се између 12 и 14 мм.⁶ Површина је међутим лепо исцизелирана тако да се не добија утисак грубог рада. Глава је патинирана племенитом зеленом патином која је местимично мрког тона на образима, челу и носу. Трагови бојења се не примећују, али је боја вероватно употребљена за истичање извесних детаља, напр. зеница или украса на глави⁷. На горњем делу главе постоје два оштећења неправилних облика ($3 \times 1,5$ см. и 3×1 см.) и једно мање оштећење на врату (2×2 см.).

Балајначки портрет претставља младу жену с компликованом фризуrom и украсима на глави који пре-

⁶ Дебљина зидова није равномерна. Нарочито су задње површине главе масивније ливене.

цизно одређују ранг овде портретисане особе и карактер саме претставе. Украс на глави састоји се из три дела: специјалне фризуре, капе и дијадеме. Коса је моделована као компактна маса видљива само једним делом испод капе и дијадеме, тако да се начин чешљања може да одреди једино према облику капе која делимично прати фризуру. Напред се види наниже зачешљана коса која у виду глатког венца, ниско спуштеног на чело, уоквирава лице у готово правилној лучној линији. Испод слепоочница линија косе благо се ломи, спушта преко ушију и испод потиљка затвара готово правилну елипсу, која заједно са покретним линијама капе и дијадеме разбија монотонију равних површина косе. Остatak косе зачешљан је од потиљка према темену и причвршен изнад чела стварајући истовремено на затиљку једну врсту широке ролне. Детаљи ове фризуре нису видљиви пошто је коса прекривена неким финим материјалом, вероватно свилом, преко које се са дијадеме спуштају низови бисера. Горњи део фризуре се уопште не види, јер је прекривен капом која само донекле прати линију косе зачешљане од потиљка према челу. Капа је израђена од чвршћег материјала и чини посебан украсни елемент. Напред, она је навучена прилично ниско, тако да покрива делом косу која уоквирује чело. Позади је релативно високо постављена и належе на јастучасту масу косе на потиљку. Капа се према кружном отвору приметно шири, тако да у профилу даје конкавну линију која се преко праволиниског дијадеме ритми-видљиве косе, оживљавајући на тај начин нешто суву, готово праволиниску пројекцију горње површине капе. Истовремено, ово ширење вертикалних површина капе према отвору омогућава и њен сигурнији положај на компликованој фризури.

Дијадема се састоји из два дела: од широке кружне траке причвршћене за отвор капе и специјалних украсних додатака распоређених на предњој, специјално за то проширејућој површини капе. Трака дијадеме оивичена је густим низом бисера који уоквирују ред драгог камења постављеног у кружним лежиштима. У центру венца дијадеме, изнад чела, налази се девет крупних бисера, такође у кружним лежиштима, распоређена у три реда за које се на горњој

⁷ Тако се напр. на пластичним дужицама у центру примијеју две правилне кружне површине другогајаче патиниране, вероватно некада превучене бојом.

Сл. 4 — Бронзана глава из Балајница — Fig. 4 — Tete en bronze de Balajnac

Сл. 5 — Бронзана глава из Балајница — Fig. 6 — Tete en bronze de Balajnac

страни везује троугаоно пластично лежиште са великим драгим каменом и лоптастим украсом на врху, док од доњег реда полазе три низа бисера која се вертикално спуштају преко косе покривене свилом. Лево и десно од троугаоног украса у центру полазе по два низа бисера која затварају троугаоне површине с великим лоптастим украсом на врху, вероватно главама украсних игала којима је дијадема причвршћена за капу и косу. Овакав распоред на предњој страни капе захтевала је фризура и жеља да се оствари што импресивнија декорација. Поред низова бисера који се спуштају вертикално од центра дијадеме, за дијадему се везују и вертикални трострукцији низови бисера који се спуштају преко ушију, док су низови од по два реда на слепоочничницама на нешто нижем нивоу од осталих и чине се мало утиснути у свилу, односно косу. Драго камење и перле на дијадеми готово је потпуно пластично моделовано, специјално цизелирано и глачано. Поред једноставних пластичних лежишта у центру у која су углављени бисери и велики троугаони драгуљ, остала кружна лежишта на траци дијадеме имају по четири крстасто распоређена троугаона ојачања.⁸

Овај импозантан украс на глави био је допуњен и низовима бисера који су некада полазили од ушију (*πρεπενδούλια*) и спуштали се на рамена и груди. Сада се примећује иза сваког уха по једно удубљење (димензије 2—1 см., дубина 1 см.) где су били учвршћени ови низови бисера, који су се вероватно завршавали крупним драгим каменом.⁹

⁸ Сличан начин учвршћивања драгог камења применењен је на златном крсту Јустина II (в. O. Dalton, *Bizantine Art and Archeology*, Oxford 1911, fig. 336).

Лице показује да је портретисана царица млада жена 20-тих година. Ниско очешљана коса покрива највећи део чела и праволиниски, оштро одваја површину лица од косе и украса на њој. Танке лучне обрве немају пластицитета и услед једва наглашених очних лукова делују као нацртане. Нос, изразито дугачак и танак, с врхом нешто повијеним надоле, у профилу се готово праволиниски везује с линијом чела. Очи су крупне, с лепим овалом и пластичним, релативно великим дужицама. Зенице нису означене, мада се у центру оба ока примећују кружне, нешто другајчије патиниране површине, што индицира употребу боје. У линији профила нарочито је карактеристичан доњи део лица: размак између носа и уста је изразито мали, док је брада увучена и кратка, тако да недостаје чрвшење моделовање вилица, због чега доње партије лица делују празно и неенергично, што у анфасу још јаче истиче линије носа и обрва. Уста су у складу са општим стилским третманом доњих партија лица: она су изразито мале, с угловима повијеним наниже, тако да у профилу линија уста тече паралелно с линијом обрва, косе, капе и дијадеме, што целој глави даје извесну стереометричност.

Посматрана у целини, глава није анатомски чврсто моделована: обле и равне површине лица скривају потпuno унутарњу конструкцију, тако да лице делује као дводимензионално развијена површина. Десна половина лица рађена је у нешто крупнијим пропорцијама од леве: десно око је веће, очни капци изразитији

⁹ Вероватно слично као на портрету Теодоре у С. Витале (в. A. Grabar, *La peinture byzantine*, 1953, 64).

и шири, исто као и цела површина образа. Уопште, цела десна половина је нешто издужена у односу на леву. То се јасно примећује и у моделовању детаља. Десно око је постављено знатно више од левог, исто као и десна обрва. Десни угао уста је подигнут, тако да су уста нешто укошена. Такође и украси на глави су на десној страни знатно виши, услед чега су све површине и детаљи на левој страни у знатном скраћењу. Ова доследно спроведена асиметричност у моделовању показује да је глава фигуре била окренута нешто улево и благо приклонјена према левом рамену. Услед тога се линија носа приметно криви док су скраћене површине на левој страни нешто пуније моделоване. У обликовању врата и косе примећује се слична асиметричност. Десни вратни мишић је на готово глаткој површини врата нешто јаче наглашен што такође наговештава лак покрет главе улево. Овај покрет главе показује да фигура није стајала у строго фронталном ставу, већ благо покренута према левој страни. Та би чинилица упућivala можда на претпоставку да је ова бронзана статуа припадала групи и да је имала поред себе једну фигуру с леве стране, слично царском пару на римском и византиском новцу. Занемаривање детаља на задњој страни главе показује да фигура није била постављена за посматрање са свих страна и да је вероватно стајала у некој ниши.

Украс на глави балајначког портрета одређује тачно друштвени положај портретисане особе: бронзана статуа која је стајала у центру градског платоа, вероватно на форуму, претстављала је једну од византиских царица у царском орнату, саму или са супругом.¹⁰ Пошто дијадема у оквиру касноантичке и византиске иконографије почев од прве половине IV-ог века има своју посебну историју, украс на глави балајначког портрета претставља, поред стилског третмана, најзначајнији елемент за датовање и коначно утврђивање

Сл. 6 — Вероватни изглед горњег дела статуе којој је припадала бронзана глава из Балајнца
— Fig. 7 — Reconstruction de la partie supérieure de la statue de Balajnac

идентитета овде портретисане царице.

И поред релативно великог броја споменика на основу којих се могу пратити најзначајније промене у фризури и облику дијадеме византиских владара, ипак још постоје знатне празнине, нарочито за период V-ог и VI-ог века, које отежавају прецизну оријентацију у сваком појединачном случају.¹¹ За период IV-ог века, од 325/26. г. па до краја теодосијанско-хоноријевског периода, постоји низ докумената, у првом реду новца и монументалне пластике, на основу којих се до у детаље могу пратити све промене у царском орнату. Међутим главни украсни елементи који се налазе на глави царице претстављене на балајначком портрету још се не појављују у овом периоду. Додуше већ Константинова мајка Јелена на новцима, после 325. г.

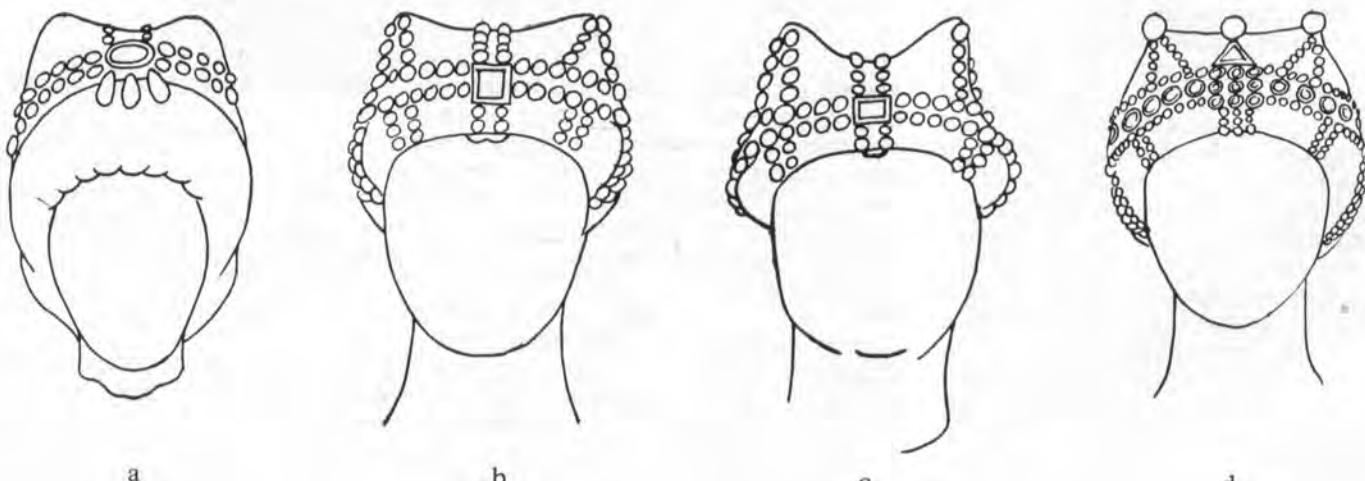
носи дијадему, али се она, састоји једино од широке траке глатке или оивичене бисерима.¹² Нешто касније се између низова бисера умеће драго камење,¹³ тако да се после 350. г. редовно среће дијадема која чини основни елемент у украсу на глави балајначког портрета и која ће послужити као основа за све касније типове. Прва значајнија промена у смислу приближавања овог основног типа дијадеме декоративној дијадеми и украшавању косе на балајначком портрету опажа се на новцима између 380. и 440. г.: на главама царица Елије Флациле, Гале Плацидие, Елије Еудоксие, Елије Еудокије и Пулхерије примећују се низови бисера који се спуштају са дијадеме управно на венац косе око лица, слично као на

¹⁰ Дијадеме сличне царским срећу се и на претставама Богородице или на персонификацијама Цариграда и Рима (в. О. М. Dalton, op. cit., 214).

¹¹ Испрпне податке о облицима дијадема у четвртом и у првој половини петог века дао је R. Delbrück u Spätantike Kaiserporträts, Berlin 1933, passim.

¹² R. Delbrück, op. cit., T. 23, 1.

¹³ Ibid., T. 23, 2—6.

балајначком портрету.¹⁴ Тиме је учињен први корак ка повезивању косе у једну компактну масу, што ће бити остварено касније уз помоћ танке тканине и капе.

Око 450 г. настаје друга, још значајнија промена, одлучујућа за цео каснији развој. Лицинија Еудоксија носи раскошну дијадему оивичену бисерима, али са специјалним додацима на горњој страни: у центру се налази група од три бисера од које се лево и десно диже по један троугаони украс, док се с обе стране лица спуштају на рамена низови бисера.¹⁵ Тако се на новцима Лициније Еудоксије среће први пут тип дијадеме који ће послужити као основа за дијадему царице портретисане на балајначком портрету, а касније и за круну. Међутим, овде се још не појављују два елемента карактеристична за украс на балајначкој глави: недостаје тканина која покрива косу и капа за коју је дијадема причвршћена.

Аријадна са ливерпулског диптиха из 513 г.¹⁶ претставља први сигурно датован официјелан портрет са косом прекрivenом танком тканином и капом за коју је причвршћена дијадема, што значи да се у првим деценијама шестог века јављају уједињени сви елементи који чине украс на балајначком портрету.

Већ на првом наредном сигурно датованом портрету, на Теодориној глави у S. Vitale из 547 г.,¹⁷ примећују се значајне промене. И овде је коса прекривена свилом, али је дијадема само својим доњим делом причвршћена за сасвим ниску једву видљиву капу, док украси на горњем делу дијадеме слободно стрче у простору. Основна трака дијадеме се приметно шири и још богатије украсава, тако да постаје масивна и тешка. Овим је отворен пут постепеном одвајању дијадеме од фризура и осталих украса на глави, а тиме и њеном коначном претварању у круну. Процес формирања круне постаје јасан ако се прегледају украси на

глави неколико најважнијих портрета после 547 г.: новац жене Јустина II Софије,¹⁸ Богородица у S. Maria Antiqua¹⁹ и у С. Марку у Фиренци,²⁰ св. Јелена у париском рукопису 510²¹ и Ирена и Зое у св. Софији²². (сл. 7 d-g).

Судећи по овом кратком прегледу главних типова дијадема у времену између четвртог и дванаестог века, јасно је да бронзана глава из Балајнца претставља једну од византиских царица V-ог или VI-ог века. За тачније утврђивање места које балајначка дијадема заузима у историјату орната византиских владара, поред горе наведених споменика, врло је значајна једна група портрета датована углавном према облику дијадеме и фризури у прву половину шестог века.²³ На свим овим портретима, као и на балајначком, налазе се једнаки украсни елементи и поред значајних разлика у њиховом распоређивању и облику. Ако се њима додају и сигурно датовани портрети Аријадне и Теодоре, онда се они према дијадеми и облику капе могу распоредити у три групе. Првој групи би припадала мермерна глава из Милана²⁴ са релативно још ниском капом, благо удубљеном по средини, за коју је учвршћена дијадема без троугаоних украса на предњој страни, али са попречном траком која везује централни део дијадеме са њеним крајевима на потиљку (сл. 7a). Другу групу чине мермерне главе из Латерана и Лувра,²⁵ којима је близак и Аријаднин портрет са ливерпулског диптиха, са високом капом приметно удубљеном по средини за коју је причвршћена дијадема с троугаоном распоређеним низом бисера на конично проширеним деловима капе (сл. 7 b, c). Теодорин портрет у S. Vitale чинио би трећу самосталну групу, где је дијадема само доњим делом везана за сасвим ниску капу, док је горњи део дијадеме с троугаоном распоређеним украсима потпуно слободан (сл. 7 e). Карактеристично је да се на пор-

¹⁴ Ibid., T. 23, 3.

¹⁵ Ibid., T. 24; Röm. Mitt., B. XXVIII, T. XVIII, 16.

¹⁶ W. F. Volbach, Elfenbeinarbeiten der Spätantike und des frühen Mittelalters, Mainz 1952, T. 4, 15. Извесни споменици показују да су прекривање косе свилом и употреба капе биле у моди далеко пре почетка шестог века (в. W. F. Volbach, op. cit., T. 19, 63; Röm. Mitt., B. XXVIII, 328).

¹⁷ A. Grabar, op. cit., 64.

¹⁸ Röm. Mitt., B. XXVIII, T. XVIII, 28.

¹⁹ Ch. R. Morey, Early Christian Art, New Jersey 1953, fig. 209.

²⁰ G. Galassi, Roma o Bisanzio, Roma 1930, fig. 95.

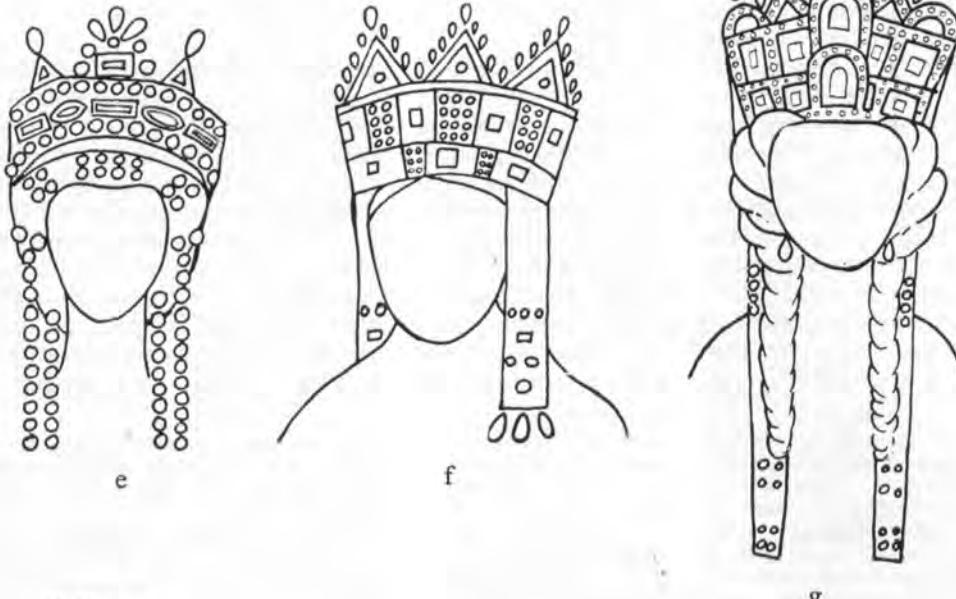
²¹ Λάμπτρος, Λευκωμα βυζαντινων αυτοκρατων, Αθηναι 1930, Πλ. 2.

²² A. Grabar, op. cit., 98, 99.

²³ R. Delbrueck, Portraits byzantinischer Kaiserinnen, Röm. Mitt., B. XXVIII (1913), 310—352.

²⁴ Ibid., T. IX, X. Слична једноставна дијадема с капом налази се на портрету тзв. Еугенијуса у Лувру (Bernuilli, Römische Ikonographie, II/3 T. LVII) и на портрету из Форли (Röm. Mitt., B. 58 (1943), 247—357).

²⁵ Röm. Mitt., B. XXVIII, T. XI—XIII, XVI—XVII.

Сл. 7 — а) Мермерна глава из Милана, б) Мермерна глава из Латерана, в) Мермерна глава из Лувра, д) Бронзана глава из Балајнца, е) Теодорин портрет на мозаику у С. Витале, ф) Портрет Зое на мозаику у Св. Софији, г) Портрет Ирени на мозаику у Св. Софији. — Fig. 7. а) Tete en marbre de Milan, б) Tete en marbre du Latéran, в) Tete en marbre du Louvre, д) Tete en bronze de Balajnac, е) Portrait de Théodora, mosaïque de St. Vitale, ф) Portrait de Zoe, mosaïque de St. Sophie, г) Portrait d'Irène, mosaïque de St. Sophie

третима прве и друге групе у центру венца дијадеме налази велики овални или четвороугаони украс од којег полази попречна трака, која преко удубљења на капи пада позади вертикално на крајеве дијадеме. На Теодориној дијадеми у S. Vitale ишчезава потпуно овај централни украс у траци дијадеме и попречна трака. Уместо тога, изнад централног дела дијадеме постављен је велики драги камен уоквирен бисерима који, са још три драгуља на врху, гради импозантан украс између троугаоних рудиментираних украса са стране.²⁶

Ако се украси на глави балајначког портрета упореде са три познате варијанте, јасно је да они стоје негде између друге и треће групе, тј. између Латеранске главе и Теодориног портрета у S. Vitale (сл. 7 d). Од прве и друге групе балајначки портрет задржава још релативно високу капу, акцентирање централног дела траке дијадеме и два троугаона низа бисера причвршћена за капу. С друге стране, слично као на Теодорином портрету у S. Vitale, исчезава удубљење на капи са попречном траком и уместо њих ставља се велики драги камен у троугаоном лежишту као пандан низовима бисера на левој и десној страни.

Није доволно јасно колико се овде извршена анализа главних типова фризура и дијадема може да веже за одређене личности или датуме. Посматрано чисто типолошки дијадема прве групе би требала да буде најстарија, док би Теодорина дијадема са мозаиком у S. Vitale стајала на крају развоја. Судећи једино по облику дојадеме балајначка глава би се датовала у време између Латеранске главе и Теодориног портрета у S. Vitale. Пошто се глава из Латерана по облику капе и дијадеми везује за Аријаднин портрет на ливерпулском диптиху из 513 г., онда би као највероватнији датум за балајничку главу било време између 513 и 547 године. Међутим, иако је украс на глави балајничког портрета веома значајан елемент за датовање, он се никако не сме прецењивати јер је број сигурно датованих споменика мали, а знања о иконографији византиског царства релативно оскудна²⁷. Дијадема Лициније Еудоксије је поучан пример екстравагантности византиског царства од којих се и састоји мода, на коју се баш због тога не могу примењивати строге логичне анализе. Зато је за одређивање тачног датума балајничке главе, а самим тим и за идентификовавање портретисане личности, исто толико значајан и њен стилски третман, као и стилски третман њој сродних портрета.

Балајничку главу карактериши пре свега контраст између моделовања косе са украсима и осталих делова главе, нарочито лица. Док коса са украсима делује као тврда, непокретна маса која као шлем покрива главу, лице и врат меким линијама и заобљеним површинама рефлексију нешто од старе античке елеганције и животне уверљивости. Међутим, уметник смесно бежи од сваког реализтичког вулгаризирања и доследно спроводи профињавање свих појединости: све се површине благо сливају једна у другу, сви тврди и коштати делови и све угласте и марканте линије умекшане су тако да се формира благо заобљени овал лица. Очне аркаде су једва назначене, а масивнији доњи делови лица потпуно олакшани. При детаљнијем посматрању примећују се и значајне стили-

²⁶ Ове промене облика капе зависе од начина чешљања косе. На главама прве и друге групе коса је скупљена у две плетенице које су подигнуте од затиљка према челу тако да стварају на предњој страни капе коничне врхове. На балајничкој глави начин чешљања је другојачији: плетенице ишчезавају и поново улази у моду стари начин чешљања сличан фризурама из прве половине четвртог века. Коса с предњег дела главе очешљана је наниже тако да гради венац око лица, а са задњег

зације: уста су несразмерно мала у односу на очи које су издужене и широко отворене, док дугачак танак нос са линијом обрва ствара фини, али упадљив цртеж који оплемењује целу главу. Карактеристично је да су баш доњи делови с брадом и устима скраћени и олакшани до крајњих могућих граница, а да је посебно акцентован горњи део лица с крупним очима и дугачким обрвама. Овако стилизована има тенденцију постепене дематеријализације. У конкретном случају стилизација је извршена с мером, тако да балајничка глава не делује ни „трансцендентално“ нити „апстрактно“ и далеко је од „пнеуматичног типа“²⁸ тако честог међу касноантичким портретима. У основи је балајничка глава реалистичка с извесним тенденцијама ка идеализацији. Овај стил, који би могао да се обележи и као класицистички, тежи да све детаље оплемени и умекша, али са мером и без уношења маниристичке извешташености. Извесна строгост у моделовању огледа се у свим основним вертикалним и хоризонталним линијама које теку паралелно с геометријском тачношћу и држе у чврстој схеми целу главу неутралишући на тај начин извесну млитавост коју сугерирају скраћене површине на доњем делу лица. Ова доследност у спровођењу равнотеже компензирањем сваког појединачног детаља, пружа у целини утисак извесног оживљавања специфичних форми античке уметности. Једино тврдо моделована коса са дијадемом и капом опомиње на релативно каснији датум балајничке главе.

Аналогије које се могу употребити за украсе на балајничкој глави нису истовремено и аналогије за њен стилски третман, што значи да се мора рачунати са више различитих уметничких тенденција и више дивергентних стилова у једном релативно кратком временском раздобљу. Тако док се може говорити о сличности дијадеме на балајничкој глави с оном на Теодорином портрету у С. Витале, већ је на први поглед јасно да се ова два портрета по стилу потпуно разликују међусобно. До истог се резултата долази и упоређењем балајничке главе с портретима из Милана, Латерана и Лувра, као и са Аријадном с ливерпулског диптиха. Па ипак сличност у начину чешљања косе и у облику дијадеме повезује међусобно све ове главе и датује им у један временски ограничен период. Зато међусобне стилске разлике с једне стране, и сродност у дијадемама с друге, омогућују да се прилично детаљно прате стилске промене у портретној пластици од средине петог до средине шестог века, тј. у временском распону између портрета Лициније Еудоксије на новцу из око 450 г. и Теодориног портрета у S. Vitale из 547 г.

У овој групи портрета најједноставнији облик дијадеме има мермерна глава из Милана коју је Delbrueck идентификовала са Теодором и датовала око 538 г.²⁹ Међутим, ова миланска „Теодора“ како по фризури, кали и дијадеми, тако и по општем стилском третману, битно се разликује од Теодоре на равенском мозаику и стилски се везује за низ знатно старијих портрета. На миланској глави пре свега пада у очи поједностављење у моделовању свих површина, што даје целој глави „трансценденталан“ карактер. Упоредо са овом схематизацијом тежи се ка акцентовању унутарњег израза, што се постиже неприродним издужавањем и

дела је једноставно подигнута навише и причвршћена на темену. Низови троугаоне распоређених бисера на предњој страни капе губе зато своју функционалност и постају обичан украс који се касније потпуно ослобођава капе.

²⁷ Овим термином обележава L'Orange низ касноантичких портрета сличног стилског третмана (в. Apotheosis in ancient portraiture, Oslo 1947, 101).

²⁸ Röm. Mitt., B. XXVIII, 346—349.

ширењем доњих партија лица, устима стегнутим у карактеристичну гримасу и очима с јако наглашеним капцима и поднадулим подочњацима. Нарочито је изражена горња вилица и бора која полази од носа, тако да се у профилу добија извесна непријатна контура. Исти ови елементи запажају се на низу потрета чији је најкарактеристичнији претставник Философ из Ефеса у Бечу.²⁹ На овим главама среће се исти сложени цртеж очију, истакнуте боре око носа којима је акцентован доњи део лица с маркантним уснама и наглашена линеарност која води редукцији пластичности.³⁰ Маниристично понављање које се запажа на свим портретима ове групе показује да се ту не ради о индивидуалним особеностима портретисаних личности, већ о једном посебном стилу. То постаје јасно ако се профил миланске главе упореди с било којим портретом из ове групе: увек се срећу неприродно ниско постављена уста, што доводи до издужавања горње вилице, и карактеристичан цртеж око очију.

За датовање ове групе портрета значајна је чињеница да се исти стилски третман среће и на низу прецизно датованих конзуларних диптиха. На Басилиусовом диптиху у Фиренци из 480 г.³¹ коме је сродан и Беотијусов диптих из 487 г.³² примећује се идентични портретни стил: издужене црте лица, широке поједностављене површине, призматични облик главе, ниско постављена уста на проширеном доњем делу лица и компликован цртеж око издужених и нешто укошених очију. Овај стил, чији се зачети могу констатовати још на Патрицијусовом и Феликсовом диптиху из 428 г.,³³ нешто је израженији на Астуријусовом диптиху из 449 г.³⁴ и на минхенском царском диптиху.³⁵ Он достиже своју кулминацију на диптицима између 460 и 480 г.³⁶ Сродан стилски третман може се констатовати и на мозаицима овог доба, напр. у S. Maria Maggiore.³⁷ Тако би се као најприближнији датум за миланску главу и групу портрета око ефеског Философа добило време између 460 и 480 г. Самим тим датован је и одређен тип дијадеме за који се формално везује и дијадема на балајничкој глави.

Дијадема на главама из Латерана и Лувра, као и она на Аријаднином портрету из 513 г., очигледно се везује за дијадему на миланској глави. Међутим на свим овим главама примећује се сасвим нов стил који се додуше везује за апстрактно-експресионистички стил друге половине петог века, али са потпуно измењеним основним акцентима. Ако се упореди Латеранска глава са Милanskим портретом те разлике постају јасне. Пре свега одмах се запажа промена у општем утиску: док миланска глава делује „психоматично“, „трансцендентално“, у смислу извесне дематеријализације, Латеранска и њој сродне главе су сасвим „конкретне“ и то у натуралистичком смислу. Главни акцент се постепено помера с доњих површина на горње делове лица где се и даље задржава стари цртеж очију. Упоредо са растерећењем доњег дела лица иде приметно скраћивање носа, а самим тим и свих пропорција. Уместо ранијег правоугаоника и призме у основној конструкцији, сада доминира круг и лопта. Тако глава губи кубистичку стереометричност која карактерише Ми-

ланску главу и њој сродне портрете и добија мекше површине с финијим ovalom лица. Уста се повијају навише тако да се јавља осмех, додуше извештачен, или који потпуно мења целу физиономију и стилски повезује Латеранску главу с групом хоноријанских портрета из првих година петог века.³⁸

Идентичне промене могу се констатовати и на конзуларним диптицима. Ако се упореди Басилиусов диптих из 480 г. са Ареобиндовим диптицима у Цирхију, Безансону, Паризу и Лењинграду из 506 г.³⁹ примећују се исте разлике као и између Миланске и Латеранске главе. Уместо издужених призматичних глава са Басилиусовог диптиха, Ареобиндово лице дато је у благом ovalu који се приближава кругу. Све површине се неприметно спливају једна у другу и једино крупне очи с тешким капцима делују укочено на готово реалистички моделованој глави. Овај реалистичка струја, каткада спуштена до натурализма, карактеристична за све диптихе између 500 и 520 г.,⁴⁰ уствари је реакција на „дематеријализацију“ материје и простора доследно спроведену у пластици друге половине петог века. Док Беотијус и Басилијус лебде готово у ваздуху, Ареобинд, Клементинус⁴¹ и Атемијус⁴² стоје чврсто на земљи: свуда се срећу исте обле форме, скраћени средњи део лица и крупне очи, али не више сужене и укошене, већ право постављене и широм отворене. Овај реалистички стил доминира и на Латеранској глави и на осталим портретима са истом дијадемом и датује све ове споменике у време између 490 и 520 г.

Теодорин портрет у S. Vitale, непосредно пред 547 г., по стилу се потпуно издваја од Миланске и Латеранске главе што указује на значајне стилске промене у времену између 520 и 547 г. Главе на Ареобиндовом, Клементинусовом и Антемијусовом диптиху изгледају вулгарно натуралистичке у односу на аристократска, оплемењена лица с јустинијанских мозаика у S. Vitale. Да би се дошло до Теодорине, Јустинијанове или Максимијанове главе на овим мозаицима било је потребно омекшати и разбиги тврде површине анастасијанских портрета, што подразумева један посреднички стил који би повезивао Латеранску главу са Теодориним портретом у S. Vitale. Разлике су иначе одвећ велике и непремостије како у општем утиску, тако и у детаљима: уместо готово кружног ovala лица, Теодорино лице је развучено у издужену елипсу; уместо скраћеног носа и средњег дела лица специфичних за време између 500 и 520 г., на свим лицима с равенских мозаика нос је дугачак и танак; уместо раније пуне, мекане браде, сада је брада кошчата и шиљата услед чега образи постају mrшави и издужени; уместо усана развучених у извештачени осмех, готово строго правоугаонико моделовање усана које изражавају отмено достојанство и строгост.

Ако се сад балајнички портрет стави између Латеранске главе и Теодориног портрета у S. Vitale добија се најидеалнији посредни члан не само за облик дијадеме, већ пре свега за разумевање стилског континуитета у портретној пластици прве половине шестог века. При поређењу балајничког портрета са Латеранском главом и њој сродним споменицима најпре

²⁹ H. P. L'Orange, Studien zur Geschichte des Spätantiken Porträts, Oslo 1933, no. 216—217.

³⁰ Ibid., 84—92, No. 219—231.

³¹ W. F. Volbach, op. cit., T. 3, 5.

³² Ibid., T. 2, 6.

³³ Ibid., T. 1, 2.

³⁴ Ibid., T. 2, 3.

³⁵ Ibid., T. 13, 45.

³⁶ Ibid., T. 3, 5; T. 10, 38; T. 15, 5. Глава из Милана стилски стоји врло близу познатом колосу из Барлета (B. Berguilli, op. cit., II/3, T. 56; R. Delbrück, Bildnisse römischer

Kaiser, Berlin 1914, T. 40), и једној царици представљеној на бронзаном тегу у Бечу (B. R. Noll, Vom Altertum zum Mittelalter, Wien 1958, fig. 7). Исти портретни стил примећује се и на главама светаца са мозаика Неоновог баптистерија у Равени (v. G. Gallassi, op. cit., T. 11—21).

³⁷ Ch. Diehl, La peinture byzantine, Paris 1933, Pl. II

³⁸ L'Orange, op. cit., No. 192—198.

³⁹ W. F. Volbach, op. cit., No. 8—11.

⁴⁰ Ibid., T. 3, 12; T. 4, 8, 15; T. 5, 16, 21.

⁴¹ Ibid., T. 4, 15.

⁴² Ibid., T. 5, 16.

се запажа нов начин моделовања очију: уместо тешких поднадутих подочњака који са широким капцима стварају замршен цртеж, на балајначком портрету су очи моделоване у фином овалу са узаним капцима. Док је раније горњи капак био редовно извучен у високом луку, сада се та линија постепено смирује, а акцент се преноси на доњи капак који се ниско повија.⁴³ Овом променом у цртежу очију лице је дефинитивно ослобођено укоченог и помало уплашеног израза. Исти смисао има и нов третман устију на балајначком портрету. Извештачени осмех карактеристичан за Латеранску главу и њој сродне портрете, потпуно ишчезава. Линија уста постаје кратка и лепо извијена тако да је тек сада коначно савладана гримаса омиљена на портретима друге половине петог века, против које се узлудно борио уметник који је радио Латеранску главу. Истовремено са смањивањем усана, сужава се и доњи део лица и постепено се припрема оштра контура браде карактеристична за портрете у S. Vitale.

Идеално повезивање споменика друге групе са споменицима треће помоћу балајничке главе како по облику дијадеме тако и по стилском третману не допушта никакву сумњу у погледу датовања балајничког портрета у време између 520 и 547 г. Поставља се једино још питање порекла овог стила и његовог тачнијег датовања.

Судећи по сигурно датованим диптисима, између 520 и 530 г. отпочиње једно ново струјање које доноси значајне промене у смислу даљег развијања чисто реалистичких тенденција које се снажно осећају већ на споменицима између 500 и 520 г. Већ се на диптисима између 490 и 520 г. примећује тежња ка поједностављању цртежа око очију, али тек на Орестесовом,⁴⁴ а нарочито Апионовом диптиху⁴⁵ уметнику полази за руком да очима да финији оквир ослобађају их тешких и широких капака. Ранији нешто груб реализам ублажен је постепеним умекашавањем свих детаља. Овал лица се такође мења: уместо круга сада у основи преовлађује елипса.

Исте тенденције које повезују балајнички портрет са конзуларним диптисима показују да се од 520 г. мора рачунати са новим стилом у портретној пластици који би се могао означити као неокласицизам за разлику од класицистичког стила теодосијанских портрета. Управо, на балајничкој глави и на њој сродним диптисима, поново се срећу готово сви облици карактеристични за теодосијанске портрете и стил последњих година IV-ог века, тако да је често тешко одлучити да ли један споменик припада крају четвртог или првој половини шестог века. То постаје евидентно ако се балајнички портрет упореди например са царском бистом из Лувра⁴⁶ или диптих Песника и Музе из Monza⁴⁷ са Стилихоновим диптихом.⁴⁸ Међутим, при детаљнијем посматрању откривају се значајне разлике између ова два класицистичка струјања која означавају последње ренесансне чисто класичних форми у историји познотоантичких портрета. На свим теодосијанским портретима и поред привидног умекашавања линија и површина, спроводе се и даље константинијанске традиције: цело

⁴³ Овај начин моделовања очију постаје манир у периоду после 540 год., например на јустинијанским мозаицима у С. Витале (Уп. A. Grabar, op. cit., 58—70).

⁴⁴ W. F. Volbach, op. cit., T. 4, 31.

⁴⁵ Ibid., T. 7, 32. Овај нов стил који се везује за узоре класичне грчке уметности примећује се и на савременим мозаицима, например на мозаику триклиниума из Апамеје у Сирији или на мозаику у царској палати у Цариграду (в. L'antiquité classique V, 1936, 410, T. 47—52). Значајно је да се у савременој литератури осећају исте тенденције (уп. P. N. Ure, Justinian and his Age, London 1951, passim).

⁴⁶ L'Orange, op. cit., No. 188.

лице је још грађено од великих површина без детаља и у општем изразу сачувано је нешто од старе маестичности. У неокласицизму шестог века није остало више ништа од кристалне јасноће и оштрине константинијанског стила: овај стил је много мекши, млитиви и на споменицима који излазе из оквира официјелне уметности постаје готово извештачено сентименталан и сладуњаво болећив. Тако се балајничка глава уствари само једном компонентом везује за портретни стил теодосијанске епохе.

Из периода између 520 и 550 г. нису очувани споменици монументалне скулптуре, тако да се једино међу слоновачама и делима занатске уметности могу наћи стилске аналогије балајничком портрету. Једну од најближих стилских аналогија представља несумњиво бронзана ваза у облику женског попрса из Конзерваторске палате у Риму⁴⁹. Посматрана у профилу глава на овом бронзаном суду изненађује много потсећа на балајнички портрет, тако да се добија утисак да су обе главе рађене у истој радионици. На оба лица среће се исти меки овал, иста мала уста, иста брада и нос. Очи су моделоване на исти начин са уским очним капцима и пластичном дужицом, док су обрве једва наглашене. Нажалост, бронзана ваза о којој је овде реч, није прецизно датована. По начину прикупљавања огтача и по цветној чашици на коју је попрсје постављено, сигурно је да се овде ради о једном Александријском тореутском производу. За датовање ове значајне аналогије важна је чињеница да се по општем стилском третману лик са ове вазе везује за познати диптих Музе и Песника из катедрале у Monza.⁵⁰ Муза са овог диптиха није само близска лицу са бронзане вазе по начину моделовања лица и одела, већ и по готово идентичним детаљима, нарочито по коси, марами и дијадеми. Пуне, покретне, органске форме везују Музу са диптихом из Monza преко бронзане вазе из Конзерваторске палате за балајнички портрет. Кроз сва три споменика осећа се исто класицистичко струјање и исти еластициитет облика, често барокно богатих, који чине оштар контраст према натуралистичким празним формама са краја V-ог и из првих деценија VI-ог века и кансијим уздржаним обличима на јустинијанским мозаицима у S. Vitale. Weitzman и Schultz недовољно познавајући стилске дивергенсе шестог века, датовали су диптих с Песником и Музом у крај IV-ог века,⁵¹ мешајући неокласицизам шестог века с класицизмом теодосијанског периода. Међутим, диптих Песника и Музе, стилски и по архитектонским детаљима везује се за групу слоновача из прве половине шестог века, пре свега за берлински диптих с Христом и Маријом⁵² и диптих Барберини.⁵³ Све овде наведене слоноваче близке Музи са диптиха из Monza, а самим тим и бронзаној глави из Конзерваторске палате и балајничком портрету, стилски се везују за Орестесов диптих из 530 г.⁵⁴ Пошто већ најкасније око 540 г. почиње реакција на овај класицистички маниризам у смислу уношења строгости у све форме, то би се цела ова група споменика, стилски везана за балајнички портрет, морала датовати у трећу деценију шестог века.

⁴⁷ W. F. Volbach, op. cit., T. 22, 68.

⁴⁸ Ibid., T. 19, 63.

⁴⁹ Röm. Mitt., B. XXVIII (1913), 315, fig. 3.

⁵⁰ W. F. Volbach, op. cit., T. 22, 68.

⁵¹ Jahrbuch d. D. Arch. Inst., B. 49 (1934), 128—134.

⁵² W. F. Volbach, op. cit., T. 42, 137.

⁵³ Ibid., T. 12, 48. По стилу балајничком портрету је врло близка глава анђела са чувеног диптиха из Британског музеја (в. Volbach, op. cit., T. 32, 109) кога A. A. Vasiliev с правом датује у време владавине Јустина I (в. A. A. Vasiliev, Justin the First, Harvard 1950, 235 sq.).

⁵⁴ W. F. Volbach, op. cit., T. 6, 31.

Значајна је чињеница да се готово сви споменици блиски балајначкој глави везују за оријенталне радионице, тј. показују јасне Александричке или сирске утицаје.⁵⁵ Овај податак донекле расветљава порекло целог неокласицизма шестог века који је оформљен захваљујући новом таласу пробуђених традиција у старим хеленистичким центрима, нарочито Александрији и северној Африци уопште. Изгледа да је у ово време и у предњој Азији оживео неоатицизам који је цветао све до краја IV-ог века на споменицима Палмире и Антиохије.⁵⁶ Преко бронзане вазе у Конзерваторској палати, Барберинског диптиха, алегоричних претстава на фрескама у Бауиту,⁵⁷ диптиха Марије и Христа у Берлину, балајначки портрет се такође везује за тај ренесанс античких облика у старим хеленистичким центрима.

Анализом украса на глави балајначког портрета и његовог стилског третмана може се закључити да је овај портрет израђен између 520 и 530 г. у неком од уметничких центара на Истоку, или бар под њиховим јаким утицајем. Остаје као проблем питање коју личност претставља балајначки портрет. С тим се улази у основне проблеме иконографије византиског владара уопште.⁵⁸

Дијадема на балајначкој глави прецизно одређује ранг портретисане личности: у питању је нека од византиског царица или Богородица, односно царица-светица приказана у царском орнату. Друга алтернатива изгледа мало вероватна: мада постоје индиције да је Богородица већ рано претстављена и у монументалној пластици,⁵⁹ као и многи хришћански свеци, мало је вероватно да су елементи царског орната пренети на њен лик већ у првим деценијама шестог века.⁶⁰ Од хришћанских светица једино св. Јелена носи сличну дијадему у париском рукопису 510.,⁶¹ или и овај је споменик знатно млађи. Значи остаје да се на балајначкој глави препозна лик једне византиске царице. Избор није велик. У периоду између 520 и 530 г., када је балајначки портрет настао, могле су да буду портретисане као царице само две личности: Еуфемија, жена Јустине I, и Теодора која је 527 г. постала званично византиска царица. Засада није познат ниједан споменик на коме би био сачуван Еуфемијин лик.⁶² У изворима се помиње једна њена статуа,⁶³ или остали подаци о овој царици су врло оскудни, пошто се она није мешала у политику свога мужа. Друга је могућност да балајначки портрет претставља Теодору. Ова

претпоставка се намеће с обзиром на значајну политичку улогу коју је ова жена играла у спољној и унутрашњој политици византиске државе између 527 и 547 г.⁶⁴ Међутим ако се упореди балајначка глава с Теодориним портретом у S. Vitale примећују се огромне разлике које се не могу објаснити једино годинама или Теодорином болешћу. Зато ако је балајначки портрет заиста рађен између 520 и 530 г. није искључено да је на балајначком форуму стајала група која је приказивала Јустину I и Еуфемију. У том случају то би били идеализирани царски портрети, које је можда поставио сам Јустинијан у време свог конзулована у знак љубави и поштовања према својим другим родитељима.

У вези с идентификовањем личности претстављене на балајначком портрету поставља се питање историске аутентичности овог лица и иконографије византиског владара уопште. Још при стилској анализи портрета из V-ог и VI-ог века истакнута је чињеница да су детаљи на лицу увек моделовани по једном прихваћеном маниру диктираном стилом, а не по индивидуалним особеностима портретисаних личности. Увек је било важније дати израз, него лик, пре суштину, него опис. Уметник увек почиње моделовање с одређеном идејом и њу доследно спроводи прилагођавајући према њој индивидуалне прете портретисаних личности. Довољно је сетити се групе портрета из друге половине V-ог века с карактеристичном гримасом око уста, с компликованим цртежом очију и призматичним главама, или, с друге стране, округлих лица с кратким носом и развученим уснама на портретима између 500 и 520 г., па схватити у потпуности узалудност трагања за аутентичним ликом византиског царица и разумети зашто балајначки портрет претставља младу, елегантну жену двадесетих година када је између 520 и 530 г. Еуфемија била вероватно већ старица, а Теодора зрела жена.⁶⁵ Та младалачка свежина помешана с озбиљношћу могла је да пређе на лик једне византиске царице једино у време када су се пробуђене класицистичке форме везивале за све облике и ликове, од Богородица и алегоричних претстава, до ликова већ осталех царева и царица.

Једна тако оплемењена и подмлађена царица стајала је и на форуму провинцијског града чији се последњи остаци данас виде на локалитету Кулина-Балајнац.

Д. СРЕЈОВИЋ и А. СИМОВИЋ

⁵⁵ Ibid., 36—37, 67; Ch. R. Morey, op. cit., 92—94.

⁵⁶ Ch. R. Morey, op. cit., 22, 34.

⁵⁷ Ch. Diehl, Manuel d'art byzantin, Paris 1925, I, fig. 21.

⁵⁸ Уп. A. Grabar, L'emperer dans l'art byzantin, Paris 1933, passim.

⁵⁹ Уп. O. Wulff, Die altchristliche Kunst, Berlin 1913, 149—150.

⁶⁰ Једна од најранијих претстава Богородице у царском орнату је она у S. Maria Antiqua на римском форуму (в. Ch. R. Morey, op. cit., fig. 209).

⁶¹ В. Carbol—Leclercq, Dictionnaire d'arch. chretienne et de lit., VI/2, s. v. Helene, col. 2144.

⁶² R. Delbrueck (Röm. Mitt., B. XXVIII, 340) види њен лик на златном крсту у цркви св. Петра у Риму. Међутим на крсту је приказан Јустин II са Софијом.

⁶³ В. A. A. Vasiliev, op. cit., 91.

⁶⁴ У том случају балајначка глава би морала бити изра-

ђена највероватније око 527 год., значи двадесет година пре портрета Теодоре у С. Витале. Мада између балајначке главе и Теодориног лика у С. Витале нема у цртама лица и општем стилском третману никакве сличности, ипак не би због тога морало да се сумња да балајначка глава претставља Теодору с обзиром на маниристички стил портретне уметности касне антике. Међутим овој идентификацији највише се противи облик дијадеме на балајначкој глави која се формално и суштински разликује од Теодорине дијадеме у С. Витале.

⁶⁵ Најлепши пример за овај потпуно неисториски однос византиског уметника према лицу владара претстављају царски портрети у С. Витале, где је Јустинијан иако је у то време (57 год.) био шездесетогодишњак, приказан као млад човек и то потпуно супротно од Прокопијевог описа његовог изгледа. Зато се с разлогом мора сумњати и у аутентичност лика Теодоре у С. Витале који је обично радо и без доволно критичности истицан (Например G. Rodenwald у Jahrbuch d. D. Arch. Inst., B. 59/60, 96—98, 104—107).

PORTRAIT D'UNE IMPERATRICE BYZANTINE DE BALAJNAC

Au printemps 1958 on a découvert fortuitement au lieu-dit Kulina à Balajnac une tête en bronze appartenant probablement à une statue de grandeur naturelle (fig. 3). Celle-ci se trouve actuellement au Musée archéologique de Niš.

Cette tête représente une jeune femme à coiffure compliquée et à parures permettant de conclure qu'il s'agit de la représentation d'une impératrice byzantine. Les diadèmes ayant à partir du IVe siècle leur évolution définis dans le cadre de l'iconographie byzantine et du Bas-Empire, les ornements sur la tête de Balajnac représentent, outre les traits stylistiques importants, l'élément le plus caractéristique pour la datation et l'identification de la souveraine représentée.

Il est certain, d'après les types fondamentaux de diadèmes entre le IVe et le XIIe siècle, que la tête de Balajnac doit être attribuée à une impératrice du Ve—VIe siècle.¹¹⁻²² Un groupe de portraits, datés d'après leur diadème et leur coiffure de la première moitié du VIe siècle, est particulièrement important pour nous.²³ Si nous leur ajoutons encore les portraits d'Ariane sur les diptyques consulaires¹⁶ et le portrait de Théodora de Saint Vital,¹⁷ nous nous trouverons dans la possibilité de distinguer trois groupes de portraits à ornements analogues. Le premier est représenté par la tête en marbre de Milan (fig. 7a), le second par les portraits du Latéran et du Louvre ainsi que ceux d'Ariane sur les diptyques consulaires (fig. 7, b, c), le troisième enfin par le portrait de Théodora à Saint Vital (fig. 7e). Une comparaison du diadème de la tête de Balajnac avec ceux des trois groupes en question montre que celle-ci se place entre le second et le troisième groupe, c'est à dire entre la tête du Latéran et le portrait de Théodora à Saint Vital (fig. 7e).

Les analogies de la forme du diadème sur la tête de Balajnac, ne correspondent pas à celles pouvant être citées du point de vue du style, ce qui démontre des tendances artistiques différentes et l'existence de styles divergeant dans une époque relativement brève. Tous ceci permet de suivre avec précision les changements dans le style des portraits du milieu du Ve au milieu du VIe siècle.

La forme la plus simple du diadème se trouve dans le premier groupe de portraits.²⁴ Une tête portant ce type simple de diadème a été identifiée par Delbrueck comme portrait de Théodora, et datée de 538 environ.²⁵ Cette „Théodora“ diffère toutefois sensiblement dans son style et les ornements sur sa tête du portrait de la même impératrice à Saint Vital. Elle se rattache bien plus à des portraits plus anciens dont le plus caractéristique est celui du Philosophe d'Ehpèse.²⁶ Pour la datation de ce style qui pourrait être désigné comme expressioniste-abstrait, il est important de mentionner les diptyques consulaires de 460—490.²¹⁻²⁶ La „Théodora“ de Milan serait donc une impératrice de la seconde moitié du Ve siècle. Les diadèmes des portraits du second groupe,²⁸ se rattachent par leur forme à celui de la „Théodora“ de Milan, en montrant toutefois dans le style des figures des tendances artistiques absolument nouvelles. La tête du Latéran, de même que d'autres œuvres du même style est absolument „concrète“, „réalistique“, par rapport aux portraits transcendants et abstraits de la seconde moitié du Ve siècle. A en juger

d'après les diptyques consulaires,²⁹⁻⁴² ce style réaliste allant même jusqu'au naturalisme pourrait être daté entre 490 et 520, ce qui fournit également une date pour le type de diadème sur les portraits de ce groupe. Le portrait de Théodora à Saint Vital, procédant de la période immédiatement avant 547, se distingue nettement par son style de ceux des deux premiers groupes, ce qui démontre des changements notables dans le style de la plastique entre 520 et 540. Pour accéder au type des portraits anoblis des mosaïques d'époque justinienne à Saint Vital, il était nécessaire de briser la tendance aux superficies encore dures et raides des portraits anastasiens, ce qui implique l'existence d'un style intermédiaire rattachant la tête du Latéran au portrait de Théodora à Saint Vital. Le portrait de Balajnac, placé entre les deux portraits mentionnés représente le chaînon le plus idéal, non seulement pour la forme du diadème, mais encore et surtout pour l'explication de la continuité stylistique dans l'art de la première moitié du VIe siècle. Les tendances artistiques le rattachant aux diptyques consulaires,⁴⁴⁻⁴⁵ démontrent que vers 520, il est nécessaire de compter avec un style nouveaux du portrait, pouvant être désigné comme néoclassicisme, à la différence du classicisme dans le portrait théodosien. Ici renaissent presque toutes les formes caractéristiques des dernières années du IVe siècle. Une analyse plus détaillée démontre toutefois des différences sensibles, entre les tendances en question: le portrait théodosien garde toujours, malgré l'atténuation des lignes et des surfaces, la tradition constantinienne et l'ancien caractère majestueux. Dans le néoclassicisme de la première moitié du VIe siècle (entre 520—540), il ne reste plus rien de la pureté cristalline et des traits aigus du portrait constantinien: ce style est donc moins rude et plus flou. Nous le retrouvons, outre sur la tête de Balajnac, sur nombre d'objets en ivoire et sur les œuvres des artisans,⁴⁹⁻⁵³ provenant d'ateliers orientaux. Ceci explique en une certaine mesure les origines de tout le néoclassicisme dû à une vague nouvelle de renaissance d'anciennes traditions dans les centres de l'art hellénistique.

Une analyse du diadème sur la tête de Balajnac et du traitement stylistique de cette figure, permet de conclure que le portrait en question a été réalisé entre 520—530, sous une forte influence des ateliers orientaux. Reste à résoudre le problème de l'identification de l'impératrice représentée. Il ne peut s'agir que de deux personnes à cette époque: Euphémie, femme de Justin I et Théodora qui, en 527, devint officiellement impératrice de Byzance. C'est tout d'abord l'hypothèse qu'il s'agirait de Théodora, qui s'impose à nous, étant donnée le rôle politique important joué par cette souveraine dans la politique extérieure et intérieure de l'Empire. Une comparaison plus détaillée avec le portrait de Théodora à Saint Vital, montre cependant des différences sensibles dans la représentation du diadème et dans le style. Il est donc plus probable que sur le forum de Balajnac se trouvait le groupe idéalisé du couple impérial représentant Justin I et Euphémie, errigé peut-être par Justinien lui-même, en signe de reconnaissance et de respect pour ses seconds parents.

La question de cette identification, implique également celle de l'authenticité historique de cette représentation

ainsi que de l'iconographie byzantine impériale en général. En parlant de l'analyse des portrait du Ve—VIe siècle, nous avons déjà attiré l'attention sur le fait que tous les détails du visage ont été modelés d'après une manière définie, dictée par le style, et non d'après les traits individuels des personnages représentés. Il était toujours plus important de représenter l'expression que les traits eux-même, de fournir l'image de l'essentiel plutôt qu'une description exacte. Il suffit de rappeler ici le groupe des portraits auteur du philosophe d'Ephèse, avec la grimace caractéristique auteur des lèvres, le dessin compliqué des yeux et la forme prismatique de la tête, ou, d'autre part, les figures à visage rond et nez court, à la bouche souriante, dans les portraits d'entre 500 et 520, pour comprendre toute l'inutilité de la recherche d'une authen-

ticité dans les représentations des impératrices byzantines; pour comprendre pourquoi le portrait de Balajnac représente une jeune femme élégante, d'une vingtaine d'années, alors qu'Euphémie était déjà entre 520 et 530 une vieille femme, et Thédora une femme déjà mûre. Cette fraîcheur juvénile n'avait pu être transmise au portrait d'une impératrice byzantine, qu'à une époque où une renaissance des formes classique se rattachait à toute forme et toute figure.

Une impératrice ainsi annoblie et rajeunie ornait aussi le forum de la cité provinciale dont les derniers restes sont représentés aujourd'hui par le site de Kulina Balajnac.

D. SREJOVIĆ et A. SIMOVIĆ

О ИКОНОГРАФИЈИ МОЗАИКА ИZNAD ЦАРСКИХ ВРАТА У НАРТЕКСУ ЦРКВЕ СВ. СОФИЈЕ У ЦАРИГРАДУ

Сл. 1. Мозаик изнад Царских врата у нартексу цркве Св. Софије у Цариграду (из књиге А. Грабара, *La peinture byzantine*, 91). — Fig. 1. Mosaïque au-dessus de la „porte impériale“ du narthex de la Ste Sophie à Constantinople

Мозаик изнад царских врата у цркви Св. Софије у Цариграду (сл. 1) је од особитог значаја, 1) Што је у Св. Софији, најзnamенитијој цркви Цариграда и Византије.

2) Што се још увек тражи шта приказује овај мозаик, поред свега тога што су до сада већ дана многа и разна тумачења. Ако се нетачно каже шта приказује једно уметничко дело, сигурна је последица тога да се у кривој претстави види естетско изражавање његова уметника.

Поред осталих о овом мозаику је писао и Андре Грабар, еминентни познавалац византиске уметности светскога гласа, и то у два маха. Први пут у своме делу *L'empereur dans l'art byzantin*, 1936, 100—106, у одељку *L'empereur en adoration*. Овде Грабар потсећа да је василевс сваки пут када је долазио у цркву Св. Софије у нартексу пред овим вратима чинио три проскинице, и пита се: „Није ли ова проскиниса фиксирана на мозаику царских врата“?

Две фигуре, Христа и Богородице на мозаику и његово место, Грабар доводи у везу са Христом и деисисном Богородицом код царских врата у Кахријевцима, Нагоричану и Дечанима.

Даље Грабар испитује везу између композиције овог мозаика у његовој целини са типичном иконографијом нартекса, и налази је у композицији како Богородица предводи донатора, који се моли пред Христом на престолу, праћен од једног анђела стражара.

Положај проскинице василевса не може се друкчије тумачити, него као гест адорације (или молбе) „аутократора“ упућен небеском Пантократору. Натпис на Христову еванђељу на мозаику само прецизира ову символику.

Грабар, даље, пише, да се текст на Христову еванђељу, који карактерише Христа као носиоца мира и светlosti универзума, даде довести у везу са царском символиком. Као да је иконограф хтео истакнути на слици Пантократора две традиционалне врлине рим-

ског цара, миротворца с једне, и носиоца „римске светлости“ до граница универзума с друге стране.

Најпосле додаје Грабар да је текст Јов. 8, 12 мање-више везан за тип Христа као Пантократора.

На ово Грабарево тумачење мозаика имам да приметим

1) да мозаик не одговара проскиниси василевса пред царским вратима Св. Софије, јер спис Константина Порфирогените *De ceremoniis aulae byzantinae* овако прописује улазак василевса у цркву Св. Софије:

„И оданде улазе суверени кроз лепа врата (Св. Софије) и препозити скидају њихове стеме... тј. у пропиљеју нартекса. А патријарх их дочекује на вратима нартекса са својом обичном пратњом и чином (клиром), и после скидања стеме прилазе суверени ка патријарху и прво се клањају (одају поштовање) св. еванђељу које носи архијакон, затим поздрављају патријарха и целивају га, и одлазе до царских врата и тамо чине са свећама три проскинисе одајући хвалу Богу, и када патријарх сврши колитву, бива улазак у наос“.¹

Мозаик није слика која одговара наведеном опису, а нарочито што цар на мозаику има стему, а церемонијал прописује да василевс прво скида стему, а затим чини проскинису. Реч пак *προσκυνεῖς* и *προσκυνέω* у спису *De ceremoniis* Константина Порфирогенита има разна значења. У од Грабара цитираном месту ради се о дубоком поклону који се састојао у приклањању главе и рамена до половине тела, а када је церемонијал тражио други облик проскинисе, н.пр. падање на земљу, како видимо Лав на мозаику, аутор књиге *De ceremoniis* то увек прецизира.

Vogt, стр. 60, на Цвети: *καὶ εἰσελθῶν προσκυνεῖς* (т.ј. *δραφανοτρόφος*) *τὸν βασιλέα, φὴ τελείως πίπτων κάτῳ.*

Vogt, стр. 162: *πεσόντων δὲ καὶ προσκυνησάντων* (т.ј. патрицији, стратизи, дворјани, доместици).

Vogt, стр. 164: *πεσόντων δὲ καὶ προσκυνησάντων* (т.ј. стратизи).

Vogt, стр. 170: *πίπτουσι αὐθις οἱ πατέρικοι καὶ ἡ σύγχλητος.*

Vogt, стр. 122 и 154: *εἴτα προσκυνήσάντες ἄλλήλους* (т.ј. цар и патријарх).

2) Мислим да се речима Христовим на еванђељу у иконографији не може давати политички коментар, но само теолошки.

3) Христос на мозаику није Пантократор.

О овом мозаику писао сам у Споменику САН XCVI (1948), 43—50 и затим то исто у *Atti dell' VIII Congresso di Studi Byzantini* 1951 (Palermo), Vol. 2, 206—217. Пошто сам навео литературу о овом мозаику, па и споменуто писања А. Грабара, и рекао: „Поред свега респекта према научном гласу наведених автора, мислим да ниједан од њих није дао тачно и потпуно разјашњење овог мозаика“ — дао сам ово тумачење мозаика:

Цар Лав VI Мудри (886—911) (као такав идентификован је и раније пре мог писања) клечи код ногу Христових и сећајући се Страшног суда и мука грешника у аду (о чему је опширијо писао у својој песми *Φδάριον κατανυκτικόν*, Migne P.g. 107, 309—314), обраћа се Христу Судији да му буде милостив на Страшном суду и затим Богородици (видимо је у медаљону) да му буде заступница на Страшном суду. У одариону Лав спомиње и арханђела Михаила (имамо га у медаљону), који ће се побринути да сви умрли са четири стране света изиђу на Страшни суд. Богородицу и арханђела Михаила, поред Христа главне саучеснике на Стра-

шном суду, имамо у ехатолошкој литератури и на сликама Страшнога суда. На молбу цареву Христос одговара благословом и текстом из Јованова еванђеља: + ΕΙΡΗΝΗ ΥΜΙΝ — Мир вам (Јов. 20, 19, 21) и ЕГО ΕΙΜΗ ΤΟ ΦΩΣ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ — Ја сам светлост света Јов. 8, 12), (узетом, дакле, са два разна места из Јованова еванђеља.² Значи мозаиста га је нарочито бирао као одговор Христа на цареву молбу. Теодошки коментар овога текста, како сам га ја дао, одговара молби цара да му Христос буде милостив на Страшном суду и страху цареву од тога суда. Према свему, мислим да мозаик ликовно приказује садржину φδάριον-κατανυκτικόν-а, састава Лава Мудрог.

Не само да ја нисам прихватио Грабарево тумачење мозаика у делу *L'empereur dans l'art byzantin*, но га је напустио и сам Грабар у своме спленидном делу *La peinture byzantine*, објављеном 1953, Edition Skira, Genève, давши овде мозаику друкчије тумачење.

Слику целе композиције мозаика сада Грабар означава: *Christ-Sagesse-Divine*, Христос — Божанска мудрост (р. 91), а слику пак цара који клечи: *Leon VI recevant l'investiture de la Sagesse Divine* — Лав VI прима инвеституру од Божанске мудрости (р. 92).

У тексту пак ове књиге (р. 96—97) Грабар сада овако тумачи мозаик:

„Место овог мозаика је од посебног значаја. Над уласком цркве сликао се патрон. Пошто је „Велика црква“ Цариграда посвећена Св. Софији тј. Христу као Божанској мудрости, мозаик „царских врата“ имао је а priori јаке шансе да третира овај слике, и анализа слике са односом на мудре текстове и коментаре ових текстова чини ову идентификацију потпуно вероватном (Mlle M. T. d'Alverny спрема студију). Присуство једнога цара (Грабар констатује да је одавно познато да је то Лав VI Мудри) код ногу Христа Мудрости потврђује ову егзегезу. У беседама овога цара — писца, а нарочито у његовој омилији на Благовести, налазе се сви елементи за разјашњење мозаика у означеном смислу, и такође избор царев ове иконографије (Христос на престолу окружен са две личности Благовести, Богородице и арханђела Гаврила): изнад уласка главне светиње царства, има да прикаже његовог врховног господара, Христа Божанску мудрост, а код његових ногу, њега самога (т.ј. цара) на коленима, како прима инвеституру од Мудрости. Овај мозаик тумачи тако, у границама уметности, врховну власт у византиском царству управљану од Христа, а вршену од цара“. На стр. 99 каже Грабар да мозаик приказује монарха који влада милошћу Божанске мудрости.

Најновије Грабарево тумачење мозаика је, дакле, дијаметрално супротно моме тумачењу. Ја видим на мозаику цара Лава VI како обучен у најсвечанију хламиду и са царском стемом на глави у покајању клечи на земљи код ногу Христових и пун страха због својих грехова моли Христа судију да му буде милостив на Страшном суду, видим га, дакле, у највећем понижењу.

Грабар пак види цара Лава како од Христа — Божанске мудрости, врховног небеског господара добија највишу власт у византиском царству, да је као василевс у име Христово врши, види га, дакле, у највишем уздизању. Ако је једно од ова два тумачења тачно, друго има да отпадне као промашено. Покушају да браним своје мишљење тако, што ћу уз, у своме раду већ наведено образложение, додати нове аргументе.

Грабар је у свом првом делу рекао да је Христос на мозаику Пантократор, а сада да је Божанска мудрост.

¹ Constantin VII Porphyrogénète, *Le livre des cérémonies*, Tome I. Texte établi et traduit par Albert Vogt, 1935, 10—11.

² Грабар је констатовао да се текст на еванђељу у оваком споју не налази ни на једном византиском споменику.

Ово друго тумачење је, мислим, тачно, што сам и сам пре Грабара тврдио.

Да ли може Исус Христос-Божанска мудрост уисти мах да буде и Страшни судија у моме тумачењу? Мислим да може и да се не противи једно другоме, јер је то једно исто лице са разним својствима. Доказ за то је Христос Пантократор у Дечанима са еванђељем, на коме пише: Придите благословени... (Мат. 25, 34), које речи карактеришу Христа Пантократора уједно и као Страшног судију. Исти је случај и на Дејисису крушеволског иконостаса из 1509—1512. Прека томе и Христос Божанска мудрост на мозаику Св. Софије може бити уједно Страшни судија.

Грабар пак не каже зашто је Христос — Божанска мудрост окружен личностима из Благовести: Богородицом и арханђелом Гаврилом и у каквој су вези Христос — Божанска мудрост и инвеститура Лава VI са личностима из Благовести.

У споменутој омилији Лава Мудрог (In B. Matiae Annuntiationem, P. g. 107. col. 21) доиста имамо нека места која би се могла односити на цркву посвећену Христу — Св. Мудrosti. Ту Лав назива Христа царем универзума, а Богородицу царицом. На једном месту ове омилије овако се Лав обраћа Богородици:

„... Даруј ми да Твоје стадо водим на пащу спасења и да неискуством мoga пастирског знања — јер видиш какав сам ја — не нападне (стадо) каква штетна животиња, нити да се коме од моје, а још боље од Твоје, деце догоди опасност душе. Него води сада мене новог пастира и стадо... у небеске станове бе смртности“.

У омилији нисам нашаоничега што би било у вези са мозаиком у смислу Грабарева тумачења, шта више једно место противи се Грабареву тумачењу, где Лав каже да је царство тј. инвеституру добио од Богородице, а не од Христа.

Није ми познато како је на страни у науци при-мљено моје тумачење овог мозаика, а знам само да је забележено у разним часописима без оцене. Када је овде био одлични руски зналац византиске уметности Виктор Лазарев, питао сам га да ли је имао мој рад о овом мозаику и шта мисли о њему, Лазарев је одговорио да га је имао, а у погледу тумачења мозаика да се слаже са Грабарем. Код нас знам да је о њему писао једино професор С. Радојчић у *Byzantinoslavica*, где сам за своје тумачење добио ауторитативну утврду.

Професор Радојчић каже да је φύλαρον κατανοητικόν у ствари својим синхеом могао инспирисати ауторе овог мозаика идејом композиције једне варијанте Дејисиса са сувереном у положају проскинице... „Проф. Мирковић сагледа у својој студији највероватније решење...“

Али Проф. Радојчић је учинио ове примедбе на мој рад:

„На жалост аутор цитирајући даље паралеле сачуване у српској уметности није искористио материјал Дечана тј. дечанске паралеле, које се слажу са онима Цариграда више по синхеу, но по изгледу композиције. Оне указују да је једна иста богословска мисао могла — у разним епохама истина — бити илустрована на разне начине, комбинацијом већ фиксираних иконографских решења. Тако би се могло помињати да синхе цариградског мозаика указује пре, може бити, на молитву суверена упућену Христу, којом се цар донатор препоручује на Страшном суду да га се сети у време последњег суда.“

Идеје Лавова одариона биле су већ раније изражене на сличан начин у старој литератури.

Елементи цариградског мозаика, како су они третирани у основи или по форми, имају један толико

опћи елеменат, да се не може дати једно једино и дефинитивно решење, особито ако се води рачуна о том факту, да је то Дејисис, који је узет као основа иконографске композиције“. Да видимо какве паралеле имамо у Дечанима. Проф. Радојчић каже да исту идеју коју Лав Мудри развија у својој песми понавља краљ Стефан Дечански на свитку. Више ковчега са монитима Стефана Дечанског насликан је Стефан Дечански како обема рукама држи своју задужбину, цркву дечанску, а поред Стефана Дечанског је овај запис:

„Прими Владико Господе, о Пантократоре, принос и моје молење, слуге твога Стефана краља, јер ево приносим божаствену цркву са сином мојим краљем Стефаном гледајући на тљено (тј. пропадљиво) ми свето тело над гробом својим и бојим се Страшнога Ти суда. Ка Теби припадам Вседржитељу (тј. Пантократоре), помилуј ме у дан Страшнога суда“.

У сегменту круга анђео пружа Стефану Дечанском савијен свитак, тј. писмени опроштај грехова.

Слика Стефана Дечанског је на североисточном стубу у Дечанима — каже В. Петковић.

Ова дечанска паралела разликује се од мозаика:

1) Што Лав није ктитор и моли се празних руку, а Стефан Дечански као ктитор Дечана приноси цркву. Они се разликују и својим ставом и резултатом молења, Дечанског добија пун опроштај, а Лав услован.

2) У месту где се налазе, Лав је у припрати, а Дечански у наосу.

3) Што је у овој паралели с једне стране Дечански сам, а на мозаику Св. Софије је композиција од четири лица.

Паралела би пак по композицији и садржини била јача, када би Стефан Дечански на стубу био у вези са Дејисисом на зиду између олтара и параклиса Св. Николе, на коме се Богородица и Јован Претеча моле Христу Пантократору. Христос би у том случају на молбу Стефана Дечанског одговарао речима на еванђељу које држи:

„Ја идем ка Оцу и што год заиштете у моје име (то ћу учинити), да се прослави Отац у Сину (Јов. 14, 12—13). Ходите благословени Оца мага наследите царство које вам је спремљено од посташа света“ (Мат. 25, 34). Речи „то ћу учинити“ изоставио је зограф, вальда што за њих није имао места.

И овај текст на Христову еванђељу је узет са два разна места, као и онај на мозаику, значи да је нарочито тражен, и био би логичан одговор на молбу Стефана Дечанског. У првој половини текста на еванђељу Христос каже да иде ка Оцу (у вези са Јов. 14, 2; У кући Оца мага има много станови. Да није тако, зар бих вам рекао: идем да вам спремим место тј. у царству небесном), разуме се да Стефану Дечанском и Душану спреми место у царству небесном. А за потврду да им је молба испуњена говори им Христос речи, које ће на Страшном суду рећи праведницима с десне стране, који ће отићи у живот вечни: „Ходите благословени Оца мага...“, а анђео пружа Стефану Дечанском савијен свитак, на коме је писмени опроштај грехова. Да је овај Дејисис у вези са циклусом Страшнога суда, доказује то што је изнад Пантократора насликано Спремање престола.

Иако би у вези Стефана Дечанског са Дејисисом у наосу паралела по композицији и садржини била јача, још увек остаје разлика:

1) Што је Дечански ктитор са црквом, а Лав није, и 2) Што је Дечански у наосу, а мозаик у нартексу.

Међутим у Дечанима имамо једну бољу паралелу ка мозаику Св. Софије, на коју професор Радојчић није указао, а која допуњује и понавља ону на коју је проф.

Сл. 2. Лав VI Мудри клечи код ногу Христа (из књиге A. Grabar, La peinture byzantine, 92).
— Fig. 2. „(Grabar) Léon VI le Sage recevant l'investiture de la Sagesse Divine“, détail

Радојчић указао. То је дейисисно обраћање Стефана Дечанског и Душана Христу Пантократору у нартексу изнад царских врата, да им, ктиторима Дечана, буде милостив на Страшном суду. Као одговор на њихову молбу шестокрилати анђео са сигнатуром хер8вимъ пружа им савијен свитак — рукопис, писмено разрешење грехова, дакле сигурно јамство да ће доћи са праведницима у царство небеско.

У овој паралели од особите је важности да су мозаик у Св. Софији и Стефан Дечански са Душаном на истом месту у нартексу изнад царских врата.

Као једну од паралела у Дечанима, коју помињу Грабар и Петковић, наводи проф. Радојчић Дейисис у Дечанима поред царских врата, на коме је текст еванђеља које држи Христос идентичан са оним на мозаику Цариграда (Петковић, табла CXXI, 2, стр. 6).

Петковић сматра да је молење на овом Дейисису у вези са оснивачима цркве Стефаном Дечанским и Душаном. Међутим овај Дейисис није у вези са Стефаном Дечанским и Душаном изнад царских врата, но са свима вернима који улазе у наос кроз ова врата. За њих, а не за Стефана Дечанског и Душана, моли се Богородица речима исписаним на свитку који држи у десној руци, на коме је овај дијалог:

Богородица: „Прими молење Матере своје Владико Човекољупче“.

Христос: „Шта молиш Мати“?

Богородица: „Грешним опроштај (који су те наљутили?), прости Сине мој! Не кају се. Спаси их, даруј (проштење) Тебе ради“.³

Дакле, овде се Богородица моли за грешнике који су Христа прогневили јер се не кају. Према томе овај Дейисис не може бити у вези са Стефаном Дечанским и Душаном као оснивачима цркве, јер су они (изнад царских врата) од анђела већ добили писмено разрешење грехова.

³ Овај запис на свитку Богородице В. Петковић је по садржини тачно прочитана, само реч прогнѣващимъ неће бити да је тачно прочитана.

⁴ Ch. Diehl, Manuel d'art byzantin, II, 497.

⁵ Μ. Μ. Χατζιδάκη, 'Ο ζωγράφος Εὐφρόσυνος, Κριτική χρονικά, 276—277.

⁶ Diehl, II, 800.

Наведене дечанске паралеле слажу се са мозаиком у основној мисли — молење за милост на Страшном суду — ако се прими моје тумачење мозаика, иначе се оне и разликују од мозаика, а уз то су 450 година касније од мозаика.

Шта значе дейисиси Богородице и Јована Претече ка Христу или саме Богородице ка Христу, као и молење донатора, па и недонатора ка Христу над царским вратима у нартексу или до ових врата? — У науци је познато⁴ да Дейисис, било велики, било мали — триморфон, има значење заступања приликом другог доласка Христова ради суда, јер је то централни део слике Страшног суда и према писменим описима Страшног суда. Ато долази јасно до израза и на текстовима књига које

држе Христос и апостоли на композицијама Великога дейисиса (Дейисис крушедолског иконостаса из 1509—1512) и што Христос на Великом дейисису негде има сигнатуру Праведни судија (Кремиковски манастир у Бугарској XV век и гnevни Христос Великога дейисиса у Иверском манастиру XV—XVI век).⁵

У Кахрие-цами у првом нартексу је Дейисис, поред кога један фрагмент натписа помиње име Исака I Комнена (1057—1059)⁶. У истој цркви изнад врата другог нартекса Теодор Метохит велики логост цара Андronика II (1282—1328) клечећи код ногу Христових приноси цркву.⁷

У Нагоричину и Дечанима имамо Богородицу дейисисну поред царских врата. У Каленићу имамо мали Дейисис у нартексу код царских врата. У другим црквама, на истом месту где је Лавов мозаик у Св. Софији имамо мали Дейисис: Богородица и Јован Претеча стоје и моле се ка Христу, који седи на престолу са еванђељем, било расклопљеним било затвореним, у рукама, као и на мозаику Св. Софије. Тако мозаик малог Дейисиса изнад царских врата у Ватопеду из XI века, за који Diehl каже да је „symbole du Jugement dernier“⁸. Затим у Grotta-Feratta код Рима у тимпану царских врата имамо као и у Ватопеду мозаик малог Дейисиса из краја XI века са једним игуманом код ногу „des perconages divins“.⁹

Садржина, дакле, Дейисиса код царских врата је молење Богородице са Претечом или саме Богородице ка Христу, било за ктиторе или нектиторе, било за оне који из нартекса улазе у храм, да им Христос буде милостив на Страшном суду. За место око царских врата у нартексу везана је, дакле, мисао о Страшном суду. Наше даље излагање потврдиће ово.

Како треба тумачити положај цара Лава пред Христом? Грабар каже да је положај оваке проскинице василевса „très rare dans l'iconographie impériale“¹⁰ и наводи само неколико примера који сви припадају

⁷ Ibid., II, 800.

⁸ Ibid., 523, fig. 250.

⁹ Ibid., 519—520.

¹⁰ L'empereur dans l'art byzantin, 100—101. Види и A. Grabar, Miniatures gréco-orientales, II. Un manuscrit des Homélies de Saint Jean Chrysostome à la Bibliothèque Nationale d'Athènes (Atheniensis, 211).

каснијем времену Палеолога, осим једнога из времена пре Лава VI, а то је статуа Јустина I (518—527), која се налази у једној јавној згради, где је он приказан на коленима.

Положај царев је γονυκλίσια, prostratio, клечање, лежање на земљи (сл. 2), а то је израз страхопоштовања, свесности о греху и кривици, израз највеће покажне жалости и мольења. Зато се назива μετάφοιτη μεγάλη, велико покајање, а одређено је само у време поста и кајања, а иначе у остало време је на богослужењу забрањено.

У старој цркви трећи степен кајања звао се γονυκλίσια, а покајници овог степена звали су се γονυκλίνοντες.¹¹

Према томе положај цара Лава има се схватити као израз смирења, покајања и кривице.

Од одлучујуће важности за тумачење овог мозаика је место где се он налази, а то је нартекс или пронаос. Зато треба видети какво значење и намену има нартекс у склопу грађевине цркве и какав је однос нартекса према наосу.

У старој цркви нартекс је био лекарница отпалих од Бога и према томе у нартексу су стојали: јеретици, идололатри, покајници, катихумени, енергумени, екскумуницирани, па чак и неверни. У притвору су стојали т.з. ἀκρόφευοι, audientes, једна од четири врсте покајника. Св. Григорије чудотворац каже: „Audientes¹² су имали да се држе ван ораторија ἐδοθι τῆς πυλης ἐν τῷ νάρθηκι. Теодор Студит је написао ове јамбе Εἰς τοὺς πυλῶνας τοῦ νάρθηκος:

„Пролазећи кроз врата овога храма,
знај да треба да принесеш дух скрушен,
и то ће бити жртва коју ће Господ примити“.¹³

Симеон, архиепископ солунски (умро 1429), најзначајнији византиски литургичар, о нартексу и о наосу каже ово:

„У храм (наос) улазе само сви побожни..., а не побожни и неправославни не улазе (у наос)... Непрозвећени, некрштен¹⁴ се изводе ван, као недостојни божанског причешћа, а заједно са њима и пали после крштења, тј. који су сагрешили одрицањем од Бога, или су се оскврнили братском крвљу извршивши убиство, или су учинили какав год преступ, који пречи заједницу“ (Сочиненія ... Симеона, архиеп. Фесал. 202).

„Притвор је место оглашених ... они немају заједнице ни стојања са вернима јер нису сједињени, но су још одељени од цркве“ (Ibid. 203). У нартексу су грешници кајали свој грех одељени од заједничке молитве са вернима, без обзира да ли су они били обични људи или цареви. Имамо примере да су цареви због греха одлучивани из цркве. Лав је на мозаику у нартексу себе сврстао у ред покајника и грешника.

¹¹ II канон I васељенског синода и 4 канон анкирског помесног синода. Seminarium Kondakovianum, V, 279—281, pl. XXI, 2.

¹² Epistola canonica, c. 11.

¹³ Migne, P. g. 99, 1796.

¹⁴ М. Скабалланович, Толковый типиконъ, II, 163—164. Ibid., 175.

¹⁵ У Студеници (око 1190) на западном и источном зиду нартекса насликан је Страшни суд (Vlad. R. Petković, La peinture serbe du Moyen Âge, II, 7).

У Миленеви (око 1235) у ексонартексу су слике Страшног суда (Ibid. II, 13 и др. Владимир Р. Петковић, Преглед цркв. споменика кроз повесницу срп. народа, 191).

У Сопоћанима (око 1265) у нартексу на северном зиду насликан је Страшни суд (Ibid., II, 14).

У Охриду у ексонартексу цркве Св. Софије имамо циклус слика Страшног суда (1313—14) (Ibid., II, 55).

У Грачаници (1321) на западном зиду и на своду унутрашњег нартекса насликан је Страшни суд (Ibid., II, 32 и др. Владимир Р. Петковић, Преглед цркв. споменика кроз повесницу срп. народа, 77).

Богослужење се редовно врши у наосу, а врло ретко и изузетно у нартексу. Тако на бденију уочи недеље и празника врши се литија, тј. иде се из наоса у нартекс, где се врши један део бденија. Нартекс је отворен за све који нису примљени у цркву или су из ње искључени, а на литији се излази у нартекс ради молитвене мисије у том свету.¹⁶

Симеон Солунски овако пише о литији у нартексу:

Литија „бива ван храма, указује на наше отпадање од раја и да је за нас затворено и само небо“ (Сочиненія блаженаго Симеона, архиеп. Фесал., 462).

„Овде (тј. у нартексу за време литије) ми се молимо, стојећи пред вратима св. храма, као пред вратима небесним (јер нисмо достојни да гледамо право на висину неба, ако вративши се не ускликнемо: Сагрешисмо!). Ово мольење пред вратима и ова молитва јереја је знак жеље да нам се отворе Еден и небо, а нарочито Божје милосрђе, које смо ми себи затворили“ (Ibid. 463).

„Ми стојимо (на литији) ван наоса, као ван раја или самога неба ... Заједно са нама стоје кадгод покајници и оглашени ... А када се врата (царска) отворе, то ми улазимо у божанствени храм, као у рај или небо, а они остају ван (Ibid. 204).

О положају тела за време последње молитве на литији (Владыко многомилостиве), стари рукописи кажу ово:

Грузински рукопис XIII в., где је изложена литија каже: „пошто савијемо колена“; грчки (Севаст.): „приклонивши главе и лежећи на земљи“; словенски XIV века: „лежећи на земљи“; словенски XV века: „а ми се приклонимо ка земљи и лежећи на коленима.“¹⁵ Дакле покајна молитва литије у нартексу има да се слуша у ставу покајања, а тај положај тела има и Лав VI на мозаику.

Сходно оваквој карактеристици нартекса, у њему се слика Страшни суд и друге теме у вези са наведеним значењем нартекса.¹⁶

У каснијем времену на зиду на коме су царска врата, сликан је у нартексу Страшни суд у пуном и детаљном приказивању.

Василије I (867—886), отац Лава VI, ради осигурања наслеђа престола крунисао је свога најстаријег сина Константина 6 I 869, а годину дана касније, тј. 870 добио је круну и Лав, други син Василијев, а 879 и трећи син Александар. Василије у акростиху свога списка, посвећеног Лаву, назива Лава συμβασιλέυς-ом, а у другом свом спису, такође посвећеном Лаву, назива га βασιλεύς-ом¹⁷. После смрти свога оца Василија I, Лав није владао сам, но заједно са својим братом Александром. Не видимо особитог разлога зашто би Лав своју инвеституру нарочито истицао и овековечио

У Грачаници (1321) у нартексу изнад царских врата имамо допојасну слику Исуса Христа — Страшног судије — IC XC страшни соудија, а поред ових врата Богородицу заштитницију. Христос на еванђељу има исти текст као и на мозаику Св. Софије: азъ юесмъ свѣт миру ходеи по мнѣ не имать ходити въ тмѣ нь има... (Ibid., II, 52, Pl. LXI, 2).

У Леснову (1341—1348) у нартексу је Христос Страшни судија и десисна Богородица.

У Велући (1400) у нартексу имамо фрагменте Страшнога суда (Ibid., II, 60).

У Морачи у нартексу Саборне цркве (XVI—XVII век) насликан је Страшни суд (д-р Владимир Р. Петковић, Преглед цркв. споменика кроз повесницу срп. народа, 197).

У Страгарима (XVII—XVIII век) на источном зиду нартекса био је насликан Страшни суд (Ibid., 31).

У Бачкову код Станимаке (друга половина XII века) у нартексу имамо фреске Страшног суда, а у Мистри, Метрополи (почетак XIV века) на зидовима и сводовима нартекса насликане су многе епизоде Страшног суда (Diehl, Mannuel... 807 и 827).

¹⁷ K. Krumbacher, Gesch. d. byz. Lit., 1897, 457—8.

на мозаику у Св. Софији, када у време његова крунисања стему није носио само он. Крунисање је од VII века вршено најчешће у цркви Св. Софије. Тамо је ишао император да крунише своје сарегенте. Крунисао их је било сам цар, било помоћу патријарха.

Михајло III крунисао је Василија I (оца Лавова) 866 тако, што је у цркви скинуо своју круну и дао ју је патријарху да је постави на часну трпезу и да се над њом моли. Вестијари су обукли Василија у царску хаљину и царску обућу. Патријарх је вратио круну Михајлу, коју је овај поставио на главу савладара Василија¹⁸. Василије је пак крунисао своја три сина¹⁹, свакако у цркви Св. Софије, јер Лав ћакон (крајем X века) пише да је обичај да се цар крунише у цркви Св. Софије. Крунисање је вршено у цркви Св. Софије на амвону. Имамо опис амвона Св. Софије од Павла Силенцијарија:

„Постоји као мали унутрашњи део двора,
Са истока отворен пирг,
Који право стоји на постолју,
Ка њему воде двоје степенице,
Од којих једне са истока, а друге са запада“.²⁰

Имамо слику амвона Св. Софије на минијатури Уздизања часног крста у минологију цара Василија II (око 1000 год.),²¹ које је приказано тачно према типику Велике цариградске цркве тј. Св. Софије IX—X века. На амвону патријарх уздиже часни крст, пред њиме су сковофилакс и доле ћакон са свећом, а иза патријарха су архијакон и доле синђел. Лица на амвону виде се од половине тела па навише. Минијатор је на минијатури приказао ентеријер цркве Св. Софије са кубетом и стубовима.

У време Лава VI у Византији је инвеститура према спису *De ceremoniis* вршена крунисањем на амвону овако:

„И узлази (*βασιλεύς*) на амвон заједно са патријархом и патријарх чита молитву над хламијом, а када сврши молитву над хламијом, примају је кубикуларији и (њоме) облаче владара. И опет чита (патријарх) молитву над царевом стемом, и свршивши је, сам патријарх узима стему и поставља је на главу владара, а народ одмах кличе трипут: „*Άγιος* (*De ceremoniis aulac byzantinae*, lib. I, cap. 38. Migne, P. g. 112, 437). У истом спису и на исти начин описано је и крунисање Никифора II Фоке (963—969) у цркви Св. Софије на амвону, а на амвон се улазило са источне стране (Ibid. 812).

У рукопису Синајске библиотеке на пергаменту из XI века № 959, на л. 126 је Евхј. *ἐπὶ προχειρίσεως βασιλέως*, где читамо да се хламида и стема стављају на свету трпезу, патријарх прочита молитву Кύριε δ Θεδς ύψω... патријарх узима хламиду са трапезе и даје ју веститорима, који њоме облаче василевса. Патријарх чита молитву Σοὶ τῷ ψυχῷ βασιλεῖ τῶν αἰώνων..., узима стему са жртвеника и њоме крунише василевса.²²

Када је пак у византиској уметности приказивана инвеститура-крунисање, њу обично није вршио цар нити патријарх, но Христос или од Христа делегирани свети, који је гестом благослова или стављањем стеме, главне царске инсигније, на главу извршио инвеституру новог василевса.

Пре IX века не знамо у византиској уметности ниједан пример инвеституре полагањем круне на главу императора²³, а имамо је тек од IX века, наиме имамо

инвеституре полагањем стеме на главу од Христа, Богородице или кога светога, и то: Василија I (867—886), Лава VI Мудрога (886—912), његова брата Александра (912—923), Константина VII Порфорогените (913—959), Романа I (959—963) и Јована I Цимиска (969—976).²⁴

Интересантно је да ни једна од ових инвеститура стемом у Византији није у монументалној уметности, тј. у црквама на мозаику и фрескама, но су све приказане на минијатурама, у слоновој кости, на реликвијарима и у емаљу. Diehl их ставља у профанду, а не у религиозну уметност (Manuel..., 406). Све ове инвеституре су извршене стављањем стеме на главу, а не благословом.

Према свему што смо изнели о положају тела царева, о нартексу и о инвеститури василевса, мозаик не би одговарао инвеститури. А да мозаик не приказује инвеституру Лава VI, најбољи је доказ један рељеф у слоновој кости у Kaiser—Friedrich—Museum — у Берлину из IX века, који приказује инвеституру — крунисање баш Лава VI. На рељефу видимо како Богородица полаже стему на главу Лава VI, уз аистенцију једног архангела.²⁵ Овај рељеф је из времена Лава VI (886—911) као и мозаик. Јасно се види да је резбар овога рељефа хтео да каже да се инвеститура Лава врши у цркви Св. Софије, јер је на рељефу израдио стубове и три апсиде, средњу са прозорима, како је то у Св. Софији када се у наосу гледа од запада према истоку. Затим је хтео да каже да се крунисање врши на амвону Св. Софије, јер се фигуре виде иза ограде амвона само у горњем делу тела, исто онако како се фигуре виде иза ограде амвона на минијатури Уздизања часнога крста у Минологију цара Василија II.

На рељефу су ови текстови:

У луку горе: ΚΑΙ ΕΠΙ ΤΩ ΣΩ ΣΩΤΙΡΙΟ ΣΟΥ ΑΓΓΑΧΛΙΑΣΣΤΑΙ ΣΦΟΔΡΑ.

Ово су речи из Пс. 20, 1: Κύριε, ἐν τῇ δυνάμει σου φραγθῆσται δ βασιλεύς καὶ ἐπὶ τῷ σωτηρίῳ σου ἀγγαλλιάσσεται σφόσσα.

У хоризонтали изнад глава:

ΕΝΤΕΙΝΟΝ ΚΑ(Ι) ΚΑΤΕΥΟΔΟΥ Κ(ΑΙ) ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΛΕΩΝ ΑΝΑ(Ξ).

Ово су речи из Пс. 44, 4—5: Περίζωσαι τὴν ρομφαίαν σου ἐπὶ τὸν μυρόν σου, δυνατέ, τῇ ὥραιότητι σου καὶ τῷ κάλλει σου καὶ ἔντεινον καὶ κατεύδοο καὶ βασιλεύε ἐνεκεν ἀληθείας καὶ πρατητος καὶ δυκαιοσύνης, καὶ ὅδηγήσει σε θαυμαστῶς ἡ δεξιά σου.

Речи ἔντεινόν καὶ κατεύθυδοι καὶ βασιλεύε — Затегни лук и успевај (срећно води) и царствуј, из Пс. 44, 5 су свечана формула којом се обично клијало новим владарима при инвеститури — крунисању, или када су се са триумфом враћали из рата или када су у свечаној процесији долазили у цркву. Тако када је Никифор Фока ишао на крунисање у Св. Софију народ је клијао Никифору разним похвалним усклицима: καλῶς ἡλθες Νικιφόρε, αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων... διὰ σοῦ τὰ σκῆπτρα κρατήνονται ἔντεινε οὖν καὶ κατευδοῦ καὶ βασιλεύε (De ceremoniis, Migne, P. g. 112, 89).

Ана Комнена између прорицања о будућем царству, која су се догодила њеном оцу Алексију, прича и ово: Када је Алексије једном јахао на коњу, неко га је ухватио за лист од ноге, и пешке идући за њим као да га коњаник вуче, рекао му је у ухо: „Ἐντείνε καὶ κατευδοῦ καὶ βασιλεύε ἐνεκεν ἀληθείας καὶ πρατητος καὶ δυκαιοσύνης — αὐτοκράτωρ Ἀλέξις (Migne T. g. 112, 809).

¹⁸ W. Sickel, Das byzantinische Krönungsrecht bis zum 10. Jahrh. Byzantinische Zeitschrift, VII Bd. (1898), 553.

¹⁹ Ibid., 542.

²⁰ Migne, P.g. 86, 2234.

²¹ Jean Ebersolt, Sanctuaires du Byzanz, 9, fig. 1.

²² А. Дмитревский, Описание литургическихъ рукописей хранящихся въ библиотекахъ прав. Востока, 59—60.

²³ A. Grabar, L'empereur dans l'art byzantin, 114.

²⁴ Према Grabaru, Ibid., 116.

²⁵ О овом рељефу писао је Schlumberger, Un ivoir byzantin du IXe siècle. Melanges d'archeologie byzantine, 511 (нисам га имао), а слику рељефа доносе Diehl, Manuel, II, fig. 321 и Grabar, L'empereur..., pl. XXIV, 1

Зашто је резбар овога рељефа приказао Богородицу као инвеститора, а не Христа или кога светога, када је Христос према І Тим. 6, 15 μόνος δύναστης, δύναστης τῶν βασιλεύντων καὶ κυρίος τῶν κυριεύοντων и када се у молитви Σοὶ τῷ ψόφῳ βασιλεῖ τῶν αἰώνων ..., која је у време Лава VI била саставни део чина крунисања, каже да је василевсу земаљско царство поверено од Бога?

Резбар рељефа то није учинио случајно, но је за то имао нарочитих разлога. Наиме он је знао како се у време Лава VI мислило о томе, ко даје василевсу инвеституру.

Лав VI у својој омилији на Благовести, обраћајући се Богородици каже: „Αλλ' ὁ Παρθένε καὶ μῆτερ ... Οὐδὲν γάρ ἐμόν ἀλλὰ καὶ γλῶσσα, καὶ βασιλεία, καὶ πᾶν εἰ τι ἄλλο, τῆς σῆς ἔστιν δῶρον κηδεμονίας“.²⁶

Српски: „О Дјево... Јер ништа није моје, него и језик и царство и све што год било друго, дар је Твоје пажње (бриге)“. Мозаик је рађен за живота Лава VI, који је уметнику дао и сикре за мозаик. Према речима Лава да му је царство дар од Богородице, када би мозаик приказивао инвеституру, инвеститор би била Богородица, као и на рељефу, а не Христос.

Даље, према спису *De ceremoniis* на празник Вазнесења Христова ишао је василевс у ναὸν τῆς Θεοτόκου τῆς Παρθένης, у храм Живопријемног извора, где је цар иза литургије у једној малој сали уз ову цркву одржао свечаност, а ту је била и једна соба резервисана за василевса. За време ручка странке су биле доле у атријуму и певале су песме доличне месту и прилици, од којих су Зелени певали ову песму:

„Изворе живота Ромеја, Дјево Мати Бога Слова, Ти једина бори се уз владаре рођене у порфири, који су од тебе примили στέφος (тј. стему), јер су Тебе стекли у свemu непобедиму заштиту.“²⁷

Из реченога видимо да се у Византији у време Лава VI држало, да су стема и царство василевсу дар од Богородице.

Богородица је била у Византији заштитница Цариграда, који се назива Градом Богородице, и Богородица царује Цариградом. Када је према типику Велике цариградске цркве — Св. Софије IX—Х века 23. децембра слављена храмовна слава цркве Св. Софије, τὰ ἐγκαίνια τῆς ἀγιότατῆς μεγάλης ἑκκλησίας, бивала је тога дана литија овако:

У трећи час улази патријарх у олтар, псалти (појци) почињу на амвону тропар гл. 4: ‘Η πόλις σου, Θεοτόκε, η ἐν σοὶ βασιλεύσσα ...’²⁸, српски: „Град твој Богородице, који у Теби царује, кроз Тебе ослобођен од великих невоља... итд.

Као да је Христос бригу за византинско царство, за Цариград, па и цркву Св. Софије у њему, препустио Богородици као заштитници Цариграда. То потврђује и један мозаик у Св. Софији из XI века, на коме анахронистички цар Константин Велики приноси Богородици град Цариград, а Јустинијан цркву Св. Софије, иако је она посвећена Христу — Св. Мудрости, па би требало да је подноси Христу.

Не само да инвеститура Лава VI приказана на рељефу у слоновој кости говори против инвеституре Лава VI на мозаику, но и друге инвеституре — крунисања византиских царева X века²⁹. На њима василевс прима стему редовно у стојећем ставу, а никако у гониклисији као Лав на мозаику. Исто тако и Христос скоро увек стоји, а не седи приликом давања инвеституре.

Христос на мозаику седи на престолу према опису Страшнога суда: „А када Син човечји дође у слави својој, и сви анђели с њиме, тада ће сести на престо

славе своје“ (Мат. 25, 31). На слици Страшнога суда у рукопису *Xριστιανικὴ τοπογραφία* Косме Индикоплова у Ватиканској библиотеци из IX века (gr. 699), Христос је приказан исто тако као и на мозаику Св. Софије.³⁰

Мислим да се све што смо изнели противи тумачењу мозаика као инвеституре Лава VI, а да потврђује моје тумачење мозаика изнад царских врата у цркви Св. Софије у Цариграду.

Који су мотиви били да Лав VI пише песму одарион, снажни израз најдубљег кајања, и да себе прикаже на мозаику у покајању које одговара одариону, како ниједан византиски цар није приказан ни у Св. Софији, ни у другим црквама. Ово питање може бити умесно, али је на њега тешко одговорити. Да ли је код Лава, који се интересовао богословским и црквеним стварима и према томе их знао, проговорила савест што је прекршио каноне који су осуђивали трећи, а поготово четврти брак, и што је два пута живео у конкубинату, све у жељи да добије наследника престола, кога му је 905 родила тек четврта жена Заја Карбонопсина? Да ли је осетио немир што је самовољно збацивао патријархе, који су га осуђивали због трећег и четвртог брака?

Поступак Лава је узрујао духове и изазвао немире који су се једва стишали. У сукобу са црквом Лав у два маха, 906 на Божић и 907 на Богојављење, није могао ући у цркву, но се са врата Св. Софије морао вратити натраг.

Ситуација је била утолико тежа, што је Лав својом 90-ом новелом осуђивао и други брак, наводећи да има бесловесних животиња (н. пр. грлица), које после смрти првога сапутника остају удове до краја живота, док људи ступају у други брак, што је утолико више за осуду, у колико је разумна природа виша од бесловесне (неразумне). Овом новелом Лав је још више осудио трећи брак, и тражи за њега примену канона.³¹ А у 91-ој својој новели Лав је осудио конкубинат.³²

Лав VI је у себи сјединио сва знања свога времена, писао је омилије и сам их беседио у цркви, био је химнограф тј. писац црквених песама, које се и данас поју у цркви. Страх од Страшнога суда је толико окупирао Лава, да је нашао свој израз у φόβῳ τοῦ ματαυτικόν-у, крајње покајној песми. Пошто је на мозаику Лав себе приказао такође у крајњем покајању, то се намеће веза између одариона и мозаика, наиме да је Лав за садржину и композицију мозаика узео сикре одариона. Не може бити случајност да се мозаик садржином, композицијом и бројем лица тако тачно поклапа са одарионом. Ако је ово Лав VI у покајању, а он је писао одарион, зашто не везати их.

При таквим околностима, наиме да је лице приказано на мозаику цар и аутор одариона, химнограф, који је себе приказао на мозаику према својој песми, и када знамо: да у византиској уметности у црквама немамо до овог мозаика, ни у времену близком мозаику ничега сличнога; да су паралеле мозаику доста касне и да се знатно разликују од мозаика, а главна разлика између њих је та, што Лав не приноси ни цркву, ни апокомбион, ни пергаменат са списком дарова, но праznих руку једино своје кајање; када знамо да паралеле могу бити и подражавање нашем мозаику (Кахије-џами — Метохит), онда нам овај мозаик и поред већ фиксираних иконографских елемената на њему долази као ἀπάξ у византиској уметности, тј. као дело једном створено.

Л. МИРКОВИЋ

²⁶ Migne, P.g. 107.

²⁷ Vogt, 50.

²⁸ Дмитревский, op. cit., I, 34.

²⁹ A. Grabar, L'empereur . . . , pl. XXV.

³⁰ Diehl, Mannuel . . . , fig. 117.

³¹ Migne, P.g. 107

³² Ibid.

SUR L'ICONOGRAPHIE DES MOSAIQES AUDESSUS DE LA „PORTE IMPERIALE“ DANS LE NARTHEX DE SAINTE SOPHIE A CONSTANTINOPOLE

Dans son nouvel ouvrage La peinture byzantine, Genève (1953), A. Grabar a discuté à nouveau l'iconographie des mosaïques en question de Sainte Sophie (cf. aussi L'empereur dans l'art byzantin) en les expliquant comme la composition de Léon VI recevant l'investiture de la Sagesse Divine. J'ai moi même traité ce problème dans Atti dell VIII Congresso di studi byzantini, Palermo 1951, en expliquant la scène comme illustration du poème de Léon le Sage — ὁδόριον κατανυκτικόν. Cette interprétation peut être appuyée encore par les considérations suivantes:

1. La pose de l'empereur, γονυκλισία, manifestant la conscience du péché, le repentir et la prière.
2. La position de la mosaïque dans le narthex ou le pronaos, lieu destiné à ceux ayant renier Dieu, aux hérétiques, aux idolâtres, aux repentants, aux catechumènes, aux énergumènes, aux excommuniés et aux audientes.

Cette thèse peut être appuyée par les textes de Siméon de Salonique. Léon se montre donc dans la mosaïque du narthex comme pêcheur et pénitent. La représentation dans le narthex du Jugement Dernier et d'autres thèmes correspondant à sa conception est en accord avec cette caractéristique.

3. Les descriptions écrites du couronnement — investiture effectué sur l'ambon et non dans le narthex de l'église de Sainte Sophie.

4. Le relief représentant l'investiture de Léon VI le Sage sur ivoire, conservé au Kaiser-Friedrich-Museum de Berlin et datant du IXe siècle, où Léon reçoit le stemma de la Vierge et non du Christ.

5. Les autres représentations d'investiture des empereurs byzantins.

L. MIRKOVIĆ

ХУМСКО ЕПАРХИСКО ВЛАСТЕЛИНСТВО И ЦРКВА СВЕТОГА ПЕТРА У БИЈЕЛОМ ПОЉУ

Мирољављев дедикациони натпис у тимпанону северних врата цркве св. Петра у Бијелом Пољу (или светих Апостола, или светог Петра и Павла, како је називају неки извори и како је, гдекад, третирана и у стручној литератури), чију је аутентичност доказао Владимир Ђоровић¹, је једини извр заиста сувремен постанку цркве. Он пружа следеће податке: црква је посвећена светом Апостолу Петру; њу је сазидао Стјепан Мирољављев, кнез хумски, син Завидин. Година зидања у натпису не постоји (слова *o x* на крају натписа немају никакве везе са годином. Њихово значење није јасно, Ђоровић је предлагао да се разреше као „*O χριστός*“².

Релативно прецизније датирање цркве св. Петра у Бијелом Пољу зависно је од низа момената. Поред осталих, од трајања Мирољављеве управе над Хумом и датума његове смрти.

Ова су питања у последње време добила нов вид, благодарећи Барадином налазу Луцијусових исписа неких наших средњевековних повеља. Међу њима и једне досад непознате повеље Немањине Сплиту. Повељу је објавио, протумачио и покушао да уклопи у досад познате чињенице професор Динић³.

Из ње произилази да је Рајко Немањић пре одласка у Свету Гору био господар Хума⁴.

Расправљајући о овом податку из Немањине повеље Сплиту и везујући га за познате Мирољављеве преговоре са Дубровником о азилу, који су вођени 1190 године, професор Динић сматра, да је Мирољављев принуђен да трајно напусти Хум после 1190 године и да је његове земље добио на управу најмлађи син великог жупана Немање, Рајко Немањић, пошто је између Немање и Мирољављева дошло до сукоба који је завршен на штету последњег⁵.

Професор Динић, усто сматра, да се Мирољављев, једном од Немање пртеран, више није вратио у своју земљу, да у тренутку када је Стеван Првовенчани ступио на престо више није господар Хума, да му Стеван Првовенчани, према томе, није могао издати Урољеве лимске повеље (иако то произилази из познате Урољеве лимске повеље), и да је Уроља у лимској повељи под именом Стеванове, подразумевао Мирољављеву оснивачку повељу, коју је овај издао сам, без ичије

сагласности, својој задужбини св. Петру на Лиму, пре сукоба са Немањом и пре то што је пртеран из земље. Из овакве претпоставке професора Динића би произилазило, да је црква св. Петра свакако била готова већ око 1190 године.

Пасус Урољеве лимске повеље...

„...изидоше Бугаре и поплѣнише цркву светаго апостола Петра въ Лиму и възвеше рицаницу и съсоуди црквенине кроусоволь златопечатъни что въаше записали отъ ми својмоу стрицоу великомю кнезю хъмскомю Мирољавоу а мојмоу дѣдоу..“⁶, по коме излази, да је Стеван Првовенчани ипак издао неку повељу лично Мирољављеву, је по мишљењу проф. Динића, само плод стилске неувежбаности писца повеље. По Динићу, „забуну је“, у ствари, „унела тежња да се позове на ауторитет Стевана Првовенчаног и светога Саве. Та тежња доминирала је свешћу састављача лимске повеље“.⁷

Ова претпоставка проф. Динића није убедљива. Како објаснити да цео државни сабор, на челу са Урољем, архиепископом Арсенијем, хумским епископом Савом, свим епископима, игуманима и властелом, свесно, само да би се могао позвати на ауторитет Стевана Првовенчаног, у један државно-правни акт уноси неистину, која, међутим, никоме не доноси никакве користи. То је тим мање и теже прихватљиво, када се из саме Урољеве лимске повеље види да је повеља, коју је Стеван издао своме стрицу Мирољављеву (по мишљењу проф. Динића само Мирољављева повеља), а коју су Бугари 1254 године однели, била позната многим живим сведоцима, и, да су ти сведоци, с позивом баш на њу, поново са успехом успоставили границе петровских имања.⁸ Професора Динића је на ову претпоставку навео његов ранији хипотетичан закључак, наиме, да се Мирољављев, једном пртеран из Хума (што није сигурно), више није вратио у своју земљу.

Веома је мало података из овог времена и тешко се прате догађаји, али колико их има, сви су сагласни да су синови Немање и Мирољављева у добним односима. Нема трага неке веће породичне несугласице. После успешног рата против одметнутог хумског кнеза Петра, Првовенчани даје понова освојене хумске земље на

¹ Владислав Ђоровић, Питања о хронологији у делима светога Саве, Годишњица Николе Чупића, књ. XLIX, Београд, 1940, 23, нап. 1.

² Нав. дело 36.

³ Михајло Динић, Три повеље из исписа Ивана Лучића, Зборник филозофског факултета, III, Београд 1955, 69—88.

⁴ „Az veli hupan Nemana pustaiu Splechiani dasi izlaze

suobodno u moi zemglju i snami rastachau i Humschu zemglju i snami Vlacha u Zetu...“, М. Динић, Нав. дело 69.

⁵ М. Динић, Нав. дело, 77—78.

⁶ Љуб. Стојановић, Стари српски христовуљи, Споменик СКА, III, Београд 1890, 8.

⁷ М. Динић, Нав. дело 84.

⁸ Споменик СКА, III, 8.

управу великому кнезу Андреји, Мирошављевом сину,⁹ очигледно као стару очевину. Исто тако и Урош, у својој лимској повељи, у државно-правном акту који региструје, како смо видели, одлуке једног државног сабора, са извесним нагласком назива Мирошлава величким кнезом и истиче своје сродство са њим. То, вероватно, неби чинио да је Мирошлав и умро као непријатељ његовог деда. Чини се, да ће ови, мало час наведени, моменти пре говорити за то, да се Мирошлав, после Савиног бекства у Свету Гору, измирио са Немањом (у колико је међу њима уопште дошло до сукоба), те да му је и опет поверена управа Хумом.¹⁰

Чини се, да је односни став лимске Урошеве повеље израз стварног стања. Да је Мирошлав зидао и довршио цркву светог Петра на Лиму у време владе Стевана Првовенчаног, и да је, као ктитор, дарујући своју задужбину и стварајући властелинство светог Петра, од Стевана, као врховног господара земље, морао тражити сагласност за овај акт, који једнострano није могао донети, с обзиром на свој зависни однос према Стевану. Урошева лимска повеља је, уосталом, у том погледу, не може бити јаснија. Она тврди тачно то, јер се позива на „... кроусоволь златопечатъни что бише записаль отъць ми своєму стрицу, великому кнезю хъльмскому Мирошлаву, а моєму дъдуо.“¹¹

Најзад, против Динићевог мишљења, да је Мирошлав дефинитивно пртеран из Хума, говори и чињеница, да се оснивачка повеља, коју је Стеван издао своме стрицу Мирошлаву, у лимској повељи помиње као једини пуноважни акт за петровско властелинство. Да је између Немање и Мирошлава заиста дошло до дефинитивног разлаза, што би значило неверу према врховном владару, Мирошлав би самим тим изгубио сва имања, па и сва права, укључујући и своје ктиторско право над властелинством Светог Петра. Ово би условило конфискацију властелинства у корист Немање, или додељивање властелинства новоме ктитору и издавање нове баштинске повеље, на коју би Урош, у том случају, једино могао да се позове. Међутим, околност да се Урош позива баш на повељу свога деда и истиче своје сродство у изразито свечаној форми, мења у основи читаву ствар.

Према томе, уводни део Урошеве лимске повеље треба разумети онако како у њој пише. Урош је, наиме, при састављању лимске повеље располагао својом стонском повељом, коју је издао хумском властелинству, стонском повељом истом властелинству, коју су издали Стеван и Сава,¹² и сведоцима који су имали у рукама, ону, од Бугара однету, повељу, коју је Стеван Првовенчани издао своме стрицу Мирошлаву за властелинство његове личне задужбине — за властелинство Светог Петра. Из овог излагања произилази, да је црква

⁹ К. Јиречек—Ј. Радонић, Историја Срба, I, Београд 1922, 221; В. Ђоровић, Хисторија Босне, I, Београд, 1940, 223.

¹⁰ Постоји могућност и заједничке управе Хумом Мирошлава и Растика Немањића. Карактеристична је, наиме, стилизација једне од повеља тзв. Локумских фалсификата: „Gabril Zachulmiae episkopus una cum bano Rastimiro et iudice Myrasclauo atque Straymiro et procuratore Craymiro una cum omnibus Zachulmiae nobilibus...“ Ф. Шишић, сматра, да је овај фалсификат настао средином XIII-ог века (Letopis Popa Dukljanina, Zagreb, 193, 194). Када се зна да релативно рани фалсификати имају обично један број тачних података, постоји могућност, да се у овом фалсификату крије сећање на неки облик заједничке владе Растика и Мирошлава у Хуму.

¹¹ Сломеници СКА, III, 8.

¹² Ђоровић је био мишљења да је оригинална Стонска повеља Стевана и Саве хумској епископији била нестала (нав. дело, 30). Међутим, у Урошевој стонској повељи је речено, да је Урош, пошто је „господина и отца својего светаго краља Стефана повелии разумѣвъ“ приступио издавању своје по-

Светога Петра довршена после 25 марта 1195 године, т.ј. после Немањине абдикације и после ступања Стеванова на престо, а пре Мирошављеве смрти, т.ј. пре познатог Вукановог писма папи Иноцентију III, 1199 године, у коме се Мирошлав, помиње већ као мртв: „defuncti Miroslavi Kmenti, односно, Chlemensis“. Није неоснована Ђоровићева претпоставка да Мирошављеву смрт треба довести у везу са упадом мађарског херцога Андреје у Хум 1198 године.¹³

О судбини Мирошављеве задужбине до издавања лимске повеље, извори директно не говоре. Међутим, познато је, а то сам већ и раније истакао, да је Мирошављев син, велики кнез Андреја, у пријатељским односима са својим сизереном, братом од стрица, Стеваном Првовенчаним, који му даје на управу области које осваја од хумског кнеза Петра, а које су некад припадале његовом оцу.¹⁴ Стеван, очевидно, предаје Андреји области које је некад држао његов отац. Трећира га као наследника Мирошављева. Као такав, Андреја је, вероватно, наследио и сва права која је Мирошлав био стекао, а то ће рећи, да је поред осталог, наследио и Мирошављева ктиторска права над властелинством Светог Петра (т.ј. баш она права, која је Стеван Првовенчани, својом, од Бугара касније однедавно повељом, као врховни господар земље, био потврдио кнезу Мирошлаву).

Андреју су, после његове смрти (око 1250 године), у свим његовим правима наследили његови синови. Према томе, петровско властелинство се, све до појаве Урошеве лимске повеље, која ово властелинство придаје поседима хумске епископије, налази у власти наследника првога ктитора Светог Петра, т.ј. у власти Мирошављевих потомака. До тога датума, властелинство Светог Петра нема никакве везе са властелинством хумске епископије.

Уосталом, Урошева стонска повеља хумској епископији, која претходи лимској, не помиње, у оквиру хумског епархијског властелинства, ни цркву Светог Петра, ни његова имања. Разлог је прост. Као приватан посед, којега се нико није одрекао, ова црква као и њена имања нису уопште ни припадала хумској епископији.

Ђоровић се дуго мучио око проблема стонске и лимске повеље. Он је доказао, оно што је дуго временом услед неспретне стилизације извора било под сумњом, наиме, да је лимска повеља аутентична.¹⁵ Најзад, он је претпоставио¹⁶, а то је проф. Динић доказао новим аргументима¹⁷, да и једна и друга повеља регулишу имовинске проблеме хумског епархијског властелинства, а ни у ком случају, имовинска права црквених објеката појединачно — Богородице у Стону, или Светог Петра на Лиму. Ђоровић је, исто тако, са успехом решио и

веље у којој оснивачку повељу свога оца у нечем исправља „чинь сего господина повелѧнием исправихъ“. (Стојан Новаковић, Законски споменици, 600).

Према томе, очигледно је, да је Урош пре издавања своје повеље, имао у рукама, прочитао и „разумео“, повељу Стевана Првовенчаног да ју је исправио, јер је, вероватно, с обзиром на политичке догађаје на том немирном тлу, био приморан да извесна имовинска питања коригује и усклади са својим, можда изменењеним, политичким границама.

¹² В. Ђоровић, Хисторија Босне, 222.

¹³ Нав. дело, 223.

¹⁴ В. Ђоровић, Питања о хронологији, 24—34; М. Динић, Нав. дело, 81—82.

¹⁵ В. Ђоровић, Нав. дело, 32.

¹⁶ М. Динић, Нав. дело, 78—79. Он је први од имања које помиње лимска повеља, покушао да издвоји и издвоји имања хумског властелинства од ранијег, приватног Мирошављевог властелинства светог Петра.

питање временског односа једне повеље према другој: стонска повеља је претходила лимској¹⁷. Ова схватања су данас опште прихваћена.

Један моменат је и код Ђоровића и код Динића остао нерешен, а тај је: које су околности определиле Урош да петровско властелинство додели хумском епархијском властелинству, и да у Светог Петра премести седиште хумске епископије.

Како је могуће, да Урош располаже туђом приватном задужбином и њеним властелинством, а да се у повељи не помиње сагласност ктитора, односно његових наследника, како то условљава ктиторско право. Одговор на ово питање има свога значаја. Он, чини ми се, решава мучно питање које себи не-престано постављамо: како то и због чега, један те исти владар, у кратком временском размаку, двапут приступа решавању једног те истог питања: питања хумског епархијског властелинства.

У познатом сукобу Уроша са Дубровником и Бугарима, жупан Радослав, син и наследник умрлог хумског великог кнеза Андреје, унук Мирослављев, отворено је стао на страну Урошевих непријатеља¹⁸. На његово се име после ових догађаја више не наилази, а не помињу се ни његови наследници¹⁹.

Ђоровић се с правом штитио, није ли се Урош обрачунао са Радославом, који се Дубровчанима 22 маја 1254 године обавезао, да ће „шдь денешни днъ напредъ прокоу мою силу, съ моимъ людимъ, да бу должностъ чинити рать кралио Урошу и югови людимъ доколе вашъ градъ дубровникъ стои у ратъ съ краљемъ Урошемъ и с югови людимъ...”²⁰, али даље од ове претпоставке, Ђоровић није ишао. Међутим, као издајнику, Радославу је свакако одузета управа над областима које је држао, као и имања која је имао у Урошевој земљи²¹. Можда је лишен и живота. По истом основу, он је изгубио и наслеђена ктиторска права над Светим Петром. Имо-винске санкције, спроведене према њему за издају,

Сл. 1. — Црква св. Петра у Бијелом Пољу. Југоисточна страна — Fig. 1. L'église de St. Pierre à Bijelo Polje. Côté sud-est

обухватиле су и његову породичну задужбину, Петрову цркву на Лиму и њена имања. Они су припали Урошу.

По ктиторском праву владалац располаже приватним црквеним властелинством, какво је било властелинство Петрове цркве, само у два случаја: 1) у случају добровољног даривања или давања у замену властелинства од стране ктитора оснивача или његових наследника²², — тада се овај акт предаје или замене у повељи изриком спомиње (а то се не чини у лимској повељи); — 2) у случају издаје према владару. Како

¹⁷ В. Ђоровић, Нав. дело, 30.

¹⁸ Љуб. Стојановић, Старе српске повеље и писма, I, Београд—Сремски Карловци, 1929, 24—26.

¹⁹ В. Ђоровић, Хисторија Босне, 229.

²⁰ Љуб. Стојановић, Нав. дело, 26.

²¹ Александар Соловјев, Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка, Скопље, 1928, 171—173. Сравни и чланове 52 и 142 Душановог закона.

²² Србије Троицки, Ктиторско право у Византiji и Немањићкој Србији, Глас СКА, CLXVIII, Београд 1935, 103—104, 130.

је Радослав према Урошу, несумњиво учинио акт невере целокупна његова имовина, у границама Урошеве државе, подлегла је конфискацији.

Ово тумачење изазива нов проблем. Урош слободно располаже петровским властелинством, — свакако због Радославове издаје, али Радослав није био једини син и наследник великог кнеза Андреје. У тај мах влада западним Хумом други његов син, Богдан, који је, изгледа, остао веран Урошу. Питање је, шта је са његовим ктиторским правом. — По ктиторском праву и у Византији и код нас, могао је ктитор још за живота, или касније тестаментом, пренети своје ктиторско право и на само једног члана своје породице. Тако је Немања, специјалним актом-писмом, предао своје ктиторско право у Студеници, само Стевану Првовенчаном, исто је учинио и у погледу свога ктиторског права у Хиландару²³. Поред тога, пада у очи, да Мирослављев син, Андреја, није искористио своје, у оно време, врло значајно право, да начини себи гробницу у Светом Петру, чији је био ктитор по наслеђу, већ је начинио гробницу у Богородичној цркви у Стону, где је и сахрањен²⁴. Познато је, да је Богородичина црква у Стону, данашња Госпа од Лужина, — била епископско седиште. У епископским црквама се, међутим, по правилу, сахрањују само епископи и свештеници који их опслужују²⁵. Право на сахрањивање у епископским црквама тешко је иначе било добити. Из овог би се могао извести закључак, да је Андреја био на неки начин (зидњем или наследством) ктитор Богородичине цркве у Стону, и да је то ктиторство стекао пре него што је ова црква претворена у епископско седиште, т.ј. пре 1219 године.²⁶ У том случају Андреја би располагао са два ктиторска права: црквом светог Петра на Лиму, задужбином свога оца, и Богородичином црквом у Стону, којој је можда био ктитор он, или његов отац. Исто тако, Андреја је тестаментом могао поделити међу децу сва своја ктиторска права, а могла су их и она, после његове смрти, сама поделити међу собом. Но, без обзира због чега Богдан није ужишао ктиторско право на властелинство Светога Петра, — оно што је сигурно, то је да га није имао. Његово се ктиторско право у повељи не спомиње. Урош слободно без икаквих ограничења, располаже петровским властелинством.

Кад се расправља о разлогу преношења седишта хумске епископије из Богородичине цркве у Стону у цркву светог Петра на Лиму, не треба занемарити још неке околности.

Стон је, 1252 године тешко пострадао од земљотреса. Епископална црква, — Богородица стонска, претрпела је веће штете.²⁷ Сукоб са Дубровником, непосредно иза ове несреће, свакако није дозволио да се приступи макаквим озбиљнијим оправкама. Усто, овај сукоб је показао, колико је незгодно, да се епископско седиште налази ван домаћаја краљевске непосредне заштите, на далекој периферији државе.

То су, вероватно, разлози који су навели Уроша и српску цркву, да преместе епископско седиште из изложеног Стона у релативно безбеднији Свети Петар на Лиму. Његово властелинство било је, у тај мах,

²³ Старе српске биографије, превод М. Башића, — Српска књижевна задруга, књ. 180, Београд 1924, 50.

²⁴ Јиречек—Радонић, Историја Срба, I, 221, В. Ђоровић, Хисторија Босне, I, 228.

²⁵ Троицки, Нав. дело 122.

²⁶ Занимљиво је, да Никодим Милаш (Стон у средњим вјековима, Дубровник, 1914, 117—121), наводи, у преводу, одломак списка фра Г. Вињалића, из 1772 године, по коме би кнез Мирослав био ктитор Богородице Стонске, коју је, затим, кнез Андреја „улепшавао“.

²⁷ В. Ђоровић, Значај хумске епископије, Споменица епар-

краљу на расположењу, а у његовој близини налазила су се и нека имања, која су, по Урошевој стонској, ако не и по оснивачкој повељи Стевана и Саве, већ припадала хумској епископији. То су били разлози који су нагнали Урошу и цео његов државни сабор да преместе седиште хумске епископије из Богородичине цркве у Стону у Светог Петра на Лиму и да, тим поводом, после стонске, издају нову, лимску повељу, хумској епископији.

Пошто је питање премештања епископског седишта из Стона у Петрову цркву претстављало осетљиву промену оних организационих основа које су епископији поставили приликом њена оснивања Стеван и Сава, повеља је могла бити пуноважна само уз потпуну сагласност државног сабора, са владаром и архиепископом самосталне српске цркве на челу, т.ј. истих оних аUTORитета који су, и раније, код установљења независне српске цркве, спровели организацију епископија. Чињеница, да архиепископ Арсеније ставља свој премапотпис као „... азъ Арсеније поставих подпись святаго Савы ...“²⁸ била је правна неопходност коју је наметала сама природа лимске повеље, т.ј. природа проблема који је она решавала. С друге стране, исто тако је логично, да на Урошевој стонској повељи нема Арсенијевог премапотписа. Стонска повеља не задире у основна организациона питања епископије, већ се ограничава на регулисање њених имовинских проблема. Урош је, у ствари, поновио оснивачку повељу Стевана и Саве и само ју је нешто исправио, како сам каже.²⁹

Ови моменти би, чини ми се, омогућили нешто одређеније датирање обе Урошеве повеље хумској епископији.

Из изложене анализе догађаја који су условили издавање лимске повеље, јасно је, да она није могла бити издата пре 22 маја 1254 године када је жупан Радослав иступио као отворени противник Урошев (вероватно, под утицајем последњих бугарских успеха, или у очекивању њиховог напада на Уроша). Међутим, већ крајем августа 1254 године, рат у Србији је, чини се, завршен, — Бугари су потиснути, Радослав уклонjen, и почињу Урошеви мировни преговори са Дубровником. Логично је претпоставити, да је решавање животних питања хумске епископије, која је у рату највише претрпела, морало бити покренуто међу првима, т.ј. ускоро по престанку непријатељства, а вероватно, већ крајем 1254, или у току 1255 године. Из тих година била је повеља.

Што се тиче стонске повеље, већ је Ђоровић установио да је постојао известан временски размак између њеног издавања и издавања, млађе — лимске повеље. Наиме, у обема се помињу скоро исти црквени људи, с разликом што су извесни међу њима, у времену издавања стонске повеље, били без деце, док се у лимској повељи помињу са децом (у множини).³⁰ На основу овога, чини ми се, вероватном претставка, да је стонска повеља била издата осетно пре лимске. Вероватно, негде на почетку Урошеве владе, а најпре у оно време, када је, као нови владар, потврђивао и исправљао затечена права старим властелинствима.³¹

Хије захумско-херцеговачке, Ниш, 1929, 55. „Све се вести слажу у том, да је око 1252 године Стон врло много страдао, том је приликом, наглашава се изрично, страдао и Богородичин манастир“. Сравни и Н. Милаш, Нав. дело, 118.

²⁸ Јуб. Стојановић, Стари српски хрисовуљи, Споменик СКА, III, II.

²⁹ Стојан Новаковић, Законски споменици, Београд 1912, 600.

³⁰ В. Ђоровић, Питања о хронологији, 29—30.

³¹ До сличних закључака долази и М. Динић, Три повеље..., 79.

Сл. 2. Уски Вир на Лиму код села Припчића. Усек у стени као траг моста — Fig. 2. Les empreintes de l'ancien pont aux bords du Lim près du village de Pripčići

Сл. 3. Бушотина у стени на локалитету Уски Вир код села Припчића, вероватно остатак ранијег моста — Fig. 3. Les empreintes de l'ancien pont aux bords du Lim près du village de Pripčići

Упоређујући једну са другом, стонску и лимску повељу, пада у очи, на што су већ упозирили Р. Грујић³², Влад. Боровић,³³ а посебно М. Динић,³⁴ да лимска повеља помиње извесна имања која нису обухваћена стонском повељом. Та имања, с обзиром на доказано утапање приватног петровског властелинства у властелинство хумске епископије, изгледа да су баш она, која је кнез Мирослав, некада, са Стеваномом сагласношћу, даривао Светом Петру.

То су, у непосредној близини Светог Петра: четири села, два засеока и један мост (**Прюшка Ћеса**, данас — Прушка, предграђе Бијела Поља; **Лѣшиница**, данас — село крај Бијелог Поља: село **Лѣтине конь моста и мость**, данас — село Љетине на десној обали Лима изнад села Припчића.³⁵ Испод села, на Лиму, на месту званом **Уски вир**, разазнају се и данас у стени врло јасни трагови издубених жљебова који су могли служити као лежишта подужно постављених греда — носача неког моста (Сл. 2 и 3); село **Растетина**, данас — село на реци Љубовији више села Јабучина; **Липница заселине**, данас — заселак на истоименом потоку крај Бијелог Поља; **Хомоле заселине**, данас — пасиште између села Ујнића, Чеоча и Грнчарева), у окolini **Брскова**: три засеока и једана планина (**Јасеново**, **Плавковина**, **Сельца** засеоци Проштења, неидентификовани. Јасеново би по Рад. Грујићу³⁶ могле бити данашње Јасике. — **Планина Кон**, данас — планина истог имена), у **Приморју и на Сиону**: једно село, два винограда, кнезев врт и лоука вса (село Мелникова, по Грујићевом мишљењу данашњи Горњи и Доњи Мајкови³⁷; један виноград код светог Петра у Стону, а други у Вињном; кнезев врт, неидентификован, можда у близини Богородице Стонске).

Сва набројана имања налазе се у области којом је управљао кнез Мирослав и концентрисана су, или око његовог седишта у Стону, или његове задужбине на Лиму.

³² Епархијска властелинства у средњевековној Србији, препштампано из Богословља, св. 2 и 3, год. VII, 16. Рад. Грујић том приликом и датира ове повеље, али неоправдано сматра, да је Свети Петар на Лиму и пре преношења епископског седишта из Стона у Полимље, био метод властелинства.

³³ Питања о хронологији ..., 18.

³⁴ Три повеље ..., 17.

^{34a} Р. Грујић, у чланку Епархијска властелинства ..., 19, — недокументовано тврди да се село Љетине налазило „на Равној Речи“. Иако даље у тексту каже: „то село данас не постоји под тим именом“, он испак остаје при томе да је оно „могло бити на месту засеока Боишта у општини Равна Река“. Колико ми је познато овакву убијацију преузео је ту скоро и Рад. Ивановић у чланку који се управо налази у штампи. Међутим, као што се

Поседи у близини Светог Петра нижу се у лимској повељи истим редом као и на самом терену. Границе поседа исто тако. Занимљиво је, да се и данас могу констатовати, не само очувани називи дарованих насеља, већ и називи њихових меађа (**Чловича глава** данас — вероватно локалитет „Дебела глава“, код школе на селима у близини Чеоча; **Гоуџела** или **Гоуџела**, данас — „Гудеља“, шума близу Хомоља; **Гоуџијасци**, данас — теснац између стена: Видојевине и Уског Вира на Лиму код села Припчића; **Чрънъльна стѣка**, име овог локалитета је изгледа сачувано у називу данашњег села Чрнионице испод Муминовог крша који је могао, с обзиром на свој изглед, носити пomenuti назив; **Срѣдње Брдо**; **Драгань долъ** вероватно данашње „Средње Брдо“; **Драгань долъ** вероватно данашњи „Ваган До“; **Бачин долъ**, вероватно данашњи „Бачин До“).

Међу даривањима кнеза Мирослава истиче се специјалан приход светог Петра од убирања мостарине са моста код села Љетине. То је у исто време најстарији помен даривања такве врсте прихода једном властелинству код нас.

Лимском повељом се завршава историја приватног петровског властелинства. За историју Мирослављеве Петрове цркве у Бијелом Пољу, лимска повеља је велика прекретница: од властеоске задужбине он постаје седиште хумске епископије и даље дели њену судбину.

Одавно је примећено да је Хумска епископија била посебна брига Немањића. Архиепископ Сава I, за првог хумског епископа поставља свога близког сарадника Иларија (који је у Савино име мирио завађену браћу Стевана и Вукана и касније проговарао са Стеваном Првовенчаним о Савином повратку у земљу).³⁸ У ново седиште Хумске епископије Урош I доводи, за епископа, свога рођеног брата Предислава-Саву, каснијег архиепископа Саву II. Нешто касније ће и Милутин

види излишно је упућати се у макакве предпоставке и комбинације, јер село Љетине и данас постоји у непосредној близини Бијелог Поља. Тешкоћа је само у томе што се оно данас не налази на Лиму, већ у брду над реком.

Као што сам рекао, локалитет Уски Вир на Лиму, где сам нашао у стени трагове конструкције једног моста, припада данас селу Припчићима, које се налази под селом Љетином. Припчићи су на самом Лиму. Врло је вероватно да је ово село настало касније, у време дубровачке караванске трговине, од приватне баштине неког Дубровчанина Припчића или Припчиновића, презимена која се често налазе у дубровачким актима XV-ог века.

³⁵ Р. Грујић, Нав. дело, 18.

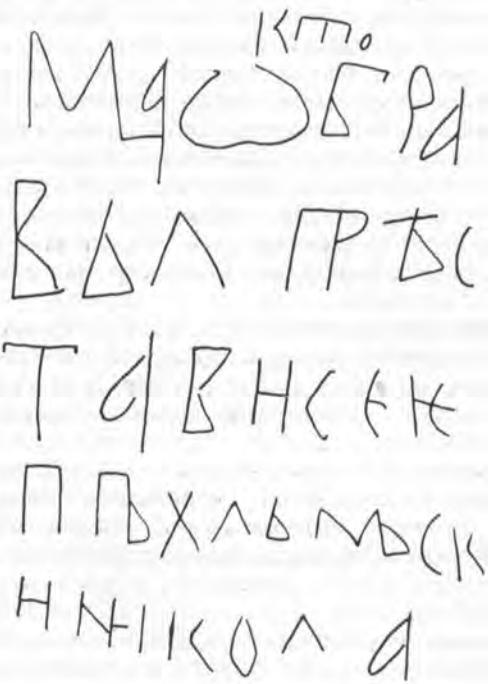
³⁶ Исти, Нав. дело, 17.

³⁷ Влад. Боровић, Значај хумске епархије, 54.

поставити на овај положај свога изузетно поверљивог човека — *Данила*, потоњег архиепископа Данила II. Последњи познати средњевековни хумски епископ Стеван припадао је познатој властеоској породици Пећника, чији су се поједини чланови сахрањивали у краљевској и царској задужбини у Дечанима, свакако као прихваћени други ктитори.³⁸

Сви хумски архиепископи нису познати, нити се зна колико их је столовало у Стону, а колико у св. Петру. Плевальски поменик пружа неке податке. У њему се поред других епископа српске цркве, помињу и следећи хумски епископи: Иларије, Теодосије, Методије, Неофит и Никола. Овај део Плевальског поменика, у коме се, поред других, налазе и имена наведених хумских епископа, настао је између 1284 и 1290 године, јер се у њему као жив помиње архиепископ Јаков.³⁹

У нашој литератури се о овим хумским епископима не зна скоро ништа. Ђоровић је покушао да до-принесе идентификацији личности епископа Иларија. О осталима није могао ништа рећи. Већ је Иларион Руварац скренуо пажњу, да у Плевальском списку хумских епископа недостаје епископ Сава, брат Урошев, и један од главних сарадника на лимској повељи и на организовању новог седишта Хумске епископије. Руварац је претпоставио, да је Сава из овог списка

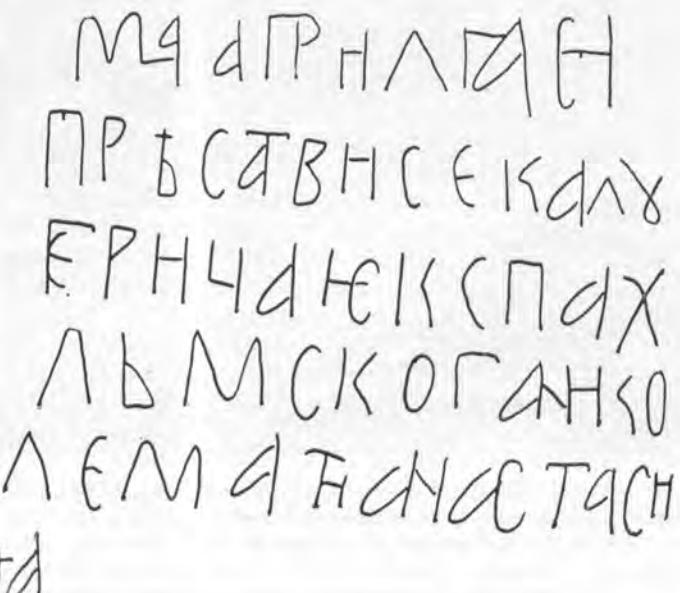
Сл. 4. Угребани запис на дверима Мирослављевог портала са поменом смрти хумског епископа Николе — Fig. 4. Inscription gravée sur le battant du portal de Miroslav mentionnant l'évêque Nicolas

испао с разлога што он није умро као хумски епископ, већ у вишем чину, као архиепископ српске цркве.⁴⁰ Не зна се где је било његово место на листи хумских епископа XIII века, али једно је сигурно, он је први хумски епископ који је столовао у Светом Петру на Лиму. Тај податак нам је, недвосмислено, дат лимском

³⁸ Влад. Р. Петковић, Портрет једног властелина у Дечанима, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књига XIII, Београд 1933, 95—101.

³⁹ Љуб. Стојановић, Требник манастира Свете Тројице, Споменик СКА, LVI, Сремски Карловци 1922, 29.

⁴⁰ Иларион Руварац, О хумским епископима и херцеговачким митрополитима до године 1766, Шематизам српско-православне херцеговачко-захумске митрополије, Mostar, 1901, 7. Влад. Ђоровић, Значај хумске епископије, 55.

Сл. 5. Запис на дверима Мирослављевог портала са поменом смрти калуђерице Анастасије — Fig. 5. Inscription gravée sur le battant du portal de Miroslav mentionnant la mort de la religieuse Anastasie

повељом. Сава је на положају хумског епископа свакако остао до 1264 године, када је изабран за архиепископа.

Два нова податка, нађена на терену, омогућују да се нешто одређеније говори о хронологији и редоследу хумских епископа XIII века.

На левом дверима Мирослављевог портала цркве Св. Петра у Бијелом Пољу, који је данас уграђен у северни зид новодозидане турске мафиете, налазе се два угребана записа:

1) м(есе)ца шкотвра ва љ престави се јел(иско)ње хљмъски Никола; (сл. 4)

2) м(есе)ца априла єї престави се калуѓерица юкспа (!) хљамъска Николе мати Анастасија 41 (сл. 5).

Из ових записа се, изгледа, може закључити, да је епископ Никола столовао у Св. Петру и да је ту и умро. Пошто је Сава, како произилази из лимске повеље, био први епископ који је столовао у Св. Петру, новом седишту епископије, биће да је Никола био један од његових наследника. Евероватно је, да се на положају хумског епископа налазио негде између 1264 године (када је његов претходник, хумски епископ Сава, изабран за архиепископа) и 1284—1290 године, када се у Плевальском поменику помиње већ као мртав. Да ли, између епископа Саве и епископа Николе, треба ставити још неког од епископа које даје списак плевальског поменика (Методија и Неофита, или само Неофита), засада је немогуће рећи. Једно свакако стоји, у тренутку када је плевальски поменик писан, што ће рећи пре 1290 године Никола је већ био мртав, а његов непосредни наследник још је управљао хумском епископијом. Његово име не знамо, можда је то већ био Јевстатије који се помиње, као хумски епископ, око 1299 године.⁴¹

⁴¹ Није јасно, да ли је овде у питању мати епископа Николе или само његова калуђерица „мати Анастасија“. О томе сравни Стојан Новаковић, Матије Властара Синтагмат, Зборник за историју, језик и књижевност српскога народа, Београд 1907, 202: Епископ крај себе може држати .матеръ или сестрѹ или тетку или та же едини лицъ всякого извѣшчения омъшлены.“

⁴² Миодраг Ал. Пурковић, Српски епископи и митрополити средњег века, Скопље 1937, 22; Miklošić, Monumenta serbica, 60.

Године 1305, помиње се, као хумски епископ, Јован.⁴³ После епископа Јована, о коме се врло мало зна, наилазимо, на положају хумског епископа, епископа Данила, каснијег архиепископа. На овом положају он је пробавио од 1317 до 1324 године. О Даниловој делатности, у време епископовања у Хуму, има мало података. Познато је једино, да је он присуствовао Милутиновој смрти и да је непосредно после ње отишао у Хиландар, где је, ван своје епархије, мимо изричитих канонских прописа, провео три године, вероватно због смутних прилика у Хуму у време борбе око престола. Године 1324, не вративши се више у Хум, био је изабран за архиепископа.⁴⁴ Као хумски епископ, Данило је добио од Милутина, за своје осиромашено епархиско владалиштво, које „... ни врховине нема, ни кифи, нијединаго доходљка ниоткоудеље...“, цркву св. Николе у селу Сиротину, цркву Богородичину у Бистрици (данас Вольавац) и Богородичину цркву у Кутинској са свима њиховим добрима.⁴⁵

На положају хумског епископа, непосредно иза Данила, помиње се епископ Стефан. Епископу Стефану, је Урош III, новом повељом, потврдио сва ранија Милутинова даривања и додао „бесе (?) да се юдинство подъ пискоупнију, је пископъ хламаски не има полнена доуходнаго, ни кроуга, ни вири“⁴⁶.

Име епископа Стефана, као епископа хумскога помиње се још једном, око 1330 године⁴⁷ у једном запису тепчине Радославе, жене великог тепчије Мишљења.

Малочас поменута повеља Дечанског је, заправо, последњи, изричiti помен хумске епископије. Већ је Душанова даровна повеља из 1343 године издата само цркви светих апостола Петра и Павла („... и приложи кропљењство ми цркви светима апостолом Петроу и Павлу оу Димитру...“) и уопште не помиње хумску епископију.⁴⁸ Изгледа, да се црква светог Петра и опет трећија само као засебно властелинство, а не као епископско седиште. Занимљиви су извесни моменти у Душановим повељама од 22 јануара 1333 године и 19 маја 1334 године о уступању Стона Дубровнику. У првој повељи пада у очи да се, поред осталих сведока, као сведок помиње призренски епископ Арсеније. Другог претставника цркве нема. Хумски епископ као да не постоји. Он нити се помиње, нити се његово осуство објашњава.⁴⁹ У другој повељи⁵⁰ изриком се утаначује заштита православних попова у Стону: „... да прѣвика пѣтъ срѣбреци и да поје у црквача кое гу у Стону.“ О интересима хумске епископије не говори се ни у једном тренутку. Међутим, познато је, да је епископија, својевремено, у Стону имала своја имања. Ова два момента, први, да се као сведок при састављању ових државоправних аката уопште не помиње хумски епископ, чије би присуство било логично, с обзиром да територија Стона пада под његову јурисдикцију, а овом чину присуствује претставник једне релативно удаљене епископије — призренски епископ, и други

⁴³ Стојан Новаковић, Законски споменици, 605.

⁴⁴ М. Пурковић, Нав. дело, 22—26.

⁴⁵ Ст. Новаковић, Законски споменици, 597—598.

⁴⁶ Исти, Нав. дело, 598.

⁴⁷ Љуб. Стојановић, Стари српски записи и натписи, I, 27, бр. 58.

⁴⁸ Ђуб. Стаковић. Старе српске повеље.

⁵⁰ Јуб. Стојановић, Старе српске повеље и писма, I, 1929, 45—47.

⁵⁰ Исти, Нав. дело, 53—54.

"Vlad. Corovic, Die territoriale Entwicklung des Bosnischen Staates im Mittelalter, Beograd 1935, 31—36; Исти, Хисторија Босне, Београд 1940, 250. Рад. М. Грујић, Епархијска властелинства, 23, је већ предпоставио, али без довољно објашњења, да је „епископ Стефан, био последњи хумски епископ у држави Немањића“, и да је њена територија „за цело време Душаноне

моменат, да се ни у једној од ових повеља, ни на једном месту, не говори о имањима хумске епископије и заштити њених права у Стону, дозвољавали би да се претпостави, да је хумска епископија у међувремену укинута. Можда после упада Стевана Котроманића на територију Хума и његовог освајања делова хумских области.⁵¹

Овој претпоставци као да би говорило у прилог и следеће: о хумској епископији у изворима не налазимо касније више никаква помена. Душанова повеља светом Петру, из 1343 године, није издата хумској епископији, већ манастиру светог Петра на Лиму, а први следећи помен цркве светог Петра, као црквеног седишта, (који се јавља сто година касније), исто тако не помиње хумску епископију, већ једну нову управну црквену јединицу: лимску митрополију, за коју, међутим, не знамо када је основана.

У праксису, који је 1442 године преписиван за потребе цркве светих апостола Петра и Павла, помиње се и лимска митрополија и њен тадањи митрополит Филотеј.⁵² Сам избор имена ове нове црквене управне јединице, показује, да се ту ради о новој територији, која се не поклапа са територијом бивше хумске епископије, већ као да се ограничава само на известно подручје у сливу реке Лима. Уз то питање је и у склопу које државе се налази ова црквена организациона јединица: да ли у склопу српске деспотовине, или у склопу босанског краљевства. Мој је утисак да је ово последње вероватније и то, с разлога, што је Твртко имао у својој власти, већ од 1374 године, манастир Милешеву, који се налази у релативној близини Светога Петра, — и, што извори, у једном тренутку, на овом подручју, изриком помињу босанског епископа.⁵³ За ову претпоставку као да би говорила и околност, да се име лимске митрополије више никад не среће и да га нема међу митрополијама обновљене Пећке Патријаршије. Као да је ова митрополија нестала са пропашћу босанске државе, која ју је, вероватно, била створила, а чије организационе основе обновљена Пећка Патријаршија, чувајући традиције Немањићке Србије, није желела да прихвати. Кад се, на почетку XVII-ог века (1622/23 и 1643 године) у оквиру Пећке Патријаршије, појављује поново, како изгледа, Петрова црква као средиште једне епархије, онда њени митрополит не носи више назив лимског митрополита већ, било „митрополит петровски“ било „митрополит петровски и полухерцеговски“⁵⁴, обухватајући тако, на известан начин, и у називу, територију некадашње хумске епископије.

О самој, пак, цркви светог Петра од средине XIV-ог века нема података. На почетку XV-ог века (између 1401 и 1415 године), она се помиње заједно са суседним Никољцем, као станица дубровачких каравана.⁵⁵ Средином XV-ог века, Свети Петар је једно време био, као што смо већ рекли, седиште лимске митрополије. У изворима XVI-ог века, није забележен.⁵⁶

краљевања и царевања остала готово непрекидно под политичком и духовном влашћу босанском".

⁵² Љуб. Стојановић, Стари српски записи и натписи, I, 89, бр. 278.

⁵³ Н. Дучић, Књижевни радови, књ. IV, Београд 1895, 417 и 423. Види и Др. Ђоко Слијепчевић, Хумско-херцеговачка епархија и епископи (митрополити) од 1219 до kraja XIX века, Богословље, год. XIV, св. 3—4, Београд, 1939, 254.

⁵⁴ Др. Ђоко Слијепчевић, Нав. дело, 255—258.

⁵⁵ Михајло Динић, Дубровачка средњевековна караванска трговина, Југословенски историски часопис, III, 1937, 123.

⁵⁶ У Народном музеју у Београду, под инвентарским бројем 2459 средњевековног одељења, чува се један антимис, из цркве светога Ђорђа у Призрену, у чијем се натпису помиње архиепископ (sic!) Јован „Петровски“ и година 1517. Антимис је преправљен.

У XVII-ом веку, налази се у титулатури петровског и полухрватског митрополита Лонгина. Сам назив, петровски митрополит, се не појављује у титулатури каснијих херцеговских митрополита XVIII-ог века. Последњи пут, он се јавља у синђелији пећког патријарха Мојсеја, којом додељују рашком митрополиту Арсенију Јовановићу, епархије будимљанску и петровску.⁵⁷ Тада је већ Петрова црква била претворена у цамију. Наиме, приликом конзерваторских испитивања која сам 1956 године, као руководилац екипе Савезног института за заштиту споменика културе, вршио на цркви Светог Петра у Бијелом Пољу нашао сам турски запис — датум 11/11, који прерачунат у наше рачунање даје 1708/9 годину. На основу тог податка, и синђелије патријарха Мојсеја, изгледа, да је црква претворена у цамију крајем XVII-ог века, а највероватније, после 1690 године, т.ј., после неуспешлог устанка Арсенија Чарнојевића.

Године 1912, црква је била привремено враћена хришћанском култу, али је ускоро поново претворена у цамију. Тек 1922 године дефинитивно је враћена хришћанима.

Из ових штурих података, јасно је, да Петрова црква није играла значајнију улогу у турском периоду. Карактеристично је, да од XVI-ог века даље, можемо констатовати, да се цео верски живот Бијелог Поља концентрише око Никољца, вероватно некадашњег петровског метоха — светог Николе у Сиротину.⁵⁸ Ова црква се обновља, њој бјелопољски трговци и грађани поклањају иконе, књиге и сасуде, у њу се преносе документа и црквене утвари из околних опустелих манастира, — а црква светог Петра се не помиње ни један једини пут.

Већ је и раније упозорено, да су сва сачувана петровска документа, као и, вероватно његово, Мирослављево јеванђеље, нађени заједно у ризници манастира Хиландара. Из тога је извлечен закључак да су Петрова црква и његово властелинство по укидању хумске епископије, постали хиландарски метох.⁵⁹ Да је овакво закључивање нетачно већ је доказао Влад. Ђоровић.⁶⁰ По данашњем нашем знању једино могуће објашњење је, — да је неко од хумских епископа, или неко из клира хумске епархије, у једном тешком тренутку, пренео у Хиландар највеће драгоцености свога манастира да их сачува у очекивању болих дана.

АРХИТЕКТУРА

Приликом конзерваторско-испитивачких радова које је организовао Савезни институт за заштиту споменика културе у заједници са Заводом за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Црне Горе, 1956 године, као руководилац истраживачких радова вршених током те године, у сарадњи са осталим члано-

⁵⁷ Иларион Руварац, Повеља патријарха Мојсеја дана рашком митрополиту Арсенију Јовановићу, Споменик СКА XXXVIII, Београд 1900, 122; сравни, исти, Рашки епископи и митрополити, Глас, СКА LXII, Београд 1901, 122. Упореди и Јован Радонић, Римска курија и јужнословенске земље од XVI-ог до XIX-ог века, Београд 1950, 161. Обновљајући берат султана Ахмеда II (1703—1730), новопазарски митрополит Јефтимије добио је берат од Махмуда I, (5. дец. 1731 године) на новопазарску митрополију. За њега је дао 7000 аспри. Митрополија је обухватала Нови Пазар са околином, Брвеник, Митровица, Нову Варош, Бијело Поље и Будимље.

⁵⁸ Ову идентификацију су, својевремено, већ били дали Рад. М. Грујић, Епархијска властелинства, Богословље VII, 21—22, и Миодраг Ал. Пурковић, Српски епископи и митрополити средњег века, Хришћанско дело III, св. 46, Скопље 1937, 22, не наводећи разлоге који су их навели да предложе ову идентификацију. Пурковић сматра, да је црква светог Ни-

вима екипе: архитектом Јованом Нешковићем, рестауратором Александром Томашевићем, хемичаром Михајлом Вуњаком, и археологом Горданом Цветковићем и Мирјаном Влајићем,⁶¹ констатовао сам, на комплексу свето-петровске грађевине, захваљујући сарадњи свих чланова екипе, а на првом месту архитекте Јована Нешковића, — неколико етапа дозиђивања, преправки и рушења објекта. Ове промене на грађевини, констатоване археолошким испитивањима, уклапају се и допуњују закључке до којих сам дошао анализом историских извора. Резултати истраживања сажето исказани су следећи:

Првобитна грађевина

Првобитна црквица коју је подигао кнез Мирослав, а чију је даровну повељу потврдио велики жупан Стеван, син Немањин, налази се у источном делу данашњег грађевинског комплекса цркве светог Петра. Мада је током познијих преправака, дозиђивања, и пробијања зидова, изгубила доста од свог првобитног изгледа, она се још увек може прилично јасно издвојити. То је мала, правоугаона, једнобродна грађевина, која је подељена пиластрима на три основна црквена простора: олтар, наос и унутрашњу припрату (сл. 6). Западни и источни травеј подужно су засведени полуобличастим сводом. Они су раздвојени попречно за сведеним уским трансептом на чијем средишту је била усађена лантерна квадратне основе. Овај трансепт не испада из правоугаоне основе, али се, судећи по сликаном моделу у рукама ктитора, (који, истине, припада каснијем времену, крају XIII века), својим забатима и својим крововима некада оцртавао на фасади и у кровној конструкцији грађевине (сл. 7).

Апсида је споља и изнутра правоугаона. У угловима, северо-источном и југо-источном, биле су изграђене, — касније у турском периоду зазидане, — нише, које су, током испитивачких радова у 1956 години, уочене под познијим пломбажама. (Ове нише су 1957 године отворене у наставку испитивања којима је руководио архитект Иван Здравковић).

На западној фасади Мирослављеве цркве налазио се репрезентативни портал са натписом у тимпанону. Овај портал је данас утрајен у турски додатак, који је дозидан уз северну фасаду првобитне грађевине. Некадањи западни фасадни зид Мирослављеве цркве је, међутим, том приликом пробијен. Раsterетни лук, изграђен над порталом, омогућио је да се пробијање изврши а да се не угрози конструктивна хомогеност зидова у овом делу објекта.

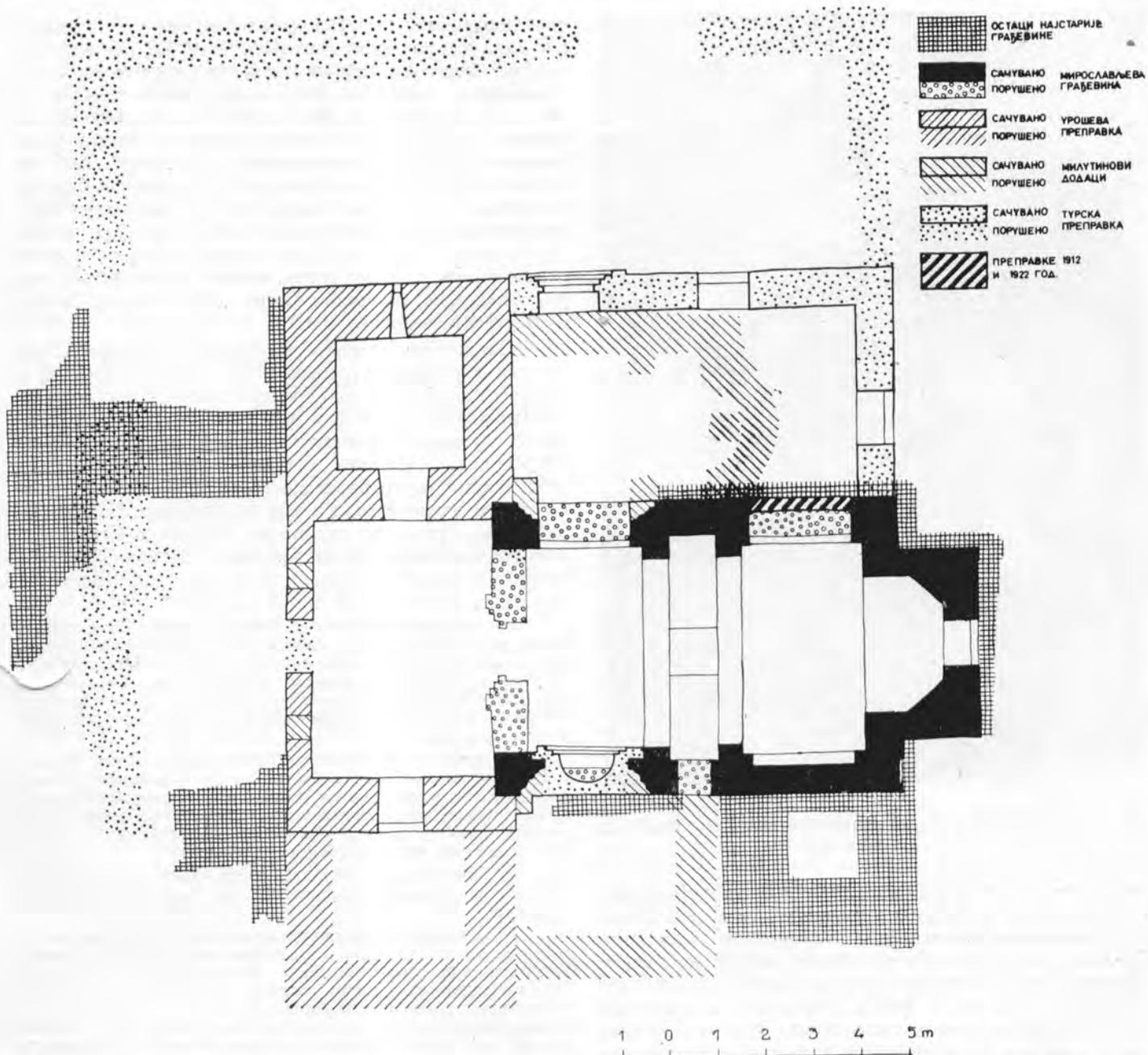
Необично је изведена конструкција кровног покривача: — сутерирала је унутрашњу крстообразну диспозицију грађевине. На леђима свода, над западним травејем (унутрашњом припратом) и источним травејем (олтарским простором), постављени су на око 1, 15 до 1,25 м од северног, односно јужног фасадног зида, подужни зидићи (који заједно са уздигнутим зидовима

коле у селу Сиротину, коју је краљ Милутин даривао светим Апостолима на Лиму, између 1318 и 1321 године, „данашњи Никољац код Бијелог Поља“. Већ 1938 године, у свом делу „Попис цркава у старој српској држави“, Библиотека хришћанског дела, књ. 8, стр. 28 (Скопље 1938), Пурковић помиње светог Николу у Сиротину, али га више не идентификује са Никољцем код Бијелог Поља. Напротив, овај последњи објекат Пурковић наводи издвојено, на другом месту. Исти став задржава и касније у „Попис села у средњевековној Србији“, Засебни отисак из Годишњака скопског филозофског факултета IV, Скопље 1940, стр. 140.

⁵⁹ Рад. М. Грујић, нав. дело 23.

⁶⁰ Влад. Ђоровић, Питање о хронологији, 33—34.

⁶¹ И овом приликом срдачно захваљујем поменутим сарадницима на несебичној сарадњи, као и Заводу за заштиту споменика културе НР Црне Горе и Савезном институту за заштиту споменика културе на створеним условима при раду на објекту.

Сл. 6. Основа грађевинског комплекса светопетровске цркве — Fig. 6. Relevé du plan de l'ensemble de l'église St Pierre de Bijelo Polje

попречног брода-трансепта и источним, односно западним зидовима цркве, стварају правоугаоне базене испуњене лаким шутом и малтером), који сугерирају, у кровној конструкцији, уски централни брод који у основи цркве стварно не постоји. Између поменутих зидића и фасадног јужног и северног зида нађен је траг косе малтерне подлоге некадашњих низких кровова (сл. 8).

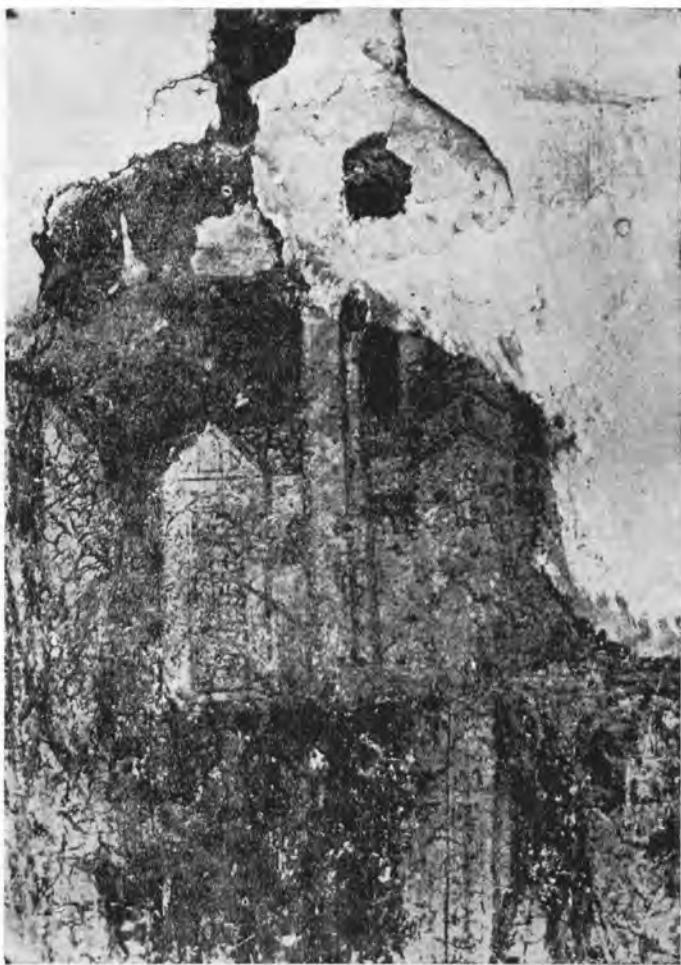
Ова једнобродна грађевина, са правоугаоном апсидом на истоку, монументалним порталом на западној фасади, кровном конструкцијом која сугерира, истакнутим трансептом и лажним централним бродом, цркву са основом крста уписаним у правоугаоник, самостална је, независна грађевинска целина, у данашњем комплексу Петрове цркве. Она је то, не само по својој архитектонској замисли, већ и по материјалу у коме је изведена. Грађена је од притетсаних квадера тврдог, тешког плавог камена, који је ређан у правилним

слојевима, а кога нема ни у најмањем трагу на осталом комплексу светопетровске цркве.^{61a} И хемиска анализа смесе малтера овог зида, коју је обавио М. Вуњак, сарадник Савезног института за заштиту споменика културе, пружа сасвим специфичан процентуални однос између креча и песка. Размера 1,3—1,6 креча према једном делу песка, не понавља се ни на једном од зидних платана осталог дела овог грађевинског комплекса.

Првобитна Мирослављева црква, која је настала у време општег тражења, када су наши неимари покушавали да и скромним грађевинама својих мање имућних послодаваца дају наговештај извесне репрезентативности, или пак, у малом, главна обележја храма већих димензија, претставља јединствен, потпуно самосталан покушај интерпретације и сакимања преузетих узорака. Као целина она нема своју потпуну аналогију на нашем тлу.

Грађевине правоугаоне основе, подељене са два парса пиластара на три травеја, честе су на нашем Приморју. Јављају се већ од IX-ог века, а касније и у дубљем

^{61a} Занимљиво је да се камена оплата истог квалитета налази и на Ђурђевим Ступовима у Иванграду, на делу грађевине, који се може сматрати као првобитан.

Сл. 7. Модел цркве у рукама ктитора — Fig. 7. Le modèle de l'église

залеђу — у Хуму и у Рашкој.⁶² Споља и изнутра правоугаона апсиде, са нишама у угловима, мада ређа; ипак није непозната. Појављује се углавном у Далмацији, на споменицима краја XI-ог и почетком XII-ог века.⁶³ Декоративни и растеретни лук на западној фасади исто тако је чест мотив у раном неимарству Приморја.⁶⁴

Средишни травеј, тумачен као трансент, акцентован квадратном лантерном и изражен на фасади за батима, нема своје директне аналогије на сачуваним

споменицима код нас. Занимљиво је, на који је начин, како изгледа, израђена лантерна. Чини се, да је по боковима била фланкирана истуреним фронтовима постављеним, вероватно, на свод трансента и простор лажног централног брода. Они су остављали утисак постола кубета наших познијих цркви. Материјални остаци за овакву реконструкцију не постоје. Али сачувани модел у рукама ктитора, који је истина познији и припада, како ћемо касније видети, живопису преправке друге половине XIII века, индицира постојање оваквог решења. Њему у прилог говоре и сачуване конструкције кубета на неким далматинским старијим црквама, на светом Петру у Приком код Омиша и Марији Мљетској.

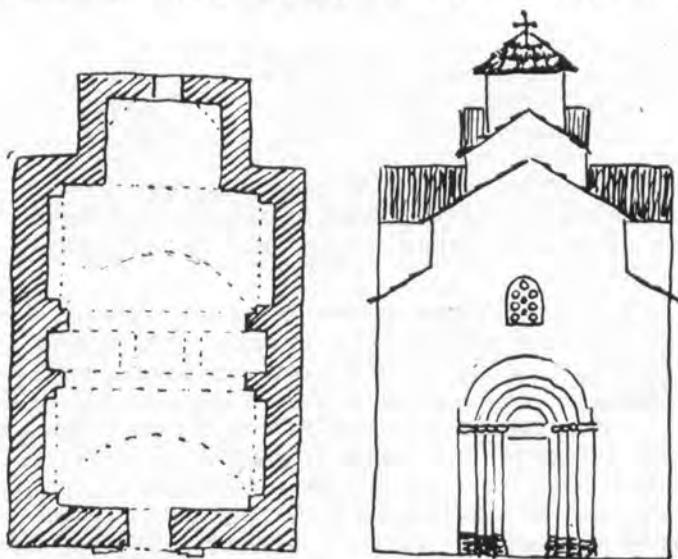
Лажно приказивање унутрашњег распореда, вештачки израђеном кровном конструкцијом, није проблем на који је код нас обраћена пажња у досадашњим испитивањима, свакако и зато, што су, у највећој величини случајева, кровови на нашим црквама касније прерађивани. Међутим, овакво, лажно приказивање диспозиције унутрашњег простора преко кровне конструкције сачувало се на неким грађевинама. На пример, у решењу крова над припратом манастира Студенице, која вероватно припада времену Стевана Првовенчаног.⁶⁵ Судећи по моделу у рукама непознатог ду-

⁶² Црква светог Луке у Котору; Марија Инфунара у Котору; Свети Никола у Приеком код Дубровника; Свети Никола код Селаца на Брачу; Свети Андреја на острву Вргади; Свети Мартин врх Брача; порушена црквица изнад Смоквице на Корчули; Свети Петар у Прику код Омиша, и т. д.; а има их и у унутрашњости: у Бекови, Брезови, цркве у Мојсињу, у околини Књажевца и др.

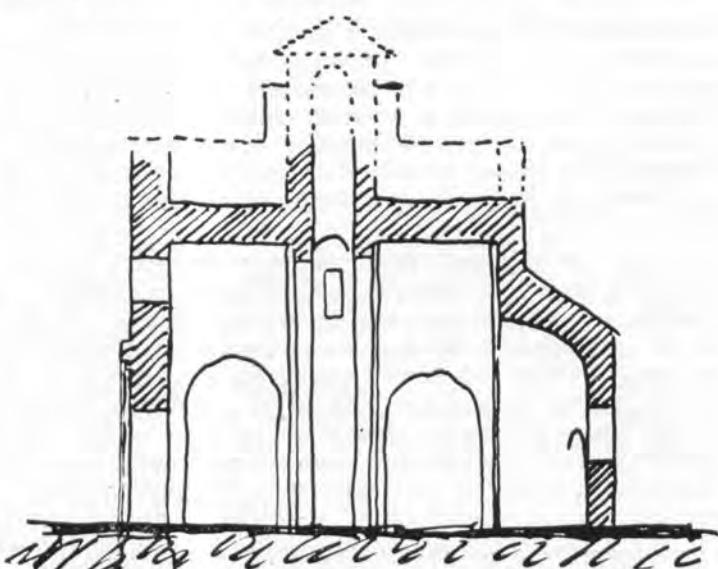
⁶³ Црква светог Луке на Ластову; црква Свете Варваре у Трогиру; црква Светог Луке на Лопуду. Приликом обиласка ове последње нашао сам на јужном зиду правоугаоне апсиде, фрагментовани лик једног светог оца, до сад незапажен, а који има све ознаке, и ликовне и иконографске, византиских ликовних концепција XII века, епохе Комиџа.

⁶⁴ Ejnar Dyggve, Crkva sv. Luke na otoku Lastovu, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, књ. LII, Сплит, 1950, 72 и даље.

⁶⁵ Припрата Богородичине цркве у Студеници обично се везује за краља Радослава и у литератури је најчешће називају Радослављевом припратом. Биће међутим, да је она старија. За раније датирање говоре следећи моменти: 1) у ктиторској композицији јужне капеле, насликан је краљ Радослав са моделом грађевине чији је ктитор. Грађевина насликана у његовим рукама, није цела студеничка припрата, већ само јужна капела. Да је Радослав, заиста сазидао целу Студеничку припрату, сликар не би пропустио да то и на моделу истакне. 2) У северној капели

Сл. 8. Првобитна Мирослављева грађевина. Основа (1), западна фасада (2) и подужни пресек (3) — Fig. 8. Le bâtiment de Miroslav. 1) le plan, 2) la façade ouest, 3) coupe longitudinale

кљанског краља овакав кров као да је имала и једнобродна мала црквица светог Михајла на Стону.⁶⁶

Мада као целина Мирослављева грађевина нема, као што је већ речено, свога директног узора, дух њеног неимарства, поједина архитектонска решења — детаљи које преузима, везују је за одређено време и одређену територију: свакако за Јужно Приморје и XI—XII-и век. Неколике цркве у Рашкој, из краја XII-ог и из првих година XIII-ог века, показују да оваква тражења нису била изолована ни на овој територији.

Немањина задужбина, манастир Вольавац — црква Богородице Бистричке, у непосредној близини Бијелог Поља, слична је својом основом цркви светог Петра и показује, како је то већ и професор Дероко истакао, изразит приморски утицај.⁶⁷

Друге цркве у непосредној близини, релативно сувремене, носе исто тако карактеристичне особине неимарства Јужног Приморја.

Тролисна основа цркве у Затону, недалеко од Бијелог Поља, понавља основе приморских цркви: светог Николе код Нина, цркве у Дривасту код Скадра, цркве у Билицама и др.⁶⁸

Црква светог Николе — Никољац — која се налази у предграђу Бијелог Поља обично се датира у XVI-и век,⁶⁹ међутим, она се помиње већ почетком XV-ог века као дубровачка караванска станица;⁷⁰. Она је можда идентична оној цркви светог Николе у селу Сиротину коју, 1317—1321 године дарује краљ Милутин хумској епископији — Светом Петру,⁷¹ а вероватно је старија. Посебно је карактеристичан један познији запис, вероватно XVII-ог века, који је угребан на западном фасадном зиду Никољачке цркве,

студеничке припрате, сачувао се, у олтарској ниши, слој старог, првобитног живописа, који претставља композицију Обожавања Агнецца. Овај живопис је, и по третману, и по обради иконографских ликова црквених отаца, светог Василија и светог Јована Златостог, архаичан. Он није ни у ком случају, спордан сачуваним живописом у Радослављевој капели, који је близак Милешевском сликарству. Живопис северне капеле биће да, највероватније, припада крају XII-ог или првим годинама XIII-ог века, тј. првим годинама владе Стевана Првовенчаног. Према томе, и архитектонски, студеничка припрате се не може везати за Радослављево време. Она је знатно старија, најпре, из првих година владе Стевана Првовенчаног.

⁶⁶ Ljubo Karaman, Crkvica svetoga Mihajla kod Stona, Vjesnik hrvatskog arheološkog društva u Zagrebu, NS. XV, sl. 6.

⁶⁷ А. Дероко, Немањина црква Свете Богородице у Бистрици, Гласник скопског научног друштва, књ. V, 1929, 305—308. Дероко дозвољава могућност, да би ова грађевина, с обзиром на архаичност своје основе, могла припадати и преднемањијском периоду (нав. дело, 307).

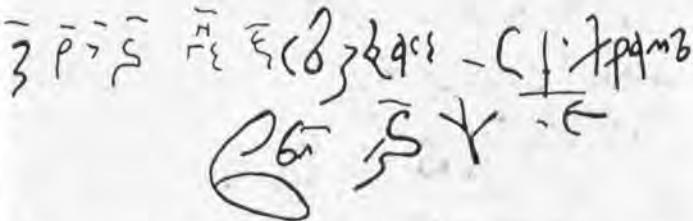
Упозоравам, да сам приликом обиласка овог објекта, уочио на северој страни западног зида малог унутрашњег нартекса, поред портрета владара и владарке-краља Уроша и краљице Јелене Анжујске — и лик једнога монаха. Десно од његове главе разабира се име: **Ієфстатије**. Ово ће свакако, бити онај бистрички игуман Јефстатије, који је, од краља Уроша, издејствовао за бистрички манастир, цркву Богородице у Кичави. (Љуб. Стојановић, Стари српски хрисовуљи, акти, биографије... итд., Споменик СКА III, 1890, 6—7; види исправке код, Рад. М. Грујића, Једна доцнија интерполяција у хрисовуљи краља Владислава за манастир Богородице у Полимљу, Гласник скопског научног друштва, XIII, 1934, 202—203).

⁶⁸ Ал. Дероко, На светим водама Лима, Гласник скопског научног друштва XI, Скопље 1932, 121, сл. 2.

⁶⁹ Ал. Дероко, Монументална и декоративна архитектура у средњевековној Србији, Београд 1953, 300; Ђурђе Ђошковић, Основи средњевековне архитектуре, Београд 1947, 215; Исти, међутим, у једном познијем саопштењу, каже, да је Никољац „вероватно са почетка XVII-ог века“ (Стање средњевековних споменика у југозападној Србији, Космету и североисточном делу Црне Горе, Музеји I, Београд 1948, 98).

Најкориснију анализу овог објекта извршио је Gabriel Millet, *Etudes sur les églises de Rascie, L'art byzantin chez les Slaves, Les Balkans I*, Paris 1930, 158—159, скренувши пажњу на његове, заиста упадљиве, архаичности.

северно од улазних врата, а који свакако преноси податак из неког старијег извора. Према томе запису ова би црква била сазидана 1197 године. (сл. 9).⁷² Већ су G. Millet⁷³ и A. Дероко⁷⁴ указали на извесне изразите архаичне детаље у архитектури овог објекта. И заиста, кубе постављено непосредно на свод (слично

Сл. 9. Угребани запис на западној фасади Никољачке цркве са годином 1197 — Fig. 9. Inscription gravée sur la façade ouest de l'église de St Nicolas indiquant l'an 1197 comme date de fondation

кубету светог Луке у Котору) и четвртоблицама засведени бочни бродови, као и наглашено полуокружна апсида, изразито су архаични детаљи, а несумњиво су преузети из приморске архитектуре.

Цела ова група цркава показује, као што смо видели, карактеристично ослањање на знање и традиције приморске архитектуре. Код сваке од њих испољавају се тежње неимара да покушају нешто ново, а у исто време да логично повежу позајмљене узоре и да их прилагоде потребама средине, не покушавајући ипак да избришу печат „школе“ из које су се развили.

Занимљива је чињеница, да, док Немањине цркве настале пре присаједињења Котора и Јужног Приморја Рашкој (Богородица и Никола код Куршу-

⁷⁰ Мих. Динић, Дубровачка средњевековна караванска трговина, ЈИЧ, III, 1937, 137, даје табеларни преглед награда војама каравана, — крамарима — из кога се види да је награда до станице „ad ecclesiam S. Nikolay in Limo“ на почетку XV века, била идентична награди коју су крамари добијали за превоз robe до светог Петра на Лиму. Динић је претпоставио, да је односни свети Никола на Лиму идентичан са светим Николом код Прибоја. Међутим, да то не стоји, показује и сам табеларни преглед који он даје. Из њега се види да је превоз каравана до Пријепоља износно између 5 и 10 перпере за разлику од награда које су даване за превоз до светог Николе и светога Петра на Лиму, до којих је награда износила свега 4,6—7 оди. 4,6—6^{1/2} п. Према томе, тешко је претпоставити, да су дубровачка документа имала у виду знатно удаљенијег светог Николу у Дабру код Прибоја, за који би се тракила већа свита не само од оне која је давана за превоз до светог Петра, већ и од оне, која је давана за Пријепоље и Коморане (6—12^{1/2} п.), с обзиром да је Прибој још удаљенији.

Уосталом, поменуо бих на овом месту, да се овај локалитет, свакако баш у вези са дубровачком караванском трговином, током времена развио у јачи трговински центар, и да је, баш по цркви, добио име Никољазар. Први помен овог назива, који је врло чест, посебно у XVI-ом и XVII-ом веку, јавља се 1485 године (сравни, Иван Божић, Дубровник и Турска у XIV-ом и XV-ом веку, Историски институт САН, књ. 3, Београд 1952, 287, нап. 91). Дакле, податак више, да је црква у XV веку већ имала и свој одређени значај.

⁷¹ Види напомена 58.

⁷² Бранко Цвијетић (Зборник за историју јужне Србије и суседних области, Скопље 1934, 225), већ је читao овај запис, али је погрешно у години (читао је 1688 годину) коју је преузeo из једног суседног записа. Ђ. Ђошковић, у свом извештају објављеном у „Извештају о стању и раду задужбине Луке Ђеловића-Требињца у години 1933“, Београд 1934, 105—106, читао је исту ту годину, али ју је разрешио као 1618 (у десетици место Ч читао је К).

⁷³ Gabriel Millet, нав. дело 158—159.

⁷⁴ Ал. Дероко, На светим водама Лима, Гласник скопског научног друштва XI, 1932, 135—136, сматра да је црква већ постојала у XIV-ом веку. Међутим, у свом каснијем синтетском делу, „Монументална и декоративна архитектура у средњевековној Србији“, Београд 1953, 300, он ставља Никољац, без икакве ограде, међу грађевине XVI-ог века.

Сл. 10. Фрагмент декоративне пластике, вероватно пре Мирослављевог времена — Fig. 10. Fragment sculptural probablement de l'époque précédente la bâtie de Miroslav

млије, Ђурђеви Ступови код Новог Пазара), — показују изразит утицај византиске и оријенталне архитектуре, — цркве настале после укључења Котора у састав Немањићке Србије, несумњиво су везане за далматинско неимарство (Студеница, и вероватно Водљавац). Преко Јужног Приморја обнављају се и настављају старе везе хумских и дукљанских владара са Јужном Италијом. — И свакако су од тада мајстори из Јужног Приморја почели да раде чешће у унутрашњости Рашке. Мирослављева црква је само једна карика у ланцу развоја наше ране архитектуре. Она претсказује извесне облике који ће тек каснијим развојем добити у неимарству рашке школе своја чистија архитектонска решења.

Посебан проблем претстављају темељи под Мирослављевом грађевином. Они се издвајају од свих осталих грађења на петровском комплексу, како избором материјала: речни облутак, тако и начином спровођања малтера, који је мешан у односу: један део креча према 1,3—1,5 делова песка. (Анализа М.Х. Вуњака, сарадника Савезног института за заштиту споменика културе). На ове темеље постављена је Мирослављева грађевина, али их не користи у потпуности. Темељи параклиса квадратне основе који су откривени приликом испкопавања уз источни део јужног зида, нису од стране Мирослављевог неимара искоришћени. Овај момент, као и разлика у материјалу и малтеру, сугерирају да би ово могли бити темељи неке грађевине предмирослављевог времена, мада није искључено ни да је Мирослављев неимар током зидања изменio првобитни план. Ипак пада у очи да ови темељи имају извесне сродности са основом откопане цркве у Дабравини, која се обично ставља у VI-и век; или која ће вероватно бити каснија.⁷⁵

Приликом испкопавања у цркви и око цркве нађен је извесан број фрагмената декоративне пластике. Како својом обрадом тако и избором мотива ови фрагменти се разликују међу собом. Они, како се чини, не припада-

јуја сви истом духу, и истом искуству и укусу, а узори који су их надахнули биће да су различита порекла.

Фрагменат декоративне пластике са мотивом куколике спирале у теменој траци и мотивом поновљених троуглава и јаоликим украсом у њиховом подножју на широј, декоративној плохи испод траке, по концепцији је изразито предромански (сл. 10).

Куколика спирала јавља се у разним варијантама на низу фрагмената декоративне пластике у Приморју почев од IX-ог до XII-ог века. Концепција стилизације овог мотива на нашем фрагменту је очигледно нешто новија. Она није при дну двочлана, као например на натпису кнеза Трпимира из Ризинића, или кнеза Бранимира из Сопота⁷⁶, а између површине на којој се она развија и нижег појаса са другим орнаментом нема наглашеног ребра које их раздваја. На нашем примеру куколики мотив је директно насађен на украшену површину коју ивичи, иако између једне и друге декорације нема никакве ни линеарне, ни садржајне везе. Аналогија за овакво решење немамо. Сродни су неколики фрагменти нађени у Стону, крај

Сл. 11. Фрагмент декоративне пластике, можда допрозорнику (?) — Fig. 11. Fragment sculptural — battant de fenêtre (?)

цркве светог Михајла, и у Јањини на Пељешцу, у рушевинама цркве светог Јурја.⁷⁷ Да ли је овај изразито архаични мотив у дубоком залеђу био у употреби још крајем XII-ог века, и да ли је припадао декорацији Мирослављеве цркве, или можда старијем култном објекту, који се, изгледа, на овом месту налазио, за сад је немогуће рећи.

Под утицајем приморског ранороманског стварања настала су и два фрагмента декоративне пластике, која су некада, очигледно припадала једној и истој целини — можда допрозорнику (сл. 11). На профи-

⁷⁵ Dimitrije Sergejevski, Bazilika u Dabrvini, Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu, N.C. XI, 1956, сл. 1. Приликом испкопавања вршених у Завали током 1956 године, Марко Вето, је открио темеље црквене грађевине са споља и изнутра правоугаоном олтарском апсидом. По декоративној пластици, судећи, грађевина би могла бити из X—XI века.

⁷⁶ Ljubo Karaman, iz kolijevke hrvatske prošlosti, Zagreb 1930, сл. 65—66.

⁷⁷ N. Z. Bjelovučić, Crvena hrvatska i Dubrovnik, Zagreb 1929, сл. 28, 29, 36.

лираном оквиру већег фрагмента исклесан је мотив лозице са чијег се основног стабла, наизменично, издавају гранчице завршене тролистом. Лозица је подређена геометричкој схеми. На нижем, унутрашњем делу плоче, налази се исти мотив лозице са троцветним цветом, али слободније постављен. Ни ова декорација нема праве аналогије. Извесну сродност, по употреби лозице и троцветног цвета, пружа фрагментована декоративна плоча из цркве свете Марије у Бијлима, коју Љ. Караман везује за „сељачку“ обнову ове цркве 1192-е године.⁷⁸ И поред изразите рустичности биачког фрагмента, и замора у извођењу мотива, на које исправно упозорава Љ. Караман, овај фрагмент ипак има извесне сродности са петровским. На првом месту по свом односу између мотива и позаја. Позаје у већим површинама остаје видно, те би и по томе, а не само по сродности изабраног мотива, указивао на релативни временски оквир коме припада наш фрагменат. Међутим, још су карактеристичнија два фрагмента декоративне пластике, који су нађени код цркве светог Илије на Лопуду, и који се под инвентарним бројевима 7 и 10 чувају у археолошкој збирци Лопуда. Они припадају једној целини. Десно од фрагментованог крста, (вероватне преставе животворног крста), на делимично очуваном посају исклесан је мотив извијених гранчица које се завршавају тролистом.

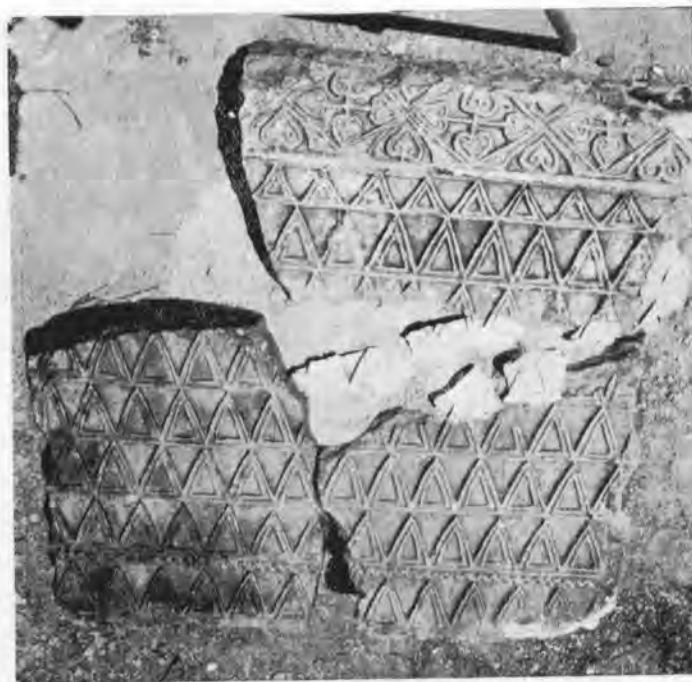
Оштећени капител, нађен у Светом Петру, једва дозвољава да се разазна декорација којом је био украсен. Ипак, судећи по оштећеној волути на једној ивици, и по остацима малог квадера у центру, овај капител као да би могао бити не само сродан, већ до извесне мере и идентичан, капителу са јужног портала манастира Студенице.

Поред групе фрагмената на којима је приморски утицај очигледан, нађени су на Светом Петру и неколики фрагменти декоративне пластике који су припадали једној другој целини, најпре саркофагу или парапетној плочи. На њима је јасан византиски утицај. Целина се делимично да реконструисати. Плоча је у доњем, ширем делу, украсена мрежом хоризонталних двочланих троуглова, а при врху је закључена профилираном траком на којој се налази стилизовани мотив палмете постављен у схеми крста (сл. 12).

Док за доњи мотив, — троуглове у хоризонталним редовима, не располажемо, за сада, ни једном аналогијом, дотле завршни мотив, у врху плоче, има своју идентичну, истину сликану паралелу, у декорацији приземне зоне у пећинској цркви светог Петра Коришког из краја XII-ог века.⁷⁹ У декоративној пластичи, паралелу нешто удаљенију (мада ипак доволно сродну да индицира релативни временски распон), пружају фрагменти декоративне пластике нађени приликом испитивачких радова на Богородици Љевишијој у Призрену. За ове фрагменте се предпоставило да припадају XI-ом веку⁸⁰.

Све у свему, нађени фрагменти декоративне пластике у Светом Петру, изузев првог, изгледа да припадају XII-ом веку, и могу се везати и за последње деценије тога века, па и за Мирослављеву цркву. Како изгледа, и у декоративној пластичи Мирослављеве цркве налази се исто двојство утицаја, које је тако карактеристично и за Мирослављево јеванђеље. И у њему преовлађују утицаји Запада, мада има несумњивог утицаја и Византије и Истока.

У декоративној пластичи Мирослављеве цркве насталој под утицајима Запада, једни објекти припа-

Сл. 12. Фрагментована парапетна плоча или страна саркофага —
Fig. 12. Fragment de chancel ou d'un sarcophage (?)

дају касној предроманској пластичи, док су други раноромански и романски. Предроманска пластика до сад није била нађена у Србији. Примерци из Светог Петра за сад су једини комади нађени тако дубоко у залеђу, ван Далмације, и претстављају с те стране значајан допринос групи ових наших споменика.

Ранороманској пластици припада и једини добро очувани део накадашњег склуптуралног украса Мирослављеве цркве: репрезентативни западни портал са познатим Мирослављевим натписом (сл. 13). Треба истаћи да је овај портал клесан у истој врсти камена од кога су рађени и делови саркофага (?) и допрзорника (?), као и профилирани луци, данас у секундарној употреби у простору трансепта.

Портал није сачуван у првобитном стању. Нестали су стубићи који су фланкирали бочне стране портала. На доњим странама консола, које су почивале на овим стубићима, оправтавају се обриси њихових капитела, који се релативно подударају са нађеним фрагментом капије о коме је било речи. И овај моменат као и изразита скромност профилације портала, везују ову декоративну целину непосредно за јужни портал манастира Студенице, који је настао десетину година раније. Ова сродност упућује на закључак да су мајстори који су радили ова два портала могли бити и исти људи, а у сваком случају да су се формирали у истој, или сасвим сродној радионици.

Постоји једно касније саопштење по коме је кнез Мирослав био ктитор и Богородичине цркве у Стону (види напомену 25). Познато је, да је велики жупан Деса био ктитор цркве и самостана свете Марије Мљетске. Занимљиво је, да баш ово подручје пружа најсродније аналогије и за архитектуру и за декоративну пластику Светог Петра. Мирослав је столовао у Стону. Сасвим је вероватно да је он за зидање својих задужбина и на Стону и на Лиму користио своје суграђане, стонске, локалне мајсторе. У сваком случају, наведене везе указују на немалу улогу хумске земље у

⁷⁸ Љ. Караман, Нав. дело, 116, сл. 123.

⁷⁹ Рад. Љубинковић, Испосница светог Петра Коришког, Историја и живопис, Старинар НС, VII—VIII, 102, 106.

⁸⁰ Иванка Николајевић, Прилог проучавању византиске склуптуре од X—XII века из Македоније и Србије, Зборник радова Византолошког института, књ. 4, 1956, 181—182, сл. 21, 22.

ширењу приморског утицаја, у непосредном залеђу, па и Рашкој.

Прва ћркавка

У старим родословијама и летописима говори се о цркви светог Петра као о цркви са „двоја ступа“. Данас од двеју кула, које летописи помињу, постоји само једна. Археолошка испитивања показала су, међутим, да је тврђење извора тачно: откриени су и темељи друге, јужне куле. Према томе, западна фасада првобитне Мирослављеве цркве била је укљештена између две масивне куле, међу којима је саграђен, подужно засведени нартекс. Постојећа северна кула је несразмерно висока у односу на саму цркву.

Западни зид нартекса међу кулама, имао је, у првобитној неимаревој обради три отвора: врата, и два издужена, висока прозора. Прозори су били затворени решеткама, о чему сведоче правилно распоређене шупљине на допрзорницима јужног прозора на уну трашњем зиду нартекса. Местимице се у овим шупљинама сачувао траг олова, којим су били заливени крајеви углављених решетки.

Међутим, ови прозори су били кратка века. Ускоро су зазидани, вероватно одмах по доласку сликарса, коме су биле потребне веће зидне површине за пројектовану декорацију (слично су поступили и сликари Нереза који су дали да се зазидају лепе трифоре на северном и јужном зиду). Судећи по остацима живописа на овом зиду, (а о њему ћу говорити касније) ово зазиђивање је извршено пре kraja XIII-ог века.

Нартекс је имао и просторију на спрату. На јужном зиду северне куле, са унутрашње стране, на висини од 230 см. од пода, налазе се зазидана врата (њихов се праг степенасто уздизе, а надвратник косо спушта према нартексу). Врата су зазидана, незнано када. На левом и десном довратнику сачувао се жљеб у који су били углављени рагастови некадашњих вратница. Праг ових врата се налази изнад тачке ослонца свода над нартексом, па је очигледно да су ова врата водила у неку просторију која се налазила на спрату, а у коју се пело степеницама уграденим, вероватно, у самом своду. (сл. 14) Ову претпоставку поткрепљује чињеница, да су на потрбушју свода, у простору изнад

Сл. 13. Мирослављев портал — Fig. 13. Le portal de Miroslav

висине прага врата (а у њиховој ширини), констатовани неколики редови хијоризонтално постављених квадера каменова, што индицира зидање степеница, а у опреци је са техником градње свода. Према томе, над данашњим нартексом постојала је просторија слична катихумени. Прозор на западној фасади Мирослављеве грађевине, који је ушао у склоп ове просторије, омогућавао је посматрање богослужења, као што је то случај са сличним просторијама — катихуменима — у Жичи и Грачаници.

Пада у очи да је и уз западну фасаду Богородице Стонске — вероватне Мирослављеве задужбине — призидан касније (свакако после 1219 год., т.ј. после оснивања самосталне српске архиепископије и после проглашења Богородице Стонке за седиште хумске епископије), нартекс са просторијом на спрату и кулом.

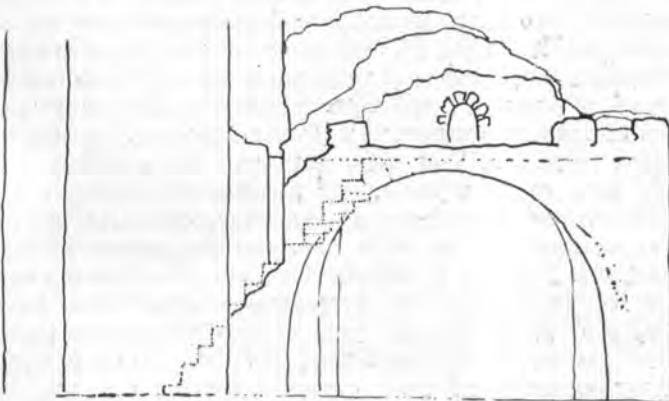
У просторију на спрату водило је камено степениште које је, што је занимљиво, постављено на сам свод, слично св. Петру⁸¹. Оно је, истина, плод преправке.

О цркви светог Петра мало је писано. G. Millet⁸² који је претпоставио постојање двеју кула, није их датирао, нити се упуштао у питање њиховог временског односа према првобитној Мирослављевој грађевини. Слично је поступио и Влад. Р. Петковић.⁸³ Ал. Дероко се колебао. У једном тренутку је мислило да су куле касније додате,⁸⁴ а затим је променио мишљење и сматрао да припадају првобитној грађевини.⁸⁵ Једино је Ђ. Мано Зиси категорички тврдио да су ове куле дозидане касније.⁸⁶

Археолошка ископавања и систематска испитивања грађевине, показала су, да су куле заиста накнадно грађене. Ни њихови зидови, ни њихови темељи нису везани за првобитну Мирослављеву грађевину. Између темеља кула и темеља првобитне цркве, заостаје чак и слој земље, који је све шири уколико су темељи дубљи. Ово неоспорно индицира да су темељи кула копани накнадно (сл. 15).

И при зидању ових објеката, кула и нартекс међу њима, коришћен је одређен материјал: овог пута угловном сига. Њени квадери слагани су у правилним редовима. Размера крече и песка у малтеру, односи се према резултату анализе М. Вуњака, као 1,6—1,8 делова крече према једном делу песка.

G. Millet⁸⁷, В. Петковић⁸⁸ и Ђ. Мано Зиси⁸⁹ претпоставили су да је пред садашњим комплексом Петрове цркве постојао још и затворен нартекс — спољна припата. Ову претпоставку засновали су и Millet и Ђ. Мано Зиси на изгледу модела који ктитор држи у рукама.

Сл. 14. Попречни пресек кроз дозидани нартекс и северну кулу са реконструкцијом првобитног положаја степеница — Fig. 14. Coupe transversale à travers le narthex — avec reconstruction de l'ancien escalier

Приликом археолошких ископавања нађени су темељи простора уз западну фасаду данашњег нартекса. Они одговарају, по свему судећи, спољнем нартексу који се види на моделу. Његови темељи се налазе на истој дубини на којој и темељи кула. Један део темеља јужне куле належе на почетне редове темеља овог додатка. Сачувани су само најнижи слојеви. Једино се у темељима јужног зида, местимице, сачувао

⁸¹ Проф. Ђурђу Бошковићу, који ми је љубазно ставио на расположење своје необјављене снимке споменика и резултате својих истраживања, и овом приликом најсрдачније захваљујем.

⁸² G. Millet, нав. дело, 150—154.

⁸³ Влад. Р. Петковић, Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Београд 1950, 243—244.

⁸⁴ Ал. Дероко, Црква светог Апостола Петра у Бијелом Пољу, Гласник скопског научног друштва VII—VIII, 1930, 141—146.

Сл. 15. Темељи првобитне Мирослављеве цркве и накнадно дозидане куле — Fig. 15. Les fondements de l'église de Miroslav et de la tour construite postérieurement

малтер који везује камење. Остаци северног, а специјално западног темеља, као да су рађени у сухозиду. Међутим, изнад њих и око њих, нађено је много раздробљеног крече и песка. Треба упозорити да се западни зид ове просторије продужава и према северу и према југу, прелазећи ширину данашње западне фасаде. Овај дуги зид изгледа да је остатак једног пространог, познијег параклиса који се налазио испред кула. С обзиром да су ови остаци темеља сачувани угловном у сухозиду, и да су слагани од истог материјала — већих речних обlutака, искључено је вршити какве хронолошке дистинкције у редоследу њиховог постанка. Ово тим пре, што је терен на овом простору често прекопаван због каснијих сахрањивања. У сваком случају, на основу данашњег стана и досадашњих резултата ископавања, не може се рећи да ли су сви ови нађени темељи једновремени или припадају различитим епохама грађења.

И ако су резултати археолошких ископавања, уколико се односе на питање, да ли је пред данашњим нартексом постојао и спољни нартекс, недовољно прецизни, они постојање ексонартекса ипак не искључују. Модели које држе ктитори у нашим црквама увек су, угловном, верни када се тиче основних делова грађења.

⁸⁵ Извештај о стану и раду задужбине Луке Ђеловића-Требињца у години 1933, Београд 1934, 78—79 (Извештај Ал. Дерока).

⁸⁶ Нав. дело, 138 (Извештај Ђ. Мано-Зиси-а).

⁸⁷ G. Millet, нав. дело, 152.

⁸⁸ Влад. Р. Петковић, нав. дело, 243.

⁸⁹ Ђ. Мано-Зиси у Извештају о стану и раду задужбине Луке Ђеловића-Требињца од године 1933, 138.

Сл. 16. Унутрашњост цркве пре почетка радова. Лево и десно међу пиластре трансепта накнадно убачене декоративне аркаде —
Fig. 16. L'intérieur de l'église, avant le début des travaux

вине⁹⁰. Модел Петрове цркве, када се упореди са постојећим подацима на објекту, чини се, да треба прихватити као веродостојан, бар у главним линијама. Лажна крстообразност у диспозицији кровова, као и нижи бочни кровови забележени на моделу, који су, с обзиром на основу цркве, изгледали произвољни и приписивани сликарској машти, археолошки су утврђени приликом испитивања. Према томе, вероватно, да ни подatak о постојању спољног нартекса, који модел бележи, неће бити нетачан.

На основу изложеног, чини се, да првој преправци Мирослављеве задужбине припадају обе куле, простор између њих, који је имао и спрат, као и спољни нартекс. Данас више не постоје: спољни нартекс, јужна кула, као и просторија над данашњим нартексом (види сл. 6).

Модел који држи ктитор у руци приказује управо ово стање грађевине. На њему нису приказани делови дозидани уз грађевину на почетку XIV-ог века.

Како се фреске у унутрашњем нартексу, у коме се налази и портрет ктитора који држи модел цркве, могу фиксирати у другу половину или крај XIII-ог века, то је сигурно, да се и ова велика реконструкција Петрове цркве има ставити у то време.

При површином испитивању Богородичине цркве у Стону, некадашњем седишту хумске епископије Ф. Радић је установио, да је дошло до веће преправке ове мале цркве у XII—XIII-ом веку⁹¹, дакле вероватно у време када је она постала епископско седиште и том приликом требала да добије репрезентативнији изглед.

С обзиром на све што је до сад речено, као и на чињеницу, да је око 1254 године у цркву светог Петра на Лиму пренето седиште хумске епископије, изгледа вероватно, да је до ове велике преправке дошло баш тада, када се указала потреба да се од релативно мале Мирослављеве грађевине створи репрезентативно епископско седиште.

У ово време треба можда ставити једну другу преправку, мање уочљиву, али ништа мање карактеристичну. Она је извршена у првобитној цркви — у самој Мирослављевој грађевини. Међу пиластре који издвајају простор централног дела цркве — уског трансепта — од травеја унутрашње припрате и травеја олтара, убачени су, приликом познијих преправак, степенасто профилирани луци, тесани у меком камену. Судећи по косим зарезима само једне стране њихових ивица, они су, вероватно, остаци неког аркадног фриза који је декорисао забат, или другу површину сродну забату. Јужно удубљење трансепта, не само да је надвишено таквим једним луком, него је, и по унутрашњим странама пиластра, декорисано по једном мањом аркадом слична облика (сл. 16). Све ове аркаде — луци — почивају на мањим консолама које су укraшene варijантама акантусовог листа (јасног, али не предубоког резања). Консолице су, заједно са аркадама, накнадно уградјене у зид. Трагови разбијања зида и накнадних пломбажа, су разговетни. Ова се преправка не да временски ближе одредити. У сваком случају, у близини нема живописа на основу кога би се, према оштећењу, могло тврдити да је преправка, било претходила, било да је извршена накнадно, после живописања цркве. Једно изгледа јасно, док је у северном простору између пиластра, а под аркадом, био живописан вероватно храмовни светац, дотле се на јужном зиду, под трима аркадама, вероватно налазила уобичајена деисисна композиција. Чињеница је, пак, да се овакво декоративно решавање бочних зидова непосредно пред иконостасом одржало углавном до друге половине XIII-ог века, а да се само, појединачни, изузетни примери, јављају и првих година XIV-ог века али само као сликачи. У XIV веку се и патрон цркве и деисисна композиција дефинитивно фиксирају на сам иконостас. Да ли је овај моменат сам за себе довољан да датира и ову преправку, велико је питање. На њега ваља упозорити. Али се уздржавам од категоричких закључака, тим пре, што је декорација ових зидних површина само једна вероватна претпоставка, која се, с обзиром да живописа нема, не може сматрати сигурном.

Друга преправка

Приликом друге, нешто касније преправке, до-грађени су северна капела — мала правоугаона грађевина, са, споља и изнутра, полукружном апсидом и паром пиластра који су издвајали наос од олтара — као и јужни параклис правоугаона облика. Између Мирослављеве цркве и нових параклиса пробијени су у простору западног травеја нови пролази и над њима накнадно изграђени луци (сл. 17).

Оба параклиса, северни и јужни, ослањају се на источне зидове кула. Њихови темељи најахају на проширење темеља кула, те је очигледно да су настали касније (види сл. 6).

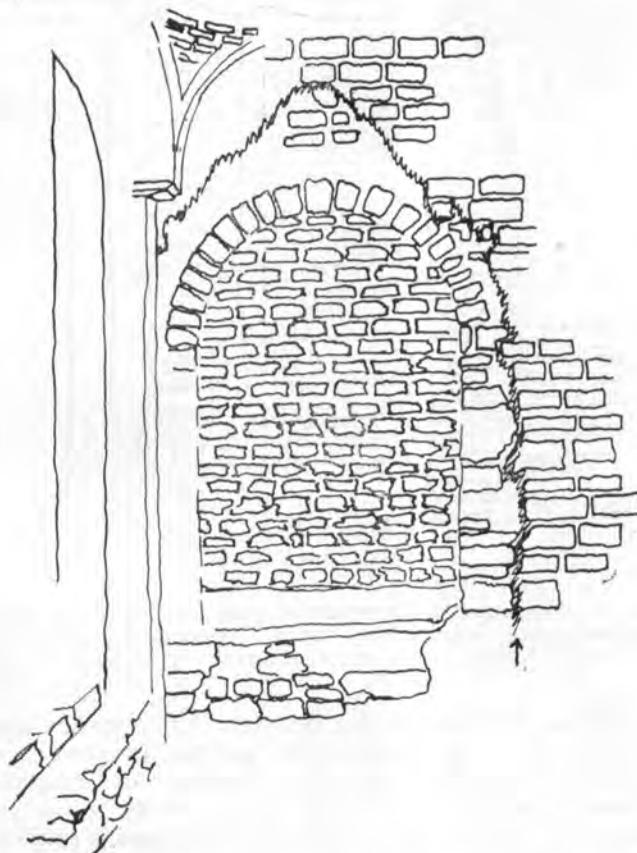
Над северо-западним угаоним пиластром јужног параклиса сачувао се и остатак раније конструкције

⁹⁰ Радосављева капела у Студеници, Милешево, Сопотјани, Ариље, црква Јоакима и Ане у Студеници, Грачаница, Старо Нагоричино, Лесново, Манастира, Доња Каменица и др.

⁹¹ Starohrvatska prosvjetna, IV, 1898, 75.

лука и пандантифа, што би индицирало да је овај простор био, било калоста засведен, било да је имао своје кубе.

Сличан, мање упадљив податак сачуван је и у северној капели. Док је пиластар источно од пролаза, приликом њеног рушења, притесавањем уклоњен, (само је у темељима сачуван), дотле угаони, југо-западни пиластар, који се ослања на кулу, још увек стоји. Над њим се на зиду, у малтеру, оцртава полуокружна линија ранијег потпорног лука који је држао конструкцију свода, калоте или постолје кубета које се налазило над наосом капеле.

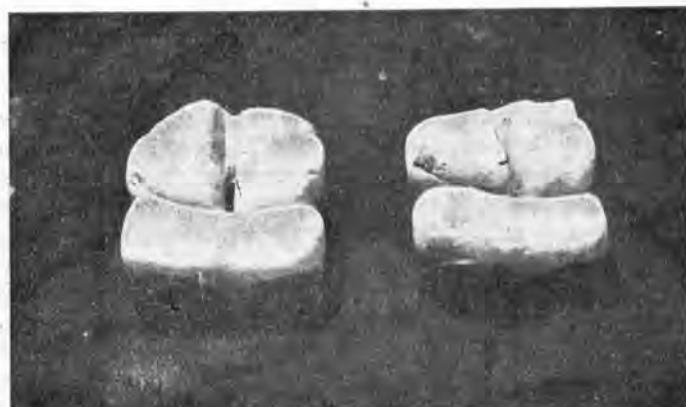

Сл. 17. У Милутиново време пробијени пролаз на јужном зиду, зазидан у време Турака. Јасно се прати линија Милутиновог презиђивања — Fig. 17. Passage percé à l'époque de Miloutine, muré par les Turcs.

Треба истаћи, да сачувани трагови висина ових лукова, индицирају да су кровови параклиса били знатно виши од бочних кровића првобитне Мирослављеве цркве, из чега би произилазило, да је постављање ових параклиса о бокове Мирослављеве грађевине усlovilo и измену и прилагођавање њеног ранијег кровног покривача висини кровова дозиданих параклиса. С тим у вези, треба упозорити на трагове кровних конструкција који се исцртавају на површини зидова северне куле, а чији однос према овом проблему није испитан.

Ови параклиси, пиластри у њима, и президани делови зидова на пролазима, који су везивали Мирослављеву цркву за ове параклисе, зидани су сви од истог материјала: од неправилних плоча широкија идентичног квалитета. Сам малтер је обрађен према резултатима анализе М. Вуњака, у сасвим особеном односу: 5,3—5,5 делова крече према једном делу песка.

На северној површини југо-западног пиластра северне капеле, као и на изложеним површинама северо-западног пиластра јужног параклиса, сачувани су фрагменти живописа, идентичног по стилу, живопису об-

Сл. 18. Фрагмент стубића украшених такозваним Херкуловим чворм — Fig. 18. Fragments de colonnettes

нове који се сачува на зидним платнима у унутрашњости Мирослављеве цркве. Он је пак, по својим сликарским квалитетима, идентичан живопису цркве Јоакима и Ане у Студеници, и свакако припада времену када се на челу хумске епископије налазио епископ Данило и када су, хумска епископија и њена црква светог Петра, од Милутина, посебном повељом, даривани новим имена. (види стр. 103)

Од декоративне пластике која би се могла припрати овом времену сачувана су само два фрагмента стубића који су били украшени такозваним Херкуловим чвром. Овај мотив је карактеристичан баш за Милутиново време и за његове задужбине (Краљева црква у Студеници, Хиландар, Младо Нагоричино). Стубићи су припадали било бифорама, било, што је вероватније, иконостасу Милутинове обнове, можда иконостасу северне капеле. (сл. 18).

Турске преправке

Претварајући и цркву цамију, Турци су, као што је већ речено, порушили јужну кулу, можда и спољни нартекс (уколико није већ раније порушен приликом неког пожара, јер је током ископавања, у штути нађен траг изгореле дрвене греде, која је припадала кровној конструкцији), јужни параклис, северну капелу (уклонивши претходно портал), лантерну над трансептом и јужни део свода овога трансепта. Пробили су и доњи део западног фасадног зида првобитне Мирослављеве цркве.

Ова рушења су вршена сукцесивно. Изгледа, да су северна капела и северни зид под прислоњеним луком у источном травеју првобитне цркве, уклоњени последњи. На источном зиду северне куле, преко подлоге малтера на коме се местимице слуте остаци живописа Милутиновог времена, констатована су, током испитивања, три слоја познијих прекречавања. Они се заустављају баш на месту, где се, судећи по ископаним темељима северне капеле, са зидом куле сучељава северни зид капеле. Овај податак као да говори зато, да су Турци извесно време користили и капелу за потребе свога култа, те да, према томе, и део северног зида под прислоњеним луком у источном травеју, није дирањ пре уклоњања капеле.

Поред наведених рушења Турци су извршили на цркви и низ преправки: зазидан је пролаз из цркве у јужни параклис, и ту постављен михраб. Зазидана су, како сведоче мештани, и данашња улазна врата у цркву. Врата која су водила из Урошевог нартекса у јужну кулу, претворена су у прозорски отвор. На јужном зиду попречног брода пробијен је прозор. Прозор апside, који је могао бити и бифоран, (?) уклоњен је и

проширен. Нише у угловима апсиде, зазидане су, те се тако стекао утисак да је апсида изнутра петострана, па чак и полукуружна.

Најзад, када је срушена северна капела, сазидан је и данашњи трем. Монументалан Мирослављев портал премештен је на северни фасадни зид ново сазиданог трема. Постављен тачно у осовини михраба, он је постао главни улаз нове цамије. Пошто је у новој просторији — трему, постављена дрвена мафилета, било је нужно да се мујезину омогући визуелни контакт са ходом и стварна контрола ходина учења и клањања. С обзиром, да је мафилета била релативно високо постављена (на око 1,80 од пода), лук, који је у време Милутине био саграђен над пролазом између цркве и јужне капеле, био је сувише низак (око 2 метра), те мујезину није дозвољавао да види ни михраб ни ходу пред михрабом. Турци су овај лук уклонили и издигли на висину од око 2,50 м. (сл. 19). Најзад, у висини мафилете, пробијена су на источном зиду куле врата која су омогућавала директан улаз мујезину у северну кулу. Ова је, по извршеним адаптационим радовима на овом грађевинском комплексу, добила нову улогу — улогу минарета. Због тога су на кули сви прозори на низким спратовима зазидани, сем оних на највишем спрату, којима се хода служио при окуисању.

На крају свих преправаки и извршених адаптација пред северном и западном фасадом ове нове, муслиманском култу прилагођене грађевинске целине, на плитким темељима, саграђена је дрвена софе. Усто је и сам кров цркве из основа промењен, те је, и у решењу својих кровова, грађевина одражавала оно што се реконструкцијом желело постићи: изглед цамије.

Материјал који су Турци користили је различит, а квалитет зидања свакојак. Има га ванредно чисто, и зналачки изведеног, — као што су: зазиђивање пролаза из цркве у некадањи јужни параклис, израда михраба, презиђивање ивица преосталог зида јужне куле, обрада новог лука над пролазом у мафилету, — а и необично скромног и небрижљивог: у бондруку израђена просторија на месту северне капеле, или зазиђивање апсидиола, (чији је земљани малтер помешан са сламом).

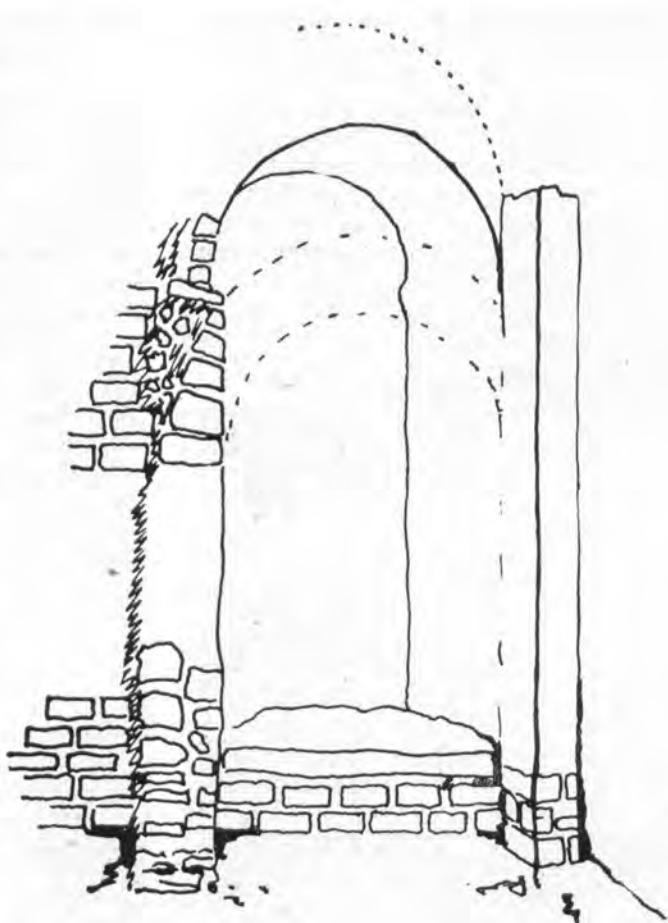
Све набројане турске преправке извршене су, највероватније, током XVIII-ог и XIX-ог века.

Занимљиво је да је црква као цамија добила име „Фетхија“, т.ј. цамија победе.

Приликом враћања објекта хришћанској култу, између 1921 и 1923 године, извршене су само најнужније преправаке. Од већих би било поновно отварање западних врата, и зазиђивање отвора на северном зиду у источном травеју првобитне цркве.

ЖИВОПИС

Сликана декорација грађевина светопетровског комплекса јако је оштећена. Од живописа који би се, несигурно, могао везати за Мирослављево време нађен је само један фрагмент, мањи остатак приземне зоне, на западној површини зида под прислоњеним северним луком западног травеја. Овај фрагмент је једноставна мркоцрвена површина без икаквог украса, нема садржаја, а ни других карактеристичних елемената, који би могли помоћи датирању. Једино што је сигурно, то је, да овај живопис свакако настао пре пробијања пролаза између Мирослављеве цркве и северне капеле. Још неки моменти индицирају, и ако недовољно прецизно, његову старост. Рестауратор Савезног института за заштиту споменика културе, Александар Томашевић, уочио је на сачуваном слоју малтера, који је нанет преко овога фрагмената, незнатно парче живописа, део црвене бордуре, која би могла бити део неког каснијег

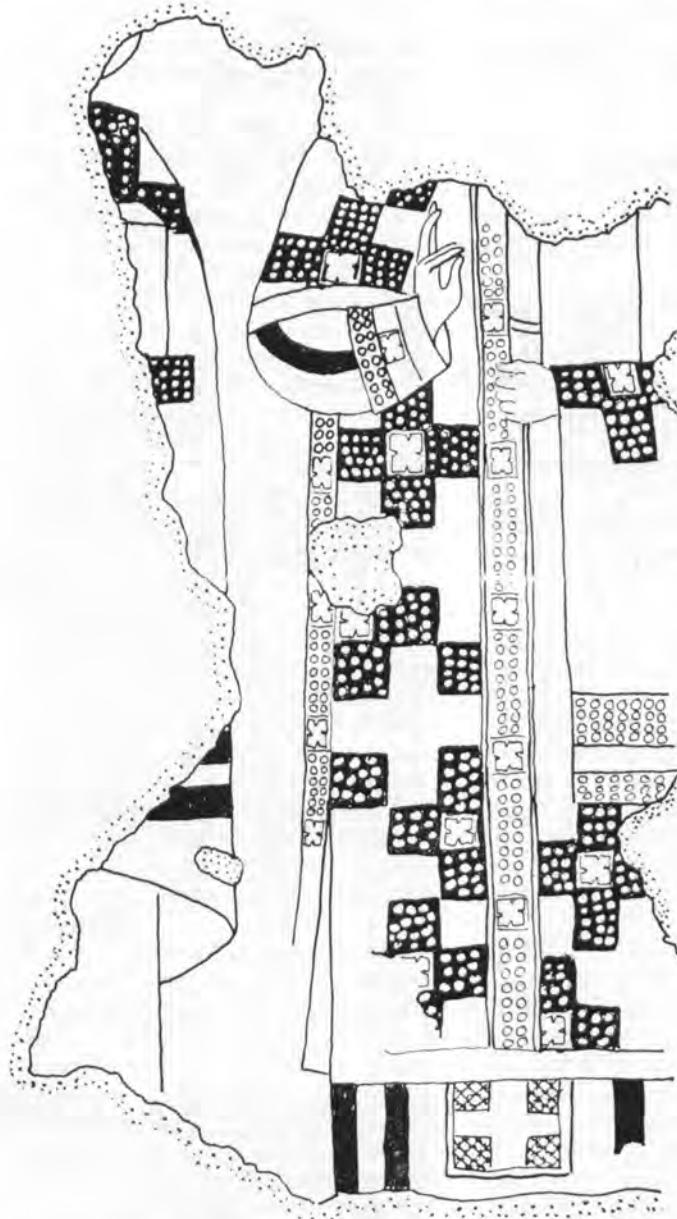
Сл. 19. Накнадно у Милутиново време пробијени пролаз за северну капелу, преправљен у време Турака — Fig. 19. Passage percé à l'époque de Miloutine, reconstruit à l'époque turque.

живописа. Он се не може датирати. Али у трећем слоју живописа који се налази изнад ова два, сачувао се део приземне зоне Милутиновог времена са преставом црвеног двоглавог орла на белом позају. Само ова, последња декорација припада времену када је пробијен пролаз између наоса и северне капеле, т.ј. Милутиновом времену, остале две су свакако старије (сл. 20).

Ови фрагменти живописа указују на вероватно постојање три фазе у сликању декорацији наоса ове цркве. Најмлађи је живопис из Милутиновог времена.

Сл. 20. Фрагментовани двоглави орао у приземној зони пролаза ка северној капели — Fig. 20. L'aigle bicéphale

Сл. 21. Остаци фигура архијереја на јужној страни западног зида унутрашње припрате — Fig. 21. Les archevêques sur le mur occidental du narthex

После тога, па све до тренутка када су Турци цркву одузели од хришћана и претворили је у цамију, живопис није дирањ. Тада је прекречен и остао је под кречом готово у целини све до данашњих дана.

Док је сав сачувани живопис на зидовима првобитне цркве свакако из времена Милутинове обнове (а о њему ће бити говора касније), дотле је живопис у постојећем Урошевом нартексу, који се налази међу кулама, вероватно старији.

На јужном делу западног зида Урошеве припрате била су живописана три архијереја. Први, до улазних врата, је најбоље сачуван, али му је глава потпуно уништена, а исто тако и скоро цела десна страна његове фигуре, која је нестала приликом некадашњег проширења улаза (судећи по малтеру, вероватно у најновије време, у преправци из 1922. године). На преосталом простору јужног дела западног зида била су живописана два архијереја, од којих су се сачували само незнатни остаци одејанија. Док је архијереј до западних врата одевен у богати сакос украшен крстовима, које, сасвим необично, истичу низови бисера (они испуњавају целу површину крстова сем њиховог средишта наглашеног уфасованим драгим камењем), дотле су друга

двојица била одевена у једноставније одејде. Оне би, судећи по сачуваним остацима, свакако биле фелони, што претставља у оно време одејаније типично за ниже архијерејско звање — за епископе. Око врата и испод јеванђеља које држи у левој руци средњи архијереј, наслућује се остатак омофора са крстовима. Крстови су богато украшени зрима бисера по целој површини. На самом фелону нема крстова (сл. 21). Трећи архијереј насликан је у допојасној фигури. Под његовим ликом се налазио висок камени саркофаг, који је, у неодређено време уклоњен са свога места. Могуће је, да је живописани архијереј изнад саркофага био управо онај покојник који је био сахрањен у саркофагу. И у Богородичној цркви у Пећи, над каменим саркофагом у коме је сахрањен архиепископ Данило II, налази се, чело главе, насликан лик Данила II. Покрај овог портрета, са стране, налазе се ликови светих Врача Кузмана, Дамјана и светог Пантелејмона. — Занимљиво је, да петровски живопис пружа слично решење: преко пута некадашњег саркофага, на северном зиду нартекса, налазе се остати фигура двојице светих врача.

На западном делу јужног зида, изнад уклоњеног саркофага, живопис је малтене потпуно уништен. Сачувани остаци су недовољни за изрицање макаквог суда. Ипак се чини, да овде нису били насликаны ликови архијереја. Источно од некадашњих врата, која су водила у јужну кулу, налазе се ликови двају великосхимника. И под њима као да је био уграђен камени саркофаг. Остаци декорације приземне зоне, посебно они на јужном делу источног зида нартекса, као да указују на његову висину и ширину, те тиме донекле индицирају његов облик.

Како поворка портретисаних архијереја изгледа да не прелази на јужни зид, значило би да су у овом делу цркве била живописана само три архијереја. Постављени на јужни део западног зида, јужно од улазних врата, над којима се у тимпанону налази јако оштећено попрсе Христа Праведног судије, — они су свакако били релативно укључени и у ктиторску композицију, која је насликана на северном делу западног зида. На њој су престављени патрон цркве, свети Петар (Петрос) и непознати ктитор, који лако погнут, обема рукама приноси светитељу модел храма — цркву, свој дар Праведном судији. Свети Петар левом руком прихвата цркву. Обучен је као и обично, у хитон и химатион. Ктитор је одевен у тунику дугу до чланака, сличну дивитисиону. При дну тунике је богата бордуре која је оивичена редовима бисера, а по средини полудрагим камењем ромбоичног облика. Раскошна хламида, драпирана преко руке у троугаони завршетак, украшена је мотивом стилизованих двоглавих орлова у медаљонима, и опточена траком, која је украшена бисером и драгим камењем. У науци је прихваћено мишљење да овај лик претставља хумског кнеза Мирослава. По једнима овај портрет је сувремен, а по другима он је каснији, али је рађен према сувременом портрету. (сл. 22).

А. Соловјев је сматрао да је овај лик настао за живота кнеза Мирослава, или непосредно после његове смрти, да свакако преставља његов портрет и да припада најкасније првим годинама XIII-ог века. Ову своју предпоставку, А. Соловјев је засновао на чињеници, да одело ктитора преставља сагион и да је сродно оделу дукљанског краља у цркви светог Михајла у Стону.⁹² Ово мишљење А. Соловјева, „као врло убедљиво“, прихватио је Ј. Ковачевић.⁹³

⁹² A. Solovjev, *Les emblemes de Byzance et les Slaves, Seminarijum Kondakovianum*, VII, Praha 1935, 138.

⁹³ Јован Ковачевић, Средњевековна ношња балканских Словена, Београд 1953, 28—29.

Габриел Мије је целину ове декорације западног зида нартекса датирао из средине XIV-ог века, или тачније, иза 1346 године и прогласа царства и патријаршије. Заснивао је своје датирање, с једне стране, на фигури архијереја за чији је сакос сматрао да представља патријаршијско одејаније које се, по њему, у Србији јавља тек са патријарсима; с друге стране, на преставама двоглавих орлова на оделу ктитора, за које је веровао да су карактеристичне тек за одела наших владара из времена деспотовине. За сам портрет ктитора предпоставио је Г. Мије, да је рађен касније према старијом портрету кнеза Мирослава.⁹³

Међутим, треба нагласити, да непознати дукљански владар у цркви светога Михајла у Стону, кога помиње А. Соловјев као главни аргумент за своју тезу, носи кратку тунику. Она му досеже само до листова и знатно је краћа од туника у Петровој цркви. Уз то, портретисани владар у цркви светог Михајла у Стону, је заогнут хламидом која је једноставнијег кроја, која није драпирана преко руке, и нема троугаоног завршетка, као што је то случај са хламидом на ктитору у цркви Светога Петра. То није ни исти крој одела, ни иста „мода“ ношења сличног одела. Према томе, одевање владара живописаног у цркви светог Михајла у Стону, не може уопште послужити као аналогија за одело ктитора у Светом Петру. Хламида петровског ктитора више одговара хламидама Стевана Првовенчаног, Радослава и Владислава у Милешеви, или хламиди младог Милутина у Сопоћанима, или хламидама које носе Драгутинови синови Урош и Владислав у Ариљу, или Стеван Првовенчани на свом позном посмртном портрету у цркви Богородице Јевишике у Призрену.

Најзад, двоглави орлови у медаљонима, којима је украсена хламида ктитора светога Петра, појављују се и на хламиди краља Радослава у Студеници, као и на свим поменутим портретима у Милешеви, па и оном Првовенчаног у Богородици Јевишикој. Дакле, на портретима наших владара друге четвртине XIII-ог века (као и на каснијем портрету XIV-ог века, — једног нашег владара прве четвртине XIII-ог века, сликаном највероватније према старијем узору: на портрету Стевана Првовенчаног у Богородици Јевишикој). На хла-

Сл. 22. Ктиторска композиција — Fig. 22. La composition du donneur

миди младог Милутина у Сопоћанима налази се крстолик украс уписан у круг, а хламиде које носе Драгутинови синови Урош и Владислав у Ариљу, иако су сличне кројем, далеко су мање богате и скромнијих су украса. Ово би значило, да су хламиде оваквог кроја, украсене мотивом двоглавих орлова у медаљонима, — дакле хламиде каква је хламида петровског ктитора — биле карактеристичне за одевања наших владара прве половине XIII-ог века. На свима портретима тога времена наши владари носе хламиде овог кроја украсене мотивом двоглавих орлова.

У вези релативног датовања ктиторског портрета, треба упозорити на још један детаљ: туника, слична дивитисијону, коју носи светопетровски ктитор под својом хламидом, има при дну украсну бордуру која је

⁹³ Gabriel Millet, nav. дело, 150.

идентична оној на дивитисијону краља Уроша у манастиру Вољавцу, или оној на његовом портрету у Сопоћанима.

Према томе, аналогије одевању петровског ктитора не треба тражити, нити се она може наћи у портрету ктитора цркве светог Михајла у Стону, а ни у западним узорима, како је то мислио Соловјев, већ напротив, у византинском одевању наших ранијих Немањића ХІІІ-ог века.

Треба подвучи, да и необична стилизација двоглавог орла на хламиди светопетровског ктитора, има своју најближу аналогију у Милешеви. Једино су на ова два примера двоглави орлови сведени скоро на орнаменат. И анализа архијерејских одејанија индицира одређену епоху.

Током ХІІІ-ог века наши архиепископи носе полиставрионе. Од почетка XIV-ог века они се већ редовно сликају у сакосима. У Ариљском живопису, 1296 године, сви наши архиепископи, обучени су још у полиставрионе, док је епископима остао фелон као одејаније њиховог достојанства.

Најстарија датирана претстава архиепископа у сакосу на нашем тлу је она охридског архиепископа Константина Кабасиласа у Богородици Перивлепти (данашњем св. Клименту) у Охриду, из 1295 године, и не налази се на територији тадање српске, већ охридске архиепископије. На територији српске архиепископије недостају подаци за многе цркве ХІІІ-ог века, на пример за Жичу, Пећ, Морачу, Вољавац, Градац, Давидовицу, па је немогуће пратити детаљне промене у одејанију наших архиепископа и успоставити хронологију свих промена.

У Византији, сакос се изгледа јавља у IX-ом веку. Међутим, све до ХІІІ-ог века, то је изразито парадна одећа коју патријарх добија од самог владара и носи је само о великим празницима, о Ускрсу, Божићу и Духовима.⁹⁴ Тек од ХІІІ-ог века сакос постаје редовно одејаније патријарха. Судећи по подацима које пружа живопис чини се, да је сакос у Србији постао редовно архиепископско одејаније тек првих година XIV-ог века. Тако су обучени сувремени архијереји у Жичи, Грачаници, Дечанима, а тако је убучен и свети Сава на свим својим портретима XIV-ог века.

Најстарија датирана претстава сакоса на нашем живопису, она на архиепископу Константину Кабасиласу у Богородици Перивлепти у Охриду, има веома крупне равнокраке крстове који, у свега четири реда, испуњавају целу видну површину сакоса до висине груди. Временом крстови се смањују, а број њихових редова се повећава. Већ у Жичи, светом Никити и Грачаници, срећемо сакосе са по пет редова крстова до висине груди. Ова тенденција ка смањењу крстова и повећању броја њихових редова све је јаснија што се дубље залази у XIV-и век. На фигури св. Саве у Пасачи већ има девет редова крстова. Усто, двадесетих година XIV-ог века, упоредо са овим типом декорације сакоса, јавља се и други са ситнијим крстовима у медаљонима (црква светих Апостола у Пећи).

Архиепископ у светом Петру у Бијелом Пољу, одевен је у најстарији тип сакоса: свега четири реда крстова декоришту сакос до висине груди. Он једини од свих наших архијереја носи сакос чији су крстови богато украсени бисером и драгим камењем. Овакви, јако богати сакоси, веома су ретки у нашем живопису. Свети Сава у Богородици Љевишијој, живописан у свечаној групи Немањића на западном зиду унутрашњег нартекса, претстављен је у богатом сакосу украшеном

попрсјима светитеља у медаљонима. Слично раскошно одејаније носи и патријарх у свечаној портретној композицији у цркви светог Димитрија у Пећи. Могуће је, да су ово претставе оних парадних сакоса, о којима је мало пре било речи, а које су византиски цареви поклањали цариградским патријарсима, а вероватно и наши владари, по угледу на њих, српским архиепископима.

Пошто је живопис, јужно од западних врата Петрове цркве, са преставама архијереја, идентичан живопису северно од врата, где је живописан храмовни светац и непознати ктитор, и претставља једну целину, јасно је да не може припадати крају ХІІІ-ог или почетку ХІV-ог века, како су то претпоставили А. Соловјев и Ј. Ковачевић. У њему се појављује портрет српског архиепископа и то у сакосу. С друге стране, с обзиром на одело ктитора и старији облик сакоса који носи архијереј, исто тако је очигледно, да се ова целина не може ставити ни у средину или чак у другу половину ХІV-ог века, како је то претпоставио Г. Мије.

Пошто ни одејаније архијереја, ни одело ктитора, не одговарају до сад предложеним датирањима, треба ово питање претести изнова.

С обзиром, да је црква светог Петра била епископско седиште, три архијереја, насликана на јужном делу западног зида њеног нартекса, биће да су свакако портрети наших црквених велигодостојника. Два последња, уз јужни зид, судећи по фелонима које носе, несумњиво су епископи, и то, свакако хумски епископи. Они се јављају на овом месту у светопетровском живопису, онако исто, као што се и по другим епископским седиштима, (Ариље, Богородица Љевишка, Пећ, Грачаница, Лесново), из идентичних разлога, у нартексима, сликају портрети епископа који су се налазили на челу тих цркава. Трећи архијереј, насликан крај самих врата, одевен у сакос, сигурно је, како је то већ раније речено, архиепископ. Највероватније је, да двојица епископа претстављају оне хумске епископе, који су столовали у самом светом Петру. С обзиром, да је хумски епископ Сава, потоњи архиепископ Сава II, учествовао, не само у обнови хумског властелинства и преношењу столице хумске епископије из Стона у свети Петар на Лиму, већ, како смо видели, и у изградњи репрезентативније епископалне грађевине, најлогичније је, да, у лицу живописаног архиепископа у светом Петру, треба претпоставити његов лик. Ово би значило, да овај живопис треба датирати у време његовог архијепископовања, т.ј. између 1264 и 1271 године. Тешко ју за овакво датирање, претставља чињеница, да је архијепископ обучен у сакос. Судећи по ариљским фрескама, редовно одејаније наших архиепископа, још крајем ХІІІ-ог века, као да је био полиставрион. Међутим, изузетно богати сакос, који носи архиепископ у светом Петру, изгледа да би могао бити и парадни сакос, мада немамо директних података да је он код нас употребљаван у ХІІІ-ом веку. Али, да је био у употреби, индицира портрет Саве I у свечаној портретној композицији у Богородици Љевишијој. У прилог претпоставке, да је архијереј у светом Петру вероватно приказан у парадном сакосу, говори и то, да је Сава II био брат краља Уроша, који је први почeo да носи византиско царско одело код нас, и сасвим је могуће, да је, доследан у подражавању византиских царева, краљ Урош и своме брату, врховном поглавару српске цркве, даровао парадни сакос, како су то чинили византиски цареви цариградским патријарсима.

Већ смо подвукли, да је најближа аналогија за сакос архиепископа из Петрове цркве, онај који носи Константина Кабасиласа у Богородици Перивлепти у

⁹⁴ Лазар Мирковић, Православна литургија, I, Сремски Карловци 1918., 130.

Охриду. — Међутим, треба подвући, да је то у ствари његов посмртни портрет. Константин Кабасилас је управљао Охридском архиепископијом од 1255 до 1260 године. Како нема сачуваних других примера, данас је немогуће рећи, да ли је сликар насликао Константина Кабасиласа у одејанију какво је он носио, или какво су носили сувремени охридски архиепископи, јер су средњевековни сликари повремено радили и на први и на други начин. Оно што, међутим, свакако треба подвући, је чињеница, да сакоси, и у Богородици Перивлете и у Петровој цркви, одговарају, стилом и схватањем декорације, монументалном живопису почетка друге половине XIII-ог века. Сакоси, какве носе наши архијереји у првој половини XIV-ог века, који су украшени мањим крстовима у више редова, одговарају опет општем духу схватања декорације свога времена: све се смањује у размерама, а истовремено уноси се више детаља. У општем схватању декорације, монументални сакос из Богородице Перивлете, као и онај из Петрове цркве, већ крајем XIII-ог века, делују анахронично. Необично је, да се први датирани сакос, јавља тек 1295 године, а да већ око 1308 године долази до промене његова украса. Необично је, да готово одмах, непосредно по појави овог одејанија, долази и до његових промена. Одејанија архијереја, са свом симболиком коју су садржавала, нису могла бити тако једноставно подложна променама „моде“, и укуса. Требало је времена да се један облик изживи да би се осетила потреба за променом, а исто тако требало је времена, да се и потреба за променом реализује.

По стилу, сакос, непознатог архиепископа Петрове цркве, припада монументално схватању декорацији која је карактеристична за наше сликарство XIII-ог века. Стога, и ако не располажемо ни сликаним ни писаним подацима о повременој употреби парадних сакоса у XIII-ом веку, податке које пружа стил, не можемо мимоиди. Ослањајући се на њих, можемо претпоставити, да је у Петровој цркви живописан један наш архиепископ друге половине XIII-ог века, најпре архиепископ Сава II, брат краља Уроша.

С обзиром на ову претпоставку, двојица хумских епископа, који су претстављени у овој иконографској целини, били би они хумски епископи, који су столовали у цркви светог Петра после Савиног избора за архиепископа. Како смо видeli, само за хумског епископа Николу, који се као последњи помиње у пљевальском поменику (што значи да је умро пре 1284 до 1292 године), сигурно је, да је резидирао у светом Петру. Пошто се не зна, када је Никола дошао на положај хумског епископа, и како се не зна ни место Савино у редоследу хумских епископа, то је могуће, да су у светом Петру претстављани или Неофит и Никола, с тим да је Никола живи хумски епископ у тренутку живописања, или Методије и Неофит, у ком би случају Неофит био владајући хумски епископ.

Међутим, ако искључимо могућност да се код нас парадни сакос употребљавао у XIII-ом веку, с обзиром, на непостојање писаних помена и сувремених ликовних претстава, и ако податке стила занемаримо као недовољно поуздане, онда би датирање ових фресака требало померити до у последње године XIII-ог века, или у прве године XIV-ог века, т.ј. у време, када се, прво код охридских, а потом и код наших архиепископа, јављају прве датиране претставе архијереја у сакосима место ранијих у полиставрионима. Дубље се у XIV-и век не би могло ићи, с обзиром, да је сакос, који носи архијереј у Петровој цркви, најстарији облик сакоса какав се више не среће ни крајем прве деценије XIV-ог века.

За период од 1264 године, т.ј. од датума избора Савиног за архиепископа, до почетка XIV-ог века, располажемо сигурним подацима, само о тројици хумских епископа: о Николи, чија је смрт забележена на доворнику Мирослављевог портала, о Јевстатију, који се помиње 1299 године, и о Јовану, чији једини помен пада у 1305 годину.

Како су у Петровој цркви претстављена само два епископа, то би овај живопис, ако гледамо проблем са овог аспекта, морао настати пре 1305 године, када се већ јавља подatak о Јовану, као сигурно трећем хумском епископу који је столовао у светом Петру после епископа Саве. Из наведеног би произилазило, да су у Петровој цркви могли бити живописани и хумски епископи Никола и Јевстатије, који би били и једина два хумска епископа у другој половини XIII-ог века после Саве.

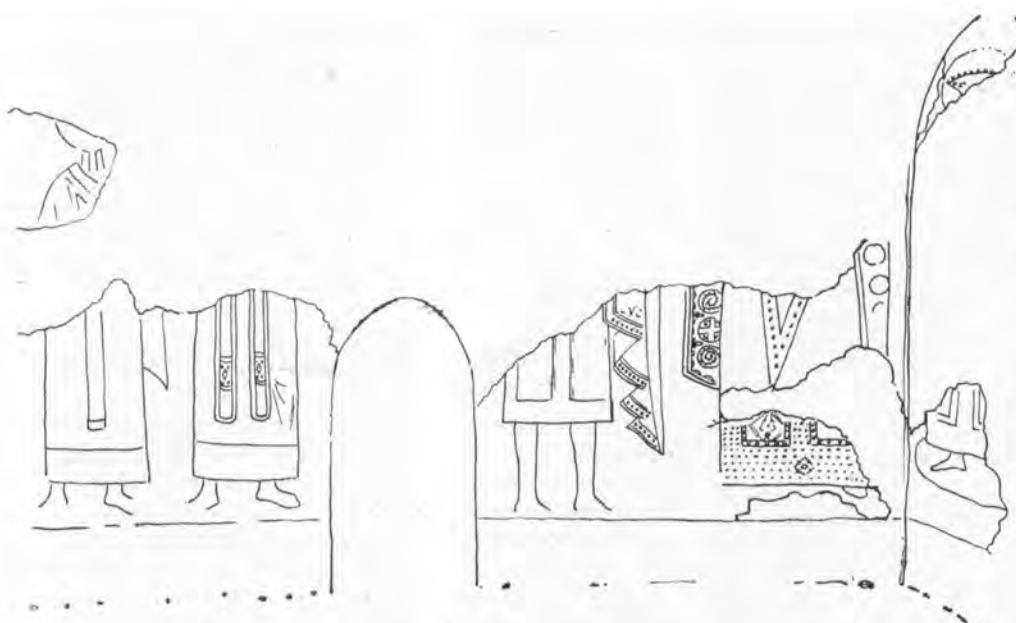
Међутим, подвлачим, да ово касније датирање не одговара ни стилу декорације на архиепископовом сакосу, ни оделу ктитора.

До сада је у науци, без икакве ограде, лик ктитора у светом Петру сматран као портрет хумског кнеза Мирослава. То се чинило и онда када се претпостављало да је сувремен, па и онда када се мислило да је каснији.

Међутим, против ове идентификације говоре два важна момента. Први, да је ктитор одевен, као што смо видели, у старији тип владарског одела, што не би одговарало вазалном односу Мирослављевом према Првовенчаном и јасној дистинкцији одела по чиновима у средњем веку; и други, да модел цркве коју приноси ктитор не претставља Мирослављеву грађевину већ касније репрезентативно епископално седиште хумске епископије друге половине XIII-ог века.

Према томе, вероватније је, да је овде наслikan ктитор XIII-ог века, који у рукама држи модел оне грађевине која је његово дело.

Из ранијег излагања се види, да су и историска и археолошка анализа комплекса Петрове цркве, довели до истих резултата и показали, да је до претварања Мирослављеве придворне цркве у репрезентативно епископално седиште дошло у време владе краља Уроша и његовог брата Саве, и да је, вероватно, извршено баш од њих. Ове околности би говориле за то, да би ктиторски лик могао претстављати и самог краља Уроша. Међутим, ни ова идентификација не остаје без примедби. Тешкоћу чини баш одело ктитора. Упозорио сам већ, на основу сачуваних портрета у Сопоћанима, Вольавцу и Градцу, да је Урош био први од наших владара који је почeo да носи византиско царско одело, да је био први који је прекинуо са старијим и једноставнијим начином одевања које срећемо код његових претходника. Истина, ми не знамо када је он то учинио. Ни један од наведених споменика није тачно датиран. Могло би се претпоставити да је и Урош извесно време носио исто одело као и његови претходници, и да је тада и настало овај портрет у светом Петру, али како у том случају објаснити присуство свечаног сакоса на архиепископу? Вероватнија је друга могућност, да је Урош овде наслikan пошто је свргнут с власти и пошто се повукао у Хум. Као бивши краљ он више није могао носити дивитисион, али је могао да носи старију, мање репрезентативну владарску ношњу, која се у тај мах у Србији јасно разликова од краљевске. Наиме, од шесетних година XIII-ог века овакво одело, које посебно карактерише специјално кројена хламида, носе само синови краљеви: у Сопоћанима само Милутин, а у Ариљу оба Драгутинова сина. Очигледно, да овај део одела губи на значају, с обзиром на улогу коју је имао у првој половини XIII-ог века, мада је и касније у употреби, али само у кругу оних, који су владару и престолу

Сл. 23. Декорација северног зида нартекса: свети Кузман, Дамјан и остаци трију владарских фигура (последња је на источном зиду нартекса) — Fig. 23. Décoration du mur nord du narthex: Sts Cosme et Damien et les restes de trois figures des souverains

најближи. Усто, и присуство двоглавих орлова на ктиторском портрету у светом Петру, који су тако карактеристичан мотив за ранија краљевска одела Стевана Првовенчаног, Радослава и Владислава, а који се не налазе на хладима краљевића, оправдавају претпоставку, да је у Петровој цркви могао бити насликан свргнути краљ. У том случају, црква би била живописана око 1276 године, а лик архиепископа би могао бити, било посмртни портрет архиепископа Саве II, (који је умро већ 1271 године), било портрет владајућег архиепископа Јоаникија I. Јоаникије је, у сукобу Урошевом са сином Драгутином, енергично стао на страну старога краља и после његовог пораза, повукао се исто тако у Хум.

Све у свему, у недостатку јасних и одређених материјалних података, ово су ипак само вероватне комбинације. Из досадашњег излагања једно је остало сигурно: декорација нартекса датирана је, ктиторском композицијом и портретима архијереја, сигурно у шире временски размак од 1264 до 1305 године.

На крају, да упозорим на још једну околност. И у Мирослављевом дедикационом натпису и у Урошевој лимској повељи, помиње се само свети Петар као патрон цркве. Исто тако и у донаторској композицији о којој је до сад било речи, приказан је само свети Петар као патрон цркве. Међутим познији извори који се односе на овај споменик, позније повеље, и она краља Милутина, и она краља Стевана Дечанског, као и повеља краља Душана, помињу као црквене патrone, било *свейе апостоле*, било *апостоле Петра и Павла*. Пошто су владарске хрисовуље државоправна акта, сигурно је, да већ од времена краља Милутина стара црква светог Петра делимично мења свога патрона: јер се уз светог Петра као црквени патрон помиње и свети Павле, или се сматра да је црква посвећена апостолима у целини. У средњевековној Србији Немањића, специјално од краја XIII-ог века, не постоји издвојен култ апостола Петра, он се редовно утапа у култ или врховних апостола Петра и Павла као претставника свих апостола или у култ Апостола као целине. — Пошто је сигурно, да је од Милутиновог времена (а свакако од времена када је издао нову повељу Светом Петру) званично црква у Бијелом Пољу

била посвећена апостолима, неминовно је да би се ова промена морала појавити и у живопису ктиторске композиције да је он настао као сувремен овој промени. Већ сликар Милутинове обнове морао би и да слика апостоле Петра и Павла као патrone цркве.

Од живописа који се стилски везује за ктиторску композицију и декорацију прве зоне западног зида, сачували су се у нартексу још неки мањи остатци. На северном зиду западно од врата која воде у северну кулу, живописани су, судећи по остатцима одела, свети врачи Кузман и Дамјан (сл. 23). Источно од светих Врача налазе се две фрагментоване фигуре, од којих лева, судећи по оделу, вероватно младића, окреће леђа вратима и за-

падном зиду, тј. ктиторској композицији, — и као да се обраћа лицу испред себе, који претставља владара. На источном зиду, у наставку ове нове портретне композиције, очувао се остатак фигуре једне владарке, која седи на престолу, а ноге су јој положене на порфирни јастук. Док се ова композиција једва разазнаје остала декорација источног зида нартекса потпуно је пропала. Да ли се крај владара налазио још који лик, да ли је био један или више ликова, сада се не може рећи. И на основу непрецизних контура и детаља очуваних делова, не може се нешто одређеније закључити, јер су подаци и недовољни и непотпуни. Можда би се смело предпоставити да лик владарке претставља краљицу Јелену Анжујску која је после Урошевог свргнућа добила Хум на самосталну управу. Али ова хипотеза за сад нема никаквих конкретнијих доказа. Сvakако да има вероватноће, ако је у нартексу престављен свргнути краљ Урош, да је и лик владарке најпре лик његове жene која је тим крајевима владала. Композиција је у дерутном стању, па се на основу стила не може ништа одређеније рећи, али се ипак чини, да и она припада истом слоју на коме се налазе портрети архијереја и ктиторска композиција. С тим у вези упозоравам, да се у североисточном углу нартекса сачувао фрагмент другог млађег слоја фресака. Фрагмент се налази изнад портрета владарке и покрива слој на коме је насликан портрет владарке. Међутим, он сам је сувише мали да би се на основу њега могао датирати тај некадашњи млађи слој живописа у нартексу Петрове цркве. Чини се ипак највероватније да он припада истој преправци којој припада и композиција Хода на Голготу. Она се налази на западном зиду. Овај живопис, по својим ликовним квалитетима, не може да се веже за живопис прве зоне: стилски је несумњиво млађи, и везује се за декорацију наоса, која припада Милутиновом времену. Од композиције се назиру делови: Христа, који има везане руке, води један војник, док га други гура. Ова композиција почиње да се слика по нашим црквама тек од краја XIII-ог века.

И по овим, незнатним остатцима живописа нартекса, очигледно је, да је декорација била одабрана с обзиром на карактер који је ова црква добила постав-

Сл. 24. Непознати св. јакон — Fig. 24. Un saint inconnu

ши епископско седиште. У таквим црквама редовно су сликали епископи који су столовали у њима, као и одабрани врховни црквени поглавари. Најзад, за њихову декорацију су карактеристичне и преставе црквених сабора (Света Софија у Охриду, Богородица Јевишка у Призрену, Ариље, свети Димитрије у Пећи), чија симболика резимира смернице и улогу оваквих црквених седишта. Ове композиције могле су се налазити у нартексу Светога Петра, али с обзиром да је у њему пре био претстављен циклус Страдања, вероватније је, да су се композиције васељенских сабора налазиле у срушеном спољњем нартексу.

И у самој цркви живопис је тешко оштећен. Пошто још није сасвим очишћен, о њему се могу дати само основни подаци.

Приземна зона је углавном уништена, делимично се сачувала на западној страни дверилице, у пролазу који је водио из цркве у новодозидану капелу. На том месту се налази, већ раније поменут фрагмент насликане беле завесе са црвеном преставом двоглавог орла. Остатак приземне зоне има и на источnoј страни југоисточног пиластра. Сачуван је само горњи, завршни део, са мотивом шаховског поља у врху и цртаном имитацијом мермерне оплате у нижим партијама. Најзад, већи фрагмент приземне зоне налази се на доњем, зазиданом делу југоисточне нише у апсиди, и био је украсен имитацијом завесе са стилизованим флоралним мотивом разврежале и разцветале лозице.

Од мотива, који су се очували у приземној зони, свакако је најкарактеристичнији мотив двоглавог црвеног орла на белом позају. Овај мотив је у приземној зони изузетан и јавља се код нас само још једанпут: у унутрашњој припрати Богородице Јевишке у Призрену, под портретима Немањића. Он се, очигледно, уклапа у целину портрета живих и мртвих владара владајуће куће. То је иста мисао, којој се повиновао и нагорички сликар, стављајући двоглавог орла на јастук на коме стоји краљ Милутин. Према томе, са-

свим је могуће, да је и у Петровој цркви, овај мотив пратио владарски портрет, да је тај мотив, бар у Милутиново време сматран најадекватнијим изразом и симболом владарског достојанства, те да је на овом месту био живописан, вероватно, баш сам краљ Милутин.

Појава мотива шаховског поља над плочама које имитирају мермер, је мотив који се не јавља пре почетка XIV-ог века. У оваквој стилизацији, каква је у Петровој цркви, он је чешћи на споменицима прве четвртине XIV-ог века.

Најмање је карактеристична појава завесе укraшene флоралним стилизованим орнаментима. Она се јавља у широком временском раздобљу.

Од фигура прве зоне, сачувао се само оштећени лик светог Ђакона, вероватно светог Еупла, или светог Романа. Овај лик се налази у олтару, на јужном делу источног зида (сл. 24).

У другој зони, у олтарској конхи, је Богородица шира од небеса, између два архангела који јој се дубоко клањају. Композиција је јако оштећена, сачуване су само горње партије са главом Богородице и нагнутим архангелима.

На јужном делу источног зида олтарског простора, налази се оштећена престава Богородице из композиције Благовести. Богородица седи на престолу са наслоном, телом се лако покренула улево и само главу покреће према архангелу. Десна рука јој је на прсима, а длан је окренут у поље. На идентичном престолу,

Сл. 25. Богородица Благовести — Fig. 25. La Vierge de l'Annonciation

готово идентично третирана, је и Богородица у композицији Благовести у Краљевој цркви у Студеници (сл. 25).

Леви део композиције Благовести, са претставом архангела Гаврила, потпуно је уништен.

У наосу су пропале све композиције друге зоне, како на северном, тако и на јужном зиду, једино су се на западном зиду очували фрагменти композиције Успења Богородице, и то само горњи делови. У врху централног дела Успења, сачувао се траг округле све-

Сл. 26. Детаљ композиције Вазнесења у своду олтарског простора — Fig. 26. L'ascension (detail)

тлосне мандорле у којој су још видљиве само главе Христа и једног анђела. Лево и десно од мандорле, су капљолики облаци, у којима анђели доводе апостоле на Богородичину сахрану. Они су, по својој ликовној обради и стилизацији, веома слични онима у Кра-

љевој цркви у Студеници. Са леве стране, сасвим уз мандорлу, сачувао се остатак и једног од епископа који у XIV-ом веку редовно прате композицију Успења.

Трећа зона живописа већ прелази на сводове и лукове.

Сл. 27. Анђео — детаљ композиције силаска у Ад — Fig. 27. L'ange, détail de la composition „Descente aux enfers“

У олтарском простору, на јужном зиду, делимично је сачувана композиција Рођења. Пропао је цео доњи и централни део: Богородица на постели, купање детета и замишљени Јосиф. Сачувана је у горњем делу, десно у врху, сцена разговора пастира и анђела и, десно у врху, претстава три анђела који гледају пут небесне зраке. Из ањеља, сасвим у углу, десно горе, је допојасна претстава пророка са развијеним свитком. По преосталим деловима планине, чији се врх пење у центру композиције скоро до малог сегмента неба, има се утисак, да је сцена била, бар у свом централном делу, који је врло карактеристичан, скоро идентично решена као у Краљевој цркви у Студеници. Као да је само направљена инверзија у смештају сцене разговора анђела и пастира, и групе анђела.

Композиције треће зоне, на јужном и северном зиду трансепта, као и у целом јужном делу свода, су пропале. Сачували су се остати композиција на своду, у северном делу. Источно је Вакрс Лазарев, а западно Преображење.

У Лазаревом вакрсевљу, у центру композиције, као и обично, је Христос. Код његових ногу назире се једна жена: Марта или Марија. Испред Христа је група Јевреја, а пред њим радник у црвеном оделу. У каменом саркофагу, сасвим десно, седи Лазар.

Композиција Преображења је компонована, изгледа, на уобичајен начин, још је под кречним скулптуратом.

У западном травеју, декорација јужног зида и свода је пропала. На северном зиду делимично је откривена, приликом конзерваторских радова, композиција Силаска светог Духа, која је оштећена у доњем делу. Као и обично, у овој композицији, апостоли седе на полуокружној клупи. У центру композиције, при дну, насликане је престава Космоса. Како чишићење живописа још није довршено, није јасно, да ли је био престављен сам Космос или и претставници људског рода.

У источном травеју, на северном зиду, налазе се остати Силаска у Ад (Бискրете). Сачувани су само врхови планина, део Христовог оргтача у центру композиције, глава једног старозаветног праведника лево од уништеног Христа, велико попрсје анђела (сл. 26), и недовољно разговетна фигура још једног старозаветног праведника, десно од Христа.

На источном зиду олтара, изнад олтарске конхе, је део композиције Вазнесења. Она се продужује и преко целе централне површине свода источног травеја, и завршава, сасвим необично, мандорлом у којој су престава Бога Оца на престолу и светог Духа над њим. Престо „от деснѹ оца“ је празан и спреман за долазак Христа. На источном зиду апсиде, у центру, престављена је Богородица. Окренута је у десно, лако је извила главу — прати синовљево вазнесење. Лево и десно од ње, насликане су два анђела, а даље, по шест апостола. Овај део композиције покорава се уобичајеној схеми. У наставку композиције, на своду апсиде, претстављена је мандорла Христова коју носе четири анђела у лету. Изнад ове мандорле са Христом, је друга, са ликом Бога-оца, у рају. Два серафима стоје иза широм отворених врата раја, у доњем делу мандорле. Између мандорле са Христом и мандорле Бога оца, је друга мања, ромбична облика, у којој је свети Дух који лети у сусрет Христу. У рајској окружој мандорли налази се уписане друга — ромбична. Лево и десно, од ове друге, при врху, претстављен је по један серафим. У самој мандорли је Бог отац, седи на ниском престолу, десно од њега је богат престо са наслоном. Преко престола је пребачена драперија, а на њу је постављено јеванђеље. Изузетно код нас, илустрован је у овом живопису, веома прецизно податак који је први забележио евангелист Марко: „А Господ, пошто им изговори, узе се на небо и сједе Богу с десне стране“. (XVI, 19) (сл. 27).

На потрубуџу лука над источним паром пиластра, налазе се фигуре пророка. На северној страни је пророк Јона (Јона), а на јужној је пророк Исаја (Исаја). Оба пророка су окренута лицем према олтару. Јона држи развијен свитак у опуштеним рукама, док Исаја десну руку диже у беседничком ставу. У темену овог лука насликан је палметни мотив у медаљону.

На потрубуџу лука над западним паром пиластра, насликане су фигуре двају пророка, које су јако оштећене. Натписи крај ликова су неразговетни, а ставови руку не дају се пратити.

У подножју лантерне, на источном и западном зиду неразвијеног трансепта, налазе се претставе Светог Убрса и Свете Керамиде, са претставом само главе Христове.

У самој лантерни, на странама, слуте се остати четворице евангелиста. Назиру се само двојица, на западној и северној страни лантерне.

Појава четворице евангелиста у подножју лантерне, индицира, да су зидна платна лантерне, била симболично тумачена на исти начин, као и зидови кујета и његови пандантифи. Како се, редовно, изнад евангелиста сликају још и пророци, и у калоти кубета Пантократор, вероватно је, да је и овде била примењена слична декорација. Ово би значило, да је лантерна морала бити висока, а на то указује и престава лантерне на моделу, а посебно, лажни забат који је фланкира.

Истом мајстору и истом живопису, припада и остатак живописа у бившој северној капели, дозиданој почетком XIV-ог века. Од те декорације, сачувана се јасно, само лик непознатог средовечног светитеља, који је живописан у првој зони живописа северне капеле, на јужној страни југозападног пиластра. Десно од главе чита се (Г)ефаниј. — На северном, делимично сачуваном зиду порушене јужне куле, над ранијим вратима, која су приликом турске преправке претворена у прозор, назиру се остати живописа са преставом великог попрсја светога Николе и малим фигурама Богородице и Христа, лево и десно од његове главе. Богородица враћа Николи одузет омофор, а Христос Богородица враћа Николи одузет омофор,

јеванђеље. Ова декорација је, свакако, припадала капели која се налазила на првом спрату јужне куле. Капела је, вероватно, била посвећена светом Николи. Свети Никола, који је, и иначе код нас био необично поштован, изгледа, да је био специјално штovan, од нашег високог клира, као светитељ архијереј. Архијепископ Данило му подиже црквицу у комплексу Пећке патријаршије, њему се обраћа на портрету у Пећкој припрати, сцене из живота светог Николе налазе се у епископским седиштима и у Ариљу, у Ђурђевим Стубовима код Берана, Богородици Љевишијој, Грачаницама, дакле, у свим епископским седиштима у којима се сачувала првобитна декорација репрезентативног црквеног центра.

И ако је живопис јако оштећен, он је стилски потпуно одређен и јасан: припада, несумњиво, првим годинама XIV-ог века. То су исте, релативно мале композиције, са много фигура, и наглашеним наративном карактером, и детаљима из религиозне литературе. Фигуре су префињене, достојанствене и одмерене у покретима, и елегантне. Пластичност ликове, пластичност за којом је сликар тежио и коју је постигао, ублажена је рафинираним моделирањем и сликарски смелом колористичком обрадом. Необичније плавозелене сенке, тако карактеристичне за фреске у Краљевој цркви у Студеници, одликују и овај живопис. У ствари, и решења композиција, и обрада фигура, и схватања односа фигура и другог плана, и подвучена пластичност рафинираних ставова, начин драпирања одела, цртеж лица и руку, као и употреба колорита, највише везују живопис цркве Светог Петра за онај у Краљевој цркви у Студеници. Па и више, има се утисак, да је у питању исти уметник. Најзад, и избор орнамената, било оних слободно сликаних, или оних ређих, у вези са композицијама и фигурама, указује на сликара Милутинових задужбина почетка XIV-ог века. Сачувани живопис, и у дозиданој северној капели, и у наосу, је стилски идентичан. А приликом археолошких ископавања у порушеном јужном параклису, установило се, да остаци фресака, и у овом простору, припадају истом стилу и истом времену. Ово значи, да је обнова цркве у почетку XIV-ог века, када су додати северни и јужни параклис, условила, после већих преправака извршених у самом наосу (пробијање врата), паралелно, обнову живописа у првобитној цркви, и живописа дозиданих делова. По стилу живописа, сигурно је, да је ова обнова извршена почетком XIV-ог века, и да је, свакако, треба везати за време Даниловог епископовања и Милутинову повељу хумској епископији.

ЗАКЉУЧАК

Анализа исторских извора, везаних директно, или посредно, за судбину цркве св. Петра у Бијелом Пољу, и закључци до којих је ова анализа довела, указали су на неколико карактеристичне фазе. Археолошко-архитектонска анализа на лицу места, учинила је ове податке конкретним, везала их је за објекат и разграничила на њему. Подаци исторских извора, добили су у археолошким налазима и архитектонским облицима свој материјални израз и поклопили се са њима.

Претпоставка Влад. Р. Петковића, А. Дерока, Ђ. Мано-Зисија, Габријел Мијеа, да је данашњи објекат резултат низа преправки извршених на Мирослављевом нуклеусу, показала се исправном, а извршеним анализама она је и тачно омеђена. Утврђен је облик Мирослављеве задужбине, убициран је првобитни сметај њеног репрезентативног портала са натписом, и

археолошки, са вероватношћу, утврђен првобитни облик крова. Дакле, установљени су основни сблици оне грађевине, која је као гробна, или придворна црква, служила Мирославу и његовим потомцима од око 1195—8 до 1254 године.

Исто тако, утврђене су и издиференциране су преправке изазване новом наменом цркве. Својство епископског седишта, које је црква добила после 1254 године, ударило је свој печат објекту. Као избором и разноврсношћу архитектонских додатака, тако и избором сцена, иконографијом, и квалитетом живописа, црква се после тога истиче. Резултати испитивања, добијени археолошким методом, анализом архитектонских података и анализом живописа (на првом месту, његових декоративних, иконографских и стилских особина), поклапају се са закључцима, које је пружила анализа исторских извора. Наша анализа исторских извора, толерира временски размак од 1254—5 до 1330—33 године, археолошка и архитектонска анализа и анализа живописа, тај временски размак само суžавају, дакле, не противрече нашем тумачењу историјских извора, већ их, напротив, потврђују.

Остали подаци, који су дати историјским изворима, нису ни археолошким ни архитектонским анализама могли бити поткрепљени на терену. Евентуалне преправке објекта, и промене у линијама његових обриса, настале у време лимских митрополита (вероватно, у склопу босанске државе), или петровских и петровско-полухерцеговских митрополита под ингеренцијом пећке патријаршије, и ако запажене, нису могле бити ни временски ни садржајно протумачене. Међутим, индикације историјских извора нису тиме изгубиле ни од своје вредности ни од своје веродостојности.

Промене настале у времену, када је црква, под Турцима, изузета од православног култа (1690 ?) и претворена у мусиманскую богомољу, више мање, не претстављају проблем. Оне су јасне.

Резултати добивених анализа уклапају петровску цркву у проблем који је већ давно уочен и постављен. Какве су биле по интензитету и по врсти везе и реципрочни утицаји између Приморја и његовог дубљег залеђа, а особито каква је била посредничка улога Хума у овим везама и размени искустава. Архитектонска решења на светом Петру, не само код поједињих детаља, већ и на објекту у целини, упућују на Приморје, одређеније: на Пељешац и Стон: Богородицу Стонску, на Мљет и Богородицу Мљетску. Сродност између декоративне пластике нађене у петровској цркви и неких фрагмената нађених на Пељешцу, посебно у Стону, је нарочито значајна. Даља испитивања, у овом смислу, унеће, свакако, више светlosti у овај проблем. Најзад, и везе Мирослављевих претходника са бенедиктинцима, које су забележене у историјским изворима, могле су се одразити и на архитектури и на декоративној пластици на подручју под њиховом влашћу. А ни улогу барске ни сплитске надбискупије не треба занемарити.

Као целина, са свим додградњама, преправкама и рушењима, црква светог Петра у Бијелом Пољу је веран и сугестиван докуменат необично комплексних, изузетних и ћудљивих историјских услова у којима је живео и у којима се развијао овај крај Хума, и не само он, већ и наш народ уопште у овом периоду. Као таква, она у смислу археолошког говора, јер региструје скоро све историске етапе, каже највише. И то је највећа, сасвим особена, вредност овог споменика.

Радivoje ЉУБИНКОВИЋ

LA SEGNEURIE EPISKOPALE DE HUM ET SAINT PIERRE A BIJELO POLJE

L'analyse des sources écrites, mentionnant l'église de Saint Pierre au bord du Lim, amène l'auteur du présent article à la conclusion, que l'église de St. Pierre a été terminée entre les années 1195 et 1198—1199 et que les données de la châtre, dite, la châtre de Lim, (d'après laquelle Stevan Prvovenčani a confirmé la charte de Miroslav se rapportant à la fondation de l'église, contestées dernièrement), sont authentiques. L'église, de même que les biens qui lui étaient accordés, se trouvaient entre les mains des descendants du prince Miroslav jusqu'à 1254—1255, en qualité de propriété privée; en 1254, après la trahison de Radoslav, petit-fils de Miroslav, ces biens ont été confisqués par le roi Uroš et rattachés aux biens de l'évêché de Hum. Après 1254—1255, le siège de l'évêché de Hum qui se trouvait jusqu'alors à l'église de la Vierge à Ston, fut transféré à l'église de Saint Pierre sur le Lim. Les évêques de Hum résidèrent à Saint Pierre jusqu'à 1330—1333 date à laquelle l'évêché de Hum paraît avoir été aboli. L'auteur en arrive à cette conclusion, analyse faite de deux contrats (le premier de 1333, le deuxième de 1334) du roi Dušan avec Dubrovnik au sujet de Ston, ainsi que d'une charte du même roi, par laquelle il dédiait en 1343 certains biens à l'église de St Pierre et à celle-ci n'est mentionnée qu'en tant que monastère et non plus comme siège d'évêché. Au début du XVe siècle l'église de Saint Pierre redevint siège d'un nouveau centre ecclésiaste, centre des métropolites de Lim. Il paraît justifié d'admettre que cette métropole fut fondée dans le cadre de l'état de Bosnie. Les sources ultérieures ne la mentionnent déjà plus. Les dernières données sur cette église proviennent de l'époque de la restauration du patriarchat de Peć et se trouvent dans les sources contemporaines du XVIe—XVIIe siècles où l'église est mentionnée en tant que siège de l'évêché „petrovsko-poluhercegovačka mitropolija“. Après 1690 l'église de Saint Pierre a été transformée en mosquée, et l'évêché de St Pierre de même que celle de Budimlja furent rattachée à l'évêché de Raška.

Au cours des recherches exécutées sur l'architecture de l'église de St Pierre on a identifié les formes de l'édifice primitif de Miroslav, à plan rectangulaire avec pilastres, trois travées, une abside rectangulaire et une construction de toit semblant indiquer un édifice à trois nefs a cet édifice on ajouta plus tard, sous le règne du roi Uroš, au moment quand l'église devint siège épiscopal, deux tours, un narthex à étage et un exonarthex. Durant le règne du roi Milutin, selon toute apparence entre 1317—1321,

on ajouta à la façade sud un annexe rectangulaire et, au nord du bâtiment de Miroslav, une chapelle. Des alterations ultérieures, correspondant à l'époque des métropolites de Lim, n'ont pas pu être identifiées. Les alterations faites par les Turcs sont cependant plus visibles. C'est alors qu'on a démolie la tour méridionale, l'annexe sud, le mur entre le narthex et le naos (mur occidental de la façade de l'église de Miroslav), ainsi que la chapelle nord. La tour septentrionale fut transformée en minaret. Sur la façade nord on ajouta une „mafileta“, où fut transporté le portail de Miroslav, placé jusqu'alors sur le mur sacrifié qui se trouve entre le narthex et le naos. Devant la mafileta on construisit un portique — la sofe.

Au cours des fouilles on découvrit également des fragments de sculptures décoratives, dont certains appartiennent à l'église de Miroslav ou à son époque. Deux fragments sont probablement plus anciens. Par leur technique et leur décoration il seront à appartenir aux œuvres semblables du Xe—XIe siècles, peut-être même à l'édifice dont les fondements ont été constatés, lors des fouilles, sous l'église de Miroslav.

Des peintures murales apparemment rapprochées à l'époque de Miroslav ne s'est conservé qu'un petit fragment qui se trouve sur le mur nord de la travée ouest. Des peintures murales visibles aujourd'hui on discerne deux couches appartenant à deux périodes différentes. Sur la partie sud du mur ouest de l'ancien narthex se trouvaient représentés trois évêques: c'est à dire deux évêques et un archevêque. Jugeant d'après les restes imprécis il est possible de supposer que des portraits des évêques de Hum y étaient représentés. L'archevêque est probablement Sava II. Au nord du mur ouest se trouve la composition représentant le donateur. Il est probable qu'il ne s'agit pas du prince Miroslav, étant donné que le donateur porte dans ses mains le modèle de l'église sous les formes que l'édifice acquis seulement sous le règne du roi Uroš. La décoration de l'église proprement dite appartient en entier au règne du roi Milutin, c'est-à-dire à la restauration de l'évêque Danilo. Les qualités stylistiques et artistiques de cette peinture rappellent celles de la décoration picturale de la chapelle du Roi à Studenica — l'église de Milutin. Les peintures appartiennent donc en partie au XIIIe (narthex) et en partie à la seconde décennie du XIVe siècle (naos), plus exactement à l'époque entre 1317 et 1321, où Danilo résidait à Saint Pierre.

R. LJUBINKOVIĆ

О НЕКИМ НАШИМ ГРАДИТЕЉИМА И СЛИКАРИМА ИЗ ПРВИХ ДЕЦЕНИЈА XIV ВЕКА

При проучавању стваралачког рада наших средњевековних градитеља и сликара вальа, у општем оквиру живота који се у то доба развијао на нашем тлу, поћи са двеју основних, изворних позиција. Пре свега поћи од дела која су за собом оставили, — грађевина, зидног сликарства, икона и минијатура, — а затим, једновремено, и од писаних докумената која се на њихов рад односе, било да податци које у овим последњим налазимо потичу од њих самих, или од неког другог лица. Судећи по броју и разноврсности уметничких споменика који припадају нашем Средњем веку и њихов је број морао да буде прилично велики. Но о њиховим личностима ми знамо релативно мало. При томе, захваљујући недавно публикованој студији проф. Св. Радојчића¹, ми данас располажемо, поред свих примедби које се овом раду могу учинити² даље обухватнијим прегледом делатности наших средњевековних сликара, — оних чија су нам имена позната, — од онога што знамо о личностима наших неимара, чија имена засада остају још увек расута по разним, у ову сврху још недовољно искоришћеним документима. У очекивању да се неко, нарочито неко од наших млађих научних прегалатаца, лати и овог озбиљног задатка, задржаћу се овде само на једном од питања која се у овом оквиру постављају, на личностима, на њиховом раду, као и на њиховом узајамном односу, неких од наших градитеља и сликара са почетка, односно из првих деценија XIV века. Имена неимара и живописаца о којима ће бити речи, нашој су науци већ позната. Но, чини ми се бар, нису биле до сада искоришћене све могућности за њихово још свестранije проучавање, па према томе и за одређеније тумачење њихових дела.

Чврни проблем који при том вальа разрешити, намеће се, мислим, у одређивању узајамних односа градитеља и сликара Богородице Љевишике у Призрену, као и односа ове последње према неколиким другим споменицима са краја XIII, односно из првих деценија XIV века.

Претпостављено је већ раније да је Милутин само обновио цркву Богородице Љевишике, 1307 год.,³ а арх. С. Ненадовић недавно је показао да је при том централни крстообразни део утрађен у остатке једне старије тробродне базилике.⁴ Што се живописа тиче, сам

старијег слоја у храму, који С. Радојчић упоређује са флорентинским сликарством из 1270-их година,⁵ или који би могао да буде и старији, постоје и значајни остатци фресака како у самом храму тако и у спољној припрати, па и у кули-звонику. Проф. Радојчић мишљења је да је живопис у храму радио сликар Астрапа⁶, док руку мајстора Михајла налази на фрескама у (спољној) припрати.⁷ У својим разматрањима он долази до закључка да Астрапа претставља личност до данас нама непознатог сликара, који би једновремено био и најзначајнији уметник „Милутинове школе“⁸. Од Астрапе он одваја Михајла, кога сматра за његовог сина или нарочито омиљеног ученика. Иако је на тај начин живопис храма и спољне припрате у Љевишико диференциран, треба нарочито подврди да између њих постоји знатна разлика, нарочито у сликарској обради. — Не заборавимо најзад да се велики, познати натпис, у коме се помињу имена протомајстора Николе и протомајстора Астрапе, налази на живопису у спољној припрати.⁹ У овом натпису има чак извесних индикација на основу којих би се смело претпоставити да га нису писали ни Никола ни Астрапа већ неко треће лице, чије је име могло бити на kraју оног дела који је уништен, а који је био још два пута толико дугачак колико онај који је очуван. Тако завршне речи у седмом реду треба, чини ми се, читати не као **кои ми є давано** већ као **коими є давано** при чему би се реч **коими** односила на меру (кабао), којом је раније (?) одмеравано брашно и храна протомајстору Николи и протомајстору Астрапи, што би значило да истом мером треба исплаћивати и сликаре који су радили на живопису спољне припрате. — А када је већ реч о натпису додајмо још да у трећем реду неодређене речи треба читати као **џо є даф(оваль) гъдъ(господь?)**

Биле би то основне чињенице које се односе на Љевишику.

Да их анализирамо.

У натпису се Никола и Астрапа помињу као протомајстори који су цркву зидали и пописали. Речено је то у двојини, а облик „зидала и пописала“ везује се свакако за два протомајстора. Професор Радојчић закључује на основу овог натписа да је Никола подигао цркву, а да ју је Астрапа живописао.⁸ Ако би то тумачење било тачно онда би то код нас био први и једин-

¹ Мајстори старог српског сликарства, — издање Археолошког института САН, Београд, 1955.

² Б. Бошковић, Билтен Универзитета у Београду, 35, март 1956, 23; Д. Коцо, Зборник Археолошког музеја у Скопљу, 1956, сеп. от. № 8; — R. Ljubinković, Naše starine, IV, 1957, 190.

³ Б. Бошковић, Старинар, VII, 1932, стр. 113.

⁴ С. Ненадовић, Старинар, НС V—VI, 1957, стр. 205.

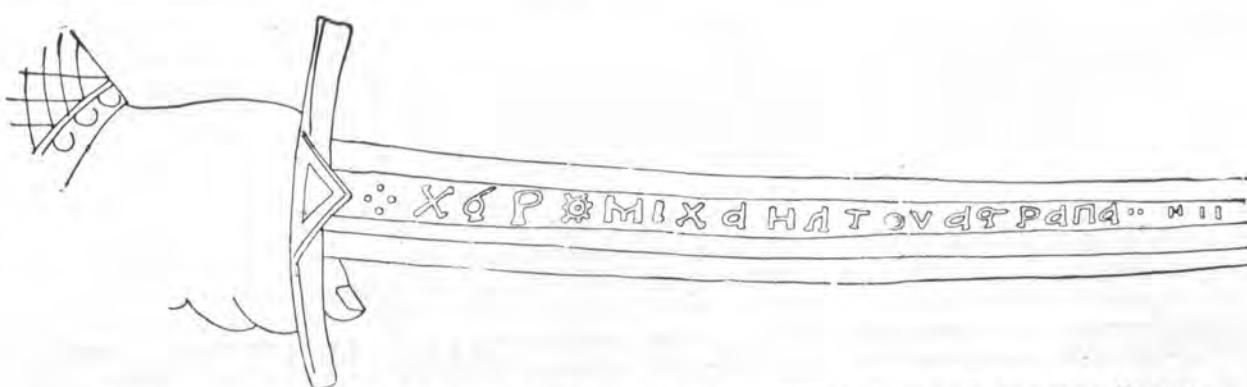
⁵ Мајстори... стр. 27.

⁶ ibid., стр. 21.

⁷ ibid., стр. 26.

⁸ ibid., стр. 19, сл. 12.

⁹ ibid., стр. 19.

Сл. 1 Натпис са именом Михајла Астрапе на мачу св. Меркурија у цркви Богородице Перивлепте у Охриду. —
Fig. 1 Inscription avec le nom de Michel l'Astrape, sur l'épée de st. Mercure à l'église de la Vierge Perivlepta à Ohrid.

ствени случај да се један сликар назове протомајстором.⁹ С друге стране било би веома лако могуће да је протомајстор Никола идентичан са Николом, братом протомајстора Георгија и Доброслава, који су радили на подизању трпезарије и улазне куле у Дечанима. Њима је, за њихово „...прафаботаније и овкашеније по многим црквама по срб'ској зем'ли...“ још Милутин даровао село Манастирец, што је 1330 год. потврдио Дечански а само нешто касније и Душан.¹⁰ Но у повељи се изричито каже „...прафаботаније и овкашеније“. Значи ли оно „овкашеније“ да су протомајстор Георгије и његова браћа Доброслав и Никола радили не само на подизању цркава већ и на изради живописа у њима? Мени се чини да текст баш овако треба тумачити. Не би то био код нас усамљен случај да се нађемо пред мајсторима који су једновремено и градитељи и сликари. Зар сам проф. Радојчић не помиње Карбу који је негде између 1302 и 1309 год., својим рукама „подигао, пописао и украсио црквеним красотама“ цркву св. Петке на Брегалници¹¹? — Не мање је карактеристичан и случај са архиепископом Данилом II, за кога његов биограф каже да је био и градитељ и сликар (у припрати Пећке Патријаршије).¹² Иако ово по свој прилици није тачно, иако је Данило у Патријаршији, на подизању и украсавању припрате,¹³ учествовао свакако само као послодавац и надзорник,¹⁴ текст његовог биографа показује да тада такви случајеви, да неко једновремено буде и градитељ и сликар, нису били никакав нарочити изузетак. Треба ли потсетити на то да је тога било и другде, па и касније, у доба Препорода. Сетимо се само, међу толиким другим, Микеланђела или Рафаела. — Шта би ми знали, рецимо,

о Микеланђелу као архитекти када би га познавали само по фрескама у Сикстинској капели?

Но ако је тако, ако би протомајстор Никола у Јевишићу био и градитељ и сликар, зар се то исто не би могло рећи и за Астрапу? — Јер њега, Астрапу, знамо већ као сликара, — у цркви Богородице Перивлепте у Охриду, — а ево овде, у Јевишићу, помиње се као протомајстор, то јест градитељ.

Сада нам је већ лакше да много што шта разумемо.

Налазимо се пред двојицом мајстора који су једновремено могли бити и градитељи и сликари.

У Јевишићу међутим имамо два различита живописа са краја прве деценије XIV века, један у храму и унутарњој припрати, други у спољној припрати. Живопис у храму и унутарњој припрати радио је мајстор који нема никакве везе, у погледу на сликарску обраду живописа, са сликарима групе Михајла и Еутихија, какве их знамо у Охриду, Никити и Старом Нагоричину, тамо где наилазимо на њихова имена, а и другде, тамо где можемо претпоставити да су радили.

Живопис у храму и унутарњој припрати према томе није могао да ради Астрапа, који припада групи охридских сликара. Не остаје нам отуда ништа друго до да закључимо да је тај живопис радио мајстор Никола, по свој прилици са известним бројем сарадника, а можда и са Доброславом и Георгијем.

А Астрапа? — Астрапа је са својим помагачима веома радио на живопису спољне припрате. Има за овакву претпоставку и директнијих указатеља.

Пре свега живопис у спољној припрати по сликарском третману, по боји, по тоналитету, веома је

Сл. 2. Натпис са именом Михајла Астрапе на бордуре ограђача св. Димитрија у цркви Богородице Перивлепте у Охриду. — Fig. 2. Inscription qu'on trouve sur la bordure du manteau de st. Démétrius à l'église de la Vierge Perivlepta à Ohrid, avec le nom du peintre Michel l'Astrape.

⁹ С. Радојчић, оп. cit., стр. 42; — Miklošić, Mon. Serbica, 64; — Љ. Ковачевић, Годињица Николе Чупића, III, 437.

¹⁰ Ђаничић, Животи... 370; — Л. Мирковић, Животи, 282.

¹¹ Петковић - Ђошковић, Дечани, стр. 118, 119.

сличан оном живопису у цркви Богородице Перивлепте у Охриду, који се приписује сликарку Михајлу. То је свакако и навело проф. Радојчића да изрази мисао да је Михаило могао радити на живопису у (спољној) припрати¹⁴. Ја се са оваквим мишљењем проф. Радојчића у потпуности слажем. Но ту се само може поћи и један корак даље. Натпис са именима протомајстора Астрапе и протомајстора Николе налази се баш на овом слоју фресака у ексонартексу. Ако је Никола радио живопис у храму, онда је Астрата радио по свој прилици овај у спољној припрати. Али ако је овај последњи, по својим карактеристичним особинама сличан Михајловом живопису из Богородице Перивлепте, онда су Астрата и Михајло не две него једна личност.

Застанимо овде мало.

У Охриду се Михајло потписује као Михајло Астрата. И то једном, на мачу св. Меркурија као ... Μιχαὴλ τοῦ Αστράπα (сл. 1), а на другом месту, на ограђу св. Димитрија, на доњој бордuri, као Αστράπα Μιχαὴλ, — (ωνος Αστράπα Μιχαὴλ [κεί]ρῳ γράφει) (сл. 2)¹⁵. Проф. Радојчић поделио је овај последњи натпис у два дела и одатле закључио да су Астрата и Михаило две различите личности. Међутим већ је проф. А. Ксингопулос приметио да израз Μιχαὴλ τοῦ Αστράπα (сл. 1) не значи Михајло син Астрапе, већ једноставно Михајло Астрата¹⁶.

Не долази отуда у питање само да ли у Охриду пред собом имамо два (Михајла-Астрапу и Еутихија) или три сликара, (Астрапу, Михајла и Еутихија), већ се као проблем поставља и њихов међусобни однос. — Ако би Астрата из Јевишике био отац или учитељ Михајлов¹⁷, онда више не би знали шта ћемо с њим. Проф. Радојчић покушао је да изиђе из тешкоћа до којих би нас њихов такав евентуални међусобни однос довео претпоставком о промени њиховог стила, претпоставком о њиховом „првом“ и „другом“ стилу.¹⁸ Овакво се мишљење међутим не би могло прихватити.

Како то, морали би смо се запитати, да се изузетне вредности Астрапе-, „оца“- манифестију тек у Јевишикој, негде око 1309—10 год? Његов снажан, колористички тако свеж стил не запажамо ни на једном другом живопису међу онима за које поуздано знамо да су их радили Михајло и Еутихије, па ни на онима за које претпостављамо да су на њима ова два мајстора учествовала. Не запажамо то ни на њиховим сликарским делима рађеним пре, ни на онима рађеним после Јевишике. Чак ни на фрескама Богородице Перивлепте у Охриду, на којима би, по проф. Радојчићу, постојао и потпис Астрапин. Како то да стил Астрапе-

¹⁴ Радојчић, оп. си., стр. 26. Проф. Радојчић каже истину у тексту „у припрати“, али се ово мора схватити у смислу „у ексонартексу“, пошто је живопис у самој припрати стилски у сваком погледу идентичан са оним у храму.

¹⁵ Dj. Bošković, Nouvelles Byzantines de Yougoslavie, Atti dell VIII Congresso di Studi Bizantini, vol. VIII, 1952, 94.

¹⁶ Dj. Bošković, ibid., 93, сл. 8; С. Радојчић, оп. си., сл. 16. Но проф. Радојчић овде репродукује само доњи а не и горњи део натписа, који је свакако у вези са доњим.

¹⁷ A. Xyngopoulos, op. cit., стр. 38.

¹⁸ Радојчић, оп. си., 20; — S. Radojčić, Die Meister der Altserbischen Malerei, vom Ende des XII bis zum Mitte des XV Jahrhunderst, Πεπραγμένων του θεόθουσ βυζαντινολογικού σημεδρου Θεσσαλονικης, Атина, 1954, 438.

¹⁹ Радојчић, Мајстори... стр. 25.

²⁰ ibid., стр. 21.

²¹ ibid., стр. 25 (прим. 48), 27. — Види по овом питању и R. Ljubinković, Naše starine, IV, 1957, стр. 190.

²² Нисам присталица метода идентификовавања и међусобног повезивања личности које се појављују на разним местима, у документима различите врсте, само на основу истога имена које носе. Такав метод може нас довести до тешких заблуда. Па ипак, он се не сме ни потпуно игнорисати, ако ни због чега другог,

, „оца“, „најстаријег и најугледнијег Милутиновог сликарка“²³ блесне само у Јевишикој? — Проф. Радојчић истина сматра да је Астрата-, „отац“, то јест сликар живописа у храму Богородице Јевишике радио још и у Ариљу, 1296, Жичи, 1310 и Дечанима²⁴. Ако би то било тачно, а ову претпоставку вала на сваки начин још проучити, — онда се морамо запитати како то да живопис у овим споменицима нема никакве везе ни са једним од оних на којима су радили Михајло и Еутихије.

Сасвим би други случај био ако би се прихватило да је живопис у храму Јевишике радио Никола са групом сарадника. Тада би и његово везивање за Ариље, Жичу и нарочито Дечане било далеко оправданије. Поред њега у раду на овим споменицима могла су такође суделовати и његова браћа Добротлав и Георгије. С друге стране то ослобађа развојну линију сликарства групе Михајла и Еутихија једне дигресије у Јевишикој која би нам остала потпуно необјашњена и несхватаљива.

Досадање констатације пружају нам међутим подлогу за поновно разматрање поједињих личности градитеља и сликара о којима је већ било речи.²⁵

Протомајстор Никола, можда са Добротлавом и Георгијем, видели смо то већ, није само живописао храм и припрату, већ је активно радио и на подизању Јевишике. Ово се нарочито може констатовати упоређивањем поједињих делова ове цркве, нарочито апсиде северног брода (сл. 3), са новооткривеним деловима фасаде улазног пирга у Дечанима (сл. 4).²⁶ Начин зидања веома је сличан иако је на Јевишикој изведен ситнијим материјалом. Горњи делови ове цркве, као и олтарска апсиде, нису међутим рађени на начин који се види на апсиде северног брода, тако да по свој прилици нису једновремено ни зидани. Ово тим пре што се између апсиде северног брода и суседног зида олтарског простора јасно познаје неправилни, неконструктивни састав. Морамо се зато запитати до које су мере овде узели учешћа у раду и Михајло-Астрата и његови сарадници.

Њихов случај, случај Михајла-Астрапе и Еутихија био би, посматран у целини, нешто јасније, иако ни он, материјалом којим располажемо, не може да буде расветљен до краја.

Пре свега ми познајемо један од најранијих њихових радова, — живопис у цркви Богородице Перивлепте, — данас св. Климента у Охриду, из 1295 год.²⁷ Прављене су већ и сасвим оправдане претпоставке да су обојица, или бар један од њих, могли радити и на живопису Протатона, у Кареји, на Светој Гори.²⁸

а оно да би се помоћу њега дошло до индикатора који указују на потребу даљег истраживања у одређеном правцу.

Овде зато само постављам питање да ли и какве везе има протомајстор Никола из Јевишике са сликарем Николом, који се као pictore greco појављује пре 1327 у Котору, (Ђоровић, Старинар, 1930, стр. 39)? Но како је те, 1327 год., Никола већ био мртав, онда он ни у ком случају не би могао да буде идентичан са Николом братом Добротлавом и Георгијем, који се, као жив, помиње у повељи Дечанска Дечанима 1330 год. Уколико би дакле продужили ма какво даље истраживање могућности повезивања Николе из Јевишике са Николом из Котора, што не би, чини ми се, довело ни до каквих позитивних резултата, морали би смо се претходно одрећи од повезивања Николе из Јевишике са Николом из дечанске повеље. Ова друга претпоставка изгледа међутим далеко вероватнија, иако ни она, за сада бар, не би могла да се без резерве прихвати.

²³ Петковић-Бошковић, Дечани, сл. 116.

²⁴ З. Блажић, Зборник заштите споменика културе, I, 1950, стр. 60; — Dj. Bošković, Atti dell VIII Congresso... стр. 94; — П. Милковић-Пепек, Glasnik (Музејско-конзерваторског друштва НР Македоније), I, Скопје, 1954, стр. 23; — Радојчић, Мајстори, стр. 19.

²⁵ Р. Љубинковић, Naše starine, I, Сарајево, 1953, стр. 124; — Радојчић, Мајстори, стр. 23.

Сл. 3 Детаљ источне стране цркве Богородице Љевишке у Призрену. Упореди зидање, које се види на приододатој апсиди проскомидије (десно), са оним које налазимо на улазној кули у Дечанима, (на сл. 4). — Fig. 3 La construction de l'abside postérieurement rajoutée du prothesis (à droite). Comparer avec la construction de la tour d'entrée à Dečani, (fig. 4).

Но о томе да су ове фреске по свој прилици радили Милутинови мајстори говори и Габриел Милет.²⁶ Иако их А. Ксингопулос²⁷ приписује у целини Панселиносу, на њима се опажа неколико руку. Неке композиције међутим, као и детаљи појединих глава, колико сам и сам запазио 1954 год., заиста веома личе на рад нарочито Еутихија у Охриду. Било би заиста важно ово коначно утврдити, нарочито у вези са истраживањем порекла двају охридских мајстора²⁸. — Лако је међутим могуће да су обојица радили и на живопису Хиландара, око 1303 год. Иако је овај живопис у XIX веку јако ретуширан, поједине композиције, које су тада новим слојем боје директно премазане, показују велике сличности са њиховим радом²⁹. Касније, они су израдили и живопис у Св. Никити³⁰, као и живопис у Старом Нагоричину³¹, а њихову руку осећамо и на

Сл. 4 Начин зидања улазне куле у Дечанима, на чијем је подизању радио протомајтор Георгије, са браћом Доброславом и Николом. — Fig. 4 Appareil de construction de la tour d'entrée à Dečani, élevée par le protomaitre Georges et ses frères Dobroslav et Nicolas.

фрескама у Грачаници и цркви Јоакима и Ане у Студеници³². У Нагоричину чак натпис Михајлов је у другом свом делу уништен. Судећи по томе да је име исписано само на левом краку крста могло би се очекивати да је на десном краку био надимак Астрата (сл. 5).

Но сем рада Михајла и Еутихија на живопису, нас свакако мора интересовати и могућност њихове делатности на подизању црквених грађевина. Ако је Михајло-Астрата био протомајтор-градитељ, а изгледа да јесте, могао је то бити и Еутихије. Њих двојица, можда са још неколико помоћника и ученика, формирали би по свој прилици једну радну дружину, која је подизала и фрескама украсавала поједине споменике. За такву могућност не говори нам само натпис из Љевишке. То би се могло закључити и на други начин, — пре свега међусобним упоређењем самих

²⁶ G. Millet, у једном чланку штампаном у *Revue Archéologique*, 1927, а прештампаном у преводу у СК Гласнику XXIII, 8, од 16 априла 1928, стр. 596, — каже да је до података о овој Милутиновој обнови дошао како на основу једног рукописа у Ватопеду, тако и проучавањем самог Протатона, његове архитектуре и његових фресака. — Види и његову публикацију *Monuments de l'Athos*, стр. 2.

²⁷ A. Xyngopoulos, Manuel Panselinos, Athènes, 1956.

²⁸ Претпоставка Л. Мирковића, — Πεπρωτιγμένων του θυλακούς βηγαυτιγολογικού στηνεδρίου θεσπαλονικής, — Атина, 1954, стр. 311, — да су пореклом из Цариграда тешко да би се могла прихватити. — Исти је случај и са претпоставком о могућности идентификоваша Михајла са Михајлом из Болоње, који се помиње у Дубровнику између 1313 и 1341 год., Радојчић, Мајстори, 28, 32 и даље.

²⁹ На ово указује и арх. Б. Чипан у једном још непубликованом извештају упућеном Савезном институту за заштиту споменика културе, а писаном 1954 год.

³⁰ G. Millet, Comptes rendus des séances de l'Academie des Inscriptions et Belles-Lettres, 1934, стр. 223; — Ђ. Божковић, Споменик САН, LXXXVII 1938, стр. 9.

³¹ G. Millet, L'Ancien Art Serbe, сл. 10; — В. Петковић, П. Поповић, Старо Нагоричино, Пасача, Каленић, Београд, 1933, т. XXX.

³² Ово, са извесним резервама, напомиње и Св. Радојчић, Мајстори, стр. 35. Већ је претпостављено да су Михајло и Еутихије били и сликари икона, — Мирјана Љубинковић-Ђоровић, Охридске иконе, часопис Југославија, 1953, П. Милковић-Пепек, Авторите на неколико охридски икони од XIII—XIV век Еутихије или Михајло?, — Glasnik, I, 3, Скопје, 1954, стр. 23. (Овде и ранија литература по овом питању у вези са мишљењима Д. Коцоа и М. и Р. Љубинковић). Изгледа међутим да су оба сликара радили и минијатуре. Михајло бар. Тако се међу рукописним књигама универзитетске колекције у Чикагу налази целокупна потребна документација.

четворојеванђеље са псалтиром и триодом, које је, по доласку из Хиландара у Погошко „направио“ јеромонах духовник Козма, а илустровао сликар Михајло (... *Μιχαήλ γεωγράφα πίσα...*) — H. R. Willoughby, Greek rebinding colophons in Chicago manuscripts, — Annales de l'Institut Kondakov, XI, Београд, 1940, стр. 26. — Услед недовољног познавања језика писац је у натпису реч Погошко погрешно прочитao као Погоцк, па је отуда закључуо да је и Михајло био из Погоцка (стр. 27). — Захваљујући предустрољивости Управе Универзитетске библиотеке у Чикагу добио сам неколико фотографских снимака страница овог рукописа. У њему се изгледа налазе само заглавља и иницијали. На једном од заглавља израђена је фигура Исуса, окружена символима јеванђелиста. Није јасно из кога је доба овај рукопис, писан иначе на грчком језику. По начину писања и обликовању орнамената припада свакако првим деценијама XIV века. Изгледа да га је Козма само поправио, а питање је да ли га је зограф Михајло илустровао, или је само исписао већ поменути натпис на српско-словенском језику, са Козминим и својим именом. Но Михајлови појави у Погошком отвара потребу и за поновним детаљнијим испитивањем првог, најстаријег слоја живописа у овом манастиру. Већ је Ђ. Мано-Зиси, — Старина, VI, 1931, стр. 114, — указао на сличност овог живописа са оним у Марковом Манастиру, Леснову и Матејићу, али је индицирао и извесне аналогије са оним у Никити. По извесним сценама и особинама мени се чини да он у стилском погледу лежи негде између Старог Нагоричана и Леснова. Ради ли се отуда о Михајлу-Астрати, или о Михајлу сликар у Леснову, — уколико Михајлово име које сам нашао исписано на мачу Арханђела Михајла у овом манастиру индицира и сликар? И какав би однос био између Михајла-Астрате, Михајла из Леснова и Михајла који је боравио у Погошком? Да ли је то или није иста личност? — Све су ово питања на која тек треба одговорити. Тачније идентификоваша порекла чикашког рукописа бр. 131 моћиће да се изврши тек када се буде имала о њему целокупна потребна документација.

Сл. 5 Натпис са именом сликарa Михајла, на једном св. ратнику насликаног у Старом Нагоричину, на северном зиду, наспрам с.з. ступца. — Fig. 5 Inscription avec le nom du peintre Michel, qu'on trouve sur le bouclier d'un st. gerrier, peint sur le mur nord, vis-a-vis du pilier nord-ouest à Staro Nagoričino.

споменика. Цркве Богородице Перивлепте у Охриду, Богородице Љевишка у Призрену, Нагоричина и Грачанице (сл. 7, 8) имају међу собом велике сличности како у општој архитектонској концепцији, тако и у полихромној декорацији, која уствари проистиче из

саме конструкције зидова. Иако међу њима има и известних разлика, које могу потицати с једне стране из чињенице да су облици двеју међу њима, — Љевишка и Нагоричина, — били условљени постојањем и остатака старијих грађевина, — а с друге могућим учествовањем у раду и других мајстора зидара и керамичара, афинитет којим су повезане далеко је јаснији од оног који постоји између Љевишка и трпезарије³³ и улазног пирга у Дечанима (сл. 3, 4), за које се зна да су их радили мајстори Доброслав, Георгије и Никола. Отуда и закључак да је и у Љевишкој улога Михајла-Астрапе била можда претежнија од оне коју је овде имао протомајстор Никола, мада је и његов удео у раду, како у архитектури, тако и у живопису нарочито, морао да буде значајан. При томе не треба заборавити да у Косовско-метохијској области нема пре Љевишка ни једне грађевине истога карактера, док се охридска Перивлепта појављује више од десет година

Сл. 6 Натпис са именом сликарa Еутихија, на југозападном ступцу у Старом Нагоричину. — Fig. 6 Inscription avec le nom du peintre Eutihius, sur la bordure du manteau d'un st. gerrier peint sur la face nord du pilier sud-ouest à Staro Nagoričino.

³³ Петковић-Бошковић, Дечани, сл. 111—113.

Сл. 7 Бифора између нартекса и наоса у цркви Богородице Љевишка у Призрену. — Fig. 7 Fenêtre bilobée située entre le narthex et le naos à l'église de la Vierge de Ljeviša à Prizren.

Сл. 8 Детаљ северне фасаде на Грачаница. Упореди бифору са оном у Љевишкој (сл. 7). — Fig. 8 Detail de la façade nord de Gračanica. Comparer la fenêtre bilobée avec celle de la Vièvre de Ljeviša à Prizren (fig. 7). — Photo, Millet-Bošković.

Сл. 9 Натпис урезан у мозаичну интарзију на јужном порталу унутрашњег нартекса Богородичине цркве у Хиландару. Између првог и другог дела (разрез у средини), натпис, у коме је могло бити још неколико речи или имена, потпуно је уништен. (Сравни са сл. 10). — Fig. 9 Inscription gravée dans l'intarsion en mosaïque qui se trouve sur la linteau du portail sud du narthex intérieur à Chilandar. Entre la première et la deuxième partie, (au milieu), l'inscription, où devaient exister encore quelques mots ou noms, a complètement disparu. (Comparer avec la fig. 10).

раније. Ово указује на могућност да су баш Михајло и Еутихије са својим сарадницима били ти који су оваква схватања не само у живопису већ и у архитектури пренели из Македоније у Србију.

Посебан случај у целом овом низу споменика претставља црква манастира Хиландара. Постоје ту извесне сличности не толико у општој архитектонској концепцији, колико у извесним елементима конструкције и декоративне обраде фасада. Видели смо међутим већ да се руке Еутихија и Михајла, — можда чак нарочито овог последњег, — осећају у самом хиландарском живопису. Поставља се отуда питање да нису они учествовали и у подизању, односно темељној обнови хиландарске цркве 1303 год. За бар једнога од њих, за Михајла, рекло би се да има за ово и директних доказа. Још 1938 године запазио сам на јужном порталу нартекса, на мозаику којим је интарзиран профил надвратника, натпис доста добро урезан општим зашиљеним врхом (сл. 9, 10). Јасно сам већ тада могао да прочитам у њему имена Михајла и Варнаве. Но натпис ми је остао у целини неразумљив све до недавна, када га је дешифровао др. Фрања Баришић. У његовој интерпретацији натпис гласи: + κ(φ)ιε βοηθητι τ(φ) δομ(ήσαντι) или τ(οις) δομ(ησάσιν) Μιχαήλ.... + Βαρναβᾶ.... Δούλ(ω) Χ(ριστ)οῦ или Δούλ(οις) Χ(ριστ)οῦ то јест: + Господе, помози градитељу (или градитељима)^{33a} Михајлу ... + Варнави рабу Христову.

Остаје још да се докаже да је Михајло из овог натписа идентичан са Михајлом-Астрапом. Сличност у карактеру живописа у Хиландару и у црквама у којима је овај последњи радио више је него само обична индиција.

Са Михајлом-Астрапом у Јевишићу је сарађивао и протомајстор Никола. У натпису у Јевишићу не појављује се више ни једно друго име. Поставља се отуда ново питање: да ли су на Јевишићу, сем ове двојице протомајстора, — уколико је Никола заиста идентичан са оним из Дечана, а Астрарапа са Михајлом, — сарађивали и други познати мајстори, Доброслав, Георгије и Еутихије. Речено је већ раније да је натпис у ексонартексу Јевишиће писало можда неко треће лице, а не ни Никола ни Астрарапа. Ако дуктус слова у овом натпису (Радојчић, Мајстори..., сл. 12) сравнимо са оним у натписима у којима се помињу имена Еутихије и Михајла у Охриду и Старом Нагоричину (сл. 1, 2, 5, 6), приметићемо свакако извесну сличност, иако не и идентичност. Да ли би се одавде смела изнети претпоставка да је натпис у Јевишићу писао можда Еутихије, односно она иста личност која је исписала и натписе у Охриду и Нагоричину? — Била би то извесна индиција о суделовању и Еутихија на изради живописа у Јевишићком ексонартексу.

Још је много теже одредити евентуално учество-вање Доброслава и Георгија. У Јевишићу се помиње само Никола и то као протомајстор. Двадесет и неколико година касније, као протомајстор групе у којој

се налази и један Никола, назначен је не он већ Доброслав. Ова би, можда привидна супротност, могла да се измири претпоставком да је при подизању Јевишиће Никола био у пуној снази и да је он водио групу у којој је учествовао и Доброслав као млађи човек, а да је двадесет година касније војство преузео Доброслав, пошто је Никола већ био остарео и оронуо. Но ова претпоставка не звучи нарочито убедљиво. Не би зато било немогуће да је, у време подизања Јевишиће, Доброслав, можда заједно са Георгијем, радио другде. — Где? — Хронологија подизања и живописа наших споменика овога доба није до те мере са сигурношћу утврђена да би се могли довољно поуздано одлучити.

Но натпис у Јевишићу индицира још једну могућност. То је да су при подизању и украшавању појединих грађевина можда стваране и слободне групе, ad hoc које никада биле перманентне, иако би могло да се претпостави и то да су Николина и Астрапина група радиле не једновремено, већ једна после друге. Сталност са којом се појављују спарена имена Михајла и Еутихија, као и повезивање имена Доброслава, Георгија и Николе у дечанској повељи, говорила би међутим такође против овакве претпоставке.

То нас најзад доводи и на питање „дворске школе“. Чиме би она била индицирана? Да ли само тиме што је већина споменика на којима је у то доба рађено подигао владар (Милутин)?— Но мајстори о којима је реч никада живели на двору. Они ничим, сем поруџбинама, уз које су ишли свакако и одређени захтеви, никада били везани за двор. Они никада били, у целини узев, ни у погледу схватања архитектуре, ни у иконографском, ни у ликовном погледу, везани за двор. — Извесни захтеви који су могли бити постављени у вези са ктиторским ликовима и композицијама никада били од одлучујућег значаја у усмеравању њихове уметности. Узимамо само Бањску. Она и по архитектури и по живопису одудара од свију споменика о којима је овде било речи (сем од Дечана). А уметници који су подигли и живописали Бањску били су далеко више ограничени захтевима двора него ови други. Како те две супротности помирити? — Дворска школа, мени се бар чини, уопште не постоји. — Постоје групе уметника који изнчу из једне далеко шире црквене-феудалне средине. Њихова уметност одраз је идеолошких, филозофских и моралних схватања те средине, оформљених у докмама хришћанске религије, из укњижених са низом живих, варијабилних компонената домаће традиције, спољних утицаја, — у овоме случају светогорских и можда солунских, — и потенцијалних стваралачких снага самих мајстора, градитеља и сликарса.

Ту, у таквој средини, нема изгледа места ни неком иоле одређенијем утицају болоњских мајстора³⁴. Пре свега зато што се не могу поставити никакве аналогије између нашега сликарства тога доба и свега онога што нам је из истога времена у самој Болоњи остало. Имао сам прилике, у априлу 1956 год., да

^{33a} Но чак и ако би скраћеницу испред имена Михајловиа требало читати не као δομήσαντι, већ, како предлаже проф. Св. Радојчић, као δούλου радило би се свакако ипак о мајсторима градитељима.

³⁴ Радојчић, Мајстори, стр. 28 и даље.

рима који су суделовали на изради самог портала, па према томе по свој прилици и саме цркве, односно радило би се ипак о мајсторима градитељима.

Сл. 10 Интарзијани мозаик на надвратнику јужног портала нартекса у Хиландару. Натпис се налази само на оним мозаичним деловима који су на фотографији тамнији, на осталим местима је уништен. — Fig. 10 Incrustation en mosaïque sur le linteau du portail sud du narthex à Chilandar. L'inscription se trouve conservée seulement sur les parties de la mosaïque qui, sur la photographie, sont restées sombres.

посетим Болоњу. Ничега што би макар и издалека говорило о таквим могућностима. Оно што о томе питању износи М. Harrsen-ова³⁵ лишене је свакога основа. Никаквих аналогија, сем општих сличности, које она поставља, а које потичу пре из заједничких извора, — византиских свакако, — него из могућности узајамног утицаја³⁶.

Био је једно време обичај у науци да се порекло наших средњевековних мајстора тражи само на Истоку и у Византији. Сада као да се пошло супротним путем, — тражи се њихово порекло на Приморју и на Западу. Наша територија остала је тако празна. Владао би овде само импорт како уметничких схватања тако

и самих уметника. Можда је већ време да се и овде, у самој Србији и Македонији потраже домородни мајстори високог квалитета, не пренебрегавајући при том ни у ком случају њихове могуће везе како са Истоком и Византијом, — нарочито са Солуном и Атосом, — тако, преко Примерја, а понекад можда и мимо Приморја, и са Западом. Уз строго вођење рачуна при свему том о узору коју је и средина у којој су деловали, — било да су у њој рођени или да су од некуда дошли, — играла при формирању њихове уметности.

Б. БОШКОВИЋ

³⁵ M. Harrsen, The Nekcsei-Lipocz Bible... in the Library of Congress, Washington, 1949.

³⁶ У том погледу и упоређења између Богородичиног лика у цркви Јоакима и Ане у Студеници и минијатуре у градуалу

фрањевачке библиотеке у Задру, — Радојчић, Мајстори, т. XIII, — остају неоснована, пошто међу њима постоје само далеке сличности општег карактера и то само у појединим детаљима.

SUR QUELQUES MAITRES-MAÇONS ET MAITRES-PEINTRES DES PREMIERES DECADES DU XIVe S. EN SERBIE ET EN MACEDOINE

Un certain nombre de peintres qui ont travaillé au cours des premières décades du XIVe s. en Serbie et en Macédoine ont été déjà étudiés assez largement¹, quoiqu'il reste encore à déterminer leur rapport mutuel, aussi bien que leur rapport avec les maîtres-maçons. Or dans une inscription, peinte vers 1310, à l'église de la Vierge de Ljeviša à Prizren sont mentionnés deux protomaitres, pour lesquels il est dit qu'ils avaient construit et décoré l'église. De là le prof. S. Radojčić a conclu que le premier, Nicolas, a été le constructeur et le deuxième, Astrapas, le peintre de l'église. Selon lui ce dernier devrait être le père ou le maître du peintre bien connu Michel, qui, avec son compagnon Eutichios, a travaillé à l'église de la Vierge Periblepta à Ohrid, aussi bien qu'à St Nicetas et à Staro Nagoričino. Pourtant l'inscription de Ljeviša, aussi bien que quelques autres données permettent de faire une conjecture tout-à-fait autre. C'est que tous les deux, Nicolas aussi bien qu'Astrapas, pouvaient être en même temps architectes et peintres. Il est même bien possible que Nicolas fut identique avec le maçon Nicolas, frère du protomaitre Georges, qui avait aussi un autre frère nomé Dobroslav. D'autre part Astrapas devrait être identique avec le peintre Michel, qui lui aussi pouvait être un maître-d'œuvre. En ce cas les deux, avec leurs compagnons, auraient dû travailler à la construction de l'église. Nicolas et non pas

Astrapa aurait dû peindre le naos de l'église et Michel l'Astrapas l'exonarthex, les deux toujours avec leur compagnons. Nous savons que le groupe de Nicolas avait travaillé à la construction du réfectoire et de la tour d'entrée à Dečani, mais aussi peut-être à Arilje et à Žiča. D'autre part le groupe de Michel l'Astrapas, sauf à Periblepta, à Nicetas et à Staro Nagoričino, aurait pu travailler aussi au Protaton de Karies, à Chilandar, à l'église de st. Joachim et de ste Anne à Studenica et à Gračanica. A Chilandar même on trouve, dans une inscription incisée dans l'incrustation en mosaïque du portail sud du narthex primitif, vers 1303, le nom de Michel en tant que maître-maçon (fig. 10), tandis que de sérieux indices permettent de conclure que la peinture primitive de l'église portait le cachet des peintres Michel et Eutichius. En ce qui concerne l'église du Protaton de Karies, le professeur Gabriel Millet avait déjà émis l'idée que ses peintures étaient exécutées par les artistes du roi serbe Milutin², tandis qu'un bon nombre de compositions de cette église thrivent vraiment la main de ces mêmes peintres.

Djurđe BOŠKOVIĆ

¹ Les numéros des notes du résumé se rapportent aux notes qui se trouvent sous le texte original. — Compte-rendu plus étendu, en français, sur la question traitée ici, dans le Bulletin de l'Academie Serbe des Sciences, XXII, 1958, pp. 11—12.

ФРЕСКА ПОКАЈАЊА ДАВИДОВОГ У ОХРИДСКОЈ СВ. СОФИЈИ

Фреске XIV века у западном делу охридске св. Софије имају доста разнолику и компликовану садржину. Неке од тема тога дела живописа већ су описали Н. Л. Окуњев и В. Р. Петковић¹; ипак пре чишћења и конзервације свих фресака у Григоријевој припрати није се могло ни помишљати на ближе испитивање фресака које су се толико слабо распознавале да се ни садржина поједињих циклуса није могла сигурно одредити. Тако се, например, сцене разних врста умирања обично доста уопштено спомињу као призори смрти праведних и грешних монаха.

Сасвим је разумљиво да је истраживаче охридске св. Софије у првом реду привлачио стари живопис XI века, међутим фреске Григоријеве припрате из XIV века никако не спадају у слабије радове свога времена. Кад се једном у целини публикују, вероватно ће и оне заузети доста важно место у историји нашег сликарства XIV века, пре свега као типични представници стила који је негован у великим црквеним управним центрима.

Овом приликом задржаћу се само на једној фресци, на једној композицији која тенденцијом своје теме баца доста јасну светлост на опште особине млађег сликарства у охридској св. Софији.

Као и остale епископске и архиепископске цркве и св. Софија охридска имала је у нартексу циклус васељенских сабора². На територији српске аутокефалне цркве композиције сабора везивале су се за локалне саборе; тако је у Ариљу и у Данилову припрати у Пећи, серији васељенских сабора додан по један сабор Симеона Немање. У Матеичу слика се поред васељенских сабора и један сабор краља Стефана; не види се тачно кога. У живопису св. Димитрија у Пећи још су јаче везани васељенски сабори са српским. У западном травеју цркве правоугаоно поље крастастог свода симетрично је подељено на четири једиаке површине, распоређене око централног медаљона са попрсјем младога Христа који је насликан као персонификација Божанске мудрости — Софије. Призори су овако изменети: испод медаљона први васељенски сабор са Константином и папом Силвестром; изнад медаљона други васељенски сабор са Теодосијем и св. Кирилом Јерусалимским; лево од медаљона

сабор Немање и Дечанског; десно сабор св. Саве. За тематику старог српског сликарства типично мешиће и упоређивање догађаја из светске и националне историје, вешто је подређено основној идеји која је истакнута у централном медаљону: сви владари и црквени управљачи доносе своје одлуке инспирисани мудрошћу која лебди над престолима (сл. 1).

И у нартексу охридске св. Софије додаје се циклус васељенских сабора једна композиција близка основној теми, али се она не узима из новије историје — као у Пећи — већ напротив из Старог завета. На спрату нартекса, у северном делу свода,сликаны су васељенски сабори, на одговарајућој полуокружној површини северног зида насликан један призор у коме учествује пет особа: пред једним старцем клечи неки седи владар, иза њега је престо око кога су распоређене три фигуре: крилати персонификација, мачоноша (спатар) и крилати архангел, сигниран 'О АРХ КГ' са мачем (сл. 2). Фреска претставља покајање цара Давида после његове грешне љубави са Витсавејом. Она је, углавном, илustrација догађаја који се описује у другој књизи Самуиловој (II, 12). Старозаветна љубавна прича много је инспирисала сликаре и писце и безброј се пута понавља у уметности и књижевности. У византском сликарству мотив се може пратити од IX века. И на Западу, у каролиншкој уметности IX века, постоји илustrација Наташевог сукоба са Давидом; она се појављује као минијатура уз педесет псалам Утрехтског псалтира и као рељеф на чувеним корицама од слонове кости на псалтиру Карла Тешавог (cca 860).³ У поznatom париском рукопису проповеди св. Григорија из Назианза (Bibl. Nat., gr. 510, cca 880—86) јавља се већ сасвим развијена сцена: Давид у покајничком ставу, на коленима, пред Наташом „Мудрим“, иза цара велика фигура анђела и у левом делу престо иза кога провираје Витсавеја; Fons et origo mali, Витсавеја, слика се или иза престола или на прозору неке фантастичне архитектуре. На охридској фресци Давидовог покајања стоји иза престола голобрadi спатар са мачем и штитом, сасвим према церемонијалу XIV века⁴ — ипак, чини ми се, да је овај детаљ у Охриду стављен као погрешна интерпретација неког старијег оригиналa. Радознала Витсавеја иза престола лако се могла у ка-

¹ N. Okunev, Fragments de peintures de l'église Sainte-Sophie d'Ochrida, Mélanges Ch. Diehl, II vol., 117—131; V. R. Petković, La peinture serbe du Moyen Age, Beograd, 1934, 55.

² О иконографији васељенских сабора: S. Salaville, L'icnographie de sept conciles oecuméniques, Echos d'Orient, 25 (1926), 144—176; A. Grabar, L'empereur dans l'art byzantin, Paris, 1936, 90—92.

³ L. Grodecki, Ivoires français, Paris, 1947, pl. IX, стр. 46.

⁴ У рукопису дела Јована VI Кантакузена (Paris, B. N., cod. gr. 1242 из cca 1351) постоји минијатура једног Кантакузеновог сабора и на њој, тачно као и на охридској фресци, иза престола стоји царски спатар.

A. Grabar, L'empereur dans l'art byzantin, Paris, 1936, 90—92, pl. XXII, 2.

Сл. 1. Пећ, црква св. Димитрија, композиција сабора, XIV век — Fig. 1. Peć, Eglise de saint Démétrius, compositions des conciles, XIVe siècle

снијим столећима претумачити као голобради паж коме су, у духу обичаја XIV века, стављени у руке мач и штит.

У XI веку мотив Давидовог покајања, изгледа, постаје нарочито популаран. На бронзаним вратима пећине — цркве на Монте Сан-Анђелу (из год. 1076) у niello-технички уgravirana је сцена са три фигуре: Да-вид, Натан и анђео. Наивни латински натпис објашњава садржину призора:

UBI NATHAM PROPHETAM
ARGUEBAT DABID ET ANGE
LUS DNI EVAGINATO GLADIO
ILLIC STABAT

Грчки мајстор урезивао је слова често грешећи (Натхам, профета у акузативу и Дабид), али је смисао јасан и што је нарочито занимљиво, већ у XI веку у догађају учествује, као и на охридској фресци, Angelus

Dominī са исуканим мачем. Анђео с мачем узет је из претње Натанове којом пророк плаши цара: „Зато неће се одмаћи мач од дома твојега довијека што си ме презрео и узео жену Урије (тј. Витсавеју)“. По светогорском приручнику (§ 153) цели догађај претставља награду покајаног Давида, тамо Натан држи свитак као неки писмени опрост на коме пише: Господ је твој грех узео, а анђео поред пророка враћа мач у корице. На вратима цркве Сан-Анђела и текст и исукани мач сведоче да је илустрован почетак сцене, претња Натанова. Мотив самог покајања, без показивања награде покајника, најчешћи је на византиским минијатурама XI века. У чувеном париском псалтиру бр. 139 (Bibl. Nat., gr. 139, XI в.) насликана је изнад Давида и персонификација његове врлине: ἡ μετάνοια — кајање, које га и нагони да метанише. Минијатуре сличне илустрацији париског псалтира бр. 139 понављају се и у

Сл. 1. Пећ, црква св. Димитрија, композиција сабора, XIV век — Fig. 1. Peć, Eglise de saint Démétrius, compositions des conciles, XIVe siècle

снијим столећима протумачити као голубради паж коме су, у духу обичаја XIV века, стављени у руке мач и штит.

У XI веку мотив Давидовог покајања, изгледа, постаје нарочито популаран. На бронзаним вратима пећине — цркве на Монте Сан-Анђелу (из год. 1076) у niello-техници угравирана је сцена са три фигуре: Давид, Натан и анђeo. Наивни латински натпис објашњава садржину призора:

UBI NATHAM PROPHETAM
ARGUEBAT DABID ET ANGE
LUS DNI EVAGINATO GLADIO
ILLIC STABAT

Грчки мајстор урезивао је слова често грешећи (Натхам, профета у акузативу и Дабид), али је смисао јасан и што је нарочито занимљиво, већ у XI веку у догађају учествује, као и на охридској фресци, Angelus

Domini са исуканим мачем. Анђeo с мачем узет је из претње Натанове којом пророк плаши цара: „Зато неће се одмаћи мач од дома твојега довојека што си ме презрео и узео жену Урије (тј. Витсавеју)“. По светогорском приручнику (§ 153) цели догађај претставља награду покајаног Давида, тамо Натан држи свитак као неки писмени опрост на коме пише: Господ је твој грех узео, а анђeo поред пророка враћа мач у корице. На вратима цркве Сан-Анђела и текст и исукани мач сведоче да је илустрован почетак сцене, претња Натанова. Мотив самог покајања, без показивања награде покајника, најчешћи је на византиским минијатурама XI века. У чувеном париском псалтиру бр. 139 (Bibl. Nat., gr. 139, XI в.) насликана је изнад Давида и персонификација његове врлине: ἡ μετάνοια — кајање, које га и нагони да метанише. Минијатуре сличне илustrацији париског псалтира бр. 139 понављају се и у

осталим византиским псалтирама XI века, у ватиканском бр. 1927 (Vatic. gr. 1927, XI в.), у бристолском и у недавно публикованом псалтиру „монашког типа“ из Walters Art Gallery.⁵

Појава овог призора из Друге књиге Самуилове у псалтиру сасвим је разумљива, међу псалмима постоји један, то је 50-ти или 51-ви који је Давидова покајничка молитва „кад дође пророк Натан пошто би код Витсавеје“. У српском минхенском псалтиру, из друге половине XIV века, илустрован је 50-ти псалам посебном минијатуром која показује две сцене: на горњем делу Натан пребацује Давиду грех — иза цара на престолу стоји анђео са исуканим мачем; на доњем делу показано је покајање Давидово, он пада на земљу пророк га благосиља, а анђео враћа мач у корице.⁶ Штриговски, коментаришући призор, замишља да је лик анђела с мачем млађи, и да је он неке врсте замена „старије“ хеленистичке персонификације метаное. Уствари анђео с мачем директна је илustrација претње Натанове. Та старозаветна варијанта Дамокловог мача нарочито је наметљиво истакнута на минијатури српског псалтира.

Из наведених примера види се да је илustrација приче о покајању Давидовом везивана за разне текстове — за беседе, псалтир и описе чуда архангелових — и да су се из ње извлачиле разне поуке.⁷ У први мах изгледа необично стављање ове теме уз васељенске саборе, међутим охридска фреска Давидовог покајања сасвим је смишљено адаптирана за циклус сабора. У осовини симетрично конструисане композиције стоји, на охридској фресци, једна крилатица персонификација, то није μετάνοια и она се не може протумачити ни пасусима Друге књиге Самуилове, нити стиховима 51 псалма. Врлина која стоји поред престола узета је из Књиге премудрости у којој дословно стоји „дај ми мудрости која је поред твога престола“ (Sap., IX, 4). Та фигура „мудрости поред престола“ преносила се као књижевни мотив из Премудрости и у осталу средњевековну литературу, скоро као узречица и лако је могла да пређе из текстова у сликарство. Једно опште место у књижевности која је имала много општих места тешко се може сигурно везати за одређени текст. У нашем случају ипак постоји знатна вероватноћа да је „мудрост“ поред Давидовог престола узета из једног дела које је у Охриду било нарочито популарно.

У Жivotу Константина — Ђирила, у пасусима у којима се описује живот амбициозног дечака, прича се опширно како се он одлучио да се посвети науци.⁸ Биограф се на том месту послужио једном сликом

Сл. 2. Охрид, Св. Софија, припрате, фреска покајања Давидовог — Fig. 2. Ohrid, St. Sophie, narthex, fresque de la Pénitence de David.

сасвим у духу тадашњег живота виших византиских кругова. Млади Константин већ у седмој години постаје кандидат за женидбу; он сања како му војвода доводи све солунске девојке да од њих себи одабере најлепшу и он у сну доноси одлуку, бира једну која се од свих осталих одваја својом необичном лепотом, Софију, божанску мудрост. Родитељи су одушевљени синовим избором који нагло напредује у школи и добија позив да се усаврши у наукама на самом цариградском двору. Млади Константин пред одлазак из родитељске куће импровизује молитву која се завршава речима: „... дај ми мудрости, која је поред твог престола, да схватим шта ти је по вољи, да се спасем. Јер ја сам твој слуга и син твоје слушкиње“. Та мудрост поред престола из Константиновог Житија лако је могла да пређе у Охриду из текста на слику. Иако се у последње време не прихвата много стара хипотеза по којој је сам св. Климент охридски аутор Константиновог Житија, ипак остаје чињеница да је тај спис морао бити популаран у седишту охридске архиепископије и у XIV веку.

Истакнути положај персонификоване мудрости — Софије на фресци покајања Давидовог сасвим је јасан. „Мудрост поред престола“ главна је садржина композиције, та мудрост је само протумачена једним старозаветним примером, покајањем Давидовим.

Тако постаје јасна и веза између садржине ове фреске и циклуса васељенских сабора у своду истог простора. На саборима су доношене одлуке које је инспирисала „мудрост поред престола“. У додатку саборима, на сцени Давидовог покајања, наручилац охридских фресака хтeo је да истакне да је та иста мудрост наводила на разумне поступке и старозаветне цареве. Карактеристична је разлика између охридског и српских додатака васељенским саборима. У Пећи, у

⁵ Dorothy E. Miner, The Monastic Psalter... Late Classical and Mediaeval Studies in Honour of A. M. Friend Jr., Princeton 1955, 241—242, табла XXIX, сл. 16.

⁶ Jos. Strzygowski, Die Miniaturen des serbischen Psalters der königl. Hof und Staatsbibliothek in München. Denkschrift der K. Akad. der Wiss. in Wien, Phil-Hist. Klasse Bd. LII, Wien 1906, стр. 34—35, табла XVII.

⁷ Изгледа да су идеје о послушности владара духовној власти постојале у Рашићу у XIII в. На то би упућивале ретуширане фреске Покрајања Давидовог у Студеници и оштећена фреска исте садржине у проскомидији Св. Апостола у Пећи.

⁸ F. Grivec, Žitja Konstantina in Metodija, Ljubljana, 1951, стр. 56—59.

резиденцији српске аутокефалне цркве, сабори српских владара и првог архиепископа додају се, па чак и умећу, у ред васељенских сабора. У Охриду, место прослављања мудрих одлука државних и црквених сабора, истиче се мудра покорност владара духовној моћи.

Ове разлике свакако долазе од потпуно опречних схватања односа између владарске власти и цркве у Византији и Србији у XIV веку. Већ је А. Грабар у својој књизи о цару у византиској уметности показао колико је цариградска уметност у временима Палеолога била знатно потчињена клерикалним идејама; Ф. Делгер је узроке овој појави тражио нарочито у економској снази цркве.⁹ Без улажења у проблеме ове појаве може се константовати да у средњевековној Србији, у првој половини XIV века, црква нема неких амбиција да се супротстави владарској власти. Четири фреске сабора зракасто распоређене око Христа — Мудрости у Св. Димитрију у Пећи јасно показују став архиепископа Никодима (1216—24) у овом питању: инспирисани истим извором мудрости, Константин Велики, Теодосије, Не-

мања и св. Сава и краљ Стефан Дечански, сви у подједнако свечаном оквиру, доносе своје одлуке са престола, не као понизни грешници, већ као сигурни тумачи божанске мудрости.

Идеја о симфонији световне и духовне власти била је на фрескама у Пећи показана геометриски тачно одмереним пропорцијама. Наручилац охридских фресака очевидно не верује у стабилност тих односа, а још мање у непогрешивост владара, зато он опрезно бира старозаветну причу о владару грешнику, да би на њој показао да добро долази од престола, али да су и цареви сами колебљиви и да се у њихове одлуке може поуздати само тада кад их на то наведе божанска мудрост.

Из оштрих контраста између пећског и охридског додатка васељенским саборима може се на једном примеру у свој јасноћи сагледати колико су посебни историски услови, у исто доба, могли да утичу на сасвим супротне концепције тема које су имале заједничку основну теолошку мисао.

C. РАДОЈЧИЋ

⁹ F. Dölger, Gnomon, 14 Bd. April 1938, Heft 4, 202—210

LA FRESQUE DE LA PENITENCE DE DAVID A SAINTE SOPHIE D'OHRID.

La Pénitence de David représente un motif assez rare dans la peinture monumentale byzantine. A Sainte Sophie d'Ohrid elle se trouve sur la couche de fresques appartenant au XIVe siècle. Le caractère iconographique de cette représentation à Ohrid est particulièrement intéressante. La personification ailée de la Sagesse, Sophia se trouve au centre de la composition. Il est probable que celle-ci a été accentuée intentionnellement dans une église dédiée à la Sagesse Divine. Certains détails semblent confirmer que le texte de la Biographie de Constantin (Cyrille) bien connu à Ohrid, aurait joué un rôle important dans l'altération du type de la Penitence de David. Une nouveauté intéressante est représentée par „la Sagesse auprès du trône“ dont il est question en détails dans la biographie du jeune Constantin.

Un trait typique d'Ohrid se manifeste dans le rattachement de la Pénitence de David au cycle des conciles oecuméniques. D'ordinaire ces représentations dans l'art serbe sont rattachées à celles des conciles royaux. A Ohrid siège d'un archevêché ancien, on y a adjoint une scène à tendance purement cléricale. Tandis que, dans les églises serbes les représentations des conciles des empereurs byzantins se trouvent en liaison avec des scènes de l'histoire nationale, nous rencontrons à Ohrid, dans le cadre habituel de ce cycle, une scène montrant l'humilité du souverain devant les autorités spirituelles, comme manifestation de sa haute sagesse. Ces thèmes sont particulièrement typiques de l'art des Paléologues au début du XIV° siècle. Ils n'apparaissent que sporadiquement dans l'art serbe après 1375, et s'y maintiennent jusqu'au début du XV siècle.

S. RADOJČIĆ

НОВЕ ВРСТЕ СРПСКОГ СРЕДЊОВЕКОВНОГ НОВЦА

У току проучавања 43 јавне и приватне збирке које смо досад детаљно прегледали и властитог прикупљања српског средњовековног новца нашли смо на велики број непознатих, досад необјављених врста. Овим првим чланком почињемо серијско објављивање ових примерака, који не само да попуњују преглед средњовековног српског новца, већ пружају нове и драгоцене податке за све студијске раднике који се баве проучавањем наше средњовековне историје. Овим потпуно новим врстама додали смо и неке већ објављене врсте, које су биле погрешно додељиване појединачним владарима или се раније нису могле ближе одредити.

Мада је наша првобитна намера била да све непознате и новоодређене врсте услед њихове бројности објављујемо у свему 25 таквих врста.

У овој првој серији непознатих и досад погрешно одређених врста српског средњовековног сребрног новца објављујемо у свему 25 таквих врста.

ДИНАР ЦАРА ДУШАНА СА ВЛАДАРЕМ НА КОЊУ, КОЈИ ЈЕ ОКРЕНУТ ДЕСНО.
НА НАЛИЧЈУ ИСУС СЕДИ.

Сл. 1 — Fig. 1

Сл. 2 — Fig. 2

Опис лица

Владар под затвореном царском круном (стема) јаши коња окренутог десно, који иде ходом. Лик владара, који држи скриптар са крстом, окренут је напред, на уобичајени начин. Натпис у скраћеницама изнад коња са обе стране владара **ΔΥ - Δ**

Словна ознака стављена испред и иза коња **Τ - Ι**

Опис наличја

Исус са зрачним нимбусом (зраци рачвасти) који држи јеванђеље на крилу обема рукама, седи на престолу са високим наслоном. У продужетку седишта равна црта која иде до ивице. Иницијали Исуса у висини нимбуза **ΙC - XC**

Словна ознака — Т. Од ситних знакова треба поменути украсе у виду три груписане тачке које налазимо на угловима престола и изнад линија које продужавају седиште.

Описи подаци о новцу

Једини примерак који смо нашли налази се у збирци С. Димитријевића. Добро је очуван, мада мештимично слабије искован. Пречник 18 мм. Тежина 0.96 гр.

Примедбе

Исус који седи на престолу не појављује се ни на једном примерку Душановог новца са претставом владара на коњу. На свим врстама динара са овом претставом, како на онима са анђелима у наличју (Љубић Таб. IX, бр. 1—2), тако исто и на онима без њих (Љубић

Таб. VIII, бр. 21—24) налазимо на наличју као централну или једину претставу попрсје Исуса.

Појава Исуса који седи на престолу код ове нове врсте не може се протумачити тиме што су узети калупи

лица и наличја са две разне врсте. Да ово није хибридна врста видимо не само по величини и стилу већ и по томе што се лице са овом словном ознаком не појављује код неког другог примерка наведених врста.

2. ДИНАР ЦАРА ДУШАНА СА ВЛАДАРЕМ КОЈИ СЕДИ СА СКИПТРОМ У РУЦИ И КРУПНИМ ЋИРИЛИЧКИМ НАТПИСОМ КОЈИ ИДЕ ДУЖ ИВИЦЕ. НА НАЛИЧЈУ ИСУС СТОЈИ У МАНДОРЛИ.

Сл. 3 — Fig. 3

Сл. 4 — Fig. 4

Опис лица

Владар под затвореном царском круном (стема) седи на престолу без наслона окренут напред. Препендулије се завршавају са по две тачке. Обучен у царску хаљину (дивитисијон) са неуобичајено широком сукњом, манијаком и лоросом. Обе руке држи на грудима. У десној држи скиптар са крстом. Натпис почиње горе десно и гласи

· СИТЕПН · — · ЦР ·] ·

Натпис из крупних слова иде дуж ивице само до горњег дела престола, који се пружа хоризонтално преко целог лица, у облику клупе, те натпис лежи у целости изнад престола.

Опис наличја

Исус са зрачним нимбусом (зраци рачвасти) стоји окружен са четири знака састављена од по три груписане тачке, по два са сваке стране, уоквирен зрачним мандорлом. У левој руци држи јеванђеље а десном

благосиља. Иницијали Исуса налазе се нешто изнад

средине новца **ꙗ — ꙗ**. Испод њих словна ознака

ꙗ — ꙗ

Описи и подаци о новцу

Једина два примерка које смо нашли налазе се у збирци С. Димитријевића. Први, описани слабије је очуван. Пречник 19 мм. Тежина 0,96 гр. Други је контрамаркиран и нађен је у налазу српског и босанског контрамаркираног новца, који ћемо посебно објавити. Он носи словну ознаку S — T.

Примедбе

Овај новац претставља ћирилички пандан две латиничке врсте Душановог динара са претставом владара који седи и држи скиптар, (Љубић Таб. VII, бр. 14 и 15) које Љубић спаја у једну једину врсту.¹ Ова се нова врста разликује од већ познатих латиничких врста не само по натпису већ и по другим детаљима.²

Сл. 5 — Fig. 5

Сл. 6 — Fig. 6

¹ С. Љубић, Опис југословенског новца, Загреб, 1875, 104-5.
² Од прве познате врсте она се разликује претставом пре-

Ради упоређења доносимо слику једног добро очуваног примерка из збирке С. Димитријевића који претставља нову подврсту прве познате врсте. Он се разликује од јединог Јубићевог примерка ове врсте (Јубић Таб. VII, бр. 14) по томе, што његов натпис

XST&PANV — IMPERATO почиње горе десно, а не доле лево. (У нимбусу зраци рачвасти.) Сло-

3. ДИНАР ЦАРА ДУШАНА СА ВЛАДАРОМ КОЈИ ОЕДИ И ДРЖИ МАЧ. НА НАЛИЧЈУ ИСУС СЕДИ НА ПРЕСТОЛУ СА ВИСОАИМ НАСЛОНОМ КОЈИ ИДЕ У ЛУКУ ИZNAD ИСУСОВЕ ГЛАФЕ.

Сл. 7 — Fig. 7

Сл. 8 — Fig. 8

Опис лица

Владар под затвореном царском круном из драгог камења (камелаукион) са које висе препендулије са три тачке на крају, седи окренут напред на престолу без наслона који се пружа преко целог новца. Обучен је у царску хаљину (дивитисијон) са манијаком и лоросом. Обема рукама држи мач положен преко крила. Балчак је са леве стране новца. Натпис почиње горе десно и иде дуж ивице изнад престола и гласи:

X R E — ASI[P] ROMA

Опис наличја

Исус са зракастим нимбусом (зраци рачвасти) седи на престолу са високим наслоном који се завршава у горњем делу са зрачним луком који иде изнад Исусове главе. Исус благосиља десницом која му је на грудима. (Та-

вна ознака N — O. Пречник 21 mm. Тежина 1,54 гр. (Види сл. 5 — 6)

Напомињемо да су све досад познате латиничке врсте динара са претставом цара Душана који седи, како оне напред наведене на којима цар држи склптар са крстом, тако исто и оне на којима он држи мач (Јубић Таб. VII, бр. 16—18), биле без икаквог ћириличког пандана.

Сл. 9 — Fig. 9

Сл. 10 — Fig. 10

³ Р. Марић, Студије из српске нумизматике, Београд, 1956, 321—325.

нађеној у Новим Бановцима поред примерака Душановог краљевског новца нађено и 37 примерака царског новца, како врсте које носе овај натпис (35), тако исто и врсте чији се натпис завршава са скраћеницом RIA (2).³

Ова нова досад непозната врста потврђује наведено датирање својим наличјем. Код српског новца престо са полуокружним наслоном који иде изнад Исусове главе појављивао се досад у српској нумизматици само на Душановом краљевском новцу, на неким варијантама обе његове бројне врсте динара са шлемом. (Љубић Таб. VI, бр. 23 и Таб. VII, бр. 9—10). На једној од ових врста са натписом STEFANVS DI GR REX (Љубић Таб. VII, бр. 4) налазимо истоветну претставу на наличју као и код врсте коју коментаришемо. Да бисмо то приказали објављујемо слику једног примерка из наше збирке. (Види сл. 9 — 10)

Било да се ради о употреби истог калупа, било да се ради само о наличју карактеристичном за једно време, присуство овог наличја на досад непознатом примерку указује да овај до данас непознат новац, као и други наведени познати Душанови царски новци са мачем, датирају из прве периоде његовог царства.

Треба подвући да је овај престо са луком, кога налазимо на наличју поред поменуте две врсте, сличан са јединим српским средњовековним краљевским седиштем које је сачувано, са краљевским столом из манастира Дечана, чији се наслон исто тако завршава полуокругом који иде изнад главе онога који седи.⁴ Пошто је овај престо из доба Стевана Дечанског, он непосредно претходи времену када је кован поменути Душанов краљевски новац, и прве врсте његовог царског новца.

4. МАЛИ НОВАЦ ЦАРА ДУШАНА СА ЦАРЕМ И ЦАРИЦОМ КОЈИ СЕДЕ, А НА КОМЕ ЦАР НОСИ ДУГУ КОСУ УМЕСТО КРУНЕ. НА НАЛИЧЈУ ИСУС СЕДИ.

Сл. 11 — Fig. 11

Сл. 13 — Fig. 13

Сл. 15 — Fig. 15

Сл. 12 — Fig. 12

Сл. 14 — Fig. 14

Сл. 16 — Fig. 16

Сл. 17 — Fig. 17

Сл. 18 — Fig. 18

⁴ Манастир Дечани, Београд, 1941, I, 102—103.

Опис лица

Заједничке одлике врсте састоје се у претстави цара и царице који седе и држе у средини крст. Цар носи дугу косу која се спушта до рамена и полуокружно опртава слободно велико чело, а царица отворену круну са које висе препендулије. Треба напоменути да се на врху цареве главе види орфанос али да нема трагова венца.

Што се тиче подврста чије фотографије доносимо њихове су особине следеће:

а) Цар и царица држе прави једнострук крст. Скиптри са крстом иду из руку. Натпис у скраћеници N—ZP.

б) Цар и царица држе једнострук крст. Скиптри са крстом иду из седишта. Натпис у скраћеници ФЬ—ZP.

в) Цар и царица држе прави једнострук крст. Цар држи скиптар са крстом. Код царице сферични израштај из седишта.

Натпис у скраћеници N — — .

г) Цар и царица држе коси једноструки крст (четворолисту детелину?). Скиптри са крстом иду из руку. Натпис у скраћеници РВ — ZP

Опис наличја

Заједничке одлике врсте састоје се у претстави Исуса који седи на престолу са високим наслоном. Крај главе Исуса нема иницијала.

Што се тиче подврста чије фотографије доносимо код њих не налазимо ознаку на обема странама престола. Нимбуси су зрасти (зраци у облику крста).

Опис идодаци о новцу

Досад смо видели у разним збиркама 24 примерака ове врсте. Објављени примерци потичу из збирке С. Димитријевића, која садржи 12 подгрупа, варијаната и калупских разлика ове врсте. Пречник ових 12 примерака креће се од 14 до 15 mm а просечна тежина износи 0,48 gr.

5. ДИНАР ДЕСПОТА ЈОВАНА И ВУКАШИНА СА ВЕЛИКИМ ОРНАМЕНТОМ У ОБЛИКУ КРСТА И ХОРИЗОНТАЛНИМ НАТПИСОМ НА ЛИЦУ И ЦАРЕМ СТЕФАНОМ КОЈИ СТОИ НА НАЛИЧЈУ

Сл. 19 — Fig. 19

Сл. 20 — Fig. 20

*Примедбе**Примедбе*

Описујући такозване Душанове полудинаре са царем и царицом који седе Љубић каже: „Ова врста до сада сасвим непозната. Добили смо отиске ових новаца управ када се овај табак тискат морао.“⁵ Описујући такозване полудинаре са царем и царицом који седе на којима владар има затворену круну, располажући само са примерцима из косовске оставе Љубић није приметио, или није ни могао да примети да постоје две различите врсте, мали новци са царем и царицом који седе на којима цар носи затворену круну, и мали новци са истом претставом на којима цар носи дугу косу. Да се ради о две различите врсте видимо и по томе што се код примерака са дугом косом иницијали Исуса никад не појављују а да се код примерака са затвореном круном они готово редовно појављују. Варијанте без тих иницијала код ове друге врсте претстављају праву реткост. Није искључено да разлике између ове две врсте малих новаца имају неки дубљи значај, например, да су у питању емисије различитих ковница. На сваки начин, оне указују да је врста са дугом косом везана за истога резача или радионицу.

Напомињемо да Марић, који у својој класификацији средњовековног српског новца не узима у обзор много веће разлике у претставама и натписима, сасвим изузетно и неочекивано прихвата ову разлику и диференцира ове новаце са царем и царицом који седе, а чију величину не помиње, на оне где је цар гологлав (сасвим ниска круна?) и оне где он носи круну на глави.⁶ Понито се ова његова разлика појављује за читаоца сасвим неочекивано, противно његовим принципима основне класификације, без детаљног описа и са изостављањем известних карактеристичних детаља (отсуство иницијала Исуса на наличју), а уз примедбу да се обе врсте већ налазе код Љубића, мада овај у ствари није уочио разлику, нашли смо за потребно да се још једном осврнемо на ово питање.

Опис лица

Велики орнаменат крстатог облика има у основи равнокраки крст састављен из три паралелне траке. Његови се краци завршавају кратким дебелим попреч-

ним цртама. На сваком краку из тих цртака полази орнаменат у облику два рељефна листа који се завршавају са три огранка. Један се лист савија на једну страну крака а други на другу. У центру петокрака звезда за

* Љубић, н. д., 128.

⁵ Марић, н. д., 83, тип VI 1—4 и VI 5—9.

коју се стиче утисак да лежи на споменутом крсту.⁷ Натпис гласи:

Опис наличја

Владар, са круном која се добро не види, а са које висе препендулије са два зрна на крајевима, стоји. Око главе нимбус (зрака нема). Обучен је у царску хаљину (дивитисијон) са манијаком, лоросом и доњом украсеном бордуром (обътоки). У дну хаљине, са обе стране виде се наставци који вероватно претстављају задње делове јастука на коме стоји (супеданеум). У десној истуреној и савијеној руци држи скриптар са крстом. Преко леве руке, којом се подбочио, виси лорос који се завршава украсом у виду три груписане тачке. Натпис у скраћеницама у висини врата

ΑΦΡ — ΦΡ Са обе стране владара у пољу по једна петокрака звезда.

Описи и подаци о новцу

Једини примерак који смо нашли налази се у збирци Cabinet des Médailles Националне библиотеке у Паризу. Изврсно је очуван само је лице владара упропашћено. Пречник 20 mm. Тежина 0,92 gr.

Примедбе

Задржимо се детаљније на овом изванредно интересантном новцу. Прво питање које се одмах намеће, то је питање чији је то новац. Прва претпоставка била би да име Јован Вукашин означава једно те исто лице, Вукашина. Против ове претпоставке говоре више основних аргумента.

Прво, у многобројним изворима најразличитије природе и веродостојности који говоре о Вукашину, у архивским документима, на фрескама и новцу, у летописима, родословима и записима, никде се не помиње име Јован Вукашин.

Друго, подаци из времена цара Душана, када је овај новац кован, не указују на могућност да је Вукашин тада био деспот. У време цара Душана, око 1350 године један га запис помиње као жупана.⁸ Халкокондил пише да је у време цара Душана позији краљ Вукашин имао звање пехарника⁹, што искључује да је Вукашин у то доба био деспот. Набрајајући саветнике цара Душана Орбини помиње „Vucascin seonik“-а и његовог брата Угљешу.¹⁰

Напомињемо да челника Вукашина помиње и једна повеља са почетка владе цара Уроша издата у Котору 1355 године¹¹ чија је аутентичност оспорена и која претставља, по свој прилици, некакву реконструкцију уништених повеља извршену крајем XIV

⁷ Треба истаћи да се у том делу новца постиже изванредна перспектива, и то у четири плана: прво позадина, па онда рељефно израђена попречна притка крста, преко ње положена вертикална притка и најзад звезда.

⁸ Ј. Стојановић, Стари српски записи и натписи, I, 97.

⁹ Lacoconie Chalcocondylae, Historiarum demonstrationes, I, Ed. Darkó, Budapest, 1922, 25.

¹⁰ M. Orbini, Il regno de gli Slavi, Pesara, 1601, 268.

или почетком XV века,¹² вероватно на основу архивских података.

Треће, назив деспот дају Вукашину само несигури извори, родослови и летописи, говорећи да га је добио од цара Уроша и повезујући то са легендом о убиству Уроша од стране Вукашина,¹³ коју је у потпуности одбацila критичка историографија. Ниједан сигуруји историјски извор не говори о деспоту Вукашину, упркос тога што је Вукашин имао истакнуту државничку улогу за време цара Уроша, и мада се често спомиње. Прихватимо ли ову верзију, Вукашин би имао ово звање само за време цара Уроша, а искључено је да је спорни новац кован у то доба. Непостоји ниједан новац који сигурно припада цару Урошу а да се на њему бар на једној страни не налази име Уроша. Уопште узевши, не можемо прихватити да новац који носи само име Стефана цара, на коме нигде нема Урошевог имениа, припада времену последњег.

Четврто, ово се питање не може решити у прилог деспота Вукашина ни помоћу смеле тезе изнешене у једном реферату да су сви српски деспоти тог доба који су држали одређену област, данашњу источну Македонију, носили титуларно име Јован, онако исто као што су Немањићи били Стефани. Низ чињеница то побија. Тако например, деспоти у питању не стављају на новац име Јован или га уопште немају.

Новац деспота Драгаша Дејановића не садржи име Јован. То име не носи ни новац деспота Константина Дејановића.¹⁴ Ово се име не среће чак ни на једној од три врсте новца деспота Оливера који је имао ово име, независно од звана. Зашто би га Вукашин стављао ако би то био само његов новац? Ако су у питању двојица феудалаца ствар се из основа мења пошто се појављује потреба да се донесу два имена. Зато је логично да се личном имену Вукашина супростави лично име деспота. Што се тиче самог имена Вукашина, донетог без икаквог звана, напомињемо да се на многим српским новцима појављују феудалци без својих звања. Тако например, постоје новци који носе само имена Вука, Влатка, Смила, Стефана, Ђурђа или Јакова. Зашто то не би био случај и код спорног новца?

Уосталом, ако су наследници Оливера наводно узимали његово име заједно са његовим звањем зашто би то чинио Вукашин за његова живота. Он није био ни његов сувладар или наследник, пошто није преузeo његове земље, ни његов потомак. Како се најзад може прихватити теза да у једној деспотовини чије је поседовање везано за титуларно име Јован постоје једновремено два деспота, пошто је за цело време Душановог царевања деспот Оливер био жив, што се види по његовом новцу кованом у време цара Уроша.

Из свега наведеног произилази да немамо никаквог историјског основа да прихватимо тезу да се спорни натпис односи на једно те исто лице. У прилог тезе да су у питању два лица говори и чињеница да је натпис дводелан, да је деспот Јован уписан у горњој половини крста а Вукашин у доњој. Из свега овог произилази закључак да је вероватније да је у питању новац на чијој се једној страни појављују одједном два феудалца. Дакле то би био први српски новац на

¹¹ Рад I, 146.

¹² С. Станојевић, Студије о српској дипломатији, XXV, Глас CLXIX, 26—32.

¹³ Ј. Стојановић, Стари српски родослови и летописи, Ср. Карловци, 1927, бр. 131, 152, 1084; Орбини, н. д., 268—9, 271.

¹⁴ Не слажемо се са ауторима који новац Константина Дејановића (Љубић Таб. XIV, бр. 15) приписују некаквом другом деспоту Константину. Очевидно је да је у питању његов новац. Примерак који је објављен у Љубићу најен је у Скопљу.

кому се појављују два феудалца у вазалном односу према сизерену.¹⁵

Погледајмо о коме се то српском деспоту Јовану ради. У време цара Душана и цара Уроша помињу се четири деспота Јована.

Први је деспот Јован Оливер, очух цара Душана, који се помиње у изворима као деспот већ 1341 године.¹⁶ Изгледа да је он деспотску титулу добио први пут од византиског цара приликом женидбе,¹⁷ што вальда није признавано у српској држави, те се зато 1342 године помиње само као велики војвода.¹⁸ Из тога излази да је Оливер званично постао деспот тек када се Душан крунисао за цара 1346 године,¹⁹ те се као такав помиње у повељи цара Душана из 1347 године.²⁰ Држао је област која је захватала Кочане, Кратово, Штип, Злетово, Царево Село, Овче Поље, Лесново,²¹ а по свој прилици и Радовиште, Тиквеш и Морихово на Чрни.²² За време цара Душана и цара Уроша Оливер је ковао новац на коме је претстављен као вазал једног или другог цара. (Љубић Таб. XIV, бр. 11 и 12). Из доба цара Уроша по свој прилици потиче и новац на коме се не помиње никакво друго име до Оливерово. (Љубић Таб. XIV, бр. 13—14).²³

Други је деспот Јован Комнин Асен, брат бугарског цара Ивана Александра и српске царице Јелене, тј. шурак цара Душана. Вероватно је да је и он постављен за деспота, када се Душан крунисао за цара.²⁴ У изворима се помиње као деспот већ 1350 године.²⁵ Држао је Валону, Берат и Средњу Албанију.²⁶ Вероватно је умро од куге 1363 године.²⁷

Трећи је деспот Јован Угљеша, брат Вукашина и зет Војижне. У време цара Душана помиње се као „Vglesse barono“, 1346 године²⁸ а Халкокондил пише да је био коњушар цара Душана.²⁹ Јиречек сматра да је примио звање деспота од цара Уроша.³⁰ У изворима се најраније помиње као деспот 1363 године.³¹ Пошто Острогорски сумња у аутентичност ове повеље³² први се помен самим тим помера на 1365 годину.³³ Држао је југоисточне области царства са престоницом у Серу.³⁴ Погинуо је у битци на Марици 1371 године.³⁵

Четврти је деспот Јован Драгаш Дејановић сестрић цара Душана. Јиречек сматра да је примио звање деспота од цара Уроша.³⁶ У писаним изворима се помиње као деспот најраније 1372 године.³⁷ Кичевска остава, закопана око 1373 године,³⁸ обухвата и његов новац са називом деспота. Држао је Струмицу, Ти-

¹⁵ Напомињемо да се још у једном случају јављају два феудалца на истој страни новца. То се дешава у случају Ђурђа и Лазара Вуковића — Бранковића. (Љубић Таб. XIII, бр. 26). За одређење припадности види Марић, н. д., 94.

¹⁶ Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи III, 39, бр. 4937; IV, 8, бр. 6017.

¹⁷ Јиречек, Историја Срба, 1952, II, 25; Радонић Ј., О деспоту Јовану Оливеру . . . Глас XCIV, 85—91.

¹⁸ Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, I, 31, бр. 74—76.

¹⁹ Упореди: Јиречек, н. д., I, 222.

²⁰ Гласник XXVII, 289, 295.

²¹ С. Новаковић, Законски споменици, 675—6; М. Рајчић, Основно језгро државе Дејановића, Историски часопис, 1954, IV, 238—9.

²² Јиречек, н. д., I, 262; Види Територију Драгаша Дејановића, његовог наследника.

²³ Упореди: Глас XCIV, 107.

²⁴ Јиречек, н. д., I, 222.

²⁵ Љ. Стојановић, Старе српске повеље и писма, 69—70.

²⁶ Исти извор 69—70; Јиречек, н. д. I, 226.

²⁷ Јиречек, н. д., I, 244; Љубић, Листине IV, 58, бр. 101

²⁸ Monumenta Ragusina I, 235.

²⁹ Chalcocondyles, н. д. 25

³⁰ Јиречек, н. д., II, 25.

квеш, Морихово, Штип, Велес, Радовиште, Криву Паланку, делове Скопске Црне Горе, Кочане, Кратово, Велбужд, Радомир, Петрич, област Жеглигова, Прешевски крај, највећи део Пчиње.³⁹ Оливерова територија обухваћена је територијом Драгаша. Најкаснији сигурни помен у изворима је повеља из 1377 године.⁴⁰ Погледајмо коме од четири деспота припада овај досад непознат новац. Одлучујући моменат за ово додељивање је датирање самог новца. Пошто се на његовом наличју појављује цар Стефан као сизерен, јасно је да је то новац из времена цара Душана. Па ипак, услед једне необичне појаве, услед чињенице да се на неким новцима цара Уроша појављује на другој страни цар Стефан, не бисмо могли са потпуном сигурношћу да датирамо овај новац само на основу наличја. Зато ћемо тражити основу за датирање и на лицу новца.

Чињеница да се поред имена Вукашина не налази никаква титула показује да је овај новац кован пре него што је Вукашин добио⁴¹ назив краља, пре 1366 године.⁴²

Да ли се овај новац као новац двојице феудалца који носи цара Стефана на наличју може ставити на почетак владе цара Уроша? По нашем мишљењу то је искључено. Ако би се појава цара Стефана на новцу цара Уроша (Љубић Таб. IX, бр. 19—22), могла објаснити тиме што је овакав новац кован у време малолетства цара Уроша или унутрашњих трзавица ради подвлачења континуитета и добијања ауторитета никако се не може прихватити да феудалци имају као сизерена умрлог а не живог цара. Да не би било забуне зато што се на новцу у питању појављује нимбус на глави Стефана цара, подвлачимо да се он јавља на више новчаних врста царског новца. Тако например, поред спорне врсте он се јавља на две врсте новца деспота Оливера, на оној где се овај деспот појављује као вазал цара Душана (Љубић Таб. XIV, бр. 11) и на оној на којој се појављује као вазал цара Уроша (Љубић Таб. XIV, бр. 12). Најзад он се појављује и на једној врсти новца самог цара Уроша. (Љубић Таб. IX, бр. 13—14). Ако би се у првом случају могло сумњати да ли је у питању живи цар, у два друга случаја то је несумњиво чињеница. Оливер би могао да кује новац са царем Душаном, оснивачем царства, као сизереном и после његове смрти, али то не би чинио са младим царем Урошем. Уосталом немамо никаквих основа да претпостављамо да је Оливер надживео цара Уроша. Још

³¹ Miklošić, *Monumenta Serbica*, Wienne, 1858, 171.

³² Г. Острогорски, Пронија, Београд, 1951, 144, напомена 368.

³³ Документат цитиран код Јиречека, н. д., II, 338.

³⁴ Јиречек, н. д., I, 247.

³⁵ Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи II, 71, 82.

³⁶ Јиречек, н. д., II, 25.

³⁷ Јиречек, н. д., II, 245.

³⁸ С. Димитријевић, Проблеми српске срењовековне нумизматике, Историски гласник, 1957, бр. 3—4, 126—7.

³⁹ Јиречек, н. д., II, 319; С. Новаковић, н. д., 452—453, 512—515; Ј. Хаџи Васиљевић Драгаш и Константије Дејановић и њихова држава, Београд, 1902, 17, 22; М. Рајчић, Основно језгро државе Дејановића, Историски часопис, IV, Београд, 1954, 227—242; Исти писац, Севастократор Дејан, Историски гласник, 1953, бр. 3—4.

⁴⁰ С. Новаковић, н. д., 510—12. Повељу коју Новаковић датира око 1378 године нисмо узели у обзир, пошто др. Стричевић тврди, на основу анализе, да је у питању компилација.

⁴¹ M. Orbini, *Il regno de gli Slavi*, Pesaro, 1601, 269; Фреска у Пасхи; новац краља Вукашина као вазала цара Уроша.

⁴² Вукашин као краљ појављује се у изворима у јануару 1366 године. С. Новаковић, н. д., 508—9; *Monumenta Ragusina* IV, 68, 72; Старинар III серија, III, 14—15.

би мање неко ковао новице цара Уроша после његове смрти.⁴³ Дакле, морамо прихватити да се у свим овим случајевима нимбус појављује око главе тада живог цара.⁴⁴ Пошто се нимбус јавља у српској нумизматици и око главе владара, у сва четири случаја искључиво око цареве главе, а у три случаја око главе цара као сизерена, видимо да је он везан за царско достојанство, специјално за случајеве када је живи цар носилац и извор власти. Нимбус око царске главе симболизује божанску власт која је предана цару.⁴⁵ Напомињемо да се за разлику од новца, на фрескама нимбус појављује не само на царској глави, већ и на главама краљева⁴⁶.

Из свега изложеног видимо да спорна, досад непозната врста новца заиста припада добу цара Душана. Да ли је могуће да у то доба Вукашин кује новац у заједници са неким деспотом? По нашем мишљењу то је могуће, прво зато што је Вукашин живео у то доба и имао подређена звања, друго, зато што су у то доба и други феудалци ковали новац. Погледајмо детаљније ова питања.

Пошто Халкокондил пише да је Вукашин био пехарник на двору цара Душана, неманичег чудног у томе што се он јавља у то доба и на новцу једног деспота, као његов потчињени.

Што се тиче ковања новца појединих феудалаца у време цара Душана треба још једном подврћи да је познат новац деспота Оливера као вазала цара Душана, а Оливер је један од четири спорна деспота Јована.⁴⁷

Вратимо се на питање ко је ковао ову досад непознату врсту српског новца. Сматрамо да деспот Јован Драгаш не долази у обзор пошто се он јавља далеко иза смрти Душана. У време Душана висока

звања носи његов отац Дејан, муж Душанове сестре царице Теодоре, који је изгледа добио звање севасто кратора приликом Душановог крунисања за цара⁴⁸ и који се као такав помиње напр. 1349⁴⁹ или 1354 године.⁵⁰ Нама изгледа да у обзор не долази ни деспот Јован Угљеша, мада би најпростије решење било да је у питању заједнички новац двојице браће, пошто присуство једног указује на могућност да је други у питању. Разлоги који говоре против тога су следећи: тешко је прихватити да је Угљеша био деспот у време кад Вукашин нема значајно звање, кад знамо да је доцније Вукашин био краљ у време кад је Угљеша био још увек само деспот. У једном моменту, у време Душана, оба брата имају звање сличног ранга, а на новцу је изражен потчињени однос пошто је деспотово име стављено горе, а Вукашиново доле и то без звања. Уосталом, чудно би било да је Угљеша био деспот још у време цара Душана а да се његово звање први пут помиње у изворима тек 1363 године.

Из свега излази да је деспот Јован на спорном новцу могао да буде или Јован Оливер, или Јован Комнин Асен. Оба су држали области суседне Вукашиновим. Нама се чини да је вероватније да је то био Оливер. Допунски значај ове досад непознате заједничке врсте српског новца феудалаца лежи и у томе што је то први и досад једини новац на којем се Вукашин појављује без краљевског звања, а усто претходи Вукашиновим осталим новцима, на којима он носи назив краља, најмање за око 10 година.

Што се тиче орнамента — расцветани крст, сличну претставу налазимо на северном порталу у Дечанима. У том случају гране крста завршавају се криновима.⁵¹

6. СМАЊЕНИ НОВАЦ (ПОЛУДИНАР?) СА КРАЈА ВЛАДЕ ЦАРА ДУШАНА ИЛИ ИЗ ВРЕМЕНА ЦАРА УРОША СА ШЛЕМОМ ОКРУЖЕНИМ НАТПИСОМ НА ЈЕДНОЈ СТРАНИ И ДВЕМА ФИГУРАМА КОЈЕ ДРЖЕ КРСТ НА ДРУГОЈ СТРАНИ

Сл. 21 — Fig. 21

Сл. 22 — Fig. 22

⁴³ Уосталом, посмртни новци увек носе видне ознаке и написе. У римској нумизматици поред назива *Divo*, везаног за проглашење покојног цара за бога, налазимо и напис *Consecratio*, Јупитеровог орла, Јунонине пауне, олтар или ломачу.

⁴⁴ То се догађа и на неким врстама бугарског новца кованог после цара Душана, например, на новцу Ивана Стракимира и Ивана Шишмана. — Н. Мушковъ, Монетите и печатите на българският цар, София, 1924, 135—6, 143.

⁴⁵ Упореди: A. Grabar, L'Empereur dans l'art byzantin, Paris, 1936, 112—122.

⁴⁶ Например, на глави Радослава у Студеници, Драгутина и Милутина у Ариљу, Ст. Дечанског у Дечанима итд. — С. Радојчић, Портрети српских владара у средњем веку, Скопље, 1934, слика бр. 3, 11 и 20. Специфичности технике фреско сликарства искључују могућност да су у питању каснији ретуши. Отсуство паралелизма између иконографије фресака и новца не треба да нас забрињава. Између ове две области не постоји усклађење. Често се дешава да се извесне особености јављају само на новцу и обратно. Тако например, отворене круне које се јављају као готово искључиви облик круне на новцу у току читавог

краљевства никде се не сусрећу на фрескама. Чињеница да се у нумизматици јављају облици, претставе, предмети и написи које не сусрећемо на другој страни, повећавају документациони значај нумизматичког материјала за проучавање наше средњовековне историје.

⁴⁷ Примедба Јиречека, који сумња у исправност ове врсте, пошто „за време Стефаново био би овај случај потпуно усамљен и необјашњив“ — Јиречек, и. д., II, 204 — не може се узети у обзор. Аутентичност поменутог новца деспота Оливера не може се оспоравати са нумизматичких становишта. Уосталом ми смо досад нашли три подврсте овог новца. Најзад, један је примерак овог новца нађен заједно са Душановим царским новцем, новцем цара Уроша и краља Вукашина у остави из Стобија. — Ј. Петровић, Српско средњовековно благо у Стобима, Уметнички преглед, 1940, бр. III, 108—9; Марин, и. д., Београд, 1956, 415.

⁴⁸ Јиречек, и. д., I, 222.

⁴⁹ Миклошић, и. д., 143.

⁵⁰ Acta Albaniæ II, 28, бр. 100.

⁵¹ Манастир Дечане, Београд, 1941, I, 69, Таб. XXXIV.

Опис лица

Шлем окренут десно. Изнад кациге уобичајени јастук у виду четвороугла издуженог облика у коме се ништа не види или постоје тачкице, са украсима на угловима у виду три груписане тачке. Изнад јастука ружа од шест латица, а над њом перјаница од три пера. Непротумачени натпис иде дуж ивице и гласи:

1. ::210991 - 199192::
2. ::210991 - 19912::
3. ::219991 - 10912::

(Не знамо почетак натписа. Читамо га од доњег левог угла). Код првог примерка налазимо три груписане тачке на врху средњег пера на перјаници.

Опис наличја

Мушка (?) фигура под затвореном круном са десне стране и женска (?) фигура под отвореном круном са леве стране (препендулије се завршавају тачком). Обе фигуре носе царску хаљину (дивитисијон) са укруштеним лоросом на грудима (дијадема) и држе у средини дупли крст. У преосталој руци, са спољне стране у прва два случаја држе скрипте са три тачке на врху а у трећем скрипте са крстом. Натпис на боковима

Я-В*Описи подаци о новцу*

Седам примерака ове врсте које смо нашли налазе се у следећим збиркама: три које описујемо у збирци С. Димитријевића, друга три у збирци музеја у Чачку, а последњи у збирци Kunsthistorische Mus-

7. СМАЊЕНИ НОВАЦ (ПОЛУДИНАР?) ЦАРА УРОША СА ВЛАДАРЕМ НА КОЊУ КОЈИ ЈЕ ОКРЕНУТ ЛЕВО НА ЛИЦУ И ШЛЕМОМ ОКРУЖЕНИМ НАТПИСОМ НА НАЛИЧЈУ

Сл. 23 — Fig. 23

Сл. 24 — Fig. 24

Опис лица

Владар под затвореном круном јаши коња окренутог лево. Лик владара који држи скриптар са крстом окренут је напред на уобичајени начин. На царској хаљини укрштени лорос на грудима (дијадема). Натпис ZP—ZP. (У највећем броју случајева задње Р је представљено као слово I са задебљањем на врху). Испод коња нема ништа (први примерак) или се појављује слово Я (остала три примерка из налаза).

Опис наличја

Шлем окренут десно. Изнад кациге уобичајени јастук у виду четвороугла издуженог облика на коме

сеум-а у Бечу. Пречник 17, 17 и 17 мм. Тежина 0,87 0,70 и 0,68 гр.

Примедбе

Прва шест примерка нађена су у остави из Коштунића 1939 године. У два дела оставе која смо прегледали било је у свему 57 примерака, од чега је било шест примерака ове непознате врсте, 24 примерка врсте коју описујемо у овом чланку под бројем 7, и 27 примерака Душановог новца.⁵²

Пошто свих 25 примерака сигурне Душанове смањене новчане врсте носи на наличју као словну ознаку R — V, узели смо и код наше врсте страну са ознаком **Я-В** као наличје.

Низ индикација могу да послуже за датирање ове врсте. На прво место долази то што се новци са изразито смањеном тежином, полудинари и сл., не налазе у неколико великих познатих остава склоњених у време цара Душана, већ једино у каснијој косовској. То показује да су се овакви новци јавили тек при крају Душановог царевања.

Појава врсте коју смо описали под бројем 7, а која очигледно припада цару Урошу, а нађена је у остави из Коштунића, показује да и ова досад непозната врста из исте оставе може да припадне и времену цара Уроша.

У прилог припадности овог новца цару Урошу ишло би и то што се шлем појављује на полудинарима који се са сигурношћу могу приписати одређеном владару само код цара Уроша.⁵³ Из свега изложеног излази да се у нашем случају ради о новцу са краја Душановог царевања или из времена цара Уроша.

се не види ништа или постоје тачкице, са украсима на угловима у виду три груписане тачке. Изнад јастука ружа од шест латица (на првом се примерку јасно види да на латицама постоје кружници), а над њом перјаница од три пера. Непротумачени натпис иде дуж ивице и гласи:

1. ::1099V91 - 10[9]101::
2. ::2019P[] - 119[R]0V8::
3. ::V90P[] - 109V12::
4. ::19V091 - []9V91::
5. ::[]V91 - .V190V[]::

врсте у смањеној величини (која одговара првој и другој великој групи из овог налаза).

⁵² Љубић Таб. IX, бр. 16.

⁵³ Један цар на коњу, један комад нормалне величине цар и царица држе дупли крст и скрипте и 25 примерака исте

(Не знамо почетак натписа. Читамо га од доњег левог угла.)

Описи и подаци о новцу

Свих пет описаных примерака су из збирке С. Ђимитријевића. Ван ове збирке видели смо само примерке из оставе у Коштунићима. Прва четири примерка нађена су у остави из Коштунића. Пречник 17, 16, 16 и 16 mm. Тежина 0,85, 0,97, 0,68 и 0,89 gr.

Примедбе

Ову врсту налазимо код Јубића међу неодређеним новцима (Јубић Таб. XV, бр. 29). Да бисмо пружили о њој допунска обавештења укључили смо је у овај преглед. Да ова врста припада цару Урошу видимо по натпису који ако га читамо унутраг садржи у свим примерцима текст IN (PERATOR) OVR ... делимично поремећен. У прилог овог опредељења иде и чињеница да се новци са владарем на коњу појављују само у периоду царства, 1346—1371 године, и то код Душана, Уроша и Вукашина.

8. ДИНАР ЦАРА УРОША СА ШЛЕМОМ И ЋИРИЛИЧКИМ НАТПИСОМ. НА НАЛИЧЈУ СТЕФАН ЦАР НА КОЊУ

Сл. 25 — Fig. 25

Сл. 26 — Fig. 26

Опис лица

Шлем окренут десно. Изнад каџиге уобичајени јастук у виду ишпартаног четвороугла са украсима на угловима у виду три груписане тачке. Изнад јастука прстен, чији се садржај не види, а изнад њега перјаница од више пера (брз пера не може се утврдити). Ћирилички натпис почиње доле лево, иде дуж ивице и гласи:

[] УРОШ[] — [Г] д ћ

Опис наличја

Владар, под затвореном царском круном (стема), јаши коња окренутог десно. Лик владара који држи скиптар са крстом окренут је напред, на уобичајени начин. На халбини се виде трагови лороса. Натпис у скраћеници СФЬ — ЗР. Изгледа да испред коња постоје трагови звезде. Испод коња на дугој дршци цвет од седам латица које се спајају у центру.⁵⁶ У дну дршке тог цвета, десно, минијатурни кружић.

Описи и подаци о новцу

Једини примерак који смо нашли налази се у British-Museum-u. Он је делимично слабо искован. Пречник 19 mm. Тежина 0,84 gr.

⁵⁴ Марић, и. д., 339—384, 388—9.

⁵⁵ Види опис врсте бр. 7.

Задржимо се на скраћеници ZP—ZP. У вези са овом скраћеницом која се овог пута појављује на очигледној врсти цара Уроша, треба истаћи да се царски новци на којима царски назив постоји а име царево није означено најраније појављују на крају Душановог царевања. То закључујемо из тога што позната врста новца на којој је претстављен цар и царица који држе прост крст а натпис гласи Zb—Pb (Јубић Таб. VIII, бр. 8—9) непостоји у великој остави из Белова, као ни у оставама из Урошевца, Нове Вароши и остави српског и босанског новца из непознатог налазишта, а налази се у остави из Стобија склоњеној у време Вукашина.⁵⁴ Зато не треба искључивати могућност да и ова врста царског новца припада цару Урошу, пошто смо већ видели да и ова позната врста спада у врсте на којим се на лицу новца име царево не помиње.⁵⁵ Појава царског новца без имена цара али са натписом цар, могла би се објаснити приликама које су владале на почетку Урошевог царевања.

Примедбе

Појавом ове нове врсте попуњује се значајна празнина у српској нумизматици. Међу врстама цара Уроша са претставом владара на коњу постоје две основне групе оне врсте на којима је на једној страни цар Урош на коњу и оне на којима је на тој страни цар Стефан на коњу. Страна на којој је владар на коњу увек носи ћирилички натпис. Разлика се појављује на другој страни где се код обе групе налази шлем. Код групе са Урошем царем који јаши око шлема се налази ћирилички или латинички натпис, док је код групе са Стефаном царем био познат само латинички натпис. Са овом новом врстом појављује се ћирилички натпис и код друге врсте.

Користимо прилику да пружимо допунска обавештења о неким ретким варијантама познатих Урошевих врста.

Задржимо се за моменат на врсти која има на једној страни Уроша на коњу а на другој шлем са ћириличким натписом. На једној значајнијој варијанти ове врсте која се налази у нашој збирци налазимо испод коња штит следећег облика

⁵⁶ Сличан цвет појављује се на шлему код Урошевог динара описаног у овом чланку под бр. 9.

Сл. 27 — Fig. 27

Сл. 28 — Fig. 28

Овакав штит досад непознат код горње врсте већ је био запажен на другој врсти новца цара Уроша. Ј. Петровић објавио је пре рата варијанту новца са Урошем на коњу и латиничким натписом око шлема на другој страни, на којој се испод коња налази слово Т и овакав штит.⁵⁷ Сличан примерак имамо и у нашој збирци.⁵⁸ Па ипак ни на једном од ових примерака, ни на примерку врсте са ћириличким натписом око шлема чију слику доносимо, ни на примерку са латиничким натписом око шлема који је објавио Ј. Петровић, ни на сличном примерку из наше збирке, не види се прецизно шта има на овом штиту. Одговор на ово питање

нашли смо у Cabinet des Médailles у Паризу на примерку друге врсте (са латиничким натписом око шлема), који се разликује од подврсте Ј. Петровића по томе што натпис не почиње горе десно већ доле лево. На том се савршено очуваном примерку јасно види да се на поменутом штиту у горњем левом углу налазе два вертикална низа од по три тачке, тј. четвороуга подељен на шест поља. Тиме се употребују подаци о овом штиту који се јавља на новцу цара Уроша. Ево слике поменутог примерка из Париза који има пречник 20 mm, а тежину 1,24 gr.

Сл. 29 — Fig. 29

Сл. 30 — Fig. 30

9. ДИНАР ЦАРА УРОША СА ШЛЕМОМ НА ЛИЦУ И ИСУСОМ, КОЈИ СЕДИ НА НАЛИЧЈУ

Опис лица (Види сл. 31 и 33)

Шлем окренут лево. На задњем делу шлема доле низ кружића. Над кацигом уобичајени јастук у виду ишпартаног четвороугла са украсима на угловима у виду три груписане тачке. Место прстена или руже, цвет сасвим оригиналног облика састављен од дршке и седам дугуљастих и шпицастих латица које се спа-

јају у центру. Натпис почиње горе десно, иде дуж ивице, пролази изнад шлема и гласи на првом примерку:

⊕ VROSIV - ·SIЯВДТО

а на другом [] IVS - ·IIЯВДТО

⁵⁷ Нумизматичар бр. 1, (са браон корицама), 31.

⁵⁸ Напомињемо да Марић у чланку „Претставе грба на средњовековном новцу“, уопште не помиње ни овај грб, ни грб са звездом који се јавља на новцу краља Душана. — Исти извор,

33. — Шта више, он тврди да се грбови појављују први пут на српском новцу тек много доцније, у осмој деценији XIV века, на новцима Вука Бранковића и Ђурђа I Балшића. — Зборник за друштвене науке Матице српске, бр. 13—14, 39.

Сл. 31 — Fig. 31

Сл. 32 — Fig. 32

Сл. 33 — Fig. 33

Сл. 34 — Fig. 34

Ойис наличја

Исус са зракастим нимбусом (зраци рачвасти) седи на престолу са високим наслоном. Обема рукама држи јеванђеље на грудима. Седиште се пружа преко бокова престола, преко целог наличја, у облику клупе. Иницијали Исуса у висини нимбуса СІ—ХЬ Словна ознака Т—. На Угловима престола украси у виду три груписане тачке.

Ойиси ћодаци о новцу

Једина два примерка које смо нашли налазе се, први у збирци Cabinet des Médailles Националне библиотеке у Паризу, а други у збирци С. Димитријевића. Први је одлично очуван, а други је слабији. Пречник првог 20 mm, а другог 20 mm. Тежина првог 0,96 гр., а другог 1,02 гр. Касније смо нашли и трећи примерак,

у збирци Народног музеја у Битољу. Он потиче из налаза нађеног у селу Селце (Прилепски срез).

Примедбе

Шлем са натписом VROSIVS IMPERATOR појављује се на више врста динара цара Уроша. Њега сусрећемо код следећих врста: Урош седи, са нимбусом (Љубић Таб. IX, бр. 13—14) или без нимбуса (Љубић Таб. IX, бр. 15—18), Стефан јаши а шлем је обичан (Љубић Таб. IX, бр. 19—21), Стефан јаши а шлем носи главу; (Љубић Таб. IX, бр. 22) и Урош јаши (Љубић Таб. IX, бр. 24—25). У ову врсту спада и мали новац цара Уроша са шлемом (Љубић Таб. IX, бр. 10). Специфичности на лицу и наличју ⁵⁹ указују да се не ради о измешаним калупима који припадају двема врстама, тј. о хибридној врсти, већ о сасвим новом новчаном типу.

10. ДИНАР ЦАРА УРОША СА ВЛАДАРЕМ КОЈИ СЕДИ НА ЛИЦУ И ИСУСОМ КОЈИ СЕДИ НА НАЛИЧЈУ

Ойис лица (Види сл. 35)

Цар под затвореном круном седи на престолу без наслона. У десној руци држи скриптар са крстом а леву ставио на крило. На царској хаљини види се манијак. Натпис у скраћеници: **УШ – ЧБ**

На обе стране престола украси у виду три груписане тачке.

Ойис наличја (Види сл. 36)

Исус са зрачним нимбусом (зраци рачвасти) седи на престолу са високим наслоном и држи на крилу

⁵⁹ На лицу: цвет на шлему итд. На наличју словна ознака, продужено седиште, мала глава у великом нимбусу итд.

обема рукама јеванђеље. Горњи део престола није затворен. На стубићима украси у виду три спојене тачке.

Иницијали Исуса **Ια - χα** Словна ознака **α -**

На грудима Исуса велика тачка.

Описи и подаци о новцу

Описаны примерак налази се у збирци С. Димитријевића. Није искован најбоље и на два места је пробушен. Пречник 19 мм. Тежина 0,80 гр.

Сл. 35 — Fig. 35

врста има заједничке особине са две подврсте о којима је било речи. Тако например, код друге Јубићеве и наше подврсте имамо престо без гранчица, а код обе Јубићеве подврсте престо Исуса израђен је на исти начин.⁶⁰ Дакле, све три подврсте са претставом владара који седи

11. ДИНАР ЦАРИЦЕ ЈЕЛЕНЕ, СА ГРЧКИМ НАТПИСОМ ОКО ШЛЕМА НА ЈЕДНОЈ СТРАНИ И ВУКАШИНОМ НА КОЊУ СА СРПСКИМ НАТПИСОМ НА ДРУГОЈ СТРАНИ

Опис једне стране (Види сл. 37 и 39)

Шлем окренут десно. Изнад каџиге уобичајени јастук у виду ишпартаног четвороугла са тачкама у шари и украсима на угловима у виду три груписане тачке. Изнад јастука круг са осам паоца и тачкама између неких од њих. Место перјанице глава под затвореном круном. Натпис, одвојен зрастим прстеном, почиње горе десно и гласи:

KI ΟΡ ΒΕ ΗΛΗ - ΙΖΙΒΑ ΚΙ 3

У прстену, на обема странама поред јастука украс у виду четири тачке груписане у крст.

Опис друге стране (Види сл. 38 и 40)

Владар под затвореном круном (препендулије се завршавају са две тачке) јashi коња окренутог десно, који иде ходом. Лик владара који држи лабарум окренут је напред, на уобичајени начин. Натпис у скраћеници

**ΚΡ - Κ
Λ ΒΛ ζ**

Испод и испред коња украси у виду три груписане тачке тесно повезане.

⁶⁰ Мање разлике постоје што је случај код свих подврста средњовековног српског новца.

⁶¹ Гласник VIII, 275, Таб. II, бр. 6.

Примедбе

Описаны примерак спада у врсту, чију је једну подврсту Јубић ставио због загонетног натписа на лицу **η - η** међу неизвесне српске новце. (Јубић

Таб. XV, бр. 21). Из ове нове подврсте видимо да ова врста припада цару Урошу. Да се ради о истој врсти указује не само општа замисао новца, већ и престо без наслона на лицу, па чак и истоветна словна ознака на наличју. У ову врсту спада и један други новац који је Јубић објавио, (Јубић Таб. X, бр. 2) чији натпис гласи **γ - ζ**. Ова друга Јубићева под-

Сл. 36 — Fig. 36

на лицу, и Исусу који седи на наличју чине једну те исту врсту. Основна разлика међу подврстама лежи у натпису који има три облика **γ - ζ** **γζ - η**

η - η

Описи и подаци о новцу

Једини примерци које смо нашли налазе се у збиркама С. Димитријевића и Ј. Недељковића. Четири примерка из збирке С. Димитријевића са истог су калупа. Пречник 19 мм. Тежина 1,06—1,30 гр. (просек 1,20).

Примедбе

Овај је новац први објавио Шафарик али је то био јако оштећени примерак⁶¹. Све досад, услед дефектности примерака ни једна његова страна није била протумачена⁶². После многих узалудних покушаја да протумачимо натпис на првој страни ове врсте успели смо у томе. Читање је извршено на основу новца краљице Јелене и краља Вукашина са истим претставама (Јубић Таб. IX, 25—26, Таб. X, бр. 27) и помоћу коју нам је пружио др. Фрањо Баришић. Разрешени натпис гласи: **KI(ΡΙΟΥ) ΥΡ(ΩΣΙΟΥ) Β(Α)C(ΙΑΙΣΣΑ) ΗΛΗΝΕ Ι ΖΙΛΟΥ(ΣΑ) KI(ΡΙΟΝ) Σ(ΩΤΗΡΑ)** што значи у преводу: Господина Уроша царица Хелена која тежи Господину Спаситељу (Христољубива).

Дакле, ради се о првом српском новцу из XIV века са грчким натписом. Појава оваквог новца из времена царства и периоде његовог распада могла се

⁶² Упореди: Јубић, н. д., 193, бр. 17, Таб. XV, бр. 27; Марић, н. д. 88., Марић погрешно уврштава примерак кога тумачи у познату врсту Вукашин—Урош.

Сл. 37 — Fig. 37

Сл. 38 — Fig. 38

Сл. 39 — Fig. 39

Сл. 40 — Fig. 40

очекивати. Није искључено да се овим примерком отвара ново поглавље у српској нумизматици. Зар не изгледа необично да Синиша, брат Душанов, који се био прогласио и царем, и други српски великаши који су држали области у Епиру, Тесалији, Јеgeјској Македонији и Албанији нису ковали свој новац? Ово питање нисмо проучили у потпуности. На ипак, извесна наша истраживања у том правцу указују на могућност нових прилога.

Задржимо се на овом првом српском динару из XIV века који има на једној страни српски а на другој грчки натпис. Пре свега треба напоменути да смо у збирци Љ. Недељковића нашли на једну подврсту исте врсте на којој натпис на другој страни гласи само КР—ЛЬ исто онако као и на Вукашиновој врсти са владарем на коњу. (Љубић Таб. IX, бр. 25—26).

Обе подврсте ове досад не протумачене врсте претстављају у неку руку пандан сличне врсте, на којој се на једној страни појављује Вукашин на коњу, а на другој налазимо шлем са натписом **κραλιц-α ελένη** (Љубић Таб. X, бр. 27).⁶³ Све врсте новца на којима се Вукашин појављује на коњу чине групу са неким заједничким особинама. Тако например, све ове врсте,

без обзира да ли натпис на наличју гласи VROSIVS IMPERATOR, кралица ελένη, или KI (PIOY) УР (ΩCIY) B(A)C(ΙΑΙССΑ)... имају на шлему људску главу, коју сусрећемо и на прстену-печатњаку краља Вукашина и на врсти коју објављујемо под бр. 12.⁶⁴ Међу много-брожним новцима цара Уроша са шлемом овакав шлем сусрећемо само у једном случају (Љубић Таб. IX, бр. 22).⁶⁵ Све три наведене врсте, као и споменута врста цара Уроша, имају заједничка јако специфична оштећења на калупима. Све то указује да се ради о истој ковници.

Ова група новца са Вукашином на коњу спада и у један те исти временски период, у његове најстарије краљевске новце. То закључујемо из два момента. Прво, међу њима је једина врста Вукашиновог новца на којој је изражен његов вазални однос према цару Урошу.⁶⁶ Некакав сличан однос налазимо и на новцу са грчким натписом који садржи поред имена царице Јелене и Урошево име. Друго, међу новцима кичевске оставе, која је склоњена око 1373 године⁶⁷ не налазимо ни један примерак са именом Елена, а међу 156 примерака Вукашиновог новца, колико их има у свему налазимо само два примерка врсте Вукашин—Урош.⁶⁸

⁶³ Питањем царице и краљице Елене детаљније ћемо се позабавити другом приликом.

⁶⁴ С том разликом што је у два последња случаја круна отворена.

⁶⁵ Колико је то ретка врста види се по томе што смо досад видели само два примерка, један у збирци С. Димитријевића,

а други у музеју у Прилепу, а сам Љубић помиње само један такав примерак.

⁶⁶ Напомињемо да и Б. Сарија сматра да је то најстарији Вукашинов краљевски новац — Стариар III сер., III, 73—4.

⁶⁷ С. Димитријевић, н. д., Историски гласник, 1957, бр.

3—4, 126—7.

⁶⁸ Стариар III серија, III, 73—91.

Појава новца на коме је изражена веза између краља Уроша и царице Јелене, удове цара Душана и мајке цара Уроша, не треба да нас изненади. Оставимо ли по страни потпуно несигурне тврдње Пајсија из XVII века и Троношца који је писао у XVIII веку да је цар Душан поставио Вукашину за тутора малолетног цара Уроша⁶⁹ видимо да је Вукашин био у тесној државничкој вези са царицом Јеленом и у периоду пре но што је постао краљ. Из три дубровачка документа видимо, да је дубровачка

влада писала 1361 године и царици и Вукашину, а 1362 године послала поклисара „ad Volhasinum et ad imperatricem veterem...“⁷⁰

Напомињемо да се грчки натписи на српском средњовековном царском новцу појављују не због некакве наводне потребе иностраних гржишта, већ због присуства грчког становништва у јужним деловима царства. (стефанъ 8рошъ благовѣрнн царъ срѣблемъ и грѣкѡмъ)⁷¹.

12. ДИНАР КРАЉА ВУКАШИНА СА ШЛЕМОМ И НАТПИСОМ КОЈИ ИДЕ ДУЖ ИВИЦЕ. НА НАЛИЧЈУ ИСУС СТОЈИ

Сл. 41 — Fig. 41

Сл. 42 — Fig. 42

Опис лица

Шлем окренут десно. Над каџигом налазимо уобичајени јастук у виду ишпартаног четвороугла са украсима на угловима у виду три тачке. Изнад јастука глава (женска?), са круном која се шири на горе (модиола), окренута напред. Натпис одвојен прстеном, почиње доле лево и гласи: **БЛОВБНІ КРА ВУКАШІВ**

Треба подврђи да натпис на овом печату почиње са истом титулом Вукашина (+ благовѣрна краљица Ељкашина прѣстенъ).

Опис наличја

Исус са зрачним нимбусом (зраци паралелни у облику крста) стоји испред четвртастог супеданеума. У левој руци држи јеванђеље а десном благосиља. На левом боку Исуса виси крај огртача. Крај нимбуса иницијали **ІА - ФА**. Исус је окружен петокраким звездама (по три са сваке стране).

Описићи подаци о новцу

Једини примерак који смо нашли налази се у збирци С. Димитријевића. Он је одлично очуван. Пречник 19 мм. Тежина 1,24 гр.

Примедбе

До данас није био познат ни један Вукашинов новац са претставом шлема. Појава шлема на Вукашиновом новцу не треба да нас изненади, пошто исту претставу сусрећемо и на његовом личном прстену — печатњаку, чији се отисак налази на повељи од 5-IV-1370 године.⁷²

⁶⁹ Гласник V, 70; Старе српске биографије XV и XVI века, Београд, 1936, 136.

⁷⁰ Monumenta Ragusina, III, 100, 192, 193.

⁷¹ Љубић, и. д., 140; Миклошић, и. д., 156, 159 и сл. Сличан је случај био и са латиничким натписима. — С. Димитријевић, и. д., Историски гласник, 1957, бр. 1—2, 69—77.

Сл. 43 — Fig. 43

⁷² Ову слику објавио је А. Ивић у свом раду „Стари српски печати и грбови“, Нови Сад, 1910, 27, Таб. IV, бр. 22. Описујући претставу која се појављује на овом печату Ивић је погрешно описао шлем као плашић, а јастук као крагну, зато он говори о краљевом попрсју. Краљев лик на Вукашиновом печату помињу: Јиречек, и. д., II, 341; Л. Мирковић, Мрњавчевићи, Старија III, сер., III, 16—17.

Вредно је подвучи да је и слуга Бранко (Младеновић) који је највероватније ковао за време цара

Уроша имао динар са шлемом на коме се око шлема налазио ћирилички натпис.

**13. ДИНАР КРАЉА ВУКАШИНА СА ВЛАДАРЕМ НА КОЊУ КОЈИ ЈЕ ОКРЕНУТ ЛЕВО.
НА НАЛИЧЈУ ШЛЕМ ОКРУЖЕН НАТПИСОМ У ПРСТЕНУ КОЈИ ГЛАСИ VROSIVS INPERATOR**

Сл. 44 — Fig. 44

Сл. 45 — Fig. 45

Опис лица

Владар под затвореном круном јаши коња који је окренут лево. Претстава владара који држи лабарум окренута је напред, на уобичајени начин. Натпис

ΛΡ - Φ[Χ] Испод коња цвет од тачака.

Опис наличја

Шлем окренут десно са јастуком и кругом у који је утиснута издубљена ружица. Уместо перјанице људска глава. Натпис одвојен кругом почиње горе десно **VROSIVSI - INPERATOR**

Описи и подаци о новцу

Први примерак нашли смо у збирци С. Димитријевића, други у Народном музеју у Прилепу, а трећи

у збирци др. Љ. Недељковића. Сви су примерци добrog изгледа. Наш примерак има пречник од 20 мм. Тежина 1,07 гр.

Примедбе

Ова врста производ је грешке резача који је претставио на калупу лица правац коња и натпис онако како га срећемо на самом новцу. На једном примерку ове врсте из British Museum-a, на коме је коњ правилно окренут, само је натпис обрнут.

Што се тиче припадности целе врсте, односно њених варијаната, са правилно окренутим коњем (Љубић Таб. IX, бр. 25-26) њих је Б. Сарија правилно додељио краљу Вукашину⁷³ који се на овом новцу појављује као вазал цара Уроша.

Ради упоређења објављујемо слику једног лепог примерка ове врсте који смо нашли у British Museum-y.⁷⁴

Сл. 46 — Fig. 46

Сл. 47 — Fig. 47

⁷³ Б. Сарија, Кичевска остава, Старинар III серија, III, 73—4; Упореди: Љубић, н. д., 147.

⁷⁴ Лепи примерци из наше збирке удаљују се у детаљима од напред описане непознате врсте.

14. ДИНАР КРАЉА ВУКАШИНА СА ПОТПУНИМ НАТПИСОМ У РЕДОВИМА НА ЛИЦУ И КРУЖНИМ НЕПРОТУМАЧЕНИМ НАТПИСОМ НА НАЛИЧЈУ ОКО ИСУСА КОЈИ СТОЈИ

Сл. 48 — Fig. 48

Сл. 49 — Fig. 49

Опис лица

Натпис у шест реда гласи:

· ВУКАШИН / БЛАГОВЕРНИ / КРАЉ / АЛБАН /

Изнад натписа кратка хоризонтална црта.

Опис наличја

Исус са зрачним нимбусом (зраци паралелни у облику крста) стоји испред четвртастог супеданеума. Левом руком држи јеванђеље а десном благосиља. На левом боку Исуса виси крај огртача. Непротумачени натпис иде дуж ивице и гласи:

ΜΩΝΠΩΤ... - ΑΥΓΑΛ... (Не знамо почетак натписа. Читамо га од горњег десногугла). Иницијали Исуса у висини нимбуса ΙΔ - ΙΔ. На угловима супеданеума украси од три груписане тачке, а у супеданеуму знаци ? — ε

Описи подаци о новцу

Једини примерак који смо нашли налази се у збирци С. Димитријевића. Он је у изузетно сачуваном стању. Натпис изванредно чист, ситан и леп као бисерни низ. Пречник 18 мм. Тежина 1,13 гр.

Примебе

Овакав непротумачени натпис на наличју појављивао се досад код Вукашинових новаца само на онима на којима је на лицу натпис био скраћен на БЛАГОВЕРНИ-КРАЈ... Ово је први пут да се он појављује на првомарку где је натпис потпун ЕК ХИ БГА БЛАГОВЕРНИ КРАЈ... Значај те потпуности натписа видимо у томе што се од сад ово скраћење не би могло повезивати и тумачити натписом на наличју новца. Једновремено треба подврести да је то у погледу бројности слова најпотпунији натпис у редовима на који смо написли. Док су сви остали натписи ове врсте код било којег владара јаче скраћени, овај је услед изванредних квалитета израде и малих слова постигао највећу словну потпуност.

Непротумачени натпис на наличју није никаква случајност или натпис без смисла. Да то није случајност види се из тога што сличан натпис сусрећемо не само на ове две врсте Вукашиновог новца, на досад познатој и досад непознатој, већ и на једној врсти познатог новца краљице (Јевросиме?) (Љубић Таб. XI, бр. 5) као и на једној досад непознатој врсти новца Андреаша.⁷⁵ Не можемо прихватити ни објашњење да се ради о натпису без смисла. Чињеница да код свих ових примерака налазимо на лицу исправан ћирилички натпис, указује да и овај латинички мора да има одређени смисао. Зато подражавамо претпоставку Шафарика у оном делу где он каже да се ради о некаквом страном језику, („албанскомъ или мацедо-влашкомъ“⁷⁶ тј. цинцарском). Наши покушаји да знаци ових језика прочитају поменуте натписе за сад нису уродили плодом. Постоји и могућност да је у питању деформисани латинички натпис. Резачи калупа који су знали само ћирилицу могли су да употребе један латинички текст.⁷⁷ У циљу лакше тумачења ових текстова доносимо читаву листу непротумачених натписа, који се јављају на новцима Вукашина и његове породице.

Вукашин нова врста

ΜΩΝΠΩΤ - ΑΥΓΑΛ

Краљица из Бечког музеја по оригиналу

ΙΟΤΑ[] - ΑΙΣΒ[Ο]

Љубићев Вукашин Благоверни.

[ΑΥ] ΕΤΑ - ΛΑΥΣΤ

Вукашин Благоверни наш први примерак
+ ευατα - λαυστ

Вукашин Благоверни наш други примерак

εχεντ - [α] τ[α] ε

Андреаш нова врста (бр. 16)

[] ετα - ατα

Тумачење Љубића: Дато за његов примерак.
Свет сабаот свет

⁷⁵ Види врсту бр. 16.

⁷⁶ Гласник VI, 199.

⁷⁷ Упореди: Марић, н. д., 91.

15. ДИНАР КРАЉА ВУКАШИНА СА ДВЕ ФИГУРЕ КОЈЕ ДРЖЕ КРСТ. НА НАЛИЧЈУ ИСУС СЕДИ

Сл. 50 — Fig. 50

Сл. 51 — Fig. 51

Опис лица

Краљ под затвореном круном (препендулије се завршавају са две тачке) са леве стране новца, а женска фигура под отвореном круном (препендулије се завршавају са једном тачком) са десне стране новца, држе у средини троструки крст који стоји на подножју од три црте. Краљ носи царску хаљину (дивитисијон) са манијаком и лоросом, а женска фигура хаљину царице са манијаком, лоросом и дугим рукавима (гранаца). Краљ држи у десној руци скриптар са крстом а женска фигура (краљица или царица?) у левој скриптар са чвровима на врху. На левом боку владара кадионица или духовни мач. Натпис:

ВЛ
КА — БК
ЛБ ШН

Изнад и испод натписа на обема странама украси од три груписане тачке.

Опис наличја

Исус са зрачним нимбусом (зраци паралелни у облику крста) седи на престолу са високим наслоном. На боковима престола нешто изнад седишта и на горњој страни углова наслона украси од три груписане тачке. Иницијали Исуса постоје код нимбуса али су јако оштећени. Изнад углова престола и на његовим боковима украс од три груписане тачке.

Описи подаци о новцу

Једини примерак који смо нашли налази се у збирци С. Димитријевића. Лице новца је добро очувано седем средњег дела, али је зато наличје излизано и слабо. Пречник 18 mm. Тежина 1,14 gr.

Примедбе

Лице овог новца слично је једном новцу Вукашиновом са две фигуре који је Јубић унео у свој преглед (Јубић Таб. X, бр. 16).⁷⁸

⁷⁸ Значај нашег примерка лежи и у томе, што потврђује постојање овог лица на новцу краља Вукашина, пошто се поменута Јубићева врста не може никде видети. Примерак који је Јубић описао, био је некада у збирци Возаревића.

⁷⁹ Женска фигура држи чврноват а не крстати скриптар,

разлика између овог досад непознатог и познатог, Јубићевог комада, лежи у томе што се код Јубића појављује на наличју Исус који стоји испред четвртастог супеданеума, а у нашем случају, Исус који седи.

Треба подвукти да постоји врло велика сличност између лица ове две врсте и претстава на новцу цара Уроша са две фигуре (Јубић Таб. X, бр. 6—9). Та је сличност нарочито велика код појединачних примерака. Например код примерка чију слику доносимо.⁷⁹ Не треба искључивати да су све две врсте рађене у истој ковници.⁸⁰

Задржимо се на карактеристичној групи новца на чијем се наличју појављује Исус који стоји окружен са два сферична низа звезда испред четвртастог супеданеума. Наличје које се појављује на Вукашиновом новцу са две фигуре који је Јубић објавио. Погледајмо на колико се врста јавља ово наличје (без обзира на величину примерка).

Владар	Број врста	Кратак опис врсте	Број примерака код Јубића	Број варијаната и различика у збирци С. Димитријевића
Цар Душан				
1 Цар и царица држе двоструки крст (Јубић Таб. VIII, бр. 20)	1	1		
Цар Урош				
1 Цар и царица држе једнострук или двострук крст (Јубић Таб. X, бр. 6—10)	22	18		
Краљ Вукашин				
1 Цар и царица стоје и држе троструки крст (Јубић Таб. X, бр. 16)	1	—		
2 Натпис хоризонталан у неколико реда (Јубић Таб. X, бр. 24—25)	16	13		
3 Шлем са натписом у прстену (Наша нова врста бр. 12)	—	1		

украси троделни на истим местима, крст полази из три црте, хаљина женске фигуре сужена у дну итд.

⁷⁹ У прилог томе да су постојале Урошеве и Вукашинове врсте израђивање у истој ковници иде и то да смо на сличним наличјима новца ова два владара, од којих је Вукашин био базал цара Уроша, нашли неке врло карактеристичне заједничке ознаке.

Владар Број врста	Кратак опис врсте	Број примерака код Јубића	Број варијаната и кипарских разлика у збир- ци С. Дими- тријевића
Краљ Марко			
1 Натпис у пет редова (Љубић Таб. XI, бр. 3)	1	1	
Краљица (Јевросима?)			
1 Натпис у редовима (Љубић Таб. XI, бр. 7—8)	2	8	
Андреаш			
1 Натпис у редовима (Љубић Таб. XI, бр. 6)	2	1	
Непознати краљ (Вукашин после Маричке битке?)			
1 Натпис у редовима (Старинар III сер., III, 87, бр. 2)	—	6	
Драгаш Дејановић			
1 Натпис у редовима (Старинар III, 90, бр. 2)	—	—	
Никола Алтомановић			
1 Натпис у редовима (Наша нова врста, бр. 17)	—	1	

Тако например, у нашој збирци на једном примерку Урошевог новца са две фигуре, и на два примерка Вукашиновог новца (са натписом у редовима на лицу и Исусом који стоји на наличју) нашли смо крстиче изнад поменутих звезда. Без обзира да

на другим српским новцима ово се наличје не појављује. Дакле, ово наличје које оформљује једну временски повезану групу почиње код цара Душана, по свој прилици на самом kraју његове владавине. У употреби је код бројне врсте цара Уроша као и неких врста Вукашина и његове породице. Вероватно је да цела група потиче из једне те исте ковнице. Што се тиче Драгаша Дејановића и Николе Алтомановића изгледа да су и они ковали новац у тој истој ковници, или бар ради калупе у коју.⁸¹ У тој ковници ковој је по свој прилици и кнез Лазар у самом почетку свог ковања, јер је имао једну сличну врсту новца (Љубић Таб. XI, бр. 22) на којој се појављује поред звезда и четвртастог супеданеума и словна ознака V — V коју сусрећемо и на варијантама већ поменуте врсте цара Уроша са две фигуре. Ради упоређења доносимо слике два примерка из наше збирке. (Види сл. 56—59)

У прилог везивања три последње врсте за ову групу говори и њихово датирање. Новци Драгаша и Лазара у питању нађени су заједно са Вукашиновим у кичевској остави⁸² склоњеној око 1373 године⁸³. Новац Николе Алтомановића са натписом у редовима на лицу и Исусом који седи на наличју нађен је у косовској остави, а вероватно је да је поменути примерак са Исусом који стоји на наличју близак овој врсти са којом има заједничке особине, онако исто као што

ли ове ознаке означавају јакупца ковнице, резача калупа или неког другог, оне указују на то да је калуп израђиван у истој ковници. То потврђује и велика сличност наличја. Уосталом потпуно је нормално да сизерен и вазал кују у истим ковницима.

Сл. 52 — Fig. 52

Сл. 53 — Fig. 53

Сл. 54 — Fig. 54

Сл. 55 — Fig. 55

⁸¹ Можда је Никола Алтомановић ковој у њој када му је Лазар преотео Рудник 1370 године?

⁸² Старинар III сер., III, 89, бр. 10, стр. 90, бр. 2.

⁸³ С. Димитријевић, н. д., Историски гласник 1957, бр. 3—4., 126—7.

овакве заједничке особине постоје и код свих новаца са натписом у редовима код Вукашина, Марка, Николе и Лазара, код сваког засебно или код свих скупа узето. Усто, има доста индиција да је косовска остава из времена близког 1373 години, пошто у њој нема новаца Вука

Бранковића, ни динара Новог Брда са ликом кнеза Лазара, нити пак макоје врсте синтог Лазаревог новца.

Задржимо се на једном карактеристичном детаљу. На свим овим новцима Исус стоји испред супеданеума који има облик правоугаоника. Мисао да се ради о

Сл. 56 — Fig. 56

Сл. 57 — Fig. 57

Сл. 58 — Fig. 58

Сл. 59 — Fig. 59

Исусовом или Лазаревом гробу не бисмо могли прихватити, пошто овај четвороугао носи уобичајене украсе од три тачке. Овакав супеданеум сусрећемо још само на неколико врста српског новца на коме Исус стоји, на новцима Вукашина, Краљице (Јевросиме?) и Андреаша са непротумаченим натписом који иде око,⁸⁴ и на свим новцима Андрије Гроце. Као и оне напред наведене, тако исто и ове врсте нађене су у кичевској остави. Усто, треба подвући да се код новца Гроце, на свих 16 примерака које смо досад видели у оригиналу, појављују око Исуса врло карактеристични украси у виду преокренутог слова S, тј.

2 Овакво се ? појављује испод деснице Исуса и на једном примерку Андреашевог новца са звездама

који се налази у Kunsthistorische Museum-у у Бечу. Све што смо досад навели наводи на мисао да се ради о једној те истој ковници. Није искључено да је у питању Охрид, који је био ковница и у античко и у турско време. Без обзира која је ковница у питању, ова цела група новца, којој је заједничка карактеристика правоугаони супеданеум испред кога Исус стоји, припада отприлике времену од 1355—1373 године.

Још једном треба подвући да се на многим врстама каснијег српског новца појављује на наличју Исус који стоји, али никада нема оваквог ниског правоугаоног супеданеума. То исто тако указује да је у питању ковница која је била на југу земље, на територији којом су тада господарили Турци, те се зато више не јавља код новаца Лазара, Стефана Лазаревића и Ђурђа Бранковића.

16. СМАЊЕН НОВАЦ АНДРЕАША ВУКАШИНОВИЋА СА НАТПИСОМ У РЕДОВИМА НА ЛИЦУ И КРУЖНИМ НЕПРОТУМАЧЕНИМ НАТПИСОМ НА НАЛИЧЈУ ОКО ИСУСА КОЈИ СТОЈИ

Опис лица (види сл. 60)

Натпис у четири реда који гласи:

·Бъσο / въσоη / αΝΔΡ€ / ·a[ш ·]

Изнад натписа мајушни крин са чије се сваке стране

налази познати украс од три груписане тачке широком страном окренуте ка крину.

Опис наличја (види сл. 61)

Исус са нимбусом (какав је не види се) стоји испред четвртастог супеданеума. У левој руци држи јеван-

⁸⁴ Види примедбе код врсте бр. 14.

ђеље а десном благосиља. На левом боку Исуса виси крај огргача. Натпис иде дуж ивице (пошто је непрекинут и непотпун не знамо почетак) и гласи

[5] VTΔ - ΔTVΔ

(читан од горњег десног угла). Крај нимбуса трагови иницијала Исусових. На угловима седишта и у седишту са обе стране украси у виду три груписане тачке.

Сл. 60

Сл. 61

XI, бр. 6). Разлика се појављује на наличју где на Љубићевој врсти нема никаквог натписа. Овај непрекинут и непотпун натпис налазимо у читавој породици Вукашина.⁸⁵

17. ДИНАР НИКОЛЕ АЛТОМАНОВИЋА СА НАТПИСОМ У РЕДОВИМА. НА НАЛИЧЈУ ИСУС СТОЈИ

Сл. 62

Сл. 63

Опис лица

Натпис у пет реди који гласи:

ΒΥΧΔ : / ΒΛΒΛΓΟ / ΕΡΝΗΧΒ / ΙΩΠΔΝΒ
/ ΝΚΛΔ

Опис наличја

Исус са зрачним нимбусом (зраци паралелни у облику крста) стоји испред четвртастог супеданеума окружен петокраким звездама (по три са сваке стране). У левој руци држи јеванђеље а десном благосиље. На левом боку Исуса виси крај огргача. Крај нимбуса иницијали **ΙΔ - ΦΔ**. Од ситних знакова

треба поменути: тачку изнад левог низа звезда; два украса од три груписане тачке на углу супеданеума; два сферична украса подељена изнутра на три сфере на супеданеуму и знаке у супеданеуму ★—○.

Описи ћодаци о новцу

Једини примерак који смо нашли налази се у збирци С. Димитријевића. Он је одлично очуван и има пукотину вероватно насталу у ковању. Пречник 18 мм. Тежина 0,72 гр.

Примедбе

Сав досад познати новац Николе Алтомановића са натписом у редовима има на наличју Исуса како седи (Љубић Таб. XIV, бр. 18—20). Према томе ово је једини познати новац овог феудалца са Исусом који стоји.⁸⁶

⁸⁵ Исто

⁸⁶ Види примедбу код врсте бр. 15.

Користимо прилику да објавимо једну варијанту познате врсте (са Исусом који седи) на којој се натпис завршава пуним именом овог феудалца **НИКОЛАј**. При-

мерак је из збирке С. Димитријевића. Пречник 19 mm. Тежина 0,99 гр.

Сл. 64 — Fig. 64

Сл. 65 — Fig. 65

18. СМАЊЕНИ ДИНАР КНЕЗА ЛАЗАРА СА РОГАТИМ ШЛЕМОМ. НА НАЛИЧЈУ ГЛАВА ИСУСОВА

Сл. 66 — Fig. 66

Сл. 67 — Fig. 67

Опис лица

Шлем са волујским роговима окренут десно. Около, дуж ивице натпис који почиње доле лево и гласи: + КНЕЗ[] ЛАЗАР Д

Опис наличја

Велика глава Исуса са зрачним нимбусом (дво-струки рачвasti зраци). У дну главе украси у виду три слова Е окренута споља.

Опис подаци о новцу

Једини примерак овог новца налази се у збирци С. Димитријевића. Новац није потпун пошто су делови откинути. Пречник 14 mm. Тежина 0,60 гр.

Примедбе

Шлем са волујским роговима појављује се на српском новцу прво код кнеза Лазара,⁸⁷ а затим код његовог сина Стефана. Досад су биле познате само две врсте Лазаревог новца са таквом претставом.⁸⁸ Са

овом новом врстом повећава се овај број. Слично се поставља и питање наличја. Велика Исусова глава појављује се на српском новцу прво код кнеза Лазара а затим код његовог сина Стефана и Ђурђа Бранковића. Досад је била позната само једна врста Лазаревог новца са овом претставом која је имала натпис око.⁸⁹ На овој другој врсти Лазаревог новца са Исусовом главом нема никаквог натписа око главе. Што се тиче самог натписа ово је друга врста смањеног Лазаревог новца са ћириличким натписом. Прва је новац са портретом Лазара.⁹⁰

Мада је то мањи новац, у питању је динар, што се види из слова Д на крају натписа. Узмемо ли у обзир да се назив динар досад појављивао само на једној јединој врсти српског новца, на једном новцу Вука Бранковића, и то са пуним именом, **Вук /овк/ ди/нар** (Љубић Таб. XII, бр. 27) наша врста претставља други српски средњовековни новац на којем је тај назив означен, мада у скраћеном облику. Треба подвучи да су обе наведене врсте динара, Вуков и Лазарев, новци исте величине, т.ј. да се у оба случаја ради о смањеном динару (вероватно једне те исте тежине).⁹¹

⁸⁷ Ј. Петровић, Новац деспота Стефана Лазаревића, из часописа Народна старина IV, Београд 1940, Увод; Б. Сарић, Кичевска остава, Старинар III, серија III, 79.

⁸⁸ Ј. Петровић, н. д., Таб. бр. 3—5.

⁸⁹ Исти извор, Таб. бр. 1.

⁹⁰ Исти извор, Таб. 4—5.

⁹¹ Интересантно је исто тако подвучи да новци који одговарају по облику (С. Димитријевић, н. д., Историски гласник 1957, бр. 1—2, 70—71) и тежини дубровачким полудинарима nose назив динара.

19. ДИНАР ДЕСПОТА СТЕФАНА ЛАЗАРЕВИЋА СА ВЛАДАРЕМ КОЈИ СЕДИ НА ПРЕСТОЛУ.
НА НАЛИЧЈУ КРСТ ОКРУЖЕН НАТПИСОМ

Сл. 68.

Сл. 69

Опис лица

Владар седи на престолу са наслоном који иде јако високо. У десној руци држи скриптар чији се врх не може одредити. Леву ослонио на појас. На доњем рубу хаљине везена бордуре (објотки) косо засечена, карактеристична за период деспотовине.⁹² Натпис почиње горе десно и гласи:

Г̄ ЕСПОТ СТЕФАН

Опис наличја

Велики равнокраки крст окружен натписом који гласи: + КРНСТ€ ПСМНЛХН М

Описи подаци о новцу

Једини примерак који смо нашли налази се у збирци С. Димитријевића. Лице је слабо исковано а наличје је у нешто бољем стању. Пречник 17 mm. Тежина 0,88 гр.

Примедбе

Велики крст на наличју окружен разним орнаментима појављује се код три раније познате врсте српског деспотског новца. (Љубић Таб. XII, бр. 21—22, Таб. XV, бр. 16). Једна од њих има на наличју натпис Г̄Н / Д̄ЕСП / ОТЬ; друга натпис Д̄Е / СПО / ТЬ; а трећа слово Д̄ у зриастом прстену.⁹³ Шафарик је доделио једну од њих, другу по реду, Деспоту Ђурђу Бранковићу.⁹⁴ Љубић их додељује све три Стевану Лазаревићу.⁹⁵ Ј. Петровић прихвати са резервом Љубићево решење за прве две⁹⁶ а трећи изоставља, што вальда значи да је додељује Ђурђу Бранковићу. Љубићево додељивање прихвати и Марић.⁹⁷

Сва ова колебања произашла су из два разлога. Прво, отсуство имена деспота и друго, постојање контрадикторних елемената, например, дупли крст угларског типа (трећа врста); претстава лица која се појављује на новцу Ђурђа Бранковића (друга врста);

⁹² Ј. Ковачевић. Средњовековна ношња балканских Словена, Београд, 1953, 253.

⁹³ Код ове врсте крст је двострук и носи у спољним шупљинама четири слова иницијала Исусових IC XC

⁹⁴ Гласник V, 217.

и присуство орнамената сличних оним на новцима Ђурђа Бранковића. Све је то онемогућавало сигурно додељивање овог новог наличја једном владару. Усто, треба нагласити да се решење није могло наћи ни у оставама, пошто се ови новци нису досад појавили ни у једној остави српског средњовековног новца.

Са овим нашим непознатим примерком ствар се битно мења, пошто се појављује новац са великим крстом на наличју за који се тачно зна коме припада. Тиме је потврђено да је додељивање ова три примерка Стевану Лазаревићу од стране Љубића било исправно.

Овај наш досад непознати примерак деспотског новца са великим крстом и натписом објашњава појаву великог крста на новцу као симбола инвокације Исуса. По нашем мишљењу он претходи врстама новца деспота Стевана Лазаревића на којима се овакав крст појављује без натписа, пошто носи објашњење његовог значења, које касније није било нужно. Непостојање натписа на осталим примерцима може се објаснити и тиме, да је у наведена три случаја у питању новац мањег обима. Што се тиче читаве те симболике, (крст са и без натписа „Христе помилуј ме“) која се четири пута појављује на новцу деспота Стевана Лазаревића, она је везана за инвокацију Христа од стране једног грешника. Велики крст на новцу Деспота Јована и Вукашина⁹⁸ има другојачији значај. У том случају у питању је расцветани крст, крст славе, који симболизује победу Исуса над злом.

Користимо прилику да скренемо пажњу на постојање слова специјалног облика на овом досад непознатом примерку. Новац деспота Стевана Лазаревића који има овакав тип слова несумњиво представља посебну групу. Ради упоређења доносимо слике већ објављених али ретких врста, узетих са примерака из наше збирке. (Види сл. 70—75)

По нашем мишљењу, а на основу ове стилске карактеристике, све ове врсте начињене су од истог резача и временски су близске.

⁹⁵ Љубић, н. д., 169.

⁹⁶ Ј. Петровић, Новац Деспота Стевана Лазаревића, Београд, 1940, 13.

⁹⁷ Марић, н. д., 113.

⁹⁸ Види врсту бр. 5.

Сл. 70 — Fig. 70

Сл. 72 — Fig. 72

Сл. 74 — Fig. 74

Сл. 71 — Fig. 71

Сл. 73 — Fig. 73

Сл. 75 — Fig. 75

20. МАЛИ НОВЧИЋ КНЕЗА СТЕФАНА ЛАЗАРЕВИЋА СА ПРЕТСТАВОМ АНЂЕЛА НА ЛИЦУ И ИСУСОМ У МАНДОРЛИ НА НАЛИЧЈУ

Сл. 76 — Fig. 76

Опис лица

Анђео са зрачним нимбусом (без зрака) окренут на лево. У десној испруженој руци држи гранчицу са два пупољка а леву ставио на груди. Позади анђела крило на полуокружној дришци. Натпис почиње на десној половини иде на доле дуж ивице и гласи:

Α - · ΟΠΤΑ · Τ

Изнад крила тачка а иза кружић.

Опис наличја

Исус са зрачним нимбусом (без зрака) стоји у зрачстој мандорли. У левој руци држи јеванђеље а десном благосиља. Иницијали Исуса у висини плећа.

Сл. 77 — Fig. 77

Α - Χ Α Прво слово из другог дела иницијала налази се у мандорли.

Описи и подаци о новцу

Описани примерак налази се у збирци С. Димитријевића. Одлично је очуван, мада је глава анђела слабо искована. Пречник 8 мм. Тежина 0,61 гр.

Примедбе

Ову новчану врсту први је објавио Љубић.⁹⁹ Пошто се на њој услед недостатка простора налазио само скраћени натпис ΔΟΠΤΑ Τ како Љубић, тако

⁹⁹ Љубић, н. д., 163, Таб. XI, бр. 19—20.

исто и Ј. Петровић који је описао ову врсту у оквиру оставе из Малог Боњинца,¹⁰⁰ погрешно су је доделили кнезу Лазару. Љубић је уместо крила видео руку и повезао је са мученичком смрћу Лазара на Косову. Овај је опис исправио Ј. Петровић, задржавајући Љубићево додељивање кнезу Лазару.

Појава слова Т које долази у продужетку натписа **СОПТА** очевидно претставља део владаревог именина. Јасно је да није у питању име Лазар, које не садржи ово слово већ име Степан. Да се ради о кнезу

21. ДИНАР ДЕСПОТА ЂУРЂА БРАНКОВИЋА СА ВЛАДАРОМ КОЈИ СТОЈИ И ДРЖИ СКИПТАР. НА НАЛИЧЈУ ИСУС СТОЈИ У МАНДОРЛИ.

Сл. 78 — Fig. 78

Сл. 79 — Fig. 79

Опис лица

Владар стоји нешто мало окренут према својој десној страни. У левој руци држи књигу са крстом а у десној истуреној руци скиптар са крином на врху. Натпис почиње горе десно и нераван је. Он гласи

БЛ **ΔΟГО - ΑΕΓ Γ**

Опис наличја

Исус са зрачним нимбусом (зраци рачвасти) стоји у зрастој мандорли. У левој руци држи јеванђеље а десном благосиља. На средини иницијали Исуса **Ι** — **Χ**

Испод, са сваке стране, петокрака звезда.

22. МАЛИ НОВАЦ ЂУРЂА БРАНКОВИЋА СА НАТПИСОМ У ДВА РЕДА НА ЛИЦУ И РЕЛИКОМ ИСУСОЛОМ ГЛАВОМ НА НАЛИЧЈУ

Сл. 80 — Fig. 80

Сл. 81 — Fig. 81

Опис лица

Натпис у два реда који гласи **ГНЬ / ГЮГ**. Изнад натписа украс од три груписане тачке. Испод натписа исто такав украс са по две усамљене тачке на странама.

¹⁰⁰ Ј. Петровић, Веома ретки српски средњовековни граничи из села Мало Боњинце код Власотинца, Старинар III

Стефану Лазаревићу види се из структуре оставе из М. Боњинца. Седам примерака поменуте врсте из ове оставе, од којих је шест објавио Ј. Петровић а један пропао за време окупације у збирци С. Димитријевића, треба одузети од кнеза Лазара и додати Стефану Лазаревићу. Дакле, остава из Малог Боњинца садржавала је 18 примерака новца кнеза Лазара, а 32 кнеза Стефана Лазаревића, што не мења у суштини један закључак, који је досад учињен на основу ове оставе. Од интереса је подврхи да је у овом случају једно једино слово довело до правог решења, што јасно указује на значај детаља у нумизматици.

21. ДИНАР ДЕСПОТА ЂУРЂА БРАНКОВИЋА СА ВЛАДАРОМ КОЈИ СТОЈИ И ДРЖИ СКИПТАР. НА НАЛИЧЈУ ИСУС СТОЈИ У МАНДОРЛИ.

Опис лица

Једини примерак који смо нашли налази се у збирци С. Димитријевића. Одлично очуван, али је у једном делу стиснут чиме је оштећен крај натписа, део главе владара и глава Исуса. Пречник 12 mm. Тежина 1.— гр.

Примедбе

Док је Стефан Лазаревић ковао динаре различитих врста са претставом владара који стоји, ово је први такав динар Ђурђа Бранковића.

Стојећег Ђурђа сусрећемо и на новцу града Смедерева (Љубић Таб. XIII, бр. 16).

22. МАЛИ НОВАЦ ЂУРЂА БРАНКОВИЋА СА НАТПИСОМ У ДВА РЕДА НА ЛИЦУ И РЕЛИКОМ ИСУСОЛОМ ГЛАВОМ НА НАЛИЧЈУ

Опис лица

Велика глава Исуса између четири шестокраке звезде. На боковима по три зрака несиметричних правца, а горе два симетрична.

¹⁰⁰ Ј. Петровић, Веома ретки српски средњовековни граничи из села Мало Боњинце код Власотинца, Старинар III

Ойтићи ћодаци о новцу

Једини примерак који смо нашли налази се у British Museum-у. Добро је очуван упркос извесне дефектности у ковању. Пречник 12 mm. Тежина 0,31 gr.

Примедбе

Овај примерак разликује се од свих осталих примерака новаца Ђурђа Бранковића, како по лицу тако исто и по наличју. Код овог владара натпис у редовима досад је готово увек садржавао назив деспота. Једини изузетак претставља велики и орнамен-

тирали натпис, његово пуно име без икаквог другог назива (Љубић Таб. XIII, бр. 12).

Што се тиче главе Исусове она се појављује на две Ђурђеве врсте. На првој она је само са иницијалима (Љубић Таб. XIII, бр. 13). На другој поред иницијала постоје и зраци који имају правилност крста, а појављује се и мали крин као ознака доле са десне стране.¹⁰¹

Бредно је још једном напоменути да се Исусова глава појављује на наличју српског новца од времена кнеза Лазара.¹⁰² Њу сусрећемо и на новцу Стефана Лазаревића.

23. ДИНАР ГРАДА СКАДРА БАЛШЕ II БАЛШИЋА СА СВ. СТЕФАНОМ СКАДАРСКИМ НА ЛИЦУ И ШЛЕМОМ ОКРУЖЕНИМ ИМЕНОМ ФЕУДАЛЦА НА НАЛИЧЈУ

Сл. 82 — Fig. 82

Сл. 83 — Fig. 83

Опис лица

Претстава св. Стефана са равним нимбусом. У левој руци држи јеванђеље а у десној кадионицу. Натпис почиње горе десно, иде дуж ивице и гласи

· S · STEPHAN · - - - Z : D / V T A R / (Ознака нема)

Опис наличја

Шлем са отвореном круном и вучјом главом на врху (у облику који се појављује на новцима Ђурђа II Стракимира) (Љубић Таб. XV, бр. 2) и Балше III (Љубић Таб. XIV, бр. 6—10) окренут лево. Доле лево уз шлем нагнут штит са курјаком главом. (Иза шлема нема круне). Натпис почиње горе десно иде дуж ивице и гласи

· M DE BALS - A · BALSIA

Ойтићи ћодаци о новцу

Једини примерак који смо нашли налази се у Stattliches Münzsammlung у Минхену. Он је делимично слабо искован. Пречник 20 mm. Тежина 1,17 gr.

Коме владаоцу треба приписати овај новац Скадра? Одговор на то питање налазимо у самом натпису. M(oneta) DE BALSE BALSIC не може да буде новац Балше III. На новцима овог стоји M(oneta) BALSE GE (!) GEORGIO STRACIMIRI као и скраћења¹⁰³ тј. новац Балше сина Ђурђа Стракимира.

На новцу Ђурђа II Стракимира (M(oneta) D(omi-ni) GEORGI STRACIMIR, тј. новац Ђурђа сина Стракимировог. Шта значи натпис на овом новом досад непознатом новцу? Новац Балше сина Балши ног. Јасно је да је то Балша II Балшић, син Балше I, брат Ђурђа I Балшића и Стракимира Балшића. Подвлачимо да је то први иознайди новац Балше II. Једновремено, то је први нађени средњовековни српски новац са латиничким написом на коме сијоји презиме које се завршава на ић.¹⁰⁴ Појавом новца Балше II попуњава се једна значајна празнина у српској нумизматици, пошто су досад били познати новци Балши ног претходника, Ђурђа I Балшића и његовог следбеника Ђурђа II Стракимира. У новим условима сребрни новац Балшића постаје јединствена целина. Изгледа да за време најстаријег брата Стракимира није уопште кован новац ове породице. Ковање новца Балшића почиње са Ђурђем I. У вези са заузећем Призреном он кује сребрне динаре са ћириличким натписима.¹⁰⁵ Већ Балша II кује динаре са латиничким натписом (за сада само динар града Скадра) које настављају Ђурђе II Стракимира, а касније и Балшу III.

Погледајмо када је кован описан динар Балше II. Из докумената тога времена, видимо, да упркос овлашћења које су поједина браћа имала да наступају у разним случајевима у име породице, чак и у преговорима са дубровачким амбасадорима.¹⁰⁶ Сваки пут кад је доношен какав важнији државни акт они на-

¹⁰¹ Нумизматичар бр. 1 (са браон корицама), 16, бр. 26.

¹⁰² Види примедбу код врсте бр. 18.

¹⁰³ С. Димитријевић, н. д., II, Историски гласник, 1957, бр. 3—4, 123—4.

¹⁰⁴ Презиме на ић сусрећемо и на једном новцу са ћири-

личким натписом, и то на новцу Ђурђа Бранковића на коме стоји Ђорђе Влковић — Љубић, Таб. XIII, 8.

¹⁰⁵ С. Димитријевић, н. д., Историски гласник, 1957, бр. 1—2, бр. 72, 3—4, 126—7.

¹⁰⁶ Документат цитиран код J. Gelcića, La Zedda e la Dinastia dei Balšidi, Spalato, 1899, 52.

ступају колективно, а најстарији живи брат стављан је на прво место, као глава породице. Из тога, као и из чињенице, да је територија Скадра припадала основној територији ове породице, у вези које су сва жива браћа заједнички иступала¹⁰⁷ видимо да је новац Балше II могао бити кован само у време када је овај феудалац био глава породице, без обзира што се он помиње и раније. Искључено је да би поједина браћа за живота старијег брата могли да кују свој сопствени новац везан за заједничку територију. Погледајмо када је Балша II био глава породице. Он наступа као такав тек после смрти Ђурђа I Балшића од 13 јануара 1378 године¹⁰⁸ па све до своје погибије 18-IX-1385 године.¹⁰⁹ Дакле, овај досад непознати новац града Скадра кован је у периоду 1378—85 године.

Сл. 84 — Fig. 84

Погледајмо зашто је за време Балше II кован динар града Скадра. На једном документу издатом од тројице браће Балшића 29-I-1369 године стоји да је Скадар био њихово главно седиште, „Arid Scutarum, principale eorum domicilium“.¹¹⁰ Дакле, природно је да Скадар, главни град Балшића, и по свој прилици најзначајнији њихов град има свој новац. Усто треба нагласити да је по Гелцићу Скадар био омиљено боравиште Балше II.¹¹¹

До објаве овог новог динара биле су познате само две врсте динара града Скадра, динар краља Константина (Љубић Таб. XV, бр. 17) и динар Ђурђа II Стракимировића. Пошто је ова последња врста слабо позната нашој јавности мада је више пута објављена,¹¹² доносимо слику једног изврсно очуваног примерка из наше збирке. Пречник 21 mm. Тежина 0,88 gr.

Сл. 85 — Fig. 85

Сада добијамо трећу врсту динара града Скадра, динар Балше II Балшића. Све три врсте динара града Скадра имају на наличју св. Стефана Скадарског који стоји, као што сви динари Котора имају на тој страни св. Трифуна Которског који стоји.

24. СМАЊЕНИ НОВАЦ (ДИНАР?) НЕИЗВЕСНОГ ВЛАДАРА ИЛИ ВЕЛИКАША СА ФИГУРОМ КОЈА СЕДИ И ХОРИЗОНТАЛНИМ НАТПИСОМ У ЈЕДНОЈ ЛИНИЈИ НА ЛИЦУ. НА НАЛИЧЈУ ИСУС СЕДИ

Напомињемо да се Балшићи јављају на новцима Скадра и пре Балше II. На једној врсти скадарског бакарног новца нашли смо иницијал Ђурђа I Балшића.¹¹³

Сл. 86 — Fig. 86

Сл. 87 — Fig. 87

¹⁰⁷ Поред заједничке територије постојале су територије добијене од појединача на име мираза.

¹⁰⁸ Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, VI, 93, бр. 10019; Acta Albaniæ, II, 81, бр. 348 и 350.

¹⁰⁹ Два грчка рукописа — Јиречек, Историја Срба, ново издање, I, 319. Упореди Acta Albaniæ, II, 93, бр. 390 и 391.

¹¹⁰ Acta Albaniæ II, 58, бр. 253.

¹¹¹ Гелцић, н. д., 52.

¹¹² В. Целестин — Гласник земаљског музеја, VIII, 1896, 383—7; K. Stockert — Numismatische Zeitschrift, XLIII, 77—79; V. Emanuel — Corpus nummorum italicorum VI, Таб. XXXII, бр. 8—9; G. Castellani — Rassegna numismatica, 1932, No 7—9, Tab. III.

¹¹³ С. Димитријевић, н. д., Историски гласник, 1957, бр. 3—4, 114, напомена 303.

Сл. 88. — Fig. 88

Сл. 90 — Fig. 90

Сл. 92 — Fig. 92

Сл. 89 — Fig. 89

Сл. 91 — Fig. 91

Сл. 93 — Fig. 93

Сл. 94 Fig. 94

Сл. 95 Fig. 95

Опис лица

Владар са зрачним нимбусом (?) седи на престолу са ниским наслоном. У десној руци држи скриптар са четири тачке на врху. Натпис хоризонталан **ИΣ - ΑΙ** (?) Са десне стране главе украс од три груписане тачке.

Опис наличја

Исус са зрачним нимбусом (зраци паралелни у облику крста. На другом и четвртом примерку зраци се не виде) седи на престолу са високим наслоном. Обема рукама држи на крилу јеванђеље. Иницијали **Р - Р** (први примерак), или **Р - Р** (други

примерак) или **Р - Р** (четврти примерак). Словна ознака R—V. На угловима престола украси од три груписане тачке. Исто тако украс на обе стране у висини седишта.

Описи ћодаци о новцу

Пет примерка ове врсте које смо нашли налазе се у следећим збиркама. Два у збирци С. Димитријевића (други бушен), трећи у збирци В. Богишића у Цавтату, четврти у British Museum-у у Лондону, а пети у Kunsthistorische Museum-у у Бечу. Сви су примерци слабије искованни. На примерку из Цавтата недостаје парче које је откинуто. Пречник 12, 12, 10, 12 и 17 мм. Тежина првог и другог примерка 0,95 и 0,93 четвртог 0,75 а петог 0,85 гр.

Примедбе

Ова непротумачена новчана врста по свим својим карактеристикама на лицу и наличју спада у српске новце. Ако погледамо сличност у претставама на лицу и положају натписа, видимо да су само две познате врсте српског новца блиске овој досад непознатој врсти. Прва је мали новац Душана са претставом краља који седи, (Љубић Таб. XV, бр. 1—3), а друга је динар Лазара са претставом владара који седи (?) и хоризонталним натписом (Љубић Таб. XI, бр. 9—11) са којим је сличност мања.

25. НОВАЦ НЕИЗВЕСНОГ ВЛАДАРА СА РОГАТИМ ШЛЕМОМ НА ЛИЦУ И ПОПРСЈЕМ ИСУСА КОЈЕ СЕ ЗАВРШАВА СА ДВЕ СФЕРЕ НА НАЛИЧЈУ

Сл. 96 — Fig. 96

Сл. 98 — Fig. 98

Сл. 100 — Fig. 100

Сл. 97 — Fig. 97

Сл. 99 — Fig. 99

Сл. 101 — Fig. 101

Сл. 102 — Fig. 102

Сл. 103 — Fig. 103

¹¹⁴ Ван тог доба евентуално долази у обзир само новца неизвесног владара објављен у нашем чланку под бр. 25.

¹¹⁵ Јиречек, Историја Срба II, 365—6

Узмемо ли при том у обзир да словну ознаку R — V налазимо у свим случајевима када је у питању новац тачно одређене припадности, само код цара Душана и цара Уроша,¹¹⁴ видимо да се по свој прилици ради о новцу Душановог и Урошевог доба (1. претп.).

Пошто се име на аверсу може читати са извесном резервом као Иван, овај би новац могао да припада српском министру финансија, протовестијару Ивану, из време књегиње Милице и Стефана Лазаревића, који се помиње у документима из 1399 и 1402 године.¹¹⁵ Тиме би и овај средњовековни достојанственик добио свој новац¹¹⁶ (2. претпоставка).

¹¹⁶ Напомињемо да новац који је Ј. Петровић већ припишао Протовестијару Ивану — Нумизматичар, бр. 2, 30 — у ствари припада Вуку.

Сл. 104 — Fig. 104

Сл. 105 — Fig. 105

Опис лица

Шлем са волујским роговима окренут лево. (Изузев трећег примерка тачке на врху рогова.) Непротумачени натпис иде дуж ивице и гласи код прва три примерка (спојено):

·SΩN — IMΩNVA.

(Незнамо почетак натписа. Читамо га од доњег левог угла.) Код осталих примерака натпис је немогуће утврдити али је различит од наведеног.

Опис наличја

Попрсје Исуса са зрачним нимбусом (зраци паралелни у облику крста. Код четвртог примерка у пољима крста по једна крупна тачка.) Десница Исуса којом благосиља је на грудима. Левицом држи јеванђеље. Попрсје је јако карактеристичног облика пошто се завршава са две полуокружне сфере изразито приказане. Крај нимбуса иницијали Исуса који на другом примерку изгледају овако

— **R — V.** Словне

ознаке R — V (код четвртог примерка могућност постоји и за словну ознаку - V).

Описи подаци о новцу

Једина пет примерка које смо нашли налазе се у четири различите збирке. Два су у збирци С. Димитријевића, трећи у збирци бечког Kunsthistorische Museum-a, четврти у Britisch Museum-у у Лондону, а пети у музеју у Осијеку. Сви су примерци слабијег стања, слабо отковани, нејасни или излизани, код трећег је одломљен делић новца а пети је бушен. Прва три примерка јако су слична, а четврти и пети се видно разликују по натпису. Пречник 17, 16, 17, 17 и 16 мм. Тежина 0,53, 0,75, (?) и 0,75 гр. Пети није мерењ услед великих оштећења.

Примедбе

Упоредимо ли ову врсту (која по свему доле изложеном спада у српску нумизматику) са познатим при-

¹¹⁷ Ј. Петровић, Новац деспота Стефана Лазаревића, посебан отисак из Народне старине, књ. IV, 1940, бр. 118, Таб. бр. 38—45.

¹¹⁸ Исти извор, Таб. бр. 3—5; Наша нова врста бр. 18.

¹¹⁹ Ј. Петровић, н. д., Таб. бр. 42 и 45.

¹²⁰ Непознато налазиште — основни примерци у збирци С. Димитријевића.

мерцима српског новца, видимо да овакав шлем са волујским роговима налазимо на неколико врста Стефана Лазаревића,¹¹⁷ као и на три врсте кнеза Лазара.¹¹⁸ Упркос нечитком натпису ми бисмо овај новац могли приписати са резервама кнезу Стефану Лазаревићу, пошто смо нашли на читаве серије барбаријанизираних натписа код његових рогатих врста. Тако например, код једне те исте врсте која има шлем окружен латиничким натписом на лицу и Исусову главу окружену таквим натписом на наличју¹¹⁹ нашли смо код 70 примерка који потичу из једне те исте оставе¹²⁰ следеће почетке натписа са лица (прва половина):

ΔΩΝΤΑ, ΔΩΝΤ, ΔΩΝ, ΔΩΝΙ, ΔΩΝΙΣ, ΔΝΑ, ΔΝΟ,
ΔΝΩ, ΔΝΣΑ, ΔΝΣΑ, ΤΥΣΡΛ

Још су веће деформације у другој половини натписа где се губи свака веза са правим, неискривљеним текстом, где сусрећемо уместо **ΣΤΕΡΠΝ** например:

ΣΤΕΡ, ΣΤΕΡΒΝ, ΑΣΤΙ, ΑΣΝΙ, ΑΠΙ,
ΑΒΝ, ΟΙΠ, ΒΙΕΡΒ, ΔΘΟ, ΟΘΝ. ΣΥΘ[.]

Дакле, појава неразумљивих натписа уопште не искључује припадност овог новца Стефану Лазаревићу. Шта више, она је чини вероватном, пошто се на Лазаревим новцима овакве алтерације не јављају.

Треба напоменути да се шлем са волујским роговима појављује и на печатима српских владара. Њега налазимо на печатима Стефана Лазаревића, Ђурђа Бранковића, деспота Лазара Ђурђевића, деспота Стефана Ђурђевића и царице (султаније) Маре.¹²¹

Задржимо се на попрсју Исуса са наличја ове досад непознате врсте новца. Међу досад објављеним врстама српског новца њега налазимо на примерку смањеног динара (полудинара?) који има владара на коњу окренутом лево на једној страни и овакво попрсје на наличју (словна ознака R — V на лицу и ? — V на наличју) кога је објавио К. Штокерт.¹²² Овакво попрсје на наличју сусрећемо и на једној досад необјављеној врсти српског новца, на врсти цара Уроша која има цара и царицу који стоје и држе дупли крст са натписом VROSI — VINPER. (Словна ознака R — V на наличју). Карактеристично је да су све

¹²¹ А. Ивић, Стари српски печати и грбови, Нови Сад 1910, Таб. VI, бр. 35; Таб. VIII, бр. 50; Таб. IX, бр. 53 и 56; Таб. XIV, бр. 74 и 75. Напомињемо да смо изоставили печате куће Бранковића после пропasti деспотовине.

¹²² Numismatische Zeitschrift, LI, 193.

врсте са овим попрсјем врсте са латиничким натписом. Треба подвучи да се пзвесни детаљи супротстављају додељивању овог новца Стефану Лазаревићу. Све до ове непознате врсте, међу новцима чија је припадност била сигурна, ознаку R — V имали су само новци царева Душана и Уроша. Чењеница да се ова словна ознака досад сретала, у свим случајевима, само на

новцу из времена цара Душана и цара Уроша, као и то да у то доба спадају и сви примерци са попрсјем Исуса које се завршава се две сфере, који припадају утирићеном владаоцу, појачава сумњу да је у питању новац Стефана Лазаревића: зато га и нисмо доделили овом владару.¹²²

Сергије ДИМИТРИЈЕВИЋ

NOUVEAUX TYPES DE MONNAIES MEDIEVALES SERBES

En étudiant 43 collections publiques et privées, contenant des monnaies serbes médiévales, ainsi que les monnaies collectionnées par nous mêmes, nous avons trouvé un grand nombre d'espèces encore inédites. Dans cette première série nous publions la description détaillée de 25 espèces jusqu'ici inconnues. Une importance particulière revient aux espèces numéros 5, 11 et 23.

1. Le dinar de l'empereur Dušan, où le souverain est à cheval qui est tourné vers la droite. Au revers Jésus est assis (fig. 1—2). Il n'est pas question d'une espèce hybride.

2. Le dinar de l'empereur Dušan, où le souverain est assis avec le sceptre. L'inscription le long du bord est en gros caractères cyrilliques. Au revers Jésus est debout en mandorle (fig. 3—4). C'est là le premier dinar cyrillique avec la figure assise de l'empereur Dušan.

3. Le dinar de l'empereur Dušan, où le souverain est assis tenant une épée sur les genoux. Sur le revers Jésus sur un trône à dossier haut dépassant en courbe sa tête (fig. 7—8).

4. Petites monnaies de l'empereur Dušan. L'empereur et l'impératrice assis. L'empereur porte de longs cheveux au lieu de la couronne. Sur le revers Jésus assis (fig. 11—18). Il s'agit probablement de monnaies provenant du même atelier ou exécutées par le même artisan.

5. Le dinar du despote Jovan et de Vukašin avec le grand ornement en forme de croix et l'inscription horizontale à l'avers. Sur le revers l'empereur Stefan debout (fig. 19—20). L'analyse historique nous amène à la conclusion que le despote Jovan en question est probablement Oliver, et que la monnaie a été battue à l'époque de l'empereur Dušan, au temps où Vukašin ne possédait pas de titre important. C'est la seule monnaie serbe où sont représentés deux grands dans leur relation féodale envers le suzerain. C'est de même l'unique monnaie de Vukašin où manque le titre de roi. La monnaie a été battue au moins dix ans avant que Vukašin ait acquis ce titre.

6. Monnaie rapetissée de la fin du règne de l'empereur Dušan ou de l'époque d'Uroš. Le casque sur une face et deux figures tenant une croix sur l'autre (fig. 21—22). L'exemplaire provient du dépôt de Koštunići (1939) brièvement décrit ici.

7. Monnaie rapetissée de l'empereur Uroš. Le souverain à cheval tourné vers la gauche. Sur le revers le casque entouré d'une inscription (fig. 23—24). Cette monnaie, dont l'appartenance à Uroš est déterminée par l'inscription du revers, montre que probablement toutes les monnaies portant sur une face le titre impérial sans nom doivent être attribuées à ce souverain.

8. Le dinar de l'empereur Uroš avec le casque et l'inscription cyrillique. Sur le revers Stefan empereur à cheval (fig. 25—26). Sur une variante du type semblable d'Uroš

à cheval on retrouve aussi un écu. Les figures 29 à 30 montrent que ce bouclier porte dans l'angle gauche six points en deux rangées.

9. Le dinar de l'empereur Uroš avec le casque sur l'avers. Sur le revers Jésus assis (fig. 31—34). Il ne s'agit pas d'un type hybride.

10. Dinar de l'empereur Uroš. Sur l'avers le Souverain assis, sur le revers Jésus assis (fig. 35—36). La comparaison de trois variantes de l'inscription montre que celle à l'inscription ЦР—ЦР appartient à la même espèce.

11. Le dinar de l'impératrice Jelena, à inscription grecque autour du casque sur une face, et Vukašin à cheval avec l'inscription serbe sur l'autre (fig. 37—40). La traduction de l'inscription grecque: Impératrice Jelena de notre maître Uroš, dévouée au Christ. Cette monnaie vient parmi les plus anciennes monnaies du roi Vukašin. C'est la première monnaie serbe du XIV° siècle à inscription grecque. Etant donné que l'empire de Dušan contenait un nombre important de régions à population grecque, cette espèce indique de nouvelles possibilités plus amples pour les études de la numismatique serbe.

12. Le dinar du roi Vukašin avec le casque et l'inscription cyrillique le long du bord. Sur le revers Jésus assis (fig. 41—42). La représentation sur cette première monnaie de Vukašin avec le casque est identique à celle de sa bague à sceau (fig. 43).

13. Le dinar du roi Vukašin. Le souverain à cheval est tourné vers la gauche. Sur le revers le casque entouré de l'inscription UROSIUS INPERATOR (fig. 44—45). Produit d'une erreur de l'artisan ayant fait l'avers dans le moule de la façon dont il apparaît sur la monnaie même.

14. Le dinar du roi Vukašin avec l'inscription complète en plusieurs lignes sur l'avers et inscription en cercle non déchiffrée autour de l'image de Jésus debout sur le revers (fig. 48—49). Des monnaies de ce type apparaissent chez tous les dignitaires de la famille de Vukašin sauf Marko.

15. Le dinar du roi Vukašin avec deux figures tenant une croix. Sur le revers Jésus assis (fig. 50—51). La parenté des monnaies d'Uroš et de Vukašin avec la représentation de l'empereur et de l'impératrice parle en faveur d'un même atelier. L'analyse de tous les exemplaires avec Jésus entouré d'étoiles debout devant le supedaneum, prouve que ce type de revers n'apparaît qu'entre 1355 et 1373 dans les émissions d'un atelier du sud.

16. Monnaie rapetissée d'Andreas Vukašinović avec inscription en plusieurs lignes sur l'avers et inscription en cercle non déchiffrée autour de Jésus debout sur le revers (fig. 60—61).

17. Le dinar de Nicolas Altomanović à inscription à plusieurs lignes. Sur le revers Jésus debout (fig. 62—63). Première monnaie d'Altomanović avec revers de ce type.

¹²² Снимци примерака који се налазе у музејима у Лондону, Паризу, Минхену и Бечу начињени су од њихових фотодона.

лабораторија. Снимке примерака С. Димитријевића начинио Ђ. Васиљевић.

18. Le dinar rapetissé du comte Lazar, avec casque à corne. Sur le revers grande tête de Jésus (fig. 66—67). L'inscription, D de compte Lazar, démontre l'emploi de D comme abréviation pour dinar. C'est-là la seconde monnaie serbe où paraît le mot dinar.

19. Le dinar du despote Stefan Lazarević avec souverain assis. Sur le revers croix entourée d'une inscription (fig. 68—69).

20. Petite monnaie du comte Stefan Lazarević avec un ange à l'avers. Sur le revers Jésus en mandorle. (fig. 76—77) Cette monnaie a été faussement attribuée à Lazar. Son appartenance à Stefan est confirmée par l'inscription CONTE T, puisque T apparaît seulement dans le nom de Stefan.

21. Dinar du despote Djurdje Branković. Le souverain debout tenant un sceptre. Sur le revers Jésus en mandorle (fig. 78—79). C'est la première monnaie de ce souverain représenté debout.

22. Petite monnaie de Djurdje Branković à l'inscription en deux lignes. Sur le revers grande tête de Jésus (fig. 80—81).

23. Le dinar de la ville de Skadar, battu pour Balša II Balšić. Sur l'avers saint Etienne de Skadar. Sur le revers

le casque entouré de l'inscription portant le nom du dignitaire (fig. 82—83). C'est jusqu'ici la seule espèce connue de monnaie de Balša II et le troisième des dinars de Skadar. Elle a été battue entre 1378 et 1385. C'est de même la première et la seule fois qu'apparaît sur une monnaie serbe médiévale portant les inscriptions en caractères latins le nom de famille en ió. L'inscription doit être lue: M(oneta) De Balsa Balsic. La découverte de cette monnaie couvre une grande lacune dans la numismatique serbe. Elle prouve que les souverains de la dynastie Balšić possédaient leurs monnaies depuis Djurdje I jusqu'à Balša III.

24. Monnaie rapetissée d'un souverain ou dignitaire féodal ne pouvant être identifiée. Sur l'avers la figure assise et inscription horizontale en une ligne. Sur le revers Jésus assis (fig. 86—95). Les lettres mises comme signe montrent qu'il s'agit probablement d'une monnaie de l'époque de l'empereur Dušan ou Uroš.

25. Monnaie d'un souverain inconnu. Sur l'avers le casque à cornes. Sur le revers le buste de Jésus terminé en deux sphères (fig. 96—105).

Sergije DIMITRIJEVIĆ

ИКОНОСТАС ЦРКВЕ СВЕТОГ НИКОЛЕ У ВЕЛИКОЈ ХОЧИ

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ КУЛТА СТЕВАНА ДЕЧАНСКОГ

У црквама светог Николе и светог Јована у Великој Хочи налазе се на данашњим иконостасима делови старијег иконостаса сликаног 1576—1577 године¹. То су делови једног иконостаса који је некад свакако припадао цркви светог Николе. Од тог старог иконостаса сачувале су се престоне иконе Христа, Богородице и црквеног патрона—светог Николе. Да је икона светог Николе била баш икона патрона цркве доказ је главни натпис иконостаса који се на њој налази, а у коме се изриком каже да се све три престоне иконе прилажу храму светог Николе. Касније у неодређено време, иконостас је размонтиран и две главне престоне иконе Христа и Богородице пренете су у цркву светог Јована. У цркви светог Николе остала је само храмовна икона. Све три иконе несумњиво су дело једног мајстора, ма да је икона светог Николе баша од других двеју.

Престона икона Христа (висока 121 см, широка 64 см) рађена је на једној дасци, која је премазана танким слојем гипса са обе стране, дебљим слојем на лицу на коме је икона, сасвим танким на наличју. Паркетирана је са две утиснуте дашчице. У нешто нижем централном делу престављен је Христос (Іс ће въседѣкъ житѣль) на престолу, уздигнутом десницом благосиља, а у левој држи отворену књигу. Поред ногу Христових, доле, лево и десно налазе се записи: лево, писан прном бојом на окер картушу:

при патріарсе пѣк
ском куф Герасиме
а мит [фополи] те п
ризренск [омъ] куф Ми] ҳалив

десно, писан истом бојом на сличном картушу:

тѣдом и штѣпомъ
Георгїа Гефѡномах
даде ми за ных асприх
ци - злат - аспри

На нешто уздигнутом ободу иконе, широком 9,3 см, налазе се, лево и десно фигуре апостола. Сви стоје на супеданеумима и сви су окренути према Христу. Први у врху десно је Петар (Петр), он држи отворену књигу на којој пише: тѣ еси ће || си вѣ живи || го.

¹ Овај иконостас први помиње Ђ. Бошковић, Археолошке белешке из Метохије и Прекорупја, Старинар, трећа серија, књ. 8—9, Београд 1933, 271. У факсимилима дао је и два записа са икона Христа и Богородице.

Испод њега је евангелист Јован (Иоан), он држи своје отворено јеванђеље са почетним текстом: оу начелаш вѣ слово || и слово вѣ ђе. Лука, (Лука) насликан испод њега држи затворену књигу као и апостоли Андреја (Андреј), Јаков (Јаков) и Филип (Филип) престављени испод Луке.

На левој страни, у врху, насликан је апостол Павле (Павле), који држи отворену књигу на којој пише: много чѣтне и многѡ. Испод њега су насликаны апостоли Матеј (Матеј), Марко (Марко), Симон (Симон), Вартоломеј (Вартоломеј) и Тома (Тома), сви са затвореним књигама.

Горњи и доњи обод иконе је шири: има 13,5 см. На горњем ободу престављен је горе Бог Отац (Богъ штцъ). Насликана је само рука Божија која благосиља Христа. Испод ње је текст: си је сиң мои любим || и он је м... благоволих тог послышанте. На доњем делу обода налази се, иконографски необична, сцена: Мироносице на грому Христовом, везана, по наглашеном плакању Марије, и за композицију Оплакивања. Централни део композиције заузима престава саркофага, поред кога стоје уплакана Марија и два анђела. У саркофагу се налази платнени омотач мумије, који је обавијао мртво тело Христово. Мада празан, он је сачувао контуре тела Христовог. — У овој необичној композицији Марија је наглашена: само се њена фигура налази у левом делу композиције — Лево, у дну је текст који се иначе не налази у композицији Мироносице на грому Христовом: Маја стояше 8 гроба || вѣ иѣ. плачиющи иако || же плакаше при и || егъ гробъ и видѣ два аггаса. На самом саркофагу, испред првог анђела, пише ивицом: иша албощомеж (сл. 1 и 2), текст који је неразумљив и који се познатим тајним буквицама не да разрешити.

Икона Богородице је сликана на дасци слично припремљеној, и паркетираној са две танке дашчице. Исте је и висине: 120,5 см, само је нешто ужа 9,5 см. У централном пољу иконе насликана је Богородица на престолу (миф ћу мѣтавла) са малим Христом (иѣ ће) на левој руци. Христос у опуштеној левој руци држи развијен свитак са текстом: не сини се и || ликъ итѣ || зреши ми га || ко младица || его же из цре || ва прејде дѣ || вицѣ штцъ роди ми.

У левом углу доле налази се мали свитак са написом:

писаше се с [иѣ] стъиес
иконки по [и вла] женом
патріарсе п [ек] с [к] ом куф
герасиме [вѣ лѣтв] ≠ зп

Сл. 1. Велика Хоча, црква светог Јована, икона Христа. Снимак Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе Косова и Метохије — Fig. 1. Icône de Christ. Velika Hoča, église de Saint Jean

Лево и десно од централне иконе, ободом лако уздигнутим и широким 11 сантиметара, насликане су целе фигуре пророка као илустрација црквеног текста „Пророци су те навестили...“.

Лево у врху претстављен је пророк Мојсеј (**Мојсей**) са купином у десној, а развијеним свитком у левој руци. На свитку пише: [к8ни] оү тे ш || гнием бжс || [тавнии] не || шпали || м8ю пр || дзрехъ др || евлн || дво. Испод њега је пророк Давид (**Давид**), који држи у десници ћивот, а у левој руци развијен свитак са натписом: и кувватте || завета || геня имвчиин скри || жалъ пръ || стол с8ци || ство... || лина и са || ври дво. Затим је насликан пророк Исаија (...сана). Он држи у десној руци кљештима јар, а у левој развијен свитак на коме пише: клаџета || и слы оугда || бжествна || ..о. еска || ..прин-емд || а и шпри || а шврз || ..хъ дво. Испод њега је пророк Језекијел (...зеку..), који држи у десници врата, а у левој развијен, оштећен свитак на коме се чита само: [д8] еф те || [ка в] кето || [к8].. леза || енс || ра ||ехъ || ... юже || дво. Фигура пророка Гедеона јако је оштећена. Не види се руно које је држао. У опуштеној левој држи свитак на коме се чита остатак текста: Р8и [о те] реч [стное] || про [тавих] || дво ... || тад

|| це мисл || нию ћа имвчи. Фигура пророка, вероватно Авакума, испод њега потпуно је уништена.

Са десне стране у врху насликан је пророк Арон (пророк архи), који у десници држи жезло, а у левој развијен свитак на коме се чита: жъзль || те пр || писчю || рожьши || га четаа дво те || ве ради || спа ми въ. Испод њега је претстављен Соломон (солом), у владарском оделу, са круном на глави. Он у левој руци држи свитак са текстом: шд [а] о те позлаще || ныи дхом || предъ ш || вразых || четаа егъ || же силы || нбенъи || шкважка || ют дво. Испод њега је насликан пророк Јеремија (јеремија), са отвореним свитком у левици, на коме пише: поутъ жи || вата гави || се дво то || вою и сном || съни деви || шныи б || емъ же по || даје... Натпис поред пророка Јакова је пропао. Он у десној руци држи лествице, а у левој развијен свитак са текстом: лестви || ц8 те по || ве иже въ сън иде || издале... || предвидех || дво. При дну овога свитка цинобером је нацртано попрсе неког светитеља. Пророк Даниил (пророк Данијел) насликан испод њега, држи у десној руци планину, а у левој развијен свитак, на коме се само делимично чита јако оштећени текст: отрж. || се бже || ка || камен || ...м || ...хъ Ѡ... в'кста. Фигура, вероватно Захарија, последњег пророка са десне страни, јако је оштећена, — више се назире него што се виде. Натпис поред лица је пропао, не разазнаје се шта је држао у десној руци, а свитак у левој руци сасвим је уништен.

Сл. 2. Велика Хоча, црква светог Јована, икона Христа, детаљ, глава Христа. Снимак Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе Косова и Метохије. — Fig. 2. Détail de l'icône

Горњи и доњи обод иконе нешто је шири (13 см). На горњем ободу налази се престава светог Духа, у сегменту неба, испод је текст: *сила вишнаго шеени [т]огда || въ засечю || неисквс. врачне* (Акатист Богородичин, други кондак.) На доњем рубу иконе насликан је у широкој композицији сцена Три отрока у зажареној пећи. Пећ је, на овој икони изузетно велика. Сигнтура нема (сл. 3).

Икона светог Николе рађена на дасци препарираној на јсти начин, висока је 121 см, а широка 68,5 сантиметара. Уски обод (5 см) служи само као рам, на њему није ништа насликано. Централни део иконе мало је низки. Лик светог Николе налази се под луком. Партија иконе над луком нешто је виша. На њој, горе, изнад лука насликан је рука Божја. У угловима лука, лево и десно налазе се претставе Христа, који светом Николи враћа јеванђеље, и Богородице, која му пружа одузети омофор. И Христос и Богородица дати су само у попрсјима.

У централном делу иконе налази се велика фигура светог Николе на богатом престолу украсеном дуборезом. Он десном руком благосиља а у левој држи

Сл. 3. Велика Хоча, црква светог Јована, икона Богородице Снимак Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе Косова и Метохије — Fig. 3. Icône de la Vierge. Velika Hoča, église de Saint Jean

Сл. 4. Велика Хоча, црква светог Николе, Икона светог Николе. Снимак Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе Косова и Метохије — Fig. 4. Icône de Saint Nicolas. Velika Hoča, église de Saint Nicolas

отворену књигу. Нимб се издваја са златног позађа урезаним кругом, и утиснутим орнаментом четворолисног цвета. (сл. 4).

На истом пољу, у дну налази се занимљива ктиторска композиција јединствена у нашем живопису. Лево у углу претстављен је ктитор-дечански јеромонах Георгије (*ιερομόναχ Γεωργίε δέσποιν*) (сл. 5). Он клечи окренут удесно према композицији Враћања вида Стевану Дечанском. Обема рукама држи испред себе развијен свитак са написом: *тебе ѿче сты Николаε възак || придаε и приюмлює помъци || тем же і азъ грешныи принесох || и въдахъ тебе съ вѣлом и хранис тво||емъ тіе ·г· икони съборнїе || спса хъ и вѣе ѿ тебе ѿчи стыни.*

Композиција Враћања вида Стевану Дечанском прати уобичајену схему. С лева прилази свети Никола и благосиљајући десном руком нагиње се према Стевану Дечанском, који седи на изразито масивној неукрашеној столици са високим овалним наслоном. Он се наслонио на десну руку, док у левој држи дуг слепачки штап. Очи су му везане. На његовом огргтачу, испод левог рамена пише: *стефан*, а изнад наслона столице, на позађу *стти крал*. Поред ногу светог Николе, у простору између њега и Дечанског налази

се запис: 8 црнград. Из ове сцене, у другом плану, је претстава једне цркве централног распореда, изгледа ротонде, — која треба да претставља цркву манастира Пантократора у Цариграду. Десно од ове композиције пружа се зид, а сасвим у углу десно, изнад зида налази се кратки запис: **венијаминъ де(чана)цъ** (сл. 6).

Занимљиво је, да мајстор иконостаса у Великој Хочи (Венијамин?), који је само коректни ћак добре школе кад слика устаљене теме — Христа и Богородицу, постаје одједном сензибилнији кад ради слободније теме-ктиорску композицију. Јер ктиорска композиција је несумњиво ликовно најјача партија на хочанским иконама. Цртеж је слободнији, а палета богатија. Иначе му је палета углавном сиромашна, бојени односи се понављају са минималним варијацијама окер, мрких, црвених, сивих и црних тонова.

По схватању односа бојених површина и третману драперија, чини се, да би се мајстору хочанског иконостаса могле приписати и двери које се сада налазе на иконостасу цркве светог Јована у Великој Хочи, мада, с обзиром на пропорције фигура које су нешто здепастије, оне би могле бити и дело другог мајстора исте радионице (сл. 7).

Двери из мале цркве светог Ђорђа у Призрену, радио је без сумње исти мајстор који је сликао и двери из цркве светог Јована у Великој Хочи (сл. 8).

Фрагментоване двери, које се сада чувају у припрати цркве светог Николе у Великој Хочи, могле би бити дело истог мајстора.

Уколико детаљна испитивања свих ових дела, после, конзерваторских радова, покажу да су све ове претпоставке биле тачне, имали би, поред Лонгиновог, прилично очувани opus још једног нашег мајстора друге половине XVI-ог века. А и саме три очуване престоне иконе са хочанског иконостаса сигурне творевине овог непознатог сликарa, значајан су допринос познавању наших иконописних мајстора XVI-ог века.

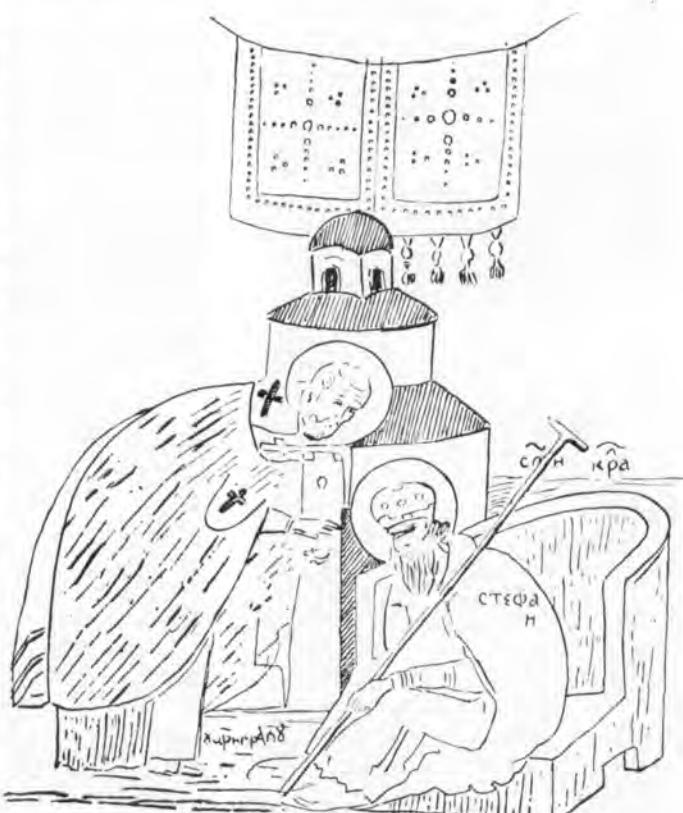
Записи на овим иконама делимично су занимљиви, а делимично су драгоценi, с обзиром на чињеницу да имамо тако мало података о приликама и нашим људима у XVI-ом веку. Запис на икони Христовој у коме је забележена висина награде сликару — за израду икона — јединствен је за ово време.

За историју српске цркве помен пећког патријарха Герасима у овим записима не доноси ничег новог: за њега се и раније знало да је 1576/77 године био пећки патријарх. Међутим важан је податак о призренском митрополиту Михајлу. За њега се до скоро није знало ни да је постојао. Пишући свој кратки чланак о призренској епархији у Енциклопедији Станоја Станојевића², Р. Грујић га није ни поменуо. Он бележи као последњег познатог призренског митрополита у XVI-ом веку — Методија, за кога се зна да је на том положају био 1570 године, — а као првог идућег — Захарија, који се помиње први пут 1603 године. Према томе података није било управо за последњу четвртину XVI-ог века. Р. Грујићу су већ тада била промакла два записа: један из 1587 године у коме се помиње

Сл. 5 Велика Хоча, црква светог Николе, Икона светог Николе, детаљ, лик ктиора — Fig. 5. Icône de Saint Nicolas, détail de la figure du donateur. Velika Hoča, église de Saint Nicolas

„всеосвечен митрополит призренски кир Михајло“³, и други из 1611 године, у коме се помиње књига „свето-почившаго владике призренскаго митрополита кир Михајла“⁴. Пред сам Други светски рат публиковали су Л. Мирковић⁵ и В. Петковић⁶ натписе на великом дечанском Распећу из 1594 године, коме је био „началник свети владика призренски Михајло“. Дечански запис, за сад је последњи помен живог призренског митрополита Михајла, а натпис на Богородичној икони из Велике Хоче, за сад је први, и најстарији помен призренског митрополита Михајла. Према томе он је сигурно био призренски митрополит од 1576/77 до 1594 године. Не зна се колико је година био пре тога времена, ни колико је година био после тога времена.

Сл. 6. Велика Хоча, црква светог Николе, Икона светог Николе, детаљ, композиција Враћање вида Стевану Дечанском — Fig. 6. Icône de Saint Nicolas, détail de la composition: Saint Nicolas rendant la vue à Stevan Dečanski. Velika Hoča, église de Saint Nicolas

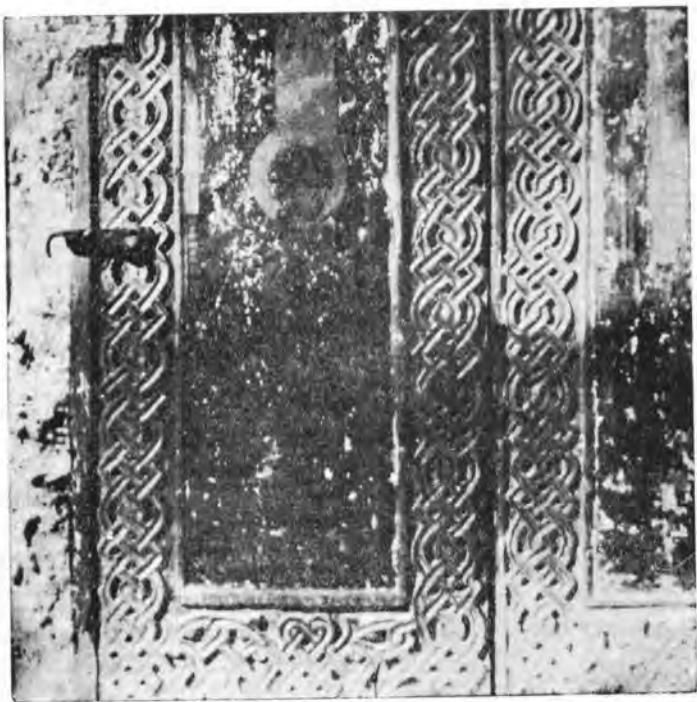
² Књига III, стр. 572.

³ Јуб. Стојановић, Стари српски записи и натписи, бр. 781.

⁴ Исти, Наведено дело, бр. 918.

⁵ Црквене старине из Дечана, Пећи, Цетиња, и Прасквице, Годишњак музеја Јужне Србије, I, Скопље 1941, 110.

⁶ В. Петковић, Манастир Дечани, Београд 1941, 9.

Сл. 7. Велика Хоча, црква светог Јована, двери, а) композиција Благовести, б) анђео из Благовести — Fig. 7. Porte de l'iconostase
a) Annunciation, b) l'Ange de l'Annunciation. Velika Hoča, église de Saint Jean

Свакако да на тај положај није могао доћи пре 1570 године, када се на том положају помиње његов предходник Методије, нити је могао бити после 1603 године, када се први пут помиње његов наследник Захарије.

Нажалост, потпуно су за сад непознате личности оба дечанска јеромонаха: ктитора Георгија и сликар(?) Венијамина. Само ова два дечанска калуђера помињу се на иконостасу цркве светог Николе. Само они имају на то право. За Георгија је јасно, он то право има као ктитор, али на основу чега се два пута помиње Венијаминово име.⁷ То право могао би имати као сликар. По иконографији и стилу ове иконе припадају пећкој сликарској школи и неоспорно се везују за дечанску сликарску радионицу. Сигурно их је сликао мајстор који је из те радионице изашао, да ли је то био Венијамин који се на иконама записао, за сад се са сигурношћу не може ништа речи. Свакако вероватноћа постоји. — Међутим против идентификације иконописца хочанских икона са једним *сабрајом* дечанским, — јеромонахом Венијамином или ма којим *правим* Дечанцем, говори, можда чињеница, што се у једном запису на Христовој икони помиње с свим изузетно и цена коју је мајстор добио за свој рад. Додуше, изгледа сигурно да се у нашим манастирима у турском периоду није много поштовало правило потпуног општежића: бројни су помени скупих поклона појединих калуђера какав је и овај дечанског јеромонаха Георгија. Али је питање, да ли би неки дечански монах, као сабрат, не само радио за новац, већ, сасвим изузетно нагласио и назначио цену коју је за свој рад добио. — Свакако, док се не дође до неког новог податка не може се име Венијаминово уносити међу наше старе иконописце, али се не може и не водити рачуна о њему.

Сама цена која се у запису помиње: три стотине аспри у злату ретко је занимљив податак. Нажалост недовољно нам је позната тадашња куповна моћ новца,

⁷ Приликом конзерваторских радова на овим иконама које изводи Завод за заштиту и научно проучавање споменика културе Косова и Метохије, открио је конзерватор Руфим Лазовић и на Богородичној икони име Венијаминово, као засебан запис.

Сл. 8. Призрен, црква светог Ђорђа, двери. Снимак Народног музеја у Београду — Fig. 8. Porte de l'iconostase. Prizren, église de Saint Georges

која се уз то често мењала, а по којој би могли добити тачније податке како се у тај мах код нас ценио сликарски рад, и какав је био управо однос награда за разне врсте послова између оних неопходних и оних других, неуно-сних-културних и уметничких. Уз то цена забележена у запису ипак није прецизна. Аспре никад нису биле у злату. Биће најпре да је сликар добио злата у висини триста аспри, али је могућа предпоставка да је израз *аспра*, који се нелогично у запису двапут помиње, употребљен и у смислу *новац*. У том би се случају суматно мењала, према моменталном односу златника и аспре.

И иконографија ових икона има свога значаја, она је специјално занимљива и с обзиром на дечанску иконописну школу.

У XVI-ом веку релативно су честе престоне иконе Христа и Богородице сличне хочанским, са преставама апостола, односно пророка по ободу иконе, али се далеко најчешће сликају попрсаја апостола и пророка, а не целе фигуре као у Хочи. Међутим у Дечанима постоје изузетно велике престоне иконе Христа и Богородице из друге половине XVI-ог века, на чијим су ободима сликане целе фигуре апостола односно пророка. Лонгин, који је у свом четвртвековном деловању најдуже радио у Дечанима сликајући престоне иконе Христа и Богородице на ломничком иконостасу 1578. године, дословно има исте фигуре апостола и пророка на ободима икона. Да ли их је Лонгин копирао у Дечанима, или је непознати њихов сликар радио по Лонгиновим картонима тешко је са сигурношћу рећи, ма да се чини да су дечанске велике престоне иконе млађе од ломничких, а ако их је радио мајстор дечанског великог Распећа (из 1594), онда су сигурно млађе. Грачаничка престона икона Христа, сликана 1567. године, има исто тако ободом фигуре апостола. То је очигледно био прихваћен мотив иконописца пећко-дечанске иконописне школе XVI-ог века.

За дечанску иконописну радионицу везује се општом концепцијом целине и хочанска престона икона светог Николе, која понавља у бити, решење једне дечанске сличне иконе светог Николе.⁸ То није дословно понављање дела као целине. И ако су и необичнији формат иконе, и уклапања лица светитеља, сасвим слични, на хочанској икони појављују се одступања: у детаљима покрета и третману драперија. Најзад, док је на дечанској икони свети Никола обучен у широки фелон у Хочи је престављен у сакосу. (Занимљиво је да му је сакос сликан управо онако како су га сликали мајстори дечанског живописа на појединим фигурама наших архијереја). Све разлике у детаљима било иконографским, било стилским, дело су другог мајстора, али целокупна концепција иконе указује на исту сликарску радионицу.

На хочанском иконостасу далеко је најзанимљија ктиторска композиција на икони светог Николе, и по иконографској и по стилској вредности. Иконографски сасвим је необично везивање лица ктитора, дечанског јеромонаха за сцену Враћања вида Стевану Дечанском и за Дечане. Ктитор је очигледно жељео да нагласи везу са матичним манастиром. Дечански монах из богатог циклуса чуда светог Николе бира само оно које се непосредно везује за његов манастир, и њиховог „светога краља“.

Занимљиво је да се управо из овог времена сачувала још једна необична ктиторска композиција,

опет на доњем рубу једне иконе. На грачаничкој престонији икони Христа, сликаној 1567. године, налази се на доњем рубу, ктиторска композиција са портретом новобрдског митрополита Никанора, коме анђео предаје митрополитску митру, док се лево од њега налази лик Питагоре, а десно персиског пророка Пропија. Митрополит Никанор нагласио је овом композицијом с једне стране, да сматра да је његова власт божанског порекла, а са друге стране, подвукao је своје шире образовање и схватање на супрот хезихастичком мистичном учењу⁹. Ове иновације у обради ктиторске композиције нису само иконографски куриозитети, оне су необично занимљиви документи за време у коме су настале, за схватања тадашњих ктитора и знања и настања сликара у одређеним сликарским радионицама

Сама композиција Враћања вида Стевану Дечанском, и ако иконографски сасвим уобичајена претставља значајан прилог решавању једног посебног питања: ширења култа Стевана Дечанског. На хочанској икони она је једна од првих датираних сцена из живота Стевана Дечанског, и везује се несумњиво за нагло ширење његовог култа у турском периоду, за необично јаки утицај манастира Дечана у то време, као и за дечанску сликарску радионицу, која је у тај мах несумњиво постојала у Дечанима.

Култ Стевана Дечанског веома се споро ширио. У средњем веку он изгледа да није отишao даље од манастира Дечана. Његов светитељски лик не налази се ни у једној нашој средњевековној цркви, ни у оним чије зидање пада непосредно после његовог проглашења за светитеља (Матејча, Псача, Марков Манастир, Андреаш, Раваница и сл.), ни у оним нешто каснијим (Велуће, Сисојевац, Љубостиња, Каленић, Нова Павлица, Манасија, Копорин и сл.). Негов култ свакако није ширио ни цар Душан, нити његов син, нити су имали неког специјалног разлога да га подржавају било Мрњачевићи, или Лазаревићи или Бранковићи. Тако да се чини сигурно да је у средњем веку његов култ био најпре локалног карактера: везан у главном за његов манастир. А сама улога Дечана у средњем веку, колико се зна, није била изузетна, он је био једна од бројних владарских задужбина, веома значајан свакако, али ни из далека тако богат традицијом и тако утицајан, како су били манастири Хиландар, Студеница, Жича, Пећ или Милешева. Његова велика улога пада у турски период када су Дечани постали једно од најјачих културних средишта. Са ширењем утицаја манастира Дечана, лагано али стално ширио се и култ његовог оснивача „светог краља Дечанског“.

Први и најјачи импулс ширењу култа Стевана Дечанског била је свакако појава његовог житија, које је написао дечански игуман, учени Григорије Цамблак између 1402. и 1409. године. Први пут тада забележена је и разрађена вероватно старија усмена традиција, о чудесном враћању вида Стевана Дечанског и о двама његовим визијама светог Николе. Први пут је Цамблак писмено, везао култ Дечанског за култ светог Николе. Цамблак описује живо два чудесна виђења Дечанског. Прво је локализовао за Овче Поље и цркву светог Николе. Ту је Дечански преноћио када је, после ослепљења ишао у прогонство у Цариград. У сну му се јавио свети Никола у архијерејском одејанију, носећи на својим длановима његове извађене очи¹⁰. Друго чудо десило се у Цариграду у манастиру

⁸ Л. Мирковић, Наведено дело, ст. 16.

⁹ Р. Љубинковић, Две грачаничке иконе са портретима митрополита Никанора и митрополита Виктора, Старина, нова серија, V—VI, Београд 1954—1955, 132—135, сл. 3.

¹⁰ У преводу Мирковићевом тај текст гласи у целини:

Пантократору. По Цамблаку, Дечански је задремао у столици, и поново му се јавио свети Никола, који му је пришао, нагао се над њим и додиром му вратио вид.¹¹

Међутим и после Цамблаковог драматичног и живописног дела култ Дечанског не одражава се одмах на сликашим делима: не само да се не појављују илустрације овог житија, него се ни лик Дечанског не уноси у цркве сазидане и декорисане одмах после његовог појављивања у XV-ом веку. Бар колико је до сад познато. Нема га ни у црквама са самог почетка XVI-ог века. Његов култ се у ликовном стварању појављује тек крајем прве половине XVI-ог века. А од друге половине XVI-ог века нагло се шири. И тада се у нашем сликарству манифестирује у три вида: или се појављује његов лик у првој зони међу најштованијим светитељима (у Никольцу, Морачи, Студеници, цркви светог Николе у Великој Хочи, цркви светих апостола Петра и Павла у Тутину — све у живопису XVI-ог века); или се у првој зони слика цела сцена: свети Никола приводи Дечанског Христу (у Благовештењу Кабларском, 1632, — у Јежевици, 1609, и у Никољу, у живопису XVII-ог века). У последња два случаја лик Христов дат је само у попрсју у врху композиције); — најзад у извесном броју цркава, појављује се у илустрацијама из живота светог Николе и издвојена сцена: свети Никола враћа вид Стевану Дечанском (у цркви светог Николе Шишевског, 1630, — у Морачи, у капели светог Николе, 1639, у Пећи, у црквици светог Николе, 1674. Само се у Липљану у живопису XVII-ог века ова сцена појављује као самостална композиција).

Све цркве у којима се налазе преставе Стевана Дечанског — светог краља налазе се на релативно ограниченој територији, на којој се најчешће срећу дела пећко-дечанских иконописних мајстора.

У ранијем турском периоду, оном XVI-ог века, ретке појаве култа Дечанског у зидном сликарству илуструју се редовно само његовим иконографским ликом у првој зони, међу светитељима престављеним у целој фигури. Појава композиција, било оне привођења мученика и страдалника Стефана Христу, или илустрација Враћања вида, — срећу се у нашем живопису тек касније: у XVII-ом веку. Композиција: свети Никола приводи Стевана Дечанског Христу јавља се први пут у XVI-ом веку — у Зборнику Божидара Вуковића који је дрворезима илустровао Мојсеј из Будимља 1536—1538 године. Мојсеј из Будимља био је дечански сабрат и сигурно је да је и ова сцена настала у Дечанима, уколико није и лична творевина Мојсеја из Будимља. Она се никад није, колико се до сад зна, сликала на иконама. Међутим, сцене Враћања вида Стевану Дечанском појављују се, колико је познато, прво на иконама. Оне су релативно брже продрле и у зидно сликарство и дуже времена су сликане, док је композиција Мојсеја из Будимља први пут сликане у зидном сликарству тек почетком XVII-ог века. Она се задржала на репертоару наших мајстора фресака кратко време и на ограниченој територији, па је сасвим могуће да ју је користила само једна сликарска група.

десном своме длану оба његова извађена ока, и где му говори: „Не скри, Стефане, ево на длану моме су твоје очи“. И говореши му ово показиваше оно што носи. (Григорије Цамблак, Житије краља Стефана Дечанског, Старе српске биографије XV и XVI века, Српска книжевна задруга, 265, Београд 1936, 7.

¹¹ У преводу Мирковићевом ово место гласи: (за време бденија у очи празника светог Николе у цркви Пантократоровој у Цариграду) „...А када седоше по обичају и када је на средини требало да се прочита житије и уједно чудеса овога великога оца, од труда великога седе Стефан у сто и задрема. И угледа очима срца свога онога божанственога мужа, који му се раније јавио; „Сећаш ли се шта сам ти пре рекао јавивши се?“ А он као павши на земљу говораше да га познаје, и да је (он) велики Никола, а да се не сећа шта је (он) рекао. А милостиви он, рече:

У иконопису појављује се још једна иконографска варијанта претстављања Стевана Дечанског у заједници са светим Николом. У Дечанима се налази једна старија заједничка икона Стевана Дечанског и светог Николе, која је изгледа сликана у XVI-ом веку, а која је освежавана у XIX-ом веку. Освежавање је вероватно дело Алексија Лазовића. Дечански и Никола су заједно престављени и на наличју двери које се сада налазе на иконостасу у Дечанима, које је вероватно радио херцеговачки митрополит Антоније, касније други патријарх обновљене Пећке Патријаршије (око 1570-те године). Као и сви остали видови илустровања култа Стевана Дечанског и овај је несумњиво постао у Дечанима, где се једино и налазе иконе оваквог садржаја.

У XVI-ом веку, композиција Враћања вида Стевану Дечанском налази се осим на хочанској икони, још на три иконописна дела, сва три из Дечана: Лонгиновој икони Стевана Дечанског¹², и на двема дечанским иконама светог Николе са житијем.¹³ На обеја дечанских иконама светог Николе, као и на Лонгиновој икони Стевана Дечанског — Чудотворно враћање вида Стевану Дечанском дато је у две сцена — тачно по Цамблаковом житију. В. Петковић је доказао да се Лонгин за илустровање своје иконе Стевана Дечанског дословно држао Цамблака илуструјући верно његово причање, држећи се реда његовог излагања и преузимајући читаве реченице из Цамблака за своје легенде над илустрацијама.¹⁴

На Лонгиновој икони Стевана Дечанског која је једина потписана, и од прилике тачно датирана (1578—1586), ове композиције, о чудотворном враћању вида Дечанском налазе се илустроване као трећа и седма сцена из његова житија. У првој композицији Стеван Николајевић се ставља на Свјети пољо. Стеван лежи на постели, завезаних очију, пред црквом светог Николе у Овчем Пољу. Из постеле ногиње се према светом краљу, свети Никола у архијерејском одејанију. Он пружа Дечанском на длану очи. Испред постеле, лево, седећи на земљи, дрема стражар, а десно, у углу композиције седе на једној столици, Душан и Душман, деца Стеванова која га прате у изгнанству.

У другој композицији О прозренен очију — Стеван седи десно на столици са високим наслоном, ослана се обејма рукама на слепачки штап. Очи су му везане белом марамом. Свети Никола у полиставриону долази с лева, ногиње се над Стеваном, и према њему пружа обе руке. Сцена се налази пред зидом иза кога је црква централног распореда, изгледа ротонда, са два бочна параклиса надвишена кубетом.

На великој дечанској икони светог Николе, са житијем, чија је централна фигура најближа аналогија за хочанску икону светог Николе, — налазе се и опет илустроване обе сцENE Враћања вида, као 14 и 15 илустрација житија и чуда светог Николе. На првој илустрацији је Стеван лежи, без везе на очима, у првом плану, на цинобер душеку, испред брега, који се налази у левом углу композиције. У позају, иза крајњих падина брега, десно, у углу насликана је

„Рекох ти да не скриши, јер у мојој су руци твоје зенице и ове показах теби“. А он се јављаје да се сећа ових (речи), и (потче) припадати к ногама светитељу и помиловање просити. А онај који се јавио рече: „Оно што ти тада рекох, сада сам послан да испуни“. И када (му) даваше вид, подиже га и учини крсни знак на лицу, дотакавши се крајевима прстију очију, рече: „Господ наш Исус Христос, који је слепоме од рођења дао вид, дарива и твојим очима првашни зрак.“ (Наведено дело, 14).

¹² В. Петковић, Легенда св. Саве у старом живопису српском, Глас, СКА, CLIX, други разред 81, Београд 1933, сл. 45, и 52.

¹³ Л. Мирковић, Наведено дело, сл. 9 и сл. 16.

¹⁴ Наведено дело, стр. 66—67.

црква светог Николе на Овчем Пољу. Испред ње стоји свети Никола, у тамној горњој одежди, преко које носи омофор. Он пружа пут Стевана обе руке. Икона је јако потамнела па није јасно да ли на длановима држи очи Стеванове.

Друга композиција, *Сты даёт очи стомъ крали Стефанъ дечанскому*, има нешто изменљену сцену. Дечански, као и обично седи у десном делу композиције, на столици са високим наслоном, ослоњен на слепачки штап, али *нема завезане очи*. Пред њим, лево, стоји свети Никола, једва се мало сагињући, — и пружа руку пут Дечанског. Иза њих је, у центру, црква централног облика — осмоугаона или хексагонална. Лево од цркве је звоник, а десно кула.

На мањој, фрагментованој дечанској икони са житијем светог Николе, на којој се у центру налази велико попрсје светог Николе, сачувано је само пет композиција из живота светог Николе, на левој страни иконе. Међу њима је, као пета сцена и Јављање светог Николе Дечанском на Овчем Пољу. Натпис је оштећен. Дечански лежи, без беле мараме преко очију. Поред постельје је слепачки штап. Из постельје је црква светог Николе у облику тробродне базилике. Свети Никола прилази са десне стране. Икона је јако оштећена па се не види да ли на длану десне руке пружа очи Стевану.

Прва композиција: Јављање светог Николе Стевану Дечанском на Овчем Пољу само се у Пећи налази у фреско сликарству. Друга се налази најчешће међу чудима светог Николе, или понекад, сасвим изузетно као издвојена, засебна сцена (у живопису из почетка XVII-ог века у Липљану).

Обе чињенице: да се композиције из живота Стевана Дечанског налазе пре у иконопису него у живопису, и да се на иконама налазе две епизоде, док се у фреско сликарству налази обично само једна, индикација најпре могућности, да је ове композиције створио сликар који је био изразит иконописац.

В. Петковић је претпоставио да су ове илустрације, које тако верно прате Цамблаков текст, настале одмах, на почетку XV-ог века као минијатуре у Цамблаковом житију Стевана Дечанског. — Нема сумње да све сцене на Лонгиновој икони са житијем Стевана Дечанског имају у себи много илustrативног, и да су по карактеру веома близске минијатурама, али тај исти карактер имају и друге илустрације житија светитеља на нашим иконама XVI—XVII-ог века. Дух минијатуре пренет је, то је већ давно утврђено, и на многе сцене у фреско сликарству, и кад није у питању директно копирање. „Стрипови“ су настајали и без непосредних узорака за сваки од њих.

В. Петковић је скренуо пажњу на архаичност мотива — стражара који стоје иза престола Дечанског, и сматрао да он говори у прилог његове предпоставке¹⁵. Међутим овај је мотив веома чест не само на сценама Васељенских сабора у XIV-ом веку, на шта је скренуо пажњу В. Петковић, већ и на каснијим — XVI—XVII-ог века (Пећка припрате, Арханђели код Кучевишта, икона из Пећи), а ради се слика и у другим композицијама где се приказује владар на престолу у вршењу своје владарске дужности (Пилат пере руке, или поједине сцене из живота светог Ђурђа). То је био и приступачан и жив мотив и у XVI-ом и у XVII-ом веку.

Ђ. Бошковић је, у прилог старих узорака, Лонгинове илустрације житија Дечанског, дао један веома важан податак: Крунисање Дечанског у Пећи представљено је на Лонгиновој икони као да се дешава

пред Пећком Патријаршијом, а насликана је само једна црква — Светих апостола. Нема цркава ни светог Димитрија ни Богородичине, јер оне заиста нису ни постојале 1321 године када се Дечански крунисао за краља¹⁶. Ова научничка тачност свакако је невероватна у XVI-ом веку. Само она је невероватна и за XV-и век, — и у Цамблаково време, и за минијатуристу његовог доба — то би била превелика историска акрибичност, коју ми не срећемо иначе код наших сликара. Лонгин се несумњиво послужио старијим узором, можда најпре неком владарском иконом која је могла имати свога оправдања у време борбе Стевана и Владислава за власт, када је *попрѣда* о званичном крунисању уз пуну сагласност цркве и архиепископа могла бити и те како важан аргумент. Таква икона или минијатура најпре би се чувала у Дечанима Стевановој задужбини и вечној кући. Но она је тамо могла бити исто тако и у XVI-ом као и у XV-ом веку. Бошковићево указивање на ову сцену необично је важно за изучавање узора којим се служио сликар који је први илустровао житије Дечанског, али не може бити аргумент да је цела илустрација настала у XV-ом веку, јер узор је, понављам, далеко старији, и за разлику од већине наших историских сцена, он је имао у себи нечег актуелног — настанак му је везан за један кратак временски период, и као да је био условљен специјалним околностима. Слика је свакако морала настати између 1321 и 1324 године. За питање настанка илустрација Стевановог житија она не доноси решење — јер то није илустрација из живота светитеља, већ слика типично владарске садржине.

Ако би Петковићева предпоставка била тачна, и ако је Цамблаково житије било илустровано одмах, како објаснити да за читавих стотинесет година оно не учини бар нешто за продирање култа Стевана Дечанског у наше сликарство? И онда једна чисто ликовна примедба: како објаснити да Лонгин копира дело XV-ог века, а да се на његовој икони не срећу никакви елементи нашег сликарства XV-ог века? За Лонгина је познато, као и за друге наше мајсторе XVI-ог века, да су се углавном инспирисали нашим сликарством друге половине XIV-ог века. Као и на осталим Лонгиновим делима и на овој икони тај утицај је јасан. Извесна одступања, и понеки русицизми у архитектури, — доказују да се Лонгин није слепо држао својих стarih узорака, и да је умео да ухвати и пренесе и друге, савременије, импресије. Како онда објаснити да он једно дело XV-ог века „преводи“ на свој стил који се оснива на искustvima XIV-ог века, са малим изменама XVI-ог века, које су код њега јасне.

За релативно новији датум постанка илустрација из житија Дечанског, говори још један моменат. Композиције враћања вида Стевана Дечанског, сликане су неколико пута на иконама XVI-ог века. Ни једна није дословна копија друге. Схема је иста, али детаљи варирају. Осећа се оно карактеристично тражење да се дође до завршног облика једне композиције. Схема је готова само у главним облицима, али — детаљи се још распоређују, односи планова још се одмеравају и усклађују. — Покушаји се праве и на тему живе илустрације (Лонгинова Визија Дечанског на Овчем Пољу), и на тему једноставне јасне композиције (хочанска икона)

Ако упоредимо једне старе композиције, са прихваћеном иконографијом, и композиција са илустрацијама из житија Дечанског, у делу Лонгина и његових савременика, — видимо, да се на иконама XVI-ог века нису ни у чему измениле старе компози-

¹⁵ Наведено дело, 70—72.

¹⁶ D. Bošković, Vlad. Petković, La légende de Saint Sava

ције. Старе, утврђене иконографске схеме прихваћене су у целини. Лонгиново Вазнесење, или Вазнесење непознатог мајстора друге половине XVI-ог века на икони у Дечанима понавља дословно старе узоре: идентична је и иконографија, и однос планова и улога индикационог пејзажа. Они су у целини прихватили стару тему, измене су минималне, и само у стилском и ликовном погледу, — најпре у рукопису сликарка. Ова отступања јасније се прате када се ова дела упоређују са њиховим старијим узорима XIV-ог века, — али када се упореде ова два дела међу собом, разлике су минималне. Мајстори XVI-ог века дали су им печат свога времена, али не и изразити, сваки свој, лични печат. — Међутим разлике које се јављају на преставама Враћања вида Стевану Дечанском не само да су осетније, већ имају карактер тражења и креирања, личних настојања, у оквиру стила једне школе.

На Лонгиновој икони Стевана Дечанског највише има наративног. У прву композицију Јављања светог Николе на Овчем Пољу, он је увео и сцену са заспалим чуварем, и другу, са двоје мале деце Дечанског, која прате Стевана у изгнанство. Очигледно је да је Лонгин стварао дело под непосредном, живом импресијом причања Цамблакова. Утисак литерарног текста је свеж, чак и прејак, и просто му намеће илустраторске детаље. Његов однос према Цамблаковом делу још није сликарски довољно преживљен. Живописност причања омета сликарка да јасно компонује сцену, у којој би се налазила само бић тиме, очишћене од споредних, живописних детаља.

Иста композиција на дечанској икони светог Николе са житијем, далеко је једноставнија: нема ни стражара, ни деце. Остале су само две главне личности, Визија Дечанског, (— јер то је у ствари ово чудо на Овчем Пољу), — извучена је из сувише конкретне атмосфере, и добија нов карактер. То није мала иконографска измена. Ту је једна нова интерпретација. Она се понавља и на другој дечанској икони светога Николе.

Разлике између сувремених престава Визије Дечанског на Овчем Пољу нису само у тумачењу дела: иреалне визије у сну, или конкретног догађаја коме присуствују и сведоци, већ и у композициском, ликовном уобличавању дела. — Код Лонгина цела се композиција развија у троуглу наглашене висине. У угловима троугла су сцене са заспалим стражарем и Душаном и Душманом, а на висини су, Никола који се нагиње над заспалим Стеваном и ротонда иза њега. —

На великој дечанској икони светог Николе са житијем, ова композиција подељена је на две половине. Лево она је затворенија и конкретнија (заспали Стеван испред планине), — десно се пак отвара према дубини (црква светог Николе у другом плану, и Никола који се креће из дубине). То је у ствари покушај композиције уравнотеженог отвореног и затвореног простора.

На мањој дечанској, фрагментованој икони светог Николе, сликар је комбиновао два решења: сцена му је једноставна, са две главне личности, али композиција има наглашену средину и централни распоред, само што она није комбинована тако изразито пирамидално као Лонгинова.

Овакве разлике не срећемо ни у једној сувременој илустрацији религиозних тема већ усвајање иконографије. — Понављам, ове измене имају неоспорни карактер тражења. Свакако да би се, теориски могло предпоставити, да су се тројица наших мајстора XVI-ог

века инспирисала на три разна старија узора мајстора који су се трудили да нађу иконографску схему једне нове теме. Али то тумачење не изгледа уверљиво. За више од једног века живота, један од старијих узорова већ би преовладао. — Много је вероватније предпоставити да све ове разлике означавају време када се управо стварала једна нова тема за коју се траже и иконографску и ликовну најадекватнија решења.

Мени се чини да је стварање ових сцена временски близко и осталим очуваним композицијама Враћања вида Стевану Дечанском, те да је највероватније да су ове илустрације настале у кругу дечанске иконописне школе XVI-ог века. Дечани су тада били сликарски центар који је могао и стварати и ширити своје творевине.

Прву појаву ширења једне чисто дечанске композиције преставља дрворез Мојсеја из Будимља, дечанског сабрата, штампан у Зборнику Божидара Вуковића 1536—1538 године¹⁷, на коме је илустрована сцена како свети Никола приводи Христу Стевана Дечанског. Ова иста сцена је доцније илустрована у живопису почетка XVII-ог века у неколиким овчарско-кабларским манастирима. Према томе, Мојсеј из Будимља био би први познайти сликар који је, у овом или оном облику, припадао дечанској сликарској радионици. Занимљиво је међутим да његова композиција није више поновљена ни на једном чисто дечанском делу, не налази се никако бар међу сачуваним делима.

Током XVI-ог и XVII-ог века зна се за неколико сликара који су дуже или краће време боравили у Дечанима.

Међу њима се истиче на првом месту сликар и књижевник Лонгин. У Дечанима су се повремено бавили, судећи по сликама које су оставили, херцеговачки митрополит Антоније, доцније патријарх, затим Георгије Митрофановић, наш најбољи сликар прве половине XVII-ог века, Козма, као и непознати велики уметник дечанског Распећа. Дечанском братству припадала су и два јеромонаха која се везују за стварање хочанског иконостаса. — Георгије и Венијамин.

Међу свим сликарима познатим и непознатим изгледа да су дуже времена тамо радили само Лонгин и можда непознати мајstor великог Распећа. Сви остали познати уметници као да су краће време боравили у Дечанима (Антоније, Георгије Митрофановић и Козма). А Дечани су у тај мах несумњиво утицали на низ сликара. Појава светитељских ликова Дечанског, у разним иконографским видовима као и илустрације из живота Стевана Дечанског и култ Дечанског несумњиво су потекли из Дечана, и ширили се преко дечанских мајстора, дечанских ћака, или дечанских дела.

Ако се прихвати хипотеза да су илустрације жижија Дечанског настале у XVI-ом веку, а како по датираним делима излази, прво у иконопису, онда је најлогичније предпоставити, да су оне дело Лонгиново. М. Тодоровић-Шакота, већ је предпоставила ову могућност.¹⁸ Лонгин, књижевник свакако је најпре осетио сву живописну и топлу причу Цамблакову и све могућности сликовите илустрације, уз јасну и некомплексовану композицију. Као сликар, са осећањем за литеарне теме, он је био предестиниран да илуструје ово живописано дело. Он је то и урадио, сликајући своју велику икону Стевана Дечанског са житијем. Предпоставило се да ју је радио према старијим минијатурама, — али чини се да је он њен аутор у потпуном смислу те речи. Није то било једино његово дело те

¹⁷ Ј. Стојановић, Стари српски записи и натписи, бр. 494.

¹⁸

Мирјана Теодоровић-Шакота, Прилог познавању ико-

¹⁹ Наведено дело, 164.

врсте. Он сам, изриком каже да је често сликао иконе са житијем светог Николе и архијакона Стефана.²⁰ Оне нису сачуване. Али, могуће је, да се сликар, свакако из пећке сликарске школе, који је сликао необично живо житије светог Стефана у манастиру Морачи, инспирисао његовим делом. Ове мало познате композиције одишу истим духом, и имају исте илustrаторске и уметничке квалитете које срећемо и на Лонгиновим композицијама из живота Дечанског. Да морачке фреске заиста имају везе са Лонгиновим делом доказ су нам и две сцене ту илустроване: мучење архијакона Стефана пре каменовања, и Оплакивање Стефаново пре сахране. Ове две сцене се не налазе у званичном житију светитељевом али су веома живо описане у *Лонгиновом књижевном делу* — Акатисту светом Стефану првому ченику.²¹ Ово је треће наше књижевно дело (живот светог Саве од Теодосија, живот Дечанског од Цамблака) — које је илустровано у нашем сликарству XVI—XVII-ог века, у релативно кратком временском периоду од педесетину година. Ако за прва два можемо и предпоставити да су илустрована раније, па само копирана од наших сликара XVI—XVII-ог века, за илustrације из Мораче јасно је да су дело мајстора XVI—XVII-ог века. Оне недвосмислено доказују да су наши сликари XVI—XVII-ог века имали интереса за наша књижевна дела и за њихова преношења у сликарске теме.

За морачке фреске, настале у првој половини XVII-ог века, постоје две могућности, или их је њихов сликар радио према Лонгиновом књижевном делу, или према Лонгиновој икони са житијем светога Стефана, за које зnamо, по његовом изричном тврђењу да их је урадио неколико. С обзиром на извесне стилске особине ових фресака чини се вероватнија друга предпоставка. А то би значило да је Лонгин свакако један књижевни текст (у овом случају свој) илустровао. Према томе, када је већ имао интереса за овакво посматрање и књижевног и сликарског дела, сасвим је вероватно да је управо он илустровао Цамблаково житије Дечанског, и да је његово дело било један од главних фактора наглог ширења култа Стевана Дечанског у нашем сликарству од друге половине XVI-ог

века. — Своју љубав за стварање и специјални култ који је имао према Дечанском он лично, подвикао је Лонгин на недовољно коришћеном његовом запису на икони Стевана Дечанског где он сасвим изузетно бележи: *иже рѣкою моюю тъ дшено ми та написах* “ То је у ствари исповест творца који је своја лична, искрена осећања трајно фиксирао.

Постоји увек једна тенденција да се око једног познатије личности групишу догађаји оне средине којој је он припадао. Дечанска сликарска радионица постоји, Лонгин је један међу најстаријим познатим њеним сликарима XVI-ог века, најдуже се бавио у Дечанима, од њега је случајно остало релативно доста дела, те се он и нехотице намеће као централна личност ове радионице. Али у прилог ове предпоставке говоре и многе озбиљне чињенице, а на првом месту неоспорни његов утицај на низ сувремених и нешто каснијих наших мајстора. Већ је подвучен његов утицај на Козму²², Ђорђа Митрофановића, Митрофана и непознатог мајстора црквице светог Николе у Морачи²³ (који је можда сликао и капелу светог Стефана), и на непознатог мајстора великих дечанских престоних икона.²⁴ И обе цитиране дечанске иконе непознатих мајстора, са житијем светог Николе, показују стилске особине непосредно везане за Лонгиново дело. И сликар хочанских икона знао је добро Лонгиново стварање. Његова зграда у позају композиције Враћања вида Стевану Дечанском пренета је дословно са Лонгинове иконе Саве Освештена, сликане у Дечанима четири-пет година раније (1572). Однос боја на овој композицији, третман ликова, коришћење и постављање односа осветљених и осенчених партија, обрада јачих светлосних акцената, указују на Лонгинова дела. До сад је Лонгинов утицај на наше сликаре посматран само у вези чисто ликовних позајмица, сада је јасно да је његов утицај био шири и разноврснији, јер чини се сигурно, да се управо њему има захвалити за интерес наших сликара тога времена за наша стара књижевна дела, те да је и идеја Ђорђа Митрофановића да илуструје Теодосијев живот светога Саве у ствари последица интереса који је Лонгин изазвао.²⁵

Мирјана Ђоровић-Љубинковић

²⁰ Наведено дело, 165.

²¹ Мирјана Ђоровић-Љубинковић, Пећко-дечанска иконописна школа од XIV до XIX века, Београд, 1935, 12.

²² Radivoje Ljubinković, Majstori starog srpskog slikarstva; povodom knjige profesora Svetozara Radojičića, Naša starina IV, Sarajevo 1957, 197.

²³ Наведено дело, 196.

²⁴ Када је овај чланак био већ у штампи изашло је обавештење у Политици (од 10. децембра 1958.), да је рестауратор Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе АО Косова и Метохије, Рувим Лазовић, на икони Христа нашао потпис Лонгина, који је тада припадао братству пећком. Овим проналаском одпадају све хипотезе у вези Венијамина као сли-

кара, као и сне у вези непознатог сликара XVI-ог века пећко-дечанске школе.

Пошто су три иконе хочанског иконостаса Лонгиново дело, онда је сигурно, да двери из Велике Хоче и Призрена не могу бити његове. Оне се не уклапају у Лонгиново стварање, оне припадају другом, за сад непознатом сликарлу XVI-ог века, који је припадао кругу пећко-дечанских мајстора.

Како је 1577 године Лонгин припадао пећком братству, јасно је што је могао да нагласи цену свога рада.

У истом саопштењу каже се, да се на икони светог Николе, под чаћијим открио минијатурни лик „метохиског сељака“. Да ли је то портрет дечанског јеромонаха Венијамина, чије је име било исписано исто тако у десном доњем углу, или је то заиста лик сељака, моћи ће се сигурношћу рећи тек кад се новопronađeni лик публикује.

L'ICONOSTASE DE L'EGLISE DE SAINT NICOLAS A VELIKA HOČA

A Velika Hoča, dans l'église de Saint Jean se trouvent les icônes du Christ et de la Vierge, et dans l'église de Saint Nicolas, celle du même saint. Ces trois icônes se trouvaient autrefois sur l'iconostase de l'église de Saint Nicolas. Elles ont été peintes en 1576—1577 à l'époque du patriarche Gerasim et du métropolite de Prizren Mihajlo. Ces icônes ont été exécutées sur commande du hiéromoine Georgije de Dečani et furent payées trois cent aspres en or.

Les icônes du Christ et de la Vierge correspondent par leur iconographie aux icônes contemporaines du même genre: le Christ ou la Vierge se trouvent au centre de l'icône assis sur un trône. Sur les bords des dites icônes sont représentées — fait assez rare à cette époque les figures debout des apôtres (l'icône du Christ) ou des prophètes (l'icône de la Vierge) représentées habituellement en buste. Les représentations analogues à celles de Velika Hoča sont toutefois les plus communes chez les peintres du XVIe siècle de l'Ecole de Peć et de Dečani.

L'iconographie de l'icône de saint Nicolas est plutôt rare. Au centre se trouve le saint assis sur un trône. Au-dessus de sa tête à droite et à gauche, on remarque les bustes de la Vierge et du Christ lui rendant les insignes de sa dignité: l'omophore et l'évangile. Dans la partie inférieure de l'icône on voit une représentation des donateurs tout à fait exceptionnelle: le hiéromoine Georgije est représenté à genoux sur le côté droit. Il tient dans la main un rôleau portant l'inscription de la dédicace. Au centre de la composition saint Nicolas rend la vue à Stevan Dečanski, le saint roi serbe. Le nom du hiéromoine de Dečani Benjamin se trouve inscrit dans l'angle droit de cette composition.

Les inscriptions de cette icône fournissent des données nouvelles sur le métropolite Mihajlo de Prizren et les deux hiéromoines de Dečani: Georgije et Benjamin.

Jugeant d'après leur style les icônes de Velika Hoča appartiennent incontestablement à l'Ecole de Peć et furent, paraît-il, exécutées par les maîtres d'ateliers du monastère de Dečani. L'auteur suppose que'elles furent peintes par le même artiste, — auquel il serait possible d'attribuer à la rigueur les surfaces picturales des deux portes saintes de Velika Hoča: l'une appartenait à l'iconostase de l'église de Saint Jean, et l'autre, fragmentée, de l'iconostase de Saint Nicolas. Il en est de même avec la porte sainte de la petite église de Saint Georges à Prizren.

Les trois portes sont sûrement les œuvres d'un peintre, qui peut être éventuellement celui qui peignit l'iconostase de Velika Hoča.

Au point de l'intérêt iconographique la composition de saint Nicolas rendant la vue à Stevan Dečanski mérite une attention particulière. Elle représente l'illustration d'une scène décrite, par Grigorije Camblak, écrivain serbe du début du XVe siècle, dans son œuvre sur la Vie de Stevan Dečanski (1321—1331). On la retrouve assez souvent représentée sur les icônes et les peintures murales serbes insérée dans le cycle de la vie de saint Nicolas.

L'analyse faite du développement du culte de Stevan Dečanski amène à conclure que ce culte ne se bornait au moyen âge qu'au monastère de Dečani où se trouvait la tombe du saint. Ce n'est qu'au XVIe siècle que son culte commence à s'étendre, pour atteindre sa floraison à la seconde moitié du siècle.

C'est seulement à cette époque qu'apparaissent dans quelques unes de nos églises, dans la première zone de peinture — la rangée aux portraits des saints les plus vénérés, — les portraits iconographiques de Stevan Dečanski. C'est alors qu'on rencontre pour la première fois une composition dédiée à saint roi Dečanski: saint Nicolas mène Stevan Dečanski vers le Christ, (l'auteur du premier exemple (1536) — du dit thème fut le peintre Mojsej de Budimlj, qui vécu à Dečani). Dans la deuxième moitié du XVIe siècle se forme une autre composition, cette fois tirée de la vie du Saint roi, celle représentant la miraculeuse guérison de sa cécité par saint Nicolas. (L'icône de st. Nicolas de Velika Hoča, deux icônes historiées de st. Nicolas à Dečani). Enfin c'est à ce moment que le fameux peintre Longin exécuta à Dečani, une grande icône historiée du saint roi Dečanski.

V. Petković dans son analyse du cycle illustré de la Vie de saint Sava (qui décore le réfectoire de Hilandar, peint par Georgije Mitrofanović) d'une part, aussi bien que celle portant sur une icône de Morača, représentant le même sujet, (exécutée par le peintre Cosmas), a émis l'hypothèse que les dites œuvres furent exécutées d'après un modèle ancien perdu, probablement des miniatures, accompagnant dès le XIIIe siècle le texte de Teodosije sur vie de saint Sava. Dans le cadre de son étude vouée à l'illustration de la vie de saint Sava Petković s'est arrêté aussi à l'icône de la vie de Stevan Dečanski de Longin qui, d'après lui représenterait la copie des miniatures qui auraient accompagné le texte hagiographique original. de Camblak. Discutant l'opinion de Petković, l'auteur suppose qu'il serait plus vraisemblable d'attribuer à Longin la première illustration de cette biographie, étant donné que le culte de Dečanski n'apparut dans l'art serbe qu'au XVIe siècle et n'atteignit à sa floraison qu'à l'époque du peintre Longin. Ceci d'autant plus que nous savons de Longin, qu'il fut aussi écrivain et qu'il paraît sûr qu'il illustra lui-même son œuvre, l'Acathiste de saint Etienne le proto martyr.

Il est probable que Longin, écrivain et peintre, dont l'influence sur les peintures contemporaines de l'école de Peć et de Dečani est déjà remarquée et souligné fut aussi celui qui inaugura chez nous les illustrations de nos œuvres littéraires contemporaines et anciennes. C'est sous son influence que Cosmas et Georgije Mitrofanović illustrerent la vie de saint Sava par Teodosije, c'est à lui que revient le mérite d'avoir illustré la vie de Dečanski et crée la composition de la guérison miraculeuse du saint.

Mirjana ČOROVIĆ-LJUBINKOVIĆ

ОРУЂЕ И ОРУЖЈЕ ОД КОСТИ И НАКИТ ИЗ ВИНЧЕ

Проучавање бројних налаза коштаних оруђа и оружја откривених на свим дубинама културног слоја Винче, показује да коштани материјал у оквиру једне праисторијске културе има много далекосежнији значај него што се то обично мисли. У оквиру винчанске стратиграфије може се пратити тачно не само појава, развој и одумирање одређених облика коштаног оруђа и оружја, већ, што је нарочито значајно и занимљиво, осцилирање броја коштаних објеката које битно утиче на оцену економике у Винчи, као и њене културе уопште.

Проф. М. М. Васић публиковао је само мали део од великог броја коштаног оруђа и оружја нађеног у Винчи.¹ Захваљујући бележењу дубинских кота на сваком нађеном предмету, данас је могуће у потпуности искористити овај материјал, који, поред оруђа и оружја од камена, претставља један од важнијих докумената за упознавање економике у Винчи. Резултати добијени проучавањем ове врсте материјала не односе се искључиво на Винчу, већ на једну ширу област обухваћену винчанском културом.

Данас се у Археолошкој збирци Универзитета налази преко 1000 објеката израђених од кости. Према њиховој намени, која је одређивала и њихов облик, сваки коштани материјал из Винче може да се сврста у пет основних група:

- I. Кућне алатке
- II. Рибарске алатке
- III. Пољопривредне алатке
- IV. Оружје
- V. Накит

1. Кућне алатке. — Ову групу сачињавају коштани објекти који су употребљавани у домаћој радиности било за израду текстила, рибарских мрежа и прераду коже, било за обраду керамике или оруђа и оружја од других врста материјала, нарочито камена. Судећи по њиховом великом броју домаћа радиност у Винчи била је врло развијена. По намени и облицима у оквиру ове групе разликују се следеће врсте кошта-

них алатки: 1. шила, 2. спатуле и кашике и 3. гладилице и длета.

1. Шила чине најмногобројнију групу коштаног оруђа Винче (укупно 618 комада). Према облицима могу се поделити на три веће групе: а) округла шила, б) пљосната шила, в) двојна шила.

а) Округла шила (сл. 1) израђена су од цевастих костију ситних домаћих животиња или птица. Њихове димензије се крећу од 5—18 см. Ширине крај који се завршава зглобом чини ослонац приликом руковања, док је доњи тањи део укосо засечен и глачањем претворен у оштар шиљак. Овај облик коштаних шила познат је готово у свим праисторијским културама Европе,² а нарочито је чест у Тесалији³ и Троади.⁴ У Винчи се ова врста кућног алата јавља већ у слоју земуница и задржава се у употреби готово до краја насеља, све до $\nabla 1,3$ м. У слоју земуница број округлих шила је мали, али већ у време првог насеља с надземним правоугаоним зградама њихов број нагло расте и кулминира између $\nabla 7$ и $\nabla 4$ м. После $\nabla 4$ м. настаје нагло квантитативно и квалитативно опадање округлих шила. Међу старијим примерцима налазе се врло уска и оштра шила, често малих димензија, која су могла да служе и као игле за шивење (сл. 1—4, 5, 9). После $\nabla 4$ м. налазе се редовно округла шила већих димензија и лоптије израде која су могла да служе само за грубље послове (сл. 1—11, 12). Често се на шилима ове групе налази отвор на ширем горњем делу који показује да је ова врста алата служила вероватно за израду рибарских мрежа, а у неким случајевима замењивала иглу (сл. 1—3, 11). Занимљиво је да се у Винчи ретко појављују оруђа ове врсте са тупим овалним врхом, што је иначе чест случај на бројним праисторијским локалитетима у Тесалији⁵. Неколико примерака овако прилагођених за гладилице потиче из старијих слојева Винче, између $\nabla 8,0$ и $\nabla 6,0$ м.

б) Пљосната шила (сл. 2—1 до 16) добијена су цепањем већих цевастих костију или ребара крупних домаћих животиња, која су специјалним сечењем и

У страној стручној литератури писао је о коштаном оруђу из Винче Н. Breuil у *L'Anthropologie*, т. XXXVI (1926), 519.

² Уп. J. Dombay, A Zengővarkoni öskori télér és temető, *Archeologia Hungarica* XXIII, Budapest 1939, Т. XXXIII; W. A. Heurtley, *Prehistoric Macedonia*, Cambridge 1939, fig. 7, б; fig 66, б, с, г.

³ Τσουντας, 'Αι προϊστορικά ἀκροπόλεις Διμηνίου καὶ Σέσλου, Πιν. 1908, 5, 1—7. Wace-Tompson, *Prehistoric Thessaly*, Cambridge 1912, fig. 68, q, s; fig. 69, f, g; fig. 92 c—q.

⁴ Blegen-Caskey-Rawson-Sperling, *Troy I*, 2 (1950), 126, 1—3, 219, 220; *Troy II*, 2 (1951), 149.

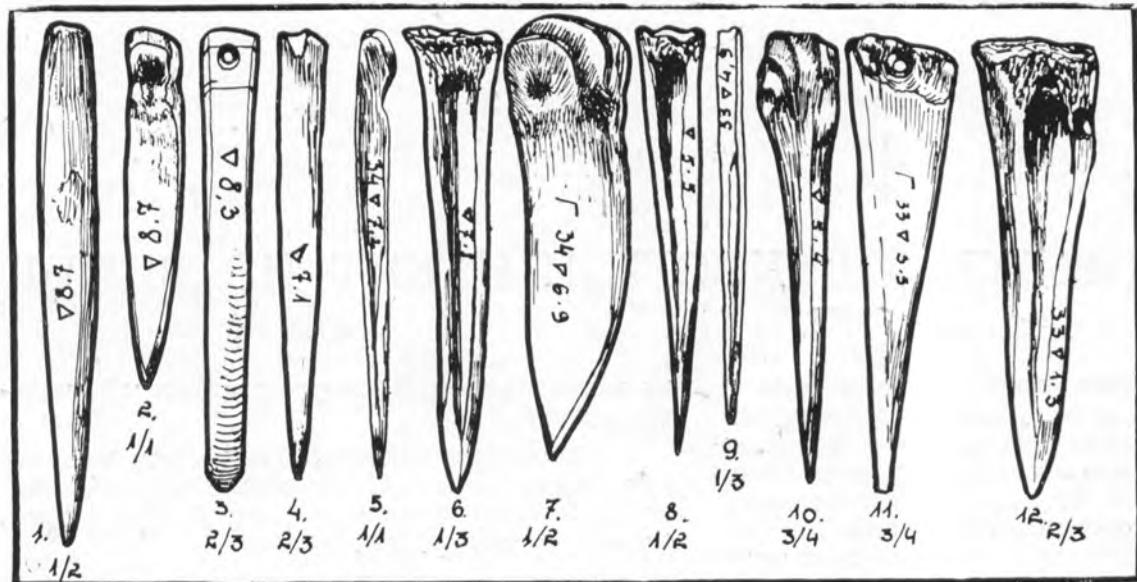
⁵ Tsountas, op. cit., Т. 45, 9—15; Wace-Tompson, op. crit., fig. 68; fig. 92 a, b, 1, m.

* Сав овде публиковани материјал, који потиче са систематских ископавања проф. М. М. Васића у Винчи између 1929 и 1934 године, данас се налази у Археолошкој збирци Универзитета у Београду. Публикован је уз сагласност Шефа катедре за археологију Др. Бранка Гавеле.

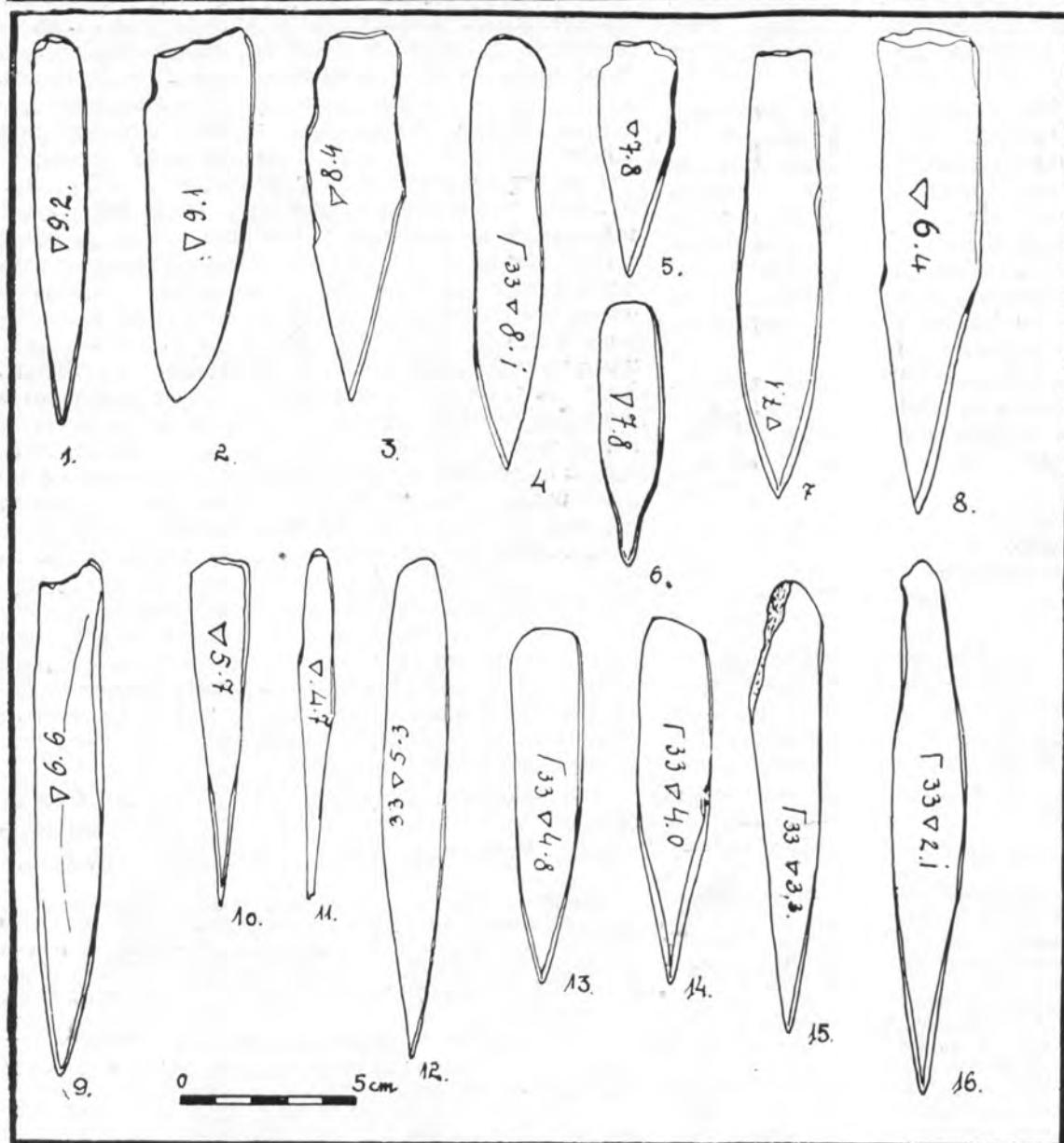
¹ О коштаним објектима из Винче писао је у неколико макова проф. М. М. Васић: Неколики праисториски налазици из Винче, Старијар, 1906, 95—101, сл. 6 и 7: Die Hauptergebnisse der prähistorische Ausgrabung in Vinča im Jahre 1908, Prähistorische Zeitschrift, В. II, Berlin 1910, 27, Ab. 5, 6; Рибарска оруђа из Винче, Revue internationale des Etudes Balkaniques, т. II (1936), 83—97 — исто прештампано у П(раисториска) В(инча) IV, Београд 1936, 159—166, Т. LXXVII; Јонска колонија Винча, Зборник Философског факултета, књ. I, Београд 1948, 201—203.

глачањем претворена у једну врсту танких и широких алатки с једном зашиљеном и другом заобљеном страном. Њихове димензије се крећу од 6—15 см. Ово је врло омиљен облик коштаног оруђа у праисториским

културама Европе⁶ и предње Азије⁷. Пљосната шила јављају се истовремено с округлим шилима или исчезавају нешто раније; већ на $\nabla 1,7$ м. Али док је број округлих шила на дубинама између $\nabla 10$ и $\nabla 8,0$ м. рела-

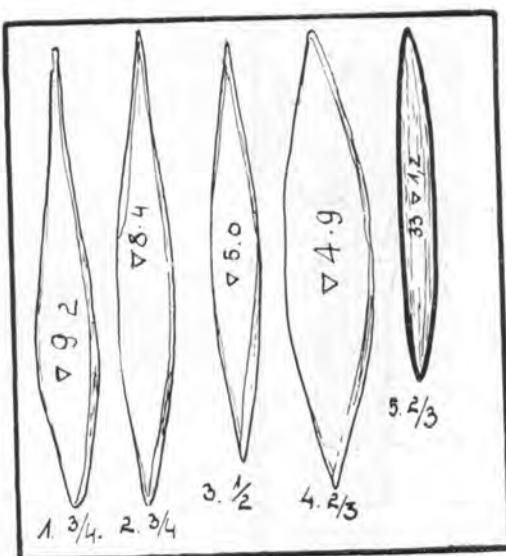
Сл. 1 — Округла коштана шила из Винче — Fig. 1. — Poinçons à section circulaire de Vinča

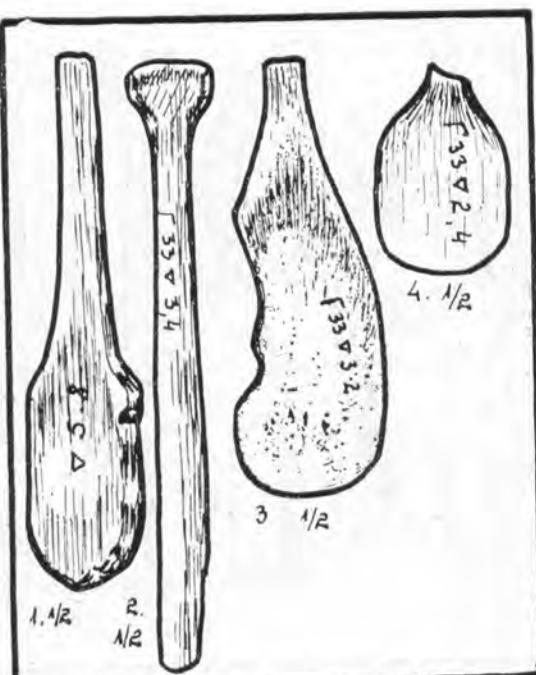
Сл. 2. — Пљосната коштана шила из Винче — Fig. 2. — Poinçons plats en os de Vinča

⁶ J. Dombay, op. cit., T. XXXII, 1—19; Tsountas, op. cit., T. 46, 3; Wace-Tompson, op. cit., fig. 28 p, q; fig. 67 r.

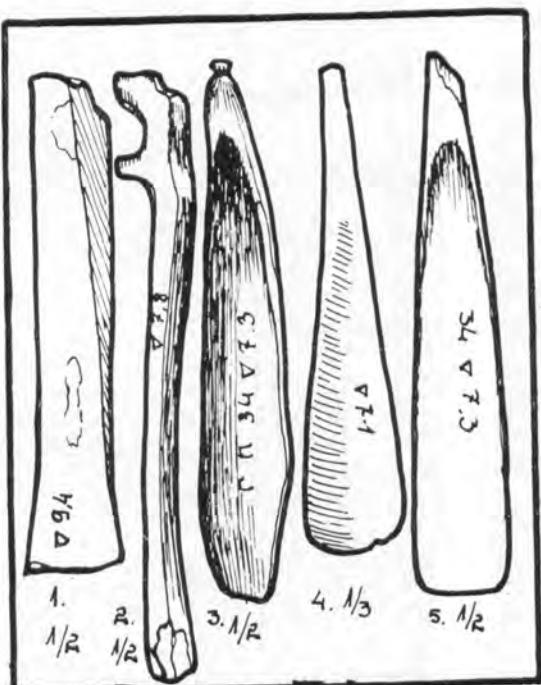
⁷ Blegen-Caskey-Rawson-Sperling, op. cit., I, 2, 126, 4—6, 219, 220; Troy II, 2, 52, 149, 235.

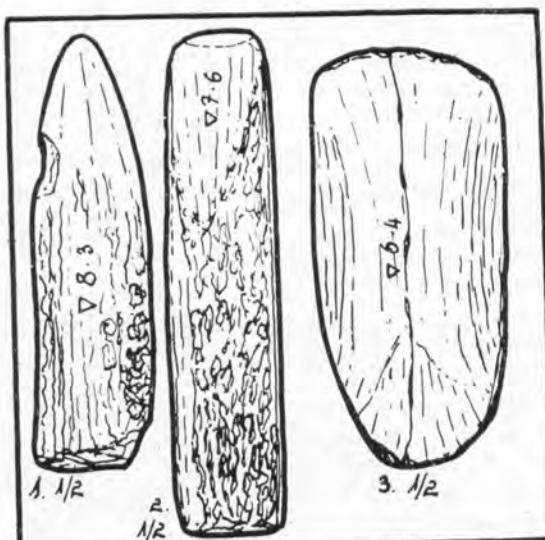
Сл. 3. — Двојна коштана шила из Винче —
Fig. 3. — Poinçons doubles en os de Vinča

Сл. 4. — Коштане спатуле и кашике из Винче —
Fig. 4. — Spatules et cuillères en os de Vinča

Сл. 5. — Коштане спатуле и кашике из Винче —
Fig. 5. — Spatules et cuillères en os de Vinča

Сл. 6. — Коштане гладилице и длета из Винче —
Fig. 6. — Ustensiles de polissage et burins en os de Vinča

тивно мали, пљосната шила се већ у најнијким слојевима Винче јављају у великом броју, док касније, кад округла шила достижу квантитативну кулминацију, њихов број почиње да опада. Већ после $\nabla 4$ м. она претстављају сасвим изузетну појаву тако да је на дубинама изнад $\nabla 3$ м. нађено само два примерка. Њихова намена није сасвим јасна. Вероватно да је шиљати врх имао функцију шила, док је тупо заобљена страна служила као нека врста гладилице или стругача.

В) Двојна шила (сл. 3, 1—5) су малобројна у односу на две претходне групе. Њихова величина износи од 6—11 см. Разликују се две варијанте: једна, која се типолошки везује за округла шила (сл. 3—5), и друга, која је ближа пљоснатим шилима (сл. 3,1—4). Најстарији примерак прве варијанте нађен је на $\nabla 8,5$ м. а последњи примерак на $\nabla 1,2$ м. Пљосната двојна

шила јављају се између $\nabla 9,2$ м и $\nabla 4,6$ м. Обе варијанте познате су и са осталих праисторијских локалитета.⁸

По својој намени овој групи вејроватно припадају и обрађени рогови говечета и парошићи јелењих рогова. Њихове димензије се крећу од 6—25 см. Нарочито су карактеристични за винчанске слојеве између $\nabla 8$ и $\nabla 6,0$ м. Касније се само изузетно јављају.

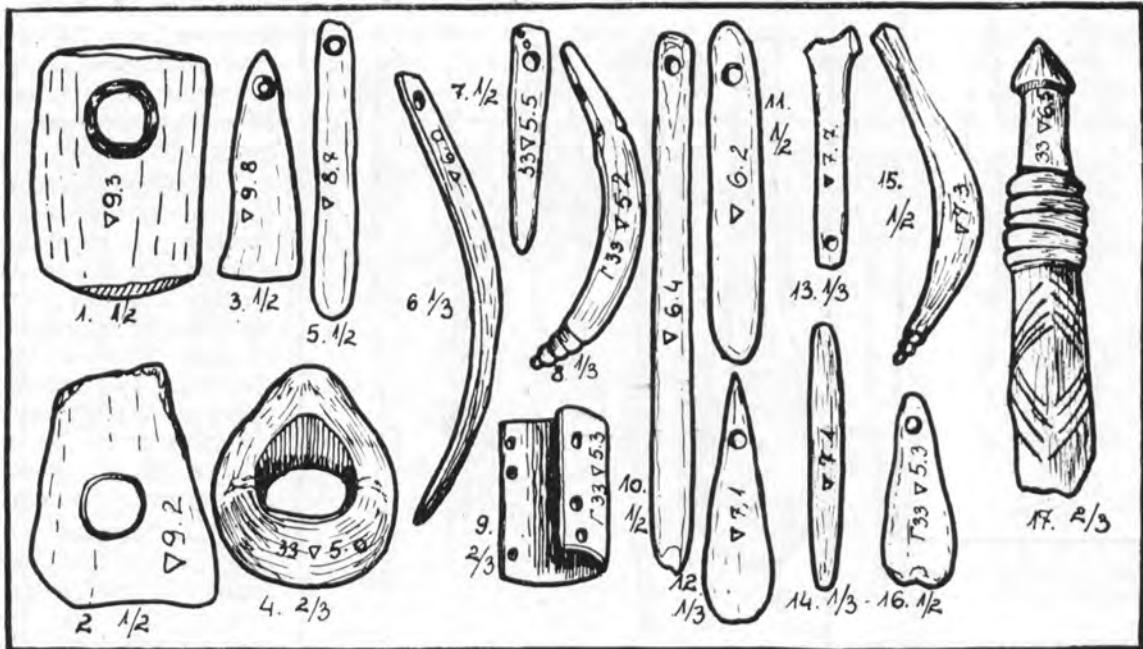
II. Спатуле и кашике (сл. 4 и 5) откривене у Винчи углавном су већ познате из публикација проф. М. М. Васића.⁹ Овде се објављују неколико нових објеката који допуњавају инвентар коштаних спатула и кашика Винче. У Винчи је од 1929—1931 год. нађено 86 целих и фрагментованих спатула и кашика. Најстарији примерак потиче с $\nabla 9,4$ м. (сл. 4, 1) а најмлађи је нађен на дубини $\nabla 2,4$ м. ($\nabla 4,2$ м.). Већ у слоју земуница нађен је знатан број коштаних спатула и кашика, али се тек време између $\nabla 8,0$ и $\nabla 7,0$ м. може сматрати периодом њихове најинтензивније употребе. Од $\nabla 5,0$ м. запажа се нагло опадање њиховог броја и квалитета, тако да се после $\nabla 4$ м. налазе још само

спорадично, у најједноставнијим облицима. О употреби ове групе коштаних објеката већ је било говора у стручној литератури.¹⁰

3. — Гладилице и длета (сл. 6,1—3) израђене су најчешће од јеленског рога у димензијама од 8,5—13,5 см. Углавном имају облик правоугаоника чија је једна ужка страна претворена у оштрицу и прилагођена за глачање и обраду другог материјала или за стругање коже. Обрађена страна је често тако оштра да није ускључено да су ове алатке употребљаване и као длета или нека врста сечива. Најстарији примерци ове групе откријени су у насељу с кућама правоугаоних основа, између $\nabla 8,5$ и $\nabla 8,0$ м. док већ на $\nabla 4,5$ м. ова врста кућних алатки потпуно нестаје. Највећи број је нађен између $\nabla 8$ и $\nabla 6$ м.

⁸ M. M. Васић, П. В. Ј., Београд 1932, 39—42, Т. XVI.
⁹ Ibid.

¹⁰ Wace-Tompson, op. cit., fig. 27 b—d; J. Dombay, op. cit., XXXII, 11, 17.

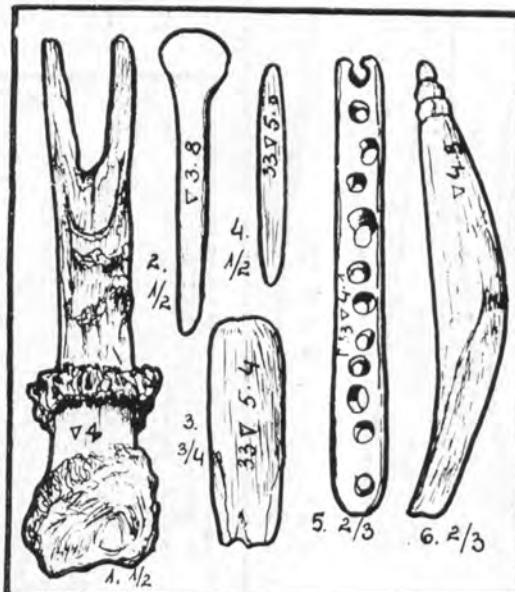

Сл. 7. — Коштани предмети различите намене из Винче —
Fig. 7.— Objets différens en os de Vinča

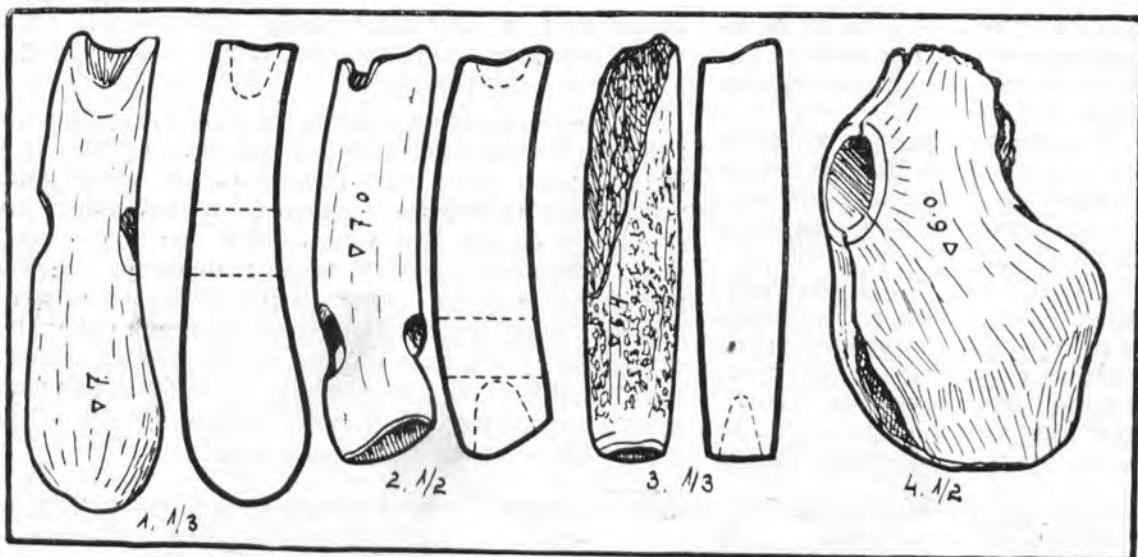
У Винчи је нађен известан број коштана-
ног оруђа употребљаван вероватно у кућној
радности, чија намена није доволно јасна.
Између $\nabla 7,5$ и $\nabla 5$, 0 м. појављују се алатке
врло сличне округлим двојним шилима, одлич-
но углачане, али са затупљеним врхом (сл. 7,
14; сл. 8, 4). Њима је сличан један цилиндричан
предмет од глачане кости који на заобљеном
врху има три плитке јамице тако да потсећа на
 неку врсту печата. (сл. 8, 3). Овој групи пред-
мета нејасне намене припадају објекти на сл. 7
(8 и 15), као и перфориране пљоснате кости раз-
личитих облика и димензија (сл. 7-1-6, 11, 12).

Издвојену групу чине дршке од кости у које је усађивано камено оруђе мањих димензија (сл. 7, 17 и сл. 9, 3).

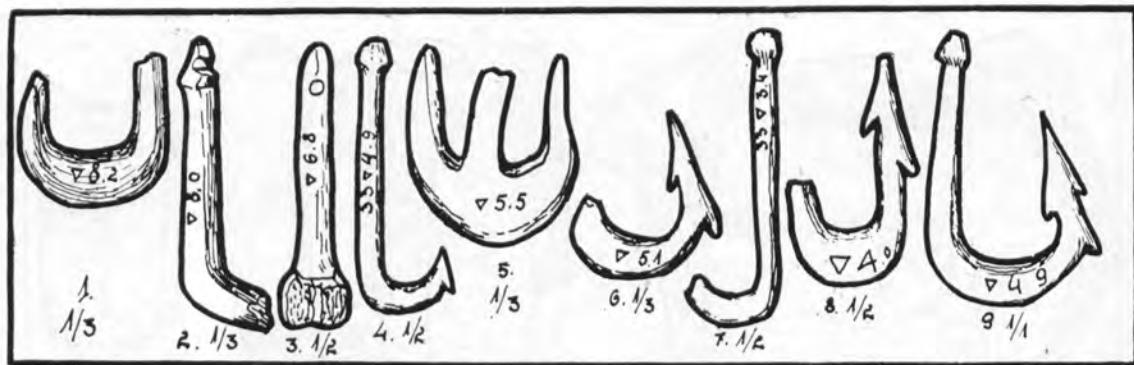
Коштане игле с ушицом ретко се срећу у културном слоју Винче. Један очуван приме-
рак потиче с $\nabla 5,5$ м. (сл. 7,7). Већи број фраг-
ментованих али врло фино обрађених танких
костију с оштрим врхом најених између $\nabla 8$,
 0 и $\nabla 4,0$ м., вероватно су делови игала с уши-
цама. Најзад треба поменути врло лепо обрађену кош-
тану алатку с $\nabla 3,8$ м. с једном страном претвореном

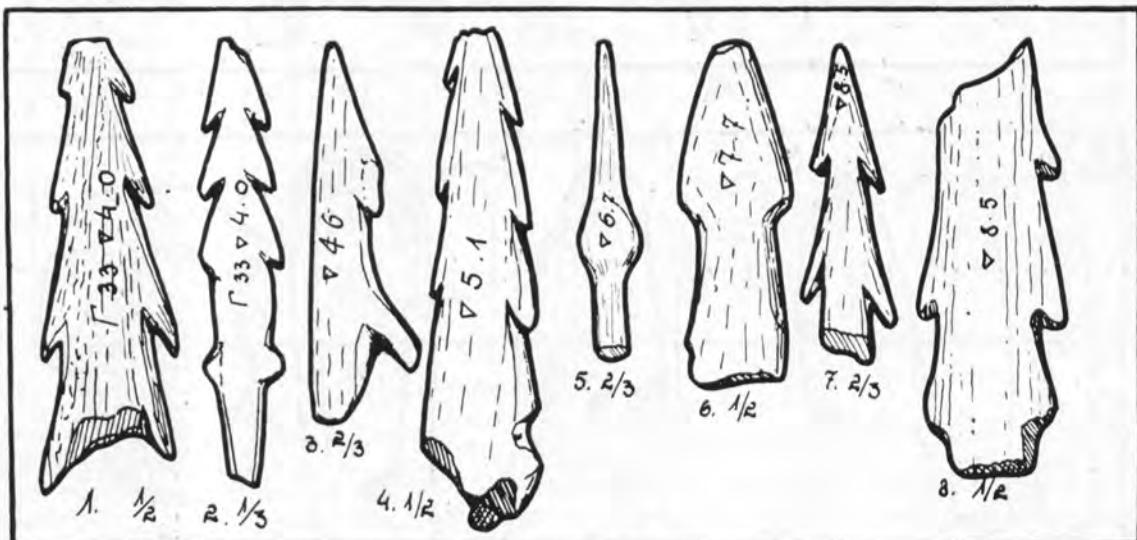
Сл. 8. — Коштани предмети различите намене из Винче — Fig. 8.— Objets différents en ces de Vinča

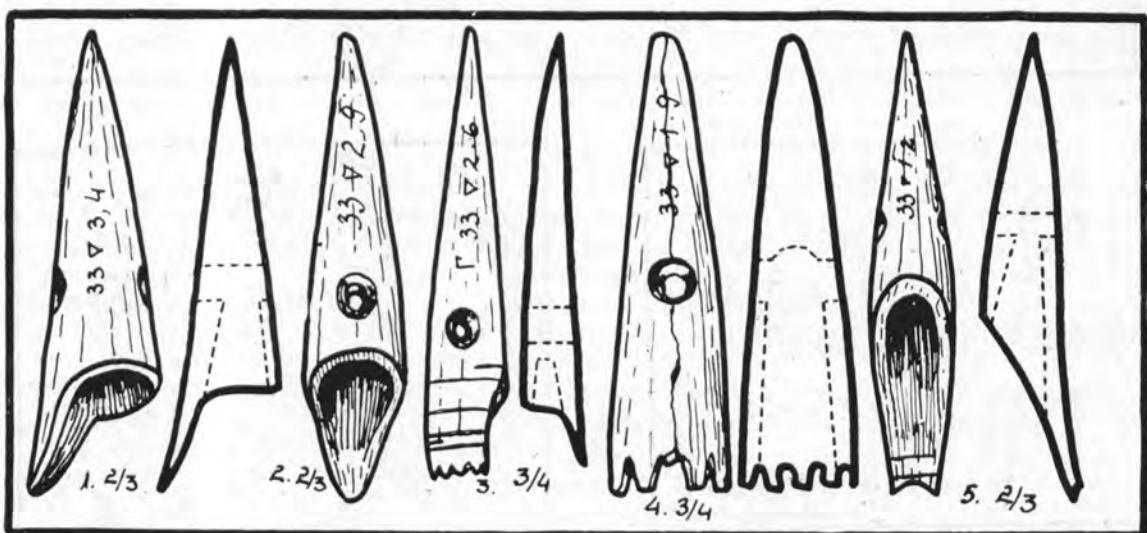
Сл. 9. — Коштано
оружје из Винче —
Fig. 9. — Ustensiles
en os de Vinča

Сл. 10. — Коштанске удице из Винче —
Fig. 10. — Hameçons en os de Vinča

Сл. 11. — Коштани харпуни из Винче —
Fig. 11. — Harpons en os de Vinča

Сл. 12. — Рибарско оруђе из Винче —
Fig. 12. — Ustensiles de pêche de Vinča

коштани предмет с рупицама (сл. 7,9) којим је вероватно био обложен или украшен дрвени лук за стреле, чијем прибору припадају можда предмети на сл. 7 (1—2,4).¹¹

II. Рибарске алатке. (сл. 10, 1—9). — Највећи део рибарског оруђа из Винче, удице и харпуне, публиковао је професор М. М. Васић¹². Његовој типолошкој и стратиграфској класификацији ове групе коштаног оруђа нема се много шта да дода.

Коштане удице употребљаване су у Винчи од слоја земуница до $\nabla 2,8$ м., али је важно напоменути да је број ове врсте рибарског оруђа нарочито велики

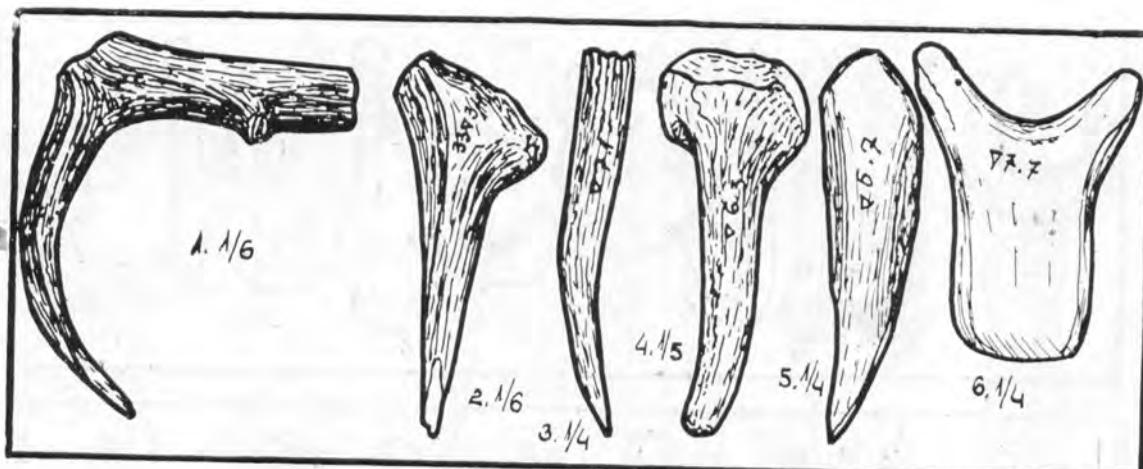
тек између $\nabla 6, 0$ и $\nabla 4, 0$ м., док је у старијем слоју њихов број врло мали. Поред типолошких разлика које је на удицама у односу на стратиграфију констатовао проф. М. М. Васић, може се још приметити да се на старијим удицама између $\nabla 9, 0$ и $\nabla 6, 0$ м. на крају вертикалног дела удице често јавља рупица за везивање, док се на каснијим примерцима уместо ње налази само плићи зарез. Њихове димензије се крећу између 3—16,5 см.

Харпуни (сл. 11, 1—8) показују исту развојну линију као и удице. Јављају се у земуницама $\nabla 9,3$ м., у старијим слојевима Винче се још ретко срећу и тек

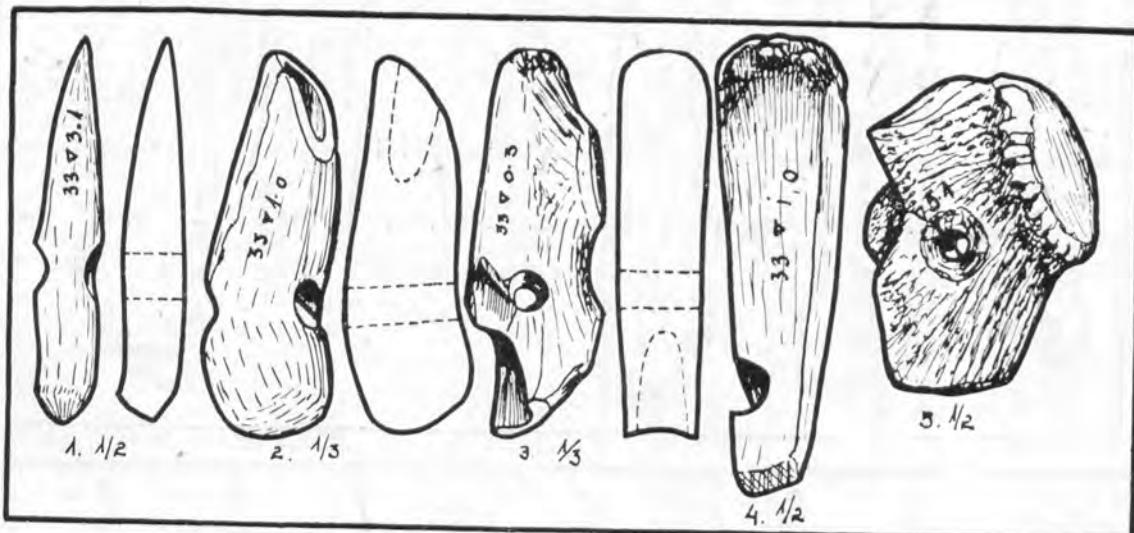
¹¹ У Винчи је нађена једна фино обрађена кремена стрелица на $\nabla 5$ м. идентична с примерцима из Бутмира (уп. Fiala-Hoernes, Die Neolithische Station von Butmir, Wien 1898, II, T.

XIX, 11—19) што показује да су становници Винче познавали лук и стрелу.

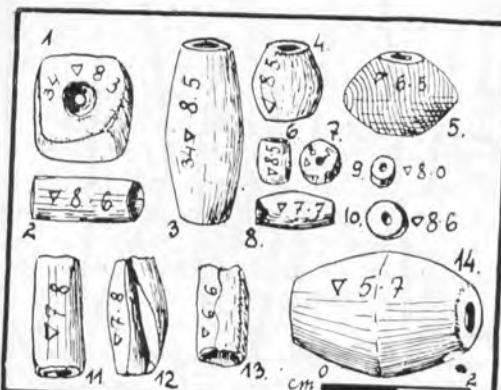
¹² M. M. Васић, П. В. IV, 159—166, Т. LXVII.

Сл. 13. — Пљо-
привредне алатке
из Винче — Fig. 13.
— Ustensiles d'agri-
culture de Vinča

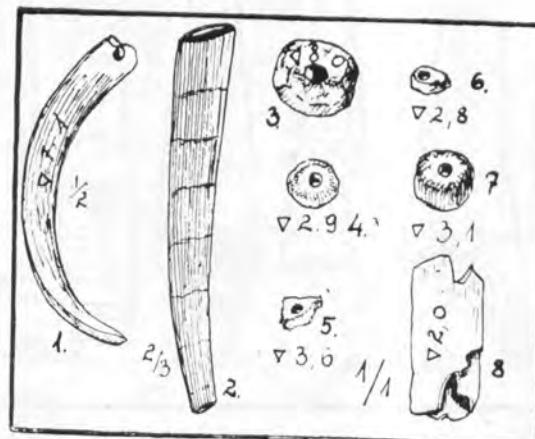
Сл. 14. — Коштано
оружје из Винче —
Fig. 14. — Armes
en os de Vinča

Сл. 15. — Перле од мермера, камена и кости
— Fig. 15. — Perles en marbre, pierre et os

у време формирања винчанској слоја између $\nabla 6,0$ и $\nabla 4,0$ м. јављају се у већем броју. Значајно је да харпуне ишчезавају пре удица, већ на $\nabla 4,2$ м. чemu је вероватно узрок појава једне нове врсте оруђа. Димензије харпуна се крећу од 12 до 28 см.

На дубинама између $\nabla 3,7$ и $\nabla 1,2$ м. појављује се једна нова врста рибарског оруђа у Винчи која има облик издуженог конуса с продуженим језичком на базној страни изнад које се налазе два кружна отвора (сл. 12,1—5). Овај облик се појављује у Мађарској

Сл. 16. — Перле и
превесци од кости,
камена и бронзе из
Винче — Fig. 16.
— Perles et pendeloques
en os, pierre et bronze
de Vinča

први пут тек у старије бронзано доба,¹³ у Македонији нешто касније.¹⁴ Слични примерци израђени од бронзе нађени су приликом ископавања у Гезеру.¹⁵ Томпа¹⁶ претпоставља да је овај облик коштаног оруђа употребљаван у риболову, што би потврђивала и стратиграфија у Винчи јер изгледа да је ова врста оруђа потпуно заменила и потиснула харпуне. Димензије ове врсте харпуна износе од 7—9,5 см.

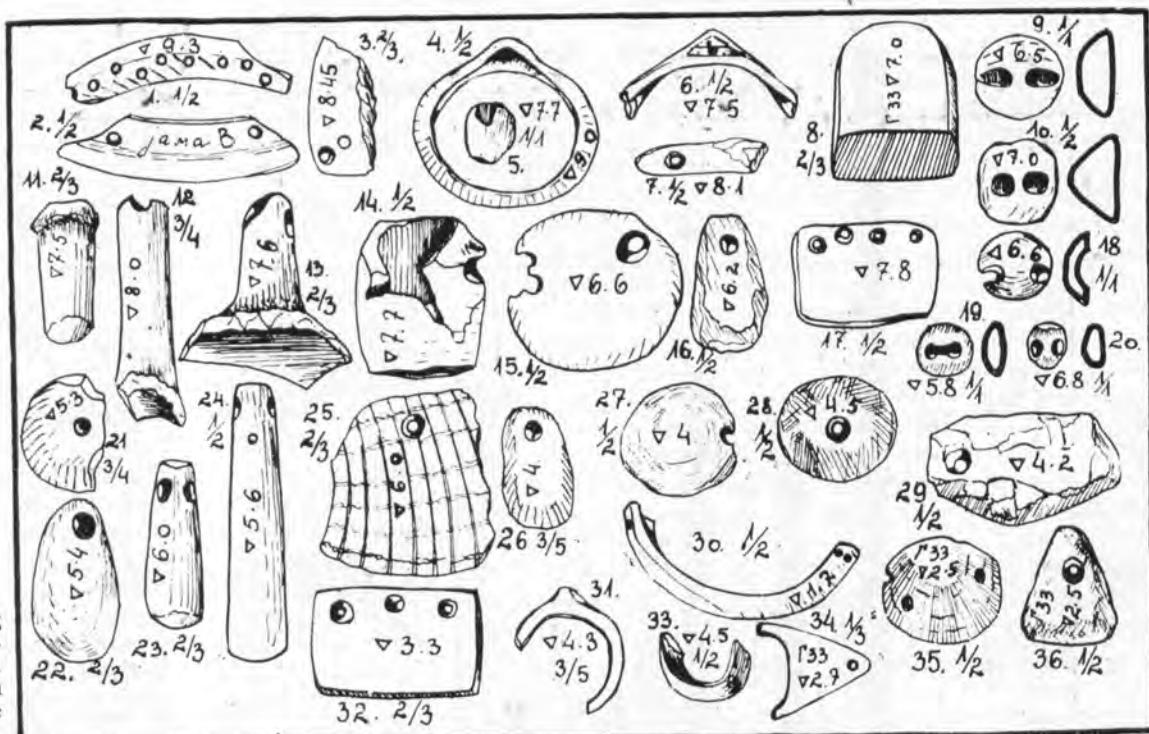
III. Пљо-привредне алатке. — Судећи по налазима у Винчи изгледа да је кост често коришћена

¹³ F. v. Томпа, 25 Jahre der Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912—1936, 24/25 Bericht der Röm.-germ. Kommission 1934/35, 68, T. 29, 5—6. Идентични облици нађени су и на Вучедолу (R. R. Schmidt, Die Burg Vučedol, Zagreb, 1945, T. 49, 21—23).

¹⁴ Heurtley, op. cit., fig. 103 u.

¹⁵ R. A. S. Macalister, The Excavation of Gezer, vol. III, Pl. CCXVIII, 5a и vol. II, 375.

¹⁶ Томпа, op. cit., 69.

Сл. 17.— Привесци од различите врсте материјала из Винче—Fig. 17.— Pendeloques en différentes matières de Vinča

и за израду пољопривредних алатки, било самостално или у комбинацији с каменим оруђем. У ту сврху готово искључиво је употребљаван рог јелена. Погодно отсечен рог с углачаним и изоштреним парошком служио је вероватно као једна врста примитивног плуга (сл. 13, 1—3). Ова врста пољопривредних алатки јавља се у Винчи између $\nabla 8,7$ м. и $\nabla 3,4$ м.

IV. Оружје. — Кост је у Винчи релативно мало искоришћавана за прављење оружја, обично само у комбинацији с осталим материјалима — каменом или дрветом.

Групи самосталног коштаног оружја припада једна врста буздovана од јеленског рога с дугачком дршком и лоптастим завршетком (сл. 13,4) и оштар клин с отвором за држаље (сл. 14,1).

Међутим много чешће је кост коришћена као усадник за камене секире с дршком од дрвета. Већ међу најстаријим усадницима можемо да разликујемо два типа: секире-чекиће и бојне секире. Усадници првог типа поред отвора за држаље имају на ужој крају страни место за усађивање каменог сечива, док је супротни дебљи крај глачањем претворен у заобљен и тежак маљ (сл. 9,1,4 и сл. 14—2,3). Код другог типа отвор за држаље дели усадник на два неједнака дела на чија се оба краја налази простор за углављивање каменог сечива тако да се добија права бојна секира с две оштрице (сл. 9,2). Обе врсте усадника појављују се у Винчи између $\nabla 8,0$ и $\nabla 7,0$ м. и задржавају се у употреби све до краја насеља. Међутим после $\nabla 4$ м. њихова појава је сасвим спорадична, тако да се сва три примерка нађена на дубинама $\nabla 1,0$ — $0,3$ м. могу сматрати залуталим овде из дубљих слојева приликом копања рова који је откривен у Винчи 1934 г.^{16a}

Посебну групу чини једна врста објеката с два крака који потсећају на праћку (сл. 8,1 и сл. 13,6) и једна врста маља или буздована од јелењег рога с отвором за држаље (сл. 14,5).

^{16a} Идентични облици коштаног оружја познати су у Stilfried групи доње Аустрије која припада хоризонту халштата В

V. — Накит. Од укупног броја накита откривеног у Винчи око 90% израђено је од кости, школъки и зуба различитих животиња. Пошто досада није публикован накит из Винче, овом приликом ће поред накита од кости бити обухваћен и онај мањи део украса израђених од камена, разних минерала, стакласте пасте и бронзе, како би се стекла јасна слика о објектима ове врсте у Винчи.

Сви предмети који су служили за накит, без обзира на материјал од кога су израђени, могу се поделити у две веће групе: 1. перле и 2. привеске.

1. Групу перли сачињавају сви објекти мањих димензија прављени од различитих врста материјала који су кроз средину пробушени. Највећи део њих претставља делове оглица или наруквица, али није искључено да су и самостално употребљаване као украс за уши или као завршетак на украсним коштаним иглама.

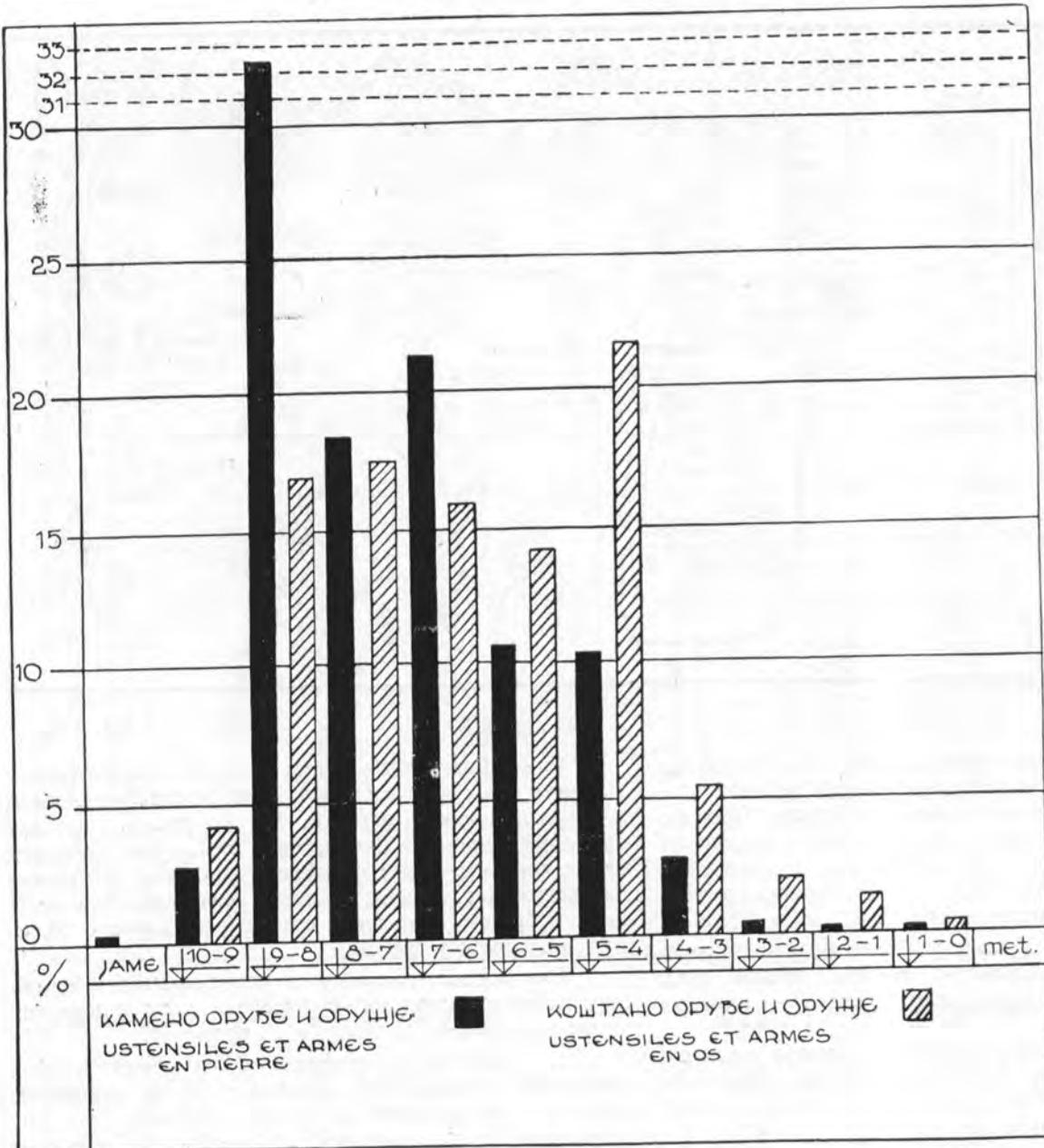
Према облицима све перле могу се поделити на биконичне, цилиндричне и дискоидне.

Биконичне перле израђиване су најчешће од мермера (сл. 15—3,4, 14) или кости (сл. 15—5,8). Оне претстављају најстарији тип перли откривених у Винчи. Јављају се на дубинама између $\nabla 8,9$ и $\nabla 5,7$ м.

Цилиндричне перле од кости (сл. 15—2,13) или камена (сл. 15,—11) јављају се нешто касније, од $\nabla 8,6$ м. и задржавају се у употреби све до $\nabla 2,6$ м. На $\nabla 2,0$ м. нађена је једна цилиндрична перла од бронзе (сл. 16,8).

Дискоидне перле израђиване су редовно од различитих врста обложеног камена, мермера, кости или стакласте зелене пасте (сл. 15—7,9,10; сл. 16—3, до 6). Овај тип перли појављује се први пут у насељу са надземним зградама правоугаоних основа између $\nabla 9,0$ и $\nabla 8,0$ м. и задржавају се у употреби без промене све до краја насеља. Перле од стакласте зелене пасте јављају се између $\nabla 8,0$ и $\nabla 1,3$ м.

(Уп. R. Pitioni, Urgeschichte des Oesterreichischen Raumes, Wien 1954, Abb. 363).

Сл. 18. — Графички преглед каменог и коштаног оруђа и оружја из Винче — Fig. 18. — Tableau des ustensiles et armes en os et en pierre de Vinča

Овој групи накита припадале би и школјке цилиндричног облика које су употребљаване као ниске. Први примерци ових школјки откризвени су већ у слоју земуница, али се у већем броју налазе тек између $\nabla 8,5$ и $\nabla 6,0$ м. Њихова употреба у Винчи траје све до $\nabla 0,7$ м., мада већ после $\nabla 2,5$ м. њихов број је сведен на минимум.¹⁷

2. Привесци. — Ову групу сачињавају мањи објекти различитих облика пробушени на једном крају. Они чине или централни део огрилице или су самостално ношени као украс или амулети. Често су то обични, природно обојени аморфни шљунци или комади неке рудаче пробушени на једној страни (сл. 17—22, 26, 29, 36). Сличне облике не срећемо само у праисторијским културама већ и у културама каснијих епоха.¹⁸ Међутим много већи број привезака је обрађен и има специјалне облике који могу да се групишу у неколико типова: а) дискоидни привесци, б) правоугаони, в) дугметасти привесци, г) цилиндрични привесци и д) привесци других облика.

¹⁷ V. Milošić (Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas, Berlin 1949, 108) наводи да spondylus школјке, такође познате у Винчи, нестају у Винчи већ у фази C.

¹⁸ уп. Ch. Blinkeberg, Lindos fouilles de l'acropole 1902—1914, I, Berlin 1931, Planches, 10, 180—186.

а) Дискоидни привесци рађени су од кости, мермера и керамике (сл. 17—15, 27, 35). Они имају редовно по две рупице за привезивање. Налазе се у винчанској слоју између $\nabla 8,0$ и $\nabla 2,5$ м.

б) Правоугаони привесци с редом рупица на једној дужој страни израђивани су такође од камена, кости и керамике (сл. 17—17, 32). Они се јављају између $\nabla 8,5$ и $\nabla 3,3$.

в) Дугметасти привесци карактеришу винчански слој између $\nabla 7,0$ и $\nabla 5,5$ м. Израђени су од мермера (сл. 17—9, 10, 18, 19, 20). Идентични примерци с карактеристичним V-бушењем познати су из подунавских праисторијских култура.¹⁹

г) цилиндрични привесци израђени су углавном од мермера, ретко од кости (сл. 17—23, 24, сл. 7—5, 10, 11).

д) Ову групу сачињавају привесци различитих облика: лепезасти (сл. 17, 21), колутасти (сл. 17, 4, 6, 34, 28) и један специјални тип привезака од мер-

¹⁹ O. Menghin, Weltgeschichte der Steinzeit, Wien 1940, T. XXXVII, 9. A. Götze (у M. Ebert, Reallexikon der Vorgeschichte, s. v. Knopf) сматра да је овај облик настао под утицајем технике ливења бронзе.

мера и кости који има облик сличан каснијим лунулцима од метала (сл. 17—12, 13 и сл. 7—13).

Посебну групу привесака сачињавају обрађени делови очњака дивљег вепра који се јављају од земуница па све до $\nabla 1,3$ м. Највећи број привесака ове групе нађен је између $\nabla 8,5$ и $\nabla 5,0$ м.

Два фрагментована предмета од углачане кости нађена на $\nabla 4,3$ и $\nabla 4,5$ м. можда су служила као прстене (сл. 17—31, 33).

Најзад треба скренути пажњу на обрађене плочице од школјке или од кости с редом избушених рупица (сл. 8, 5 и сл. 17—1,2). Слични предмети откривени су у Гезеру у Палестини и R. Macalister их сматра украсом о кога су вешани различити привесци.²⁰

Преглед коштаног оруђа и оружја из Винче, њихових облика и стратиграфског положаја у културном слоју, показује да и ова врста материјала има своје пецифичан развој одређен економским факторима. Али ови објекти нису били једина средства производње у праисториској Винчи. Њима се придржује и велики број оруђа и оружја израђених од камена која такође имају посебан развој и одређено место у економици и култури Винче.²¹ Ове две групе археолошких објеката имају готово подударну историју и чине једну целину која у потпуности илуструје економску подлогу културе формиране на овом локалитету (сл. 18). Узимајући у целини индустрију коштаног и каменог оруђа и оружја у Винчи, могуће је, на основу стратиграфије, уочити три карактеристичне етапе у њиховој производњи: 1. време између $\nabla 9,0$ и $\nabla 11,40$ м. (слој земуница), 2. време између $\nabla 9,0$ и $\nabla 4,0—4,5$ м.²² и 3. време између $\nabla 4,0—4,5$ и $\nabla 0,0$ м. У насељу са земуницама ($\nabla 9,0—\nabla 11,40$ м) становништво Винче већ познаје главне врсте материјала и технике израде коштаног и каменог оруђа и оружја. Међутим број ових објеката од камена и кости је незнatan, чему није разлог једино малобројност становништва у овом раздобљу, већ и неразвијеност саме привреде. Вероватно да тада индустрија средстава за производњу није излазила из оквира најуже домаће радиности.

Други, најдужи временски период између $\nabla 9,0$ и $\nabla 4—4,5$ м. може да се раздели у две фазе: једну, која претставља доба највећег економског просперитета заснованог на употреби камена и кости, између $\nabla 9,0$ и $\nabla 6,0$ м., и другу, која обухвата културни слој између $\nabla 6,0$ и $\nabla 4—4,5$ м. У првој фази камено и коштано оруђе и оружје достиже не само квантитативну, већ у многоме и квалитативну кулминацију. Оруђа и оружја израђивана су у самом насељу, али њихов број који је у вези с повећањем броја становништва, указује вероватно и на постојање специјализованих радионица. Јачање економике винчанске културе и њен процват, констатован у Винчи између $\nabla 9,0$ и $\nabla 6,0$ м.,

може се повезати са наглим повећањем броја насеља винчанске културе у наредној фази између $\nabla 6,0$ и $\nabla 4—4,5$ м. (Бањица, Јабланица, Чаршија, Мали Друм, Плочник, Градац, Валач, Предионица код Приштине). Ово повећање територијалне распрострањености винчанске културе у другој фази припремљено је општим економским полетом у првој фази.

Између $\nabla 6,0$ и $\nabla 4—4,5$ м. опажа се извесна стагнација у изради каменог оруђа и оружја, док индустрија кости крајем ове фазе доживљава свој највиши квалитативни и квантитативни успон. Још нису доволно јасни разлози оваквом стању, али се може претпоставити да је оно проузроковано упознавањем и постепеним увођењем новог материјала — метала — за израду средстава производње. Ова промена је мање утицала на коштану индустрију чији су производи задовољавали свакодневне потребе и у познијим епохама када је метал ушао већ у широку употребу.

Међутим тек на $\nabla 4—4,5$ м. долази до потпуног изражаваја промена у индустрији средстава производње, која је била припремљена већ у другој фази између $\nabla 6,0$ и $\nabla 4—4,5$ м. После $\nabla 4—4,5$ м. број коштаних и камених оруђа и оружја сведен је на минимум, што јасно показује да су се бројније појавила савршенија средства за производњу која су потпуно потиснула стара. Осиромашена индустрија камена и кости прилагођава сада и облике својих производа узорима од метала. Инфильтрација страних култура у Винчи је у овом периоду тако интензивна да се ту вероватно не ради само о преузимању нових културних тековина из суседних области као раније; већ се мора да рачуна и с новим становништвом које је унело и нову организацију производње. Све нове културне групе које се појављују у оквиру винчанско-културног слоја између $\nabla 4,2$ и $\nabla 0,0$ м. — инкрустирана (панонска) керамика,²³ баденска и костолачка група²⁴ — познају метал. У овом делу културног слоја Винче нађене су и вазе које спадају у развијено метално доба Средње Европе.²⁵ Ова подударност између индустрије камена и кости и керамичког материјала нађеног у Винчи изнад $\nabla 4,2$ м. показује да је у економици овог периода метал већ играо врло значајну улогу.

Овде обележене економске промене утврђене на основу индустрије средстава за производњу подразумевају и одговарајуће измене у друштвеној структури. Сложеност овог проблема захтева сарадњу и других научних дисциплина и претставља предмет посебних студија. Проучавање камених и коштаних оруђа Винче пружа могућност за упознавање сложених економско-друштвених промена, које по свом значењу превазилазе оквире само једне праисториске културе.

Драгослав СРЕЈОВИЋ
Борислав ЈОВАНОВИЋ

²⁰ Macalister, op. cit., vol. II, 114, fig. 290, 1—2.

²¹ Д. Срејовић и Б. Јовановић, Преглед каменог оруђа и оружја из Винче, *Acta Archaeologica*, VII/3—4, Љубљана 1957, 256—296.

²² Тешко је тачно прецизирати коту на којој се завршава

ова стапа у Винчи. Међутим сигурно је да се је промена настала негде између $\nabla 4,5$ и $\nabla 4,0$ м.

²³ „Панонска“ керамика налази се у Винчи између $\nabla 3,9$ и $\nabla 0,2$ м. (Уп. М. М. Васић, Јонска колонија Винча, 116).

²⁴ Уп. М. М. Васић, П. В. IV, сл. 203 д, 222, 225, 237.

²⁵ М. М. Васић, П. В. IV, сл. 230, 232 а, б.

USTENSILES ET ARMES EN OS ET PARURES DE VINČA

Dans ce travail se trouvent publiés les objets en os inédits ainsi que les différentes parures, découvertes au cours des fouilles systématiques du prof. M. M. Vasić à Vinča de 1929 à 1934. Grâce à la fixation scrupuleuse de la profondeur à laquelle chaque objet fut découvert, il est possible aujourd'hui d'employer ces matériaux et de déterminer avec précision la date d'apparition et de disparition ainsi que l'évolution des formes respectives et leur nombreuses variantes dans le cadre de la stratigraphie de Vinča.

La collection archéologique de l'Université de Beograd possède aujourd'hui plus de mille objets en os qui d'après leur forme et leur destination peuvent être subdivisés dans les cinq groupes suivants: I — outils domestiques; II — outils de pêche; III — outils d'agriculture; IV — armes; V — parures.

Le premier groupe comprend: 1. des poinçons; 2. des spatules et 3. des outils de polissage (burin).

Les poinçons (I, 1) sont les outils en os les plus communs (au total 618 pièces). Ils peuvent être divisés en trois groupes: a. poinçons à section circulaire; b. poinçons plats; c. poinçons doubles. Le premier groupe (I, 1, a) se trouve à Vinča depuis la couche des fonds de cabane jusqu'à 1, 3 m de profondeur (fig. 1). Les poinçons plats (I, 1, b) apparaissent également au même niveau pour se perdre à 1, 7 m (fig. 2, 1—16). Les poinçons doubles (I, 1, c) se trouvent entre 9,2 et 1,2 m (fig. 3, 1—5).

Les spatules⁹ (I, 2) apparaissent pour la première fois à 9,4 m. L'exemplaire le plus récent a été trouvé à 2,4 (4,2) m. Il existe au total 86 spatules (fig. 4—5).

Les outils de polissage et burins (I, 3) ont été exécutés en corne de cerf, entre 8,5 et 4,5 m (fig. 6,1—3).

Les outils de pêche¹² se subdivisent en: 1 hameçons et 2 harpons. Les hameçons (II, 1) ont été employés de la couche des fonds de cabanes jusqu'à 2,8 m (fig. 10,1—9).

Les harpons (II, 2) se trouvent pour la première fois dans les fonds de cabane à 9,3 m et continuent à être employés jusqu'à 4,2 m (fig. 11, 1—8). Entre 3,7 et 1,2 m se trouve un nouveau type de harpon (fig. 12,1—5) caractéristique de l'âge du bronze^{13—15}.

Les outils d'agriculture (III) sont confectionnés uniquement en corne de cerf et apparaissent à Vinča entre 8,7 et 3,4 m (fig. 13,1—3).

Les armes en os sont relativement rares. Une forme indépendante est représentée par une sorte de massue (fig. 13,4) ainsi que par un coin aigu à ouverture servant à l'emmanchement (fig. 14,1). On a souvent exécuté en os la partie de l'outil servant à rattacher les haches de pierre au manche de bois. On distingue ici deux types: a. hache

-marteau et b. hache de combat. Tous deux se trouvent entre 8,0 et 7,0 m pour la première fois et restent en emploi jusqu'à la fin de l'habitat (fig. 9,1—4, fig. 14,2—4).

Les parures (V) sont en 90% de cas exécutées en os ou en coquillages. On en trouve néanmoins aussi en pâte de verre, en différents minéraux et minéraux ou en cuivre et bronze. Il est possible de distinguer: 1. des perles et 2. des pendeloques. Les perles (V, 1) peuvent être biconiques (fig. 15,3, 4, 5, 8, 14) cylindriques (fig. 15—2, 13, 11) et en forme de disque (fig. 15—7, 9, 10 et 16,3—6). Les pendeloques (V, 2) sont en forme de disque (fig. 17—15, 17, 27, 35), rectangulaires (fig. 17—17, 32), en forme de bouton (fig. 17—9, 10, 18—20), cylindriques (fig. 17—23, 24 et fig. 7—5, 10, 11), enfin aussi de forme différentes (fig. 17—4, 6, 17, 21, 34, 28 et fig. 7, 13).

Outre les outils et les armes en pierre, les ustensiles en os découverts à Vinča, représentent les moyens de productions fondamentaux. L'histoire de ces deux groupes d'objets est presque identique. Ils forment un tout illustrant la base économique de la civilisation de cette localité (fig. 18). Ces objets permettent par leur nombre, leur forme et leur stratigraphie de distinguer trois étapes de leur formation: I — entre 11,4 et 9 m (couche de fonds de cabane); II — entre 9 et 4,5 m et III — entre 4,5 et 0 m.

Dans la première phase de l'habitat à fonds de cabane les habitants de Vinča connaissaient toutes les sortes de matériaux et toutes les techniques de travail en os et en pierre. Le nombre d'objets exécutés en ces matières est cependant minime.

La seconde phase, la plus longue, se divise en deux périodes: la première entre 9 et 6 m représentant l'époque de la plus grande prospérité basée sur l'emploi de la pierre et de l'os, et la seconde, comprenant les couches entre 6 et 4,5 m, où la qualité et le nombre des ustensiles, surtout ceux en pierre décroît. Ce fait est dû probablement à l'apparition des métaux servant à la fabrication des moyens de production.

Ce n'est qu'à la troisième phase après 4,5 m que les changements dans cette fabrication deviennent notoires. Le nombre d'ustensiles et d'armes en pierre et en os se réduit au minimum. Cette industrie de la pierre et de l'os maintenant appauvrie s'adapte dans ses formes aux prototypes en métal. Tous les groupes céramiques nouveaux apparaissant dans les couches de 4,5 à 0 m appartiennent à l'âge de brouze.^{23—25}. Ceci démontre que le métal jouait déjà à cette époque un rôle important dans la formation des bases économiques de Vinča.

Dragoslav SREJOVIĆ
Borislav JOVANOVIĆ

О ПИТАЊУ АУТЕНТИЧНОСТИ ЈЕДНОГ НАЛАЗА ИЗ ВИНЧЕ

У једном од својих последњих радова, покојни проф. М. М. Васић, поново се вратио на неке одавно познате и публиковане налазе из Винче, а наиме на једну амфору (овде названу урном), један златан прстен типа Noppenring, и један привесак (или бријач?) у облику двојне секире од бронзе.¹ Том приликом, проф. Васић изнео је тврђење да су поменути метални предмети нађени у земљаним суду о коме је реч.

Већ на први поглед ову тврђњу тешко је прихватити. Суд, нађен на ушћу реке Болечице, претставља типичан облик баденско-костолачке групе.² Напротив, облик привеска од бронзе типичан је за много касније време, како се то може констатовати и на основу поузданних налаза из Егеје.³ Отуда би Васићева тврђња наметала потребу спуштања хронологије баденско-костолачког суда, па према томе и целе баденско-костолачке групе, за неколико стотина година, свакако за преко пола миленија, што се никако не да довести у склад са оним што знамо о тој културној групи и о њеним односима према суседним групама Балкана и Доње Паноније.⁴

У вези са тим потребно је подврћи рејизији ову Васићеву тврђњу. При томе, већ на први поглед пада у очи да је Васић поменути суд публиковао још 1906, а металне предмете 1908 године.⁵ У публикацији урне, Васић ниједном речју не помиње металне предмете, што није учинио никад ни касније, иако се на поменуту урну у својим публикацијама у више махова враћао.⁶ У публикацији металних предмета Васић пак напомиње да су они нађени у суду објављеном 1906 године, али се при томе позива генерално на свој чланак у Старијару 1906, а не, одређено, ни на један предмет, па ни на поменуту суд баденско-костолачке групе.⁷ Треба поменути да је Васић са овим судом у истом чланку публиковао низ предмета, између осталог и фрагменте посуђа каснијег времена, које би се са много више вероватноће могло довести у везу са поменутим металним налазима.

¹ М. М. Васић, Глас српске академије наука CCXIV (1954), 111 и д., сл. 1,2.

² Исти, Старијар Н.Р. I (1906), 119 и д., сл. 37. За облике баденско-костолачких амфора, упореди написе излагање у овом броју Старијара, стр. 19 и д.

³ Васић, Старијар Н. Р. III (1908), 97 и д., сл. 10. За прецизније датирање поменутог облика привеска, уп. V. Milojčić, Jahrbuch des Römisch germanisches Zentralmuseums 2 (1955), 164, 165.

⁴ М. Гараџанин, Рад војвођанских музеја 4 (1955), 5 и д. Уп. и наша излагања у овом броју Старијара стр. 00

⁵ Уп. напомену 2 и 3

⁶ Тако Васић поменуту „урну“ у више махова цитира између осталог у својој студији о Жутом Брду, Старијар Н. Р. V (1910), 1 и д., при чему у напоменама увек јасно указује на прву публикацију са тачном назнаком стране и слике. Још у

Док већ према свему наведеном последња тврђња проф. Васића изгледа недовољно сигурна, стари инвентар Народног музеја у Београду потпуно потврђује наше сумње. У њему је Васићевом руком, под бр. 2429 уведен „једна мала фрагментована урна и један фрагментарни или састављен пехар од земље. Урна је нађена на ушћу Болечке Реке... Купљено од Панте Урошевића за 20 дин., 27. III. 1906.“⁸ Како је ово једини налаз учињен у 1906 години који потиче са ушћа Болечице, може бити говора само о нашој „урни“.

У целом старом инвентару од тога времена па до 1908 године, када су објављени метални предмети о којима је реч, у старијем инвентару забележена су само два предмета који по опису њима потпуно одговарају, те се са њима могу идентификовати: Инв. бр. 2578 — један комад бронзаног окова, за који је даље истом руком дато објашњење — „двојна секира“ и један златан прстен. Предмети су купљени марта месеца 1907 године од Петра Миличевића за дин. 20. Од истог продавца купљени су тада и фрагменти једног урна (бр. 2577).

Из тога произлази да су метални предмети и суд са ушћа Болечице набављени од разних налазача, у разно доба, а да су метални предмети као и фрагменти једне урне, купљени много касније, и то од другог налазача.⁹ Када се има у виду да ни типолошки ни културно привесак од бронзе и баденско-костолачки суд не могу бити доведени у везу, овај исказ старог музејског инвентара веома је значајан: он потврђује да се последња реконструкција затвореног налаза не може сматрати аутентичном. Отуда отпада и свака даља комбинација у проучавању која би од тога „налаза“ полазила. По свој прилици је урна коју је продао Петар Миличевић могла припадати добу дубовачко-жуторбрдске групе, када знамо да је у Винчи постојало гробова.¹⁰ У њој су, према томе свакако нађе ни поменути метални предмети.

Милутин ГАРАЂАНИН

свом делу Јонска колонија Винча, Зборник филозофског факултета I (1948), писац се позива на исти суд, уп. стр. 159, а да не говори о металним предметима.

⁷ Старијар Н. Р. III (1908), где цитат гласи у нап. 139: „Старијар Н. Р. год. I, стр. 89 и даље“, што не даје могућност везивања ни за један одређени предмет публикован у томе чланку.

⁸ Са инвентарисањем овог предмета очигледно се догодила нека пометња, која нам није потпуно јасна, јер је у старом инвентару он потом поново заведен под бројем 2550, па затим изbrisан, при чему је опет упућено на број 2429.

⁹ Из података у инвентару се уосталом не види да би објекти потицали са ушћа Болечице, што није речено ни у Старијару loc. cit. 98, где само стоји да су предмети нађени „у близини Белог Брда у Винчи“.

¹⁰ P. Reinecke, Germania 28 (1944—1950), 266. На ове налазе изгледа да се позива и Васић, Старијар Н. Р. V (1910), 2—3.

A PROPOS DE L'AUTENTICITE D'UNE DECOUVERTE DE VINČA

L'auteur attire l'attention sur l'affirmation émise récemment par de défunt prof. M. M. Vasić,¹ sur le caractère de découverte close que devraient représenter un vase du type Baden—Kostolac, une pendeloque en forme de double-hache typique d'une époque bien plus récente² et un anneau en or du type „Noppenring“. Les objets auraient appartenu à une sépulture à incinération découverte à l'embouchure de la Bolečica, aux environs immédiats du site bien connu de Vinča.

Il faut remarquer que les objets en question ont déjà été publiées séparément par Vasić, qui en outre,

s'occupa à plusieurs reprises du vase mentionné,⁴⁻⁶ sans jamais affirmer leur appartenance à une même découverte. La révision des données dans l'ancien inventaire du Musée National de Beograd, a démontré que le vase et les objets en métal ont été achetés à un interval d'un an et acquis de deux vendeurs différents. Les objets en métal furent achetés avec des fragments d'une urne, probablement celle où il furent découverts. Il s'agit donc assurément d'une confusion et les objets traités ne peuvent représenter un inventaire homogène.

Milutin GARAŠANIN

СТУДИЈЕ ИЗ МЕТАЛНОГ ДОБА СРБИЈЕ

V

БРОНЗАНИ МАЧ ИЗ САРАОРАЦА

Сл. 1. — Сараорци, бронзани мач, Народни музеј у Београду —
Abb. 1. — Saraorci, Bronzeschwert, Nationalmuseum Beograd

Године 1956 Народни музеј у Београду добио је на поклон од Јелене Марковић, сарадника Геолошког Института, један бронзани мач, нађен у Сараорцима код Смедерева. Овај предмет, поклоњен је музеју заједно са већим бројем фрагмената керамике и једним коштаним шилом, које је добило црвену боју од окера.¹

Мач припада типу оних са пуно ливеном дршком (Vollgriffs Schwert). Он се одликује округлом плочом на горњем делу дршке, која се завршава малим дугмасним испупчењем у облику зарубљене купе. Прелаз из плоче у саму дршку изведен је благо, под косим углом, а сама дршка одликује се елегантним проширењем — ентазом. И прелаз из дршке у сечиво изведен је благо и под косим углом. Сечиво мача је без ребра, са два подужна уреза. На плочи се налази орнаменат звездасто распоређених шрафираних троуглова, који својим основама леже на урезаној круглој линији. На дугмету налазе се урезане хоризонталне линије. Сличне линије постоје и на дршици која је ромбичног пресека и чија је орнаментика на тај начин подељена у метопе, завршene хоризонталним паралелним линијама, како код почетка лука дршке, тако и код њеног завршетка код сечива. На полукружном лучном делу дршке, којим се ова спаја са сечивом, налази се у средини орнаменат шрафираног троугла, а са обе стране орнаменат снопова косих уреза. Централни орнаменат дршке претстављају мрежасти мотиви одељени на горњој и доњој страни по једном хоризонталном урезаном линијом и низовима косих зареза под углом, уствари хоризонтално постављенога орнамента јелове гранчице, после чега долазе урезане линије о којима је већ било речи. Мач је фрагментован у три дела, од којих су два, плоча и дршка могли бити слепљени, док је трећи, већи део сечива са врхом, било немогуће директно саставити, иако се он наставља на горњи део. Мач је очишћен да би се са њега скинула дивља патина, те данас има жућкасто-мркую боју бронзе, са тамнијим мрљама на местима где је била дивља патина. Предмет је иначе доста добро очуван,

сем мањих оштећења на оштрицама сечива, нарочито при врху. Лепљење је вршено Ардалитом. Дужина 84,4 см. Дужина дршке 10,8 см; ширина оштрице испод дршке 4,5 см. Инв. Народног музеја 10.809, 10.809a. (сл. 1—3).

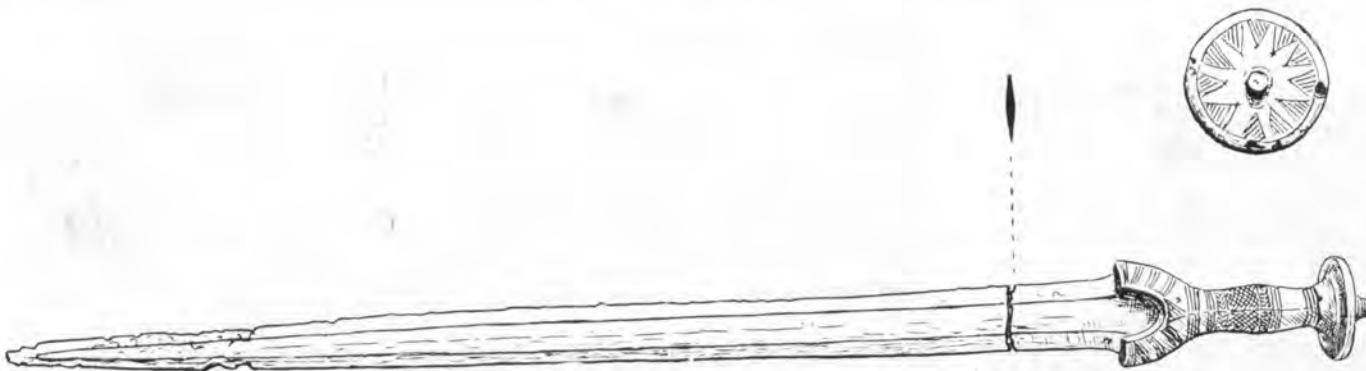

Сл. 2. — Сараорци, бронзани мач, детаљ дршке — Abb. 2. —
Saraorci, Griff des derselben Schwertes

После сазнања о налазу овога предмета извршено је и рекогносцирање терена, којом приликом се дошло до закључка, да је мач вероватно био дар у неком гробу, јер се по речима радника, у многим гробовима које су они открили на локалитету „Мајдан“, месту налаза самога мача, налазило више „сабљи“. И поред тога није било могуће добити макакве ближе податке о условима и месту налаза нашега објекта. Ови нису могли бити стечени ни ископавањима, која су доцније на овом месту извршена.

Сама околност налaska оваквог објекта није међутим сама по себи чудновата. Напротив, близина бакром богатих области Ердеља, као и области Бора на десној обали Дунава,^{1a} индицирала би чак и могућност ужих веза путем речне долине и веће богатство металних налаза. Са непосредно суседног подручја познат је међутим, засада само један мач, и то онај из Ковина², који међутим припада другом типу, и како не се из даљег излагanja видети, вероватно познијој

¹ Саопштење Ј. Марковић, Гласник С.А.Н. VII, I(1956), 92.

Сл. 3. — Сараорци, бронзани мач — Abb. 3. — Lichtbild des Bronzeschwertes

епохи. Међутим, ни са територије суседне Румуније не располажемо подацима о одговарајућим налазима. Даље према западу у Срему, показивао би се мач из познате оставе Бингула—Дивош као прилично сродан нашем, нарочито у облику дршке и равно засеченог њеног доњег дела. Но, овај мач у облику је знатно мање елегантан од нашега, а поред тога неорнаментисан.³

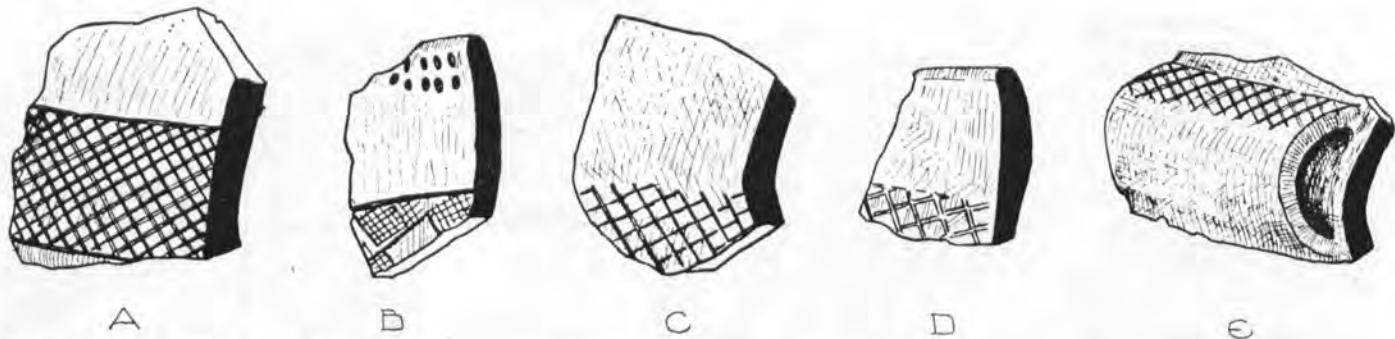
Међутим, мали број познатих примерака ове врсте предмета са наше и непосредно суседних територија не би смео да нас наведе на погрешни закључак, да објекта ове врсте код нас није било, већ пре да они досада још нису у одговарајућем броју откривени. Као најјачи аргумент у овом смислу био би већ поменути о рудном благу, чије је богатство сигурно коришћено у доцније време, например у римско доба и које је било један од узрока римске експанзије и ратних сукоба у вези са њом.⁴

У оваквим условима приморани смо да тражимо аналогије нашем мачу у удаљенијем крајевима. При томе се мора истаћи да се директне аналогије у свим детаљима готово и не могу установити, те је могуће само утврдити постојеће типолошке паралеле у ширем смислу. Тако нам се као једна приближна аналогија на међе она са мачевима типа Riegsee, који у највећем делу детаља свога облика показују сродност са нашим мачем и то понаособ у облику дугмastoг испупчења на врху, кружне плоче, затим саме дршке елегантно проширене и благим прелазом под углом из дршке у сечиво.⁵ Не може се међутим прећутати да постоје и извесне разлике између нашега мача и оних типа Riegsee и то углавном у стилизацији облика дршке, која је код нас нешто финија и елегантнија, издуженија и тања. Но тешкоћу чини и рас прострањеност мачева Riegsee типа, који се углавном концентришу на подручју удаљења од наших крајева и то на Баварску и област око Карпата. При томе се мора поставити питање у же области настанка ових мачева. Како истиче

F. Holste, схватању да су мачеви типа Riegsee настали у подручју ближе Алпима из оних са осмоугаоном дршком, типичних за фазу С хронолошког система P. Reinecke-a, противи се уско локално ограничена рас прострањеност овог последњег типа мачева. При томе је такође карактеристично да се мачеви типа Riegsee у јужној Немачкој појављују у оквиру налаза који су страни локалној културној еволуцији тога подручја.⁶ Отуда Müller-Kargre претпоставља да се порекло Riegsee мачева има тражити у источној зони њихове рас прострањености, што наравно не би значило да су сви објекти дошли са истока, већ се може рачунати и са локалним радионицама.⁷ Слично гледиште могло би се заузети и у вези са мачем из Сараораца, с обзиром на његове локалне одлике. При томе треба поменути да се извесне изразито локалне карактеристике налазе и на мачу из Ковина, при чему је такође истакнута могућност да би се и овде радило о локалној варијанти, иако се ово питање у недостатку већег броја налаза засада не да са сигурношћу решити.⁸ Да поменемо најзад да се по свему судећи и мач из Бингула—Дивоша има сматрати као локална варијанта, чија се разлика у односу на наш мач из Сараораца, између остalogа може протумачити и хронолошким размаком.

Посматрана из овога аспекта постаје нам јасна и хронологија мача из Сараораца. Мачеви типа Riegsee припадају самом почетку поља са урнама, бронзаном добу D.⁹ Уколико усвојимо зависност нашега мача од ових типова, не би се ни он могао датирати пре поменутога периода. При томе међутим треба поменути да мачеви овога типа у својим локалним варијантама могу припадати и каснијем времену. Ово особито показује случај већ у више махова поменуте оставе Бингула—Дивош, у којој се налазе како претежни елементи халштата А, тако и поједини изразити елементи халштата В,¹⁰ што указује на њено сразмерно

³ Ibidem, 30.⁴ М. Гараšанин, loc. cit.⁵ Holste, op. cit., 28—29. У питању је период који Holste назива страним културама (*Fremdkulturen*), у чијој појави налази импулс за развијање периода поља са урнама, чији настанак пада у ово време. Уп. Die Bronzezeit in Süd- und Westdeutschland, 86 и д.⁶ Holste, Hortfunde Südosteuropas, Т. 10 и д. Већина предмета ове оставе може се везати за период Халштат А, како то показује пламенасти тип копља, ibidem T. 10, 14, 16; карактеристични облици келтова, Т. 11, 1—5 као и углавном типови српова, Т. 12, 1 и д. Треба поменути и игле топузастог типа, Т. 11, 17, 18, које могу указивати на још ранији период. С друге стране извесни српови у своме облику јако извијеног полулuka, као и у појави ребра, које иде до њиховога врха, показују пролаз ка облицима халштата В, например Т. 12, 3, 7, 11; особито значајан предмет било би копље Т. 10, 15, које је типичан примерак Халштата В.⁷ На значај оба ова подручја међу праисторичарима први пут је указао J. Nestor, *Dacia IX—X* (1941—1944), 173. Уп. такође M. Garašanin, 34 Bericht der Römisch-germanischen Kommission, 61 и д.; Музеји 5 (1950), 87 и д.⁸ M. Гараšанин, Весник војног музеја ЈНА 3 (1956), 7 и д.⁹ F. Holste, *Hortfunde Südosteuropas* (1951), 7—8, Т. 10, 20. Значајно је поменути да је иначе и овај мач без нитни, што представља сасвим необичну појаву међу мачевима са пуно ливеном дршком. Иста појава карактеристична је и за наш мач из Сараораца.¹⁰ Уп. M. Гараšанин—Д. Гараšанин, Археолошка налазишта у Србији (1951), 109 и д.¹¹ За мачеве Riegsee типа уп. F. Holste, *Die bronzezeitlichen Vollgriffschwert Bayerns* (1953), 26 и д. Јасну и прегледну типолошку карактеристику овога облика мача у односу на друге бронзанодопске типове даје Holste, *Die Bronzezeit in Süd- und Westdeutschland* (1953), 94.¹² Holste, *Die bronzezeitlichen Vollgriffschwert Bayerns*, 29—30.

Сл. 4. — Сараорци, материјал са систематских ископавања: а) теренски инвентар 505; б) теренски инвентар 621; в) теренски инвентар 314; д) теренски инвентар 83; е) теренски инвентар 585 — Abb. 4. — Saraorci, Funde von der Ausgrabung: а) Geländeinventar Nr 505; б) Geländeinventar 621; в) Geländeinventar 314; д) Geländeinventar 83; е) Geländeinventar 585

позно датирање у оквиру периода поља са урнама, тојест управо у период почетка периода халштата В.¹¹ Ипак треба поменути да је сам мач из Бингуле фрагментован, што би могло указивати и на његову већу старост у односу на целину оставе.

Оно што на нашем мачу нарочито пада у очи, била би изразита геометричка орнаментика линеарног карактера, која показује у приличној мери архаизирајуће црте. Тако пада уочи потпуни недостатак криволинејног орнамента и спирале, што је у односу на суседна подручја Мађарске и Румуније, готово изузетна појава. Ми видимо да материјал са тих територија примењује криволинејне орнаменте и на ранијим објектима, као што су на пример мачеви типа Вои или Ара и бронзане бојне секире¹². Није међутим редак ни орнаменат јелове граничице или шрафираних троуглова. Но по правилу, ови се орнаменти уоквиривају кривим линијама или уз њих постоји још неки криволинејни орнаменат.¹³ Изузетан у овом погледу био би мач липтавскога типа из оставе Komjálh, који има линеарну орнаментику, мада је и код њега орнаменат шрафираних троуглова на доњем делу дршке оивичен лучним паралелним линијама које са горње и доње стране орнамената прате облик дршке.¹⁴ Остала орнаментика овога мача показује формално сродност са орнаментиком знатно раније керамике типа Вадастра, и нашла је своју примену и на извесном броју мачева типа са конкавном плочом у Мађарској, који међутим, временски одговарају липтавским мачевима, те су млађи од оних Riegsee типа.¹⁵ Није редак случај да овакву орнаментику прате и мотиви концентричних кругова, иначе добро познати из дубовачко-јутобрдске групе.¹⁶ Као што је на другом месту истакнуто, није редак случај да се орнаментални мотиви са керамике преносе и на рад у металу, и то чак у време када је цветање тога рада на земљаном посуђу већ било прошло. Изгледало

би нам вероватно да се овакво решење углавном може тражити и у случају мача из Сараораца. Доминантно место у орнаментици нашега мача заузима фино урезани мрежасти мотив са ситним ромбичним пољима. Док се овакви мотиви спорадично почињу јављати још од млађег неолита, у оквиру румунске Wietenberg и Tei културе они су нарочито јако развијени.¹⁷ У нашим крајевима највеће достигнуће у погледу финоће израде ове врсте мотива пружа материјал фазе Бубањ-Хум II, што би отприлике у апсолутној хронолошком смислу морало значити време око 1800 године пре н.е.¹⁸ и временски одговарало вучедолској групи. Не би према томе било тешко извести закључак да је орнаментика на нашем мачу настала под утицајем појава румунских група средњег и касног бронзаног доба, о којима је овде реч, а чија се орнаментика повезује у даљој прошлости са оном бубањско-хумском групом. Овај се закључак може извести поготову стога, што се крај поменутих група у Румунији датира у врло касно време, које би и одговарало приближно добу нашега мача из Сараораца¹⁹.

Веома је важно да је приликом ископавања у Сараорцима 1957 године, нађено и више објеката који се могу везати за Tei културу иначе непознату са наше територије (сл. 4). Такви фрагменти откривени су например у сонди I, у другом откопу објекта који можда претставља бронзанодопску зграду (сл. 4d), али је био тако поште очуван, да се са сигурношћу није дао определити. И на другим деловима истога терена нађено је сличних објеката.

Не треба међутим заборавити да су у Сараорцима нађени и објекти који се са сигурношћу могу везати за период поља са урнама, коме се, иако додуше највероватније његовом почетку, има приписати и мач из Сараораца. Међу наласцима са рекогносцирања са кога је и мач доспео у Музеј, било је више примерака ке-

¹¹ Z. Vinski, Opuscula archaeologica I (1956), 67; 81 датира ову оставу у своју фазу A 2. Не могу прихватити критерије које за издавање ове фазе наводи овај аутор, *ibidem*, 65 и даље. Оно ми изгледа сувише упршићено преношење критерија средњеваропске хронологије на много специфичније услове нашега терена. Како наводи сам Вински, оставе фазе A 2 садрже претежно типичан материјал халштата B. Уколико се код таквих случајева не ради само о елементима који показују тенденцију типолошког развоја у смеру облика халштата B, већ и о изразитим формама те фазе, значило би да поменуте појаве временски припадају већ периоду постојања халштата B у другим подручјима. Оне према томе релативно хронолошки спадају у халштат B, ако су културно још увек и везане за халштат A. Ни у ком случају не изгледа нам према томе да се може говорити о једном хронолошком редоследу халштат A 1—2, B 1—2. Изгледа нам да се мора рачунати са извесним специфичностима историскога развоја наше територије које налазе свога израза и у специфичном карактеру остава, а чије узроке и основе још не можемо сагледати у потпуности.

¹² J. Nestor, Sargetia I (1937), 155 и д. D. Popescu, Dacia VII—VIII (1937—1940), 119 и д.; исти Die frühe-und mittlere Bronzezeit in Siebenbürgen, (1944), 111 и д.

¹³ Тако например, J. Hampel, Altertümer der Bronzezeit in Ungarn I (1890), Т. XXII, 3; XXII, 4.

¹⁴ *Ibidem*, Т. XXII, 2.

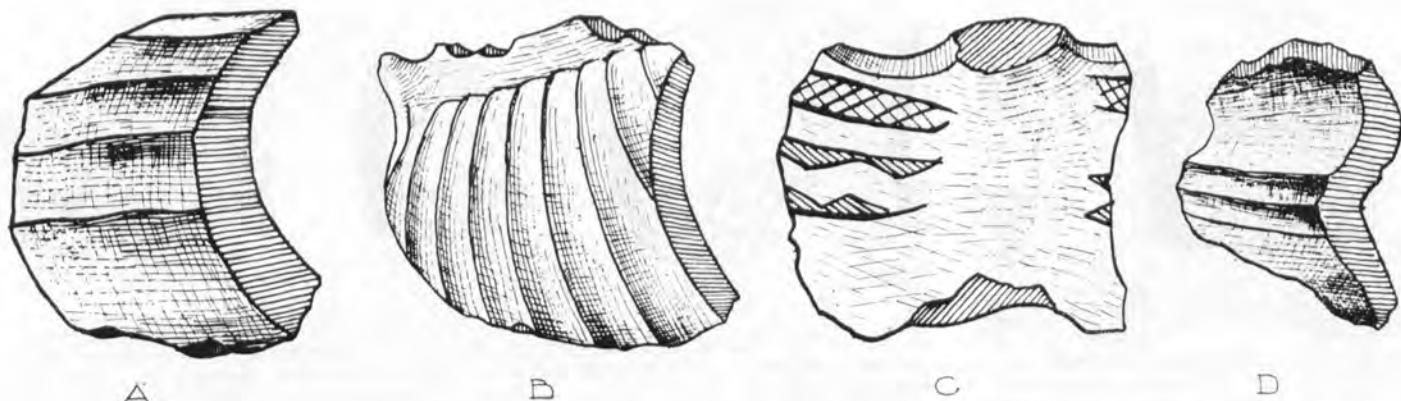
¹⁵ Например *ibidem*, Т. XXIV, 1.

¹⁶ *Ibidem*, Т. XXV, 1, 4.

¹⁷ Например, Popescu, op. cit., 80 и д., сл. 31, 12; 33, 2, 8, 9; 35, 1 (Tei kultura); 100 и д., сл. 45, 2—4, Т. X, 8, 14, 16 (Wietenberg kultura).

¹⁸ Уп. V. Milošić, Chronologie der jüngeren Steinzeit Südosteuropas (1949), табела на стр. 69 под Humska Čuka; уп. и D. Garašanin, Archaeologia jugoslavica I (1954), 19 и д.

¹⁹ J. Nestor, 22 Bericht der Römisch-germanischen Kommission, 103 и д. 93 и д.; Popescu, op. cit., 86 и д., 105 и д. Тако се за Tei културу њен почетак ставља у фазу Reinecke A, док завршетком допира у фазу D. На сличан начин датирана је и Wietenberg група.

Сл. 5. — Сараорци, материјал са рекогносцирања: а) Народни музеј Београд инвентар 10. 794; б) 10. 783; в) 10. 774; г) 10. 748 —
Abb. 5. — Saraorci, Funde von der Landesaufnahme: а) Nationalmuseum Beograd inv. Nr. 10. 794; б) 10. 783; в) 10. 774; г) 10. 748

рамике овога периода, од којих су вредни помена фрагменти обода здела са увученим ободима украшени широким канелурама, затим фрагменти са широким косим канелурама на цилиндричном врату и рамену, као и један фрагментат великог двојног суда, чија је дршка такође украшена вертикалним канелурама (сл. 5). Приликом поменутих ископавања у 1957 години, откријен је и затворен налаз веће групе керамике, међу којом нарочито пада уочи суд великих димензија са нагоре извијеним дршкама полумесечастог облика, постављеним на раме, украшено широким косим канелурама. Примерак несумњиво припада периоду поља са урнама. Тако би постојала могућност да се евентуално наш мач хронолошки веже и за овај период, иако је у својој орнаментици генетски везан за раније доба.

Положај налазишта у Сараорцима веома је по-десан и интересантан. Оно се налази у близини ушћа

Мораве у Дунав, дакле на крају Моравске долине, а с друге стране већ у Дунавској долини у ширем смислу, на месту стицаја елемената културе оба поменута подручја. Тако је овај локалитет пружао могућност развитка и изражaja који су ова два богата краја формирали у свим преисториским епохама. Свакако ће ова област дати још материјала, који ће моћи да бащи више светlostи на досадање налазе, што ће омогућити да се и наш мач прецизније хронолошки и културно определи. Мислимо да ипак нећемо прејудицирати решење ових питања ако на крају овога рада поновно подвучемо могућност постојања неке локалне радионице, негде у суседном подручју, на месту о чијем се ближем локализовању данас још не може са сигурношћу говорити.

Драга ГАРАШАНИН

STUDIEN AUS DER METALLZEIT SERBIENS

V

DAS BRONZESCHWERT AUS SARAORCI

Das heute im Nationalmuseum Beograd aufgehobene Volgriffs Schwert aus Saraorci an der unteren Morava, unweit Smederevo, ist als Streufund in das Museum gelangen. Es scheint jedoch keinesfalls unmöglich zu sein, dass der Fund aus einem Grab stamme, da solche in Saraorci bei den Zigeleiarbeiten auch beobachtet wurden.

Seiner Form nach ist das hier veröffentlichte Schwert eine ungewöhnliche Erscheinung, wie in unserem Lande wo, in unmittelbarer Nähe bei Kovin ein späteres Vollgriffs Schwert gefunden wurde^a, so auch überhaupt im Rahmen der bisweilen bekannten Typen. Ein Stück von Bingula—Divoš scheint mit unserem Exemplar zwar verwandt zu sein^a, unterscheidet sich jedoch davon in manchen Einzelheiten, was auch auf den chronologischen Unterschied zurückzuführen wäre.

Unseres Erachtens sind die nächsten Entsprechungen für das Stück von Saraorci unter den Schwertern des Riegsee Typus zu finden, wobei jedoch wesentliche Unterschiede bestehen. Auch ist es verhältnismässig schwer

diese Zusammenhänge mit der Verbreitung der Riegsee-Schwerter in Einklang zu bringen. Allerdings scheint dadurch die Datierung unseres Stücks in die Periode Bronzezeit D als gesichert^b

Andrerseits sind bei den Metallgegenständen kaum Entsprechungen zu Verzierung des Schwertes von Saraorci zu finden. Diese sind jedoch in der Siebenbürgisch-valachischen Bronzezeit (Wielenberg, Tei)^c und noch früher in unserer Buban—Hum II Gruppe bekannt.^d Übrigens wurden bei der Grabung in Saraorci auch Scherben gefunden die mit Tei in Zusammenhang gebracht werden können (Abb. 4), ebenfalls auch Keramik der Urnenfelder Periode (Abb. 5). Daher ist es wohl möglich dass das Stück von Saraorci eine lokal ausgeprägte, bisweilen unzureichend bekannte Form der Volgriffs Schwert darstellt, die auf bronzezeitliche Tradition zurückzuführen wäre, chronologisch vielleicht schon der Urnenfelderzeit gehört.

Draga GARAŠANIN

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ХАЛШТАТСКЕ КУЛТУРЕ У СРЕДЊЕМ ПОДУНАВЉУ

Недавна публикација Зденска Винског и Ксеније Вински-Гаспарини о оставама бронзаног доба и халштатског периода у Хрватској и Срему пружила је значајне податке о садржају остава и потстакла на извесне нове радове на пољу студирања праисторских металних објеката. Но, у вези са статистичким прегледом материјала који пружају „Пролегомена“, озбиљно се постављају неки проблеми хронологије (нарочито апсолутне) нашег металног доба.

1. Статистички преглед остава на средњем Подунављу

У овом одељку покушају да дам (колико год је то могуће) потпунију слику о групним налазима металног доба у Подунављу а по врстама материјала од којих су начињени предмети ових налаза. Према приложеној табели (таб. 1) први гвоздени налаз у оставама јављају се (с изузетком Бежаније) тек у халштатском периоду В 2 у нашим крајевима. Ово је једна чињеница са којом треба рачунати код решавања питања апсолутне хронологије почетака употребе гвожђа.

Но, нека ми на овом месту буде дозвољено да се позабавим питањем гвозденог предмета из оставе Бежанија. Пре свега код овог се ради о податку добијеном при куповини. Пошто је остава откупљена лако је могуће да је продавац ради повећања броја предмета додао и комад старог гвожђа у „налаз“. Осим тога и сам предмет нема облик никакве алатке или било каквог предмета који би се могао идентификовати као праисторски артефакт. Напротив, он има на себи пола очуване кружене рупе левкастог облика како је најчешће налазимо на данашњим плочицама које се налазе на шаркама и бранама, ради сигурнијег учвршћивања помоћу шрафова.

Према томе, не може се узети као сигуран податак, по коме се прва појава гвожђа имала везати за халштат А 1, на шта указују и много млађи налази из остава халштата А 2 и В 1 који не знају за употребу гвожђа. Осим тога ни на гвозденом примерку нити на бронзаним примерцима предмета оставе Бежанија немају трагова међусобног додира патине односно рђе.

Осим тога потребно је указати на интересантну појаву отсуства остава халштата В 1 на територијама Војводине и уже Србије и на релативно мали број остава тог периода у Хрватској. Ово би се, уколико прихватимо теорију о везивању остава за миграционе покрете, имало тумачити као једно примирење у великом метежу у немирном времену.

2. Статистички преглед гробних налаза на средњем Подунављу.

Гробни налази пружају готово идентичну слику као и материјал из оставе. Овде је узет у обзир мате-

ТАБЕЛА 1
Х Р В А Т С К А

Датирање	Број налаза	Врста материјала			
		Au	Ar	Cu	Fe
Бронзано доба В	1	33			
Бронзано доба В-С	2	14		633	
Халштат А1	7			374	
Халштат А2	29			2807	
К. Ж. П. (без датирања)	4			26	
Халштат В1	5			94	
Халштат В2	8			212	6

В О Ј В О Д И Н А

Датирање	Број налаза	Врста материјала			
		Au	Ar	Cu	Fe
Бронзано доба Д-					
— Халштат А1	2			242	
Халштат А1	3			90	(I)
Халштат А1-2	2			44	
Халштат А2	16			819	
Халштат В1	—				
Халштат В2	2			35	

С Р Б И Ј А

Датирање	Број налаза	Врста материјала			
		Au	Ar	Cu	Fe
Бронзано доба В	2	1040		14	
Бронзано доба В-С	1	12		1	
Бронзано доба С-					
— Халштат А1	2			19	
Халштат А2	6			200	
Халштат В1	—				
Халштат В2	2			134	5

ријал из оних гробних налаза који су сигурно чинили једну затворену целину по истом систему као што су изложени и у првом делу на таб. 1. Овде морам да напоменем, да за неке од налаза из наше земље, због оскудних података није могло бити утврђено да ли припадају гробном налазу или остави. Но пошто је утврђено да они припадају одговарајућем затвореном налазу, они су ушли у један од ових статистичких прегледа, а при одређивању групе у коју ће налаз бити стављен увек су водећу улогу играли подаци (и они најоскуднији) који су дати заједно са материјалом.

Гробне целине ове области пружају идентичне податке о почецима употребе гвожђа у времену халштата В 2.

3. Појава гвожђа у Грчкој.

Најранија појава гвоздених предмета на територији Грчке и оштеће узевши на јужном Балкану припада периоду око XI века. Како изгледа, ова је појава везана непосредно за долазак геометричког стила у Грчку, а самим тим и за „Дорску сеобу“. Влад. Милојчић¹ је пре извесног времена успео да докаже, да се код Дорске сеобе мора рачунати са једном компонентом, и то врло јаком, мање или више етничког карактера, која се у ово време појавила у Грчкој а која води порекло из области северних делова централне и источне Србије, и са већег подручја Војводине. М. Гарашанин², нешто касније, допуњује ово гледиште Милојчића и указује на већу зависност облика и орнаментике, како керамике тако и пластике, од оних у вршачко-жутобрдској групи. Оба аутора потврђују и боље документују већ раније изнето мишљење неких археолога по којима већ у XIV веку „...Дорци долазе са обала средњега Дунава...“ Да „... је победа Дораца триумф гвоздених мачева над бронзаним бодежима којима су се још увек служили Микенци...“,³ нико није ни покушавао да оповргне, јер су сви налази гвоздених предмета млађи од пропasti Микене и њене цивилизације. Напротив, чак је и Blümner у чланку о гвожђу у античком периоду рекао да „налази говоре да ни у старијим налазиштима Грчке и Мале Азије ни у сојеницима на реци Пону није нађено гвоздених предмета али је за то било врло много бронзаних“.⁴

Најстарији примерци гвозденог оруђа и оружја са територије Грчке потичу свакако из гробова на Саламини из раних гробова на Керамејкосу. Према најновијим подацима, најстарији налаз гвозденог мача у Грчкој, из Помпејона (Атике) имао би се датирати у XI век с.е. Облици појединих гвоздених мачева (као например онога са Керамејкоса)⁵ мора се везати за извесне добро познате облике бронзаних мачева ранохалиштатског периода поменуте области на Дунаву.

Поред тога, нови облици керамике и других објеката, а нарочито пластике, који се јављају са првим гвозденим предметима у Грчкој указују на своје порекло из области у центру Балкана, или чак, у области на Ђердану и у јужној Панонији, како су то већ раније показали В. Милојчић и М. Гарашанин.⁶

4. Појава гвожђа у Италији

Сличне прилике налазимо и у Италији. И тамо је заједно са обичајем спаљивања мртвих дошло у употребу гвожђе. Тако можемо пратити појаву гвожђа заједно са обичајем спаљивања у следећим културним групама Италије: у источном Пијемонту, северно и западно од Ломбардије у култури Голасеца; међу илирским племенима око Јулиских Алпа култура Este; у областима јужно од Пое и у Етрурији — култура Виланова, чији је почетак датиран око 1100 год. с.е.⁷

За све ове културе је карактеристично да осим горе наведених одлика уводе и геометрички стил орнаментисања, који као и обичај спаљивања свакако води порекло из области Подунавља⁸ где се налазе праузори неких широко распрострањених облика керамике. У овом смислу је свакако најбитнији пример урне типа — a doppio cono.

¹ Die dorische Wanderung im Lichte der vorgeschichtlichen Funde, Archäologischer Anzeiger 1949—50, 13 и д.

² Банат — Српско Подунавље — Керамејкос, Рад Војвођанских музеја II, 67 и д.

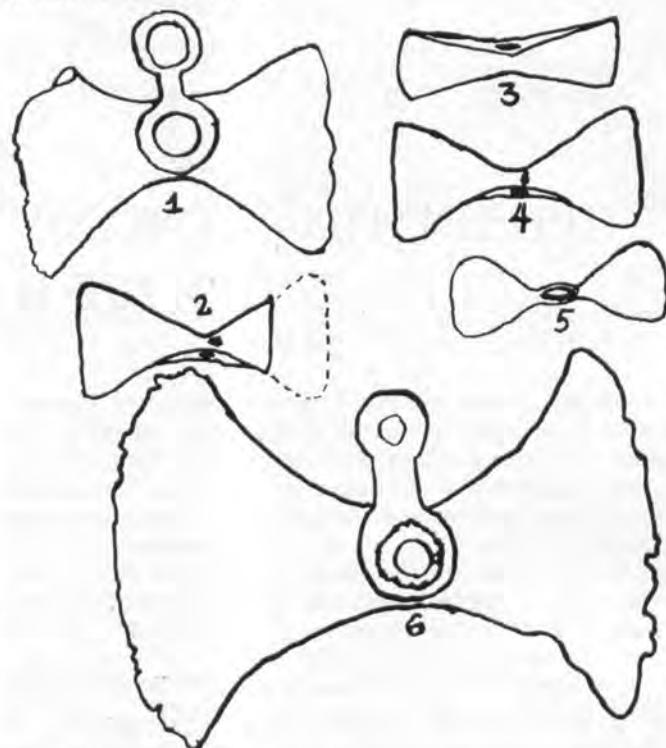
³ Pierre Waltz: Le Monde egee avant les Grecs, Paris 1934 стр. 95.

⁴ PWRE, s. v. Eisen

⁵ Всемирная история АН СССР т. I 1956 стр. 495

⁶ Op. cit.

У оба поменута случаја, у Грчкој и Италији, може се са већом сигурношћу говорити о апсолутној хронологији ових појава, те у њима можемо наћи сигурнији ослонац за постављање наших апсолутно хронолошких датума.

Сл. 1. Привесци типа лабриса са различних налазишта — Fig. 1. Pendeloques du type labrys provenant de différentes localités

5. Критско-микенски орнаменти на мештalu „Халштат A“

Недавно је Д. Срејовић⁹ писао о употреби критско-микенских религиозних симбола у Баденско-вучедолској групи. Ту је он указао на постојање критско-религиозних симбола и објеката употребљених у декоративне и сакралне сврхе у Вучедолу. Такође се Н. Тасић¹⁰ ту скоро осврнуо на појаву лабриса у оквиру баденске културне групе, а у вези налаза на локалитету Ушће, Болећице у атару села Ритопека, који се у Народном музеју води као Винча. На истијај налаз осврнуо се у свом раду о културама прелазног доба и др. Милутин Гарашанин.¹¹ Он је успео да докаже да веза између лабриса и налаза баденске групе не постоји, већ да се има везати за појаву урни жутобрдске групе на томе локалитету.

Без обзира на то, којој групи припада урна у којој је нађен, лабрис са ушћа Болећице (сл. 1,6) има веома велики значај за истраживања ове врсте мада би тај значај био далеко већи да можемо са већом сигурношћу тврдити да је урна припадала жутобрдској групи. Ово тим пре што се аналоган додуше нешто оштећен примерак овога типа налази у остави Месић (сл. 1,1) заједно са карактеристичним материјалом халштата А. Овакву појаву лабриса можемо пратити у још неколико остава као нпр. у остави Бингула—Дивош (сл. 1,3) која је датирана у халштату А 2, и у необично

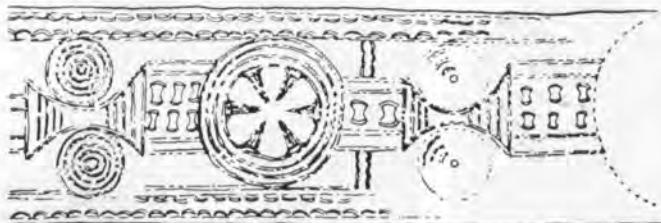
⁷ P. Ducati: Le probleme Etrusque Paris 1938 стр. 102

⁸ Критско-микенски религиозни симболи, Жива антика V, 2

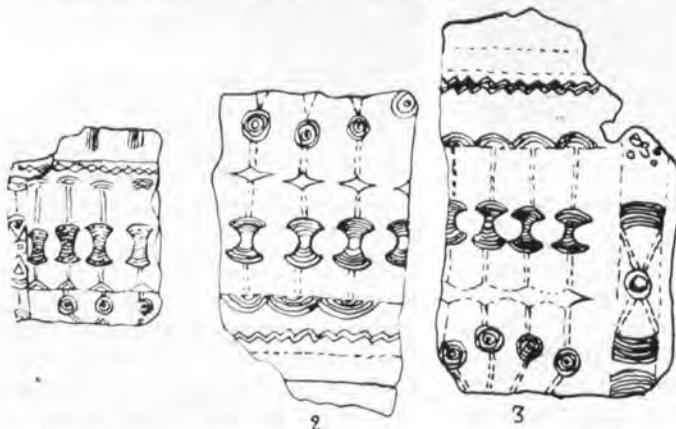
⁹ Праисторско насеље код Добановаца и проблем Баденске културе у Војводини (реферат у АИ 20-I-1958) cf Гласник X, 1

¹⁰ Прелаз из неолита у метално доба у Српском Подунављу и Војводини (реферат у АИ 27-I-1958) cf. Гласник X, 1

значајној остави Uioara de Sus (Felsőujvar) (сл. 1, 2) са чијим је додуше фрагментованим примерком, аналоган један примерак са непознатог налазишта у Србији (сл. 1, 4, сада у Народном музеју у Београду). Са истог овог налазишта из Румуније имамо сачуване појасеве од бронзаног лима (сл. 2) на којима су јасно претстављени мањи лабриси. Сличне појасеве од бронзаног лима са претставом двојне секире садржи и остава Караншебеш (сл. 3 сада у Музеју Вршац) која је датирана у период халштата А 2.

Сл. 2. Појас од бронзаног лима из оставе Uioara de Sus —
Fig. 2. Ceinturon en bronze du dépôt d'Uioara de Sus

Сл. 3. Појасеви од бронзаног лима из оставе Караншебеш —
Fig. 3. Ceinturons en bronze du dépôt de Karanšebesh

Ових неколико примера јасно говоре о односима становника Подунавља и носилаца критско-микенске цивилизације, о њиховим узајамним утицајима на које сам још раније указивао у погледу праисториске пластике уопште¹¹ а нарочито у односу на пластику вршачко-јутубрдске културне групе¹². Нигде није било на једном месту груписано толико елемената критско-микенске религије и културе уопште, на једном тако малом простору, изузевши наравно само област Егејског мора, као што је то случај у овој области, а која се подудара са облашћу вршачко-јутубрдске културне групе. Осим у религиозним симболима (који су овде изнети као најкарактеристичнија појава) утицаји Егеје се могу пратити и на другом материјалу, нпр. на оруђу и оружју, па чак и на накиту. Врло је интересантна појава златних дијадема у остави Фибиш, које врло живо потсећају на сличне примерке из микенских гробова. Такође и златни прстени типа Noppenring су готово увек везани за материјал вршачко-јутубрдске културне групе, а његове аналогије из гроба III у Микени су већ одавно утврђене. Међу новијим налазима из Микене постоје и предмети који живо потсећају на „позаментериске“ фибуле Подунавља.

Такође на јаке везе подунавских области у „ранохалштатском периоду“ указују и извесни облици оружја. Тако нпр. мачеви и бодежи типа Велики

мошуњ и са непознатог налазишта (Народни музеј у Београду) припадају несумњиво типу мачева који су добро познати у областима Егеје, а оне мале разлике између ових мачева и бодежа, које постоје, још увек су мање од оних које постоје између наших и средњевропских примерака са којима се ови у последње време везују.^{13a}

Осим овога постоје и извесне орнаментационе везе између Микенске области и Подунавља (вршачко-јутубрдске културне групе) на шта је већ раније указивао проф. Милоје М. Васић.

6. Айсолутина хронологија йојаве гвожђа на Балкану

На основу напред изнетих чињеница може се са великим вероватноћом тврдити да је употреба гвожђа у Италију и Грчку донета из наших крајева великом миграцијом на крају II миленија с.е. Како се гвожђе у нашим крајевима први пут јавља тек у периоду халштата В 2 то се мора закључити да је овај период у нашој области био старији од краја II миленија. Ово би имало за последицу да се у будуће има сматрати за почетак халштатског периода тек његов одељак В 2 старе хронологије чија би се хронологија морала везати са појавама на које сам напред указао.

Такође би се у вези са овим променама у хронологији добио и један нов период бронзаног доба (до садашњи халштат А) који су већ неки аутори називали периодом бронзано доба D. Материјална култура овог периода означена је у Подунављу као вршачко-јутубрдска културна група која својим млађим периодом залази у гвоздено доба. Како се о хронологији ове групе у последње време много расправљало а у погледу нових запажања треба додати и нешто ново.

7. Айсолутина и релативна хронологија Вршачко-јутубрдске културне групе

Приликом решавања проблема хронологије ове групе најчешће се узимала као доња граница бронзаног доба В при чему су се разни аутори најчешће позивали на гроб бр. 121 са локалитета Бело Брдо код Осијека. Међутим пада у очи диспаритет овог материјала у односу на остале налазе вршачко-јутубрдске културне групе. Овај диспаритет и хронолошке везе које материјал овог гроба показује са материјалом околних области, потстакао ме је на ревизију података о хронологији овога гроба.

Резултат ове ревизије је следећи: гроб бр. 121 није један гроб већ се ради о два гроба из разних епоха. За ово своје тврђење наводим следеће доказе:

1. Према Бруншмидовом опису гроб је садржавао згрчени скелет уз који су се налазили готово сви метални предмети на основу којих је извршено датирање, и једну урну етажног типа. Ако је гроб скелетни онда му није потребна урна те се ради о два одвојена гроба.

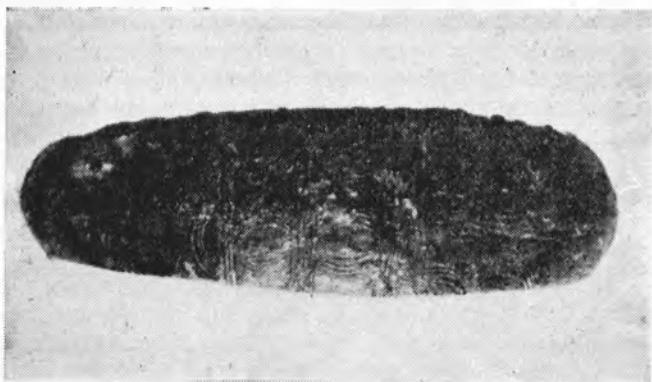
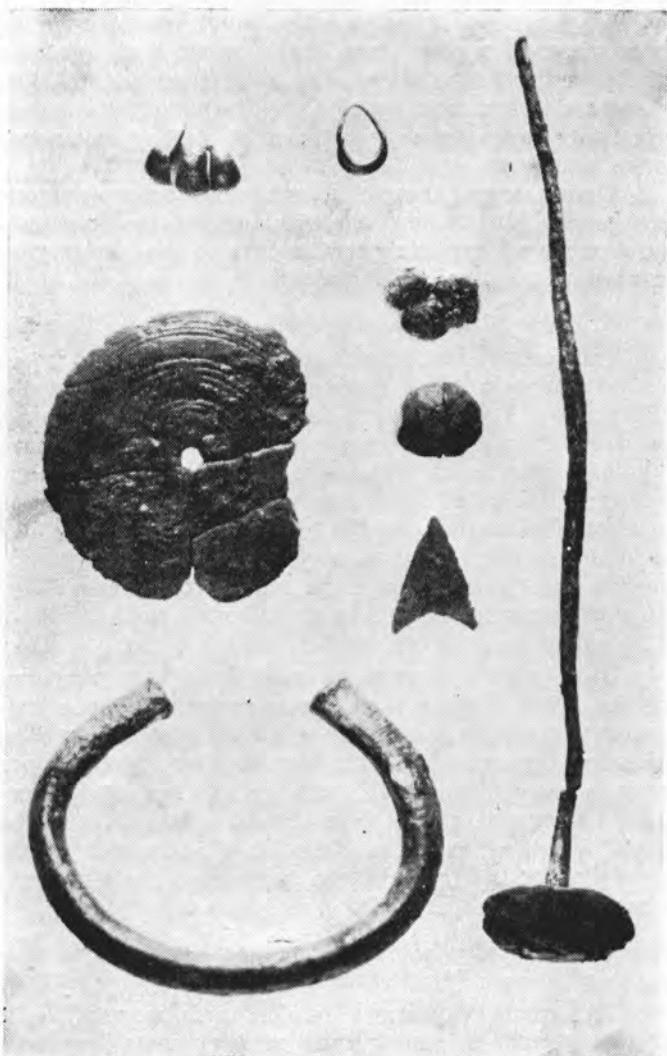
2. Ово се види такође и из Бруншмидовог описа који цитирам дословно: „Нешто подаље на лијевој страни налазила се мања орнаментована земљана урна... и уломци од више других посуда“. Ако се узме да је гроб био окренут на леву страну онда би му овај налаз био, како из описа излази, иза леђа што ниуком случају није обичај код сахрањивања праисториских људи, који су дарове у гроб стављали обично више главе или према трбуху. Сем тога Бруншмид изричито каже да се ова урна налазила нешто подаље, а не у самом гробу.

Други налаз који би требао да говори за овако високу хронологију вршачко-јутубрдске културне

11 Праисториска пластика Подунавља и њене везе са пластиком египћана, Гласник VII, I

12 Пластика вршачко-јутубрдске културне групе, Стариар VII—VIII стр. 131 и д.

13a Д. Гарашанин, Мач мошуњског типа у Народном музеју у Београду, Весник Војног музеја JHA 5, I стр. 9—24.

Сл. 4. Бело Брдо, улица Венеција, инвентар скелетног гроба бр. 121 — Fig. 4. Belo Brdo, rue „Venecija“, inventaire de la tombe à squelette N° 121

Сл. 5. Бело Брдо, урна из гроба бр. 121 — Fig. 5. Belo Brdo, l'urne de la tombe N° 121

группе и стављао ју у период бронзаног доба В је кама из Кличевца, која је нађена у урни. Међутим, проф. Васић је приликом објављивања овог предмета јасно ставио овај у групу бодежа из Микене што свакако има свог оправдања. Против високе хронологије и стављања ове групе у период бронзаног доба В, говори и чињеница да су на разним локалитетима у Румунији и код нас у њеним оквирима нађени типични келтови халштата А. Ови су као што се јасно може видети¹³ као и геометрички орнаменти на керамици те групе, пореклом из предела Украјине и јужне Русије где су били познати у оквирима „срубне културе“.

Према томе вршачко-жуторадска група имала би се датирати у време касно-бронзаног доба (оди. периода који је до сада сматран за почетак халштатског периода) паралелно са Микенским периодом у Грчкој а имала би престати у нашим областима са првом појавом гвожђа, оди. са појавом карактеристичних предмета ове групе у Грчкој с једне и Италији с друге стране.

Почетак халштатског периода у смислу гвозденог доба имао би се датирати нешто пре 1100 г. с.е. те би се почетак халштата В могао ставити у то временско раздобље а не у IX и VIII век како то данас чине многи аутори.

Војислав ТРБУХОВИЋ

¹³ Всемирная история I стр. 462.

CONTRIBUTION A L'ETUDE DE LA CIVILISATION DE HALLSTATT SUR LE DANUBE MOYEN

La statistique des matériaux de l'âge des métaux provenant de dépôts ou de sépultures, démontre que le fer apparaît à la période Hallstatt B selon Reinecke. L'existence d'objets en métal à éléments de caractère créto-mycénien à la période Hallstatt A rend nécessaire l'élaboration d'un nouveau système chronologique d'après lequel cette dernière civilisation se placerait à la fin de l'âge de bronze.

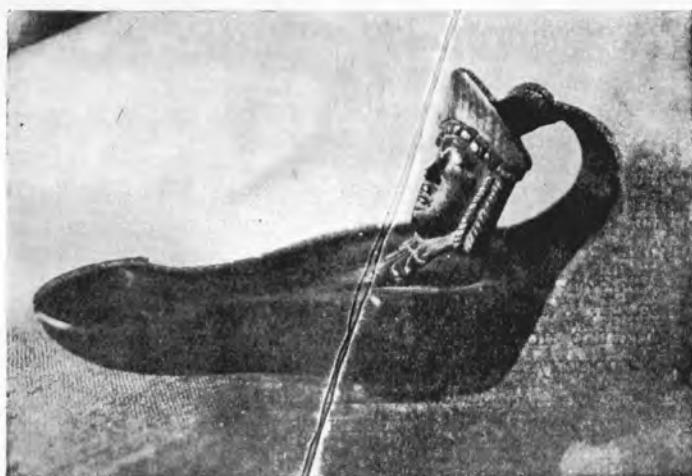
D'après la description de la tombe 121 de Belo Brdo fournie par Brunschmidt (*Vjesnik Hrv. arh. društva VII — 1903/4*), il serait nécessaire de distinguer ici deux sépultures différentes. La chronologie du groupe Vršac—Žuto Brdo proposée par certains auteurs est sujette à révision, ces tombes étant à la base de leur chronologie. Une chronologie basse est appuyée par le moule pour hache à douille de Kurvin Grad à Mala Vrbica, appartenant incontestablement à la période Hallstatt A.

L'apparition du fer en Grèce et en Italie, qui peut être datée avec suffisamment de précision est en relation avec certaines formes nouvelles de civilisation (céramique etc.), dénotant les caractères de la civilisation Vršac—Žuto Brdo. Il s'agit assurément d'une migration ayant transféré l'emploi du fer et le style géométrique en Grèce et en Italie.

On doit donc conclure que par une grande migration, connue dans l'histoire sous le nom de celle des peuples de la mer, le fer et le style géométrique ont été transportés du domaine de la civilisation Vršac—Žuto Brdo. Ceci implique la datation des débuts de Hallstatt B vers 1200 dans nos régions, le centre d'expansion d'une migration devant être chronologiquement plus ancien que les régions atteintes par la migration en question.

Vojislav TRBUHOVIĆ

РИМСКА БРОНЗАНА ЛАМПА ИЗ ОКОЛИНЕ ПОЖАРЕВЦА

Сл. 1. — Бронзана лампа из околине Пожаревца. — Abb. 1. — Die Bronzelampe aus der Umgebung von Požarevac.

Приликом копања земље за прављење црепа, нађен је на имању Владе Николића, на локалитету „Утрине“—Деонице код села Братинаца, срез пожаревачки, пре десетак година, један бронзани жижак. На истом месту нађено је, поред поменутог жишака и више фрагмената судова од печене земље, вероватно римске провенијенције, као и неколико ланаца. Није познато, шта је било са тим предметима, и једино је жижак доспео у пожаревачки Народни музеј.¹

Димензије лампе су следеће: дужина, заједно са дршком је 0,172 м, висина 0,041 м, тежина суда је 0,750 кгр. Материјал је бронза, техника рада ливење.

Бронзани жижак је одлично очуван, сем једне мале рупе на доњем делу кљуна, вероватно оштећено приликом ископавања, и неколико уреза на рубу диска, који потичу од стругања, да би се видело, да није по среди злато. Патина је племенита, зеленкасте боје, али има и нешто мало дивље патине, светло зелене боје, на сјоме дискосу.

Дршка је ливена уједно са целом лампом, а нога, нешто коничног облика, рађена је посебно и накнадно нитном причвршћена.

Дискос је издуженог, крушастог облика, елегантан, са кљуном и рубом, који иде целом дужином његовом. На кљуну се налази мали округли отвор за стењак, а на диску још мањи отвор у облику троугла са срдчастим завршетком, изнад кога се непосредно завршава дршка са палметом. (сл. 1 и 2).

Тај већ поменути завршетак дршке је у облику женске трагичне маске, испод које је једна палмета. На дршици, пре саме маске, налази се једно задебљање, само са спољашње стране, које је украсено урезима.

Глава маске има лепо израђено лице, са правилним носем, нешто отвореним устима и удубљеним очима са утиснутом зеницом. Изнад чела маске налази се ред хоризонталних, удубљених урезима одвојених коврча, а са обеју страна лица спуштају се до врата по два вертикална увојка, одвојена дубљим урезима, и украсена урезаним косим линијама у супротном правцу. На глави маске се налази онкос, коме недостаје један мали делић при врху. И на самом онкосу има плићих, вертикалних уреза (сл. 3).

Овај бронзани жижак из околине Пожаревца припада једном доста развијеном типу римских бронзаних

Сл. 2. — Иста лампа, гледана од горе. — Abb. 2. — Dieselbe Lampe, von oben gesehen.

¹ Овом приликом се захваљујем колеги Милану Пиндићу управнику Музеја у Пожаревцу, на дозволи за публиковање овога објекта, као и на подацима.

Сл. 3. — Мaska изнад отвора, код исте лампе. — Abb. 3. — Die Maske über der Oeffnung bei derselben Lampe.

жижака, нађених по целој римској империји. Бронзани жижици тога типа послужили су, као што је то утврдио H. Walters², простијим лампама од печене земље, као узор. Ове лампе су од металних преузеле елегантан облик, као и облик дршке, која слободно лебди у ваздуху. На основу тих земљаних лампи, Fink³ је извршио класификацију жижака, сврставши их у неколико група. Нашу врсту жижака је ставио у групу III, датујући примерке од печене земље у први век наше ере, датовање које је потврђено и налазом Августовог новца заједно са лампама те врсте.⁴

У погледу на провениенцију и датовање овог типа бронзаних лампи, Ch. Picard⁵ је изнео једну нову теорију, која се разликује од досадашњих, али која је добро документована, те се може примити. Наиме, док су старији писци сматрали Аквилеју центром израде тога типа жижака⁶, Picard, осврћући се на чланак R. Thouvenot-a⁷, тврди да је тај тип хеленистички. По њему, фризура, а нарочито стилизоване ковче на челу, су сигурно египатског порекла, јер се иста стилизација налази и на фризурама мумија и у римском периоду. Исто тако,

те апликације у облику људског лица не могу се увек назвати трагичним маскама, јер то пристаје само онима, које имају отворена уста, као код правих маски, па чак и перфорирана⁸. Иначе треба потсетити да постоје и вотивне маске, које су у Египту вероватно дионисиске. Тзв. онкос на главама није ништа друго, него дијадема са извијнутим крајевима, који потсећају на рогове младога бика или јунице, па је можда позоришна маска претстављала било Дионисоса, или још пре Јо, која је иначе везана за Египат⁹.

Самим тим је промењено и датовање лампи. Јер, иако су налажене заједно са Августовим новцем, то не мора бити одлучујуће за њихово датовање, јер саме лампе, будући да су од метала, могу бити знатно старије. Уосталом, и сам податак да су служиле као узор онима од печене земље, упућује на то, да их сматрамо старијима. Тако се, за сада, може тврдити, да бронзани жижици овога типа припадају александријском Египту, и да су одатле извозене у све крајеве, у Шпанију, Италију, чак до Сијама¹⁰, па су временом доспеле и у наше крајеве. При томе није искључено да је Аквилеја била један од центара одакле су се бронзани жижици даље разносили.

Бронзани жижици овога типа срећу се у свим крајевима римске империје. Као аналогије нашој лампи из околине Пожаревца, нарочито у погледу на облик кљуна, треба поменути примерке из British Museum-a, које цитира H. Walters¹¹, под бројевима 84, 85 и 92, нажалост непознате провениенције, али вероватно из Рима. Иначе се поменуте лампе завршавају или главом лава¹², или главом коња¹³. Само један жижак има отвор идентичан са отвором на нашој лампи из Пожаревца, у облику троугла који се срдчасто завршава.

Скори идентична је лампа у Лувру¹⁴, али се код ње маска са палметом не завршава одмах изнад самог отвора, као што је то случај код пожаревачке лампе, него дршка са трагичном маском слободно лебди у ваздуху. Таква је и бронзана лампа из Стари града¹⁵, сада у Museo Civico у Трсту, или пак друга из Брезова у Бугарској¹⁶.

Известан број лампи, аналогних нашој, нађен је у северној Африци, у Banasa и Volubilis¹⁷. Једна из Banasa¹⁸ има исти срдчасти отвор, док се на дризи са горње стране налази пластичан прстен, а женска трагична маска је изнад самога отвора, дакле све елементи који су идентични са пожаревачким примером, иако се разликују по квалитету израде.

Поред целих лампи, нађене су и саме апликације у облику женске трагичне маске и то две на нашој територији, једна из Доњих Петроваца код Руме,¹⁹ а друга из Сиска²⁰.

Александрина ЦЕРМАНОВИЋ

DIE ROEMISCHE BRONZELAMPE AUS DER UMGEBUNG VON POŽAREVAC

Der Verfasser beschreibt eine Bronzelampe aus der Umgebung von Požarevac, dessen Griff mit einer weiblichen tragischen Maske endet, die sich unmittelbar über der Oeffnung des Diskos befindet. Lampen dieses Types sind zur

² Catalogue of Greek and Roman lamps in the British Museum, London 1914.

³ ibid. strp. XXIV.

⁴ ibid.

⁵ Révue archéologique XLV 1955, 1—2, стр. 63 и даље.

⁶ Међу осталима и Abramić у Oesterreichische Jahreshefte XII, Beiblatt, Sp. 65.

⁷ Publications du Service des Antiquités du Maroc, 10, 1954.

⁸ Упор. Révue archéologique XLV, fig 9, p. 66 као и примерак из наше земље, Vjesnik hrv. arheološkog društva 1913—14, стр. 249 и даље, fig. 176.

⁹ Picard, op. cit., p. 67.

¹⁰ ibid. p. 68.

Kaiserszeit verbreitet, obzwar sie dem alexandrinischen Egypten gehören, und als terminus post quem muss man das erste Jahrhundert unserer Zeit rechnung annehmen.

Alexandrina CERMANOVIC

¹¹ op. cit.

¹² ibid. Fig. 84, Pl. VII.

¹³ ibid. Fig. 85, Pl. VI.

¹⁴ ibid. Fig. 84, Pl. VII.

¹⁵ A. de Ridder, Les bronzes antiques du Louvre, II, Nr. 3507.

¹⁶ Oesterr. Jahreshäfte XII, Beiblatt, Fig. 25.

¹⁷ Извештај на бугарски арх. инст. XII, Велков, Могилни гробни находки от Брезово-Рошата Могила, сл. 74, стр. 270.

¹⁸ Révue archéologique XLV, p. 63 и даље.

¹⁹ ibid.

²⁰ Vjesnik Hrv. arh. društva 1913—14, Brunšmid, страна 259 и даље, сл. 175.

²¹ ibid. сл. 176.

НОВ СПОМЕНИК МИТРИНОГ КУЛТА

Приликом интервенције Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НРС на територији села Ражња, кустос Завода А. Јуришић наиштаје у канцеларији Савета за просвету и културу на рељефну Митрину претставу. Пошто се заинтересовала за овај споменик покушала је да прибави податке о месту и условима налаза, али како се споменик већ две до три године пре његовог доласка налазио у Савету за просвету, нико није могао да јој каже ко га је донео и где је нађен. У вези са тим она је обишла Ражањ и његову најближку околину и том приликом је констатовала да се у самом селу налазе остаци римских зидова, а на улазу у село откривена је некропола која је према новцу и осталим ситним налазима датована у IV век н.е.¹ Сви ови подаци који дају основу за претпоставку да је Митрин споменик нађен у селу Ражњу или његовој најближој околини, нису још увек довољни да би се на основу њих могао донети неки коначан закључак о месту његовог налаза.

И поред тога што су непознати услови под којима је споменик нађен, рељеф је због претставе, натписа и начина обраде веома интересантан. Плоча је врло добро очувана. Оштећена је само мала површина на десној страни рељефа, на самој граници између главне сцене и доњег поља. Пошто оштећење захвата и један део натписа његово читање је прилично отежано.

Плоча је уобичајеног правоугаоног облика са лучним завршетком на горњој страни. Доње рељефно поље заједно са натписним чини тачно једну трећину целокупне висине рељефа. Главна сцена је оивичена

оквиром који својим обликом потсећа на улаз у пећину. Доње поље је такође уоквирено и на тај начин издвојено од главне сцене. Горња страна оквира на доњем пољу истовремено служи и као основа на којој се одиграва сцена приказана у горњем делу плоче.

Испод доњег рељефног поља је натпис. Рељефност оквира и приказаних сцена је у истој равни.

Димензије плоче су 32 X 22.5 cm.

У центру главног дела рељефа претстављен је Митра тајроктон. Фигура се левом ногом савијеном у колену ослања на леђа бика, који је савладан полегао по земљи, са подвијеним предњим и уназад испруженим задњим ногама. Десна нога Митрине фигуре је испружена и ослоњена о тле само прстима. Такав положај ноге издужује осовину тела и даје целој фигури изглед виткости и елеганције. Левом руком Митра хвата бика за губицу и снажним покретом подиже му главу навише, док десном руком забада широк нож у врат савладане животиње.

Митра је претстављен са фригиском капом која се својим врхом уседа у површину горњег лучног оквира. Обучен је у фригиско одело са хламидом која лепиша и испуњава горњи простор између Митрине фигуре и задњег даофара. Положај Митрине главе наговештава да је његов поглед управљен према невидљивој фигури гаврана, Соловог гласника, од кога он прима наредбу за извршење овог дела.²

Са тла, према ножу и рани бика, уздиже се змија, редовни пратилац ове сцене. На десној страни између бика и дадофора види се једва назначена претстава пса,

Сл. 1. Митрин споменик нађен у Ражњу. — Fig. 1. Relief de Mithra découverte à Ražanj

¹ Саопштења Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НРС I, 1956, А. Јуришић, Археолошки радови, 133—136.

² На овом споменику недостаје претстава гаврана коју редовно срећемо на детаљно обрађеним рељефима.

Митриног помагача, који се у скоку предњим шапама и главом устремљује на бика у правцу ране коју је Митра задао.

Испред и иза Митре налазе се две дечачке фигуре дадофора (Cautes и Cautopates). Десни дадофор је врло сумарно обрађен и смањен због недовољног простора. На његовој претстави се назире фригиска капа. Лице је једва наглашено плитким рељефом без икаквих детаља. Десна рука није уопште назначена, док се положај леве руке може одредити према педуму који дадофор држи ослоњен на груди. Глава фигуре је претстављена еп face, а тело је једва приметно окренuto надесно према Митри. Ослонац тела му је на левој нози, док је десна савијена у колену, укрштена преко леве и вероватно прстима ослоњено о тле. Доњи део ногу овог дадофора је оштећен.

Други дадофор, који се налази иза Митриних леђа, обрађен је са више пажње и детаља вероватно зато што је то простор дозвољавао, да да гледалац ни овде не губи опште сумарности при изради. У десној, наниже испружену руци дадофор је сигурно држао оборену букињу, која се због положаја десне Митрине ноге не види. Лева рука је назначена али није до краја изведена. Могло би се претставити да је само започета али је остала недовршена. Ослонац тела је на десној нози. Лева је савијена у колену, укрштена преко десне и само прстима ослоњена о тле. Пошто је фигура овог дадофора већа од фигуре првог, уметник је могао да нагласи прелаз између фригиског капе и лица, као и основне контуре фригиског одела.

Према закључку F. Cumont-а, који је створен на основу већег броја споменика, да један од дадофора мора увек да држи управљену а други оборену букињу, морали би смо закључити да би и први дадофор на споменику из Ражња држао у десној руци управљену букињу. Међутим, постоји извесан број споменика на којима су оба дадофора претстављена са управљеним или оба са обореним букињама⁵, због чега се и у овом случају не би смело ићи даље од претпоставке, нити би се мишљење F. Cumont-а могло да прихвати као правило које се односи на све споменике.⁶

Изнад глава оба дадофора налазе се сумарно обраћене бисте Сола и Луне. Биста на десној страни рељефа постављена је тачно изнад капе дадофора и скоро се додирује са њом, док је биста на левој страни постављена лево од главе дадофора, доњим делом је у истој висини са њом а само је својим горњим делом надвишава. Због малог простора⁷ и величине другог дадофора ова биста је једним делом усечена у оквир а ограничени простор је утицао на њено обликовање.

На основу овога рељефа тешко би било рећи ко је од ове две претставе Сол а ко Луна. Чињеница да је скоро увек Сол претстављан на левој а Луна на десној страни рељефа, дозвољава претпоставку да је тај распоред задржан и на споменику из Ражња, али и у овом случају извесна отступања искључују могућност доношења неког дефинитивног закључка.⁸

У десном углу рељефа између главе бика и бисте Луне (?), повучена мало навише, налази се претстава Митриног рађања. Бог се рађа из стene која је аморфно претстављена, а на месту где се спаја са телом Митре личично је удубљена. Фигура Митре који се рађа, прет-

стављена је са фригијском капом и навише подигнутим рукама. Није јасно да ли фигура држи нешто у рукама или не. Ову претставу као и остale карактерише велика упрошћеност у обради.

Доње поље је на исти начин сумарно обрађено као и главна култна слика. Приказане су три сцене које се најчешће срећу на споменицима овог типа. У већини случајева, на досада познатим Митриним споменицима, прве две сцене су издвојене једна од друге рељефним лукцима,⁹ који по облику потсећају на оквир главне култне сцене, или су све три претставе међусобно одељене вертикалним рељефним линијама чија дужина одговара ширини рељефног поља. На споменицима овог типа који су нађени на територији наше земље, као и на споменику из Ражња, сцене доњег поља теку у једном непрекинутом низу.¹⁰

Све три сцена приказане на овом пољу односе се на мит о Митри¹¹. Прва сцена, посматрано са лева удесно, означава борбу Митре и Сола. Ту су претстављене две фигуре од којих прва, стојећа фигура, еп face окренута (Митра ?) подиже у замаху десну руку у којој држи неки нејасан предмет, док је леву руку положила на главу друге фигуре која чучи или клечи пред њом (Сол ?). Код ове друге фигуре чак ни гравничне контуре тела нису јасно изведене. Тело фигуре која стоји је у искораку ослоњено на обе ноге. Лева нога је претстављена у профилу, лако повијена у колену, јер је положај леве руке захтевао да се цело тело мало приклони ка фигури која чучи, док је десна нога еп face приказана и целим стопалом ослоњена о земљу.

Друга сцена претставља банкет Митре и Сола. За правоугаоним лежајем или столом претстављена су попрсја две фигуре. Због сумарности у обради рељефа тешко је рећи да ли фигуре леже или седе за столом.

На трећој сцени је приказан одлазак Митре и Сола. Ту је претстављена људска фигура која стоји у колима (Сол?) и држи дизгине у левој руци, док је десну руку испружила према другој фигури која се пење у кола (Митра?). Јасно се види само фигура једног коња, тако да је немогуће рећи да ли је уметник хтео да претстави бигу или квадригу. Коњ стоји на задњим ногама док су му предње високо подигнуте, вероватно у жељи да се прикаже галоп. Окренут је надесно ка фигури која лежи пред њим, чиме је означен правац његовог кретања ка Океанусу.

Фигура Океануса је постављена у десни доњи угао рељефа, непосредно испод предњих ногу коња, тако да их главом скоро додирује. Телом које је претстављено у неприродном полулежаћем ставу фигура потпуно испуњава угао рељефа.

Цео овај споменик по свом начину обраде делује недовршено. Можда је било предвиђено да се сумарно обрађени рељеф допуни детаљима у боји или штуку, али како данас није очуван никакав траг ни боје ни штука о томе је врло тешко говорити. Тачно срачунат однос између доњег поља и главне сцене, појединачан став сваке фигуре и складност покрета, одбацију могућност за претпоставку да је споменик радио неки невешти скулптор.

Несумњиво је да споменик припада времену римског царског доба, али је немогуће на основу иконо-

⁵ Dacia IX—X, 1941—1944, D. Tudor. Monuments de pierre au Musée national des antiquités, 418 fig. 13.

⁶ F. Cumont сматра да се две управљене или две оборене букиње могу јавити само греком. (Textes et monuments figures I, 1896, 204).

⁷ У ретким случајевима је овај распоред обрнут. (оп. cit. II, 405, № 283). Из великог броја претстава на којима је

Сол на левој а Луна на десној страни рељефа, Cumont извлачи закључак да је такав распоред правило.

⁸ На овај начин обрађен фриз срећемо и на споменицима из наше земље, али су ти случајеви у односу на прве рећи.

⁹ Ове сцене улазе у оквир пет главних сцена које издава Leclercq (Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie, Paris 1933, fasc. CXXII—CXXIII, 1512) а припадају групи „Митра и Сол“.

графске претставе извршити прецизније датовање. Аналогије, које донекле допуњују овај споменик, не олакшавају могућност за његово датовање јер је врло мали број Митриних споменика са сигурношћу и прецизно датован.

Очигледно је да споменик претставља производ локалне радионице, а да се и стилски и иконографски може прикључити групи провинцијских споменика по-дунавског типа. Јаким локалним елементом требало би, можда, објаснити измену положаја змије на овом споменику, што је од известног значаја за проучавање локалне традиције античких становника ове области.

Уобичајено је, према споменицима који потичу из великих и познатих митреја, да се змија управља према гениталним органима бика, јер се веровало да бик преко својих гениталија оплођава земљу. Међутим, није случајност што је на споменику из Ражња учињена ова измена па је змија уместо ка гениталијама управљена ка рани бика. У областима Тракије и Македоније очувано је и данас веровање које се директно везује за старе античке традиције, а по коме се земља оплођава и прима снагу из крви жртвованог бика. Према томе, вероватно је овде змија као зли демон који спречава оплођавање под утицајем јаке локалне традиције, а у вези са функцијом коју врши морала да измени свој положај.

У селу Рогодешу код Пирота нађен је Митриј споменик⁸ који би стилски одговарао Митрином споменику из Ражња. И поред тога што је споменик из Рогодеша урађен веома брижљиво, са великим бројем детаља он по ставу фигура и начину обраде потсећа много на споменик из Ражња и због те велике сличности у третману указује на могућност да су оба споменика рађена у истој радионици, или чак можда и од истог мајстора. Једна од битних разлика на овим споменицима је у томе што један дадофор на споменику из Ражња уместо букиње држи педум. Ако се узме у обзир да се педум врло ретко јавља на споменицима Митриног култа и да је на територији Југославије ово први случај где је поред букиње претстављен и педум, значај споменика из Ражња постаје још већи.⁹

Појава педума на Митриним споменицима претставља интересантан проблем, који је и поред свих покушаја F. Cumont-а да га реши, до данас остао нерасветљен. Његово порекло на овим споменицима F. Cumont је објаснио мешањем два култа и утицајем иконографије надгробних Атиса на иконографију Митре¹⁰. Он сматра да је педум, за који наглашава да се јавља код Каупатеса, преузет од Атиса и да често својим ставом Каупатес подражава став надгробних Атиса.¹¹ Ако би се прихватила ова претпоставка да је мотив дадофора са педумом преузет из Атисовог култа, поставља се питање на основу чега Cumont иденти-

⁸ Н. Вулић, Споменик СКА LXXVII, 1934, 71; M. Grbić Revue archéologique 1937.

⁹ Појава педума на Митриним споменицима је врло ретка. Он се спорадично јавља углавном на територији Дунавског басена.

¹⁰ F. Cumont, op. cit. I, 212.

¹¹ Ibid.

¹² F. Cumont, op. cit. II, No 134, 194, 195, 199, 204, 214, 251 g, 253 1; E. Will, Le relief cultuel gréco-romain, Paris 1955, 362, fig. 70.

¹³ У раду се задржавам само на Cumont-овом тумачењу функције дадофора, пошто су сви остали аутори, који су се бавили овим проблемом, у потпуности прихватили његова тумачења.

¹⁴ F. Cumont, op. cit. I, 303—304.

¹⁵ F. Cumont, op. cit. I, 207

¹⁶ Ово мишљење прихвата и Leclercq, op. cit. 1512. Он истиче да дадофори са управљеним и обorenim букињама

фикује баш Каупатеса са надгробним Атисом када нам споменици, које и он наводи, дају другачију слику¹³.

Да би се лакше објаснило ово питање потребно је да се пре свега вратимо на Cumont-ово тумачење функција Каупатеса и Каупатеса¹⁴. У свом тумачењу Cumont излаже да је уобичајено претстављање две дечачке фигуре од којих једна увек држи подигнуту а друга оборену букињу, на основу чега им је дат енigmatски епитет Каупатес и Каупатес¹⁴. Он даље напомиње да је на основу епиграфских споменика утврђено да дечак са управљеном букињом претставља Каупатеса а са обorenom Каупатеса¹⁵. Према положају букиња и односу оба дадофора са Митром, Cumont долази до закључка да, поред осталог, Каупатес симболише светлост, пролеће и рађање, а Каупатес таму, јесен и смрт¹⁶. Своје тумачење Cumont заснива на основу великог броја споменика на којима се Каупатес јавља са подигнутом а Каупатес са обореном букињом, занемарујући том приликом групу споменика на којима се оба дадофора јављају са обorenim или оба са управљеним букињама, као и споменике на којима Каупатес држи две букиње, једну управљену а другу оборену, а Каупатес само оборену букињу и рец бика.¹⁷ Пошто није могао да нађе решење за ову групу споменика, Cumont закључује да се ту ради или о гречици рестауратора.¹⁸ Као даљу потврду за своје тумачење да Каупатес означава пролеће а Каупатес јесен, Cumont наводи споменике на којима се дадофори јављају са симболима одговарајућих годишњих доба¹⁹ при чему опет остају занемарени они примери који се не би могли довести у склад са тим мишљењем. Пошто је сва даља тумачења у вези са иконографијом Митре Cumont заснива на већ створеним закључцима о функцијама главног бога и дадофора, разумљиво је што је на крају извршио идентификацију надгробног Атиса са дадофором који треба да симболише хладноћу, јесен и смрт. Том приликом он се руководи само несигурним тумачењем функције дадофора не водећи рачуна о томе да иконографске претставе отступају од тако донетог закључка.

Претпоставка да се ради о гречици скулптора или рестауратора на оним споменицима где распоред букиња према Cumont-овом мишљењу није уобичајен, не може да се одржи због тога што број тих споменика није баш тако мали, нити се географски своди на границе једне територије. Самим тим Cumont-ово правило о распореду букиња (једна управљена а друга оборена) морало би бити ревидирано.²⁰

Примерима, које Cumont наводи као потврду за своје мишљење да Каупатес симболише пролеће а Каупатес јесен, супротставља се споменик на коме су поред ногу Каупатеса претстављени скорпион и лав, а поред ногу Каупатеса делфин и петао. Јер ако се узме у

симболишу наизменичност светлости и tame, дана и ноћи, али том приликом ни он нема у виду да постоје споменици са другачијим распоредом букиња.

¹⁷ F. Cumont, op. cit. 333, No 230, fig. 208.

¹⁸ F. Cumont, I, op. cit. 204 n. 12.

¹⁹ F. Cumont (I, op. cit. 210) на овом месту истиче да је чест случај да један од дадофора држи скорпиона а други главу бика, или се ови додаци налазе поред њихових ногу. Даље подвлачи да при тумачењу ових сцена треба имати у виду да када је сунце у зодијаку у знаку бика настаје пролећна, а у знаку скорпиона јесења равнодневница. Ово тумачење наиме је закључак да је дадофор који држи главу бика Каупатес, а скорпиона Каупатес. Међутим, тај закључак не може да објасни споменик (fig. 331, 332) на коме се поред ногу Каупатеса налазе скорпион и лав, а поред ногу Каупатеса делфин и петао.

²⁰ Ову потребу истиче и E. Will, op. cit. 195, јер сматра да Cumont-ова тумачења која се односе на дадофоре имају доста нејаснију места.

обзор да скорпион у зодијаку има место које одговара јесењој равнодневици на сунчаном путу, онда би он морао бити поред Каутопатеса а не поред Каутеса.

Анализом Митриних споменика на којима је код дадофора поред буктиње претстављен и педум, као и оних где педум замењује буктињу, долазимо до закључка да их можемо поделити на две основне групе.

Прву групу би чинили споменици код којих се педум јавља само код једног дадофора, док је на другој групи споменика педум претстављен код оба дадофора. Због слабе репродукције или лоше очуваности споменика није јасно баш на свим примерима прве групе да ли дадофор поред педума држи и буктињу. На споменицима где је буктиња претстављена, увек је у исправном положају, док код споменика на којима се положај десне руке овог дадофора не види други дадофор држи оборену буктињу. Из овога би Cumont, а на основу свог закључка да се две оборене или две исправљене буктиње могу јавити само грешком, морао да закључи да би дадофор са педумом, када би то било видљиво, држао у десној руци исправљену буктињу. Према томе код примера прве групе не може бити речи о Каутопатесу већ, евентуално, о Каутесу са педумом. Овој би групи припадао и новопronaђени споменик из Ражња.

На другој групи споменика претстављена су оба дадофора са педумима и буктињама. Педуми су им претстављени у левој руци, некада ослоњени на раме, док су у десној руци приказане буктиње и то код једног исправљена а код другог оборена.²¹ Чинjenica да се педум ни овде не везује само за Каутопатеса и да нема никакве везе са положајем буктиње, искључује и у овој групи споменика могућност да га на Митриним споменицима сматрамо искључивим атрибутом Каутопатеса.

Према томе, Cumont-ова теза да Каутопатес својим ставом подражава став надгробног Атиса и да је педум, који се код њега јавља, преузет из Атисовог култа, мора бити ревидирана.²² Очигледност да се педум јавља или код Каутеса који симболише „рађање и живот“, или код оба дадофора а никада само код Каутопатеса, како то Cumont сматра, доводи у питање досадашње тумачење функције дадофора и захтева ревизију тог мишљења.

Cumont-ова претпоставка да се педум на Митриним споменицима јавља под утицајем Атисовог култа има извесне потврде у иконографским претставама ових споменика. Ту сличност на неким претставама надгробних Атиса и Митриних дадофора истиче и E. Will, али са много више опрезности.²³ Он напомиње да се тесне везе између култова Митре и Кибеле не могу занемарити, али је притом потребно имати у виду да се данас располаже само касним документима и за ове Атисе и за Митрине дадофоре. За дадофоре са педумом, на основу којих Cumont ствара своје закључке, E. Will каже да могу служити само као потврда за претпоставку да је њихов творац познавао надгробне Атисе, да их је можда и радио, али се никакве даље претпоставке из тога не би смеле извлачiti, јер заједница буктиње и педума је апсурдност.²⁴ Он даље у току свог рада напомиње да су закључци до којих Cumont долази продукти једног касног синкретизма у коме је улога дадофора, као хипостазе главног бога

²¹ F. Cumont, op. cit. II No 194 fig. 170; No 195 fig. 171; No 204 fig. 179; E. Will op. cit. 358 fig. 68.

²² На споменику из Mannheim-a (F. Cumont op. cit. II, No 244 fig. 218) иза Митрине фигуре наместо дадофора претстављен је Херакле који левом руком држи бика за реп, а у десној подигнутој руци држи педум.

²³ E. Will (op. cit. 195) врло ограничено каже да дадофори

јасна, док тумачења надгробних Атиса остају у већини случајева несигурна. Због тога би, сматра Will, било потребно приписати много више независности Митриним носиоцима букиње.

Опрезност којом E. Will прихвата претпоставку о синкретизму култова надгробних Атиса и Митре има своје основе и због тога што су надгробни Атиси врло често претстављани и без педума, док дадофори понекад држе у руци и друге атрибуте (кључ, скорпиона).

Из свега напред изложеног види се да појава педума на Митриним споменицима и тумачење улоге дадофора који поред букиње држи и педум као свој атрибут, претставља интересантан али истовремено и сложен проблем. Решење тог питања захтева низ нових проучавања у овој области, као и ревизију раније досадашњих закључака који се односе на овај материјал. Досадашње тумачење претставе дадофора са педумом у једној и подигнутом букињом у другој руци, не би више могло да се одржи ако се прихвati мишљење да се ту ради о Каутесу а не о Каутопатесу, како је то до сада сматрано. Због тога би, првенствено, било потребно да се поново размотри питање тумачења функције оба дадофора. Од велике би важности за то тумачење било дешифровање још увек енigmatskih имена Каутес и Каутопатес, јер објашњења створена само анализом иконографских претстава, које су често међусобно диспаратне, не могу бити поуздана.

При ревизији мишљења о функцијама дадофора, можда би требало имати у виду да легенда о Митри садржи и адорацију пастира, сличну оној на коју наилазимо у Јеванђељу.²⁵ Та легенда је очувана и на неким споменицима на којима су поред Каутопатеса претстављени овнови који пасу, а за које Cumont каже да су животиње посвећене фригиском пастиру.²⁶ Претставе дадофора са овцама, затим дадофора са педумом, за који се поуздано зна да је атрибут пастира, као и сама легенда у вези са Митриним рођењем, указују на могућност да дадофори претстављају можда пастире — адортанте а не персонификацију главног божанства као што је то до сада сматрано.

Велика сличност става на неким претставама надгробних Атиса и Митриних дадофора и чинjenica да се у античкој уметности претстављају пар младићских фигура у заједници са неким божанством, захтевају у интересу решења овог проблема да се свим тим претставама нађе заједнички праузор.

На крају, да би се у потпуности могло да реши питање односа између Митриних дадофора и надгробних Атиса, потребно би било поред ревидирања досадашњег мишљења о функцији дадофора и допуне са новим резултатима постигнутим у овој области, допунити и врло нејасну слику о надгробним Атисима.

До коначног решења овог проблема верујемо да ће доћи тек онда када се у тумачењу функције дадофора, дадофора са педумом и надгробних Атиса буде отишло даље од претпоставке.

Поред свих ових проблема који се јављају при тумачењу функција дадофора са педумом и њихових веза са надгробним Атисима, интересантно је и питање порекла овог споменика. Врло је тешко тачно одредити место са ког потиче неки споменик, а та тешкоћа је знатно појачана када се ради о малој култној икони

могу бити претстављени и независно од главне култне слике, а такве претставе имају своје аналогије у претставама надгробних Атиса.

²⁴ E. Will, op. cit. 203.

²⁵ Јеванђеље по Луки, II, 7 и даље.

²⁶ F. Cumont, op. cit. I, 212. Он ову допуну Каутопатесове претставе тумачи мешавином култа два божанства.

која је лако могла бити пренета са једног дела територије на други. Срећна околност да је овај споменик са грчким натписом и трачким именом у посвети нађен баш на оном делу територије где се јављају искључиво латински натписи, као и његова сличност са спомеником из Рогодеша, која наводи на претпоставку да су из исте радионице, упућује нас да место њихове израде вежемо за трачку територију или њено суседство.

Ако би се ова претпоставка показала као тачна било би интересантно пратити трачке утицаје на развој Митрине културне слике, чиме би се, можда, објасниле стилске и иконографске разлике на споменицима из ове области.

На доњој страни рељефног поља овог ех voto налази се кратак натпис урезан грчким словима. И поред тога што је осим последња два слова добро очуван, натпис није доволно читљив. Разлог томе је углавном техничке природе. Каменорезац је почeo да урезује посвету на врло ограниченој и недовољно углаженој површини, не водећи рачуна о простору. Први део натписа исписан је јасно исписаним, мада неспретним грчким словима, комбинације четвртастог и округлог типа, и са неједнаким размаком. Остали део је збијенији, нешто ситнијих слова, са нестимично плитко уграбаним цртицама, које се не смеју са сигурношћу протумачити као лигатуре, због рапавости подлоге и сличних цртица у првом јаснијем делу, где је очигледно да нису у питању лигатуре. У том јаснијем делу ови зарези долазе слабије до изражaja јер су слова дубље урезана. У нечитљивом делу натписа нека слова су несигурно и неодређено дата, такорећи наговештена, али не истрта, што можда иде у прилог претпоставци да је рељеф као и натпис био првобитно претстављен и рељефом и бојом при чему је бојом назначено оно што пластично није доволно јасно изведен. Најзад, последња два слова за која претпостављам да су скраћенице израза посвете, оштећена су длетом, изгледа још приликом израде (претпоследње слово јаким ударцем длета приликом урезивања хасте слова Е при чему је снижен ниво подлоге за краке истог слова као и за следеће слово), а делом је оштећење настало, изгледа, касније; ма да није сигурно да ли је тупа заобљеност доњег десног угла плоче, што сакати последња два слова, резултат каснијег оштећења, или је плоча првобитно имала такав облик, а каменорезац је приказао слова делимично уместо да их прилагоди простору смањивањем или стављањем изнад реда. Вероватно је ипак оно прво.

Први, јаснији део натписа указује на то да је у питању уобичајена консекрациона формула која садржи име и патроним лица које је посветило рељеф и посвету.

Неколико месеци по завршетку овог рада Dr. Kaj Bagg, професор Универзитета у Копенхагену, као гост Филозофског факултета у Београду, одржао је предавање под насловом: *Mithraskult im Iran und im Römischen Weltreich*, у коме етимолошким тумачењем речи Каутес и Каутопатес долази до закључка да име Каутес може да значи млад, а Каутопатес заштитник пастира. Он се у раду осврће на немогућност прихватања Симонт-овог тумачења функције дадофора, а нарочито њихове везе са сунчевим путем.

Пошто су ови резултати веома интересантни замолила сам за дозволу професора Bagg-а да их поменем на овом месту, јер је његов рад још увек у припреми и биће касније штампан.

Љ. ЗОТОВИЋ-ЖУНКОВИЋ

Тај први, јаснији део натписа гласи: *χαρδένθης* — трачко име које се среће на натписима.²⁷

Последња два слова (оштећена) су, по мом мишљењу, скраћеница израза посвете. Могу се прочитати: прво, скоро са сигурношћу Ε, друго Δ или Μ дакле (*άν*)Ε(*θηκεν*) или Ε(*ποίησεν*)Δ(*ῶρων*), што би представљало дар из захвалности votum redditum или solutum, *εὐχαριστήριον*. Ако је последње слово Μ (тј. ако она цртица која се одваја од десног крака делте није случајна већ почетак крака слова Μ), онда би се посвета могла протумачити: *εὐχήν* Μιθρά тј. votum susceptum, дар који треба да умилостиви божанство.

Најједноставнији начин да се прочита средњи део натписа — патроним завештача јесте Τετεγας (лигатура *τιγας*), доњи крај сигне нестао при оштећењу, доња црта од омикрон слабије изражена, (вероватно допуњена бојом). Свако друго читање морало би узети у комбинацију поменуте плитке зарезе неизвесног преекла. Редупликација првог слога среће се у негрчким, вероватно трачким именима Tzitzis, Tihha,²⁸ Τετῆς, εοῦς²⁹ Ταταιης (gen).³⁰

Палеографске одлике овог натписа не пружају поуздано средство за постављање хронологије. Ипак, тип слова на сличним ех voto и другим споменицима III и IV века је друкчији од овог на нашем рељефу. Слова су по правилу правилнија ε, σ, ο писана заобљено ε, ο, σ, хасте слова обично са украсним продужецима I, N, срећу се и растављена номина и патронима тачком или листом по римском обичају.

Архаизирајући елементи неких слова K, A, P, са угластом дршком и иначе целокупна слика и стил натписа допуштају могућност да се исти сврста негде у другу половину I века или почетак II века н.е.³¹ Једноставност слова је, можда, само последица небрижљивости и неспретности клесара и уопште површине израде, што је обележје целог рељефа. Ипак, овакав тип слова се изгледа не среће више у III веку н.е.

Р. ШАЛАБАЛИЋ

²⁷ V. G. Seure, Старинар 1922, Вотивни рељефи у Београдском музеју, 243.

²⁸ Н. Вулић, Глас СКА CLV, II, 18, 1933, 68, 69.

²⁹ Inscr. 3, 4412 a; Pape-Benseler Wb. d. gr. Eigennamen sv.

³⁰ Inscr. gr. antiquissimae, ed. Roel, 1882, Berlin, № 524.

³¹ Н. Вулић, Споменик САН XCVIII, 73, № 361.

UN NOUVEAU MONUMENT DE MITHRA

A Ražanj près d'Aleksinac on a découvert un relief cultuel de Mithra qui par son exécution et la disposition des figures ne se distingue pas beaucoup des monuments de ce genre déjà connus de notre territoire. Toutefois malgré le traitement et la représentation usités, trois éléments caractérisent particulièrement le monument en question: I — Le monument dans son ensemble fait l'impression de ne pas être terminé; II — Au-dessous de la frise intérieure à relief se trouve une inscription grecque; III — Pour la première fois sur un monument de Mithra provenant de Yougoslavie le flambeau des dadophores est remplacé par le pedum.

F. Cumont fut le premier à essayer d'expliquer l'apparition du pedum sur les monuments mithriaques. Les opinions émises plus récemment malgré toutes les réserves n'ont pas rejeté ni accepté définitivement l'explication de Cumont.

Cumont avait émis l'opinion que le pedum sur les monuments mithriaques est dû au mélange de deux cultes et à l'influence de l'iconographie d'Attis funéraire sur celle de Mithra (F. Cumont, Textes et monuments, fig. I, 212). Il souligna que le pedum, apparaissant d'après lui chez Cautopatès, a été emprunté au culte d'Attis, et que de même Cautopatès est souvent représenté dans la pose typique de l'Attis funéraire. Même en acceptant cette hypothèse nous devrions poser la question d'élucider les raisons qui menèrent Cumont à identifier précisément Cautopatès à l'Attis funéraire, les monuments mentionnés par Cumont lui-même nous offrant un tableau différent. D'après la conclusion de Cumont l'un des dadophores devrait tenir toujours un flambeau dressé (Cautès), l'autre un flambeau abaissé (Cautopatès). La représentation respective des deux flambeaux dressés ou abaissés, serait due à une méprise de l'artiste ou du restaurateur (Cumont, ouvr. cit. I, 204, n. 12). En appliquant ces conclusions au groupe de monuments à pedum (Cumont, ouvr. cit. II, Nos 134, 194, 195, 199, 204, 214, 251 g, 253 1; E. Will, Le relief cultuel gréco-romain, Paris 1955, 362, fig. 70), nous devrions en conclure que le pedum apparaît comme attribut de Cautès ou des deux dadophores et jamais uniquement de Caoutopatès, pour lequel il ne pourrait donc représenter un attribut défini.

La thèse de Cumont selon laquelle Cautopatès imite dans sa pose l'Attis funéraire auquel il emprunte le pedum,

doit de ce fait être revue. L'explication du dadophore avec pedum dans une main et flambeau dressé dans l'autre ne pourrait être maintenue si l'on accepte l'opinion qu'il s'agit ici de Cautès et non de Cautopatès.

Pour arriver à une solution nouvelle de ce problème il serait nécessaire en premier lieu d'opérer une révision des explications relatives à la fonction des deux dadophores. Le déchiffrement des noms de Cautès et Cautopatès qui aujourd'hui encore restent énigmatiques, serait particulièrement intéressant à ce sujet. Les tentatives d'explication fournies jusqu'ici et basées uniquement sur l'iconographie ne peuvent être incontestables. Il serait peut-être nécessaire dans cette révision de tenir compte du fait que la légende de Mithra contient aussi l'adoration par les bergers, analogue à celle que nous trouvons dans l'Evangile (Evangile d'après Luc, II, 7 et suiv.). Cette légende est conservée également sur quelques monuments représentant des bœufs paissant auprès de Cautopatès, et qui d'après Cumont lui-même seraient des animaux dédiés au berger phrygien. La représentation du dadophore avec des moutons, du dadophore à pedum et la légende même de la naissance de Mithra montrent la possibilité d'expliquer les dadophores comme bergers adorants et non comme personification de la divinité principale comme on le pensait jusqu'ici.

L'analogie frappante de la pose d'Attis funéraire et des dadophores en certaines représentations ainsi que le fait que l'art antique connaît les représentations de deux figures de jeunes gens en relation avec certaines divinités nous oblige à chercher une source originelle commune, afin d'élucider le problème. Il serait donc nécessaire outre la révision de fonctions des dadophores de compléter nos connaissances très vagues sur l'Attis funéraires.

Quelques mois après que cet article eût été terminée M. Kaj Barr prof. à l'Université de Copenhague a tenu à Belgrade une conférence intitulée: Mithraskult im Iran und im römischen Weltreich. Grâce à ses interprétations étymologiques il arrive à la conclusion que le nom Cautès signifie jeune et Cautopatès protecteur des bergers. Ce résultat étant particulièrement intéressant j'ai prié M. Barr de m'autoriser à le mentionner ici, son étude à ce sujet ne devant paraître que plus tard.

Lj. ZOTOVIĆ-ŽUNKOVIĆ

Sur la partie inférieure du relief étudié ci-dessus se trouve une inscription gravée en caractères grecs. La première partie de l'inscription est nettement lisible. Dans le seconde à cause du manque d'espace les caractères sont plus petits; moins lisibles et en partie, pour ainsi dire, que marqués. Ils montrent par endroits des traits assez clairement visibles, mais plus faiblement taillés qui toutefois ne peuvent être expliqués sûrement comme ligatures.

La première partie de l'inscription montre qu'il s'agit de la mention usitée du nom et du patronyme du

dédicant, ainsi que de la dédicace même. Il serait le plus vraisemblable de proposer la lecture suivante: *καρδένθης τετεσγος ε. δ. d. h. (ἀν)Ε(θηκεν) ου E(πολησεν) Δ(ῶρων), votum redditum ou solutum, εὐχαριστήριον ou E(δεκήν) M(ιθρᾶ) votum susceptum.*

Les traits paléographiques de ce monuments (éléments archaïsant dans les caractères K, A, P) permettent de le placer à la fin du premier ou aux débuts du II-e siècle. Il est certain en tous les cas que ce type de lettres disparaît tout à fait au III-e siècle.

R. ŠALABALIĆ

ТРИ БРОНЗАНЕ СТАТУЕТЕ ИЗ НЕГОТИНСКОГ МУЗЕЈА

Сл. 1. Претстава наоружаног римског војника, можда Mars Ultor, из Душановца — Fig. 1. Représentation d'un guerrier romain, peut être Mars Ultor, de Dušanovac

У збирци Археолошког музеја у Неготину налазе се три бронзане статуете које не претстављају дела високог уметничког квалитета међу налазима ситне римске бронзе, али њихова вредност и значај леже у томе што оне донекле употребљавају општу слику о занатству и духовном животу античких становника са овог дела римског лимеса.

I РИМСКИ РАТНИК, МОЖДА MARS ULTOR.(сл.1.)

У селу Душановцу код Неготина, на имању Јована Чечуловића, нађена је мала бронзана статуeta величине 7 см.

Фигура претставља брадатог средовечног ратника са бујном, кратко потсеченом и коврџастом косом која се на слепоочном делу у крупним увојцима спаја са брадом и са њом заједно уоквирује лице. Израз лица допуњују густи бркови чији се наниже опуштени кра-

јеви додирују са брадом. Барада је у, луку кратко сечена и коврџаста. Дубоко усађене очи још јаче истичу снажне обрвне луке, што целој фигури даје израз крутне озбиљности.

На леђима статуете се налази једно кружно удуబљење пречника око 0.5 см, док је на средини табана пробушена по једна вертикална рупа. Вероватно да су све три рупе служиле као лежишта при аплицирању ове фигуре која је, можда, помоћу отвора на табанима истовремено била причвршћена и за неку хоризонталну основу. И поред те могућности да је статуeta служила као апликација, леђна страна је обрађена веома брижљиво са свим детаљима и тела и одела.

Ратник је одевен у хитон са кратким рукавима који су једини видљиви од целог одела. Хитон је целом дужином покрiven глатким кованим оклопом који сво-

ТРИ БРОНЗАНЕ СТАТУЕТЕ ИЗ НЕГОТИНСКОГ МУЗЕЈА

Сл. 1. Претстава наоружаног римског војника, можда Mars Ultor, из Душановца — Fig. 1. Représentation d'un guerrier romain, peut être Mars Ultor, de Dušanovac

У збирци Археолошког музеја у Неготину налазе се три бронзане статуете које не претстављају дела високог уметничког квалитета међу налазима ситне римске бронзе, али њихова вредност и значај леже у томе што оне донекле употпуњују општу слику о занатству и духовном животу античких становника са овог дела римског лимеса.

И РИМСКИ РАТНИК, МОЖДА MARS ULTOR.(сл.1.)

У селу Душановцу код Неготина, на имању Јована Чечоловића, нађена је мала бронзана статуeta величине 7 см.

Фигура претставља брадатог средовечног ратника са бујном, кратко потсеченом и коврџацом косом која се на слепоочном делу у крупним увојцима спаја са брадом и са њом заједно уоквирује лице. Израз лица допуњују густи бркови чији се наниже опуштени кра-

јеви додирују са брадом. Барада је у, луку кратко сечена и коврџацаста. Дубоко усађене очи још јаче истичу снажне обрвне луке, што целој фигури даје израз крутне озбиљности.

На леђима статуете се налази једно кружно удубљење пречника око 0.5 см, док је на средини табана пробушена по једна вертикална рупа. Вероватно да су све три рупе служиле као лежишта при аплицирању ове фигуре која је, можда, помоћу отвора на табанима истовремено била причвршћена и за неку хоризонталну основу. И поред те могућности да је статуeta служила као апликација, леђна страна је обрађена веома брижљиво са свим детаљима и тела и одела.

Ратник је одевен у хитон са кратким рукавима који су једини видљиви од целог одела. Хитон је целом дужином покривен глатким кованим оклопом који сво-

јом обрадом подражава поједине анатомске детаље торзалног дела. На оклопу, нешто испод струка, постављен је појас (ξόμια) са покретним птеригама (πτέρυγες), које су поређане једна поред друге и у четири реда се степенасто спуштају до колена да би заштитиле доњи стомак, слабински део и бутине. Прва два реда чине кратке птериге које су заобљене на доњем слободном крају, док су друга два реда састављена од дугих птерига са правоугаоним завршецима. Птериге су укraшene на тај начин што је дужином сваке урезана по једна вертикална линија од које полазе косе, паралелно урезане линије, што све заједно потсећа на нерватуру листа. На птеригама предњег дела оклопа овај се орнамент спушта од горњег краја птериге напонке, док на леђним птеригама полази одоздо навише. Четвртаст изрез око врата наглашен је широком пластичном патном, чијом се средином пружа низ ситних убода што уствари означава нитне којима је метални део оклопа причвршћен за кожну поставу¹. Пошто ови убоди нису претствљени на птеригама не види се на који су начин овде спојене металне плочице са кожном поставом.

Преко левог рамена прелази раменица ('Επώμιδες) која је једним крајем учвршћена за предњи део оклопа, а други слободан крај је пребачен на леђа. Тешко је рећи да ли се оваква раменица налази и на десном рамену. Место на коме она треба да буде претстављена покривено је кашем који прелази са десног рамена на леви бок. Средином целог каша изведен је низ убода који, можда, имају исту функцију као и убоди на оковратник оклопа. На левом боку фигуре, обешен о кашу, виси кратак мач (ρυγίο?).

Каџига која покрива главу овог ратника претставља еволутивну форму коринтског шлема. Висока трострука перјаница (Τριλοφίχ) везана је за шлем помоћу лоптастог постолја чији орнамент потсећа на кришке диње. Задњи део перјанице штити кичмени стуб вратног дела и спушта се до доње линије оковратника. Перјаница је на овом делу знатно сужена, скоро вртенаста, није орнаментисана и лучно је извијена да би пратила прелаз између главе, врата и леђа. Испод доње линије шлема, који изгледа мало забачен, проријује коса сложена у крупне увојке. Због детаљне обраде и свог облика шлем делује врло декоративно.

На ногама ове статуете претстављене су кнениде које се горњом ивицом додирују са последњим редом птерига. Укraшene су косим урезаним линијама које се међусобно секу образујући ромбове. На предњој страни кненида овај орнамент је скоро уништен патином.

Десна рука фигуре је савијена у лакту и високо подигнута. Према отвору на шаци се види да је ратник у њој држао дугачко копље. Лева рука је спуштена поред тела и мало одвојена од њега. Због оштећења на унутрашњој страни шаке и због положаја прстију намеће се закључак да је ратник овом руком придржавао штит који је доњим крајем вероватно био ослоњен

¹ Постава од коже или неке вунене тканине је саставни део оклопа, а ставља се да би повећала његову дебљину и да би га спречила да клизи по телу. (Daremberg — Saglio, Dictionnaire, s. v. lorica).

² V. Hoffmiller, Опрема римског војника у прво доба царства, Вјесник Хрватског археолошког друштва н.с. XI, 1910/11, 145—240.

³ На медаљону Гордијана III претстављен је стојећи Mars. F. Gnechi (Medaglioni Romani, 1912, T. 105 sl. 9—10 и T. 106 sl. 1), сматра да се ту не ради о божанству, већ о наоружаном римском војнику.

⁴ Црте лица искључују могућност да се ту ради о неком војсковођи или императору.

⁵ S. Reinach, Répertoire de la statuaire grecque et romaine II, 189—5, 6, 8; 190—9; 793—3, 4, 5, 6, III 57—3; 244—6; IV 108—1,

на хоризонталну подлогу за коју је била причвршћена и цела статуeta.

Према свему напред изложеном тешко је рећи да ли ова статуeta претставља римског легионара или, можда, лик ратничког бога Марса. Не постоје никакви докази који би потврђивали другу претпоставку и који би ову статуetu са сигурношћу издвојили из групе претстава римских ратника. Сви до сада познати споменици ове врсте објављени су као претставе бога Марса, ма да ни тада није било сигурних елемената који би то потврђивали. Целокупна опрема на овој и сличним статустама које су идентификоване као божанство одговара у потпуности опреми римског ратника из доба царства,² тако да је врло тешко повући граничну линију између те две групе претстава³.

Извесни детаљи који допуњују општу слику о најшој статуeti нису довољни да је ближе одреде, али ипак остављају могућност за претпоставку да је уметник малом бронзаном статуетом пре желео да претстави бога Марса него неког обичног ратника — легионара.⁴ Чињеница да је фигура нађена на територији римског лимеса, одакле су нам познати многобројни војни логори и каструми, поткрепљује ову претпоставку.

Међу разноврсним претставама бога Марса постоји само један тип за који поуздано можемо рећи да је оригинална креација римске уметности. Тај оригинални тип претставља брадатог Марса са шлемом и оклопом, чија се десна подигнута рука ослања о дугачко копље, а лева о штит спуштен на тле поред ногу. Овакве претставе су познате под именом „Mars Ultor“ и врло често их срећемо у свим крајевима до којих су допирале римске легије.⁵ Према мишљењу неких аутора⁶ прототип свих ових претстава треба тражити у статуи Марса Ултора која се налазила у храму на Августовом форуму у Риму.

Култ Марса Ултора, установљен од Августа, прихваћен је у свим римским логорима као једна од обавезних легионарских ознака.⁷ Од III в. н. е. Mars Ultor се поставља са другим *dii militares* на олтаре малих легионарских капела.⁸ Победне статуе посвећене овом божанству постају у то време честа, скоро уobičajena појава. У II в. н. е., у славу Трајанових победа подигнут је у Адамклиси у Добруди победнички споменик посвећен Марсу Ултору.⁹

Колико је широко био распрострањен култ овог божанства у крајевима средњег и доњег Дунава доказују, поред осталог, и предмети од бронзаног лима на којима се појављују карактеристичне претставе Марса Ултора. Drexel¹⁰ сматра да су те плочице из II в. н. е., а да потичу из царских радионица оружја у Панонији и Мезии, које су у ово време биле у међусобној вези.

Ако се узме у обзир да је у Трајаново доба јак уплiv Галије у Панонији и Мезии потиснуо ранији италски утицај¹¹ оправдало би се мишљење да је у овим претставама Марса Ултора оличено једно божанство гало-римског пантеона¹².

² 2, 7; 552—4; V 267—1; 511—2. A. Ridder, Les bronzes antiques du Louvre, Paris 1913, № 484, 667, 1043.

³ K. A. Neugebauer, Bonner Jahrbücher, H. 147, Über einen gallorömischen Typus des Mars; Daremberg — Saglio, Dictionnaire s. v. Mars.

⁴ Daremberg-Saglio, Dictionnaire s. v. legio.

⁵ Domaszewski истиче да је у проучавању религије легионара најшто на три божанства која чине основну тријаду римског војничког култа. То су Jupiter, Mars и Quirinus (*ibid.*).

⁶ E. Kornemann, Römische Geschichte die Kaiserzeit, 1954, 241; R. Cagnat et V. Chapot I, Paris 1916, 270 fig. 139.

⁷ Drexel, Strena Buliciana, Römische Paraderüstung, 55—72.

⁸ A. Hekler, Strena Buliciana, Kunst und kultur Pannoniens in ihren Hauptströmungen, 107—118.

⁹ K. A. Neugebauer, op. cit.

Због великог броја тих претстава и чињенице да је култ овог божанства био распрострањен на целој територији римског царства, створена је основа за претпоставку да бронзана статуeta из Душановца претставља, можда, једну од бројних реплика Марса Ултора који је од римских легионара поштован и у областима доњег Дунава.

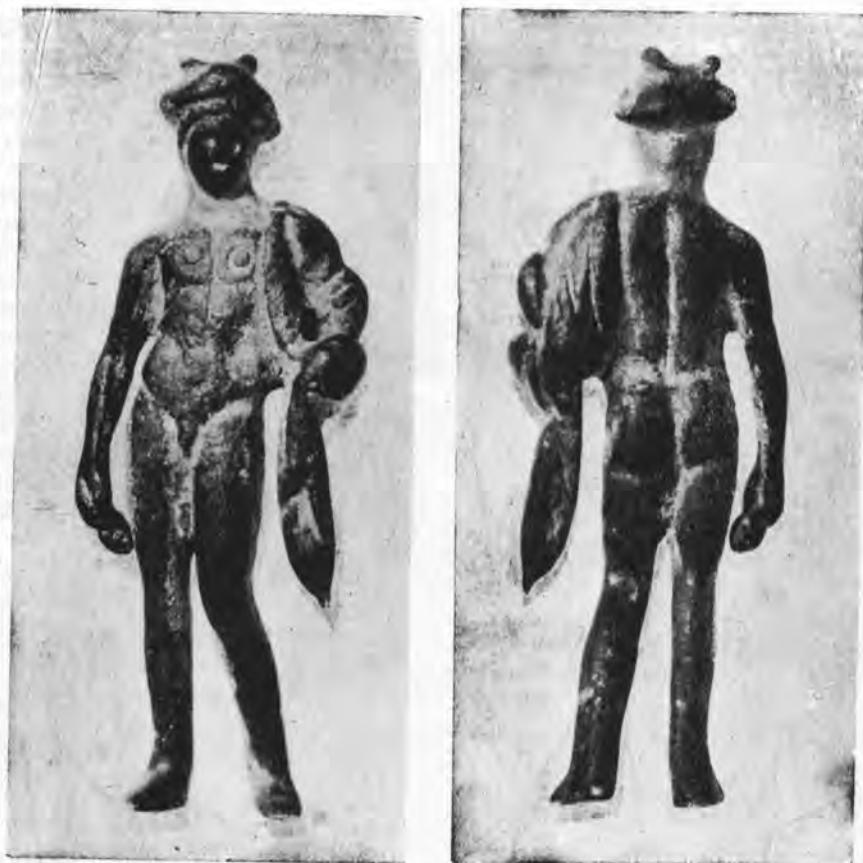
Према обради статуete или неким детаљима на њеној опреми није могуће извршити тачно датовање. Једина могућност за њено приближно датовање заснива се на политичко-исторским догађајима који су везани за ову територију.

Подизање победничке статуе Марсу Ултору у Адамклиси у част Трајанових победа као и Drexel-ово датовање предмета од бронзаног лима са претставама овог божанства, наводе на претпоставку да је култ Марса Ултора нарочито фаворизован у областима Мезије и Дацije у Трајаново време. Према томе, ако бисе прихватило мишљење да ова статуeta претставља Марса Ултора, онда је највероватније да се њено датовање веже за II в. н. е.

II МЕРКУР (сл. 2)

На територији среза Неготин у селу Малајници¹³ нађена је бронзана статуeta величине 8.5 см., превучена слојем зеленкасте племените патине. Статуeta претставља римског бога Меркура који је приказан на сасвим уобичајени начин, са скоро свим потребним атрибутима. Статуeta је врло добро очувана. Недостаје само кадуцеј, чији се положај према местима на којима је био причвршћен може лако да реконструише. Ослонац тела, недовољно пластично изведеног је на десној нози, док је лева лако савијена у колену и мало повучена уназад. Тело је наго. Генитални органи и ингвиналне линије су пластично наглашени, док су груди поред слабе пластике претстављене и по једним урезаним кругом. Преко левог рамена и руке савијене у лакту пребачена је прилично велика хламида чији један део, који обавија шаку, пада са ње слободно наникс и ствара утисак као да је хламида на том месту руком придржана. Испод масе тканине назиру се контуре целе руке, а нарочито мишице и лакта. Због положаја руке лево раме је приметно више од десног. На појединим местима набори хламиде су невешто претстављени косим урезаним линијама. Нешто изнад шаке, у наборима хламиде, налази се отвор кроз који је пролазила дршка кадуцеја. Кадуцеј је својим горњим крајем био ослоњен о мишицу, што доказује оштећење на том делу хламиде. У десној руци спуштеној поред тела Меркур држи кратку кесу. Леђна страна је брижљиво обрађена са наглашеним главним анатомским детаљима. Пластичност хламиде и набори на њој су много вештије изведени на делу који је пребачен преко леђа.

На глави овог божанства претстављен је петасос плитког коничног облика са крилцима.¹⁴ Коса која провире испод доњег обода петасоса пластично је наглашена и дата само у главним контурама без

Сл. 2. Меркур из Малајнице — Fig. 2. Statuette de Mercure de Malajnica

икаквог детаљирања. Детаљи лица су веома упрошћени. Очи су изведене са по једним убодом, уста краћим плитким зарезом, док је нос једва пластичан у односу на лице. Због истицања само основних детаља главе и њихове упрошћене обраде лице нема никакав израз, што у великој мери потенцира примитивну и невешту обраду целе фигуре.

Територијално најближу, а можда и најбољу аналогију за нашу статуetu претставља бронзана фигура из Кладова, коју је Бруншмид погрешно објавио као Хермеса,¹⁵ ма да је очигледно да она претставља римско божанство. Неколико Меркурових претстава овог типа, од којих је једна скоро идентична са Меркуром из Малајнице¹⁶, потичу са територије римског града Дробета¹⁷, данашњи Турн Северин¹⁸.

Већи број ових фигура међусобно веома сличних, чија су налазишта територијално врло блиска, указује на могућност постојања једне локалне радионице у овој области, а самим тим и на чињеницу да је култ римског бога Меркура прихваћен и поштован на овом делу римског лимеса. Ширењу његовог култа свакако да у великој мери доприносе трговци, који су били редовни пратиоци римских војних јединица.

Према општем изгледу Меркурове статуете из Малајнице и њене сличности са напред поменутим аналогним фигурама, несумњиво је да она припада времену римског царског доба, али је ближе датовање за све ове претставе немогуће одредити. Ипак, при постављању питања њихове хронологије треба имати у виду да је Меркуров култ у Риму нарочито фаворизован у

¹³ Према податку из инвентара статуete је нађена у селу Малајници, а према напису у витрини у селу Дупљане.

¹⁴ На левој страни петасоса је плитко површинско оштећење.

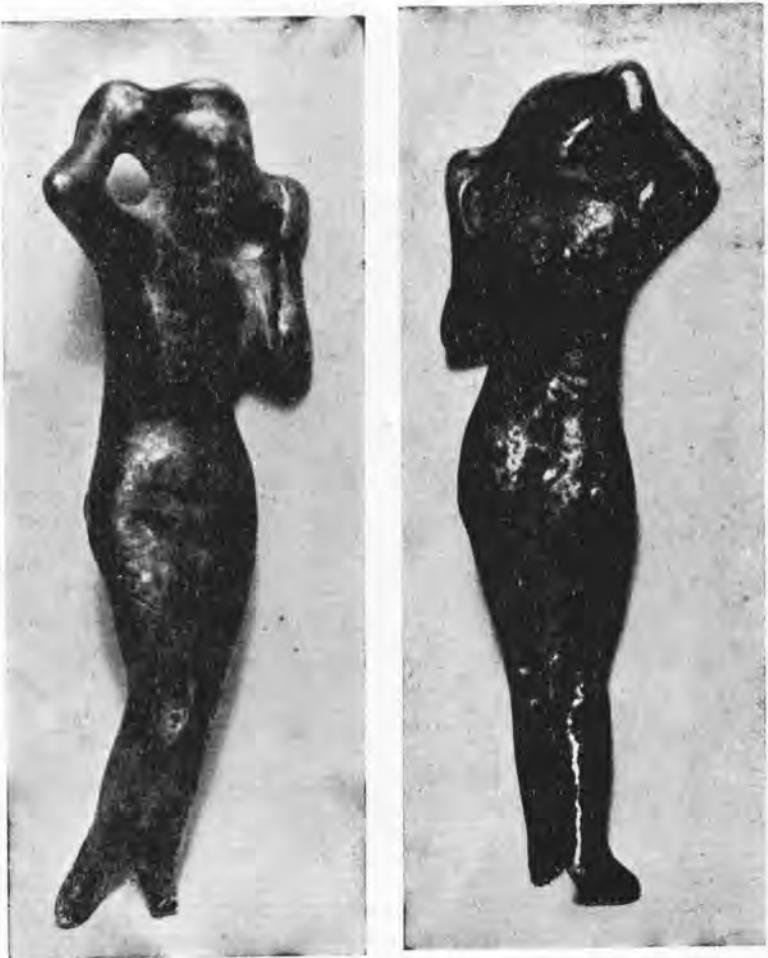
¹⁵ Brunšmid, Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva n.s. XIII, 1913/14, Antikni figuralni bronzani predmeti u Hrvatskom

narodnom muzeju u Zagrebu, 229 N° 29.

¹⁶ A. Bărcăcila, Arhivele Olteniei, 71—73, 1934, Monumeteli religioase ale Drubetei, 23, fig. 32.

¹⁷ U Tab. Peut. се помиње као Drubetis.

¹⁸ Paulys-Wissowa, Real-Encyclopädie s.v. Drobeta.

Сл. 3. Венера из Кладушнице — Fig. 3. Statuette de Vénus de Kladušnica

другој половини I в. н. е., из ког времена потиче већи број Неронових и Домицијанових статуeta које претстављају лик нагог или обученог бога Меркура.¹⁹

III ВЕНЕРА (сл. 3)

У селу Кладушници приликом обраде њиве, поред ситнијих комада римске цигле, нађена је и пуноливена бронзана статуeta Венере. Фигура је превучена слојем mrke племенине патине. Очувана је скоро у потпуности. Недостају само прсти леве ноге и подлога за коју је била причвршћена, док се на носу види плитко површинско оштећење. Висока је 7,5 см. Венера је потпуно нага. Стоји на левој нози, а десна је савијена у колену, приметно повучена уназад и ослоњена о тле само прстима. Глава је незнатно напред погнута а поглед је управљен у даљину. Очи су претстављене узубљењем. Изгледа да су зенице биле изведене цизелирањем, али је то данас због патине једва видљиво. Контуре

лица су наглашene слабом пластиком а уста су изведена плитким зарезом. Претстава косе још јаче истиче сумарност у обради ове статуete. Тешко је рећи да ли је коса на средини раздељена или глатко зачешљана навише. Изгледа да је на потиљку прикупљена и везана у чвор од кога се одвајају два прамена који би према облику фризура падали на рамена да нису рукама придржани. Левом руком Венера придржава један прамен у висини уха, док је други прамен прикупила десном руком скоро до висине потиљка. Ову фризуру прилично нејасног облика допуњује и истовремено украсава дијадема, коју скоро редовно срећемо на Венериним претставама ове врсте.

Тело је моделовано са више пажње која није баш свуда подједнако брижљиво спроведена. Најлепше је моделован део око stomaka и крста. Остали делови тела су мање пластични, понекде скоро равни.

Према начину обраде статуeta припада времену римског царства, а по свом ставу јасно показује да није оригиналан рад једног римског уметника, већ да претставља једну од многоbrojних копија неког хеленистичког узора.²⁰

Међу многоbrojним варијантама Афродитиных претстава чест је тип који приказује нагу богињу у тренутку када уређује своју косу. Тај тип је рађен по узору на Книдску Афродиту али у супротном покрету,²¹ јер док код свих претстава типа кидиске Афродите богиња стоји на десној нози а о леву се само солања, на претставама чијем кругу припада и наша статуeta тежиште тела је на левој нози.

Све претставе овог другог типа обухваћене су под општим надимком „Анадиомене“ који до води овај мотив у директну везу са легендом о богињином рођењу. Тај мотив, врло често копиран у делима IV-ог века, има у Апелесу најбољег претставника из области сликарства, док се Праксител сматра као творац ове претставе у скулптури. Тип који је Праксител увео у хеленистичку уметност и који је често третиран од присталица његове школе, прихваћен касније од Лисипа добија неке мање измене у покретима руку и главе. Те измене које је Лисип увео а које се углавном односе на покрете руку, још више приближују нашу статуetu хеленистичком оригиналу²² и дају право да се њен прототип тражи у делима Пракситела и Лисипа.

За све три статуete са територије среза Неготина карактеристична је типична провинцијска израда, а разлика у обради ових и њима аналогних статуeta са ове територије указује на могућност постојања неколико локалних радионица на том делу римског лимеса.

Љ. ЗОТОВИЋ-ЖУНКОВИЋ

TROIS STATUETES EN BRONZE DU MUSÉE DE NEGOTIN

Sur le territoire de l'arrondissement de Negotin on a découvert trois statuettes, d'exécution provinciale romaine, appartenant à l'époque impériale. Il est difficile de donner une datation plus précise pour cette sorte d'objets.

La première statuette, représentant un guerrier, est peut-être une des nombreuses copies de Mars Ultor, dont le culte fut favorisé surtout à l'époque de Trajan, où fut

¹⁹ Babelon et Blanchet, Catalogue des bronzes antiques de la Bibliothèque nationale, Paris 1895, № 833—838.

²⁰ M. Bieber (The Sculpture of the Hellenistic Age, New York 1955, 98) истиче дегенерацију претставе овог типа Афродите у периоду касног хеленизма, а као потврду за то мишљење наводи статуetu из Дрезденског музеја нађену у Александрији (fig. 390).

érigée sa statue à Adamclissi. La seconde statuette est une représentation ordinaire de Mercure. La statuette de Vénus, bien que d'époque romaine, n'est assurément pas une œuvre originelle d'un sculpteur romain. Elle représente la copie d'un modèle hellénistique dont le prototype devrait être recherché dans les œuvres de Praxitèle et de Lysippe.

Lj. ZOTOVIĆ-ŽUNKOVIĆ

²¹ Ch. Picard, Manuel d'archéologie grecque — La sculpture, Paris 1954, III — 1, 613.

²² На статуи Венере Анадиомене из Ватиканског музеја, положај леве руке је скоро идентичан са положајем исте руке на нашој статуeti (Ch. Picard, Manuele d'histoire de l'art — La sculpture antique, Paris 1926, 184, fig. 78).

ОГРАДА НА СЛИКАМА РАЈА У КАТАКОМБАМА РИМА И РАНОХРИШЋАНСКИМ ГРОБНИЦАМА У ПЕЧУЈУ И НИШУ

У *Byzantinische Zeitschrift* Bd. 47(1954), Heft II, стр. 428—435 приказао је F. W. Deichmann часопис *Spätantike und Byzanz* (*Neue Beiträge zur Kunstgeschichte des I Jahrtausends*, I Halbband—*Forschungen zur Kunstgeschichte und christliche Archaeologie* I, 1), 1952 и у овом раду F. Gerke-a, *Die Wandmalerei der neugefundenen Grabkammer in Pecs (Fünfkirchen) und ihre Stellung in der spätromischen Kunstgeschichte* (S. 115—137). У свом приказу Deichmann се не слаже са Gerke-ом у погледу „ограде раја“, сматрајући да је ограда на slikama раја чисто декоративне природе и „dass diese Dekoration keinen symbolisch-hintergründigen Sinn haben kann...“, „so wird konsequenterweise auch die symbolische Deutung für Pecs gegenstandslos, zumal schon die vermutete Vorstellung unantik wirkt, wo steht den schliesslich in irgendeinem antiken Zeugnis, dass das Paradies ein eingezäunter Garten sei? Und auch G. hat daher auf einen solchen notigen Hinweis verzichten müssen“.

У своме раду Старохришћанска гробница у Нишу (Старинар V—VI) такође сам писао „ограда раја“.

Да ли је Deichmann у праву?

Место које је Бог према Старом завету припремио првим људима за становљавање звало се „врт у Едену“, или „врт Едена“ или кратко „Еден“ (Ис. 51, 3; Јез. 28,13; 31,9). Еден према *Genesius, Häbräisches u. aramäisches Wörterbuch über das A. Test.* има двоструко значење: 1) *Wonne, Lieblichkeit, ἡδονή* 2) Нпр. *der Landschaft in der das Paradies lag.* врт, јеврејски *gân*) (значи управо ограђен, заштићен простор), је био на истоку¹ и обично је зван рај (*Paradies*) према LXX, која је јеврејску реч *gân* превела са *παράδεισος*. Ова пак реч *παράδεισος* према *Spiegel-u, Avesta* I, 293, долази од зендског (мешавина персиског и семитског језика) *pairi — daêza*, што значи *Umtzäunung*, и прешла је у јеврејски језик у облику *pardēs*, (Песма над песмама 4, 13; Проп. 2,5; Нем. 2,8), као ознака богатих уметничких паркова, по свој прилици услед саобраћаја који је Соломон отворио са далеким Истоком. У врту дао је Бог да расте сваковрсно дрвеће

из земље.... (I Мојс. 2,9). Цареви и богаташи имали су сјајне паркове насаде башта (*pardesim* Проп. 2,5; Песма над песмама 4,13; *παράδεισος* Суз. 7) или раскошне вртове, у којима су поред сваковрсног плодовитог дрвећа и мирисног растиња сађене групе дрвећа као у шуми и начињена језера, не само за натапање (Проп. 2,6) него и за купање (Суз. 18). Овакве сјајне вртове први је у Јерусалиму насадио Соломон, који у своме Проповеднику 2,5 каже: „Насадих вртове и паркове (*Paradiese*), посадих у њима сваковрсно плодоносно дрвеће, начиних језера, да из њих заливамо шумовито рашићење дрвећа“. Сви вртови су служили углавном за штетњу и насладу у животу, као и за место покоја умрлима, пошто су у сеновитим местима начињене породичне гробнице ради сахрањивања (II Цар. 21, 18. 26. Јов. 19,41). Пошто Еден значи *Wonne, ἡδονή*, пошто, даље, јеврејска реч *gân* управо значи ограђен, заштићен простор, отуда врт, која се на грчки преводи са *παράδεισος*, а ова опет реч долази од зендског *pairi-daêza*, што значи *Umtzäunung*, ограда, која је реч прешла у јеврејски језик у облику *pardēs* и значи *Umwaltung, παράδεισος, Baumgarten, Park*, то онда није никакво чудо да на претстави раја у облику *Parklandschaft-a* у катакомбама Рима и у гробницама Печуја и Ниша као особиту карактеристику раја имамо ограду у облику *transenna marmorea*, јер у оријенталним језицима и у грчком долазе као синонима: ограда, ограђен простор, врт, рај, а ова језичка синонима су дошла до израза у ликовној уметности у катакомбама Рима и у ранохришћанским гробницама ван Рима.

Само тако се могу протумачити све оне толико наглашене и поновљене ограде на slikama раја у Нишкој гробници, како изнад гробова умрлих, тако и у самим гробовима. На slikama раја у средњевековној српској црквеној уметности рај је увек ограђен.

Према свему реченом, мислим да није Deichmann у праву када приговара Gerke-у што ограде на фрескама раја у Печујској гробници тачно назива „оградом раја“. Према томе овај приговор не може се односити ни на моје писање о Нишкој гробници.²

Л. МИРКОВИЋ

¹ „И посади Господ Бог врт у Едену иа истоку, и онде намести човека којег створи“ (I Мојс. 2,8).

² Употребио сам ова дела: Carl Friedrich Keil, *Handbuch*

der biblischen Archäologie, II Aufl. 1875, 587-8. Исти, Biblischer Kommentar über die Bücher Moses. I Bd. Genesis u. Exodus, JI Aufl. 1886, 46.

DER PARADIESZAUN IN DEN RÖMISCHEN KATAKOMBEN UND DEN FRÜHCHRISTLICHEN GRÜFTEN VON PEČUJ UND NIŠ

In seiner Besprechung Gerkes Arbeit über die Gruft von Pečuj und meines Aufsatzes über die Fresken der neue Gruft von Niš, bezweifelte F. W. Deichmann den symbolischen Sinn des Paradieszaunes in der unteren Zone der Wandmalerei beider Denkmäler. Die von ihm geäusserten Einwände erscheinen mir als überflüssig.

Im Alten Testament wird der den ersten Menschen als Sitz bestimmte Ort als „Garten in Eden“, „Garten Eden“ oder einfach „Eden“ bezeichnet. Eden, nach Genesius, Hebraisches und Aramäisches Wörterbuch über das Alte Testament: 1. Wonne, Lieblichkeit, ἡδονή; 2. z. B. „Die Landschaft in der das Paradies lag“. Da Eden die Bedeutung Wonne, ἡδονή besitzt, und weiter das hebräische gân = Garten, eigentlich „umschlossen“, „geschützt“ bedeutet, daher Garten (griechisch παράδεισος), das betreffende Wort weiterhin vom zendischen pairi daêza Umzäunung herzuleiten ist, welches im hebraischen als

pardes im Sinne „Umwallung“ — παράδεισος „Baumgarten“, „Park“ erscheint, überrascht es nicht, dass bei den Darstellungen des Paradieses als Parklandschaft in den römischen Katakomben und den hier besprochenen Gräften, auch der Zaun als transenna marmorea auftaucht. Dies um so mehr, dass in den orientalen Sprachen und im griechischen als Synonyme noch „Zaun“, „Umzäunung“, „Garten“, „Paradies“ auftauchen, die auch in der bildenden Kunst der Katakomben und der ausserrömischen Gräfte ihren Ausdruck fanden.

Dies bietet die einzige stichhaltige Erklärung für die stark betonten und oft wiederholten Zaundarstellungen der Gruft von Niš, oberhalb der Gräber und in ihrem Inneren. Auch in der mittelalterlichen Kunst Serbiens wird das Paradies immer umzäunt.

L. MIRKOVIĆ

УЗ ПРОБЛЕМ ПРАЗНИХ ТУМУЛА

Празни тумули који се чешће срећу при археолошким ископавањима преисторских и римских локалитета, тумачени су обично као кенотафи.¹ Међутим, не изгледа да су то они увек били. Треба водитирачуну још о једном моменту, на који, колико ми је познато, није била обраћена пажња.

Један хришћански текст из 415 године — Проналазак моштију светога Стевана, Никодима, Гамалиела и његовог сина Хабиба², даје ванредно занимљив податак о једном од разлога настајања тумула.

У тексту прича палестински свештеник Лукијан како му се у три маха јављао у сну Гамалиел, који му је означио место где се налазе мошти светог Стевана Првомученика, поред кога су сахрањени још и Никодим, сам Гамалиел и његов син Хабиб. Уједно је тражио од њега да о овим виђењима обавести јерусалимског архијереја Јована, и да организује вађење њихових моштију из гроба.

Лукијан је испричao епископу Јовану своја три сна, и тражећи дозволу за ископавање ових моштију, он је нагласио да зна где ће управо да копа, пошто му је светитељ рекао да су сви они сахрањени на његовом бившем польском имању са кућом Кафаргамали,

¹ А. Јуришић, Археолошки радови, Саопштења Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе Н.Р. Србије, Т. I, Београд 1956, стр. 131—133, особито стр. 132.

и пошто је он, Лукијан на том имању видео један тумул мањих димензија насут камењем, за који је уверен да се налази над њиховим гробовима.

Међутим уочи ископавања овог тумула, Гамалиел се јавља у сну монаху Мегетиосу и каже му: „Узалуд ћете се трудити да копате тај тумул, ми више нисмо тамо, ми смо сахрањени на другом месту, док су над нама плакали по обичају старих, и док су дизали на томе месту тумул као сведочанство одржаних погребних свечаности у нашу часи“.

Мегетиос је Гамалиел означио и тачније место његових гробова, северније од тумула. Лукијан додаје, да и ако је Мегетиос раније говорио о своме сну, они су ипак прво прекопали тумул и ништа нису у њему нашли. Гробови су се заиста налазили, како је Мегетиос рекао северно, у близини.

По овом тексту, тачно датираном, јасно је, да се још на почетку V века знало, да је по старом обичају тумул дизан и на оном месту где су одржани свечани погребни обреди и цео ритуал жаљења. Сами гробови у том случају налазили су се у непосредној околини.

Мирјана БОРОВИЋ-ЉУБИНКОВИЋ

² F. Cabrol — H. Leclercq, Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de la liturgie. T. V, Paris 1922; чланак H. Leclercq-a под Етијене, 632—647.

CONTRIBUTION AU PROBLEME DES TERTRES FUNERAIRES SANS INHUMATION

Dans son oeuvre: „L'invention des reliques de St Etienne le protomartyre“, Loukianos, prêtre de Jérusalem, décrit en 415 l'invention des ossements: de St Etienne, de Nicodème, de Gamalaïle et de son fils Habib.

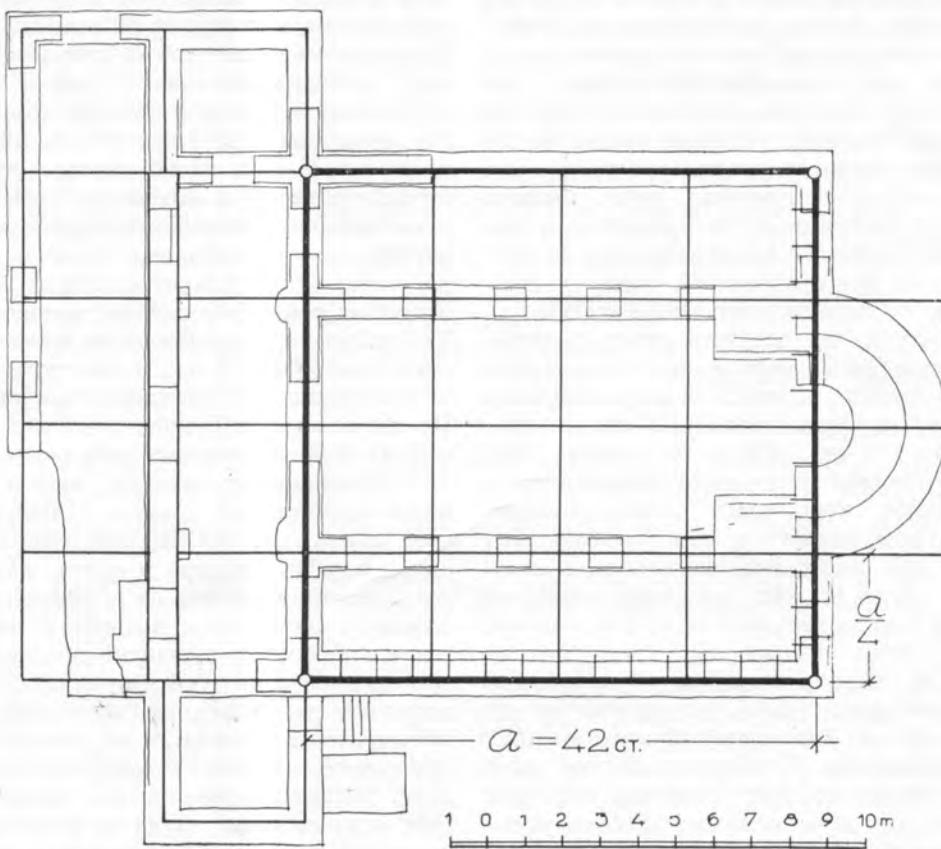
Il dit expressément que près des tombes des saints il existait un tumulus qui fut élevé „à la manière des anciens“, à l'endroit où fut célébré le deuil en leurs honneurs au moments de l'enterrement.

Mirjana ČOROVIĆ-LJUBINKOVIĆ

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ПРОПОРЦИЈА АРХИТЕКТУРЕ У ЦАРИЧИНOM ГРАДУ

Приликом археолошких радова вршених 1957 године откривена је шеста црквена грађевина на Царичином Граду. Интересантан је велики број ових зграда

облике другојачијих основа, које почињу све чешће да се јављају у VI веку. Једно је крстообразна основа у средњем граду, а друго је триконхална основа цркве

Сл. 1. Основа базилике јужно од акропоља — Fig. 1. Plan de la basilique au sud de l'acropole

у односу на релативно мали простор читавог насеља. Сем тога свака од њих поседује издвојене особености свога општег распореда, што показује низ различитих планова. Иако четири од укупно шест грађевина претстављају тробродне базилике, ипак се у општој композицији не слажу. Док, највећа, епископска базилика на акропољу, има тробродну основу са три апсиде и развијеним атријумом, дотле се две базилике средњег града, сличне по пропорцијама и по облику апсиде одликују такође разноликошћу решења. Једна има атријум и крипту под целим наосом, а друга, најскорије откопана, има испред нартекса уместо атријума отворени трем. Базилика у доњем граду, у коме је вероватно била и једина, претставља нешто развијенију основу са трансептом и атријумом. Две грађевине, које се потпуно одвајају од базиликалног типа, показују

ван бедема. Но поред овога разноликости у компоновању интересантно је да је начин пројектовања ових грађевина заснован углавном на истом принципу.¹ Комбинацијама аритметичких односа и геометричких фигура долазило се до развијања њихових планова. У основама које су једино очуване и које дају само хоризонтални пресек зграда, запажамо употребу најједноставнијих бројних величина укључених у најосновније геометриске ликове међу којима се истиче квадрат у свима случајевима, сем код базилике у доњем граду.

Новооткривена базилика се налази јужно од акропоља и претставља трећу грађевину те врсте у средњем

¹ Н. Петровић, Пропорције и мере основе црквених грађевина на Царичином Граду, Старијар VII—VIII, Београд 1956—1957, стр. 165

граду. Својом архитектонском поставком она даје још један прилог решавању начина пројектовања тадашњих грађевина. Истовремено потврђује да је квадрат постојао као један од основних геометричких облика, који је послужио за размеравање објекта, и на бази којег су пројектоване четири од пет раније откопаних цркава.

Основни квадрат који одређује величину главног дела цркве поклапа се са осовинама зидова наоса. У раније откопаним објектима оне врсте, осовине подужних зидова су се по линијама квадрата, док се код попречних то слагање поклапало са унутрашњим ивицама. Прелажење осовине западног зида наоса преко линије квадрата правдамо тиме, што исти зид има пиластре са обе стране, док у случају источног зида не постоји сигурно образложење. Може евентуално да се схвати као извесна грешка у извођењу плана, или пак као неко отступање од евентуално прописаних правила. Мере квадрата иначе потпуно одговарају начину одређивања примењеном и на осталим грађевинама. Стране су одмерене умноженом дужином величине од три стопе. Овде је та мера употребљена 14 пута те је укупна дужина стране 42 стопе. Ако за стопу узмемо величину од 31,53 см. која се погодно уклапала у основе раније откопаних објеката², добијамо за дужину стране 13,24 м., док је на терену 13,48 м. у једном и 13,44 м. у другом правцу. Ова не мала разлика у мерама могла би се оправдати тиме да су тадањи градитељи употребљавали релативно кратке мерне инструменте, чије је често преношење и довело до грешака³. То потврђује и чињеница да је толико отступање примењено само на овој великој димензији. С друге стране 42 стопе су произвед од 7 пута по 6 стопа у коме фигурира симболични број 7. Ако страну тог основног квадрата поделимо на четири дела добијамо меру за све остале делове грађевине. Тако је ширина нартекса, полазећи од осовине источног зида, одређена четвртином стране квадрата = 10,5 стопа = 331 см., док је на терену 338,5 см. Иста мера одређује унутрашњу ивицу западног зида нартекса, што је овде скоро увек случај приликом завршавања зграде пред атријумом. Но овој базилици са западне стране није додат атријум већ само ексонартекс у облику трема, судећи по слабо очуваним остатцима стубаца на темељу западног зида. Трем добија такође ширину четвртине квадрата 10,5 стопа, што је на терену 332,5 см. Иста дужина одређује крајњу тачку спољне ивице полуокружне апсиде која је од центра удаљена за 340 см. (без сокла). Дужина од 10,5 стопа једнака је дужини од 7 лаката, те је тако опет број 7 укључен у одређивање стране квадрата у мрежу. Мањо отступање од ове мере изведен је само у северном и јужном краку нартекса. Но и то је урађено само због тога да би ти делови добили облик квадрата. Мера је увећана само за половину зида, те се сада осовине зидова поклапају са странама квадрата, а све се опет укласа у општу мрежу. Бродови су у односу 1:2:1. Средњи брод је широк 7 пута по 3 = 21 стопа = 662 см., а на терену је 665 см. Често понављање броја 7, нарочито у одређивању главних димензија доказује још једном велики значај који је придаван овом, како у античкој тако и у хришћанској религији, посвећеном броју. Бродови су одвојени са по четири зидана ступца, који су постављени на осовинском размаку од 7,5 стопа, или 5 лаката = 236 см., на терену је 240 см. Опажа се да се ступци односе према међу-

просторима као 1:2; ступци су широки 2,5 стопе, а међупростори 5 стопа. Распоред стубаца у правцу исток-запад не зависи од основне геометриске поделе већ је одређен извесним бројем стопа. Интересантно је да је исти случај и са постављањем стубова у осталим црквама на Царичином Граду. Можда треба узети у обзир чињеницу да је, по свему судећи, важнији био одређен број стубова и међупростора, него њихово повезивање са општим постављањем пројекта. Томе у прилог иде готово редовна појава 4 или 6 стубова у овдашњим црквеним грађевинама.

Како по распореду, димензијама и обради, тако и по систему усвојеном за начин пројектовања, можемо закључити да је ова грађевина претстављала једну од скромнијих цркава на овом локалитету. Та једноставност потиче уствари од веома упрошћеног метода којим су одређени облици зграде. Пројекат се развија само по једној квадратној мрежи без укључивања других геометричких фигура или компликованих аритметичких односа. Тиме се она одликује и од осталих цркава Царичиног Града. Овако примењена квадратна мрежа само је доказ о тежњи ка што једноставнијем решавању и можда потпуном одбацивању сложених метода. Квадрати као геометриска слика објашњавају уствари само аритметички однос 1:1, 2, 3, 4 итд., који претставља најпогодније и почетно композиционо слагање. Сем тога даје у најлакшим потезима остварење плана на терену. У овом случају дужине страна основног дела цркве, тј. наоса са нартексом, стоје у односу 4:5. Таквим начином су добивени правоугаоници, чије пропорције дају рационални бројеви, а који се називају статичким правоугаоницима, за разлику од динамичких, који су одређени ирационалним бројевима⁴. То одабирање простих односа којима је било олакшано остварење пројекта као и приступачније схватање хармоније приписује се нарочито грчким архитектима⁵. Но зна се да су и Египћани волели једноставне односе и да их је преко античког доба прихватио и средњи век.

Наклоност ка квадрату, који је близак најсавршенијем геометриском лицу, води порекло из старог људског схватања света⁶. Разматрајући у оквиру хармоније однос између квадрата и круга, Macody Lund у делу *Ad Quadratum*, истиче да је природно да у старој симболичној филозофији квадрат и његов израз у простору куб постају савршене претставе површине, док круг и глобус претстављају свемир. С тим у вези он подвлачи да је квадрат симболични израз, који је геометрија дала земљи, а да је круг симбол неба. Круг је усавршен квадрат, а квадрат је општећен или умањен круг. Полазећи даље ка испитивању цркава средњег века исти се писац труди да докаже њихово конструисање *ad quadratum*. Сматрајући да се то евентуално може правдати потребом сводног система, он истиче да је тај принцип наслеђен из антике, доказујући га на неким незасведеним грађевинама.

Проучавајући пропорције и међусобне односе у архитектури потребно је ипак највише се ослонити на прописе, које су записали стари градитељи. Витрувије сматра да ако је природа људско тело створила тако да поједини делови стоје у пропорцији са целином, онда с разлогом то треба провести и код грађевина. Поред тога што истиче да се поред круга на људском телу добија и слика квадрата, подвлачи да су све основне мере при грађењу делови тела (стопа, лакат, палац)⁷. У прописима које даје за подизање црквених

² Ibid.
³ M. Ghyka, Geometrical composition and Design, London 1952, 6.

⁴ F. Benoit, L'Architecture-Antiquité, Paris 1911, 330.

⁵ Fr. Macody Lund, Ad Quadratum, Paris 1922, 8.

⁶ Vitruvije, O arhitekturi III, 1, Sarajevo 1951, 62.

грађевина, па и јавних објеката профаног карактера, приметна је улога квадрата, како у развијању основа, тако и у вертикалном пресеку.

Извесно је да су стари градитељи познавали одређен број једноставних шема на основу којих су развијали своје пројекте. Но утврђено је и то да су тек доцније математичари открили својства, која су била садржана у њиховом аритметичком или геометриском изразу. Постоји једна пропорција, која је већ у првим пројектима привукла пажњу архитеката и теоретичара. То су уствари прости односи 1:2, 2:3, 3:5, 5:8 итд. од, којих смо неке приметили и на осталим црквеним грађевинама Царичиног Града. И ако су их примењивали стари пројектанти вероватно нису увек знали да они садрже у себи својства односа златног пресека, а свакако нису претпостављали да припадају Фибоначијевом низу непрекидне поделе⁸. Са правом се пита један научник, који је радио на тим проблемима: „Да ли су архитекти антике, средњег века и Ренесанса хтели укључити у линије, површине и запремине својих споменика комплексне математичке комбинације? Да ли су они познавали све утанчаности геометричких или хармоничних пропорција, сва својства пентагона или броја φ? Не убацујемо ли ми у грађевине прошлости знања која нису поседовали њихови аутори?“.⁹ Извесну уздржљивост у том погледу опажамо и међу првим радовима који су разматрали питање одређених пропорција на нашим споменицима.¹⁰

Овако једноставно прилагођење пројекту цркава на Царичином Граду могло би се објаснити и квалитетом

и образованошћу кадра који је руководио градилиштима. У овако далекој провинцији византиског царства не можемо очекивати високо школоване архитекте. Изгледа да се у већини случајева треба ослонити на обичне мајсторе чијем је техничком образовању најбоље одговарао овакав начин комбинације аритметичког односа и геометриске конструкције. Утврђено је да се и у крајевима близним центру византиске управе обично бирао један мајstor, који је на градилишту узимао титулу протомајстора и организовао групу мајстора, који су заједно радили на једној грађевини почевши од копања темеља до радова на крову¹¹. Специјална подела рада није постојала међу њима, као што је то био случај у римском царству, и сваки је радник имао пред собом отворено поље рада. После пада западног римског царства одбачени су многи закони који су се односили и на грађевинске раднике, а Јустинијанов кодекс је потврдио нарочито оне који су давали имунитет или привилегије¹². Поред ове слободе у извођењу радова мајстори византиске архитектуре, специјално Јустинијановог доба, имали су пред собом велики избор типова зграда и њихових конструкција¹³. Та плодност достигнута у VI веку довешће до применењивања свих решења одједном, као што је то ето случај и на Царичином Граду. Резултати добијени анализом њихових дела говоре о начину и систему пројектовања који су стари мајстори прихватили да би остварили своју замисао у оквиру хармоничних односа.

Невенка ПЕТРОВИЋ

⁸ L. Hautecoeur, Les proportions mathématique et l'architecture, Gazette des beaux-arts, 1937, 263.

⁹ Ibid.

¹⁰ Ђ. Бошковић, Манастир Дечани I, Београд 1941, 136.

¹¹ A. Choisy, L'art de bâtir chez les Byzantins, Paris 1882, 173.

¹² Ibid. 177

¹³ Ch. Diehl, L'art chretien primitif et l'art byzantin, Paris et Bruxelles, 1928, 23.

CONTRIBUTION A L'ETUDE DES PROPORTIONS DANS L'ARCHITECTURE DE CARIĆIN GRAD

Les recherches effectuées jusqu'ici à Carićin Grad ont démontré que les différentes formes de plan des églises de cette localité sont basées plus ou moins sur les mêmes principes de projets architecturaux. Dans le plan de la basilique fouillée en 1957 on remarque outre le carré principal fixant les proportions de la partie fondamentale de l'église, un réseau de carrés, sur lequel se développe le plan entier de l'édifice. Les dimensions du carré principal comportent $7 \times 6 = 42$ pieds. Le quart de ce carré est égal à la largeur du narthex et du portique le précédent, ainsi qu'à la limite extérieure de l'abside. Les nefs correspondent à la relation 1 : 2 : 1 de sorte que la nef centrale comporte 7×3 pieds, tandis que la disposition des piliers ne dépend pas de la subdivision géométrique fondamentale et se détermine par un certain nombre de pieds. Ceci a été remarqué aussi dans les autres basiliques de cette localité, le nombre de piliers, quatre ou six en ce cas, semblant dicter leur disposition. Le plan, les dimensions et l'exécution ainsi que le caractère simple du projet, prouvent qu'il s'agit d'une des églises plus modestes de Carićin Grad.

Le carré comme figure géométrique, n'explique de fait que la relation 1 : 1, 2, 3, 4, qui offre les meilleures possibilités d'une composition coordonnée et fournit les

moyens les plus faciles de réalisation du plan sur le terrain. La préférence pour le carré, proche de la figure géométrique la plus parfaite, tire son origine des conceptions anciennes de l'humanité. En étudiant du point de vue de l'harmonie la relation entre le carré et le cercle, Macody Lund dans son oeuvre „Ad Quadratum“ souligne qu'il est naturel que dans l'ancienne philosophie symbolique le carré et le cube, comme son expression dans l'espace, deviennent les représentations parfaites de la superficie, tandis que le cercle et le globe représentent l'univers. Il est certain que les anciens constructeurs connaissaient un certain nombre de schéma auxquels ils adaptaient leurs projets. Il est toutefois vraisemblable qu'on doive chercher ici des solutions plus simples et qu'il soit nécessaire de considérer avec certaines réserves les combinaisons compliquées arythmétiques et géométriques, que les théoriciens s'efforcèrent plus tard d'y discerner. Cette façon simple de projeter les édifices de Carićin Grad est probablement impliquée par les connaissances des constructeurs mêmes qui dans cette province de l'empire byzantin exécutaient les travaux. L'analyse de leurs œuvres a donné certains résultats qui contribueront probablement à une solution plus exacte du problème de la réalisation de leur conception.

Nevenka PETROVIĆ

ЈЕДНА КТИТОРКА БЕЛЕ ЦРКВЕ КАРАНСКЕ

Године 1875, приликом обиласка цркава и манастира у Југозападној Србији, Валтровић је забележио да је у цркви у Карану, изнад северних врата, видео део једног натписа. Тај део је гласио: „раба божија Јозана монаха“. Доста слободно, Валтровић је тога монаха сматрао родоначелником жичке сликарске школе¹. Доцније, приликом поправака у цркви, тај натпис је замалтерисан, тако да после Првог светског рата није могао да се види².

Године 1957 чишћен је живопис у Карану, па је понегде, дуж доњих ивица фресака, скинут малтер који их је покривао. Тако је скинут малтер и са оног бојеног дела који се налази између северних врата (та врата, као што се зна, нису првобитна, него су пробијена доцније) и прозора изнад њих. На томе месту нађен је онај остатак натписа који је Валтровић пре више од осамдесет година прочитao и забележио. Могу

1957 примећен још један, дотле незапажен, портрет. Наиме, у току чишћења фресака од дуго нагомилаване чаји, очишћена је и позната Богородица Тројеручица³, у јужним вратима зиданог иконостаса, а такође и широка трaka орнамента који иде по унутрашњој страни врата, лево и десно од Богородице и у своду изнад ње. Сасвим при дну левог дела орнамента постала је видљива једна насликанана клечећа женска фигура. Одигнута је око 20 см од земље, а висока је, од колена па до врха темена, око 50 см. Фигура је везана уз орнаменат, малог је формата, и пошто се налази врло ниско при земљи, тешко је уочљива и сада, а раније је, док се налазила под слојем чаји од свећа које су паљене пред Богородицом Тројеручицом, била сасвим невидљива. Та жена одевена је у тамно-плаву, скоро црну хаљину, на глави има мараму, или је то можда саставни део хаљине, која је оставила непокривено само женино лице. То лице сликано је портретски, то јест на светло-окерастој основи направљен је цртеж, а истакнута места осветљена су белим. Оно је пуно карактера: старажко, издужено, са доста истуреном брадом, кукастим носем и косо обореним очима. Цела фигура и лице сликаны су у три четврти, а руке су јој пружене према Богородици, у молитвеном гесту, на исти начин као и руке човека насликаног иза портрета презвитера Георгија Медоша.

Дакле, у Белој цркви у Карану, поред владарских портрета, поред властелинских портрета и слика двојице свештеника, постоји још портрет једне старе жене, а постојао је још један, портрет јеромонаха Јована. Судећи по словима натписа крај уништене фигуре, као и по технички сликања и једне и друге фреске, ја мислим да су и један и други портрет савремени осталом сликарству Карана, које је датирано у почетак четрдесетих година Четрнаестог века (1332—1337)⁴.

Тешко је рећи ко су ове две личности и због чега су насликане у цркви. Историја каранске цркве врло је оскудна, и других докумената, ван саме цркве, скоро нема.

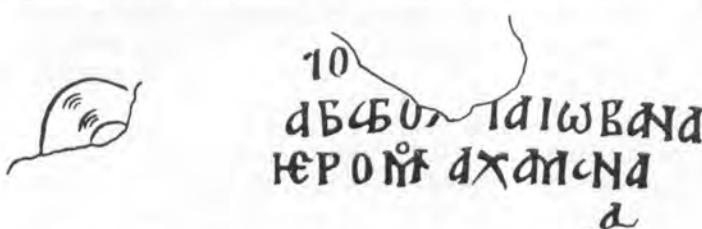
Ако бисмо узели да је јеромонах Јован, заједно са двојицом свештеника, насликаних у олтару, сликар⁵, онда би се то име могло довести у везу са сликаром Јованом, који је, десетак година раније (1321—1324) сликао фреске у цркви св. Димитрија у Пећи. Међутим сликарство у тој пећкој цркви толико се разликује од каранског, да ни у којем случају не може да буде дело истог аутора.

¹ Гласник СКА 46, стр. 252 (М. Валтровић: Говор на отварању четвртог излога снимака архитектоних, живописних и скулптурних).

² М. Кашанин: Бела црква каранска, Старијар, Трећа серија, књ. IV, 1926—1927, стр. 139.

³ М. Кашанин, нав. дело, стр. 128.

⁴ М. Кашанин, нав. дело, стр. 133 и 139.

Сл. 1. Натпис са именом јеромонаха Јована и остатком његовог портрета — Fig. 1. Inscription portant le nom de hiéromoine Jovan, avec les restes de son portrait

да се прочитају речи „...раба Божија Јована јеромонаха...“ а очito је да је испред њих и иза њих било још текста који је данас уништен. Међутим, што је веома интересантно, испред тога натписа види се остатак једне сликане главе, уствари само део косе и чела. Очевидно је, дакле, да је ту била насликанана једна фигура (цела или допојасна), која је уништена приликом накнадног пробијања северних врата, или је можда она била пропала и пре тога, као и цео живопис уоколо цркве у висини од око 1—1,5 метар изнад пода. Та фигура вероватно је претстављала јеромонаха Јована који се помиње у натпису. Сликано је у величини много мањој од природне, и одговарала је, судећи по остатку главе и удаљености од пода, величини детета насликаног на ктиторској композицији са жупаном Брајаном на челу.

Осим овога, скоро у целини уништеног портрета и сигнатуре поред њега, у каранској цркви је године

⁵ Зора Симић, Иконостас Беле цркве каранске и Каранска Богородица Тројеручица, Старијар, Трећа серија, књ. VII, 1932, стр. 15—35.

Сл. 2. Богородица Тројеручица и непозната монахиња — ктиторка — Fig. 2. La Vierge Trichéira et la religieuse inconnue — donatrice

Занимљивије је, међутим, присуство оне женске фигуре пред Богородицом Тројеручицом.

Фигуре сликане у проскинези пред Богородицом, врло се ретко сусрећу у нашем сликарству. Код нас се, изгледа, на фрескама није сачувао ни један пример пре овог, каранског. У Студеници је, у Богородичној цркви, половином Шеснаестог века, насликана монахиња Ана, Немањина жена, у врло сличном, клечећем ставу, пред Богородицом. Да ли је она била насликана ту и раније, почетком XIII века, не знамо. Ако јесте,

онда је она могла послужити за углед каранском сликару. У монументалној византиској уметности постоји једна слична композиција у Метрорани, у Палерму, из XII века. Слично као наша каранска слика, урађена је у мозаику и та композиција, га којој Ђорђе Антиохиски, адмирал, клечи пред Богородицом⁶.

На мозаику унутрашњег нартекса Кахије цамије у Цариграду, спочетка XIV века, претстављена је пред Богородицом једна мушка, а пред Христом једна женска фигура, у клечећем ставу, вероватно Исаак Комитес и Марија, кћерка Михаила VIII Палеолога⁷.

Фигуре у клечећем ставу пред Богородицом, сачуване су и на неким иконама. Најстарија би била Богородица са ктиторима, на реликвијају Томе Прелубовића, у Куенки, из друге половине XV века⁸. Има, код нас, и једна млађа икона Богородице у Крушедолу, са дародавцем игуманом Јоакимом, из XVI или XVII века⁹.

На неким другим византиским зидним сликама и иконама сусреће се слична композиција. На њима пак није Богородица централна фигура, него Христос или неки други светитељ. На пример, у Св. Софији у Цариграду, насликан је, крајем IX или почетком X века цар Лав VI, пред Христом¹⁰. Пред Христом је насликан и велики логотет Теодор Метохит, у Кахијија-џамији, почетком XIV века¹¹. Има и у студеничкој припрати, слика ној у првој половини XIII века, једна клечећа фигура пред Немањом¹². Слична је и икона Краља Милутина у Ватикану¹³, Краља Дечанског у Барију¹⁴, затим икона св. Февроније у Грачаници, на којој је, пред светитељком, у клечећем ставу насликан митрополит Виктор, године 1608¹⁵, затим икона Христа, са ктитором монахом Неофитом, из XVIII века, у старој сарајевској цркви¹⁶.

Сачуване фреске, мозаици и иконе увек су у вези са ктиторством сликаних личности. На основу тога може се закључити да и фигура старије жене, у молитвеном ставу пред Богородицом Тројеручицом у Карану, претставља ктиторку. На који начин је та жена задужила цркву, може да се претпоставља. Највероватније је да је имала материјалног удела у њеном подизању. Ако су ретке иконе Богородице Тројеручице биле веома поштоване и сматране чудотворним¹⁷, онда је врло могуће да је и ова насликана жена веровала да је била помогнута, у некој опасности или болести, од једне такве иконе која се налазила у њеном дому или у некој блиској цркви; па је, у знак захвалности Богородици Тројеручици са иконе, дала прилог приликом подизања или сликања цркве, са захтевом да се њен лик наслика подно Богородичних ногу. Према одећи коју носи, та жена могла би бити монахиња. Можда се налазила и у неком сродству са породицом ктитора Брајана, или са јеромонахом Јованом, или са двојицом свештеника у олтару.

Очигледно другостепено ктиторство те жене наводи на могућност да су и остale три личности — јеромонах Јован, презвитер Георгије Медош и његов друг — могле да буду приложници и да су насликаны на њима одговарајућим mestima. Њихово приложништво

века у ризници манастира Студенице, Старинар, Трећа серија, књ. VIII—XIX, 1933—1934, стр. 346.

¹³ Ђ. Бошковић, Икона Дечанског у Барију, Старинар, Трећа серија, 1927, књ. XII, стр. 54—58.

¹⁴ Нав. дело, стр. 54—58.

¹⁵ Р. Љубинковић, Две грачаничке иконе са портретима митрополита Никанора и митрополита Виктора, Старинар. н.с., књ. V—VI, 1954—55, стр. 129—137.

¹⁶ Л. Мирковић, Старине старе цркве у Сарајеву, Споменик СКА LXXXIII, 1936, стр. 2.

¹⁷ З. Симић, нав. дело, стр. 31, 32, 35.

⁶ Ch. Diehl: Manuel d'art byzantine, Paris, 1910, стр. 518.
⁷ P. Underwood, Dumbarton Oaks Papers 12 (1958) 286—287, fig. 18.

⁸ G. Ostrogorsky u. Ph. Schweinfurth, Das Reliquiar der Despoten von Epirus, Sem. Kondakovianum, IV, Praha 1931, стр. 165—172.

⁹ М. Кашанин, Српска уметност у Војводини до велике сеобе, Војводина I, Нови Сад, 1939, стр. 448.

¹⁰ A. Grabar, La peinture byzantine, Женева 1953, стр. 97.

¹¹ Ch. Diehl, нав. дело, стр. 738, 739.

¹² С. Смирнов и Ђ. Бошковић, Необјављене фреске XIII

могло је да буде материјалног, новчаног карактера, не искључујући могућност ни уметничког, односно грађитељског и сликарског доприноса. Не мора се узети као необична појава да свештеник и монаси на неки начин материјално помажу свога властелина у градњи његове задужбине. С тим у вези могла би се истаћи и врло занимљива чињеница да се у каранској цркви, први пут у нашем историском сликарству, поред владарских ликова и ликова високих црквених достојанственика, појављују и личности низега рода, и то не плашљиво, него чак наметљиво. Каран одједанпут доноси десет невладарских портрета. После Карана има их скоро свака црква. Свакако та, да је назовемо демократизација у уметности, значи нешто и у државним и у црквеним односима.

★

Из изложеног би се могли извући ови моменти:

— Могла би се, најпре, реконструисати оваква ситуација о ктиторству: главни ктитор каранске цркве је жупан Брајан, са својом породицом. Али уз њега, у подизању или украсавању цркве, учествују још неколике личности; међу њима и једна жена, која се јавља као самосталан приложник. Сви они могу да буду, међусобно, сродници, али и не морају.

— Наша велика збирка средњевековних портрета обогаћена је још једним, портретом жене пред Каранском Богородицом Тројеручицом. У своје доба, у XIV веку, та клечећа женска фигура заједно са Богородицом Тројеручицом, значила је иконографску новост у нашем зидном сликарству. Због тога она и данас изискује изузетну пажњу.

— Најзад, досад смо веровали да су на нашем средњевековном историском портрету све жене углавном младе и лепе. Ова, каранска, није ни млада ни лепа, па чини изузетак. И ја мислим да и због тога, због извесног реализма на који је сликан, овај карански пор-

Сл. 3. Портре ктиторке пред Богородицом Тројеручицом —
Fig. 3. Portrait de la donatrice devant la Vierge Trichéira

трет жене претставља значајан документ за наше средњевековно сликарство.

Светислав МАНДИЋ

UNE DONATRICE DE BELA CRKVA DE KARAN

Au cours de la restauration des fresques de Bela Crkva, en été 1957, on remarqua à la base de l'ornement encadrant la figure de la Vierge Trichéira une figure féminine représentant probablement une religieuse en prière devant la Vierge. Dans la partie nord du naos on a mis à jour une inscription jusqu'ici couverte de mortier portant le nom du hiéromoine Jovan, ainsi que la représentation d'une partie de la tête de cet ecclésiaste, figuré devant l'inscription. Ceci prouve, qu'outre les dix portraits de personnages historiques, contemporains à la peinture de Karan appartenant à la quatrième décennie du XIV-e siècle (deux portraits de souverains, six portraits de féodaux et deux portraits d'ecclésiastiques) il existait encore ici le portrait du hiéromoïne Jovan, persque entièrement détruit, et celui d'une religieuse, qui, lui est bien conservé.

L'auteur souligne la rareté de cette composition où devant la Vierge se trouve une figure en adoration. La composition de Karan est antérieure à celle bien connue du reliquaire de Toma Preljubović, appartenant à la seconde moitié du XIV-e siècle. On peut en conclure que les nouveaux personnages ecclésiastiques démontrent que Brajan n'était pas l'unique fondateur de Karan. Les dignitaires ecclésiastiques figurés (le presbytre Georgije Medoš et son compagnon), ainsi que l'hiéromoïne Jovan et la religieuse inconnue, ont également pris part à la construction de l'église. Il est possible, mais non certain, qu'il s'agisse des parents de Brajan.

Svetislav MANDIĆ

ПРАИСТОРИСКО НАСЕЉЕ КОД ДОБАНОВАЦА И ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ БАДЕНСКЕ ГРУПЕ У ВОЈВОДИНИ

Праисториско насеље код Добановаца је једно из низа војвођанских локалитета са керамиком баденске културне групе на коме нису вршена обимнија систематска ископавања, али са кога је у току више година, од када се за њега зна, прикупљено доста материјала¹. Кроз ове бројне налазе и нарочито преко оних до којих се дошло заштитним ископавањем², могуће је да се у извесној мери сагледа основни карактер носиоца ове културне групе у Подунављу и њихов однос према сувременим групама. Недостатак стратиграфских података за случајне налазе олакшава околност да је баденски локалитет „Циглан“ код Добановаца једносложно насеље са једним хоризонтом становиња и културним слојем дебљине између 0,60 и 0,80 м. Цигларским радовима насеље је добрим делом уништено тако да је остао релативно неоштећен само његов северозападни део. У профилу иловишта пре почетка заштитних ископавања априла 1954 године могло је да се фиксира неколико мањих и већих ѡама од којих је најизразитија била она у северном углу иловишта (источни део истуреног блока) са остацима лепа и пепела око ње. Тежиште заштитног ископавања било је сконцентрисано на овај, најугроженији део локалитета где је већ профил пружао индиције богатог налазишта. Неколико месеци после овог заштитног ископавања, због продужетка цигларских радова Музеј у Земуну организовао је другу кампању на угроженом делу локалитета. У току ових радова отворено је неколико мањих сонди уз северни и северо-источни део иловишта. На основу материјала до кога се дошло овим краткотрајним радовима може се одмах рећи да насеље целим својим културним слојем припада баденској културној групи, без мешања са материјalom других група. Посматрајући локалитет из овог аспекта, насеље у Добановцима добија посебан значај за испитивање баденске културне групе чија изолована егзистенција у оквиру једног насеља претставља реткост, не само код нас у Војводини, већ и на ширем подручју које је она захватила.

По свом положају локалитет „Циглан“ код Добановаца је типичан за баденска насеља. Налази се у равници на нешто уздигнутом платоу крај кога данас

протиче каналисан поток чији се изворишни део налази у огранцима Фрушке Горе. У време живота баденских становника платоа, поток је био несумњиво знатно већи и играо је важну улогу у њиховом привредном животу и целокупној економици. Сем тога, долина потока могла је да служи као важна саобраћајница и преко ње је могло да се брзо и лако доспе до богатог залеђа, какво је за праисториског становника „подунавског леса“ била Фрушка Гора. И остала насеља баденске групе у Војводини (а и у Мађарској) имала су сличан, понекад идентичан положај нашем насељу у Добановцима. Она су подизана на речним терасама и лесним платоима поред Дунава, Тисе и нарочито Тамиша где су у новије време откријена бројна мада краткотрајна насеља.³ Речне долине у којима су подизана насеља, сем везе са залеђем из кога су добијала сировине за оруђа и оружја, одиграле су важну улогу касније при померању и пенетрацији баденске групе из једних крајева у друге. Ван речних долина насеља су само изузетно подизана и то вероватно тек пред крај живота ове културне групе, када су њени носиоци морали, пред носиоцима других култура да се повуку у забаченије пределе. Дужине пomenutih река крај којих су углавном подизана баденска насеља омогућиле су да баденска група направи овако велики пут као што је српско Подунавље — Чехословачка. При преношењу утицаја и померању носиоца баденске групе највећу улогу је одиграо несумњиво Дунав који пресеца Панонску низију и повезује pointске са средњевропским областима.

Заштитним ископавањима код Добановца дошло се до великог броја налаза материјалне културе баденских становника насеља код „Циглане“. Ове налазе према њиховој намени и пореклу можемо да групишемо у две групе: прву чини непокретан материјал, грађевински остаци, који иако непотпуни, пружају известан увид у ову врсту делатности становника овог насеља. Поред ѡама констатованих пре ископавања у профилима иловишта а и за време ископавања (квадрати I 3, б и I 4, а — сл. 1) одкривена је једна пећ потковичастог облика, а западно од ње (квадрат II 1а — сл. 1) нашло се на мању зону лепа са отисцима

¹ Материјал са ископавања налази се највећим делом у Градском музеју у Земуну.

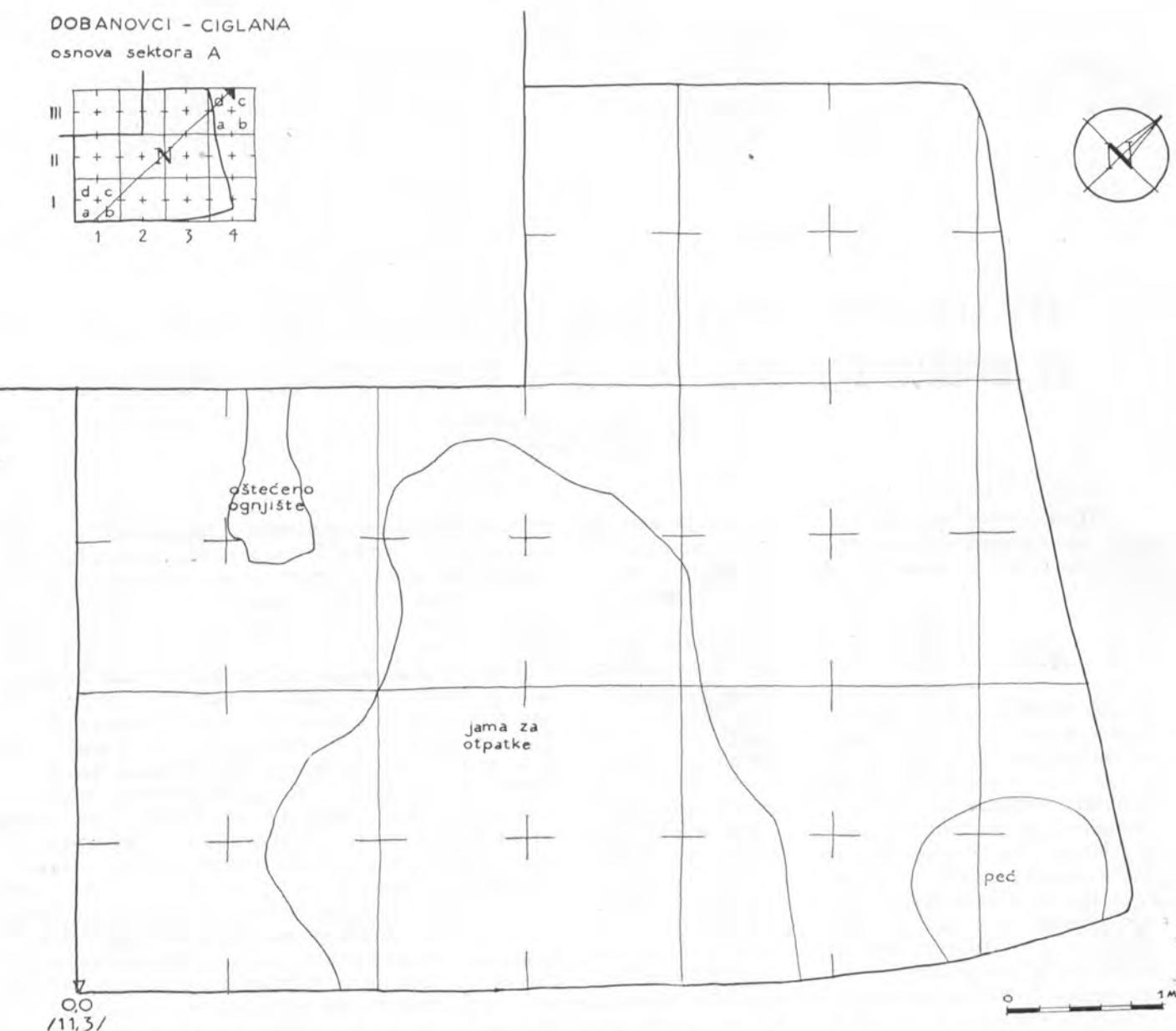
² Защититним ископавањима (која су трајала по 5 дана у априлу и новембру 1954 год.) руководио је В. Трбуховић. За уступање материјала и документације за публиковање материјала овом приликом се захваљујем. Уједно захваљујем и управнику

Музеја Д. Димитријевић која ми је изашла у сусрет при изради техничке документације.

³ Приликом рекогносирања терена екипа Арх. института САН (Н. Тасић, П. Медовић и Р. Радишћ) обишла је по знате и констатовала нове локалитете: Перлез, Неузина, Сечањ, Селиште и Вила Аранка код Јаше Томића.

DOBANOVCI - CIGLANA

osnova sektora A

Сл. 1 Блок иловишта на коме су вршена ископавања — Fig. 1. Plan du bloc fouillé dans la tuilerie

прућа, која је несумњиво припадала некој надземној згради у близини. На овај начин одкривена су три основна грађевинска објекта која редовно срећемо на насељима баденске културне групе. С обзиром на мале обиме радова неизвесно је дали је насеље утврђено као што је то био случај са вучедолским градцем⁴ у време живота баденских становника на њему. Можда су природне препреке око насеља код „Циглане“, поток са једне и баровит терен са друге стране, биле довољне да заштите насеље од евентуалних напада са стране.

У профилима који су направљени цигларским радијовима, хоризонталан културни слој се није свуда заражао. Крај јама он је био дебљи и богатији налазима, док је на даљем простору био тањи и сиромашнији. Иста одлика карактерише и друга насеља баденске групе у Војводини код којих се такође среће велики број јама док је хоризонталан ниво слоја незнатан (Перлез, Римски Шанчеви и др.).⁵ Ова околност указује да се живот на овим баденским насељима развијао углавном у близини јама које су могле да имају разли-

читу намену. Облик ових јама је такође врло различит. При ископавању у Добановцима испитана је само једна јама (сл. 1 и 2) која није имала неки строго одређен облик. Ширина очуваног дела код отвора је $3,5 \times 3$ м., дубина од данашњег нивоа терена је 1,98 м. а од нивоа укопавања 1,28 м. целом дубином јама је била испуњена културним слојем у коме је налажена фрагментована керамика, животињске кости, комади лепа секундарног порекла и др. Слој је местимично испресецан зонама пепела чије порекло у јами, као и фрагмената лепа, треба тражити у разрушеној пећи 0,60 м североисточно од јаме. Нејасна је намена ове, као уосталом и многих других јама, које су обавезна појава на баденским насељима. Јаме из Перлеза и Римских Шанчева М. Славнић⁶ тумачи као јаме за отпадке. Мишљења смо да њено тумачење не треба генерализати јер су неке од јама несумњиво имале и другу намену (култну?). Овде у првом реду мислимо на јаму у којој је по М. Славнић⁷ нађена лобања веће животиње која није могла да се идентификује.

⁴ R. Schmidt, Die Burg Vučedol, Zagreb MCMLV, 176.⁵ М. Славнић, Перлез и Римски Шанчеви, налазишта баденског типа. Научни зборник Матице Српске I, Нови Сад 1950, 237.⁶ ibid. 239.⁷ ibid. 243.

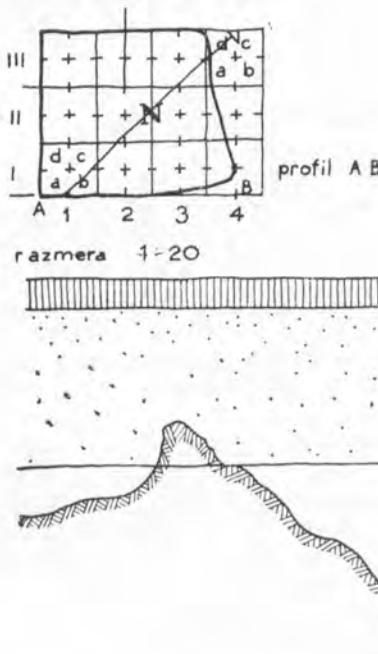
Севериосточно од јаме на 0,75 м нађени су остаци једне порушене пећи (сл. 1). Оштећеност пећи је знатна — недостаје читав предњи део — али се на основу аналогија које имамо на налазиштима баденске и њој близских група, као и на основу хоризонталног и вертикалног пресека очуваног дела, приближан облик пећи може реконструисати. У основи пећ је потковичастог облика са полуолоптастом калотом изнад ње. Дно је било на здравици и састојало се из два слоја: први је чинио слој набијене земље са мањим комадима камења у фактури а други је био 3 см дебео премаз, који је у исто време био унутрашића површина пећи. Калотасти део је очуван до висине 0,25 м тако да је и његова реконструкција била делимично могућа. Пећи оваког облика познате су код нас из Вучедола, Винче и других

ношћу могли да истакнемо: сва три објекта — јама, остатци зграде и пећ — која су констатована на површини од око 32 м², припадају истом временском периоду и вероватно једном грађевинском комплексу.

Другу групу налаза материјалне културе са ископавања у Добановцима чине покретни налази. Један део материјала којим ћемо се даље служити, нађен је случајно при раду циглане док онај већи део налаза чини материјал до кога се дошло заштитним ископавањима. Материјал без стратиграфских података (случајни налази) може при обради насеља у Добановцима да се користи, јер је насеље, како смо већ раније истакли са једним слојем и једним хоризонтом становића те стратиграфска варирања немају неки битан значај. Све налазе, даље према намени и материјалу можемо да

DOBANOVCI - CIGLANA

profil A-B sektora A

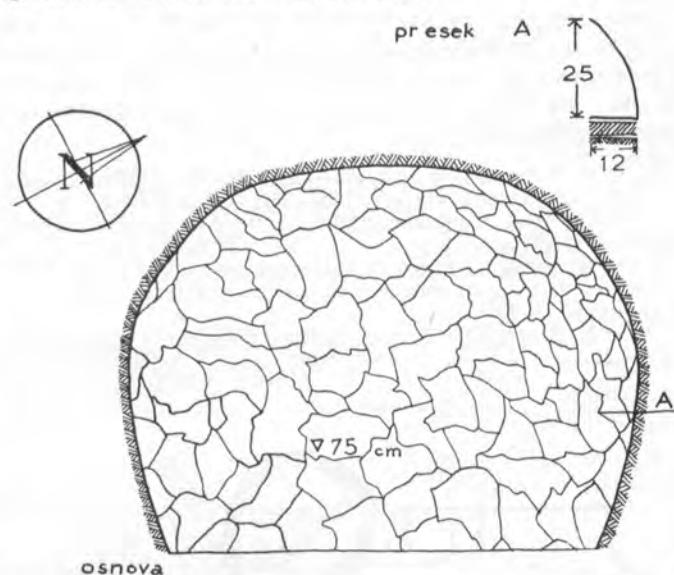

LEGENDA

	humus i subhumus
	kulturni sloj
	pečeni lep
	dno peći
	zdravica

Сл. 2 — Профил иловишта пре почетка радова. — Fig. 2 Profil de la tuilerie avant les fouilles

налазишта баденске и њој близских група. О њиховој намени постоје различита мишљења. R. Schmidt вучедолске пећи⁸ тумачи као пећи за топљење бакра (*kupferschmelzofen*). M. Васић, такође, пећи из Винче, од којих је најближа аналогија добановачкој она са 2,31 м⁹ тумачи као топионичарске.¹⁰ Код пећи из Добановаца немамо сигурне знаке њене намене. Могуће је да је и она аналогно налазима из Винче и Вучедола била употребљавана при преради бакарне руде која је у ту сврху доношена из крајева богатих рудом (Baia de Aranâ, Бор и Мајданпек или из неког ближег рудишта у залеђу Добановаца — Фрушка Гора?). Такође је нејасно код ове пећи да ли је била у кући (чији су остатци констатовани 5 м. источно од ње), као што је то био случај и са винчанским, или је била ван зграде и стајала у вези са јамом недалеко од ње у којој су нађене интензивније зоне пепела? Нажалост, сва ова три грађевинска објекта су јако оштећена цигларским радовима тако да је реконструкција њиховог узајамног доноса сасвим онемогућена. Ипак једно би са сигур-

Сл. 3 — Основа оштећене пећи на ∇ 0,75 м. — Fig. 3. Plan du four endommagé

групишемо у неколико подгрупа: керамику, разноврсну у облицима и орнаментици, оруђа од кости, камена и бакра. Преко ових налаза и аналогија на које се буде

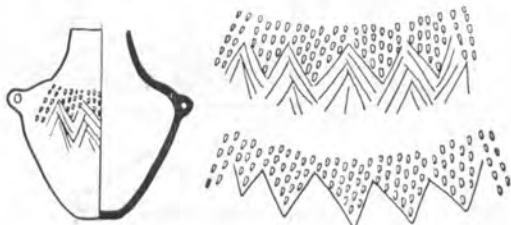
⁸ R. Schmidt, op. cit. 21 и даље, textbd. 11 и 13.

⁹ M. Васић, Јонска колонија Винча, Зборник Филозофског факултета I, Београд 1948, сл. 2.

¹⁰ M. Васић, ibid. 10.

Сл. 4. Амфора (урна?) — Fig. 4. Amphore ou urne

Сл. 5. Амфора — Fig. 5. Amphore

у даљем излагању указало моћи ће да се добије комплекснија слика првог баденског насеља у Војводини на коме су вршена археолошка ископавања. Не треба посебно акцентовати од коликог је значаја испитивање ових насеља у Подунављу, где је, како ћемо касније видети, могла да се по нашем мишљењу формира баденска културна група.

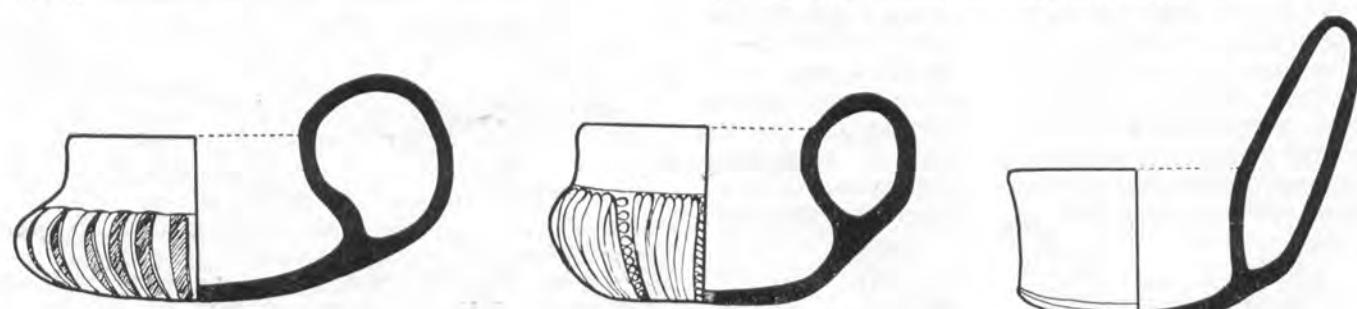
¹¹ R. Schmidt, op. cit. 54—69, 179—180, Табла 20—26.

¹² М. Славнић, op. cit. 238—242, Табла I—III.

¹³ М. и Д. Гараџанин, Археолошка налазишта Србије, Београд 1951, Т. IV, а.

¹⁴ Велики број шоља са тракастом дршком и други материјал баденске карактеристике налази се у Градском музеју у Зрењанину.

¹⁵ J. Baner, Die Peceler Kultur, Budapest 1956, Т. XII сл. 1—22.

Сл. 6. а. Шоља са канелурама на трбуху, б. Шоља са тракастом дршком, с. Шоља са цилиндричним реципијентом — Fig. 6. a. Tasse cannelée, b. Tasse à anse en forme de bande, c. Tasse à résipient cylindrique

КЕРАМИКА

Основу налаза материјалне културе у Добановцима чини керамика. Она по својим типолошким особинама (облицима и орнаментацији) припада најтипичнијој баденској керамици каква је код нас позната из Вучедола¹¹, Перлеза¹², Римских Шанчева, Панчева,¹³ Неузине¹⁴ и др. бројних налазишта. Ван наше земље керамика слична добановачкој налази се нарочито често у Мађарској (Fonyod-Besenypuszta,¹⁵ Szikra¹⁶, Agazegyhaza¹⁷ и др.) а нешто слабије у Аустрији, Румунији и Чехословачкој. Посуђе из Добановаца рађено је слободном руком од често непречишћене земље. С тога је површина, нарочито код већих судова (амфора и питоса) ражава и ретко кад украсавана. Мањи судови (зделе и мање шоље) су споља глачани и украсавани урезаним линијама, канелуром, убодима или пластичном траком. Код проучавања свог овог керамичког материјала, посебну пажњу треба обратити на облике судова који су специфични и врло карактеристични за културу којој припадају.

Ову одлику баденске грнчарије најбоље илуструју мађарска налазишта на којима је баденска група детаљније испитана. Занимљиво је да за многе облике немамо аналогија међу материјалом културних група које претходе баденској. С тога се добија утисак о њеној оригиналности, која пак са друге стране доводи на погрешну констатацију, прихваћену од многих археолога, да је баденска група формирана дошла у српско Подунавље.¹⁸

У излагању о облицима добановачког посуђа осврнућемо се у даљем излагању само на неке облике који су могли, поуздано, на основу фрагмената и аналогија са других налазишта да се реконструишу. Од већих судова, дебелих зидова, са понекад огрубљеном површином налазе се фрагменти питоса, који нису увек довољни да се о овом облику може нешто више рећи. Код реконструкције изгледа овог посуђа материјал из Вучедола¹⁹ и других налазишта са баденском керамиком у многоме попуњава празнину која је настала услед лоше очуваности добановачког материјала. Облик овог питоса је најчешће полуулопаст²⁰ са унутра повијеним ободом око кога иде пластична трака као венац. Површина суда се украсава урезаним линијама неправилно распоређеним, затим тачкастим убодима или је, што је најчешће био случај, остајала неукрашена. Огрубљивање површине судова, једна од одлика ових питоса, може да се повеже са старчевачком ретенцијом.

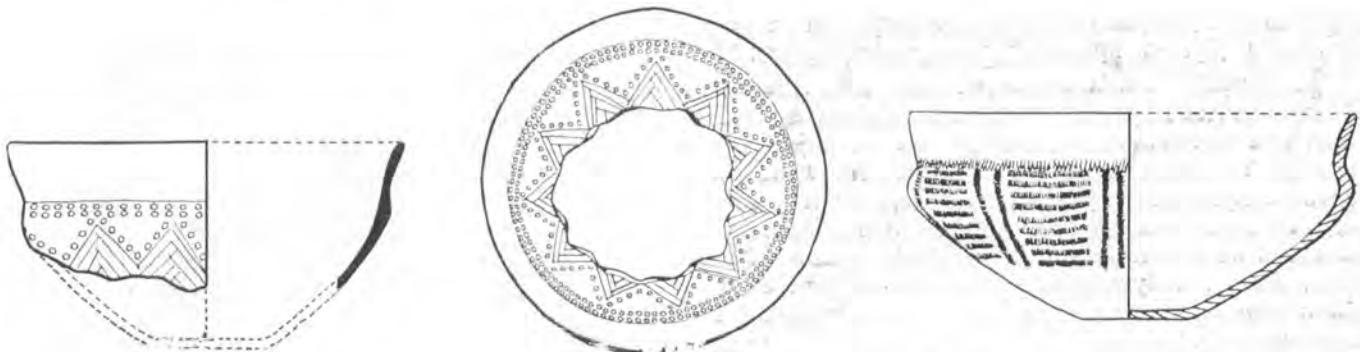
¹⁶ ibid. Т. XXVIII сл. 1—15.

¹⁷ ibid. Т. XXIX сл. 17—25.

¹⁸ Д. Срејовић, Критско-микенски религиозни симболи у баденско-вучедолској култури. Жива Антика VII св. I, Скопље 1957, 123.

¹⁹ R. Schmidt, op. cit. Т. 20.

²⁰ Суд оваквог облика из Земуна публиковала је Д. Гараџанин (Музеји 3—4, Београд 1949, 79 сл. 3).

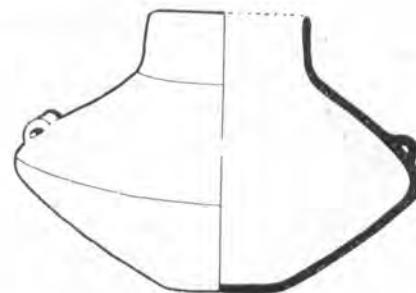
Сл. 7. а. Фрагментована здела, б. Рестаурирана здела „костолачког типа“ — Fig. 7. a. Ecuelle endommagée, b. Ecuelle de type de Kostolac, reconstruite

јом барботин орнамента што је запажено и на другим локалитетима.²¹ Украшавање само тачкастим убодима је значајно јер је оно одлика која се не среће код свих локалитета баденске групе, што за материјал из Перлеза и Римских Шанчева истиче М. Славнић.²² Од осталих облика посуђа већих димензија треба поменути амфору од којих су неке према поузданим индицијама могле да служе као урне²³ (сл. 4). По своме облику, амфоре из Добановаца која је репродукована и у сл. 2 слична је налазима из Вучедола,²⁴ Fonyod-Beszenyupusta²⁵ а нарочито амфори из Ушћа²⁶ која је ван сумње служила као урна. Са њом је налаз из Добановаца сличан и по облику и по орнаменту. При дну амфоре из Добановаца налазе се две накнадно пробијене рупе пречника 0,007 м које су настале вероватно у вези са употребом амфоре за сахрањивање. Налаз урне на локалитету, као и гроб сахрањеног покојника у згрченом ставу,²⁷ показује да су на насељу истовремено постојала два начина погребавања. Ова одлика је запажена и на неким локалитетима баденске групе у Мађарској.

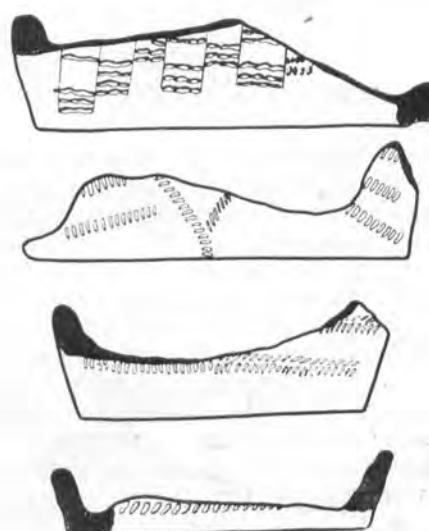
Судови мањих димензија заступљени су на локалитету већим бројем шоља са тракастом дршком која надвисује обод. (сл. 6 а, б, с.). Појава овог керамичког облика је одлика свих насеља на којима је налажена керамика баденске групе. У Аустрији је цела култура названа по овим шољама Bandhenckel култура.²⁸ Оне се налазе и у гробовима и на насељима те би се рекло да су сем профане имале и култну намену. G. Müller²⁹ је у Bekösmeguer-у поред костура у згрченом ставу нашао неколико оваквих шоља заједно са осталим материјалом чисто баденске провенијенције. У Добановцима су, крај поменутог костура, нађене, поред бакарне секире и три шоље са тракастом дршком. Све ово указује да је овај облик и у Добановцима могао да има и култну намену.

Не мање чест керамички облик баденског насеља у Добановцима је здела са лучним прелазом из горњег

у доњи конични део (сл. 7 а, б, с.). Сумарно посматрана потсећа на биконичне винчанске зделе из млађих нивоа насеља у Винчи (око коте 4,5 м.). Ипак, у детаљима, постоје велике разлике због чега нам се чини мало вероватним да су се баденске зделе развиле еволуцијом винчанских. Насупрот кратком рамену, код баденских здела врат је висок са споља профилисаним ободом. Површина доњег дела здела је редовно украшавана урезаним линијама и тачкастим убодима. Код овог облика понекад се самостално јавља орнамент изведен тачкастим убодима који потсећају на начин украшавања у костолачкој групи. Здела из Земуна коју је публиковала Д. Гараџанин,³¹ припада овој групи судова и по облику и по орнаментацији. Треба напоменути да се на баденском насељу код Добановаца јављају заједно фрагментовани и цели судови

Сл. 8. Рестаурирана „Fischbutta“ — Fig. 8. Amphore à section ovale, reconstruite

Сл. 9. Фрагментован четвртаст суд — Fig. 9. Vase quadrangulaire

²¹ М. Грбић, Старчевачка ретенција, Зборник Матице Српске 13—14, Нови Сад 1956, 7 и даље.

²² М. Славнић, оп. cit. 237.

²³ Амфора је нађена без дна те се не зна дали је садржала пепео.

²⁴ R. Schmidt, оп. cit. T. 20 сл. 3.

²⁵ F. Tompa, 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn, 24/25 Bericht römisch. germ. Kommission 1934/35, 49.

²⁶ М. Васић, Старинар Београд 1906, 119 сл. 37 а, б, в.

²⁷ Гроб су открили радници циглане непосредно пре почетка радова на локалитету. Према добијеним подацима крај костура који је био у ставу „чучана“, нађено је три шоље са тракастом дршком и једна бакарна секира.

²⁸ J. Bayer, Eiszeit und Urgeschichte, Die Ossaner Kultur, 1928, 78 и даље.

²⁹ F. Tompa, оп. cit. 48.

³⁰ М. Васић, Праисториска Винча (ПВ).

³¹ Д. Гараџанин, Из праисторије Земуна, Музеји 3—4, Београд 1949, 78 сл. 2.

украшени баденским орнаментом и они који се јужно од Саве и Дунава приписују костолачкој групи.

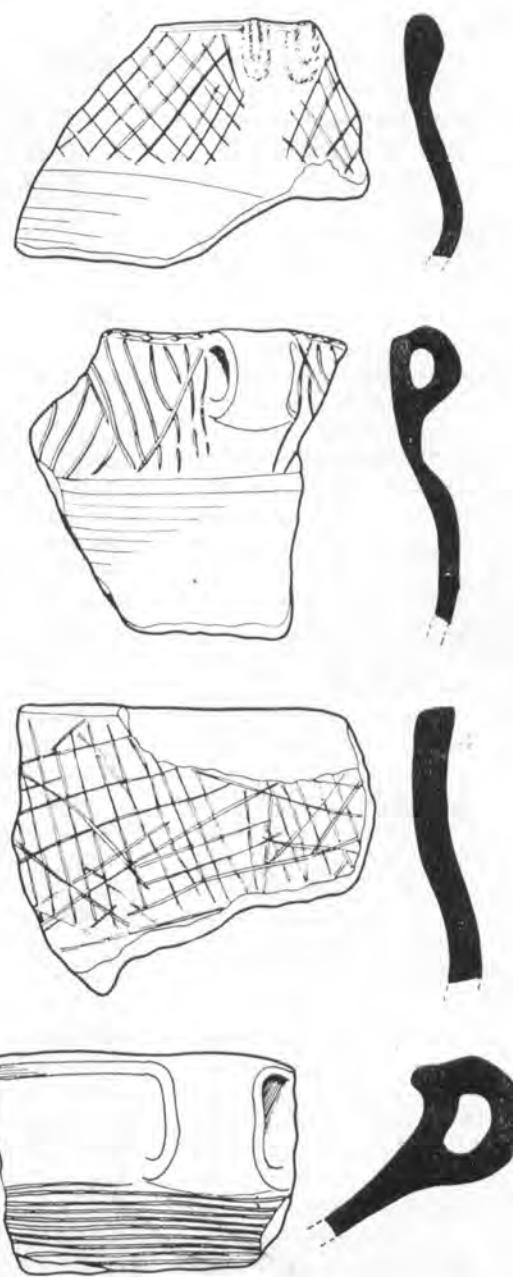
На крају, треба поменути још два керамичка облика, не тако бројно честа на баденским локалитетима, али се њихова појава може сматрати једним од главних обележја свих боље испитаних локалитета баденске културне групе. Када се ово каже у првом реду се мисли на карактеристичан облик назван од немачких археолога, мада не са пуним правом *Fischbutte*. Изнад трбуха чији хоризонтални пресек има облик издужене елипсе налази се цилиндричан неукрашен врат. На фишбутама из Добановца (сл. 8) трбух суда је украшен плитким, уским канелурама а на његовој најистуренијој периферији налазе се ниске тракасте дршке. По свом облику суд из Добановца је сличан познатом суду из Бабске³² који се сматра једним од најлепших примерака у баденској групи. Далеко порекло овог керамичког облика можда би могли да потражимо у бутама Старчево—Körös комплекса. Постепеном еволуцијом старчевачких бута, губљењем у висини и редукцијом дршака од четири на две оне су могле да се развију у баденској групи у облик фишбуте. Можда би у једном оваквом примитивном облику из Вучедола³³ могли да видимо један прелазан облик ка фишбутама Бабске³⁴ или онима из Мађарске.

Четвртасти суд (сл. 9 a,b,c,d) правоугаоног пресека, није толико значајан по свом облику колико по начину на који је украшен. Све четири стране украшене су различито са орнаментом који потсећа на „лајни шнур“. Ова техника орнаментисања није запажена на осталом материјалу те се чини да суд с обзиром на његову форму претставља импорт са неког другог налазишта. Четвртаст облик у керамици баденске и њој близских група, познат је са малог броја локалитета, између осталих Винче, Вучедола и Пригревиће код Земуна. Ови налази су, сем оних који припадају вучедолској керамици, обично без икаквог орнамента.

Са овим обликом завршен би био преглед керамичких налаза до којих се дошло у току заштитних ископавања на локалитетима „Циглана“ код Добановца. Мали размери радова могу да оправдају чињеницу да међу бројним облицима нису нађени и такви који се сматрају, бар на баденским насељима у Мађарској, карактеристичним за ону културну групу. Овде у првом реду долази двodelна здела, која се исто тако, може сматрати једном од карактеристика баденске гринчије, као што је то, рецимо, шоља са тракастом дршком или урезан орнамент у облику вишекраке звезде оивичен тачкастим убодима.

ОРНАМЕНТИКА

Колико је баденска група нова и оригинална по својим облицима у односу на културне групе које јој претходе, толико она претставља новину и у начину украсавања површине судова. Неке од техника орнаментисања су, додуше, познате и ранијим групама али начин на који се орнамент компонује претставља оригинално обележје баденске керамичке групе. Ту и тамо се нађе на бледе асоцијације, најчешће Старчево—Körös комплекса или винчанске групе, али су оне обично недовољне да би корене баденске групе тражили, само на основу орнаментике, у некој од поменутих група. Но, све ово не значи ипак, да је баденска културна група дошла у Подунавље из неког другог,

Сл. 10 а. Украшен врат дубљег суда, б. Фрагмент суда, с. Фрагмент украшеног суда, д. Фрагмент плитке зделе — Fig. 10a. Col de vase, b. Fragment de vase, c. Fragment de vase, d. Fragment de vase

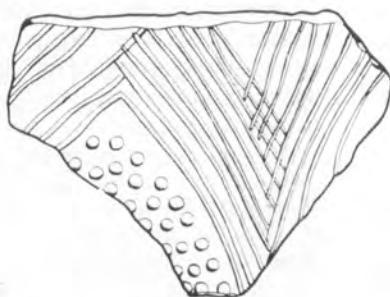
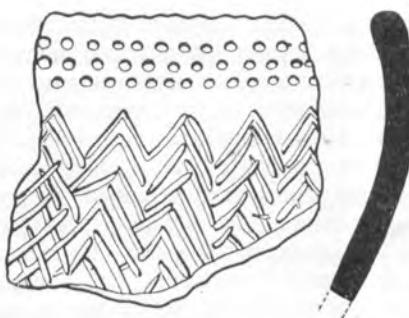
даљег центра, сасвим формирана, онакву је знамо рецимо из Вучедола, Добановца или ког другог насеља из долине Дунава, Тисе или пак Тамиша.

Керамика из Добановца украсава се урезаним линијама, тачкастим убодима, пластичним ребром или пластичном траком. Сем тога, судови мањих димензија који су сем профане имали вероватно и култну намену, имају углочану спољну површину. Урезане линије налазе се на зделама и великом посуђу. Код здела орнамент се налази на доњем делу суда и иде до дна, тако да када се она посматра са доње стране, орнамент оставља утисак вишекраке звезде у којој је уписан круг (сл. 7, б). Украсавање здела на овај начин је честа одлика баденских локалитета у нашој земљи,³⁴ а нарочито се у великог броју налази у Вучедолу.³⁴ Код великог посуђа површина судова је украсавана

³² R. Schmidt, op. cit. Textbld. 71, 8.

³³ ibid. T. 25, 4.

³⁴ ibid. T. 22, 1 и 2.

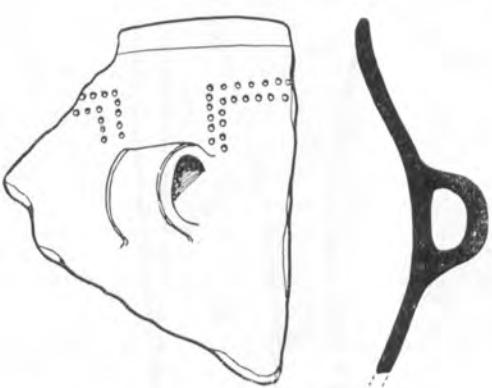
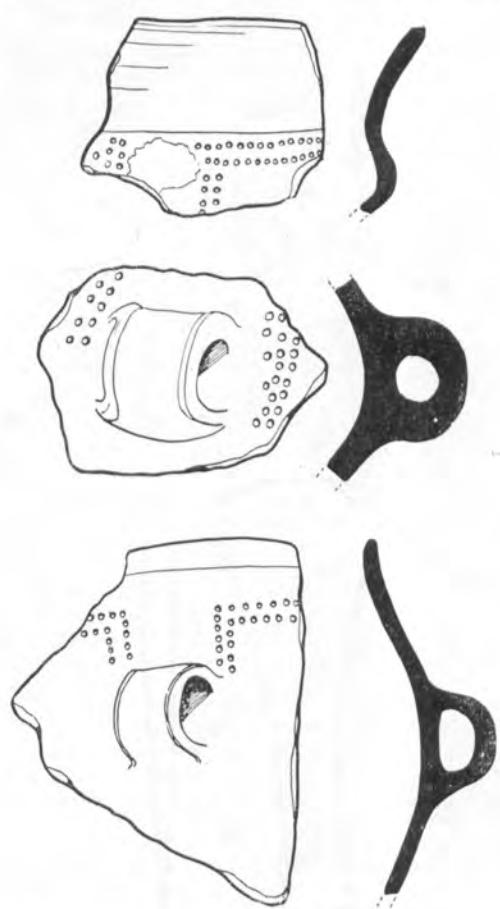
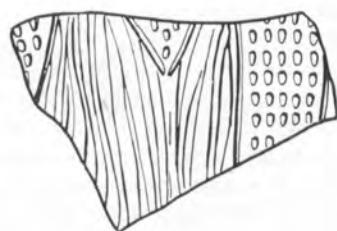
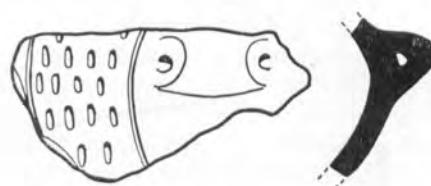
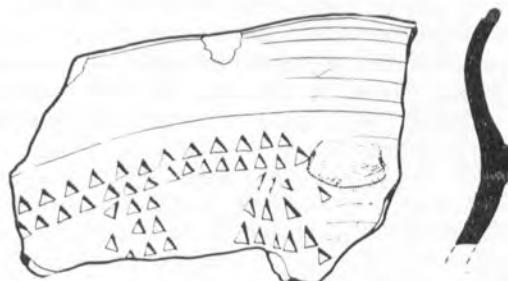
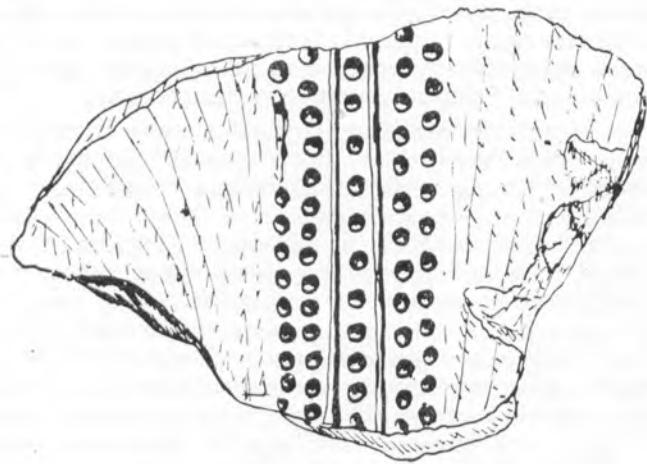

Сл. 11 а. Фрагмент полулоптастог суда, б. Фрагмент суда —
Fig. 11 a. Fragment de vase semi-globulaire, b. Fragment de vase

обичним урезаним линијама, које се по некад секу и граде ромбове и ромбоиде (сл. 10 а). Нешто сложенији орнамент на посуђу су преломљене линије које се уоквирују тачкастим убодима (сл. 11 а, б).

Украшавање убодима је најчешће везано за орнамент изведен урезивањем али се на неким судовима

овај орнамент јавља и самостално (сл. 12 а, б, с). Облик убода је кружан (сл. 10 а), троугаон (сл. 13 б) или правоугаон (сл. 13 с, д, е) што зависи од инструмента са којим се украшавање изводи. Као систем орнамената најчешће се среће трака од по два реда убода или су

Сл. 12. а. Фрагмент зделе, б. Украшен фрагмент суда са тракастом дршком, с. Фрагмент већег полулоптастог суда — Fig. 12. a. Fragment d'écuelle, b. Fragment de vase à anse en forme de bande, c. Fragment de vase semi-globulaire

Сл. 13. а. Фрагмент суда, б. Фрагмент дубље зделе, с. Део суда са тунеластом дршком, д. Орнаментисан фрагмент суда, е. Обод и део трбуха дубље зделе — Fig. 13. a. Fragment de vase, b. Fragment d'écuelle profonde, c. Fragment de vase à anse tubulaire, d. Fragment de vase décoré, e. Bord et fragment de panse d'une écuelle

компоновани у троуглове. Украшавање судова само убодима је одлика насеља јужно од Саве и Дунава где се овај орнамент везује за костолачку групу. Поява сличног орнамента (пунктирање) у јужној Русији на насељима Catacomb-grave културе је несумњиво значајна, тим пре што би и ова култура припадала истом временском периоду а насеља су, слично баденским, везана за лесни терен. M. Gimbutas³⁵ сматра да је ова задња фаза Курган културе имала известан утицај на формирање баденске културе у Подунављу.

Пластична трака, као орнамент, јавља се најчешће на великом посуђу (питосима) чија је површина по некад огрубљена. На добановачком материјалу ово огрубљавање — барботинирање — није тако изразито као на неким налазима из Мађарске (Teqlazin, Polgar и др.).³⁶ По изузетку се пластична трака налази и на мањем посуђу, као што се то види на једној шољи из Добановца код које је површина трбуха издељена са шест пластичних трака на метопска поља (сл. 6 b). Унутрашња површина ових поља испуњена је плитким, вертикалним ужим удубљењима. Канелирање површине судова на посуђу везано је само за одређене облике у баденској групи: шољу у облику главице лука и фишбути. Код шоља, канелура је кратка и широка тако да се на саставу канелура стварају вертикална пластична ребра која делују као орнамент (сл. 6 a). Канелуре на фишбути су плиће и распоређене су у споновима на трбуху суда. Порекло канелирања у баденској групи генетски би могли да вежемо за винчанску где је овај орнамент редовна појава.

Са оруђима би био завршен преглед остатака материјалне културе првих становника платоа код Добановца. Материјал како се види ни у чему не отступа од налаза баденске групе са других познатих налазишта из Војводине, па ипак он има једно преимућство над осталим налазима из наше земље. Пре свега до њега се дошло археолошким ископавањем, без обзира колико оно малих димензија било, и што је исто тако значајно, на локалитету чији слој чине остаци једне јединствене културе. У оваквом слоју нађени су поузданци остаци насеља које је, нажалост, великим делом уништено цигларским радовима. Оно што је спашено заштитним радовима омогућује да се са једне релативно чврсте платформе осврнемо на читав низ проблема који стоје у вези са појавом и развојем баденске културне групе у Подунављу, на територији, коју са пуним правом можемо да сматрамо завичајем баденске групе.

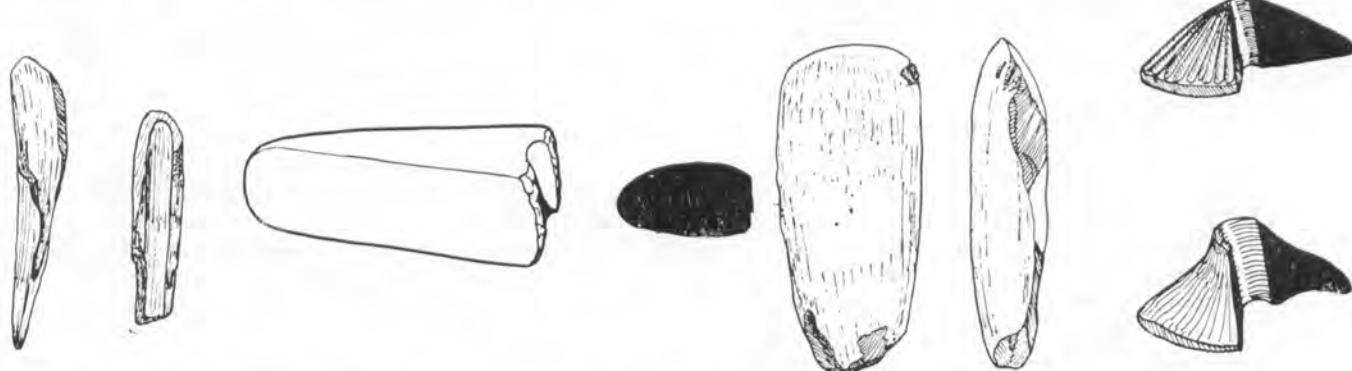
Пробно заштитно ископавање код Добановца и испитивање нових локалитета са културним слојем у коме се искључиво налази баденска керамика (Перлез,³⁷ Римски Шанчеви,³⁸ Неузина,³⁹ Јаша Томић⁴⁰ и др.) намеће један врло сложен проблем на који је поку-

³⁷ М. Славнић, оп. с.т. 238—242.

³⁸ ibid. 242—246 и фотограф.

³⁹ уп. напомену 14.

⁴⁰ Податци прикупљени приликом рекогносцирања терена 1957.

Сл. 14. а, б. Коштана шила, с. Пробушена камена секира, д. Камена секира језичастог облика, е., „Бршљенци“
Fig. 14. a, b Poinçons en os, c. Hache perforée en pierre, d. Hache en forme de langue, e. Fusaïoles

О РУ ЂА

Инвентар нађеног оруђа при ископавању у Добановцима је оскудан у односу на керамички материјал. Он је недовољан да се само на основу њега сагледа потпуније економска структура и привредно обележје насиоца насеља. Нађено је само неколико шила од кости (сл. 14 a,b), једна фрагментована секира са отвором за држаље (сл. 14 c) и неколико секира језичастог облика (сл. 14 d). Групи нађених оруђа треба можда додати и неколико бршљенака са углачаном и канелованом површином (сл. 14 e, f). Ови бршљенци се и по облику и по квалитету израде разликују од налаза ове врсте у винчанској и другим групама. Од металних предмета у току ископавања није нађен ни један али су радници непосредно пре почетка ископавања нашли на један гроб са покојником у згрченом ставу поред кога је поред поменутих шоља нађена и једна бакарна секира (сл. 15).

³⁵ M. Gimbutas, The Prehistory of Eastern Europe, Cambridge 1956, 122.

³⁶ J. Baner, Die Pečeler Kultur, T. LXXXV, 10.

Сл. 15. Бакарна секира — Fig. 15. Hache en cuivre

шавано да се одговори још у време када је била позната само једна трећина налазишта која данас знамо. Тај проблем тиче се генезе и развоја баденске културне групе између Тамиша, Дунава и Тисе, на простору где је њен живот како су показала нова испитивања био врло интензиван.

Данас нема сумње да је карактеристична баденска керамика одлика једне културне групе која самостално егзистира, а не увек са неком другом, како се то често сматра.⁴¹ Облици и орнаменти су углавном слични (са некад мање или више израженим локалним обележјем) било да се ради о налазиштима територијално близким или онима удаљеним више стотина километара. Па ипак ова група се често назива различитим именима⁴² а њено порекло се на разне начине тумачи. Проблем генезе, један од најважнијих у њој отежан је нарочито огромним пространством које је она захватила у свом ширењу и мешању са синхронним културама и групама. Типични облици и орнаментика на судовима, налази се на локалитетима почев од Чешке на северу па до уже Србије⁴³ на југу и од Румуније⁴⁴ на истоку до Немачке⁴⁵ на западу. Читава једна шестина Европе била је захваћена носиоцима ове културне групе. На оваквом пространству, надмашеном од мало које праисториске културе, тешко је одредити и локализовати жариште из кога је она настала. У прво време за домовину баденске керамике сматрана је Аустрија, са својим не тако бројним насељима, затим Чешка, Судети и тек у новије време Панонска Низија. Велики број насеља ове групе на обалама Дунава, Тисе, Тамиша и њихових притока, од којих се за многе зна тек у новије време иду у прилог овом задњем мишљењу. В. Милојчић⁴⁶ уже локализује територију на којој је могла по његовом мишљењу да се формира баденска култура. По њему то је Срем и Славонија (и нешто северно) где је она настала из млађе славонско-сремске културе. Навешћемо и нека друга мишљења у вези са пореклом, настанком и територијом баденске групе. По J. Schranil-y⁴⁷ порекло баденске културе у Чешкој треба тражити на југо-истоку, док је F. Tompa⁴⁸ мишљења да се баденска керамика у Мађарској јавља као резултат нордских померања у другој половини неолита. R. R. Schmidt⁴⁹ је близак Томпином мишљењу. По њему је баденска култура у Славонији „изданак нордизиране врчaste керамике“. Р. Patay⁵⁰ је склон помирљивом решењу овог проблема те сматра да је баденска керамика настала у Мађарској или да су и нордски елементи имали извесног утицаја при формирању баденске културе. Насупрот F. Tompi, он сматра

да се у Мађарској баденска култура јавља и самостално и то нарочито у Трансданубијској области. Д. Срејовић⁵¹ сматра да се „баденско-вучедолска култура појављује изненада и нагло, без претходног развоја, на простору између Саве, Дунава, Драве и њихових притока“. Појава баденске керамике у истом слоју са вучедолском, навела је неке ауторе да сматрају да ове две керамичке групе чине „једну јединствену културу“ — славонску⁵², те је тако и порекло баденске керамике тражено заједно са вучедолском и повезивано са културама Mondsee, Leibach-Moog и др. Најзад поменули би и најновије мишљење M. Gimbutas⁵³, која сматра да је баденска култура продукт аутохтоних култура са јаким утицајем култура југоисточне и источне Европе. Такође истиче да је последња фаза Kurgan културе, Catacomb-grave у начину украсавања (пунктирани орнамент) и неким облицима врло слична баденској са којом вероватно стоји у генетској вези.

Не треба посебно истичати колико су сва ова најважна мишљења о пореклу баденске керамике контроверзна, а резултат су несумњиво њене недовољне испитаности и често локалног посматрања целог, не мало комплексног проблема. Да би се овај проблем, генезе и настанка баденске културне групе ако не правилно решио а оно бар правилно поставио, мора се поћи прво од материјалне културе која је несумњиво оригинална у односу на групе које јој временски претходе у Подунављу; друго, стратиграфије вишелојних насеља (Вучедол, Сарваш⁵⁴, Винча⁵⁵, Kiskörös⁵⁶, Starý Zámek⁵⁷ и др.) и треће, од привредног, економског обележја носиоца ове групе. У свом тумачењу порекла баденске групе, почећемо од овог трећег момента, и покушаћемо да бар са једне стране осветлим овај проблем. Наравно овом приликом не треба изгубити из вида и друге чиниоце као што су керамички облици, орнаментика, стратиграфија и др.

У подели праисториских култура Европе G. Childe⁵⁸ је носиоце баденске грнчарије у Подунављу сврстао у III групу, културну област, као полуномаде (self-suficing), који су егзистирали на подунавском лесу. Сличног је мишљења и F. Tompa⁵⁹ који сматра носиоце баденске културе сточарима. Овакво мишљење нам изгледа сасвим прихватљиво, тим пре, што већина насеља баденске групе код нас а како истиче F. Tompa⁶⁰ и у Мађарској имају један хоризонт становаша и културни слој који ретко кад прелази дебљину од једног метра. Велики број оваквих баденских налазишта, нарочито код нас у Војводини, упућује да она нису припадала носиоцима једне чисто аграрне кул-

⁴¹ Код нас се баденска група налази на насељима заједно са вучедолском и панонском; у Аустрији са Glockenbecher културом а у Средњој Европи са читавим низом култура: Jordansmühl-ском, Salzmünder-ском и Baalberg-шком.

⁴² J. Bayer op. cit. Баденска група у Аустрији позната је под именом Ossaner или Bandhenckel култура. По Palliard-у се баденска група у Чехословачкој назива култура канеловане керамике (уп. чланак у WPZ I, 260). Овај назив прихватали су и други испитиваоци баденске групе у Чешкој (J. Schranil-Vorgeschichte Böhmens und Mährens, Berlin 1928, 65). У новије време баденска група Мађарске назива се, мада не са пуним правом, Пенцлер култура (како то чини J. Baner), Кругу баденске групе припада и материјал Cořepeni групе у Румунији.

⁴³ K. Willvonseder (уп. Funde des Kreises Vučedol-Leibach in Oesterreich, Serta Hoffilleriana, Zagreb 1940, 20) сматра да је најјужнију тачку баденске групе. Новија истраживања су показала да ову границу треба померити на југ до Ниша где се елементи баденске групе или костолачке варијанте срећу (Бубањ, Јеленац код Алексинца и др.).

⁴⁴ У Румунији се често налази керамика украсена баденским орнаментом. На овом материјалу је локална компонента јасно изражена због чега су насеља са таквом керамиком груписана у посебну варијанту — Cořepeni (Almásér Höhle, Cořepeni и др.).

⁴⁵ Значајни су налази баденске керамике у Hudbergu где се поред баденског материјала налази и керамика Jordansmühl-ске Baalberg-ске и Salzmünder-ске културе (уп. V. Milojević, Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel-und Südost Europas, Berlin 1949, 98).

⁴⁶ V. Milojević, Chronologie, passim.

⁴⁷ J. Schranil, Vorgeschichte Böhmen und Mähren, 59.

⁴⁸ F. Tompa, op. cit. 48.

⁴⁹ R. Schmidt, op. cit. 180.

⁵⁰ P. Patay, Frühbronzezeitliche Kulturen in Ungarn, 12—18.

⁵¹ Д. Срејовић, Жива Антика VII св. I, 123.

⁵² Ово мишљење заступа J. Koronczi (уп. у Гласнику земаљског Музеја, Сарајево 1946, 16).

⁵³ M. Gimbutas, op. cit. 123.

⁵⁴ R. Schmidt, op. cit. 127—130.

⁵⁵ M. Vasicek, Праисториска Винча I—IV, Београд 1932/36.

⁵⁶ J. Csalogovits, Die neuaugedeckt neolith. Siedlung und das kupferzeitl. Graberfeld von Kiskörös. Prahist. zeit. 22, 1931, 102—115.

⁵⁷ В. Милојчић, Chronologie, 95.

⁵⁸ G. Childe, The dawn of European civilization, London 1947, 330—336.

⁵⁹ F. Tompa, op. cit. 48.

⁶⁰ ibid. 49.

туре, као рецимо винчанске групе, који би били дуже везани за један крај и једно насеље, већ једној културној групи, чији су носиоци тек почињали да упознају примитивну земљорадњу а главно занимање им је било лов, сточарство и риболов. Овакав карактер баденских насеља потврђује материјална култура на њима: керамички облици (полулоптасте и дубоке зделе, облик фишбуте и др.), оруђа од јелењих рогова, кости разних животиња и нарочито честа појава сахрањивања животиња.

Од група које претходе баденској, а које се територијално поклапају са облашћу где је њен живот био најинтензивнији, изразито номадски карактер има још и Старчево-Кörös комплекс. Не само облици, како је показао J. Baner⁶¹, већ и бројни рељефни орнаменти на барботинираном и другом посуђу, који приказују четвороножну животињу са роговима⁶² (јелен?) указују на номадску компоненту у економској структури носиоца Старчево—Körös културе. Сем тога, старчевачка културна група је заступљена на налазиштима са редовно танким хоризонтом становаша. Остаци материјалне културе обично се срећу у јамама у којима поред керамичког материјала имамо и честу појаву костију домаћих и дивљих животиња. На ову одлику праисториског насеља у Старчеву указује и Д. Гараџанин⁶³ у својој дисертацији. Заједничка одлика, номадски карактер, млађе баденске и старије Старчево-Körös културе, упућује на тешњу везу ових двеју група, које према винчанској стратиграфији дели временски период таложења око 6 м културног слоја.

Номадско-ловачки карактер баденске и Старчево-Körös културе није једина компонента која би упућивала на старчевачке утицаје при формирању баденске групе. Постоје и друге индиције, не мање важне, преко којих нам проблем настанка и порекла баденске групе постаје јаснији и ближи дефинитивном решењу. Појава *Tiergräber*-а у баденској културној групи⁶⁴, специјално сахрањивање „ловачких животиња“, јелена и кошуте, може се генетски повезати са култним значењем ових животиња у Старчево-Körös култури. На Вучедолу је испод мегарон зграде нађен гроб са сахрањеним јеленом⁶⁵. На култ јелена упућује и пластична претстава јелена са зделом на глави⁶⁶. Baner наводи *Tiergräber*-е из Мађарске⁶⁷ у којима је животиња, чак и коњ, сахрањивана у згрченом ставу. Он претпоставља могућност порекла овог култа из Körös комплекса, где је како смо видели животиња имала посебно место у култу и ритуалу носиоца најстарије познате културе Подунавља. Ова коенциденција у веровању носилаца Старчево-Körös и баденске културне групе била је уочена и од других аутора, али због великог хронолошког вакуума између ових група у овом правцу није ништа урађено.

У даљем излагању о пореклу баденске групе по-купшаћемо да кроз типолошку анализу неких керамичких облика и орнамената укажемо на извесне елементе, које је баденска група преузела из Старчево-Körös комплекса. У ову групу судова у првом реду спада посуђе намењено свакодневној употреби: дубоки

полулоптasti судови са пластичном траком и урезаним орнаментом на површини. Огрубљивање површине оваквих судова могло би такође да се доведе у везу са старчевачком ретенцијом⁶⁸, чешћом у баденској, него у винчанској групи. Порекло судова са више чепастих ногу у баденској, а нарочито у вучедолској култури, такође би требали да потражимо у старчевачкој грнчарији⁶⁹. Примитиван облик фишбуте, какав се налази на Вучедолу⁷⁰, може се протумачити, типолошки, као један степен у еволуцији старчевачких бута, еволуцији која ће своју кулминацију доживети у познатој фишбути из Бабске⁷¹.

Најзад поменули би и неке од начина украсавања баденског посуђа, који упућују на старчевачке узоре. Сем пластичне траке са утиснутим јамама (честе и у баденској и у старчевачкој групи) баденски судови су украсени простим урезаним орнаментом понекад компонованим у ромбична поља. У Старчево-Körös групи судови се украсавају често на исти начин те није искључено да су га носиоци баденске групе прихватили и пренели на своје облике. Тежња за комбиновањем више орнаменталних техника била би још једна заједничка одлика баденске и Старчево-Körös групе. Најчешће се пластичан орнамент, трака или ребро, комбинује са урезима на једном суду. Ова појава која је констатована и у славонској, вучедолској култури, дошла је како сматра J. Корошец⁷² из Körös културе. Сем поменутих орнамената (стила и технике) детаљном анализом и ширим познавањем материјала нарочито из Мађарске и Чешке, нашло би се несумњиво још елемената који би говорили за тешњу генетску повезаност баденске групе са Старчево-Körös комплексом.

Типолошком анализом облика и орнамената са једне и привредне структуре са друге стране, показали смо да порекло баденске групе нарочито код нас у Војводини, треба једним делом тражити и у Старчевачко-керешким узорима и то из задње фазе ове културе (Старчево IV по В. Милојчићу)⁷³. Међутим стратиграфија у Винчи и досадање датовање старчевачке и баденске културне групе отежавају прихватавање оваквог развоја баденске керамике. Стога се овде на међе питање исправности датовања и релативног односа старчевачке и баденске према винчанској групи, односно питање престанка старчевачке и почетак баденске групе. У Винчи се типична старчевачка керамика губи између коте 9 и 8 м⁷⁴, док се баденска јавља, по досадањим интерпретацијама тек од дубине 2,5 м.⁷⁵ Разлика од око 6 м, указује на велики временски интервал између краја старије и почетка млађе културне групе, те је с тога онемогућено прихватавање мишљења о утицајима елемената старчевачке групе на формирање баденске, тим пре што у Подунављу немамо једну посредну културу кроз коју би се старчевачки елементи одржали до почетка баденске групе. Овакво посматрање „баденског проблема“ само и искључиво кроз призму винчанске стратиграфије, како се то до сада најчешће чинило (Р. Шмит, В. Милојчић, М. Славнић и др.) је суво, једнострano гледање на проблематику и ако би се задржали само на томе, проблем појаве

⁶¹ Ул. J. Baner u Dolgozatok XIII, 44 и даље.

⁶² P. Patay, Archäologische Funde in Ungarn, Herausgegeben von E. Tomas, Budapest 1956, 47.

⁶³ Д. Гараџанин, Старчевачка култура, Љубљана 1951, 142.

⁶⁴ J. Baner, Die Peceler Kultur, 205.

⁶⁵ R. Schmidt, op. cit. 38 T. 16, сл. 3.

⁶⁶ ibid. T. 52, сл. 3 а и б.

⁶⁷ J. Baner, Die Peceler Kultur, 206.

⁶⁸ Упореди М. Грабић у Зборнику Матице Српске, св. 13—14, Нови Сад 1956, 7 и даље.

⁶⁹ На ове узоре указује и J. Korošec у Glasniku Zemaljskog muzeja, Sarajevo 1942, 68.

⁷⁰ R. Schmidt, op. cit. T. 25, сл. 4.

⁷¹ ibid. Textbe d. 71, сл. 8.

⁷² J. Корошец, Гласник Земаљског музеја, Сарајево 1942, 73.

⁷³ В. Милојчић, Körös-Starčev—Vinča, Reinecke Festschrift, Meinz 1950, 108 и даље.

⁷⁴ Упореди D. Garađanin, Starčevačka kultura и M. Грабић, Прекласична грнчарија средњег Балкана, Старијар V—VII, Београд 1954, 8 и даље.

⁷⁵ Д. Срејовић, Баденска керамика у Винчи, Зборник Филозофског факултета, Београд 1957, 73—79.

и развоја баденске групе остао би заувек нерешен. У овом случају сматрамо да је нужна еластичност коју захтева решење баденског проблема. Стратиграфија винчанска насеља, која је несумњиво изванредно важна при решавању многих проблема релативног и апсолутног односа праисторијских културних група Подунавља, Балкана и Средње Европе, може баш својим „јасним документима“ да одведе на погрешан пут.

Дубина 9 или 8 метара у Винчи, свеједно коју узели, не мора да значи крај старчевачке културне групе у Подунављу, већ само дубину када винчанска група (и то у Винци) потискује старчевачку у други план. Међутим на другим локалитетима паралелно са старијом винчанском (Винча-Тордош) егзистира и Старчево—Körös култура. Тешко је тачно одредити област где се номадско старчевачко становништво повукло пред аграрним становништвом нове културне групе, винчанске, и до које дубине културног слоја у Винчи оне живе паралелно. Могуће је да су насеља у Славонији, Срему или ужој Србији била места која су насељили носиоци старчевачке културне групе, потиснути из Подунавља, и живели паралелно са временом када се у Винчи таложе слојеви и после ∇ 9 м. Сем тога анализом винчанској материјала може се и изнад означене дубине наћи фрагменти керамике који указују или на старчевачке традиције⁷⁶ или директне утицаје старчевачке групе из области где она и даље живи.

Ни ∇ 2,5 м у винчанској културном слоју, не би могла да се прихвати, како је то истакнуто на другом месту⁷⁷, као terminus post quem за датовање баденске керамике у односу на винчанску групу. Појава баденске керамике у Винчи је „једна новина од секундарног значаја која битно не утиче на специфичне одлике винчанске културе“⁷⁸ те се као таква њена присуност од ∇ 2,5 м не може узимати као строга хронолошка граница. Треба још додати да баденска керамика у Винчи вероватно претставља импорт, који је у слојеве око 2,5 м могао да доспе и много касније од формирања баденске групе у централном делу Панонске низије на насељима где је постепено изумирала емигрирана старчевачка група. Међу непубликованим материјалом из Винче налазимо и такве фрагменте чији орнамент јасно упућује на баденске узоре. Најранији фрагменти потичу већ са ∇ 5 м а укращавани су тачкастим убодима око дршке који су изведени неким тупим инструментом. Овакво истицање дршке уоквирањем убодима или урезима није одлика керамике винчанске културне групе већ се најчешће среће на баденском материјалу. На амфори из Деве⁷⁹ тракаста, али не јако изражена, дршка, налази се у метопском пољу које је са свих страна уоквирено убодима. На исти начин је укращена и дршка из Добановаца (сл. 12 b) како смо напред поменули. Због свега овога склони смо да и те фрагменте из Винче сматрамо ако не импортом са баденских насеља а оно бар као фрагменте судова који су настали под утицајем баденске грнчарије. Према томе, а како ће и каснија излагања потврдити, већ слојеве изнад ∇ 5 м у Винчи треба сматрати паралелним формирању баденске групе северно од Винче.

Из горе наведеног излази да временски и стратиграфски хијатус Старчево—Баден, није толико велики како нам изгледа једностраним посматрањем материј-

јала у винчанској културном слоју. Још више светлости унеће можда у овај проблем, стратиграфска посматрања вишеслојних налазишта у Срему и Славонији, на којима се, између осталих налазе материјални остаци Старчево—Körös и баденске групе која нас у конкретном случају највише интересују. Однос налаза ових двеју културних група у Вучедолу, Сарвашу, Бабској и другим налазиштима, помоћи ће да се учини корак напред ка дефинитивном решењу настанка и развоја баденске културне групе.

Стратиграфија Вучедола⁸⁰ показује да се у најнижем слоју дебелом око 0,60 м налази сликане и барботин керамика (Старчево—Körös типа). „Непосредно на овај културни хоризонт, пише В. Милојчић,⁸¹ следе слојеви баденске културе“. Из дијаграма керамичког материјала на Вучедолу, које даје Schmidt⁸² јасно се види да се баденска керамика јавља на ∇ 3,60 м а да су старчевачки налази најинтензивнији између ∇ 3,60 до 3,40 м. У културном слоју Сарваша⁸³ дебелом нешто преко 7 м запажају се сличне одлике као и у Вучедолу. На слој јама и хоризонталан културни слој до ∇ 5 м са налазима Старчево—Körös и старије славонско-сремске керамике по Милојчићу⁸⁴, следи слој „који је поред типично славонско-сремске керамике садржао и материјал који већ упућује на Баден“. Није доволно јасно, пише даље Милојчић, појава елемената Старчево—Körös културе у свим дубинама I а и I б хоризонту, док се појединачни налази продужују и у хоризонт II — протобаденски слој.⁸⁵ Ова појава није доволно јасна јер се В. Милојчић ослања на винчанску стратиграфију и помоћу ње решава релативно хронолошки однос старчевачке, винчанске и баденске културне групе, уместо да помоћу стратиграфије Вучедола, Сарваша и других локалитета, одреди место баденске групе у оквирима стратиграфске лествице винчанској културног слоја. Слој у Бабској⁸⁶ доводи до истих закључака као и стратиграфија Вучедола и Сарваша, с том разликом што је додир и мешање Старчево—Körös елемената са онима који упућују на Баден много изразитије. На том локалитету керамика која се везује за почетак баденске групе јавља се од ∇ 4,5 м па навише док се керамика Старчево—Körös комплекса среће од ∇ 4 м па наниже. Значи, ако су запажања В. Милојчића⁸⁷ о стратиграфији Бабске тачна, онда овде имамо један драгоцен стратиграфски податак за приближни хронолошки додир Старчево—Körös и баденске групе, од којих је ова последња, будући истог привредног карактера (номадско-ловачког) и слична по материјалу могла да се делимично развије под утицајем претходне културне групе. Несумњиво да су и друге, временски и територијалне близске групе, једним делом утицале на њено формирање. Ту у првом реду долази Милојчићева сремско-славонска чије је мешање са старчевачком у старијем периоду и баденском у млађем имало известних реперкусија на баденски керамични материјал. Отуда се на баденској керамици појављују и други облици и орнаменти који су били страни носиоцима старчевачке групе (канелура, пунктирање итд.). Од осталих културних група треба поменути ленђелску која се развијала у најближем суседству (између Драве и Дунава). Керамички облици ове културне групе имају пуно заједничких тачака са баденском што упућује на тешње међусобне односе.

⁷⁶ М. Гробић, Старијар V—VI, II.

⁷⁷ Н. Тасић, Две бакарне бојне секире са територије НР Србије, Весник Војног музеја, Београд 1958, 178.

⁷⁸ Д. Срејовић, Зборник Фил. фак. Београд 1957, 76.

⁷⁹ Schroller, Stein und Kupferzeit in Siebenbürgens, Berlin 1932, 33, Т. 26 сл. 2.

⁸⁰ R. Schmidt, op. cit. 6.

⁸¹ V. Miloјчић, Chronologie, 82.

⁸² R. Schmidt, op. cit. Textbd. 4.

⁸³ ibid. 129.

⁸⁴ V. Miloјчић, loc. cit.

⁸⁵ ibid. 83.

⁸⁶ R. Schmidt, op. cit. 121—125.

⁸⁷ V. Miloјчић, Chronologie, 83.

Стратиграфски однос старчевачке према баденској културној групи, односно групама које су истовремено са баденском на насељима јужно од Саве и Дунава исти је као код вишеслојних локалитета Славоније и Срема. Из ове групе налазишта поменућемо само нека. Једно од њих је насеље код Бубња на коме су задњих неколико година вршена обимнија систематска ископавања⁸⁸. На овом насељу материјал старчевачке групе налази се у слоју 6 (у горњем делу слоја меша се са материјалом бубањско-хумске групе, а у доњем је само старчевачки материјал); на њега долази слој са материјалом степена Бубањ—Хум Ia и Ib. У слојевима и нивоима степана Бубањ—Хум I b, поред материјала из претходног нивоа, појављују се елементи баденске и костолачке групе⁸⁹. Нова ископавања М. Гарађанина, показала су да се елементи баденске групе појављују и касније у Бубањ—Хум II⁹⁰. Ова задња фаза преко аналогија на које указује М. Гарађанин⁹¹ савремена је или нешто млађа, жутобрдској и Теј култури те се може закључити о делимичном паралелизму и са баденском. Друго насеље јужно од Саве и Дунава је Гинова могила код Челопека⁹² на коме је запажен исти однос слојева као на Бубњу и насељима између Саве, Драве и Дунава. На слој (дебљине 0,40 м) са сликаном западно-бугарском керамиком (која одговара Старчево—Сервија I) следи слој са веселиновом керамиком за коју је М. Гарађанин⁹³ показао да је истовремена са степеном Бубањ—Хум Ib што значи и са баденском културном групом.

Из стратиграфске и типолошке анализе материјала и налазишта са старчевачком и баденском керамиком могу да се извуку следећи закључци:

a) Најстарија неолитска, старчевачка културна група, трајала је у Подунављу дуже него што нам то показује стратиграфија винчанско насеља. На ∇ 9 м у Винчи она је била само пресечена у свом развоју и потиснута са овог дела територије. „Емигрирана“ старчевачка група наставила је свој живот и у време када се у Винчи стварају седименти изнад ∇ 8 м.

b) Појава баденске керамике на ∇ 2,5 м у Винчи није пресудна за стварање релативног хронолошког односа винчанске и баденске групе. Мешање баденске керамике са Милојчићевом славонско-сремском (чак и старијом) и елементима Кёгос културе показује да почетак баденске културне групе треба очекивати дубљу у односу на винчанске слојеве и то већ око ∇ 5 м.

c) Баденска културна група како у својој економској структури тако и у генези неких облика и орнаментике показује на делимичне старчевачке утицаје при свом формирању.

d) За центар у коме се појавила и одакле се развила баденска група треба сматрати Панонску равницу, територију између Тамиша, доње Тисе и средњег Дунава, на простору где се баденска керамика најчешће самостално јавља (Перлез, Римски Шанчеви, Добановци, Неузина итд.). Из централног дела Панонске равнице баденска група се шири према северу (као Peceler култура), Чешку (култура канеловане керамике) на

⁸⁸ Материјал са ових ископавања није публикован али је, на основу неких чланака М. Гарађанина, стратиграфија слојева на Бубњу углавном позната.

⁸⁹ М. Гарађанин, Неки проблеми хронологије и генезе у балканско-подунавској праисторији на прелазу у метално доба, Рад војвођанских музеја 4, Нови Сад 1955, 9.

⁹⁰ Усмено саопштење М. Гарађанина.

⁹¹ М. Гарађанин, Рад војв. музеја 4, Нови Сад 1955, 12.

⁹² V. Milojević, Chronologie, 63.

⁹³ М. Гарађанин, Рад војв. музеја, 11.

⁹⁴ Ово мешање је запажено у Винчи, Орашију и др. локалитетима.

западу у Аустрију (Ossaner култура), истоку у Румунију (једна варијанта је Coșoveni група) и јужно од Саве и Дунава где егзистира као костолачка група.

e) На формирање баденске групе сем Старчево-Кёгос, утицале су и суседне делимично временски истовремене културне групе славонско-сремска и нешто слабије ленђелска.

Захваљујући великом пространству које је у свом ширењу захватила баденска група и њеном мешању са другим културним групама, омогућено је стварање релативно хронолошких односа праисторских култура Средње Европе са одговарајућим у српском Подунављу. Преко подунавских, средње-европске културе (чији је стратиграфски однос према баденској известан) уклапају се у релативне и апсолутне системе пре-класичних култура Грчке и Мале Азије. Због овако великог значаја баденске групе, потребно је да се прецизније одреди њено место на скали праисторских култура и група средњег Подунавља, које у овом случају претстављају основну карику за релативан однос праисторских култура средње Европе и Медитерана.

Досадање недовољно познавање баденске групе и размишљање у основним проблемима, није дозвољавало да се они макар и приближно реше. Тако је и проблем трајања баденске групе ускло и једнострano решаван. Већина аутора који су се бавили овим проблемом били су заведени редовно танким културним слојем насеља са баденском керамиком те су сматрали да је она била краткотрајна. Чак се помињало да баденска керамика не припада једној самосталној групи, већ да се она јавља у оквиру једне од ранометалних културних група Подунавља. Међутим, и овде, као и код старчевачке групе није се имао у виду њен основни карактер и економско обележје, већ је проблем решаван само стратиграфским посматрањем насеља на којима је налажена баденска керамика. Појава баденске керамике на простору од Чехословачке па до Јужне Србије и од Румуније до Аустрије и Шлезије не иде никако у прилог мишљења, о краткотрајности групе коју ова керамика обележава. Сем тога мешање баденске керамике са керамиком временски неистовременских културних група (винчанско⁹⁴, панонско⁹⁵, вучедолском⁹⁶, Jordansmühlskom⁹⁷, Trichtebeker⁹⁸ и др.) указује на дуг живот ове групе. Она се јавља као прва метална културна група у Подунављу и живи кроз цело бронзано доба (које како нам изгледа у нашим крајевима није дуго трајало) до времена када се на Балкану појављују прве халиштатске групе.

Раније је истакнуто да је баденска група својим почетком истовремена са винчанским слојевима и испод ∇ 2,5 м. када се у Винчи први пут јавља баденска керамика. Мешање баденског и протобаденског материјала са славонско-сремском керамиком (друга фаза по В. Милојчићу) на Сарвашу⁹⁹ — слој II, испод 4,90 м — и другим славонским насељима упућује на паралелну егзистенцију дела млађе винчанске и баденске културне групе. Сем тога и ваза са ∇ 4,4 м из Винче индиректно према аналогијама на које је указао Д. Срејовић¹⁰⁰,

⁹⁴ R. Pittioni (Handbuch für den Geschichtslehrer, Ergänz — Bd. I Urgeschichte, 1937, 148) помиње већи број локалитета у Аустрији на којима се баденска керамика налази помешана са вучедолском. На нашим налазиштима то мешање је запажено на Јасику и Ђурђеву код Крагујевца.

⁹⁵ Панонска керамика је нађена у истом слоју са баденском на локалитетима Жуто Брдо, Винча, Орашије и др.

⁹⁶ V. Milojević, Chronologie, 98.

⁹⁷ ibid. 95.

⁹⁸ R. Schmidt, op. cit. 127—129.

⁹⁹ Д. Срејовић, Једна непубликована ваза из Винче, Годишњак Музеја града Београда III, Београд 1956, 23 сл. 1 а и б.

показује да би и ове слојеве у Винчи могли да паралелишемо са почетком металног доба у Подунављу односно са баденском групом.

Јужни крак баденске групе који прелази Саву и Дунав спушта се долином Мораве до Ниша где долази у додир са бронзанодопским културама Македоније и јужне Бугарске. Засад није познато ни једно насеље са чистом баденском керамиком али се елементи спорадично јављају до Бубња¹⁰¹. Овај крак баденске групе познат је под именом костолачка група. Њен однос према баденској групи Подунавља још није довољно јасан. М. Гаращанин¹⁰² сматра да је она истовремена са Бубањ—Хум Је би се и баденска група могла сматрати приближно истовременом.

Релативан однос баденске групе према мађарским праисториским културним групама није увек довољно јасан. Углавном на основу стратиграфских података из Őszentiván-a и Kotacspara¹⁰³ може се сматрати да баденска група претходи бодрогкестурској. У овом правцу говори и ситуација у Kiskőrös-u¹⁰⁴ где су гробови са прилозима бодрогкестурске проевиненције укупани у слој са баденском керамиком. На праисториским насељима Румуније често се среће керамика са орнаментом и облицима близким баденској групи. Та керамика јавља се у оквиру Coțofeni групе за коју је истакнуто да је блиска баденској¹⁰⁵ или што би још тачније било речено она је варијанта баденске групе у њеном југоисточном делу (Румунији), исто као што је то и костолачка у јужном. Облици судова (шоље и урне) и орнаменти (урезана цик-цак линија и тачкасти убоди и др.) слични баденским, налазе се у Румунији на налазиштима Almaser Höhle¹⁰⁶, Starmina, Coțofeni, Ostrovul Corbului, Ostrovul Sinian¹⁰⁷ и др. и најчешће на територији коју ће касније захватити панонска керамика.

У односу на вучедолску групу, стратиграфијом славонских градаца, доказано је да јој баденска група претходи. Међутим, за западни део овог круга то већ неби могло да се каже. На многим локалитетима она се меша са баденском. К. Willsoneder¹⁰⁸ истиче да се на аустријским насељима са керамиком типа Вучедол-Leibach налази врло често у истом слоју и баденска керамика¹⁰⁹ (Melk, Baden—Rauheneck, Mödling-Hirschkogel и др.). На исту ситуацију у Мађарској указује A. Mozsolics,¹¹⁰ где се такође, мада не увек, баденска керамика меша са оном типа Вучедол—Зок. У Србији су тек у новије време откривена насеља са вучедолском керамиком (градине код Комарица и Ђурђева код Крагујевца).¹¹¹ Карактеристично је да се на обе градине вучедолска керамика меша са баденском у свим слојевима. На основу свега горе изнетог: стратиграфије славонских градаца, аустријских налазишта на које упућује К. Willvonseder и R. Pittioni и нових станица вучедолске групе у Шумадији, може се тврдити

¹⁰¹ Једино насеље које би припадало јужној варијанти баденске групе (костолачкој) је Јеленац код Алексинца на коме је 1955. г. Р. Галовић вршио ископавање (усмено саопштење).

¹⁰² М. Гаращанин, Рад војв. музеја 4, 9, и хронолошка карта.

¹⁰³ V. Miločić, Chronologie, 92.

¹⁰⁴ J. Csalogovits, op. cit. 102 и даље.

¹⁰⁵ М. Гаращанин, Рад војв. музеја 4, 10.

¹⁰⁶ Schroller, Stein und Kupferzeit, 75 Т. 35 сл. 1.

¹⁰⁷ D. Berciu, Arheologia preistorică Olteniei, Craiova 1939, 74—78 сл. 78, 86.

¹⁰⁸ K. Willvonseder, Serta Hoffill. 19.

¹⁰⁹ Види напомену 95.

¹¹⁰ A. Mozsolics, Die Vučedolkultur in Ungarn, Serta Hoff. Zagreb 1940, 27.

¹¹¹ На вучедолској градини код Јасика вршио је М. Грбич 1954 ископавање. Годину дана касније је потписани ископавао

да баденска група претходи вучедолској (у Славонији и Срему а вероватно и у средњем Подунављу) и временски једним делом иде паралелно са њом (Аустрија, део Мађарске, и северни део уже Србије).

У северним и северозападним областима које је захватила баденска група, она је савремена Glockenbecher култури, како је констатовано на локалитетима Беч-Aspern, Wien 21 и др¹¹², затим Trichterbecher култури у Чешкој¹¹³ (Starý Zámek, Vieštice) а у Немачкој баденска керамика се јавља на насељима чији материјал припада већим делом Baalberg-шкој, Salzmünder-шкој и Jozdansmühl-шкој култури.¹¹⁴ На овом месту нећемо улазити дубље у релативан однос између ових култура који је несумњиво специфичан и од великог значаја за релативну и апсолутну хронологију праисториских култура Шлезије, Источне Немачке и Чешке, тим пре што је сада омогућено, преко баденске групе, њихово укључивање у хронолошке системе културних група Балканског Полуострва и Егејског културног круга.

За хронолошко одређивање времена настанка и трајања баденске групе од посебног је значаја, како је то истакнуто и од других аутора,¹¹⁵ њено мешање са материјалом који припада жутобрдској групи. Ова појава запажена је још при ископавању на Жутом Брду.¹¹⁶ Међутим на ову околност се до скора није обраћала никаква пажња, а мешање материјала је тумачено обично поремећајем слојева и накнадним укопавањем. Но како се ова појава често понавља, рекло би се, да се овде не ради увек о поремећају слојева, већ о делимичној истовремености ових двеју група. На Орашију¹¹⁷ у рову IV, баденска керамика јавља се прво са винчанском у најнижем слоју, надживљава је и наставља своју егзистенцију у слоју са панонском керамиком. У Винчи се фрагменти панонских ваза налазе од ∇ 3,9 м¹¹⁸ те би на овај начин имали један, у извесној мери, чврст стратиграфски податак. Како смо раније показали појаву баденске групе у Панонији треба паралелисати са винчанским слојевима око ∇ 5 м те би на овај начин дали временски приоритет носиоцима баденске грнчарије, у ком правцу говори и стратиграфија праисториског слоја у Орашију.

Појава и мешање баденске керамике са материјалом раног средњег и делимично позног бронзаног доба, објашњава одржавање и преузимање неких облика баденске керамике од носилаца ранохалштатске културе. Овде у првом реду долазе шоље са тракастом дршком која надвисује обод. Овај најомиљенији облик у баденској керамографији (врло чест у гробовима са згрченим покојником), налажен је на халштатским некрополама са спаљеним покојником, наравно у нешто изменјеном облику, али још увек таквом да његово порекло из баденских шоља не долази у питање. У Breslau-Grabschen у гробу 253, ¹¹⁹ поред халштатске урне налазе се и овакве шоље са наменом *in usum*

код Ђурђева. Обе градине припадају вучедолској групи. Материјал са ових ископавања налази се у Музеју у Крагујевцу.

¹¹² C. Willfonseder, loc. cit.

¹¹³ V. Miločić, Chronologie, 95.

¹¹⁴ По Pittioni-у (*Urgeschichten Grundlage der Europäischen Kultur*, 1949, 91) ове културе су савремене међу собом. В. Miločić истиче и њихову савременост баденској групи (Chronologie 98, 99).

¹¹⁵ Д. Срејовић, Жива Антика, Скопље 1957, 130.

¹¹⁶ М. Васић, Жуто Брдо, Старијар, Београд 1907, 15 сл. 17, 18 и 56.

¹¹⁷ Ђ. М. Зиси, Р. Марић, М. Гаращанин, Ископавања на Орашију, Старијар I, Београд 1950, 146/147.

¹¹⁸ М. Васић, Јонска колонија Винча, Зборник фил. фак. Београд 1949.

¹¹⁹ P. Richthofen, Vučedol, Vinča und Alteiman-Remeđello, Serta Hoffilleriana, Zagreb 1940, 42, Abb. 3—4.

mortuorum. Сем овога облика носиоци халштатске културе преузели су из баденске групе и неке начине укращавања. Широке канелуре на трбуху халштатских урни такође упућују на баденске узоре.

На крају као посебан аргумент дугог живота баденске групе поменућемо и два начина сахрањивања која срећемо на баденским насељима. То су сахрањивања у згрченом ставу које указује на одржавање традиција претходних културних група и спаљивање појоника — обичај несумњиво млађи од претходног. За нас је од посебног значаја овај други начин погребавања. Урне са спаљеним појоником или оне које су имале ту намену, налажене су на многим баденским насељима (Ушће,¹²⁰ Добановци, Неузина, Дева, Fonyod-Beszenyupuszta и др.). Појава урни и спаљивање појоника можда би могла да се повеже са првим почецима Urnenfelder културе у Подунављу.

Ранији испитиваоци баденске групе који су били склони да је датују као „задњу преметалну културу“¹²¹ кратког трајања, нису обраћали пажњу на све ове околности те је тако проблем баденске групе остао на оном месту где га је пре око 40 год. поставио O. Mengin.¹²²

Овако дуг живот баденске групе, од средине млађе винчанске до близу почетка раних халштатских група (строга граница не може да се одреди) и њено мешање са бронзанодопским групама Подунавља, омогућује да се издвоје три њена периода:

У једном је она савремена делу млађе винчанске групе (у средњем Подунављу и Србији) а у долини Тамиша, Тисе и мађарског дела Подунавља, баденска култура се јавља самостално (Добановци, Перлез, Р. Шанчеви, Јаша Томић и др.).

У другом периоду баденску групу карактерише њено мешање са вучедолском у Аустрији, Мађарској,

ујгој Србији (Melk, Mödling-Hirschkogel, Јасик и Ђурђево код Крагујевца и др.).

Трећи период карактерише појава баденских елемената на насељима у истом слоју са жутобрдском групом (Орашје, Жуто Брдо, Винча, и др.).

* * *

Овај мали екскурз у проблеме баденске културне групе, чија су решења још увек *in statu nascendi*, инспириран је баденским насељем код Добановаца. Он нема претензије да да коначан одговор постављеним проблемима. Циљ овог рада је да покрене дискусију и истакне потребу за ревизију неких мишљења у вези са баденском групом старим понекад 40 и више година. Кључ за решење већине поменутих проблема лежи у нашој земљи, у Војводини, те импулс за њино решење треба да потекне баш са ове стране. Нажалост у Војводини за сада имамо само једно баденско насеље на коме је и ако у скромним размерама вршено систематско искоњавање. То су Добановци. Материјал са других налазишта познат је само преко случајних налаза до којих се дошло чињењем профила циглане (циглане код Панчева, Сечња, Добановаца и др.), усека или при већим земљама радовима (копањем трасе Дунав—Тиса—Дунав нашло се код Сотина на баденско налазиште). Услед овакве ситуације и стања у коме се налази већина наших баденских локалитета, сасвим је разумљива чињеница да су већи, генерални закључци у раду изостали. На многе проблеме везане за баденску групу у Војводини, моћи ће да се одговори тек после детаљних истраживања у Подунављу и повезивања наших насеља са онима из других земаља, нарочито Мађарских која су од J. Baneg-a срећена и обрађена на једном месту.

Никола ТАСИЋ

КРАТАК ОПИС РЕПРОДУКОВАНОГ МАТЕРИЈАЛА

Сиво печена амфора са цилиндричним вратом. При дну амфоре налазе се две наспрамне, накнадно пробушене рупе пречника 0,8 см. На трбуху се налазе урезане линије и тачкасти убоди. Димензије амфоре су: висина 25 см, пречник дна 5,5 см. (слика 4 и 5).

Црно печена шоља са реципијентом у сблику главице црног лука. На доњем делу суда налазе се вертикалне широке канелуре између њих. Висина шоље 4,5 см. пречник трбуха 9 см. (слика 6 а.)

Сиво печена шоља са тракастом дршком која надвишује обод. На трбуху се налазе вертикалне пластичне траке и плитке канелуре између њих. Висина шоље 4 см. највећи пречник трбуха 8 см. (слика 6 б.).

Сиво печена шоља са пљоснатом широком тракастом дршком. Цилиндричан реципијент одудара од облика код осталих шоља са овог локалитета. Висина шоље 3,9 см. пречник дна 5,5 см. (слика 6 с.).

Фрагментована сиво печена плите здела. На доњем делу се налази орнамент у облику, вишекраке звезде. Урезане линије су уоквирене тачкастим убодима. Висина очуваног дела 8 см. пречник отвора 21 см. (слика 7 а.).

Рестаурирана здела „костолачког типа“. На трбуху се налази орнамент од кратких зареза груписаних у хоризонталне низове. Површина суда је црно глачана. Пречник отвора 24 см. висина 11,5 а пречник дна 6 см. (слика 7 б.).

Рестаурирана црно печена „fischbutta“. На периферним странима налазе се тракасте широке дршке. Трбух суда је украсен плитким канелурама. Висина суда је 17 см. а највећа ширина код дршака 22 см. (слика 8).

Четвртаст сиво печено фрагментован суд. Површина његових страна укращена је лажним „шинур“ орнаментом. Свака страна укращена је различито. Ширина страна је $10,5 \times 7,5$ см. (слика 9).

Брат сиво печеној суда украшен косим урезаним линијама. Од обода се одваја брадавичаста дршка. Величина фрагмента 12×9 см. (слика 10 а.).

Фрагмент црно печеној дубљег суда са кратком тракастом дршком испод обода. На горњем делу суда налазе се неправилне косе линије. Димензије фрагмента $8 \times 7,4$ см. (слика 10 б.).

Део сиво печеној суда украшен неправилним косим урезаним линијама. Величина $9,5 \times 7$ см. (слика 10 с.).

Фрагмент сиво печене плите зделе са тракастом дршком. Величина фрагмента је $8 \times 5,5$ см. (слика 10 д.).

Фрагмент црно печеној полуолонтастог суда. Спољна површина је украшена урезаним преломљеним линијама и тачкастим убодима. Величина фрагмента је $8 \times 7,5$ см. (слика 11 а.).

Фрагмент суда. Површина је украшена урезаним линијама и тачкастим убодима. Величина фрагмента: $10 \times 7,4$ см. (слика 11 б.).

Фрагмент сиво печене плите зделе. Димензије 6×5 см. (слика 12 а.).

Фрагмент сиво печене амфоре лоше фактуре. Око тракасте дршке налазе се тачкасти убоди. Величина фрагмента је 14×10 см. (слика 12 б.).

Фрагмент већег полуолонтастог суда (питос?) са тракастом дршком. На површини суда налази се трака од два низа тачкастих убода. Величина фрагмента: $24,5 \times 18$ см. (слика 12 с.).

Фрагмент сиво печеној суда боље фактуре. Орнамент чини урезана линија и низ тачкастих убода. Величина фрагмента: $8 \times 5,6$ см. (слика 13 а.).

Фрагмент дубље зделе, црне боје. На површини суда налазе се утиснути пуни троуглови. Величина фрагмента $10,5 \times 7$ см. (слика 13 б.).

Фрагмент суда са тунеластом дршком. Величина 8×4 см. (слика 13 с.).

Фрагмент сиво печеној суда углачане површине. Орнамент на суду чини урезана трака испуњена тачкастим убодима. Величина фрагмента је $8 \times 5,5$ см. (слика 13 д.).

¹²⁰ М. Васић, Старина, Београд 1906, сл. 37 abc.

¹²¹ F. Holste, Zur chronologische Stellung der Vinča Keramik, WPZ, 1939, 1–21.

¹²² O. Mengin, Urgeschichte Niederösterreich, 1921, 13.

НОВА ИСКОПАВАЊА НА ВЕЛИКОЈ ХУМСКОЈ ЧУКИ КОД НИША

У времену од 17 до 24 VI 1956 године, вршили су потписани контролна ископавања на локалитету Велика Хумска Чука код Ниша. Ово налазиште познато је у археолошкој литератури већ преко двадесет година. Први га је поменуо Vladimir Fewkes у своме извештају са рекогносцирања Србије, приписујући га неолитском добу.¹ Још тада је Fewkes напоменуо да ово мишљење не прихвата М. Грубић који је са њим сарађивао на терену и који је налазиште приписивао раном бронзаном добу. Године 1933 на томе месту вршио је Грубић ископавања, чији резултати нажалост нису објављени². У току другог Светског рата изгубљена је и целокупна теренска документација са ових радова. Тако су потписани, радећи на сређивању материјала са Велике Хумске Чуке у Народном музеју у Београду, могли овај материјал уредити само према оскудним белешкама на самим кесама које су давале извесне стратиграфске податке, а иначе углавном типолошки. И поред тога, дошла је већ тада до изражaja изузетна важност објекта са тога налазишта.

Упркос оваквој ситуацији, налази са Велике Хумске Чуке били су коришћени у појединим публикацијама. Тако се на њих кратко осврнуо А. Оршић-Славетић у својој монографији Бубња, а у вези са сликаном керамиком, коју је тада погрешно определио као керамику сликану белим мотивима, не увидевши да се ради о орнаментици графитом.³ Доцније је М. Гарашанин, вршећи културну класификацију материјала са Бубња констатовао идентичност овога материјала са оним са Велике Хумске Чуке. У вези с тим, он је ову културну групу издвојио у оквиру раног бронзаног доба под именом бубањско-хумске, извршивши њену поделу на две основне фазе I и II.⁴ Нова ископавања која се од 1954 године воде на Бубњу, потврдила су у потпуности ову поделу, пружајући такође могућност, на основу стратиграфских података, да се она даље расчлани и допуни. Тако је било могуће фазу I поделити у два периода a и b, а исто тако издвојити једну нову фазу Бубањ—Хум III, коју Оршић није нашао на делу терена на коме је вршио радове.

¹ Bulletin of American School of Prehistoric Research 10 (1933), 41 и нап. 42. И то налазиште сумарно је описано Fewkes у Bulletin of American School of Prehistoric Research 12 (1936), 53—54. За основну литературу о налазишту на Великој Хумској Чуки упореди и М. Гарашанин—Д. Гарашанин, Археолошка налазишта у Србији (1951), 40—50.

² Сумарно поменуто у Годишњаку Српске Краљевске Академије XI, III (1934), 245—246 (Грубић). Материјал са ископавања налази се у Народном музеју у Београду, док се већи број површинских налаза чува у музеју у Нишу.

³ Mitteilungen der Prähistorischen Kommission der Akademie der Wissenschaften, Wien IV, 1,2 (1940), 31. Упореди и ibidem, 3.

Узимајући у обзир све досада изнете податке, аутори су сматрали нужним да се на Великој Хумској Чуки предузму контролна ископавања, како је то у 1956 години и учињено.⁵

Опис терена и карактер ископавања (Сл. 1)

Велика Хумска Чука је стрми брежуљак који се уздиже непосредно изнад села Хума у ваздушној линији око 5 км. северно од Ниша. Локалитет се налази у близини Бубња, који је од Ниша удаљен око 5 км. западно.⁶ Брежуљак је са две стране ограничен потоцima и непосредно приступачан само са севера. Падине су му на свим странама веома стрме, тако да је својим природним положајем одлично заштићен. На врху се налази широк плато са падом у правцу југа.

Локалитет има доминантан положај, те контролише целокупну нишку котлину око ушћа Нишаве у Мораву, до Сићевачке клисуре на истоку и Курвинграда на југу. Његов ванредни положај индициран је за осматрачницу и природно утврђење.

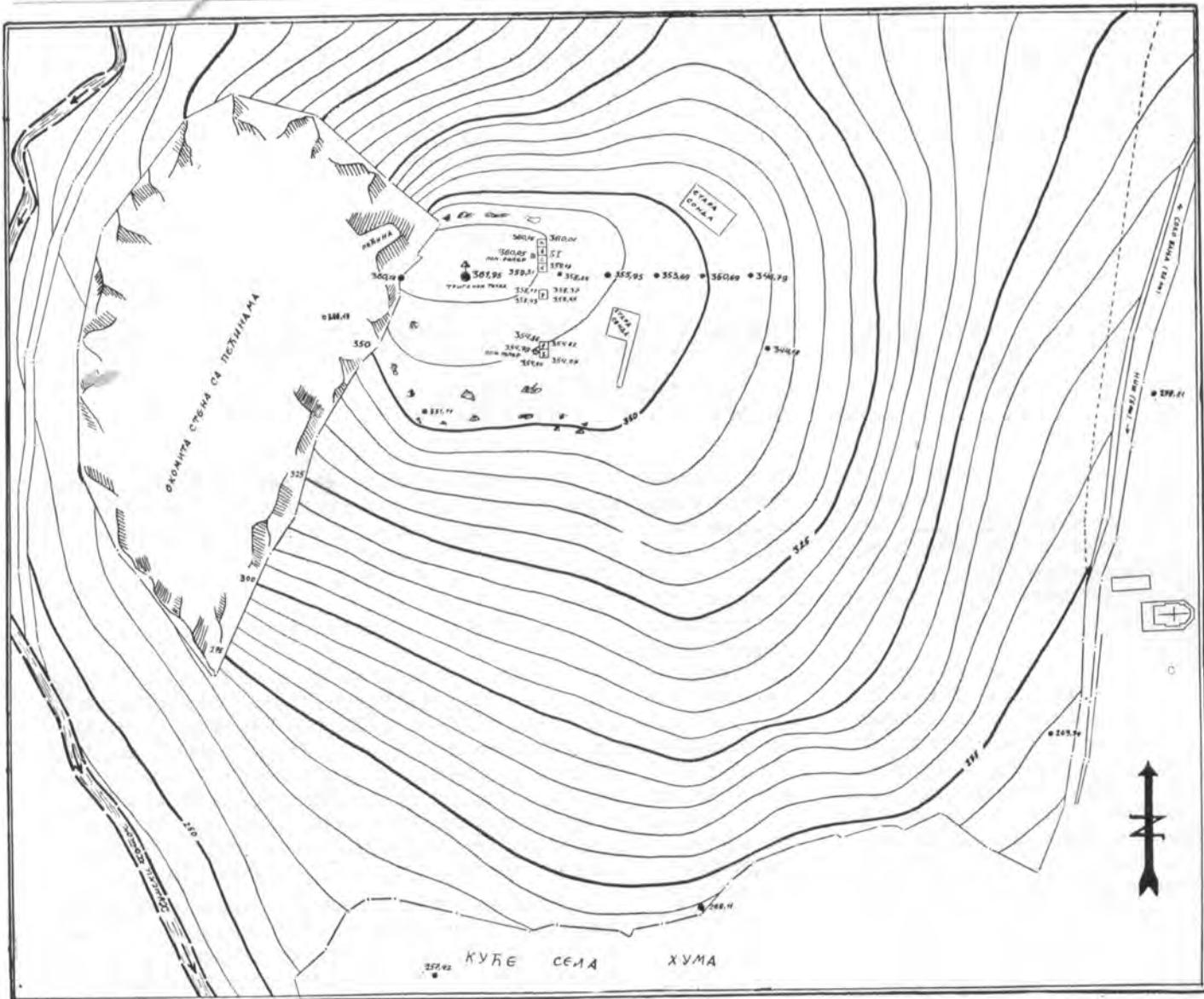
Тачно место Грубићевих ископавања није могло бити фиксирано у свим детаљима, но на два места у североисточном и источном делу терена виде се и данас већа удобљења која свакако представљају остатке његових сонди.

Приликом контролних ископавања одлучено је да се терен пресече у правцу север—југ, на оном делу на коме је то било најподесније. При томе се водило рачуна да се нарочито избегну она места разасута по целом платоу, на којима је стена избијала непосредно на површину земље, што је како се то доцније и ископавањима потврдило, последица спирања дејством атмосферија у правцу пада терена од севера ка југу. Тако је постављена сонда I која је према уобичајеним принципима, подељена на квадрате димензија 3×3 м., одвојене међу собом контролним профилима ширине 0,50 м. Ови блокови обележени су словима латинске

⁴ Congrès international des sciences préhistoriques et protohistoriques, IIIe session 1950 (1953), 98 даље. Као посебну фазу у нашој праисторији бубањско-хумску групу први пут издавају М. Гарашанин—Д. Гарашанин, ор. cit. 17—18.

⁵ Радовима су руководили аутори уз стручну сарадњу Д. Крстића, кустоса Народног музеја у Београду. Ситуациони план терена израдио је Ј. Буџарски (Ниш), који је иначе стално вршио мерења на терену. Ископавања су вршена средствима музеја у Нишу, чијем управнику А. Ненадовићу, потписани дугују особиту захвалност.

⁶ А. Оршић-Славетић, ор. cit. пл. I (географска карта).

Сл. 1 Велика Хумска Чука, ситуациони план — Abb. 1 Situation der Fundstelle Velika Humska Čuka

азбуке, полазећи са севера ка југу. Тако су откопани блокови а—d, g, р и q, са одговарајућим контролним профилима.

Сургайтографија (Сл. 2 и 3)

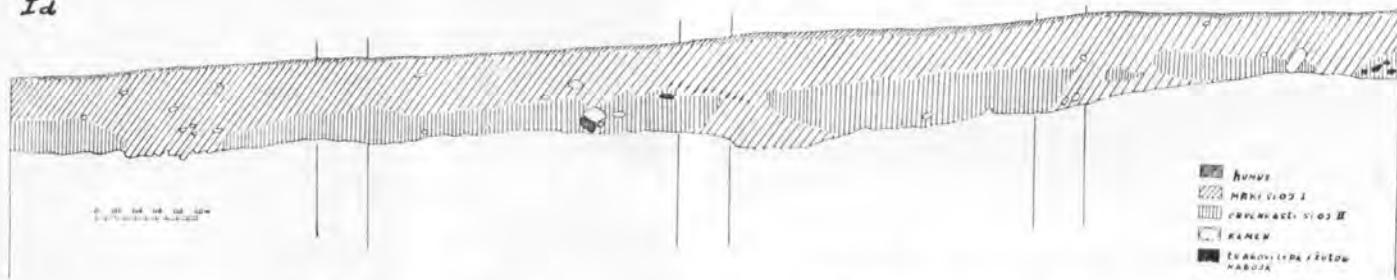
Ископавања на Великој Хумској Чуки пружила су следећу слику о стратиграфији терена. Свуда на локалитету културни слој лежао је непосредно на стени, која на овоме месту управо и претставља здравицу. Дебљина овога слоја јасно се повећава у правцу од севера ка југу, што стоји у вези са природним падом и спирањем земљишта. Тако у блоку I а дебљина слоја не прелази око 0,90 м, док се на југу, у I q она пење до 1,20 м.

Иначе је стратиграфија сасвим једноставна. Тако се уствари могу издвојити само два слоја, и то: горњи слој I који чини мрка и доста растресита земља и доњи, слој II црвенкастомрке земље који лежи непосредно на здравици. Одговарајући констатацијама у погледу спирања у правцу север-југ, били су ови слојеви различите дебљине, а и њихов међусобни однос не свуда исти. Тако у сонди Ia уствари и није сачуван слој II, већ се само местимично налазе мање испрекидане површине црвенкасто-мрке земље овога слоја, у оквиру самога слоја I. Очигледно је да је овде слој

II био готово сасвим спран дејством атмосферија. У блоку Ib, слој II је нешто боље сачуван иако и овде веома поремећен, делимично укопавањем јама. У даљим пак сондама, ова два слоја дала су се јасно издвојити, при чему је међутим слој II постајао све дебљи у правцу југа. Тако у сонди I q дебљина слоја I иде до 0,60 м., изузимајући места у северном и јужном профилу где се дубље спуштају мање јаме или постоје поремећаји.

Остаци зграда нису никде могли бити установљени, само у северном и западном делу сонде I q, у слоју II, било је у већој количини разасутог грумења лепа, но тако да се нису могле установити никакве одређене контуре. На више места слој је био поремећен јамама. Таква јама констатована је уз јужни профил сонде I b, као и у самом северном профилу ове сонде, где су се јаме спуштале из слоја I пореметивши у потпуности слој II. И у сонди I d уз западни профил, констатована је плитка широка јама, која се спуштала из слоја I и делом залазила у саму сонду. У јуžном профилу сонде I d такође се јасно оцртавају поремећаји у виду мањих јама које су пресекле слој II. У сонди I r уз јужни профил, констатована је правилна четвртаста јама која се спуштала из слоја I, док је поремећај у источном делу северног профиле I q већ раније поменут.

Ia

Сл. 2 Западни профил квадрата а—д — Abb. 2 Profil der Schnitte a—d.

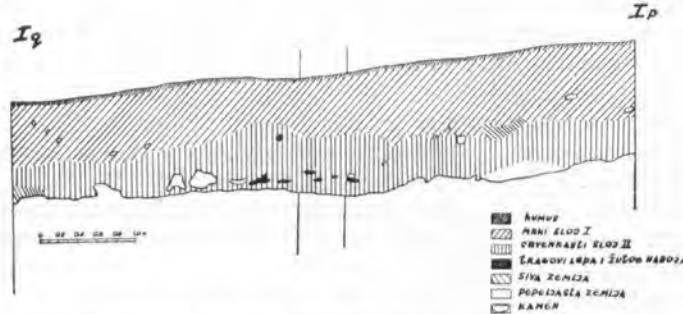
Особито занимљиве биле су стратиграфске констатације у сонди I g. Овде је приближно на средини сонде природна стена избила на виши ниво и тако у северозападном делу сонде задржала непоремећен доњи слој II, док је југоисточно одатле, дакле даље у правцу клизања терена, слој II у доњем делу поремећен и испреметан.

Најзад, у самом северном профилу блока I b констатована је мања, плитка јама, која се спуштала из хумуса и у којој је лежало бронзано копље периода халштат A. Овај налаз иначе се не може ближе везати за остала стратиграфска запажања учињена на Великој Хумској Чуки.

Овако установљеној стратиграфији углавном одговара и карактер нађеног материјала. Тако се слој I показао као јако испреметан и измешан. У њему је било материјала разних епоха, при чему падају у очи налази једне посебне фазе бронзаног доба, досада непознате на налазишту Бубањ, који су међутим измешани са остацима римског и словенског периода, као и са материјалом фаза Бубањ—Хум I и II. Ова констатација добро се може ускладити са карактером ранијих налаза са Гргићевих ископавања, где је такође нађено остатака ове нове фазе бронзаног доба, као и римско-византиског и словенских предмета. Треба међутим поменути да при ископавањима 1956. године у овом делу терена није било затворених налаза касне епохе, какве је изгледа, открио Гргић, који је нашао на једно огњиште са словенском керамиком. Такође није нађено никакви остатака зидина, на које је, по речима радника, нашао Гргић, иако појединачни налази фрагмената опека римског формата из слоја I, индицирају да се овде могла налазити нека зграда. Напротив, материјал слоја II има потпуно хомогени карактер и може се недвосмислено приписати фази Бубањ—Хум I a, на основу везе са аналогним појавама констатованим на Бубању.

Из свега реченог произилази да је насеље на Великој Хумској Чуки првобитно било настањено у фази Бубањ—Хум I a. Доцније, живот се продужио и у следећим фазама бубањско-хумске групе, као и у још познијој фази бронзаног доба, док нађено копље индицира повремени или привремени боравак људи такозваног периода поља са урнама и латенског доба на томе месту. Најзад, одличан стратегиски положај места, привукао је и Римљане и Словене да се на њему настане. За жаљење је што је сам карактер терена условио, слично појавама на босанским градинама, спирање слоја, што је овде довело до мешавине материјала разних епоха, који се, према томе највећим делом може само типолошки издвојити. Врло је значајно међутим да је слој II остао у потпуности интактан, тако да је материјал овога доба могао бити потпуно јасно издвојен, што пружа корисну допуну стратиграфски разврstanom и иначеовољно познатом материјалу са Бубања.

На крају овога излагања треба још поменути да је материјал при раду издвајан строго стратиграфски, како у хоризонталном тако и у вертикалном смислу, што је омогућило прецизно издвајање како јама, тако и материјала разних слојева на местима где су неравнине првобитног терена довеле до тога да су се они спуштали до нижег или издизали на виши ниво. Само у блоку Ia, где је слој 2 био практично већ сасвим уништен, овакво издвајање није могло бити спроведено у потпуности.

Сл. 3 Западни профил квадрата p—q — Abb. 3 Profil der Schnitte p—q.

Материјал

У горњем излагању дата је већ сумарно карактеристика налаза слојева I и II.

У слоју I разасуто по целом терену, нађено је доста фрагмената словенске керамике. По правилу ради се о фрагментима равног дна или разгрнутог обода, већином сиве фактуре, типично словенске, који су углавном рађени на грнчарском колу. У више случајева констатован је орнаменат од хоризонталних паралелних уреза (нпример I b, бр. 108). Карактеристичан је један фрагментат грлића крчага црвене боје, на витлу рађен и украшен таласном линијом, који можда припада развијенијој средњевековној керамици (контролни профил I p, q).⁷

Такође је у овом слоју у приличном броју нађено римских остатака, који су исто тако заступљени на целој ископавању површини. Поред већ поменутих фрагмената цигала, овде треба поменути грубе сиве римске поклопце, чијих је фрагментата нађено неколико, као и један римски судић (Iq бр. 544) сиве боје, рађен на витлу. Откопана су и два римска жишака (I g бр. 541-2)⁸. Најзад, у самом слоју и без могућности довођења у везу са макаквим другим одређеним налазом, откопана је и једна стакlena перла (Iq бр. 437).

⁷ За значај керамике црвене боје међу словенским материјалом упореди М. Гарашанин, Годишњак Музеја града Београда II (1955), 21 и д., особито 28—29.

⁸ D. Ivany, Die römische Lampen von Pannoponien.

Сл. 4 Бронзано копље — Abb. 4 Lanzenspitze

Како је већ речено, материјала латенског доба нађено је веома мало. Сигуран латенски налаз представља сива здела добре фактуре, рађена на витлу (Iq бр. 517). Примерак припада типичним облицима позне керамике фазе Латен III, чија је хронологија недавно потврђена новим ископавањима у Сараорцима. Можда се истом периоду може приписати и један груб фрагмент са орнаментом пластичног ребра (I b бр. 537) који би у том случају припадао дакогетској култури.⁹

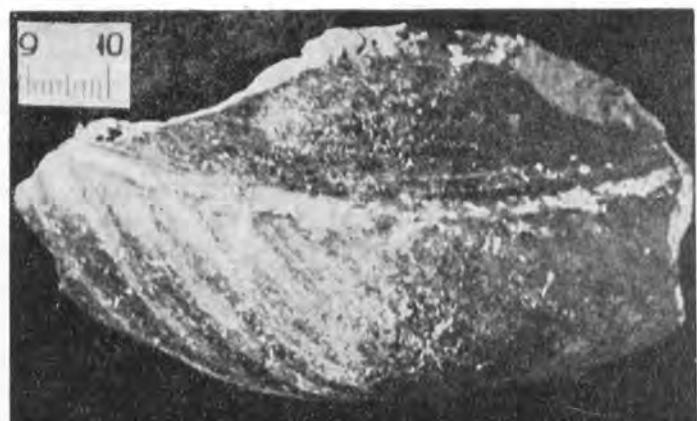
Период поља са урнама заступљен је, као је већ истакнуто једним јединим објектом. У питању је копље пламенастог типа од бронзе, чији је облик типичан за халштат А. Ипак овде треба истаћи као посебне црте, јако истакнуто пластично ребро, као и неуобичајени орнамент хоризонталних пластичних ребара на тулцу (I b бр. 2 — сл. 4).¹⁰

Засебну пажњу заслужују остаци бронзаног доба који су међутим, по свом карактеру млађи од бубањско-хумске групе. У вези с тим биће још потребно на њих се нарочито осврнути у завршном поглављу овога рада. На овом месту изнећемо само њихове опште карактеристике. Ови налази претежно су добре фактуре, са превлаком сиве или мрке боје, која садржи доста ситних зrnaца песка. Међутим, ова превлака, иако глатка, никада није доведена до интензивног сјаја. Поред тога, постоје и судови чија је површина брижљиво обрађена и изравнана, но без превлаке, каква је такође карактеристична за бубањско-хумску групу. Најзад, нађено је и обичних фрагмената грубе фактуре.

Облици ове керамике особито су карактеристични. Тако се појављује облик урне већих димензија са ћинским цилиндричним вратом, заобљеним раменом и вертикалном пластичном дршком, као и једном брадавичастом дршком. (I a бр. 39 — сл. 5). Постоје и фрагменти амфоре са разгрнутим ободом, који је заравњен и на коме се некад са унутрашње стране налази дуж ивице обода, пластични жлеб. (I b, бр. 202). Један фрагмент већег суда са оваквим заравњеним ободом потсећа на познату урну из Лапотинца и сличне фрагменте из Больара код Власотинца (I g бр. 39).¹¹ Од других форми карактеристична је појава доста грубо рађене зделе са увученим ободом, укraшеним хоризонталним канелурама (контролни профил I c—d, бр. 412). Врло карактеристичан облик представља суд заступљен са више фрагмената који је украшен на заобљеном рамену широким ребрастим канелурама, а има цилиндричан врат (контролни профил I a, б, бр. 408 — сл. 6). Ови примерци углавном се јављају у брдој фактури која потсећа на бубањско-хумску. Посебну

Сл. 5 Фрагмент керамике слатинског типа — Abb. 5 Scherbe des Slatina-Typus

Сл. 6 Фрагмент керамике слатинског типа — Abb. 6 Scherbe des Slatina-Typus

Сл. 7 Судић слатинског типа — Abb. 7 Miniaturgefässe des Slatina-Typus

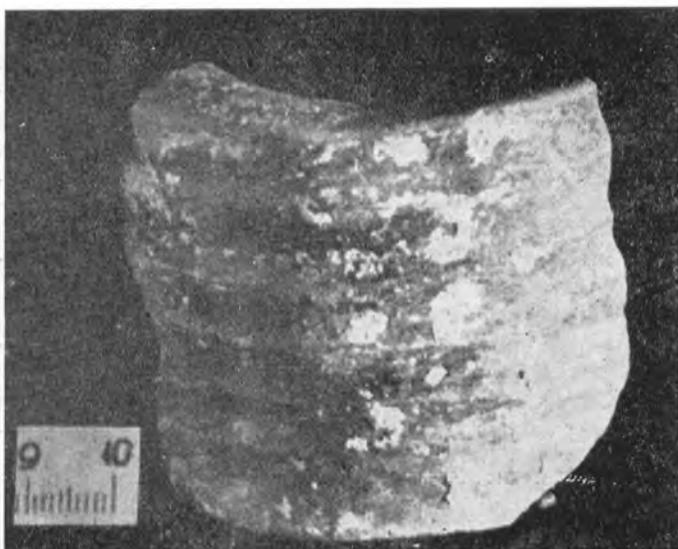

Сл. 8 Дршка слатинског типа — Abb. 8 Henkel des Slatina-Typus

⁹ За општу оријентацију о дакогетској керамици упореди V. Parvan, Getică și protoistorie a Daciei (1926), 173 и д., и одговарајуће слике. J. Nestor, 22 Bericht der Römisch-germanischen Kommission (1933), 157 и д., и одговарајуће слике.

¹⁰ За овај тип копља и његово датирање упореди М. Гарашанин, Историски гласник 1951, 3—4, 45 и д., и 63.

¹¹ M. Garašanin, Arheološki Vestnik VI(1956) 276 и д., сл. 4—5

Сл. 9 Дршка слатинског типа — Abb. 9 Henkel des Slatina-Typus

појаву, најзад, претставља минијатурни судић корита-стог облика унеколико сличан познатим четвртастим судовима ватинске групе (I q бр. 556 — сл. 7).

Свакако најкарактеристичнију појаву ове керамичке групе претстављају дршке. Оне се јављају у облику тракастих дршки, или дршки сегментног или четвртастог пресека. Посебно се издвајају високе дршке које прелазе преко обода суда и имају на најистакнутијем делу дугмasto испупчење (I g бр. 279 — сл. 8, вероватно од суда са две дршке), дршке тракастог облика са подужним ребрастим орнаментима (I g, бр. 282, сл. 9), дршке укraшene низом зареза (контролни профил I c—d, бр. 413). Од суда са две дршке вероватно потиче још један фрагменат код кога међутим, дршке нису имале дугмasto испупчења (контролни профил I a—b, бр. 405 — сл. 10). Да поменемо најзад и карактеристичну тракасту дршку укraшenu попречним хоризонталним платичним ребром (I g, бр. 282 — сл. 11).

Међу материјалом са ископавања 1956 године не може се издвојити са сигурношћу ниједан објекат фазе Бубањ—Хум III. Могуће је међутим, да овој фази припадају неколики малобројни фрагменти укraшени хоризонталним платичним ребрима са утиснутим орнаментима, у једном случају са платичним орнаментом непосредно испод обода са спољне стране (I g бр. 399).

И фаза Бубањ—Хум II заступљена је веома слабо на контролним ископавањима, што се налази у приличној мери у супротности са карактером материјала са Грбићевих ископавања.¹² Овде спада један фрагменат обода са високим вратом, кратким раменом и орнаментом удубљених тачкица испод обода, као и орнаментима изведеним точкићем (I a, бр. 197 — сл. 12). Истом периоду припадао би и фрагменат са немарно урезаним орнаментом штрафираних троуглова (I a, бр. 46 — сл. 13).

¹² Упореди M. Garašanin, Congrès international des sciences préhistoriques et protoistoriques IIIme session, T. VIII, 1—6; VII, 13, 2.

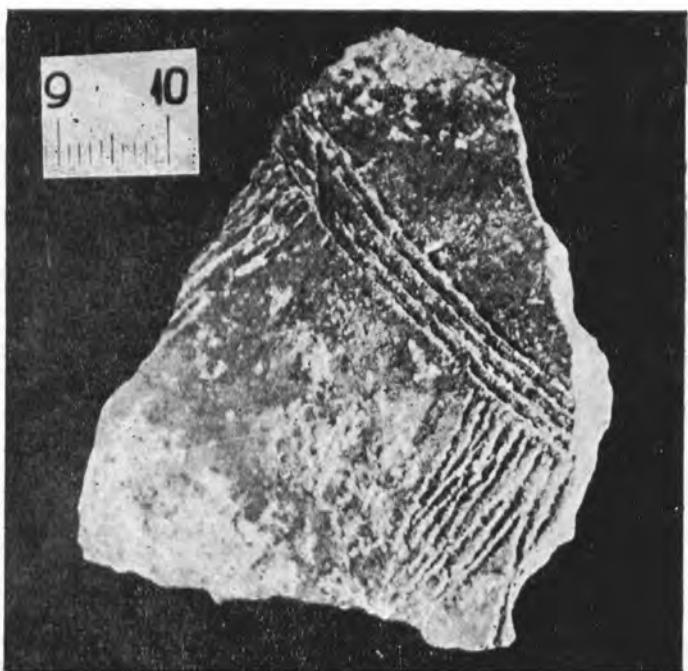

Сл. 11 Дршка слатинског типа
Abb. 11 Henkel des Slatina-Typus

Сл. 10 Дршка слатинског типа — Abb. 10 Henkel des Slatina-Typus

Сл. 12 Фрагмент керамике, Бубањ—Хум II — Abb. 12 Scherbe der Bubanj—Hum II, Stufe

Сл. 13 Фрагмент кера мике, Бубањ—Хум II — Abb. 13 Scherbe der Bubanj—Hum II, Stufe

Сл. 14 Нога пехара, импорт ранохеладске фазе III — Abb. 14 Importstück der Phaze Frühhelladisch III

Сл. 15 Пехар на нози, Бубањ—Хум Ia — Abb. 16 Fusbecher der Stufe Bubanj—Hum Ia

На целој откопавању површини терена већ у слоју I нађено је доста материјала фазе Бубањ—Хум I. При томе треба поменути да се количина овога материјала повећава у дубљем делу слоја. Овде су заступљени разни карактеристични облици ове фазе, а у првом реду они који су за њу и иначе познати као водећи: зделе са увученим ободом и плитки танчири са задебљалим ободом. У неколико фрагмената заступљене су и зделе са високим коничним вратом, кратким заобљеним раменом и две мање тракасте дршке на прелазу из врата у раме, као и типични пехари са две наспрамне дршке, од каквих је нађено више фрагмената (на пример у I b).

Откопано је и више фрагмената ниских шупљих и коничних ногу пехара, какве су типичне за фазу Бубањ—Хум I а у једном случају и део врло плитког реципијента једног таквог суда, код кога су дршке прелазиле преко обода, повезујући периферију реципијента (I b).¹³

Међу орнаментима¹⁴ појављују се фине канелуре какве се нарочито често налазе на Бубињу на пехарима са две дршке, фазе Бубањ—Хум I (I b, бр. 86), као и графитирани орнаменти (I d, бр. 305) и орнаменти изведени пастозном црвеном бојом у crusted технички, чије трагове налазимо на врло малом броју фрагмената (I v., бр. 183, 184). Један фрагмент украсен урезаним и бојаним орнаментима налази аналогије међу материјалом бугарско—румунске Gumelniča групе (I d, бр. 439).¹⁵ Да поменемо најзад и фрагмент са малом бу-

¹³ Упореди М. Гарашанин, Старијар VII—VIII.

¹⁴ За орнаментику ове фазе упореди М. Гарашанин, Congrès international des sciences préhistoriques et protohistoriques IIIme session, 102—103 Т. VII, 13—19.

¹⁵ У питању је фрагмент трбуха где урези међу убодима стварају меандар превучен графитом.

Сл. 16 Фрагмент са графитираним орнаментима, Бубањ—Хум Ia — Abb. 16 Graphitverzieche Scherben der Stufe, Bubanj—Hum Ia

Сл. 17 Фрагмент са графитираним орнаментима, Бубањ—Хум Ia — Abb. 17 Graphitverzieche Scherben der Stufe, Bubanj—Hum Ia

шеном брадавичастом дршком која се на оба краја везује за зид суда рељефно истакнутим полукружним делом, те има директне аналогије са дршкама такође бубањско—хумске групе са налазишта Пригревица у Земуну (I q, бр. 548).¹⁶ Керамика костолачке групе заступљена је једним фрагментом са вертикалним низовима, неуоквирених убода (I b, бр. 526). Из овог слоја потиче најзад, и једна нога сивог суда, пехара, на витлу рађена, у фактури и боји као и у облику, идентичан са познатим ранохеладским пехаром са Грбићевих ископавања (I b, бр. 1 — сл. 14).¹⁷

Временски се не могу ближе одредити фрагменти једног већег суда—питоса, који такође потиче из слоја I, и за које се само са сигурношћу може рећи да потичу из праисториског доба (I p, бр. 495).

Слој II био је по своме карактеру хомоген и садржао је материјал фазе Бубањ—Хум I. У целом овом слоју нађен је само један фрагмент фазе Бубањ—Хум II (контролни профил I p—q), који је овамо до спео случајно. По фактури, карактеристичној варијанти здела са увученим ободом и богатству орнаментике, особито сликање, може се са сигурношћу тврдити да слој припада фази Ia. Ово утолико пре што у њему недостају баденско-костолачки елементи.¹⁸

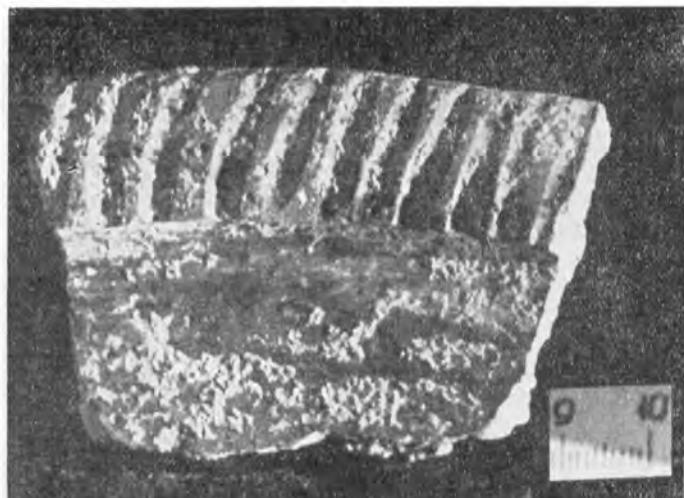
У својој фактури керамика показује све типичне одлике поменуте фазе. Тако међу керамиком добре фактуре са глатком превлаком сивом, тамно сивом или мрком, постоје и примерци са одлично углачаном сјајном превлаком, на којој се виде хоризонтални трагови механичког глачања. Другу врсту керамике чини керамика са глатком површином без превлаке, а заступљена је и груба керамика.

Као водећи облик, типичан у свим деловима ископанога терена и заступљен у далеко највећем броју, јавља се здела са увученим ободом, некада на нози (сл. 15—16). Често се на ободу налази језичаста дршка, а он може бити украсен и канелурама. То су све појаве нарочито типичне за овај облик у фази Ia. Нешто ређе појављују се фрагменти здела са задебљалим ободом (сл. 17—19). Ови се појављују у две варијанте и то оној са обично прстено задебљалим ободом и оној код којих је обод са спољне стране нешто профилисан (сл. 20). Ова последња варијанта претеже међу нађеним материјалом. Знатно ређе заступљен је облик пехара са две дршке (фрагмент I g, бр. 336; контролни профил I p, q, 625, сл. 21), што у потпуности одговара

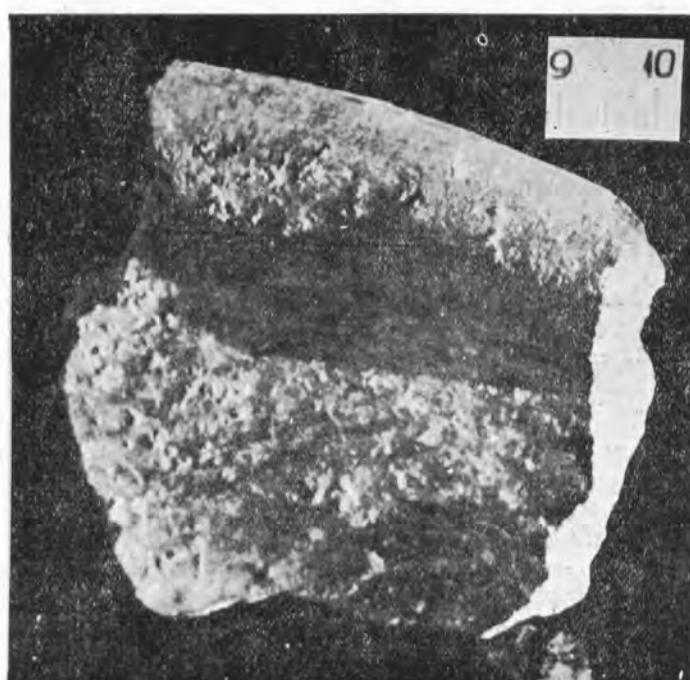
¹⁶ Д. Гараџанин, Музеји 3—4 (1949), 78 и даље сл. 4—5

¹⁷ D. Garašanin, Arheologija jugoslavica I, 19 и д., сл. 1.

¹⁸ Упореди М. Гараџанин, Рад Војвођанских музеја 4 (1955), особито 9—10.

Сл. 19 Фрагмент тањира, Бубањ—Хум Ia — Abb. 19 Bruchstück der Stufe, Bubanj—Hum Ia

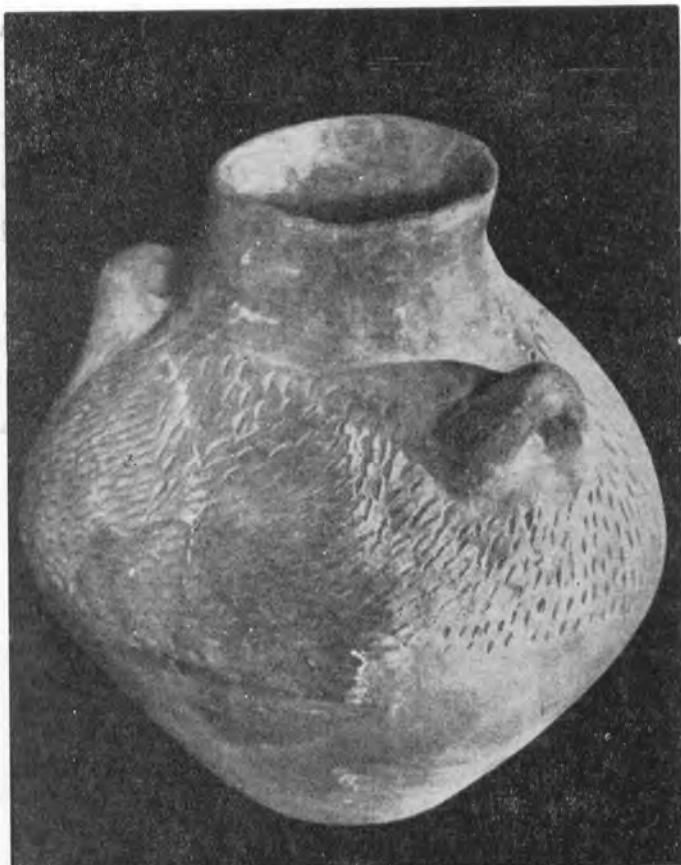
Сл. 20 Фрагмент суда Бубањ—Хум — Abb. 20 Gefäßbruchstück der Bubanj—Hum Gruppe

Сл. 21 Фрагмент суда са тракастом дршком — Abb. 21 Henkel der Stufe Bubanj—Hum

Сл. 18 Фрагмент са графитираним орнаментима, Бубањ—Хум Ia — Abb. 18 Graphitverzieche Scherben der Stufe, Bubanj—Hum Ia

Сл. 22 Амфора, Бубањ—Хум Ia — Abb. 22 Bruchstück der Stufe Bubanj—Hum Ia

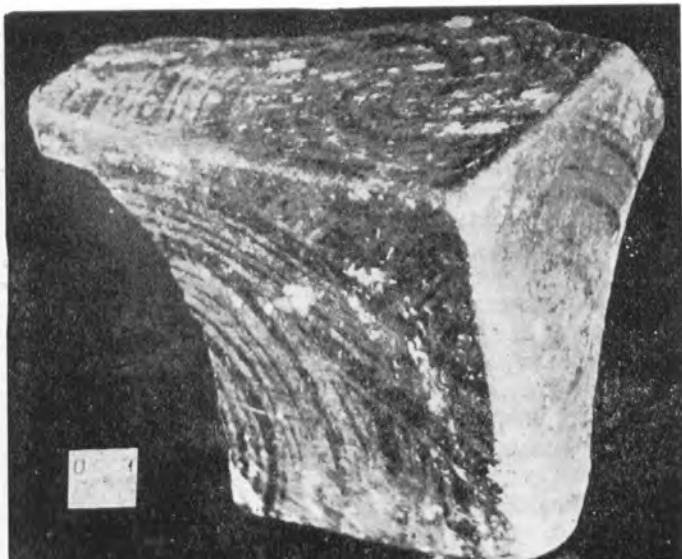
и констатацијама учињеним на Бубњу, чиме се унеко-
лико исправља мишљење Оршића—Славетића о овом
облику суда.¹⁹ Од других облика треба поменути ам-
форицу са цилиндричним вратом и кратким заобљеним
раменом (напр. I р, бр. 564), затим фрагменте са за-
равњеним ободом који се јављају на разним деловима
терена. Посебно треба истаћи амфору грубе фактуре
са две вертикално бушене дршке овалног пресека,
украшену карактеристично зарезима ноктима и утисцима
прста, распоређеним прилично немарно са тенденцијом
да се групишу у троуглове (I q, бр. 636, сл. 22). Исто
тако карактеристичан је један примерак вероватно
четвртастог поклопца добре фактуре, са изванредно
богатом графитираним орнаментиком. (I бр. 557 —
сл. 23). Овај облик, но у грубој фактури и без орна-
ментата, познат је и са ранијих ископавања на Великој
Хумској Чуки²⁰.

На овом месту нарочиту пажњу заслужује фраг-
мент пехара на нози са плитким реципијентом и дрш-
кама које су везивале његов обод прелазећи преко
њега. На овом фрагменту налази се и стилизована
људска глава на ободу, типична по стилским одликама
за пластику у Плоћнику (контролни профил I c—d,
бр. 423).²¹ Припадност овог облика фази Бубањ—Хум Ia,
утврђена је стратиграфским запажањима на самом Бу-
бњу. Особито је занимљива појава главе плаочничког
типа, која, као и извесни други елементи, установљени
на Бубњу и Великој Хумској Чуки при ранијим ископа-

¹⁹ Op. cit. 29. („Die häufigste Form ist die zweihenkelige Tasse“).

²⁰ Народни музеј у Београду, непубликовано. Упореди сличну форму из Плоћника, Grbić, Pločnik, Aneolithische Ansiedlung (1929), сл. 54.

²¹ Ibidem, сл. 68.

Сл. 23 Фрагмент сточића са графитним орнаментима — Abb. 23 Bruchstücke der Stufe Bubanj—Hum Ia

Сл. 24 Минијатурни судић Бубањ—Хум — Abb. 24 Bruchstück der Stufe Bubanj—Hum I

Сл. 25 Фрагмент дршке, Бубањ—Хум I — Abb. 25 Bruchstück der Stufe Bubanj—Hum I

Сл. 26 Фрагмент кантароса, Бубањ—Хум I — Abb. 26 Bruchstück der Stufe Bubanj—Hum I

Сл. 29 Фрагмент са графитираним орнаментима, Бубањ—Хум Ia — Abb. 29 Bruchstück der Stufe Bubanj—Hum Ia

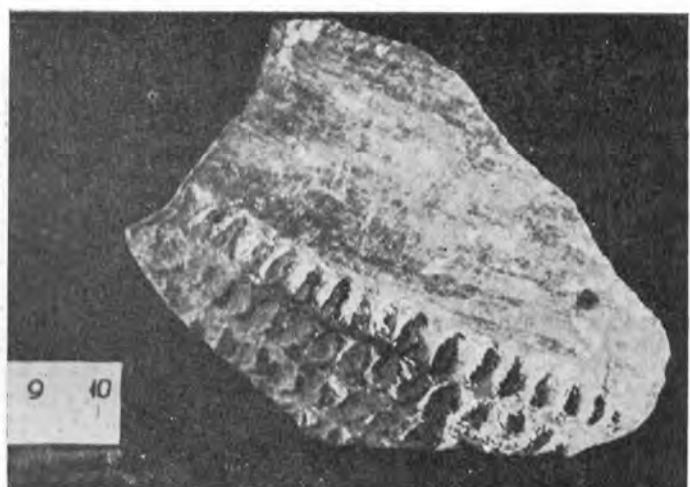
вањима²², индицирају известан временски паралелизам фазе Бубањ—Хум I а и касне винчанско—плочничке фазе у Поморављу. У истом смислу указују и два фрагмента здена са типичном винчанско—плочничком профилацијом и фактуром, нађени у блоку I q и у контролном профилу I p—q.

Од изузетнијих облика треба поменути фрагменте четвртастих судова (I p, бр. 576; I q, бр. 597), затим један коничан минијатурни судић (I g, бр. 614 сл. 24) и један фрагмент „сита“ (I g).

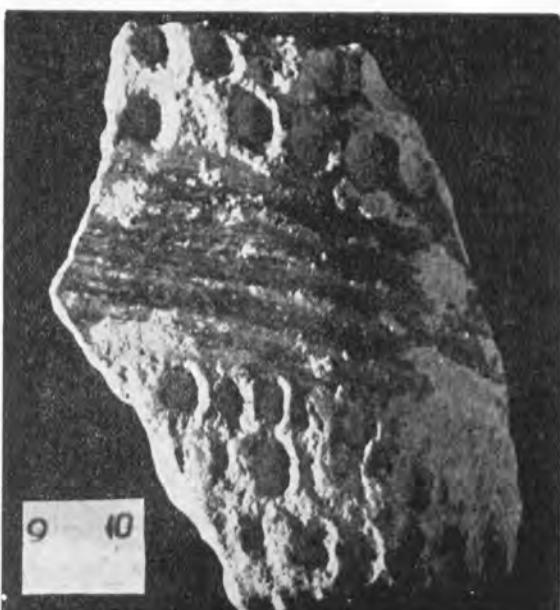
На керамици слоја II карактеристично је обиље разних форми дршке, иначе типично за бубањско—хумску групу. При томе претеžују пластичне дршке, брадавичасте и језичасте (I g, бр. 358), док су остale дршке тракасте или овалног пресека (сл. 25—26). Познате су и тунеласте дршке, а нађена је једна дршка у облику јадца (I q, бр. 602, сл. 25).

Орнаментика на керамици овога слоја обилна је и прилично разноврсна. Тако постоје канелуре, делом као финије, делом у облику дубоких и јако наглашених канелура (I g, бр. 238, сл. 26). Ређе је заступљена орнаментика зарезима ноктом (уп. амфору сл. 22; сл. 27). У једном случају ова последња врста орнамента комбинована је са широким косим канелурама, што представља изузетну појаву (I g, бр. 354, сл. 28). Но, како је већ истакнуто, највише пада у очи богатство графитираних орнаментика, која је заступљена на разним облицима судова. Тако се графитирани орнаменти јављају на унутрашњој страни тањира са задебљалим ободом у виду графитираних пруга (I g, бр. 442—443, сл. 17—18). Графитирани орнаменти могу се јављати и у облику хоризонталних графитираних линија (I d, бр. 642) или у облику троуглова (I бр. 616, сл. 29). На једном фрагменту ноге суда налазе се графитирани криволиниски орнаменти (I q, бр. 557, сл. 30), док је већ поменут фрагмент са изванредно богатом криволинејном и спиралном графитираним декорацијом. (сл. 23). Посебну пажњу заслужује трбух суда украшен канелурама, између којих је орнаментика изведена сликањем графитом (I q, бр. 558, сл. 31). Сличан при-

²² Остављајући по страни налазе са нових ископавања на Бубију где се у слоју фазе I а у више махова нађени такви елементи, овде помињемо статују Oršić-Slavetić, оп. cit. Т. III, 1. Такође су карактеристични како на Бубију, тако и на ранијим ископавањима са Велике Хумске Чуке, фрагменти са фином канелованом спиралном декорацијом која је особито близка оној са амфорије из Винче Г 33 2, 3. Упореди М. М. Васић, Прегисторска Винча IV (1936) сл. 109а; V. Miločić, Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas (1949), 57, сл. 2, 4 (Велика Хумска Чука).

Сл. 27 Фрагмент суда, Бубањ—Хум I — Abb. 27 Bruchstück der Stufe Bubanj—Hum I

Сл. 28 Фрагмент суда, Бубањ—Хум I — Abb. 28 Bruchstück der Stufe Bubanj—Hum I

Сл. 30 Фрагмент са графитираним орнаментима, Бубањ—Хум Ia — Abb. 30 Bruchstück der Stufe Bubanj—Hum Ia

Сл. 32 Камена секира — Abb. 32 Steinaxt

Ово је у првом реду последица чињенице, што је, свакако пуким стицајем, материјал који не спада у оквир керамике, највећим делом нађен у слоју I, чији је мешовит карактер већ истакнут у ранијем излагању.

Сл. 31 Фрагмент са графитираним орнаментима, Бубањ—Хум Ia — Abb. 31 Bruchstück der Stufe Bubanj—Hum Ia

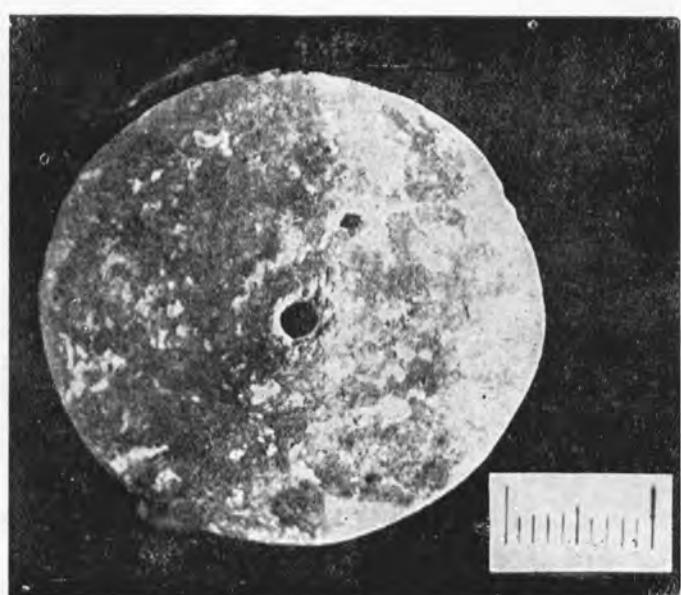
мерак публикован је раније са Оршићевих ископавања на Бубњу.²³

Упоредо са орнаментиком, изведеном графитом, јавља се и crusted орнаментика, нарочито на унутрашњој страни тањира са задебљалим ободом (I p, бр. 462). На Великој Хумској Чуки ова орнаментика изведена је искључиво црвеном бојом, те нема трагова одговарајућих орнамената жутом или беличастом бојом, какви су познати са Бубња или на сличном тањиру из Црнобуки.²⁴

Оцена осталог археолошког материјала са Велике Хумске Чуке, остаје, углавном, прилично неодређена.

²³ Oršić, op. cit. T. IV, 4. M. Garašanin, Congrès des sciences préhistoriques et protohistoriques IIIe session, T. VII, 14.

²⁴ Ископавања 1954 године, фаза I a. За Црнобуки упомиња M. Garašanin, Arheološki vestnik IV, 1 (1953), 75 и д.

Сл. 33 Пришљен за вретено — Abb. 33 Spinnwirbel

Отуда је немогуће његово ближе везивање за одређене фазе развоја раног бронзаног доба у нашим крајевима. У томе смислу треба напоменути да је откопано неколико примерака тесаних кремених ножева, као и једна пљосната, глачана, камена секира, који припадају горе поменутом слоју (I b, бр. 303 — сл. 32). У оквиру несумњиво хомогеног слоја II, нађен је само један примерак пљоснатог и вертикално бушеног прешљена за вретено, чији је облик и иначе карактеристичан за фазу Бубањ—Хум I, како су то показала ископавања на Бубњу (контролни профил I p—q, бр. 438 сл. 33). О свим другим налазима ове врсте, учињеним на Великој Хумској Чуки, немогуће је, с обзиром на њихову непоуздану стратиграфију, донети макакав поуздан суд.

сл. 6. На овом месту треба исправити Оршићеву констатацију оп. cit., 29 и д., да се пастозно crusted бојење појављује нешто касније од сликања графитом. И један и други елеменат типични су још од најстаријег слоја бубањско-хумске групе на Бубњу.

у Слатини. Такав случај је и са зделом са увученим ободом и са хоризонталним канелурама, које може бити и из каснијега доба.

Аналогије за поменуте појаве налазимо у бронзанодопском слоју бугарског налазишта Бањата код Капетан Димитријева, док се дршке са дугмастим испупчењем налазе и у бронзанодобском слоју (слој V) у Карапову²⁷. С друге стране, слични облици познати су и на почетку средњег бронзаног доба у Војводини, у оквиру такозване панчевачко-омољичке фазе.²⁸ Ове чињенице већ би говориле у прилог томе да се поменути материјал може датирати на крају фазе А и почетак фазе В 1 по хронолошком систему Р. Reineske-а. У прилог томе говорила би и чињеница да се као каснија фаза развоја може јасно одвојити она којој припадају некрополе типа оне у Параћину која се може датирати у период бронзаног доба В—С по Reinecke-овом хронолошком систему.²⁹

²⁷ П. Детеv, Годишник на Народния археологически музеј, Пловдив II (1950), 19 и даље, сл. 39; V. G. Childe, Anatolian Studies VI (1956), 45 и даље.

²⁸ Нпример, Вулић-Грбић, *Corpus Vasorum Antiquorum Yugoslaviae*, fasc. III (1937), T. 23, 8; 26, 13; 27, 2. За панчевачко-омољичку фазу и њено датирање упореди М. Гарашанин, Рад војвођанских музеја III (1954), 60 и даље.

²⁹ Упореди напомену 26.

На основу свега овога може се утврдити да се после фазе Бубањ—Хум III у Поморављу може јасно издвојити једна посебна фаза засада позната само по керамици и коју стога не можемо издвојити још увек као засебну културну групу. Стога сматрамо потребним да је, како је то већ учињено на другом месту, обележимо називом „слатински тип“.³⁰

Ископавања на Великој Хумској Чуки омогућила су, према томе, извесну допуну, а у сваком случају потврду наших досадањих знања о Великој Хумској Чуки. С друге стране, а то је свакако најважније, она су потврдила и поткрепила издвајање засебне фазе слатинскога типа. Најзад, показало се, да је у периоду бубањско-хумске групе, ово насеље на доминантном положају над нишком котлином, који претставља природно утврђење, било несумњиво један од важних центара насељености овога краја.

Милутин ГАРАШАНИН
Драга ГАРАШАНИН

³⁰ О овоме типу и његовој генези у чијој се основи налази бубањско-хумска група, као и о општој повезаности ове последње са балканско-анадолским комплексом раног бронзаног доба, детаљно пише, М. Гарашанин, Резултати испитивања и проблематика бронзаног доба у Поморављу, у штампи у часопису Археолошка секције ЈАЗУ. Упореди синтетички осврт. М. Гарашанин, Glasnik Zemaljskog muzeja IX (1954), 25 и даље.

NEUE GRABUNG IN VELIKA HUMSKA ČUKA BEI NIŠ

Im Jahre 1956 unternahmen die Verfasser eine neue Grabung an der bekannten Fundstelle Velika Humska Čuka, wobei die früheren Ergebnisse der im Jahre 1933 von M. Grbić durchgeföhrten und unveröffentlichten Untersuchung (die Grabungsunterlagen sind im Laufe des letzten Weltkrieges verloren gegangen), nachgeprüft werden sollten.¹⁻²

Die Fundstelle (Abb. 1), befindet sich auf einem steilen, 5 Km. nördlich von Niš liegendem Hügel, der durch seine hervorragende Stellung eine ganz besondere strategische Bedeutung schon in der Vorgeschichte haben musste. Die von Grbić angelegten Schnitte scheinen sich im nordöstlichen und östlichen Teil des Geländes, schon am Hang des oberen Plateaus befunden zu haben (auch im Plan angegeben). Bei der Kontrollgrabung wurde dagegen ein Nord-Süd orientierter Schnitt I angelegt, der in einzelne 3 x 3 M. grosse, durch 0,50 M. breite Kontrollprofile getrennte Quadrate geteilt wurde. Von diesen wurden dann die Quadrate a-d, g, p-q untersucht. Nach Aushebung der einzelnen Quadrate, wurden auch die entsprechenden Kontrollprofile abgegraben, die festgestellte Stratigraphie nochmals nachgeprüft werden konnte.

Die derart durchgeföhrte Grabung ergab die hier angeführte Schichtenfolge (Abb. 2—3):

Die Kulturschicht lag überall auf dem Felsen, der im nördlichen Teile der Grabungsstelle auf einem höheren Niveau liegt. So waren die Schichten in Ia insgesamt 0,90 m. in Iq 1,20 M. mächtig.

Im übrigen erwies sich die Schichtenfolge als ausgesprochen einfach. Ausser der dünnen Humusschicht waren nur noch eine obere stark durchwühlte und uneinheitliche braune Schicht I, von einer einheitlichen rotbraunen unteren Schicht II zu trennen. Da durch das in Nord-südlicher Richtung erfolgte abspülen die Schichten im Nordteil des Geländes stark gestört waren, konnte beispielsweise in Ia die Schicht II nur in einzelnen kleineren ungestörten Teilen beobachtet werden. Auch in Ib war die betreffende Schicht recht schlecht erhalten, während in den weiteren Quadraten die beiden Schichten klar auszusondern waren. Am einzelnen Stellen konnten Gruben beobachtet werden, wobei in der Regel diese aus der Schicht I eingetift wurden. In einer kleineren Grube im Nordprofil des Quadrats Ib, die aus der Humusschicht eingetieft war, wurde allein eine geflammte bronzen Lanzenspitze entdeckt. Hausgrundrisse, wie überhaupt besser erhaltene Hausreste konnten nicht beobachtet werden. Nur im Nord- und Westteil von Iq war etwas mehr Hüttleinlehm zu vermerken, ohne dass jedoch bestimmte Abrisse festgestellt werden konnten.

Diesen Beobachtungen entspricht auch das in den einzelnen Schichten beobachtete Material. So erwies sich Schicht I als eine ausgesprochene Mischschicht in welcher auch slawische Reste angetroffen wurden, wenn auch keine geschlossenen Funde wie bei der Grabung Grbić gemacht werden konnten. Darunter sind auch auf der Töpferscheibe gefertigte Scherben hervorzuheben, während die vorwiegend graue Ware in einzelnen Fällen durch parallele

Ritz — oder durch Wellenlinien verziert wird. Auch römische Reste sind in dieser Schicht nicht selten darunter auch zwei römische Lampen⁸. An Resten der La Tène Periode ist nur eine auf der Scheibe gefertigte graue Schale der Stufe La Tène III zu vermerken, während eine grobe, mit Kerbleiste verzierte Scherbe vielleicht in den Rahmen der dako-getischen Ware einzuordnen ist⁹. Die Urnenfelderperiode durch die schon angeführte geflammte Lanzenspitze vertreten (Abb. 4).

Besonders beachtenswert sind Reste einer auf die Bubanj-Hum Gruppe folgenden Stufe der Bronzezeit, auf welche in den weiteren Ausführungen noch zurückgegriffen werden darf. Die meist gutgebrannte Ware steht in ihrer Machart (graue und braune Scherben aus glimmerhaltigen Ton), jener der Bubanj-Hum Stufe nahe. Unter den Formen sind bauchige Urnen mit breitem flachen Rand (Abb. 5), der zum Teil an der Innenseite profiliert wird, Scherben mit konischen Hals und abgerundeter mit schrägen Rippen verzieter Schulter (Abb. 6), längliche viereckige Gefäße von der Art jener der Vattina-Gruppe (Abb. 7), Henkel mit Knopfansätzen, zum Teil vielleicht auch von doppelhenkeligen Gefäßen (Abb. 8), weiterhin auch Henkel mit der Länge nach angesetzten Rippen (Abb. 9) gewöhnliche Stabbenkel (Abb. 10) und solche mit quergestellter Rippe zu vermerken (Abb. 11).

Die Stufe Bubanj-Hum III ist durch kein einziges einwandfrei sicheres Stück vertreten. Auch aus Bubanj-Hum II stammen nur zwei Scherben (Abb. 12—13), was zu den von Grbić gemachten Beobachtungen in gewissen Widerspruch steht, dagegen tauchen schon in dieser Schicht Scherben der Stufe Bubanj-Hum I auf deren Zahl im unteren Teil der Schicht allmählich zunimmt. Unter diesem Material wurde auch der Fuss eines grauen Bechers gehoben, der jenem der spätfrüh-helladischen Gattung aus der Grabung Grbić völlig entspricht (Abb. 14).

Im Gegensatz zu Schicht I erwies sich die untere Schicht II als völlig einheitlich: auf der gesamten Grabungsfläche wurde hier im Rahmen dieser Schicht nur ein einziges der Stufe Bubanj-Hum II gehörendes Stück (Kontrollprofil Ip-q) entdeckt. Die gesamte Schicht ist im übrigen in die Stufe Bubanj-Hum Ia zu datieren wie dies auch durch das Fehlen von Funden der Baden-Kostolac Gattung erwiesen wird.¹⁸

Die Zugehörigkeit zur betreffenden Stufe beweist auch die gute, zum Teil vorzügliche Machart der hier entdeckten Keramik. Als Leitform sei vorerst die Schale mit eingezogenem Rand (Abb. 15—18), vermerkt, während flache Teller mit verdicktem Rand eine etwas seltener Erscheinung darstellen (Abb. 17—19). Bei einzelnen Stücken ist der verdickte Rand an der Aussenseite profiliert (Abb. 20). Der doppelhenkelige Becher Abb. 21) ist dagegen, ebenso wie in Bubanj, selbst, trotz den Behauptungen von Oršić-Slavetić¹⁹, viel seltener. Schliesslich kommen auch kleine Amphoren mit abgerundeter Schulter, und Scherben mit flachem Rand deren eigentliche Form nicht näher zu bestimmen ist. Auffallend ist die etwas grössere Amphore die mit Finger- und Nagleindrücken verziert ist (Abb. 22), wie auch das Bruchstück eines wahrscheinlich viereckigen Deckels, mit reicher Graphitbemalung (Abb. 23), eine sonst unter der groben Ware von der Grabung Grbić bekannte Form²⁰. In eine Scherbe ist der Fussbecher mit über den Rand gespanntem Henkel vertreten, an welchen eine Gesichtsdarstellung wie solche in Pločnik erscheinen angegeben ist²². Auch Miniaturgefässe sind aus Schicht II nicht unbekannt (Abb. 24).

Der für die Bubanj-Hum I Gruppe kennzeichnende Reichtum an Henkeln und plastischen Ansätzen, lässt sich auch am Material der Kontrollgrabung verfolgen (Abb. 22—23, 25).

In der Verzierung kommen vorerst Rillen und Rippen (Abb. 26), weiterhin auch Nägelschläge (Abb. 22, 27, 28). Besonders auffallend ist der für unser Gebiet ungewöhnliche Reichtum an Graphitbemalung (Abb. 17, 18, 23, 29—30). In einem Falle wird Graphitbemalung mit Rippenverzierung zusammengestellt (Abb. 17)²³. Dagegen ist crusted-Bemalung ausgesprochen selten, kommt auch nur in der roten Bemalung vor²⁴.

Geräte und andere Funde wurden in recht geringer Zahl angetroffen. Ein Steinbeil der Schicht I (Abb. 32), und ein Spinnwirbel der Schicht II (Abb. 33) sind besonders zu beachten.

Unter den vorläufig nur ganz allgemein bestimmten Tierknochen sind vor allem solche von *sus scrofa fera*, vom Hirsch und überhaupt Cerviden, (besonders häufig) in einigen Fällen von *carnivora* (Fuchs?) festzustellen. In Quadrat Ip, in Schicht II, wurde in der Nordwestecke ein menschlicher Unterkiefer, ein metacarpus und noch einige menschliche Knochen angetroffen. Die Reste lagen in der Schicht völlig durcheinander, wobei keine nachträgliche Störung beobachtet wurde. Am metacarpus ist scheinbar eine absichtliche Durchlochung zu beobachten (Anzeichen von Kannibalismus?). Die Knochen sollen nachträglich ausführlich bearbeitet werden.

Durch die Grabung in Velika Humska Čuka wurde vor allem ein Einblick in die Schichtenfolge dieser bedeutenden Fundstelle erzielt. Dabei lieferte die Schicht II Funde die einwandfrei die Stufe Bubanj-Hum Ia vertreten, die auch in Bubanj selbst gut vertreten ist. Hierbei fällt besonders der Reichtum an graphitbemalter Ware auf, die weit besser als in Bubanj vertreten ist. Die Bedeutung dieses Unterschiedes zwischen zwei in der Luftlinie kaum einige Kilometer entfernten Siedlungen ist verläufig nicht endgültig zu erklären.

Besonders wichtig ist die Feststellung der neuen, durch Abb. 3—11 dargestellten bronzezeitlichen Gruppe. Obwohl diese in Velika Humska Čuka aus der gestörten Schicht I stammt, lässt sie sich in ihren Hauptmerkmalen auf Grund folgender Beobachtungen aussondern:

1. In Bubanj fehlt das Material dieser Stufe völlig. Da jedoch an dieser Fundstelle die Stufen Bubanj-Hum I—III stratigraphisch sicher belegt sind, und auch unmittelbar aufeinander folgen, ist wohl anzunehmen, dass das betreffende Material einer jüngeren Stufe gehört.

2. In Slatina bei Leskovac, an der Morava, wurde dieselbe Gattung allein beobachtet, an einer Fundstelle die in ihrer Lage (dominanter Hügel der die ganze Umgebung beherrscht) der Velika Humska Čuka völlig entspricht (vgl. auch den Bericht über Slatina in diesen Heft des Starinars).

Die Entsprechungen zu unseren in Abb. 5—11 dargestellten Funden, sind zum Teil unter dem bronzezeitlichen Material Bulgariens (Banjata, Karanovo V) zu suchen²⁷, vielmehr jedoch in der Pančevo—Omoljica Stufe der Vattina—Gruppe²⁸. Daher scheint ihre Datierung in die Bronzezeit BI nach Reinecke gesichert zu sein. Dies um so mehr, dass an der Morava eine weiterentwickelte Stufe durch die Reinecke B—C gehörenden Urnengräber von Paraćin dar gestellt wird. Auf Grund der Slatinafunde, bezeichnen wir diese Stufe als Slatina-Typus.

ИСКОПАВАЊА НА ГУМНИШТУ-ДАЧКОМ РИДУ У ДОЊОЈ СЛАТИНИ

У 1952 години вршена су мања ископавања на локалитету Гумниште или Дачки Рид у Доњој Слатини, срез Лесковац.¹

Локалитет лежи на једном стром брежуљку који се стрмо уздиже на десној обали Јужне Мораве, изнад ушића Раиновачког потока, на његовој левој страни, изнад моста на путу за Манојловац. Брежуљак се налази на граници атара села Доње Слатине и Бильанице. Он се са свих страна стрмо спушта и заузима доминантан положај, особито над равницом према Лесковцу, на левој обали Мораве. На југу-југозападу, према Морави, терен је једним превојем одвојен од другог дугуљастог брежуљка. Својим положајем, који доминира околином, морао је у праисториско доба претстављати знатнији стратегиски положај, аналогно Хисару² и Градцу код Злокућана.³ На врху брежуљка налази се мали плато, а свуда на падинама још приликом рекогносцирања 1951 када је локалитет откривен, нађени су фрагменти праисториске керамике.

Испод овог локалитета, на десној страни потока, налази се локалитет Селиште, који лежи на једној низкој тераси. На томе месту нађено је нешто праисториске керамике, која је међутим недовољно типична да би се могла хронолошки потпуно сигурно определити, но би по фактури најпре припадала позном неолиту или раном бронзаном добу. Ово је утолико занимљиво што би однос ова два налазишта, уколико би се могла са сигурношћу установити њихова истовременост, потпуно одговарао односу нешто ранијих локалитета на Градцу и суседном Тилеру, са обе стране Јашуњске Реке,⁴ а донекле и Вучедолу, у смислу да се непосредно испод доминантног насељеног положаја налазило у низини истовремено насеље⁵.

Како се приликом рекогносцирања 1951 године нашло на падинама на приличне количине археолошког материјала који је по фактури указивао на сродност са бубањско-хумском групом, дотле познатом само са ископавања на Бубњу и Великој Хумској Чуки, могло се рачунати са откривањем материјала значајног за проучавање једне тада још недовољно испитане фазе у праисторији Поморавља. С друге стране, мала површина горњег платоа и сразмерно обиље археолошког материјала на површини, могли су означавати две

¹ Ископавања су вршена у оквиру плана рада Археолошког института Српске академије наука, средствима лесковачког музеја. Редовима је руководила потписана у сарадњи са В. Ивановићем управником музеја у Лесковцу и тадањим асистентима Народног музеја у Београду, Р. Галовићем, Р. Васићем и Б. Стапићем. Техничка снимања и мерења вршио је Ђ. Поповић, геометар из Лесковаца.

ствари: или да је слој веома богат, или да је ерозијом и спирањем, склизнут и уништен.

Из ових разлога предузета су ископавања мањег обима (сл. 1). При томе су најпре постављене три сонде, обележене идући од запада ка истоку, као А, В и С, и то: сонда А, димензија 3×3 на западном крају локалитета; сонда В, димензија 6×3 м., на централном делу платоа и сонда С, димензија 3×6 м., на источном крају локалитета. Тиме се желело да се добије јаснија слика како о ситуацији слоја на самоме платоу, тако и о евентуалном склизавању слоја на његовом источном и западном крају. Сонде А и С доцније су проширене, обе у правцу југа, блоковима димензија 3×3 м. Сонде су биле постављене: сонда В у правцу север-југ, а сонде С у правцу исток-запад. Свака од сонди била је подељена на блокове $3 \times 1,50$ м., обележене као А 1, А 2 у правцу исток-запад, а додаци А 3 и А 4 у правцу север-југ; В 1 до В 4 идући са севера на југ; С 1 до С 4 идући са запада на исток, а С 5 и С 6 у продужењу С 3 и С 4, такође идући од запада на исток.

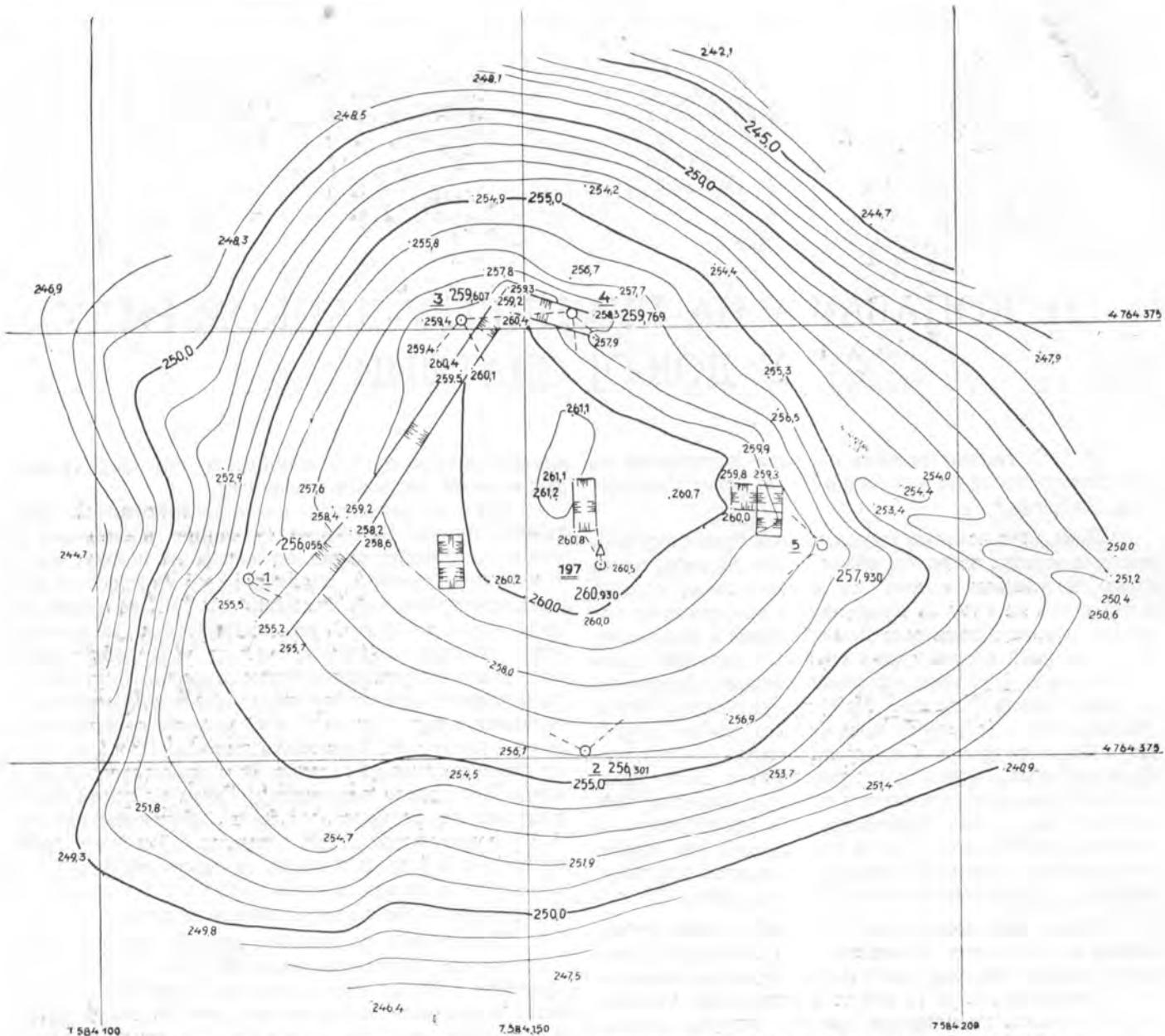
Ископавања су пружила следећу слику о карактеру терена. Централна сонда В дала је врло танак културни слој, са свега неколико атипичних фрагмената, испод чега се одмах налазила здравица коју је претстављао тврд песак и глина. У сонди С, одмах испод слоја хумуса дебљине око 20 см., установљен је танак културни слој чија дебљина није достизала пуних 30 см., пошто је највећа дубина од површине, достигнута на овом делу терена, који има јак пад, износила 48 см. Материјал откријен у културном слоју лежао је овде без одређеног реда у растреситој земљи, у којој су се мешали фрагменти кућног лепа, кости, камење и комади керамике. Овај културни слој ограничавао се само на источни део сонде, док се на западном делу, према платоу, непосредно испод хумуса, налазило на здравицу. Ова ситуација недвосмислено показује да је културни слој овде склизнуо, чиме се објашњава сразмерно богатство материјала на падинама. У сонди А, на западном делу терена, констатована је слична ситуација. И овде се културни слој ограничавао на западни, тачније југозападни део терена, док се на северу, односно североистоку, налазио само хумус и здравица. Тако се добија утисак да на овом месту културни слој почиње да се појављује тек

² М. Гарашанин, Д. Гарашани, Археолошка налазишта у Србији (1951), 43.

³ М. М. Васић, Глас СКА LXXXVI

⁴ Ibidem.

⁵ Уп. рад М. Гарашанина, Прелаз из неолита у рано метално доба у северној Србији и Војводини у овом броју Старијара.

Сл. 1 Ситуација терена са уцртаним сондама — Fig. 1 Situation topographique avec disposition des tranchées

у венцу око платоа, док је са ивице платоа спран. Ове констатације показале су несумњиво да је културни слој на овом налазишту потпуно поремећен, онако како се то готово по правилу догађа на познатим градинама у Босни, те да се према томе не може рачунати са добијањем макаквих података о праисториској архитектури, нити са постојањем затворених налаза, на томе месту. Ово поготову долази отуда што је сам плато врло малих димензија, те се на њему не може очекивати да је у извесним деловима терена на већој површини сачуван хомоген и неповређен, бар један део слоја, онако како је то случај на Великој Хумској Чуки⁶.

Међутим, нађени материјал из склизнутог слоја на падинама, показује се као хомоген. Поред грубе керамике дебелих зидова и лоше фактуре, постоји и керамика финије фактуре са сивом или мрким превлаком. Земља садржи доста зринаца песка, врло ситних, што се нарочито види на грубљем материјалу. Фактура боље керамике углавном одговара оној на бубањско-хумској групи, иако никада не достиже интензивнији сјај и брижљиву израду најбоље керамике Бубањ-Хум.

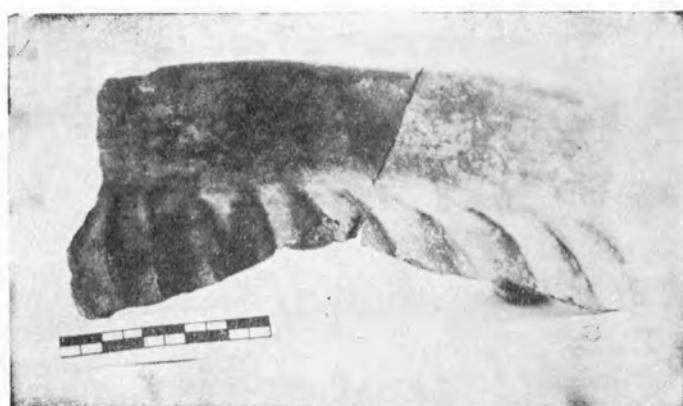
Иа⁷. Међу облицима издвајају се коничне шоље добре фактуре са високом тракастом дршком која прелази преко обода и која на најистакнутијем делу има дугмasto испупчење или се завршава лепезасто проширеном на обе стране (сл. 2—3). Други облик је амфора са цилиндричним вратом и заобљеним раменом. Нађени фрагменти једне такве амфоре која није могла бити реконструисана у целости, показују да је она имала благо издвојену цилиндричну ногу, на унутрашњој страни благо конкавно профилисану. Судови ове врсте имају на рамену јако наглашене ребрасте косе паралелне канелуре (сл. 4-5). Још један карактеристичан облик претстављају фрагменти већих судова са широким, равним и некада профилисаним ободом, (сл. 6). Фрагменти са заравњеним ободом који постоје и у бољој фактури и чији се облик не може тачно определити, а могу бити и већих димензија, такође су заступљени. Судови су често имали равно дно. Међу дршкама карактеристична је и једна двојна валькаста дршка, цигласте боје, која је прелазила преко обода суда, врло танких зидова, чији се облик међутим, не да утвр-

⁶ Уп. извештај о ископавању на Великој Хумској Чуки у овом броју Старинара.

⁷ М. Гарашанин, Старинар Н.С. VII—VIII.

Сл. 2 Суд слатинског типа из Слатине — fig. 2 Vase du type de Slatina, provenant des fouilles

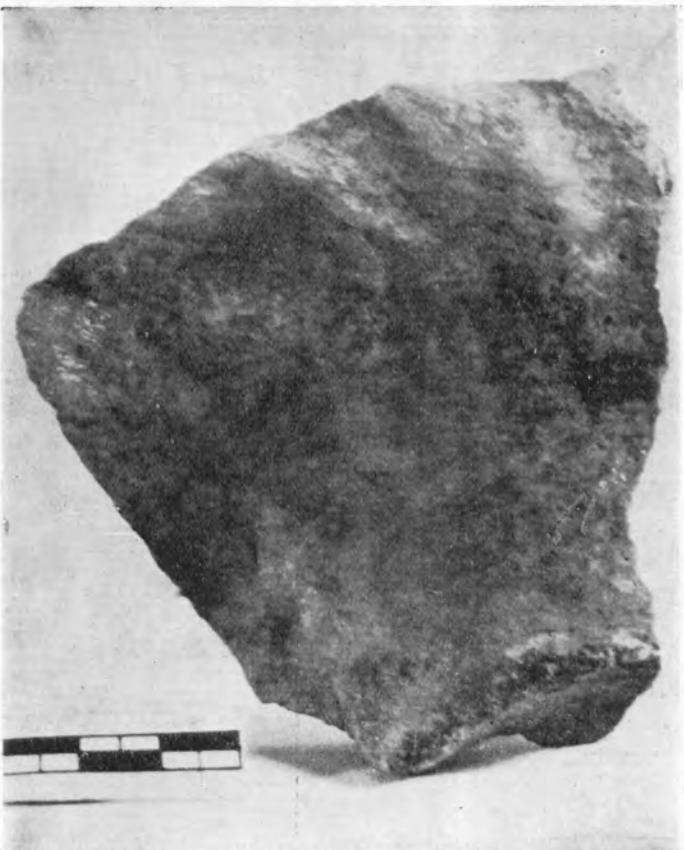
Сл. 5 Фрагмент керамике из Слатине — Fig. 5 Fragment céramique provenant des fouilles de Slatina

Сл. 3 Суд слатинског типа из Слатине — fig. 1 Vase du type de Slatina, provenant des fouilles

Сл. 6 Фрагмент керамике из Слатине — Fig. 6 Fragment céramique provenant des fouilles de Slatina

Сл. 4 Фрагмент керамике из Слатине — fig. 4 Fragment céramique provenant des fouilles de Slatina

Сл. 7 Фрагмент керамике из Слатине — Fig. 7 Fragment céramique provenant des fouilles de Slatina

ди... (сл. 7). Постоје и дршке са нарочитим чепом за утврђивање.

У орнаментацији грубих судова карактеристична је пластична трака која се може налазити на рамену

Сл. 8 Фрагмент керамике из Слатине — Fig. 8 Fragment céramique provenant des fouilles de Slatina

или при ободу суда. У једном случају, ова трака је потковичастог облика (сл. 8-9).

Материјал из Слатине показује несумњиве сродности са бубањско-хумском групом, али се у њему јављају облици судова (конични са дршком преко обода, заравњени профилисани ободи) који у њој не постоје. И амфоре са косим ребрастим канелурама обележавају даље еволуисане типове. При ископавањима на Бубњу није нађено оваквог материјала, док је на Хумској Чуки материјал ове врсте нађен само у горњем, поремећеном слоју⁸. С друге стране, керамика из гробља параћинског типа која је у облицима једног дела судова и облицима дршки врло сродна нашем материјалу,

показује даље еволуисане форме, а хронолошки припада већ развијеном бронзаном добу⁹. Отуда налази из Доње Слатине оправдавају издвајање једне засебне културне групације која се с обзиром на њену засада малу распрострањеност, може обележити именом Слатински тип. Хронолошки она би падала између

Сл. 9 — Фрагмент керамике из Слатине — Fig. 9 — Fragment céramique provenant des fouilles de Slatina

периода Бубањ-Хум III који се може везати за Перјамош и Глина III групу¹⁰ и параћинске групе, што значи негде под крај фазе А и у фазу В хронолошког система П. Раинека. Према Панонији могла би се она према томе временски везати са почецима ватинске групе, такозваном панчевачко-омољичком фазом¹¹.

Драга ГАРАШАНИН

⁸ Уп. поменути извештај о ископавањима на Великој Хумској Чуки.

⁹ M. Garšanin, D. Garašanin, Inventaria archeologica Yougoslavie fasc. II, pl. У 14—16. Драга Гарашанин, Зборник Народног музеја I (1958) 297 и д.

¹⁰ М. Гарашанин, Рад војвођанских музеја V (1956) — у штампи.

¹¹ М. Гарашанин, Рад војвођанских музеја III (1954), 57 и д.

FOUILLES DE GUMNIŠTE-DAČKI RID A SLATINA

La localité Gumnište, Dački Rid, se trouve aux environs de Leskovac, à l'embouchure d'un cours d'eau nommé Rajnopoljska Reka, dans la Morava du Sud. Il s'agit d'une colline dominante, d'une importance stratégique incontestable pour les primitifs de l'époque préhistorique. Le nombre de fragments céramiques dispersés sur les pentes indiquait l'existence d'un site assez important, avec toutefois la possibilité de bouleversement des couches sous l'influence des eaux atmosphériques.

Les fouilles effectuées en 1952 ont démontré que de fait les couches avaient été détruites: c'est ainsi que les sondages effectués ne montrèrent sur le petit plateau de la colline, que les restes d'une couche végétale, sans matériaux importants, superposée directement au sol vierge. Ce n'est qu'au bord du plateau et sur les pentes qu'on put observer une couche de civilisation due au glissement du terrain. Les fouilles n'ont donc pas permis de fixer des restes d'habitations, qui toutefois devaient certainement exister à l'origine, comme le démontrent assurément les fragments de torchi découverts dans la couche en question.

Les matériaux mis au jour sont toutefois homogènes en leur caractère, ce qui permet de leur attribuer une certaine importance, malgré la situation des couches. Outre une céramique rude, il existe aussi des fragments de céramique fine à couverte grise ou brune, exécutée d'une pâte mêlée à des grains de sable, et rappelant la céramique du groupe de Bubanj-Hum.⁷ Parmi les formes ont distingué des vases coniques à une anse dépassant le bord et munie d'un appendice en forme de bouton ou élargie en sa partie la plus haute (fig. 2—3), des am-

phores à col cylindrique et panse bombée, ornée de rainures obliques (fig. 4—5), des vase à bord plat et large, parfois profilé (fig. 6), ainsi que de petits fragments de vases, dont la forme ne peut être reconstituée, et qui possèdent un bord aplati. Notons aussi une anse double de forme cylindrique, dépassant également le bord du vase auquel elle appartenait (fig. 7). La céramique rude est décorée de bandes en relief, qui dans de nombreux cas, emprunte la forme d'un fer à cheval (fig. 8).

Ces matériaux sont certainement apparentés à ceux du groupe de Bubanj—Hum. Il comprennent toutefois des formes de vases et d'anses inconnues du groupe en question. Ces formes n'existent pas dans les couches de Bubanj, apparaissant toutefois dans la couche supérieure bouleversée de Humska Čuka, où se trouvent aussi des matériaux des différentes phases de Bubanj—Hum. Il est donc à présumer qu'il s'agit ici d'un type spécial, marquant une évolution ultérieure du groupe de Bubanj—Hum. D'autre part, les formes de Slatina sont apparentées également à celles du groupe de Paraćin, appartenant déjà à une phase plus développée de l'âge du bronze. Le type de Slatina doit donc être datée des débuts de la période du bronze. Étant donné la parenté de la phase plus ancienne Bubanj—Hum III avec le groupe de Glina-Schneckenberg, il devrait appartenir à la transition entre les âges du bronze A et B de Mr. Reinecke. Vers la Pannonie il est à admettre qu'un synchronisme avec les phases anciennes de la céramique de Vattina (phase Pančevo—Omoljica), ait certainement existé¹¹.

Draga GARASANIN

ИСКОПАВАЊА ТУМУЛА У МЕДВЕЋИ КОД ЛЕБАНА

Године 1952 извршени су краткотрајни оријентациони радови у селу Медвеђи у воћњаку Тодора Тодоровића-Марића. Овај локалитет констатован је 1951 године приликом рекогносцирања вршених у оквиру плана рада Археолошког института Српске академије наука¹.

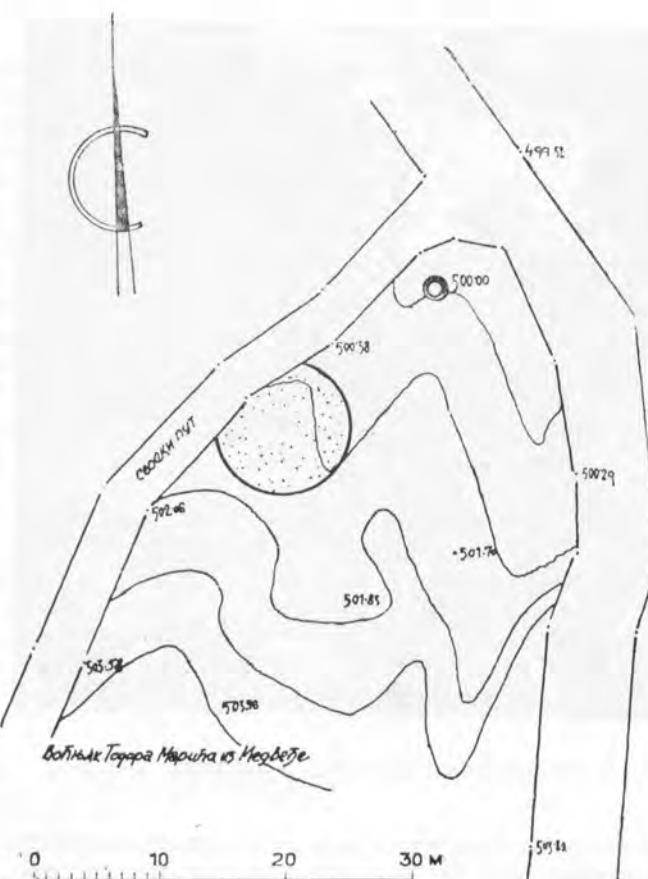
Локалитет лежи ван села Медвеђе (сл. 1), са десне стране пута ка Сјаринској бањи. На томе месту, на падини која је оријентисана ка југу и југозападу, констатовано је пет узвишења прилично неправилнога облика, димензија до 25 м., а висине до 1,50 м. Ова узвишења неправилно су распорођена са обе стране једне вододерине, оријентисане у правцу северозапад-југоисток. Већина узвишења била су прилично неправилног облика и развучена. Једино објекат обележен бројем 2 показивао је правилнији облик.

У оваквој ситуацији постојала је могућност да се ради о тумулима. Ово би било утолико интересантније, што објекти оваквога карактера досада нису испитивани у овом подручју, нити уопште у јужном Поморављу. С друге пак стране могло се рачунати и са природним формацијама насталим дејством воде. Ово утолико пре, што су и објекти који су раније обележени као тумули у овом подручју, потпуно несигурни. Тако објекти у Малој Копашници које је М. М. Васић назвао хумкама, а који су обиђени приликом рекогностирања², претстављају већа и потпуно неправилна узвишења која већ на први поглед дају утисак природних творевина. Иста ситуација констатована је ка-
сније и на другом месту, у Накривњу, на обали Накри-
вањске реке, где је Васић такође говорио о тумулима³.

Према оваквој ситуацији одлучено је да се приступи ископавању са циљем да се испита карактер и значење ових појава у Медвеђи. При томе је примењен уобичајени систем ископавања тумула, који су координатним осовинама подељени у четири сектора, са крстасто, постављеним контролним профилима у ширини од једног метра. Како је међутим постојала могућност да се ради о природним формацијама, није се на свим објектима одмах приступило упоредном ископавању свих сектора обележених словима А до D, почевши са севера у смеру кретања сказаљке на сату, већ су испитивани најпре пробно само поједини сектори, стим да се радови у случају потребе накнадно прошире на целу хумку. У случају да су сектори због деформације

узвишења били јако издужени у једном правцу, испитивани су по систему поделе у мање блокове.

Ископавања су показала да су од четири објекта на којима су вршени радови, три обележена као I, III и IV, били уистину природне формације. Овде се одмах испод слоја хумуса наилазио слој земље мешане са већим и мањим камењем, које претставља по свему судећи речни нанос. На ово је надовезивала иловача у више слојева, разних боја, која је лежала непосредно на здравици. Друкчија ситуација констатована

Сл. 1 Медвеђа, ситуација — Fig. 1 Medvedia, situation

¹ Ископавањима је руководила потписана у оквиру плана рада Археолошког института Српске Академије наука, на испитивању праисторије Моравске долине. Радови су вршени средствима лесковачког музеја. На ископавањима су учествовали В. Ивановић управник музеја у Лесковцу и тадањи асистенти Народног музеја у Београду Р. Галовић, Б. Стапио и Р. Васић.

² М. М. Васић, Старинар Н.Р. II (1907), додатак, 33; М. Гарашанин, Д. Гарашанин, Археолошка налазишта у Србији (1951), 43; Поновно рекогносцирање извршили М. и Д. Гарашанин, В. Ивановић и Р. Васић 1951 године.

³ Васић, loc. cit.; М. Гарашанин-Д. Гарашанин, loc. cit; Поновно рекогносцирање извршили М. Гарашанин, В. Ивановић 1954 године.

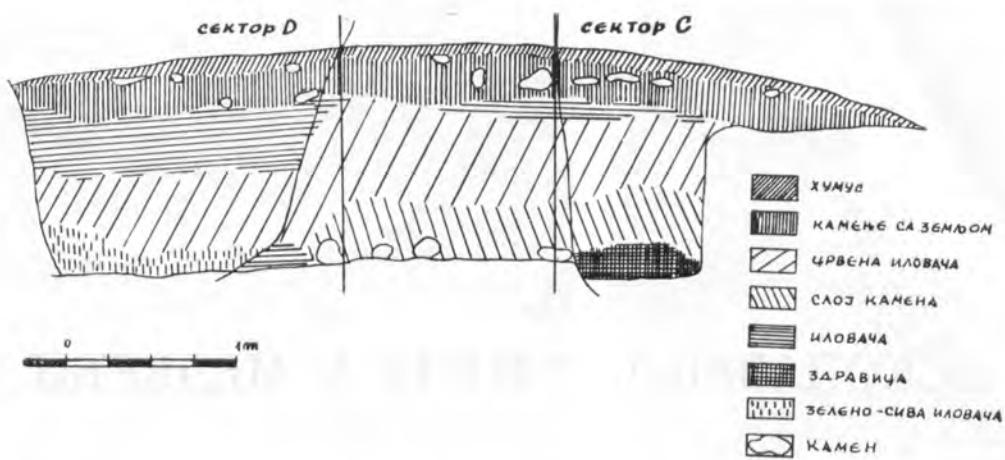
је једино у хумци II (сл. 2 и сл. 3). Ово је било најмање од свих узвишења, димензија 11 (север-југ) × 10 м. (исток-запад). Висина хумке износила је до 1 м. (мерено над здравицом на њеној средини). Као и на другим хумкама, тако је и овде испод хумуса констатован слој земље мешане са камењем, који је међутим лежао на једном црвенкастом слоју дебљине до 70 см. Овај је слој био нарочито танак на југоисточном делу хумке у сектору В, а на северозападном делу (сектор D) покривен једним слојем иловаче који га је одвајао од земље мешане са камењем. На западном делу хумке у сектору С и делом D, испод овог слоја, налазио се поново слој камења, којим је хумка била као поплочана, а који је лежао на већим речним обlutцима и здравици. Из свега овога добија се утисак да се овде ради о вештачкој творевини-хумци, касније јако општећеној спирањем и плављењем. На источном делу ова је хумка засечена у ширину отприлике за ширину 1 м.

Сл. 3 Медвеђа, хумка II — Fig. 3 Medvedja, tumulus II

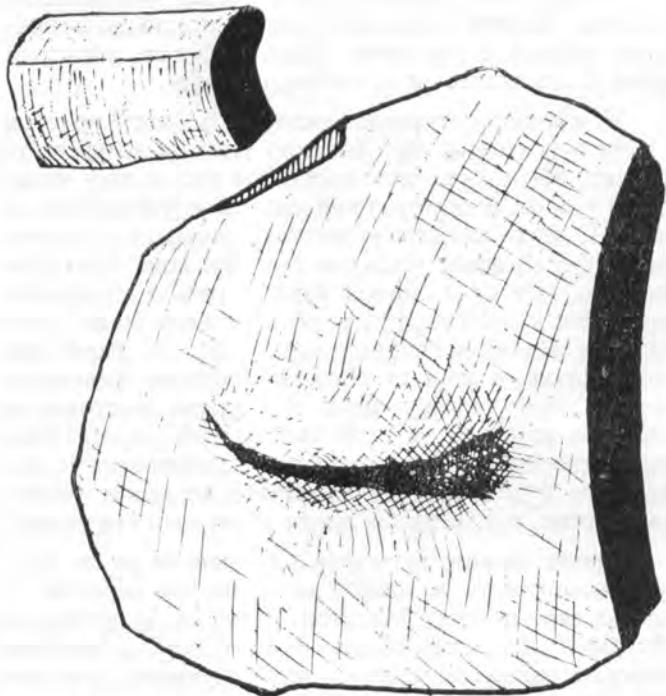
сеоским путем, што показује да су јој првобитне димензије морале бити потпуно правилне, са оба пречника 11 м.

У северозападном делу хумке, у сектору D, а у црвенкастом слоју који лежи испод слоја земље мешане са камењем, нађено је неколико атипичних фрагмената керамике. У самом центру, на дну поменутога слоја, испод кога је долазио слој камења којим је хумка поплочана, а у источном делу центра хумке, мања површина сиве глине, нађена су два фрагмента керамике сивоцрне боје (сл. 4). У оба случаја керамика је лежала у слоју мешаном са гарежком, а на мањем фрагменту

Сл. 2 Медвеђа, профил крака исток-запад хумке II — Fig. 2 Medvedja, coupe de la berme est-ouest du tumulus II

керамике из центра, било је још трагова гаре. Ове чињенице такође индицирају да фрагменти нису могли доспети на ово место спирањем са веће удаљености и потврђују да се ради о остацима који су се налазили у хумци. Треба међутим изричito поменути да није нађено никаквих остатака костију. Највећа је вероватноћа да је органске остатке потпуно уништила глина, онако како је то делом случај и на хумкама на другим местима,

Сл. 4 Медвеђа, фрагменти керамике из хумке II — Fig. 4 Fragments céramiques du tumulus II

например у Белој Цркви, где су скелети из много каснијег периода, средњег века, јако општећени, и делом уништени глином којом је хумка била насута⁴. Вероватно је да је сличну судбину доживела и керамика чији су малобројни остаци који су сачувани делом, јако општећени⁵.

⁴ Бела Црква, хумка I. Уп. М. Гарашанин, Д. Гарашанин, Зборник радова Народног музеја I (1958) 17 и д.

⁵ На сличан начин делом је уништена и керамика поменутог тумула у Белој Цркви. Тако је један суд из једне накнадне инхумације халштатског доба у тој хумци био тако уништен, да се од њега задржао само отисак у земљи. I bidem, сл. 9 g.

Нађени керамички материјал из сектора D потпуно је атипичан. Керамика је светломркe бојe, рађена од лоше пречишћене земље, са много зrnaца песка и дosta дебелих зидова. На њој се не виде трагови превлаке. Од фрагмената нађених у центру, већи (сл. 4), претставља трбух суда сиве бојe, црвенкастог прелома и дosta дебелих зидова, са издуженом јези-частом дришком. Мањи пак фрагментат потиче од зделе са увученим ободом, такође сиве бојe и на исти начин печене. (сл. 4 горе). Оба комада рађена су од земље са зrnцима песка, која су делом у фрагменту са јези-частом дришком нешто крупнија.

Хронолошка припадност нађених фрагмената не може се са пуном сигурношћу определити. Несумњиво је да се они могу приписати бронзаном добу. Можда се најближе аналогије могу наћи у керамици парачинске групе поља са урнама, која већ припада развијеној фази овога доба⁶. За овакву датацију говорио би уосталом и фрагментат са увученим ободом. Мора се такође под-

⁶ Д. Гараšанин, Зборник радова Народног музеја I (1958) 297 и д.

⁷ За могућност везе градинске керамике Босне са поја-

вући и сродност са комплексом такозване градинске керамике Босне, чије датирање још увек није сигурно⁷.

Из свега овога може се закључити да је у овим крајевима који леже на рубу моравске долине у ширем смислу речи, и већ обележавају прелаз ка планинским подручјима ван ужег комплекса Поморавља, био познат обичај сахрањивања под тумулима, иако о обредима овога сахрањивања не можемо дати никаквих детаља. Ово подручје археолошки је још увек недовољно, па чак и веома слабо испитано, нарочито када је реч о праисторији. Тако не знамо ништа ни о култури бронзаног доба овог подручја, нити о каснијем формирању и развоју културе Дарданаца, који су несумњиво насељавали ове крајеве. Тако ће се значај хронологија и тачна културна припадност налаза из Медвеђе, моћи утврдити тек када се у том смислу буде систематски скupило више материјала. Засада они пружају само извесне индиције.

Драга ГАРАШАНИН

вама у Поморављу и чак културама раног бронзаног доба тога подручја, уп. М. Garašanin, Congrès international des sciences préhistoriques et protohistoriques III session 1950 (1953), 98 и д.

FOUILLES DE TUMULUS A MEDVEDJA PRES DE LEBANE

Au cours de l'année 1952 l'auteur a effectué des fouilles à Medvedja près de Lebane (Serbie du Sud), où l'on avait fixé, au cours de prospections antérieures, des restes semblant indiquer l'existence de tumuli. Les fouilles effectuées sur 4 monticules, ont toutefois démontré qu'en un seul cas (monticule No. 2), il s'agissait réellement d'un tumulus (fig. 2—3), les autres monticules étant de formation naturelle. Le tumulus en question, légèrement abîmé dans sa partie Est, mesurait 11 (Nord-Sud) × 10 (Est-Ouest) m. de diamètre, avec une hauteur d'un mètre au centre. Au dessous de la couche végétale, on découvrit d'abord une couche de terre mêlée à des pierres probablement rapportées par les eaux. Celle-ci est suivie d'une couche de terre rougeâtre, à la base de laquelle on mit à jour un pavement de pierre. A la

base de la couche rougeâtre, on découvrit, parmi des restes de charbon, quelques fragments de céramique, dont seul deux découverts au centre du tumulus (fig. 4) sont quelque peu plus typiques et peuvent être datés de l'âge du bronze. Il est probable que les restes organiques, de même que la céramique, ont été détruits par l'influence chymique de la glèse.

Ces découvertes démontrent toutefois que dans ces régions le rite d'inhumation sous tertre funéraire n'était pas inconnu. Les fragments céramiques découverts, bien que ne pouvant être datés avec la précision souhaitable, montrent une certaine parenté avec le groupe de Paraćin appartenant à l'âge du bronze.

Draga GARASANIN

ПРАИСТОРИСКА НЕКОРПОЛА У СЕЛУ РУТЕВЦУ КОД АЛЕКСИНЦА

Локалитет „Школска градина“ у селу Рутевцу НО-а Алексинац, срез нишки, пружа се иза саме Осмогодишње школе на преко два хектара земље. У топографском погледу, локалитет је један велики плато,

који се постепено спушта на све четири стране. Преко овог локалитета пролази и главна магистрала аутопута Београд—Ниш.

Заслуге за ископавања овог локалитета припадају, С. Радивојевићу, учитељу из Рутевца, који је прикупљао археолошки материјал и обавестио стручњаке о овим налазима, као и управнику Народног музеја у Нишу Александру К. Ненадовићу, који је разумевајући потребу за овим ископавањем обезбедио потребна материјална средства.

Године 1955 и 1956 државно добро је дубоким орањем изриголовало преко два хектара површине за плантажни воћњак бресака и том је приликом, како смо обавештени од стране дотичног учитеља, трактор уништио преко 30—40 урни. Само мали део материјала, који је остао поштеђен од уништавања, Радивојевић је прикупљао и ставио нам на расположење.

Како је државно добро намеравало да и у 1957 години настави са орањем, то је Народни музеј у Нишу, првенствено у циљу заштите организовао ово ископавање. Наравно, да је и интересантност и важност прикупљених објеката довољно заинтересовала стручњаке, па да је и то, свакако био разлог започињању радова на овом локалитету.

Међу прикупљеним материјалом из ранијих година поменућемо неколико интересантних објеката, на основу који смо могли констатовати, да се на овом месту пружа праисториска некропола спаљених појоника из више временских епоха.

Најкарактеристичнији су следећи примерци:

1 — Гвоздени мач (Сл. 2) врло добро очуван, чија дужина износи 54,5 см. Приликом риголовања нађен је на овом налазишту. На локалитету „Широко“

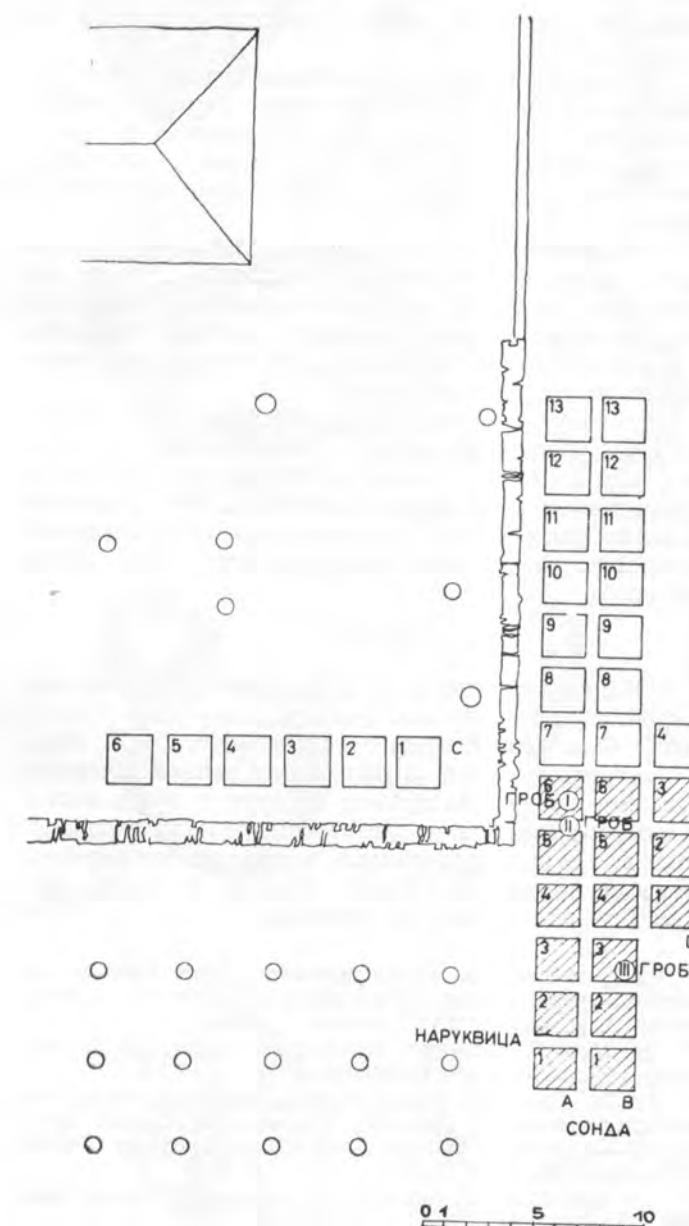

Сл. 2 Криви гвоздени мач — Abb. 2 Gekrümmtes Schwert aus Eisen

на Космету нађена су два истоветна мача, но нешто оштећена, али су горњи делови са дршком очувани¹. Љ. Дашић је поменуте мачеве датовао у халштатски период и повезује их са налазиштима на Гласинцу².

¹ Р. Галовић, Праисторија Косова и Метохије, Glasnik Muzeja Kosova i Metohije br. I, 1956, 214.

² Љ. Дашић, Glasnik Muzeja Kosova i Metohije II, 252

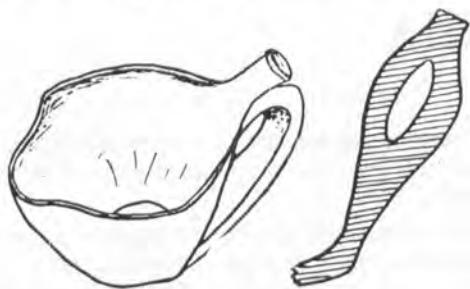
Сл. 1 Ситуациони план лок. „Школска градина“ у селу Рутевцу — Abb. 1 Situationsplan der Flur „Školska gradina“ in Rutevac

У Бугарској је нађен сличан мач дужине 40 см. али са незнатном разликом на дршци. Р. Попов датује у латенски период³.

Вејсил Ђурчић, публикујући материјал јаподских гробова у Рибићу, наводи сличне мачеве који су били вертикално забодени у гробове 12, 17, 78 и 120. У појединачним од тих гробова нађене су и касно латенске, а и рано римске провинцијске фибуле⁴.

Према цитираним аналогијама и на основу облика и начина израде сматрамо да се мач из Рутевца може за сада времененски фиксирати у халштатски и рано-латенски период и припадао би илирско-трачком етносу.

2 — Шоља (Сл. 3) од печене земље, грубе израде са једном очуваном дршком и пластичним дугмадима

Сл. 3 Шоља раног бронзаног периода — Abb. 3 Schale der Frühbronzezeit

стим испупчењем на врху дршке. Бледо-црвенкастосиве је боје. По облику и фактури припада рано бронзаном периоду⁵.

Оваква врста судова констатована је и на В. Хумској чуки у фази I,⁶ Радачју⁷ и Доњој Слатини⁸, као и приликом ископавања поља са урнама у Парагину, где је нађена у једном гробу поред фрагментоване урне⁹. М. и Д. Гараџанин сматрају да овакав тип судова претставља један даљи развојни степен бронзаног доба у Поморављу, који следи фази Бубањ—Хум III¹⁰.

3 — Мали судић (Сл. 4/6) бледо-црвенкасте боје са једном очуваном високом дршком, која прелази преко обода. Ближих аналогија немамо, али на основу облика, фактуре и обраде дршке, може ући у комплекс ове за сада још недовољно познате керамичке групе.

4 — Фрагментована висока дршка (Сл. 4/1) са орнаментиком урезаних линија, која је инкрустирана белом бојом. Припада раном бронзаном периоду тачније Бубањско—Хумској групи¹¹.

5 — Фрагментована дршка (Сл. 4/7) слична претходној само са том разликом што није орнаментисана, а има тракасту, нешто издубљену дршку са горње површине. Припадала би средњем бронзаном добу и може се везати са налазима у Љуљацима код Крагујевца¹², као и са материјалом из Ватина¹³.

6 — Више комада фрагментованих дршки од урни, које су рађене у правилним геометриским ли-

Сл. 5 Урна из гроба 1 — Abb. 5. Urne aus Grab 1

нијама, тз. „језичасте дршке“, понекад су вертикално бушене (Слика 4/2, 4/8).

Осим горе наведеног материјала потребно је скренути пажњу и на бројне фрагменте керамике већих судова-урни, орнаментисаних вертикалним и хоризонталним канелурама. Ове урне се могу, на основу свог облика и орнамента, датовати у пуни халштатски период.

На основу изнетог материјала може се констатовати више гробова, који би временски ишли од раног бронзаног доба до пуног халштата. Нађени дугачки нож-мач на овом налазишту, може да индицира и латенске гробове, без обзира што није нађено керамичког материјала ове епохе.

У току осам радних дана отворене су четири сонде са укупно четрдесет блокова, чије су размере 2×2 м. и $2 \times 2,5$ м. Ове сонде отворене су на граници изригованог дела данашњег воћњака. Том приликом на сасвим малој дубини, откопана су три гроба спаљених покојника, као и једна спирална наруквица нађена ван гроба.

ГРОБ I

У блоку 6 сонде А на дубини од 0,67 м. откопан је гроб, који је садржавао фрагментовану урну (Сл. 5). Она је била мало нагнута према профилу С—Д. Урна је биконичног облика са задебљаним равним ободом и конусним вратом. На прелазу из врата у трбух налазе се четири хоризонталне „језичасте дршке“ вертикално бушене. Четири брадавичаста испупчења распоређена су између поменутих дршки. Фактура је слаба, боја сива, без икакве глачане површине.

³ Р. Попов, Материјали за проучавање на халштатска и латенска култура у Бугарска и Македонија, Годишник на Народни музеј за 1921 — Софија, стр. 167, сл. 161 (а, б, в, г).

⁴ V. Ćurčić, Ravnog grobišta u Ribiću kod Bihaća, Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu, 1898, januar-februar.

⁵ Непубликовано, Збирка праисториског одељења Народног музеја у Београду. Изложено у витрини праисториског одељења.

⁶ М. и Д. Гараџанин, Контролна ископавања на Великој Хумској Чуки код Ниша, публиковано у овом броју Старинара.

⁷ Непубликовано, Подаци добијени од стране Душана Костића, кустоса Народног музеја у Београду.

⁸ Д. Гараџанин, Ископавања на Гумништу-Дачком Риду у Доњој Слатини. Извештај је штампан у овом броју Старинара.

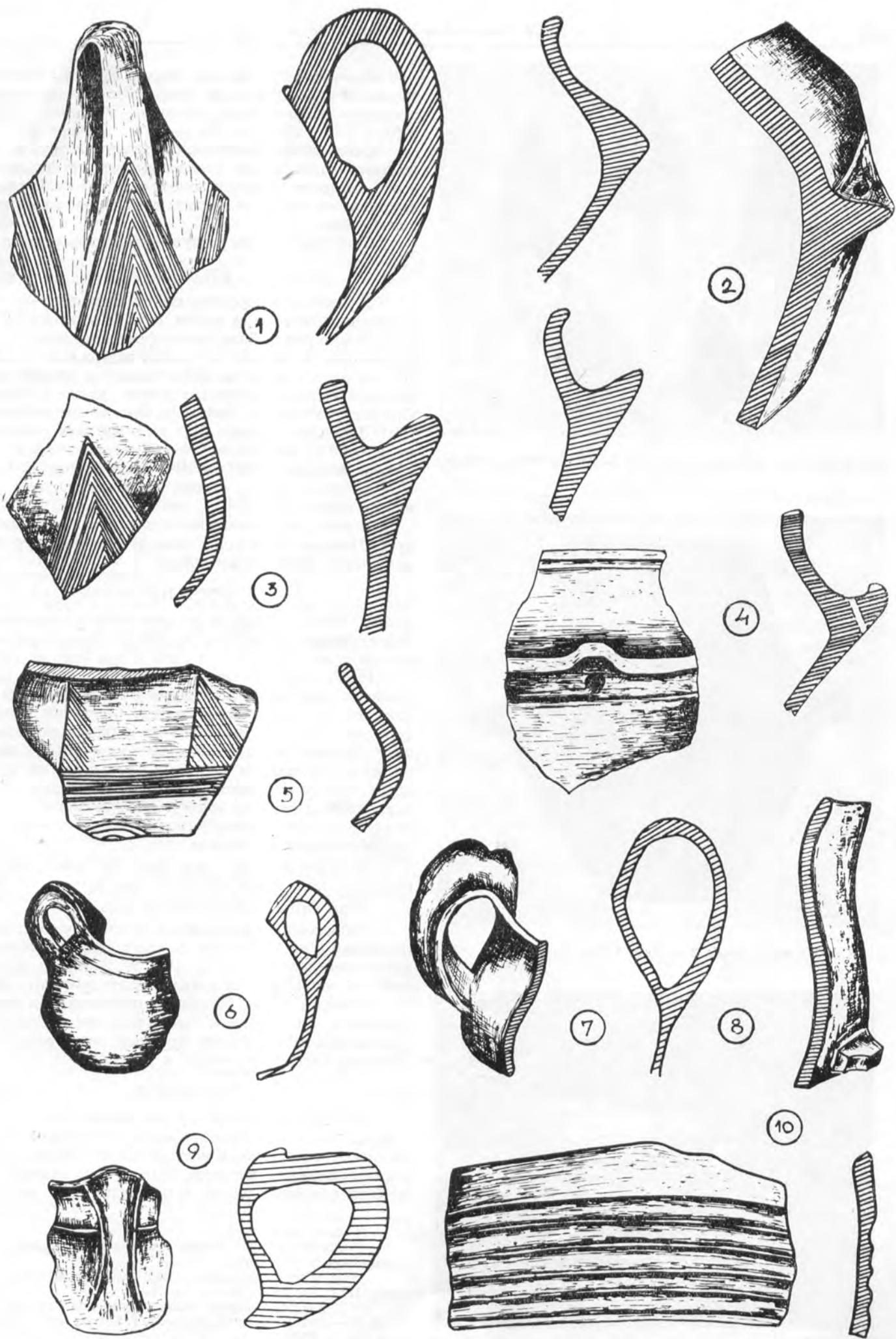
⁹ Непубликовано, Прета саопштењу Драге Гараџанин о извршеним археолошким ископавањима у Парагину, у Народном музеју у Београду у 1957 години.

¹⁰ М. и Д. Гараџанин, Контролна ископавања на Великој Хумској Чуки, овај број Старинара.

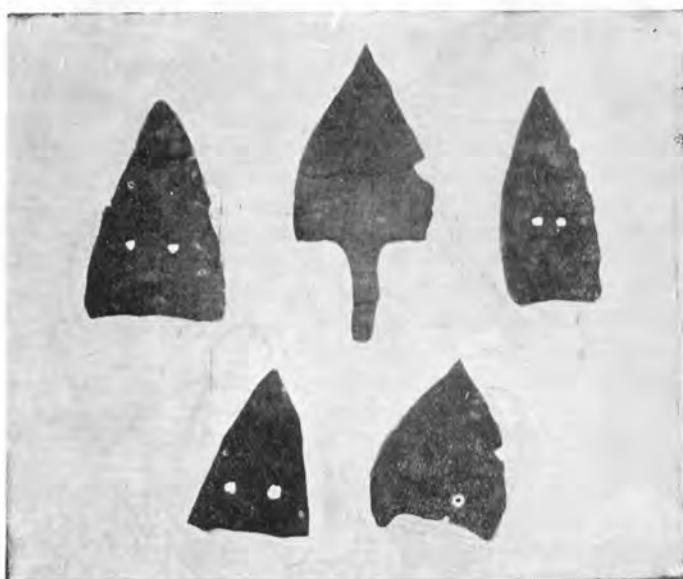
¹¹ M. Garašanin, Stand, probleme und Aufgaben der Vorgeschichtsforschung in Serbischm, Moravagebiet, Congres international Des Sciences Prehistoriques, et Protohistoriques, Zürich, 1950, 102—104, Pl. B, 1—6.

¹² Vulić-Grbić, Corpus vasorum antiquorum, Beograd Fasc. I Pl. 23, 9—14.

¹³ F. Milleker, A Vattinai Östelep, Temesvar, 1905. T. XXIII, 5 a, b; 6 a,b.

Сл. 4 Фрагменти судова нађени пре систематског ископавања — Abb. 4 Gefäßscherben. Streufunde

Сл. 6 Бронзани привесци из гроба 1 — Abb. 6 Bronzeanhänger aus Grab 1

Сл. 7 Урна из гроба 2 — Abb. 7 Urne aus Grab 2

Сл. 8 Гроб 3, „in situ“ — Abb. 8 Lage des Grabes 3

Размере урне износе: висина 34 см.; пречник отвора 16 см. а дна 14 см. Уведена је у инвентар праисториске збирке Народног музеја у Нишу под бр. 3468.

Осим велике количине спаљених костију, у урни је нађено још и пет бронзаних лименних привесака (Сл. 6). Њихова величина износи око 2×3 см. Бронзани привесци су лиснатог облика, а поједини имају и по две рупице.

Овај гроб се може датирати у касно бронзано доба.

ГРОБ II

У контролном профилу између блокова 5—6 сонде А, откривен је гроб са урном, који је лежао на дубини од 0,57 м. Урна је била нешто фрагментована (Сл. 7). Биконичног је облика са равним задебљаним ободом. На прелазу из врата на трбух налазе се четири хоризонталне вертикално бушене дршке „језичастог типа“. Суд је грубе фактуре, сиве боје, без глачане површине.

Димензије: висина 35,5 см.; пречник отвора 15 см. а дна 11,5 см. Заведена је у Инвентар праисториске збирке Народног музеја у Нишу под бројем 3467.

У урни изузев ситних спаљених костију није ништа нађено.

Ближих аналогија имамо са некрополе у Параћину¹⁴ и Пиштура чесма код Зајечара¹⁵. Поменути гробови датују се у бронзано доба В—С.

ГРОБ III

У блоку 3 сонде В у самом углу Б, откопана је фрагментована урна (Сл. 8). Њена горња површина лежала је на дубини 0,17 м., док је дно било на дубини од 0,45. Урна је јако фрагментована тако да се и после чишћења није могло констатовати каквог је била облика. Разлог њеног уништења треба тражити у лошој фактури, затим и у чињеници да је била плитко закопана. Свакако да је и плоча више ње, такође својом тежином утицала на њено распадање. Осим горње плоче, која је поклапала, отвор урне, налазила се још једна мања плоча, на којој је лежало дно урне. Око доњег дела урне нађено је више комада камења, који су уоквиривали и штитили гроб.

Фактуре је грубе, сиве боје, без икакве глачане превлаке, исто као и код претходне урне.

Осим ситних костију ништа није нађено.

Од материјала ван гробова, нађена је у контролном профилу блока 1—2 сонде А, једна спирална бронзана наруквица пречника 6,2 см. (Сл. 9). Рађена је од танке бронзане жицe, чији се крајеви нешто сужавају. Добро је очувана са лепом бронзаном платином. По облику припадала би касном и раном халштатском периоду. Сличне бронзане спиралне наруквице налазимо у остави Привине Главе¹⁶, Рудника¹⁷ и Јањева¹⁸.

ЗАКЉУЧАК

Без обзира, што ово пробно-заштитно ископавање није испунило очекивања у односу на раније прикупљени материјал, ипак се могу донети на основу њега извесни закључци и хипотезе. Што се тиче хипотеза њих ће бити све мање, јер ће се вероватно доћи до новог,

¹⁴ Види напомену 9.

¹⁵ Непубликовано, Збирка праисториског одељења у Народном музеју у Зајечару.

¹⁶ М. Грабић, Бронзана остава из Привине Главе, Старијар III с. VI (1931) 24—31, сл. 1—47.

¹⁷ F. Holste, Horfunde Sudasteuropas, Marburg, 1951, 11. Т. 20, 11—13; D. Garašanin, Praistorija I, Katalog metala, Beograd, 1954, 30 Т. XVI, 29.

¹⁸ Д. Гарађанин, нав. дело стр. 35—36, Т. XXI.

потпунијег и одређенијег материјала, а тиме и до могућности давања коначних решења за све нерешене проблеме.

Студирајући керамику са овог налазишта, која је нађена пре систематског ископавања, долазимо до закључка, да је у поређењу са керамиком у Подунављу скоро истоветна, с тим што се може издвојити у посебну варијанту „Панонске керамике“, која је раширила по унутрашњости Србије. После налаза код Љуљака близу Крагујевца¹⁹, Брикетнице код Ђуприје²⁰ и Параћина²¹, некропола у Рутевцу за сада претставља најјужнију тачку на којој је нађена Панонска керамика.

Исто тако један налаз, ма да слушајан, заслужује сваку пажњу. Ради се о судију из раног бронзаног периода, кога смо до сада познавали из насеља тога времена те је стога и његово присуство на некрополи спаљених покојника, посебно интересантан податак²².

М. и Д. Гарашанин сматрају да судови са високом дршком и пластичним дугмасним испупчењима на њој, као и остали керамички материјал до сада нама непознат, треба издвојити у посебну фазу „слатински тип“—фазу која надовезује на Бубањ—Хум III у Поморављу²³.

Облици судова, „језичасте дршке“, орнаментика као и фактура из Рутевца, без обзира што уносе нове

¹⁹ Vulić-Grbić, nav. дело Т. 23, 9—14.

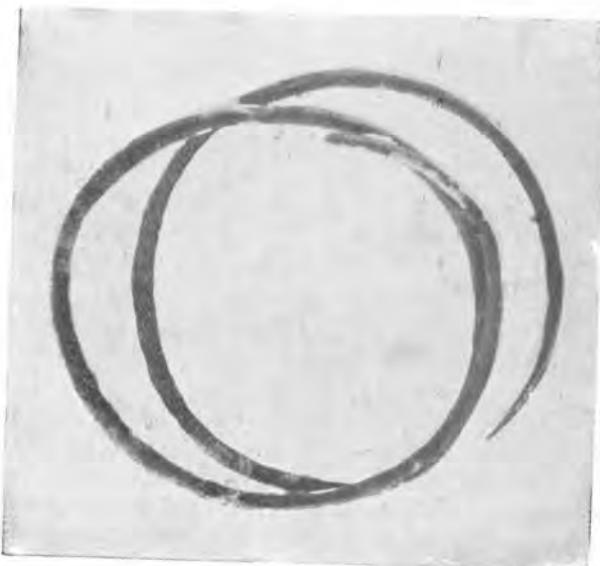
²⁰ Непубликовано, Збирка праисториског одељења Народног музеја у Ђуприји.

²¹ Д. Гарашанин, види напомену 9.

²² Напред је у тексту наведено да је ових судића нађено на лок. Велика Хумска Чука Радачје и на Доњој Слатини.

²³ М. и Д. Гарашанин, nav. дело.

²⁴ F. Milleker, nav. delo T. XXIV.

Сл. 9 Спирална бронзана наруквица — Abb. 9 Spiralarmband

елементе у керамици и стварају нову варијанту бронзано-допске керамике у унутрашњости Србије, везује се за комплекс бронзанодопских култура у нашем Подунављу а нарочито за налазе из Ватина²⁴.

Осим напред изложеног ово ископавање је до некле и осветлило проблем некропола из овог временског периода.

J. TODOROVIT
A. SIMOVIC

DAS VORGESCHICHTLICHE GRÄBERFELD VON RUTEVAC

In Rutevac, Flur „Školska Gradina“, unternahm das Museum in Niš eine Probegrabung.

Es wurden drei Gräber entdeckt, die in die mittlere und späte Bronzezeit einzureihen sind. Die früheren Streufunde weisen auf das Bestehen von frühbronzezeitlichen, Hallstatt- und Latenezeitlichen Resten. Die hier

entdeckten Gegenstände der pannonischen Gattung, stellen die südlichsten bisweilen bekannten Beispiele dieser Gruppe dar, und gehören einer klar trennbaren lokalen Ausprägung, die an die bronzezeitlichen Kulturen des Moravagebiets anknüpft.

J. TODOROVIĆ
A. SIMOVIC

ДВА ГРУПНА НАЛАЗА ИЗ СЕВЕРОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ

I

БРОНЗАНА ОСТАВА ИЗ ЛЕСКОВА

Праисториска збирка Народног Музеја у Пожаревцу, раполаже са једном оставом бронзаних предмета који су нађени у селу Лескову (Н.О.О. Влаоле, Н. О. С. Пожаревац).

Предмети су нађени на дубини од 60 см., а нашао их је случајно Јован Јовановић, сопственик имања на месту „Фаташуње“, које се налази на удаљености од 1 км. источно од његове куће. Нашао је седам предмета. Шест је предао Музеју, а седми је изгубио. Према опису, који је дао именовани, тај изгубљени предмет била је наруквица.

Остава се састоји из следећих предмета: 3 бронзана келта, 1 фрагмента мача, 1 бронзане наруквице и 1 бронзане огрлице.

1. Бронзана секира — келт (инв. бр. 146. Т. I, 1). Дугачка је 9,8 см. Ширина сечице је 5 см. Унутрашња ширина отвора је $3,1 \times 2,4$ см. Дебљина зида на ободу је 0,5 см. Тежина је 225 гр. Дугуљастог је облика, скроз шупаљ сем доњег дела где је оштрица келта. Отвор елипсоидан са задебљаним венцем око обода. Испод њега налази се још један танак пластичан венац. Између једног и другог налазе се мала вертикална пластична ребра. Ушица полази од саме ивице обода и завршава се испод другог венца. Ивица је оштра и лепезаста. Од ивице заравњеног дела оштрице иде пластично појачање.

2. Бронзана секира — келт (инв. бр. 153. Т. I, 2.). Дугачак је 7,2 см. Ширина сечице је 4,2 см. Унутрашња ширина обода је $2,7 \times 2,2$ см. Дебљина зида на ободу је 0,3 см. Тежина је 118 гр. Малог је вртенастог облика. Отвор чунаст — елипсоидан. Секира је шупља сем доњег дела оштрице. Око отвора налази се пластично кружно задебљање, које је на дужим странама на самој ивици нешто угнуто. Испод обода налази се једно мање хоризонтално пластично ребро, од кога вертикално полазе више ребара. Ушица полази од ивице обода и завршава се испод другог ребра.

3. Бронзана секира — келт (инв. бр. 154. Т. I, 3.). Дугачак је 7,1 см. Ширина сечице је 4,5 см. Унутрашња ширина отвора је 28×21 см. Дебљина зида на ободу је 0,5 см. Тежина је 115 гр. Малог је вртенастог облика са елипсоидним отвором и чунастом шупљином. Скроз је шупаљ сем доњег дела оштрице. Ивица отвора задебљана је и од ње полази мала ушица која је на средине удубљена. Од средине келта полази једно пластично појачање које се завршава на крајевима сечице, која је лепезастог облика. На горњем делу је нешто мало оштећен. Патина зелена, племенита.

Секире — келтови у остави из Лескова типично имају доста аналогија у многима до сада објављеним,

а који у великом броју потичу из затворених налаза, мада их јма нађених и појединачно. Тако, аналогије налазимо у келтовима нађеним на Руднику,¹ у Винцима,² и Гају³, као и примерцима објављеним код

Сл. 1 Бронзана остава из Лескова — Fig. 1 Dépôt de bronze de Leskovo

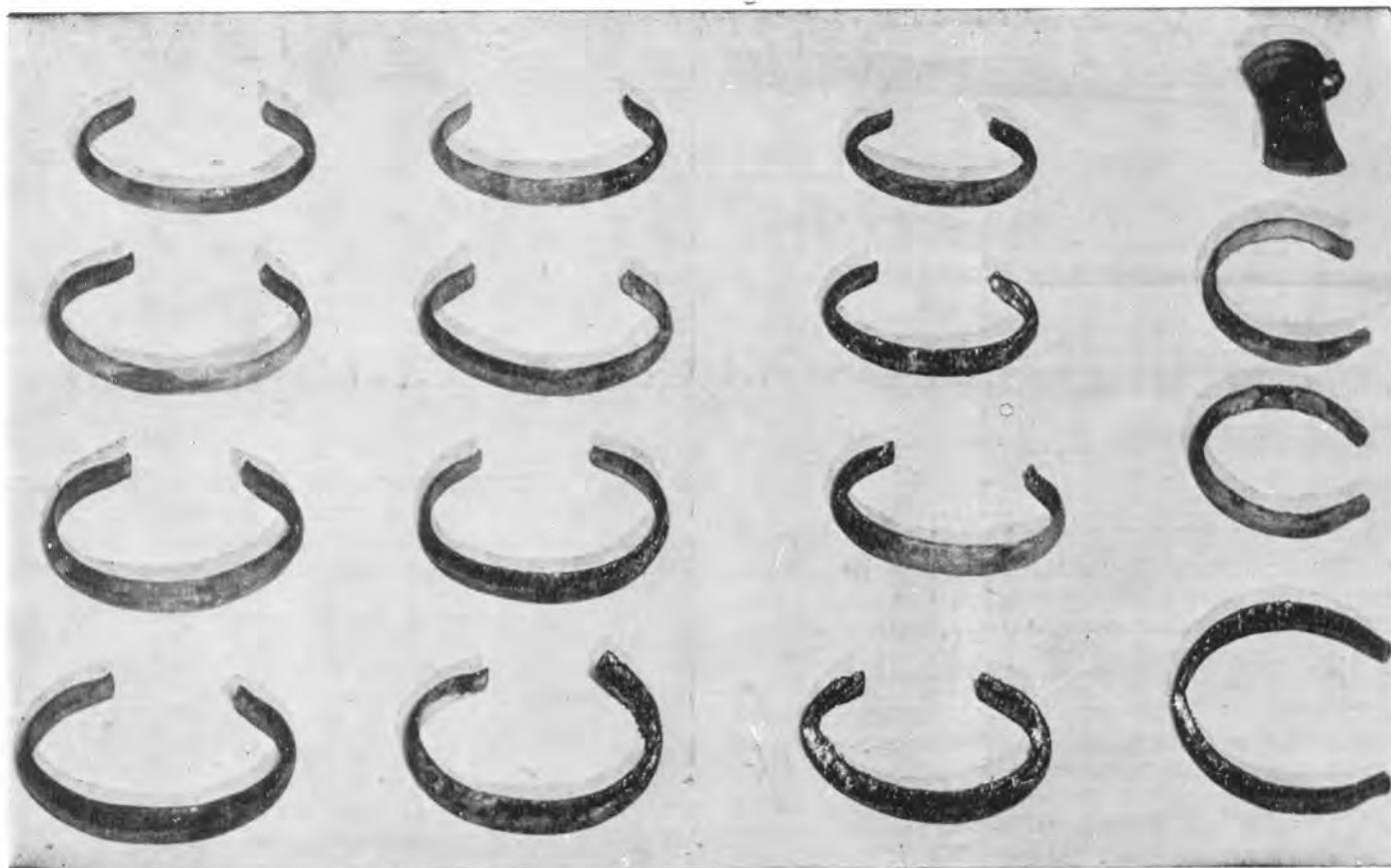
Holste-a,⁴ а и у келтовима, који се налазе у Народном Музеју Београд, чије је место налаза непознато, а датовани су у халиштат А⁵.

¹ Д. Гарашанин, Праисторија I, Каталог метала, стр. 29 Т. XVI, 1.

² М. Валтровић, Старинар VII, 1890 г. стр. 90.

³ Р. Веселиновић, Рад Војвођанских Музеја I, стр. 38. 1950 год.

⁴ F. Holste, Hortfunde Südosteuropas — 1951 г. Т. 29. сл. 1, 2. стр. 15. Т. 25. сл. 7. стр. 14. Т. 23. сл. 24. стр. 14. Т. 3. сл. 16. стр. 4. Т. 41. сл. 27. стр. 22. Т. 33, сл. 22, стр. 18.

Сл. 2 Бронзана остава из Каменова — Fig. 2 Dépot de bronze de Kamenovo

Д-р М. Гарашанин је на основу средњоевропске поделе материјала, издвојио келтова у остави из Брестовика, у халштат В са два ребра испод отвора а остale типове ставио у халштат А⁶.

4. Фрагмент мача са оштећеном дршком и делом сечице. (инв. бр. 155. Т. I. 4). Ширина средњег дела је 5,2 см а дужина 11 см. Тежина је 120 гр. На горњем делу дршке налазе се пет очуваних рупа. Ивица дршке је оштра. Средњи део мача је конкаван са обеју страна.

Мачеве сличне налазимо у Војводини и Угарској⁷, а и међу онима објављеним код Holste-a⁸. Истог типа је и мач из Коњуше, који је датован у халштат А⁹, као и мач нађен у Сави, који Д-р Р. Марић датује према Дешлету у IV, последњи период бронзаног доба.¹⁰

5. Бронзана наруквица (инв. бр. 145. Т. I, 5). Пречника је 11 × 6,5 см а тежина 8,5 гр. Елипсоидног је облика, округлог пресека. Крајеви зашиљени и прелазе једи преко другог. Орнаментисана је али је површина доста оштећена, те се само на једном делу назире орнамент који се састоји од паралелних линија и вертикалних линија.

Типови наруквице са укрштеним крајевима нађени су код Рогатице¹¹, у Костолцу¹². (Народни музеј Београд располаже таквом наруквицом, чије је место налаза непознато¹³.) Међу наруквицама са укрштеним

⁵ Д. Гарашанин, Каталог метала — стр. 55. Т. XXXV, сл. 5, 6.

⁶ М. Гарашанин, Скица хронологије, Историски Гласник 3—4, 1951, 56.

⁷ Hampel, Alterhum der Bronzezeit in Ungarn, Budapest, 1890 г. I. Т. XX, сл. 1. Т. XC, 1, 2, 3, 4, 5. Т. XCV. I. Т. CXV, 2, 3.

⁸ F. Holste, нав. дело. Т. IV, 2, стр. 4. Т. XIV, 5. стр. 8. Т. XVII, 1. стр. 9.

⁹ Д. Гарашанин, Каталог метала — стр. 24. Т. III, 1. Т. Marić, Старијар III, 1928 — 30 г. стр. 209, сл. 2.

¹⁰ A. Benac—B. Čović, Glasinac I. стр. 13. Т. XI, 1, 2.

крајевима нађени у Тешњу (датованих у халштат А-В), има их и са приближном орнаментиком¹⁴. Сличност у орнаментици налазимо у наруквици нађеној у Брестовику.¹⁵

6. Бронзана огрлица (инв. бр. 144. Т. I, 5). Пречника је 14,5 × 11 см. Тежине је 110 гр. Елипсоидног облика, округлог пресека. Крајеви су нешто мало савијени према центру. Површина је делимично оштећена, али је цела орнаментисана те се могу назрети орнаменти и њихов распоред. Орнамент се састоји од поља вертикалних паралелних линија и цик-цак поља, која се наизменично смењују по целој површини огрлице, како са спољашње, тако и са унутрашње стране.

Обликом и орнаментиком, овоме типу огрлице одговарали би фрагменти огрлица нађени у Лукавцу.¹⁶ Типолошки имају доста сличности са овом огрлицом и огрлице публиковане код Holste-a,¹⁷ као и огрлица из Штрабца.¹⁸

Отворених бронзаних огрлица нађено је доста, мада не потпуно идентичних, као што је огрлица из Котраже и Крчмаре¹⁹.

По Д-р Д. Гарашанин тип огрлице нађене у Трујевицу постоји кроз цело метално доба, а тордиране огрлице припадају халштату А-В²⁰.

¹² Д. Гарашанин, нав. дело, стр. 25. Т. XII, 12.

¹³ ibid. 65. Т. XXXIX, 7.

¹⁴ ibid. 31. Т. LVII, 6, 7.

¹⁵ ibid. 18. Т. VIII, 3.

¹⁶ В. Човић, Преисториски депо из Луковца, Г. З. М. Х. 1955 г. Т. II, стр. 91.

¹⁷ F. Holste, нав. дело. Т. II, 20, 21. стр. 4. Т. VIII, 40. стр. 6.

¹⁸ А. Венас—B. Čović, нав. дело. Т. XVIII, 1. стр. 16.

¹⁹ Д. Гарашанин, нав. дело. Т. XLV, 7. стр. 69. Т. LXII. 2. стр. 69.

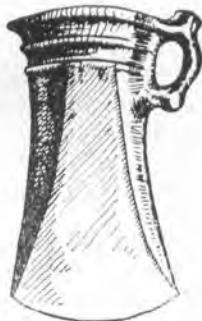
²⁰ Д. Гарашанин, Старијар V—VI — 1956 г. стр. 335.

II

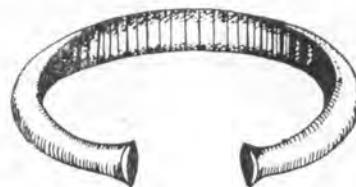
БРОНЗАНА ОСТАВА ИЗ КАМЕНОВА

У збирци Гимназије у Петровцу налази се један групни налаз, који се састоји од 15 бронзаних наруквица и 1 бронзаног келта.

Према подацима добијеним од Николе Крстића, наставника из Петровца, ови предмети нађени су 1944. г. на имању Љубисављевића, из Каменова, на месту „Прегудово“, на међи атара села Кнежице и Каменова. Место налаза је на североисточној страни Каменова (Н.О.О. Петровац), на удаљености од 2,5 км. Предмети су нађени при орању, на дубини од око 20 см. Нађено је скупа 32 наруквице и 1 брозани келт. Међутим, Крстић је успео да набави 17 наруквица, а

Сл. 3 Бронзани келт из Каменова — Fig. 3 Hache à douille de Kamenovo

Сл. 4 Бронзана наруквица из Каменова — Fig. 4 Armille en bronze de Kamenovo

остале су изгубљене. Од 17 наруквица 2 је предао Народном музеју Београд а остале се налазе у збирци Гимназије у Петровцу. Сви предмети ове збирке воде се у пописном инвентару Народног музеја Пожаревац.

Према саопштењу, на истој њиви често се при орању нађу атипични фрагменти керамике а и пепео и згуре.

1. Бронзана секира — келт (број пописног инвентара 16. Т. II. сл. 1). Дугачак је 7,5 см. Ширина сечице је 4 см. Унутрашња ширина отвора је $2,5 \times 3$ см. Дебљина зида на ободу је 0,5 см. Тежине је 125 гр. Келт је шупаљ сем доњег дела оштрице. Отвор је елипсоидан са задебљаним ободом. Испод обода налазе се два хоризонтална пластична ребра. Ушица полази од саме ивице обода и иде до другог пластичног ребра. На горњем и доњем делу ушице налази се пластично задебљање. Од средине другог ребра, иду два вертикална рељефна појачања која се завршавају у угловима сечице.

Аналогне облике овоме келту налазимо у келтским поменутим у остави из Лескова. Скоро идентичан облик овоме келту је келт нађен у Војилову.²¹

2. Бронзане наруквице (у пописном инвентару заведене су од броја 1 до 15. Т. II. сл. 2). Елипсоидног су облика, троугластог пресека, на крајевима се неприметно сужавају и прелазе у троугласто задебљање. Разних су димензија, са пречником између: $10,5 \times 8,5$ см и $7,8 \times 5,4$ см, а са ширином унутрашње равни између 1 см. и 1,5 см. и са тежином између 45 и 95 гр. Површина је цела орнаментисана. (На некима је делимично уништена). Састоји се из система урезаних паралелних вертикалних, лучних, унакрсних, цик-цак ли-

²¹ Ј. Тодоровић, Бронзана остава из Војилова, Старијар VII—VIII, 1956—1957, 275.

²² Д. Гарашанин, нав. дело, стр. 15. Т. LIV.

²³ ibid., стр. 19. Т. LV, 4, 5, 6.

²⁴ F. Holste, нав. дело, Т. L, 27, стр. 27. Т. XLIX, 27., стр. 26. Т. XLII, 13, стр. 23. Т. XLI, 33. стр. 22. Т. XL, 31, 32, 33, стр. 21.

Сл. 5 Орнаменти на наруквицама из Каменова — Fig. 5 Ornements des armilles de Kamenovo

Сл. 6 Орнаменти на наруквицама из Каменова — Fig. 6 Ornements des armilles de Kamenovo

Сл. 7 Орнаменти на наруквицама из Каменова — Fig. 7 Ornements des armilles de Kamenovo

нија, јелових гранчица и косих зареза (сл. 2). Делимично оступање имамо код наруквице бр. 9, 10, 12, 13 и 14., код којих је заступљен још и мотив ромба (сл. 4) а на наруквици бр. 2 поред наведених орнамената изведен је и орнамент у виду извијеног система троstrukih линија (сл. 5).

Наруквица а ове оставе одговараје би обликом наруквице из Барајева, Јајчића, Гучева, које се по Рајнекеовом хронолошком систему датују у халштат А²², а које су богато орнаментисане што је случај и са нашим наруквицама. Сличне орнаменталне мотиве налазимо на наруквицама из Брестовика,²³ као и на наруквицама објављеним код Holste-a.²⁴ Урезани орнаментални мотиви јављају се и на другим металним објектима.²⁵

* * *

Датовање изнетих металних објеката може се извршити на основу типолошке анализе налаза са другим објектима.

Значај остава, као једне врсте праисторских налаза је доста велики. Према своме садржају, оне припадају једном одређеном временском периоду а одраз су материјалне културе, друштвених и економских односа тога периода. У публикованим оставама, као оној из Брестовика а и са Привине главе²⁶ налазимо већ истакнути њихов карактер и значај. На основу повезивања остава са топоничким центрима можда би се овде могао узети у обзир географски положај Лескова и Каменова, који се налазе у планинском крају североисточне Србије; њихова близина Бору и Мајданпеку, указала би на рударске центре коришћене у овоме времену за израду материјала, а самим тим могло би се претпоставити и постојање трговачких путева из тога времена. Као што је нагласила Д-р Д. Гарашанин, разлог закопавања остава у великом броју, указује на миграције и немире у којима се одвијала трговина тога времена.²⁷

Према Д-р М. и Д. Гарашанин оставе на нашој територији припадају крају бронзаног и најранијем почетку халштатског периода.²⁸ Према томе, а на основу материјала и изнетих аналогија, и оставе из Лескова и Каменова припадају томе временском периоду.

Милица КОСОРИЋ

²⁵ F. Holste, нав. дело. Т. XLIV, 25. стр. 24. Т. XXXVIII, 16. стр. 20; Д. Гарашанин — нав. дело. Т. LXV, 16, 17, 18. стр. 73.

²⁶ М. Гргић, Старијар II, 1928 — 30 г. стр. 152. Старијар 1931 г. стр. 24.

²⁷ Д. Гарашанин, Старијар V—VI — 1956 г. стр. 346. (Студија из металног доба Србије).

²⁸ М. и Д. Гарашанин, Археолошка налазишта, 1951, 20.

DEUX DECOUVERTES CLOSES DE LA SERBIE DE L'EST

I

Le dépôt de Leskovo

Le Musée de Požarevac a acquis en 1956 un dépôt découvert à Leskovo, arrondissement de Požarevac.

Les objets ont été découverts par Jovan Jovanović, dans sa propriété au lieu dit „Fatašunje“ à une profondeur de 60 cm. Il y découvrit sept objets, dont six furent remis au Musée tandis que le septième a été perdu. Le dépôt se compose de trois hache à douille, d'un fragment d'épée, d'un bracelet et d'un collier en bronze.

II

Le dépôt de bronze de Kamenovo

La collection du lycée de Petrovac possède un dépôt d'objets en bronze, comprenant quinze bracelets et une hache à douille.

Les objets ont été découverts à Kamenovo, arrondissement de Požarevac, en 1944 au lieu dit „Pregudovo“. Ils ont été mis à jour par labourage à une profondeur de 20 cm. Le dépôt possédait à l'origine trente deux bracelets dont quinze seulement ont été conservés. Les bracelets en question sont richement décorés sur toute leur surface.

L'analyse typologique des objets en question permet de dater les deux dépôts de la fin de l'âge du bronze et des débuts de l'époque de Hallstatt. La situation géographique des lieux de découverte indique l'importance des centres miniers et des voies commerciales de l'époque.

Milica KOSORIĆ

ГРОБ МЕТАЛНОГ ДОБА У СТАРОМ КОСТОЛЦУ

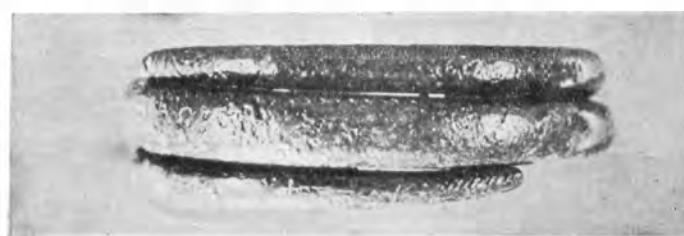
Повољан географски положај некадашње римске колоније Виминацијума, пружао је све услове да се ту врло рано формира људско насеље. Проф. Милоје Васић је истакао у својим радовима да је на томе тлу, још пре доласка Римљана, морала бити већа или мања насеобина староседелаца.¹ На локалитету, на коме се касније налазила византиска тврђава, проф. Васић је чак открио трагове једног праисториског насеља које је датирао у бронзано доба.² На материјал са овог локалитета поново се осврнуо В. Милојчић који је на основу тога материјала, као и комбинацијом са стратиграфијом других локалитета издвојио оваква насеља као посебну културну групу и дао јој назив баш по овом налазишту „Костолачка култура“³. Он са доста аргумента ставља ову групу на почетак металног доба.

Поред ових, било је раније и нешто млађих налаза праисториске епохе на територији овог места. Тако је између Костолца и манастира Рукомије још 1904—1905 године нађена једна шакаста гривна, какве су доста честе у околини Пожаревца.⁴ Ове гривне датиране су у касно бронзано или рано халштатско доба.⁵ Но незнатац број праисторискних објеката који потичу из овог места вероватно је последица нарочитог интереса за римски период, а много мањег за праисториски. Без сваке сумње су приликом честих налаза на овом терену били заступљени много чешће праисториски предмети, но многи од њих су нестручном селекцијом одбачени као мање интересантни за прошлост овог места.

Испитујући територију Костолца у вези са радовима о монетама које се јављају на терену Виминацијума, дошао је Георгије Орлов у посед 9 комада бронзаних наруквица са фрагментом једне фибуле од гвожђа и једне алке од истог метала, који су били нађени заједно поред људских костију, на обали Дунавца, при уласку у данашње село Стари Костолац, на око 100 м од реке а на дубини од око 70 до 80 см.

На том терену но под непознатим околностима нађена је и једна камена секира која се може везати типолошки за поменуто насеље раног бронзаног доба, али се задржава и у каснијим епохама. Како у овој околини није било других налаза можда би се смело претпоставити да је и она употребљена у периоду коме припада и гроб. На ово можда указује и тип секире који се разликује од оних добро познатих у неолиту. Паралелна употреба ових оруђа и оружја од разног

материјала није ни непозната ни ретка. Бронза ни крај свих својих преимућстава није успела да истисне камено оруђе и оружје.⁶

Сл. 1 Спирално увијена наруквица — Fig. 1 Armille à spires

Поменути гробни налаз садржавао је следеће предмете:

а) Затворена, спирално увијена наруквица, израђена од масивне бронзане жице потпуно кружног пресека која је на својој средини дебља и сужава се према крајевима (слика 1).

На једном од крајева налази се орнаменат јелове гранчице док су на другом крају обични коси зарези. Осим ових, на средњем најдебљем делу, налази се на једној страни краћи или шири зарези. Наруквица има пречник 6,4 см. пречник жице на најдебљем делу износи 0,9 см. а на крајевима 0,4.

¹ М. М. Васић, Колонија Виминацијум, Старијар XII, Београд 1895, 14.

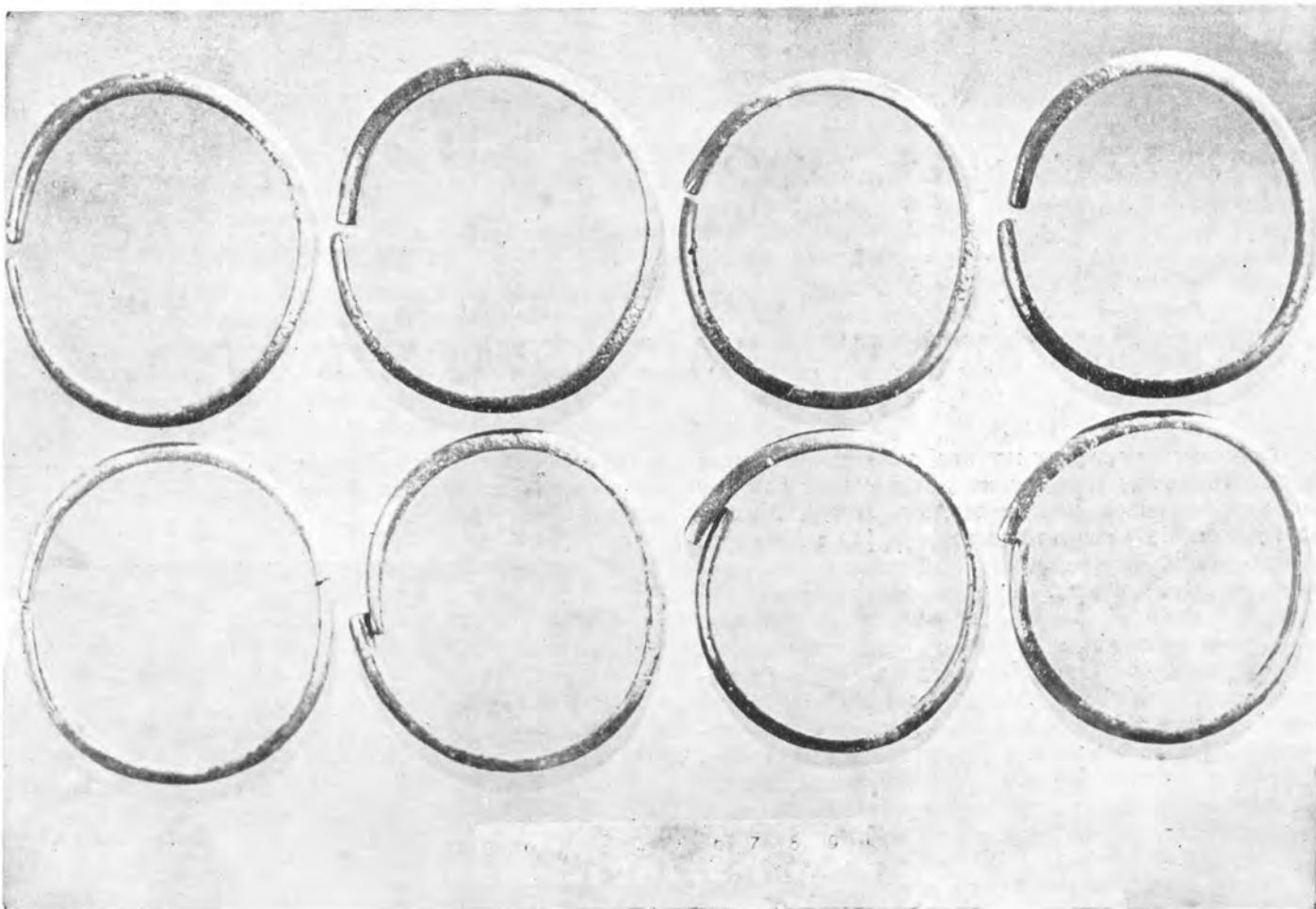
² М. М. Васић, Старосрпска налазишта у Србији, Старијар Н. Р. I 1906, 59—61.

³ Funde der Kostolacer Kultur in der Sammlung des Archaeologischen Seminar Marburg/Lahn, Germania 32—3/4, 1954.

⁴ Cf. Старијар Н. Р. III, 189—191 и нови налази (Крављи До) у Музеју у Пожаревцу.

⁵ Д. Гараџанин, Каталог метала, Београд, 1954, 65—66.

⁶ Фр. Энгельс, Происхождение семьи, собственности и государства, ОГИЗ 1938, 154.

Сл. 2 Гривне од бронзане жице полуокружног пресека — Fig. 2 Bracelet en fil de bronze à section semi-circulaire

b) Четири затворене елипсоидне гривне од бронзане жице полуокружног пресека без украса. Код ових примерака крајеви су мало размакнути или се додирују. Код поједињих су ивице благим дотеривањем мало заобљене, док су код осталих сасвим оштре. Димензије: од $9,6 \times 8,7$ см до $8,9 \times 7,8$ см (сл. 2 горњи ред).

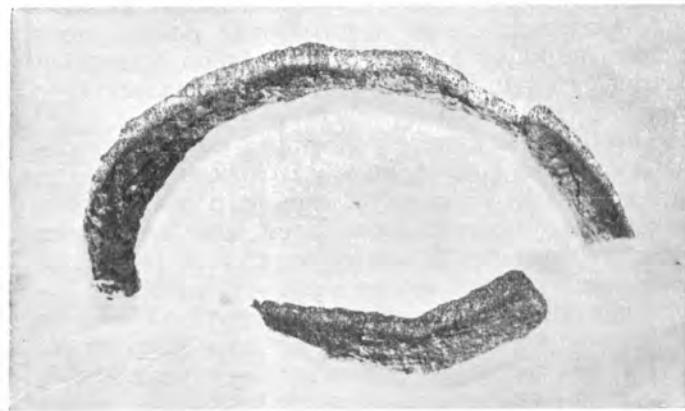
Сл. 3' Нога фибуле од гвожђа — Fig. 3 Pied d'une fibule en fer

до $9,1 \times 7,8$ см Пречник жице је исти као код примерака описаних под b.

Гривне описане под b. и c. немају никаквих орнамената на себи.

d) Нога фибуле од гвожђа. Плоча на нози је конкавно изрезана и на својој површини има очувано једно вертикално пластично ребро. Ово ребро се на горњем делу продужује у жицу од које је изведена петља на почетку лука фибула. Димензије $2,5 \times 4,3$ см. (сл. 3).

e) Гвоздени предмет од лучно савијене жице веће дебљине круглог пресека (можда алка или гвоздена гривна већих димензија). Очувана дужина 11,8 см (сл. 4).

Сл. 4 Фрагменти гвоздене алке — Fig. 4 Fragments d'un anneau en fer

f) Фрагмент керамике грубље фактуре са доста песка. На фрагменту је очуван и део пластичне траке са косим зарезима. Димензије $5,2 \times 3,7$ см (сл. 5).

Овај последњи предмет носи све особине керамике коју неки археолози називају „градинска“ и која се врло често налази у познатој некрополи на Гласинцу.⁷

⁷ Материјал из Земаљског музеја у Сарајеву који је углавном заступљен фрагментима и који није публикован.

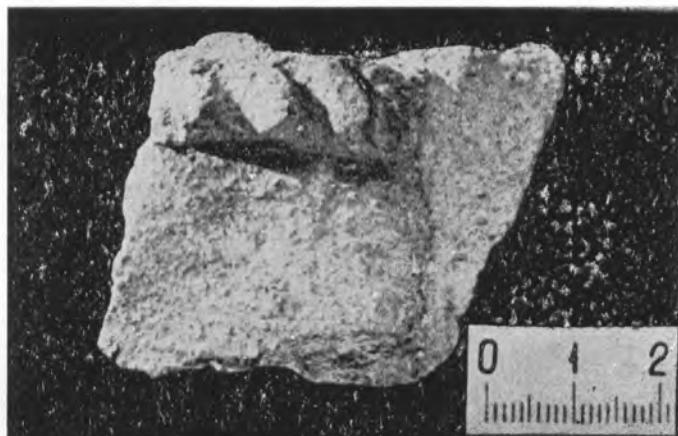
Цео овај налаз може се прилично сигурно, на основу ноге фибуле, датирати у халштатски период С, што потврђује и појава гвоздених предмета. Једини елеменат који би говорио у прилог датирања у нешто

старији период била би орнаментика на гривни под а. Наиме, слични орнаменти се јављају на иглама које се налазе у оставама у Винчи и Брестовику које су датиране у период касне бронзе и раног халштата.⁸

Налаз овог гроба, као и већ раније познати налази овог периода из Костолца⁹, указују на постојање једног насеља у халштатском периоду, на његовој територији, или бар ближој околини.

Погодни услови за настањивање који су били коришћени у рано бронзано доба вероватно су одржали и континуитет насеља кроз цело метално доба све до долaska Римљана.¹⁰ Из разлога које смо навели, или просто због случајности овај ко тинуитет не можемо доказати у средњем бронзаном добу из кога нам до сада нема налаза.

Георгије ОРЛОВ
Војислав ТРБУХОВИЋ

Сл. 5 Фрагмент керамике из гроба — Fig. 5 Fragments céramiques provenant de la sépulture

⁸ Каталог метала, стр. 73 Т. LXV, 17-19.

⁹ М. и Д. Гарашанин, Археолошка налазишта у Србији, Београд 1951, 53.

¹⁰ Каталог метала, 72 и 76.

UNE SEPULTURE PREHISTORIQUE A STARI KOSTOLAC

Au cours des travaux de terrassements à Stari Kostolac, près de Požarevac, on a découvert une sépulture dont les matériaux sont publiés ici par les auteurs. Il s'agit de 8 bracelets identiques, exécutés en fil à section semicirculaire, et d'un bracelet à deux spires, ainsi que d'un anneau en métal et du pied d'un fibule en fer.

Les objets appartiennent à la période Hallstatt C selon P. Reinecke. Cette découverte ainsi que d'autres découvertes faites antérieurement démontrent à Kostolac une continuité allant du bronze moyen jusqu'à la période romaine.

Georgije ORLOV
Vojislav TRBUHOVIC

ГРЧКИ ГРОБ ИЗ ДЕМИР КАПИЈЕ

Најази грчке керамике и други остаци материјалне културе из класичног као и из хеленистичког доба нису ретки у Македонији. Значајан археолошки терен у Демир Капији, који се налази код самог познатог теснаца Вардар, због своје угрожености већ дуже времена је износио на видело доказе људског живота на овом локалитету и то још из доба неолита, па све до нашег средњег века. Археолошки музеј у Скопљу је већ 1947 године почeo будним оком да прати овај терен, који је опет постајао угрожен, било градњом пута, кречана или приватних зграда. Музеј је, увиђајући значај овог терена, изводио виште година заштитна археолошка ископавања.¹

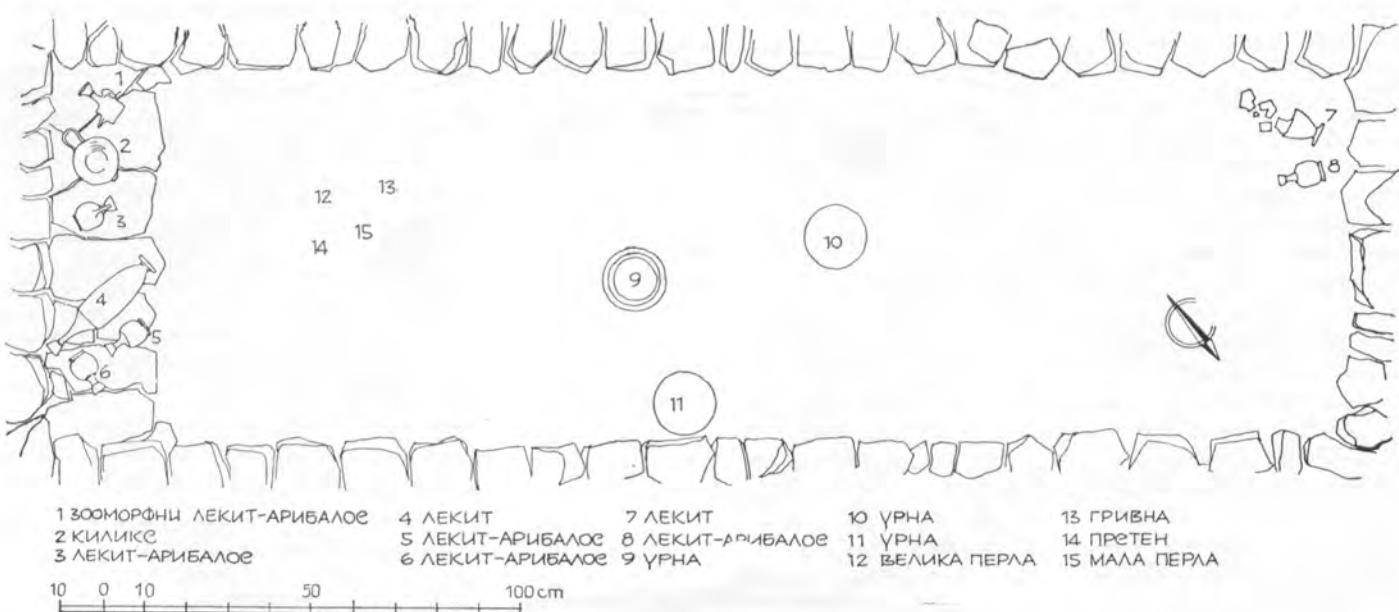
На терену где су данас кречане и иза њих, изнад праисториског слоја, налази се један врло богат антички слој доста испреметан наставком живота на њему. Ту су налажени и гробови, било скелетни или спаљењих мртвача, који су као дарове имали грчке вазе, накит од злата или сребра, бронзане стригиле и сл.

Међу овим гробовима значајно место заузима један гроб са спаљеним покојницима. Он је откопан 1950 године на дубини 1,95 м. Лежао је иза другог оцака кречана. Гроб је био оријентисан северозапад-југоисток, дуг 3,12 м., а широк 0,90 м. Читаву површину гроба испуњавали су остаци палјевине. Пепео и угља били

¹ Резултати ових радова биће ускоро публиковани у издању Археолошког музеја у Скопљу.

су у већој мери према средини гроба где су нађене и три урне са пепелом (сл. 1). Према овоме би се могло закључити да је спаљивање покојника вршено на месту, где је касније сахрањен гроб. Прилози: грчке вазе, биле су смештене на ужим странама гроба. Северозападна ужа страна гроба била је обложена неједнаким плочама широким 18—25 см. По овима су били поређани: један зоомограф лекит-арибалос, киликс, црвено фигуранли лекит-арибалос, лекит беле основе и још два црвено фигуранли лекит-арибалоса. Изнад ваза нађени су, само аморфни фрагменти двају бодежа. Поред ваза нађено је и мало недогорелих костију. На југоисточној ужијој страни били су смештени дарови: један фрагментиран лекит беле основе и један црно фирмисован лекит-арибалос. У пепелу, ближе северозападној ивици гроба нађени су још једна мања гривна, сребрни прстен и два зрна разне величине неке оглице од сребра.

По својој конструкцији овај се гроб разликује од свих до сада нађених у Демир Капији. То је гроб у облику тумула изграђеног од ломљеног камена. Овај тумул је подигнут на месту спаљивања покојника. Спалиште је, по завршеном обреду, ограђено камењем, а онда покривено дрвеним даскама преко којих се гомилало камење. Када су ове даске иструулеле камење је пало у гроб. Свакако би се начин градње овог гроба могао везати за такве гробове откопане у античком

Сл. 1 Скица гроба — Fig. 1 Plan du tombeau

Сл. 2 Лекит беле основе —
Fig. 2 Lécythe blanc

приносили мртвацима мирисно уље. Овим уљем они са покојника мазали, а ваза је после тога била полагана у гроб или је горела на ломачи. Овакве су вазе доношene и стављане на гроб у дане помена заједно са венцима.

Лекити су произвођени искључиво за домаћину. Они нису били намењени извозу, трговини, као што је случај са првено фигуранлим вазама.⁵ Веома се ретко лекити нађу у Атике. Израда лекита беле основе пада у раздобље од 470 до 400 год. пре н.е. Они никако не прелазе почетак IV века. За разлику од црно и црвено фигуранлих ваза потписи сликарa на њима, осим једног сумњивог изузетка, су непознати.⁶

1. Наш, сада цео лекит (висок 30,5 см.,

насељу Pithecusa на острву Исквија код Напуља,² а у нашој земљи, опет у Македонији у Радањи, код Штипa.³ Хронолошки оба поменута налазишта овакве градње гробова су старија од нашег гроба. То су гробови из раздобља од VIII до VI века пре н.е. У античком насељу Pithecusa вазе нађене као дарови у гробовима су касно геометриског, протокоринтског и коринтског стила, као и керамика локалне производње.⁴ Дарови нашег гроба говоре да је он млађи, али да је традиција прављења гроба у виду тумула од камена још жива.

Керамика из гроба

У овом гробу је нађено, као што је већ поменуто, више грчких ваза. Као најстарије и најзначајније вазе цитирамо два лекита беле основе. Оба су нађена изломљена. Један се могао скоро читав саставити, док код другога само доња половина.

А. Лекити су веома витке вазе чија елеганција потсећа на кипарисе који су, као и вазе, били пратиоци гробова. То су вазе у којима су Атињани

пречник дна 5,2 см.) има ногу, доњи део трбуха као и горњи део врата, уста и дршку црно фирмисоване. Бојење црним вероватно је извођено умакањем у фирмис како то описује Блаватскиј.⁷ Остала површина је премазана мат белом бојом, па је на добивеној белој основи изведен цртеж црвеним линијама. На трбуху, одмах испод рамена вазе, налазе се два пута по две паралелне линије извучене жуто-смеђом бојом. Једна таква права линија окружује и доњи део трбуха на самом почетку белог поља (сл. 1, 4; сл. 2).

Бело обојен трбух лекита је поље на коме је цртеж (сл. 3). Ту је карактеристична симетрија — изравнатост маса: са обе стране једне стеле са широком базом стоји по једна фигура. Лица су им окренута према стели, односно стоје једно према другом. Са леве стране стоји млада девојка, телом окренута три четврти према стели, са малим раскораком на десно. Глава је у профилу на десно. Леву руку је дигла са шаком према челу, док је десна у висини рамена са спуштеном шаком према једном суду. Вероватно да она држи тај суд, везан врпцама које се сада не виде. Од десне, мушки фігуре мало је сачувана слика: само горњи део тела и то делимично. То је брадат човек са густом косом која пада до врата и сједињује се са брадом. Ако схватимо да две паралелне линије, сачуване поред базе стеле претстављају део весла које он придржава левом руком, а чији доњи део није сачуван, онда можемо сматрати да је то Харон, који покретом десне руке храбри младу покојницу која му са устезањем прилази. Фигура

Сл. 4 Доњи део — Fig. 4 Partie inférieure du lécythe

Сл. 3 Цртеж лекита беле основе — Fig. 3 Croquis du lécythe blanc

² A.D. Trendall, Archeology in Sicily and Magna Graecia, стр. 59, сл. 13 а и б, Archaeological Reports 1955 (Supplement to the Journal of Hellenic Studies, Vol. 76, 1956).

³ Усмено саопштење Милутине Гарашанића.

⁴ A. D. Trendall, op. cit.

⁵ E. Pottier, Etude sur les lécythes blancs attiques à représentation funéraire, Paris 1883; Walter Riezler, Weisgründige Attische Lekythen, München, 1914; Kephallinou-Karouzou, Then white lekythoi in the National Museum, Athens, 1953—1955.

⁶ Kephallinou-Karouzou op. cit.

⁷ В. Д. Блаватскиј, О технике росписи арибалических лекифов, Краткие сообщения инст. истории материальной культуры, вып. XV, 1947, 57.

Харона је нижа од фигуре девојке што би говорило да он није изашао из свога чамца.

Цртеж је дат само у неколико линија тако да показује контуре тела и одеће. Изведен је црвеном бојом, а само су таласасте косе обеју фигура и брада Харона дате црном, као црна маса.

2. Други лекит делимично сачуван (до висине од 18 см.), од кога је мало делова нађено има и цртеж веома оштећен (сл. 4). По облику и техници сасвим је сличан претходном. И на цртежу је распоред фигура исти, те би се смело претпоставити да га је исти уметник

Сл. 5 Киликс — Fig. 5 Kiliks

радио. Лева женска фигура је на исти начин дата. Од ње је сачувано тело без горњег дела грудног коша, али је видљива десна рука девојке која је изнад једног суда истог облика као и на првом лекиту. Од десне мушки фигуре сачуван је већи део тела у кратком хитону, препасаном преко струка. Штета је што је мало карактеристичних елемената, те се не може рећи да ли је то опет Харон или сада Хермес. Ова се фигура разликује од оне на претходном лекиту и по томе што је дата у истој висини са сликом девојке.

Овакве типове лекита Richter-Milne⁸ датира око 440 године пре н.е. по њиховом облику, а Riezlér⁹ мат обожене леките ставља до 425 године пре н.е. И Katorouzou¹⁰ сматра да појава мат цртежа на лекитима беле основе почине после 430 године пре н.е., те истиче да су у ранијем периоду приказиване две фигуре које неме стоје окренуте једна према другој. На вазама из млађег доба могу се наћи и три и четири фигуре, око, у средини постављене, стеле.

Служећи се аналогијама наше леките свакако можемо датирати у другу половину V века пре н.е.

Б. Киликси су плитке зделе обично са две дршке које могу имати по унутрашњој површини дна украс у виду утиснутих палмета. Често су налажени у гробовима у Грчкој и на острвима,¹¹ а исто тако и у гробовима у Бугарској и Јужној Русији.¹² И они су, као и у нашем случају, део дарова у гробу.

3. Наш примерак је висок 4,9 см. са пречником уста 10,5 см; недостаје му једна дршка (сл. 5). У целини је црно-фирнисован и без икаквих украса.

Вазе овог познатог облика су типичне за стварање са kraja V и почетка IV века пре н.е.

⁸ Richter-Milne, Shapes and Names of Athenian Vases, New-York 1935, стр. 14 сл. 97.

⁹ Op. cit., стр. 63.

¹⁰ Op. cit.

¹¹ Clara Rhodos II, 1, 1932, 123 сл. 4; Clara Rhodos III, 162, сл. 154; Clara Rhodos VI—VII, 448 сл. 3.

Сл. 6 Зооморфан лекит-арибалос — Fig. 6 Lécythe attyballé zoomorphe.

С. Лекит-арибалоси су вазе које имају сложен облик: танак врат по узору на леките, а трбушасто тело, са широком ногом као код арибалоса. Због ове комбинације облика двеју ваза дошло је и име лекит-арибалос.

Ове су вазе служиле за чување уља и мириза, те су их жене ради употребљавале. Но исто тако су биле у употреби и код младића, који су у њима држали уље за мазање тела пре игре у палестри. Често употребљаване код живих, ове се вазе налазе и у гробовима како жена тако и младића. Лекит-арибалос је производила Атина, у великим количинама у другој половини V века и у IV веку пре н.е. за своје и трговачке потребе. Зато се и срећу и у насељима удаљеним од Грчке.

У нашем гробу нађен је један зооморфан лекит-арибалос, три црвено фигурана и један црно фирмисован.

4. Зооморфан лекит-арибалос (висина 10,8 см.) има тело у облику лабуда (сл. 6), чија је глава окренута на десно те лежи наслоњена уз тело. Врат и уста суда као и дршка и задњи део вазе су обожени црним фирмисом. На трбуху вазе тј. на телу лабуда, који је сада црвен, боје глине, сачувани су остаци беле боје.

До сада је нађено мало лекит-арибалоса у облику животињског тела те је овај који приказујемо, у целини очуван, само са прилично оштећеном бојом, претставља значајан музејски објект. Langlotz¹³ је публиковао сличан нашем примерку и датирао га у почетак IV века пре н.е. Међутим по технички, фактури и облику, ова ваза потпуно одговара онима са краја V и из IV века пре н.е., те смо мишљења да се наша ваза може датирати

¹² Теофил Иванов, Керамиката от некропола на Аполония, Народен археологически музей, Разкопки и проучвания II, София, 1948, стр. 39 и 40, сл. 38, 1 и ту употребљена литература.

¹³ Cf. Ernst Langlotz, Griechische Vasen in Würzburg, München, 1932, стр. 121, T. 205, 631.

Сл. 7 Лекит-арибалос са главом Хермеса — Fig. 7 Lécythe-arryballe à tête de Hermès, рао 430—420 године пре н. е.

6. Други црвено фигуранти лекит арибалос (висине 10,5 см., пречника дна 5,4 см.) нађен је изломљен те му недостају два мања дела на трбуху (сл. 8). Црвено

фигуранта слика претставља главу жене окрнуту лево. Она има високо подигнуту пунђу, а уста мало отворена. Испод главе је јонска кима, а испред ње спирални орнамент. Припада групи оваквих ваза са краја V века, као и претходни јер — опет по Talcott — у ово време израђене лекит-арибалосе украшавају било глава жене или Атene или пак глава Хермеса.

7. Трећи црвено фигуранти лекит-арибалос (висине 9,9 см., пречника дна 5,25 см.) изломљен је и веома олупан. Недостаје мањи део на трбуху суда и део испод дршке, (сл. 9). На траци у виду јонске киме испред спиралног орнамента види се веома мали део

уовораздобље. И мислимо да треба сматрати за горњу границу датирања оваквих ваза крај V века пре н. е.

5. Следећи лекит — арибалос из описаног гроба (висине 10 см. пречника дна 5,3 см.) има изломљен трбух те недостају два мања дела, а читају једелимично олупан (сл. 7). Украшен је црвено фигурантом сликом: глава Хермеса на десно са петасосом. Глава је између два спирална орнамента. Свакако припада групи сличних ваза које Talcott¹⁴ датирају око 430—420 године пре н. е.

јако оштећене слике. Ту су само остаци набора одела неке фигуре. Велика је штета што нису бар контуре целе фигуре и делом очуване, јер су овакви судови са пртежком целих фигура ређа појава, а у Демир Капији би ово био први случај.

По типу и овај лекит временски припада добу којем и претходи.

8. Последњи лекит арибалос (висине 10,1 см., пречника дна 5 см.) је доста олупан. Иако само црно фирмисован у целини и без икаквог украса (сл. 10)

Сл. 9 Лекит-арибалос са оштећеним пртежком — Fig. 9 Lécythe-arryballe endommagé

Поред описане керамике у овом гробу су нађене још три урне, све изломљене. Доносимо слику једне урне (сл. 11). Она је висока 17 см., пречник дна има 9 см. отвор уста 12,5 см. То је трбушаст суд сиве боје, рађен на витлу. Приметна је разлика у раду доњег дела урне који је груб у односу на горњи део. Раме урне је украсено пластичном траком, која има косе и широке урезе на правилним отстојањима а изнад ње хоризонталном сасвим лаком удубљеном линијом. И уста урне, са спољне стране, су украсена истим косим, широким зарезима на правилним отстојањима. Остале две урне, пронађене у фрагментима припадале су свакако истом типу и по обради и по фактури.

Метални јред-мени из гроба

Поред долова двају бодеја, сада сасвим аморфних, нађених изнад ваза у овом гробу је откривен накит и то: једна мања гривна, један прстен и два зрна неке орглице све од сребра (сл. 1, 12, 13, 14, и 15).

1. Фрагментована отворена

гривна (пречник — Fig. 10 Lécythe-arryballe à vernis noir

¹⁴ Lucy Talcott, Small Objects from the Pnyx: II, 64, Hesperia: Supplement X; Cf. H. Heydemann, Griechische Vasenbilder, Berlin, 1870, T. XI, 4.

¹⁵ Gisela Richter, Handbook of the Greek Collection, Cambridge, 1953, стр. 103.

Сл. 8 Лекит-арибалос са главом жене — Fig. 8 Lécythe-arryballe à tête de femme

см., највећа ширина плоче 1,9 см. а дужина 3,4 см.) је шакастог облика рађена од дебеле сребрне жицe кружног пресека, која се на крају шире у једну троугаону плочу (сл. 12). Недостаје други завршни део гривне. На плочи су поређане мање куглице у редовима које испуњавају целу површину троугла. На месту спајања жицe и троугаоне плоче налази се једно појачање у виду веће пластичне куглице.

Сл. 11 Једна од три урне из гроба — Fig. 11 Une des urnes du tombeau

Сличног изгледа гривна нађена је у Халкидику, у некрополама двају села на око 20 км. југоисточно од Солуна. Гривна је, као и остали накит са ових локалитета, од Amandry¹⁶ датирана у раздобље од VIII до IV века пре н.е. Овако широко датирање се може правдати тиме што некропола није систематски ископавана већ је бројни материјал добављен за музеје откупом од појединачних налазача током више година.

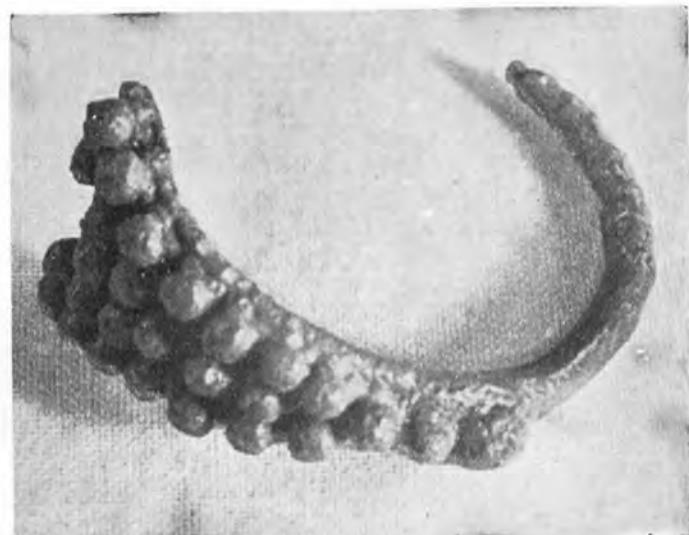
2. Прстен (пречник 2,3 см., висина плоче 1,5 × 2,1 см.) је рађен од дебље сребрне жицe кружног пресека која прелази у главу ромбоидног облика (сл. 13). На глави налазе се пет куглица, распоређених по угловима, а једна је у средини. Од средње ка ивицама иду по две танке аплициране жицe све до куглица на споју карике и главе прстена.

Најближа аналогија нашем прстену налази се такође у накиту са поменуте некрополе.¹⁷

3. Веће зрно огрлице (пречник 2,2 см., висине 1,4 см.) у облику двоструке зарубљене купе чији су састави местимично видљиви (сл. 14). На споју ових су постављене, у доста правилним размацима шест куглица. На једној страни отвора налази се пластично појачање у облику ребра, које је налепљено на ивицу отвора.

¹⁶ Cf. Pierre Amandry, *Les bijoux antiques*, Strasbourg 1953, T. XXIII, 129.

¹⁷ Cf. Amandry, op. cit. T. XXIII, 134.

Сл. 12 Сребрна гривна — Fig. 12 Bracelet en argent

Сл. 13 Сребрни прстен — Fig. 13 Bague en argent

Идентична метална бобица налази се у већ поменутом налазу из околине Солуна, а публиковао је Amandry.

4. Мање зрно огрлице (пречник 1,1 см., висина 0,7 см.) је такође у облику двоструке зарубљене купе са благим испупчењем према средини. Четири куглице су постављене у неправилним размацима. Лоптасти украси наглашавају састав двеју купа, а груписане су по две и дају перли правоугаони облик. Обе стране отвора наглашене су мањим ребрима, као веће зрно огрлице на једној страни.

Овакви облици зрна огрлице су познати из Музеја у Атини. У Националном музеју има више примерака, а публиковао их је Amandry.¹⁸ По облику наш примерак је идентичан оном златном из Бенаки музеја у Атини,¹⁹ који је датиран у VI век пре н.е. по свинги са којом треба да је нађен. Иако релативно тачно датиран нема сумње да овај облик живи и дуже. На Кипру су нађени слични примерци из V века пре

¹⁸ Op. cit. T. 25 155.

¹⁹ Berta Segall, *Katalog der Goldschmiede-Arbeiten*, Athen, 1938, стр. 20, Т. 5, 10.

Сл. 14 Сребрно зрно перле — Fig. 14 Perle en argent

н. е. Amandry²⁰ каже да по причању продаваца и примерак из Бенаки музеја припада истим налазима са некрополе из Халкидика.

Из изложеног смо видели да је начин градње гроба, тумула над спаљеним покојницима доста стар тј. да је констатован још у VIII веку пре н. е., а да траје до VI века па вероватно и даље. Дарови из гроба, у првом реду вазе, које су атичког порекла, су из друге половине V века, а осим лекита беле основе прелазе и у IV век пре н. е. Накит од сребра са гранулацијом се исто тако јавља доста рано, а особито и VI и V веку пре н. е. Можда још живи и у IV веку пре н. е.

За датирање гроба из Демир Капије најпресуднија је појава што су у њему нађена два лекита беле основе. Познато је да се они, оваквог типа као наши

²⁰ Op. cit. стр. 47, белешка 1.

израђују у другој половини V века пре н. е. Важно је истаћи да се они не налазе у IV веку пре н. е. С обзиром да се и остали дарови овог гроба срећу и у V веку пре н. е. то значи да ми овај гроб спаљених покојника са тумулом изнад њих можемо датирати у другу половину V века пре н. е.

Намеће се, на крају, једно питање, а то је коме етнички припада овај гроб. И за ово је најкарактеристичнија чињеница што су у гробу нађени атички лекити беле основе. Зна се да су они намењени Ати-

Сл. 15 Сребрно мање зрно перле — Fig. 15. Petite perle en argent

чанима у земљи и да се не налазе изван Атике, нема их ни у Беотији а камо ли где даље. Изузетци су сасвим ретки, Karouzou помиње само један пример. Налазе ових лекита у гробу у Демир Капији, где је нађено још гробова са грчким вазама и другим даровима, али не и са лекитима беле основе, можда треба тумачити тиме што би овде била у питању гробница неких Атичана и да су они на атички начин ту и погребени. Овај археолошки податак даје нам јасан доказ о везама Атике и наших крајева почевши од V века пре н. е.

Душанка ВУЧКОВИЋ-ТОДОРОВИЋ

UN TOMBEAU GREC DE DEMIR KAPIJA

A Demir Kapija, au cours de fouilles exécutées en 1950 par l'Institut Archéologique, on a découvert une tombe à incinération. Au-dessus de celle-ci se trouvait un tumulus en pierre. Les dimensions de la tombe même comportaient en longueur 3,12 m, et en largeur 0,90 m. Le côté nord-ouest était pavé par des plaques de pierre sur lesquelles se trouvaient disposés des vases grecs. Au-dessus de ceux-ci on découvrit les restes amorphes de deux poignards. Le long de l'autre face étroite de la sépulture à son intérieur se trouvaient également deux vases. A peu près au centre étaient disposées trois urnes contenant des cendres. La sépulture contenait également des parures en argent: un bracelet, une bague et deux perles. Les parures en question sont granulées.

Parmi les vases se trouvaient deux lécithes, un kiliks, une lécithe-arryballe zoomorphe, trois lécithes-arryballes à figure rouge et un à vernis noir.

La coutume d'ériger des tertres au-dessus des sépultures à incinération est assez ancienne. Elle est connue dans le site antique de Pithecusa sur l'île Ishia près de Naples, où elle est datée du VIII-e—VI-e siècle avant notre ère. Les sépultures du même type, toutefois à

squelettes, sont connues de Radanja près de Štip en Macédoine et appartiennent à la même époque. Il est certain que ce mode d'inhumation s'est maintenu également aux périodes plus récentes.

Les vases découverts dans la tombe proviennent du Ve siècle ou de la première moitié du IVe. Les parures en sont contemporaines, pouvant être datées d'après leurs analogies aux VI—Ve siècle. L'objet le plus important de la sépulture est un lécithe blanc, forme de vases appartenant au Ve siècle et ne dépassant jamais la limite du IVes. Il permet donc de dater la sépulture de la seconde moitié du Ve siècle.

L'apparition de deux lécithes blancs dans une tombe de Demir Kapija représente un problème important. C'est là la seule tombe de ce site contenant ce type de vase. Nous savons que les lécithes blancs n'étaient fabriqués que pour les Athéniens et n'étaient pas exportés par voies de commerce. Peut-être s'agit-il de la tombe des Athéniens ayant été inhumés ici d'après la coutume athénienne.

Душанка ВУЧКОВИЋ-ТОДОРОВИЋ

ИСКОПАВАЊЕ ТУМУЛА У СЕЛУ МОРАВЦУ КОД АЛЕКСИНЦА

Археолошки институт САН изводи већ више година систематско истраживање терена. Приликом једног таког рекогносцирања, екипа под рукувством Др. М. Гараџанина запазила је тумуле у селу Моравцу код Алексинца. Шеф екипе је препоручио Археолошком институту, да копа ове хумке. Ово је нарочито било интересантно што су у раздобљу између два рата у суседном селу Нозрини сељаци откопали једну „гомилу“ високу око три метра са два камена саркофага и даровима уз скелете.

Донешена је одлука да се откопа бар једна хумка под рукувством Душанке Вучковић-Тодоровић, стручног сарадника овога института. Зато је она сада обишла археолошке локалитете у Моравцу и околним селима. У селу Нозрини сазнала је да је на имању Светислава

Сл. 1 Сребрни новац Марка Аурелија — Fig. 1 Monnaie en argent de Marc Aurèle

Раденковића откопана пре 25 година „гомила“ висока више од три метра. У хумци су нађена два мања саркофага од којих је један са поклопцем, наводно однет за Ниш, а други данас служи као појило за стоку. Ту су нашли још један бронзани суд са дршком, који је био, како власник имања прича, у облику женског тела, чија глава лежи на устима суда, а руке су распирене по ивици суда. Овај се опис никако не слаже са подацима, које смо добили од А. Ненадовића, директора нишког музеја. Добијена лоша фотографија суда кога је поседовао пре бомбардовања нишки музеј, а који треба да је нађен у с. Нозрини, показује трбушаст бронзани суд са једном дршком и високим, а узаним вратом. Даље, власник имања прича да је у истој хумци нашао још „једну човечију главу од бакра, много лепо израђену“, затим један „леген“ и „тестију“

од земље¹. На истом месту је нађен и сребрни новац Марка Аурелија (сл. 1), који је предао као поклон Народном музеју у Нишу.² Владавина Марка Аурелија пада у доба 161—180, док је овај примерак новца пре његовог доласка на власт тј. у раздобљу од 140—143 године.³

Ови и други налази у овоме селу, као и у Стублини, говоре о томе да је равница Поморавља била

Сл. 2 Изглед тумула на почетку радова — Fig. 2 Les tumuli aux débuts des fouilles

доста насељена у римско доба, а служила и као економско залеђе античком Нишу (Naissus).

У с. Моравцу је утврђено да постоје пет хумки. Све су оне скоро повезане међусобом. Свакако су првобитно биле знатно више, али су се ерозијом и обрадом земље виши слојеви спустили ниже. Ове су хумке, које мештани називају „гомилама“ запажене и раније.³

Приликом зидана куће Радомира Ђорђевића (преко око 20 година), при копању темеља нађен је један зидани гроб од цигала (сада још неке цигле сачуване у дворишту, размере 30 x 15 и 42 x 30 см.) По добијеном опису то је био зидани гроб у коме је било костију и „тестије“. Кућа Ђорђевића је на најужнијем тумулу, поред данашње железничке пруге.

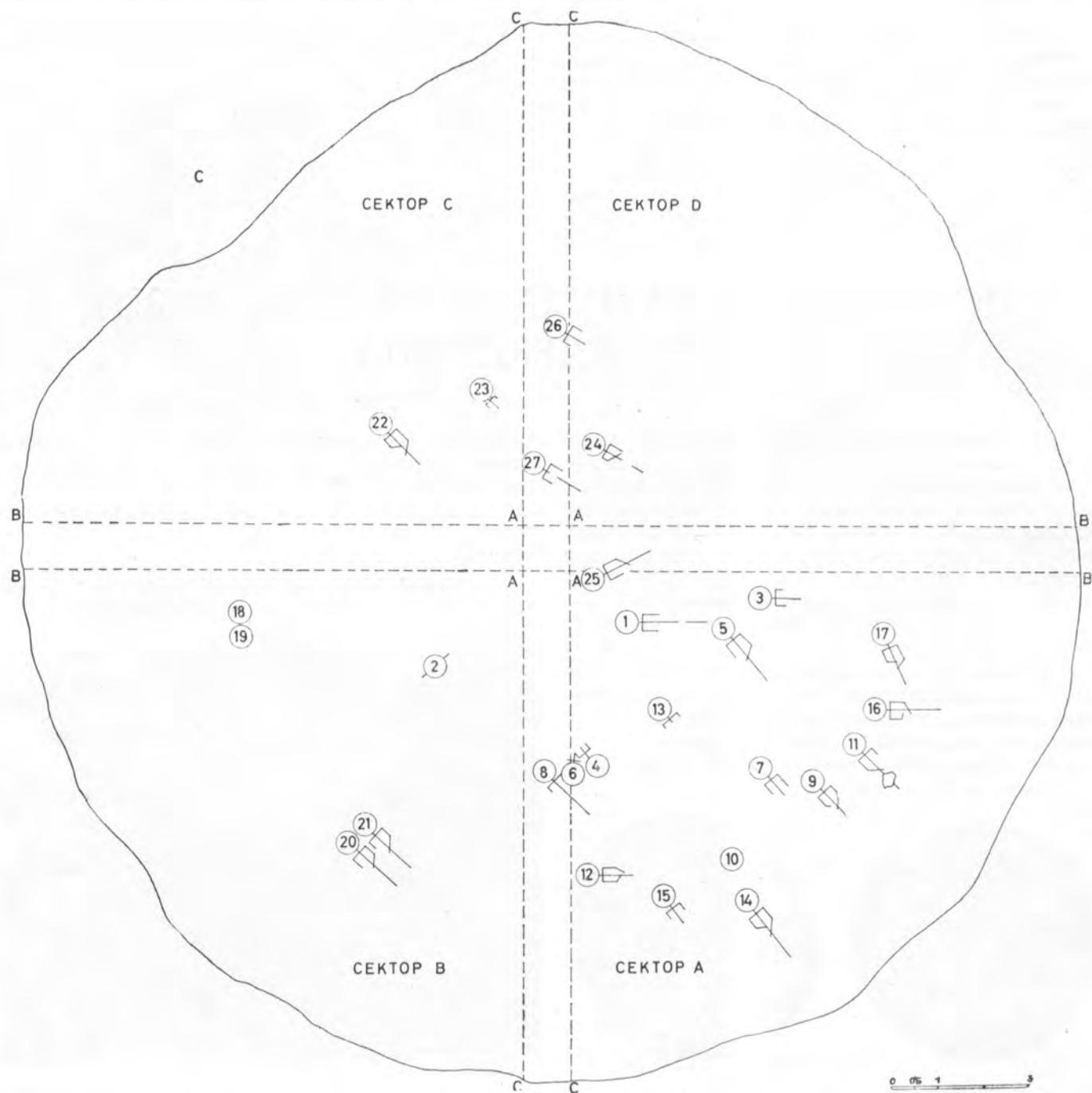
Ископавање које је водио Археолошки институт САН вршена су у две кампање и то 1956 године од

¹ Добија се утисак да је власник нашао још један примерак новца, вероватно од племенитејег металла.

² Henry Cohen, Description Historique des monnaies,

es, frappées sous l'empire romain, Leipzig 1930, III, 386.

³ Милутин Гараџанин и Драга Гараџанин, Археолошка налазишта у Србији, Београд, 1951, стр. 168.

Сл. 3 Скица тумула са словенском некрополом — Fig. 3 Plan du tumulus avec la nécropole slave

19—30 септембра, а 1957 године од 19 јула до 3 августа.⁴

Откопаван је најбоље очуван тумул, који се налази на имању Воје Ракића (сл. 2). По причању власника њиве изоравањем су наилазили на делове људских костију.

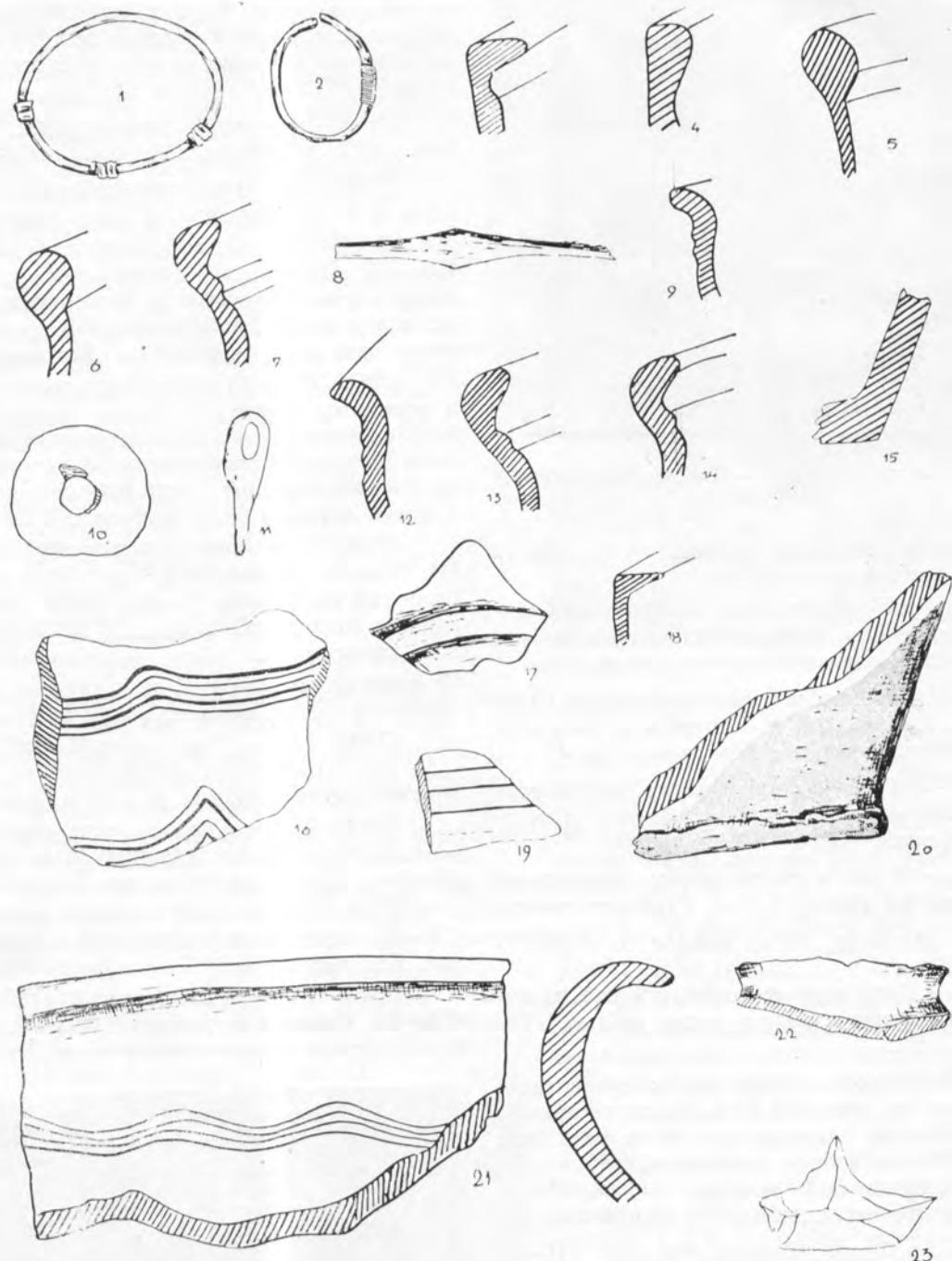
Пре почетка ископавања тумул је подељен на четири сектора по правцима И. З. — С. Ј. По тим линијама остављени су у току радова контролни профили у ширини једног метра. Тумул је био размре 23,5 x 22,7 метара. Најпре се копало на источном делу тумула, на сектору А, а убрзо се почело и на сектору

В. На оба ова сектора копано је 1956 године до дубине 1,25 метара, а 1957 године тумул је у целости ископан.

На читавом тумулу од првих откопних слојева већ на дубини од 0,17 м. па све до дубине 0,47 м. откопано је 27 скелетних гробова (сл. 3). Они су различите оријентације. Поред оријентације СЗ — ЈИ и ИЗ, има их оријентисаних ЈЗ — СИ (гроб бр. 25). Пада у очи оријентација гроба бр. 6, који лежи у правцу С—Ј. Већина гробова прати редове, сем изузетка код гробова бр. 12, 17, 1 и 25. Највише је гробова било у сектору А према сектору С, тако да се некропола пружа у правцу СИ—ЈЗ. Костури су у већини врло слабо очувани, вероватно и због тога што су лежали веома близу данашње површине тумула. Многи од ових гробова су општећени обрадом њиве.

ГРОБ 1 — Гроб одрасле особе, оријентисан И—З. Откопан на дубини од 0,25 м. Кости делимично сачуване. Без дарова.

⁴ Под руководством Душанке Вучковић-Тодоровић, стручног сарадника Археолошког института САН, уз помоћ Јована Тодоровића кустоса Музеја града Београда. Прве године судељује Владимира Кондićа, кустос Музеја града Београда и Теодора Томашевића, студент. Друге године судељује Борислав Јовановић, археолог на постдипломским студијама и Гордана Мијалковић, студент.

Сл. 4 Налази из тумула — Fig. 4 Objets découverts dans le tumulus

ГРОБ 2 — Гроб одрасле особе; оријентисан И—З. Откопан на дубини 0,19 м. Сачуване су само две бутне кости. Без дарова.

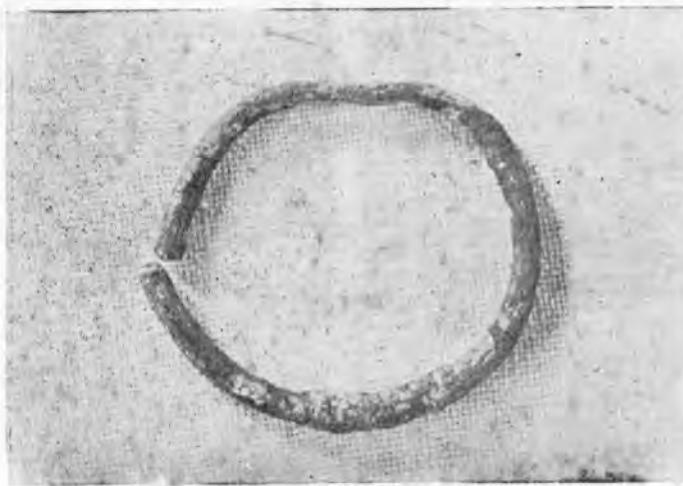
ГРОБ 3 — Гроб одрасле особе; оријентисан И—З. Откопан на дубини 0,17 м. Веома општећен, сачувани само горњи делови скелета. Поред главе нађене су две бронзане наушнице у облику карике, а западно од ње два мања дела гвоздена лима. (сл. 4—2; сл. 5).

ГРОБ 4 — Гроб одрасле особе; оријентисан С3—ЈИ. Откопан на дубини 0,32 м. Сачуване су кости лобање и горњег дела тела. Без дарова.

ГРОБ 5 — Гроб одрасле особе; оријентисан С3—ЈИ. Откопан на дубини 34,5 м. Сачувана је лобања и кости удова, глава је приклоњена на десно раме, а руке леже поред тела. Сачувана дужина 1,60 м. На трбуху у висини лакта нађен је слабо очуван византијски бакарни чанкасти новац Манојла I Комнена. Са

Сл. 5 Карика са навијеном жицом — Fig. 5 Anneau entortillé d'un fil

Сл. 6 Наушница са три коленџета — Fig. 6 Boucle d'oreille à trois protubérances

десне стране главе нађена је бронзана наушница са три коленџета. (сл. 4, —1; сл. 6)

ГРОБ 6 — Гроб одрасле особе; оријентисан СИ—ЈЗ. Откопан на дубини 0,36 м. Сачувана је лобања и мањи делови слабо очуваних костију. Без дарова.

ГРОБ 7 — Гроб одрасле особе; оријентисан СИ—ЈЗ. Откопан на дубини 0,33 м. Сачувана је лобања и нешто костију грудног коша. Без дарова.

ГРОБ 8 — Гроб одрасле особе; оријентисан СЗ—ЈИ. Откопан на дубини 0,39 м. Скелет је лоше очуван. Без дарова.

ГРОБ 9 — Гроб одрасле особе; оријентисан СЗ—ЈИ. Откопан на дубини 0,40 м. Руке прекрштене на стомаку. У пределу стомака нађен је део бронзаног лима.

ГРОБ 10 — Гроб одрасле особе; откопан на дубини 0,31 м. Сачуване су само кости лобање. Без дарова.

ГРОБ 11 — Гроб одрасле особе; оријентисан СЗ—ЈИ. Откопан на дубини 0,47 м. Кости скелета су слабо очуване. Скелет је лежао тако да су руке биле преко стомака. Кости лобање изломљене, ребра нису сачувана. Сачувана дужина костура 1,15 м. Изнад стопала нађен је део цигле дебљине 5 см. Без дарова.

ГРОБ 12 — Гроб одрасле особе; оријентисан И—З. Откопан на дубини 0,23 м. Скелет слабо очуван. Руке скрштене на стомаку. Глава је лежала на потиљку. Доња вилица на грудном кошу. Од костију ногу сачуване су само бутне. Сачувана дужина костура је 1,16 м. Без дарова.

ГРОБ 13 — Гроб одрасле особе. Сачувана је само лобања. Откопан је на дубини 0,36 м. Без дарова.

ГРОБ 14 — Гроб одрасле особе; оријентисан СЗ—ЈИ. Откопан на дубини 0,28 м. Слабо очуван скелет. Глава наклоњена на десно. Руке преко стомака. Сачувана дужина скелета 1,70 м. Без дарова.

ГРОБ 15 — Гроб одрасле особе; оријентисан СЗ—ЈИ. Откопан на дубини 0,30 м. Сачувана је лобања и цеванице. Без дарова.

ГРОБ 16 — Гроб одрасле особе; оријентисан И—З. Откопан на дубини 0,40 м. Скелет средње очуван. Руке су савијене у лакту под правим углом и скрштене преко груди. Сачувана дужина 1,65 м. Без дарова (сл. 7).

ГРОБ 17 — Гроб одрасле особе; оријентисан СЗ—ЈИ. Откопан на дубини 0,40 м. Костур средње

очуван. Највише је оштећена лобања, чија је доња вилица испала према грудном кошу. Руке су скрштене на стомаку. Сачувана дужина скелета 1,57 м. Без дарова (сл. 7).

ГРОБ 18 — Гроб одрасле особе. Откопан на дубини 0,37 м. Сачувана је само лобања. Без дарова.

ГРОБ 19 — Гроб одрасле особе. Откопан на дубини 0,38 м. Сачувана је само лобања. Без дарова.

ГРОБ 20 — Гроб одрасле особе; оријентисан СЗ—ЈИ. Откопан на дубини 0,41 м. Кости скелета слабо очувани; лобања је јако оштећена. Лева рука лежала је изнад десне на грудном кошу. Дужина очуваног дела костура је 1,20 м. Без дарова.

ГРОБ 21 — Гроб одрасле особе; оријентисан као и претходни. Скелет је средње очуван, осим лобање, која је оштећена тако да доња вилица лежи на грудном кошу. Лева рука положена преко карлице, док је десна опружена поред тела. Кости ногу се додирују коленима. Дужина очуваног дела костура је 1,60 м. Без дарова.

ГРОБ 22 — Гроб одрасле особе; оријентисан СЗ—ЈИ. Откопан на дубини 0,38 м. Лежи на леђима, руке скрштене на стомаку. Костур слабо очуван. Сачувана дужина скелета и износи 1,56 м. Без дарова.

ГРОБ 23 — Дечји гроб; оријентисан СЗ—ЈИ. Откопан на дубини 0,31 м. Сачувани су само остаци лобање и делови грудног коша. Без дарова.

ГРОБ 24 — Гроб одрасле особе; оријентисан СЗ—ЈИ. Откопан на дубини 0,25 м. Скелет слабо очуван; његова дужина је 1,10 м. Без дарова.

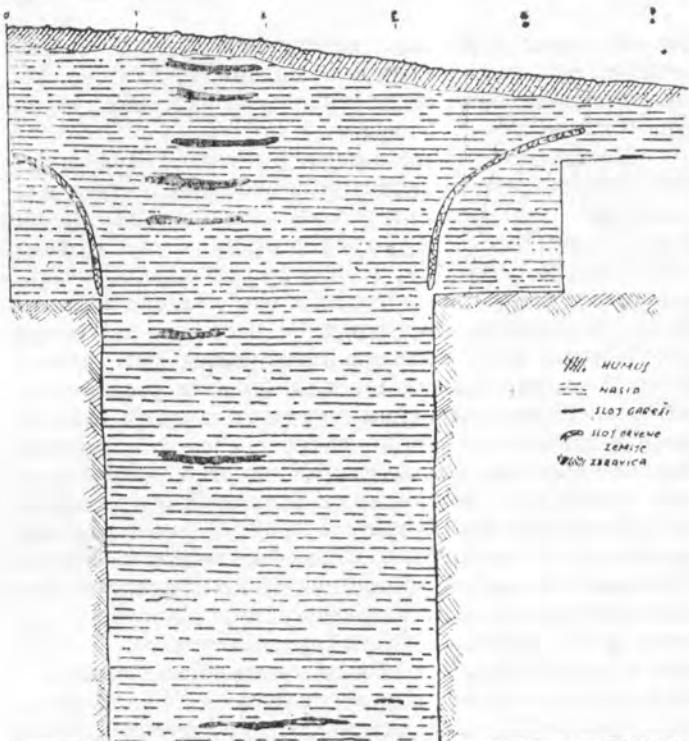
ГРОБ 25 — Гроб одрасле особе; оријентисан СИ—ЈЗ. Откопан на дубини 0,26 м. Кости главе помењене. Слабо очуван скелет. Без дарова.

ГРОБ 26 — Гроб одрасле особе; оријентисан СЗ—ЈИ. Откопан на дубини 0,18 м. Скелет слабо очуван. Без дарова.

ГРОБ 27 — Гроб одрасле особе; оријентисан СЗ—ЈИ. Откопан на дубини 0,22 м. Сачуване су само бутне кости и делови грудног коша. Без дарова.

Сл. 7 Откопани гробови бр. 16 и бр. 17 — Fig. 7 Sépultures № 16—17

Сл. 8 Скица профилса са слојевима пљевине — Fig. 8 Coupe avec couches d'incendie

Мало дарова нађених код гробова ове некрополе, моћи ће да нам помогну при датирању саме некрополе. Чанкаст новац из гроба бр. 5, је веома оштећен, па ипак се после чишћења могао идентификовати као новац Манојла I Комнена (1143—1180 г.).⁵ У истом гробу нађена је наушница са коленцима, које Караман датира у IX—X век. Минђуше са три коленџета није до сада нађена на територији Србије, која би била каснија од XII века. Дарови гроба бр. 3 могу да нам пруже такође податке. Овде су нађене наушнице у облику карике. Код једне овакве карике види се да има навијену танку жицу. Овај елеменат навијене жице код нас пада у време XII—XIII века.

Сл. 9 Слика јаме запажене на здравици — Fig. 9 Contours de la fosse au niveau du sol vierge

Сл. 10 Откопавање јаме — Fig. 10 Fouilles de la fosse

Једноставно навијање жице, што је код нас случај говорило би за раније време. Употреба навијене жице је позната у Словенији у Кетлашкој култури, а у Србији у накиту XII, XIII и XIV века. Једноставно навијена жица, логично је да указује на раније време тј. XI—XII век.⁶

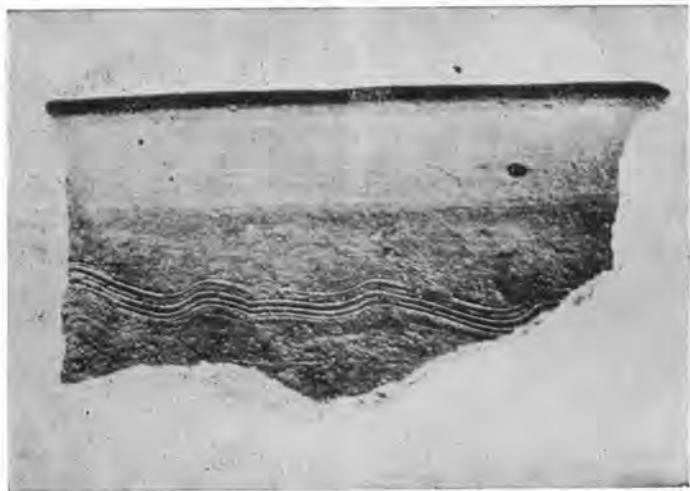
У тумулу сектора А, према углу, већ на дубини 0,20 м. појавио се већ први слој гарежи. Гробови 1, 3, 5, 13 и 25 укопани су у овај слој и ако са њиме немају директне везе.

Даљим ископавањем тумула утврђено је да се пљевина, запажена у сектору А на дубини 0,20 м. појављује још у неколико слојева и то на дубини од 0,60 м., 0,90 м., 1,20 м., и 1,50 м. Све су ове гарежи једна изнад друге (види профил сл. 8). На дубини од 1,30 м нашло се на мањи слој црвенкасто печене земље са мало гарежи, која се вертикално спушта. Праћењем овога слоја исти је утврђен и на профилима сектора А и В. Запажено је да се овај слој спушта све до здравице. Скидањем контролних профилса завршено је са скидањем тумула до здравице.

У току ископавања тумула местимично се најлизило на фрагменте керамике. Нађени су делови добро печене римске керамике, црвене и нешто фрагмената сиве боје са профилисаним ободом и прстенастим дном. Осим поменутих, нађени су делови керамике мрко сиве боје, грубе фактуре са примесом песка, рађене без витла, (сл. 4, —16, 20, 21). У Сектору А, у петом слоју гарежи, а на самој ивици контролног профилса, нађено је равно дно гробог суда, мрко сиве боје, лоше печена са примесом ситног песка. Површина овога суда је нешто мало глачана. (сл. 4,—20). У Сектору D, откопани су и мањи делови обода једног бронзаног суда. Делови другог бронзаног суда нађени су и у последњем откопном слоју, до здравице, а на самој ивици јаме. Може се истаћи на овоме месту да су на тумулу нађене две фрагментоване камене калупасте

⁵ Новац је идентификовао Сергије Димитријевић.

⁶ Мирјана Торовић-Љубинковић је прегледала накит и указала на најмлађи елеменат на њему.

Сл. 11 Фрагмент обода суда са таласастим линијама — Fig. 11 Bord de vase orné de lignes ondulées

секире, које су лежале у истом откопном слоју, са фрагментима римске керамике.

Приликом глачаша основе здравице запажена је једна јасно изражена тамна површина у облику неправилног правоугаоника. Она је делимично прелазила у сектор D, а главни део налазио се у сектору A. Јама се налазила тачно испод наизменичне појаве гарежи у тумулу. На ивице овога правоугаоника спушта се раније поменути слој црвенкасте земље са мало гарежи. Ова тамна површина имала је размере 2,5 x 2 метра. (сл. 9). Приступило се даљем копању самог правоугаоника. Ископавањем је откривена једна јама дубока 3,55 м. (сл. 10). Она је ископана у 15 откопних слојева. Материјал нађен у јами је веома близак ономе који је нађен изнад ње. Појављује се и паљевина. Ова је делимично запажена већ у другом откопном слоју, док је у трећем обухватала површину од 30 x 20 см. У претпоследњем четрнаестом слоју, у северозападном углу јаме, нађен је опет мањи слој паљевине. У јами су налажени и фрагменти керамике. Овде је заступљена римска керамика, црвена и сива, са развијеним ободима и украпшена хоризонталним паралелним зарезима. Поред ове, откопана је и керамика лоше фактуре, слабо печена, од непрецишћене земље са примесом песка, тамно mrke боје, рађене без витла. Неки од ових фрагмената је орнаментисан са споном таласастим линијама. У јами су нађени и незнатни комади бронзе. Треба запазити местимичне налазе малтера, слободног у мањим груменима или везаног за циглу. У десетом откопном слоју, где је опет било мало гарежи нађени су делови цигала, на коме је било малтера са мало туцане цигле. Не истичемо посебне налазе малтера, делове цигала, и тегула у јами, јер их је било у тумулу и изнад јаме. Само је десети слој дао више материјала, као и четрнаести, што значи већ дно саме јаме. У задњем је нађена једна животињска кост и два фрагмента керамике укращене таласастим линијама. То је керамика mrko-сive боје, непрецишћене земље са примесом песка, рађена без витла. Слични фрагменти нађени су у тринаестом и шеснаестом откопном слоју. Орнаменат, фактура и боја су као и код поменутих фрагмената. Од ових делова керамике истиче се фрагмент са ободом нађен у четрнаестом откопном слоју. То је део профилисаног обода суда, који на врату има орнаменат у виду спона урезаних паралелних таласастих линија. (сл. 4,—21, сл. 11). Из изложеног се види да јама није имала никакав гроб нити који значајан затворени налаз. Копањем је утврђено да она од свог стварања није поново употребљавана. Међу-

тим сам тумул је доживео секундарну употребу сахрањивањем унапред поменутих откопаних 27 гробова. Из већ изложеног види се да секундарна употреба тумула пада у време XI—XII века.

Поставља се питање када је постао тумул са јамом, односно јама са подигнутом „гомилом“ изнад ње. Данас није још јасна ни намена овога тумула. Да ли је у питању то кенотаф, гроб покојника чије је тело остало далеко у туђини, а овде вршен само обред сахрањивања уз култне жртве? На ово се може мислити пошто је копањем утврђено да је постао на тај начин што је прво била ископана правоугаона ѡама дубине преко 3 метра. Избачена земља била је распоређена око ѡаме. Према добијеним подацима са овога ископавања види се да је над ископаном ѡамом извршено вероватно култно спаљивање. Конкретно у овом случају спаљивање покојника се није могло извршити, јер према слоју спаљене земље, који се простира око ѡаме и који је врло танак и недовољно печен. По завршеној обреду погребног култа, приступило се затрпавању ѡаме, а после и стварању самога тумула. Вероватно да је затрпавање ѡаме вршено земљом, која је донета из околине. Тако би се могли објаснити налази на тумулу као што су камене секире, разноврсна керамика, делови бронзе, стакла, малтера, цигала, тегула и сл. Профил између сектора А—Д даје једну доста јасну слику како се подизао тумул. На овом профилу виде се пет мањих слојева паљевине који се смењују са дебљим слојевима земље, по чему се може закључити да су над ѡамом у краћим или дужим временским размацима вршени култни обреди са спаљивањем.⁷

На основу добијених података из рада на тумулу у с. Моравцу, може се слободно рећи да је тумул постао сукцесивним насыпањем земље, пошто као што је већ поменуто тумул са ѡамом није имао свој било гроб или неки одређени затворени налаз, то се на основу добијеног разнородног материјала не би могло одређеније рећи о времену постанка самога тумула. Ни делови римских цигала, са остацима малтера, у коме има туцане цигле, нађене на дну ѡаме, не би могли добољно да помогну у одређивању хронологије.

Фрагмент развијеног обода са таласастим линијама, (сл. 11) необичан је за римски период, мада се јавља. Наши фрагменти су мали тако да се од њих не могу реконструисати облици судова, што би дало више елемената за прецизније датирање. Груба фактура од непрецишћене земље, слабо печене, индицирала би млађи временски период, можда већ Словене. Међутим с обзиром да је тумул био покрiven пре него што је дошло до словенске некрополе XI—XII века, свакако указује на време пре тога, али како је гро материјала чисто римски, а нађени фрагменти керамике сувише мали, не може се закључити за сада да је овај тумул настао у словенско време. Ако би поменути фрагмент (сл. 11) чији је јако развијен и посувраћени обод био словенски, он би свакако припадао трећем градишном периоду. Секундарна употреба тумула са некрополом је млађа од трећег градишног периода и зато искључује датирање овога фрагмента у тај период. Овде се вероватно ради о једној необичнијој римској керамици, можда локалне производње.

Из изложеног се види да би требало копати и друге тумуле на овоме терену, да би се новим подацима ово питање расветлило.

Душанка ВУЧКОВИЋ-ТОДОРОВИЋ
Јован ТОДОРОВИЋ

⁷ Упореди Лубор Нидерле, Словенске ствари, Нови Сад, 1954, стр. 67—68 и Мирјана Ђоровић-Љубинковић, Уз проблем празних тумула, у овом броју Старинара стр.

FOUILLES DES TERTRES FUNÉRAIRES DE MORAVAC PRES D'ALEKSINAC

Au cours des campagnes de fouilles en 1956 et 1957, l'Institut Archeologique a entrepris des recherches dans un tertre funéraire de Moravac près d'Aleksinac. Le tumulus en question était le plus grand des cinq se trouvant en cet endroit. Ses dimensions comportent 23,5 x 22,7 m et sa hauteur 1,60 m. Dans les couches supérieures on a découvert 27 sépultures slaves représentant des inhumations secondaires. Il a été également possible de constater que le tumulus était érigé au-dessus d'une fosse profonde de 3,55 m. Dans cette fosse on découvrit des restes d'incendie, se repétant encore en cinq cas au-dessus de la fosse, en direction verticale.

Le tumulus ne recouvrait ni sépulture, ni découverte close, ce qui permettait l'hypothèse qu'il s'agisse d'un cénotaphe. Des cénotaphes semblables ont été décrits par Niederle. Au cours des fouilles on a découvert

de nombreux fragments céramiques. Ceux-ci n'étaient pas disposés régulièrement ou en couches. Il est probable qu'ils ont été rapportés avec la terre ayant servi à enfouir la fosse ou à ériger le tertre. Il s'agit de fragments romains, rouges ou gris, à bord profilé et exécution grossière, à ornements en ligne ondulée, les rattachant à céramique slave. Il y a aussi des fragments brun-gris. On a également découvert des fragments des haches en pierre du type Schuhleistentkeil, des restes de mortier, de briques, de vases en métal, de verre etc.

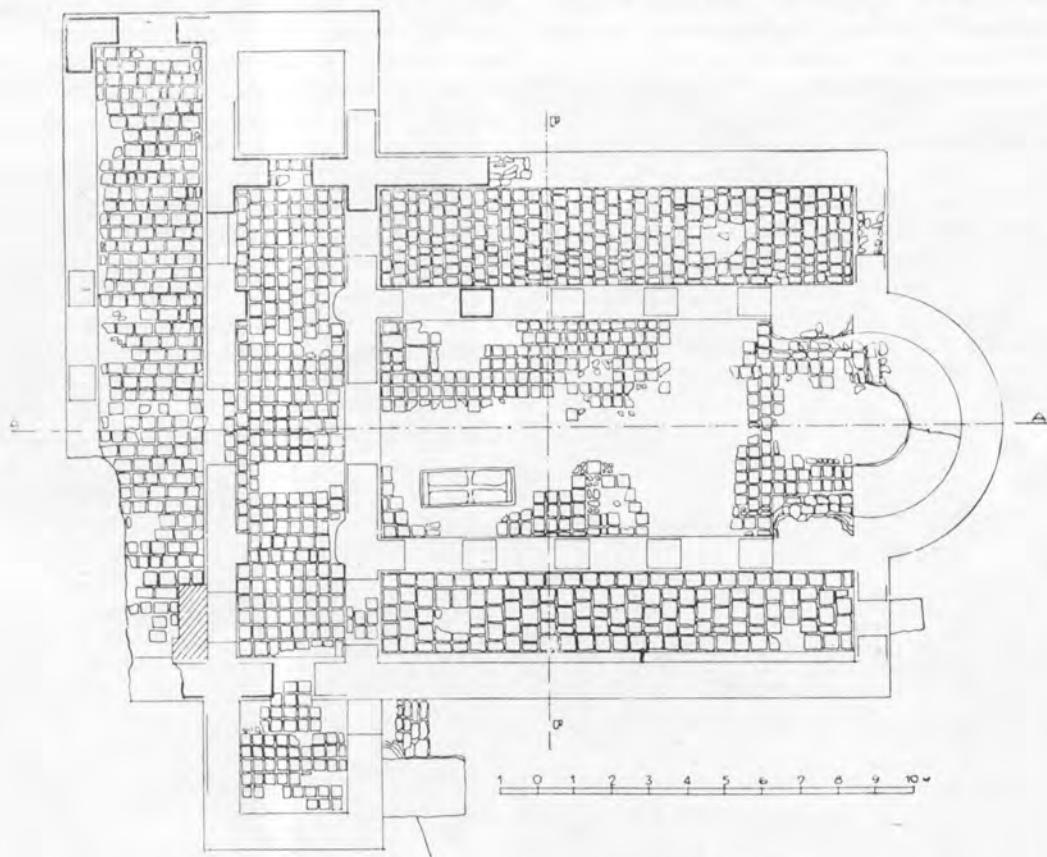
Les résultats acquis ne permettent pas de fixer avec précision la date du tumulus. Il serait donc nécessaire de fouiller les autres tertres pour arriver à des données plus exactes.

*Dušanka VUČKOVIĆ-TODOROVIĆ
Jovan TODOROVIĆ*

НОВА БАЗИЛИКА У ЦАРИЧИНОМ ГРАДУ

Ископавања на Царичином граду вршена су и у 1957 години месец дана у току јула и августа, са 50 радника, 4 вагонета дековиљске пруге и нешто воловске запреге. Радовима је руководио потписани уз

града. Ту је конфигурација терена, отворђена и авионским снимком, наговештавала једну зграду која је у том простору имала релативно доминантан положај. Тако је дошло до откривања нове базилике на Царичином граду.

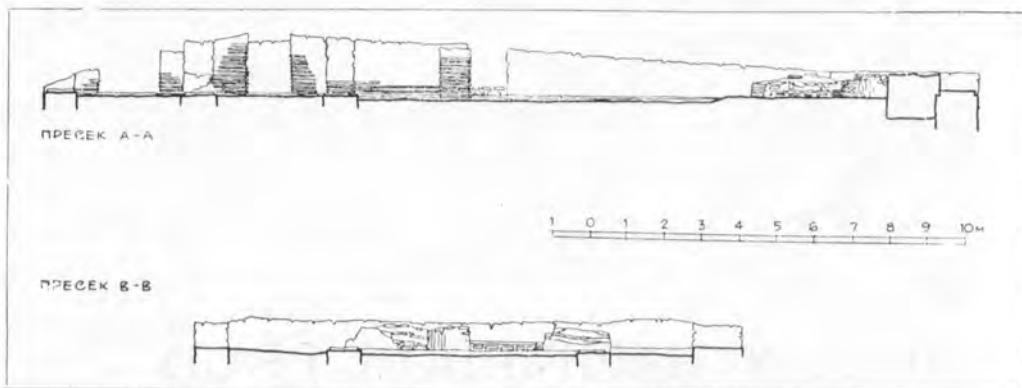

Сл. 1 Основа базилике — Fig. 1 Plan de la basilique

помоћ управнику музеја у Лесковцу, Веље Ивановића. Екипу су сачињавали дипл. ист. уметн. Сретен Петковић и Видосава Галовић, студ. археол. Нада Ђурић и студ. архитект. Милица Влаховић и Јелена Ђукановић; за техн. документацију (геометар и фотограф) Радомир Петровић. Радовима је присуствовао као веома добро дошао гост и сарадник проф. Umberto Tibaldi из Мантове, а при крају радова и проф. београдског философског факултета Фрања Баришић.

Поред откривања и чишћења трасе јужне улице у средњем делу града, уз одвожење нагомиланог шута са ранијих, још предратних кампања, — и упоредног рада на конзервацији и одржавању до сада откривених споменика, са чишћењем од набујале вегетације, нарочито око зидова, — у програм је узето и испитивање комплекса јужно од акрополе, у западном делу средњег

Базилика је откривена на једном платоу гребена од широке стене, која је вештачки нивелисана. Приступа у грађевину било је са северне стране: кроз врата у наос и у западни портик. Према западу плато је вештачки добрајен ради извођења концепције грађевине: базилике са нартексом и пастофоријама, која се на западу завршава портиком, са кога се пружа дистанциони поглед на ниже делове западног дела града, на долину под градом и на далеку Петрову гору. Релативно слабо фундирани угао овог платоа на југозападној страни срушио се временом скоро до темеља у нижи ниво терена, повлачећи са собом периферне делове портика. Зграда и са јужне стране морала је бити знатно појачана нешто задебљаним зидом, а са те стране комуницирала је са низом тереном помоћу степеништа, које је водило у јужну пастофорију.

Сл. 2. Пресеци базилике — Fig. 2. Coupes de la basilique

Приликом ископавања дебљина шута износила је од 0,90 до 2 м, а највиши очувани зидови имали су 1 до 1,50 м. Углавном су сачувани иначе само темељи зидова као и стилобати на којима почивају зидани ступци базилике, јер је материјал још од старина интензивно разнесен. У погледу грађевинског материјала преовлађује опека, док је камен сачуван у темељима и на стилобатима. Занимљиво је да су иначе сви сачувани остаци зидова грађени од опека. Опеком је била патосана цела површина цркве у свима одељењима. И у штути је нађено углавном само опека, међу којима велики број има ознаке и жигове, какви досада нису запажени. Ови нови знакови радионице, цигљана, могли би допринети због тога и нешто одвојеном, каснијем или ранијем датовању ове зграде у односу на друге на истом терену. У доњим деловима шута нађено је доста ћерамида и оловних плоча са крова. Камени и мраморни украси или функционални грађе-

саним траговима. У тим одељењима наилазило се чешће на блокове лучно спојених опека, повезаних дебљим испунама малтера. За неке од њих могло се поуздано рећи да су са лукова, али у неким случајевима било је индиција да су могли припадати и сводовима. Могло би се претпоставити да и релативно мали распон и димензије грађевине дозвољавају постојање сводова у овој базилици, што би у овим крајевима у рановизантском периоду била свакако изузетна и ретка појава.

Базилика по свом плану хеленистичког је типа, тробродна, са полукуружном апсидом. Бродови су раздељени са два реда стубаца, зиданих од опеке са малтером, по четири у сваком реду, на стилобатима од камена. Дужина наоса износи 17,40 м. Однос средњег брода и бочних бродова у погледу њихове ширине износи 2 : 1. И нартекс је раширен помоћу пиластара (у линији стубаца) на три дела. Уз нартекс је са обе стране по једна пастофорија. Ширина нартекса, као и наоса износи 14,60 м, а ширина зграде са пастофоријама износи 22,20 м. Пред нартексом се налази портик. По томе што је био зидом затворен са јужне стране, а и са северне стране имао улазна врата, он би погрешно могао бити схваћен као ексонарктес, чије постојање у старохришћанским и рановизантским базиликама документовано је повргну Р. Lemerle.¹ Да се овде ради о портику, о томе сведочи и ред стубаца на ивицама западне стране просторије, чије интерколумније нису ничим затворене, и ако се испред њих налази, ван зграде знатно нижи простор. — Дужина целе зграде са портиком износи 24,80 м. Ширина портика не одговара потпуно ширини зграде са обема

Сл. 3 Поглед на базилику са истока — Fig. 3 Vue de la basilique prise de l'est

вински делови једва су местимично сачувани. Нађени су делови бифора са лучних прозора који су клесани у камену. Такав налаз се са спољне стране апсиде документовао својим падом приликом рушења зграде. Један такав фрагмент бифоре нађен је и у северном броду. — У погледу грађевинске конструкције базилика је имала лукове на ступцима, а у нартексу на пиластрима. Ради осигурања статике линија стилобата

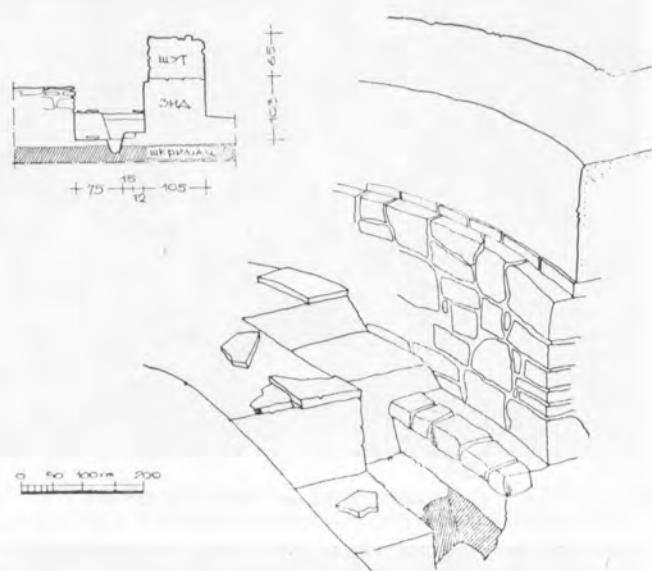
пастрофоријама, већ је на јужној страни краћа. Портик не обухвата простор пред јужном пастрофоријом, јамчно због тешкоћа са падом терена.

Карakterистичан је симетричан распоред тројних улаза, како у нартекс тако и у наос базилике. Овај главни улаз води из портика. О прилазима у зграду

¹ P. Lemerle, Philippe, I, Paris 1945, 308—309.

са северне и јужне стране било је већ речи. Додали бисмо још да је са јужне стране 4 степеника водило у јужну пастофорију. Са источне стране бочни бродови имали су такође врата.

Олтарски простор имао је око беме уз полуокружни зид апсиде дозидани прстенasti плато subsellium-a, повезан са двема степенастим прилазима седиштима за јереје у простору између за-ршног угла апсиде и првог ступца на линији стилобата на обеима странама наоса. — Апсида има наглашени унутрашњи сокл од камена на 0,50 м изнад нивоа пода од опека. Он је затрпан поменутом вишом прстенастом платформом subsellium-a, која је рађена каменим трпацима до висине 0,85 м изнад нивоа пода. Она је одозго оплаћена опеком. Прилази седиштима јереја имају с обе стране по три степеника по 21 см висине, а 30 см ширине. — Контролном сондом уз унутрашњу страну апсиде установљено је да у олтарском простору није било крипте, већ на 35 см испод пода налазио се већ темељни венац од камена у слоју жуте земље, а на 10 см ниже појавила се шкриљаста стена. — Доградња овог система спојених субселија и

Сл. 5 Сонда у апсиди — Fig. 5 Sonde dans l'abside

Сл. 4 Поглед на централни брод — Fig. 4 Vue ouest de la nef centrale

седишта за јереје имају своје несумњиве аналогије у Неа Анхиалос (хришћанске Тебе, базилик. А и В),¹ а у Никополису (базилике А и В),² у Коџа Калеси, у Стобима (градска или епископска базилика) и у Улпијани — (базилика на малој акрополи).³ Уз јужни зид јужног брода банак од опека потсећа на доњоградску базилику на

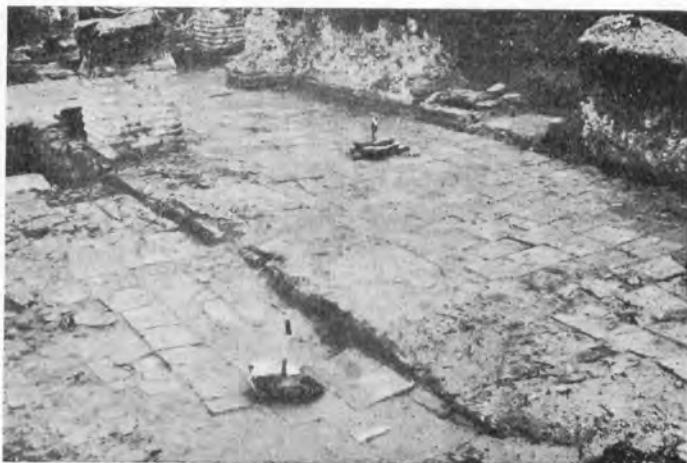

Сл. 6 Јужни брод — Fig. 6 La nef sud

¹ Г. Σωτηρίου, Χριστιανικαὶ Θῆβαι, Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς, 1929, 1—138, сл. 17, 155.

² Г. Σωτηρίου, Παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Ἑλλάδος, Ἀρχαιολ. Ἐφημ., 162, 202, 206, 179 (Стоби); А. Ὁρλάνδος, Ἡ ξυλοτηγός τῆς παλαιοχρ. βασιλικῆς τῆς μεζογειακῆς λεκανῆς, 72 (Марусинац), 176 (Никополис),⁴ 207 (Филипи).

³ R. Egger, Die städt. Kirche in Stobi, JOAI, 24, 1929,

Сл. 7 Северни брод — Fig. 7 La nef nord

Сл. 9 Спوليјни трем — Fig. 9 Portique extérieur

Сл. 8 Северни травеј нартекса — Fig. 8 La travée nord du narthex

Царичину, на Свињарицу и на Манастиришту у Стобима. Исто по вратима на источној страни.

Ступци од опека на каменим стилобатима размештени су у међусобним размасцима (интерколумнијама) од 1,55 м. Камени стилобат виши је од нивоа пода од опеке за 10 см. Ступци имају ширину од 85 см, а дужину од 77 см. Има их по четири, а на источној страни уза зид по један пиластар 30 см дужине, а уз зид нартекса на западној старни постојаје по један пиластар 63 см дужине. Једино је први западни стубац на северном стилобату сачуван до 1 м висине, док су остали сачувани само у темељима.

Наос са нартексом и двема пастофоријама сачињава једну потпуnu целину у погледу јединства концепције. То се види и по тројним улазима од којих су средња врата увек шира, како код наоса, тако и код нартекса. Код нартекса двоја бочна врата зазидана су касније, а уз јужни угао су Словени, уселивши се, уградили свој стан, чији остаци лепа су очевидни. И уз северни улаз у нартексу су нађени словенски питоси.

Портик сачињава такође грађевинску целину са црквом. Њени ступци од опека ($0,95 \times 0,80$ м) се налазе на размасцима од 1,60 м. Од стубаца очуван је један у темељима испред стедишићег улаза у нартекс,

а један се сручио са целим својим блоком у северном делу, где је иначе сачуван још само крајњи пиластар. Цео јужни део реда стубаца у портику срушио се у провалију тако да су остали само најнижи делови темеља и подградње. Портик са северне стране је имао улазна врата, а са јужне био затворен зидом, који је био у линији зида који раздваја нартекс од јужне пастофорије. И портик је патосан истим опекама, као и остали делови цркве.

Својим грађевинским материјалом претежно од опеке, јединственим тројним улазима у нартекс и у наос ова базилика најближа је суседној цркви у Свињарици.⁴ У погледу нартекса повезаног са пастофоријама потсећа такође на узоре у Неа Анхиалос и Никополис-у,⁵— док се портик схваћен као нека врста другог отвореног нартекса, појављује као даља аналогија Ахеиропоиету у Солуну.⁶ По овом питању свакако се враћамо већ поменутим разматрањима Лемерла према којима у овој епохи не може бити говора о другим паралелним анексима пред нартексом, сем портика у саставу атриума или обичног портика, какав се налазио и пред осталим зградама на главним улицама града. Овакав портик у директном и посебном саставу грађевине културе у овој доба је потпуно разумљив и могућ.

42—87; Lj. Popović-E. Čerškov, Ulpiana, Glasnik Muzeja Kosova i Metohije I, 1956, 322.

⁴ В. Петковић, Старинар XII, 1937, 91, 92; Ф. Месенел, Старинар XIII, 1938, 193, 194, 197.

⁵ Σωτηρίου, оп. cit.

⁶ Ορλάνδος, оп. cit., 156, fig. 118. Отворени нартекс: Студион — 131, Брауронос — 132; Данас по питању другог нартекса или ексонартекса насупрот Σωτηρίου, Παλ. βασιλ. 176, 217, — је јасно да их нема у базиликама: P. Lemerle, Philippe I, 308—309, доказује то са пуно документата.

Сл. 10 Степениште уз јужни анекс — Fig. 10 L'escalier qui monte à l'annexe sud

У самом Царичином граду намеће се најближи пример ко њепције таквог портика уз развијену архитектуру базилике на акрополи. Овај портик на каменим стубовима, без икаквог култног функционалног значења повећавао је постепеност и монументалност прилаза са западне стране, а аналогно томе и у овој новој малој базилици; уз то на ивици узвишеног платоа дао могућност за посматрање даљих видика, лепог изгледа, а сем тога и сама грађевина посматрана издалека падала је у очи својом ритмичком фасадом.

Од каменог материјала, сем поменутих бифора, нађено је више одломака декоративне пластике, која

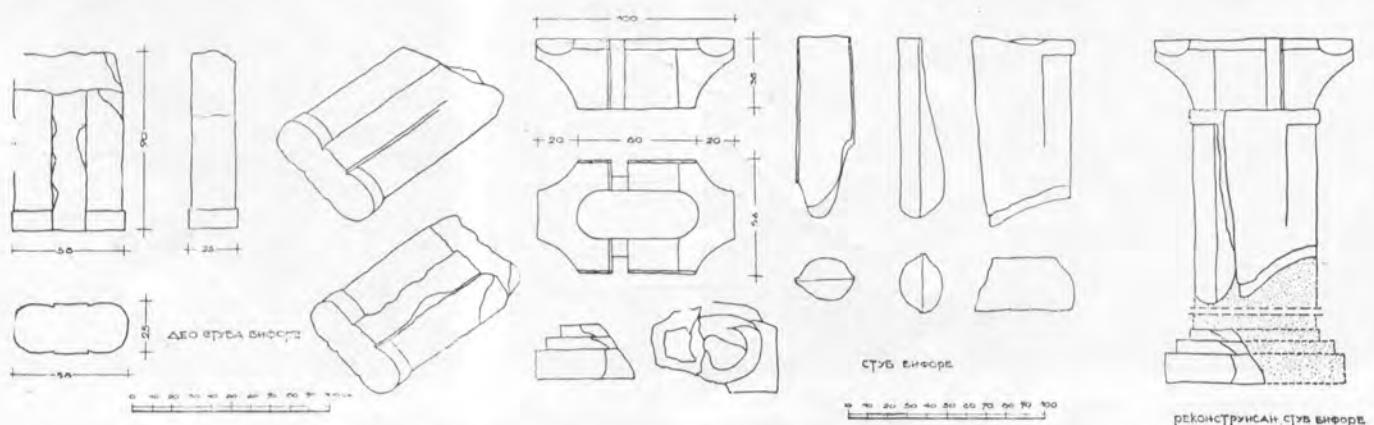
Сл. 11 Спљени угао трима и јужне пастофорије — Fig. 11 Le coin externe du portique et de la pastophorie

Сл. 12 Бифоре при паду у фрагментима — Fig. 12 Les biphores trouvées en fragments

потиче делом од некадашњих парапетних плоча и њихових колонета. То су одломци мраморне базе стуба, стабала мраморних колонета, и најзад и неке мраморне плоче, — који су налажени у главном у нартексу, а само два одломка *in situ* у наосу. У нартексу и портику нађени су и трагови мраморне оплате.

Сачуван је још по који камени праг на вратима *in situ*, међу којима и са источних врата јужне пастофорије. Одатле је степениште камено од 4 степеника (шир. 60 см, вис. 15, дуж. стопе 20 см) водило у дубину од 1,80 м према истоку, у подножју јужног зида грађевине. И на једном од ових степеника нађен

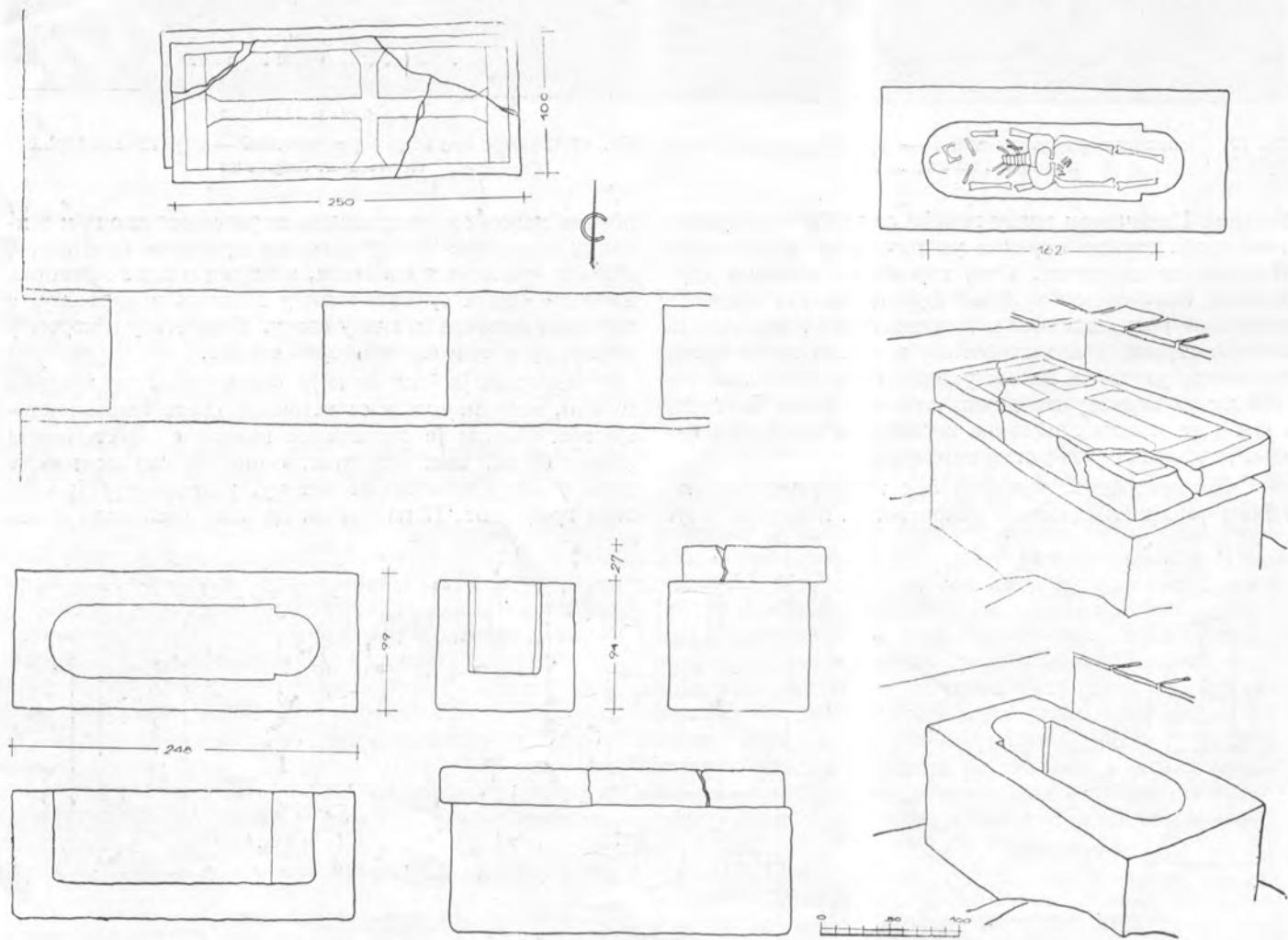
Сл. 13 Бифоре и архитектонски детаљи — Fig. 13 Biphores et fragments d'architecture

Сл. 14 Положај саркофага — Fig. 14 La situation du sarcophage

Сл. 15 Отворен саркофаг — Fig. 15 Le sarcophage ouvert

Сл. 16 Основа и пресек саркофага — Fig. 16 Relevés du sarcophage

Сл. 17 Саркофаг — Fig. 17 Sarcophage

неке пиксиде (стилизована претстава женске фигуре у одједи и са пандантифима), нешто фрагмената стакларије и одломак жишке са дугим кљуном нађени су крај каменог степеништа под јужним зидом грађевине. У пастофоријама је нађено такође одломака керамике и стакларије, али већ помешане са словенским. У јужној пастофорији су нађене три средње бронзе Маврикија Тиберија, (вредности M).⁷ Међутим у нартексу и портику налази су скоро искључиво словенског карактера, и то из два једва раздвојена слоја. Несумњиво

је фрагмент базе стубића. Иначе у целој цркви на површини пода и у шуту није нађено никаквих важнијих декоративних елемената од архитектуре. Занимљиво је да у наосу није нађено скоро ништа ни од ситнијих ствари или керамике. Византиска керамика, бакарни крстичи, једна украсена коштана плочица са ћириличним написом, још у VII веку употребљавали ове две просторије за становање. У јужном делу ових просторија приметни су остаци огњишта и паљеног лепа са плевом, и нарочитог слоја маза над подом од опеке. Сем тога ту је налажено много гаре, згуре, згаришта са угљенисаним гредама. Нарочито је карактеристично постојање две врсте керамике, међу којима су старији одломци великих питоса и мањих судова (грубље црвене и на витлу рађене сиве са упоредним хоризонталним тракама). Као каснија словенска керамика се показује она са посувраћенијим ободима и са вишем и компликованијим валовитих шара. Најкарактеристичнији је налаз српског новца Деспота Стефана из XV в. (VI врста Љубића, из ранијих емисија), са претставом његовог целог лица на аверсу са жезлом и палмом.⁸ Он је нађен у портику у шуту 15 см изнад пода. Овај налаз сведочи о времену почетка интензивнијег разграђивања и разношења материјала за нове градње са овог

⁷ W. Wroth, Imperial byzant. coins in Brit. Mus. I p. 130—132, тип 26 из 582 год. и 62 и 66 из 601/2 год. што говори за употребу новца у почетку VII века!

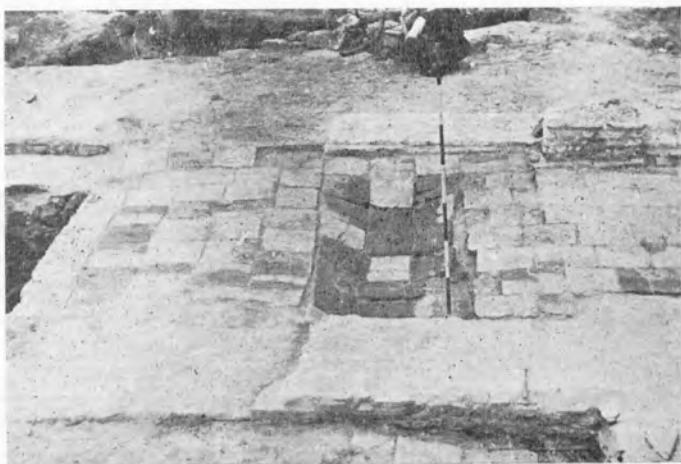
⁸ Sime Ljubić, Opis jugoslovenskih novaca, Zagreb 1875, 157, таблица XII, бр. 18.

Сл. 18 Северни гроб у наосу — Fig. 18 Le tombeau nord dans le naos

Сл. 19 Отворен северни гроб у наосу — Fig. 19 Le tombeau nord ouvert dans le naos

Сл. 20 Гробови у нартексу — Fig. 20 Les tombeaux du narthex

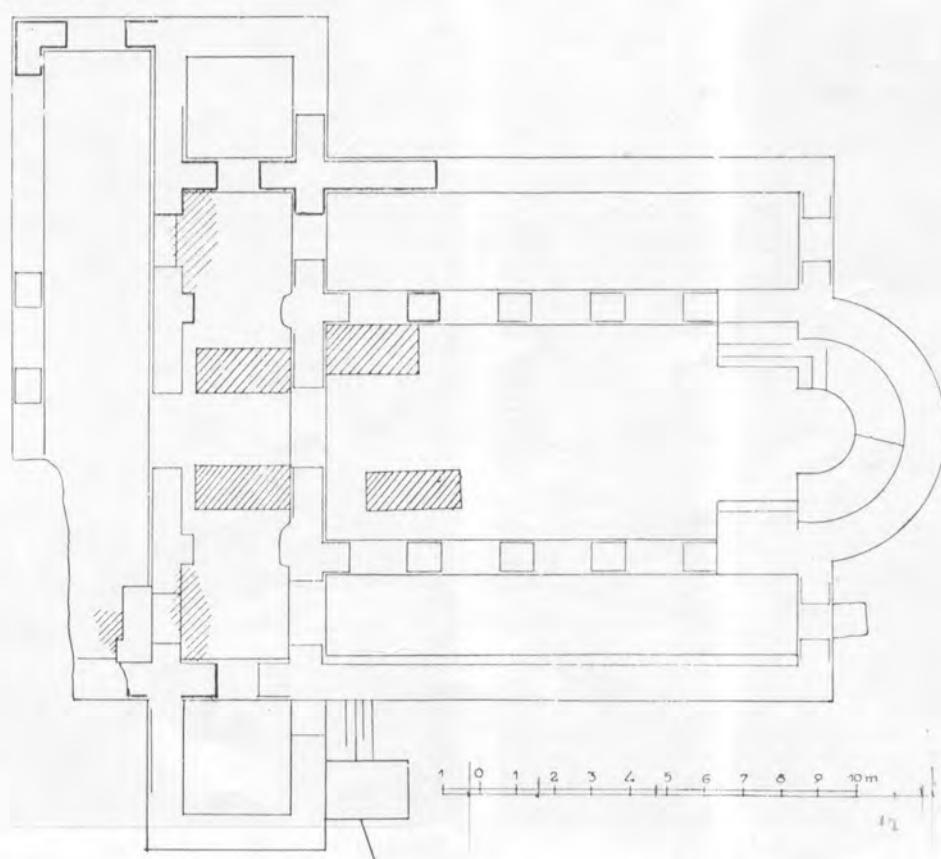
локалитета. Међутим нема доказа да је ова црква могла служити у то касно време. Појава слично опекама патосаних цркава из XV века, као на Превлаци у Боци Которској,⁹ губи своју доказну снагу у том погледу према чињеници да су у рушевинама цркве заостали скоро нетакнути ранији словенски остаци и византиски материјал.

Приликом чишћења подова цркве примећено је на четири места улегнуће опека у растреситијој подлози. И ако је и на тим местима изгледало да су опеке слагане у малтерну основу, ипак је то наметало потребу испитивања узрока улегнућа. На тим местима су нађени гробови. Занимљиво је истаћи да су гробови смештени у средњем броду наоса и у нартексу лево и десно од средњих главних улазних врата, из нартекса у наос. Они су скоро симетрично постављени.

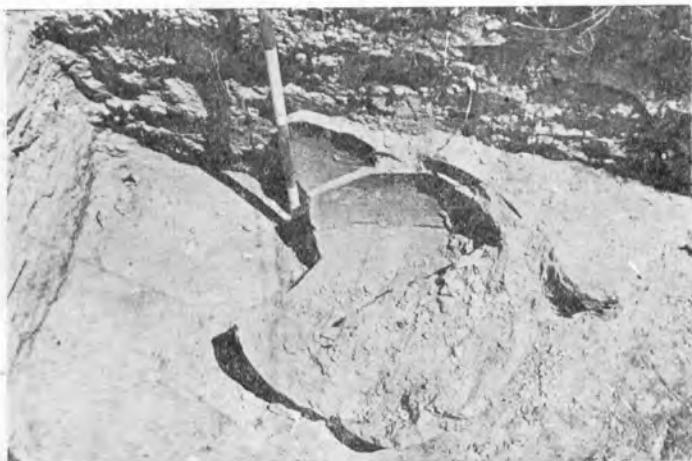
⁹ Податак од др. Ј. Ковачевића.

Сл. 21 Северни гроб у нартексу — Fig. 21 Le tombeau nord du narthex

Сл. 22 Положај гробова и трагова словенског становиња — Fig. 22 Situation des tombeaux et des restes d'habitation slave

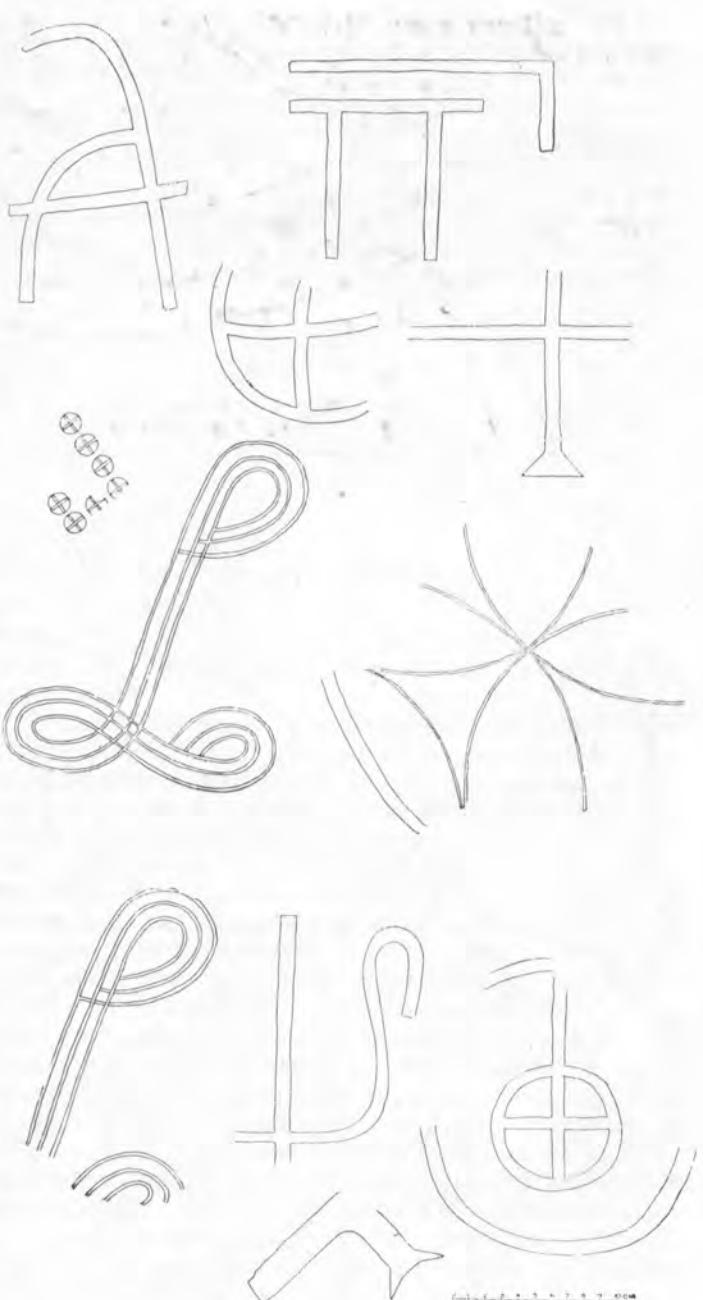
Сл. 23 Словенски питос — Fig. 23 Un pithos slave

У југозападном углу средњег брода 13 см под нивоом пода нађен је укопан велики саркофаг од брече, чија горња плоча има само урезани латински крст. Сам саркофаг је иначе изнутра брижљиво обрађен, са лучним испустима за главу и ноге. У том погледу аналогни узорци познати су нам из Цариграда, и из нишке базилике из V и почет. VI века н.е. Дужина саркофага износи 2,5 м, ширина 1 м, висине 1,20 м, дебљине 27 см. Горња плоча је померена, али због великог терета није могла бити скинута до те мере да се саркофаг може опљачкati. На северозападном крају је крај плоче сломљен, само толико да је ваздух улазио и зато и у пркос употребе формалина после дизања плоче није се ништа могло наћи од одеће и органске материје. Нађен је само недирнути костур 1,62 м дужине, са опуштеним рукама до испод карлице. Горња вилица и део лобање су били донекле оштећени. Подколена кост дуж. 39 см, бутна 49, подлактна 25, надлактна 31, бедрењача 37 см. Испод главе су нађени само трагови воштане свеће.

изгледом
У североисточном углу средњег брода гробница је била уклесана у шкриљастој стени, а покривена са три велике шкриљасте плоче. У њој је нађен очувани костур, дуж. 1,65 м.

Северни гроб у нартексу: на 1,2 м дубини лежао је у земљу положени већи костур, широких рамена, дуж. 1,76 м. Лобања преврнута, а руке опуштене на карлице. Гроб је био покрiven циглама у малтеру, испод 1/2 м песка. Слична сахрана јужно од врата у истом простору, али са траговима угљенисаног дрвета од некадашњег ковчега и разбацаним костима, нађено је у преривеном стању. И ако је начин сахране код сва 4 гроба исти, правац запад-исток, са главом на западу, лицем окренутим према истоку, — постоји могућност да су гробови из нартекса каснијег датума, и ако за то немамо никаквих докумената. Да ли би се смели повезати са датумом новца деспота Стефана Лазаревића? Или су ти гробови у ово касније доба дирани? На жалост немамо доказе за овакве претпоставке.

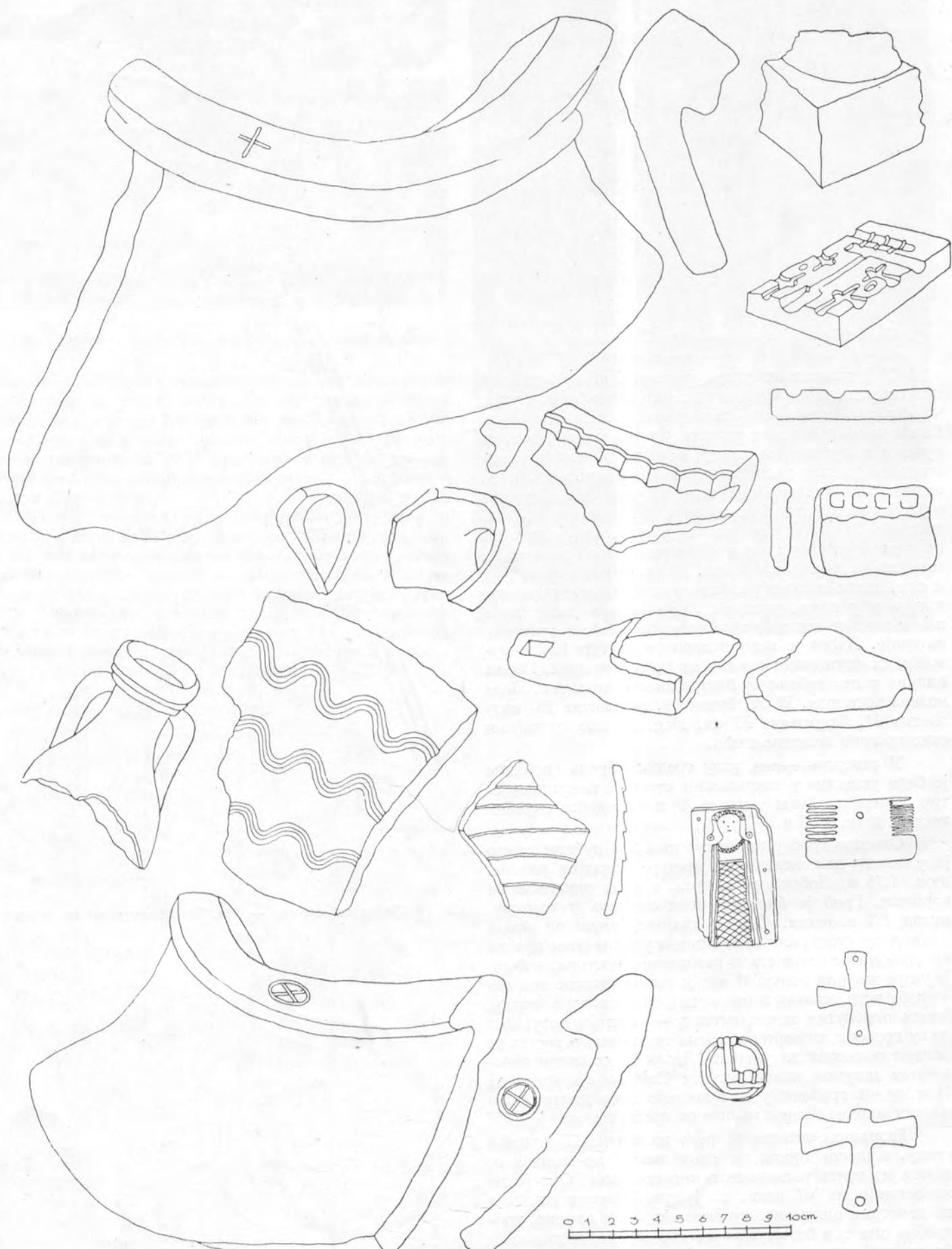
Базилика, четврта по реду налаза на Царичином граду, а шеста црква на овом месту, не издваја се ничим из круга рановизантиског стварања. Она је по концепцији из VI века, из јустинијановске епохе, а по извесним одликама, скромношћу своје опреме, употребом опеке, а без скупље камене обраде, индицирала би по свој прилици постјустинијановско време. Њени градитељи су вероватно из скромнијег друштвеног слоја. Поставља се и питање намене ове цркве, — њеног рејонског или корпоративног-колегијалног значаја, док гробови не морају да индицирају меморијални

Сл. 24 Знаци на опекама — Fig. 24 Marques sur les briques

Сл. 25 Ситни налази — Fig. 25 Petites trouvailles

Сл. 26 Ситни налази — Fig. 26 Petites trouvailles

или митирски карактер. Аналогије са хришћанским Тебама и Никополисом и најближа сродност са Свињарицом и Радиновцима говоре у главном за јустинијански период и локалну градњу, вероватно по ближим балканским узорима. Иначе сам тип грађевине са пастофоријама уз нартекс може да претпоставља и раније порекло, пре увођења службе Великог врата у доба Јустинијана. Временски редослед при диференцирању грађевинских објеката у оквиру ужег периода изградње у Јустинијаново доба на Царичином граду још увек

захтева низ сигурних доказних елемената, који нам најјачо још не стоје на расположењу. Оште карактеристике и овог новог споменика стављају га у оквир стасања овог још увек енigmатичног града, чији урбанистички лик допуњује као пандан крстообразној цркви источно од јужне улице, на западној страни средњег града. Са каквом правилношћу се прилагођава и овом приликом систему тераса, уз отварање видика, погледом у даљину и истицањем ефекта важнијих грађевина!

Борђе МАНО-ЗИСИ

LA NOUVELLE BASILIQUE DE CARIČIN GRAD

Au cours des fouilles de 1957 on découvrit dans l'ouest de la partie centrale de la cité, au sud de l'acropole une nouvelle basilique. Celle-ci a été édifiée sur un plateau de la crête rocheuse nivelé intentionnellement. C'est pour cette raison que le mur sud a été particulièrement renforcé et que l'angle sud-ouest avec ses substructions s'est éboulé.

La basilique est de type hellénistique, à abside semi-circulaire et à trois nefs à deux rangées de piliers en briques comprenant respectivement quatre piliers. Le narthex est subdivisé en trois parties par les pilastres continuant la ligne des piliers. Il est flanqué des deux côtés par un pastophoria ou une tour. Devant le narthex se trouve un portique ouvert vers l'ouest. Il était clos sur le côté sud et possédait une porte d'entrée au nord.

L'accès à l'église est assuré par une porte sur le côté nord latéral et une autre sur le côté nord du portique. Dans le sud quatre marches accédaient de l'extérieur au pastophoria du sud. Il est caractéristique que le naos et le narthex comprennent chacun trois ouvertures d'entrée. Il existait deux portes sur le côté est montant aux nefs latéraux.

L'autel possérait autour du bema une plateforme demi-circulaire ajoutée ultérieurement, et rattachée à des sièges disposés en gradins pour le clergé dans la partie située entre l'angle final de l'abside et du premier pilier du naos.

Les dimensions de l'édifice ne sont pas grandes: 25 m de longueur avec le portique, 23 m de largeur avec les pastophoria. Son exécution est également modeste, surtout en brique sur des fondements en pierre des murs et du stylobate. Un grand nombre de marques sur les briques démontrent leur provenance de différentes tuileries.

L'édifice possérait des arcades et probablement des voûtes, le portique des arcades. L'édifice entier était pavé de briques. Du décor en pierre ne se sont conservés que des fragments de bifores provenant des fenêtres de l'abside et de la nef nord, ainsi que quelques fragments de plaques de parapet, des bases et des fûts de colonnes. La basilique possède ses analogies les plus proches avec le type local des régions avoisinantes, représenté à Svinjarica et Radinovac. L'abside à sièges en gradins la rattache aux types de la fin du Ve et des débuts du VIe siècle à Nea Anhialos et Nicopolis ainsi qu'à l'église épiscopale de Stobi et à la basilique d'Ulpiana. Le narthex rattaché aux pastophoria rappelle également les exemples de Nea Anhialos et de Nicopolis. Nous nous trouvons donc

devant une variante locale, basée sur des exemples grecs apparentés.

La découverte de quatre tombes, deux dans le naos et deux dans le narthex n'est pas sans importance. Dans l'angle sud-ouest de la nef centrale on a découvert un grand sarcophage en pierre enfoui ultérieurement et dont le couvre-lit ne possède qu'une croix latine taillée. Le sarcophage est soigneusement exécuté à l'intérieur avec des appendices semi-circulaires pour les pieds et la tête, d'après des analogies de Constantinople au début du VIe siècle, et des analogies dans la basilique de Niš. Dans le sarcophage on a découvert un squelette avec des traces d'un cierge en cire. Dans l'angle nord-est de la nef centrale la tombe avait été taillée dans le roc et recouverte de trois plaques d'ardoise. Ici aussi le squelette était conservé. Au nord devant l'entrée de naos, dans le narthex, à une profondeur de 1,20 m fut découvert un squelette recouvert de briques. Une inhumation semblable au sud de l'entrée, également dans le narthex, avait déjà été bouleversée antérieurement. Bien que le mode d'inhumation (orientation ouest-est, avec visage regardant vers l'est) soit identique, il est vraisemblable que les tombes du narthex soient plus récentes.

Le bâtiment a servi plus tard aux Slaves, dont les foyers et le pithos ont été découverts dans le narthex et le portique. Dans le compartiment au sud du narthex on a découvert outre des tessons slaves et des monnaies de Tibérius Maurice datant de la fin du VIe—VIIe siècles.

Dans le portique on a découvert une monnaie d'argent du despote Stevan Lazarević du XVe siècle et des tessons slaves tardifs. Ces découvertes permettent de fixer l'époque où la destruction plus intensive et l'emploi de spolies pour des constructions nouvelles avaient commencées. On ne possède aucun preuve que l'édifice ait pu servir comme église à cette époque tardive.

Cette basilique est la quatrième découverte à Caričin Grad et représente de même la sixième église connue jusqu'ici sur ce site. Elle complète de même nos connaissances de l'urbanisme de cette cité byzantine ancienne. Correspondant à l'église au plan en forme de croix, située à l'est de la rue sud, notre basilique devait avoir certainement dans l'ouest de la partie médiane de la cité une importance régionale et corporative. Les tombes n'indiquent pas forcément le caractère mémorial ou celui de martyrium. Par sa conception la basilique appartient au VIe siècle et au type d'édifices locaux de l'époque de Justinien.

Dj. MANO-ZISI

века и Ф. Каниц у своме путопису кроз Србију.⁴ Нај-опширеји белешке о овом споменику са схематичним снимком унутрашњег облика његове основе направио је М. Станојевић.⁵ Његов чланак о Зањевачкој цркви није још био ни штампан када је највећи део остатка те грађевине био насиљно порушен. Изложени времену и неразумевању људи, остаци цркве су и после тога били уништавани. У новије време је на овај занимљиви споменик средњевековне архитектуре, још увек недовољно познат и слабо проучен, потсетио проф. Ђ. Божковић, сугерирајући у својим путним белешкама даља истраживања и заштиту његових остатака.⁶ Археолошки институт Српске академије наука прихватио се тог задатка и у јесен 1956 године извршена су ископавања и делимична конзервација ове, сада готово потпуно порушене грађевине.⁷

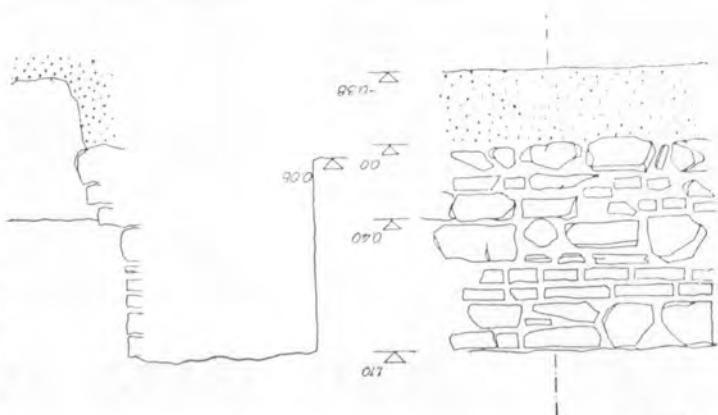
Откопавање је омогућило да се ранији непотпуни и хипотетични снимци основе замене новим и исправним. У своме плану (Сл. 1) црква показује облик четвролиста. Веома правилне полуокружне апсиде прикључене су централном простору у облику нешто деформисаног четвероугаоника. Северна, источна и јужна

⁴ F. Kanitz, Das Königreich Serbien und das Serbenvolk II, Leipzig 1909, 372.

⁵ М. Станојевић, Прилози за познавање Тимочке крајине, Зајечар 1924, 3—8.

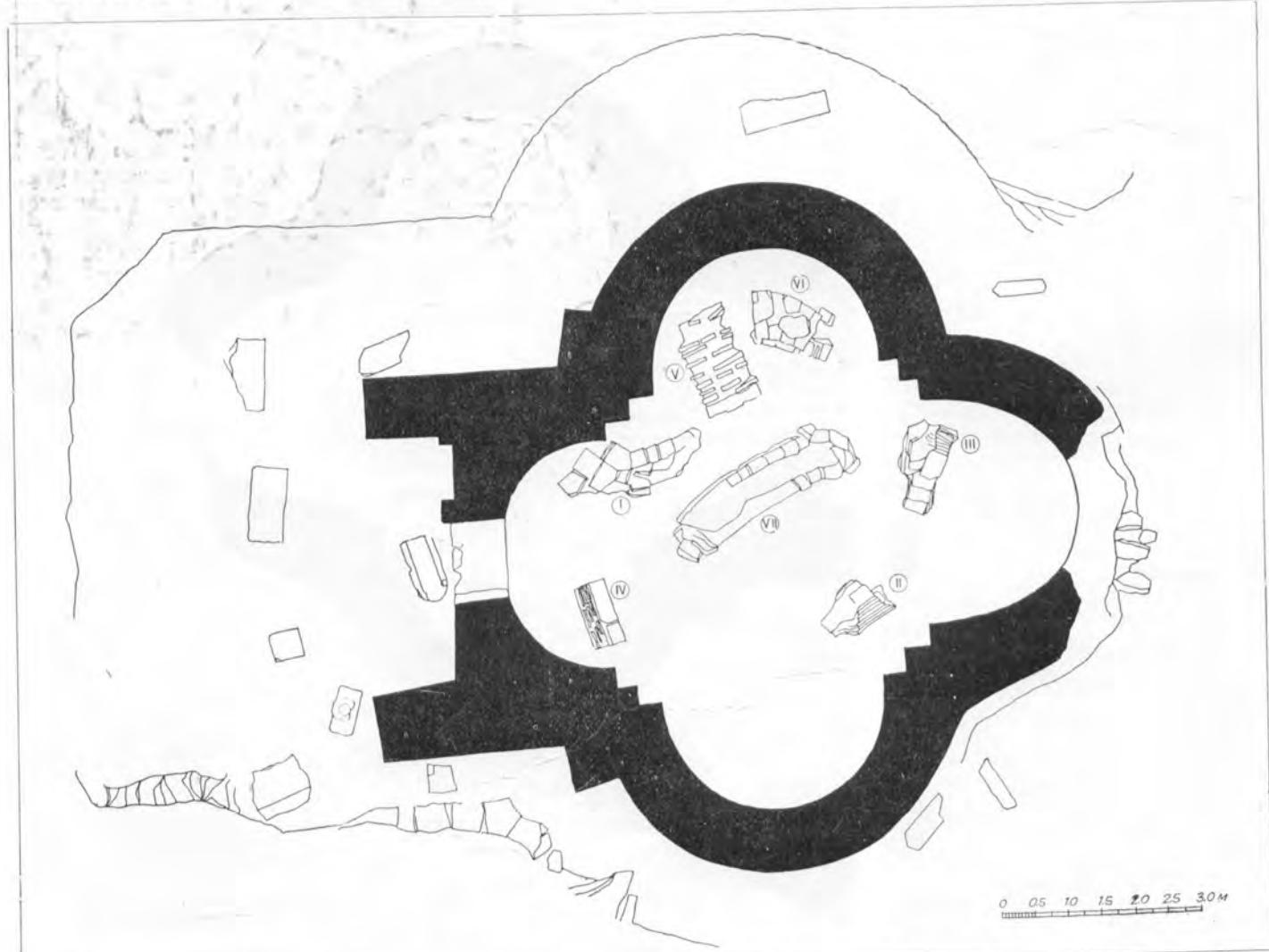
⁶ Ђ. Божковић, Средњевековни споменици североисточне Србије, Старинар, н. с. 1, Београд 1950, 203—204.

⁷ Радовима који су трајали око 15 дана, руководио је Ђ. Стричевић уз сарадњу Г. Суботића и Н. Дудића који је вршио техничка снимања.

Сл. 2. Конструкција темеља зида Зањевачке цркве — Fig. 2. Construction des fondements des murs de l'église de Zanjevac

апсида полуокружне су и са спољне стране. Једино западна апсида има споља правоугаони облик. Два кратка равна зида продужују према западу њену северну и јужну страну и образују на тај начин један необичан правоугаони простор. Данас је неизвесно да ли у њему треба видети део неког предворја или можда само монументално означени улаз у цркву који се, са још делимично очуваним довратницима, налазио у оси западне апсиде. Пажљиво истраживање тла до здравице није, истина, могло да открије никакве трагове осталих зидова који би са западне стране затварали поменути простор, али због тога ипак не треба

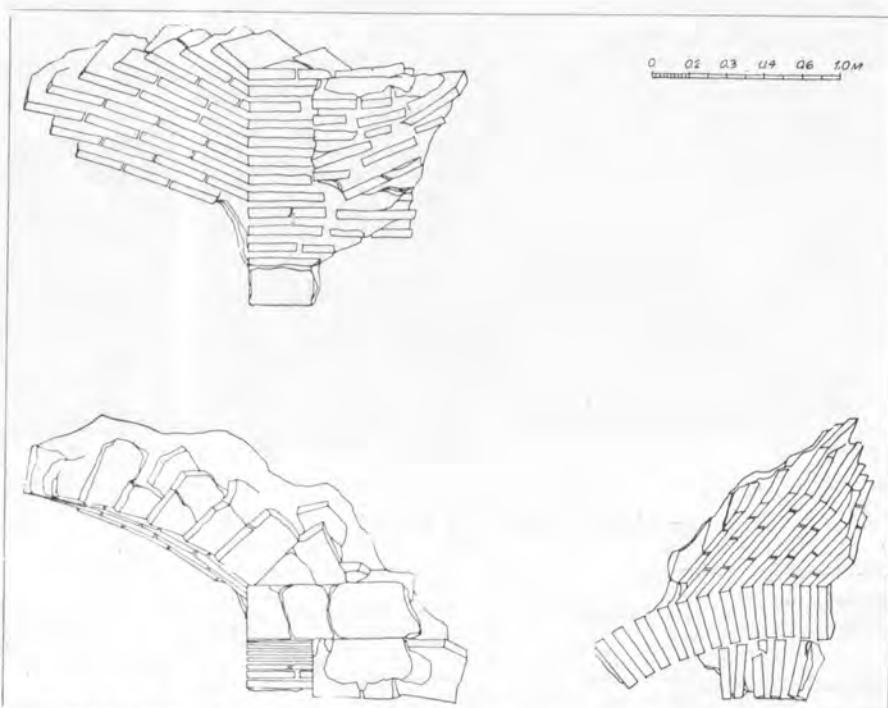
Сл. 3 Положај блокова зидова горњих делова грађевине — Fig. 3 Situation des blocs du mur de la partie supérieure de l'édifice

искључити могућност овакве реконструкције. Испитивање сачуваних зидова показало је да су они почивали на сасвим плитко фундираним темељима (Сл. 2). У средњем делу источне апсиде, где је зид грађевине потпуно порушен, нарочито се јасно види да се темељ састојао од само једног реда крупнијег камена, положеног непосредно на здравицу. Могло би се, дакле, веровати и да су остаци западног зида претпостављеног предворја нестали без трага, нарочито ако се има у виду да терен на овој страни нагло пада и да је западни део грађевине због тога могао бити изложен рушењу више од осталих. Доста близку аналогију за овакво решење пружала би основа цркве Св. Три Јерарха код Дечана. Њена затворена припрате, придружене сличном централном делу грађевине, није имала — ако се из плана може добро разабрати — улаз на западној страни припрате, већ само бочни у северном зиду. Ако би се, дакле, прихватила претпоставка да је и Зањевачка црква имала затворено предворје, завршети поменутих кратких зидова претстављали би овде доворатнице постраних улаза, северног и јужног. У другом случају они би чинили само бочне стране једне, са запада отворене, лође. Најмање вероватно изгледада су они играли улогу јаких контрафорса. Зид западне конхе има дебљину коју имају и зидови осталих апсиде, а са ове стране чак је доња конструкција била и ојачана истовремено грађеним угаоним пиластрима. Њихови остаци су јасно констатовани у угловима између западне апсиде и других двеју које су и ој суседне.

Приликом чишћења унутрашњости грађевине лако су се могла приметити два слоја шута. Горњи, вероватно образован поменутим рушењем око 1924. године, био је састављен од очуванијег грађевинског материјала — камена, опеке и кречног малтера — док је доњи, више изломљен, био измешан са хумусом. У млађем слоју шута нађено је неколико већих блокова зида који су припадали горњим деловима грађевине. Рапоред ових блокова показује сл. 3. Блокови I, II и III, искључиво од опеке, претстављали су остатке пандантифа. Њихова сферна површина остварена је постепеним испуштањем опека које су са предње стране биле закошене притесавањем.

Блокови VI, VII, VIII и IX припадали су тамбуру кубета. Захваљујући њима могао се доста прецизно одредити спољни и унутрашњи обим тамбура. Кривина највећег од њих, блока VII, показала је да је дужина унутрашњег полупречника износила око 195 см. На основу тога могло се закључити да је тамбур имао правилан цилиндрични облик, наиме, да је већ при грађењу пандантифа била остварена основа тамбура која је потпуно одговарала кругу уписаном у план средњег дела грађевине.

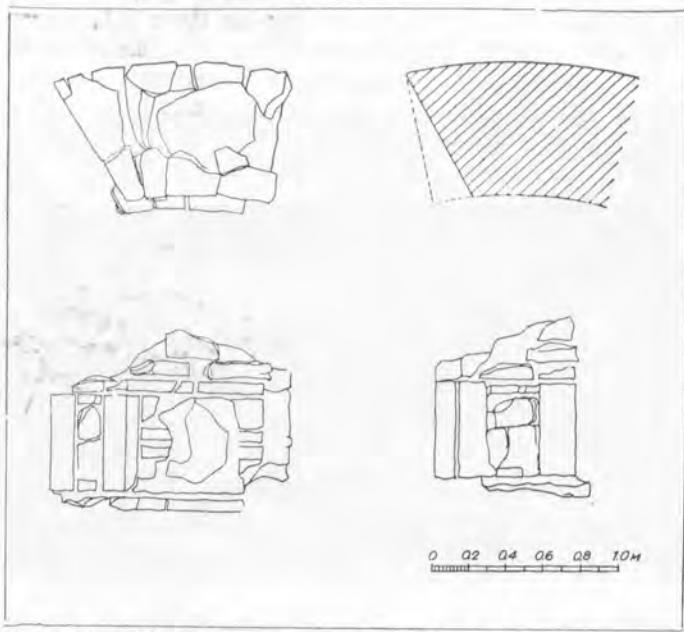
По дужини блока VII, који је с једне стране имао очуване остатке допозорника, утврдило се да је тамбур могао имати највише четири прозора. Они су, судећи по једној старој фотографији,⁸ били постављени у оси апсиде. Остаци допозорника на блоку VI, показују да су прозори били изведени на откос. Из

Сл. 4 Блок I — део пандантифа — Fig. 4 Bloc I — partie du pendentif

Сл. 5 Блок I — део пандантифа — Fig. 5 Bloc I — partie du pendentif

Сл. 6. Блок VI — део тамбура кубета — Fig. 6. Bloc VI — partie du tambour de la coupole

⁸ Снимак из збирке проф. А. Дерока, Старинар н. с. 1 (1950) 206, сл. 55a.

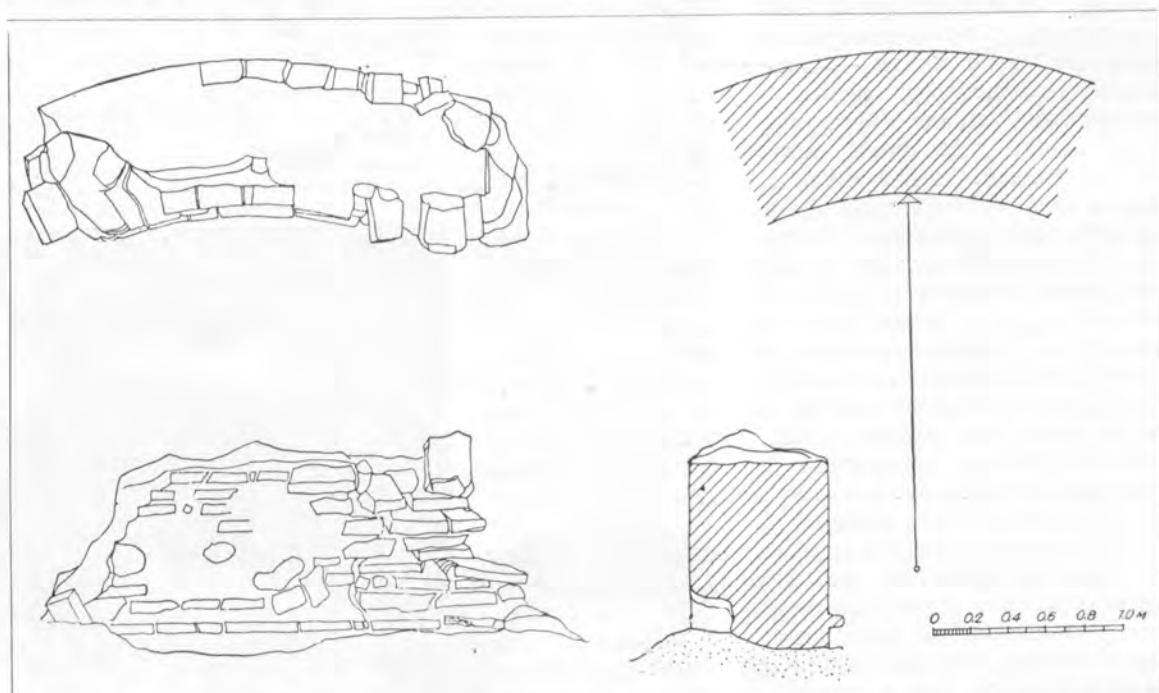
Сл. 7 Блок VII — део тамбура кубета — Fig. 7 Bloc VII — partie du tambour de la coupole

Сл. 10 Остаци гробова у простору северне апсиде — Fig. 10 Restes de sépulture dans l'abside nord

угла који њиве закошене стране затварају с унутрашњим лицем зида види се да је унутрашиња ширина прозора износила свакако више од 45 см. Стране допрзорника биле су изведене настиче постављеним опекама од којих је већи број нађен. Оне су се и у штуту могле лако препознати по остацима фреско — малтера са једноставним линеарним орнаментом (сл. 9).

Блок V је представљао остатке лука који је носио кубе. Блок VII, исто као и блок VI, носио је на себи очувани део истакнутог венца којим се завршавала горња ивица пандантива и почивао тамбур кубета. Венац је био остварен испуштањем једног реда спреда заобљених опека (сл. 8).

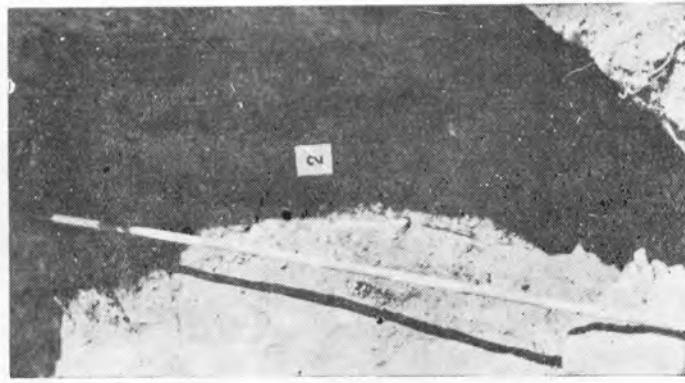

Сл. 8 Блок VII — део тамбура кубета — Fig. 8 Bloc VII — partie du tambour de la coupole

Чишћење унутрашњости грађевине показало је да се оригинални под, израђен од ситнијег ломљеног камена заливеног кречним малтером, очува само делимично (Сл. 1). У источном делу источне апсиде под је уништен рушењем које је овај део грађевине претр-

Сл. 9 Опеке допрзорника с остацима фресака — Fig. 9 Briques du cadre de la fenêtre avec restes de fresques

Сл. 11 Гроб у простору јужне апсиде — Fig. 11 Sépulture dans l'abside sud

Сл. 12 Западна страна гробнице — Fig. 12 Partie ouest du tombeau

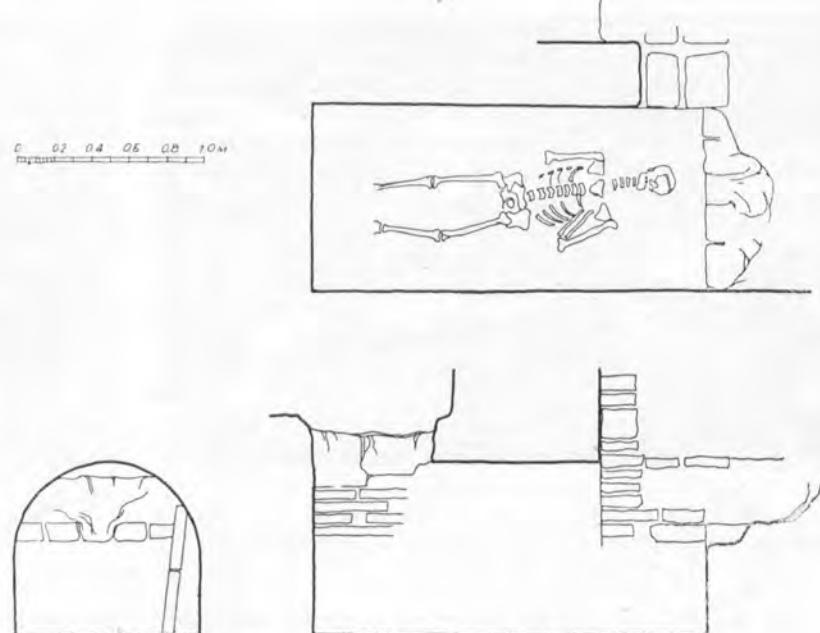
Сл. 13 Источна страна гробнице — Fig. 13 Partie est du tombeau

пео у нарочито великој мери, а испитивања његовог оштећења у простору северне, јужне и западне апсиде показала су да је он овде разбијен вероватно приликом копања гробова.

У гробу очишћеном у северној апсиди нађени су остаци два костура (сл. 10), а у гробу јужне конхе један, положен у дрвени сандук (сл. 11). У гробовима није било прилога. Приликом њиховог чишћења нађен је само већи број фрагмената керамичких судова који су, уосталом, овамо могли до-спети и касније, са земљом којом су били затрпани. Положај који гробови заузимају у северној и јужној апсиди одговара диспозицији познатој већ из праксе сахрањивања у рановизантиско доба, али је јасно да су они млађи и од цркве. За то би говорила чињеница да је под био уништен приликом њиховог копања, а такође и положај који један од њих, не сасвим истражен, заузима у јужном делу западне апсиде.

Од свих гробова била би савремена грађевини само зидана гробница која је откријена испод зидова западне апсиде. Њен источни крај делимично лежи већ у простору апсиде, а западни у простору „предворја“ (сл. 14). Гробница је пресведена полуобличастим сводом, озиданим опекама, који је на источном крају проваљен (сл. 13). Западни део гробнице био је вероватно затворен неком плочом, а унутрашње у зиду изнад ње чини, изгледа, остатак неке плитке нише која је обележавала положај гробнице и на којој је, можда, био претстављен лик покојника или се налазио натпис (сл. 12). Гробница је била засута штотом који је овамо доспeo кроз оба отворена краја. У њему је било више фрагмената различитих керамичких посуда и много људских костију. На самом дну је нађен један костур с главом на западној страни и рукама прекрштеним на грудима, а лево и десно од њега лежале су веће гомиле људских костију. Гробница је по свој прилици коришћена дуже времена, па су кости раније сахрањених биле склоњене устрานу када је требало да се положи тело новог покојника.

При уклањању блокова који су потицали од горњих делова грађевине нађена је извесна количина одломака

Сл. 14 Пресведена гробница — Fig. 14 Tombeau à voûte

маца лепа с остацима фреско декорације. Било је, међутим, немогуће реконструисати неку целину на основу ових фрагмената.⁹ Једино је на унутрашњој површини

Сл. 15 Остатци фресака на блоку VII — Fig. 15. Restes de fresques dans le bloc VII

⁹ У време када су цркву посетили студенти проф. Панчића кубе и сводови били су већ делимично порушени, али фреске, изгледа, нису биле много пострадале у очуваним деловима цркве. „Живопис беше леп — каже се у извештају о њи-

блока бр. 7, непосредно изнад истакнутог венца, откривен, још везан за зид, део живописа са нагим ногама неке фигуре, очуваним до висине колена (сл. 15). Крај ногу, с леве стране, био је насликан мали крст

Сл. 16 Претстава неке грађевине на једној фресци у Зањевачкој цркви (по М. Станојевићу) — Fig. 16 Représentation d'un édifice sur une fresque de l'église de Zanjevac (d'après M. Stanojević)

сачуван на једном цртежу који је објавио М. Станојевић (сл. 16), али, с обзиром да је била насликана „на јужној страни, поред самог

Не може се са сигурно-
шћу одредити којој је компо-
зицији припадала, данас већ
изгубљена, претстава неке гра-
ђевине чији је основни изглед
сачуван на једном пртежку ко-

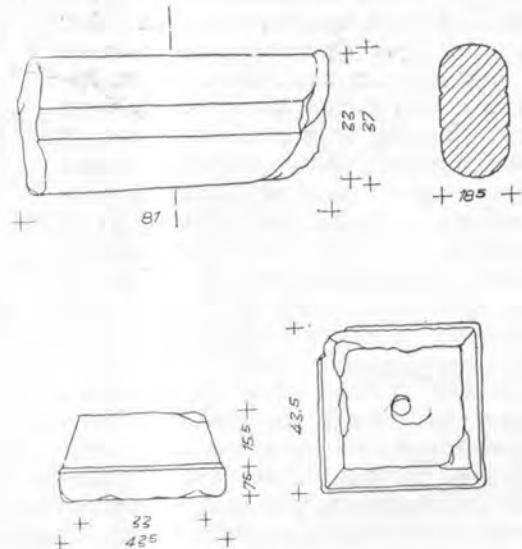
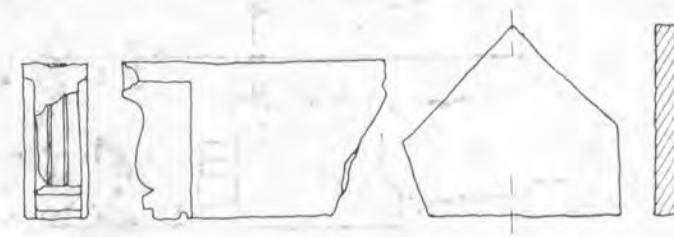
The image contains two detailed line drawings of fossilized plant material, likely from a seedling or young plant. Drawing 32 on the left shows a longitudinal section with a large, rounded apical meristem at the top, followed by several whorls of small, rounded leaves or cotyledons. Drawing 42 on the right shows a similar structure but with more elongated, lanceolate leaves. Both drawings include small '+' signs at various points along the axis to indicate specific features or measurement points.

Сл. 18 Античка конзола уградена у зид Зањевачке цркве —
Fig. 18 Console antique dans la construction du mur de l'église
de Zanjevac

фигуре Стanoјevић је прочитao ... CTGO НИКОЛЫ. Ако је сигнтура добро прочитана, св. Никола је био претстављен у некој сцени из његовог живота.

Живопис Зањевачке цркве тешко се може датирати. Судећи по изгледу сликане грађевине чију је скицу донео Станојевић, као и по цртежу и боји — о којима се утисак могао добити само на основу малих фрагмената, нађених у шуту — фреске су вероватно настале у XIV веку или нешто касније.

Патрон Зајевачке цркве није познат,¹² али ако је композиција из живота св. Николе нашла места у сликању декорацији једне овако мале цркве, могло би се претпоставити да је храм био посвећен овом светитељу.¹³

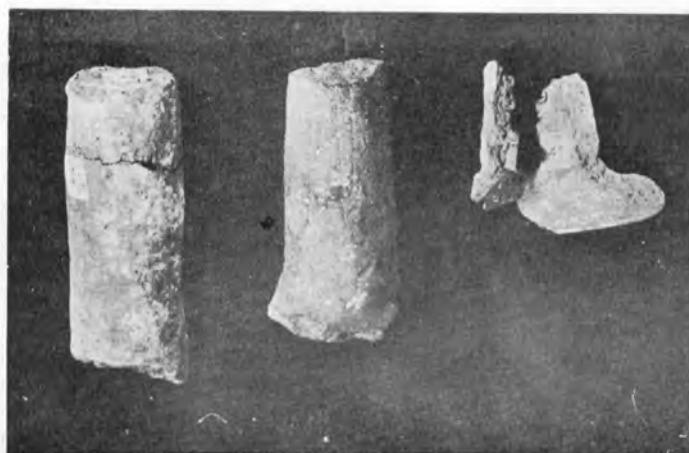
Сл. 19 Двојни прозорски стубић и импост — Fig. 19 Colonette d'une bifore et imposte

Зидови цркве су грађени прилично неправилно слаганим ломљеним каменом и опекама које су овде, изгледа, употребљене по други пут. Наиме, својим димензијама и облицима, понекад врло необичним

¹² Мештани не знају коме је црква била посвећена, јер је већ одавно запустела. Назив „Зањевачка“, под којим је једино позната црква, је побила по брегу Зањеват на коме се налази.

¹³ Извесне чињенице, међутим, указују и на могућност да је патрон храма био арханђел Михајло. Положај на узвишењу, и изнад воде, какав има Зањевачка црква, карактеристичан је за велики број грађевина посвећених овом светитељу. Сем тога, арханђел Михајло се врло често јавља као патрон надгробних цркава, свакако због своје улоге на Страшном суду, а зидана гробница испод западне апсиде у Зањевачкој цркви указује да је она вероватно била одређена за надгробни храм.

указује да је она вероватно била одређена за надгробни храм. Сцена Истеријана Адама и Еве из раја — ако ју је добро видео М. Станојевић — могла би припадати циклусу слика, посвећеном делима арханђела Михајла.

Сл. 20 Керамички лончићи — Fig. 20 Vases céramiques

Сл. 21 Керамички лончићи из Медијане — Fig. 21 Vases céramiques de Mediana

Сл. 22 Фрагменти керамичких судова нађених у штути — Fig. 22 Fragments de céramique découverts dans le remblai

Сл. 23 Фрагменти бојених и глеђосаних здела нађени у штути — Fig. 23 Fragments d'éuelles peintes et à engobe découverts dans le remblai

(сл. 17), оне потпуно одговарају опекама нађеним на Гамзиграду, удаљеном свега око 4 км. Исто тако и једна рељефно обрађена консола, узидана у спољни угао између западне и северне апсиде (сл. 18), и по камену од кога је клесана и по орнаменту потсећа на неке налазе из Гамзиграда.

Приликом откопавања источне апсиде са спољне стране је нађено оштећено стабло једног мањег стуба који је вероватно припадао неком двојном прозору (сл. 19). Испред западног простора грађевине откопан је један грубо обрађени импост квадратне основе (сл. 19).

Спољни изглед грађевине не може се замислити са потпуном сигурношћу. На једном месту примећено је да су мало истакнуте спојнице пажљиво извучене неком оштром алатком, али се то не би могло сматрати сигурним доказом да црква није била споља омалтерисана. Декорацији фасада грађевине припадају, можда, и нађени земљани лончићи који су с једне стране сужени и затворени, а с друге развијени у широко развернути обод (сл. 20). Они делимично личе на керамичке судиће сличних облика и димензија, који се, заједно с осталим материјалом нађеним при ископавању

Медијане, чувају у археолошкој збирци у Брзом Броду код Ниша (сл. 21).¹⁴ Ако су, међутим, ови лончићи били употребљени за декорисање фасада грађевине на начин који је у средњевековној балканској архитектури био веома омиљен, например, у моравској школи, они би по оштitem изгледу имали најближе паралеле на цркви Короглашког манастира код Неготина¹⁵ и на многим црквама у Бугарској.¹⁶ Од свих ових керамичких фасадних украса, лончићи нађени у Зањевачкој цркви разликују се по томе што је код првих видљиви део, готово увек глеђосан, био затворен у облику плитког тањира.

Од одломака осталих керамичких предмета, нађених у штути, не може се реконструисати ниједан цео суд (сл. 22). Занимљиви су мањи фрагменти обојених и глеђосаних плитких здела (сл. 23), који веома потсећају на византиску керамику XII-XIII в. налажену у средњевековним гробовима у Турн Северину.¹⁷

Других ситних налаза није било, сем великог броја кованих гвоздених клинова. — На једном каменом блоку примећени су остаци латинског натписа (сл. 24), али се не могу протумачити.

¹⁴ Разлика је у томе што су лончићи из Медијане отворени с обе стране.

¹⁵ Стариар, и. с. 1 (1950) 196.

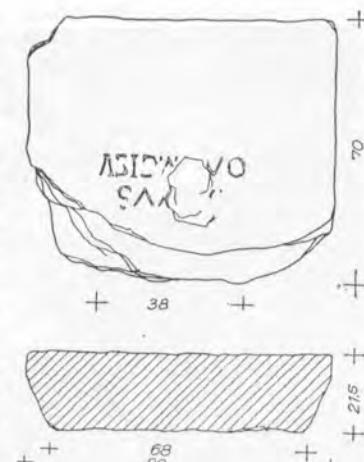
¹⁶ Н. Мавродиновъ, Външната украса на старобългар-
Стариар 40

ските църкви, Известия на Бълг. археол. инст. VIII (1934) 312—313.

¹⁷ A. Bărcăcilă, Monede, podoabe de metal și fragmente ceramice de la termele Drubetei și din cimitirul medieval suprapus, Materiale și cercetări arheologice, V, 1959, 784-787, fig. 7-8.

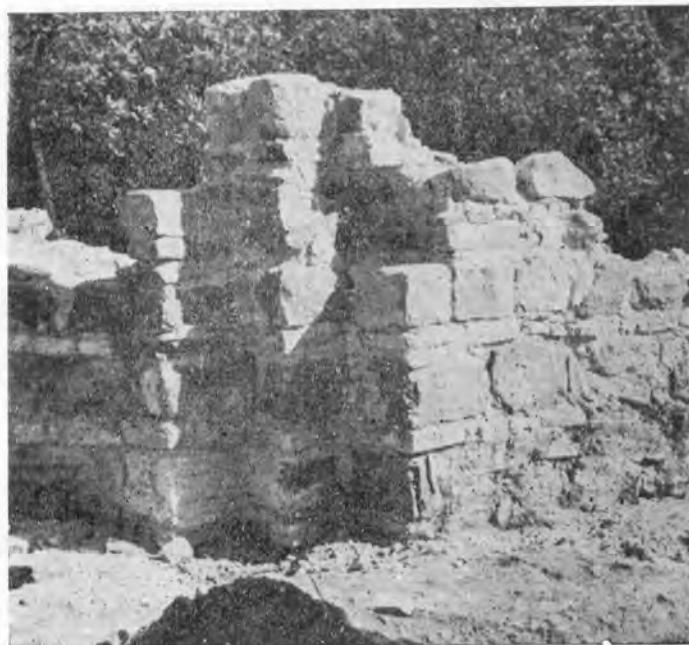
По завршеном испитивању конзервирали су највише оштећени зидови грађевине презиђивањем у цементном малтеру, при чему се водило рачуна о томе да се сачува оригинални карактер начина зидања (упор. сл. 25 и 26). Конзервацију је материјално помогао Народни музеј из Зајечара који је и иначе пружио своју помоћ екипи Археолошког института при овим радовима.

Ископавања Зајевачке цркве омогућила

Сл. 24 Плоча са траговима натписа
су, дакле, да се дође до — Fig. 24 Dalle avec reste d'inscription

обради зидова. Изглед фасада Зајевачке цркве не може се данас више замислiti са већом сигурношћу, али, судећи бар по нађеном делу тамбура, изгледа да њени зидови нису били живо рашчлањени као зидови Вељусе. Но и поред тих разлика које се у испитивању непосредније везе два споменика свакако морају имати у виду, при упоређивању њихових планова и композиције простора јасно се види њихова међусобна сличност, изражена у елементима који никако не смеју бити занемарени. Тај тип основе — а при анализирању Зајевачке цркве можемо рачунати готово једино с њим — понекад се среће у Грчкој, али је уопште веома редак. Ако би се, међутим, овом малом кругу смели додати и споменици код којих је западна апсида била замењена правоугаоним травејом, могла би, кад је реч о Зајевачкој цркви, бити поменута и мала црква која је откривена испод Имарет Цамије у Охриду, а можда и неке друге грађевине тога краја, например, најстарија црква манастира Св. Наума, чије је остатаке откопао проф. Д. Коцо 1956 године. Изгледа да са ова

Сл. 25 Угао између северне и источне апсиде пре конзервације — Fig. 25 L'angle entre les absides nord et est avant la conservation

ничких снимака остатака овог споменика, чиме је учињен први и најважнији корак у његовом проучавању. Овде приказани материјал, добијен тим истраживањима, даје могућности да се замисли, мање-више вероватан, потпуни изглед цркве, чиме се она уводи у мали круг грађевина тог типа на Балкану. По диспозицији плана који чини основу једног веома чистог система елевације, Зајевачка црква налази своје најближе паралеле у порушеној цркви Св. Три Јерарха код Дечана, чији су остаци, нажалост, сачувани у веома слабом стању, и у Богородичној цркви у Вељуси. Средњи део ове друге цркве која, као уосталом и дечанска Св. Три Јерарха, и својим димензијама прилично одговара Зајевачкој цркви, концептиран је на исти начин као и код нашег споменика. Видне разлике се манифестишу у

Сл. 26 Угао између северне и источне апсиде после конзервације — Fig. 26 L'angle entre les absides nord et est après la conservation

два споменика треба рачунати и кад се мисли на специфичну култну намену Зајевачке цркве у којој је она зидана гробница очигледно била замишљена већ пре почетка подизања грађевине.

Резултати исувише касно предузетих археолошких истраживања Зајевачке цркве не омогућавају, нажалост, да се одреди тачно место које јој припада у историји византиске архитектуре на Балкану, али су довољни да, показујући њен однос према другим споменицима, омогуће да се бар на такав, посредни начин стекне једна општа слика о овом занимљивом споменику.

Борђе СТРИЧЕВИЋ
Гојко СУБОТИЋ

FOUILLES DE L'EGLISE DE ZANJEVAC

A Zvezdan près de Zaječar (Serbie de l'Est) se trouvent les restes d'un bâtiment en ruines, connu sous le nom d'Eglise de Zanjevac. La forme inusitée de son plan, qui avait déjà pu être fixée approximativement auparavant, a attiré l'attention des chercheurs au cours des dernières décades. Les fouilles exécutées en 1956 ont permis de fixer que l'église possédait un plan en forme de tétraèdre conique, et une coupole au-dessus de la partie centrale quadrangulaire. Les blocs appartenant au mur, qui ont été découverts, permettent de reconstruire la construction supérieure. La coupole possédait un tambour circulaire sur pendentifs. Les absides étaient certainement recouvertes par des voûtes en quart de sphères. La partie occidentale de l'église n'a pas pu être reconstruite avec la précision désirée. Les monuments apparentés suggèrent l'hypothèse de l'existence d'un petit narthex rectangulaire, dont la partie occidentale est toutefois entièrement détruite.

Un caveau funéraire à voûte au-dessous du mur ouest de l'abside appartient à la construction originelle. L'entrée se trouvait dans l'angle nord-est du narthex. Le caveau a servi aux inhumations à plusieurs reprises.

Le pavement exécuté en mortier à chaux est en partie détruit. A certains endroits cette destruction est intentionnelle, dûe au creusement des fosses de tombes plus

récentes. Les défunt ont été inhumés sans aucun objet. Dans le déblai des tombes il y avait toutefois assez de tessons qui d'après leur forme appartiennent au moyen âge mûr. C'est à cette époque que doivent vraisemblablement être attribués certains fragments de vases peints ou à vernis. Il faut aussi attirer l'attention sur des petits vases céramiques ayant peut être servi de décoration à la façade.

L'église a été construite en pierre brisée et en briques qui paraissent ici se trouver en emploi secondaire. Des briques semblables ont été découvertes aussi sur le site voisin de Gamzigrad, appartenant au Bas-Empire.

A l'intérieur l'église était décorée de fresques dont on n'a trouvé que les fragments. A en juger d'après certains d'entre eux la décoration peinte ne serait pas antérieure au XIVe siècle.

Par son plan ayant pu servir de base à l'élaboration d'un système très pur d'élevation, l'Eglise de Zanjevac appartient au groupe peu nombreux dans lequel on peut mentionner comme analogies les plus proches l'église des Trois Evêques près de Dečani, dont la date est inconnue et celle de la Vierge à Veljusa, construite probablement au XIe siècle.

*Djordje STRIČEVIC
Gojko SUBOTIĆ*

КНЕМИЧНИ ИНДЕКС СРЕДЊЕВЕКОВНИХ ЉУДСКИХ КОСТУРА ИЗ БРЕСТОВИКА

Како што је познато, голењача као масивна кост и саставни део костура потколенице је од нарочите важности за процењивање типолошких особина локомоторног апаратса. Одређивањем кнемичног индекса добија се увид у неке морфолошке особине ове кости карактеристичне за поједине народности. Тај индекс претставља однос трансверзалног и сагиталног пречника у висини нутритивног отвора. С обзиром да је овај индекс код нас добро проучен¹, желели смо да упоредимо вредности овог индекса за рецентни материјал, са налазима добијеним у Брестовику при ископавању једне средњевековне некрополе из XII—XIII века. Желели смо да утврдимо да ли се овај мења, односно да ли постоји разлика између рецентних голењача и оних које, према археолошким

подацима, датирају из периода од пре 700—800 година.

Највећа дужина голењаче мерена је помоћу антропометриске даске, трансверзални и сагитални пречник у висини нутритивног отвора одређивани су помоћу равног шестара према упутствима Martin-ове² антрополошке технике.

Кнемични индекс је израчунаван на тај начин што је вредност за трансверзални пречник голењаче најпре помножена са 100, па добијени производ подељен са вредношћу за сагитални пречник голењаче у висини нутритивног отвора.

Сви су подаци сређени према полу и обрађени помоћу варијационо статистичке методе. У таблици 1 дате су вредности за поједине измерене димензије голењаче.

Димензије голењаче

Табела 1.

Димензије	Мушкарци				Жене			
	n	$M_x \pm m$	$\sigma \pm m_\sigma$	Распон	n	$M_x \pm m$	$\sigma \pm m_\sigma$	Распон
Највећа дужина голењаче	140	376,10 ± 2,41	28,62 ± 1,71	310—430	104	362,69 ± 2,47	25,26 ± 1,75	300—415
Трансверзални пречник голењаче у висини нутритивног отвора	109	24,78 ± 0,31	3,29 ± 0,22	19—38	82	23,04 ± 0,33	2,75 ± 0,21	17—30
Сагитални пречник голењаче у висини нутритивног отвора	109	33,83 ± 0,41	4,29 ± 0,29	23—42	82	31,44 ± 0,40	3,66 ± 0,28	22—43

у

Како што се види, постоје разлике према полу и то у корист мушкараца за све три измерене димензије. Дужина голењаче одговара приближно Иваничковим³ налазима у Птују за мушкарце (375,1 см) односно жене (354 см). С. Живановић¹ је добио нешто нижу вред-

ност за дужину голењаче (365 см). Трансверзални пречник према Живановићу (23 см) скоро одговара вредности из Брестовика (24,78 см), док је сагитални (30 см) нешто нижи (33,8).

Упоређивањем индекса кнемикуса према полу

Кнемични индекс према полу

Табела 2.

Пол	n	$M_x \pm m_x$	$\sigma_x \pm m_\sigma$	Ширина варирања
Мушкарци	109	73,67 ± 0,82	8,66 ± 0,58	58,8—96,8
Жене	82	73,64 ± 0,86	8,12 ± 0,63	59,3—96,2

утврђено је да је он исти како за мушкарце тако исто и за жене (73,6) и релативно доста висок, што би ишло у прилог чињеници да су голењаче из XII—XIII века еурискемичне као и рецентне. Да би смо то потврдили приказали смо вредности за кнемични индекс према

группама које је утврдио Manouvrier⁴. Он је поделио голењаче на хиперплактическе са индексом испод 54,9, плактическе 55—62,9, мезокемичне 63—69,9 и еурискемичне голењаче са индексом изнад 70. Подаци ових испитивања изнети су у таблици број 3.

¹ С. Живановић, О карактеристичним антропометријским индексима и морфолошким одликама голењаче код наших народова, Медицински подмладак, 8, 1956, свеска 4, стр. 291.

² Martin, R. Lehrbuch der Anthropologie, Jena, 1928.

³ Ivaniček, F., Staroslov. nekropolja u Ptuju, Ljubljana, 1951.

⁴ Manouvrier, cit. по С. Живановићу, (1),

Кнемички индекс према Manouvrieur-у

Табела 3

Врста индекса	Брестовик		Птуј		Рецентни мушкарци
	мушкарци	жене	мушкарци	жене	
Хиперплатикнемич. — 54,9	—	—	—	—	—
Платикнемични 55 — 62,9	8 7,3%	9 10,9%	5 9,8%	4 11,1%	7 7%
Мезокнемични 63 — 69,9	29 26,6%	16 19,5%	27 52,9%	17 47,2%	20 20%
Еурискнемични 70,0 —	72 66,0%	57 69,5%	19 37,3%	15 41,7%	73 73%

Из ове таблице се види да је највећи број голењача са еурикнемичним индексом код оба пола (изнад 65%) слично налазима С. Живановића за рецентне голењаче.

Резултати ових испитивања доказују да се голењаче из ископинског материјала из Брестови-

ка у погледу индекса кнемикуса не разликују од рецентних.

ЗАКЉУЧАК

Голењаче из XII—XIII века се не разликују од рецентних, с обзиром да су у највећем броју случајева еурикнемичне са индексом кнемикусом који износи 73,6.

Живојин ГАВРИЛОВИЋ

Овај је рад урађен на основу материјала Народног музеја у Београду.

KNEMICUSINDEX DER KNOCHEN MITTELALTERLICHERMENSCHEN AUS DEM BRESTOVIK

Unterschenkelknochen (Tibiae) aus dem XII-XIII Jahrhundert unterscheiden sich nicht von den Rezenten

indem sie in den meisten Fällen euricknemisch mit dem Knemicusindex von 73,6 sind.

Živojin GAVRILOVIĆ

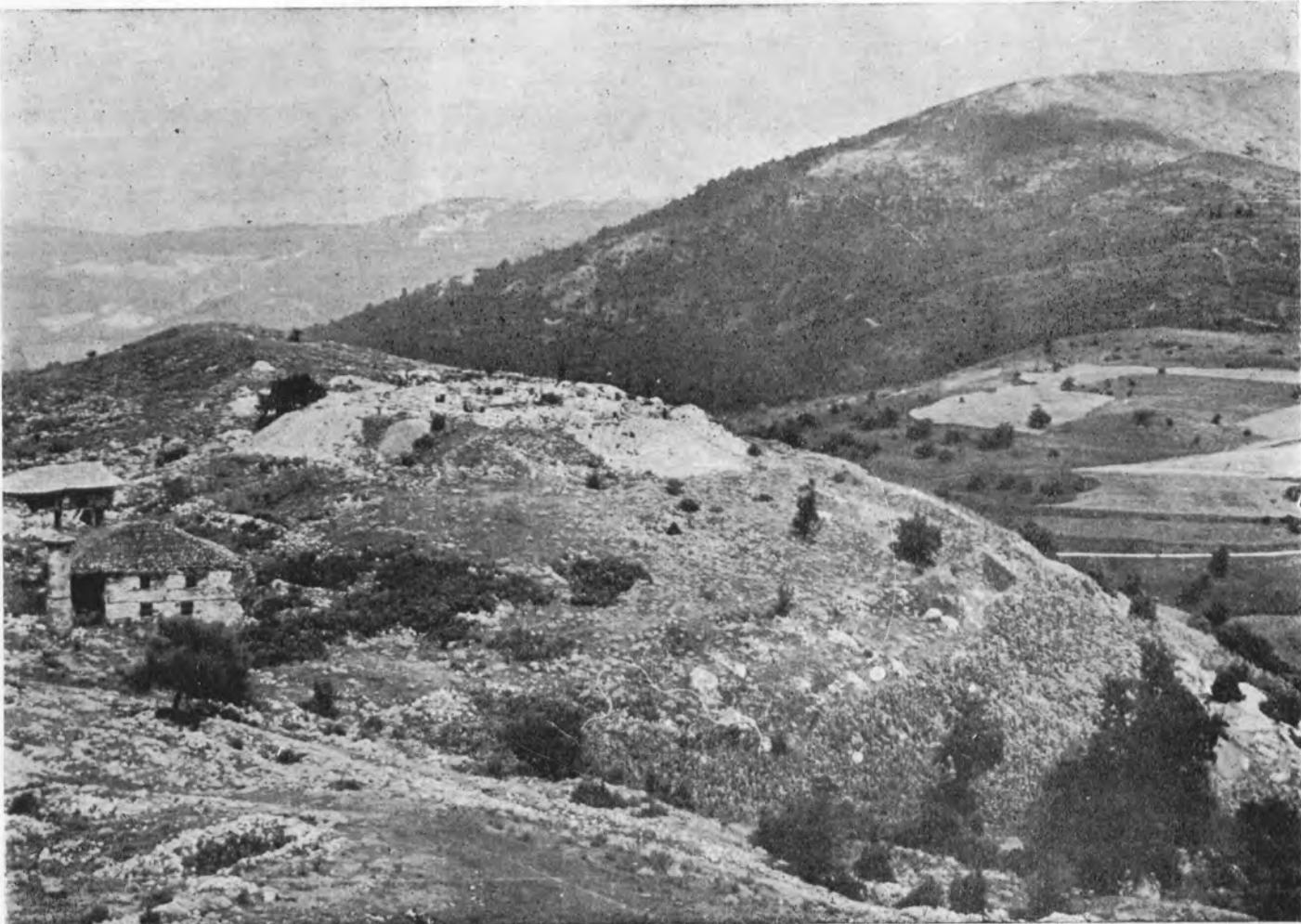
АРХЕОЛОШКО-КОНЗЕРВАТОРСКИ РАДОВИ НА НОВОМ БРДУ У 1957 ГОДИНИ

Прошле, 1956 године започети посао на откопавању цркве св. Николе, која се налази на платоу изнад данашње џамије, настављен је и ове године (сл. 1)¹. Постоји је прошле године био избачен шут и нанос земље само из унутрашњости цркве, то је ове године продужен рад и на отклањању шута и наноса земље и са спољашњих страна грађевине. Извршена је и конзервација најугроженијих делова главног простора

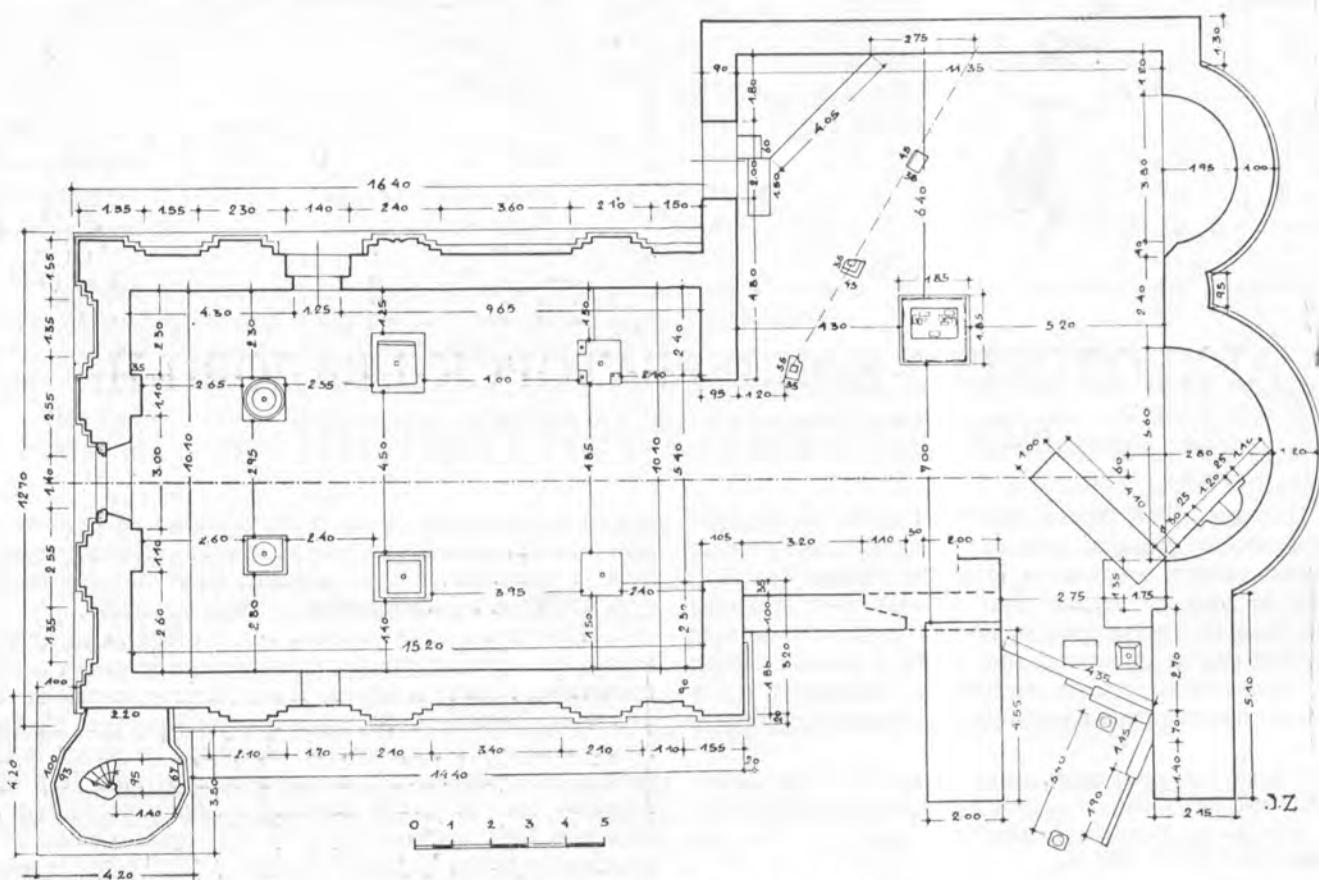
¹ Екипу су сачињавали, поред рукуводиоца арх. Ивана Здравковића, још и ови сарадници: апс. арх. Јаков Ненадовић, дипл. ист. умет., Војислав Јовановић и канд. арх. Светлана Богојевић.

цркве — простора са шест постамената за стубове — док је остало део цркве предат екипи Народног музеја, која је преузела радове од екипе Археолошког института САН, да га конзервира до краја кампање.

Приликом ових радова, после отклањања шута и са спољних страна цркве, установљена је тачна основа грађевине, која је измерена и исцртана на самом терену у размери 1:100 и 1:50, са свим детаљима (сл. 2). Веза главног простора цркве, тј. простора са шест постамената за стубове, са дозиданим делом, који је у продужетку овог простора завршен великом полукружном апсидом, није испитана (сл. 3). Тај посао остављен је да изврши екипа Народног музеја, а такође она је имала

Сл. 1 Остаци цркве св. Николе на платоу изнад данашње џамије — Fig. 1 Ruines de l'église de St. Nicolas sur le plateau de la mosquée actuelle

Сл. 2. Основа цркве — Fig. 2. Plan de l'église

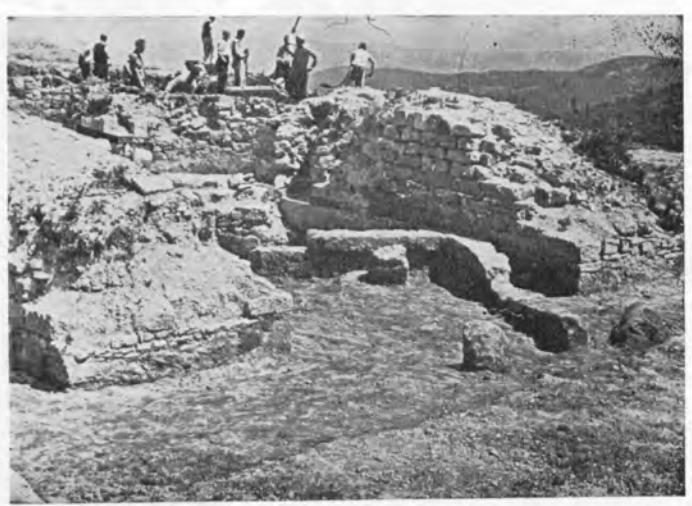
да испита и постојање два блока позније назиданих зидова на југоистоку грађевине (сл. 4).

На југозападу грађевине, приликом отклањања шута са спољне стране, откривени су темељи минарета, врло добро очувани, у висини од приближно два метра, са неколико завојних камених степеница у унутрашњем простору, које су служиле за пењање на балкон — шерефу (сл. 5 и 6). На тај начин потврђен је у писаним изворима податак да је ова црква била претворена од Турака у ћамију и да је минаре, као и сама црква, порушене приликом једне непогоде, наиме да је у минаре ударио гром. Положај обрушених стубова у главном делу цркве потврђује такође овај податак, јер су они расути око постамената као да су падали после каквог земљотреса или, што се сада може

са сигурношћу примити, као после неког јаког удара у овом случају грома².

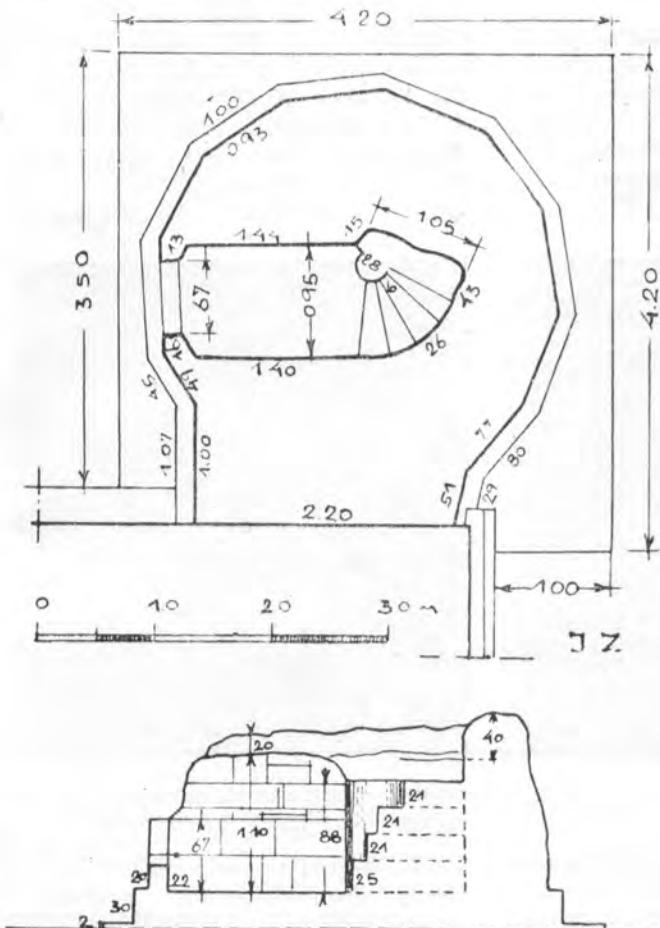
Екипа Народног музеја имала је да утврди и функцију квадратног постамента, који се налази између просторије са већом апсидом и просторије са мањом апсидом, на северу грађевине (сл. 7), јер је нађен још један такав постамент, безмало идентичан овоме, на југу простора са великим полуокружним апсидом, што би наговештавало да је и на југу грађевине постојала грађевина слична оној на северу. Ако се то

² Године 1466, дакле непосредно после освајања Новог Брда од стране Турака (1455), црква св. Николе је претворена, као и толике друге, у цамију. Порушена је приликом једне непогоде. (Д-р Војислав Радовановић, Народна енциклопедија, књ. III, стр. 170—174).

Сл. 3. Веза главног простора цркве са простором велике апсиде — Fig. 3. La partie principale de l'église par rapport à l'abside

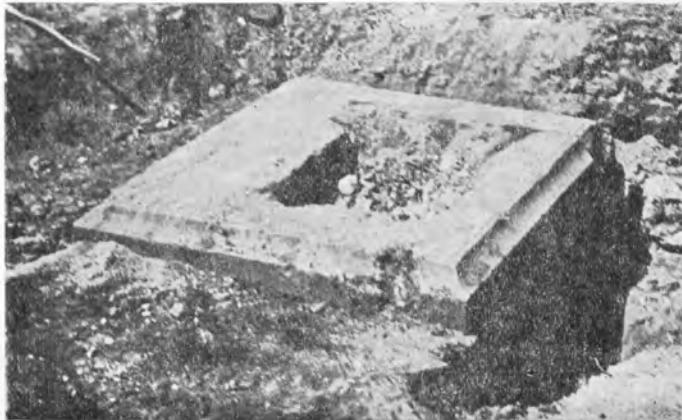
Сл. 4. Два позније додана блока зида на југоистоку грађевине — Fig. 4. Deux blocs de mur secondaires au sud-est du bâtiment

Сл. 5. Основа и пресек минарета — Fig. 5. Plan et coupe du minaret

утврди, основа грађевине била би потпуно симетрична, јер би лево и десно, тј. и са севера и са југа простора са великим апсидом, у осовини главног простора цркве, имала по један идентичан простор са мањим апсидама.

Откривено минаре грађено је безмало у истој техници као и спољни зидови цркве, тј. са правилно отесаним квадерима, али не у две боје као цела црква, већ у једној — сивкастој, поређаним у хоризонталне слојеве исте висине као и слојеви на фасадама цркве. Спој са јужном фасадом изведен је беспрекорно у техничком погледу. Основе је у облику полигона од 13 страна. Улаз у његову унутрашњост налази се са источне стране (сл. 8). Узан је као што је и сама унутрашњост узана и мала; колико да се у њу може да провуче човек, пењући се уским, завојним степеницама од камена, на његов балкон — шерефу, ради свршавања верских обреда — позива верних на молитву. Судећи по величини основе изгледа да је било високо, што би и требало да буде узимајући у обзир

Сл. 7. Квадратни постамент између просторија са апсидама —
Fig. 7. Base quadrangulaire entre les absides

Сл. 8. Изглед минарета после извршене конзервације — Fig. 8.
Vue du minaret après la conservation

Сл. 6. Јужни зид цркве са минаретом — Fig. 6. Mur sud de l'église avec minaret

Сл. 9. Један од новооткривених преплета — Fig. 9. Un entre-lacs nouvellement découvert

величину цркве уз коју је прииздано. Његова конзервација извршена је са доста тешкоћа, јер се спољна оплата од камених дosta танких квадера стално обрушавала, а унутрашње језгро, начињено од трпанца, тј. од мањих комада неправилног камења набацаног у дебелом слоју малтера, још јаче обрушавало, те је због тога морало да се употреби више цемента, а такав рад, посматран споља, не оставља у естетском погледу најбољи утисак. Ипак, главно је било сачувати тај тако важан остатак као очигледан доказ да је ова црква претворена од Турака у џамију, јер се по осталим остатцима на цркви то не може са сигурношћу закључити.

Као и прошле године, тако се и ове године, приликом отклањања шута, нашло на бројне фрагменте декоративне пластике у камену, са преплетом Моравске школе (сл. 9), а нађен је и један камен са неколико ћириличких слова, делова неког натписа, који најкасније — због сувише малог остатка — није могао да се прочита. Нађени су и бројни остаци истопљеног олова, које је служило као спојно средство између боље обрађених квадера и то не само у хоризонталном већ и у вертикалном правцу. То се најбоље види код полукуружних апсида обеју просторија на истоку грађевине, а што је јединствен пример у нашој средњевековној архитектури (сл. 10). Затим је нађен знатан број профилисаног камења, као и безброј зарђалих

ексера, шарки — баглама и других мањих предмета од гвожђа и камена, без већег значаја. Од интереса су свакако два комада камена, од сивкастог андезита, нађена у штути испред јужног зида цркве у близини минарета. Један величине $54 \times 34 \times 20$, са четвртастим отвором ($17 \times 12 \times 20$) у средини, а други величине $66 \times 33 \times 19$, са полукуружним отвором ($26 \times 20 \times 19$), та-

Сл. 10. Апсида са оловом у вертикалним спојницама — Fig. 10. Mur de l'abside avec du plomb dans les jointures verticales

које у средини. Вероватно да су то били горњи и доњи камен од неког прозора, тзв. надпрозорник и подпрозорник, што је од знатне важности, јер се на тај начин може са сигурношћу потврдити да је црква имала узане а дугачке прозоре, полукуружно горе завршене.

У инвентару археолошких фрагмената сви значајнији налази уведени су са свима потребним подацима, а најважнији су посебно нацртани у већој размери и уз то су и фотографисани.

Овај извештај послужиће као допуна општем извештају о радовима на цркви св. Николе, од Турака назване св. Петка, на Новом Бруду, када они буду са свим окончани и када се буде о томе писало оширије и документованије.

Иван ЗДРАВКОВИЋ

RECHERCHES ARCHEOLOGIQUES ET CONSERVATION A NOVO BRDO EN 1957

Les fouilles de l'église de Saint Nicolas, sur le plateau au dessus de la mosquée actuelle, entreprises en 1956, ont été continuées en 1957. Le déblai n'ayant pas été écarté l'année dernière qu'à l'intérieur de l'église, on travailla cette année au déblaiement des parties extérieures de l'édifice. On a également procédé à la conservation des parties les plus menacées de la construction principale de l'église, comprenant 6 bases de colonnes. Il ne s'agit cependant que d'une conservation provisoire — la plus indispensable à ce moment.

Au sud-ouest de l'édifice en découvrit les fondements d'un minaret conservés jusqu'à une hauteur d'à peu près 2 m. Sur leur face extérieure ceux-ci étaient recouverts de minces plaques de pierre. A l'intérieur on mit à jour plusieurs marches d'un escalier de pierre en

spirale. Celui-ci est construit dans une technique presque identique à celle des murs extérieurs de l'église avec des pierres régulièrement taillées qui toutefois ne sont pas en deux couleurs et se trouvent disposées en assises horizontales dont la hauteur correspond à celle des assises de la façade. Le plan est en forme d'un polygone à treize côtés.

De même que l'année passée on a trouvé de nombreux fragments de décoration sculpturale en pierre à entrelacs de l'école de Morava. On découvrit également de nombreux restes du plomb fondu servant à rattacher les pierres de taillés de la construction. Ceci peut être observé surtout sur les absides demi-circulaires des deux pièces à l'est de l'édifice, et représente un exemple unique dans l'architecture serbe médiévale.

Ivan ZDRAVKOVIC

АРХЕОЛОШКА ИСКОПАВАЊА НА НОВОМ БРДУ У ТОКУ 1957 ГОДИНЕ

У току 1956 године Археолошки институт САН отпочео је откопавања велике цркве на платоу источно од града. Тада је била расчишћена унутрашњост припрате до нивелете старијег пода, и унутрашњост централног и северног брода до нивелете новијег турског пода. У току 1957 године екипа Народног музеја у Београду под руководством Мирјане Љубинковић отпочела је систематско археолошко испитивање унутрашњости цркве, уклонивши, после њиховог уцртавања у планове, турске подове на којима су се била зауставила ранија ископавања. Испитани су у целини само централни и северни брод.

Дефинитивна идентификација овог објекта још није добијена. Веома је мало писаних података о црквама у Новом Брду, и православним и католичким. За главну католичку цркву зна се да је била посвећена светом Николи¹. Значајна је била и католичка црква свете Богородице². Познато је да је католичка црква светог Николе била претворена у џамију³, док је Богородичина црква (вероватно тзв. сашка црква) служила још крајем XVII -ог века⁴. Од православних цркава помиње се са нешто више података само црква светог Стевана⁵. Без ближих података помиње се и новобрдска катедрала⁶, за коју се зна да је претворена у џамију 1466 године⁷. Уколико је катедрала била католичка, онда би она свакако била идентична са католичком црквом светог Николе. Катедрали одговара по положају који заузима и по богатој обради фасада највише, црква на платоу источно од града на којој се врше ископавања. Она је, судећи по откопаним остацима веома лепо зиданог монументалног минарета, какви се, по досадашњем малобројном испитаном материјалу, чини се, не зидају на нашем тлу после краја XV века и прве половине XVI века, несумњиво рано претворене у џамију.

У току археолошких радова систематски су испитиване сукцесивне фазе живота овог споменика.

По усменом предању мештана џамија је била једно време у рушевинама, и оправљена је, и поново оспособљена за службу почетком или средином XVIII-ог века. Од те грубе поправке сачувао се, делимично, само нови под. Он је био јако оштећен, и покривао је само извесне делове некадашње цркве: обе апсиде, источни део нартекса, централни део овог простора који се надовезују за наос и ту и тамо већу или мању

површину, обично уз зидове. Овај, новији турски под био је израђен од цигала разног формата, новијих и старијих. Новије цигле биле су или правоугаоне (27 са 14), или шестоугаоне са странама од 13 см. Старије су све скоро квадратне (33 са 30; 33 са 28; 35 са 33; 37 са 30 см), а узете су из старије турске грађевине.

Сл. 1. Ново Брдо, катедрала, два турска пода — Fig. 1. Novo Brdo, cathédrale, deux pavements turcs

Цигле су биле стављене преко нивелирајућег слоја земље који је био неједнаке висине: од 50 см (у западним деловима цркве) до 70—80 см (у обема апсидама). Овај слој земље био је стављен преко старијег, неједнаког турског пода. Нивелирајући слој био је од релативне чисте земље, на коју је после набијања, стављен слој иловаче, па танак слој кречне подлоге и најзад цигле. (сл. 1)

После детаљног мерења, уцртавања и фотографисања под је скинут и настављено је копање. Старији турски под који је испод првог нађен био је очуван скоро у целини. Његово таласање — низ правилних коритастих удубљења у њему указивала су на гробове који се под њим налазе. Овај под покривао је површину централног и северног брода цркве као једну просторију. У ову нову архитектонску целину био је укључен и источни део нартекса, у коме је, са обе стране, и уз

¹ К. Јиречек — Ј. Радонић, Историја Срба, Београд 1923, књ. II, стр. 160.

² Јован Радонић, Римска курија и Јужнословенске земље од XVI до XIX века, Београд 1950, стр. 108.

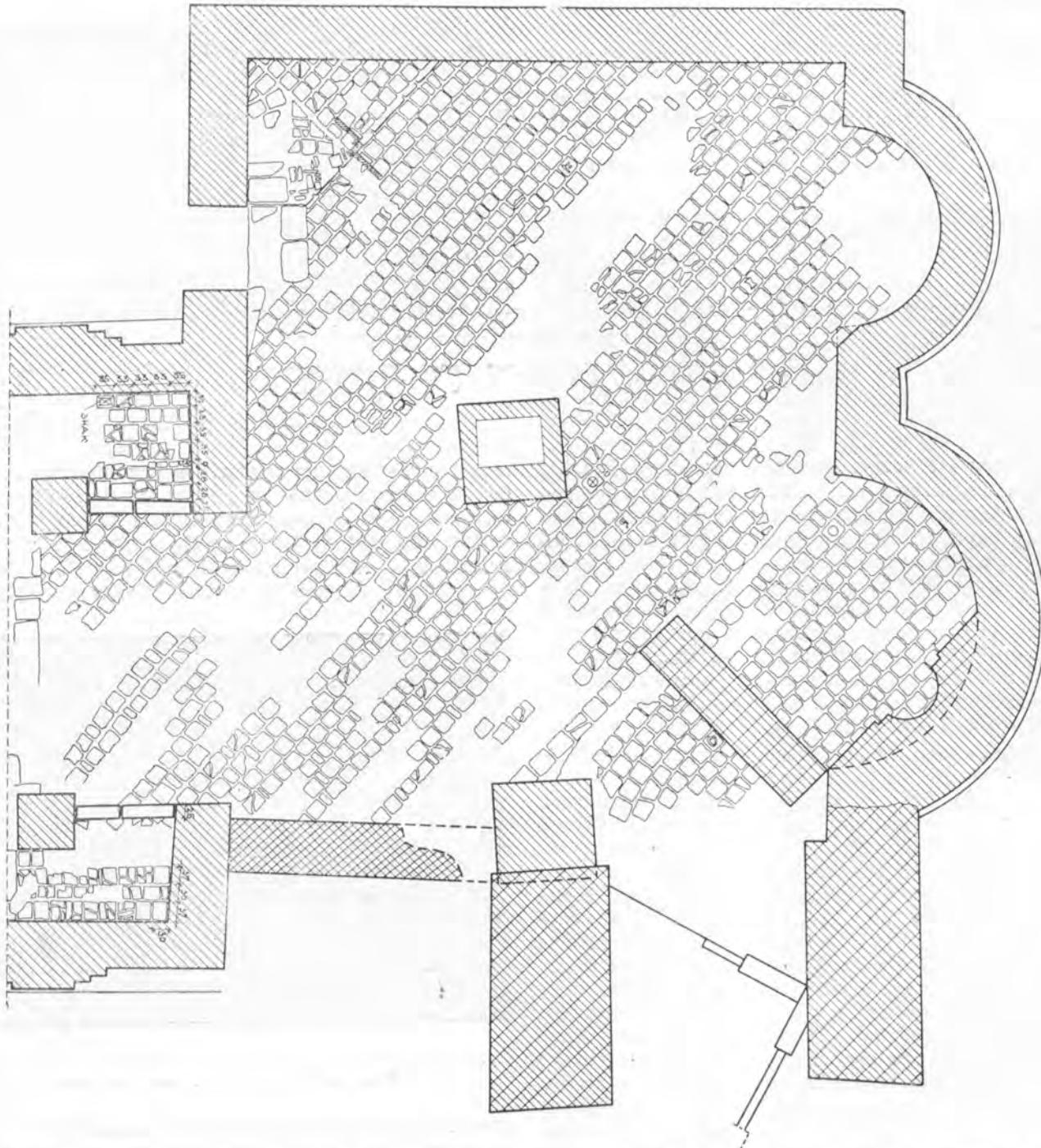
³ Јиречек — Радонић, Наведено дело, књ. II, стр. 160.

⁴ Ј. Радонић, Римска курија, стр. 108.

⁵ В. Р. Петковић, Преглед црквених споменика кроз повесницу Српског народа, Београд 1950, стр. 310.

⁶ Јован Радонић, Римска курија, стр. 108.

⁷ Јиречек — Радонић, Историја Срба, књ. II, стр. 160.

Сл. 2. План старијег турског пода, и џамија којој је овај под припадао — Fig. 2. Plan du pavement turc ancien et de la mosquée correspondante

северни и уз јужни зид, био подигнут ниво пода и покривен истим, великим квадратним циглама, којим је био покривен цео старији турски под (оне су делимично коришћене и касније и за нови турски под). Површине покривене овим старим турским подом обележавају уствари простор прве џамије (сл. 2). Није јасно да ли је преостали део нартекса био укључен у нову целину, мада се, споља, поред нартекса, крај југоzapадног угла, налазило минаре. Он је не само осетно нижи у целој површини, већ је и сасвим засебно попложен ломљеним шкриљцима. Улаз у џамију, по свему судећи није био из нартекса, већ се у њу улазило кроз врата на западној фасади северног брода. У северозападном углу северног брода већи троугаони простор био је уздигнут. Он је муслиманским верницима, вероватно, служио као простор у коме су се припремали за молитву. Он се налази, као и обично

према мимбару и михрабу. Поред југоисточне ивице овог троугаоног, уздигнутог простора, нађене су, на правилним отстојањима три базе за, вероватно, дрвене стубове, који су носили дрвену спратну конструкцију, тзв. мафилете. Ове базе стајале су на старијем поду, и биле су укопане у нивелирајући слој познијег турског пода. Пошто су у доњим партијама биле веома небрижљиво рађене, сигурно је, да не припадају старијој џамији.

Од некад богатог михраба, уgraђеног у зид апside, нађени су у његовом доњем делу потпуно крхки остаци некадашњег украса у штукатурци. Базу мимбара откопао је арх. Иван Здравковић 1956 год.

После детаљних мерења, снимања и уцртавања, и овај, старији турски под био је скинут. Тада је несумњиво утврђено да је он био први под који су Турци ставили. Испод цигала овог пода нађен је наиме, не-

Сл. 3. Ред зиданих гробница пред апсидом северног брода — Fig. 3. Rangée de tombes devant l'abside de la nef nord

дирнут нивелирајући слој, који је у површинском делу садржао слој иловаче (неједнаке дебљине, између четири и десет сантиметара), засут танким слојем кречне подлоге. Тек испод овог слоја који још увек припада турском преправци нађене су зидане гробнице, дубоке око 2,50 м. као и гробнице усечене у стени. Зидане гробнице су биле, изгледа све, а свакако један већи део, зидане заједно са црквом (сл. 3). Како се испод цркве налазе веће стене, гробнице нису могле бити постављене целом површином. Међутим оне се налазе на свима местима где је неправилна стеновита подлога дозвољавала њихово зидање. Чим је било више подног простора гробнице су зидане у групама неоспорно једновремено. Овако коришћење предности земљишта указује најпре на рано зидање гробница вероватно заједно са црквом. Ова необичајена појава може да има и своје историско оправдање. Катедрала на Новом Бруду била је градска црква. У скоро свакој нашој цркви XIII—XIV века ктитор је себи за живота, заједно са црквом зидао или спремао гроб за себе. Грађани Новог Брда, ктитори катедрале урадили су управо то исто. Низ градских породица — главних ктитора, себи је на тај начин спремио „вечну кућу“. Између зиданих гробница, у стени, где год је то било могуће, укопавани су гробови, за њих су стene делимично приклесане (сл. 4). Ови гробови, чини се, да су сви каснији, и да су укопавани пошто је црква сазидана. У јужном делу централног брода ово се могло са сигурношћу утврдити. Наиме, зидану гробницу делимично су, у угловима засекли при копању гробова 33 и 43, који су једним делом укопани у стени.

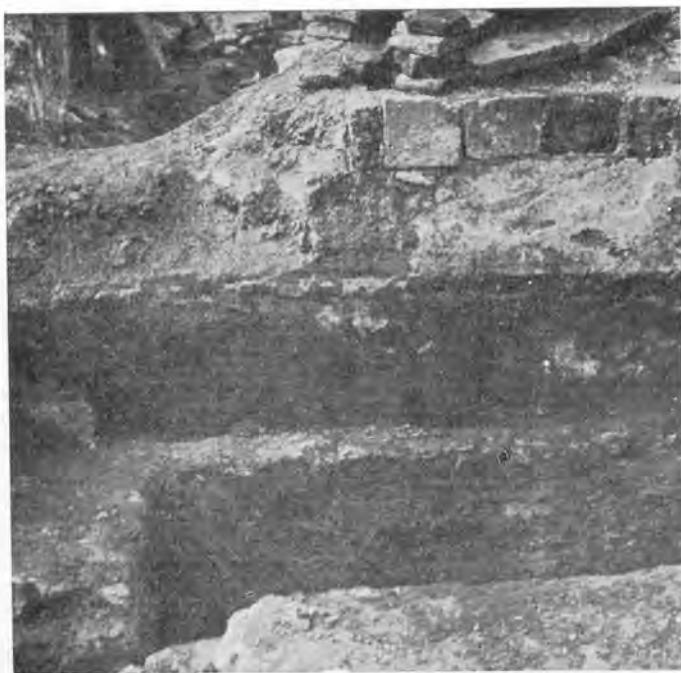
Све зидане гробнице биле су покривене великим, дебелим, правилно исеченим правоугаоним плочама од брече. Такве две плоче постављене на зидане гробнице, ван цркве крај источног дела северног зида северног брода, нашао је арх. Иван Здравковић. Могуће је

да су и зидане гробнице у цркви биле покривене сличним плочама. Сигурно је, да су велике плоче од брече, постављене преко зиданих гробница, служиле исто-

Сл. 4. Централни део, централног брода, зидане гробнице и гробнице делимично приклесане у стену — Fig. 4. Partie centrale de la nef centrale, de la tombe construite et de celle taillée dans le roc

времено и као под цркве. Пошто су уклонили првобитни црквени под, Турци су из гробница, у којима није било земље (то се могло контролисати на обема

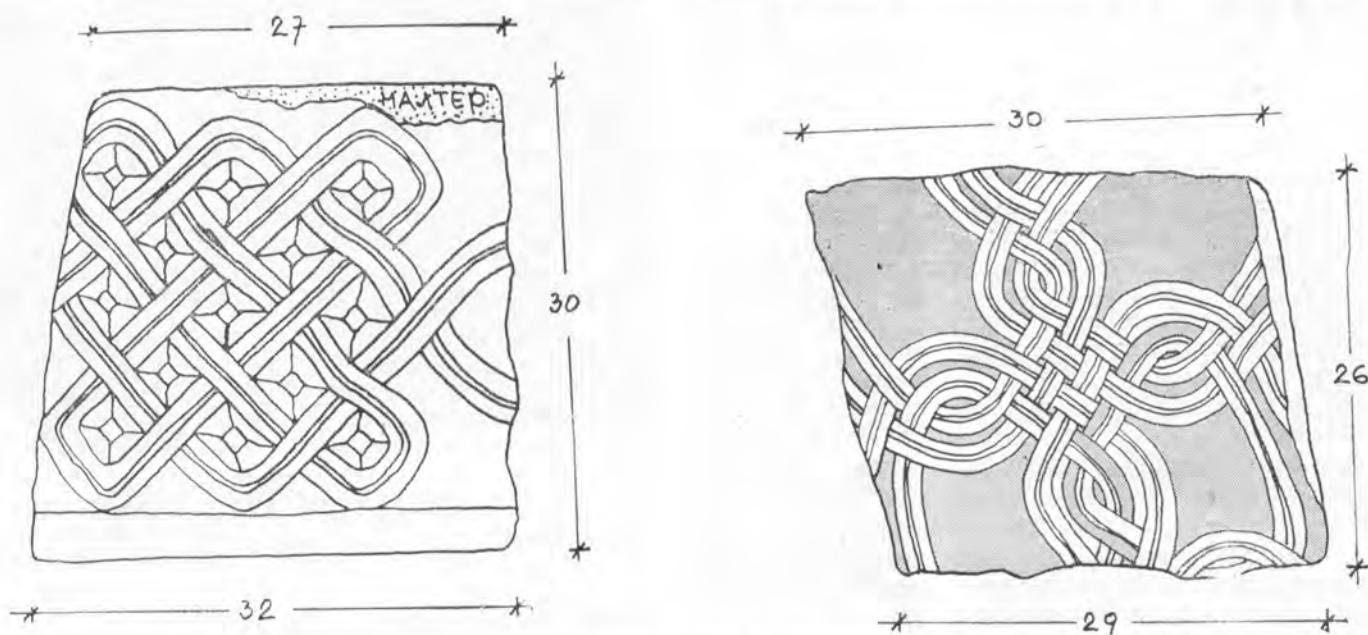
Сл. 5. Преломљени стуб од брече у секундарној употреби у турском зиду, у темељу, који је делимично ослоњен на стару зидану гробницу — Fig. 5. Fût de colonne, remployé à l'époque turque, dans les fondements d'un mur s'appuyant en partie sur la tombe

наведеним гробницама нађеним поред цркве), — извадили крупнији накит (налажене су целе лакатне кости покривене зеленом бојом од метала који је на њима био) — пореметили све костуре трајењем мање видних комада накита, а затим су гробнице напунили шутом. Овај шут није много набијан, због тога се, нивелирајући слој земље над гробницама касније уле-гао и изазивао поремећаје који су констатовани на првом турском поду.

Приликом археолошких испитивања целог про-
стора централног и северног брода и источног дела
нартекса добијени су извесни подаци и о самој гра-
ђевини, њеном архитектонском облику, а делимично
и о њеном украсу и декоративној пластици и живопису.

Темељи саме цркве нису подједнаке дебљине и
солидности. Јужни зид припрате има далеко солидније

и дубље темеље (око 130 см), од северног зида истог простора (који је дубок свега око 34 см). До разлике је дошло несумњиво због стеновитог тла и стена које су у северном делу грађевине ближе површини земљишта. Фасадни зидови припрате несумњиво су друкчије и рашицаљавани и оплаћени него ли фасадни зидови апсида, уз то и постојећи зидови источног простора цркве, бар у надземним деловима немају споја са зидовима припрате и само се ослањају на њих. Према томе основа данашњег источног дела грађевине као да је плод позније реконструкције. О односу ове реконструкције према првобитном изгледу остала грађевина, овогодишња ископавања, међутим нису могла пружити одговарајуће податке. У сваком случају, није могло бити утврђено да садањи нартекс, уствари претставља остатак првобитне грађевине. Источни, олтарски завршетак, који је претпостављен и који је трајен приликом археолошких копања у наосу, није могао бити утврђен. Међутим, чињеница да је баш тај део наоса стеновит, да су у њему уклесане гробнице, упозорава на предострежност у доношењу дефинитивног закључка: могао је евентуални источни — олтарски зид, претпостављене првобитне цркве, баш због стеновитог тла бити и плитко укопан, тако, да касније, приликом израде гробница — притесавања стена — буде потпуно уништен. Одређенији одговор на ово питање могу дати само даља истраживања. Очигледно је, међутим, да је затечено стање источног дела постојеће грађевине — северног и централног брода, углавном, дело једног зидарског захвата. Од тога ваља изузети очигледне преправке из турског времена: остатке мафилете, михраба, мимбара и јужни зид централног брода. Нађени јужни пандан великог ступца који се налази у централном делу цркве тачно између северног и централног брода, доказује да је црква имала и јужни простор, ако не и јужни брод. Какав је био овај простор показаће будућа ископавања. Једно је сигурно, да његов облик није био идентичан северном броду, јер на источном зиду припрате, са ове, јужне стране, није нађен никакав продолжетак зида, какав се на истој висини налази са северне стране. С друге стране, испод садашњег, турског јужног зида, западно од јужног ступца, постоји траг темеља старијег зида. Источно, пак, од масивног јужног ступца нађена је *in situ* база једног

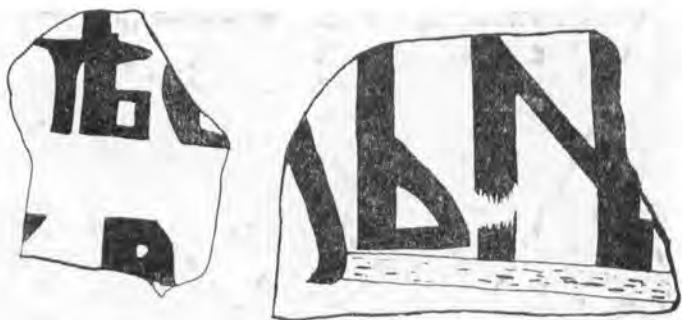

Сл. 6. Фрагменти декоративне пластике — Fig. 6. Fragments de plastique décorative

осмоугаоног стуба, а одмах до ње и два фрагмента овог стуба. У темеље турског, јужног зида узидани су и други фрагменти осмоугаоног стуба од брече (сл. 5).

По архитектонској концепцији садашња припрате има везе са Арханђеловим манастиром цара Душана, те би се могло претпоставити да је ова црква дигнута око средине XIV-ог века. Садашњи свој облик црква је добила нешто касније, а свакако пре 1455 године. На овој грађевини декоративна пластика била је изгледа моравског стила. У штути око цркве, у самој цркви, у турском, јужном зиду, и у михрабу нађено је двадесетину фрагмената декоративне пластике моравске школе са углавном двочланим преплетом. (сл. 6). Цела пластика рађена је у пепчару. Теоретски, свакако је могуће, да су сви ови фрагменти (а који, несумњиво, припадају једној целини), донети са неке друге цркве или профане зграде у Новом Бруду, и употребљени као материјал за грађење цамије. Само је необично да је само мали део тога материјала заиста употребљен као грађевински материјал, већина је пак лежала разбацана око цркве или убачена у трпанац турскога зида. То би говорило пре у прилог претпоставке да су ови декоративни фрагменти заиста украшавали ову цркву. Да ли је било оваквих украса и на старијој припрати немогуће је било утврдити.

И минимално сачувана сликарска декорација ове новобрдске цркве претставља занимљив проблем у нашем средњевековном сликарству. Од ње се није скоро ништа сачувало: само фрагментат приземне зоне на зиду апсиде северног брода, и у штути већи број сасвим малих фрагмената фресака. Па ипак и ови,

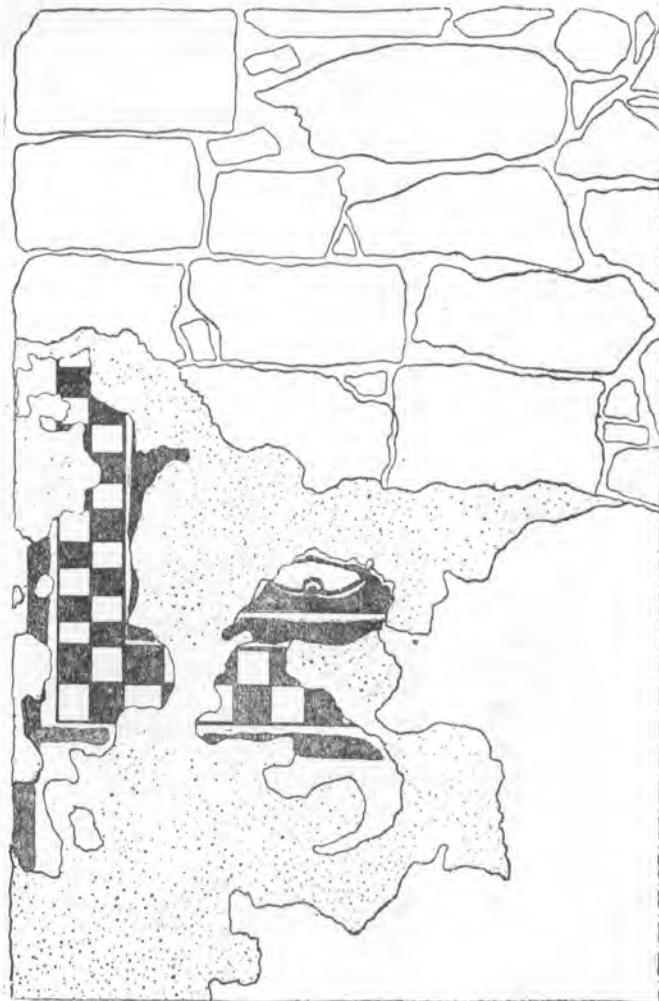

Сл. 8. Фрагменти фресака са ћирилским натписом — Fig. 8. Fragments des fresques à l'inscription cyrillique

сасвим незнатни остаци, од стварног су значаја. Очувани део приземне зоне је само фрагментат оквире декоративне, сликане плоче која је имитирала скупље оплаћивање зидова (сл. 7). Овај оквир, са орнаментом шаховског поља везује се за декорацију приземних зона по нашим црквама XIV века.

Откопани фрагменти фресака постављају другу врсту проблема. За ову цркву, наиме, још није утврђено са сигурношћу да ли је била католичка или православна, мада, по изворима судећи, може пре да буде католичка црква светог Николе. У прилог ове атрибуције говори можда и дводелна часна трпеза чији су темељи откопани. Трпеза је имала два квадратна дела, који су постављени један уз други у правцу исток-запад. И неки делови обрађених плоча, махом од брече, који се налазе узидани у турском мимбару, изгледа исто тако да би могли бити делови католичког олтара, мада би могли бити и делови иконостаса. Док се мимбар не растури не може се ништа одређеније рећи у прилог ма које од наведених претпоставки.

На два фрагмента нађеног живописа утврђени су делови нартекса са типично ћирилским словима: ђ и и (сл. 8). Ако је црква православна онда је потпуно разумљива употреба ћирилских натписа, али ако је црква католичка њихова појава постаје више него занимљива. Само црква у Столиву има сигнатуру и ћирилицом и латиницом. Иначе нема примера појаве ћирилских натписа у католичким црквама. За цркву у Столиву се пак зна, да ју је сликао мајstor који је у Боку стигао из Задра — из Добра. Од далматинских сликара једино је за Ђулиновића утврђено да је понекад употребљавао ћирилицу⁹. Ако је откопана црква у Новом Бруду католичка, онда би била сва вероватноћа да су је сликали мајстори из Задра, који су се увек служили ћирилицом. Како се црква светог Николе (уколико је она идентична откопаној цркви) помиње као кортска диоцезанска црква¹⁰, могло би се претпоставити и да су је сликали познати кортски „грчки“ мајстори¹¹, у том случају они би се укључивали у групу наших сликара. У сваком случају, сликарска декорација ове цркве и по најминималнијим сачуваним остацима, јасно је, припада нашем средњевековном сликарству, и нема, ни једну индицију, доношења нечег новог из друге средине. Фрагменти архијерејских полиставриона говоре убедљиво да су свети оци били обучени, као и обично по нашим црквама, у полиставрионе,

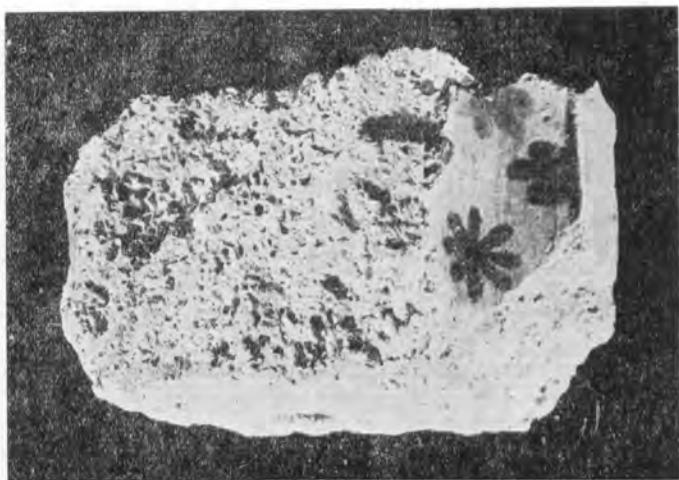
Сл. 7. Остатак приземне зоне у апсиди северног брода — Fig. 7. Reste de la zone inférieure dans l'abside de la nef nord

⁹ Светозар Радојчић, О сликарству у Боки Которској, Споменик САН СП, Београд 1953, стр. 60.

¹⁰ Ђорђе Мано-Зиси, Судбина троице сликара, Уметнички преглед, св. 2, Београд 1941, и Св. Радојчић, Наведено дело, стр. 60.

¹¹ Јиречек — Радонић, Историја Срба, књ. III. стр. 112.

¹¹ Владимир Ђорђић, Грчки сликар у Котору XIV века, Старинар, трећа серија, књ. V, Београд 1930, стр. 39—40.

Сл. 9. Део профилираног венца са остатком фреске — Fig. 9.
Partie d'un architrave profilé à restes de fresques

који су имали црне или црвене крстове на белој основи. Католичке далматике су дружије украшене. Било би изванредно занимљиво када би се установило да је ово католичка црква, а да су у њој, наши мајстори сликали свете оце на православни начин, или врло близко њему.

Најзад, на још једној групи фрагмената сачувани су минимални, али занимљиви детаљи: цветни орнамент какав се код нас употребљава када се слика Јесејева лоза или Лоза Немањића. Оно што је најзанимљивије у овом случају то је чињеница да су сви, ови фрагменти нађени испред јужног дела источног зида припрате, где се у Дечанима налази Лоза Немањића. Мада ови фрагменти не могу да служе као докази, они ипак индицирају најпре постојање једне од ових двеју композиција у припрати новобрдске катедрале, што би и опет одговарало распореду декорације по православним црквама тога времена.

Једна једина, фрагментована глава старијег човека са седом брадом, део непознате композиције, нађена у олтарском простору, стилом одговара нашем живопису друге половине XIV века. Судећи по стилу ове главе живопис новобрдске катедрале, припадао је нашој уметности друге половине XIV века.

Један једини фрагмент фреске је необичнији: на једном комаду унутрашњег, профилираног венца,

сачувао се део фреске са необичним орнаментом слободних цветова маргарите на белом пољу (сл. 9). Он једини излази из оквира наше уобичајене сликане декорације, и из репертоара орнамената наших сликарa.

При археолошким радовима у централном и северном броду нађен је и извесан број археолошких предмета било у шуту, било у гробницама. Сви ови објекти нађени су испод турског пода који је постављен 1466 године, и који никаде није био накнадно прекопаван: слој нивелирајуће иловаче био је непрекинут. Што значи да су сви ови објекти настали пре 1466 године. Сигурно је свакако да је овај под постављен одмах по претварању цркве у џамију. У нивелирајућем шуту, којим су пуњене гробнице и простор између њих, нађена је маса фрагмената фресака — али ни један фрагмент није имао трага прекречавања — што би се несумњиво нашло да је црква раније служила као џамија. Како су гробнице пуњене шутом, највећи део нађених предмета нема везе са гробним прилозима. Пошто је шут само убацивани у дубоке отворе гробница, често се догађаја да се фрагменти исте посуде налазе у два па и три гроба, и то на разним дубинама. Тако да се у овом случају не може користити ни тачно место налаза ни стратиграфија сем у основном податку: да су објекти нађени испод турског пода, који није био дирањ. На дну гробница налазиле су се кости, обично од неколицине покојника. Како су Турци, пљачкајући најдрагоценје ствари из гробова испретурали кости, није се могло вршити никакво антрополошко мерење. Ни за две кости није се могло бити сигурно да припадају истом покојнику. При пљачкању гробница Турци су из извесних гробница избацили и кости, па се у њима нашло само неколико изломљених костију на разним дубинама и на разним местима у гробници. У другим пак гробницама било је далеко више глава него костију тела, или пак далеко више костију удава него глава. Због оваквог стања немогућа је ни тачна локализација нађених објеката који су несумњиво били делови прилога у гробовима.

Међутим, иако је стање на терену било овако тешко, ипак су се добили драгоценни резултати, већ због основног, сигурног стратиграфског слоја: првог турског пода. Ми имамо тако мало података тачно датираних из нашег средњег века, да је и ова апраксимативна датација веома значајна. На првом месту по питању наше средњевековне керамике.

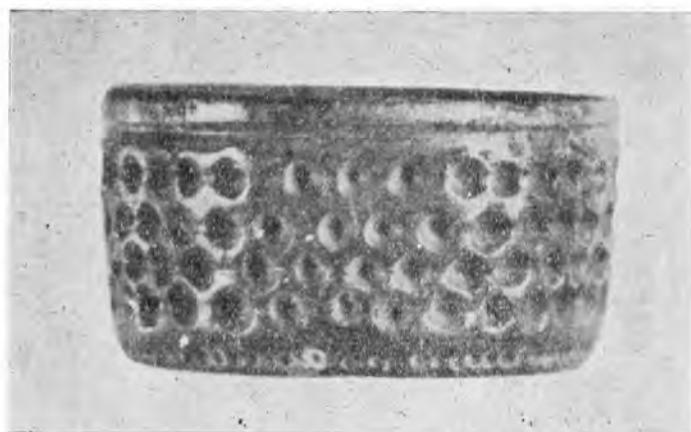
Сл. 10. Мала пиксида тиркизне боје, глеђосана — Fig. 10.
Picside de couleur turquoise, à engobe

Сл. 11. Здела, зелена, глеђосана — Fig. 11. Ecuelle, verte à engobe

На овом простору, у шуту нађено је много фрагментоване керамике, и сем делова једне црепуље, сви остали фрагменти припадали су глеђосаној керамици. Ово су први, сигурни примерци наше обичне, али градске керамике која је била у употреби у XIV-ом и XV-ом веку. Керамика је најчешће зелена, жута и mrka. Само једна мала, очигледно луксузнија пиксида обојена је плавом, тиркизном бојом (сл. 10). Орнamenti су најчешће сликаној бојом, мање их је уградиваних у још непечену посуду, а најмање их је са пластичним украсима. Украси су различити: има их мрежастих, таласних, неправилно овалних, стилизовано флоралних. Највећи део нађених фрагмената припада зделама и крчазима. Зделе разне величине, својим обликом одговарају познатим сувременим сребрним посудама (сл. 11). Крчази су приближно истих димензија, који су, као и облик, вековима задржали скоро до наших дана (сл. 12). И употребљене боје на овим посудама вековима су остале скоро исте, само је средњевековна глазура, судећи по овим фрагментима из Новог Бруда, била далеко сјајнија, финија и пунија.

Занимљиво је, да је нађено и неколико фрагмената стаклених посуда које су изгледа припадале мурanskim радионицама. Сви фрагменти били су украшени релефним „најчешће капљоликовим украсима. На сва три нађела дна стаклених посуда ободом се налази тордирана стаклена трска. Марко Вего научни сарадник Земаљског музеја у Сарајеву, нашао је у гробу, вероватно Санковића, једну целу купу која је по тали-

Сл. 13. Мушки, бронзани, кројачки напрстак — Fig. 13. Dé à coudre en bronze

јанским стручњацима од мурanskog стакла, а она, као и новобрдски фрагменти треба да припада XV веку. И ова купа украшена је рељефним, углавном капљоликовим украсима, и она, на дну, ободом има тордирану стаклену траку.

Карakterистично је за градски шут, да је у испитаном делу цркве, нађено и неколико занатлијских алатка: два, мушки, кројачка напрстка (сл. 13), рударски клин и један кесер. У Новом Бруду, као највећем рударском и трговачком средишту средњевековне Србије XIV и XV века, боравио је велики број рудара, трговаца и занатлија па је потпуно разумљиво да се нађе сразмерно знатан број делова њихова алата у шуту којим је, средином XV века нивелисана катедрала.

Шуту припада и највећи део нађених турских, махом бакарних парса, мада је могуће, да је понеки комад био и убачен у гроб.

Од гробних прилога највише је нађено дугмета разних величине, и златотканих трака којима је одело било укraшено. Прилично је нађено и српског новца, дарованог у гроб. Ређи су били налази делова текстила и обуће, као и накита. Сем два прстена и једне минђуше другога ништа од накита није нађено. Дугмета су налажена у опљачканим гробницама па је тешко ма шта прецизније рећи о њиховој тачној употреби. Било је случајева, да се у гробници у којој је било костију од бар шест покојника нађе само једно мало дугме, а с друге стране било је случајева да се у гробници делимично усеченој у стени, где се свакако није могао сахранити толики број покојника, нађе и по шездесет дугмади, и од тога тридесет, у пределу груди, како изгледа само једног покојника. Судећи по локалним представама XIV-ог и XV-ог века, на луксузном оделу нашег племства користио се велики број дугмета. По недовољно сигурним подацима, тешко је ма шта закључити, али се чини, да су се мања дугмета налазила на рукавима, и то у већем броју, и на кошуљи (у мањем броју), док су већа дугмета служила за затварање хаљина спреда.

Сва дугмета су (а нађено их је око триста комада), сребрна. Већина их је била и позлаћена. Један или два можда су златни у целини.

Највећи део дугмета је округло. И онда постоје варијанте: једноставна округла дугмета, дугмета укraшена једним гранулираним згром на врху лопте, и ажурирана, округла дугмета са гранулираним згром на врху (сл. 14). Мали број дугмета имао је облик полу-лопте, чија је база укraшена ћелијастим површинама са стране и цветом од гранулираних згрна у средини

Сл. 12. Крчаг, зелен и бео, глеђосан — Fig. 12. Cruche, verte et blanche à engobe

Сл. 14. Главни типови окружних дугмета нађених у катедрали на Новом Бруду — Fig. 14. Types principaux de boutons ronds découverts dans la cathédrale de Novo Brdo

(сл. 15). Вероватно су ове ивичне површине некада биле украсене површинским, ћелијастим емаљем.

Дугмета су у два маха имала и трагове текстилних копча помоћу којих су се затварала. Ове копче биле су нашивене на траку. Ових трака које су украсавале одело, и свакако појачавале рубове нађено је много. Оне су редовно проткивани сребрним или „златним“ жицама, те припадају скупоценој златотканој текстилу о коме се налазе чести помени у нашим изворима.

Самог текстила је пак нађено врло мало. Сачувани су неколики фрагмента свилене, брокатне подлоге са нејасним орнаментима, преко које је нашивена шара. Орнамент се добивао помоћу нашивања уских, разно бојних узица навијеног конца. Осовина око које је узица навијена најчешће је попустила, и узице се раствају губећи облик. Тако да је тешко констатовати орнамент. Ипак се могло установити у једном случају да су на овај начин били извезени мали крстови, а у другом, игледа, везани, поновљени ромбови (сл. 16). Нађено је и неколико фрагмента танког платна ланеног и свиленог.

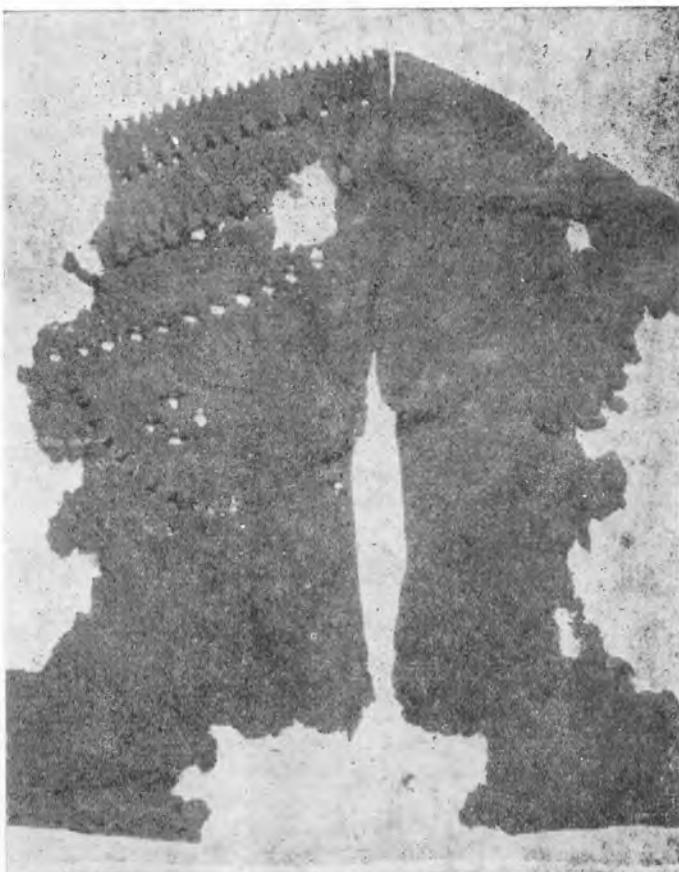
Само у гробници споља, поред северног зида северног брода, нађени су остаци кожне, полуудубоке обуће. Обућа је била украсена орнаментима добијеним

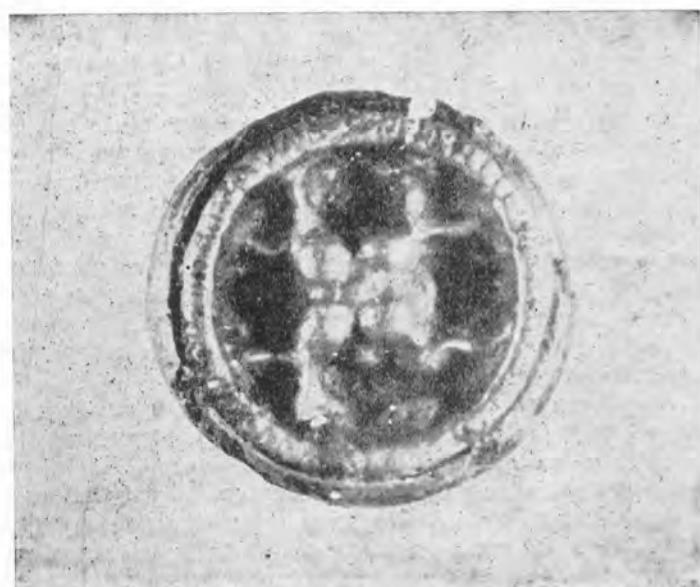
Сл. 16. Фрагмент текстила са везеним орнаментом — Fig. 16. Fragment du textile à ornement

штанцовашем и перфорирањем, ножићима — калупима различих облика. Један део орнамената израђен је пробијањем коже, док је други утиснут у кожу (сл. 17). Овај облик полуудубоке обуће са крупним шнирањем и богатим украсима са спољне стране, познат је са наших фресака и других ликовних претстава од XII—XV-ог века. Слично богато украсена обућа нађена је у већем броју у Польској, а специјално у Ополу.

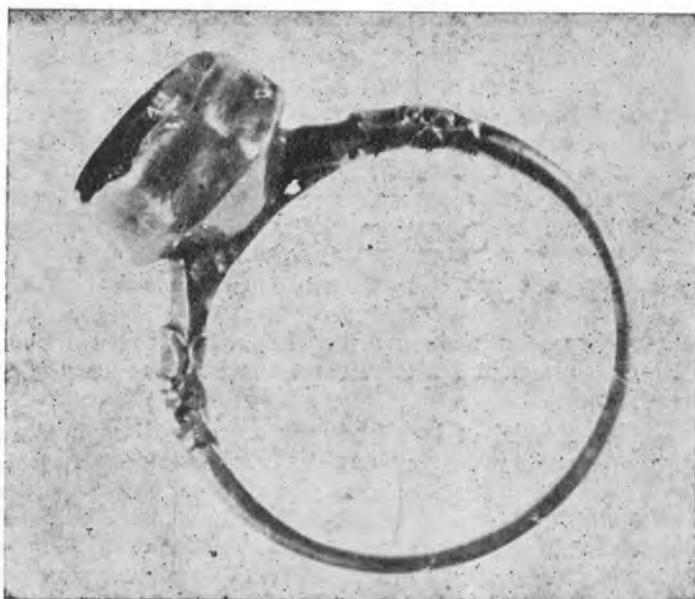
Од правог накита нађена су само три предмета: два прстена и једна минђуша. Један прстен је од лошег сребра, са излизаном претставом на глави, други је златан са доста високом главом у коју је била уфасована гема, потпуно трошна од неке тамнозелене стаклене пасте, која се крунила у прах, на којој се, одмах

Сл. 17. Фрагмент коже украсене полуудубоке ципеле — Fig. 17. Fragment d'un soulier en cuir

Сл. 15. Полулопасто дугме нађено у мањем броју примерака — Fig. 15. Bouton semisphérique

Сл. 18. Златни прстен са лежиштем за гему — Fig. 18. Bague en or

после одвајања од стене на коју је била ослоњена, могла наслутити престава рака или шкорпије. Овај златни прстен, својим обликом, издваја се од нашег средњевековног прстења и везује се више за западно стварање (сл. 18).

Једна нађена минђуша, једноставног је облика, са вертикалним доњим делом који се завршава цветом начињеним од псеудогранулираних зрна.

Мала златна игла са лоптастом главом, нађена у шуту, ван гробова, и ван цркве, и сигурно датираног слоја, припада исто тако накиту овога времена (сл. 19). Сасвим слична бронзана игла нађена је у једном гробу у Источној Србији са предметима сигурно XIV—XV-ог века.

Засебну студију посветиће д-р Растислав Марић српском сребрном новцу нађеном приликом ових ископавања (сл. 20), као и осталим новцима који су овде

ископани. Сав новац који је до сад очишћен и идентификован, припада истом времену: крају XIV-ог и првој половини XV-ог века. Највише је идентификованог српског новца деспота Стефана и Ђурђа. Од турског новца досад је идентификован само један сре-

Сл. 19. Златна игла — Fig. 19. Aiguille en or

брни новчић Бајазита II, а од мађарског један новац краља Сигисмунда. Међу српским новцима, све сребрним полудинарцима, налази се неколико непознатих комада и Стевана и деспота Ђурђа. Занимљив је, и веома редак и један новац кован у Смедереву на чијем се аверсу налази грб Бранковића, а на реверсу мађарски грб Хуњадија. Новац је кован најпре у време савеза и заједничког рада деспота Ђурђа и Хуњадија и обележава, вероватно, управо овај савез.

И опљачкано Ново Брдо, и растурене гробнице у једној његовој цркви дали су ипак значајне податке за нашу културну историју, и у детаљима (одело, вез или ткање, обућа, керамика и сл.), а што је још значајније и далеко обухватније: указивањем на значај наших средњевековних градова у нашем тадашњем културном животу. Проблем о коме се није могло ни претпостављати, јер архива ни једног нашег града у залеђу није сачувана, а ни један наш град још није ни почет да се испитује.

Мирјана ЂОРОВИЋ-ЉУБИНКОВИЋ

Сл. 1 и 3 снимци арх. И. Здравковића;
Сл. 2, 6 и 7 цртежи Р. Игњатовић;
Сл. 4 и 5 снимци Д. Прибаковића; сл. 8 до 20 снимци Јародног музеја.

Сл. 20. Српски сребрни полудинарци деспота Стевана и деспота Ђурђа — Fig. 20. Demidinars en argent des despotes Stevan et Djurdje

FOUILLES ARCHEOLOGIQUES A NOVO BRDO EN 1957

L'équipe du Musée National de Beograd a entrepris en 1957 des fouilles dans l'intérieur des ruines de la grande église située sur un plateau à l'est de la forteresse. L'église fut déjà fouillée en 1956, jusqu'au niveau du pavement turc par une équipe de l'Institut Archéologique dirigé par I. Zdravković.

Durant les fouilles récentes on a constaté l'existence de deux pavements correspondant aux reconstructions turques (fig. 1). Le plus récent est dû probablement à une reconstruction qui eut lieu vers le milieu du XVIIIe siècle. Le plus ancien serait de l'année 1466, date à laquelle l'église fut transformée en mosquée. De l'ancienne mosquée l'édifice a conservé les restes du mimbar, du mihrab, ainsi que les restes d'une construction dit „maflet“a, élevée dans l'angle nord-ouest, où les fidèles se préparaient à la prière (fig. 2).

Au-dessous des pavements turcs on a constaté les couches de nivellation contenant successivement une couche de glaise et une autre, fort mince de chaux, servant de base aux briques du pavement. Le pavement récent est conservé en partie sans endommagements ultérieurs, tandis que le pavement ancien est intact. Toutefois des abaissements et des ondulations du pavement sont manifeste, trahissant la présence des sépultures emplies, comme il était constaté postérieurement, d'un remblai insuffisamment battu. Le remblai est probablement antérieur à l'année 1466. Il recouvre toute la partie fouillée de l'église, en emplissant toutes les sépultures, y compris celles appartenant encore à l'époque de la construction de l'église (fig. 3), ainsi que celles plus récentes creusées à l'époque de l'existence de l'église et taillées en partie dans le roc sur lequel l'église est bâtie (fig. 4).

Il semble que l'église était ornée de plastique décorative du style de l'Ecole de Morava (fig. 6).

Les restes de fresques semblent indiquer que l'église a été peinte vers la fin du XIVe siècle (fig. 7, 9). Les inscriptions étaient certainement cyrilliques. Au cas où l'église serait catholique (il ne peut encore être affirmé si il s'agit d'une cathédrale orthodoxe ou catholique) ce fait serait extrêmement rare et important, apportant la

preuve que les maîtres serbes habitués au travail pour les églises orthodoxes travaillaient aussi pour nos églises catholiques.

Le remblai et les sépultures ont fourni un nombre important de restes archéologiques. L'emplacement original des découvertes ne peut toutefois pas être fixé avec certitude, étant donné que les Turcs avaient pillé systématiquement les tombes, en excavant même de la plupart presque tous les ossements. Le remblai même a servi à enfouir toutes les cavités spécialement des sépultures construites, de sorte que les restes d'un même vase peuvent être découverts à deux ou trois endroits, dans différentes tombes et à différente profondeur. Seule la stratigraphie du sol turc plus ancien reste certaine, de même que la datation des objets découverts au-dessous de ce sol.

Les fouilles ont fourni des données tout à fait nouvelles sur la céramique médiévale, serbe, inconnue jusqu'ici. Outre une térine tous les vases appartiennent à la céramique à engobe (fig. 10—12). Ils sont verts, jaunes ou bruns, à ornements peints, plus rarement incisés, ou en relief. Les formes correspondent à celles des vases médiévaux en métal. La céramique les a conservées jusqu'à nos jours.

Les fragments en verre semblent tous appartenir aux vases de Murano décorés en relief.

On a découvert aussi dans le remblai quelques ustensiles miniers et d'artisan (fig. 13), ce qui correspond au caractère de la cité, centre minier, commercial et d'artistes.

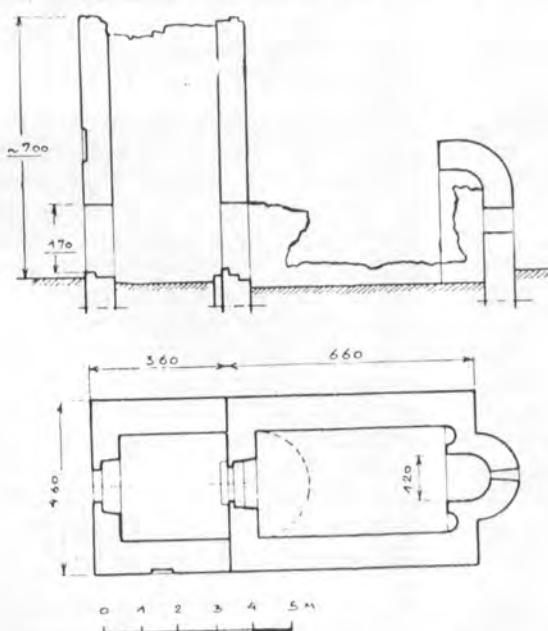
Les monnaies turques découvertes appartiennent pour la plupart au remblai.

Dans les tombes mêmes on découvrit de nombreux boutons dorés ou en argent (fig. 14, 15), des restes de textile (fig. 16), des fragments de souliers décorés (fig. 17), une bague en argent et une autre en or (fig. 18), une boucle d'oreille en bronze et une aiguille en or (fig. 19) ainsi que quelques demi-dinars en argent des despotes Stevan et Djurdje (fig. 20). Parmi les monnaies serbes, il en est des types inconnus jusqu'ici.

Mirjana ĆOROVIĆ-LJUBINKOVIĆ

ЦРКВА У ВАГАНЕШУ

На око петнаест километара од Новог Брда према истоку, код села Ваганеша, налази се храм св. Богородице. Данас је црква у рушевинама и у њој се не обавља служба.¹ На терену око цркве развило се сеоско гробље. И поред тога што данас претставља напуштену развалину, овај споменик је веома занимљив. Остаци његове архитектуре, сликаног зидног украса и два сачувана натписа пружају податке који за нашу средњевековну историју и културу нису без важности.

Сл. 1. Основа и подужни пресек Богородичине цркве у Ваганешу
— Fig. 1. Plan et coupe longitudinale de l'église de la Vierge à Vaganeš

Данашње име села Ваганеш потиче из Средњег века. О томе сазнајemo из трговачке књиге дубровчанина Михаила Лукаревића који је тридесетих година XV века пословао на Новом Брду. Међу многобројним Лукаревићевим повериоцима који се помињу у овој књизи, налазе се и двојица из Ваганеша. То су: Ратко, ковач (Ratcho favro de Vaganexa)² и поп Степан (Stepan pop Chazpopich de Vaganexa...).³ У вези са објашњењем постанка необичног имена овог села није без

¹ Од мештана нисам успео да добијем ниједан податак који би био од значаја за проучавање грађевине.

² М. Динић, Из Дубровачког архива I, Зборник за историју, језик и књижевност, Београд 1957, 40.

³ Исто, 76.

⁴ Вук Каракић, Српски речник, Београд 1898, 53.

интереса податак да реч „ваган“ од које, по свој прилици, оно потиче, по тумачењу Вука Каракића⁴ означава житну меру а у Херцеговини чанак или зделу. Да ли сам назив указује на неке феудалне институције средњевековног Ваганеша или је пак он настао независно од њих тешко је рећи.

Досада познати писани подаци о храму св. Богородице су ретки и оскудни. Т. Станковић у свом путопису из 1910 године набраја села која леже између горњег краја Криве Реке и српско-турске границе и помиње село Ваганеш у којем постоји „цела црква напуштена са натписима на западњој страни у припрати“. Љ. Стојановић је 1902 год. публиковао два натписа из Ваганеша по препису Љ. Ковачевића,⁵ а податке преузете из ових натписа касније помињу К. Јиречек,⁶ М. Кашанин,⁷ А. Лубурић,⁸ В. Петковић,⁹ А. Урошевић¹⁰, А. Дероко^{11a} и Ј. Ковачевић.¹²

У наведеној литератури нема таквих података на основу којих би се могла добити јаснија слика о облицима и главним карактеристикама ваганешке цркве.¹³ Тако је 1956 год. приликом рекогносцирања терена у околини Новог Брда ова грађевина детаљније снимљена.¹⁴ Показало се да храм св. Богородице има

⁵ Т. Станковић, Путне белешке по Србији, Београд 1910, 35.

⁶ Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи I, Београд 1902, бр. 105—6. Први натпис је објављен са мањим грекским у читању. Како је други нестао са локалитета, Ковачевићево читање се данас не може проверити.

⁷ К. Јиречек — Ј. Радонић, Историја Срба II, Београд 1952, 45.

⁸ М. Кашанин, Бела Црква Каранска, Старинар IV, Београд 1928, 137.

⁹ А. Лубурић, Дробњаци, Београд 1930, 15.

¹⁰ В. Петковић, Преглед црквених споменика кроз повестницу српског народа, Београд 1950, 34.

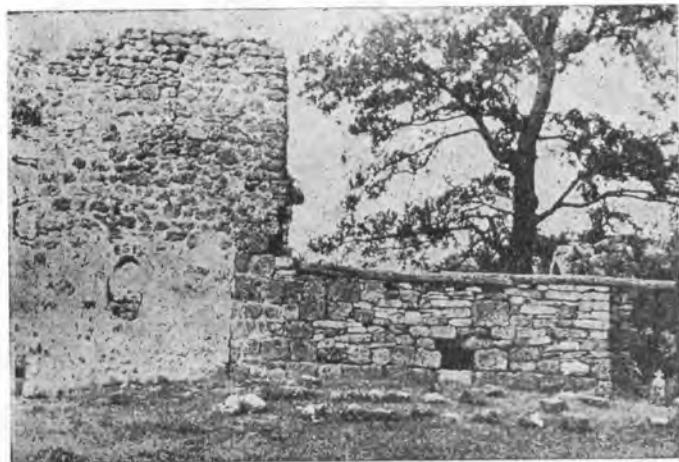
¹¹ А. Урошевић, Новобрдска Крива Река, Српски Етнографски Зборник LX, Београд 1950, 84. Вршећи антропогеографска испитивања у области Новог Брда, А. Урошевић је дошао и до корисних археолошких података. Описујући Ваганеш, он каже да се „село налази на северном подноју брда Бели Камен, око извора Чубуре. Пре 170 година када су се насељили садашњи најстарији родови, село је било пусто. На југозападној страни, у близини села, постоје добро очуване зидине старе цркве.“ итд.

^{11a} А. Дероко, Монументална и декоративна архитектура у средњевековној Србији, Београд, 1953, 157.

¹² Ј. Ковачевић, Трагови једног ранохришћанског обичаја (Inhumatio ad pedes) и други елементи продора културе приморја у унутрашњост, Историски Гласник II, Београд 1955, 133.

¹³ Користио сам неколико фотографских снимака арх. Мирослава Николића који ми је, обишавши овај споменик 1951 године, скренуо пажњу на постојање фресака и натписа. То су слике бр. 4, 6, 7 и 8.

¹⁴ Учешће у раду екипе Археолошког Института С.А.Н. која је лета 1957 г. вршила ископавања на Новом Брду, омогућило ми је да предузмем испитивање средњевековних споменика у околини.

Сл. 2. Јужна фасада цркве — Fig. 2. Façade sud de l'église

једноставну основу¹⁵ (сл. 1) и мале димензије ($11,40 \times 4,60$ м.) и да се састоји од једнобродног наоса завршеног једном полуокружном апсидом и припрате која је призидана уз западни зид наоса тако да са њим у доњим деловима зидова није органски повезана (сл. 2 и 3). У горњој конструкцији, западни зид наоса везан је са јужним делом припрате истом техником зидања или се не би могло рећи да ли је ово грађење првобитно или можда претставља резултат неке позније преправке. По свој прилици, црква је некада била засведен полубличasti сводом који је пропао тако

Сл. 4. Припата (гледана са северозапада) — Fig. 4. Le narthex vue du nord-ouest

да је данас наос потпуно откривен. Исти случај је и са припратом ма да је она с озбиrom на своју необичну висину због које потсећа на кулу-звоник,¹⁶ могла имати крстasti свод и другачије решену кровну конструкцију (сл. 3 и 4). Оба дела грађевине зидана су од тесаних и притесаних квадера првене брече, — камена који се у околини Новог Брда редовно среће на споменицима средњовековне архитектуре, уз употребу тзв. врућег малтера. Зидна платна на фасадама су једноставна и мирна. Поједини делови јужног и западног зида припрате сачували су трагове малтерисања које је, вероватно, изведено у новијем времену. На истим зидовима припрате налази се по једна лучно засведена ниша са остацима живописа.¹⁷ Улазни отвори на припрати и наосу су једноставни и полуокружно засведени. Од прозора се сачува једино апсидални (сл. 6). Данас је

¹⁵ Овакве и сличне основе срећу се у готово свим епохама старе српске архитектуре, понављајући архаични тип једнобродне базилике без кубета, којој се често приодаје нартекс (А. Дероко, Неколико црквица приморског типа, Гласник Скопског научног друштва XIV, Скопље 1935, 213).

¹⁶ Какву је намену имала припата оваквог облика, у овом случају је тешко рећи, јер је свод пропао. Свакако је на спрату морала бити нека просторија. Колико ми је познато, сличну припрату има црква св. Димитрија код Велеса, из XIV века (Б. Бошковић, Манастир св. Димитрија код Велеса, Старијар VII, Београд 1932, 103), затим црква св. Спаса у Кучевишту, из средине XIV века (Б. Петковић, н. д. 164) и три недатиране средњовековне цркве: св. Димитрије код Беле Паланке, св. Никола код Цариброда и храм непознатог патрона у близини манастира Матејче, које помиње А. Дероко (Матејча, Старијар VIII—IX, Београд 1933, 88—9). Можда би овим грађевинама требало додати и цркву у Доњој Каменици из друге половине XIV века, ма да је њена припата у горњој конструкцији завршена двема кулама (М. и Р. Љубинковић, Црква у Доњој Каменици, Старијар I, Београд 1950, 83). Питање порекла и намене оваквих нартекса на црквама XIV века претставља проблем који се још нас до сада није специјално третирао иако је његов значај несумњив како за споменике XIV тако и за проучавање архитектуре XV столећа.

¹⁷ У ниши, на јужном зиду припрате (сл. 3), има трагова од четири слоја живописа. Ту су сликане појединачне допојасне фигуре светитеља.

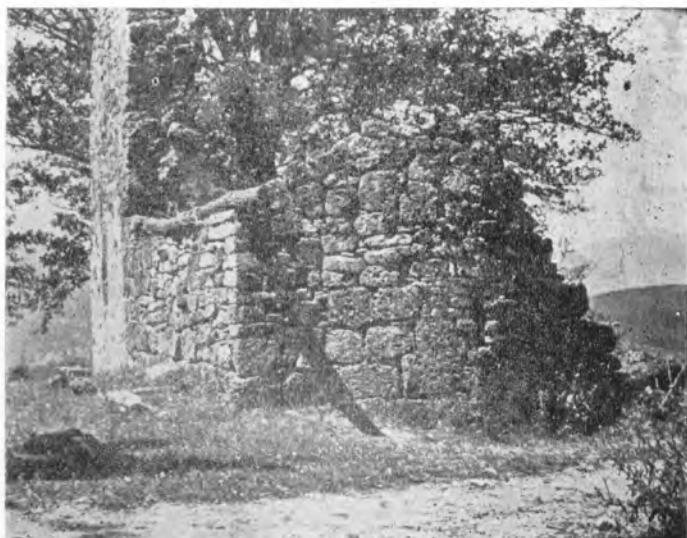
Сл. 3. Јужни зид припрате — Fig. 3. Mur sud de l'exonarthex

Сл. 5 Изглед цркве са северозапада — Fig. 5 Eglise vue du nord-ouest

од целе грађевине најбоље очуван јужни зид нартекса чија висина износи око седам метара. Северни зид припрате (сл. 5), и бочни зидови наоса, срушени су готово до темеља а касније је јужни зид донекле назидан техником тзв. сувог зидања. Висина осталих зидова износи просечно око три метра. Зидне површине у цркви су такође једноставне. Осим олтарске апсиде и плитких, лучно засведених ниша Ђаконикона и проскомидије којима је завршен источни зид цркве, на западном зиду наоса, изнад улазног отвора, наизиру се трагови једног прозора или нише. Остале зидне површине биле су укraшene фрескама које су највећим делом уништене. Под цркве је некада био покривен каменим плочама од којих је највећи део нестао. Ниво пода у припрати је нешто виши од пода у наосу али и нижи од терена на којем је црква саграђена.

Љ. Стојановић је, како је раније речено, публиковао два натписа из Ваганеша који пружају важне податке за проучавање прошlostи цркве св. Богородице и осталих проблема везаних за овај споменик.¹⁸ Један од њих и данас је сачуван а налази

Сл. 6 Источни зид цркве са апсидом — Fig. 6 Mur est de l'église avec l'abside

се на каменој плочи узиданој у западни зид наоса, изнад улаза (сл. 7), док је други нестао. Плоча је од кречњака а димензије су јој око $60 \times 50 \times 15$ см. Текст образован од седам паралелних редова прецизно уклесаних, читких ћирилских слова говори о

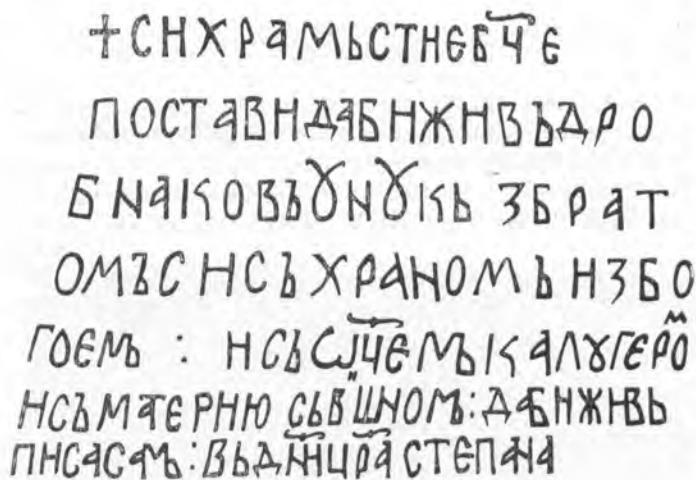

Сл. 7 Улаз у наос и натпис на западном зиду - Fig. 7 Entrée du naos avec l'inscription du mur ouest

¹⁸ Љ. Стојановић, исто.

Сл. 8. Натпис на каменој плочи — Fig. 8. Inscription sur dalle en pierre

Сл. 9 Цртеж натписа према слици 8 — Fig. 9. Croquis de l'inscription de la fig. 8

подизању цркве и њеним ктиторима (сл. 8 и 9). Он је следећи¹⁹:

† си храмъ с(в)етије в(огороди)це
постави дабиживъ дро
бнаковъ вишкъ з брат
омъ си съ храномъ и з бо
гоемъ и съ ш(т)цемъ калугеромъ
и съ матерню съ вишномъ. дабиживъ
писа слик. въ д(а)ни ц(а)ра степана.²⁰

Други натпис који даје Љ. Стојановић²¹ такође објашњава постанак цркве и занимљив је нарочито због могућности тачнијег датирања. Његов текст (по препису Љ. Ковачевића) гласи:

¹⁹ Између трећег и четвртог реда натписа, на левој полојини плаче, угребен је следећи познији запис: ПОПЪ СТОАНЬ 1851.

²⁰ Извесну забуну у тумачење овог текста уносина први поглед реченица: дабиживъ писа самъ, јер би се могло схватити да она идентификује Дабижива са клесаром који је извео слова на плочи. Међутим, ако се натпис пажљивије погледа и при томе има увиду значење глагола „писати“ у нашим сличним средњовековним текстовима, добија се пре утисак да подatak „писа сам“ Дабижив убацује у натпис како би истакао да је он сам дао (тј. платио) насликати живопис без материјалне помоћи осталих ктитора са којима је у заједници подигао цркву. Мање је вероватна претпоставка да би Дабижив могао бити клесар или сликар, односно аутор ваганешког живописа.

²¹ Љ. Стојановић, н. д. I, бр. 106.

си храмъ светије Богородице связида Дабиживъ и Богоемъ з братомъ си съ храномъ, дробнаковъ вишкъ. въ дъни цара стефана в лет(о) = . С· Й· СТВ. З· Г· Датиран је, дакле, у 1355 годину.²²

Осим ових, А. Урошевић (н. д. 25, у напомени) је у ваганешкој цркви видео још једну плочу са натписом, „на којој се чита само: Язъ многогрешни Дабиживъ“. Ова плоча је такође нестала из цркве.

Конфронаријем првих двају натписа запажамо да су њихови текстови сасвим слични. Не сумњајући у тачност Ковачевићевог преписа (Упор. Записи и натписи I, бр. 105, 6) констатујемо да је појава двају готово идентичних текстова на једној скромној средњовековној цркви мало необична. Постојећи натпис је опширенiji и пружа више података о ктиторима али није тако тачно датиран као онај изгубљени. Оба текста нас упознавају са именима личности које фигурирају као донатори храма св. Богородице. Помињу се Дабижив, његова браћа Богоје и Хран, затим отац Калугер,²³ мати Вишња²⁴ и дед Дробњак. Још један натпис у цркви истински фрагментарно сачуван односи се на ктиторе, заправо на једног од њих. Он се налази у наосу, на јужном делу западног зида и изведен је фреско-техником²⁵ (сл. 10 и 11). Услед великих општења могу се разабрати само следећи делови текста:

† в[ладич]ице в(огороди)це в[ани]е и над[е]
жде и заст[в]нице и помоћнице. всем[е]
ми[о]в христ[и]нъском[е] [вселини] м[оле]
ни[е] гре[чи]ном[е] раб[е] дабижив[е] [кти]
тор[е]. принес[и]шом[е] [м]а[ги] дар[е] [се] и пре
вж[ест]вном[е] храм[е] твом[е].....
пол[е]. связида въ и

Овај натпис се по својој садржини разликује од осталих и претставља ктиторску молитву упућену патрону цркве — Богородици. Види се да је главни донатор храма Дабижив јер се имена осталих ктитора судећи по видљивим деловима текста не спомињу. Хронолошки се овај натпис самим поменом имена главног критора везује за прва два натписа из цркве па је и његово датирање јасно.²⁶

Анализирајући текст плоче на западном зиду наоса и натпис који доноси Љ. Стојановић, запажамо да непознати ктитор Дабижив нарочито истиче име свога претка Дробњака и ставља га испред имена своје браће и родитеља. Чињеница да унук инсистира на подвлачењу имена свога деде указује да је, у овом

²² На основу овог датирања Љ. Стојановић и први натпис ставља у 1355 год. (види н. д. аутора, I, бр. 105—6). Овде се запажа необичан начин исписивања године помоћу слова И-С-К-Т за цифру 800, уместо једнотавнијег начина помоћу Ш. Занимљиво је и писање имена СТЕФАН уз употребу слова Ф (уколико се не ради о нетачном препису), за разлику од слова П које је употребљено у писању истога имена на каменој плочи.

²³ Овде је свакако реч о Дабиживовом отцу као калуђеру, монаху, јер је мало вероватно да се он именом звао Калуѓер (Упор. н. м. код Стојановића, Кашанина и Петковића).

²⁴ Пошто се Вишња и калуѓер не спомињу у Стојановићевом натпису, може се претпоставити да је до њиховог учешћа у подизању цркве дошло нешто касније пошто је њено грађање отпочето и, евентуално, први натпис постављен, па је ова „накнадна помоћ“ истакнута поменом њихових имена заједно са именима осталих ктитора у тексту на каменој плочи.

²⁵ Писан је белим, кирилским словима на плавом, уоквиреном позају, у седам паралелних редова. Димензије су му: 70 × 35 см. Са леве стране натписа уградијен је у зид један керамички суд.

²⁶ Слове су већином идентична по форми у односу на слова каменог натписа а неке разлике се дају објаснити различитом техником рада и осебеношћу материјала.

случају, Дробњак морао претстављати неку угледнију личност и да је међу својим потомцима био нарочито поштован.²⁷ Питање идентификације ктитора ваганешке цркве са личностима већ познатим нашој историографији тешко је решити. У натписима су изостављени подаци који се односе на занимање и евентуалне титуле донатора (са изузетком „калу гера“), па се о њиховом пореклу и друштвеној припадности не може ништа са сигурношћу рећи. Највероватније је да су ктитори били припадници ниже српске властеле²⁸ и да су цркву подигли на свом феудалном поседу.²⁹

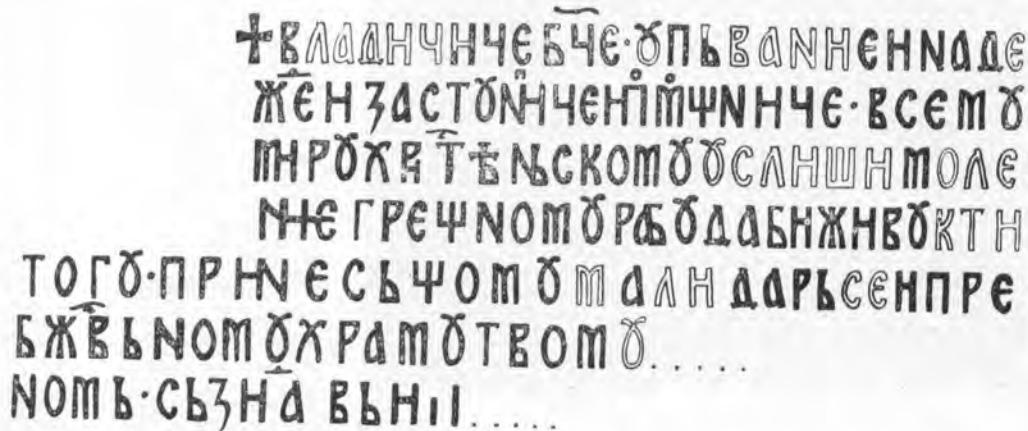
Поред могућности да се Дробњак, родоначелник ктиторске породице, доведе у везу са истоименим херцеговачким племеном (види напомену 27), има података помоћу којих би се и личности главног донатора можда могла боље осветлити.³⁰ Изгледа да је Дабиживу из Ваганеша од свих личности које му именом, хронолошки и друштвено одговарају најближи Дабижив енохијар цара Уроша чији се гробни натпис

²⁷ Чини се да би Дробњака с обзиром на његово карактеристично име могли довести у везу са херцеговачким племеном Дробњака што би значило да ктиторска породица пореклом потиче из крајева око Дурмитора, из тзв. Црногорске Херцеговине (Народна Енциклопедија I, Загреб 1928, 564), те према томе не би припадала староседелачком становништву које је у XIV веку насељавало новобрдску област. К. Јиречек (н. д. II, 45), како да Дробњаке на Дурмитору можемо пратити од 1354 године, а у дубровачким архивским књигама од 1365 године. А. Лубурић (н. д. 16), помишиља на везу између села Дробњак у срезу качаничком и оснивача цркве у Ваганешу (види Речник места, Београд 1925, 220). Без претензија на неку идентификацију са Дробњаком из Ваганеша, занимљиво је споменути недатирани гробни натпис Брана Дробњака из Подстићења у Дробњацима, који гласи: *а сеи лежи
врань дробњак вратин попиранте* (sic!) вероватно би требало: *попиранте* (Љ. Стојановић, н. д. III, бр. 4764). А. Лубурић (н. д. 15), поменутог Брана доводи у везу са Братињом Дробњаком који се у једном документу из Которског архива спомиње 3-XII-1285 године допуштајући могућност да је Бран скраћени облик именице Братиња. (Овај подatak нисам могао да проверим). Помисао на везу између ваганешких ктитора и области Дробњака постаје разумљивија ако је посматрамо кроз процес економског развијатка Србије и њене феудалне војне организације у XIV веку, нарочито у периоду владе цара Душана. Наиме, зна се да је у саставу Душанове војске било више истакнутих ратника који су се у Србију доселили из Херцеговине. Као награду за војну службу држава је овим досељеницима уступала имања и давала извесне привилегије, па је појава миграција из пасивних крајева у плодније, привредно и војно развијеније области тадашње Србије разумљива. Није искључено да су ктитори св. Богородице напустили свој крај и населили се у близини богатог Новог Брда где су могли ступити у службу владара и постати господари Ваганеша. По мишљењу А. Урошевића (н. д. 31) „отварање новобрдских рудника и стварање трга на Новом Брду у првој половини XIV века привукли су многе странце у ову област“. Исти аутор (н. д. 36) сматра да је још у Средњем веку „сем католика“ било и „миграција православног становништва из наших западних крајева и да је Дабижив, унук Дробњаков, оснивач цркве у Ваганешу за доба цара Душана, свакако био из предела Дробњака“.

²⁸ Велики број средњовековних цркава расејан на ужем и ширем подручју новобрдског насеља, наводи на помисао да ктиторе појединих храмова, баш због великог развитка трговине, рударства и привреде уопште, који је достигло Ново Брдо, можда треба тражити и међу претставницима обогаћеног трговачко-чиновничког дела његовог грађанства а не искључиво у редовима властеле.

Сл. 10. Фреско-натпис на западном зиду у наосу — Fig. 10. Inscription peinte à fresko sur le mur ouest du naos

Сл. 11. Цртеж натписа према слици 10. — Fig. 11. Croquis de l'inscription de la figure 10

²⁹ Што се тиче поседа ваганешких ктитора, занимљиво мишљење износи А. Урошевић (н. д. 79) сматрајући да је вероватно по Дабиживу, оснивачу цркве у Ваганешу, добило име оближње село Дабишиће које старији људи називају Дабишића или Дабижећа. Урошевић наводи предање Срба из Ваганеша по којем је на сабор њихове цркве пре досељавања Арбанаса дозазило мноштво света из Дабишића. Из овога произилази претпоставка по којој би се стари Дабижећа могао сматрати за део имања ктитора цркве у Ваганешу. Место Dabixiouzi које помиње М. Лукаревић (М. Динић, н. д. 89), могло би се идентификовати са Дабижећем, односно са данашњим селом Дабишићем.

³⁰ Име Дабижив се често спомиње у XIV веку (Rječnik JAZiU, Zagreb 1884—6, 216), али та чињеница не олакшава проблем идентификације ваганешког ктитора. Осим енохијара цара Уроша (види стр. 338), у обзор би могли доћи следећи његови имења-савременици: властелин („слуга“) који је установио царину и трг у Требињу а које једном наредбом из 1345 године укида краљ Душан (Ст. Новаковић, Законски споменици, Београд 1912, 167); њега П. И. Милоковъ (Христијански древности Западной Македонии, Извѣстия русского археологического института въ Константинопольѣ IV, София 1899, 112), покушава да доведе у везу са поменутим енохијаром ма да му је далеко ближи у том погледу Дабижив Друговић (Чихорић) кога Јиречек (н. д. II, 23) помиње као „обичног слугу“ у Требињу за време Душана; затим, кефалија у Струмици, из истог времена (Историја народа Југославије I, Београд 1953, 346); каматник који се помиње у Призренској повељи из 1348 године (Глас српског ученог друштва XV, Београд 1862, 271, 3) и евентуално властелин из повеље браће Драгаш манастиру св. Пантелејмону на Атосу, датиране у 1378 годину (Ст. Новаковић, н. д. 514). Поменују као податак који улази у грађу о овом питању, један мали сребрни печат из XIV—XV века на којем се најави урезано име непознатог војводе Дабижива: Воевода Дабиж(i)в (Упор. В. Radojković, Die künstlerische Bearbeitung des Metalles zu Serbien von X—XVIII Jahrhundert, Museum für angewandte Kunst, Belgrad 1955, 24; Каталог изложбе „Уметничка обрада метала народа Југославије кроз векове“ II, Бгд. 1956, 23)

Сл. 12. Надгробна плоча Дабижива, енохијара цара Уроша I, из манастира Трескавица — Fig. 12. Dalle funéraire de Dabiživ, sommelier de l'empereur Uroš, au monastère de Treskavac

сачувач у манастиру Трескавицу код Прилена.³¹ Натпис је уклесан у камену плочу која се налази на северном зиду манастирске цркве. Текст писан ћирилским, прецизно изведенним словима гласи:

•• мес(е)ца генада оуспе
равь в(ож)ен дабижи
въ енохијарѣ ц(а)ра
оуфоша въсе срѣбъ
скнє земље грѣчъ
ские и поломорѣсни
въ лет(а) 5 Ψ 0
енъд(и)кта єї.

Година је јасна — 1362, што значи да је натпис постављен само седам година после ваганешких. Па ипак, ни ова чињеница не може да послужи као доказ за хипотезу да су царев енохијар и Дробњаков унук идентичне личности.

О некадашњем сликаном украсу Богородичине цркве у Ваганешу може се судити само на основу најскромнијих података које пружају преостале, једва видљиве фреске у наосу и нешто боље сачувани остаци живописа у припрати. Живопис у главном простору цркве је скоро сасвим нестао. На основу преосталих фрагмената види се да је био подељен на неколико хоризонталних зона тако да је изнад прве, предвиђене за стојеће ликове, био сликан фриз попрсја светитеља

³¹ П. Н. Милуковъ, н. д. 111; Љ. Стојановић, н. д. I, бр. 122. Фотографски снимак натписа уступио ми је Бошко Бабић, управник музеја у Прилепу, на чemu му и овом приликом захваљујем,

медаљонима, док су се у другом појасу ређале композиције и понека стојећа фигура.³²

У олтарској апсиди, изнад остатака орнаментисаног сокла³³ (сл. 13), два фрагментарно очувана лица под нимбовима показују како су некада могли изгледати св. оци у композицији Службе агнену. Архијереји су насликаны на плавој, данас јако истрвеној позадини. Одевени су у беле полиставрионе и у рукама држе свитке. Сигнатуре су уништене. У ниши ђаконикона једва се могу разабрати основне контуре попрсја непознатог светитеља.

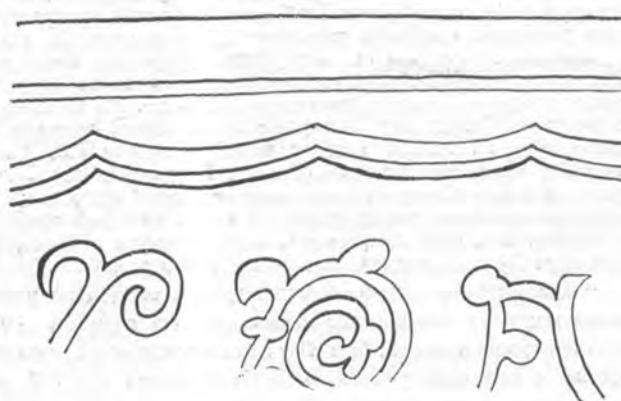
На јужном зиду, у наосу, у висини трећег појаса сачувао се фрагмент једне композиције са лицом непознатог брадатог старца, одевеног у црвену горњу хаљину са капуљачом. Лице је прилично очувано и показује тамни окер инкарнат оживљен нарочито у партијама браде и бркова белим линијама. На плавом, избледелом позађу, у другом плану, једва се назиру обриси некадашњег архитектонског објекта и трагови застора који је затварао позадину десног горњег угла слике. Лево од старца била је, судећи по деловима сачуване одеће, насликан још једна непозната фигура испред које се оправљавају контуре окер обложеног правоугаоног предмета у облику стола. Сви остали делови су уништени тако да се садржина ове композиције тешко може протумачити (сл. 14). На основу видљивих остатака најпре би се могло помислити на сцену Христос пред Аном и Кајафом. У трећем појасу јужног дела западног зида, у храму, налази се јако истрвени лик непознатог светитеља насликаног у стојећем ставу у полупрофилу. Од сигнатуре очувала су се само слова **GT**. Позадина је подељена на два сликане појаса од којих је већи, доњи, обложен окером, а мањи, горњи, плаво. Од одеће се запажа плавично-сива доња хаљина, црвени плашт и зелена капуљача. Поједини набори на одећи акцентовани су белим линијама. У обради лица такође су уочљиви бели рефлекси.

Остале површине живописа у наосу су потпуно уништене.

У припрати се сачувало знатно више фресака и то на јужном зиду. Овде је подела на зоне изведена по угледу на наос. За разлику од главног црквеног простора који садржи само првобитни сликали украс, у нартексу на појединим деловима јужног и западног зида, срећемо трагове каснијег живописа због којег су старе фреске претрпеле знатна оштећења.

³² Висина фигура у првом појасу износи око 1.40 м. а допојасних ликова у медаљонима 0.50 м. Портрети у трећој зони високи су око 1.20 м. Фигуре у композицијама четврте зоне мере у висину око 0.80 м.

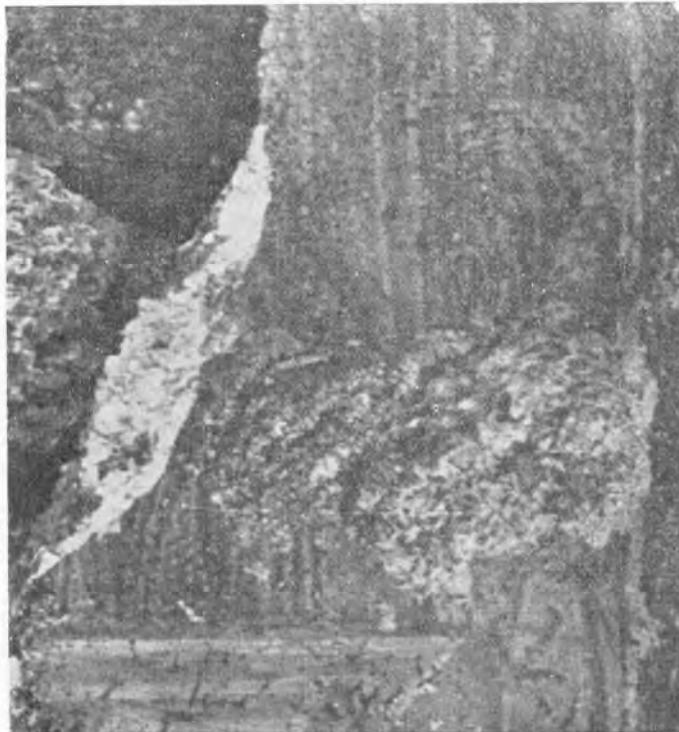
³³ Преостао је само фрагмент сликане драперије украсен спиралним врежкама. Сличан орнамент запажа се на соклу олтарских капела у Грачаници.

Сл. 13. Фрагмент орнамента сокла у апсиди — Fig. 13. Fragment de l'ornement sur le socle de l'abside

Најниже површине јужног зида у припрати, заузимају четири појединачне стојеће фигуре (сл. 15, 16) који се облици, насликаны на светлој позадини, услед многобројних тешких оштећења, данас веома тешко могу издиференцирати. С лева на десно први је лик непознатог архангела, дат у пуном „en face“-у, са моћним опуштеним крилима окер боје и белим мачем у десници. Од одеће запажа се доњи део сиве хаљине опточен црвеном бордуром и сасвим уске, уз ноге укројене, окер чакшире украшене вертикалним, црвено обојеним тракама. На ногама су се сачувале плитке црвене ципеле. Делимично је видљив и окер нимб. До архангела стоји женска фигура под нимбом, одевена у црвени мафоријон и доњу дугу хаљину. Дата је у полу профилу (сл. 15 и 16) а окренута је на десно. Светитељка је десну руку подигла увис док је главу погнула, нешто унапред, — као да се спрема за ударац. Фреска је у толикој мери оштећена да се не може поуздано рећи да ли је у руци светица био насликан неки предмет, који би, с обзиром на уништене сигнатуре, послужио као важан податак за идентификацију лица. Уколико је у десној руци био претстављен чекић, фигура би се могла везати за св. Марину која се слика на овакав начин.³⁴ Трећа стојећа фигура је непознати светитељ насликан такође у полупрофилу (сл. 16). У испруженим рукама држи копље или стрелу. Поједини делови одеће се једва дају разазнати. То су: црвена доња хаљина која досеже до половине бедара и која на својим дугим рукавима има украсе у виду белих кружних медаљона, горњи бели хаљетак који је вероватно био краћи, без дугих рукава, и црвени плашт. Ноге покривају беле уске чакшире украшане вертикалним тракама окер боје. Ципеле су плитке, црвено обојене. Глава фигуре је готово сасвим уни-

³⁴ У левој руци ова светица може држати свитак што претставља старији иконографски тип, или ћавола чија појава упућује на XVI век (Р. Љубинковић, Црква св. Вазнесења у селу Лесковцу код Охрида, Стариар II, 1951, 200—1; М. и Р. Љубинковић, Црква у Доњој Каменици, Стариар I, 1950, 58).

Сл. 14. Фрагмент композиције на јужном зиду наоса — Fig. 14. Fragmenat de la composition sur le mur sud du naos

Сл. 15. Фреске на јужном зиду, у припрати — Fig. 15. Fresques sur le mur sud du narthex

штена док је нимб делимично сачуван. Сигнатура нема па је питање идентификације овог светитеља недовољно јасно. Појава оружја указује да је овде вероватно приказан један од светих ратника, ма да начин укraшавања неких делова одеће (медаљони на рукавима) пре одговара племићком оделу.³⁵ По ставу у којем је насликан и начину држања оружја, светитељ потсећа на ликове светих ратника који визирају стрелу. Колико ми је познато овако се најчешће сликао св. Меркурије и као такав среће се у Трескавцу, на живопису који вероватно потиче из Душановог времена,³⁶ затим у старој смедеревској цркви из XV—XVI века³⁷ и у капели св. Николе, у цркви св. Спаса у Кучевишту, сликаној 1501 године.³⁸ Међутим, на исти начин се могаосликати и св. Прокопије — судећи по његовом добро очуваном лицу у Леснову, из средине XIV века,³⁹ а вероватно и још који други светитељ (св. ратник који визира стрелу откривен у Рамаћи и датиран у крај XIV или почетак XV века није сигниран⁴⁰), тако да се наоружани светитељ из Ваганеша не може сигурно идентификовати. Последња фигура у овом појасу претставља непознатог архијереја обу-

³⁵ Види портрет жупана Брајана у Карану и портрет деспота Оливера у наосу цркве у Леснову (Ј. Ковачевић, Средњовековна ношња балканских Словена, Београд 1953, 42, Т. XVIII; 44, Т. XXIII).

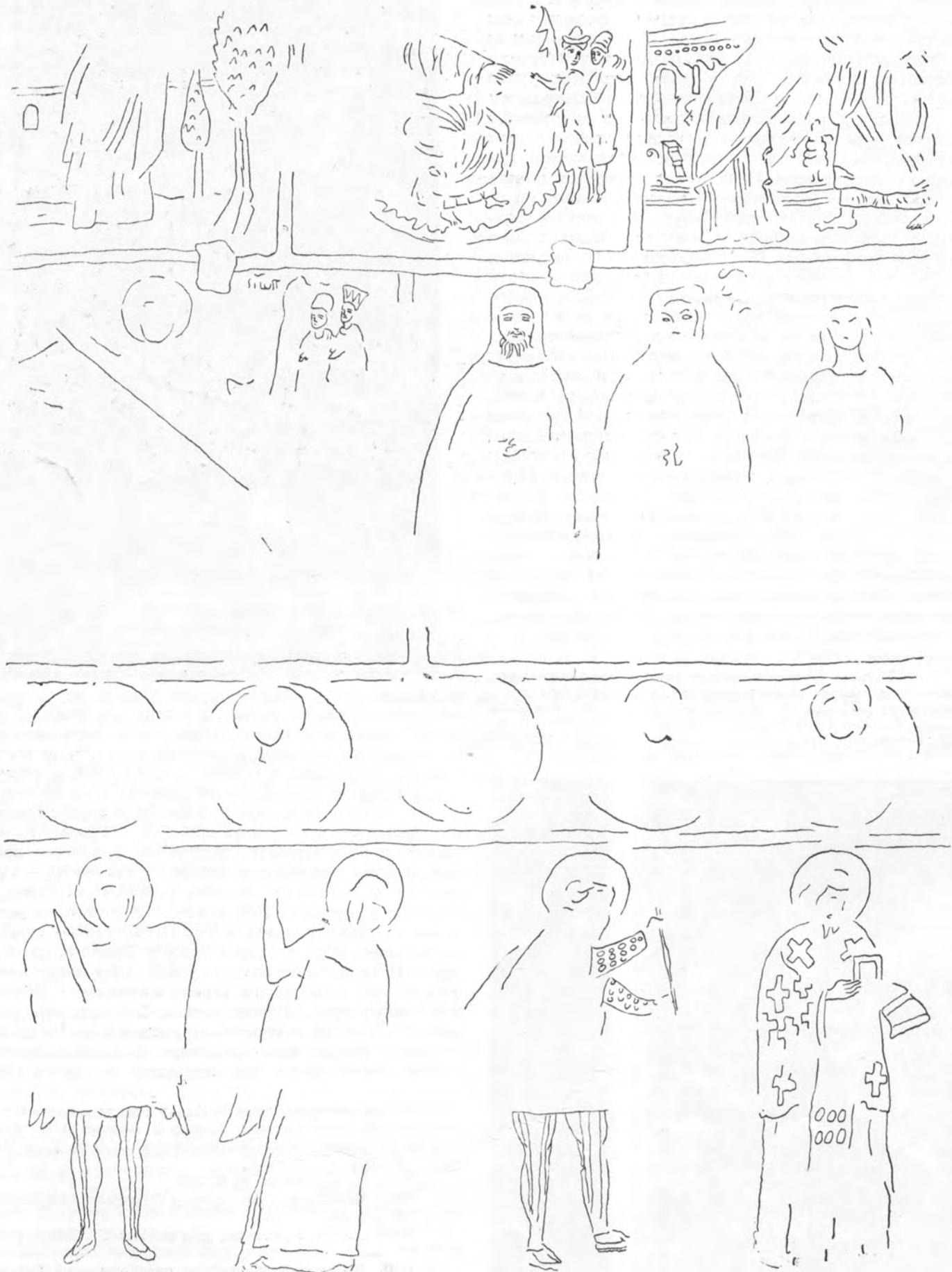
³⁶ П. Н. Милуковъ, н. д. 119.

³⁷ Ђ. Мано-Зиси, Стара црква у Смедереву, Стариар I, 1951, 168, сл. 31.

³⁸ Н. Okunev, Monumenta artis serbicae III, Pragae 1931, 6, Т. XXXI.

³⁹ Г. Шкриванић, Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику, Београд 1957, 155, сл. 92.

⁴⁰ Д. Михаиловић, Црква у Рамаћи — нови споменик сликарства Моравске школе, Саопштења Завода за заштиту споменика културе НРС, I, Београд 1956, 150—1.

Сл. 16 Скица преосталог живописа на јужном зиду, у припрати — Fig. 16 Croquis des restes de la décoration peinte sur le mur sud du narthex

ченог у бели стихар и полиставрион. Запажа се и епитрахија окер боје украшен кружним медаљонима у које су уписаны необични орнаменти детелинастог облика. У левој руци, преко које је пребачен крај омофора, архијереј држи јеванђеље. Глава је веома оштећена; сигнатура су ишчезле.

Друга зона живописа на јужном зиду припрате била је испуњена медаљонима са попрсјима светаца. Она је у толикој мери страдала да је видљива само црвена основа медаљона и плава позадина фриза. Судећи по фрагментима, медаљона је било пет (сл. 15).

У трећем појасу насликане су две фреске. Прва, на левој половини зида илуструје, по уобичајеној схеми, борбу св. Ђорђа са ајдайом (сл. 16). Сигнатуре исписана белим словима на плавој позадини је очувана

и читка: *сти георги* (сл. 18). Колико се услед великих оштећења зида и јако избледелог колорита може разабрати, светитељ је дат на белом коњу, у трку, у моменту када копљем пробада ајдайу.⁴¹ Од одела може се уочити једино горња окер хаљина и широки, бордо плашт. Из горњег десногугла фреске, две мале људске фигуре, насликане испред једне зграде, посматрају призор. На њима се осим фрагментарно очуване одеће (прве хаљине и окер плаштови) запажају владарске круне. Фигура лево, вероватно мушка, носи круну тзв. затвореног типа док друга, женска, има горе отворену круну. Друга фреска заузима десну половину трећег појаса приказујући три знатно оштећене стојеће фигуре. Сликане на светлој позадини, у фронталном ставу, без нимбова и свештачких атрибута (сл. 17), оне очигледно не потсећају на светитеље већ на портрете одређених реалних личности. Нарочито се у физиономији прве фигуре запажају реалистичке црте. То је старији мушкарац строга лика који карактеришу кратка двodelна минуциозно изведена брада и кратки, танки бркови. Непознати је одевен у окер горњу хаљину преко које је пребачен дуг црвени плашт, док му главу покрива сирски вео. Следећа фигура је насликана у истом ставу и по свој прилици претставља жену неодређене старости. Глава јој је у великој мери оштећена. Од одела, разликујемо црвену горњу хаљину, окер плашт и капу са велом исте боје.⁴² Трећа личност је најмање јасна пошто јој се облици једва назиру. Дата је такође „en face“ и судећи по остацима одеће (бела хаљина и бели вео) вероватно претставља жену. Како нема сигнатуре то је

Сл. 17 Портрети и сцене из Богородичиног живота, на јужном зиду у припрати — Fig. 17 Portraits et scènes de la vie de la Vierge sur le mur sud du narthex

питање идентификовања ових портрета неизвесно. Треба истаћи да је њихова појава ван првог појаса у којем се они обично сликају необична.⁴³ Била би оправдана претпоставка да су у њима претстављени неки од чланова ктиторске породице, као и могућност да су ликови осталих донатора уништени. Које су личности овде у питању не знамо.

Највиша зона живописа у припрати садржи три сцене које су све, нарочито у својим горњим деловима, јако оштећене. Прва приказује једну фрагментарно очувану женску фигуру. Од њене одеће виде се доња и горња хаљина беле односно црвене боје. У првом плану сцене, поред жене је насликано једно дрво које потсећа на чеппрес са необично стилизованим стаблом, док је у другом дат архитектонски оквир у виду једноставне приземне зграде. Следећа композиција је на први поглед нејасна: у средини се налази фигура једног мушкарца одевеног у богато набрану горњу црвену одећу испод које се да опазити светла, ситно драпирана доња хаљина. Са десне стране непознатом прилазе две мале људске фигуре одевене у кратке, беле тунике и дуге, такође беле панталоне. На једној од њих запажа се необична капа (сл. 17); друга фигура насликана је са једним судом у облику ведра. У последњој сцени, доминирају две фигуре претстављене очигледно у тренутку поздрављања. Лево је, судећи по одећи, жена-лична оној из прве композиције, — дата у полупрофилу и са унапред повијеним телом. Са десне стране њој прилази мушкарац, насликан у сличном положају, кога би, по свему судећи, могли идентификовати са централном фигуром из претходне

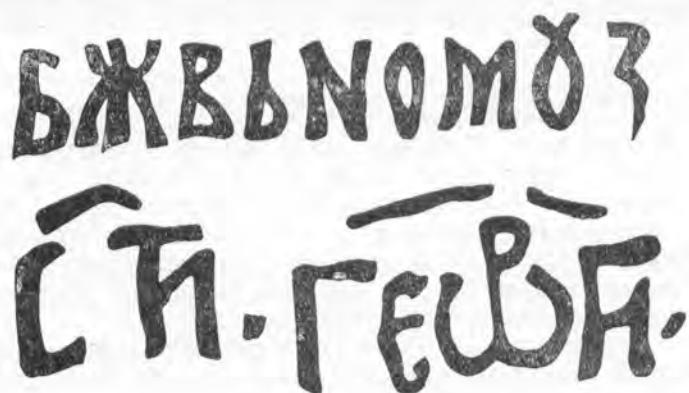
⁴¹ У вези са претставама св. ратника на коњу у нашем сликарству види код М. и Р. Љубинковић, и. д. 68—9.

⁴² О сличном начину покривања главе види исто, 74—5.

⁴³ Колико је мени познато имамо их на истом месту (у погледу висине) у Леснову — портрети Душана и Јелене из половине XIV века (С. Радојчић, „Портрети српских владара у средњем веку“, Скопље 1934, 55—6), затим у Трескавцу —

ликови непознатих ктитора насликаны средином истог столећа у дозиданој капели на јужној страни манастирске цркве (Ј. Ковачевић, „Средњовековна ношња балканских Словена“, Београд 1953, 48—9, Т. XXIX) и у Богородичној цркви на Малом Граду, на Преспи, где налазимо портрете ктитора Ћесара Новака и чланова његове породице сликаних 1369 године (П. Н. Милјуков, и. д. 68, Т. XI, XII, XX; Ј. Ковачевић, и. д. 56).

композиције. Ова, као и две раније описане сцене, припадале су свакако једном систематски сликаном циклусу композиција који се одвијао у највишим зонама припрате. Анализирајући их, можемо закључити да су приказане композиције уствари делови циклуса из живота Богородице.⁴⁴ Прва би према томе претстављала Анину молитву, друга Јоакима у пустини (или Разговор Јоакимов са пастирима) а трећа Сусрет Јоакима и Ане пред златним вратима.⁴⁵ Ред сцена је овде поремећен утолико што би према тексту легенде сцена Јоаким у пустини претходила Молитви Аниој. С обзиром на чињеницу да је храм у Ваганешу посвећен Богородици, појава тзв. Маријанског циклуса сасвим је разумљива. Она је веома значајна за датирање припрате и њеног живописа које, на први поглед, изгледа нејасно. Наиме, припрате у доњим деловима зидова није у конструктивној вези са наосом (види на стр. 334), па би се на основу тога можда могло сумњати да је она грађена и живописана у исто време са главним простором храма. Треба истаћи да је цео живопис цркве у Ваганешу у толикој мери пропао да се на основу формалног упоређивања преосталих фрагмената фресака из наоса и припрате и поред њихове опште видљиве сличности која се огледа у доследно спроведеној подели на зоне, појави медаљона и употреби колорита,

Сл. 18 Типови слова са натписа и сигнатуре (каљк) — Fig. 18 Types des lettres des inscriptions et des signatures (dessin calqué)

не би могао донети сигуран закључак о томе да ли су они сувремени и стилски идентични. Међутим, појава циклуса из живота Богородице у живопису нартекса а не у наосу цркве која јој је посвећена, показује да је целокупно декорисање храма изведено систематски и истовремено, односно да је ваганешка црква пре живописа имала поред наоса и нартекс. Да се црква првобитно састојала само од наоса, свакако би се онда у њему морале илустровати сцене из живота патрона храма. Пошто то није био случај, у наосу су илустро-

ване друге теме (вероватно из Христовог живота), док је припрате послужила за смештај Маријанског циклуса. Према томе, може се рећи да су наос и припрате највероватније подизани паралелно, као два дела једне грађевине⁴⁶ — што је врло чест случај у нашој средњовековној архитектури, — и да су по завршетку зидања добили једновремено и унапред одређен сликани украс. У прилог овоме говори и однос између камене плоче са натписом (сл. 7) према зиду на којем се налази и његовом оригиналном живопису (види стр. 335). Наиме, на њој се запажају специјално исклесане ивице немоћу којих је натпис био учвршћен у зидну масу а које су по постављању плоче у њено лежиште биле замалтерисане. Малтер је на тај начин уоквиро површину плоче и спојио је са зидом наоса у једну целину која је затим добила одговарајућу фреско декорацију. Како је плоча са натписом постављена 1355 године, то се и живопис на западној фасади наоса заједно са осталим живописом у припрати са којим је он у вези има датирати у исто време.

Испитивање стилских одлика ваганешког живописа је јако отежано пошто ниједна фреска у цркви ни приближно није сачувала свој првобитни изглед. Услед деловања атмосферија боје су данас бледе и истрвлене па је колорит изгубио своју вредност. Колико се да видети, најчешће употребљаване боје су окер и црвена. Запажа се да су код стојећих фигура контуре изведене тамним окером. Позадина је најчешће једнобојна. Поједине зоне и сцене у њима међусобно су одељене црвеним хоризонталним и вертикалним тракама које нису увек правилно ни чисто изведене. Окер нимбови оперважени су са по једном црвеном и белом кружном линијом. Цртеж је углавном сигуран, местилично тврд а скраћења су дата успешно. Драпирање одеће извршено је у складу са покретом фигура. Затегнути делови одела су интензивније осветљавани од набораних. Инкарнат је окер, различите тонске вредности, што је разумљиво обзиром на различиту очуваност појединачних фрагмената фресака. Слова у сигнатурама и натписима су нешто издужене форме, писана без много лигатура и читка. Орнаментика је скоро сва пропала. Накита и предмета свакодневне употребе (осим ведра у сцени Јоаким у пустини, сл. 17) нема.

Богородичина црква у Раганешу иако фрагментарно очувана, пружа значајне податке за проучавање локалне културне прошлости и развоја наше архитектуре и сликарства у другој половини XIV века. Подигнута вероватно од припадника ниже српске властеле⁴⁷, она по својим карактеристикама припада посебној групи још недовољно познатих мањих споменика који често показују необична и хетерогена решења.

Војислав ЈОВАНОВИЋ

⁴⁴ Тај тзв. Маријански циклус има своје литерарне основе у Протојеванђеју Јаковљевом, апокрифном тексту о Богородичном животу. Два илуминирана рукописа претстављају најстарије очуване копије текста легенде од којих се један чува у Паризу (Cod. par. gr. No. 1208), а други у Ватикану (Cod. vat. gr. No. 1162).

⁴⁵ Упор. одговарајуће сцене из Беле Цркве Караписке (М. Караписин, н. д. 179, сл. 27-8), из Дечана (В. Петковић — Ђ. Бошковић, Манастир Дечани II, Београд 1941, 40—1, Т. LXXXVI) итд.

⁴⁶ Необична конструкцијска веза горњих делова зидова припрате и наоса се онда може поузданјије сматрати (како је већ

раније речено) последицом касније преправке изведене вероватно у време сликања другог слоја живописа у припрати.

⁴⁷ У поменутој трговачкој књизи М. Лукаревића срећемо неколико дужника из околине Новог Брда са презименом Dabichiović — које би се могло читати и као Дабижковић. Родбинска веза између ових Дабижковића и Дабижкива, ктитора ваганешке цркве, није искључена. Занимљиво је да се један од њих зове Хранислав (Hranisav), с обзиром да се и један Дабижков брат звао Хран (Хрань). Види М. Динић, н. д. 41, 43, 49, 54, 55, 74, 79, 87, 88.

L'ÉGLISE DE VAGANEŠ

Non loin de Novo Brdo, ancien centre important militaire, commercial et métallurgique de la Serbie du moyen âge, auprès du village de Vaganeš se trouvent les ruines de l'église abandonnée de la Vierge. Les données, sur l'église mentionnée, connues jusqu'ici, sont très maigres de sorte que le monument en question était presque inconnu du monde scientifique. Le bâtiment possède un plan simple et de petites dimensions ($11,40 \times 4,60$ m). Il se compose d'un naos à une nef terminé à l'est par une abside semi-circulaire et d'un exonarthex adossé au mur ouest du naos. La construction de l'exonarthex est rattachée chronologiquement à celle du naos. La partie principale de l'église était recouverte à l'origine d'une voûte en berceau. Quant au narthex en tenant compte de sa hauteur inusitée (environ 7 m) rappelant un clocher en forme de tour, il est possible d'admettre que le plan de sa construction supérieure comportait une solution différente. Les murs de l'église sont simple et sans décoration sur les deux faces. La construction est en pierre taillée, brèche rouge, plus ou moins soigneusement travaillée.

Trois inscriptions, dont deux conservées jusqu'à nos jours, l'une taillée dans une plaque de pierre dans le mur ouest de naos et l'autre exécutée al fresco sur le même mur, fournissent des données importantes sur la construction de l'église. Elles nous apprennent que celle-ci a été construite par Dabiživ, Hran et Bogoje, petits fils de Drobnjak, par leur père alors moine et leur mère Višnja en 1355. Nous ne pouvons identifier ces personnages.

Il est toutefois vraisemblable qu'ils appartenaient à la petite noblesse serbe. Il n'est pas impossible que l'origine de cette famille, d'après le nom de l'aïeul Drobnjak, doivent être recherchée dans la tribu du même nom en Herzégovine.

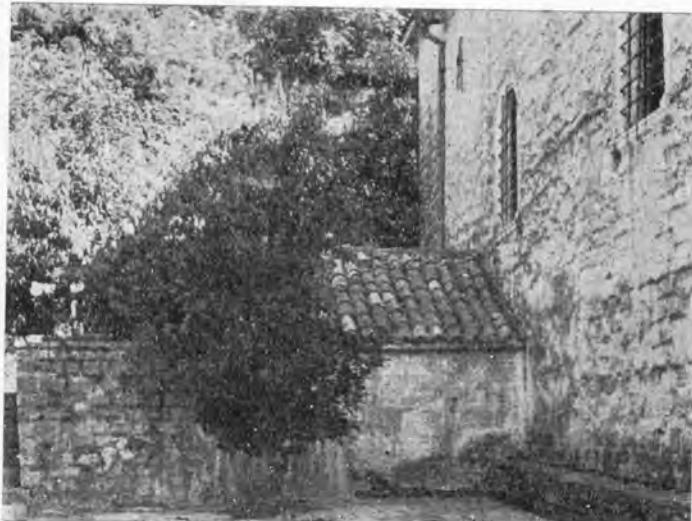
Le caractère de la décoration picturale ne peut être identifié que d'après ses restes fragmentaires. Cette décoration était subdivisée en zones horizontales, de sorte que la première zone comprenant des figures debout se trouvait au dessous d'une zone à bustes de saints. La troisième et la quatrième zones comprenaient des compositions et quelques figures debout. Dans le naos on distingue encore deux représentations d'évêques et le buste d'un saint inconnu dans l'autel, ainsi qu'une composition sur le mur sud et une figure debout sur le mur ouest. Dans la zone intérieure du narthex se trouvent quatre figures de saints, et au dessus d'elles les restes de cinq bustes. Dans la troisième zone on remarque la figure de Saint Georges à cheval et trois portraits représentant peut-être des membres de la famille des donneurs. La quatrième zone comporte trois scènes de la vie de la Vierge. Les signatures sont presque toutes détruites. Cette décoration est intéressante par sa composition et son iconographie. Son analyse plus détaillée est rendue impossible par le mauvais état de conservation. On peut conclure toutefois que cette église appartient à un groupe spécial encore insuffisamment connu de monuments montrant souvent des solutions inusitées et hétérogènes.

Vojislav JOVANOVIĆ

ФРЕСКЕ У ПЕВНИЦИ БАЛШЕ III У ПРАСКВИЦИ

У северној просторији цркве св. Николе у ма-
настиру Прасквици примећене су испод креча фреске,
и за четири дана боравка, од 10 до 13 маја 1957. г.,
могле су бити очишћене скалпелом углавном оне пар-
тије живописа које нису биле петрифициране. Тако
су делимично откривена два
медаљона са бистама на те-
мену свода, шест фигура на
обе кривине свода и два
попрсја на северном зиду.
Откривене партије показују
да се у тој просторији сачувало под кречом сликарство
о коме се досад није знало.

Приликом откривања фресака могло се одмах утврдити да је од Балшине задужбине, осим дела северног зида, остао читав и тај компартимент, који је уствари северна певница храма (сл. 1). Њена унутрашњост је једноставна: полуобличаст свод ослања се на два латерална зида, на северном зиду има један прозор, касније пробијен и проширен наместо старијег малог и узаног, док је с јужне стране, у време обнове цркве, преграђена зидом у коме је остављен мали пролаз за саобраћај с бродом. Дуга је 1.68 м, широка

Сл. 1. Прасквица, северна галерија цркве светог Николе —
Fig. 1. Praskvica, bas transept de l'église de Saint Nicolas

2,22 м и висока 2,28 м. Источни и западни зид имају на 1,30 м од висине пода камени венац са кога се уздиже свод. Врата која воде из цркве у ово одељење висока су 1,98 м, широка 0,98 м, а налазе се свега 0,48 м. удаљена од западног зида. Дебљина старог

зиду. Десублична стапа-
зиду на северној страни,
где је прозор, износи 0,70 м,
а новог који одваја певницу
од наоса, 0,54 м. Споља
је омалтерисана и покриве-
на ћерамидом на две воде.

ослањала на пиластре. За ову претпоставку, истина, нема доволно података, али сачуван северни део трансепта иде у прилог реконструкције само таквог типа основе. О ширини првобитне цркве имамо и један релативан податак с њеног бившег дрвеног намештаја. Сачуван је део њеног иконостаса, једна деисисна плоча, која се сад налази на скрпљеном иконостасу горње цркве св. Тројице, а ту је вероватно монтирана 1863 г., кад је Никола Аспиоти, иконописац с Крфа, израдио иконостас за нову цркву. На тој дасци осим светачких инскрипција нема других података, али да он, сликачи крст и надвратник изнад царских двери, које је радила иста рука — сви су превелики и насиљу склопљени на иконостасу горње црквице — припадају доњој цркви, доказ је натпис на надвратнику с кога се може прочитати: *х син кемељ писа Яндря сћепца икнца петровиа хтиторъ стго Николај сатворы сеbe вечни поменъ* Њ да га прости ауди¹⁵. Тај деисис с апостолима, из 1714 г., својим размерама није одговарао новој намени, те су од њега с оба kraја одрезана два сликана поља са по једним апостолом, како би се могао уклопити у не-

¹ Споменик СКА XI (1892), 67—8.

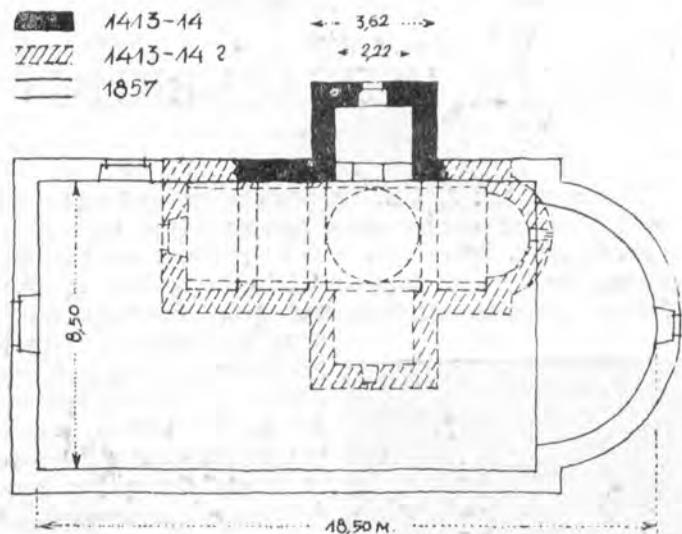
² Историски часопис V/29, 323—332.

³ П. Д. Шеровић, Манастир Прасквица, Котор 1935. 5.

4 Id.

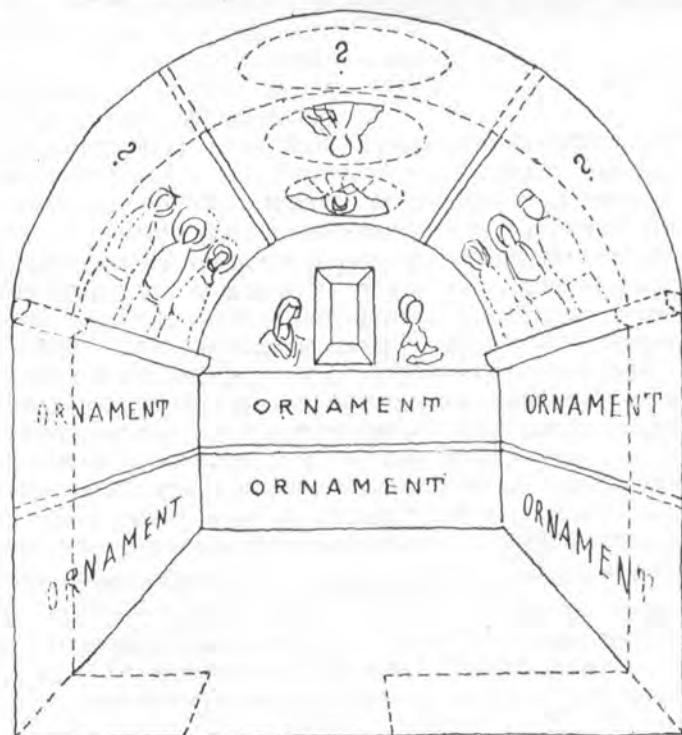
⁵ У натпису на западном зиду горње цркве, св. Тројице, помињу се, међу осталима, као приложници за израду фресака од 1681 г., „Никса Петрова синови“. Андрија Шћепчев је, према томе, унук Никса Петрова.

што ужу горњу цркву. Садашња ширина те деисисне плоче, без два одрезана поља, износи 2,70 м, док би с њима вероватно имала око 3,10 м. То би могла бити ширина раније, срушене, цркве св. Николе на месту где је стајао иконостас. Овако мала ширина брода у односу на певницу није необична за тип такве црквице, но како је већ речено, подatak о њеној ширина има релативну вредност, стога је и приложена реконструкција хипотетична (сл. 2).

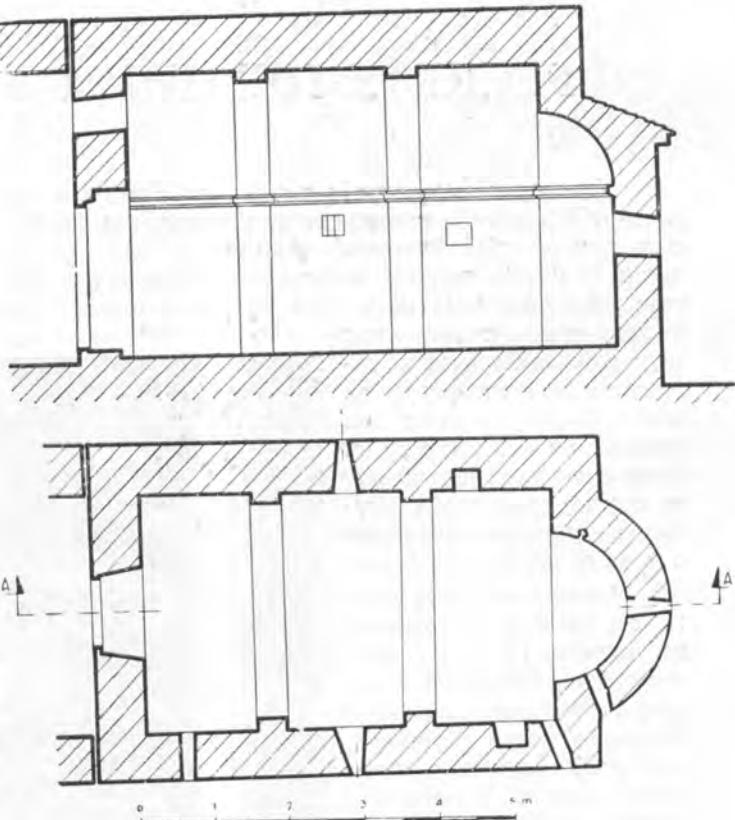
Сл. 2. Прасквица, црква светог Николе — Fig. 2. Praskvica, église de Saint Nicolas

Такав тип основе има своју традицију баш у малим црквицама на Приморју. Најближе аналогије налазимо јој у цркви св. Петра у Богдашићу, која на бочним странама има краке ниског трансепта, од којих је јужни засведен преломљеним, а северни полуобличастим сводом⁶ и цркве св. Луке у Смоковцу изнад Рисна, којој су певнице нешто мање од ове⁷. Millet,

Сл. 3. Прасквица, распоред живописа у певници цркве светог Николе — Fig. 3. Praskvica, disposition des fresques dans le bas transept de l'église de Saint Nicolas

Васић и Бошковић овакав трансепт називају — трансепт рашког типа⁸, а Дероко о певницама цркве у Смоковцу каже да су типа ниских певничких трансепата рашких цркава из времена првих Немањића⁹. Истина, проф. Дероко каже да су певнице у Смоковцу, може бити, доцније призидане. Али, будући да су Богородичина црква у Хвосну, с ниским трансептом, и црква св. Петра у Богдашићу, такође с ниским трансептом, подигнуте у раном немањићком периоду, по-

Сл. 4. Прасквица, црква свете Тројице — Fig. 4. Praskvica, église de la Trinité

јава таквог типа основе не претставља више изузетак у тој области. Осим тога, таква алтернација сасвим је у складу с конзервативним тенденцијама у грађењу црквених основа Јужног Приморја, које је задржало тип једнобродне преднемањићке сакралне грађевине и цркве с ниским трансептом до најновијих времена. Штавише, можда би прасквичка грађевина могла да датује и смоковачку цркву, која је могла настати истовремено, или нешто касније, али не и после XVI века.

Раније се сматрало да је мала једнобродна црква св. Тројице (сл. 4) била најстарија грађевина у комплексу манастира Прасквице¹⁰. С обзиром на то да је манастир, према традицији, био основан 1050 г. и да је краљ Милутин, долазећи 1307 г. у Котор, учинио прилог прасквичким монасима¹¹, остаје засад нерешено питање која је од две црквице, св. Тројица, или св.

⁶ Ђ. Бошковић, Две бокељске цркве, Гласник Народног универзитета Боке Которске VI—VII, 31—37, стр. 5, сепар. сл. 2 и 4.

⁷ А. Дероко, Неколико цркава приморског типа, Гласник СНД XIV, 214, сл. 3 и 4.

⁸ Ђ. Бошковић, L'église de la Mère-de-Dieu de Hvosno, Старина X—XI (1935—6), 75.

⁹ А. Дероко, н. д. 214.

¹⁰ В. Стрика, Далматински манастири, Загреб, 1930, 264; В. Петковић, Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Београд 1950, 260.

¹¹ Farlati, Illyricum sacrum VI, 57—8; Споменик СКА XI, 5.

Сл. 5. Прасквица, црква светог Николе, Мученица — Fig. 5.
Praskvica, église de Saint Nicolas, une martyre

Никола, првобитна. У Балшиној повељи се говори о даривању „места“ св. Николи („Fexe gratia . . . luogo a San Nicolo“; подафока⁸ место цркви⁹ стом¹⁰ чвдотворц¹¹ Николе и „. . . per far principar et fabricar la gliesia de San Nicolo“; . . . изовретеше место прикладно сътвори-хом¹² цркви стом¹³ чвдотворц¹⁴ Николе) што подједнако може да се тумачи као да је он саградио цркву св. Николе, и као да је већ саграђеној цркви св. Николе одабрао и дао имања. Према томе, не би било немогуће да је у доба Милутиновог прилога манастиру, 1307 г., постојала цркви с трансептом о којој је реч и да је Балшина интервенција имала карактер обнове.

Фреске у сачуваној певници претстављају само појединачне фигуре на источној и западној страни свода, допојасне на северном зиду и медаљоне на темену свода (сл. 3). На северном зиду, западно од прозора, насликана је једна светитељка-мученица, можда св. Петка. Окренута је у три четврти на лево, мало погнуту главу покрива јој црвени мафорион, а од појаса има зелену хаљину. Инкарнат је сликан најпре мрком бојом, која је остала на оним партијама које показују сенке, док су светло-сребрнастим деловима лица осенчени руменкастим и зеленкастим прелазима. Зенице су црне, подочњаци јако и оштро наглашени, а доњи део лица сужен. Цртеж је прилично истакнут, али и поред тога лице делује пластично. Позадина је зелена, нимб жут са спољашњом белом и унутрашњом црвеном линијом (сл. 5). Источно од прозора претстављен је првомученик Стефан, окренут у три четврти на десно. Мало погнуте главе напред, у левој руци држи светло-окераст камен, а каквипростом десне по-

Сл. 6. Прасквица, црква светог Николе, Првомученик Стефан — Fig. 6. Praskvica, église de Saint Nicolas, le martyre Saint Etienne

казује окрвављено чело. Обучен је у ћаконску далматику с украсима од драгог камења. Инкарнат има исти као мученица, само му је тон више сребрнаст, а лице оштрих црта због јако истакнутих подочњака (сл. 6).

На источном делу свода, идући од севера према броду цркве, насликан је у стојећој фигури један ратник, можда св. Ђорђе, еп face, браон мрке боје косе преко које има две укрштене тамно-црвене траке. Очи су му такођер графички наглашене. Обучен је у зелену горњу хаљину (сл. 7). До њега је, окренут у три четврти на лево, св. Димитрије. Десно од његовог нимба исписано је белим словима Димитрије. Преко браон-тамне косе има водоравну траку светлије црвено-жуте боје. И сенке око очију сликане су браон бојом. У десној руци држи копље. Обучен је у светло-црвену хаљину с плавим појасевима (сл. 8). До њега је глава младог светитеља, вероватно ратника, који је окренут еп face, а на водоравну црвену траку преко браон-мрке косе има још једну такву усправну.

На западном делу свода, први до јужног зида певнице, је млади ратник еп face, с две укрштене црвене траке преко косе. Затим долази, у средини, још један ратник, еп face, такођер с кратком косом, обучен у светло-црвену хаљину (сл. 9). Последњи на овом делу свода претставља опет неког ратника, еп face, кратке тамно-браон косе, браде и бркова. Од одела се види само горњи део светло-црвене хаљине с бордуром испод врата (сл. 10).

У темену свода, до јужног зида, насликан је у медаљону Пантократор како десном руком благосиља,

Сл. 7. Прасквица, црква светог Николе, свети Ђорђе (?) —
Fig. 7. Praskvica, église de Saint Nicolas, Saint Georges (?)

а у левој држи полуразвијен свитак на коме је црним словима написано *εγό ι λιτ[φου]τ[θ]κο[ς]* (έγώ ἐμι τὸ φῶς τοῦ κόσμου, Јован 8,12). Очишћени део фреске показује да је имао кратку тамно-браон косу и малу брадицу исте боје. Обучен је у плав хитон и светло-црвен химатион. Има крстаст нимб (сл. 11). Северно од њега претстављен је пророк Давид. На позадини, с обе стране нимба, написано је крупним белим словима *προφ[η]τ[η]* Δα-видъ. Има кратку седу косу, браду и бркове, а на глави црвену круну с бриљантима (сл. 12). Испод венца, свуда наоколо, је орнамент у два појаса с наизменичним црвеним и плавим квадратима горе и ромбовима доле, изломљених цик-џак линија.

Осим ових десет фигура, под зидом којим је, приликом њеног обнављања, певница одвојена од брода цркве, налазе се још три фигуре: на стране сводова по једна, вероватно опет светих ратника, а у темену још један медаљон. Ако овај зид нема улогу ослонца делу старог северног зида цркве — што би требало испитати приликом рада на даљем откривању и чишћењу ових фресака — могао би се уклонити, те би на тај начин број фресака био повећан на тринест, а оне би постале лако приступачне погледу из брода цркве.

У северној певници Балшине грађевине претстављени су, дакле, осим Пантократора и пророка Давида, свети ратници, мученици и једна мученица. Аналогично овоме треба претпоставити да су и у јужној певници били насликаны ратници и мученици. У певницама се илуструју црквене стихире и химне онда кад се у кубету слика свечана процесија Великог входа и свети ратници као почасна гарда Пантократора у слави¹². У

Сл. 8. Прасквица, црква светог Николе, свети Димитрије —
Fig. 8. Praskvica, église de Saint Nicolas, Saint Démétrius

северној певници цркве св. Николе у Прасквици насликаны су, међу осталима и у већини, свети ратници, те и то индиректно указује на то да је ова црква имала кубе у чијој је калоти био претстављен Христос вазнесен на небо, а у тамбуру процесија Великог входа. У осталом делу храма морао је бити уобичајен репертоар: Велики празници или циклус Христова страдања, један циклус патрона, можда св. Николе коме је црква посвећена, и стојеће фигуре у најнижем појасу, а у апсиди Оранта и Служба агнецу. Сличан распоред овоме има живопис у цркви св. Ђорђе у Титограду, за који проф. Петковић каже да „чини утисак да је из XVI—XVII века“.¹³

За датовање фресака у прасквичкој певници немамо никаквих директних података. Не можемо се у том циљу сасвим ослонити ни на иконографску и стилску анализу, јер је део очишћених партија мали. Од осам делимично откривених ратника и мученика можемо сигурно идентификовати само двојицу, св. Димитрија и св. Стефана. Св. Димитрије је претстављен као на истоименој фресци у једној ниши некадашње цркве св. Стефана у манастиру Режевић. На обема фрескама мученик има бело копље у левој руци и траку у коси претстављене на исти начин, а и црте лица стилски су им близке. Упада у очи да првомученик Стефан на прасквичкој фресци држи у левој руци светло окерасти повећи камен-атрибут свог мучеништва. Остављајући у овом извештају по страни занимљиво питање иконографије овог мотива, треба

¹² В. Петковић, Манастир Раваница, Београд 1922, 41.

¹³ В. Петковић, Преглед, 111.

Сл. 9. Прасквица, црква светог Николе, ратник — Fig. 9. Praskvica, église de Saint Nicolas, Guerrier

на овом месту само рећи неколико речи о примерима код нас.

Хагиографско порекло камена као атрибута првомученика потиче из Џела апостолских. После расправе с Јеврејима учесници сабора „навалише једнодушно на њега. И изведавши га из града стадоше га засипати камењем“ (VII, 57, 58). У развијеним циклусима у византиској и нашој старој уметности Стефан је претстављен увек у часу кад га каменују. Такав је у оштећеној сцени каменовања у Жичи^{13a}. У истој сцени у Дечанима насликан је како је клекнуо на лево колено, а главу је подигао, пут неба, док су се учесници сабора с камењем у руци устремили према њему. Горе у десном углу додат је сегмент неба из кога се помаља Христос.¹⁴ Дечанска илустрација овог догађаја упућује на старији иконографски извор,¹⁵ или да је у духу и прописа које даје приручник Дионисија из Фурне у коме се само каже „био је каменован“ (в. под 24 дец.), доказ је и њен натпис који је светогорској ермињи идентичан: *Покујења висти Стефана*. Међутим, на Дечанској фресци као и уопште на свим претставама каменовања, камење којим учесници сабора изводе мартирство над њим нема ни симболичну, ни атрибутивну вредност. Сликар је у Дечанима сам догађај претставио илустративно, а ка-

Сл. 10. Прасквица, црква светог Николе, ратник — Fig. 10. Praskvica, église de Saint Nicolas, Guerrier

мење је само супстрат реалности догађаја. Симболичну вредност на тој слици има само Христос из малог сегмента у десном горњем углу. Он је слећући пружио руке према Стефану, који му се обраћа молитвом, што је насликано тачно према ставовима 55—60 главе VII Џела апостолских.

Међутим, док се христолошки симболи мученика јављају рано у хришћанској уметности, индивидуални реални атрибути светитеља настају доста касно, углавном од времена крсташких ратова, што је у општој тежњи крсташа да своје амблеме стварају према свецима — патронима довело до њиховог невероватног умножавања, нарочито у XV веку.

Први пут камен у Стефановој руци, реалан атрибут мучеништва, без старијих симболичних атрибута, јавља се у другој половини XIII века на претстави првомученика на антепендију у Гослару¹⁶. У нашој монументалној уметности камен атрибут првомученика имамо први пут у Сопоћанима на фресци св. Стефана у целој фигури на источној страни северног зида у најнижој зони поткупног простора. Првомученик је насликан као млад, у плавом хитону и лила химатијону. У скруту химатиона, који придржава левом руком, има мало сиво-жуту камење (сл. 13). На триптиху Ми-

^{13a} В. Петковић, Спасава црква у Жичи, Београд 1912, 78.

¹⁴ В. Петковић, Дечани, Београд 1941, т. CCXL.

¹⁵ Каменовање св. Стефана у свему одговара сцени каменовања Мојсија, Исуса Навина и Калета на једном мозаику у Santa Maria Maggiore у Риму, из 352—366 г. (J. Wilpert, Die Römischen Mosaiken und Malereien, Freiburg i. B. 1917, Band III, т. 21). Изнад Мојсија и његових другова је рука господња (manus divina), којом је претстављено како бог прима ове жртве

мучења, а исто то значење има рука господња или Христос који слизи с неба у часу каменовања св. Стефана. На једној фресци у Santo Laurenzio in Vulturno код Монте Касина, из 826—843 г., поред мучења св. Лавра сачуван је и део сцене каменовања св. Стефана. На задњој виде се само извршио казне (E. Bertaux, L'art dans l'Italie méridionale, Paris 1904, 95, т. 31.)

¹⁶ J. Braun, Tracht und Attribute der Heiligen un der deutsche Kunst, Stuttgart, 1941—3, 677.

Сл. 11. Прасквица, црква св. Николе, Пантократор — Fig. 11.
Praskvica, église de Saint Nicolas, Pantocrator

хамила Хамзића, из прве две десетине XVI века, у цркви доминиканаца у Дубровнику, Стефан је, обучен у богату ћаконску одјежду, с кадионицом у десној и палмовом гранчицом у левој руци, насликан са поједним каменом на оба рамена и на глави^{16а}. И на триптиху Франа Матијиног у Сушћепану код Дубровника, из 1535. г., првомученик је такођер насликан у целој фигури, обучен у албу и далматику, с кадионицом и посудом за тамјан у рукама, док му се око ногу, на земљи, налази сиво камење¹⁷.

На сопоћанској фресци и на дубровачким триптисима камење је знак реалног Стефановог атрибута. С оскудним бројем примера код нас и због неприступачности материјала с осталог подручја византиске уметности не би се смео извести никакав закључак у погледу реда којим су ови атрибuti настали — да ли је старији мотив камена на глави или код ногу првомученика, или у његовом скту, или у руци — али је несумњиво да су атрибутивно значење добили на тај начин што се фигура издвојила из композиције у којој је било претстављено каменовање. У вези с тим интересантно је напоменути да на дечанској фресци каменовања св. Стефана, које има веома стару иконографију, један од учесника линча у десној руци држи

уздигнут камен, а левом придржава скут своје хаљине, која оставља утисак да у њој има још камења. Сасвим исти став леве руке и положај скута и камења у њему као у Сопоћанима има мучитељ у сцени каменовања св. Дометија у старонагоричком менологу, под 5 октобром (сл. 14). Атрибут камен добијају у XV и XVI веку многи светитељи.¹⁸

Изгледа да се у византиској уметности избегавало претстављање мученика с реалним атрибутима, док је на Западу, особито у доба барока, то постало безмalo обавезно. L. Réau ту појаву тумачи тиме што је византиски Исток остао веран инскрипцији на мозаику, фресци и икони, док се на Западу иконографија ових мотива стварала првенствено на скулптури великих катедрала, што је онемогућавало да се на нимбу или на филактеру ставља натпис, и с друге стране, што је у феудалној Европи доба крсташких ратова дошло до снажног развоја хералдике, која је дала постигај за постанак светачке хералдике.¹⁹ Водећи о овсме рачуна, тешко се отргнути утиску да камење као атрибут св. Стефана на фресци у Сопоћанима иконографски потиче из времена Комнена, Анђела и никејских царева, кад су крсташи, нарочито после пада Цариграда 1204. г., на културно насле у Византије накалемили своје западњачке идеје, или кад су извесни наговештаји у вези с атрибутима у византиској иконографији, напр. из сцена каменовања у менолозима, на Западу, а и код нас, прихваћени и до краја доведени. Иконографија камена у руци св. Стефана на фресци у Прасквици изгледа да је западњачка. Поред наведеног примера из Гослара где првомученик држи камен у руци, веома често се он тако слика у средњеваропској уметности, нарочито у Немачкој.²⁰

Осим атрибутом, првомученик је на фресци у Прасквици приказан како прстом десне руке показује окрвављено чело. Овај натуралистички мотив је такођер западног порекла. Не мисли се тиме рећи да су натуралистички мотиви специфично западне хришћанске уметности, поготову кад знамо да су византиски менолози препуни веома мучних сцена масакрирања у којима преовлађује крвављење декапитираних

^{16а} М. Кашанин, Уметност и уметници, Београд, 1943, на стр. 177 и 182.

¹⁷ Lj. Karaman, у L'art byzantin chez les Slaves II (1932), т. 141.

¹⁸ J. Braun, н. д. 667—8.

¹⁹ L. Réau, Iconographie de l'art chrétien I, Paris 1955, 420.

²⁰ J. Braun, н. д. 99—100, 4. 43.

Сл. 12. Прасквица, црква светог Николе, Пророк Давид — Fig. 12. Praskvica, église de Saint Nicolas, Le prophète David

мученика. Али, у византиској уметности, осим у таквим сценама, отсуствује приказивање мученика у самосталној фигури окрвављених или с другим траговима тортуре, док је то на Западу, особито у доба барока, чест случај. На већ поменутом триптиху Михаила Хамзића испод камена на Стефановој глави тече крв у млаzesvima по његовој тонзури. Да је тај мотив продирао дубље у унутрашњост доказ је један натпис поред мученика Кирика, који је био насликан разбијене глаје

Сл. 13. Сопоћани, свети Стефан — Fig. 13. Sopoćani, Saint Etienne

Сл. 14. Старо Нагоричино, Каменовање светог Дометија —
Fig. 14. Staro Nagoričino, Lapidation de Saint Dométe

и с прстом руке како указује на своју рану и говори: *Зди слове како ми моловите тебе ради главој сакројши,* у цркви манастира Суводола код Књажевца, из 1645 г.^{20a}. Иако не с толико натурализма, на сличан начин сликан је мученик Кирик на фресци у прозору на јужном зиду западног дела наоса у Каленићу, из 1407—13 год. Његова рука показује Христу, који је претстављен као *τάπης διώρη* из сегмента у левом горњем углу, разбијену главу, али је то све далеко уздржаније него на поменутим примерима код првомученика Степана у западној иконографији. Тај утисак појачава још и текст на његовом свитку, који само наговештава да је био уморен на тај начин што је као дете бачен низ степениште (сл. 15).

И култ св. Стефана на Западу је добио неке особености које су биле непознате ортодоксном Истоку. Пре свега он је популаризован и „демократизован“; он је заштитник заната, док је у Византији, као и у нашем средњем веку био заштитник царева и краљева;

^{20a}а Маринко Станојевић, Зборник прилога за познавање Тимочке Крајине, књ. III, Београд 1931, 13.

он чува од многих болести и, између остalog, сходно хомеопатском правилу *simili similibus curantur*, претстављен с каменом — верује се да брани од камене болести (*Steinkrankheit*)²¹. Код нас је култ св. Стефана веома стар баш на Приморју. Прве цркве њему посвећене имамо већ у IX—XI веку (напис с Отока код Превлаке²²), а многа насеља назvana су по црквама која су по његовом имену добила. Нарочито су бројни топоними „Сушћепан“ — остатак из романске традиције, која је на Приморју била врло јака. Веома је густа

св. Ђорђа у Ораховцу и старијим слојевима живописа у манастирима Подластици и Подманичама, сликарство у свим тим црквицама Јужног Приморја укључује се у стварање оних наших малих зографа који су живо комуницирали из унутрашњости у Приморје и обратно. Том кругу, коме нарочито треба овде додати и фреске у цркви св. Ђорђа у Титограду, којима, како смо видели, својим распоредом највише одговара реконструисана схема живописа цркве св. Николе, припада и зидна декорација њене певнице, иако је она квалиитетом много боља.

На такав закључак још више побуђује грчки текст с грешкама на Пантократоровом свитку у медаљону свода прасквичке певнице, које сведоче о томе да наш живописац није разумео оно што је однекле преписао. Тај текст би можда могао да нас упути како да поближе одредимо порекло тог сликара. Да је он наш човек несумњиво произлази из тога што све инскрипције око нимбова светитеља пише српски, а мешавина инскрипција на нашем језику и теолошких текстова на грчком наводи на помисао да је он из Јужног Приморја, Котора или његове околине, где су се сусретали наши зографи и италокритски и италомлетачки иконописци. До Страхињиних фресака у манастиру Градишту, из 1620. г., у тој области, осим делимично у св. Базилију у Столиву, нема сачуваних фресака са инскрипцијама на нашем језику, а са Страхињом престаје исписивање текстова на свитцима грчким језиком. У условима јаке „грчке“ зографске и иконописачке традиције Боке Которске и привлачности за делатност у њој наших малих мајстора — мешавину оба правца најпре и најуспешније су могли да прихвате управо људи из њене средине. Приликом чиšћења фресака у Прасквици нарочито су упале у очи њихове свеже и јарке боје, које потсећују на боје оне грање млетачког и далматинског сликарства коју је гајила наша приморска зографска и иконописна уметност. Но, с друге стране, неким стилским особинама, нарочито оштром угловима сенки испод очију и доње усне, ове фреске се сасвим уклапају у круг стварања наших зографа из каснијих времена, који се у своме раду понекад осврну и понешишто преузму из великих традиција нашег сликарства XIV века.

Прва алтернација — могућност да наши мали зографи, нарочито они који су радили у Паштровићима, крају који је био намењен од стране римске Congregatio de propaganda fide да послужи као ослонац за унијатску политику међу православнима у нашим јужним областима, потпадну под утицај понеког западњачког иконографског и стилског решења — била је нарочито велика у XVII веку. Године 1637 у суседном манастиру Градишту, а три деценије касније у манастиру Прасквици, деловала су два игумана, Јосиф и Петроније, у корист уније, те није немогуће помислити да је и пре тога манастир св. Николе у Прасквици, који је седамдесет година тог века имао, према једном извештају Конгрегацији, седам монаха, клирика и лаика „rosco devoti alla Santa Sede“²³, био проводник и неких утицаја Запада на нашу позију зографску и иконописну уметност. У близак суседству Прасквице, у манастиру Врањини на Скадарском Језеру, проунијатски игуман Василије тражио је и 1667. г. врањински манастир је од Конгрегације добио једну заставу са сликом Богородице и св. Николе. Посредник, барски

Сл. 15. Каленић, свети Кирик (цртеж Бран. Живковић) — Fig. 15.
Kalenić, Saint Kirik

мрежа цркава посвећених св. Стефану у непосредној околини Прасквице; међу најстаријим у манастирима Дуљеву и Режевићима с црквама чији је патрон првомученик и које су, према традицији, настале у доба цара Душана, и у граду Свети Стефан, назван тако по цркви у њему, који се већ помиње 1580. г.¹⁷. Све те паштровске црквице биле су украсене фрескама, од којих су фрагменти остали у Режевићима и Светом Стефану, док је она у Дуљеву потпуно уништена у прошлом рату. Живопис у њима није проучен, али чини утисак да је из XVI—XVII века. Заједно са живописом у цркви св. Трифуна у Клинцима на Луштици,

²¹ Franz von Sales Doyé, Heilige und Selige in der Roem. Kat. Kirche II, Leipzig 1929, 364.

²² Споменик САН СВ (1956), 4.

²³ Ј. Радонић, Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века, Београд 1950, 122—127 и 355—6.

бискуп Петар Богдан, нарочито је инсистирао да Конгрегација пошаље заставу по приложеном цртежу, а на њој св. Никола да буде приказан у православном орнату и с импозантном брадом (*et che sopra il tuto habbia bona barba*)²⁴. Ове податке о унијатској делатности у Градишту, Прасквици и Врањини, и могућност да са Запада продре по који иконографски мотив, не треба, међутим, рационалистички схватити. Могућ је, и веро-

ватнији, какав *residuum* и из даље прошлости, и, водећи о томе рачуна, питање ближег датовања прасквичких фресака мораће бити остављено да се реши кад се оне потпуно открију и очисте.

²⁴ Id. 294—5.

Павле МИЈОВИЋ

LES FRESQUES DANS LE BAS TRANSEPT DE L'EGLISE DE BALŠA III A PRASKVICA

De l'église de St. Nicolas construite au monastère de Praskavica près de Budva en 1413—1414 par le souverain de la Zeta Balša III, subsiste encore la branche nord du transept qui fut fermée dans la seconde moitié du siècle dernier et transformée en pièce séparée. Ses murs intérieurs furent également enduits de chaux à cette époque. L'année dernière l'auteur de ce rapport a remarqué que des fresques étaient conservées sous la couche de chaux.

Après la description de la reconstruction de l'église semi-circulaire, l'auteur décrit également les fresques qu'il a découverts et nettoyés en partie. Celles-ci représentent six figures de martyrs et de saints debout, ainsi que les bustes d'un martyr et d'une martyre et des médaillons à représentant le Pantocrator et le prophète David. L'un des martyrs sur le côté est du mur nord est identifié comme st. Etienne. Il tient dans une main une grosse pier-

re, symbol de son supplice et montre de l'autre son front ensanglanté. L'auteur suppose que ce motif dans l'iconographie orientale provient de l'Occident.

Il n'existe pas de données directes permettant la datation. L'analyse du style et de l'iconographie ne peut être poursuivie dans le détail, les parties découvertes des fresques étant trop petites. Certains motifs occidentaux, ainsi que des fautes d'orthographe dans le texte grec du rouleau tenu par le Pantocrateur, et le style angulaire des parties ombragées des visages permettent de proposer l'attribution des fresques de St. Nicolas de Praskavica aux zographes du XVIe—XVIIe siècles. Ceux-ci étaient peut-être originaires des environs immédiats du monastère. Il n'est pas exclu toutefois qu'il s'agisse d'influences d'époque plus ancienne.

Pavle MIJOVIĆ

ЦРКВА СВ. НИКОЛЕ У ПОДВАХУ КОД БИЈЕЛОГ ПОЉА

У близини Бијелог Поља, на удаљености од око 25 км., идући према североистоку уз речицу Бистрицу, налази се, високо, под једним каменишим врхом мала црква посвећена св. Николи.

Црква је сасвим усамљена. Саграђена је на заравни обраслој зеленилом, пред улазом у клисуру Бистрице чије високе стене уоквирују лепи пусти пејзаж.

Тешка приступачност ове забачене црквице, до које се може доћи само пешке или на коњу, објашњава што је она остала досада потпуно непозната.

Сл. 1. Црква св. Николе у Подврху, спољни изглед — Fig. 1. Eglise de st. Nicolas à Podvrh, extérieur

По свом спољњем изгледу, црква се готово не разликује од сеоске куће (сл. 1). Високи двосливни кров од клиса полуокружно је изведен на источној страни и завршен трећом на западној. Он покрива уједно цркву и отворени трем испред ње. Кров потпуно прикрива архитектуру цркве чија се рашиљеност и прави облик могу сагледати тек изнутра. Фреске које украсавају зидове, као и лепо израђен дуборезни позлаћени иконостас са више икона доброг ква-

литета сврставају ову цркву у значајније споменике тзв. турског периода.

Како се из натписа на каменој плочи над главним улазом види (сл. 2), црква је сазидана 1606 године у време архиепископа пећког Јована:

Сазда се (х)рам ган · са б'левен'е архе
писка пећкго ку · йвана · въ · з · ф · е · .

Сл. 2. Натпис на каменој плочи изнад улаза — Fig. 2. Inscription sur pierre au-dessus de l'entrée

О подизању цркве и њеном живописању говори и al fresco натпис на западном зиду наоса, над улазним вратима (схема I—II, 59; сл. 3):

Благолієнне ѿца и поспеніє сна и сквршеннє стго дха ѿи
стїн хра' съ блвлен'е архієпіпа кірь іѡанна · съгради иғвіле
кириль · и дховни · и поп позна съ врана и хтитори : · въ · з ·
ж · о · х · н · т · м ·
посих пописа юфьмана иғвіле кіріль · и дани · и поп
и · м ·
позна · съ братіа · и съ хтитори : · и сте архієрєш симеонъ ·
л · г · н · и · ск · м ·
въ · з · ф · к · кр · сц · і · н · сі · инди · ві · епахта · е · те · ке ·
· зла · чи · еі ·

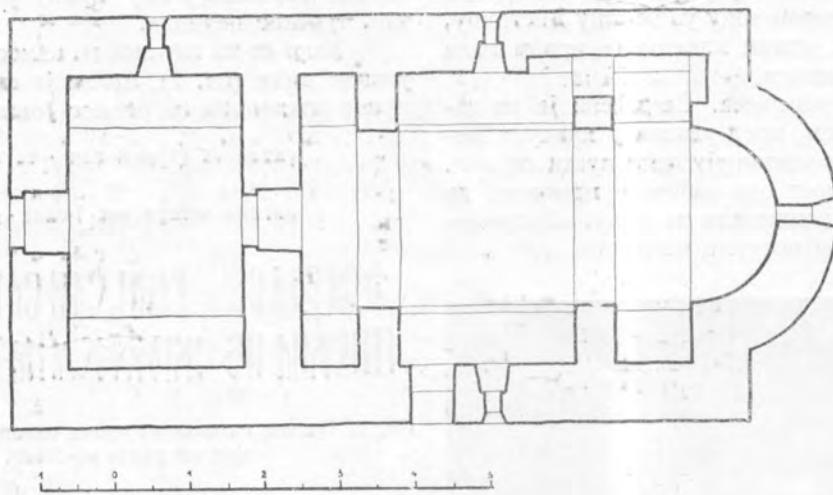
Као што се види, он пружа опширније податке о зидању, наводећи имена игумана Кирила, духовника Данила и попа Познана с братијом и ктиторе (не помињући их поименично), као заслужне за грађење цркве. Из другог дела текста видимо да је живописање цркве изведено седам година пошто је била сазидана и то заслугом истих људи.

Сазнајемо и то да је ова, данас усамљена црква у којој се окупљају на сабор ретки становници околних брда, некада била манастир. Малобројни остаци камења које провирује из земље можда су трагови конака. Црква још и данас поседује воденицу и шуму што такође указује на то да је била манастирска.

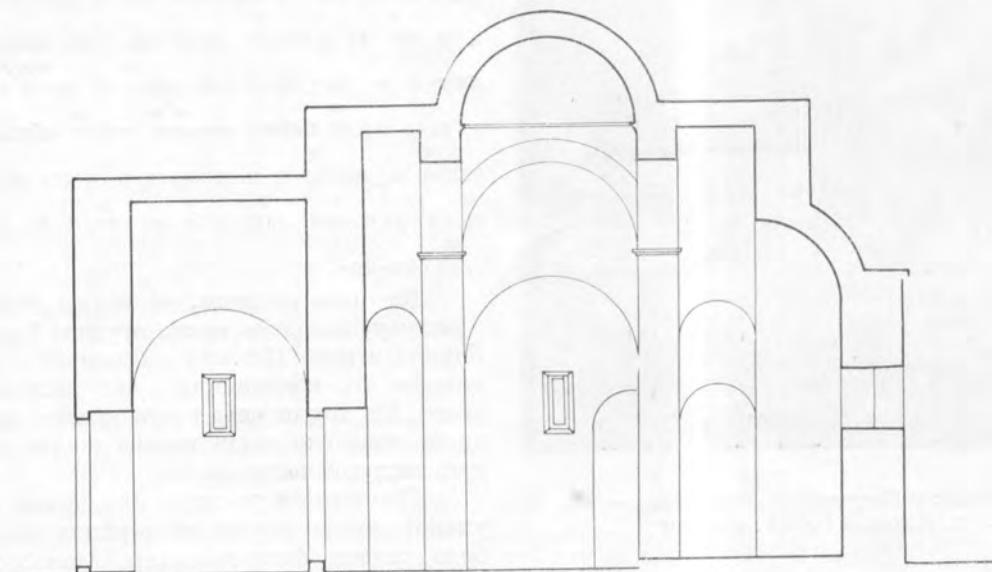
По свом архитектонском решењу црква св. Николе у Подврху спада у групу црквених грађевина изведених у облику сажетог уписаног крста (сл. 4 и 5). Необично је комбиновање више него просте спољашњости и до максимума рашиљених зидних површина унутрашњости цркве. Једнобродни простор наоса из-

БЛГОДАЈЕНИЈЕ ОЦА ЈПОСПЕНИЈЕ СМА ЈСВРШЕНИЈЕ СТОДХА
СЛН СТІН ХРАМ СЪЛВЕНИЈЕ АРХІЕПІКА КІРЬ ІѠАННА СЫГРАДИ
ІГУМЕ КИРНЛЬ ЙДХОВНІЙ ДАИИ ЙПОПЬ ПОЗНА СЪБРАННЯ НАХТИОРН..
ВЪЗ РДЕ ПОСНХ ПОПИСА ЁРЫМНІЙ ИГУМЕ КІРНЛЬ ЙДАИИ ЙПОПЬ
ПОЗНА СЪБРАННЯ НАХТИОРН.. ВСТЕ АРХИЕРЕЎ СКИМЕѠМъ ВЪЗ
РК ВІКРУ СЛЖ Е АІ СІ ЙНДАІ ВІ ЕПИХТА Е ТЕ КФ ЗЛА ЧН АІ.

Сл. 3. Натпис ал фреско над вратима у наосу — Fig. 3. Inscription al fresco au-dessus de la porte du naos

Сл. 4. Основа цркве — Fig. 4. Plan de l'église

Сл. 5. Подужни пресек цркве — Fig. 5. Coupe longitudinale de l'église

дељен у три травеја надвисује калота слепог кубета без тамбура. Калота се ослања на пандантифе а ови на лукове и пиластре. Интересантно је решење пролаза из наоса у проскомидију где је градитељ показао смисао за економију простора и статички смело извођење (сл. 6). Проскомидија и ђаконикон имају нише на

источној страни. Уз западни зид наоса је истовремено подигнута нешто нижа припата полуобличасто за сведена. Изнад ње је, у малом простору до висине наоса, смештена скривница у коју се улази кроз отвор на северном зиду западног травеја. Улаз у скривницу је покрiven једном фреском израђеном на дрвеном

капку који га затвара. Западну фасаду цркве која је такође украсена фрескама, завршава високи троугласти забат.

Живопис цркве се доста добро очувао. Он садржи поред уобичајених композиција и појединачних претстава светитеља циклус великих празника и, у припрати, опширно илустрован циклус житија св. Николе сл. 7 и 8 — (схеме I и II). Све фреске су из истог времена и у ликовном иконографском погледу чине једну целину.

Претставе се одвијају следећим редом (упореди схему I и II):

¹ У конхи апсиде је Богородица Оранта са Христом Младенцем и фигурама архангела Михаила и Гаврила — **МР-ӨУ, 10 ХС, Михаил — Гаврилъ.**

² Поклоњење Агнешу.

³ Јованъ златоуст.

⁴ Кѷрилъ але Зендрѣскїй

⁵ Яросеніе — срѣпекъ.

⁶ Свѧтѣствѣе — стго дха, веимиſкаго прѣклаа кнезъ.

⁷ Апль Ѹаден.

⁸ Бѣдхн — днѣми са отвореним јеванђељем на коме пише: съи іес | сиъ мо | вѣлю | блени | шнием | же влаг | ... (мат., 17,5)

⁹ Прѣкѡра(жѣ)ніе — хво · Пророк Илија држи свитак са текстом: Ты іеси | сиъ и дхъ | вѣзначел | наго ѿцъ | ...

¹⁰ апль — матоѣ.

¹¹ апль — Іаковъ.

¹² Спиридон — чудотворац.

¹³ Силвестръ — папа римскїй.

¹⁴ Нигиатие — вогоносац.

¹⁵ Прѣкѣн — исака(?)

¹⁶ Пророкъ Яронъ.

¹⁷ ... — Звѣракава.

¹⁸ Симеон — стаљникъ.

¹⁹ Христос Пантократор — іс — хс.

²⁰ Небеска литургија ска летоуѓтїа.

²¹ Текст на прстену калоте: † Ендите видите јако јазъ иесъмъ иинѣтъ въ разве · менѣк · азъ ѿбю и жити сътворѣ, колажъ назъ назъ иесѹнии иинѣ тъ (изметка) штробкоу моио... (избрисана слова 1/3 круга) јако пошишо јако миљани · иинѣ · мои ипримите съдбрушка моја ивѣздамъ икѣтъ врагомъ и ненавидѣштилие : ·

²² Марко евангелистъ.

²³ Прѣкѣн мелхисед.

²⁴ Суглиистъ Аука.

²⁵ Вазара.

²⁶ иин.

²⁷ Малхїа.

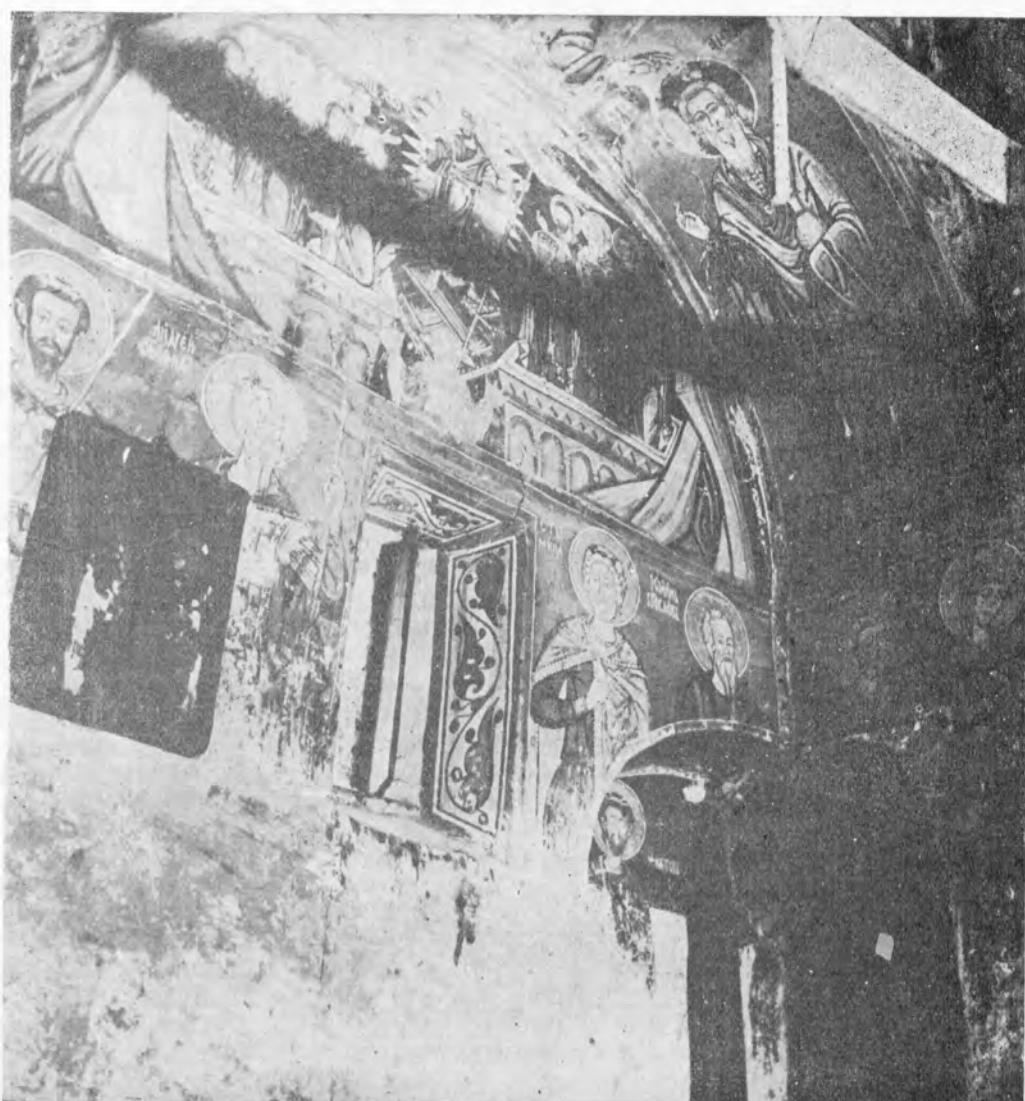
²⁸ ... љен.

²⁹ ...

³⁰ Данил.

³¹ ...

³² ...

Сл. 6. Улаз у проскомидију — Fig. 6. Entrée de la proskomidié

³³ Михен.

³⁴ Иѡсне.

³⁵ иина.

³⁶ Сретење — прилично оштећено.

³⁷ Крштење Христово — оштећено.

³⁸ сты — є ... Оштећен је лик светитеља који је био сликан у лозици.

³⁹ Оштећено, био је насликан Христос анђео Великог савета ... ЕЛИКАГО СВЬ...

⁴⁰ Христос Пантократор — іс хс.

⁴¹ Прѣкѣн — Іаковъ.

⁴² црь — дѣдъ.

⁴³ стыї — евстритиє ?

⁴⁴ стыї — гиеврїе

⁴⁵ ста — троица — іс хс

⁴⁶ Благовеш(ен)иє.

⁴⁷ Свети мученик.

⁴⁸ Врач — Кузман.

⁴⁹ Врач — Дамјан.

⁵⁰ Оштећено.

⁵¹ Сты Прокопије ?

⁵² Сты — Трифон.

⁵³ Рождество прѣстые вце.

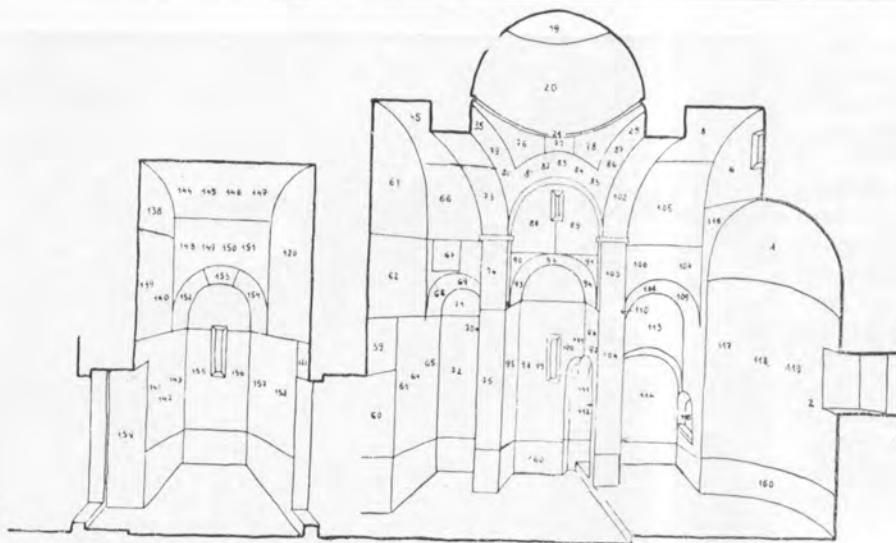
⁵⁴ Сспеніе — престие вце.

⁵⁵ Сты дчынски — оштећен.

⁵⁶ Симеон — срѣпски.

⁵⁷ Гавра — срѣпски.

⁵⁸ Дрхггаль — гвриль.

Сл. 7. Схема I, распоред живописца — Fig. 7. Schéma I, disposition de la peinture murale

⁵⁹ Натпис над главним вратима у наосу цркве: *Благоменiem ѿца и поспешенiem сна и съвршением стого дха съи стий храмъ съ веленiem Ярхепска кірь Іоанна · съгради игъмен кириль · и дховник данил · и попъ познан съ вратима и хтифори · вълъ · ѿ · ф · д · ѿ · посихж(е) пописа ѿръмонах игъмен кириль · и данил · и попъ познан · съ вратима · и съ хтифори · · w с · те архиерески симеон(о)мъ · · вълъ · з · ѿ · к · в · кръг · санцъ · Г · А8Н · SI · индик(т) · БИ · епахта · е · тен · ко · злат(о) · чис(ло) · оI ·*

⁶⁰ Сты агатоник.

⁶¹ Евъдене прѣстие вѣе.

⁶² Успеніе - Прѣстие вѣе.

⁶³ Царь Константин.

⁶⁴ Елена.

⁶⁵ Сты - Екстати.

⁶⁶ Распетие - Хро.

⁶⁷ Оштећена фреска на вратима која су водила у скривницу.

⁶⁸ Сты - курник.

⁶⁹ ... - юлита.

⁷⁰ Сты Нестор.

⁷¹ Мамат.

⁷² Сты Петка.

⁷³ Царь - Солом.

⁷⁴ Сты - Мардари.

⁷⁵ Сты - Димитри.

⁷⁶ Иоаннъ еулиистъ.

⁷⁷ Праведни Авраамъ.

⁷⁸ Матен Еугелистъ.

⁷⁹ Елисен.

⁸⁰ Еремія.

⁸¹ Яаковъ.

⁸² Иона.

⁸³ Гамонъ.

⁸⁴ Захаріа.

⁸⁵ Гедемінъ.

⁸⁶ Езекіль.

⁸⁷ Софроніе.

⁸⁸ Цветосие хро.

⁸⁹ Ескреніе хро.

⁹⁰ Сты - йорестъ.

⁹¹ Сты - Блъко.

⁹² Елина - ноуна іс - хс.

⁹³ Свети мученик — оштећен.

⁹⁴ Стго - ермолае.

⁹⁵ Оешдорф - Страонлатъ.

⁹⁶ Апъл Петър.

⁹⁷ Мр-Өү Богородица Параклиса држи свитак са текстом:

Сне и вже мо | прими | Молиене | Матере свое | шедре · шов | ...

⁹⁸ Оешдорф Оиронъ.

⁹⁹ Йандрен Страонлатъ.

¹⁰⁰ Сты Мини.

¹⁰¹ Иоаннъ Егословъ.

¹⁰² Прок Монсие.

¹⁰³ Прѣкрасни - исифъ.

¹⁰⁴ ... Стальникъ.

¹⁰⁵ Възнесеніе хро — Испод Христове мандорле коју носе два анђела је текст: апъл зрешѣкъ възнесеніе хро.

¹⁰⁶ Апъл | клещпа.

¹⁰⁷ Апъл - Ялоникъ.

¹⁰⁸ Иоаннъ - Милости.

¹⁰⁹ Яхидиаконъ - Стефанъ.

¹¹⁰ Ялимпѣ - Стальникъ.

¹¹¹ Сты - Бикенти.

¹¹² Дунпъ - Стальникъ.

¹¹³ Григориј Чвотворац.

¹¹⁴ Яхидиакон - Филиппъ.

¹¹⁵ іс хс ни-ка; Христос Пиета је насликан до појаса у ниши, лвоје је потпис сликарa: Помени ги Стражиню попа въ

¹¹⁶ Апъл - Сила

¹¹⁷ Никола Иоанники.

¹¹⁸ Григориј Егословъ.

¹¹⁹ Касије Велики.

¹²⁰ Сты Николае, мр - Ѻв, іс - хс.

¹²¹ Бедъх - Дњани.

¹²² іс - хс.

¹²³ Итонине исповедник(?)

¹²⁴ Рождество Николино.

¹²⁵ Кршение Стго Николе

¹²⁶ Никола приде на вченїе.

¹²⁷ Сты Никола поставлятсе свешеником

¹²⁸ Сты Никола поставлятсе димитрополитъ.

¹²⁹ Сты Никола даётъ злато нишомовъ.

¹³⁰ Сты Никола таваетсе авлав оштећено

¹³¹ Стго Акіяна пре-звитера Антиох...

¹³² Стго Никола спасе кабаль плавающи прељо ѹгиптъ.

¹³³ Сты Никола избави тѣи војеводе нага лача.

¹³⁴ Сты Никола приведе Касина ка оцѣ и матери.

¹³⁵ Седи дугсбради испосник — оштећено.

¹³⁶ Седи дугобради испосник — оштећено.

¹³⁷ Јевоилие велики.

¹³⁸ Расцветали крст.

¹³⁹ Сты Никола избави тѣи војеводе нага лача.

¹⁴⁰ Сты Никола сече дрво под веши.

¹⁴¹ Антоний велики.

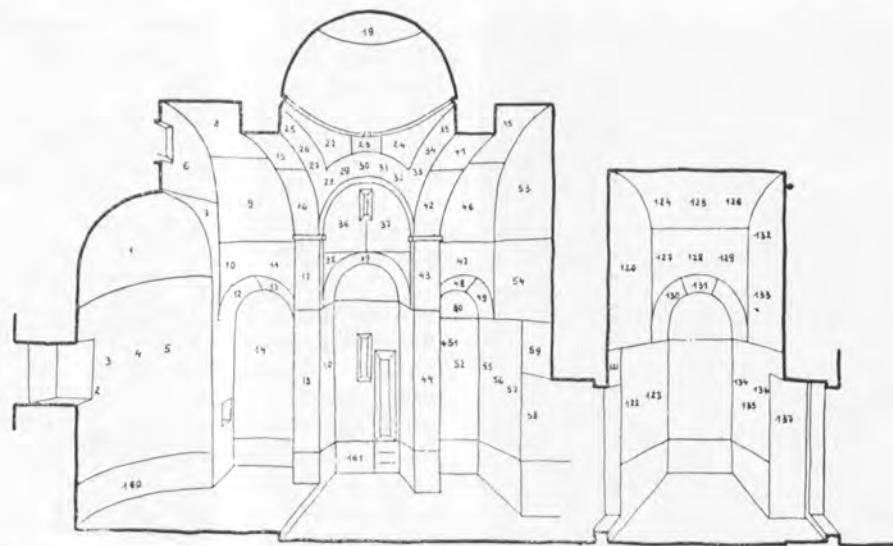
¹⁴² Феодосије - Ѣвашежитла.

¹⁴³ Ефремъ Сиринъ.

¹⁴⁴ Сты Никола поставлятсе читацемъ.

¹⁴⁵ Сты Никола прѣть ниочески чинъ

¹⁴⁶ Сты Никола поставлятсе пола дикона.

Сл. 8. Схема II, распоред живописа — Fig. 8. Schéma II, disposition de la peinture murale

- ¹⁴⁷ Стѣ Никола поставаје се дјаконъ.
¹⁴⁸ Стѣ Никола заклијет (?) храмни идоли - таніе.
¹⁴⁹ Стѣ Никола изводиши Петра изъ тамилице атонскаго.
¹⁵⁰ Стѣ Никола избави Димитрина шт мора.
¹⁵¹ Стѣ Никола јави се Константињу в сне ::.
¹⁵² Стѣ Никола јави се - краљу и швјцар ћелио - гле
некръби стѣфане.
- ¹⁵³ Григорије кели—кје армене.
¹⁵⁴ Пренесение моциемъ старога Николи.
¹⁵⁵ Јованъ - лествичникъ.
¹⁵⁶ Јованъ - дамаскиња.
¹⁵⁷ Макдимъ - исповедникъ.
¹⁵⁸ Мр - Оу . іс - хс.
¹⁵⁹ Орнамент.
¹⁶⁰ Орнамент сокла, стилизованана палмета-цирна на белом.
¹⁶¹ Орнамент сокла, стилизовано лишиће - зелено и црвено.
¹⁶² Деисис, попрсе Христа са отвореним еванђељем сликан у врло великој пропорцији. Лево је мања фигура Богородице. Лик св. Јована је оштећен као и добар део композиције које делом прекречена приликом обнове 1868 год.

- ¹⁶³ Осезаније Томино.
¹⁶⁴ Христос исцељује паралитичара, оштећена сигнатура.
¹⁶⁵ Христос и Самарјанка (?) Десна половина оштећена.
¹⁶⁶ Стѣ Георгије — св. Георгије на коњу убија ајдају пред зидинама града.

- ¹⁶⁷ Архаггль Михаилъ.
¹⁶⁸ Архаггль Гаврил - архангел Гаврил држи исукани криви првени мач.
¹⁶⁹ Стѣ Николаје.

- ¹⁷⁰ Натпис о подизању цркве на каменој плочи над улазом, израђен у зграфито техници: † Газда се (х)рамъ сан . са Ел(аго)са(ф)ренемъ Вархїепискпва пекскаго куф Јанна . въ л(ето) з . ф . еи ::.

Фреске у св. Николи у Подврху је радио сликар — поп Страхиња из Будимља. У ниши проскомидије, лево од допојасне претставе мртвог Христа — који стоји у гробу испред крста са прекрштеним рукама на прсима и трновим венцем на глави, сигниран

іс . хс , ни . ка

налази се потпис мајстора у фреско техници белом бојом на плавом фону:

помени ги (господи) | стѣхиню | попа въ...

даље није ништа написано, али према месту које је сликар одабрао за потпис јасно је шта је хтео да каже (сл. 9). На сличан начин Страхиња се потписао у цркви св. Николе у Озрену где је радио фреске 1587 године¹. На свитку Кирила Александриског иза уобичајеног текста стоји:

помени ги | превзитеђа | стѣхиню.

Фреске у Подврху спадају у Страхињина зрелија дела. Оне хронолошки долазе после оних у св. Арханђелу на Тари (1591)² и његовог рада на обнови Манастира Мораче где је боравио око 1600 године, а пре фресака у обе цркве св. Николе у Градишту (1620)³. Живопис Подврха употребљује наше знање о Стра-

ПОМЕНИ ГИ
СТѢХИНЮ
ПОЛА ВЪ

Сл. 9. Потпис сликара Страхиња у ниши проскомидије — Fig. 9. Signature du peintre Strahinja dans la niche de proskomidie

хињином опус-у и пружа изванредну могућност студије његовог начина сликања. Док у Озрену Страхиња ради са помагачима, а у Градишту се у доњој великој цркви и поред јаке почањавелости фресака на некима од њих осећа друга рука, фреске у Подврху карактерише хомогеност стила и јединство сликарског извођења. Страхиња је овде, како по свему изгледа, радио сам. Поред тога, пошто су фреске у св. Арханђелу на Тари пропале, оне у Градишту у великој цркви врло оштећене од влаге и чаји, а у малој добрим делом отпале, фреске у Подврху претстављају најбоље очуван, досад познат Страхињин сигниран рад. Поп Страхиња је сликајући зидна платна ове минијатурне црквице, чији градитељ се трудио да у распореду унутрашњих зидних маса опонаша ранију монументалну архитектуру

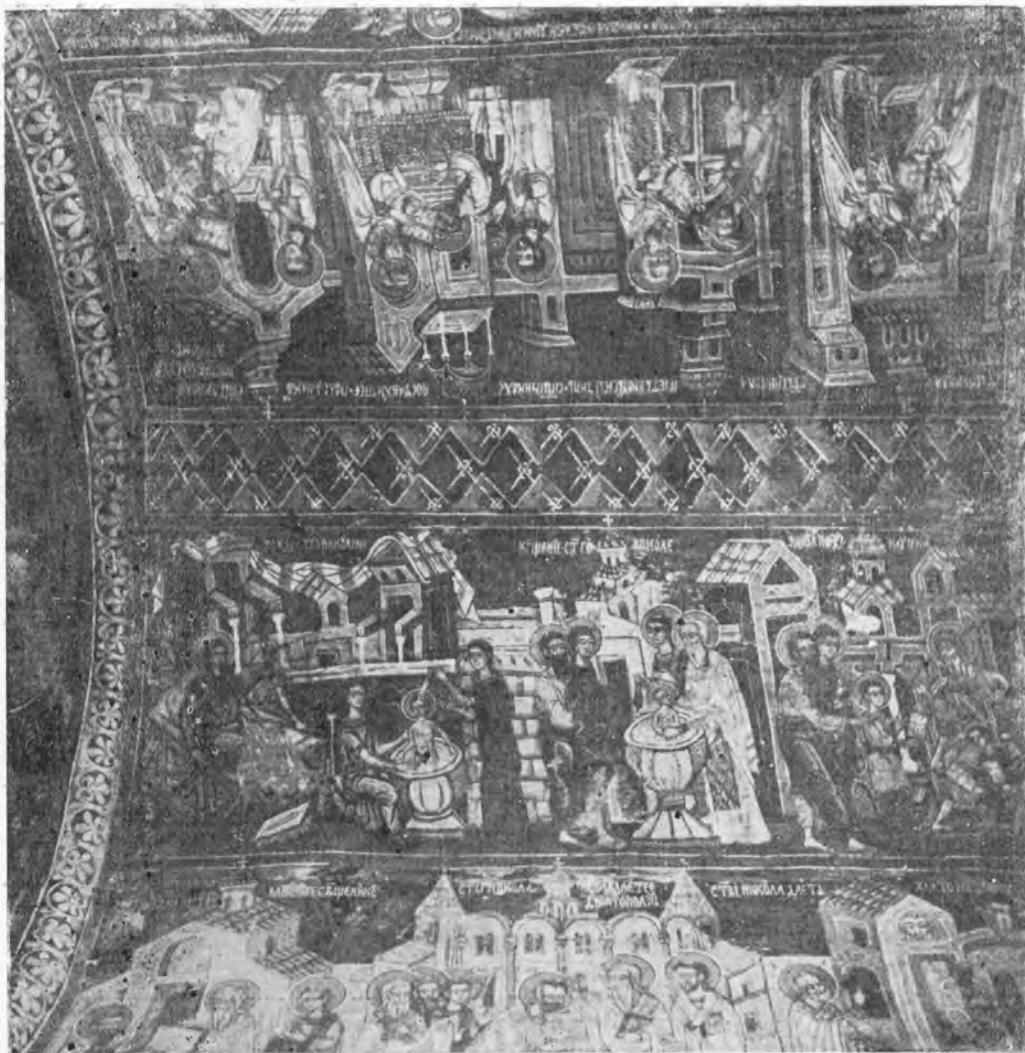
¹ Ђ. Мазалић, Гласник Земаљског музеја, Сарајево, 1938 године. 105—109

² Љ. Стојановић, Записи и натписи, 817

³ Поп Страхиња, познат као сликар фресака, у манастиру Морачи ради и као иконописац. Потписао се на престоној икони Христа са апостолима, на јастуку поред орнамента: Гио иконъ писа Стѣхинија шт мес(то) Бѣдимљ и нешто ниже на престолу је датум: Еъ лѣто з ф.

Сл. 10. Фреске у калоти слепог кубета — Fig. 10. Fresques dans la calotte de la coupole

Сл. 11. Фреске на своду припрате, сцене из живота св. Николе — Fig. 11. Fresques sur la voûte du narthex, scènes de la vie de st. Nicolas

манастирских грађевина, показао још једном своје одлично познавање иконографије и тематике монументалног сликарства. Он је веома вешто распоредио мноштво појединачних фигура светитеља и композиција по зидовима ове мале цркве. У калоти слепог кубета слика око Пантократора небеску литургију, на сводовима и највишим партијама зидова композиције великих празника а у доњим зонама стојеће фигуре: апостоле, мученике, свете ратнике, цара Константина и царицу Јелену, св. бесребренике и поред врата два архангела (сл. 10). У приземном појасу слика развијени орнаментални палмете у волутама. У припрати даје веома опширен илустрован циклус св. Николе чије поједине партије раздвајају орнаментиране траке истоветне као оне у морачкој припрати (сл. 11, 12 и 13). На западној фасади, између велике композиције Деизиса у троугластом забату и претстава св. ратника и оба архангела поред врата у приземној зони, Страхиња слика параболе Христове распоређујући и сигнирајући их по читањима јеванђеља (сл. 14).⁴

На Страхињиним фрескама у Подврху испољавају се особине његовог стила са свим врлинама и манама. Кад слика посебне, стојеће фигуре светитеља осећа се тежња да их да монументално, одећу св. ратника и краљева украсава бисерима, а мученицима ставља бисерне дијадеме — ликовима даје достојанствен изглед. При свем том Страхиња је најслабији у трећирању појединачних фигура, пошто оне услед начина сликарске обраде делују празно. Страхиња је далеко бољи и занимљивији када слика епизоде из живота св. Николе или композиције великих празника. Фигуре су му слободније и пропорционално се уклапају у архитектуру која је сликана са много инвенције и под утицајем Приморја. Врло динамичне сцене из житија св. Николе, рађене са много маште, откривају нам једног новог Страхињу који употребљује његов до-садашњи лик.

Иконостас у св. Николи у Подврху претставља ретко леп пример складно компонованог добро очуваног дуборезног позлаћеног иконостаса друге половине 18 века (сл. 15 и 16). Он се веома лепо уклапа у декоративна решења унутрашњости цркве. Замишљен је као једна целина. Архитектонски распоред маса и орнамената на то јасно указују. Над мирним површинама доњих партија где двери и престоне иконе

⁴ С. Радојчић анализирајући дела попа Страхиње у књизи Мајстори старог српског сликарства указује на распоред и сигнирање сцена по читањима јеванђеља, што је код Страхиње, (западњачких утицаја Мајстори.., стр. 66, 67, и 68.)

са широко сликаним ликовима светитеља на златној подлози делују као база, преко чипкасто оперваженог Недреманог ока (изнад царских двери), филигрански обрађене архитравне плоче - темпиона са дезисном композицијом и апостолима у аркадама, развија се, у постепеној градацији богатства орнамената изванредни крст, који са бочним иконама стоји на две ајдаје и својим китњастим дуборезом чини леп завршетак крешенда.

Аутор иконостаса у Подврху се при његовом пројектовању као и распореду дубореза и иконописа користио у многоме решењима морачког иконостаса. Тако, остављајући необрађене приземне партије, понавља и изглед доњег дела морачког иконостаса где се налазе старе камене парапетне плоче.

Двери, попут старијих примера, на читавој површини имају насликану композицију Благовести. Крупне фигуре архангела Гаврила и Богородице, веома пластично сликане на златној позадини, испунавају целу површину крила двери које немају никаквог дуборезног украса. Уметник је, да би што више истакао лепо сликане ликове архангела Гаврила и Богородице, изоставио архитектуру, те се они јасно издвајају са златнога фона двери које врло дискретно оивичава плитки рам (ширине 2 см. из истог дрвета). На левом крилу горе је стилизовани дуборезни крст, преклопа нема, крила се средњом ивицом додирују. При дну двери је запис у два реда: **СЕ ДВЕРИ ПРИЛОЖИ МОНАХ АЕНАНСИЕ ВЪ ДАГА ПОМЕНТЕ ВЪ ЦРСТВИ НЕВЕСНЕМЪ**

Недремано око (недре-
маное око) над царским дверима се по концепцији свим разликује од њих и у односу иконописа и дубореза везује се за горње партије иконостаса. Пропорције и распоред фигура су изванредно одређени. Опружена фигура младога Христа на црвеној постељи украшеној златним орнаментима са два серафима са стране, дата је и у цртежу и у боји веома добро (сл. 17). Богородица, која стоји лево од узглавља и држи заставицу, и арханђел Гаврило који у рукама прекривеним ружничастом драперијом држи крст са трновим венцем, су такође лепо сликани. Обе фигуре, које су као и млади Христос рађене на златном позају, стоје на зеленом пољу на коме је у угловима белом бојом исписан текст: **сан кемеръ | съгради и пописа | ефъионахъ игоу | менъ · Стѣфа | нь · в · з · ф · о · г · || твоудомъ | и платою дес | пине пеичино | ве ис | фиктичъ | въ д | прест | и: |** као што се из записа види „кемеръ је сликан 1665 године⁵. Композицију недреманог ока уоквирује веома про-

⁵ Колико је мени поснато, ово је најстарији пример где се икона Недреманог ока или „горње двери“, како се још овај део иконостаса назива, помиње као „кемер“. У цркви Св. Николе

Сл. 13. Пренос моштију св. Николе, сцена из житија св. Николе, припрате — Fig. 13. Transport des ossements de st. Nicolas, scène de la vie de st. Nicolas, narthex

Сл. 12. Фреска на јужном делусвода припрате, сцене из животасв. Николе — Fig. 12. Fresques dans la voûte du narthex, scènes de la vie de st.Nicolas

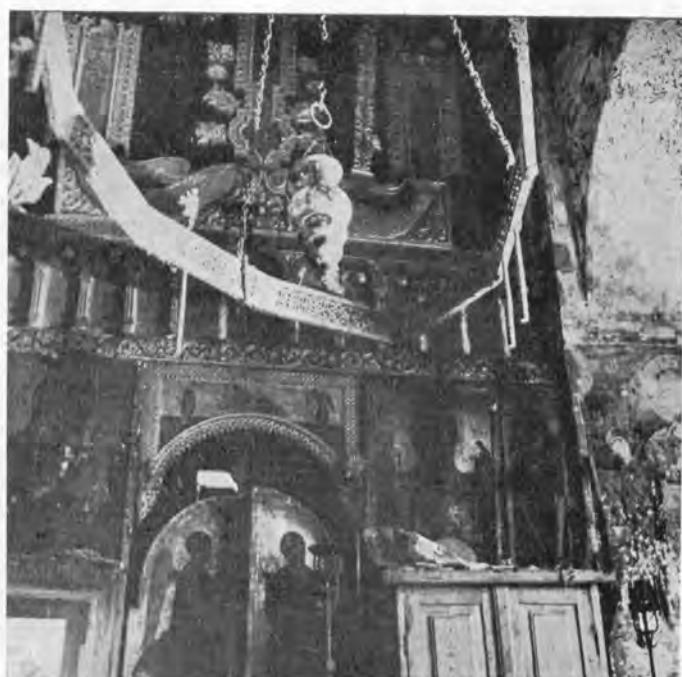

Сл. 14. Фреске на западној фасади цркве, параболе Христове —
Fig. 14. Fresques sur la façade ouest de l'église. Paraboles du Christ

бран и лепо резан позлаћени дуборез. Дуж горње три стране иде једноставни мрежасти преплет, а доња лучно засведена ивица је украсена орнаментом у виду везаних копчи. Крајеви овог лука се ослањају на дуборезне конзоле које стилизованим флоралним мотивом завршавају лук.

Престоне иконе су судећи по иконопису, величини и начину на који се уклапају у целину, настале истовремено. Све су сликане на златној подлози на дасци чија је површина издубљена тако, да по ивицама остаје мало издигнут руб од два до три сантиметра ширине и образује рам. Идући с лева на десно, иконе су постављене овим редом: у издуженом уском простору који остаје између зида и престоне иконе Богородице, смештене су једна изнад друге — горе мала икона са допојасном претставом Анђела Великог савета и испод ње икона на којој је стојећа фигура св. Ђорђа; затим долази престона икона Богородице са Христом, и даље, десно од двери — престона икона Христа Пантократора са малим попрсјима Богородице и Јована (Деизис) и крајња, опет упала ужа од претходне као пандан св. Ђорђу је икона са претставом стојеће фигуре Јована Претече у профилу, окренутог према икони Христа. Ликови на свим овим иконама су врло поцрнели од чаји кандила и док се иконе не очисте немогуће их је стилски детаљније анализирати.

Темплон или деизисна плоча, изведен са много смисла за компоновање дубореза и иконописа, претставља необично лепу целину високих уметничких квалитета. Под везаним аркадама, украсеним двоструком ниском перла, које почивају на тордираним колонетама са наглашеним једнако обрађеним базама и капителима, смештене су иконе темплона међу којима се већом висином и ширином издавају икона Христа. У лучном простору изнад фигура апостола налази се по једна полулопта, на коју је у четвртој, петој и по следњој аркади постављен стилизовани цвет (као на

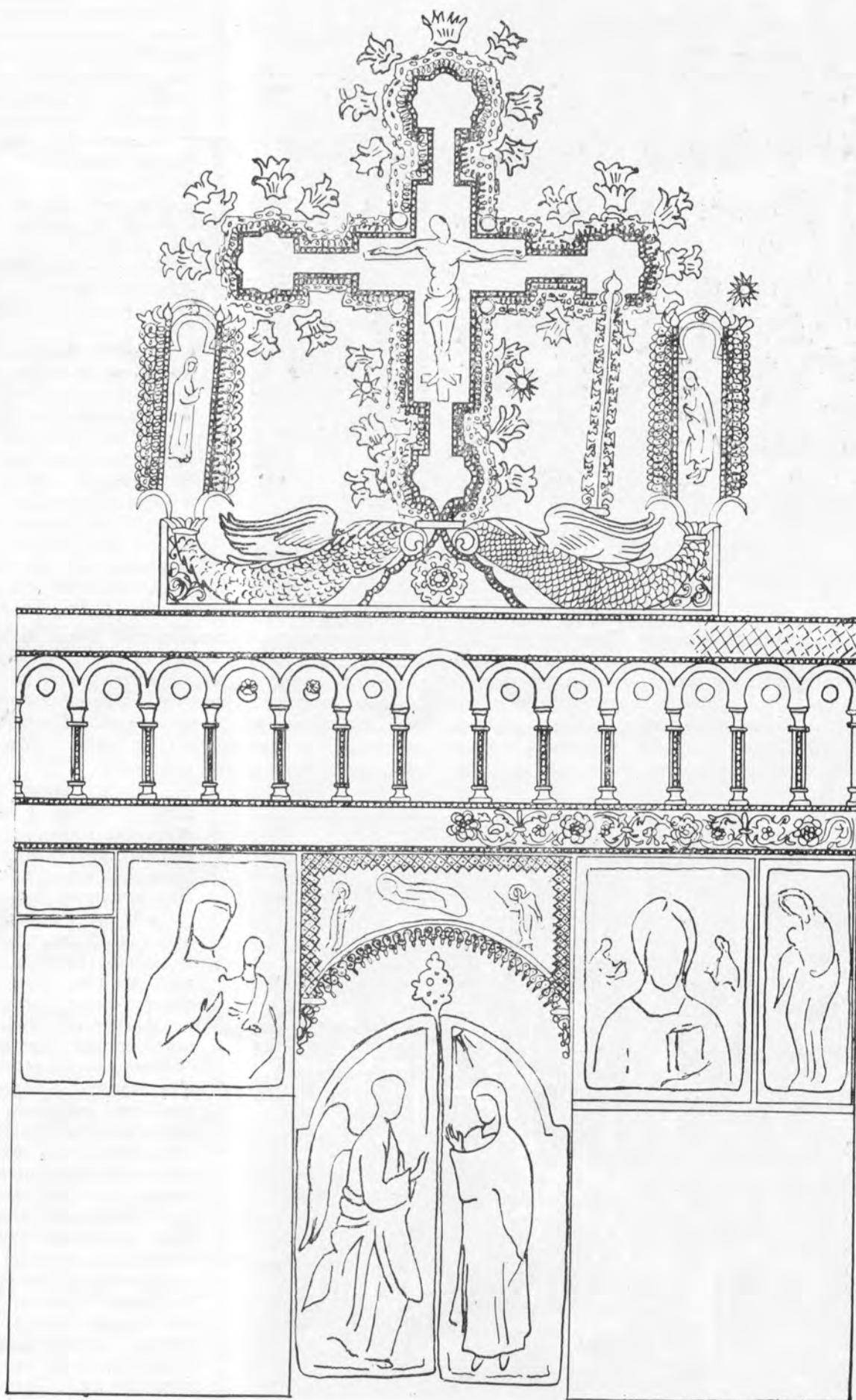
Сл. 15. Иконостас — Fig. 15. Iconostase

морачком иконостасу). Ликови светитеља на темплону су веома значачки сликали. Ставови апостола који седе су бирани и непонављају се. Драперије са вешто изведеним наборима су лепих боја. Истиче се икона Деизиса са крупном фигуrom Христа Пантократора, који седи на престолу украсеном редом колонета од слоноваче (као у Морачи), у као рубин црвеном химатијону и плавом хитону, са малим попрсјима Богородице и св. Јована изнад престола.

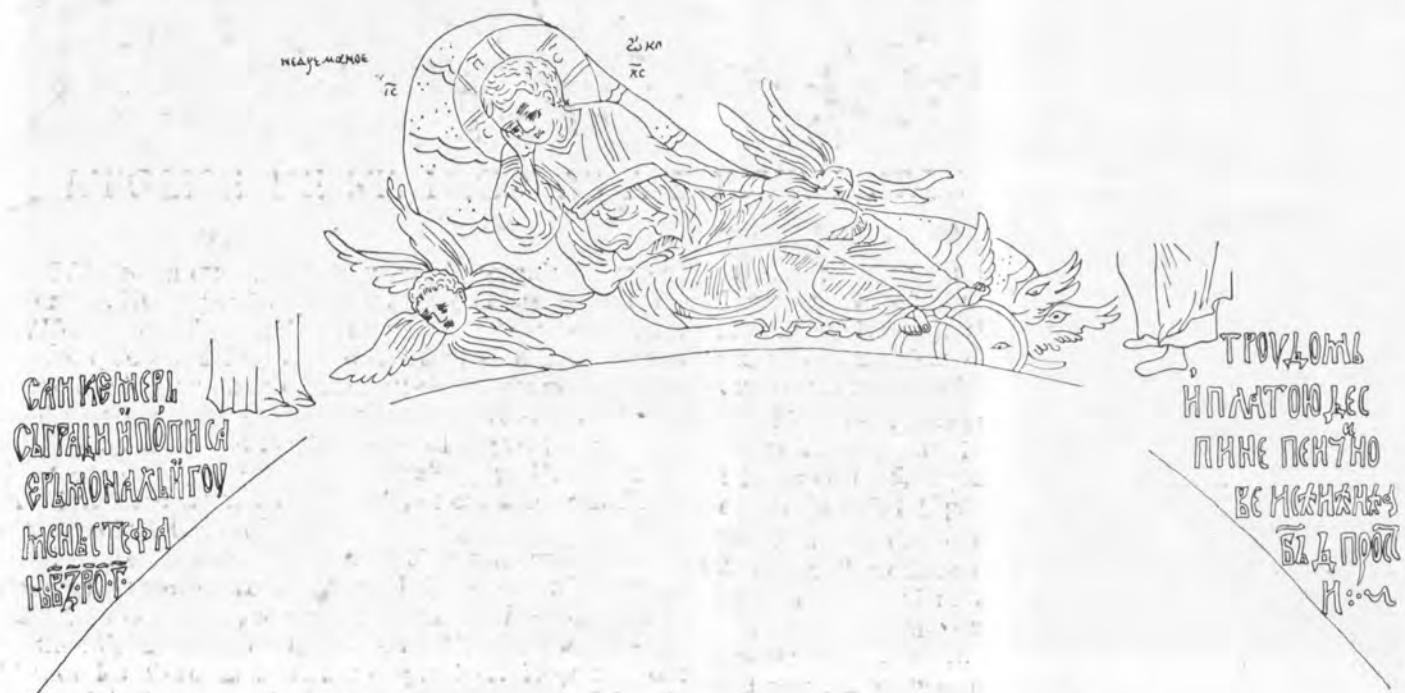
Фриз светитеља у аркадама лежи на богато изрезбареној плочи чији дуборез показује изванредно осећање стила. Флорални мотив, који украсава плочу, резан је врло меко и скоро понавља решење орнамента на пиластрима велике Козмине иконе св. Саве и св. Симеона у Манастиру Морачи. Као и на морачкој икони, велики дупли цвет се у одређеном ритму понавља на плочи у Подврху где је дат прозрачније и делује знатно китњастије као и ситне руже и листови чије вреже су симетрично спојене и смењују се у наизменичном смеру између великих цветова. Тордирана пантљика чини горњу и доњу ивицу ове плоче. Простор између лукова аркада украсен је флоралним мотивом, који се, прилагођавајући се површини понавља у више варијаната. Темплон је над аркадама завршен преплетним орнаментом истим као на Недреманом оку, иовиченим тордираном пантљиком.

Велики крст и бочне иконе на веома лепо обрађеном постаменту чине трећу, најраспеванију партију ове јединствене целине. Неки елементи орнаментике архитравне плоче се у раскошнијем виду понављају на крсту. Тако простор између конфронтirаних аждаја испуњава велика розета, која претставља увећан дупли цвет са архитравне плоче, а око ње је слободније распоређен врежасти орнамент са ружицама. Ванредну хоризонталу, коју образују благо извијене крилате аждаје, резане са много осећања мере, у угловима завршава врежасти флорални мотив. Богато украсен крст, са иконописом оперваженим перластим низом на који се наставља чипкасти дуборез, диже се над главама аждаја, док бочне иконе Богородице и св.

у Пелинови у Грబљу код Котора, која је сликана 1718 године, мајстори у запису бележе да су израдили: „...иконе, двери, ћемер и часни крст...“ Љ. Стојановић, Записи и натписи 2346.

Сл. 16. Иконостас — Fig. 16. Iconostase

Сл. 17. Недремано око — Fig. 17. Oeil veillant

Јована стоје на њиховим реповима. Христос на крсту, чији се кракови при крајевима сужавају, је лепо сликан — мускулатура је наглашена снажним моделирањем. Испод крста је насликана Адамова лобања а у краковима су симболи јеванђелиста. Иконе са фигурама Богородице (мало општећена љуспањем бојеног слоја), и св. Јована (одлично очувана и сликана), при

врху су засведене потковичастим луком са избоченим цветом изнад њега, а оквир са стране чине тордирана копља и чипкасти дуборез нешто шири но на крсту. У реализацији овога распећа, необичне лепоте и склада дубореза и иконописа, постигнута је фина хармонија вертикала и хоризонтала, у којој средња вертикална претставља доминанту.

Поред икона на иконостасу, у цркви се налази још неколико икона, од којих је најинтересантнија икона св. Николе са житијем (сл. 18-19). Ова прилично велика икона (64 x 87 см.) сигнирана и датирана (сл. 18), претставља досад најстарији познати рад сликарa Радула. При дну централне слике, лево и десно од фигуре св. Николе је запис и потпис Радулов тајном буквицом: *сна икона ог | ради се и попи | са се са настоја имена иғов | мена еръм | онахъ сте | фана иеръмо | нахъ симеинъ | и еръмонахъ савъ | цөзхс - квщд | троудомъ имена | здою продана | с болара въда га | прости: ~ ~ | в.з.ф.о.г.* Икона св. Николе са 18 сцена житија, иако делимично општећена и почајавила, показује веома добре сликарске квалитетe. Она је знатно боља од врло сличне иконе истога садржаја сликане после 12 година за Никољац (1677 године; 68 пута 101 см.). Икона из Подврха има далеко светлији колорит и у обради ликова, а нарочито сенчењу при моде-

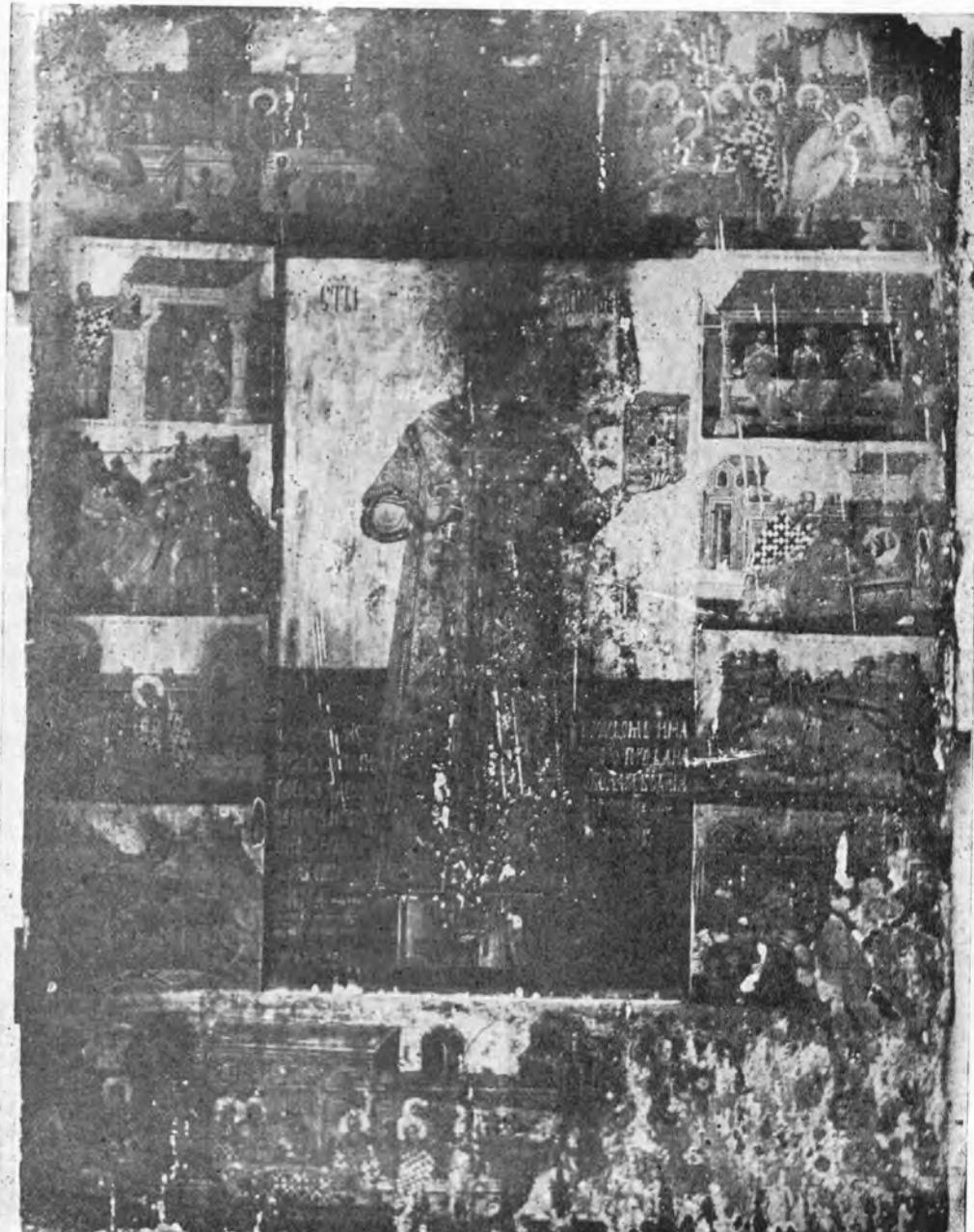
Сл. 18. Икона св. Николе са житијем, потпис сликарa Радула — Fig. 18. Icône de st. Nicolas, avec scènes de sa vie, signature du peintre Radul

лирању изостављени су за Радулово касније стварање толико карактеристични тамни скоро црни тонови. Ликовна концепција илустрованих сцена инспирисана је у великој мери фрескама св. Николе у Морачи (сл. 20).

Икона Недреманог ока настала такође 1665 године у време истог игумана јеромонаха Стефана, садржи све квалите те Радуловог сликарства тог периода. Она је несумњиво Радуловово дело иако није потписана, у прилог чега говори и истоветан дуктус слова записа.⁶

Ликови престоних икона су одвећ поцрнели да би се ове могле са сигурношћу атрибуирати, но врло је вероватно да су и оне Радулове. На то упућује и велика сличност у обради лица на мање поцрнелој икони св. Ђорђа у Подврху и Радулову икони св. Ђорђа у Морачи. Само на икони у Подврху одећа св. Ђорђа није златна већ далеко скромније и мање бриљантиво рађена.

Иконе темпиона су врло добро сликане и тешко је отети се утиску да их је радио боли мајstor од Радула. Ликови светитеља доста тамног, топлог инкарната необично су лепо сликани и моделирани. На лицима стараца рељефне су јабучице, док су косе и браде сликане врло сигурним потезима четке. Уколико су оне Радуловово дело, пошто садрже много елемената његовог сликарства (из млађих дана), а и дуборез показује од лице његовог рада, ово је једно од Радулових најлепших дела.

Сл. 19. Икона св. Николе са житијем — Fig. 19. Icône de st. Nicolas avec scènes de sa vie

Сл. 20. Детаљ иконе св. Николе са житијем „три мужа спасе од мача“ — Fig. 20. Détail de l'icône de st. Nicolas, avec scène de sa vie „trois hommes sauvés de l'épée“

Кад знамо да је Радул радио читаве иконостасе — 1674 иконостас старе цркве у Сарајеву и 1677 иконостас за цркву св. Николе у Пећи, и да је имао много смисла за компоновање нових веома декоративних целина од преузетих елемената (Козма), изгледа врло вероватно да би Радул могао бити аутор иконостаса у Подврху.

Раскошни иконостас Подврха, који сам по себи претставља значајан прилог уметничком наслеђу XVII века, у том случају је најлепша и најбоље очувана већа целина Радуловог стварања из млађих година.

Аника СКОВРАН

⁶ У Никольцу код Бијелог Поља налази се веома слична Радуловиа икона Недреманог ока — горње двери — коју је недавно публиковао Р. Љубинковић у IV-ом броју Наших стариња — Мајстори старог српског сликарства, поводом проф. С. Радојчића, страна 199, сл. 9. Никольачка композиција Недреманог ока у много богатијем дуборезном позлаћеном оквиру исте је ликовне концепције само збијенија и ликова нешто грубље сликаних.

L'EGLISE DE ST. NICOLAS A PODVRH PRES DE BIJELO POLJE

L'église en question était jusqu'ici presqu'entièrement inconnue. Elle appartient aux monuments importants du XVIIe siècle. L'inscription sur pierre à l'entrée (fig. 2), prouve qu'elle a été construite en 1606. Une inscription à fresco sur le mur ouest du naos au-dessus du porche parle de l'ornementation picturale exécutée en 1614 (plan I-II, 59; fig. 3). Bien que l'église ne se distingue pas particulièrement du type des maisons rurales (fig. 1), l'architecture intérieure est très développée, et exécutée sous forme d'une croix inscrite (fig. 4—5).

Les fresques de l'église sont bien conservées et contiennent, outre les compositions habituelles et les représentations des saints, le cycle des grandes fêtes et dans le narthex l'illustration de la vie de st. Nicolas (plan I-II). Toutes les fresques sont contemporaines. Elles forment une unité figurale et iconographique. Elles ont été exécutées par le prêtre Strahinja de Budimlja, dont la signature se trouve dans la niche de la proskomidié (fig. 9). Il s'agit ici d'oeuvres mûres de ce peintre, représentant ses meilleures œuvres connues jusqu'ici (fig. 10—14).

L'iconostase est un bel exemple d'une composition homogène et d'un travail à dorure en bois du XVIIe siècle (fig. 15—17). Il s'encadre dans les solutions décoratives de l'intérieur de l'église, en représentant une unité. Sur beaucoup de points il rappelle l'iconostase de Morača.

Hors de l'iconostase on trouve ici encore quelques icônes dont la plus importantes est celle de la vie de st. Nicolas de 1665, la plus ancienne œuvre du peintre Radul, connu jusqu'ici (fig. 18—20).

L'auteur donne une analyse de l'iconostase tout en émettant l'hypothèse que celle-ci pourrait être une œuvre de Radul. Il vient à cette hypothèse d'après certains traits caractéristiques de ce peintre retrouvés dans la peinture de Podvrh. La riche iconographie de Podvrh qui représente une contribution importante à notre art du XVIIe siècle serait en ce cas, l'unité artistique la meilleure et la mieux conservée due à l'activité créatrice de Radul en son jeune âge.

Anika SKOVRAN

ПРЕГЛЕД АРХЕОЛОШКИХ ИСКОПАВАЊА У НР СРБИЈИ 1956 ГОДИНЕ CHRONIQUE DES FOUILLES EN RP SERBIE AU COURS DE L'ANNEE 1956

РИСОВАЧА КОД АРАНЂЕЛОВЦА *Палеолитска станица*

Наставак ископавања започетих у 1955 години по плану Археолошког института, под руководством д-р Бранка Гавеле а у сарадњи са Народним музејем у Крагујевцу.

ГЛАДНИЦЕ КОД ГРАЧАНИЦЕ *Праисториско насеље*

О ископавањима вршеним у 1956 години в. J. Glišić-B. Jovanović, Praistorisko naselje na Gladnicama kod Gračanice, Glasn. Muz. Kosova i Metohije II (Priština 1957) 223—239.

ВЕЛИКА ГРАДИНА У СТАПАРИМА *Праисториско насеље*

У селу Стапарима, девет километара од Титовог Ужица, налази се локалитет Велика Градина.

То је доминантан брег изнад реке Ђетиње, која га граничи са јужне стране, са источне тече поток Мегара. Падине брега су врло стрме северне која је нешто блажа. Плато локалитета пружа се у правцу северозапад-југоисток. На северној страни благим превојем Велика Градина спојена је са локалитетом Мала Градина која је део рта веће оријентисане север-југ са падом према југу. Према причању сопственика Јеврема Панића на локалитету Мала Градина при обради земље налажени су гробови са прилозима који би према опису били бронзанодопски.

Радови на локалитету Велика Градина имали су заштитни карактер и нису пређени оквирима упознавања са стратиграфијом и временском припадношћу локалитета.

Отворена је сонда I на самом платоу, која није дала никакве резултате због мале дебљине слоја. Димензије ове сонде биле су $6,5 \times 3$ м. а дебљина слоја износи 0,60 м.

Сонда II била је отворена на источној падини у непосредној близини платоа. Димензије сонде су биле $10,5 \times 7$ м.; културни слој на појединим местима достизао је дебљину до 3,5 м. На основу постигнутих резултата може се назрети слика о смењивању културних слојева.

Најнижи и најстарији слој одговара неолиту са средине хронолошке лествице у Винчи, око 6 м. винчанској слоју. Други слој по свом карактеру одговара прелазном периоду из неолита у метално доба са елементима плочничког типа. Трећи, као најмлађи слој временски одговара раном бронзаном добу са елементима вучедолске керамике. Овај најмлађи слој је вероватно био дебљи или горњи нивои су уништени сталним спирањем и обрадом земље.

Локалитет Велика Градина био је утврђен и у средњем веку тако да се данас јасно могу пратити контуре темеља утврђења које је обухватало целу зараван платоа.

Поред резултата добијених на основу стратиграфије, откривене су две куће које су страдале у пожару.

Сав покретни материјал, керамика и кончани предмети носе одлике наведених периода, док је техника обраде каменог материјала неуobičajena за ово време и на великим броју објеката поступак при обради потесна на много старији период.

Радови су извођени у септембру 1956 године под руководством А. Јуришић, кустоса Завода за заштиту и научно про-

RISOVAČA PRÈS D'ARANDJELOVAC *Station paléolithique*

Suite des fouilles entreprises en 1955 selon le plan de l'Institut Archéologique, sous la direction du dr Branko Gavela et en collaboration avec le Musée National de Kragujevac.

GLADNICE PRÈS DE GRAČANICA *Station préhistorique*

Sur les fouilles exécutées en 1956 v. J. Glišić—B. Jovanović, Praistorisko naselje na Gladnicama kod Gračanice, Glasn. Muz. Kosova i Metohije II (Priština 1957) 223—239.

VELIKA GRADINA À STAPARI *Station préhistorique*

A Stupari à neuf km de Titovo Užice se trouve la localité Velika Gradina.

Il s'agit d'une colline dominante au-dessus de la rivière Djetinja, bornant la colline du côté sud. A l'est de la localité se trouve le ruisseau Megara. Les pentes de la colline sont très abruptes excepté sur le côté est. La station préhistorique se trouve sur un plateau orienté en direction nord-ouest — sud-est. Dans le nord un pli du terrain rattache la Velika Gradina à la Mala Gradina représentant un promontoire d'une crête orientée en direction nord-sud et descendant vers le sud. D'après les informations fournies par le propriétaire du terrain, on a découvert à plusieurs reprises à Mala Gradina des sépultures dont l'inventaire selon sa description, devrait appartenir à l'âge du bronze.

Les fouilles de Velika Gradina avaient le caractère de fouilles de protection, ne dépassant pas le cadre de l'étude de la stratigraphie et de la chronologie de la station.

La tranchée 1 sur le plateau n'a pas fourni de résultats à cause de l'épaisseur minime de la couche; les dimensions de la tranchée comportaient $6,5 \times 3$ m, l'épaisseur de la couche 0,60.

La tranchée 2 se trouve sur la pente est à proximité du plateau. Ses dimensions étaient de $10,5 \times 7$, l'épaisseur de la couche atteignait par endroit 3,5 m. Les résultats acquis permettent d'ébaucher une esquisse de la suite des couches.

La couche inférieure, la plus ancienne, correspond au néolithique de Vinča, vers les 6 m de profondeur dans cette station. La seconde couche correspond en son caractère à la transition du néolithique à l'âge des métaux avec des éléments du type de Pločnik. La troisième couche, la plus récente, appartient au bronze ancien avec certains éléments de la céramique de Vučedol. Cette couche probablement était plus épaisse à l'origine: les niveaux supérieurs ont été détruits par les intempéries et les travaux de labourage.

La localité Velika Gradina fut fortifiée au moyen âge. On peut suivre aujourd'hui les contours des fondations de cette fortification englobant tout le plateau.

Outre les résultats stratigraphiques on découvrit aussi les restes de deux habitations détruites par incendie.

Tous les matériaux mobiliers, la céramique ainsi que les objets en os, montrent le caractère des époques mentionnées. La technique de la pierre est cependant inusitée pour cette période et porte en beaucoup de cas des traits rappelant des périodes beaucoup plus anciennes.

Les fouilles ont été menées au mois de septembre sous la direction de A. Jurišić, conservateur du Service des Monuments Histo-

Сл. 1. Пехар на нози са Радачја — Fig. 1. Coupe à pied de Radačje

фазе запажају се у знатној мери елементи раног бронзаног доба, што уопште карактерише неолитски материјал Поморавља. Поред тога, на површини, мада спорадично, наилази се и на бронзанодопске фрагменте, што индицира постојање живота на овом локалитету и у току бронзаног доба.

Горе поменуту огњиште и пећ припадају винчанско-тордошкој фази.

Керамички материјал показује скalu разноврсних облика. Најтипичнија је здела коничног или биконичног облика, фине фактуре, сиво-црне, мрке или жућкасте боје и често веома добро углаочане превлаке. Профилија здела одговара хронолошком развоју. Сличне су фактуре и пехари на нози. Доста су честе и зделе рађене у black topped технички. За горње слојеве карактеристичне су зделе са косо засеченим ободом. Фрагменти амфорица и биконичних судова такође се одликују финијом фактуром, али међу осталим облицима углавном преовлађује грубља фактура, без превлаке. Орнаментика је ретка. Најчешћу орнаменталну технику претстављају канелуре (преплет, косе и вертикалне), урезане линије, траке са убодима, паралелне и криволиније линије, меандристи мотив, убоди изведенни ноктом или прстом, затим глачење, док је crusted спликање врло ретко (на жртвеницима). Пластика је врло ретка; нађена су два примерка и припадају типу винчанских статуeta са дубине 7—8 м. Од камених предмета нађене су две секирице и веома мали, уски кремени ножићи.

Керамика са Радачја показује да локалитет припада кругу неолитских насеља Моравске долине. Он се по својим карактеристикама потпуно укљапа у винчанску културну групу, али истовремено носи и неке елементе неолита суседне Бугарске. У томе је свакако играла важну улогу долина Нишаве. И ако се засада не може у потпуности запазити карактеристика овог насеља, са свим њеним детаљима — јер ископавање мањих размера то не може ни да омогући — ипак елементи које смо до сада запазили дозвољавају нам претпоставку да извесне карактеристике на керамици овог насеља могу му дати сличну улогу важнијих насеља овог временског периода у Поморављу.

Радовима су руководили М. Гараšанин и потписани, у сарадњи са Б. Сталијо, кустосом Народног музеја у Београду и Д. Симоском, службеником Музеја у Битољу.

Leur limite approximative se trouve à 1,40 m de profondeur, où l'on rencontre des matériaux mixtes. Les restes plus récents portent des traits importants du bronze ancien, ce qui, en général, caractérise le néolithique de la vallée de la Morava. On trouve, en outre, sur la surface, bien que sporadiquement, des fragments de l'âge de bronze ce qui indique la continuation de l'habitat à cette époque.

Le foyer et le four mentionnés ci-dessus appartiennent à la phase de Vinča—Tordoš.

Les matériaux céramiques montrent une large échelle de formes différentes. Le type le plus commun est l'écuelle conique ou biconique d'exécution fine de couleur gris-noir, brun ou jaunâtre dont la surface possède souvent une couverte très bien lissée. La profilation de ces écuelles correspond à leur évolution chronologique. Les coupes à pied sont exécutées d'une manière semblable. Les

Сл. 2. Здела са Радачја — Fig. 2. Ecuelle de Radačje

écuelles exécutées en blacktopped sont assez communes. Dans les couches supérieures les écuelles à bord coupé obliquement sont particulièrement typiques. Les fragments d'amphores et de vases biconiques sont également d'exécution fine. Le reste des matériaux est toutefois exécuté assez grossièrement, sans couverte. L'ornementation est rare, représentée le plus souvent par des cannelures en forme d'entrelacs et de lignes obliques et verticales, de même que par des lignes incisées parallèles et curvolinaires, des bandes pointillées, des motifs en méandre et des ornements exécutés en coups d'ongle et impressions digitales. On trouve également des ornements lissés, tandis que l'ornementation peinte crusted est extrêmement rare et ne se trouve que sur les autels. Il en est de même de la plastique représentée par deux exemplaires seulement, qui appartiennent au type de statuettes des couches de 7—8 m à Vinča. Parmi les objets entiers on a découvert deux petites haches et des petites lames en silex très étroites.

La céramique de Radačje justifie l'attribution de l'habitat au néolithique des régions de la Morava. Par ses traits caractéristiques la station appartient au groupe de Vinča avec certains éléments du néolithique de la Bulgarie voisine. C'est certainement la vallée de la Nišava qui joue ici un rôle important. Bien qu'il soit impossible de fixer dans tous ces détails le caractère de cet habitat, — une fouille de petites dimensions ne peut y suffire, — les éléments fixés jusqu'ici permettent de conclure que certains caractères de la céramique se rattachent étroitement aux stations de la même époque, jouant un rôle important à l'époque préhistorique dans la vallée de la Morava.

Les fouilles ont été menées par M. Garašanin et l'auteur, en collaboration avec B. Stalio, conservateur au Musée National de Beograd et D. Simoska du Musée de Bitolj.

D. Krstić

ЈАКОВО КОД ЗЕМУНА

Неолитско насеље и гробље из доба Сеобе народа

На иницијативу Народног музеја у Земуну предузети су радови на заштитном ископавању локалитета Јаково—Кормадин. Ове радове су заједнички финансирали Народни музеј Земун и Завод за заштиту споменика културе Н.Р. Србије а они су вођени октобра 1956 године у трајању од 20 дана. Радовима је руководио Војислав Трбуховић, кустос, уз сарадњу Б. Јовановића, Ж. Јанковића, дипл. археолога, и С. Кашиковића, геометра.

Током радова отворена су два блока сонде 1 (а и с) која је постављена на северном делу локалитета и један блок сонде 2 на источном делу локалитета. Обе сонде копају се по блок систему 4×4 м. Оне су удаљене једна од друге за око 0,50 м. Иако међусобно јако удаљене обе су дале готово идентичан материјал, који припада млађој винчанској култури и то слојевима од око 4,5 до 3 м винчанске стратиграфске лествице.

Из стања које су показале сонда 1 □ с и сонда 2 □ а, могло се закључити да се ради о насељу са надземним зградама, које су страдале у једном јаком пожару. Као карактеристика за овај локалитет мора се истаћи да су урезани орнamenti врло ретки, док је керамика богато украсена глачаним („stralucido“) орнаментима.

Током ископавања констатовано је да на овом локалитету постоји некропола из времена Сеобе народа (германска?), од које су откопана три гроба. У једном од њих нађена је комплетна ратна опрема.

Овај локалитет познат је по својим налазима који су учињени још 1902 године радом циглане. Од те године овај локалитет је редовно пропадао у цигларским земљаним радовима, док је материјал повремено доспевао у разне музеје. Тако се сав материјал из времена пре Првог светског рата налази у Археолошком музеју у Загребу. Један део материјала, нађен у времену после ослобођења, пренет је у Музеј града Београда, док је други део пренет у Музеј Матице (данас Војвођански музеј у Новом Саду). Ни једна од ових установа није на Кормадину вршила никаква систематска истраживања. Како се цигларски радови на овом локалитету и даље настављају, пришло се систематском раду на његовом испитивању, те су радови настављени и у јуну 1957 г.

B. Трбуховић

ГРАДАЦ КОД ЗЛОКУЋАНА

Насеље из неолита и латенског периода

У оквиру планираног теренског рада Праисториског одељења Народног музеја у Београду за 1956 годину извршено је краће испитивање, већ раније ископаваног, као и у литератури познатог локалитета Градац код Злокућана у околини Лесковца.

Циљ поновног испитивања је био стратиграфско и хронолошко одвајање постојећих слојева. 1909 године је д-р М. М. Вашић вршио ископавања већег обима, задржавајући се само на највишем платоу брега, при чему је установио постојање неолитског и латенског материјала. Своје резултате је објавио у Гласу СКА LXXXVI (1911).

Нови радови су обављени јула месеца. Прво се пришло испитивању платоа постављањем сонди у попречном правцу у односу на радове из 1909 г. Отворене су 4 сонде са 8 квадрата вел. 3×3 м, које су дале доста покретног материјала. Архитектонских објеката нема, они су уништени риголовањем (плато је већим делом под виноградима), док остаци кола говоре о постојању зграда. Културни слој варира својом дебљином од 0,50 м на западу, док према истоку је дубљи до 1,20 м заједно са јамама, од којих су две у целини откопане.

Истовремено се радио и на испитивању источне терасе брега која лежи 8 м ниже од платоа. Она је пресечена по ширини једном сондом са три квадрата 3×3 м. Затим је испитана источна ивица платоа помоћу две мање сонде, чији је циљ био пронахи евентуални систем одбране, који се је могао претпоставити с обзиром на резултате д-р М. М. Вашића. Откривен је један део рова, чији је карактер засада теке објаснити. Трагова палицада нема.

Ископани покретни материјал, керамика, камен и кост није нарочито богат. Керамички материјал показује изразите рано-бронзанодобске елементе, док се на пластици осећа још увек јак неолитски утицај. Најинтересантнији објекат била је глава једне статуете, познатог пентагоналног лица, чија је коса претстављена са пет вертикалних, паралелних пластичних трака укraшених зарезима нокта. То је нови начин претстављања косе.

Латенског материјала је веома мало. Нађена су само два фрагмента кривог гвозденог ножа, који никад случају не могу дати одговор за стратиграфски однос постојећих слојева.

ЈАКОВО PRÈS DE ZEMUN

Station néolithique et nécropole de l'époque des migrations

Le Musée de Zemun a entrepris des fouilles de sauvegarde au lieu dit Kormadin à Jakovo. Ces travaux ont été exécutés avec les moyens du Musée de Zemun et du Service des Monuments Historiques de la R. P. de Serbie. Les fouilles ont été menées par V. Trbu-hović, conservateur, avec l'assistance de B. Jovanović et Ž. Janković, archéologues, et de S. Kašiković, topographe.

Au cours des fouilles on a ouvert deux blocs de la tranchée 1 (a, c) disposée dans la partie nord de la localité, ainsi qu'un bloc de la tranchée 2 dans la partie est. Les fouilles sont exécutées en système de blocs de 4×4 m, séparés par des bermes de 0,50 m. Quoique les deux tranchées soient éloignées l'une de l'autre, elles ont fourni des matériaux presque identiques, appartenant à la phase récente de Vinča et correspondant à ceux des couches de 4,5–3 m de la stratigraphie de Vinča. Les observations faits en 1c et 2a prouvent qu'il s'agit d'une agglomération à édifice construit sur la surface du sol et détruit par un grand incendie. Il est à noter que les ornements incisés sont extrêmement rares, tandis que ceux exécutés par polissage (stralucido) sont bien représentés.

Les fouilles ont également démontré qu'il existait ici une nécropole de l'époque des migrations (germanique?), dont on a fouillé trois sépultures. L'une d'elle contenait un armement complet de guerrier.

Cette localité est connue par des objets découverts déjà depuis 1902, et mis au jour par l'activité de la tuilerie. Depuis cette époque le site n'a pas cessé d'être endommagé par cette activité. Ce n'est qu'en partie que les matériaux arrivèrent dans différents musées. Ceux, recueillis avant la première guerre mondiale, se trouvent au Musée archéologique de Zagreb. Les matériaux découverts après la libération ont été transférés en partie au Musée de la Ville de Beograd et en partie au Musée de Matica aujourd'hui Musée de la Voïvodina à Novi Sad. Aucune de ces institutions n'a toutefois entrepris des recherches systématiques. L'activité de la tuilerie ayant été continué on entrepris les fouilles qui ont été continuées en 1957.

V. Trbu-hović

GRADAC À ZLOKUĆANE

Station néolithique et de l'époque de la Tène

Dans le cadre du plan d'activité de la section préhistorique du Musée National de Beograd, prévu pour 1956, l'auteur a effectué de fouilles dans la station de Gradac à Zlokucane aux environs de Leskovac. La localité en question a déjà été fouillée auparavant. Elle est également connue dans la littérature archéologique.

Les nouvelles fouilles avaient pour but de fixer la stratigraphie et la chronologie de couches existant en cet endroit. En 1909 le professeur M. M. Vasić y avait exécuté des fouilles importantes qui se bornèrent toutefois au plateau de la colline. Il y découvrit des restes d'époque néolithique et de la Tène. Les résultats de ses fouilles sont publiées dans Glas SKA LXXXVI (1911).

Les nouvelles fouilles ont été menées au cours du mois de juillet. On a commencé par les recherches sur le plateau, en disposant les tranchées perpendiculairement à celles de 1909. C'est ainsi qu'on a ouvert quatre tranchées avec huit carrées de dimensions 3×3 m, qui ont fourni un nombre assez important d'objets mobiliers. Il n'existe pas toutefois des restes de constructions, celles-ci ayant été détruites par la plantation des vignobles, qui recouvrent en majorité partie le plateau en question. Les traces de pieux qui ont pu être constatés démontrent toutefois l'existence d'habitations. La couche varie dans son épaisseur de 0,50 m à l'ouest, à 1,20 m à l'est. Cette épaisseur comprend également les fosses, dont deux ont été entièrement fouillées.

On a de même fouillé la terrasse est de la colline qui se trouve à 8 m au dessous du plateau. Celle-ci a été coupée en largeur par une tranchée divisée en trois carrées de 3×3 m. On a enfin amorcé l'étude du bord est du plateau, dans le but de découvrir les restes d'un système de défense, pouvant être soupçonné d'après les données de Vasić. On découvert de fait les restes d'un fossé dont le caractère est difficile à expiquer pour le moment. A cet endroit il n'y avait pas de traces de palissade.

Les matériaux découverts, objets céramiques, en pierre et en os ne sont pas excessivement riches. La céramique porte des traits certains de l'âge du bronze. Das la plastique on distingue encore une influence néolithique très forte. L'objet le plus intéressant est assurément une tête de statuette appartenant au type connu à visage pentagonal, dont la chevelure est représentée par cinq rainures verticales et parallèles, ornées de coups d'ongle. C'est là une nouvelle forme de représentation de la coiffure.

У току радова у 1956 години испитивање је, дакле, обухватило три главне тачке: главни плато, терасу и источну ивицу платоа, али, оне нису могле дати одговор постављеном питању, већ само наговештаје и показале су, да се на терену овакве врсте мора радити дуже, а нарочито због настале ситуације (за 47 година терен је уништаван пољопривредним радовима као и вађењем камена) биће прилично тешко пронаћи у већем обиму остатке живота из латенског периода.

Радови су настављени у 1957 години.

B. Стапио

ПРЕДИОНИЦА У ПРИШТИНИ

Неолитско насеље

На периферији Приштине, јужно од града, испод Ветерничке косе, откривено је приликом постављања темеља за предионицу памука велико неолитско насеље.¹ Априла 1955. г. потписани је извршио на поменутом локалитету систематска ископавања.²

Ради употребљавања опште слике о насељу и фиксирања његове величине, потписани је у 1956. г. наставио ископавања на истом локалитету. Поред простора где су у 1955. г. биле истражене сонде A, B и D, отворена је сонда A (1956) величине 10×9 м, овога пута без контролног профилна. Сонда је била подељена на девет малих квадрата (a—i). У овој сонди у квадратима d, e, f и i откријен је део велике али веома оштећене куће. Материјал из куће посебно је издвојен и обележен.

Источно од краја хале, од њеног централног дела, отворене су сонде b, c, d, e, f, g, h, i и j које су биле постављене у виду крста преко целог насеља. Ове сонде су биле димензија 3×2 м. Сонда b је касније проширења због занимљивих налаза.

Сл. 1. Суд са две дршке из Предионице — Fig. 1. Vase à deux anses de Predionica

Њена величина је износила 8×6 м, урачујући у ово и ранију сонду величине 3×2 м. У овим сондама пронађен је бројан покретан археолошки материјал: керамика, пластика, камено и коштано оруђе. При kraju ископавања запажено је да се материјал постепено губи у сондама које су биле постављене на периферним деловима. Тако је са сигурношћу констатовано простирање насеља. Облици судова углавном су исти као и са ископавања у 1955. г. У највећем броју примерака јављају се биконичне зделе у разним варијантама, плитки тањири са задебљалим ободом, коничне зделе, ноге пехара као и други облици судова заступљени у мањем броју примерака. Пластика показује одлике пластике винчанско-плочничког типа. Нови елеменат у керамици претстављају плитки тањири са задебљалим ободом који имају попречна прстена задебљања и слични су тањирима са Граца где овај облик претставља специфичну одлику насеља.³ Приликом ископавања нађена је и једна фино ретуширена кремена стрелица, сасвим необичајена појава на територији Ко-

Les restes de l'époque de la Tène sont très rares. On n'a découvert que deux fragments de couteaux courbés en fer qui ne peuvent fournir aucune réponse à la question de la stratigraphie des couches.

Les fouilles de 1956 ont donc été concentrées sur trois points principaux: le plateau centrale, la terrasse et le bord est de plateau. Elles n'ont pas pu élucider les questions posées et n'ont fourni que des indices, ce qui prouve que les travaux doivent être menés systématiquement au cours de plusieurs campagnes. Ceci surtout que, étant données les travaux agricoles et le fait que les paysans se sont servi des pierres des murs déjà fixés par M. Vasić comme d'une carrière, la situation sur le chantier a été sensiblement altérée au cours de 47 années passées depuis ces fouilles. Il sera donc difficile de découvrir des restes plus importants de la période de la Tène.

Les fouilles ont été continuées en 1957.

B. Stalio

PREDIONICA À PRIŠTINA

Station néolithique

A l'entrée de Priština, au sud de la ville au dessous de la crête de Veternica, on découvrit à l'occasion des travaux pour la fondation de la fabrique de tissu une grande agglomération néolithique.¹ En avril 1955, l'auteur y effectua des recherches systématiques.²

Afin de compléter les données sur cette station et de fixer ses dimensions l'auteur continua les recherches en 1956 au même endroit. Outre les tranchées A, B et D fouillées en 1955, on a ouvert aussi la tranchée A (1956) de 10×9 m, sans berme. Celle-ci fut divisée en neuf petits carrés (a — i). Dans les carrés d-f et i, on découvrit une partie d'une grande habitation très endommagée. Les matériaux provenant de cette construction ont été traités et étiquetés séparément.

A l'est du grand hall de l'usine, plus exactement de sa partie centrale, furent disposées les tranchées b — j, couvrant tout le terrain en forme de croix. Leurs dimensions comportent 3×2 m. La tranchée

Сл. 2. Крчаг са Предионице — Fig. 2. Cruche de Predionica

b a été élargie ultérieurement en tenant compte des découvertes importantes faites à cet endroit. Elles mesuraient donc 8×6 m, y compris la tranchée primitive de 3×2 m. Les fouilles dans les tranchées en question ont mis à jour de nombreux matériaux mobiliers: céramique, plastique et ustensiles en pierre et en os. Vers la fin des travaux il a été possible de constater que la quantité des découvertes diminue dans les tranchées périphériques, ce qui permet de fixer avec précision l'extension de l'habitat néolithique. Les formes de vases correspondent à celles découvertes en 1955. Il s'agit en premier lieu des cuvettes biconiques de dimensions différentes, d'assiettes à bord renforcé, de cuvettes coniques, ainsi que

сова и Метохије и Србије. Правилно скроз пробушені каменови са добро углачаном површином ретки су као примерци а њихова употреба је вероватно везана за оштрење алата, док су рупе ве- ватно служиле за ношење. На насељу је нађен релативно мали број каменог и коштаног оруђа. Керамички материјал и пластика

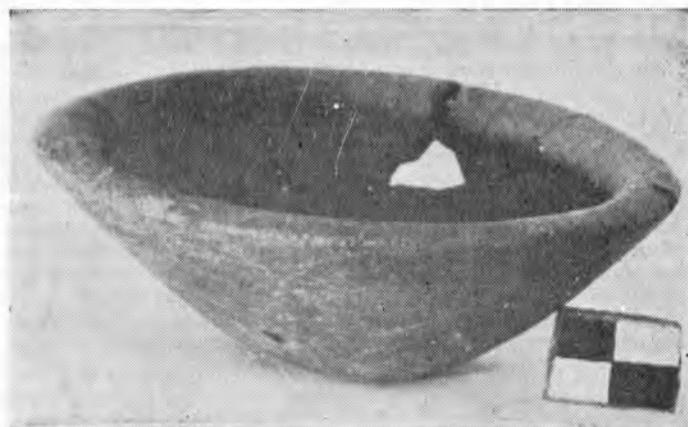

Сл. 3. Статујета из Предионице — Fig. 3. Statuette de Predionica

налазе добре паралеле са Валаком, Грацем, Плочником, „Нарпрељем“ и Винчом, а ван круга наше земље са суседном Бугарском и Румунијом. На основу студије целокупног материјала насеље у Приштини се може датовати у период прелаза из неолита у метално доба.⁴

R. Галовић

d'autres formes de vases moins connues. La plastique est du type de la phase de Vinča—Pločnik. Un élément nouveau de la céramique est représenté par les assiettes à bord renforcé, orné de rainures transversales, semblable aux objets de Gradac où cette forme doit être considérée comme un trait spécifique de la station.³ On découvre également une pointe de flèche finement rétouchée, objet exceptionnel dans les stations néolithiques de la Serbie et de la région de

Сл. 4. Тањир са задебљаним ободом — Fig. 4. Plat à bord en forme de bourlet

Kosovo—Metohija. Des objets en pierre, régulièrement perforés sont rares; ils servaient probablement à aiguiser des ustensiles en pierre. Quant aux perforations elles devaient probablement servir à porter ces objets. Les ustensiles en pierre et en os sont relativement rares. La céramique et la plastique ont des analogies à Valač, Gradac, Pločnik, Naprelje et Vinča, et en dehors de notre pays en Bulgarie et en Roumanie. L'étude des matériaux de Priština permet de dater la station à l'époque de transition du néolithique à l'âge des métaux.⁴

R. Galović

¹ Материјал је сакупљен од стране стручњака музеја Косова и Метохије; Д. Гараџанин, Један примерак монументалне преисторијске пластике — Глава неолитске фигуре из Приштине, Археолошки вестник III/1 (Јубљана 1952), стр. 14—23, сл. 15, 16; Д. Гараџанин, Десет година археолошких ископавања у Србији (1945—1955), Музеји 10 (Загреб 1955), стр. 147; Б. Сталјо и Р. Галовић, „Нарпреље“, неолитско насеље код Новог Пазара (Београд 1956), стр. 21, н. 35.

² Р. Галовић, Увод у праисторију Косова и Метохије, Гласник Музеја Косова и Метохије I (Приштина 1956), стр. 207 и даље; Р. Галовић, Глава једне реалистичке статујете из Приштине, Гласник Музеја Косова и Метохије II (у штампи).

³ Б. Сталјо, Каталог керамике I, Злокућани — „Градац“, (1955), стр. 27, табла II, 5, 6.

⁴ Општина монографија о резултатима целокупних радова, са великом бројем илустрација, припремљена је за штампу.

¹ Les matériaux ont été recueillis par les spécialistes du Musée de Kosovo et Metohija. Cf. D. Garašanin, Jeden primerak monumentalne istoriske plastike, Glava neolitske figure iz Prištine, Arheološki vesnik III, 1 (1952), 14—23, fig. 15—16; D. Garašanin, Deset godina arheoloških iskopavanja u Srbiji 1945—1955, Muzeji 10 (1955), 147; B. Stalio—R. Galović, „Narprelje“, neolitsko naselje kod Novog Pazara (1956), 21 n. 35.

² R. Galović, Uvod u praistoriju Kosova i Metohije; Glasnik Muzeja Kosova i Metohije I (1956), 207 et suiv.; R. Galović, Glava jedne realističke statuete iz Prištine, Glasnik Muzeja Kosova i Metohije II (sous presse).

³ B. Staljo, Katalog keramike I, Zlokucani — „Gradac“, (1955), 27, pl. II, 5, 6.

⁴ Une monographie détaillée des fouilles, avec de nombreuses illustrations, se trouve en préparation.

БУБАЊ КОД НИША Праисториско насеље

О ископавањима вршеним у 1956 години в. М. Гараџанин, Ископавања на Бубњу код Ниша, Старијар н.с. VII—VIII (Београд 1956—1957) 269—274.

ВЕЛИКА ХУМСКА ЧУКА КОД НИША Праисториско насеље

О ископавањима вршеним у 1956 години в. М. Гараџанин—Д. Гараџанин, Нова ископавања на Великој Хумској Чуки код Ниша, Старијар н.с. IX—X (Београд 1958—1959) 243—255.

BUBANJ PRÈS DE NIŠ Station préhistorique

Sur les fouilles exécutées en 1956 v. M. Garašanin, Iskopavanja na Bubnju kod Niša, Starinar n.s. VII—VIII (Beograd 1956—1957) 269—274.

VELIKA HUMSKA ČUKA PRÈS DE NIŠ Station préhistorique

Sur les fouilles exécutées en 1956 v. M. Garašanin—D. Garašanin, Nova iskopavanja na Velikoj Humskoj Čuki kod Niša, Starinar n.s. IX—X (Beograd 1958—1959) 243—255.

ГЛАВИЦА КОД ЂУРЂЕВА

Утврђење рано-бронзаног доба

У времену од 26 IX до 5 X 1956 године Музеј у Крагујевцу организовао је пробно ископавање на локалитету „Главица“ код Ђурђева. По свом положају локалитет има типичан градински карактер. Налази се на доминантној чуки северно од села са које се има леп преглед над долином Рачанске реке. Промер платоа, на коме се налазила насеље није велик, али, по свом положају идеалан за подизање једног сталног станишта.

Током ископавања отворено је више мањих сонди чија укупна површина износи око 50 м². Културни слој је у највећој мери обрадом земље и денудацијом, која је нарочито јака на периферији платоа, уништео, тако да је у примарном положају само део слоја који је остао недирнут риголовањем за виноград (од дубине 0,60 до 1 м). Материјал који је у току ископавања нађен припада, по својим типолошким особинама највећим делом вучедолској групи, док је мањи део фрагментата украсен орнаментом карактеристичним за Баденску групу (урезане линије компоноване у ромбоидна поља, тачкасти убоди и др.). Сем керамике украсене дуборезним орнаментима (често испуњеним белом инкрустацијом) и урезаним баденским орнаментом налази се и керамика са огрубљеном, барботинираном, површином. На овај начин украсени су судови већих димензија.

Сем керамичког материјала, који чини највећи део остатака материјалне културе у Ђурђеву, у току ископавања нађен је већи број коничних бршљенака, оруђа од костију, најчешће шила од јеленских рогова и један бронзани нож орнаментисан урезаним линијама са обе стране. Честа појава животињских костију, нарочито јелена, указује на номадско ловачки карактер насеља. У културном слоју се често налазило на комаде лепа или на већу компактну површину се није нашло, тако да нам је облик зграда на овом локалитету остао непознат.

Материјал са овог ископавања налази се у крагујевачком музеју.

H. Tasić

ГЛОЖДАР У ПАРАЋИНУ

Гробље са урнама средњег бронзаног доба

У 1956 години вршио је Народни музеј у Београду, под руководством потписане, археолошка ископавања на локалитету „Глождар“ у Парадину (улица Народног фронта 74)¹. Локалитет је имење Драгутина Станковића, а већим је делом уништен цигларским радовима, које је власник већ дуже времена на томе месту вршио. Терен је део већег комплекса на коме су налажени остаци праисторских култура. Место на коме су ископавања вршена претставља последњи остатак, језничастог облика, једног иначе благог узвишења, коме је овакав облик остао после скидања околног терена и коришћења земље у цигларском раду. Ископавање је обављено на делу терена који се пружа на југ од куће Д. Станковића.

Индикације за ове радове дало је рекогносцирање овога краја које су вршили потписана и М. Гараšанин 1955 године у оквиру плана рада Археолошког института САН. Том приликом добијено је од власника имења неколико целих судова из периода бронзаног доба, који по његовом казивању претстављају остатке група оваквих предмета, које су налажене на источној страни терена и каткада биле ограђене камењем. Том приликом показао је власник потписано и гомилу камења, која је из тих целина извађена.

Како је према опису било јасно да се ту ради о досада јединственом примеру некрополе у овим крајевима, која се по начину сахрањивања може назвати пољем са урнама, одлучено је да се ту изврше радови.

На поменутом простору, који је још више био скучен радом власника, отворено је 10 ровова у правцу исток—запад, са још три испитана квадрата и три рова у правцу север—југ. Оријентација за трасирање ровова били су подаци о месту радије учитељских налаза. Приликом ових просторно и временски ограничених радова, откривено је четири гроба, при чему пада у очи да је гробу 1 одговарао још један (уништен), а да су се такође гробови 2 и 3 налазили у непосредној близини.

Садржај гробова 1 и 3 биле су по једна биконична урна и дубока, такође биконична здела. Гроб 2, поред урне са цилиндричним вратом и заобљеним раменом, садржао је и један трубушасти суд са две дршке и урезаним спиралним мотивом на трубу. Најбогатији садржајем био је гроб 4 са укупно седам судова и једном бронзаном иглом типа са главом у облику печата (Peschätkopfnadel), једном бронзаном кариком и једним калотастим дугметом од бронзе.

ГЛАВИЦА А ДЖУРДЖЕВО

Fortification du bronze ancien

Du 26 septembre au 5 octobre 1956 le Musée de Kragujevac a effectué des fouilles d'orientation, au lieu dit Glavica à Djurdjevo. Par sa situation topographique la localité en question possède le caractère typique des fortifications préhistoriques, dites Gradine. Elle se trouve sur une colline dominante au nord du village, contrôlant la vallée de la Račanska Reka (Rivière de Rača). Le plateau de l'agglomération en question possède un diamètre assez petit. Il est toutefois idéal par son emplacement, pour un habitat préhistorique.

Au cours de fouilles on a ouvert plusieurs tranchées de moindres dimensions, dont la superficie totale comporte 50 m². La couche de l'agglomération a été sensiblement détériorée par les travaux d'agriculture et l'érosion, sensibles surtout au bord du plateau. Ce n'est donc qu'une partie restreinte du chantier qui soit restée en situation originelle, à savoir celle qui n'a pas été englobée par les vignobles, et qui comprend la couche de 0,60 à 1 m de profondeur. Les matériaux découverts au cours des fouilles appartiennent du point de vue de typologie au groupe de Vučedol, et en nombre moins important à la céramique décorée d'ornements typiques du groupe de Baden (lignes incisées disposées en forme de rombes, ornements pointillés etc.). Outre la céramique à ornements excisés, souvent incrustés de matière blanche, et celle à ornements incisés du type de Baden il y a aussi des fragments à surface rugueuse, décorée à la Barabotine. Cette décoration se trouve surtout sur les vases de grande dimension.

Outre la céramique, qui représente la majeure partie des découvertes de Djurdjevo, on a trouvé aussi un certain nombre de fusaioles de formes coniques, ainsi que des ustensiles en os, surtout des poinçons en corne de cerf, et une lame en bronze ornée de lignes incisées sur les deux faces. Le nombre important d'ossements d'animaux, surtout des cerfs, prouve le caractère nomade de cette civilisation appartenant probablement aux chasseurs. On découvre à plusieurs endroits des fragments de torchi qui toutefois n'étaient jamais massés en bloc compact. C'est pour cette raison que les formes des habitations n'ont pu être fixées. Les matériaux provenant des fouilles se trouvent au Musée de Kragujevac.

N. Tasić

ГЛОЖДАР А ПАРАЋИН

Nécropole à urnes du bronze moyen

En 1956 le Musée National de Beograd a effectué des fouilles, menées par l'auteur de ce compte rendu au lieu dit Gloždar, à Paraćin, (Rue Narodni front, 74).¹ La localité en question a été détruite en grande partie par les travaux de tuilerie que le propriétaire y opère déjà depuis longtemps. Le chantier fouillé fait partie d'un complexe plus vaste où on découvre constamment des restes de civilisation préhistorique. L'endroit où ont été menées des fouilles représente les restes encore conservés d'une élévation, conservée aujourd'hui en forme de crête. Cette forme s'est maintenue après que le terrain environnant ait été bouleversé au cours de l'activité de la tuilerie en question.

Les premières indications impliquant la nécessité des fouilles en cet endroit ont été fournies par une prospection du terrain, effectuée par M. Garašanin et l'auteur en 1955, dans le cadre du plan de recherches de l'Institut Archéologique. C'est à cette occasion que le propriétaire remis au membre de l'équipe de l'Institut plusieurs vases entièrement conservés de l'âge de bronze, qui selon ses indications représentent les derniers restes des groupes d'objets ayant été découverts dans la partie est du terrain. D'après les données fournies par lui, ces groupes étaient en partie encadrés de pierres. Le propriétaire montra également à cette occasion des tas de pierres provenant des tombes ainsi détruites.

Etant donné que les explications fournies démentraient qu'il s'agissait d'un type de nécropole jusqu'ici unique en ces régions, et pouvant être désigné du nom de champ d'urnes, il a été résolu d'entreprendre des fouilles à cet endroit.

L'espace pouvant être étudié, était borné par les travaux de tuilerie du propriétaire, effectués simultanément aux fouilles. On a toutefois ouvert 10 tranchées en direction est - ouest, ainsi que 3 carrés et 3 tranchées en direction nord - sud. L'orientation des tranchées en question a été fixée à la bas des découvertes fortuites, faites antérieurement. Au cours des fouilles, limitées à un espace et à un temps restreint, on découvrit 4 tombes. Il est à noter qu'une des tombes déjà détruite correspondait à la tombe № 1 et que les tombes 2 et 3 se trouvaient immédiatement l'une près de l'autre.

Les tombes 1 et 3 contenaient respectivement une urne et une écuelle de forme biconique. Dans la tombe 2 on découvrit outre une urne à col cylindrique et épaulement arrondie un vase pansu à deux anses, orné de motifs en spirale incisée. La tombe № 4 était la plus riche et contenait 7 vases et une aiguille en bronze du type à tête

Према пomenутом најеном материјалу ови гробови могу се датирати у период бронзаног доба В2—С по хронолошком систему Reinecke-а. Но много је важније да су они, као што је речено, у погледу начина сахрањивања, веома приближни правим пољима са урнама, тако да се може поставити проблем да ли се можда овде не ради о првој појави ове врсте сахране, као и да ли се њено порекло не треба можда тражити у нашим крајевима.

Д. Гарашанин

¹ У радовима су учествовали и М. Гарашанин, научни сарадник Археолошког института САН., Д. Костић и Р. Галовић, кустоси Народног музеја у Београду, Ј. Буцароски, геометар, В. Лахтов, управник Музеја у Охриду. Резултати радова биће детаљно објављени у Годињицаку Народног музеја у Београду.

КЛИЧЕВАЦ

Налазиши те из бронзаног доба

Народни музеј у Пожаревцу извршио је заштитно ископавање мањег обима, у времену од 19 до 27 IV 1956 године на локалитету код Задружног дома у селу Кличевцу през, Пожаревац.

Радови су изведени о трошку Музеја у Пожаревцу. Ово ископавање вршила је екипа коју су сачињавали: В. Трбуховић, М. Косорић и Б. Јовановић. Радовима је руководио В. Трбуховић. Потребу за овим радовима условио је сам локалитет, који се налази одмах иза Задруженог дома, јер је постојала хитна потреба да се један део скине ради проширења простора — дворишта иза зграде. Према подацима овде се још 1948 године, при нивелисању терена за изградњу дома, на појединим деловима терена наилазило на урне, разне керамичке предмете а на једном месту и огњиште, што је већином уништено а само неколико предмета предато Музеју.

Радови су изведени само на оном делу терена за који је било предвиђено да ће бити скинут у току 1956 године. На појединачним местима у профилу налажени су трагови праисториске керамике баденског типа. Дуж целог профила локалитета видели су се трагови јама. Радовима се није могло установити да ли се овде ради и о праисториским јамама, пошто су слојеви испрету- рани новијим земљаним радовима.

Материјал откривен овим заштитним ископавањем састоји се једино од фрагмената керамике. Ови фрагменти већином су делови трбуха и обода трбушастих судова, а има и фрагментира са очуваним дршкама, које су у главном тракасте.

Тако у сонди 1 у четвртом откопу нађен је зид посуде са пластичном траком. У осмом откопу нађен је један фрагмент тракасте дршке са урезаним системом ромбова и троуглава који су шрафирани. У шестом откопу нађен је фрагмент мање амфорице са почетним делом тракасте ушке. У сонди 2 у петом откопу нађена је једна фрагментована ушка облика „ansa Lunata“.¹⁴ У сонди 5 у деветом откопу нађени су фрагменти црвено-сјајно углочане керамике, од које је најкарактеристичнији обод зделе фине фактуре са ксим канелурама, баденско-костолачког типа.

Током ископавања установљено је да се на овом локалитету ради о деломично раније уништеној некрополи бронзаног доба.

M. Kocouřík

ГРОТНИЦА У ГУЧИ

Түмүли бронзаног доба

Народни музеј у Чачку извршио је пробно ископавање на локалитету Гроцница у Гучи, у времену од 15 августа до 1 септембра 1956 године. Радовима су руководили Александра Јуришић, кустос Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НРС и Милена Ђукнић, кустос приправник Народног музеја у Чачку, уз сарадњу Борислава Јовановића, дипл. археолога.

На овом локалитету откопане су три хумке, из групе хумки расутих по који оријентисаној северозапад—југоисток, а која се налази између путева Лучани—Гуча и Гуча—Чачак. Копало се по систему сегмената са контролним крацима ширине 1 м. Према добијеним профилима констатовано је да је насипање хумки вршено земљом на природну подлогу од шкриљасте стене, која је (само у једној хумци) на појединим местима нивелисана ситним каменим плочицама. У истој хумци појављују се два венца камена, нешто поремећено, у чијем се центру налазило

en forme de sceau (Petschaftkopfnadel), un anneau en bronze et un bouton également en bronze en forme de calotte.

Les objets découverts dans les tombes en question, permettent de dater la nécropole des phases B 2 — C de l'âge du bronze d'après le système chronologique de Reinecke. Il est cependant bien plus important que, comme nous l'avons déjà souligné, le mode d'inhumation se rattache à celui des champs d'urnes proprement dit. On doit donc poser la question s'il ne s'agissait pas ici de la première apparition de cette sorte de sépulture. Le problème se pose également si l'origine de ce rite ne devrait pas être cherchée dans notre pays.

D. Garašanin

¹ Ont pris part aux fouilles: M. Garašanin (Institut Archéologique Beograd), D. Krstić et R. Galović (Musée National de Beograd), J. Budžaroski (topographe de Niš), V. Lahtov (Musée d'Ohrid). Les résultats des fouilles seront publiés dans l'Annuaire du Musée National de Beograd.

KLICEVAC

Station de l'âge du bronze

Le Musée de Požarevac a effectué des fouilles du 19 au 27 avril 1956 sur le chantier de *Zadružni dom* (coopérative) à Kličevac, arrondissement de Požarevac.

Ces fouilles ont été exécutées aux frais du Musée de Požarevac sous la direction de V. Trbušović et avec l'assistance de M. Kosić et B. Jovanović. La nécessité des fouilles était impliquée du fait que la localité se trouve immédiatement auprès du bâtiment de la coopérative et qu'une partie de la colline devait être rasée dans le but d'élargir la cour du bâtiment. D'après les informations recueillies on a découvert à cet endroit dès 1948, au cours des travaux de nivellement pour la construction du bâtiment, des urnes et d'autres objets en céramique, en différentes parties du chantier. A un endroit on avait découvert aussi les restes d'un foyer. Les objets trouvés à cette occasion ont été détruits en grande partie, et seulement quelques uns d'entre eux furent remis au musée.

Les fouilles se bornèrent en premier lieu à la partie du terrain devant être rasé en 1956. A plusieurs endroits dans le profil du terrain on a découvert des fragments de céramique préhistorique du type de Baden. Les contours des fosses étaient visibles tout le long de la coupe. Les recherches effectuées n'ont pas permis de préciser si la localité appartenait en réalité à l'époque préhistorique, les couches ayant été bouleversées ultérieurement par les travaux de terrassement. Les matériaux mis à jours se composent uniquement de fragments de céramique. Ce sont le plus souvent des tessons provenant de panse et du bord de vases pansus. Il y a aussi de fragments portant des anses, qui le plus souvent sont en forme de bande.

Dans la tranchée 4, dans la quatrième couche on découvrit un fragment à ornement à relief. Dans la huitième couche on mis à jour le fragment d'une anse en forme de bande orné de rondes et de triangles hachurés. Dans la sixième couche il y avait un fragment d'un petite amphore avec une anse du type ansalunata en partie conservée. Dans la tranchée 2 on a découvert une anse du type ansalunata. Dans la tranchée 5, dans la neuvième couche il y avait des fragments de céramique rouge lustrée. Le plus typique de ces fragments et le bord d'une écuelle à cannelures obliques appartenant au type de Baden—Kostolac.

Les fouilles ont également prouvé qu'il existait à cet endroit une nécropole de l'âge du bronze, en partie détruite.

M. Kosorić

GROTNICA Å GUČA

Tumuli de l'âge de bronze

Dans la période de 15 août au 1 septembre 1956 le Musée de Čačak a effectué des fouilles au lieu dit Grotnica à Guča. Celles-ci ont été menées par A. Jurišić, conservateur au Service des Monuments Historiques de la R. P. de Serbie et Milena Djuknić, conservateur au Musée de Čačak, en collaboration avec Borislav Jovanović, archéologue.

On a fouillé trois tumuli appartenant à un groupe disposé sur une crête orientée en direction nord-ouest sud-est et se trouvant entre les routes Lučani—Guča et Guča—Čačak. Les fouilles ont été exécutées d'après le système de segments divisés par des bermes disposées en forme de croix et d'une largeur d'un mètre. Les coupes ont montré que ces tumuli avaient été érigés en terre sur le sol naturel composé de roche d'ardoise. En un seul cas celle-ci a été nivelée par endroit à l'aide de petite plaque en pierre. Dans le même tumulus on constata également deux enceintes en pierre, partiellement endommagées et encadrant un bûché. Les sépultures sont pour la plupart

спалиште. Сахрањивање је било најчешће скелетно; умрли је постављан у згрченом положају на подлогу од земље или пак припремљену од ситног речног пљунка. Поред скелетних гробова и већ поменутог спалишта, откријене су и две фрагментоване урне у слоју земље, која садржи доста гара и пепела. Гробни прилози су се искључиво састојали од бронзаног накита: привесци, између осталих и они типа „Norpenning“, отворене гривне и гривне са спиралним завршецима. На основу свих налаза, накита и керамике, хумке су датоване у период бронзаног доба.

M. Букнаћ

БАНАТСКА ДУБИЦА

Преисториско налазиште

Од 29 августа до 4 септембра 1956 године извршено је у Банатској Дубици (Срез панчевачки) сондајно заштитно ископавање (Народни музеј Вршац, Рајко Рашајски и Народни музеј Панчево, Наталија Симовљевић). Локалитет се налази у непосредној близини југозападно од села. 1951 године припадници Југословенске народне армије су, копајући ровове на том месту, избацили на површину земље већу количину археолошког материјала, тј. фрагменте праисториске керамике.

Ископавање је вршено на два места: у потесу Стари Виногради („Сокачић“) — сонда 1, и у истом потесу, око 150 метара северније, сонда 2 (катастарски бројеви 844 и 829).

У сонди 1 (оријентисана ССЗ — ЈЈИ) димензија 172×345 см копано је до дубине 174 см) — нађене су животињске кости, фрагменти керамике, у вишim слојевима канеловане (баденске), а у низим винчанско-тордошке, и делови лепа од печене земље. Стерилан слој — лес био је на дубини од 174 см. У сонди 2 (оријентисана ССЗ — ЈЈИ, димензија 345×375 см, копано је до дубине 168 см.) — нађен је велики број фрагмената керамике, барботина, украсена отисцима ноката, и старчевачке црвено-црне и мрко облојене. Такође је нађено и делова камених секира, ножића од опсидијана и кремена као и црвено печене земље, и већи број љуштура од шкољки и пужеве. На 138 см откријен је један гроб, оријентисан З—И. Покојник је сахрањен у згрченом ставу; гроб је без инвентара. У непосредној близини гроба на коти 142 см нађено је једно разорено огњиште. Под је био од дебelog слоја печене земље (местимично иде до 12 см). На огњишту је нађена велика количина пепела и ситног угљевља.

H. Симовљевић

ДОЊА БРЊИЦА КОД ПРИШТИНЕ

Праисториска некропола

О ископавањима вршеним у 1956 години в. J. Glišić, Kratak izveštaj sa sondažnih rekognosciranja Muzeja Kosova i Metohije u toku 1956/57 god., Glasn. Muz. Kosova i Metohije II (Priština 1957) 317—319.

СРЕМСКА МИТРОВИЦА (SIRMIUM)

Римски град

Током целе грађевинске сезоне Музеј Срема је контролисао радове код новоградњи у Сремској Митровици.

На градилишту Секретаријата унутрашњих послова (улица Браће Радића број 13) констатовано је постојање римског зида, који се протезао у правцу од северозапада ка југоистоку. На истом градилишту током радова било је још налаза. На првом месту, ту је откријен гроб од поређаних римских опека, у коме је поред скелета нађена само једна гвоздена преџица. Ту је даље констатован још један гроб, изграђен од опека, као и три камене степенице. Од већег је значаја налаз два фрагмента профилисаног каменог споменика (део портикуса?) са вегетативном орнаментиком и написом:

R ATILLA P
APIA SERA

Споменик је имао димензије: а) $1,48 \times 0,37 \times 0,58$; б) $1,60 \times 0,41 \times 0,58$. Ту је такође констатован и део патоса од шестострана плочица као и доста ситних налаза (фрагменти керамике и стакла, као и пет глеђосаних жижака и један са пластичном претставом пса).

На градилишту код ватрогасног дома у улици Др. Хаџије, појавио се зид правилног круглог облика од римских

du type à squelettes. Les défunt étaient couchés en position accroupis sur le sol même ou sur un lit de cailloutis. Outre les tombes à squelettes et les restes du bûché on a trouvé également les fragments de deux urnes, dans une couche de terre contenant des traces de charbon et de cendre. L'inventaire des tombes était composé uniquement de parures en bronze (pendeloques, entre autre celles du type „Noppenring“, bracelets ouverts et à extrémités en formes de spirales). Ces découvertes de parure et de céramique, permettent de dater les tumuli de l'âge du bronze.

M. Djuknić

BANATSKA DUBICA

Station préhistorique

Les musées de Vršac et de Pančev (Rastko Rašajski et Nataša Simovljević) ont organisé de 29 août au 4 septembre 1956 des fouilles de sondage à Banatska Dubica (arrondissement de Pančev). La station se trouve aux environs immédiats du village, en direction sud-ouest. En 1951 on a découvert fortuitement un certain nombre d'objets archéologiques, plus exactement de fragments préhistoriques.

Les fouilles ont été exécutées en deux localités: au lieu-dit Stari Vinograd („Sokacić“) — tranchée № 1, et au même lieu, cent cinquante mètres plus au nord, tranchée № 2 (№ de catastre 844 et 829).

Dans la tranchée № 1 (orientée nord-nord-ouest, sud-sud-ouest, dimensions 172×345 cm, fouillée jusqu'à 174 cm de profondeur) on découvrit des fragments d'ossements d'animaux, de céramique qui, dans la partie supérieure de la couche, appartenait à la céramique de Baden (céramique cannelée) et dans la partie inférieure, à celle de Vinča-Tordos, ainsi que des fragments de torchis. La couche stérile de loess se trouvait à une profondeur de 174 cm. Dans la tranchée 2 (orientation nord-nord-ouest, sud-sud-ouest, dimensions 345×375 cm, fouillée jusqu'à 168 cm de profondeur) on trouva un grand nombre de fragments de céramique, à ornementation en barbotine, en coups d'ongle et des fragments de céramique de Starčev, noir-rougeâtre et brun. On trouva également des fragments de haches en pierre, des lames en obsidienne et en silex, ainsi que des restes de terre rouge par le feu et un certain nombre de coquillages et d'escargots. A 138 cm de profondeur on découvrit une sépulture, orientée ouest, à squelette accroupi. Celle-ci ne possédait pas d'objets façonnés. Aux environs immédiats, à 142 cm de profondeur, on excava un four détruit. La base de ce four était représentée par une couche de terre brûlée, atteignant 12 cm d'épaisseur. On y découvrit des restes de cendre et de charbon, en grande quantité.

M. Simovljević

DONJA BRNJICA PRÈS DE PRIŠTINA

Nécropole préhistorique

Sur les fouilles exécutées en 1956 v. J. Glišić, Kratak izveštaj sa sondažnih rekognosciranja Muzeja Kosova i Metohije u toku 1956/57 god., Glasn. Muz. Kosova i Metohije II (Priština 1957) 317—319.

SREMSKA MITROVICA (SIRMIUM)

Cité antique

Le Musée de Srem a contrôlé au cours de l'année les travaux de construction à Sremska Mitrovica.

Sur le chantier situé dans la rue Braće Radića № 13 on a identifié un mur romain orienté nord-ouest-sud-est. On y a également fait d'autres découvertes, tel une sépulture en brique romaine contenant autre le squelette une agrafe en fer. On a également constaté l'existence d'un mur en brique et de trois marches en pierre. Deux fragments d'un monument en pierre (d'un portique?) à ornements végétaux portaient l'inscription:

R ATILLA P
APIA SERA

(Dimensions: a. $1,48 \times 0,37 \times 0,58$; b. $1,60 \times 0,41 \times 0,58$). Il a également été possible de constater les restes de deux pavements en plaques hexagonales, ainsi qu'un bon nombre de menus objets (fragments de céramique et de verre, cinq lampes à glasure et une lampe à représentation d'un chien en relief).

Sur le chantier de la caserne de pompiers, rue Doktor Hadžija, on a découvert un mur en briques romaines, de forme circulaire, avec une ouverture en voûte, ainsi que deux murs droits se

опека на коме је очуван један лучно засведени отвор. Откривена су делимично и два равна зида која су се од кружне просторије гранала у правцу севера и истока. Сама кружна просторија је имала пречник 3,50 м.

На другом градилишту у истој улици, код Пизваре, откривено је 10 гробова са скелетима оријентације исток — запад, сахрањеним у редове. Изнад гробова констатован је слој креча.

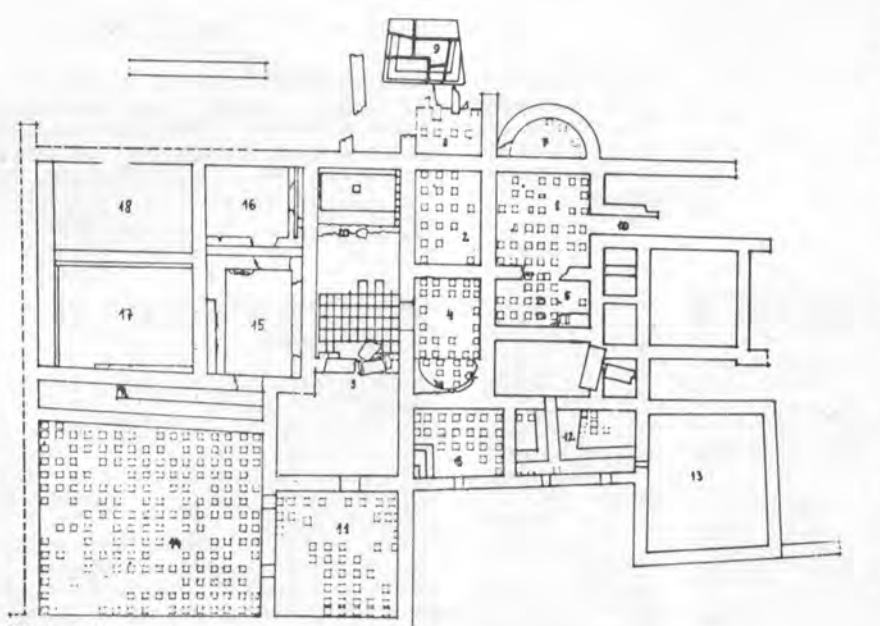
Рад на контролисању ових грађевинских радова обављали су службеници Музеја: Бранко Василић, Мирјана Лесек и Петар Милошевић.

B. Vasilić

ВРЕЛА У ЛИСОВИЋУ

Римско насеље

У току рекогносцирања 1952 и 1953 г. откривено је више локалитета у селу Лисовићу (види Археолошки споменици и налазишта у Србији, II, Београд 1956, 40—41). На месту званом „Врела“ констатовани су остаци једне веће римске грађевине дosta компликоване основе. 1953 г. Народни музеј у Београду предузео је ново проучавање римског рударског басена на подручју Космаја (Губеревац, Бабе, Стојник). Том приликом одлучено је да се изврше нова истраживања са сондирањем у пределу поменутог комплекса. Зато су почела ископавања у селу Лисовићу на месту зв. Врела (Срез београдски), тим пре што су фондови Народног музеја располагали са извесним предметима са овог локалитета. Ископавања су започета 1954 г.

Сл. 1. Римска грађевина у Лисовићу — Fig. 1. Bâtiment romain de Lisović

У току кампање 1954 г. откривено је више одаја различитих димензија (с. 1, бр. 1—9). У свим овим просторијама, изузев бр. 3, постојале су инсталације хипокауста. У последњој одаји налазио се један простор правоугаоног облика, чији су зидови и под били омалтерисани малтером од туцане цигле. Ова просторија је можда служила и као басен. Такође, у току ове кампање откривен је и део западне фасаде (бр. 7) са једним апсидалним зидом. Овај простор у облику овеће нише био је саставни део одаје бр. 1. Сличну нишу имамо и у просторији бр. 4. Изгледа да је на западној фасади постојала још једна апсидална просторија, али се она до данас није сачувала. У североисточном делу грађевине откривени су остаци једног ложишта (praefurnium) (бр. 10). Ступници (sus-pensura), хипокоусти су са поменутим одајама били каткад сачувани преко један метар висине.

Током 1955 г. ископавања су била концентрисана на источном делу грађевине и тада су откривене одаје бр. 11—13. Такође откривен је већи део источне фасаде са три лучна отвора. Ови отвори су озидани од опеке, док су зидови од ломљеног камена и кречног малтера. Поменути отвори налазили

dirigeant vers le nord et vers l'est. La pièce circulaire possédait un diamètre de 3,5 m.

Dans la même rue sur un autre chantier situé près de la brasserie on découvrit dix sépultures à squelettes, disposées en alignements et orientées d'est à ouest. Elles étaient recouvertes d'une couche de chaux.

Les travaux en question ont été contrôlés par le Musée sous la direction de B. Vasilić, S. Tupec, M. Lesek et P. Milošević.

B. Vasilić

VRELA À LISOVIĆ

Agglomérations romaines

Au cours d'un voyage de prospection effectué à Lisović en 1952—1953, on découvrit plusieurs localités (cf. Arheološki spomenici i nalazišta u Srbiji, II, Beograd 1956, 40—41). Au lieu dit „Vrela“ qui est particulièrement important, il fut possible de constater les restes d'un bâtiment romain de construction assez compliquée. En 1953 le Musée National de Beograd s'engagea à une étude nouvelle de bassin minier de Kosmaj (Guberevac, Babe, Stojnik). C'est à cette occasion qu'il fut résolu de mener une nouvelle prospection avec sondages dans la région du complexe en question. C'est pour cette raison que furent commencées les fouilles à „Vrela“ à Lisović, d'autant plus que le Musée National possédait déjà certains objets provenant de cette localité.

Au cours de la campagne de 1954 on découvrit plusieurs pièces de dimensions différentes (fig. 1, № 1—9). Dans toutes ces pièces excepté celle № 3, existaient des installations d'hypocauste. Dans cette dernière pièce se trouvait une construction dont les murs étaient enduits de mortier à briques pilées. Il est possible que celle-ci servait de bassin. On mis à jour également une partie de la façade ouest (№ 7) faisant partie de la pièce № 1, et représentant une niche. Une niche semblable correspond à la pièce № 4. Il semble aussi qu'une pièce à abside se trouvait également à la façade ouest. Dans la partie nord-ouest on découvrit les restes d'un praefurnium.

Au cours de 1955 les travaux furent concentrés sur la partie est de la façade et les pièces № 11—13. Il a été possible de constater trois ouvertures en formes d'arcades se trouvant sur les parois est des pièces № 6 et 12, qui n'ont pas pu être expliquées. Entre les pièces 6 et 11 il a été possible de fixer les restes d'une conduite d'eau venant du sud-ouest.

Les restes mobiliers découverts au cours de ces deux campagnes se composent de fragments de céramique, notamment de terre sigillée, de fragments de verre et de monnaies allant du IIe au IVe (couches supérieures) siècles, entre autres des monnaies de Viminacium (fin de la première moitié du IIIe siècle). La découverte la plus importante est représentée par la tête en pierre d'une statue féminine, appartenant, d'après ses caractères stylistiques, à la seconde moitié du IIe siècle.

En 1956 les fouilles ont été menées du 17 septembre au 2 octobre sous la direction de M. Veličković, conservateur au Musée National et avec l'assistance de D. Popović, conservateur au même Musée et S. Vidović, étudiant en architecture. Les recherches ont été concentrées cette fois sur la partie sud du bâtiment. On découvrit une grande pièce (№ 14), ainsi que quatre autres de dimensions plus restreintes (№ 15 à 18). Les pièces 15 et 16 représentent probablement une sorte de bassin (?). Dans les pièces 17 et 18 il y avait assez de fragments de fresques à ornements floraux. Dans les cloisons séparant les pièces № 14 et 11 se trouvaient deux ouvertures. Celles-ci étaient disposées au dessous du niveau du pavement, rattachant les pièces aux hypocaustes. Il est important de souligner que toutes les pièces à hypocauste étaient rattachées par des ouvertures semblables, au dessous du niveau du pavement. Cette année aussi on découvrit des fragments de tuyaux en céramique, à section quadrangulaire, servant au chauffage des pièces.

Pour des raisons techniques le bâtiment n'a pu être déblayé entièrement. Les parties fouillées de cet édifice démontrent néanmoins qu'il possédait une certaine importance. Son caractère exacte n'a pas pu être précisé jusqu'ici. Il est certain qu'une étude détaillée de sa disposition élucidera ce problème. Un élément important constaté ici, ainsi que sur un bon nombre d'édifices du castrum de

учавање споменика културе НРС, Др. М. Грубића, научног сарадника Археолошког института САН уз сарадњу Б. Јовановића, дипл. археолога. Ископавање је финансирао музеј у Титовом Ужицу, где се материјал и налази.

Ископавањима у 1956 години појавили су се многи проблеми због којих су радови настављени и у 1957 години.

A. Jurišić

СТУБЛИНА У СУПСКОЈ

Неолитско насеље

Августа 1956 године вршили су потписани ископавања на локалитету Стублина у селу Супској. Радови су вршени у оквиру плана испитивања праисторије Поморавља, а средствима Археолошког института САН и Народног музеја у Београду, уз помоћ музеја у Чуприји.¹

Задатак ових ископавања било је утврђивање карактера винчанске групе у пределу средњег тока Велике Мораве, где досада није вршено испитивање неолитских слојева у већем обиму. Отуда је изабран локалитет Стублина, познат од раније као значајно археолошко налазиште тога подручја². При томе је такође постојала могућност да се установи сложенија стратиграфија, пошто су међу појединачним налазима познатим од раније нађени и фрагменти винчанско-тордошког карактера.

Локалитет Стублина лежи на уласку у село Супску, с десне стране сеоског пута од Чуприје, на брежуљку који благо пада према равници око Мораве. Једном широком и дубоком јаругом, плато насеља подељен је на два велика дела, северни и јужни.

Ископавања су у северном делу терена обухватила три блока димензија 3×3 м., постављена у правцу Исток-Запад и означена са Истока ка Западу као I—III. Ови су блокови одвојени културним профилима ширине 1 м. У продужењу блока I, на јужном делу терена, тј. с друге стране јаруге, постављена су још два блока обележена као I и Ia југ, такође издвојени контролним профилом ширине 1 м.

Радови су показали на северном делу терена сложену стратиграфију са више слојева и нивоа који сви припадају винчанској групи. Слојеви су се јасно дали међу собом издвојити по карактеру и консистенцији, иако на ископавању делу терена није могла бити откријена макаква очувана грађевина. У укупној дебљини од око 4 м., слојеви су пружили доволно података за прецизније издвајање појединачних фаза винчанске групе. Тако је у винчанско-плочничкој фази било могуће разликовати три периода од којих је најмлађи окарактерисан између остalog, зделама са увученим ободом, средњи зделама различитих профилација винчанско-плочничке фазе које приближно одговарају појавама из Винче на дубини G33,2, 3 (4,1)³, док најстарији има између осталих облика и тањије са задебљаним ободом, који одговарају појавама констатованим на Градцу код Злокућана⁴. Испод овога следују затим слојеви винчанско-тордошке фазе.

На јужном делу терена стратиграфија је слична, с том разликом што је овде заступљен и старчевачки период. Овде су винчанско-тордошки слојеви били у приличној мери поремећени, тако да је у њима нађено нешто старчевачких објеката. При дну слоја издвајала се јама 7 са изразитим старчевачким материјалом, гробом керамиком и оном сликаном марком бојом на жутом позаји, са доста криволинејних мотива. Јама је била испуњена, танким слојевима лепа и гарежа, вероватно као јама за отпак која је дуже времена стајала отворена и постепено се испунила. С тога се и може схватити да је у њој нађено и нешто винчанској материјала, док потпуна издвојеност винчанских слојева на северном делу терена, говори недвосмислено, о томе да мешавина на југу стоји само у вези са поремећајима слојева.

Ископавања су пружила изванредно обиљан и разноврсан археолошки материјал који се налази на обради у Народном музеју у Београду.

M. Гараџанин
D. Гараџанин

¹ Поред потписаних екипу су сачињавали кустоси Народног музеја у Београду Д. Крстић и Р. Галовић, И. Парфјонов, управник музеја у Чуприји, В. Лахтов, кустос музеја у Охриду, Ј. Буџаровски, геометар и И. Вукићевић, студент археологије.

² Уп. М. Гараџанин—Д. Гараџанин, Археолошка налазишта у Србији (1951), 55.

³ М. М. Вашић, Преисторска Винча IV (1936), 73 и д. и одговарајуће слике.

⁴ Б. Сталио, Народни музеј у Београду, Каталог керамике, Градац (1956), passim.

риques de la R. P. de Serbie et de M. Grbić, chargé des recherches à l'Institut Archéologique, avec l'assistance de B. Jovanović, archéologue. Les frais on été mis en disposition par le Musée de Titovo Užice, qui conserve également les matériaux découverts.

Les travaux effectués à Velika Gradina en 1956 composaient un grand nombre de problèmes, ce qui a impliqué la continuation des fouilles en 1957.

A. Jurišić

STUBLINA A SUPSKA

Station néolithique

En août 1956, on effectua des fouilles au lieu dit Stublina, à Supska. Ces travaux ont été exécutés, dans le cadre de l'étude de la vallée de la Morava à l'époque préhistorique, par les moyens de l'Institut Archéologique et du Musée National de Beograd, avec l'assistance du Musée de Čuprija¹.

Il s'agissait de fixer les traits spécifiques du groupe de Vinča dans la vallée de la Velika Morava, où jusqu'ici les restes néolithiques n'avaient pas été suffisamment étudiés. C'est pour cette raison que fut choisie la localité de Stublina, déjà connue comme station néolithique du territoire en question². Les fouilles permirent également de fixer une stratigraphie complexe, dénotée déjà par les découvertes isolées connues antérieurement où certains fragments appartenaient à la phase de Vinča—Tordos.

La localité Stublina se trouve à l'entrée du village de Supska, sur la droite de la route menant de Čuprija, sur une colline qui descend progressivement vers la vallée de la Morava. Le plateau de la station est divisé en deux parties, nord et sud par un vallon, profond et large.

Dans la partie nord du chantier trois blocs ont été fouillés. Ceux-ci sont disposés en direction est-ouest (bloc I—III) et comportent respectivement 3×3 m de superficie. Ils sont séparés par des bermes de 1 m de largeur. Dans la partie sud du chantier, en continuation du bloc I, de l'autre côté du vallon on fixa encore deux blocs, désignés comme I-Ia sud, séparés également par une berme de 1 m.

Dans la partie nord du chantier il a été possible de préciser une stratigraphie complexe à plusieurs couches et niveaux appartenant au groupe de Vinča. Les couches étaient clairement discernables, par leur caractère et leur consistance. Il n'a toutefois pas été possible de fixer des restes indubitablement d'habitations. Les couches d'une épaisseur totale d'environ 4 m ont fourni des données suffisantes pour une subdivision plus précise du groupe de Vinča. C'est ainsi qu'il a été possible de distinguer trois périodes de la phase de Vinča—Pločnik dont la plus récente est caractérisée par des écuelles à bord incurvé, et celle moyenne par des écuelles à profilation différente de la phase en question, correspondant aux découvertes de Vinča à G 33, 2,3 (4,1)³ de profondeur. La phase la plus ancienne comprend entre autre des assiettes à bord renforcé en forme de bourrelet, correspondant aux objets de Gradac près de Zlokucani⁴. Sui-vent les couches de la phase de Vinča—Tordos.

Dans la partie sud du chantier la stratigraphie est semblable avec toutefois l'existence du groupe de Starčevo. Les couches de Vinča—Tordos y sont relativement bouleversées ce qui explique qu'on y trouva également des objets de Starčevo. La fosse № 7 se distinguait clairement à la base de la couche. Elle comportait des matériaux de Starčevo, céramique rude et peinte en brun sur jaune, avec un certain nombre de motifs curvilinéaires. Elle était remplie par de minces couches de torchis et de charbon. Ceci semble prouver qu'il s'agit d'une fosse à détritus, restée ouverte pendant une période de temps assez longue et remplie successivement. De-là l'existence de quelques objets du groupe de Vinča. Le caractère homogène des couches de Vinča dans la partie nord du chantier, appuie indubitablement la constatation, que le caractère mixte des blocs sud est dû à un bouleversement des couches.

Les fouilles ont fourni un matériel extrêmement riche, dont l'étude est en cours au Musée National de Beograd.

M. Garađanin
D. Garađanin

¹ Les fouilles ont été menées par M. et D. Garađanin avec l'appui de D. Krstić et R. Galović, conservateurs au Musée National de Beograd, I. Parfjonov, directeur du Musée de Čuprija, V. Lahtov, conservateur au Musée d'Ohrid, J. Budžarovski, topographe et I. Vučićević, étudiant en archéologie.

² Cf. M. Garađanin — D. Garađanin, Arheološka nalazišta u Srbiji (1951), 55.

³ M. M. Vasić, Preistoriska Vinča IV (1936), 73 et suiv. (avec illustrations correspondantes).

⁴ B. Stalić, Narodni muzej u Beogradu, Katalog keramike, Gradac (1956) passim.

су се на источним зидовима одаје бр. 6 и 12. Намена ових отвора за сада није могла бити објашњења. Између просторија бр. 6 и 12 констатована је водоводна линија изграђена од оловних цеви. Линија је долазила са југоистока.

Покретни предмети откривени у току поменуте две кампање састоје се од веће количине цеви за грејање (*tubuli*), црвено и сиво печене керамике, *terra sigillata*-e, затим делова за подове (*opus spicatum*), стакла, монета које потичу од II до почетка IV в. н.е. Између поменутих монета налазе се и новци *col. Viminacium* (прва половина III в. н.е.). Најважнији налаз свакако је глава једне женске статуе од камена, која према стилским одликама припада другој половини II в. н.е.

У току 1956 године ископавања су трајала од 17 септембра до 2 октобра. (Екипа: М. Величковић, кустос Н. М., студ. архитектуре Ч. Виденовић, Добрila Поповић, кустос Н. М.). У току ове кампање рад је био сконцентрисан на јужни део грађевине. Откривена је једна велика просторија (бр. 14) и још четири мање одаје (бр. 15—18). Просторије бр. 15 и 16 претстављале су, највероватније неку врсту басена (?). У одајама бр. 17 и 18 нађено је доста фрагмената фресака са вегетабилним орнаментима. У зиду између просторија бр. 14 и 11 налазе се два отвора на смицање. Ови отвори су се налазили испод нивоа подова и служили су за повезивање просторија са хипокаустима. Важно је напоменути да су све просторије са хипокаустима биле повезане сличним отворима који су се налазили испод нивоа подова. Такође и ове године налажени су фрагменти четвороредних керамичких цеви за загревање зидова.

Грађевина из техничких разлога није дефинитивно откопана, али и поред тога, на основу откопаног дела, може се закључити да је она претстављала неку значајну грађевину. Грађевина засада није могла бити идентификована. Детаљнијом студијом диспозиције просторија решеће се свакако питање њене намене. И на овој грађевини као и на великим броју грађевина из касног римског периода у Стојнику и његовој околини, појављује се као значајан елемент ниша и апсида, што је свакако важан елеменат за хронолошко одређивање. На основу ових чињеница грађевина у Лисовићу може се датовати у крај II или у прву половину III века н.е., што потврђују и остали налази (*terra sigillata*, глава женске статуе, новци).

M. Величковић

DOCLEA КОД ТИТОГРАДА

Римски град

Испитивање Doclea-e, које врши Археолошки институт САН и Завод за заштиту споменика културе НРЦГ, настављено је 1956 год.

На територији градског ареала продужено је ископавање остатака велике цивилне базилике.¹

Пошто је унутрашњи простор базилике највећим делом испитан 1954 и 1955 год., у току кампање 1956 год. вршено је ископавање на терену који се пружа поред двеју подужних страна базилике.²

Стилобат на источној страни базилике, према форуму, затечен је приближно у стању у коме га приказује фотографија објављена код Стикотија.³ Недостаје само неколико великих камених подних плоча, као и базе пиластра, који су се налазили на источној страни источног зида базилике. Гомиле шута, које су се налазиле испред стилобата, састојале су се од остатака источног зида базилике и колонаде испред зида. Поред камених квадера, који су употребљавани за зидове, опеке и малтера, у шуту су налажени фрагменти база, стабала стубова, капитела и архитектонских венаца. Такође су нађени делови масивног каменог архитрава, са остатцима познатих натписа. Ископавање вршено до нивоа, на коме се налазио плаочник форума, чији су остатци откривили на неколико места.

Ископавање на терену поред западног зида грађевине пружило је нове податке о просторној диспозицији базилике. Констатовано је да се јужни зид просторије, која је била везана за северно одељење базилике⁴, пружава према западу. Ово, заједно са зидом који се у правцу јужног зида базилике пружају такође према западу, индицира да се уз базилику, на западној страни, налазио посебан, ограђени простор. Његове размере, облик и функција моћи ће, вероватно, да се установе на основу даљих истраживања.

Спомиље лице западног зида базилике откривано је даље према југу. На више места на зиду очувао се фасадни малтер, црвено обожен на површини. У шуту који се налазио поред зида нађени су делови камених оквира отвора који су се налазили у зиду базилике, већа количина грађевинског материјала, као и известан број фрагмената пластичне архитектонске декорације. У доњим слојевима шута било је више фрагмената римске керамике и стакла, као и ситнијих металних предмета.

Сл. 2. Део хипокауста — Fig. 2. Partie de hypocauste

Stojnik est constitué par l'apparition de niches et d'absides, ce qui est particulièrement important du point de vue chronologique. Il est possible de ce fait de dater l'édifice de Lisović de la fin du IIe ou des débuts du IIIe siècle de notre ère, ce qui est confirmé par les objets mobiliers (*terre sigillée*, tête de statue féminine, monnaies etc.).

M. Veličković

DOCLÉA PRÈS DE TITOGRAD

Cité romaine

Les fouilles de Docléa, exécutées par l'Institut Archéologique et le Service des Monuments Historiques de R. P. du Monténégro ont été continuées en 1956. Sur le territoire de la cité antique on a continué les recherches dans la basilique civile¹.

L'intérieur de l'édifice ayant déjà été fouillé en sa majeure partie en 1954 et en 1955, les fouilles de 1956 ont été menées le long des murs longitudinaux de la basilique².

Le stylobate à l'est du bâtiment, du côté du forum se trouve à peu près dans l'état que montre la photographie publiée par Stictotti³. Il ne manque que quelques grands blocs du pavement, ainsi que les bases des pilastres sur le côté est du mur est. Le déblai, qui se trouvait devant le stylobate, était composé des restes du mur est et de la colonnade devant ce mur. Outre les blocs de pierre ayant été employés pour la construction des murs, et outre les fragments des briques et de mortier, il y a aussi des restes des vases brisés, des fûts de colonnes, des chapiteaux et d'épistyles. On a également déblayé les parties d'un architrave massif avec les restes d'inscription connue. Les fouilles ont été menées jusqu'au niveau du pavement du forum dont les restes ont été mis à jour en plusieurs endroits.

Les fouilles auprès du mur ouest de l'édifice ont fourni des données nouvelles sur la disposition de la basilique. On a pu constater que le mur sud du compartiment rattaché à la pièce nord de la basilique⁴ se continue vers l'ouest. De même le mur qui parallèlement au mur sud de la basilique s'étend vers l'ouest indique qu'à l'ouest de l'édifice il existait un enclos séparé. Ses dimensions, sa forme et sa fonction pourront vraisemblablement être fixées à la base des recherches futures.

La façade extérieure du mur ouest de la basilique a été déblayée en direction sud. A plusieurs endroits le mortier recouvrant la façade a été conservé. Il est de couleur rouge sur sa face extérieure. Dans le déblai qui se trouvait auprès du mur on a trouvé les restes des cadres en pierre, des ouvertures du mur de la basilique, ainsi que des restes de matériaux de construction et un certain nombre de fragments de décoration architecturale. Dans la partie inférieure du déblai il y avait plusieurs fragments de céramique romaine, de verre, et de menus objets métalliques.

БАЊИЦА КОД БЕОГРАДА

Неолитско насеље

У 1956 години, Музеј града Београда наставио је са радом на даљем истраживању праисториског насеља на Бањици.

Ове године рад је био усмерен на отварање нових блокова сонде 4 (а, б), да би се тачно утврдило шта претстављају широки канали у здравици, који су се једним делом оправтавали у сонди. Отварањем нових блокова, добила се слика једне велике грађевине чије су се димензије кретале у размери $12 \times 16,5$ м. Но ни овогодишњим радовима није се могла добити дефинитивна слика. Ипак на основу откривана једне целе дуже стране и делова краћих могло се закључити да се овде радило о једној грађевини са два преградна зида, тј. са три просторије, које су биле повезане отворима (вратима?). Кућа је грађена од великих балвана, чији су се пречници кретали и до 0,80 м.

Али, ова уствари млађа грађевина, просекла је два стапија хоризонта кућа на овом месту. У једном хоризонту откривен је темелј куће, чији су видови били много мањи, ужи, али су зато уздужни видови достигли дужину од 18 м. Она се из техничких разлога није могла пратити даље. Затим у другом хоризонту откривена је једна кућа мањих димензија и једна пећ са калотом. Пећ је била смештена у самој згради. На поду ове куће нађена је угљенисана пшеница, која је била прикупљена од стране асистента Института „Борис Кидрић“ и послата у Холандију да би се извршила анализа по процесу C-14.

У овој етапи ископавања откривена је и једна полуземуница. На овом месту дебљина културног слоја кретала се до 3 м. Као и претходних година, нађена је велика количина керамике, коштаног и каменог оруђа из млађе фазе винчанске културе. Но било је елемената и старијих слојева Винче.

Овогодишњи радови су били обимнији и изведени су са знатнијим финансиским средствима, тако да и резултати нису изостали. Пошто ископавања нису завршена 1956 године радови су настављени и 1957 године.

J. Тодоровић

РАДАЧЈЕ КОД МАЛЧЕ

Неолитско насеље

Јуна 1956 г. на лок. „Радачје“ код с. Малче извршено је заптитно ископавање мањих размера. Локалитет је и раније био познат, али се на основу прикупљеног површинског материјала није могло извршити његово прецизирање хронолошко опредељивање. У пролеће 1956 г. приликом виноградарских радова оштећен је културни слој, којом су приликом уништене две праисториске куће, док је на површину избачена већа количина керамичког материјала.

Локалитет се налази око 10 км североисточно од Ниша на дугој који која је оријентисана према југу и доминира доловином Нишаве. Већ сам положај терена пружа услове за оснивање и живот једног насеља. Данас је највећи део овог простора прекривен виноградима, те је тиме и јако умањена могућност за систематски испитивање налазишта.

Радовима је требало утврдити основни карактер локалитета, његову стратиграфију и прецизирање хронолошко опредељивања. У том циљу је отворена једна сонда са два квадрата величине 3×3 м (означени са Ia и Ib), између којих је остављен контролни профил ширине 0,50 м. Сонда је оријентисана С-J, а постављена је на 15 м испод уништене зграде, пошто је отстојање између уништених зграда било око 15 м. Тиме би се, евидентно, могла испитати једна зграда, а контролни профил би могао дати и вертикални пресек исте.

Ископавање је трајало од 10—15 VI 1956 г. а финансирао га је Народни музеј у Нишу.

Радови су показали да се овде ради о врло једноставном културном слоју који осетно пада према југу. Културни слој чини масна, сиво-црне боје земља, мешана са шљунком, која на дубини од 1,30—1,40 м, постепено прелази у светлији слој, мирко-жуте боје, који, уствари, претставља постепен прелаз у здравицу жуте боје. Културни слој је дебљине од 1,40—2,00 м, док је хумусни слој дебљине од око 0,20—0,30 м. У сонди нису нађени никакви трагови куће, сем што се на дубини од око 1 м најавило на гомиле грумена лепа. У квадрату Ia на дубини од 1,50 м нађено је на једно огњиште, док је у квадрату Ib откопана пећ овалног облика, са делимично очуваним калотом. Пећ је лежала на нивоу здравице.

Иако профили показују једноставност културног слоја, керамички материјал јасно индицира издвајање две фазе млађег неолита — винчанско-тордошке и винчанско-плочничке фазе. Њихова приближна граница може се узети на дубини од око 1,40 м која је дала мешовит матерijал. На материјалу млађе

BANJICA PRÈS DE BEOGRAD

Station néolithique

Le Musée de la Ville de Beograd a continué en 1956 les fouilles entreprises dans la station préhistorique de Banjica.

Au cours de cette année l'activité a été concentrée sur deux blocs de la tranchée 4 (a, b) dans le but d'expliquer le caractère des „canaux“, excavés dans le sol vierge, visibles dans une partie dans la tranchée. Ce mode de fouille permis de fixer l'existence d'un grand bâtiment, mesurant $12 \times 16,5$ m. Il n'a toutefois pas été possible au cours de cette année d'attendre à une image définitive du caractère de ces restes. Cependant la découverte d'un des côtés longs, et d'une partie des côtés plus courts du bâtiment a montré que celui-ci comprenait deux cloisons intérieures, c'est à dire trois compartiments, rattachés par des ouvertures (portes?). Les murs étaient composés par des pieux mesurant en diamètre jusqu'à 0,80 m.

Cet édifice plus récent a cependant entamé deux niveaux d'habitation plus anciens se trouvant au même endroit. L'un de ces niveaux comprenait des fondements d'habitation de dimensions plus restreintes et appartenant à un bâtiment plus étroit, dont la longueur atteignait toutefois 18 m. Pour des raisons techniques il n'a pas été possible de poursuivre plus loin ces restes de construction. A l'autre niveau se trouvait une maison plus petite et un four dont la calotte était conservée. Celui-ci se trouvait à l'intérieur de l'édifice. Au niveau du plancher on découvrit des grains de céréales carbonisés, qui furent recueillis par l'assistant de l'Institut „Boris Kidrić“ et envoyés en Hollande afin de procéder à une analyse de radio-carbon.

Au cours de cette étape des fouilles on a également mis au jour une construction semi-souterraine. L'épaisseur de la couche à cet endroit atteignait trois mètres. Cette fois aussi on découvrit un grand nombre de fragments de céramique, d'ustensiles en os et en pierre appartenant tous à une phase récente de la civilisation de Vinča. Il existait toutefois aussi des éléments des couches anciennes de Vinča.

Les travaux exécutés cette année étaient plus vastes et furent menés avec des moyens plus importants, ce qui contribua également à atteindre des résultats notables. Les fouilles n'ayant pas été terminées en 1956, elles furent continuées en 1957.

J. Todorović

RADAČJE À MALČA

Station néolithique

En juin 1956, on a effectué des fouilles de protection au lieu dit Radačje à Malča près de Niš. Ces fouilles ont été de petites dimensions. La localité était déjà connue antérieurement comme station préhistorique. Les matériaux recueillis fortuitement ne permettaient pas toutefois une datation plus précise. La couche archéologique a été en partie détruite au printemps de 1956 par un vignoble. C'est à cette occasion que furent également détruites deux habitations préhistoriques. De nombreux matériaux archéologiques furent mis à jour à cette occasion.

La station se trouve à dix kilomètres environ au nord-est de Niš, sur une crête allongée, orientée vers le sud et dominant la vallée de la Nišava. Cette situation même fournit les conditions nécessaires à la fondation d'un habitat préhistorique. Le terrain en question est recouvert en majeure partie par des vignobles ce qui diminue sensiblement les possibilités des fouilles.

Les recherches entreprises avaient pour but de fixer le caractère général de la station, ainsi que sa stratigraphie et sa chronologie plus précise. C'est pour cette raison que fut excavée une tranchée divisée en deux carrés de dimensions 3×3 m, désignés comme Ia et Ib. Ceux-ci étaient séparés par une berme de 0,50 m. La tranchée est orientée en direction nord-sud, et disposée à 15 m au-dessous de l'habitation détruite, la distance entre les habitations en question comprenant près de 15 m. Il était possible d'envisager de ce fait l'étude d'une de ces habitations en tenant compte de la coupe verticale faite par la berme.

Les fouilles ont été exécutées du 10 au 15 juin 1956 aux frais du Musée de Niš.

Les recherches exécutées ont démontré l'existence d'une couche extrêmement simple, disposée en pente sensible vers le sud. Celle-ci est composée d'une terre grasse, de couleur gris-noire, mêlée à du cailloutis et qui à une profondeur de 1,30—1,40 m passe insensiblement au sol vierge de couleur jaune par l'intermédiaire d'une couche brun-jaunâtre. La couche archéologique comprend 1,40—2 m d'épaisseur, et le sol végétal est de 0,20—0,30 m. La tranchée n'a fourni aucun reste d'habitation sauf des masses de fragments de torchi à une profondeur de 1 m. Dans le carré Ia à 1,50 m on a découvert les restes d'un foyer, et dans le carré Ib un four oval dont la calotte était en partie conservée. Le four se trouvait au niveau originel du sol vierge.

Bien que les coupes prouvent le caractère uniifié de la couche de civilisation, les matériaux céramiques indiquent indubitablement des phases du néolithique récent de Vinča—Tordos et de Vinča—Pločnik.

Услови под којима се врши ревизионо ископавање цивилне базилике неповољни су. Не постоји документација о ископавањима П. Ровинског,⁵ која су, судећи по стању у коме је затечен локалитет, била веома обимна. Међутим, радови који су до сада извршени, 1954—1956 год., показују да ће ипак бити могуће да се стекне сигурнија и потпунија слика о просторној диспозицији, елевацији и времену грађења базилике. Погодно су значајни нови налази, који показују да је базилика имала специфичне функције.

Упоредо са ископавањем остатака цивилне базилике вршено је систематско рекогносцирање терена око Doclea-e. Том приликом конструисано је постојање остатака или трагова већег броја праисторских и античких станица и насеља.⁶

О ископавању ранохришћанске цркве у Дољанима, које такође чини део систематског, комплексног испитивања Doclea-e, дат је посебан извештај.⁷

B. Korač

¹ Радом су руководили д-р А. Мишуре и С. Млакар, уз сарадњу арх. В. Кораћа. У ископавању и обради материјала на терену такође је учествовала група студената археологије и архитектуре. Сви су радови извођени уз консултације проф. Ђ. Бошковића, управника Археолошког института САНУ.

² Упор. P. Sticotti, Die römische Stadt Doclea in Montenegro, Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abteilung VI, Wien 1913, сл. 57.

³ Ibid. сл. 65.

⁴ Ова просторија откријена је приликом ископавања остатака цивилне базилике 1955 год. Упор. Старинар, н. с., VII—VIII, 1956—1957.

⁵ П. Ровински, Черногория въ ся прошломъ и настоящемъ, II/4, С. — Петербургъ 1909, 20—40.

⁶ Највећи део рекогносцирања извршен је под руководством С. Млакара.

⁷ Упор. стр. 383.

ГРАДИНА У СТАРОМ СЛАНКАМЕНУ

Праисториско и римско налазиште

Народни музеј Земун наставио је у заједници са Војним музејем ЈНА од 10 VIII до 2 IX 1956 год. рад на систематским ископавањима лок. „Градина“ у Ст. Сланкамену на Дунаву, који је започет у 1955 г.¹

Узвишиени и врло разуђени лесни плато који доминира десном обалом Дунава, на чијој најузвишијој тачци се још и данас јасно истичу остати средњевековне утврде Сланкаменског града, већ и самим својом конфигурацијом указује на место изузетно погодно за стварање утврђеног насеља. Но, нити контролисање отворених профила, нити детаљан преглед прикупљеног дислокираног археолошког материјала нису могли дати прецизан одговор, нити решити проблем добра настанка целог и сада видљивог фортификационог система и осветлiti питање смештаја појединих култура и карактер насеобинских агломерација индипонираних површинским налазима.

Већ први радови у 1955 г. омогућили су констатацију да на лок. „Градина“, и у његовој широј околини, имамо упечатљиве трагове врло живог насеобинског континуитета од праисторије до у касни Средњи век, али су истовремено подвукли потребу да се са ископавањима треба наставити и иста проширити са нарочитим тежиштем на испитивању античког хоризонта у циљу детаљног разрешавања постанка и развоја римског Acumincum, познатог из античких извора.

За кампању у 1956 год. екипа је себи поставила задатак да проширивањем сонди започетих у 1955 год., а нарочито сонде бр. 2 на највишој платформи „Градине“, по могућности одреди однос средњевековног, античког и праисторијског слоја, који су већ прошле године установљени, али чије релације у оквиру сонде 2 нису могле дефинитивно решене.

Радови су и у овој години вођени по систему блок-сонди са скидањем хоризонталних откопних слојева и то у горњим зонама од око 20 см, док је код нижих откопни слој смашен на 10 см. При томе је нарочито обраћена пажња на респектовање затворених целина (нпр. простори земунца чији су посебно у откопним слојевима од 5—10 см). Техничка снимања обухватила су све основе (хоризонталне пресеке), вертикалне пресеке (профиле) сонди, а посебно све архитектонске објекте и детаље *in situ*. На крају радова вршена је превентивна конзервација откопаних архитектонских склопова.

Ако у најкрајним цртама покушамо да сумирамо резултате радова у 1956 год. можемо рећи следеће:

Сонда 2 проширења је са два блока (II и III) у југозападном правцу. До дубине 2,10 м структура слоја даје хумозно-

Les conditions sous lesquel less'effectuent ces fouilles de révision dans la basilique sont peu favorables: la documentation des fouilles de P. Rovinski n'est point conservée⁵. D'après l'état dans lequel nous avons trouvé le chantier il semble que ces fouilles aient été importantes. Les travaux exécutés en 1954 à 1956 démontrent cependant qu'il sera possible de se faire une image plus précise et plus complète de la disposition, de l'élevation et de l'époque de construction de la basilique. Les découvertes nouvelles montrant que celle-ci avait une fonction spécifique, sont particulièrement importantes.

Parallèlement aux fouilles de la basilique civile on a exécuté une prospection systématique du terrain aux environs de Doclea. On découvrit à cette occasion l'existence et les traces d'un nombre assez important de stations et d'agglomérations préhistoriques et de l'époque antique.⁶

Les fouilles de la basilique paléochretienne de Doljani, faisant également partie des recherches systématiques et complexes à Doclea sont traitées dans un autre compte rendu⁷.

V. Korač

¹ Les fouilles ont été menées par A. Mišura et S. Mlakar en collaboration avec V. Korač. Un groupe d'étudiants en archéologie et en architecture a également pris part aux fouilles et au classement des matériaux. Les travaux ont été menés en consultation avec le prof. Dj. Bošković, directeur de l'Institut.

² Cf. P. Sticotti, Die römische Stadt in Montenegro, Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abteilung, VI, Wien 1913, fig. 57.

³ Ibid. fig. 65.

⁴ Cette pièce a été découverte au cours de la prospection de la basilique civile en 1955. Cf. Starinar, n. s. VII—VIII, 1956 — 1957.

⁵ П. Ровински, Черногория въ ся прошломъ и настоящемъ, II/4, С. Петербургъ 1909, 20—40.

⁶ Ces prospections ont été menées en premier lieu par S. Mlakar.

⁷ Cf. p. 383.

GRADINA À STARI SLANKAMEN

Localité préhistorique et romaine

Le Musée de Zemun a continué du 10 août au 2 septembre 1956, en collaboration avec le Musée militaire, les fouilles systématiques à Gradina, à Stari Slankamen sur le Danube, commencées en 1955¹.

Le plateau de loess élevé et très déchiqueté, dominant la rive droite du Danube et sur lequel, en son point culminant les restes d'une fortification médiévale sont encore visibles, démontre par sa configuration l'existence d'une localité particulièrement apte à la fortification. Cependant la revision des coupes existantes et l'étude détaillée des matériaux disséminés sur le chantier n'ont pas pu fournir une solution précise, ni résoudre le problème de l'époque de construction de tout le système des fortifications encore visibles. Il était également impossible d'élucider la question de la suite des civilisations différentes en cet endroit et du caractère des agglomérations indiquées par découvertes fortuites.

Les fouilles de 1955 ont permis de constater les traces d'une continuité d'habitation très intense à Gradina et dans ses environs immédiats depuis l'époque préhistorique jusqu'à la fin du Moyen Âge. Elles ont toutefois également marqué la nécessité de la continuation et de l'élargissement des fouilles, opposant en premier lieu la question de l'étude du niveau appartenant à l'antiquité, dans le but de la solution précise du problème des origines et de l'évolution de l'Acumincum romain connu par les sources écrites.

Au cours de la campagne de 1956 l'équipe a travaillé surtout à l'élargissement des tranchées creusées en 1955, en premier lieu de la tranchée № 2, dans la partie la plus haute de la Gradina. Ces travaux avaient pour but de fixer les relations entre les couches médiévales, antiques et préhistoriques, déjà fixées au cours des fouilles antérieures, mais dont les rapports n'avaient pu être définitivement résolus dans la tranchée № 2.

Au cours de la dernière campagne les fouilles ont été menées également d'après le système de carrés — blocs par enlèvement de couches de 20 cm environ dans les couches supérieures et de 10 cm dans les inférieures. Une attention particulière a été vouée au dégagement des découvertes closes (p. e. les fonds de cabanes ont été déblayées en couches de 5—10 cm). Les relevés techniques comprennent tous les plans (couches horizontales), les coupes verticales ainsi que tous les restes d'architecture et les détails *in situ*. A la fin des travaux on a également effectué une conservation provisoire des ensembles architecturaux.

Les résultats des fouilles dans leur traits essentiels peuvent être définis de la façon suivante:

лесну земљу пројекту грађевинским шутом и обиљем фрагмената средњевековне керамике, јаче кородираних грађевинских спона и прозорског стакла. Од фиксних објеката откопан је делимично један правоугли простор, врло масивних зидова, који припада комплексу неке монументалне средњевековне грађевине. У овом простору идентификовани су фрагменти

Сл. 1. Поглед на хоризонт латенског насеља — Fig. 1. Vue du niveau d'habitation de l'époque de la Tène

патоса из неколико фаза од опеке и набоја, а на дубини 1,40 м једна већа остава врхова стрелица. После једног тањег слоја, који указује на период мирана, следећи слој је окарактерисан обиљем фрагментованих античких опека, tegulae и imbrices као и античке керамике. У горњој зони тога слоја претеж грубља и финија провинцијално-римска керамика са доста глеђосане, док се у доњој зони истиче мноштво латенске керамике. Од фиксних објеката откопан је један преградни антички зид грубље градње, рађен у камену са блатом као везивним материјалом, који под правим углом тече ка одговарајућем зиду, који је прошли године откопан.

На дубини 3,07 м на хоризонталној основи појавиле су се контуре комплекса земуничких простора, које својим тамнијим садржајем јасно одударају од светле подлоге стерильног леса у које су укопане. Установљено је да се овде ради о систему мањих и већих кружних — вероватно станбених — просторија, од којих су неке имале зидове премазане кућним лепом, који је у некима био орнаментисан, а на доњој страни на њему су видљиви отисци прућа. Мањи простори изгледа да су служили као спремница за зрнасту храну, а један са левкастим дном био је отворен, у коме су у слоју гареки и пепела нађени већи купасти тегови. Око неких од простора установљене су и рупе од дирека (Pfostenloch), који су носили кровну конструкцију. Сем обиља пепела, гареки и животињских костију, инвентар ових простора чини мноштво фрагмената грубље и фине латенске керамике и нешто кородираних тврдених предмета.

Сонда 3 проширења је такође са два блока у правцу ЈИ — и СИ. У овој сонди структура слојева слична је оној у претходној сонди, само с том разликом што никаква средњевековна изградња није засекла у старије слојеве. Први антички зид, који се својим изгледом везује за one у сонди 2 констатован је овде на дубини 2,26 м, а цео овај слој пројект је обиљем античког грађевинског шута, (опеке, tegulae, imbrices, плоче хипокауста), као и римско-провинцијалне керамике и нешто фрагмената terra sigillatae. На дубини 2,94 м овде се јавља склоп земуничких простора, од којих су неки лучно засведени, а неки били прекрiveni кровном конструкцијом. Овај комплекс местимично је оштећен римским слојем, који се у њега укопао. У интактним земуничким просторима, у којима није било продора горњег слоја, инвентар опет чини обиље грубље и фине латенске керамике, а у некима,

La tranchée 2 a été élargie de deux blocs (II, III) dans sa partie sud-ouest. Jusqu'à 2,10 m de profondeur la structure du sol est caractérisée par une terre végétale mélangée au loess et parsemée de déblai de construction et de nombreux fragments de céramique médiévale, ainsi que de restes architecturaux et de fragments de vitres. On a déblayé en partie une pièce rectangulaire à murs très

Сл. 2. Детаљ сонде 3 са кућом и питосом in situ — Fig. 2. Détail de la tranchée 3 avec restes d'habitation et pithos in situ

massifs appartenant au complexe d'un édifice monumental du Moyen âge. On a fixé ici des fragments de pavements composés de briques et de terre battue et appartenant à plusieurs phases. A une profondeur de 1,40 m on découvrit un dépôt assez important de pointes de flèche. Après une couche mince, marquant une période d'interruption, la couche suivante est caractérisée par de nombreux fragments de briques antiques (tegulae et imbrices) ainsi que par la céramique de la même époque. Dans la partie supérieure de cette couche la céramique provinciale romaine, fine et grossière est dominante. Il y a aussi des fragments de céramique à engobe. Dans la partie inférieure au contraire la céramique de caractère laténoïde est dominante. On a excavé de même les restes d'un mur de pavement grossièrement construit de pierre et de terre disposé perpendiculairement à celui découvert l'année passée.

A une profondeur de 3,07 m les contours d'un complexe de fonds de cabanes se distinguaient nettement par son contenu sombre de la couche stérile de loess dans laquelle les fonds de cabane étaient excavés. Il a été possible de constater qu'il s'agit d'un système de pièces de différentes dimensions servant probablement d'habitats. Les murs de certaines d'entre elles étaient recouverts de torchis, parfois décoré, et avec des empreintes visibles de tiges sur le côté opposé. Il semble que les pièces de petites dimensions aient servi de silos. L'une des fosses en forme d'entonneau représente un foyer où l'on découvrit parmi les restes de charbon et de cendre un certain nombre de pesons coniques. Autour de certaines de ces fosses il y avait aussi des trous de pieux qui portaient la construction des toits. Outre de nombreux restes de cendre, de charbon et d'ossement d'animaux le contenu de ces fosses est composé de nombreux fragments de céramique rude et fine, ainsi que de quelques objets endommagés en fer.

La tranchée 3 a également été élargie de deux blocs en direction sud-est nord-ouest. Les couches de cette tranchée correspondent dans leur structure à celles de la tranchée précédente. Elles ne comportent toutefois pas des restes de constructions du Moyen âge qui auraient entamé les couches antérieures. Le premier mur antique rattaché par sa construction à ceux de la tranchée 2 a été constaté à 2,26 m de profondeur. La couche entière est plaine de déblais de construction antique (briques, tegulae, imbrices, briques d'hypocauste) ainsi que de fragments de céramique provinciale romaine, avec quelques fragments de terre sigillée. A une profondeur de 2,94 m

вероватно јамама за отпаке, животињске кости и кућице од виноградског пужа. У овом слоју можемо утврди издиференцирати два хоризонта земуничких простора, чији старији ниво достиже дубину од око 3,50 м. Од покретног инвентара се поред латенске керамике овде јавља халштатска, као и материјал војвођанско-панонске групе.

У следећем слоју, на дубини 3,94 м указао се на глачаној откопној хоризонтали део основе правоугле куће, патос од избоја, ров зида и рупе од дирека. При чишћењу овога простора нађено је доста фрагмената халштатске керамике, као и један велики птиц у ивици зида правца СЗ—ЈИ и једна јеленска вилица обрађена у виду бодежка.

На основу изнетог можемо закључити, да је средњевековни слој, који је квантитативно најобимнији и који се одликује остацима монументалне архитектуре, делимично проду у антички слој користећи га за темељење и тиме уништио античке архитектонске објекте; да се антички слој може распуштанити у старију и млађу фазу; да старија директно базира на насељу Скордиска, који су и из извора познати и који су ове, на географски врло погодном месту преко пута ушћа Тисе у Дунав, основали свој опидум, асимилирајући се током времена са аутохтоним становништвом.

Д. Димитријевић

¹ Радовима су колективно руководили: Марцел Горенић, директор Археолошког музеја у Загребу, Даница Димитријевић, управник Народног Музеја у Земуну, Драгослав Пилић, кустос Војног Музеја ЈНА. Као стручно-технички сарадници учествовали су: Богдан Рашић, конзерватор, Војислав Трбуховић, археолог, Слободан Кашиковић, техничар, З. Михајловић и Д. Елезовић, фотографи.

БЕЛА ПАЛАНКА (REMESIANA)

Римски и рановизантийски град

Народни музеј у Београду, који има у својој античкој збирци разне објекте из Беле Паланке, одлучио се 1956 год. на пробна ископавања, трагајући за остацима некадашње римске и рановизантиске Ремесијане (Румисијана код Прокопија; познат је Никета, епископ Ремесијане; и Константије је чешће боравио у овом граду). — У месецу јулу вршени су сондажни радови у центру вароши, у кругу цркве, 23 м западно од ње у парку у оквиру некадашње турске тврђаве Мустафа-Пашине Паланке. Сондама су испитивани и остаци бедема ради утврђивања обима и карактера римског каструма. На 400 м западно од бедема тврђаве, ван каструма, у једној улици новијег насеља, крај дрваре, делимично на имању Рада Марковића, у вези са регулационим радовима у новоградњама, наишле се на античке трагове, те су ту предузете сондаже добиле заштитни карактер.

Установљен је трапезоидан облик римског каструма са странама: западна 200 м, јужна 214 м, северна 220 м, источна 273 м. На источној страни поток Вреле, са јужне Мокрањска река, а на северној страни Нишава условљавали су мостове код капија. Линијом данашњег главног друма и пијаце назиру се кардо и декуманус. На пијаци је нађен и познати споменик са написом у част Септимија Севера.

На остатцима турских северних и источних бедема, одломљеног камена дерсоване зидине пронађени су дубљи византиски (редови камена и опека са дебелим малтерним фугама) и римски (тање фуге и каменом грађени). Испод турских округлих кула појављују се осмоугаоне византиске, и римске четвротугаоне основе.

У дњема сондама у парку крај цркве, испод богатог турског и средњевековног слоја, тек на 3 и 4 метру нађен је рановизантијски и касноримски слој, са видовима једне грађевине тегулама и имбріцес и финијом керамиком, новцима из доба Антонија и Константинових наследника.

У поменутом новијем крају, ван кастроума, откривена је, после већ раније одношена земље приликом регулације, прилично плитко, на пола метра, једна трбодна базилика. Изнад ње су се могли констатовати само разривени остаци словенског гробља на редове и сама основа зграде скоро у ниво подова. Ова базилика има две фазе градње. Полукружна олтарска апсиде изгледа да у другој фази добија контрафоре. У бочним бродовима тада узиђују у правоугаонике и мање бочне апсиде. Доњи под од малтера могао је имати мозаике или мраморну оплату, горњи је био од опека. Из касније градње је и мала полу-кружна крстичница у западном травеју нартекса. Све би то до-принело датовању грађевине од IV—VI века. Узидане гробнице, делом уз грађевину споља пристали би у VI—VII век. Један бронзани крстиш, за расклапање, нађен у таквој гробници, по-

on a découvert ici aussi un complexe de fonds de cabane dont certains étaient recouvertes d'un toit. Ce complexe est en partie endommagé par la couche romaine qui l'entame. Dans la partie intacte et non endommagée des fonds de cabane, le contenu est composé d'un grand nombre de fragments de céramique de l'époque de La Tène, rude et fine. Dans certaines fosses, probablement fosses à détritus, on a découvert des ossements d'animaux et des coquilles d'escargots. Il est possible de distinguer ici deux niveaux de fonds de cabanes dont le plus ancien atteint à 3,50 m de profondeur. Les restes mobiliers découverts à cet endroit comprennent outre la céramique de La Tène, celle de Halstatt, ainsi que des matériaux du groupe panonien de la Voïvodina.

Dans la couche suivante, à 3,94 m de profondeur, on a découvert les restes d'une habitation quadrangulaire avec un pavement en terre battue, une tranchée de fondation et des traces de pieux. Le déblaiement de cette partie du terrain a fourni des restes assez importants de céramique de Halstatt, ainsi qu'un grand pithos auprès du mur orienté nord-ouest sud-ouest, et une mandibule de cerf, travaillé en forme de poignard.

Les données citées permettent de conclure que la couche médiévale, contenant les restes les plus nombreux et caractérisés par des ruines d'architecture, a entamé en partie la couche de la période antique, lui servant de fondement. C'est de ce fait qu'un grand nombre d'objets antique ont été détruits. La couche antique se divise elle même en deux phases, dont une plus ancienne et l'autre plus récente. La première de ces couches est superposée immédiatement à un habitat des Scordisques, connus par les sources écrites, et qui avaient fondé à cet endroit, qui avait une situation géographique si propice, à l'embouchure de la Tisa dans le Danube, un de leurs oppidum. Il est naturel que ces Celtes se soient assimilés petit à petit aux populations autochtones.

D. Dimitrijević

¹ Les fouilles ont été menées collectivement par Marcel Gorenc, directeur du Musée archéologique de Zagreb, Danica Dimitrijević, directeur du Musée de Zemun et Dragoslav Piletić, conservateur au Musée militaire de Beograd. Collaborateurs scientifiques et techniques: Bogdan Rašić, conservateur, Vojislav Trbuhović, archéologue, Slobodan Kašiković, topographe, Z. Mihajlović et D. Elezović, photographes.

BELA PALANKA (REMESIANA)

Cité romaine et byzantine ancienne

Le Musée National de Beograd, qui conserve dans ses collections différents objets de Bela Palanka, a entrepris en 1956 des fouilles d'orientation dans le but de fixer les restes de la cité antique et byzantine de Remesiana (Rumesiana chez Procope; on connaît un évêque Niketa de Remesiana; Constantin séjournait à plusieurs reprises dans cette ville). Au cours du mois de juillet on effectua des travaux de sondage dans le centre de la ville — dans le parc à 23 m de l'église, — dans le cadre de l'ancienne forteresse de la Palanka de Mustafa-Paša. Les restes des fortifications ont été fouillés par des tranchées dans le but de fixer son ampleur et le caractère du castrum romain. A 400 m à l'est des murs, hors du castrum dans une rue de l'agglomération nouvelle, on a découvert au cours de travaux de régulation dans les constructions nouvelles, des restes antiques, où l'on organisera des fouilles de protection.

Le castrum romain est de forme trapézoïde. Ses côtés compor-
tent 200 m à l'ouest, 214 m au sud, 220 m au nord et 273 m à l'est.
A l'est le ruisseau de Vrela au sud la rivière de Mokranjska et au
nord la Nišava impliquaient la construction de ponts accédant aux
portes. Sur la ligne de la route nationale et du marché actuel on
distingue les traces du cardo et du decumanus. C'est sur l'empla-
cement du marché qu'on découvrit la célèbre inscription en honneur
de Septime Sévère.

Sous les restes des murs du retranchement turc nord et est, construits en pierres brutes à mortier, on a découvert des murs byzantins (assises de pierres et de briques à couches épaisses de mortier) et romains (couches de mortier moins épaisses et construction en pierre.) Les tours turques de forme circulaire recouvrent des

Dans deux tranchées, dans le parc, à une profondeur de 3-4 m au-dessous des couches médiévales et turques, se trouvaient les couches byzantines et romaines de basse époque, avec les murs d'un bâtiment, des briques romaines (tegulae et imbrices), une céramique fine et des monnaies allant des Antonins jusqu'aux successeurs de Constantin.

Dans la partie plus récente, hors du castrum, on découvrit, après les travaux de régulation qui avaient menés à des déplacements importants de terre, à la profondeur de 0,50 m, une basilique à trois nefs.

Au-dessus de la basilique il n'y avait que des restes très endommagés d'une nécropole slave à alignements, ainsi que les fondements du bâtiment presqu'au niveau du pavement. La basilique comporte

тическе из накнадне касније сахране у IX—X веку. И словенско гробље је могло бити у употреби у том времену. Декоративни остаци база и капитела указују на IV—VI век. Гордијани стубови су ранији, а високе степенасте базе и плитки, а дужи аканти капитела, каснији по технички и стилу.

Источно ван града нађена је једна гробница VI века н. е. шког типа. Северозападно од града, у Долу, још од раније су познате гробнице из III—IV века н. е.

Ђ. Мано-Зиси
Љ. Пойовић

УЛПИАНА

Римско-византийски град

О ископавањима вршеним у 1956 години в. Lj. Popović-E. Čerškov, Ulpijana — Prethodni izveštaj o arheološkim istraživanjima od 1954 do 1956 god., Glasn. Muz. Kosova i Metohije I (Priština 1956) 318—327.

ЈАГОДИН МАЛА У НИШУ

Античка некройола

Од 12 VIII до 25 VIII 1956 године вршени су први сондажни радови на територији Јагодин Мале у Нишу, а са циљем да се утврди пространство и правац простирања касно- античке и рановизантиске некрополе. У току радова откривено је 26 гробова и три зидане гробнице од којих су две само кон-

Сл. 1. Гробница у сектору 3 — Fig. 1. Tombeau du secteur 3

статоване и унете у општи план а трећа је детаљно расписане, уцртана и фотографисана. Према начину сахрањивања гробови би се могли поделити у 4 групе. Прву групу би чинили гробови са костурима, који су непосредно укопани у земљу, без икакве подлоге и покривача. По налазима кованих ексера и трагова труљења дрвета могло се претпоставити да су покојници пола-

deux phases de construction. L'abside semi-circulaire de l'autel semble avoir été renforcée de contreforts à la seconde période. C'est à cette époque que les nefs latérales reçoivent également des absides plus petites. Il est possible que le pavement inférieur en mortier était couvert de mosaïque ou de plaques de marbre. Le pavement supérieur était composé de briques. C'est également à la phase plus récente qu'appartient un petit baptistère semi-circulaire dans le travée ouest du narthex. Tout ceci confirmerait la datation du bâtiment au IVe—VIe siècle. Les sépultures en dehors du bâtiment seraient du VIe—VIIe siècle. Une petite croix en bronze découverte dans l'une des sépultures appartient à une inhumation plus récente du IXe—Xe siècle. Il est probable que la nécropole slave appartient elle-aussi à cette époque. Les restes de décoration des bases et de chapiteaux indiquent le IVe—VIe siècle. Les colonnes tordues sont plus anciennes et les bases moulurées, ainsi que les acanthes en bas-relief et allongés sont plus récents d'après leur technique et leur style.

Hors de la ville on a découvert un caveau funéraire du Ve siècle appartenant au type de Niš. A nord-ouest de la ville, à Dol, on connaissait déjà des caveaux funéraires du IIIe—IVe siècle.

Dj. Mano-Zisi
Lj. Popović

ULPIANA

Ville romain-byzantine

Sur les fouilles exécutées en 1956 v. Lj. Popović—E. Čerškov, Ulpiana — Prethodni izveštaj o arheološkim istraživanjima od 1954 do 1956 god., Glasn. Muz. Kosova i Metohije I (Priština 1956) 318—327.

JAGODIN MALA A NIŠ

Nécropole antique

Du 12 au 25 août 1956 l'Institut Archéologique en collaboration avec le Musée de Niš et sous la direction de M. Grbić, a effectué des fouilles de sondage à Jagodin Mala à Niš, dans le but de fixer l'extension et l'étendue de la nécropole du bas-empire et de la période paléobyzantine. Au cours de ces fouilles on a découvert 26 sépultures et 3 caveaux funéraires dont seulement 2 ont été constatés et fixés sur le plan général. Quant au troisième il a été déblayé, relevé et photographié. Les sépultures en question peuvent être classées en 4 groupes. Le premier est représenté par des tombes à squelettes excavées dans le sol sans base ni couvercle. Les clous forgés et les restes de bois putréfié justifient l'hypothèse que les inhumations ont été faites en cercueils. Ces tombes sont orientées en direction

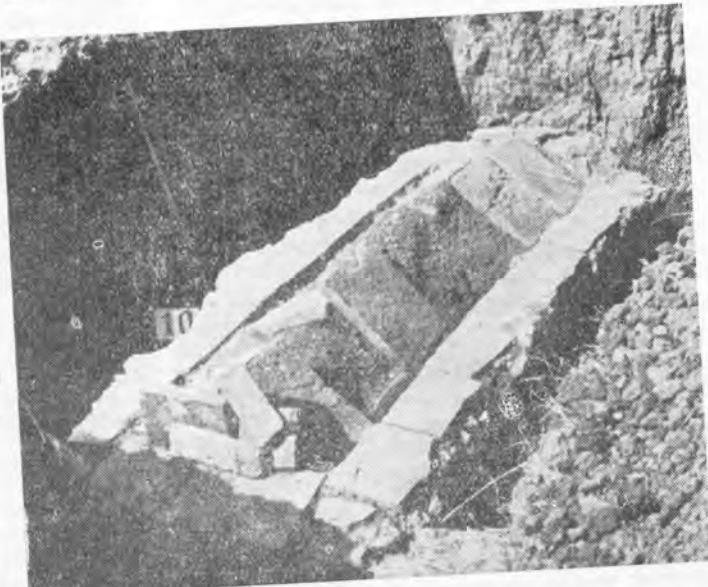

Fig. 2. Tombe du secteur 2

est-ouest, avec la tête à l'ouest. Les bras étaient le plus souvent croisés sur le bassin et plus rarement étendus le long du corps. Le second groupe comprend des sépultures où les squelettes se trouvaient sur une base de briques ou dans le sol même. Dans les deux cas elles ont été recouvertes d'une mince couche de terre sur laquelle on avait disposé des briques. L'orientation et la position des squelettes sont

гани у дрвени сандуке. Оријентисани су исток-запад са главом на западу. Руке су биле најчешће прекрштене у пределу карлице а репе су испружене поред тела. Другу групу би чинили гробови код којих су костури положени или на земљу или на подлогу од опеке, а у оба случаја су покривени тањим слојем земље, преко кога је стављена опека. Оријентација и положај руку су исти као код гробова прве групе. Трећу групу би чинили гробови чији су костури полагани у неку врсту сандука који образују суво поређане опеке. Оријентација је иста као код претходних група, док су руке у свим случајевима испружене поред тела. Четврту групу би чинили зидани гробови омалтерисани и споља и изнутра. Неки од ових гробова немају поплочано дно, док су неки поплочани опеком. Гробни покривач је од опеке сложено на две воде. Оријентација и положај руку исти су као код гробова прве групе (сл. 1).

Прве две зидане гробнице, које су само констатоване, јављају се на дубини око 0,50 м. Налазе се у непосредној близини раније откријене гробнице са фрескама. Откријен је само делимично засведен део гробница споља омалтерисан дебелим слојем малтера. Трећа гробница, која је већ раније била отворана и делимично уништена, откопана је у целости. (сл. 2).

Овим првим сондажним радовима, који су увод у будућа систематска ископавања, допуњена је слика о простирању и карактеру некрополе.

Према подацима које даје литература, као и према на-водима А. Ненадовића, директора музеја у Нишу рекогносцирањем на терену дошло се до археолошке карте досадашњих античких налаза града Ниша. Она даје извесну слику, углавном о деловима некрополе, како античке тако и византиске, које се простиру у градском оквиру. Такође су унети и подаци о неким остацима грађевина. Римском периоду припадају ситни налази и слабо очувани темељи зидова или остатци мостова, понеки гробови и више надгробних споменика. Каснији византиски период доказују извесни гробови, а поглавито зидане гробнице, као и налази црквених грађевина. Антички налази су углавном локализовани у јужном делу града, а прелазећи постепено на територију северно од Нишаве, наилазимо на све чешће податке рановизантиског периода. Нарочито пада у очи велики број зиданих гробница, од којих је већи део данас неприступачан. Зидане су углавном опеком и засведене полуоблича-стима сводом. Ређи су случајеви фреске сликане унутрашњости.

H. Pejović
J. Zajović

БЕОГРАД — УЛИЦА МАЈКЕ ЈЕВРОСИМЕ БР. 47

Rimskie grobniče

О ископавањима вршеним у 1956 години в. Ј. Тодоровић—В. Кондић—М. Бирташевић, Археолошка налазишта у Београду и околини, Год. Муз. Београд III (Београд 1956) 75—98.

МОРАВАЦ КОД АЛЕКСИНЦА

Rimski tumuli

О ископавањима вршеним у 1956 години в. Д. Вучковић—Тодоровић—Ј. Тодоровић, Ископавања тумула у селу Моравцу код Алексинца, Старинар н.с. IX—X (Београд 1958—1959) 287—293.

ДОЉАНИ КОД ТИТОГРАДА

Ranoхришћанска црква

У оквиру систематског испитивања Doclea-e, које врши Археолошки институт САН и Завод за заштиту споменика културе НРЦГ, у лето 1956 год. започето је ископавање на локалитету Црквине у Дољанима, у засеку Подглавици, на око три километра североисточно од Doclea-e.

Локалитет у Дољанима био је познат по старијој литератури. И. Јастребов,¹ М. Шобајић² и П. Ровински³ описују рушевине једне правоугаоне цркве, са олтарском апсидом и припратом, у Дољанима и спомињу темеље других зграда, који се налазе поред цркве. Јастребов и Шобајић су сматрали да се уз цркву у Дољанима налазило седиште прве зетске епископије.⁴ Ј. Јелић је претпостављао да су остати у Подглавици, у Дољанима идентични са насељем које Порфирионит спомиње под називом ТО АОНТОДОКЛА⁵.

Приликом рекогносцирања терена, које је извршено поводом почетка радова на Doclea-i, 1954 год., установљено је

les mêmes qu'au premier groupe. Dans le troisième groupe les squelettes étaient disposés dans une sorte de caisse formée par des briques sans mortier. L'orientation est la même que dans les groupes précédents, les bras sont toujours étendus le long du corps. Le quatrième groupe est représenté par des tombes construites aux parois enduites de mortier à l'extérieur et à l'intérieur. Certaines de ces tombes possèdent un pavement en brique. Les tombes sont également recouvertes de briques disposées en forme de toit. L'orientation et la position des bras sont les mêmes qu'au groupe précédent (fig. 1).

Les deux premiers caveaux funéraires qui n'ont été que constatés, se trouvent à une profondeur de 0,50 m. Ils se trouvent à proximité immédiate du caveau à fresques découvert antérieurement. On n'a excavé qu'une partie des voûtes de ces caveaux, couvertes à l'extérieur d'une couche épaisse du mortier. Le troisième caveau qui avait déjà été ouvert et en partie détruit auparavant, a été excavé en entier (fig. 2).

Ces premiers travaux de sondage, représentant une introduction à des fouilles systématiques, ont complété nos connaissances sur l'extension et le caractère de la nécropole.

D'après les données recueillies dans la littérature archéologique ainsi que d'après les informations fournies par A. Nenadović, directeur du Musée de Niš, la prospection du terrain a permis d'esquisser une carte archéologique des découvertes antérieures à Niš. Ceci donne également un aperçu sur différentes parties de la nécropole, tant antique que byzantine qui se trouve englobée dans le cadre de la ville actuelle. On remarque que la période romaine est représentée surtout par de menus objets, d'ordinaire mal conservés. Les fondements de murs et de ponts, certaines tombes et surtout des monuments funéraires appartiennent à cette époque. La période byzantine est attestée par plusieurs sépultures et surtout par les caveaux funéraires et les ruines d'églises. La période antique est localisée surtout dans la partie sud de la ville et s'étend petit à petit sur le territoire au nord de la Nišava où l'on rencontre de plus en plus des restes paléobyzantins. Les caveaux funéraires aujourd'hui en grande partie inaccessibles sont particulièrement bien représentés. Ils sont construits d'ordinaire en briques et recouverts de voûtes en berceau. La peinture de fresques à l'intérieur de ces caveaux apparaît plus rarement.

N. Petrović
Lj. Zajović

BEOGRAD — RUE MAJKE JEVROSIME № 47

Tombes romaines

Sur les fouilles exécutées en 1956 v. J. Todorović—V. Kondić—M. Birtašević, Arheološka nalazišta u Beogradu i okolini, God. Muz. Beograd III (Beograd 1956) 75—98.

MORAVAC PRÈS D'ALEKSINAC

Tumulus romain

Sur les fouilles exécutées en 1956 v. D. Vučković—Todorović—J. Todorović, Iskopavanje tumula u selu Moravcu kod Aleksinca, Starinar n.s. IX—X (Beograd 1958—1959) 287—293.

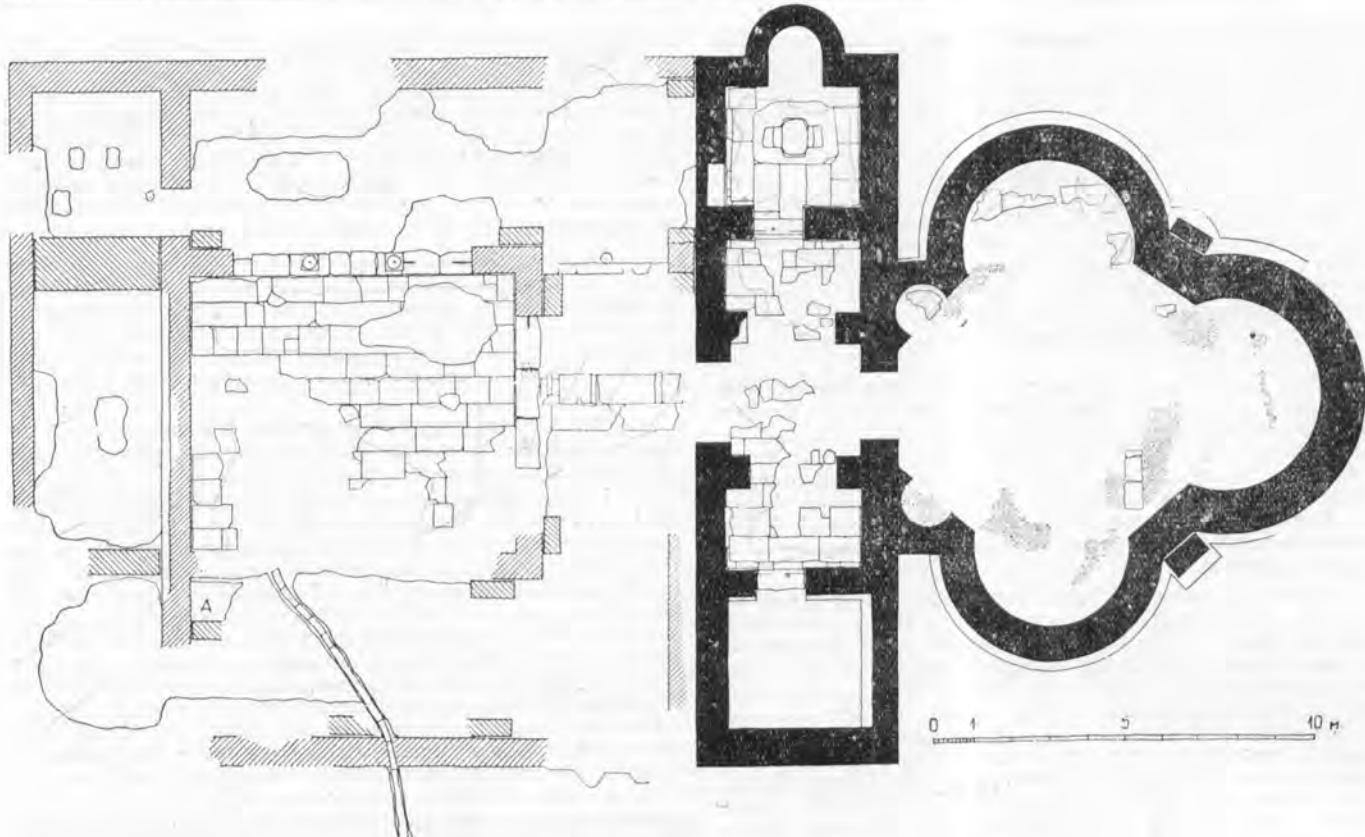
DOLJANI PRÈS DE TITOGRAD

Église paléochrétienne

Dans le cadre des recherches systématiques à Doclea exécutées par l'Institut Archéologique en collaboration avec le Service des Monuments Historiques de la R. P. du Monténégro, on a commencé en été 1956 des fouilles de la Crkvina à Doljani, au hameau Podglavica, qui se trouve à trois kilomètres au nord-est de Doclea.

Cette localité est déjà connue dans la littérature archéologique. I. Jastrebov¹, M. Šobajić² et P. Rovinski³ ont décrit les ruines d'une église rectangulaire avec abside et narthex, qui se trouve à Doljani. Ils ont également mentionné des restes de fondations d'autres bâtiments se trouvant auprès de l'église. Jastrebov et Šobajić croyaient pouvoir identifier l'église de Doljani au premier siège épiscopal de la Zeta.⁴ L. Jelić a émis l'hypothèse que les restes de Podglavica à Doljani sont identiques à l'agglomération mentionnée par Constantin Porphyrogénète sous le nom το λοντόδοκλα⁵.

La prospection du terrain effectuée en 1954 à l'occasion du début des recherches à Doclea, a prouvé qu'il existe à Crkvine des restes de deux édifices. L'église quadrangulaire mentionnée par Jastrebov, Šobajić et Rovinski, était entièrement détruite. Seul la

Сл. 1. — Црква у Дољанима, основа — Fig. 1. — Plan de l'église de Doljani

да се на Црквинаама налазе остаци двеју грађевина. Правоугаона црква, о којој су говорили Јастребов, Шобајић и Ровински, била је потпуно порушена. Остаци цркве назирале су се по конфигурацији терена. Јужно од ове цркве констатованы су остаци друге грађевине. Конфигурација терена наводила је на закључак да је грађевина имала, у основи, централно решење. Изгледа и положај локалитета, као и фрагменти капитела у облику имposta, који су затечени на терену, претстављали су индиције да се на Црквинаама у Дољанима могу очекивати објекти из ранохришћанског периода.

Под непосредним руководством д-р Ђ. Стричевића, д-р И. Николајевић и арх. В. Кораћа извршено је, у току две кампање, 1956 и 1957 год., ископавање јужне грађевине.

Откривени су остаци триконхалне цркве, са нартексом и атриумом (сл. 1). Црква је оријентисана у правцу запад-исток.

Средњи део цркве образује, у основи, октогон неједнаких страна (сл. 1). На источној, северној и јужној страни налазе се апсиде, на северозападној и југозападној по једна полукуружна ниша. Унутрашњи обим апсиде чини нешто више од половине круга, потковичаст је.

На неколико места очували су се остаци оригиналног пода цркве, који се састојао од великих правоугаоних камених плоча, на подлоги од малтера (на сл. 1 остаци подлоге од малтера означени су тачицама). Испред југоисточне стране октогона откривен је део ивице беме, која је за један степеник била уздигнута изнад нивоа пода цркве. У источној апсиди очувује се део зидне конструкције, која можда претставља остатак subsellium-a.

Изнутра су зидови цркве у доњој зони сигурно били обложени танким мермерним плочама. Судећи по неколико нађених фрагмената мозаика, горња зона зидова могла је да буде покривена мозаицима.

Нартекс је троделан. Северна и јужна просторија биле су везане вратима за средњи део нартекса. Северна просторија, са апсидом на северној страни и крстообразном писцином у средини, служила је као баптистеријум. Писцина је конструисана за крштавање одраслих. Јужно одељење нартекса свакако је имало функцију пастофоријума. Нартекс је имао под као црква. У северном одељењу оригинални под скоро потпуно се очувао.

Црква је зидана у наизменичним слојевима камена и четири или пет редова опеке, између којих се налазе дебели слојеви малтера. Споља су зидови били омалтерисани (сл. 2).

Атриум је дозидан уз западну страну нартекса. Чини га двориште са ходником на западној и тремовима на три остале стране. Сваки трем је, на дворишној страни, имао тролучни отвор: по два стуба интерполовала су растојања између угаоних стубаца атриума. Средњи отвор је био остављен за пролаз, бочни су били преграђени парапетним плочама.

configuration du terrain permettait encore de la reconnaître. Au sud de l'église on a pu constater les restes d'un autre bâtiment. La configuration du terrain permettait de conclure que celle-ci possédait dans son plan une solution centrale. Le caractère et la situation de la localité, ainsi que les fragments de chapiteaux-impostes découverts sur le terrain indiquaient qu'on pouvait s'attendre à Doljani à des restes paléochrétiens.

Sous la direction de Dj. Stričević, I. Nikolajević et V. Korać on a fait les fouilles du bâtiment sud, en deux campagnes en 1956 et 1957. On a découvert les restes d'une église triconcale à narthex et atrium (fig. 1). Celle-ci est orientée en direction est-ouest.

La partie centrale de l'église constitue en son plan un octogone à côté inégaux (fig. 1). Les absides se trouvent sur les côtés est, nord et sud et sur les côtés nord-ouest et sud-ouest on a constaté des niches demi-circulaires. Le périmètre intérieur des absides en forme de fer à cheval dépasse la moitié m'un cercle.

Les restes du pavement originel ont été conservés en plusieurs endroits. Celui-ci était composé de blocs en pierre rectangulaire disposés sur une couche de mortier (dans la fig. 1 la couche du mortier est représentée en pointillé). Devant le côté sud-est de l'octogone on a découvert en partie un côté de la bema, élevée d'une marche au dessus du niveau du pavement. Dans l'abside orientale la construction murale est en partie conservée. Peut être s'agit-il des restes d'un subsellium.

Les assises inférieures des murs intérieurs de l'église étaient certainement couvertes de minces plaques de marbre. A en juger d'après certains fragments de mosaïque découverts, la zone supérieure des murs était probablement ornée de mosaïque.

Le narthex est divisé en trois compartiments. Les pièces nord et sud se rattachaient par des portes à la partie centrale du narthex. La pièce nord, avec une abside sur le côté nord et une piscine cruciforme au centre, servait de baptistère. La piscine a été construite pour le baptême des adultes. La pièce sud du narthex servait certainement de pastophorium. Le pavement du narthex est identique à celui de l'église. Dans la pièce nord il est presque entièrement conservé.

L'église est construite en assises alternantes de pierre et de quatre à cinq rangées de brique alternantes, séparées par des couches épaisses de mortier. Les murs extérieurs étaient également enduits de mortiers (fig. 2).

L'atrium a été construit ultérieurement sur le côté est du narthex. Il se compose d'un corridor à l'ouest et de portiques sur les trois autres côtés. Chaque portique possède une ouverture à trois arcades donnant sur la cour. L'intervalle entre les pilastres d'angles de l'atrium est interpolé par des colonnes. L'ouverture centrale servait de porte, les ouvertures latérales étaient fermées par des parapets.

La cour était pavé de dalles en pierre. Le corridor extérieur possérait un pavage en mortier. Au milieu du porche est se trou-

Двориште је било покривено каменим плочама. Обимни ходник је имао под од малтера. По средини источног трема, у правцу запад-исток, постављене су камене плоче у облику тениха. Тиме је несумњиво био маркиран правац кретања из атриума у нартекс и цркву.

Преко јужног трема накнадно је изграђен канал, који је служио за одвод из јужнозападног угла дворишта. Уз исти угао, у јужном трему, откривени су остаци извесне конструкције која је могла претстављати правоугаони басен, објеписан изнутра слојем хидрофорног малтера (сл. 1, A). Канал је, изгледа, био у вези са басеном. Могуће је да је басен служио као фијала.

Обимни зидови и ступни атриума зидани су од камена. Лукови тримова били су од опеке.

Сл. 2. — Црква у Дољанима, спољни изглед зида источне апсиде
Fig. 2. — L'église de Doljani, face extérieure du mur de l'abside orientale

Приликом ископавања цркве нађен је, поред грађевинског материјала, велики број целих или фрагментованих делова пластичне архитектонске декорације. Фрагменти парапетних плоча, декорисаних крстовима и розетама, стубића и хоризонталних греда, индицирају постојање темпиона у цркви. Такође су нађени делови амвона. За неколико капитела у облику имposta готово је извесно да потичу са менса прозора на цркви, односно са стубова у атриуму. Известан број комада пластичне декорације, међу којима се истичу фрагменти капитела теодосијанског типа, припадају некој другој грађевини, можда суседној цркви, која, вероватно, такође потиче из ранохришћанског периода. Неколико фрагмената старијих латинских написа, нађених приликом ископавања, били су употребљени као сполије.

На терену на коме је вршено ископавање, нарочито у цркви и поред ње, нађен је, на разним дубинама, велики број речентних гробова, конструисаних од вертикалног пободених камених плоча, преко којих је постављен хоризонтални покривач од сличних плоча. У гробовима није било налаза.

Горњу хронолошку границу за датовање цркве у Дољанима претставља почетак VII века. Декоративна пластика, писцина за крштавање одраслих, као и начин зидања, чине елементе на основу којих се постанак цркве може ставити у јустинијански период. Атриум је подигнут свакако кратко време по завршетку цркве.

По решењу основе, укључујући троделни нартекс, најближе аналогије претстављају триконхалне цркве у Царичином Граду и Куршумлији.⁶

За питање порекла и функције раних триконхоса, црква у Дољанима има изузетан значај, као варијанта формираног типа. Завршна испитивања, која престоје, нарочито у простору боčних апсиде, можда ће пружити елементе за објашњење специфичне функције цркве.

Даље ископавање у Дољанима, ископавање северне цркве, учиниће јаснијим однос двеју грађевина, као и однос целог локалитета према сувременој хришћанској Doclea-i.⁷

B. Korač

¹ И. Јастребов, О православним српским старим и новим црквама у скадарском округу, Гласник СУД, XLVIII, 1880, 384—385.

² М. Шобајић, Старине у Зети, Београд 1892, 68—106.

³ П. Ровинский, Черногория въ ея прошломъ и настоящемъ II/4 (Сборникъ отд. рус. яз. и слов. имп. акад. н., т. LXXXVI № 2), С. Петербургъ 1909, 78—79.

vait un dalage en pierre disposé en forme de tapis en direction est ouest et marquant assurément la voie menant de l'atrium au narthex et à l'église.

Au dessus du portique sud on a construit ultérieurement un canal servant au déversement des eaux de l'angle sud - ouest de la cour. Au même angle dans le portique sud on découvrit une construction représentant peut-être un bassin quadrangulaire, à murs enduits intérieurement de mortier hydrophore (fig. 1 A). Il semble que le canal était rattaché au bassin. Il est possible que celui-ci ait eu la fonction d'une fiale.

Les murs extérieurs et les pilastres de l'atrium sont construits en pierre. Les arcades des porches étaient en briques.

Au cours des fouilles de l'église on découvrit outre des maté-

Сл. 3. — Црква у Дољанима, стилобас северног трема атриума
Fig. 3. L'église de Doljani, le stylobate du portique nord de l'atrium

riaux de construction un nombre assez important de décoration architecturale. Des fragments de dalles de parapet, décorées de croix et de rosettes, des restes de colonnettes et d'architraves indiquent l'existence d'une clôture d'iconostase dans l'église. On a découvert également les restes d'un ambon. Certains chapiteaux-impostes proviennent assurément des fenêtres ou des colonnes de l'atrium. Un certain nombre de fragments de décoration plastique, entre autre des fragments de chapiteaux théodosiens, appartiennent à quelque autre construction, peut être à l'église voisine qui, elle aussi, était probablement de la période paléochrétienne. Quelques fragments d'inscriptions latines plus anciennes, découverts au cours de fouilles ont été employés comme spolié.

Sur le chantier des fouilles et tout particulièrement dans l'église même et immédiatement auprès d'elle, on découvrit à différentes profondeurs un assez grand nombre de tombes plus récentes, construites en pierre fichée verticalement dans le sol et recouvertes de dalles horizontales semblables. Ces tombes ne possédaient aucun objet ouvrage.

La limite chronologique supérieure pour la datation de l'église de Doljani peut se fixer au début du VIIe siècle. La décoration plastique, la piscine servant au baptême des adultes, de même que le mode de construction, sont des éléments permettant d'attribuer l'église à l'époque de Justinien. L'atrium a été certainement construit après l'église elle — même.

Par son plan comprenant aussi le narthex à trois compartiments, l'église en question trouve ses analogies les plus proches dans les églises triconcales de Carićin Grad et de Kuršumlja.⁶

L'église de Doljani est particulièrement intéressante pour l'étude du problème des origines et de la fonction des églises triconcales anciennes. Elle représente une variante du type déjà formé. Les recherches à venir, surtout celles dans les absides latérales, fourniront peut - être des données pour l'explication de la fonction spécifique de cette église.

La continuation des fouilles de Doljani et les recherches dans l'église nord éclaircissent les relations existant entre les deux édifices ainsi que la position de la localité entière par rapport à la ville chrétienne contemporaine de Doclea⁷.

V. Korač

¹ И. Јастребов, О православним српским старим и новим црквама у скадарском округу, Гласник СУД, XLVIII, 1880, 384—385.

² М. Шобајић, Старине у Зети, Београд 1892, 68—106.

³ П. Повинский, Черногория въ ея прошломъ и настоящемъ II/4 (Сборникъ отд. рус. яз. и слов. имп. акад. н., т. LXXXVI № 2), С.-Петербургъ 1909, 78—79.

⁴ Шобајић, loc. cit.; Јастребов, Јепископија зетска, Гласник СУД, XLVIII, 390—404.

⁵ P. Sticotti, Die römische Stadt Doclea in Montenegro, Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abteilung VI, Wien 1913, 213—218.

⁶ Ђ. Мано-Зиси, Ископавања на Царичином Граду 1949—1950 године, Старинар, н.с., III—IV, 1952—1953, 156—158 и сл. 45—52; Ђ. Стричевић, Рановизантанска црква код Куршумлије, Зборник радова Византолошког института САН, књ. 2, 1953, 179—198.

⁷ Делимичне резултате последњих ископавања на хришћанским објектима у Doclea-и објавила је I. Nikolajević, Rapport préliminaire sur la recherche des monuments chrétiens à Doclea, Actes du V-e Congrès international d'archéologie chrétienne, Paris 1957, 567—572 и Рановизантанска архитектонска декоративна пластика у Македонији, Србији и Црној Гори, Београд 1957, в. регистар с.в. Doclea.

ЗВЕЗДАН — ЗАЊВАЧКА ЦРКВА

Византијска црква

О ископавањима вршеним у 1956 години в. Ђ. Стричевић—Г. Суботић, Ископавања Зањевачке цркве, Старинар н.с. IX—X (Београд 1958—1959) 307—315.

ВРБАС

Некропола касноантичког доба и времена Сеобе народа

На Циглани „Полет“ у Врбасу вршени су земљани радови од краја децембра 1955 године до 17 марта 1956 године, са малим прекидом у фебруару. За то време преокопано је око 500 квадратних метара земље у просечној дубини од 2 м. То је ново радилиште Циглане, број III, које је добијено од МНО за израду цигала. На благој падини (апсолутна висина од 80,0 до 87,0 м.) која се спушта према обали некадашњег потока налази се словенска некропола, која према начину сахрањивања и гробним даровима припада периоду од VIII до X века. Ископано је око 30 гробова од којих је 15 стручно испитаних. Гробови су постављени у редове са оријентацијом исток-запад и незнатним отступањем. Покојници су по правилу сахрањени без сандука у опруженом положају са рукама спуштеним низ тело; само у појединим случајевима у грбовима су нађени трагови дасака. У инвентару гробова налазе се: судови, гвоздене прећице, оцила, ножеви, наушнице, перле од стаклене пасте и у два случаја сабља и гвоздено копље са тулицом. Ископан је један цео коњички гроб са седлом, узенгијом, уларом, као и бронзаним јагодичастим украсом и жвалом у устима. Материјал се налази у Војвођанском музеју у Новом Саду. Извештај о заштитним радовима у 1955 и 1956 години налази се у штампи.¹

Заштитна ископавања словенске некрополе на Циглани „Полет“ вршена су упоредо са земљаним радовима и у току 1957 године и наставиће се и у 1958 години.

O. Милутиновић

¹ Грађа за проучавање споменика културе Војводине, I, (1957). Коначну обраду некрополе извршиће Шандор Надј.

ВИСОКА РАВАН У БРЕСТОВИКУ

Словенска некропола

Народни музеј у Београду наставио је радове на ископавању средњевековне некрополе у Брестовику на локалитету Висока Раван. Радовима је руководила М. Љубинковић. Екипу су сачињавали Г. Томић, Д. Милошевић, М. Ђурић кустоси Народног музеја и Н. Јовановић службеник Народног музеја. Антрополошка истраживања и мерења радио је д-р Гавриловић, а д-р Антонијевић и д-р Томић специјално су проучавали зубе умрлих. Геометарска мерења и техничка цртања радио је Р. Петровић, а фотографисао је све гробове М. Ђорђевић. Радило је 20—25 радника.

Радови су трајали од 4 септембра до 12 октобра 1956. Систематски је испитано 1300 m² и откопано је 308 гробова, што пење њихов број на преко 600. Колапо се целом ширином некрополе према западу, пошто су дефинитивно утврђене северна и јужна граница некрополе. У колико се више иде према западу гробови су све млађи. У једном од њих, изразито млађих гробова, нађен је новац мађарског краља Лудвика Великог. Већина умрлих је и у овом деслу некрополе сахрањена директно у земљу. Пон-

⁴ Шобајић, loc. cit.; Jastrebov, Jepiskopija zetsa, Glasnik SUD, XLVIII 390—404.

⁵ P. Sticotti, Die römische Stadt Doclea in Montenegro, Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abteilung VI, Wien 1913, 213—218.

⁶ Dj. Mano-Zisi, Ископавања на Царичином Граду, 1949—1950, Старинар н.с. III—IV, 1952—1953, 156—158 и сл. 45—52; Dj. Stričević, Ranovizantanska crkva kod Kuršumlije, Zbornik radova Vizantološkog instituta SAN knj. 2, 1953, 179—198.

⁷ Les résultats des dernières fouilles de Doclea concernant les monuments paléochrétiens ont été publiés par I. Nikolajević, Rapport préliminaire sur la recherche des monuments chrétiens à Doclea, Actes du V-e Congrès international d'archéologie chrétienne, Paris 1957, 567—572; cf. du même auteur: Ranovizantanska arhitektonika dekorativna plastika u Makedoniji, Srbiji i Crnoj Gori, Beograd 1957, Régistre s. v. Doclea.

ЗВЕЗДАН — ЗАЊВАЧКА ЦРКВА

Eglise byzantine

Sur les fouilles exécutées en 1956 v. Dj. Stričević—G. Subotić, Ископавања Зањевачке цркве, Старинар н.с. IX—X (Beograd 1958—1959) 307—315.

VRBAS

Nécropole du Bas-empire et de l'époque de migration

Du mois de décembre 1955 au 17 mars 1956 on a effectué des travaux sur le chantier de la tuilerie „Polet“ à Vrvas. Ceux-ci n'ont été interrompus que pendant quelques jours au mois de février. Dans cet intervalle de temps on a fouillé 500 m² jusqu'à une profondeur de 2 m. Il s'agit d'un nouveau chantier de la tuilerie III. Sur une pente douce (hauteur absolue 80—87 m) orientée vers l'ancien cours d'un ruisseau se trouve une nécropole slave qui, d'après le mode d'inhumation et le contenu des tombes appartient au VIIIe—Xe s. On a découvert trente tombes dont quinze ont été étudiées systématiquement. Les tombes se trouvent en alignements avec une orientation est—ouest et des déviations de moindre importance. Les morts étaient inhumés d'ordinaire sans cercueil, en position allongée et avec les bras disposés le long du corps. Ce n'est que dans quelques cas qu'on a trouvé des restes de planches. L'inventaire se compose: de vases, de boucles de ceintures en fer, de briques, de couteaux, de boucles d'oreilles, de perles en pâte de verre. En deux cas on a découvert aussi des sabres et des pointes de douilles en fer. On mit à jour également une tombe de cavalier avec une selle, un étrier, un licou, des ornements de bronze en forme de boule et un mors dans la bouche. Les matériaux se trouvent au Musée de la Voïvodina à Novi Sad. Un compte rendu des fouilles de protection en 1955 et 1956, est publié par l'auteur.¹

Les fouilles de protection ont été continuées parallèlement à l'activité de la tuilerie, et seront continuées aussi en 1958.

O. Milutinović

¹ Grada za proučavanje spomenika kulture Vojvodine I, 1957, Novi Sad, 8—11. La publication définitive sera faite par Šandor Nadj.

VISOKA RAVAN A BRESTOVIK

Nécropole slave

Le Musée National de Beograd a continué les fouilles entreprises dans la nécropole médiévale de Breštovik, localité Visoka Ravan. Les fouilles ont été menées par M. Ljubinković avec l'assistance de G. Tomić, D. Milošević et M. Djurić, conservateurs au Musée National ainsi que de N. Jovanović, fonctionnaire du Musée. L'étude anthropologique des matériaux a été faite par le docteur Gavrilović. Le docteur Antonijević et le docteur Tomić ont spécialement étudié les dents des squelettes. Les mensurations et les plans ont été exécutés par R. Petrović et la documentation photographique par M. Djordjević. Les travaux ont été menés avec 20—25 ouvriers.

Les fouilles ont duré du 4 septembre au 12 octobre 1956. Dans cette période on a fouillé 1.300 m² et on a découvert 308 sépultures, ce qui fait monter leur nombre à plus de 600. Les recherches ont été menées sur toute la largeur de la nécropole en direction de l'ouest, les limites nord et sud du cimetière ayant été fixées définitivement. Il a été possible de constater qu'en direction ouest on

Сл. 1. Брестовик—Висока Раван, бронзана минђуша са три неједнаке јагоде — Fig. 1. Brestovik—Visoka Ravan, boucles d'oreille en bronze

времено се појављује и сахрањивање умрлог под двема даскама постављеним у облику крова на две воде, или сасвим ретко под хоризонталном даском. Употреба сандука још није констатована. Положај руку још није устаљен, ма да су све чешће појаве прекрштених руку.

Први пут на овој некрополи нађена је једна посуда поред умрлог. Мала зделица на нози нађена је изнад десног рамена покојника у гробу 509. Посуда је од добро печене жуте земље, и фактуром одговара касноантичкој керамици. И облик посуде у главним контурама је касноантички, само што се на сличним античким посудама не налази карактеристична профилисана обода. Или је ова посуда локални тип касноантички, коришћен у секундарној употреби у брестовичкој некрополи (могуће с обзиром на чињеницу да је Брестовик и богат римски локалитет), или је ова посуда део обичније византиске керамике о којој најмање знамо, а која је могла да сачува вековима старе традиције (а до XII века Београд је византиски). (Сл. 2).

Међу накитом све је мање наруквица. Прстене је обичних облика и са небогатим репертоаром украса. Огрлице су најчешће у дечјим гробовима и обично су само од бобица од стаклене пасте. Огрлице од сребрних плочица украсене полулонгама налазе се пак само у гробовима одраслих особа.

Међу минђушама појављује се неколико нових типова уз употребу технике навијања жице: са вертикалним привеском обавијеним навијеном жицом, са лоптастим привеском на вертикалној жици, обавијен у целом украсеном делу навијеном жицом, и најзад минђуше са три неједнаке јагоде оплетене жицом. (Сл. 2).

Беома је занимљива и појава Ес минђуше, на коју је нанизано неколико бобица од стаклене пасте, која као да се везује за старе балканске традије, и илирске минђуше и наушнице које имају на бронзаној кардици нанизане бобице најчешће од хилибара.

M. Ђоровић-Љубинковић

КЛИСА КОД СОМБОРА

Средњевековна некропола

Градски музеј у Сомбору извршио је пробно заштитито ископавање на локалитету „Клиса“, 11 km југоисточно од Сомбора (код „Попиног салаша“ на јужној страни Великог канала), у времену од 8—15 IX а под руководством Павла Веленрајтера, кустоса.

Брдо Клиса је мало узвишење кружног облика, које се као острвце диже из равнице до око 4 m висине. Хумка је у правцу север-југ дијаметрално пресечена једним ровом дужине 36 m. Задатак је био да се утврди, да ли на Клиси постоји гробље или остаци цркве. Поменутим ровом никде нису пресечени темељни зидови неке цркве или било које друге грађевине. Дијаметрални ров је на коти 9—15 метара проширен тако, да се ту добио један блок величине 6 × 2 m, који је ископан до дубине од 3 m испод површине која је имала апсолутну надморску

Сл. 2. Брестовик—Висока Раван, здела од печене земље — Fig. 2. Brestovik—Visoka Ravan, écuelle, terre cuite

trouve des sépultures de plus en plus récentes. L'une de ces tombes, plus récente et typique, contenait une monnaie du souverain hongrois Louis le Grand (XIVe). La plupart des défunt a été enterrée ici aussi immédiatement dans la terre. On trouve parfois aussi des inhumations à deux planches disposées en forme de toit. Une planche posée horizontalement ne se trouve que très rarement. Il n'a pas été possible jusqu'ici de constater l'emploi de cercueil. La position des bras n'a pas encore pu être fixée. On constate toutefois de plus en plus souvent que les bras étaient croisés.

C'est ici pour la première fois qu'on a découvert un vase auprès du défunt. Une petite écuelle a été découverte au dessus du bras droit du squelette dans la tombe 509. Le vase est exécuté en une pâte jaune bien cuite et correspond dans sa facture à la céramique du Bas-empire. Sa forme est également plus ou moins typique de la même époque, à laquelle cependant les vases ne possèdent pas d'ordinaire la profilation observée. Ce vase peut donc être un type local du Bas-empire employé ultérieurement dans la nécropole de Brestovik, ce qui est rendu possible du fait que Brestovik est aussi une riche localité d'époque romaine. Il peut toutefois être un exemplaire de la céramique byzantine ordinaire, que nous connaissons très peu et que la tradition a pu conserver pendant des siècles (Beograd a été sous la domination des Byzantins jusqu'au XIIe siècle) (fig. 1.).

Parmi les parures, les bracelets tendent à disparaître. Les bagues sont de forme ordinaire et pauvrement décorées. Les colliers se trouvent pour la plupart dans les sépultures d'enfants et sont composés de perles en verre. Des colliers en plaque d'argent ornés de protubérances en forme demisphérique ne se trouvent que dans les sépultures d'adultes.

Les boucles d'oreilles comprennent certains types nouveaux, basés sur l'emploi du fil en métal enroulé. Il y en a à appendice verticale enroulé d'un fil, à appendice globulaire sur fil vertical, encerclées sur toute la partie décorée d'un fil de métal et enfin à trois protubérances globulaires également encerclées.

Les boucles d'oreilles à terminaison en forme de S sont particulièrement intéressantes. Elles sont décorées de perles en verre, semblant se rattacher à la tradition ancienne des Balkans et aux boucles d'oreilles illyriennes, décorées de perles en ambre.

M. Čorović-Ljubinković

KLISA PRÈS DE SOMBOR

Nécropole médiévale

Le Musée de Sombor a effectué des fouilles de protection au lieu dit Klisa à onze kilomètres au sud-est de Sombor (pres de Popin Salaš, au sud du grand canal). Les fouilles ont été menées du 8 au 15 septembre sous la conduite du conservateur P. Velenrajter.

Klisa est un petit monticule circulaire qui s'élève dans la plaine comme un îlot de 4 m d'altitude. Il a été coupé en direction sud-nord par une tranchée de 36 m. Le but de ces fouilles était de fixer l'existence éventuelle d'une nécropole et d'une église. La tranchée en question n'a pas fourni de données sur des restes architecturaux. La tranchée perpendiculaire a été élargie entre 9 et 15 m sous la forme d'un bloc de 6 × 2 m, et fouillé jusqu'à une profondeur

висину 93 м. На осталој површини овај пробни ров је био ископан до дубине од 90 см а имао је ширину 1 м.

У површинском слоју, који је имао 25 до 30 см дебљине, већ се налазило на фрагментоване људске кости, делове руку и ногу као и комаде лобања, итд.

Испод тога се налазио слој до око 85 см дубине испод површине, који није садржавао кости, али је обиловао фрагментима опека и малтером.

Трећи слој, непосредно испод тога, до око 125—130 см дубине, садржавао је поново фрагменте костију, али боље очуваних но што је то био случај у површинском слоју. Ту се нашло и читавих или скоро читавих лобања, али целог kostura.

Четврти слој земље у дубини од 130—200 см показао је у блоку 7 kostura и то у три слоја један изнад другог. У горњем слоју су била два деција kostura, у средњем три (мушких и женских одраслих особа) и у доњем слоју један читав женски kostur, а поред њега један осакаћен (или општећен) мушки kostur (само труп) који је био сахрањен такође у малом sanduku. Сви kosturi у свим слојевима лежали су међусобно паралелно и сахрањени на исти начин; испружени у правцу исток-запад, са мало нагнутом главом ка североистоку. Руке су свима биле укрштене на грудима.

Гроб број 2 имао је на десној карлици ситну копчу од бронзане жице, а на грудима гвоздену копчу од sanduka. Под карлицом kostura у гробу број 4 нађен је фрагмент гвозденог експера. Више прилога није било.

Ван гробова у пробном рову је нађен један бронзани прстен и мноштво гвоздених клинова и копчи за sanduk.

Слој земље са остатцима сахрањених сезао је до 2 м дубине, а испод тога земља је била стерилна.

Хумка „Клиса“ је према томе била коришћена као гробље у Средњем или Новом(?) веку, у коме су покојници били сахрањени у sanducima, на редове и у три вертикална слоја.

Није вероватно да је на Клиси постојала већа зграда, али садржај другог слоја допушта могућност постојања мање грађевине на хумци.

Тачно хронолошко одређивање нађених гробова, на основу до сада ископаног материјала није могуће.

П. Веленрајтер

ПРЕВЛАКА У БОКИ КОТОРСКОЈ

Средњевековна црква

У лето 1956 год. Археолошки институт САН започео је испитивање остатака манастира Св. Арханђела Михаила на Превлаци у Боки Которској.¹ Рад је био материјално помогнут од стране Завода за заштиту споменика културе НРЦГ.

Сл. 1. — Превлака, фрагмент камене греде са написом. — Fig. 1. Prevlaka, fragment d'inscription

Пре почетка радова на локалитету су идентификовани остатци зидова цркве и других зграда приближно у оном списку у коме су приказани на познатим цртежима М. Црногорчевића.²

У току кампање 1956 год. вршено је ископавање на најзначајнијем делу комплекса, на остатцима цркве. Најпре су уклоњене веће гомиле шута, којима је био покривен северни део ареала цркве. Затим је откопан боље очувани, северни и источни део грађевине.

Ископавања су пружили велики број нових података.

Констатовано је више фаза грађења. Такође је утврђена релативна хронологија грађења.

Међу објектима делимично испитаног локалитета најстарија је велика тробродна црква са троцрнаним олтарским делом,

de trois m (côte absolu 93 m). Aux autres endroits la tranchée a été menée à 90 cm de profondeur sur une largeur de 1 m.

La couche végétale, épaisse de 25—30 cm, a fourni déjà des fragments d'ossements humains.

Elle était suivie d'une couche de 85 cm d'épaisseur riche en fragment de briques et mortier, sans traces d'ossements humains.

La troisième couche allant jusqu'à 125—130 cm de profondeur contenait des restes d'ossements mieux conservés que dans la couche végétale. On y a trouvé des crânes presque entiers, mais toutefois aucun squelette conservé.

La quatrième couche profonde de 130—200 cm contenait sept squelettes dont trois disposés l'un au-dessus de l'autre. La partie supérieure de la couche contenait des squelettes d'enfants, la partie médiane trois squelettes d'adultes masculins et féminins, la partie inférieure un squelette entier féminin, ainsi qu'un squelette masculin endommagé, inhumé en cercueil. Tous les squelettes étaient orientés en direction est-ouest, la tête inclinée vers le nord-est et en position étendue. Les mains étaient toujours croisées sur la poitrine.

La sépulture № 2 contenait sur la partie droite du bassin une agrafe en fil de bronze et sur la poitrine un clou provenant du cercueil. Un fragment de clou a été découvert sous le squelette de la sépulture № 4. Les tombes ne possédaient pas d'autres objets.

Hors des sépultures dans la tranchée on a trouvé un anneau en bronze et beaucoup de clous et d'agrafe en fer.

Au-dessous de 2 m de profondeur la couche était stérile. Klisa a donc servi de nécropole au Moyen âge ou à l'époque plus récente. Les sépultures en cercueils étaient disposées en rangées et en trois couches verticales.

Les observations faites dans la seconde couche permettent d'admettre la possibilité de l'existence d'un petit édifice.

La datation plus précise de la nécropole reste pour le moment incertaine.

P. Velenrajter

PREVLAKA A BOKA KOTORSKA

Eglise médiévale

Au printemps de 1956 l'Institut Archéologique a commencé les fouilles des restes du monastère de l'Archange Michael à Prevlaka dans la Boka Kotorska¹. Le Service de Monuments Historiques de la R. P. de Monténégro a contribué à l'exécution de ces fouilles.

Сл. 2. — Превлака, фрагмент цибириума. — Fig. 2. Prevlaka, fragment de ciborium

Avant le début des travaux on a identifié sur le chantier les restes des murs de l'église et d'autres constructions, plus ou moins dans le cadre fixé par les croquis bien connus de M. Crnogorčević².

Au cours de la campagne de 1956 on a fouillé la partie la plus importante du complexe avec les restes de l'église. On a tout d'abord écarté les masses des déblais recouvrant l'aréal de l'église, pour fouiller ensuite la partie mieux conservée au nord et à l'est de l'édifice.

Les fouilles ont fourni un nombre important de données. On a constaté plusieurs phases de construction, ainsi que leur chronologie relative. Parmi les restes étudiés en partie sur le chantier les plus anciens sont ceux d'une église à trois nefs avec autel divisé

који чине средња апсиде, полукуружна изнутра и споља, и две бочне, изнутра полукуружне споља правоугаоне. Зидови су рађени од тесаних квадера црвеног камена.

Основна диспозиција простора, размере и техника зидања тробродне цркве чине елементе романске уметности. По свом облику олтарског дела црква претставља посебну варијанту овог типа архитектуре на Приморју.

Уз источни део јужне стране цркве дозидана је цистерна, уз западни део северне стране правоугаона просторија, чија функција није још утврђена.

Црква је после разарања била, изгледа, адаптирана за богослужење. Обим и карактер овог адаптирања није тачно установљен.

Најмлађу грађевину чини мала правоугаона капела, са полукуружним апсидом, која је саграђена на темељима источног дела северног брода цркве.

Приликом ископавања нађено је више фрагмената пре-романске архитектонске пластичне декорације. По мотивима и обради ови фрагменти чине целину са одговарајућим материјалом са Превлаке, који је објавио Црногорчевић.³ Известан број комада пластичне архитектонске декорације нађен је на терену око локалитета. У цркви Св. Тројице, која се налази у непосредној близини локалитета, откривен је део декорисане камене греде, са фрагментом латинског натписа, који, судећи по облику слова, потиче из десетог века (сл. 1).

На терену на коме је вршено испопавање нашло се на више речењних гробова, конструисаних од необрађених камених плоча. У гробовима није било значајних налаза.

B. Korač

1) Радом су руководили д-р Ј. Ковачевић и арх. В. Кораћ. У раду је такође учествовала група студената археологије и историје уметности.

2) Упор. Стариар X, 1893, т. I, II.

3) М. Црногорчевић, Архитектурни фрагменти на Превлаци, као и Основ старињског храма Св. Арх. Михаила на Превлаци, Стариар VII, 1890, 22—29 и т. I; исти, Старињске гробнице на Превлаци, Стариар IX, 1892, 55—66 и т. IX. Детаљно о Превлаци и околним локалитетима упор. М. Црногорчевић, Михољски збор у Боци Которској, Стариар X, 1893, 1—73 и т. I—XV.

НОВО БРДО

Средњевековни град

О ископавањима вршеним у 1956 години в. И. Здравковић, Откопавање цркве Св. Николе на Новом Брду 1956 године, Стариар н.с. VII—VIII (Београд 1956—1957) 349—358.

БЕОГРАД — КАРАЂОРЂЕВ ПАРК

Гробови из Првог српског устанка

О ископавањима вршеним у 1956 години в. Р. Веселиновић, Жртве и надгробни споменици ослободилаца београдске вароши од Турака у Првом српском устанку, Год. Муз. Београд IV (Београд 1957) 181—194.

en trois parties, composées de l'abside centrale semi-circulaire à l'intérieur et à l'extérieur et de deux absides latérales, semi-circulaires à l'intérieur et rectangulaire à l'extérieur. Les murs sont exécutés en blocs de couleur rouge.

La disposition fondamentale, les mesures et la technique de construction de l'église à trois nefs sont de caractère roman. Par la forme de son autel cette église représente une variante de ce type architectural sur notre littoral.

Sur le côté est de la partie sud de l'église on a édifié plus tard une citerne et sur la partie ouest du côté nord une pièce rectangulaire dont la fonction n'a pu être déterminée.

L'église semble avoir été readaptée pour la profession du culte après sa destruction. L'ampleur et le caractère de cette adaptation n'ont pas pu être fixés avec précision.

L'édifice le plus récent est représenté par une chapelle rectangulaire à abside semi-circulaire construite sur les fondements de la nef est.

Au cours des fouilles on a trouvé plusieurs fragments de décoration architecturale de style préroman. Leur motif et leur exécution concordent avec les matériaux correspondant de Prevlaka, publiés par Crnogorčević³. Un certain nombre de fragments de cette décoration a été découvert sur le chantier autour de la localité. Dans l'église de la Trinité qui se trouve immédiatement auprès du chantier on a découvert un fragment d'épistyle en pierre décorée avec les restes d'une inscription latine qui d'après la forme des lettres semble provenir du Xe siècle (fig. 1).

Sur le chantier de fouille on a découvert également plusieurs tombes récentes, construites en pierre brute. Ces tombes ne possédaient pas d'objets importants.

V. Korač

¹ Les fouilles ont été menées par J. Kovačević et V. Korač. Un groupe d'étudiants en archéologie et histoire de l'art a également participé aux fouilles.

² Cf. Starinar X, 1893, pl. I, II.

³ M. Crnogorčević, Arhitekturni fragmenti na Prevlaci kao i osnov starinsklog hrama sv. Arh. Mihajla na Prevlaci, Starinar VII, 1890, 22—29, pl. I; du même auteur: Starinske grobnice na Prevlaci, Starinar IX, 1892, 55—56, pl. IX. Pour un aperçu détaillé sur Prevlaka et les localités environnantes cf. M. Crnogorčević, Miholjski zbor u Boci Kotorskoj, Starinar X, 1893, 1—73, pl. I—XV.

NOVO BRDO

Ville médiévale

Sur les fouilles exécutées en 1956 v. I. Zdravković, Otkopavanje crkve Sv. Nikole na Novom Brdu 1956 godine, Starinar n.s. VII—VIII (Beograd 1956—1957) 349—358.

BEOGRAD — PARC DE KARADJORDJE

Tombes du Premier Soulèvement Serbe

Sur les fouilles exécutées en 1956 v. R. Veselinović, Žrtve i nadgrobni spomenici oслободилаца beogradske varoši od Turaka u Prvom srpskom ustanku, God. Muz. Beograd IV (Beograd 1957) 181—194.

КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ
COMPTE RENDUS

Alojz Benac — Crvena Stijena 1955, — Zelena Pećina. Посебни отисак из Glasnika Zemaljskog muzeja u Sarajevu 1957. Стр. 19—50, тбл. I—XII. — Стр. 60—92, тбл. I—XIII.

Ако се може говорити о срећи у археологији, онда несумњиво Бенац има на то право. За свега десетак година археолошког истраживања у Босни и Херцеговини он је ископавањем Неба на Билој проширио област бутмирске културе око горњег тока реке Босне, за коју се испочетка мислило да је јединствена и издвојена појава. Затим је са Лисичићима над Неретвом установио нову неолитску културу на западном приморском Балкану, која је страног острвског порекла из западног Медитерана. Па је нашао опет на нови културни комплекс неолитског карактера код Какња у Босни, у коме се мешају бутмирски елементи са старчевачким, и нашао на Зецовима на непрекинуту слој металног доба неопходан за разумевање генезе градинске илирске културе. И не само то. Он је објавио са успехом резултате својих ископавања ускоро после самих радова и тачно одредио културни и временски значај својих налазака. Остало су само нека питања апсолутне хронологије отворена. Али она нису иначе још решена за балканску праисторију па ни за уже подручје у Босни и Херцеговини, које је остало раније по страни од ширег истраживања.

Но свакако је највећи успех ауторов откриће непрекинутог слоја палеолит-мезолит-неолит са керамиком у Црвеној Стијени код Билеће на Требињцима у Црној Гори. То је уједно на Балкану једино налазиште на коме се очито неолит развио из мезолита, и то са керамиком која указује на паралелу са западним Медитераном и исто толико сећа на комплекс неолита Старчево-Кереш у средњем Подунављу. Изнад тог непрекинутог слоја налазе се још два одвојена стратума са неолитом типа Какња—Данило и са градинском културом. Разумљиво је да је аутор главну пажњу посветио непрекинутом слоју и питању генезе мезолит-неолит на западном Балкану на основу веза и паралела овог засада уникатног налазишта у југоисточној Европи. Са исцрпном библиографијом страних налазишта аутор је сасвим тачно закључио да је мезолитски стратум паралелан са горњим Капсијеном и да одговара Тарденоасијену, при чему је поменуо и паралелу у Арене Кандиде. Исто тако је тачно да је најстарији неолитски стратум са импресо керамиком уједно и најстарији аутохтони неолит у Црној Гори и на западном Балкану, који показује сродност и ближе културне везе према сличном неолиту у западном Балкану. Временски почетак неолита и директан прелаз његов из мезолита у Црвеној Стијени ставља око 3100 г. с.е.

Аутор није пропустио да укаже на несумњиву сличност овог неолита са оним типа Старчево-Кереш и са румунских налазишта, као и са целим комплексом импресо керамике у најстаријем неолиту читавог Медитерана, што је јасно. Поменује је чак да се у источном Медитерану прелаз мезолита у неолит датује у VI и V миленијуму с.е. Сада настаје питање одакле разлика од 2000 година између почетка импресо керамике у Предњој Азији и на Балкану. А тамо на Истоку је аутохтона и развита се без прекида из мезолитских основа као и овде. Како је могућа овако велика временска разлика, ако се за читав тај комплекс медитеранске импресо керамике прихвати теза, на основу чињеница, да је настала из истих мезолитских основа и под истим условима, географским и климатским. Аутор се држава више млађе апсолутне хронологије прихваћене за Италију и западни Медитеран. При томе је пропустио да се осврне на налаз Пуљизија у Копа Невигата у Италији и на хронологију Бернабо Бреа и Кавалиер у вези са праисторијом Јадранских Острва, по којој је импресо керамика нађена са микролитима у Копа Невигата бар хиљаду година старија и упоредна са Старчевом и Пресескилом, а не са Сесклом. Дакле, у апсолутној хронологији Црвене Стијене постоји засада нерешен проблем тачности. Како се види, три су такве хронологије за исту неолитску културну појаву: VI и V миленијум, IV миленијум и III миленијум с.е., — за почетак најстаријег опште-медитерanskог неолита са импресо керамиком. Аутор је пропонирао најмлађу, пустивши крај мезолита до око 3100 г. с.е. На основу чега, није образложио, нити је упутио на другог археолога који исто тако датује. Такав за-

клучак ауторов је потпуно осамљен, и почетак неолита на западном Балкану остаје отворено питање. Осим тога, има да се најстарији неолит западног Балкана у Црвеној Стијени веже више за најстарији неолит са импресо керамиком целог Балкана, у првом реду са Старчевом, уместо са западним Медитераном. Без обзира на барботин керамику, цео Балкан има тада јединствену неолитску културу диференцирану неосетно локално, и свакако међусобно више сродну, јер је ту аутохтона и генетски настала из мезолита, него са оном преко далеких мора. Црвена Стијена III, Старчево, Кереш, Криш, Карапово I и Пресескило су једна те иста култура на Балкану по садржини, са малим стилским и временским разликама. Неоспорно да оне улазе у оквир најстарије неолитске културе медитерана, али су домаћег порекла и по апсолутној старости паралелне са њом. Аутор је у својим налascима имао све доказе за ову тврђбу, али није тако учинио.

У Зеленој Пећини је други случај. Тамо се у непрекидном слоју смењују културе неолита са импресо керамиком, са Лисичића и Вучедола. О прве две ја сам већ дао своје примедбе у вези са хронологијом.

Бенац је открићем континуитета мезолит-неолит у уникатном досада наласку у Црвеној Стијени учинио једно од најзначајнијих налазака за тумачење неолита на Балкану. Он је изврсно обрадио тај материјал као и у Зеленој Пећини. Али у погледу апсолутне хронологије он је остао у старим оквирима и није дао оно ново о њој, што је могао дати.

M. Гробић

Grga Novak — Prehistoricni Hvar. Grapčeva špilja. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1955. Стр. 437, сл. 81, 28 бојених тбл.

У низу публикација последњих година које приказују неолитске културе у Југославији, ова је свакако најзанимљивија и најлепше опремљена. И то зато што обрађује неолит на крајњем западу наше земље, на острвима, где се досада врло мало радило на праисторском истраживању, и што је технички опремљена на највишем нивоу. Иначе, она обухвата резултате дугогодишњих ископавања ауторових у тој пећини и на Хвару, који су добро разрађени и тачно постављени у оквиру неолитских култура на Балкану и на Апенинском Полуострву. Сам острвски неолит по својим одликама везује више нашу обалу за сродне појаве на југу Италије него за Балкан, иако и са овим показује изразите везе, које су особито послужиле у тумачењу апсолутне хронологије. Тако ова књига са Бенчевом о Лисичићима на Неретви у Херцеговини даје слику новог досада непознатог и неистраженог неолитског комплекса на западном приморском Балкану, који је туђ и страног, западномедитеранског острвског карактера, а доспео је код нас миграцијом.

За разлику од сличних монографија код нас, ова ишв неколико поглавља која особито доприносе употпуњавању слике о праисторском Хвару. То је већ на почетку књиге преглед историје античког Хвара. Он обухвата и онај илирски период изложен грчкој колонизацији и римској окупацији у Далмацији, а чији се чисти ранији праисторски, т.зв. градински културни трагови налазе и у Грапчевој шпилји. Такође је засебно обрађен хронолошки проблем налазака у односу на све прихватљиве везе и паралеле са врло исцрпним тумачењем литературе о њима. При томе је у неолитској орнаментици издвојена група са урезаним шарама, са спиралом, са инкрустацијом и са црвеним спликањем на тамној основи. На основу ове поделе сравњујући керамику са сродном на широком суседном подручју, добијена је слика да пећински неолит на Хвару има везе са југом и југоистоком, при чему је особито истакнута паралела са Димини културом чији су изразити керамички фрагменти овде нађени, док је код северних култура тог времена сасвим независан. Појава вучедолске грнчарије протумачена је као посредна између Стентијела и Мондса. Издвојено је дата и исцрпна техничка анализа грнчарије, при чему је поред остalog утврђено да црвена боја на сликарним посудама потиче од цинобера и окера.

Поред ових досада код нас неуобичајених поглавља, као што су она у античкој историји Хвара, о широкoj проблематици налазака са изванредном литературом и о техничкој анализи керамике, дати су као увек и прегледи о налазишту и о низу словаја. При томе је неолитски слој издвојен од потоњег илирског-градинског, док је мешање вучедолске гричарије према ширини и дубини ископина различито. Такође су наласци издвојено приказани према површинама ископавања, док су засебно дати ранији налазци. У појединим краћим поглављима је приказана сликана гричарија, ситнији налазци и остеолошки материјал.

Како је на почетку већ речено, неолит Грапчеве шпиле је сасвим сродан са оним на Сицилији и Малти и млађи је од неолита типа Стентиело-Молфета, од кога у Хварској шпиле нема налазака. Он је истоветан са културом Лисичића са којом чини засебну миграциону групу млађег неолита западно-медијтеранског порекла и острвског карактера. Од њега је старији неолит Данило на Далматинској обали. Али, што је врло важно, са том млађом културом на Хвару нађена је керамика типа Димини, и аутор сасвим исправно паралелише и синхронизира своје налазце са Диминим културом и сматра чак да је Грапчева шпилја била настала од 3500 г. с.е. Тако је аутор дао не само тачну релативну хронологију својих налазака, већ и сасвим смелу апсолутну, за коју други нови налазци код нас пружају велико оправдање.

Ова импозантна књига по својој садржини и закључцима, као и опреми, пружа не само добро обраћен материјал нашег приморског неолита, већ га је изврсно протумачила и дала спурно временско место међу неолитским културама на Балкану.

M. Гробић

Alojz Benac, Neolitsko naselje u Lisičićima kod Konjica. Sarajevo 1958. Стр. 106, тб. XXX, пл. IV. (Научно друштво Bosne i Hercegovine. Djela. Knjiga X. Odeljenje istorisko-filoloških nauka. Knjiga 9).

После неколикогодишњих систематских ископавања на овом налазишту поред Неретве код Коњица у Хрватској, која су приказана у претходним извештајима, сада је изашла завршна монографија. Она у потпуности приказује живот на овом неолитском насељу у речном сливу Јадранског Мора, чија је култура сасвим нова и страна на том крајском подручју удаљеном доста од саме морске обале. Та култура је такође засада једина те врсте у унутрашњем задеју Јадранског Приморја, и дубоко је различита од осталих. Тако она, као некада Бутмир у суседној Босни, изненађује својом јединственостју и издвојеностју, али уједно се дели од њега као домаће појаве и указује на своје страно миграционо порекло и западномедитерански острвски карактер.

Већ из садржаја је јасна систематика налазака приказаних у овој монографији. У даљем тексту она успесно разрађује и дели материјал према унутрашњој вези и значају. Тако су у првом одељку уводне напомене о историјату истраживања и положају насеља, чије је географско место већ напред истакнуто. Особито осврт је учињен на директну везу са Јадранским Морем долином Неретве. У другом одељку је приказана стратиграфија културног слоја са грађевинским остацима. Брижљивим радом су констатована три стратума у којима се стапају од земуница до четвртасте кубе са лепом. Убедљиви цртежи профиле и хоризонтални планови документују стапене налазине. Одвојена је пажња посвећена огњиштима и ватриштима, као и жарњевицима. Успелим повезивањем ових појава пружена је слика грађевинске делатности и комуналног уређења у насељу, која оправдава тврђњу о заједничком огњишту и о заједничкој лочарској пећи, као и о заједничкој исхрани неолитских становника у Лисичићима. Врло тачна подела каменог, кременог и концетраног оруђа и оружја учињена је у трећем одељку са закључним тумачењем да оно улази у оквир уобичајених налазака ове врсте на околним неолитским налазиштима са мање приметним разликама. Сасвим је други случај са керамичким налазима приказаним у четвртом одељку, који су врло различити од околних налазака праисторијске гричарије тог времена и само мало показују везе са њима. Баш у томе лежи издвајање неолитске културе из Лисичића у засебну појаву тих крајева. Керамика је подељена у грубу и глачану посуђе које по формама има зделе, шоље, лопице, флаши, крушколике вазе и вазе на нози. Орнаментални систем познаје црвено бојење, белу и црвену инкрустацију и урезане мотиве, који се могу сврстati у осам скupina — тракасти, гирландни, геометрички, спиралоидни, канеловани, неодређеног облика, симболички и реалистички. Последње две скupine су јединствени примери рељефног сликарства, потпуно страног неолитског гричарији Балкана. Од њих је прва астралног, лунарно-соларног карактера, а друга фигуралина. Међу везама и односима Лисичића са другим неолитским културама, у петом поглављу падају у очи несумњиви али ретки бутмирски елементи у овој странијој кул-

турној садржини, која се преко Зелене Пећине изнад Неретве у Хрватској и Грапчеве Шпиле на Хвару везује за своју матичну област на Сицилији, Еолским Острвима и Малти, одакле је сеобом као острвска култура доспела на подручје источног Јадрана. Засебно је истакнут елеменат Диминија на Хвару и већа старост културе Данила код Шибеника, док се утицаји Подунавља једва запажају на култури Лисичића. Тако се овим тумачењем веза долази до закључка у шестом поглављу о стражном, миграционом, западномедитеранском пореклу културе Лисичића. У седмом поглављу је синхронизација, релативна и апсолутна хронологија ове културе. Паралела Лисичићи-Бутмир-Небо је чињеница, и следствено томе Винча-Плоћник. Али су на Хвару елементи Димини дали већу старост култури Лисичића него што је 2550 до 2000 год. с.е., како је аутор датује. Он примећује сам на 82 страни да се поставља уопште хронолошки проблем у односу на синхронизацију Лисичићи-Хвар-Димини, који би мењао и апсолутну хронологију, ако се прихвати старост Димини између 2.800—2.600 г. с.е. Ту се намеће и проблем Димини-Винча у паралелисању старије фазе Тордош. Код нас су праисторијски економски услови врло мало обраћавани, и у толико је убедљивија документована налазцима слика економског живота у Лисичићима у осмом поглављу. Главни извор живота је било ловарство, овде у јаком закашњењу, а мањи у земљорадњи, што су дали услови планинског краја око Неретве и донета традиција досељених острвљана овамо.

Бенчева монографија о Лисичићима је пример равномерности између садржине поједињих поглавља, обрађених докумената и проблема у њима. Он није никада заборавио или истакао више једно поглавље од другог. Одатле и велика убедљивост у његовим закључцима после читања овог дела. Али остаје отворено питање хронологије уопште, особито младог датовања Лисичића између 2500—2000 г. с.е. Аутор је само запазио одређене несугласице између датовања Лисичићи-Хвар-Димини и Винча-Димини. И поред ове опаске остао је при уобичајеној апсолутној хронологији, која временски даје плочничку фазу Винче па следствено томе Бутмир и Лисичиће после Диминија. То је нелогично и противи се најновијим налазцима на Бубњу и Хуму (Гарађанин), затим паралелама у вези са Бутмиром, Кикладима и Тројом (Гробић) и оним у вези са Егејом (Шахер-мејер). Бенац је ове чињенице изоставио, иако је са њима могао дати већу старост и тачније место култури Лисичића паралелно и пре Диминија, ако је иначе већ прихватио синхронизацију Лисичићи-Хвар-Димини. Тако би добио датум да је 2550 г. с.е. завршетак а не почетак културе Лисичића. Разуме се, то је заједнички отворен проблем и заједнички ће бити решен. Уздржливост ауторова да га слободно реши, јер потребни елементи за то постоје, ипак нико не умањују значај ове иначе врло добре монографије о једном налазишту и његовом месту у неолитском комплексу на Балкану.

M. Гробић

V. Gordon Childe The Dawn of European Civilization, Sixth edition, revised and reset, London 1957, стр. I—XIII—370, сл. 1—159 са 5 мапа.

Шесто издање свим праисторичарима добро познатог, данас већ класичног дела V. G. Childe-a, доноси знатне допуне и новине према ранијим издањима. Осланјајући се како на своје огромно познавање литературе, тако и на археолошки материјал готово свих европских музеја, у које је имао увид, Childe је у своје дело унео читав низ података везаних за најновије резултате археолошких испитивања на широком подручју од руских степа и источног Медитерана, до обала Атлантика, на западу. Сваком оном који зна колико је у последратним годинама, у готово свим крајевима Европе, био интензиван развој праисторијских проучавања, колико се новога материјала прикупило, проблема проучавало и довело дефинитивном или бар провизорном решењу, биће потпуно јасно шта значи дати једну синтезу која уистину пружа пресек резултата праисторијских проучавања у данашњем моменту.

Нова литература и нова гледишта изнети су у свим поглављима, нови материјал, познат до 1956. године, узет је свуда у обзир. Тако у поглављу о Грчкој, Childe већ оперише са резултатима Милојчићевих ископавања у Тесалији, иако се није могао упустити у проблематику најстарије сликање керамике овог подручја, о којој је нешто детаљније податке истраживач пружио тек касније. Радикалне измене претрпело је међутим поглавље о балканској праисторији, особито о Југославији (стр. 84—93). Аутор напушта своје раније гледиште о т.зв. моравско-вардарској култури, под чијим је именом раније идентификована и старчевачка и винчанска група, те осланјајући се првенствено на резултате објављене у монографијама поједињих група¹, даје сумаран приказ старчевачке и винчанске, на коју

1. D. Arandjelović-Garašanin, Starčevačka kultura (1954); M. Garašanin, Hronologija vinčanske grupe (1951).

једино ограничава, поред назива винчанске, и свој ранији термин „Морава—Вардар“. У оцени развоја и поделе винчанске групе, аутор је у потпуности прихватио напну поделу на винчанско-тордошку и винчанско-плочничку фазу. У вези са винчанским групом, Childe такође подвлачи гледиште оних југословенских археолога који њено порекло траже на југоистоку, истичући њену повезаност са касним неолитом Македоније (Servia), тесалским материјалом (Larissa), оним из средње Грчке, са Крита и са Кум Тере. Када се има у виду да је Childe, разрађујући у извесију мери поглавље о lengyel-ској групи, коју убраја у свој Danubian II (стр. 112—116), ову обележио најпре „као даље ширење оних утицаја са југоистока који су довели винчанску културу на Дунав“ (...a result of the extension of the south-eastern influences that induced the Vinča culture on the Danube...“), и да је за њу с правом генетски везао Bodrogkereszstur и баденску групу, долазимо до констатације да се његово гледиште о овом проблему у суштини слаже са нашим издвајањем балканско-анадолског комплекса². До сличног закључка долази се уосталом и у погледу предњеазиско-медитеранског, или циркумединеранског комплекса наших археолога³, када се има у виду Childe-ова обрада раног неолитског материјала из Италије (стр. 229 и д.) и онога из испанских пећина, чију је сумарну обраду Childe унео у ово последње издање (265—267). При томе је он са пуно права указао и на локално прилагођавање ове културе балканским и западно-медитеранским условима живота.

У обради бугарског неолита занимљиво је гледиште о временском паралелизму Веселиново и Gumelnita групе, који је већ наслутио и Милојчин⁴. У обради румунског неолита (стр. 96—104), аутор се такође ослонио на најновије резултате румунских научника, а за Boian A првенствено на резултате E. Comșe. Код обраде материјала из јужне Русије посебно је узет у обзир како нов матријал, тако и нови ставови у појединачним проблемима, какав је напр. одвајање Усатова из комплекса триполске културе (136—147, особито стр. 144—147).

Вредно је такође помена да је Childe, осврнући се у више мањих на резултате датирања радио-карбон методом, увек истицао несигурност ове, тако посебно у предговору (стр. XIII), где истиче постојање грешака од по неколико векова, и сматра постигнуте резултате као провизорне покушаје.

Да је аутор остао доследан свом принципијелном ставу да друштвеним односима и економској бази приписује посебну важност, није потребно нарочито истицати.

Трудећи се да најобјективније прикаже реално сање праисториске археологије по појединачним проблемима, Childe је често износио разна мишљења, нарочито у погледу порекла појединачних група и појава, остављајући отворено питање дефинитивног решења. Тако истичући све елементе који говоре за југоисточно порекло Ларисе и других сличних група, којима припада и винчанска, Childe ипак указује на тешкоће које у том погледу постоје, особито са филозошке стране (стр. 66). Међутим, у погледу односа румунског и нашег неолита, Childe истиче паралелизам Boian A-Винча-Тордош и Gumelnita-Винча-Плочник, како се то види и из хронолошке табеле на стр. 346. Овде треба истаћи да оваква хронологија која произилази из новијих румунских резултата, не може бити сматрана дефинитивно решеном, јер њоме настаје контрадикција према поузданој повезаности фазе Gumelnita I по D. Berciu, са винчанско-тордошком фазом, у коме би случају, с обзиром на сигурни хронолошки однос Boian-Gumelnita, Boian група морала бити старија⁵. У томе погледу од пресудног значаја свакако ће бити положај фазе Bolintineanu, која је на први поглед и без аутопсије, формално јако блиска нашој винчанско-тордошкој, а наводно би морала бити најстарија Boian фаза⁶. И апсолутно-хронолошки датуми дати у хронолошким табелама, посебно када је реч о винчанској групи, чији би почеви падали нешто пре 2700 (табела стр. 346), за нас су превисоки, с обзиром на елементе датације на које се ослањамо у повезивању винчанске хронологије са појавама у Егеји⁷.

Мора се међутим подврžи да хронолошке табеле аутора, дају одличан пресек кроз европску праисторију у целини у вре-

мену до око 1200 године пре н.е., и да се коректуре ту и тамо имају вршити само у детаљима. И прикључене мате уверљиво показују рас прострањеност и ширење појединачних праисториских културних комплекса и група.

Дело V. G. Childe-а може се најтоплије препоручити свакоме ко се бави праисториском археологијом: почетнику, јер му даје одличан увод не само у обилну и разноврсну грађу, него својом методичношћу и акрибијом и у ствари, истинско научни метод археолошког истраживања и проучавања; изграђеним праисторичарима, јер ће они у њему увек наћи одличну синтезу, јасну формулатију проблема, и у многим случајевима и правилно постављена решења.

M. B. Гараšанин

Fritz Schachermeyr, *Die ältesten Kulturen Griechenlands* Stuttgart 1955, 300 стр., 16 табли, 78 слика у тексту и 11 мапа.

Интензивни развој проучавања праисторије Грчке, на међе већ дуже времена потребује једне историске синтезе о најстаријем периоду развоја у овом значајном подручју. Такву синтезу претставља дело F. Schachermeyr-а које пружа један осврт на историју Грчке у неолитском и ранобронзаном добу. Историчар по струци, одличан знаоц археолошке грађе која за проучавање ових епоха претставља још увек искључиви извор, Schachermeyr је био предодређен за остварење оваквог задатка. Отуда је и сасвим разумљиво да је синтеза из његовог пера, морала бити у својим главним смерницама и идејама веран пресек наших знања о поменутим периодима у моменту њеног писања.

Schachermeyr је задатку приступио свестан његове одговорности и озбиљности. Задатак и наимену свога дела Schachermeyr је сам најпотпуније изразио, када у свом закључку (стр. 263) пише: „Тиме смо дошли до краја књиге... која, код стапног прилива новог материјала, нема других претензија, сем једног тренутка предаха, да бисмо размотрили оно што нам у садашњем тренутку мора изгледати највероватније.“¹

Прва поглавља књиге (стр. 17—33), претстављају детаљно разрађен увод, са постављањем основног задатка, проучавања негрчког и прегрчког елемента најстаријих епоха, историјатом археолошких истраживања у Грчкој, фиксирањем терминологије и хронологије, које је прогледно изнето у једној синхронистичкој табели. При томе Schachermeyr полази од једног првилог става да се датирање морају ослањати првенствено на могућности које нам пружају историски извори најранијег раздобља Египта и Месопотамије, док се у периодима пре 2900 године, према томе, може говорити само о потпуно несигурним априксимацијама.

Први део књиге третира проблем егејског света у сferi утицаја најстаријих градских култура истока (стр. 35—90) а други (стр. 91—150) утицаје тракасте грчарије. Његова основна мисао изражена је скватањем о преношењу земљорадње са истока, из Предње Азије, које је наступило у оквиру врло постепене експанзије везана за освајање све новог обрадивог земљишта, чиме су примитивни земљорадници, током векова, постепено продрли до Грчке и Балканског полуострва. Са првом оваквом експанзијом стоји у вези појава најстаријих неолитских култура грчког копна, presesklo- и Sesklo-групе, коју Schachermeyr обрађује у детаљном прегледу. Са овим аутор доводи у везу и најстарију културу Крита у којој налази низ хетерогених елемената везаних делом за Sesklo-групу, делом за рану културу Африке. У унутрашњости Балкана, развила се у вези са овим старчевачким групама, са локалним варијантама као Glavanešti групом Румуније (термин Schachermeyr-а) или бугарска варијанта овог комплекса и мађарска Körös група. У средње- и југоисточно-европском подручју, дошао је овај комплекс у ужи контакт са подунавским комплексом тракасте грчарије и извесним, локалним врло старијим групама, као што је румунско-бугарска Boian A. Указујући на огромну рас прострањеност комплекса тракасте грчарије у коју, по нашем мишљењу неоправдано², убраја и украјинско-молдавски комплекс са сликаном керамиком (Cisiceni-Erös-Tripolje), аутор сматра да је из њега потекла Dimini група, коју везује за источно подручје тракасте грчарије, првенствено Bükk, као и од њега, како изгледа не без разлога издвојена локална варијанта коју назива Galepsos. Из тога комплекса потицала би како декорација Dimini групе, тако и појава мегарона у њеном оквиру. На ово следује даље касно неолитска фаза са винчанском групом и одговарајућим појавама на југу, настала делом утицајем најстаријих металних израђевина предње

¹ „Damit sind wir am Ende eines Buches angelangt, das... im ständigen Zuströmen immer neuen Materials, nichts anderes sein will, als das Stillhalten eines Augenblicks zur Besinnung auf das was uns im gegenwärtigen Zeitpunkt, als das wahrscheinlichste dünken muss“.

² M. Garašanin, Glasnik Zemaljskog muzeja N. S. VIII (1953), 49 и д., особито 52 и д.

³ M. Garašanin, Glasnik Zemaljskog muzeja N. S. IX (1954), 5 и д.

⁴ M. Garašanin, Glasnik Zemaljskog muzeja XII (1957), 201 и д.; A. Benac, ibid., 19 и д., особито 32 и д.; уп. и D. Arandjelović-Garašanin, op. cit., особ. 103 и д.

⁵ Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas (1949), 63—64

⁶ M. Garašanin, Hronologija vinčanske grupe, 121 и д.

⁷ Уп. E. Comșa, Studii și cercetari de istorie veche V (1954), 361 и д.; ibid. VI (1955), 13 и д. Треба поменути да је Comșa фазу Gumelnita I (Petru Rareș) обележио као своју фазу Boian IV.

⁸ Уп. особито M. Garašanin, Archaeologia Iugoslavica I (1954), 1 и д.

Азије, чије постојање показују добро познати метални судови из Египта, делом пак и несумњивим продором ка северу нових етничких елемената малоазиског порекла. У томе оквиру, једну локалну варијанту развоја, представљала би и група Комотини у јужној Тракији, што нам, с обзиром на појаву изразито винчанских елемената, спојених са извесним специфичним одликама (дршке типа Веселиново) у оквиру те групе, изгледа сасвим уверљиво³. По мишљењу писца ово ширење утицаја са југоистока, није ишло без преношења извесних елемената у супротном правцу. Тако је за Schachermeyr-a појава Rakhmani керамике у Грчкој везана за утицаје винчанских и с њима сродних (напр. Lemguel-ских) елемената из Подунавља. Као посебан проблем аутор је поставио и питање појаве носилаца тракасте грнчарије на Кикладима, за коју налази доказа у појави спиралне декорације, сматрајући да се ова може довести у везу и са раним додиром Киклада са хварском групом и појавама карактера Бутмира.

У трећем делу књиге обрађено је егејско-анадолско културно јединство у рано бронзано доба (стр. 151—223). Порекло културе раног бронзаног доба, аутор доводи у везу са новим утицајима малоазиског металургије, као и са делимичним продором новог становништва из Мале Азије, видљивим напр. нарочито у Македонији и у Грчкој, почевши од ранохеладске фазе II. При томе Schachermeyr сматра да је у фазама ранохеладског периода II—III, било и извесних пророда носилаца врпчасте керамике и бојних секира до у подручје Грчке.

У четвртом делу третирана су питања која стварно илуструју допринос раних праисторијских култура Грчке, формирајући касније културе класичних Грка. Тако аутор расправља о проблемима религијских схватања старих Ереџана и њиховог утицаја на грчку религију, указујући особито на култ богиње мајке и њеног паредра, као и доприноса старије профане културе у формирању грчке. Посебна пажња посвећена је питању језика, при чemu Schachermeyr сматра да се познати предгрчки супстрат, окарактерисан суфиксима ss и nth/nd има довести у везу, с обзиром на поклапање експанзије ових суфикса са остацима материјалне културе раног неолита, још са носиоцима ове културе. Он међутим стоји на становништву да су и каснији пророди из предње Азије, доносили са собом исте језичке форме, што потврђује слабом заступљеносту најстарије поменуте културне фазе у малоазиском подручју. Занимљив је став Schachermeyr-a у питању односа овог језичког супстрата према индоевропским језицима, чије су прве елементе, по њему, у Грчку могли донети већ носиоци врпчасте грнчарије и бојних секира, док су се они на томе подручју дефинитивно укоренили са појавом и досељењем Грка. Schachermeyr наиме одбира гледиште Георгијева о индоевропском карактеру егејског супстрата, али је склон прихватању његове повезаности са Индоевропљанима, јаче него што је то мислио Kretschmer. При томе свој став базира на мишљењу о развоју индоевропских језика из првобитног не флексијног, већ аглутинираног, и сматра да су носиоци најранијег индоевропског, насталог вероватно на подручју источне Европе, могли бити у својој преиндоевропској фази у контакту са претставницима егејског супстрата.

Обрађујући своју синтезу Schachermeyr је довољно детаљно обрадио и проблематику поједињих културних група неолитског и најстаријег бронзаног доба, дајући преглед њихових основних одлика, према стању науке у тренутку писања. Овде се готово не би имало шта додати, сем извесних мањих коректура. Тако се не може тврдити да Hassuna и Mersin још од своје најстарије фазе користе сликану керамику, јер овде у оба случаја, постоје и најранији слојеви у којима грнчарија са сликаним орнаментима није заступљена⁴. Такође у обради Sesklo-группе, није наглашена стара, но још увек пуноважна подела сликане керамике на две фазе, solid и linear.

У погледу концепција које је изнео Schachermeyr, подвлачимо да се са њима већином потпуно слажемо. Такав је случај са његовом основном концепцијом о културном приоритету близског истока и принципијелном ставом у питању механизма постепеног и спорог ширења примитивних земљорадника из тога подручја. Такође у потпуности прихватајмо, како и од Schachermeyr-a претпостављено порекло, тако и његово мишљење о начину настанка винчанске групе новом експанзијом са југоистока, што смо и сами детаљно разрадили на другом месту, у раду који Schachermeyr више није могао узети у обзор⁵. Изгледа нам такође оправдано његово гледиште да је култура раног бронзаног доба уско повезана са карактеристичним хоризонтом типа Винча-Larissa (назив Grundmannscher-Typ који аутор употребљава за означавање керамике ове културе, прне моно-

хромне, изгледа нам неподесан, друга ознака Gamma-хоризонат, којом се такође служи, у данашњем стању науке преуска, јер се углавном односи на појаве везане за постојање crusted-ware, те не обухвата све појаве о којима је реч), и да се напр. ранохеладска фаза I могла развити без миграције нових елемената из Мале Азије. Овде бисмо чак отишли и даље, постављајући питање у којој се мери и где уопште у развоју овог периода има говорити о миграцијама. Тако, како смо показали на другом месту⁶, наша бубањско-хумска група коју увршћујемо у свој балканско-анадолски комплекс раног бронзаног доба, могла је углавном настati постепеном еволуцијом раније неолитске културе са јаким утицајима бронзаног доба југа. И у општем развоју ранохеладске културе не видимо довољно елемената за утврђивање пророда нових дошаљака. Да поменемо најзад да нам потпуно оправдано изгледа гледиште Schachermeyr-a о развоју Индоевропљана на истоку Европе, гледиште за кога се данас налази и све више основа у археолошком материјалу.⁷

Не можемо се међутим сложити са гледиштима Schachermeyr-a у неким питањима, а наиме проблему Dimini миграције, врпчасте керамике у Грчкој и веза Киклада са носиоцима тракасте грнчарије. Прво од ових питања већ смо детаљно обрадили на другом месту, показујући хронолошке, географске и стилске елементе који говоре против овакве тезе о пророду носилаца Dimini групе са севера⁸. Аргументи Schachermeyr-a нису нас могли у овом смислу разуверити. Нејасна је помисао о једној наглој Dimini миграцији, која није оставила трага узут, напр. у подручју старчевачке групе, јер је тешко веровати у овој доби у организоване и брзе војничко-пљачкаше походе, какве налазимо у много каснијим епохама, поготову што ни у економским основама група из којих би та експанзија требало да је наступила, не видимо никаквих специфичних елемената, различитих од оних у другим неолитским групама, који би овакво гледиште оправдали. Везивање мегарона за утицаје из Подунавља није основано, када се зна за много старију појаву мегарона у Грчкој, у периоду пре Dimini-фазе, коју узсталом помиње и сам Schachermeyr⁹. Остављајући по страни хронолошки приоритет Dimini-фазе над Сиситеном групом¹⁰, напомињемо да се с обзиром на временску паралелу Bükk II-Потиска група¹¹, тешко може говорити о Bükk групи као основи за формирање Dimini-а.

Исти је случај и са проблемом врпчасте грнчарије. Како је показао Miločić¹², материјал из Грчке не пружа основе за прихватање идеје о миграцији оваквих елемената са севера ка Грчкој. Поменимо сеп тога да су камена оруђа која аутор назива бојним секиром у предњеазиском подручју позната већ врло рано, далеко пре него у комплексу врпчасте керамике¹³, док се у Грчкој је јављајује заједно са „врпчастом“ керамиком, већ касније од ње¹⁴. Ни у случају везивања за појаве у јужној Русији, не би било лако говорити о прородима у Грчку већ у ранохеладској фази II, јер су поменуте појаве и овде сразмерно касне пошто се врпчаста грнчарија развија од периода rīf-graves, који је млађи од доба кургана Ул у коме су нађени и идоли слични виолинистичким егејским подручја¹⁵. Отуда нам засада још увек изгледа да врпчаста орнаментика која се спорадично јавља у Грчкој, како стилски и формално, тако и хронолошки, не можемо довести у везу са макаквим утицајима који би долазили у облику инвазије или уопште пророда становништва дубље из унутрашњости европског копна.

Идеја о вези Хвара са Кикладима, иако формално прихватајућа, засада нема поузданних основа. Међу сада публикованим материјалом са Хвара, није нам познато постојање сиропске керамике, на коју се позива Schachermeyr¹⁶. Гледиште о пророду извесних елемената тракасте грнчарије на Кикладе, не може се међутим документовати, макаквим доказима миграције кроз Балканско Полуострво, кроз које се оваква сеоба не може пратити. Поред тога је везивање Хвара и Бутмира за комплекс подунавске тракасте грнчарије неосновано. Како се јасно види из публикације Г. Новака, материјал са Хвара не може се везати за тракасту грнчарију Средње Европе: везе овог материјала

³ Ibid.

⁷ M. Gimbutas, Bulletin of American School of Prehistoric Research 20 (1956), 79 и д.

⁸ M. Garašanin, Glasnik Zemaljskog muzeja N. S. VII (1952), 27 и д.; Исти, Athenische Mitteilungen 69—70, 1 и д.

⁹ V. Miločić, Archäologischer Anzeiger (1955), 167

¹⁰ Ун. наше радове цитиране у нап. 8.

¹¹ M. Garašanin, 33 Bericht der Römisch-germanischen Kommission (1943—1950), 125 и д.

¹² Germania 33 (1955), 151 и д.

¹³ M. Гаращанин—Д. Гаращанин, Гласник Земаљског музеја Н.С. XIII (у штампи)

¹⁴ Miločić, loc. cit., 154

¹⁵ Gimbutas, op. cit., 52—55, fig. 25c; уп. и хронолошку табелу на стр. 91

¹⁶ Уп. G. Novak, Prehistoric Hvar (1955), passim

* Материјал из Комотини, нажалост стратиграфски неиздвојен и још увек непубликован, имали смо прилике да детаљније прегледамо у Археолошком музеју у Солуну 1955 године.

⁴ S. Lleyd-F. Safar, Journal of Near-Eastern Studies IV (1945), 255 и д.; J. Garstang, Prehistoric Mersin (1953), 13 и д.

⁵ Glasnik Zemaljskog muzeja N. S. IX (1954), 5 и д.

указују у правцу Италије, а можда и једне локалне западно-балканске компоненте која нам је засада недовољно позната.¹⁷ Бутмирску групу, као и Lengyel, везујемо пак за балканско-анадолски комплекс млађег неолита.¹⁸ Уосталом, на директну везу са Бутмировим не би се могло помислити ни с обзиром на његов касни релативно-хронолошки положај, пошто се бутмирска група развија паралелно са винчанско-плочничком фазом.¹⁹

Сумирајући наше аргументе по три горе постављена питања, истакли бисмо да су по нашем мишљењу изнети Schachermeyg-ови ставови неприхватљиви, јер у њима није у довољној мери узет у обзир момент потребне повезаности низа елемената материјалне културе на два удаљена подручја (Turpenfront), у колико се говори о миграцији, а исто тако ни хронолошки момент. Ово, чак и ако оставимо по страни потребу могућности документовања пута миграције, која је, по нашем мишљењу, бар за доба о коме је реч и карактер миграције које су тада могле наступити, неопходна.

Осврнући се на иначе тачне оцене карактера појединачних културних група које је обрадио Schachermeyg, приметили бисмо само, да се у формирању неолитске културе Крита свакако има рачунати много више са једном компонентом балканско-анадолског комплекса млађег неолита, сличном Винчи, но са везом са Sesklo, за коју не налазимо елемената.²⁰ Шароликост и хетерогеност критског неолита на коју указује Schachermeyg, изгледа нам много пре условљена дугом хронолошком еволуцијом, која се можда још не да довољно сагледати, но истовременим спајањем и повезивањем разних појава, разног порекла.²¹ Такође подвлачимо да сродност и уску повезаност Iengyelske и Gumelnita групе са винчанској и њој сродним групама Балкана, коју иначе правилно уочава и сам Schachermeyg, оправдава њихово прикључавање нашем балканско-анадолском комплексу, чије издвајање уосталом, у суштини потпуно одговара Schachermeyg-овим концепцијама, уколико је реч о појавама у Егеји, средњем Балкану и западној Малој Азији.²² При томе наравно, не може се спорити постојање извесних специфичности локалног карактера, особито у Гумелница групи, одвојеној својом карактеристичном графитном орнаментиком. Да поменемо најзад, да прихватујући потпуно Schachermeyg-ово издвајање егејско-анадолског комплекса раног бронзаног доба, овом комплексу приписујемо између осталог и нашу бубањско-хумску групу, што Schachermeyg није могао узeti у обзир, јер му у време писања његове књиге, пису били познати резултати наших нових ископавања на Бубњу, које у многоме проширују и допуњавају ранији списак о бубањско-хумској групи.

Осврнући се на хронолошку табелу коју даје Schachermeyg, приметили бисмо да је датирање почетака винчанске групе стављено превисоко (око 2900) иако са упитником. Могућности повезивања са датумом који пружа Египат, посредством Грчког подручја, указују на нижи датум почетака винчанске групе, што смо на другом месту потпуније показали.²³ Такође је превисоко датирање Cucuteni групе, чији почеци не могу да се изједначе са почецима Винче.²⁴ Извесне друге хронолошке проблеме, као питање Boian A групе и старости њених фаза,²⁵ као и потпуно расветљавање релативно хронолошких односа тесалског неолита у свим њиховим детаљима, решиће тек будућа ископавања.

Један од веома важних проблема које поставља Schachermeyg, било би и питање Индоевропљана, у коме посебно треба подвукти да аутор њиховој порекло тражи на истоку, у једном широком подручју, на коме су они могли настати мешањем и спајањем разних елемената. У овом погледу изгледа нам особито значајно, да, како смо показали у горњем излагању, нема изгледа да би се носиоци врчаште грччије могли тражити у Грчкој, и да према томе за њих не би могли да се вежу прегрчки индоевропски елементи, на које указују лингвисти. На другом месту изнели смо хипотезу, да би у овом смислу требало повести рачуна и о могућности везивања за Индоевропљане носиоца раног бронзаног доба и, с обзиром на његову уску повезаност са

¹⁷ Ibid.

¹⁸ M. Garašanin, Glasnik Zemaljskog muzeja N. S. IX, 5 и д., особито 29 и д.

¹⁹ Исти, Glasnik Zemaljskog muzeja N. S. II (1947), 1 и д.

²⁰ Исти, Glasnik Zemaljskog muzeja N. S. IX, 17 и д.; Hronologija vinčanske grupe (1951), 136 и д.

²¹ A. Furness, Annual of British School at Athens XLVIII, 94 и д. публикује материјал који иде у прилог оваквом нашем схватању

²² M. Garašanin, Glasnik Zemaljskog muzeja N. S. IX, 5 и д.

²³ Уп. особито M. Garašanin, Archeologia Iugoslavica I (1954), 1 и д. Слично датирање и код Milošić, Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas (1949), 65 и д.; 70 и д.

²⁴ M. Garašanin, Hronologija vinčanske grupe, 128 и д.

²⁵ Уп. E. Comşa, Studii și cercetări de istorie veche V (1954), 361 и д.

касним неолитом и носилаца касне неолитске културе.²⁶ Овде бисмо такође напоменули да недостатак елемената најстаријег неолита у Малој Азији, не мора имати особитог значаја с обзиром на недовољну испитаност тога подручја. Нови радови J. Mellaarta у довољној мери су показали, каква се изненађења овде могу још увек очекивати, баш за епохе о којима је реч.²⁷ Отуда и на даље указујемо на ову могућност идентификације носилаца млађег неолита, који према томе не би морали бити, као носиоци старијег, претставници истог језичног супстрата, како је претпоставио Schachermeyr. Но, тиме већ излазимо из домена сигурног, прелазећи на хипотезе, чију ће оправданост или неоправданост доказати тек будућност.

Узето у целини, без обзира на овде учињене замерке и примедбе, дело Schachermeyg-a постиgło је у потпуности свој циљ. Оно је прави одраз стања проучавања грчке ране праисторије у моменту свога настанка, базиран на огромном познавању материјала и литературе. Оно је први покушај обимније синтезе проблема који се за ову епоху постављају пред нашу науку. Оно је несумњиво најбоље чиме данас располажемо на томе пољу.

M. B. Гараџанин

²⁶ M. Garašanin, Glasnik Zemaljskog muzeja N. S. XII (1957), 201 и д.

²⁷ Anatolian Studies IV (1954), 175 и д.

J. Banner, Die Pećeler Kultur, Archeologia Hungarica, S. N. XXXV, BUDAPEST 1956, 1—289, 120 табли, 1 карта и 45 слика у тексту

Сам наслов улива неповерење и сугерира опрезност. Нов термин, „Пећељска култура“, односи се на културну групу која је досада већ више пута била крштавана и прекрштавана (Henckelband Kultur, Ossarn Kultur, Badener Kultur, Channeled Ware, Radial Decorated Ware). Усто, новим именом изражена је и претензија аутора да пружи нову слику о генези и карактеру једне културне групе која се из дана у дан показује као све значајнија за општи развој и хронологију праисторијских култура у Подунављу. То су биле амбиције. Резултати, нажалост, нису рецирочни. Предложени нов назив не може се реално прихватити ни у односу на локалне специфичности баденске културе у једном делу Мађарске (Пећел је релативно сиромашан локалитет, без нарочито типичног материјала), а камо ли за шире подручје захваћено баденском културом, нарочито за област Чехословачке и Аустрије. С друге стране, Банерове тезе, у суштини конвенционалне, не мењају битно слику коју је бечка археолошка школа дала о овој културној групи, те се за сада погоднија чини стара, већ неутрална терминологија.

Мада је Банер ову своју оширену и материјалом богату монографију поделио на једанаест поглавља, она се уствари дели на два дела: први, опширији, где је систематски и аналитички изложен сваки познати материјал баденске културне групе у Мађарској и други, у коме је Банер покушао да изврши синтезу с новим предлозима о генези, историјату и хронологији „пећељске“ културе.

После кратког увода (стр. 5—7), у другом поглављу (стр. 8—17), дат је скжет историјат проучавања баденске културе у Мађарској и преглед стручне литературе од 1866. г. до данас. Најважније је треће поглавље којим је обухваћено 327 локалитета у Мађарској са остатцима баденске културне групе с подробним описом сваког понаособ и прегледом најважнијег покретног и непокретног археолошког материјала. Међу пописаним локалитетима посебно се истиче по богатству материјала Fonyód Bezsnyepuszta, Uny, Hodmezovasárhely—Bodzaspert, Szentes—Nagyhegy, Budakalász i Palotabozsok. Већина пописаних локалитета није систематски истражена. Само на мањем броју њих вршена су ископавања већег обима. Нажалост, ни та систематска истраживања нису дала прецизне податке о односу баденске културне групе према осталим културним групама у Мађарској. На основу новог материјала и стратиграфских запажања може се утврдити једино нешто прецизније однос баденске културне групе према Bodrogkerestur-ској и Вучедол—Зок културној групи које се нажалост не могу са сигурношћу уклонити у претходни, односно каснији развој праисторијских култура у Подунављу. И даље остаје необјашњив јај између ове три културне групе и култура старијег бронзаног доба које би требало да им следе. С друге стране, баденска културна група не везује се генетски ни за једну од културних група које Банер помиње као њој претходне, из чега следују два могућа закључка: генетски центар баденске културне групе налази се ван Мађарске, или, предложени редослед културних група у Мађарској није тачан.

У четвртом поглављу дат је преглед локалитета баденске културне групе ван Мађарске. За нас је важан попис 36 локалитета с територије наше земље којим ни изблизу нису обухваћени сви наши баденски локалитети чији број из године у годину нагло расте. Због каснијег осврта на Банерову тезу о пореклу

баденске културне групе, важно је одмах скренути пажњу на карту с прегледом познатих баденских локалитета у Подунављу, где се јасно види да су они најгушћи у областима северно и западно од Мађарске и да се нагло проређују према југу и југоистоку.

У петом поглављу изложен је покретни инвентар баденске културне групе, у првом реду низ специфичних керамичких облика (двodelне зделе, *Hängegefässe*, *Schöpfgefässe*, *Fischbutten*). Треба скренути пажњу на извесне значајне елементе на баденској керамици, као нпр. бојење црвеном бојом (сгистед?), појаву *ansa lunata* и инкрустације (стр. 162—169), које Банер касније није користио расправљајући о генези и хронологији баденске културне групе.

Сахрањивању је посвећено цело шесто поглавље. Овде се налазе први опширни извештаји о изгледу и материјалу баденских некропола са урлама. Већ је одавно познато да су носиоци баденске културе спаљивали и сахрањивали своје мртве у урнама, али пре ове Банерове публикације мало се знало о детаљима, бројности и општем изгледу ових *Urnenfelder-a* који су велика загонетка у општем контексту праисторских култура овог доба. Поред скелетних гробова у Мађарској је веома честа и појава баденских *Urnenfelder-a*, које Банер према керамици дели на три групе: *Fonyod-Uny*, *Viss* и *Ozd*. На основу теренских посматрања и материјала Банер је дошао до закључка да су оба начини сахрањивања истовремена, мада запажа извесну разлику у гробним прилозима. Баденске некрополе показују још неке значајне специфичности као например издвојено сахрањивање лобања, групе посуђа (нека врста кенотафа?) или појаву тзв. *Tiergräber* у којима су сахрањене целе животиње, пајчешће говече. Све ово указује на врло компликоване обреде повезане с новим религиозним схватањима којима Банер покланя сасвим узгредну и недовољну пажњу. С друге стране, чињеница да су носиоци баденске културне групе сахрањивали своје мртве у урнама очигледно се није слагала с Банеровим основним темама о хронологији и генези „пецельске“ културе услед чега је овој појави посвећена недовољна пажња. Појава *Urnenfelder-a* у баденској културној групи остаје заиста чудна, тајanstvena и необјашњива ако се прихвате Банерове тезе о њеном датовању у енеолитско доба. Осећајући то Банер је брзо прешао преко цelog проблема. На тај начин он је у основу уградио једну сумњу која води у питање целу каснију конструкцију о пореклу и хронологији баденске културне групе.

Седмо поглавље посвећено је баденским насељима, економским и друштвеним проблемима. Материјал из Мађарске не пружа нове податке за реконструкцију баденских насеља, тако да се Банер углавном позива на грађевински комплекс Вучедола и на зграду с апсидом из Винче. Међутим, вучедолски Градац не може много да се користи за упознавање типа баденских насеља, пошто архитектонски објекти на Вучедолу имају вероватно сакрални карактер и сасвим изузетан положај у односу на стварно насеље које се налазило испод вучедолског „акрополиса“. Даље Банерове конструкције о баденској економији и друштву имају сасвим хипотетичан карактер, те се на њима не треба дуже задржавати.

Осмо и девето поглавље (Распрострањеност пецельске културе и Хронологија и надживљавање пецельске културе) имају карактер синтетичких разматрања у вези основних проблема везаних за баденску културну групу. После исцрпног прегледа досадашњих мишљења о пореску и хронологији баденске групе, Банер се придружује у готово свим основним ставовима теорији коју је већ раније развила бечка археолошка школа (последње резултате изнео је R. Pittioni у свом делу *Urgeschichte des österreichischen Raumes*, Wien 1954): баденска група се јавља на крају неолита и траје током енеолита, док се на почетку бронзаног доба налазе још само по неки елементи ове културе. Оваква оцена старости баденске групе резултат је једног погрешног и застарелог метода који сматра за обавезно доказати „еволуцију“ (схваћену формално и буквално) облика једне културе, као и облика који јој претходе и следе, затим утврдiti „утицаје“ и „следовања“, тј. све уредити у један идеалан низ који додуше знатно олакшава посао, али који се не поклапа ни са чим у стварности. Тако Банер инсистира на чињеници да баденски слојеви леже на неолитским и да се баденски елементи јављају заједно с културама неолитског типа. Међутим, он заборавља да на баденским слојевима никде не леже слојеви с културама раног бронзаног доба и да се елементи баденске групе налазе и у затвореним налазима с објектима везаним за културе развијеног бронзаног доба. Прихватујући буквально схему неолитско-бронзано-гвоздено доба (која је део научне митологије) Банер је њу дорматски применio на живо културно превирању у Подунављу где су у једном моменту егзистирале истовремено културе различитог карактера („неолитског“, „бронзанодопског“) које су као живи организми виделе међусобно борбу за опстанак, гушећи једна другу или егзистирајући у мирној симбиози. Старе неолитске културе у Подунављу нису исчезле с појавом бакра или бронзе, већ су и даље живеле примајући у себе по који нови елеменат који није био довољан да изменi њихов „неолитски“

карактер. Земљорадња је и даље у највећем делу Подунавља остала основна привредна грана и зато су те земљорадничке културе задржале свој „неолитски“ карактер кроз готово целу праисторију пружајући сталан отпор културама „бронзанодопског“ типа. Новија испитивања показала су да је земљорадња играла важну улогу у оквиру баденске културне групе — чињеница која добро објашњава и њен „неолитски“ карактер и њену мирољубиву инфильтрацију у културе млађег неолита које су живеле добром делом и кроз бронзано доба. С друге стране, довољно је бачити и летимичан поглед на керамички материјал баденске групе, који је изврсно приказан у Банеровој књизи, па да се коначно разбие мит о неолитској или енеолитској станости баденске групе. Вазе нађене нпр. у Упу везују се својим облицима за форме позног бронзаног доба. Гравирана и пунктирани орнаментика, као и распоред орнамената у метопска поља, инкрустација и дршке у облику *ansa lunata* јасно показују да је баденска керамика стајала под јаким утицавајућим токоме. Велика поља с урнама везују се за догађаје у египатском свету из друге половине другог миленијума, а у истом смислу говоре и везе баденске керамике са керамичким облицима из Св. Кирилове (v. Rev. arch. juillet-septembre 1957, 15—17).

Што се тиче питања порекла баденске културне групе Банер је мање афирмован зајлајући се углавном за њен аутохтони карактер и јак утицај с југоистока. Ако се под аутохтонизмом треба да подразумева генетска веза баденске групе с културним групама које јој претходе у Мађарској и суседним областима, онда је ова Банерова теза неприхватљива. Међу старијим археолошким материјалом овог подручја нема много облика који би се везивали директно за облике баденске културне групе. Треба се сетити и чињенице да се баденска керамика појављује на локалитетима старијих културних група, из којих би она требала да се „развије“, редовно или као импорт који се потпуно издваја од осталог материјала у културном слоју (нпр. код нас у Винчи, Бубњу, Жутом Бруду, Хртковцима), или као нова култура која гуши стари и наставља свој развој самостално (нпр. у Вучедолу). Тзв. „протобаденски слој“ на Сарвашу представља за сада чисту мистификацију као и „протобаденски елементи“ у Винчи. Међутим, ако се аутохтонизам једне културе сквати другојачије, као феномен на изглед *ирационалан*, када се на једној територији одједном и нагло појави нова култура која се не везује за претходни развој, а ипак је створена *in loco*, онда се може рећи за баденску културу да је аутохтона. Овај генетски скок — нагли прелаз из једног квалитета у други — одређен је низом сасвим конкретних чиниоца, који се, нажалост, ни у историских доделим епохама не могу егзактније испитати. Међутим, сигурно је да тај генетски центар баденске групе лежи нешто северније од нашег дела Подунавља. Винча и сва друга налазишта према југу и југоистоку већ су прилично удаљена од тог центра и претстављају већ периферне области које су нешто касније захваћене културом баденског типа. С обзиром на релативну краткотрајност баденске групе не постоје веће хронолошке разлике између локалитета у ужој области генетског центра и оних у нашем делу Подунавља. Овај ситуација чини проблематичном и Банерову тезу о утицајима источних и југоисточних култура на формирање баденске културне групе. Сам Банер не наводи конкретније примере на којима би се манифестиовали ти утицаји. Извесни керамички облици из Грчке (средњехеладска керамика) и Анадолије (старија керамика из Троје VI) не могу се без много напора и добре воље везивати за облике баденске керамике. То се исто односи и на даље аналогије са истока, из области тзв. *Catacomb-grave* културе. Ако се већ говори о „утицајима“, чини ми се да би могле да се разликују две компоненте и то једна „аутохтона“, која се манифестије на грубљој баденској керамици, и друга, која долази с југозапада, из бронзанодопских култура северне Италије и алпске области, под чијим је утицајем настало типично баденско букароидно посуђе с канелурама и високим тракастим дршкама. Прва компонента јаче се осећа у источним и југоисточним областима захваћеним баденском културном групом и везује се за земљорадничке културе „неолитског“ карактера, а друга се осећа нарочито интезивно у западним и северозападним областима и везује облике баденске керамике за керамичке форме старијег бронзаног доба. Тиме је објашњена и мешавина „неолитских“ и „бронзанодопских“ елемената на баденској керамици, без најсилног растезана трајања баденске културе од неолитског до халиштатског периода. Банер је све ове проблеме знатно упростио и већину њих ликвидирао пригодним тезама о поремећеним слојевима, надживљавањима итд. Зато последња два поглавља значе осетну разлику у односу на претходна.

Банерова књига претставља ће разочарење за све оне који у њој буду тражили било сигурније потврде за старе тезе везане за проблеме баденске културне групе, било да желе нове и духовитије комбинације и предлоге. Било би међутим неправично ако би из овог разочарења резултирала и негативна оцена о целој књизи. Напротив, Банерова књига је корисна и у многим стварима добра. Она пружа материјал богат и драгоцен; она чини једну од основа без које се не може даље, напред. А то је много ако

се зна да Банерова књига претставља први озбиљан покушај синтезе и да актуелизира низ врло значајних проблема из праисторије Подунавља.

Д. Срејовић

Richard Pittioni, *Urgeschichte des österreichischen Raumes*, Verlag Franz Deuticke, Wien 1954, стр. 1—854, сл. I—536, са 12 карата у тексту.

Ново, по свом обиму монументално дело познатог бечког професора, чији су радови већ у више мањих били предметом приказа на страницама Старијара,¹ обухвата светску и детаљну обраду целокупног материјала праисториског доба на територији Аустрије.

Сходно своме већ познатом ставу у погледу поделе праисториског доба, као и терминологије у вези са поделом и издвајањем појединачних културних групација, аутор је и овом приликом отступио од уобичајених правила по којима се обично врши подела и класификација оваквог материјала. Тако он разликује три основна периода: Lithikum (палеолит), Keramikum (неолит) и Metallikum (метални доба), од којих последњи дели на рани (бронзано доба заједно са периодом поља са урнама), средњу (халштатско) и млађу (латенско доба) фазу. У овим општим оквирима, Pittioni је даље извршио поделу на „светове“, што приближно одговара нашим културним комплексима, културе, отприлике наше групе, групе и типове. При томе је међутим, у финијим хронолошким разграничењима и детерминацијама, писац у много случајева и даље задржао класичне хронолошке системе који се и иначе налазе у употреби у праисторијској археологији, првенствено Reinecke-ов систем, којим се стално служи у обради свога Metallikuma, периода коме је аутор посветио највише простора (стр. 274—791).

У обради неолита Pittioni издваја два основна „света“ и то подунавски у који убраја културу тракасте грчарије и ону са сликаном керамиком и нордиски у коме разликује три хронолошке фазе а наиме рану са типовима Neusiedl и Retz чије хронолошко фиксирање базира на чисто типолошким разматрањима, средњу са баденском и Mondsee културом, и касну којој припадају утицаји Вучедола, јужно немачких група и керамика са врвчастим украсавањем, коју Pittioni везује за немачку врвчасту грчарију (Schnurkeramik). У овим оквирима издвојен је даље и низ често уског ограничених и локално условљених типова. Код обраде бронзаног доба, основна подела базира на врстама гробова и то равним гробовима раног, хумкама средњег периода и појави поља са урнама. У свакој од ових фаза такође је вршена врло детаљна подела, као и код неолита. Ово важи и за халштатско доба, где нарочиту пажњу заслужује некропола у Халштату која је посебно обрађена, као и типови Statendorf-Gemeinlebarn, Wies, коме припадају познати налази из Klein Klein (Klein Glein) и колица из Strettwega и тип Frögg, који представљају класичне форме аустријског халштата. Код латенског доба посебна пажња посвећена је издвајању класичног келтског латена од староседелачке ретенционе културе тога доба. Уз обраду појединачних фаза металног доба, за сваку од њих, аутор се у кратким потезима осврнуо на проблеме рударства одговарајуће епохе. Ово је потпуно разумљиво, када се зна да му његове специјалне студије на томе пољу, у овим питањима обезбеђују и особиту компетентност. На крају поглавља о латенском периоду посебно је обрађен и проблем продора Кимбра и Тeutона и њиховог сукоба са Римљанима. Занимљиво је гледиште Pittioni-а да познати налаз шлемова и Негове (Negau) у Словенији, стоји у вези са витијским даривањем оних шлемова које су Кимбри и Тeutони, после победе над Римљанима код Нореје, завештали својим божанствима. Опсекни и брижљиво урађени регистар на крају књиге обезбеђује снапажење у огромном обрађеном материјалу.

У оцени многих проблема праисторије Pittioni је у свом делу изнео своје субјективне ставове, који се често не поклапају са мишљењима других аутора, нарочито онима до којих се дошло у последњим годинама интензивним и систематским проучавањем праисториске проблематике на ужим подручјима. Отуда ће многи читалац-стручњак, по многим проблемима, морати да има изразито друкчије гледиште и став од онога који заступа Pittioni. Тако је за аутора ове критике неприхватљиво повезивање тракасте и сликане грчарије неолита за које Pittioni изразито сматра да су њихови носиоци били исти људи. Целокупним својим карактером, како су то особито показала најновија проучавања, сликане керамика и којој је реч (Lengyel-ска, моравска) јасно се везује за велики балканско-анадолски комплекс млађег неолита на чији значај се данас све више указује како код нас, тако и у другим земљама.² Исто

¹ Старијар Н. С. II (1951), 309—310; Н. С. V—VI (1954—1955), 376—378.

² Уп. синтетички приказ проблема код М. Гараšanina, Glasnik Zemaljskog muzeja IX (1954), 5 и д.

тако, неприхватљиво је везивање једног низа група са нордиским светом: овако опредељење баденске групе, изгледа напр. немогуће, узму ли се у обзир сви локални и југоисточни елементи у формирању ове групе, који су се већ могли делом сагледати из познате публикације R. R. Schmidt-a,³ а данас изгледају апсолутно сигурни, после великог дела J. Bannera, које Pittioni, наравно, још није могао користити.⁴ И код Вучедола и Mondsee-a велико је питање у којој се мери сме говорити о северним елементима. И овде, у последње време преовлађује мишљење о развитку у алпским крајевима, коме би се углавном прије дружио и аутор ове критике, као и оно са славонском или балканском пореклом, у вези са утицајима са истока.⁵ Везивање аустријске керамике са врвчастим орнаментима (Litzenkeramik) за немачку врвчасту керамику, а поготову њено обележавање именом културе појединачних гробова (Einzelgrabkultur), такође је за нас неприхватљиво, већ и с тога што код читаоца ствара преставу о изједначену са познатом Einzelgrab-културом севера, са којом се ове појаве не могу повезати. Узме ли се при томе у обзир и велика сличност ове керамике из Аустрије са појавама Kisapostag групе, затим и даља сличност форми са извесним појавама у оквиру ердешке Schneckenberg-групе, које се тесно везују са облицима раног бронзаног доба у тумулима западне Србије, и најзад изузетни значај степских гробова за решавање проблема Индоевропљана на који се у последње време све више указује, мора се овакво означавање озбиљно довести у питање.⁶ Такође у питању настанка периода поља са урнама, прихватио бих гледиште оних аутора који данас, на супрот Pittioni-у одбацију огромну улогу лужичке групе у овој појави, и истичу особити значај ширења једног обреда сахрањивања на простране територије, настањене вероватно разним етничким елементима би. При томе не треба заборавити да се гробља са урнама у Панонији и северном Балкану јављају без сумње раније него у лужичком подручју. Тиме се објективно отварају нови аспекти о којима ће, наравно тек у будућности, после њиховог детаљнијег и потпунијег проучавања, бити нужно повести озбиљно рачуна при оцени ових проблема.

И у хронолошком погледу могу постојати слична, принципијелна неслагања. Тако, пре свега мора бити истакнуто да се у великом броју случајева релативно-хронолошко увршћавање појединачних група и појава у Аустрији, оснива на чисто типолошким критеријима или субјективним оценама, што је, међутим, било неизбежно, с обзиром на још увек недовољан број поузданых затворених налаза са аустријске територије. Отуда ће у томе погледу, неминовно даља истраживања морати да понесу извесне коректуре. Принципијелно се међутим не бисмо склопили са увршћавањем група Pittioni-јевог нордиског „света“ у касни неолит. Још K. Willvonseder укључио је ове групе у рано бронзано доба⁷, док се по мишљењу писца ових редова, како социјално-економски, тако и хронолошки и културно оне најпре могу припратити прелазном периоду између неолита и металног доба⁸.

О у суштини потпуно оправданим замеркама класичној подели и терминологији праисторије, било је већ говора на другом месту, при чему су истакнута како преимућства, тако и недостаци Pittioni-јевог система⁹. На овом месту подвукли бисмо само да рашчлањивање на огроман број ситних локалних групација и типова, које је одраз несумњиво суптилне студије богате археолошке грађе, крије у себи и опасност губљења преставе о ширим целинама. Отуда би можда било добро, поједине мање групације, напр. Pittioni-јеве типове, третирати у оквиру ширих групација, као локалне, уског територијално условљене варијантне већих целина.

Такође је у више случајева Pittioni у свом излагању изнео неке, мање или више субјективне тврдње које у знатној мери отступају од уобичајених схватања у праисторијској археологији, при чему су, свакако у циљу да се не оптерети и онако веома обимни текст књиге, ове тврдње изнете сумарно и синтетички а да нису доволно аргументисане. Тако је напр. нејасно за што би најстарија фаза керамике са тракастом орнаментиком у судет-

³ R. R. Schmidt, Burg Vučedol (1945), passim.

⁴ J. Banner, Die Peceler-Kultur, Archeologia Hungarica XXXV, passim.

⁵ Уп. синтетички приказ различних мишљења код S. Dimitrijevića, Opuscula Archeologica I (1956), 20—22, где међутим није узето у обзир најновије мишљење V. Milošića, Grosser historischer Weltatlas (1953), који се такође недвомислено залаже за првобитно алпско порекло вучедолске групе, оп. cit., 34.

⁶ M. Garašanin—D. Garašanin, Glasnik Zemaljskog muzeja N. S. XIII (у штампи).

⁷ Уп. на пр. W. Kimmig, Festschrift für Peter Gössler (1953), 98.

⁸ K. Willvonseder, Die mittlere Bronezeit in Österreich (1937), 17 и д.

⁹ Рад војвођанских музеја 4 (1955 5—6.).

¹⁰ Старијар Н. С. V—VI, 376—378.

фазе и чијем поузданом датирању у многоме помаже појава типичних металних облика, особито фибула. Излагање о регионално издвојеним појавама овог периода на Сицилији, аутор закључује прегледом сицилијанских остава и њиховог садржаја.

Поред прегледног приказа одлика материјалне културе, заступљене у разним периодима у богатим и разноврсним варijантама и групама, од особитог су значаја и поузданни хронолошки моменти на које је аутор посебно указивао. Тако се ствара и једна солидна база за утврђивање не само интерије релативне хронологије сицилијанских група, но исто тако и за њихово поуздано повезивање са културним развојем како на истоку, тако и на западу. Отуда, посредством Сицилије, данас можемо добити значајне синхронизме у културном развоју источног и западног Медитерана. Како нам везе према истоку, указују и на могућности синхронизације са материјалом наше земље, са којим, поред тога, постоје делом и дирекције везе преко Јадранског мора, сматрамо потребним да се на извесна питања још посебно осврнемо.

Како смо већ сумарно истакли, датирања која у неолиту предлаже Bernabò-Brea, изгледају нам потпуно оправдана. Сматрамо такође да се Stentinello група има сматрати сразмерно касном појавом, пошто се већ додире са појавама сликане керамике које се могу довести у везу са Сесклом. Као и у Starčevu, како је то показала Д. Гараšанин⁵, тако бисмо и овде налазили пред собом једну културну групу са јасним ретардирањем у односу на културно напредније егејско-предњеазиско подручје. Положај таке групе Capri, не причињава по нашем мишљењу особите тешкоће. Како све јасније показују нова истраживања у Грчкој, у оквиру сликане керамике може се рачунати како са већим бројем локалних варијанти, тако и са више фаза него што се то још доскора претпостављало. Тако је данас констатовано и постојање две фазе пламено-орнаментисане касне Сескло керамике (Linear) у Тесалији, што би у потпуности могло одговарати односу Megara Hyblaea-Capri⁶, при чему локална појава трихромије у јужној Италији не би морала имати иског посебног значаја.

Нешто нејаснија била је ситуација у бакарно доба, посебно у вези са односом San Cono/Хвар-Лисичићи. Како је показао Bernabò-Brea, ова у Chiusazza следује групи Diana. Ова би, међутим могла одговарати временски каснијем раздобљу наше винчанско-тордошке фазе, која се хронолошки поклапа са ранохеладским, односно делом ранохеладског периода у Грчкој.⁷ У томе случају пак, морао би слој San Cono у Chiusazza, одговарати винчанско-плочничкој фази. С друге стране пак, показали смо, да у групи Хвар-Лисичићи, уско везаној са San Cono, према стратиграфији Грапчеве Шпиље, мора да се рачуна и са једном фазом паралелном са винчанско-тордошком⁸. С друге стране и на Малти, средна фаза Ia2, непосредно следује на фазу Ia1, повезану са Stentinello⁹. Отуда се, дакле, мора претпоставити и ранији датум групе San Cono. По нашем мишљењу, ово се питање, даје решити претпоставком о дугом животу наше групе, чија би само једна, млађа фаза, била заступљена у Chiusazza. Ово би се дало довести у склад и са претпоставком аутора о повезаности San Cono-а са Stentinellom, која се иначе не би дала објаснити, с обзиром на постојање неколико културних група између њих.

Нејасно нам је међутим, како аутор доводи у везу групу Serraferlicchio са неолитом Грчке, када нешто ранију фазу са углачаним орнаментима повезује са појавама типа Rakhamani-Larissa, што је тачно у смислу да се, по нашем мишљењу опет ради о ретардираним појавама, као у винчанско-плочничкој групи, које би се апсолутно хронолошки већ могле паралелисати са ранохеладским периодом¹⁰. Сматрамо да би се у керамици овога

стила, сликаој тамно на светло, много пре могло радити о једној паралели са касним облицима ранохеладске групе, па шта би донекле указивали и извесни облици слични, ма да не идентични са формом т.зв. sauciète или, уколико је реконструкција тачна, са ранохеладским tankard¹¹. И у орнаментици, постоје усталом извесне сличне појаве.¹² Наравно је овде реч о паралелном а не о идентичном развоју. Тако се у Италији не ради о фирнисном сликању (gemusterter Urfirniss), какво је у питању у Егеји.

Датирање даљих група раног бронзаног доба, усвојили бисмо у потпуности, како смо већ изнели,¹³ као и њихово паралелисање са средње хеладским периодом. При томе бисмо посебно узлазили да се овде ради о ретардирању сличној оној у нашим крајевима, коју у осталом потврђује и паралелизам наше фазе Бубањ-Хум II са средњехеладским периодом.¹⁴ Као посебан елеменат истакли бисмо међутим сродност извесних појава групе Capo Graziano са нашом вучедолском групом (сл. 17—18). Није искључено да би се овде радило о извесном утицају преко Јадранског мора, из унутрашњости Балкана, где је како знамо, поменута група била широко распрострањена, иако је о томе још увек немогуће донети сигуран суд, у недостатку доволно поузданог материјала са територије Далмације.

На значај материјала гвозденог дова, у вези са његовим поузданим датацијама, није потребно овде посебно указивати. Важност овога материјала за проучавање хронологије периода поља са урнама и раног халштата потпуно је позната и несумњива.

Јасна и прегледна, одлично опремљена синтеза коју је дао Bernabò-Brea, видно проширије наша знања о панисторији једне значајне области, чији је материјал, све до његових радова био неупотребљив за ма какву ширу синтезу и научно коришћење у оквирима панисторије Медитерана и југоисточне Европе.

M. B. Garašanin

¹¹ Тако примерак који публикује Bernabò-Brea, сл. 11e. За облик tankard уп. Исти, Ampurias XV—XVI (1954), 164, сл. 10f. За керамику ранохеладске фазе III, уп. синтетичку дефиницију код F. Schachermeyr, Die ältesten Kulturen Griechenlands (1954), 191—192.

¹² Тако напр. орнаменти пешчаног сата, уп. K. Müller, Tiryns IV (1938). Т. XXVIII, 10; XXIX, 10; XXXI, 4

¹³ Не бисмо се међутим могли сложити са придавањем већег хронолошког значаја коштаним плочама са испуњеним орнаментима, јер се оне јављају у разним периодима, тако у Троји II—III, као истиче Bernabò-Brea, но и много касније, напр. на почетку средњехеладске фазе у Лерни. J. Caskey, Archaeology 7 (1954), 30, fig. 4

¹⁴ Посебно разрађено у једној студији у штампи у археолошком часопису Југословенске академије знаности и уметности.

Jan Filip — *Keltové ve Střední Evropě* — Nakladatelství Československé akademie věd. Praha 1956

У издању Чехословачке академије наука у 1956 години изашло је из штампе монументално дело професора Прашког универзитета Јана Филипа „Келти у Средњој Европи“.

Ово дело јавља се као резултат детаљног и дугогодишњег систематског изучавања археолошких налазака и њиховог међусобног односа. Овај рад осланја се углавном на налазе у Чехословачкој и материјал у осталим деловима Средње Европе. Аутор је користио материјал и резултате са других истраживања, али је ишао својим самосталним путем и старао се да сопственим методама определи главну линију развитка не само са археолошке тачке посматрања, већ и са историске, повезујући економске и социјалне проблеме.

У првом поглављу аутор се опширио осврну на историски део келтског света, где наводи и најстарије изворе класичних писаца. Говори о распространjenosti Келти по Британији и Иберском полуострву, затим и даљој експанзији Келти по Француској, Италији и Југоисточној Европи. О односима Рима и Келти пре и за време Јулија Цезара, као и о њиховом продирању у Средњој Европи.

Средњевропски материјал из келтске епохе је веома богат и може се на основу њега осветлiti и читави развитак келтске владавине. Такође је интересантан економски и друштвени препород у келтској средини у разним етапама развитка и то нарочито у Средњој Европи, где су били концентрисани, а и друштвене и политичке прилике прилично консолидоване.

У другом, мањем поглављу аутор се осврну на археолошке изворе и на постојеће системе класификације, као на типолошко-хронолошке поделе Тишлера, класификација Рајнерса, покушају Видмера, а нарочито Виолиса. Писац се базирао на изучавању комплексних налазака, а користио је и концепције

⁵ D. Arandjelovic-Garašanin, Starčevačka kultura (1954), 131 и д., где се Sesklo облици спајају са орнаментиком близком Dimitriju. Да поменемо да и сицилијанска керамика типа Megara Hyblaea, одговара тесалском Linear, а не старијем solid-стилу Sesklo групе, што говори у прилог каснијем датуму, односно бар трајању Stentinello-керамике дужем од оног пресекло керамике Грчке.

⁶ Milojčić, Archäologischer Anzeiger (1955), 168—172; Archäologischer Anzeiger (1954), 1 и д., Abb. 7, 9—10.

⁷ M. Garašanin, Archaeologia Jugoslavica I (1954), 1 и д., (са хронолошком табелом).

⁸ M. Garašanin, Germania 34 (1956), 160 и д., особ. 162—163

⁹ Ibid.

¹⁰ Примерак ове керамике који репродукује Bernabò-Brea у својој слици 21, по својој профилацији одговара винчанскоим облицима винчанско-плочничке фазе. Уп. M. Garašanin, Hronologija vinčanske grupe (1951), 51—52; M. M. Vasilić, Preistorijska Vinča IV, (1936), сл. 105 а—f. И танке углачане пруге какве се виде на поменутом сицилијанском примерку, типичне су за винчанско-плочничку фазу: M. Garašanin, op. cit., 56.

ској области, она украшена спиралама и меандрима била „документирана хипотетично“ („hypothetisch erschlossen“), онако како то наводи Pittioni (стр. 132). Говорећи о најстаријим гробовима са хумкама брозаног доба, Pittioni се дуго задржава на даљем животу форми раног бронзаног доба у средњем бронзаном периоду, то најраније тумуле стављају тек у фазу бронза B2, иако је Willvonseder већ извршио издвајање тумула фазе B1, који су, иначе, добро познати и на целом јужнонемачком подручју у чији културни комплекс улазе и најранији бронзанодопски тумули Аустрије (стр. 371—373)¹⁰. Гледиште да је т.зв. Precisie група хипотетична, које је већ и раније, после првих радова R. Vulpе-a у Izvoare и њиховог објављивања¹¹, било нужно детаљније аргументисати, данас се, после резултата нових румунских истраживања, ушите не може одржати¹².

Да су се аутору у овако огромном делу и обилном материјалу могли поткрати извесни лапуси, изгледа потпуно разумљиво. Овде бисмо навели два примера, који су нам, случајно, при читању књиге, пали у очи. Тако, тзв. Венера из Drasburg-a не може се назвати идолом (стр. 136), јер је она део антропоморфне вазе. Такође пада у очи контрадикција у хронолошким табелама на стр. 174 и 274, при чему се на првој тзв. Notenkopfkeramik доводи својим почетком до 4000 година пре н.е., док се на другој њеној старост пре 3500 година пре н.е. доводи у питање, што је изражено постављањем тачкасте стрелице између бројева 3500—4000. Ово наводимо без обзира на чињеницу, што је за нас овако висок датум неприхватљив, јер се не оснива на реалном везивању за фиксирану праисторијску хронологију предњег истока, која нам, како сматрамо, једина може пружати поуздане елементе датације.

Не треба, међутим, никако помислити да ове, или друге сличне примедбе, теке да умање вредност и значај Pittioni-јева дела, Pittioni се латио тешког и одговорног задатка да скапуи на једном месту и синтетично прикаже материјал праисторијског доба Аустрије, материјал чији обим, већ с обзиром на дугу традицију аустријских праисторијских истраживања није потребно посебно истицати. Огромном, разрађеном грађом и обилним илустрацијама, дело ће свакако за дуже време бити једна од приручних књига сваком праисторичару који испитује проблеме праисторијског живота у средњој и југоисточној Европи.

M. B. Гараšанин

¹⁰ Willvonseder, op. cit., 41—50 и табела стр. 50. F. Holste, Die Bronzezeit in Süd — und Westdeutschland (1953), 24 и д.

¹¹ Eurasia septentrionalis antiqua XI (1937), 134 и д.

¹² R. Vulpе, Studii și cercetări de istorie veche VII (1956), 53 и д.

L. Bernabò-Brea, *Sicily before the Greeks*, London 1957, 258 стр., 78 фотографија, 50 цртежа у тексту и 7 мапа.

Међу праисторичарима L. Bernabò-Brea познат је пре свега по својим стратиграфским ископавањима у пећини Агеле Candide у Лигурији, као и по својим значајним радовима на Еолским острвима и Сицилији. Увођењем модерних метода у проучавање италијанске праистрије, аутор је значајне појаве праисторијског доба у Италији, посебно неолитске групе јужне Италије, уврстио у културни комплекс коме оне припадају и нашао им, у њему, право место. Дело о коме је овде реч даје синтетички преглед његових разултата и закључака, осланајући се и на најновија проучавања, делом још и непубликована.

После увода (стр. 17—22) у коме је дат и историјат проучавања на Сицилији, аутор је у посебном поглављу обрадио проблеме палеолита (стр. 23—42), заступљеног на Сицилији налазима периода Aurignacien и Gravettien, као и делима пећинског сликарства. У поглављу о оскудним месолитским налазима (стр. 38—46), значајна је ауторова констатација да индустрија овога доба, карактера Tardenoisien, нема никакве везе са литечким индустријом неолита.

У поглављу о неолиту (стр. 38—60), посебна пажња посвећена је Stentinello групи, коју аутор, са пуно права приписује једном широком, предњеазиско-медитеранском комплексу раног неолита, на који смо и ми указали на другом месту¹. При томе је потпуно правилна ауторова констатација, да се порекло овог комплекса има тракити на истоку, и да су појаве на Сицилији и Еолским острвима сразмерно касне, поготову пошто се овде Stentinello група јавља некада већ и са сликаном керамиком са линеарним орнаментима типа Megara Hyblaea. Не можемо се међутим сложити са аутором, када он сматра да су елементи сликане керамике које иначе с правом везује за предњу Азију, до Италије прондрили преко јужне Русије и Балкана: ово гледиште базира на рацијум схватањима о извесном приоритету

¹ M. Garašanin, Glasnik Zemaljskog muzeja N.S. XII (1957), 201 и д.

украјинско-молдавске сликане грнчије, над појавама у Грчкој (Dimini), против кога су на другим местима изнети аргументи и које сматрамо неодрживим². Развој даљих неолитских култура даје се пратити на основу стратиграфије липарске акрополе где редом следију после Stentinello—Megara Hyblaea: сликане керамика типа Capri, са трихромном линеарном декорацијом, она типа Serra d'Alto, са спирално-меандростом сликаном декорацијом, и најзад монохромна керамика типа Diana, коју аутор везује за Троју I и Poliochni VI, што изгледа оправдано и с обзиром на аналогије њених облика здела у раном бронзаном добу Грчке, напр. Тесалије³. Везујући Megara Hyblaea за Sesklo а Serra d'Alto за Dimini, аутор је оставио отворено питање фазе Capri, за коју не налази аналогије у Грчкој, а којој би у Италији одговарао Ripoli. На основу извесних затворених налаза (Norcia), он утврђује, с друге стране, временску паралелу Diana/Lagozza-Coraiollo.

Bernabò-Brea посебно је издаојио и једну фазу бакарног доба (стр. 61—98), у којој налази јаче утицаје Предње Азије, и интензивније ширење ових утицаја према западу, морским путем. Док је овај период доба декаденције на Еолским острвима, где опада трговина описидијаном, на Сицилији је он заступљен низом локалних група. Тако се на Еолским острвима појављује група Piano Conte и Piano Quartaro. Утицаје Предње Азије у првој групи, на које указује аутор, можда се, како нам изгледа, имају повезати и са појавом судова-тавијира са задебљаним ободом. На везе са Сицилијом указује овде керамика са углочаним орнаментима, као и налази оне типа Serraferlicchio. На Сицилији пак, редослед култура утврђен је стратиграфски у пећини Chiusazza, где се изнад слоја Diana групе, јављају следеће групе бакарног доба: San Cono Piano Notato, са урезаном орнаментиком на чију сму везу са оном типа Хвар-Лисичићи већ указали и која се појављује заједно са керамиком исте орнаментике изведене сликањем (Conzo), и оном са углочаним орнаментима, коју аутор везује за касни неолит Тесалије. Порекло групе San Cono аутор тражи још у Stentinello групи; Serraferlicchio, са сликаном керамиком, коју Bernabò-Brea још везује за тесалски неолит, на шта ћемо се у даљем излагању вратити; монохромни Malpasso стил са изразитим источним елементима, и сликане керамике типа San Ippolito, чије формалне аналогије с правом треба тражити на Кипру. У западном пак делу Сицилије развија се група Conca d'Oro, у орнаментици слична са San Cono, која се, према затвореним налазима, хронолошки може повезати са периодом звонастих пехара, но исто тако и са каснијим групама Capo Graziano и Castelluccio, што показује њену приличну дуговечност. Наредна група Moarda, настала је по мишљењу Bernabò-Brea из културе звонастих пехара.

Бронзано доба у својој раној фази (стр. 99—119), доноси са собом нови расцвет културе на Еолским острвима, где се развија група Capo Graziano, са богатим егејским импортом, коју аутор везује за средње хедалски и почетак касно хедалског периода, стављајући њено почетке још у 18 век. У прилог овом гледишту навели бисмо и појаву карактеристичних пехара са једном дршком, облика типичног за средњехеладски период, а заступљеног код нас једним познатим примерком са Велике Хумске Чуке, који се такође може везати за то доба⁴. На Сицилији пак, истом периоду припада група са сликаном керамиком типа Castelluccio, чију сликану керамику аутор с правом везује за средњехеладско доба. Овде су нађене и карактеристичне плоче од кости са испупченим орнаментима, којима Bergabò-Brea приписује особити хронолошки значај. Она је група иначе позната у разним локалним варијантама.

У средњем бронзаном доба (стр. 129—135), налази се на Еолским острвима Milazzo група, у чијем оквиру постоје и елементи који указују на везе са апенинском културом бронзаног доба, а на Сицилији, Thapsos група, у којој се особито истичу пехари на високој нози и микенски импорт, међу којима и један микенски идол.

Врло су значајна ауторова излагања о касном бронзаном и раном гвозденом добу, периоду појаве Аусонаца на Еолским острвима и Сикулаца на Сицилији, доба када ови крајеви већ улазе у протоисторију. Аусонска култура обележава јасан прекид ранијег културног развоја, показујући у својој првој фази облике керамике са дршкама, које бисмо у многоме повезивали за оне са босанских градина. У аусонској фази II, облици извесних судова везују се за оне у италском гвозденом добу. Гробови са урнама у Milazzo потпуно улазе у оквир културе поља са урнама, како то с правом запажа и сам аутор. Напротив, на Сицилији, нови културни елементи много су се више стопили са староседелачким, у оквиру Pantalica културе, подељене у четири

² Исти, Athemische Mitteilungen 69/70, 1 и д.

³ Уп. напр. V. Miločić, Jahrbuch des deutschen archäologischen Instituts, 65—66, 87, Abb. 15, 8—9

⁴ D. Garašanin, Archaeologia Jugoslavica I (1954), 19 и д., сл. 2 (са наведеном литературом). Уп. особито и H. Goldman, Eutresis (1931), 114 и д. Pl. XV, 1

Питионица за Аустрију, Јана за Италију, Битела за Бранденбург и Хуњадија за Карпатску област. Осим ових, коришћена су дела Пича из Чехословачке, Прохаске из Моравске, као и Кестена, Геслер-Крафта, Дена, Кремера, Моберга, Шенбергера. Са тачке уметничко-стилске анализе, важним делима сматрају се дела Јакоб-стала и Питионица, који је обухватио све налазе северно од Алпа.

Треће поглавље посвећено је анализи археолошких налаза у Средњој Европи и релативној и апсолутној хронологији. За раније поделу латенског периода А, писац сматра да је извршена само на основу прворазредног археолошког материјала, и да се том приликом није обраћала пажња на материјалну културу широких слојева становништва. Деоба наредних периода В—С, мишљења је, да је извршена на основу масовних налазака појединачних предмета и то из гробова, док последњем периоду латен D, приписује налазе из насеља. Аутор сматра да оваквом поделом потпуно осуствује реална база за класификацију целе епохе. При приступању излагању своје класификације аутор говори да је неопходно потребно водити рачуна о томе, да је осим Келта у Средњој Европи било, и других етничких група и да је сложеност средњеваровских услова принудила да се више обраћа пажња на керамику, јер је погоднија да би се могла повући разлика између келтских и локалних производа. Аутор дела говори да је досадашња класификација основана на аналогији сличних налаза, па се због тога у свему у раду базирао на што већи број проверених комплексних налазака на што широј територији. Археолошка наука не може се одрећи типологије, али је потребно да при анализи археолошких профиле појединачних типова, хоризоната налазака, везом узајамних одбоса и хронолошком, један тип везује са другим. Приликом датовања аутор се није држао никаквих шема или шаблона.

У књизи је обухваћен сви материјал нађен у скелетним гробовима Чешке, Моравске и Словачке, а на западу од Дунава до иже Аустрије. Област између Дунава и Тисе била је сасвим без иаквих налазака а од Тисе до Трансилваније и Румуније, они су већ ређи. Од Горње Мађарске, материјал из скелетних гробова, простира се до Закарпатске Украјине.

Средњеваровска „Галија“ подељена је на два дела: први део лежи на северном делу Чешке, а други има свој географски центар Моравска—Јужна Аустрија—Панонија—Јужна Словачка, коме се придржује и Украјина.

Осим скелетних гробова, проучени су у књизи и гробови са спаљеним покојницима, којих има много у Чешкој, повећава им се број у Шлезији, Јужној Аустрији, а највише се јављају на Карпатима.

У даљем излагању изнете су главне групе налазака и њихово датовање. Тако фибуле су подељене у више група и хронолошки су повезане. Издавојене су следеће групе фибула: чертоза фибуле и њен даљи развитак, али се напомиње да ова група ије узета као критериј за хронолошко одређивање; маскообразне сусрећу се у Чешкој, Тиролу до Француске. Група фибула са ногом у облику животињске главе, јавља се по Чешкој и Карпатима. Група рано-латенских жичаних фибула има много варијаната. Оне се налазе по гробовима у Швајцарској. Група фибула дуктуског типа, назvana је по налазишту у Дуктусу у Чешкој. Фибула са дискообразном ногом је обична форма фибула у Чешкој, али идући низ Дунав среће их мање. Затим позија варијанта фибула дуктуског типа; паукобразне фибуле дуктуског облика, хоризонталне фибуле са великим шарниром. По птичевој подели постоје још две главне варијанте од којих је једна фибула сложене конструкције са више подгрупа, и група неузејмске фибуле које се обично налазе по келтским опидумима.

Аутор је наруквице поделио на двадесет и четири групе, на основу врсте материјала, технике израде, орнаментике и облика, а групу огрлица само на две.

Келтско оружје нађено у Средњој Европи подељено је на следеће групе: антропоидни и псеудантропоидни мачеви, који су били веома дуги у употреби; мачеви са завршетком на капији у облику медаљона, и са срећеобразним завршетком. У овом поглављу аутор се осврнуо и на копља, штитове, појасеве и ножеве.

Један велики одељак говори о келтској керамици. На основу услова налаза, форми, орнаментике и намене судова, керамика је подељена у седамнаест група, где је дата и детаљна анализа и класификација.

Четврто поглавље књиге посвећено је келтској монети. Обраћена је пажња археолошко-исторском, као и економском значају коване новца у келтском свету Средње Европе. Показано је да се на келтском новцу одражава целокупни друштвено-економски развитак келтског друштва.

У последњем поглављу расправља се о историско-археолошком развитку, кроз призму археолошких налаза. Овде је писац извршио поделу латенске епохе у више фаза.

Први период обухватио је време од експанзије, око 700. г. пре н.е. па све до 400. г. пре н.е., до позног халштатског периода.

Други период историске експанзије Келта у Италији и Средњој Европи, 400—250. год. пре н.е.

Трећи период средњеваровске концентрације Келта и друштвено-економски препород, 250—125. г. пре н.е.

Четврти, период највећег развијеног опидума и економско-трговинске експанзије, 125—50. године пре н.е.

Пети, последњи период претставља изумирање келтске владавине у Средњој Европи, од 50. год. пре н.е. и даље.

Књига је технички одлично опремљена и штампана на чешком језику, са великом резимејма на руском и немачком. Она садржи 551 страну, са 101 сликом и самом текstu, као и 132 табле са фотографијама материјала, које се налазе на крају књиге. Осим тога на крају чехословачког текста садржи списак налазишта са скелетним гробовима у Чехословачкој.

Овај велики рад, у коме је уложено веома много труда претставља са сада једино тако велико дело за латенску епоху. Захваљујемо професору Јани Филипу на овом монументалном делу, које је од неопењиве вредности за археолошку науку.

J. Тодоровић

Collection Hélène Stathatos — Les bijoux antiques, Pierre Amandry, Strasbourg 1953, стр. 1—148 са LIV табле и 80 слика у текstu.

Антички накит из познате колекције Hélène Stathatos приказан је P. Amandry каталогски и то у најбољем смислу те речи: прегледно, с потребним подацима, готово свим познатим аналитијама, датовањем и општим синтетичким расматрањима о појединачним врстама или групи предмета. Специјално за нас ова публикација има посебан значај јер доноси материјал неопходно потребан за решавање одређених проблема везаних за средње археолошке налазе с територије наше земље.

У првом поглављу (стр. 19—27, Р1. VI—IХ) приказан је накит микенске епохе који потиче с Крита, Саламине и из Беотије. Ту нема значајнијих објеката који би мењали или битно допуњавали досадашњу слику о овој врсти археолошког материјала. Треба једино скренuti пажњу на тему с претставом једне ритуалне сцене (Р1. IX, 38) којој је F. Chapouthier посветио кратку али минуциозну студију (стр. 25—27).

Друго поглавље (стр. 29—33, Р1. X) посвећено је гарнитури златног накита критско-пелопонеског („дедалског“) стила нађеног у једном аргивском гробу.

Трећим и четвртим поглављем (стр. 35—75, Р1. XI—XXX) обухваћени су налази из Македоније који припадају „Гвозденом добу“ /онај несрћано одабран термин преузео је P. Amandry из старије литературе не покушавајући да га прецизније одреди/. Изгледа да сви објекти македонске провиније у колекцији Hélène Stathatos потичу са два локалитета: из некрополе Trilophon-Mesimeri на Халкидичком полуострву и Eleutheres у источnoј Македонији. Материјал с ових налазишта везује се директно једним делом за налазе из Босне и Подунавља, а другим за објекте из Требеништа и остаклих сродних локалитета. Била би ово идеална прилика да се најзад археолошки материјал из дубље унутрашњости Балканског полуострва и Подунавља повеже хронолошки с материјалом који припада цепосредно егејском свету, да су предмети из колекције H. Stathatos добијени систематским ископавањима и да нису лишени свих потребних података. Овако, они могу да послуже једино за утврђивање једне уже територијалне целине захваћене културом одређеног типа. Проблеми апсолутне хронологије и даља остају нерешени.

Готово сви предмети из некрополе Trilophon-Mesimeri, почев од златних плочица па преко украсних златних трака, привесака, златне маске, шлема, наруквица и игала до научници и фибула, имају директних аналогија у материјалу из Требеништа. У објашњењу халкидичких налаза P. Amandry осврће се углавном на аналогни материјал из дубље унутрашњости Балканског полуострва тврдећи да су аналогије из Грчке уопште ретке (!) и да, уколико их тамо и има, претстављају импорт (!!). Овакав став, у основи погрешан, прејудицира је у многоме извесне закључке P. Amandry-а у вези с пореклом и хронологијом халкидичног накита. Уместо да се држи сигурније датованих егејских аналогија, P. Amandry се углавном позива на балканске и подунавске налазе проблематичног порекла и још несигурне хронологије. Р. Amandry узима без резерве и потребне критичности датовања балканских аналогија (напр. Требеништа или појединачних босанских налаза) као сигурно, па према њима хронолошки нивелише халкидичке налазе. Тако за добар део халкидичких налаза који имају аналогија у Требеништу P. Amandry је утврдио да потичу из V-ог и IV-ог века (стр. 52, 54) или их је, због свог априорног убеђења да сви материјал из Требеништа потиче из друге половине VI-ог века, оквирно датовао од VI-ог до IV-ог века. С друге стране занемарене су бројне аналогије за све врсте халкидичког накита из Грчке, нарочито Јоније (упр. D.G. Hogarth, Excavations at Ephesus, Text, London 1908, Р1. IV, 5, 29; V, 3, 7; VII, 34, 49, 50; VIII, IX, 26, 29, 34, 34, 50, 58;

XI, 7, 15, 17—19; XV, 5—10; XVII, 4—7, 17; XVIII, 36, 38, 42, 45; XXXII, 1—12; Ch. Blinkenberg, Lindos I, Pl. XI, 219, 235; IX, 121—134; X, 171—174; XII, 271—274; Clara Rhodos, в. VI—VII, fig. 81—86). Слични објекти нађени су и у осталим деловима Грчке насељеним Јонцима (Атика, Еубеја, Егина), као и у великим светилиштима (Олимпија). Међутим, чак и у погледу коришћења аналогног материјала са територије наше земље и Подунавља уопште, P. Amandry-у се може озбиљно замерити што није покушао да извесне врсте халкидичког накита уклопи у типолошки-хронолошки систем средњеваропског халштата и латена, што је било могуће нарочито уз помоћ босанских аналогија. Па ипак, неоспорна је заслуга P. Amandry-а што је утврдио да се највећи део македонског материјала „гвозденог добра“ јавља без икакве реалне еволуције облика од VIII-ог до IV-ог века и што је смело указао на конфузију која влада у хронологији гвозденог добра Македоније. Ове две чињенице су од битног значаја и за проучавање халштатског и латенског периода у нашој земљи.

За разумевање и датовање халкидичког и требенишког накита врло је значајан податак P. Amandry-а који се односи на технику филаграна примењену на златним предметима из Македоније. Рад у филаграму познат је у Грчкој тек од V-ог века, док се на етруском накиту јавља знатно раније. То би значило да уколико предмети из Требеништа потичу заиста из друге половине VI-ог века онда се мора рачунати са једном јаком италско-етруском компонентом у формирању „културе“ требенишког типа. Досада се потпуно игнорисао овај утицај који је, чини ми се, очигледан на извесним предметима из Требеништа. Међутим изгледа мало вероватно да су те везе између Италије и Македоније постојале већ од почетка VI-ог века како то мисли P. Amandry. Извесне сличности које се заиста могу констатовати између македонских израђених у злату и оних нађених у Етрурији пре су резултат истих културно-економских услова (у оба случаја имамо јак утицај грчке културе на области богате рудама и металом) него ли директних веза. Исто се односи и на проблем надживљавања елемената миленске културе у Македонији и Етрурији који су у интерпретацији P. Amandry-а остали нејасни и неразумљиви. Овде се уствари ради о једном културном феномену који резултира из сажимања грчке и аутохтоне културе: према новим елементима донетим од грчких колониста као контрастирају као реакција на њих архантистичке прете у новим локалним културама (о сличној ситуацији у Јужној Русији види H. Bengtson, *Griechische Geschichte*, München 1950, 91).

Још једна напомена у вези односа Халкидик—Требениште. На стр. 71, нап. 4, P. Amandry даје једну нову и значајну сутеску: порекло македонског накита „гвозденог добра“ треба тражити на самом Халкидичком Полуострву или у области Пангеја. Ова претпоставка постаје посебно занимљива и важна данас када је готово извесно да ни грчки импортовани материјал нађен у Македонији (посебно онај из Требеништа) не потиче из коринтских, аргивских или лакедемонских радионица. Посматрано у ширем културно-економском контексту значај Јоније, односно јонских колониста на трачкој обали, почње у погледу порекла овог материјала све више да расте и да потискује у други план Коринт и Мегару чији је значај у другој половини VI-ог века нагло опао. Острво Еубеја, нарочито Халкис и Еретрија, изгледа да ступају у први план када су у питању македонске израђенине у бронзи и злату и то не директно, већ посредством својих колониста који су чувену еубејску тореутику пренели на јужну обалу Тракије и у Етрурију. Тиме постаје разумљива и веза Етрурија — Македонија и без потпуно хипотетских конструкција о комуницирању виа Егнацијом на почетку VI-ог века. Захваљујући свом средишњем положају између Јоније и Хеладе могла је Еубеја да преузме елементе са обе стране. Тако би била објашњења и мешавина дорских (коринтских, лакедемонских) и јонских елемената која се запажа на материјалу из Тракије и Македоније. С друге стране, бројне аналогије из Јоније упуњују на ову област као изворну за тореутику „гвозденог добра“ у Тракији и Македонији, а посредно и за удаљење делове Балканског Полуострва и Подунавља. Овим се наравно не искључује постојање локалних радионица, нарочито у области Пангеја. Већина предмета с територије Тракије и Македоније, чак и оних за које се обично претпоставља да су произведи грчких тореутских центара, рађен је сигурно у локалним радионицима, али вероватно од јонских (еубејских) тореута или бар локалних мајстора инспирисаних јонским узорима. У сваком случају теза P. Amandry-а о аутохтоној провенецији македонског накита изгледа данас најприхватљивија.

У петом поглављу (стр. 77—135, Pl. XXXI—L) приказан је хеленистички накит с два налазишта у Тесалији, из Demetrias (?) и Carpenisi (?). Налаз из Demetrias припада крају IV-ог или почетку III-ег века, и што је нарочито значајно, можда је производ неке македонске радионице што би утврђивало континуитет тореутског рада у Македонији од VI-ог века до у хеленистичко доба. Много је значајнији скупоцени накит из Carpenisi који садржи досада непознате врсте накита. У овој групи је свакако најзанимљивија фасада златног наискоса с прет-

ставом пијаног Диониса с пантером и једним Силеном и три једнинствена златна медаљона с рељефним бистама Артемиде и Афродите. Цео овај налаз потиче вероватно с краја III-ег века. Мада се не може утврдити из које радионице потиче овај скупоцени накит P. Amandry је склон да је локализује негде у Македонији.

Најзад, у последњем поглављу, приказане су неке врсте изоловано набављеног накита, различитих датума и порекла (стр. 137—144, Pl. LI—LIV).

Публиковањем античког накита из колекције H. Statthatos употпуњена је једна од најосетнијих празнина у стручној литератури. Заслуга је P. Amandry-а што је овај драгоцен материјал, важан за студије и из класичне и из праисторијске археологије, приказао у најбољем за сада могућем облику, без формалних упрошћавања и дефинитивних судова, као низ података који отварају нове могућности и перспективе. То су ретке врлине које обезбеђују сталну актуелност овој потребној књизи.

Д. Срејовић

Margarete Bieber, *The Sculpture of the Hellenistic Age*. New York 1955, Стр. 232, fig. 712.

Грчка скулптура, која је за целину и за своје раније фазе у архајској епохи и класичном стилу нашла многе интерпретаторе са богатим књигама о њеној садржини и развоју, досада једва да је нашла археолога који би издвојено обрадио њен јелинистички период. Само је пре тридесет година изашла једна књига о њој од Лауренса, каснија грчка скулптура, и сада ова друга у наслову. Ова уздржливост археолога од моменуте теме разумљива је. Нова јелинистичка скулптура се дубоко разликује од оних претходних епоха и садржи изузетно разнолике елеменате ранје непознатих и сада тек остварених у грчкој уметности. Зато је ова књига утолико значајна, што одлучно и сигурно приступа обради досада неразрађене јелинистичке скулптуре и пружа изванредну слику грчког уметничког стваралаштва у том времену.

Већ у првој глави у антитези јелинистичке уметности према класичној аутору је успело да пружи такву слику нове грчке уметности која импресионира својом убедљивошћу и јасноћом. Тако у карактеру нове скулптуре лежи широка обрада по садржини: приказују се Грци и Варвари, док се класична држала само лица из грчког света. Затим јелинистичке фигуре приказују сва доба старости, као и лепе и ружне личности. Напротив, класична пластика бира теме међу младим и лепим лицима. Јелинизам је затим пун покрета и патоса, чега је у ранјој уметности мање било. Проширен је и друштвени круг из кога се црпу мотиви за јелинистички фигурални натурализам. Он иде чак до чобана, рибара, сељанки и сељака. То није имао класични идеализам, који се у том погледу ограничавао на високообразоване људи. Тај фигурални натурализам приступио је лако реалном животу, упознавању природе, обради портрета и друштвеним контрастима.

После овако мајсторски приказаног карактера јелинистичке уметности, у другој и трећој глави је обухваћена епоха јелинистичке скулптуре у IV веку с.е., као и Лизип са раном јелинистичком уметношћу. Особито је суптилно разрађен утицај Пракситела и Скопе на нову пластику, у којој су стваране групе везане за њихове уметничке концепције, док је пресудни Лизипов значај за стварање новог реализма нарочито подвучен. У вези са тим приказана су дела нових скулптора и њихов историјски и културни лик.

У наредних пет глава (од четврте до девете) издвојене су локалне скулпторске групе, дат је њихов карактер и побројана су значајнија дела и њихови ствараоци. То је у првом реду атиџизам, — па азијанизам, — са размиком између радова грчких уметника код грчких владалаца и оних код варварских, — затим Александријска уметност и уметност Пријене и на крају пергамонска уметност са родоском. Тако су обухваћени сви вајарски центри у јелинистичком свету, међусобно издвојени и окарактерисани. Од засебне драке су главе о рококоу и класицизму у јелинистичкој уметности, који су тако знатно деловали на римску уметност и постали њени стални саставни део. На крају књиге је закључак, хронологија, библиографија, индекс и списак са 712 фигура илустрованих на таблицама.

Ова обимна књига по броју страна и таблица свакако је данас једини исцрпни преглед јелинистичке скулптуре. Њезина слика карактера ове уметности и вицредно јасно систематска подела на скулпторска средишта широм овог новог грчког света у читавом источном Средоморју, тако је убедљива да се тешко могу ставити примедбе на њезине закључке. Особито дејствује још укључивање уметничких појава у читав амбијент ондашњег друштва и живота, што употпуњује претставу о овој скулптури. У обиљу приказаних дела, можда су нека датована

доста широко, а код неких није сасвим јасно да ли су копије или оригинални. Али то су незнани и неприметни недостаци у овом иначе изванредном делу о грчкој скулптури.

M. Губић

Vagn Poulsen, Les portraits Grecs, Copenhague 1954, I—87, са 45 табли

Глиптотека Ny Carlsberg је врло цењена у свету па је једно дело, које макар и делимично обухвата тај материјал, за нас од великог интереса и значаја. Име писца, који данас спада у ред истакнутих познавалаца класичне уметности, представља у извесној мери гарантију за солидност овог рада.

У уводу књиге је објашњен развој богате галерије грчких и римских портрета која је основана 1888 године посредовањем Wolfgang Helbig-a, а каснијим настојањем Carl Jacobsen-а за релативно кратко време заузима прво место међу најбољим колекцијама античких портрета. Глиптотека углавном поседује римске копије грчких портрета који нам донекле употпуњују слику о првим људима европске културе и цивилизације.

F. Poulsen, специјалиста за античку иконографију, до- приноси врло много расветљавању неких проблема и идентификацији многих личности чији се портрети налазе у овој глиптотеки. После његове смрти V. Poulsen наставља започет посао и са великим пажњом ради на даљем проучавању и документацији тих портрета. Ова књига о грчким портретима претставља само један део резултата његовог рада.

Поред каталогског дела писац овде даје и кратак преглед развоја портретне уметности у Европи. Он сматра да су Грци били први Европљани који су тежили да створе веран портрет, први који су покупали и успели да нађу пут ка индивидуалности. Као најстарије примере грчког портрета писац наводи архајске статуе са потписима личног именима које потичу из Јоније и са Самоса, али напомиње да њихова израда још увек не одаје индивидуални карактер. Он сматра да тај потпис треба да буде прво обележје за портрет. Главни задатак људске претставе на почетку еволуције индивидуализма био је претстављање државника, песника или филозофа често много времена после њихове смрти. Због тога је у већини случајева портрет рађен према духовном наслеђу, а никада се није осетила потреба за познавањем стварног изгледа једне личности коју је требало овековечити.

Као први корак у историји грчке портретне уметности аутор наводи групу тираноубица. Овде су Хармодиј и Аристогејтон карактеризирани само разликом њихових година јер је портрет имао за циљ да претстави један политички симбол.

Периклов портрет, рађен отирилике пола века после групе тираноубица, не означава неки напредак у концепцији портретне уметности јер је Перикле као славан човек и државник претстављен исувише идеализирано. Прво лице снажно карактеризирано које срећемо у историји грчког портрета био је Сократ, који је својим радом највише доприносе рушењу стarih религиозних традиција. И поред тога што је овај портрет рађен после његове смрти, фрапантна ружноћа и јака природа доприносе много дугом сећању на његову личност, а самим тим и стварању једног истинског реалистичког портрета.

Аутор са жаљењем износи немогућност тачног идентификовања радова Деметриоса из Аполеке, којима литерарна античка традиција приписује велики натурализам. Та празнина у великој мери отежава проучавање портретне уметности јер делатност Деметриоса вероватно припада средини IV-ог века, када је створена група портрета са потпуном реалистичком концепцијом. У то време се у историји уметности појављује једна група глава окарактерисаних новим стилом који налази своје утиске у снажном истицању индивидуалних одлика. Специјална пажња је обраћена на доба старости што не карактерише ранија дела.

Портрет није достигао свој домет у скулптури IV-ог века или је то ипак период највећих лутања у тражењу што верније људске претставе. Због тога аутор и истиче трећу четвртину IV-ог века као епоху реалистичког портрета. У даљем излагању он скреће пажњу на разлику у претстави Платоновог и Аристотеловог портрета. Изгледало би да у овом међувремену грчка уметност прелази врло дугачак пут, док је уствари само пола века било доволно за стварање знатно савршеније људске претставе. Платонов портрет показује један стадијум преране индивидуализације још увек везане за стваре уметничке концепције које се више брину о људском изразу уопште него о личној индивидуалности, док је Аристотелов портрет први у грчкој уметности дубоко проучен у природи.

Дали развој грчке портретне уметности праћен кроз векове показује већи или мање измене без неких битних промена, па том периоду аутор посвећује много мање пажње. У кратком прегледу он нас упознаје само са истакнутим делима и уметничима те епохе.

Каталошки део књиге је обраћен са великим пажњом и педантношћу. Две, а често и више фотографија документују сваки објављени споменик. У тексту који се односи на одређени споменик поред идентификације, којој прилази са великим опрезношћу, аутор даје преглед историјата портрета, његову дескрипцију, а према могућностима датовање грчког оригиналног и римског копије, ако ова постоји. На kraju је dat преглед лите-ратуре у којој је тај споменик раније објављен. За сваку предложену промену аутор даје детаљна образложења. Он посебну пажњу обраћа на податке о природи мермера или камена, о димензијама споменика и о рестаурисаним деловима. Питање става, фризура, драперије и квалитета копије постављено је у свим случајевима где је то било потребно. На kraju књиге је сваки број новог каталога повезан са одговарајућим бројевима каталога из 1906 године.

Из свега напред изнетог види се да нам књига о грчким портретима са једне стране пружа одличан преглед материјала, док с друге стране, прецизним одабирањем чињеница и доследном педантношћу и при обради општих питања и при обради детаља, указује на метод којим треба радити. Јасно је, међутим, да у овако кратком прегледу развоја портретне уметности у Европи није било могуће обратити пажњу и подврнути све појаве које су претходиле, а можда и утицале на стварање портрета.

Несумњиво је да први, прави портрети у Европи припадају грчкој уметности, али би притом, можда, требало поменути и златне маске из гробова у Требеништу. Очигледно је да су те маске имале за циљ да претставе неку одређену личност и да на тај начин што дуже очувају њенлик. Због тога, без бозира да ли оне заиста верно репродукују лик покојника или ту само постоји тежња за стварањем индивидуалних црта, требало би их узети у обзор као пример формирања претставе једне одређене личности. Независно од хронолошких питања Требеништа и његових веза са Микеном, требало би овом приликом имати у виду и исте такве маске из микенских гробница. Јер ако писац ове књиге узима за обележје првих портрета потписе са архајским статуа и њих сматра првим корацима ка уметничком изразу индивидуалности, онда би свакако требало поменути и ове маске као најстарије примере индивидуалистичких људских претстава у Европи.

Међу осталим питањима која аутор овде расправља веома је интересантно тумачење потписа на архајским статуама из Јоније и са Самоса. Свакако да се у једном кратком прегледу писац није могао задржавати на детаљијем објашњењу појединачних тумачења због чега је остало нејасно да ли у овим случајевима он говори о одређеним статуама код којих се зна да се и претстава и потпис односе на једну личност, или сматра уопште да према оријенталском узору имена на архајским статуама треба да означе извесну индивидуалност у претстави. Ово питање је врло интересантно јер постоје случајеви када се име на бази статуе односи или на уметника који је статуу радио, или на деди-канта који је посветио неком храму или божанству.

Љ. Зотовић-Жунковић

Adrien Bruhl, Liber Pater, Paris, 1953, I—XII, 1—355, са 32 табле

Потреба за једном оваквом студијом постала је из дана у дан све већа, јер смо се на сваком кораку сукобљавали са епиграфским и уметничким материјалом који се односио на ово божанство, које је као хипостаза хеленског Диониса за нас било још загонетније. Колико се осећала потреба за једним оваквим делом доказује и сам аутор када на предговорним страницама књиге истиче да је сугестија за овај рад добио од J. Сагорина, који је управљао његовим првим корацима при раду на римској археологији, а касније у току рада добијао је драгоцене савете и помоћ од F. Cumont-а и A. Grenier-а.

Према аутору, Liber Pater је старо италско божанство које се у првим вековима царства све више изједначује са грчким богом вина, оргија и мистерија. Он истиче тешкоћу при праћењу његовог култа који се одржава током целе историје паганског Рима, јер еволуција једног божанства за време толико векова мора да претприје бројне промене и супротности. Због тога је аутор сматрао неопходним да у кратком осврту прикаже под различitim аспектима хеленског Диониса и ритуале којима је он поштован.

При изради овог дела аутор се трудио да материјал буде хронолошки и логички срећен. После првог поглавља које се односи на порекло и почетке Либеровог култа и његово место у Авентинској тријади, A. Bruhl даје преглед дионисоских покрета и померања у време од IV до II века пре н. е., обухватајући поред Грчке, Македонију, Египат, Велику Грчку и Малу Азију. У овом делу он се посебно осврће на експанзију Дионисоског култа у Етрурији.

У трећем поглављу аутор настоји да подвуче значај Бахуса у веровањима и уметности Римљана пред крај Републике — за време грађанских ратова и у прво време царства.

Четврти део је посвећен Либеровом култу у време царства, од краја I века н. е. до последњих политеистичких манифестација. Аутор се не ограничава само на Рим и Италију, већ жели да обухвати и све провинције, чиме у великој мери проширује и отежава овај посао. Изгледа да је било немогуће пратити повратак култа Liber Pater-a у престоницу, а замарити том приликом све промене које су настале у подунавским и афричким провинцијама, у Шпанији, Галији и Германији. У том делу књиге аутор жели да истакне утицај социјалног и политичког момента на култ Liber Pater-a.

Да би се разјаснила нека питања и решили многи проблеми потребно је било обухватити материјал различите природе. Због тога аутор користи епиграфске и литерарне изворе и уметнички материјал, настојећи да уједини те различите групе докумената, да их упореди и илуструје једне са другим. Овакав рад обезбеђује најпрецизније објављивање веровања, мисли и живота под различитим аспектима, али се ту мора рачунати на пропусте и компликације које је неминовно прате тај метод. Тако је остало као недовољно разјашњено питање порекла имена Liber Pater. Аутор сматра да је ово име везано за стару индоевропску основу а да садржи јаке примесе хеленског утицаја из једног врло далеког времена. Због тих далеких сродности и комплексности Либеровог култа свакако да је било тешко прецизирати са више тачности питање порекла његовог имена. Због тога би требало имати у виду да је то питање овде само покренуто, а да до коначног решења треба још доста да се уради.

Друго питање, које се овде само по себи намеће, је: да ли порекло Авентинске тријаде треба тражити међу старим италским основама, међу оријенталским религијама, или се решење за то питање налази у хеленској традицији. У вези са тим аутор каже да је Liber сличан са хеленским Дионисосом од кога преузима функције. Тај изглед и значај он чува у току целе римске империје, све до пропasti паганизма. На другом месту он истиче да за време прва два века царства, када оријенталски култови почињу да утичу на религиозни живот Римљана, Дионисосов култ у Риму има секундарни значај. Тек од II века, под Антонинима, овај култ се, прихваћен од људи разних социјалних класа, узвишијује и у престоници и у осталим градовима, а тај период А. Bruhl назива ренесансом Дионисосовог култа. Међутим, сви ови подаци не дају прецизан одговор на постављено питање.

Питање кога се аутор овде само дотиче а које би представљао, можда проблем посебне студије је идентификација Liber Pater-a са неким локалним боговима подунавских провинција у време продирања римске цивилизације у те крајеве.

На крају треба подвучи да би оваква студија која прати развој Liber Pater-a и промене његовог култа од самих почетака па све до пропasti паганизма, морала да обухвати и његов однос према хришћанству. Божанство које умире и које се поново рађа било је омиљено код римског становништва, нарочито пред крај царства, а поред Митрине религије претстављало је, можда, једног од најоштрјих противника хришћанства.

Ипак, макар колико необухвачена питања била интересантна за даљи рад, она су мало значајна у односу на оно што нам је аутор дао својом студијом. Резултат до којих је он дошао и материјал који је изнео претстављају солидну основу за сваки даљи рад у овој области.

Љ. Зоровић-Жуковић

Lj. Popović и E. Čerškov, *Ulpiana, Prethodni izveštaj o arheološkim istraživanjima od 1954 do 1956 god. (ca engl. и шпил. рез.) Glasnik Muz. Kosova i Metohije 1 (Priština 1956) 319—327.*

Са 6 слика.

У једном кратком извештају илустрованом малим бројем слика чији избор није извршен најсрећније, говоре аутори о резултатима ископавања вршених у Улпијани 1954, 1955 и 1956. г. Изгледа да су ископавања била концентрисана искључиво на некрополи коју, није јасно због чега, Поповић и Чершков зову источном.¹ За базилику која је већим делом била откопана 1956. г. тврди се у извештају да се налази „у насељу“ али то веће бити

¹ Значи ли то да су они констатовали постојање још неке некрополе није јасно. У извештају се говори само о једној некрополи и о радовима који су извршени на њеном источном а затим „средишњем“ делу али се у легендама испод слика 2 и 5 помиње и северна некропола а у потпису испод слике 4 чак и западна! На слици 4 претстављен је саркофаг који се види и на слици 5 али је он најпре означен као саркофаг са западне а на слици 5 са северне некрополе!? Оваква непрецизност, какве има и у тексту извештаја, веома отежава његово праћење.

тачно. Приликом ископавања остатака ове грађевине нађен је већи број гробова од којих су бар неки сигурно старији од времена њеног подизања што значи да је базилика саграђена не у насељу већ такође у некрополи.

Остаци грађевина су, колико се то из овог нејасно писаног извештаја може разобрati, пронађени на три места — у „источној некрополи“ откопани су остаци једне веће базилике, у „средишњем делу некрополе“ откривени су остаци једног грађевинског комплекса у коме аутори разликују три временска периода, а у јужном делу некрополе („у насељу“) откопани су 1956. г. остаци једне рановизантиске базилике. Источни део прве од ових грађевина, оне у „источној“ некрополи, био је, најкалост, потпуно уништен али су ту могли бити констатовани остаци једне веће зидане пресведене гробнице („која је стајала управно на правац зидова базилике грађевине“) са три зидана постола за саркофаге а коју аутори зову криптом. У извештају нема ни скимака основе ни других података који би омогућили да се види однос ове „крипте“ према базилици на којој се, како тврде Поповић и Чершков, примењује неколико фаза грађења. Германски најти у једном гробу овде откривеном могао би припадат времену око 552. г. када су се византиске трупе са германским најамницима задржавале код Улпијане ради угашења побуна тамошњег становништва изазване исслагањем са царевом политиком у вези са „Три поглавља“². За прецизизаје датирање базилике био би однос њених зидова према овом германском гробу од посебног значаја.

Грађевински комплекс у „средишњем делу некрополе“ садржи, по мишљењу аутора, остатке из три епохе. Најстарији од њих припадали би некој монументалној гробној грађевини у којој је пронађен велики мермерни саркофаг. Ову конструкцију аутори у резимеу датирају у прву половину IV в.³ О остатцима друге грађевинске фазе овог комплекса су подаци извештаја потпуно нејасни. Најмлађу грађевину, коју аутори зову „меморијом“ је, можда, такође нека гробљанска црква за што би говорила диспозиција плана колико се она може реконструисати на основу текста извештаја. У њему се, наиме, помиње само остатак мозаичког пода са витовним написом у главном простору меморије испред кога (са западне стране?) постоји једино правоугаоно предворје које је било попложано одломцима мермерних плоча узетим из најстарије грађевине. Ово предворје било је flankirano са две мање правоугаоне просторије. У пролазу из предворја у главни простор грађевине нађене су две профилисane базе стубова за које Поповић и Чершков мисле да су овде секундарно употребљене као грађевински материјал. Можда се оне налазе у примарном положају и чине остатак првобитног троделног улаза — трибелона који је познат и на византиској базилици откријеној у јужном пределу некрополе а који је при некој каснијој рестаурацији грађевине могао бити зазидан потпуно или деломично. Диспозиција плана сачуваног дела ове грађевине и њена оријентација налазе најближу аналигију у базилици која је 1956. г. откривена „у насељу“.

Некој од старијих фаза на овом комплексу припадају и грађевински остатци откопани на северној и северозападној страни већег неправилног откријеног простора испред предворја најмлађе „меморије“. Уза ћид те грађевине неправилне основе која се састоји од већег броја малих одјаја, нађено је десет камених антелефиса и пет напола обрађених мермерних стубића што упућује на претпоставку да се овде ради о некаквој каменорезачкој радионици. Претставља ли налаз веће количине „дрводељског и зидарског“ алате у једној „гробници“ пронађеној испод пода предворја најмлађе „меморије“ — „гробница“ за коју аутори тврде да припада „другој фази градње“, — случајну коенциденцију са налазима који говоре за то да је у суседију грађевине која „припада старијој фази грађења на овом делу Улпијане“ постојала нека каменорезачка радионица?

У јужном (?) делу некрополе („у насељу“) откривени су већим делом остатци једне једнобродне ранохришћанске базилике. Она има нартекс кога Поповић и Чершков погрешно називају атриумом, flankiran protезисом и ћакониконом (јужна правоугаона просторија поред нартекса била је 1956. г. тек деломично откопана), једнобродни наос⁴ и презвитеријум који се завршава

² Византиски извори за историју народа Југославије, Београд 1955, 50.

³ У резимеу они to the earliest phase of building приписују и део мозаичког пода који се, међутим, у тексту извештаја уопште не помиње. У извештају се, напротив, говори о делу пода са мозаиком који припада последњој, дакле најмлађој фази грађевине.

⁴ На једном месту Поповић и Чершков пишу у свом извештају да се засад „не може још утврдiti да ли се овде ради само о једнобродној грађевини или откриveni отвори непосредно испред олтарског простора (заправо врата на северном и јужном периметралном ћиду), односно на завршетку главног брамби, указују на евентуалну проскомидију и ћаконикон“ (стр. 325). Да пастофорије и не постоје поред нартекса већ овде, то је

Сл. 1 — Fig. 1

полукружном апсидом. Из нартекса се улазило у наос кроз трибену чије су базе нађене *in situ*. Презвитеријум је, као што је то уосталом сасвим обично, обухватао сем апсиде још и источни део правоугаоног простора наоса. Мозаиком покривена бема била је нешто уздигнута и имала је, изгледа, мањи правоугаони ризалит према средишту наоса који обележава вероватно место пролаза кроз олтарску преграду. Сви сачувани остаци зидова базилике (изузев оних призиданих на западни зид нартекса) приказани на сл. 3 извештаја Поповића и Чершкова грађени су истовремено а не у два маха као што они тврде. Наша сл. 1 показује да нема никаквог прекида између „млађег зидана“ како је означен зид апсиде и од северног зида наоса који је, наводно, старији. На плану објављеном у извештају су исто тако као „млађе зидане“ одвојени и од апсиде и од северног оди.

Сл. 2 — Fig. 2

јужног зида наоса уз које су припољени, два кратка зида у којима се могу препознати остаци зиданих клупа за свештениство какве су и по облику и по месту које заузимају и по технички грађења познате напр. у базилици епископа Филипа у Стобима. Наша сл. 2 показује да је северни зидани субеслијум био везан са северним подужним зидом грађевине. Постојање пастофорија поред нартекса чини сувишном претпоставку да мања врата на северном и јужном периметралном зиду грађевине наговештавају постојање протезиса и ћаконикона. У олтарском простору откривена је једна гробница у којој је пронађен оштећен оловни саркофаг. И ову гробницу Поповић и Чершков зову криптом мислећи, вељда, да се ради о депоу за реликвије. Изгледа, међутим, да је ова гробница старија од времена подизања базилике. У сваком случају ова је гробница добила облик који показује објављени план базилике претправком која се састојала у томе да је једна шире гробница приликом грађења пресекла већи део једне старије уже гробнице. На нашој сл. 3

утицало на једнобродни карактер базилике. У извештају се на више места помиње израз „главни брод“. Претпостављају ли аутори да је велика правоугаона просторија између презвитеријума и нартекса чинила само средњу лађу неке вишебродне базилике? Допушта ли, пре свега, очувана висина северног и јужног зида просторије (који имају спољне пиластре) такву претпоставку?

Сл. 3 — Fig. 3

јасно се виде трагови ове преправке при којој су зидови старије гробнице били пресечени и уклонjeni.

Прве три кампање археолошког ископавања у Улпијани довела су, дакле, до открића занимљивих рановизантискских споменика који, међутим, у првом извештају нису публиковани ни са добром документацијом ни са потребним описом. Мора се очекивати да ће ускоро бити објављен потпунији материјал са ових ископавања која са обзиром на значај свог материјала спадају међу најважније археолошке радове у нашој земљи.

Б. Старчевић

И. Николајевић-Стојковић, Рановизантиска архитектонска декоративна плактика у Македонији, Србији и Црној Гори (са франц. рез.). [САН, Посебна издања CCLXXIX, Византолошки институт 5.] Српска академија наука, Београд (1957) 112. Са 1 сл. у тексту и 180 на таблама. —

Као пету књигу својих посебних издања, Византолошки институт Српске академије наука је објавио докторску дисертацију И. Николајевић о рановизантском архитектонском орнаменту у Македонији, Србији и Црној Гори. Предмет студије чине споменици који су код нас били мало проучавани, нарочито не у већим, општијим прегледима. Аутор је зато добро учинио што је своја испитивања започео стварањем прегледа засад свих познатих споменика ове врсте. Тако остварен инвентар објеката који се лако може упознати већ и кроз богати илустративни део ове књиге, био је затим типолошки класифициран и хронолошки определен да би, најзад, пошто су оцењени услови њеног развоја, био извршен покушај да се одреди место које архитектонска декоративна скулптура рановизантског доба са овог подручја заузима у историји византиске уметности. У закључку студије аутор резимира резултате свог проучавања констатујући да „архитектонска декоративна пластика у Македонији, Србији и Црној Гори из рановизантског периода се дели у две прилично независне целине од којих прва обухвата време до средине V века, а друга време око 550 год. И у једном и у другом периоду ова уметност добија потпуно споља. У првом периоду из Солуне, а у другом из Цариграда.“ И даље — „Споменици архитектонске декоративне пластике рановизантске епохе у Македонији, Србији и Црној Гори спадају потпуно у круг источно-ромске уметности. Ова скулптура, изузев у случају декорације базилике епископа Филипа у Стобима, која има преко мајстора-клесара директне везе са центрима уметничког стваралаштва, покушава само да достигне своје велике узоре у Цариграду и Солуну, а уколико се уопште јављају нека локална решења, она су последица немогућности да се имитирају узори а не резултат неких посебних уметничких трајека“.

Прикупљена грађа изложена прегледно и са добром документацијом (штета је што недостају димензије споменика) изложена системом који је писац на бази искуства Кауча, Вајгана, Кицингера и других разрадио нарочито са обзиром на наше подручје, чини ову књигу драгоценим приручником за сва даља проучавања на овом полују а опшири француски резиме пружа могућност страним научницима да се поуздано обавесте о досад мало познатим споменицима из наше земље. Али то никако нису једине вредности овог дела. Пратећи своје задатке аутор је решио неколико веома важних питања због којих ће ова студија морати бити често у рукама оних који се баве истраживањима прошlosti наше земље у V и VI в. Тако у првој глави своје књиге, посвећеној Стобима и осталим споменицима V в. у Маке-

допији, аутор расправља, између осталог, и питање времсна подизања базилике епископа Филипа у Стобима, важног споменика ранохришћанске архитектуре на Балкану. Анализом скулптованог декора ове велике цркве, писац долази до закључка да он припада првој половини V в. што претставља резултат од изванредног значаја како за хронологију осталих споменика у Стобима тако и за историју развоја византиске архитектонске скулптуре уопште. Овај закључак аутора налази своју пуну потврду у архитектонском склопу грађевине, у стилу подних мозаика и фреско декорације. Датирање цркве у време око 500 г. које је предложио први испитиваоц архитектонског орнамента ове базилике Егер, мораће се после испитивања И. Николајевића напустити што ће имати веома далекосежних последица за хронологију многих великих споменика византиске уметности који су досад били датирани на бази релативног односа према базилици епископа Филипа у Стобима.

У трећој глави ове монографије изложени су резултати проучавања архитектонског пластичног орнамента у Царичином граду и споменицима његовог круга о којима је исти аутор већ писао као о делу једне локалне радионице која се инспирисала споменицима Цариграда¹. Овде је, међутим, изнет још један веома важан резултат. Писац помишила на то да се по капителима базилике D у Царичином граду може прецизније одредити време подизања овог споменика. На капителу једног стуба трибенона у наосу прочитан је монограм Јустинијана. Монограм на другом капителу замењен је розетом на основу чега писац претпоставља да су ови капители израђени после смрти царице Теодоре тј. између 548 и 565 г. На тај начин би могли бити прецизније датирани и неки други споменици Царичиног града. Тако аналогије које подни мозаици ове базилике налазе у мозаицима епископске цркве, базилике A, омогућују да се подизање те друге цркве датира такође у време око 550 г. На тај би начин базилика A постала засад најстарија византиска црква са протезисом и ћакониконом поред светилишта. С друге стране, ако је базилика A грађена тек средином VI в. постаје хипотеза о идентификацији Царичиног града и Justinijana Prima-е мање вероватна. Архиепископија у Justinijana Prima основана је 535 г. царевом новелом из које се јасно види да је епископска катедра у овом граду постојала и раније.

Писана одмерено и уздржљиво, публикација И. Николајевић о архитектонском орнаменту рановизантиског доба у Македонији, Србији и Црној Гори претставља, дакле, истовремено озбиљну студију и ваљан приручник.

Б. Стручевић

¹ Les monuments de la décoration architecturale en Serbie d'un atelier local du VIe siècle, Actes du Ve Congrès international d'archéologie chrétienne, Roma-Paris 1957, 467—469.

E. Dyggve, *Visione (?) del re dei Goti*, Studi in onore di Aristide Calderini e Roberto Paribeni, III (Milano 1956) 765—773.

У току проучавања монументалног маузолеја готског краља Теодориха Великог у Равени који већ више од једног столећа занима научнике многих земаља², унесе је E. Dyggve својим новим студијама³ значајан заокрет чије се последице још не могу оценити у пуној вредности. Њему пре свега припада заслуга што је, следећи свој историски осећај, показао колико су неоправдане и бесмислене биле бројне теорије које су се испреле око проблема порекла овог важног споменика. У свим тим теоријама узимање је за полазну тачку монолитна камена купола импозантних димензија (пречник 10,90 м) — феномен заиста редак у историји архитектуре — чијем је значају апсолутизацијом и изолованим посматрањем дата погрешна вредност. Овако једнострano засноване теорије доводиле су до закључка да је Теодорих подигао монументалну камену куполу над својом будућом

¹ Преглед важније литературе о Теодориховом маузолеју у Principale bibliografie su Ravenna antica e sui suoi più importanti monumenti, Ravenna 1957.

² Сем студије у Зборнику Calderini-Paribeni објавио је Dyggve једну малу монографију о Теодориховом маузолеју на данском језику — Kong Theodorik og den nordiske runddysse. Studier fra Sprog- og Oldtidsforskning. Udgivne af det filologisk-historiske samfund 233. Kobenhavn 1957. 20. 23 fig. У првом делу ове лепе књижнице аутор понавља мање-више оно што је овде већ речено или са једним екскурсом о даљој еволуцији куполе у византиској архитектури. Ту Dyggve износи занимљиво тумачење по коме се овде манифестије литургиска комбинација иконе и куполе и на тај начин се остварује склад између грађевине и куполе у којој Dyggve види циборијум који се уздуже изнад владара и његовог престола. Распоред сликарског декора у куполама византискога цркава — Христос окружен анђелима — упућује, мисли Dyggve, на идеју апoteoze.

вечном кућом по узору на паганске германске тумуле покривене тешким металитима. Dyggve одлучно и документовано раскида са овом предрасудом. Јасно и прецизно он показује потпуну неоснованост намера које су овакве теорије приписивале готском краљу: Теодорих није био романтичар, његов свет је био антички свет. Узор овог владара који је писао цару Анастасију „tegnim nostrum imitatio vestra est“, био је римски цар у Цариграду, а његов двор у Равени, и у начину одевања и у литургиским церемонијама⁴, био је верна копија царског двора у Цариграду. Зато се у маузолеју Теодориха може с правом гледати имитирање монументалних хероона грађених по идеју античке дворске архитектуре. Ова мисао коју је Dyggve узгряд помиње претставља сугестију која би, — ако би била даље праћена, — могла довести до важних запажања. У Теодориховом маузолеју се заиста, без икаквих тешкоћа, препознаје онај тип сепулхралне балдахинске грађевине који добро познајемо са илустрација Лазаревог ваксравања или Мироносица на гробу Христовом у ранохришћанској уметности.

Одбивши тако романтичарске теорије о утицају германских тумула са металитима на Теодорихов маузолеј, Dyggve истиче јаке античке и медитеранске елементе на овој грађевини, пре свега у њеном подели на cubiculum inferior у чијем се средишту налазио саркофаг краља, и на cubiculum superior за одржавање загробног богослужења. На овај начин Dyggve долази до другог важног закључка у проучавању Теодориховог маузолеја, наиме да се монолитна купола ове грађевине не сме посматрати изоловано већ само као део једне архитектонске конструкције која има потпуно антички медитерански карактер.

У вези са раније приказаном амбицијом готског краља да опонаша римске цареве, Dyggve тражи узоре Теодориховог маузолеја у Цариграду и налази тамо два занимљива елемента. Дванаест камених мензола са уклесаним именима апостола, зрачно распоређених по ивици камене куполе маузолеја понављају идеју коју је Константин Велики изложио у цркви Св. Апостола у својој престоници: саркофаг цара у центру а кенотафи дванаест апостола око њега, примајући га тако у свој ред. Облик ових мензола сугерира Dyggve-у једну идеју која га доводи до најважнијег закључка његових истраживања, наиме да купола Теодориховог маузолеја „oscura un posto assolutamente normale nello sviluppo costruttivo delle forme di cupola“. Истакнувши наиме, да је пројекти или цртеж грађевине једна ствар, а избор материјала за грађење сасвим друга, Dyggve долази до закључка да се првобитни пројекат куполе маузолеја не разликује у суштини од изгледа куполе Св. Софије у Цариграду која је, међутим, само грађена другом зидарском техником. Мензоле које су на куполи Теодориховог маузолеја конструтивно потпуно сувишне, откривају генетску везу ове конструкције у Равени и опеком грађених купола у престоници где су мензоле биле потребне ради неутралисања бочних потисака. На тај начин се купола Теодориховог маузолеја може увести у један потпуно природан и логичан развој куполе почев од Пантеона до споменика зреле византиске архитектуре.

Dyggve-ове духовите студије о Теодориховом маузолеју привлаче пажњу због многих момената на које је сада први пут указано. Између осталог оне, приближујући у идејном погледу Теодорихов маузолеј и централни део цариградске цркве Св. Апостола у коме се налазио гроб Константина окружен кенотафима дванаест ученика Христових, — уводе један важан елеменат у проблем порекла балдахинског архитектонског система (у смислу Sedlmayr-a). Везом између ова два споменика постаје јасније какав је значај за увођење куполе у још увек сасвим античку ранохришћанску базилику, — без чега се настанак јустинијанског балдахинског система не може замислити, — одиграо тим античке сепулхралне самосталне стоеће централне грађевине са куполом, какав је заправо маузолеј готског краља у Равени.

Б. Стручевић

³ Још је Lanzoni (Felix Ravenna 1916, suppl. II, 93) приметио да је у San Apollinare Nuovo Теодорих био приказан као учесник литургиске оферторијалне поворке која је у Равени морала бити уведена по узору цариградског церемонијала.

Lj. Karaman, *Nekoliko zapožanja o srpskoj arhitekturi*, Anal Hist. inst. Jugosl. akad. znanosti i umjetnosti u Dubrovniku IV—V (Dubrovnik 1955—1956) 49—69.

Наши угледни историчар уметности Љ. Караман који напомиње да је „уз проучавање уметности у Далмацији увијек практио истраживање уметности у Србији“, објавио је под горњим насловом „nekoliko разматрања и примједби“ о књизи А. Дерока, Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији, Београд 1953.

Из разлога лако разумљивих он се пре свега задржао на оном делу материјала Дерокове књиге који по његовом ми-

шиљењу има највише везе са споменицима у Далмацији тј. на црквама у Зети и Захумљу које дели на две групе, једну са лонгитудиналном и базиликалном основом а другу коју чине „пресвођене цркве слободних облика“. За прву Караман каже да „појаву тих лонгитудиналних и базиликалних грађевина западњачког типа захваљују ови крајеви истим факторима, као и крај сјеверно од Неретве, тј. близини Италије, бенедиктијским самостанима и пригодном захвату владара везаних уз запад Европе“, док је, по његовом мишљењу, за другу групу споменика „главни кључ за објашњење разноврсности основа и облика таквих црквица и њихова одвајања од основа и облика других крајева у самој њиховој средини, која је била у то доба слободна од јаких утјецаја из других крајева“. Ова дефиниција служи Караману као повод да се врати на проблем постанка и развоја средњевековне архитектуре у Далмацији или елементи које у овој дискусији сада износи познати су углавном већ од раније. Донекле је ново, — а свакоко зависи од материјала који пружају српски споменици, — само то што он за појам старохрватска уметност, тј. архитектура, с којом повезује једну групу споменика Зетског приморја и Захумља, тврди да овај израз треба употребљавати „у првом реду у временском а не у етничком смислу“. Тиме је код истог писца значење тог израза претпостављено нову промену. У својој, пре скоро тридесет година објављеној књизи *Iz kolijevke hrvatske prošlosti* имао је за њега израз старохрватски управо етнички смисао; касније је он добио регионални значај да би сада постао „у првом реду“ временски. Међутим, ако има нечег заједничког између средњевековне архитектуре у Далмацији и споменика у Зети и Захумљу, на чemu Караман инсистира, онда баш ради тога израз „старохрватски“ неће моћи бити употребљен у временском смислу јер би у исту породицу спадало и „неколико црквених малих грађевина разнолико пресврћених из унутрашњости Зете, из Полимља (Затон на Лиму, Вольавац и Св. Петар у Бијелом Пољу с патосом кнеза Мирослава из год. 1195.)“. Може ли се, дакле и у временском смислу употребљавати израз „старохрватско градитељство“ као један општи назив за архитектуру која живи још и крајем XII в. па и касније, ако „средином XI вијека под утјецијем бенедиктијских самостана старохрватско градитељство скреће у колотичну црквену тробродне базилике европског запада“ (*Iz kolijevke*, 7).

Покушавајући да образложи своје мишљење о пореклу ове архитектуре (које, како он тврди, „полако себи крчи пут“), Караман најпре вели да „хисторичари уметности, који се баве компаративним проучавањем хисторије уметности, за волу својих теза смећу ради с ума чињеници, да су много пута слични облици резултат сличних предувјета рада“, док нешто касније, говорећи о поликонхланим црквама, које такође спадају у споменике „слободних облика“, тврди да су „такве основе примарни облици архитектуре као уметности и да се они могу спонтано јављати ондје, где се она развија по својој иманентној тежњи обликовања простора без јачег притиска од стране практичних, функционалних потреба грађевине“. Значи ли то да „иманентна тежња обликовања простора“ спада такође у „сличне предувјете рада“ који доводе спонтано до сличних облика? Испитивање сличних предусловова чини, међутим, заправо суштину функционалистичког метода ако се под функционализмом не подразумева само конструкција већ и практична намена грађевине тј. кад су у питању цркве култ који се у њима обавља. Овако схваћен функционалистички метод за испитивање старе архитектуре задобио је велико поверење резултатима који су његовом применом били постигнути. Ако је, — а можемо бити убеђени да јесте, — да се послужимо Карамановим речима — „умјетничко стварање сложен процес и резултат многих фактора“, онда је и испитивање и познавање уметничких дела такође један сложен процес при коме је потребно примењивати више метода укључујући и критиковани компаративни метод. Али угаохи камен тог процеса испитивања старе архитектуре чини функционалистички метод јер је у ранохришћанској епоси, исто као и у Средњем веку, практични литургиски програм био онај који је одређивао диспозицију простора тј. облик основе (као већ име тог елемента: основа има овде дубоко значење!) из које се развија све остало на једној грађевини. Може ли се веровати да просторија решења као напр. постојање трансепта или бочних апсида, облик олтарског простора или распоред врата и у вези с њим систем комуникација — а управо у разноликости ових решења и лежи тзв. слобода облика — не зависи од захтева културе праће него од иманентне тежње архитектуре као уметности за обликовањем простора? Најнижи слој у комплексу настајања неке црквене грађевине чини архитектонски програм који, сем чисто техничких елемената конструкције, садржи у себи захтевне праће култа који претставља основу „предувјета“ рада. Као што је средњевековни сликар увек полазио од теме, садржаја у смислу фабуле а не у смислу сликарског садржаја као што то чини модерни уметник, тако је и архитекта тог доба —

градитељ цркава — увек полазио од литургичке праксе. Култна функција простора је иконографија ранохришћанске и средњевековне црквене архитектуре. Када проучавање ове наше средњевековне архитектонске „иконографије“ које, такорећи, није ни започето, одговори бар на најважнија питања, постаће јасне многе појаве у историји нашег градитељства тог периода. Попозије црквених грађевина, па чак и оних најмањих, није био само „сложен процес“ у смислу уметничког стварања него и предузеће које је захтевало велика материјална средства и крупан јавни подухват у ком је сец китора који је материјално обезбедио његово извођење учествовао и црква својим интелектуалним снагама док је градитељ био јако зависан од њихових захтева. Наша средњевековна архитектура је у том погледу још увек исувише мало испитана да би се са више сигурности могло одредити у којој је мери и на који начин је у процесу подизања грађевина архитекта учествовао као индивидуални стварац. Али је већ сада јасно да се разноврсност основа цркава не може објаснити иманентном тежњом за обликовањем простора (обликовање простора је резултат или не циљ грађења), нити се распрострањеност неког облика основе може тумачити тако да је он био, како би то рекао Караман, омиљен код градитеља неког доба или да су они волели да граде на овај или онај начин.

Тек у другом делу својих *Zapajanja* вратио се Караман материји књиге Дерока дајући неколико занимљивих примедаба међу којима се истиче његова дефиниција суштине оригиналности рапске школе која, по његовим речима представља монументализацију једнобродне цркве с куполом или његово доказивање да Дечани више зависе од византиског утицаја него од западних базилика.

Наведен Дероковим речима да „тзв. моравска група има највише свога оригиналнога, и то како у третирању већ познатих архитектонских елемената, тако и у укупном изгледу и општем духу који су карактеристични за њене грађевине“, Караман се нешто више позбавио споменицима моравске школе. Он с правом истиче да се не може усвојити Дероково мишљење да овде не постоји непосредан византиски утицај, и наводи пример триконохалног плана који је моравска школа преузела из Св. Горе о чему су му новији радови изледа остали непознати³. Караман види византиски утицај на моравску школу и у томе да је развијен облик триконоха заснован на плану уписаног крста који је византиског порекла⁴. Најзад, Караман одређује везе ове школе са византиском уметношћу анализом скулптуваног декора на црквама моравске групе који имају извор „у опној орнаментици византиског умјетничког круга“. При медже учење у овом погледу, које претстављају и најзанимљивији део Караманових *zapajanja*, састоје се у томе да су камене скултуре грузинских цркава које Дероко сматра главним изворм архитектонске скултуре моравске школе далеко од наших споменика и у временском и у територијалном погледу па, најзад, и по свом изгледу. У погледу декоративног система се ови оријентални споменици разликују од наших цркава а сем тога је напр. преплет у моравској пластици двочлан док је у Грузији тројлан, розете су на грузијским црквама слепе а на споменицима моравске школе перфориране итд. А сем тога, не постоје никакви подаци који би могли да објасне преношење далеких узора у Србију. Караман закључује да је архитектонска пластика моравске школе могла добити потптице у Византији, напр. на Лазаревој припрати у Хиландару која је могла бити грађена и пре Раванице, најстаријег споменика моравске школе⁵. У последњих неколико редова Караман оцењује развој српске црквене архитектуре у турском периоду коме је Дероко посветио посебну главу своје књиге, као угледање на рапеје грађевине (али „градитељи граде како најбоље знају“) при чему се истиче традиција моравске и рапске школе. Карактеристике рапске школе претрпеле су измене у изостављању трансепта или његовом подизању до висине главног лонгитудиналног простора чиме се приближују решењима које имају и неке мале цркве у Грчкој и на Криту грађене у то касно доба на темељу византиских средњевековних традиција.

Караманов осврт на Дерокову књигу о српској средњевековној архитектури даје, дакле више драгоценних сугестија.

Б. Стричевић

³ Напр. Ђ. Стричевић, Улога старца Исаје у преносу светогорских традиција у Моравску архитектонску школу, Збор. Визант. инст. 3 (1955) 221—232.

⁴ За објашњење овог облика основе уп. Ђ. Стричевић, Два варијетета плана цркава Моравске школе, Збор. Визант. инст. САН 3 (1955) 213—220.

⁵ Караман више пута понавља да је Лазарица најстарија црква моравске школе што није тачно. Уп. Ђ. Стричевић, Хронологија раних споменика Моравске школе, Старинар н.с. 5—6 (1954—1955) 115—128.

RÉPERTOIRE D'ARHÉOLOGIE, D'ART ET D'HISTOIRE CULTURELLE

PUBLICATIONS PARUES EN 1956 SUR LES MONUMENTS HISTORIQUES, STATIONS ARCHÉOLOGIQUES ET RECHERCHES SCIENTIFIQUES EN YUGOSLAVIE

Rédacteur N. MANDIĆ

Collaborateurs: D. SREJOVIĆ (D. S.), Dj. STRIČEVIĆ (Dj. S.), G. SUBOTIĆ (G. S.), Lj. ZOTOVIĆ-ŽUNKOVIĆ (Lj. Z.-Ž.), N. MANDIĆ (N. M.), N. PETROVIĆ (N. P.), S. ĆIRKOVIĆ (S. Ć.) et S. PETKOVIĆ (S. P.).

GÉNÉRALITÉS

BIBLIOGRAPHIE

Répertoire d'archéologie, d'art et d'histoire culturelle. Publications parues en 1955 sur les monuments historiques, stations archéologiques et recherches scientifiques en Yougoslavie. Redigée par Dj. STRIČEVIĆ. Starinar n.s. VII—VIII (Beograd 1956—1957) 429—468. Dj. S.

Bibliografija muzejsko-konzervatorske struke 1954—1955 (Bibliographie concernant les problèmes de muséologie et de la conservation des monuments de 1954 à 1955) — M. MARIJANSKI, *Arheologija* (Archéologie); Ž. KUMANOV, *Istorija* (Histoire); M. JEFTIĆ, *Etnologija* (Ethnologie); J. SEVDIĆ, *Likovna umetnost* (Arts); O. MILANOVIĆ, *Konzervacija spomenika* (Conservation des monuments); V. MILUTINOVIC, *Iz života i rada vojvodjanskih muzeja* (L'activité des musées de Voïvodina). Rad vojv. muz. 5 (Novi Sad 1956) 281—287. N. M.

M. LOPAC, *Bibliografija. Bibliografski podaci arheološko-epigrafskih radova o spomenicima Bosne i Hercegovine* (Données bibliographiques sur les articles archéologiques et épigraphiques des monuments de Bosnie et l'Herzégovine). Gl. Zem. muz. XI (Sarajevo 1956) 259—306.

Lj. Z.—Ž.

Bibliografija rasprava, članaka i književnih radova, I Nauka o književnosti. I/1 Književnost općenito, teorija književnosti, uporedna književnost. I/2 Historija jugoslovenskih književnosti. A-K (Bibliographie des études et des articles littéraires. I Littérature. I/1 Littérature en générale, théorie de la littérature, littérature comparée. I/2 Histoire de la littérature yougoslave. A-K). Rédacteur en chef: M. UJEVIĆ. Zagreb, Leksikografski zavod FNRJ (1956). XIII + 859.

Dj. S.

Bibliografija rasprava, članaka i književnih radova u časopisima Narodne Republike Hrvatske za godinu 1951 (Bibliographie des études, articles et œuvres littéraires dans les revues de la R.P. de Croatie — 1951). Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti (1956). XIII + 418. N. M.

Bibliografija rasprava, članaka i književnih radova u časopisima Narodne Republike Hrvatske za godinu 1952 (Bibliographie des études, articles et œuvres littéraires dans les revues de la R.P. de Croatie — 1952). Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti (1956). XIII + 446. S. P.

J. LOGAR, Š. BULOVAC et A. POSAVEC, *Slovenska bibliografija. Časopise in knjige. Članki in leposlovje v časopisu in zbornikih. VII. 1953* (Bibliographie slovène. Revues et livres. Articles et essais dans les revues et les annuaires. VII. 1953.). Ljubljana, Narodna in univerzitetna knjižnica. Državna založba Slovenije (1956). 403.

Dj. S.

T. SMERDEL, *Bibliografija klasične književnosti*. Vienac, Zagreb 1869—1903 (Bibliographie de la littérature classique dans la revue „Vienac“ — Zagreb 1869—1903). Živa antika VI, 2 (Skopje 1956) 367—374.

Lj. Z.—Ž.

Lj. CREPAJAC, *Bibliografija radova iz oblasti klasične filologije objavljenih u časopisima Delo, Srpski književni glasnik, Misao* (Bibliographie de philologie classique dans les revues „Delo“, „Srpski književni glasnik“ et „Misao“). Živa antika VI, 1 (Skopje 1956) 188—192.

Lj. Z.—Ž.

O. SOKOLOVIĆ, *Pregled štampanih djela na srpskohrvatskom jeziku muslimana Bosne i Hercegovine od 1878—1948 godine* (nast.) (Liste d'œuvres imprimées en langue serbo-croate des musulmans de la Bosnie et de l'Herzégovine de 1878 à 1948. Suite). Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u FNRJ 7—9 (Sarajevo 1956) 264—274.

G. S.

D. KEČKEMET, *Bibliografija o Splitu. I Od preistorije do 1860 godine*. (Cfr. Starinar n.s. VII—VIII, 1956—1957, 430). — Compte rendu par N. DOMJANIĆ. Vijesti muz. konz. NRH 4 (Zagreb 1956) 105—106.

S. P.

D. KEČKEMET, *Bibliografija o Splitu. II Dio, od 1860—1955 godine* (Bibliographie sur Split. Deuxième partie, de 1860 à 1955). [Izdanje Muzeja grada Splita 7.] Split, Muzej grada Splita (1956). 210. N. M.

R. MARIĆ, *Bibliografija radova d-r Miloja M. Vasića* (Bibliographie de Miloje M. Vasić). Starinar n.s. VII—VIII (Beograd 1956—1957) XV—XX.

Dj. S.

N. MARTINOVIĆ, *Radovi prof. dr Jovana Radonića, akademika* (Bibliographie du professeur Jovan Radonić, membre de l'Académie, 1893—1955). Ist. zap. 12 (Cetinje 1956) 353—355. — Biographie et complément à la bibliographie publiée dans Istoriski časopis V (1955).

S. Ć.

Spisak radova Nikole Radojića 1906—1956 (Bibliographie de Nikola Radojić 1906—1956). Zbor. MS društ. nauka 13—14 (Novi Sad 1956) 327—347.

S. P.

Lj. NIKIĆ, *Bibliografija radova D-r Radoslava M. Grujića* (Bibliographie de Radoslav Grujić). Zbor. MS društ. nauka 12 (Novi Sad 1956) 109—124.

S. P.

Dix années d'historiographie yougoslave 1945—1955. (Cfr. Starinar n.s. VII—VIII, 1956—1957, 429). — Compte rendu par S. ĆIRKOVIĆ, Ist. čas. 6 (Beograd 1956) 215—216.

S. Ć.

Répertoire d'art et d'archéologie LIX, 1955. Publié sous la direction de M. AUBERT et P. LELIÈVRE. Rédigé par L. HERR et C.

LAURIOL. Paris, Comité international d'histoire de l'art et Bibliothèque d'art et d'archéologie de l'Université de Paris (1958). XX + 441.

N. M.

Chronique. A. VAILLANT, *Généralités; Serbo-croate; Slovène; Macédonien.* P. LEMERLE, *Etudes byzantines.* Revue des études slaves XXXIII, 1—4 (Paris 1956) 112—122, 133—142, 327—354.

Dj. S.

Bibliographische Notizen und Mitteilungen. Redaktor F. DÖLGER. Byzantinische Zeitschrift 49 (München 1956) 153—247 et 446—548.

N. M.

Bibliographie. Rédacteur A. DOSTÁL. Byzantino-slavica XVII, 1, 2 (Prague 1956) 146—194 et 376—402.

N. M.

Bibliografia dell'antichità cristiana. Redacteur L. DE BRUYNE. Rivista di archeol. crist. 1—2 (Roma 1956) 117—155; 3—4 (Roma 1956) 261—294.

Dj. S.

ENCYCLOPÉDIES — DICTIONAIRES

Enciklopedija Jugoslavije, 2, Bosna — Dio. Redacteur M. KRLEŽA. Zagreb, Leksikografski zavod FNRJ (1956). 718. Avec un grand nombre d'illustrations et de cartes géographiques. S. P.

Enciklopedija Leksikografskog zavoda, 2, Castelo — Firenzuola. Zagreb, Leksikografski zavod FNRJ (1956). 719. Avec de nombreuses illustrations et cartes géographiques. N. M.

Pomorska enciklopedija, 3, Evr — Jue. (Encyclopédie maritime, 3, Evr-Jue). Zagreb, Leksikografski zavod FNRJ (1956). 699. Avec 17 pl., 18 cartes géogr. et 3 annexes. Dj. S.

Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika (Dictionnaire de la langue croate ou serbe). T. 66, 4. Smilenik — 1. spasti („Smilenik“ à 1. „spasti“). Rédaction: J. JEDVAJ, S. PAVIĆIĆ, P. ROGIĆ, M. STOJKOVIĆ, S. ŽIVKOVIĆ. Rédacteur S. MUSULIN. Révision: D. BORANIĆ et P. SKOK. Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti (1956). 240.

Dj. S.

Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika (Dictionnaire de la langue croate ou serbe). T. 67, 1. 2. spasti — srditi („spasti“ à „srditi“). Rédaction: J. JEDVAJ, S. MUSULIN, J. NAGY, S. PAVEŠIĆ, S. PAVIĆIĆ, S. PELZ, P. ROGIĆ, M. STOJKOVIĆ. Rédacteur S. MUSULIN. Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti (1956). 240.

Dj. S.

Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika (Dictionnaire de la langue croate ou serbe). T. 68, 2. Srditi — staviti („Srditi“ à „staviti“). Rédaction: J. JEDVAJ, S. MUSULIN, J. NAGY, S. PELZ, P. ROGIĆ, M. STOJKOVIĆ, S. ŽIVKOVIĆ. Rédacteur S. MUSULIN. Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti (1956), 240.

Dj. S.

Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika (Dictionnaire de la langue croate ou serbe). T. 69, 3. Staviti — stresti („Staviti“ à „stresti“). Rédaction: J. JEDVAJ, S. MUSULIN, S. PAVEŠIĆ, S. PELZ, P. ROGIĆ, M. STOJKOVIĆ, S. ŽIVKOVIĆ. Rédacteur S. MUSULIN. Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti (1956). 240.

S. P.

Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika (Dictionnaire de la langue croate ou serbe) XV. Simetričan — spasti („simetričan“ à „spasti“). Supplément. Rédaction: J. HAMM, J. JEDVAJ, S. MUSULIN, J. NAGY, S. PAVIĆIĆ, S. PELZ, J. RIBARIĆ, P. ROGIĆ, M. STOJKOVIĆ, S. ŽIVKOVIĆ. Rédacteur S. MUSULIN. Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti (1956). 9.

Dj. S.

Toponimika Zapadne Istre, Cresa i Lošinja (Toponomie de l'Istrie de l'Ouest, de Cres et de Lošinj). Rédacteur M. UJEVIĆ. [Analji Leksikografskog zavoda FNRJ 3.] Zagreb, Leksikografski zavod FNRJ (1956). 181. Avec 30 cartes géogr.

Dj. S.

L. SADNIK et R. AITZETMÜLLER, *Handwörterbuch zu den altkirchen Slavischen Texten.* [Slavistische Drukken en Herdrukken VI.] The Hague, Mouton and Co. et Heidelberg, Carl Winter (1955). XX + 341. — Compte rendu par G. NANDRIS, Slav. and East. Eur. Review XXXIV, 83 (London 1956) 501—502. Dj. S.

S. THOMPSON, *Motif-Index of Folk Literature*, Vol. I. Copenhagen, Rosenkilde and Bagger (1955). — Compte rendu par M. MATIČETOV, Slov. etn. IX (Ljubljana 1956) 316. N. M.

MÉTHODOLOGIE SCIENTIFIQUE — HISTOIRE DE LA SCIENCE — BIOGRAPHIES — NÉCROLOGIES

M. VASIĆ, *Arheologija i lingvistika* (L'archéologie et la linguistique) (rés. franç.). Starinar n.s. VII—VIII (Beograd 1956—1957) 1—14. Avec 3 fig.

Dj. S.

K. PETROV, *Hronologija vo arheologija* (La chronologie en archéologie). Razgledi 3 (Skopje 29 I 1956).

S. P.

F. MOAČANIN, *Neke zablude o historičaru, historiji, historijsko izložbi i historijskim eksponatima* (Fausses idées sur l'historien, l'histoire et exposition historique). Vijesti muz. konz. NRH 1 (Zagreb 1956) 26—27.

S. P.

M. VRANIĆ, *Školski muzejski kružoci i unapredjivanje nastave isto-rije* (Les cercles de muséologie et de propagation de l'histoire dans les écoles). Rad vojv. muz. 5 (Novi Sad 1956) 223—224.

N. M.

C. W. CERAM, *Pokopane kulture* (Dieux, tombeaux et savants). Traduction M. BREGANT. [Kultura in zgodovina]. Ljubljana, Državna založba Slovenije. (1956). 444. Illustré.

Dj. S.

I. DUIČEV, *Jugoslavjanski prinosi v oblasti na istoriografijata* (Contributions historiographiques yougoslaves). Istor. pregled 12,3 (Sofija 1956) 113—129.

Dj. S.

S. GUNJAČA, *Prinos arheologije hrvatskoj historiji* (Contribution de l'archéologie médiévale à l'histoire croate) (rés. franç.). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 10 (Split 1956) 5—14, 257.

N. M.

L. BAGROV, *Die Geschichte der Kartographie.* Berlin, Safari Verlag (1951). 383. Avec 288 cartes, 112 pl. et 8 pl. en couleur. — Compte rendu par I. SINDIK, Ist. čas. 6 (Beograd 1956) 232—238.

S. Č.

Enciklopedija Jugoslavije, 2, Bosna — Dio. Rédacteur M. KRLEŽA. Zagreb, Leksikografski zavod FNRJ (1956). 718. Avec illustrations et cartes géographiques. — Les articles: Bošković Djurdje, Brhier Louis, Brodar Srećko, Brunšmid Josip, Bulić Frane, Bury John Bagnell, Cankar Isidor, Carrara Frano, Celestin Vjekoslav, Ciccarelli Andrija, Colnago Antun, Concina Giacomo, Čremošnik Gregor, Čorović Vladimir, Deroko Aleksandar, Dežman Dragotin, Diehl Charles, Dinić Mihailo.

S. P.

Š. JURIĆ, *Filozof Franjo Petris na Cipru* (Le philosophe Franjo Petris à Chypre). Republika 6 (Zagreb 1956) 46—47. Avec 1 fig. — Courte biographie de Franjo Petris, philosophe croate au XVIe siècle à Chypre, où il collectionna un nombre important de manuscrits grecs, aujourd'hui à la bibliothèque de l'Escorial.

S. P.

Govor pretdsednika (Srpske akademije nauka) A. Belića povodom proslave 50-godišnjice smrti Ilariona Ruvarca održane u Novom Sadu 22 novembra 1955 godine (Discours du président de l'Académie serbe des Sciences A. Belić au cinquantenaire de la mort d'Ilarion Ruvarac, à Novi Sad le 22 novembre 1955). Glasnik SAN VII, 2 (Beograd 1956) 145—146.

Dj. S.

Dj. RADOJIČIĆ, *Ruvarčev mesto u srpskoj istoriografiji* (La place de Ruvarac dans l'historiographie serbe) (rés. franç.). Zbor. MS društ. nauka 13—14 (Novi Sad 1956) 193—208.

S. P.

K. PETROVIĆ, *Izložba posvećena pedesetogodišnjici smrti Ilariona Ruvarca* (Exposition à l'occasion du cinquantenaire de la mort d'Ilarion Ruvarac). Rad vojv. muz. 5 (Novi Sad 1956) 231.

N. M.

C. ORGANDŽIEVA, *Novi materijali za Stefan I. Vrković* (Nouveaux matériaux sur Stefan I. Vrković) (rés. russ). God. zbor. 9 (Skepje 1956) 1—13.

Dj. S.

I. E., Jirečkova korespondencija — dragocjen izvor za našu historiografiju (La correspondance de Jireček comme source importante pour l'historiographie de notre pays). Život 10 (Sarajevo 1956) 707—711.

G. S.

J. RADONIĆ, *Akademik D-r Nikola Radojičić kao ispitivač istoriskih izvora* (Dr Nikola Radojičić, membre de l'Academie comme investigator de sources historiques) (rés. franç.). Zbor. MS društ. nauka 13—14 (Novi Sad 1956) 309—310.

S. P.

D. POPOVIĆ, *Pedesetogodišnji rad Nikole Radojičića na razvitu srpske istoriografije* (Cinquante ans d'activité de Nikola Radojičić dans l'historiographie serbe) (rés. allem.). Zbor. MS društ. nauka 13—14 (Novi Sad 1956) 311—320.

S. P.

D. STRANJAKOVIĆ, *Nikola Radojčić*. Gl. srp. prav. crkve 7—8 (Beograd 1956) 130—140. Avec 1 fig. S. P.

J. ŠIDAK, *Dr Gavro Manojlović (U povodu 100-godišnjice njegova rođenja)* (A propos du centenaire de la naissance de Dr. Gavro Manojlović). Hist. zbor. 9 (Zagreb 1956) 253—255. — Biographie. S. Č.

M. DESPOT, *Janko Koharić zaboravljeni hrvatski historičar* (Janko Koharić, historien croate oublié). Republika 5 (Zagreb 1956) 47. S. P.

N. ANDREJEVIĆ-KUN, *Ljuba Ivanović kao sabirač radova primenjene umetnosti* (Ljuba Ivanović, collectionneur d'œuvres d'art décoratif). Beograd, Muzej primenjene umetnosti (1956) 24. Illustrée. Dj. S.

F. STELË, *Niku Županiću ob osamdesetletnici* (A l'occasion du quatrevingtième anniversaire de Niko Županić) (rés. allemand). Slov. etn. IX (Ljubljana 1956) 269—270. N. M.

Franc Stelë. Ljet. JAZU 61 (Zagreb 1956) 200—201. — Biographie publiée à l'occasion de son élection pour membre de l'Académie. N. M.

T. ŠARLA-MILAVEC, *Jubilej F. Stelea* (Jubilée de F. Stelë). Vjesnik 3440 (Zagreb 23 III 1956). S. P.

Andre Mohorovičić. Ljet. JAZU 61 (Zagreb 1956) 196—197. — Biographie publiée à l'occasion de son élection pour membre de l'Académie. N. M.

D. JURMAN-KARAMAN, *Antikni spomenici Siska i konservator Kukuljević* (Monuments antiques à Sisak et le conservateur I. Kukuljević). Vijesti muz. konz. NRH 2 (Zagreb 1956) 53—54. S. P.

G. NOVAK, *Antun Matijašević Karamaneo* (Antun Matijašević Karamaneo, natif de Vis, latiniste, historien et archéologue 1658—1721) (rés. françois). Anal. Hist. inst. u Dubrovniku (Dubrovnik 1956) 455—482. Avec 1 fig. D. S.

N. MAJNARIĆ, *August Musić (O stogodišnjici njegova rođenja)* (August Musić — à propos du centenaire de sa naissance) (rés. lat.). Živa Antika VI, 1 (Skopje 1956) 3—9. Lj. Z.—Ž.

A. BENAC, *Uz jubilej prof. Dimitrija Sergejevskog* (A l'occasion du jubilé du professeur Dimitrije Sergejevski). Gl. Zem. muz. XI (Sarajevo 1956) 5—8. Avec 1 fig. Lj. Z.—Ž.

Erich Swoboda. Ljet. JAZU 61 (Zagreb 1956) 202—203. — Biographie publiée à l'occasion de son élection pour membre de l'Académie. N. M.

Dj. BOŠKOVIĆ, *Miloje M. Vasić 1869—1956* (en serb. et françois). Starinar n.s. VII—VIII (Beograd 1956—1957) XI—XIV. Dj. S.

N. RADOJČIĆ, *Jovan Radonić 28 januar 1873 (Mol, Bačka) — 25 novembar 1956* (Beograd). Ist. čas. 6 (Beograd 1956) 270—274. — Nécrologie. S. Č.

V. VINAVER, *Jovan Radonić (1873—1956)*. Književne novine 30 (Beograd 9 XII 1956). G. S.

N. RADOJČIĆ, *D-r Radoslav Gruić*. Glasnik SAN VII, 1 (Beograd 1956) 128—131. — Nécrologie. Dj. S.

M. KOSTIĆ, *D-r Radoslav Gruić 29 juni 1878 — 25 maj 1955*. Ist. čas. 6 (Beograd 1956) 239—261. — Nécrologie. S. Č.

D. MEDAKOVIĆ, *Radoslav M. Gruić (29 VI 1878 — 25 V 1955)*. Pril. knjiž. jez. ist. fol. XXII, 1—2 (Beograd 1956) 165—166. — Nécrologie. N. M.

F. MOAČANIN, *Smrt Radoslava Gruića* (A propos du décès de Radoslav Gruić). Narodni kalendar „Prosvjeta“ (Zagreb 1956) 105—106. S. P.

M. BUDIMIR, *Petar Skok. Južnoslov. filol. XXI, 1—4* (Beograd 1955—1956) 503—505. G. S.

M. BUDIMIR, *Petar Skok 1 mart 1881 — 3 februar 1956*. Ist. čas. 6 (Beograd 1956) 268—270. — Nécrologie. S. Č.

M. BUDIMIR, *Petar Skok (1 III 1881 — 3 II 1956)*. Pril. knjiž. jez. ist. fol. XXII, 1—2 (Beograd 1956) 163—165. — Nécrologie. N. M.

J. BADALIĆ, *Antun Barac (1894—1955)*. Slav. and East. Eur. Review XXIV, 83 (London 1956) 498—500. — Nécrologie. Dj. S.

INSTITUTS — MUSÉES — COLLECTIONS — ARCHIVES

V. NOVAK, *Jugoslovenska naučna ustanova od medjunarodnog značaja* (Une institution scientifique yougoslave d'une porté internationale). Medjunarodna politika 143—144 (Beograd 1956) 19—20. — Sur l'activité de l'Institut des Etudes byzantines. G. S.

Š. BEŠLAGIĆ, *Napori i rezultati u radu Saveza muzejsko-konzervatorskih društava FNRJ* (Activité et résultats de l'Union des sociétés de muséologie et de conservation de la R. P. F. de Yougoslavie). Naše starine 3 (Sarajevo 1956) 324. S. P.

R. KARAKUŠEVIĆ, *Rad Zavoda za zaštitu i proučavanje spomenika kulture AKMO od svog osnivanja do danas* (Activité du Service des Monuments Historiques de la Région Autonome de Kosovo-Métohia, depuis sa fondation) (rés. angl. et alb.). Glas Muz. Kosov. I Metohije I (Priština 1956) 357—365. Avec 3 fig. D. S.

Rad Zavoda u 1954 godini (Activité du Service des Monuments Historiques de la R. P. de Bosnie et Herzégovine en 1954). Naše starine 3 (Sarajevo 1956) 311—321. Avec 5 fig. S. P.

Rad Društva za povijest i kulturna pitanja Istre u Puli (L'activité de la Société d'histoire et de civilisation de l'Istrie à Pula). Jadran. zbor. I (Rijeka—Pula 1956) 382—383. N. M.

N. A (NDREJEVIĆ), *K (UN)*, *Tematske izložbe Muzeja primenjene umetnosti* (Les expositions temporaires du Musée des Arts décoratifs). Zbor. Muz. prim. umetn. 2 (Beograd 1956) 120—121. N. M.

V. HAN, *Izložba Muzeja primenjene umetnosti u muzejima Austrije* (L'exposition du Musée des Arts décoratifs dans les musées autrichiens). Zbor. Muz. prim. umetn. 2 (Beograd 1956) 122—123. N. M.

E. ČERŠKOV, *Arheološka zbirka Muzeja Kosova i Metohije* (Collections archéologiques du Musée de Kosovo et Metohija) (rés. angl. et alb.). Glas. Muz. Kosova i Metohije I (Priština 1956) 367—378. Avec 11 fig. D. S.

The Cultural Historical Museum in the Rector's Palace. Dubrovnik, Gradske muzeje (1956). 5. S. P.

I. BENDIŠ, *Arheološki muzej u Cavatu* (Musée d'archéologie à Cavtat). Vijesti muz. konz. NRH 3 (Zagreb 1956) 76—77. S. P.

N. DUGANDŽIJA, *Zavičajni muzej Like, Banije i Korduna* (Les Musées régionaux de Lika, Banija et Kordun). Problemi Banije, Korduna, Like 4 (Zagreb 1956) 5—10. G. S.

M. ILIJANIĆ, *Muzej Medjumurja u Čakovcu* (Musée de Medjumurje à Čakovec). Vijesti muz. konz. NRH 1 (Zagreb 1956) 12—13. Avec 2 fig. S. P.

B. TEPLY, *Pokrajinski muzej v Mariboru (1953—1955)* (Le Musée régional de Maribor, 1953—1955). Kronika 1 (Ljubljana 1956) 48—50. G. S.

S. GABROVEC, *Najstareja zgodovina Dolenjske. Vodnik po arheoloških zbirkah muzejev v Novem Mestu—Brežicah in Metliki* (La plus ancienne histoire de la Basse Carniole) (rés. françois). Novo Mesto-Brežice, Metlika Muzejska društva (1956). 74. Avec 12 pl. S. P.

Izveštaj o radu Arheološkog odeljenja (Compte rendu de la Section archéologique). Gl. Zem. muz. XI (Sarajevo 1956) 307—309. Lj. Z.—Ž.

P. JEFTIĆ, *Muzeji u Vojvodini* (Les musées de Voïvodina). Kalendar Matice srpske (Novi Sad 1956) 72—76. S. P.

B. V (ASILIC), *Rad Muzeja Srema u 1955 godini* (L'activité du Musée de Srem en 1955). Rad vojv. muz. 5 (Novi Sad 1956) 218. Avec 2 fig. N. M.

S. GUNJAČA, *Rad Muzeja hrvatskih starina u g. 1953* (Activité du Musée des antiquités croates en 1953). Starohrv. prosv. III, 5 (Zagreb 1956) 201—216. Avec 19 fig.

D. S.

I. KUŠAN, *Blago sovjetskih muzeja* (Les trésors des musées soviétiques). Republika 2 (Zagreb 1956) 23—24. Avec 2 fig.

S. P.

S. KNEŽEVIĆ, *Etnografski muzej u Rimu* (Le musée ethnographique à Rome). Gl. Etnogr. muz. XIX (Beograd 1956) 315—317.

N. P.

P. VLAHOVIĆ, *Muzeji* (Les musées). Radnik 318 (Beograd 24 V 1956). — Sur les musées de la Chine.

G. S.

B. RADOJKOVIĆ, *Izveštaj o popisu riznica Manastira svete Trojice kod Plevlja i Manastira Savine* (Compte rendu sur l'inventaire des trésors du monastère de la Sainte Trinité, près de Plevlje, et du monastère de Savina). Zbor. Muz. prim. umetn. 2 (Beograd 1956) 123.

N. M.

Izložba starina crkava užičkog arhijerejskog namesništva u Titovom Užicu. Katalog. (Exposition des antiquités ecclésiastiques de l'archevêché de Titovo Užice). Titovo Užice, Svešteničko udruženje za srez Titovo Užice (1956). 12.

S. P.

Enciklopedija Jugoslavije, 2, Bosna—Dio. Rédacteur M. KRLEŽA. Zagreb, Leksikografiski zavod FNRJ (1956), 718. Avec illustrations et cartes géographiques. — Les articles: *Budimpeštanski arhivi*, *Carigradski arhivi*.

S. P.

Dj. RADOJIĆIĆ, *Srpske arhivske i rukopisne zbirke na Sv. Gori* (Collections serbes d'archives et de manuscrits au Mont Athos). Glasnik SAN VII, 1 (Beograd 1956) 97—99. — Résumé.

Dj. S.

Arhiv grada Zagreba — historijat arhiva i pregled njegovih fondova (Les archives de la ville de Zagreb — histoire et aperçu de son inventaire). Arhivist 1 (Beograd 1956) dodatak CI—CV.

S. P.

K. FIRINGER, „*Arhiv u Osijeku*“ (Les Archives d'Osijek). Osj. zbor. V (Osijek 1956) 235—236.

N. M.

I. ESIH, *Turska arhivalija u Dubrovačkom arhivu* (Les documents turcs dans les archives de Dubrovnik). Dubrovački vjesnik 279 (Dubrovnik 27 I 1956).

S. P.

R. HAJDAROVIĆ, *Orientalni arhivi u Sarajevu i njihova organizacija* (Les archives orientales à Sarajevo et leur organisation) (rés. franç.). Arhivist 2 (Beograd 1956) 15—27.

G. S.

H. ŠABANOVIĆ, *Husrev-begova biblioteka u Sarajevu* (La bibliothèque de Husrev-beg à Sarajevo). Bibliotekar 1—2 (Beograd 1956) 45—62.

N. M.

M. SINDIK, *Bokeljski arhiv* (Les archives de Boka). Pobjeda 5 (Titograd 29 I 1956).

S. P.

F. BARJAKTAREVIĆ, *Glavni carigradski arhiv i ispisi iz njega* (Les archives centrales de Constantinople et leur extraits) (rés. franç.). Pril. orijent. fil. ist. jugosl. naroda 6—7 (Sarajevo 1956—1957) 283—299.

S. P.

TECHNIQUES — RESTAURATION — CONSERVATION

V. VULOVIĆ, *Hemija i kulturno nasleđe* (La chimie et l'héritage culturel) (rés. franç.). Saopštenja Zav. zašt. spom. NRS. I (Beograd 1956) 195—197. — L'auteur publie quelques exemples des travaux dans le laboratoire du Service des Monuments Historiques, ou les moyens chimiques ont aidé à la conservation matérielle.

N. P.

M. KRAJČINOVIC, *Osnivanje i djelokrug naučnog laboratorija za restauratorsku službu* (Fondation et activité du laboratoire scientifique de restauration). Ljet. JAZU 61 (Zagreb 1956) 240—247. Avec 1 pl.

N. M.

Radovi izvršeni u Restauratorskom zavodu od početka 1955 do polovice travnja 1955 (Travaux effectués par le Service de conservation de janvier à avril 1955) (rés. angl.). Bull. Inst. lik. umjetn. 8 (Zagreb 1956) 37—38.

S. P.

L. DOMAZETOVIĆ, *Iskustva u radu na konzervaciji dokumenata u Državnom arhivu FNRJ* (Protection de la documentation des archives) (rés. franç.). Arhivist 1 (Beograd 1956) 74—76.

S. P.

L. DOMAZETOVIĆ, *Metodi izvodjenja konzervacije i restauracije dokumenata* (Les procédés de conservation et de restauration de documents) (rés. franç.). Arhivist 2 (Beograd 1956) 81—84.

G. S.

P. MOMIROVIĆ, *O zaštiti, konzervaciji i restauraciji knjiško-arkivskog materijala* (Sur la protection, la conservation et la restauration des matériaux d'archives). Rad vojv. muz. 5 (Novi Sad 1956) 271—272.

N. M.

M. PANIĆ-SUREP, *Problemi zaštite našeg kulturnog nasledja* (Les problèmes se rapportant à la conservation de l'héritage culturel de la Serbie) (rés. franç.). Saopštenja Zav. zašt. spom. NRS I (Beograd 1956) 7—14.

N. P.

Š. BEŠLAGIĆ, *Medjunarodne konvencije o zaštiti kulturnih dobara u slučaju rata* (La convention internationale sur la protection des biens culturels en cas de guerre). Naše starine 3 (Sarajevo 1956) 323.

S. P.

P. ANDJELIĆ, *Zaštita spomenika kulture i narodni odbori* (La protection des monuments culturels et les conseils populaires) (rés. franç.). Naše starine 3 (Sarajevo 1956) 217—220.

S. P.

N. BEZIĆ, *Očuvanje kulturne baštine* (La conservation de l'héritage culturel). Slobodna Dalmacija 3387 (Split 7 I 1956).

S. P.

Z. BLAŽIĆ, *Zašto propagaat kulturno-istoriskite spomenici* (Pourquoi les monuments historiques sont sujets à destruction). Horizont 11 (Skopje 22 VII 1956).

G. S.

Z. BLAŽIĆ, *Zašto „neocenivoto umetničko blago propaşa“* (Pourquoi nos trésors historiques les plus importants sont sujets à destruction). Razgledi 6 (Skopje 11 III 1956). — L'auteur communique ses expériences dans la conservation des icônes.

S. P.

N. PETROVIĆ, *Radovi na konzervaciji Caričinog Grada 1954 godine* (Travaux de conservation à Caričin Grad en 1954). Glasnik SAN VII, 1 (Beograd 1956) 82. — Résumé.

Dj. S.

B. VULOVIĆ, *Konzervacija Bogorodice Kuršumiske* (Les travaux de conservation à l'église de la Vierge de Kuršumlija) (rés. franç.). Saopštenja Zav. zašt. spom. NRS I (Beograd 1956) 67—69. Avec 4 fig.

N. P.

B. VULOVIĆ, *Konzervacija ruševina Sv. Nikole u Kuršumliji* (Les travaux de conservation à l'église St. Nicolas de Kuršumlija) (rés. franç.). Saopštenja Zav. zašt. spom. NRS I (Beograd 1956) 64—66. Avec 6 fig.

N. P.

S. NENADOVIĆ, *Restauratorski radovi na Žiči za poslednjih 100 godina* (Les travaux de restauration à Žiča au cours des cent dernières années) (rés. franç.). Saopštenja Zav. zašt. spom. NRS I (Beograd 1956) 28—37. Avec 7 fig. — Aperçu des travaux exécutés aux XIXe et XXe siècles.

N. P.

S. NENADOVIĆ, *Zaštitno konzervatorski radovi na manastiru Gracu, Djurdjevin Štubovima, Gornjoj i Donjoj Kamenici, Dečanima, Staroj Pavlici, Pridvorici, Lipljanu i Smederevskoj crkvi* (Travaux de conservation aux monastères de Gradac, Djurdjevi Stubovi, Gornja et Donja Kamenica, Dečani, Stara Pavlica, Pridvorica, Lipljan et à l'église de Smederevo) (rés. franç.). Saopštenja Zav. zašt. spom. NRS I (Beograd 1956) 51—58. Avec 11 fig.

N. P.

S. NENADOVIĆ, V. VULOVIĆ et B. ŽIVKOVIĆ, *Konzervatorski radovi na Novoj Pavlici* (Les travaux de conservation à Nova Pavlica) (rés. franç.). Saopštenja Zav. zašt. spom. NRS I (Beograd 1956) 47—50. Avec 2 fig. — L'auteur décrit les travaux de reconstruction et de conservation des fresques endommagées.

N. P.

B. VULOVIĆ, *Konzervacija ruševina Sisojevac* (Les travaux de conservation à Sisojevac) (rés. franç.). Saopštenja Zav. zašt. spom. NRS I (Beograd 1956) 59—60. Avec 1 fig.

N. P.

B. VULOVIĆ, *Konzervacija manastira Drenča* (Les travaux de conservation au monastère de Drenča) (rés. franç.). Saopštenja Zav. zašt. spom. NRS I (Beograd 1956) 61—63. Avec 4 fig.

N. P.

D. PAVLOVIĆ, *Radovi na crkvi sv. Nikole u Krčmaru* (Les travaux à l'église de St. Nicolas à Krčmar) (rés. franç.). Saopštenja Zav. zašt. spom. NRS I (Beograd 1956) 70—73. Avec 2 fig.

N. P.

D. PAVLOVIĆ, *Opravka crkve manastira Čokešine* (Reparations à l'église du monastère de la Čokešina) (rés. franç.). Saopštenja Zav. zašt. spom. NRS I (Beograd 1956) 74. Avec 1 fig.

N. P.

B. V(ULOVIĆ). et D. P(AVLOVIĆ), *Konzervacija Kruševačkog i Golubačkog Grada* (Les travaux de conservation des fortresses à Kruševac et à Golubac) (rés. franç.). Saopštenja Zav. zašt. spom. NRS I (Beograd 1956) 85—86. Avec 2 fig. N. P.

S. NENADOVIĆ et M. PANIĆ-SUREP, *Zaštita ranohrišćanske grobnice sa freskama u Nišu* (Les travaux de protection d'un caveau paléochrétien comportant des fresques à Niš) (rés. franç.). Saopštenja Zav. zašt. spom. NRS I (Beograd 1956) 142—146. Avec 2 fig. — Les auteurs attirent l'attention sur la mauvaise conservation de ce sépulcre qui ne correspond pas au plan projeté. N. P.

R. KUZMANOVSKI, *Suvremena konservacija na crkvi sv. Sofije u Ohridu* (Travaux de conservation à l'église de Sainte Sophie d'Ohrid). Covjek i prostor 53 (Zagreb 1956) 6. Avec 1 fig. N. P.

B., *Dve značajni i nesekidne izložbi* (Deux expositions importantes et inusitées). Horizont 20 (Skopje 25 XI 1956). — Sur l'exposition des travaux de conservation à Ste. Sophie et sur l'exposition des méthodes de conservation de certaines icônes. G. S.

Z. BLAŽIĆ, *Da li će ostanembe bez crkvata i freskite od Nerezi?* (L'église et les fresques de Nerezi peuvent-elles être conservées?) Horizont 13 (Skopje 19 VIII 1956). G. S.

S. M(ANDIĆ). et M. L(ADJEVIĆ), *Otkrivanje i konzervacija fresaka u Studenici* (Les travaux de conservation des fresques à Studenica) (rés. franç.). Saopštenja Zav. zašt. spom. NRS I (Beograd 1956) 38—41. Avec 4 fig. N. P.

S. M(ANDIĆ), *Freske skinute sa zidova nekih porušenih crkava* (Le démontage des fresques des monastères en ruines) (rés. franç.). Saopštenja Zav. zašt. spom. NRS I (Beograd 1956) 169—171. — L'auteur mentionne quelques fresques de Djurdjevi Stubovi, de Gradac et de Palež qui ont dû être enlevées à cause de leur mauvais état. N. P.

M. P(ANIĆ). — S(UREP)., S. M(ANDIĆ). et B. Ž(IVKOVIĆ), *Zaštita Sopoćana* (La protection de monastère de Sopoćani) (rés. franç.). Saopštenja Zav. zašt. spom. NRS I (Beograd 1956) 15—27. Avec 12 fig. — L'article fournit un aperçu de la situation du monastère avant la conservation ainsi que des travaux de restauration et de conservation de l'architecture, des recherches chimiques et de la conservation des fresques. N. P.

M. L(ADJEVIĆ). et B. Ž(IVKOVIĆ), *Radovi na živopisu u Arilju, Veluci i Ježevici* (Le nettoyage des fresques à Arilje, à Veluce et à Ježevica) (rés. franç.). Saopštenja Zav. zašt. spom. NRS I (Beograd 1956) 42—44. Avec 2 fig. N. P.

D. P(AVLOVIĆ), *Konzervacija spomenika muslimanske arhitekture* (La conservation des monuments de l'architecture musulmane) (rés. franç.). Saopštenja Zav. zašt. spom. NRS I (Beograd 1956) 112—114. Avec 5 fig. — L'auteur mentionne certains travaux sur des édifices de caractère monumental: turbe de Šeik Mustafa à Beograd, turbe de Murat à Kosovo, mosquée de Sinan-paša à Prizren, mosquée de Niš. N. P.

K. BALABANOV, *Urbanizam i konzervacija* (L'urbanisme et la conservation). Razgledi 2 (Skopje 15 I 1956). S. P.

B. VASILIC, *Urbanizam i zaštita spomenika u Sremskoj Mitrovici* (L'urbanisme et la protection des monuments à Sremska Mitrovica) (rés. allem.). Sremska Mitrovica, Muzej Srema (1956). 20. Avec 6 fig. Dj. S.

Razmatranja i prijedlozi za uređenje starog Splita (Considérations et propositions pour la régulation de l'ancien Split). Rédacteurs: C. FISKOVIĆ, M. MARKOVINA, D. VESANOVIĆ. Split, Savjet za urbanizam Narodnog odbora općine (1956). 76. Avec illustrations. N. M.

Zaključci konferencije stručnjaka za uređenje starog Splita održane u Splitu 10—12 VII 1956 (Conclusions de la conférence des spécialistes pour la régulation de l'ancien Split, tenue à Split du 10 au 12 juillet 1956). Split, Savjet za urbanizam NO općine Split (1956) 8. Dj. S.

B. PERVAN, J. MARASOVIĆ et B. KALODJERA, *Konzervacija i saniranje starog Splita* (Sur la conservation et l'assainissement de l'ancien Split). Razmatranja i prijedlozi za uređenje starog Splita. (Split 1956) 25—37. Avec 6 fig. G. S.

C. FISKOVIĆ, *Zaštita i popravak Dioklecijanove palače i starog Splita* (Stanovište Konzervatorskog zavoda za Dalmaciju u Splitu) (Sur la sauvegarde et la conservation du palais de Dioclétien et de l'ancien

Split). Razmatranja i prijedlozi za uređenje starog Splita. (Split 1956) 39—74. Avec 17 fig. G. S.

J. MARASOVIĆ et T. MARASOVIĆ, *Nova istraživanja i zahvati u Dioklecijanovoj palači* (Nouvelles recherches et travaux de conservation au palais de Dioclétien). Mogućnosti 11 (Split 1956) 882—889. G. S.

M. DRAGIĆEVIĆ, *Za raščišćavanje Dioklecijanove palače* (Sur la purification du palais de Dioclétien). Razmatranja i prijedlozi za uređenje starog Splita. (Split 1956) 13—19. Avec 3 fig. G. S.

M. DRAGIĆEVIĆ, *Za raščišćavanje Dioklecijanove palače* (Au sujet du déblaiement du palais de Dioclétien). Slobodna Dalmacija 3383 (Split, 1, 2 i 3 I 1956). S. P.

N. ARMANDA, *Kako zamišljam „razrijedjenje“ jezgre Dioklecijanove palače* (Mes idées sur le „dépouillement“ du noyau du palais de Dioclétien). Razmatranja i prijedlozi za uređenje starog Splita. (Split 1956) 21—24. Avec 1 fig. G. S.

N. ARMANDA, *Kako zamišljam „razrijedjenje“ jezgre Dioklecijanove palače* (Comment je me représente la „dislocation“ du noyau du palais de Dioclétien). Slobodna Dalmacija 3463 (Split 5 IV 1956). Avec ill. — Projet de la régulation du centre de Split. G. S.

Grupa pomorskih kapetana, inženjera i pravnika protiv gradnje na Peristilu (Un groupe de capitaines de marine, d'ingénieurs et d'hommes de droit se prononçant contre les nouvelles bâties sur Peristile). Razmatranja i prijedlozi za uređenje starog Splita. (Split 1956) 11—12. G. S.

L. ČERMAK, *Izveštaj o pripremama za restauratorske zahvate na području Dubrovnika* (Compte rendu sur les travaux préliminaires de restauration sur le territoire de Dubrovnik). Ljet. JAZU 61 (Zagreb 1956) 438—460. N. M.

V. JENKO, *Problemi zaštite grada Poreča u celini i njegovih spomenika* (Problèmes de la protection de la ville de Poreč et de ses monuments). Vijesti muz. konz. NRH 2 (Zagreb 1956) 48—51. S. P.

V. J., *Kompleks Eufrazijeve bazilike u Poreču i njegov konzervatorski problem* (Le complexe de la basilique d'Euphrase et le problème de sa conservation). Riječka revija 1—2 (Rijeka 1956) 58—61. S. P.

V. KRAJAC, *Konzervatorska i urbanistička problematika Senja* (Problèmes de la conservation des monuments historiques et de l'urbanisme de la ville de Senj). Vijesti muz. konz. NRH 6 (Zagreb 1956) 143—181. Avec 35 fig. S. P.

M. FUČIĆ, *Zaštita spomenika kulture u Samoboru* (Service des monuments historiques à Samobor). Vijesti muz. konz. NRH. 3 (Zagreb 1956) 72—74. S. P.

Za ohranitev podobe pomurske krajine (Pour la sauvegarde de l'aspect de la région de la Mura). Ljudska pravica 234 (Ljubljana 4 X 1956). — Sur la conservation des monuments historiques. G. S.

M. ZADNIKAR, *Spomeniška restavracija selanske rotunde s freskami* (La restauration de la rotonde à fresques à Selo). Naši razgledi 18 (Ljubljana 1956) 439—440. G. S.

D. TAFRO, *Iz istorije zaštite spomenika kulture u Bosni i Hercegovini do Oslobođenja 1945* (De l'histoire de la protection des monuments historiques de Bosnie-Herzégovine jusqu'à la Libération de 1945) (rés. franç.). Naše starine 3 (Sarajevo 1956) 5—12. S. P.

CONGRÉS — CONFÉRENCES

V. NOVAK, J. TADIĆ, I. SINDIK et J. KOVAČEVIĆ, *Izveštaj o X medjunarodnom kongresu za istorijske nauke u Rimu* (Compte rendu sur le Xe Congrès international des études historiques à Rome). Glasnik SAN VII, 2 (Beograd 1956) 206. — Résumé. Dj. S.

I. SINDIK, *Deseti medjunarodni kongres istoriskih nauka u Rimu 1955* g. (Xe Congrès international des études historiques à Rome en 1955). Ist. čas. 6 (Beograd 1956) 249—254. S. Ć.

F. BARIŠIĆ, *Medjunarodni kongres vizantologa u Carigradu 1955* (Congrès international d'études byzantines en 1955). Zbor. Viz. inst. SAN 4 (Beograd 1956) 229—235. Dj. S.

M. RAJKOVIĆ, *X medjunarodni kongres vizantologa u Carigradu, 15—21 IX 1955* (Xe Congrès international des études byzantines à Constantinople, 15—21 IX 1955). Ist. čas. 6 (Beograd 1956) 254—256. S. Ć.

D. MEDAKOVIĆ, XVIII medjunarodni kongres istoričara umetnosti (XVIIIe Congrès international de l'histoire d'art). Ist. čas. 6 (Beograd 1956) 256—257.

S. Č.

M. BARTOŠ, Pravo nacija na arheološke objekte (Le droit des nations aux découvertes archéologiques). Književne novine 17 (Beograd 10 VI 1956). — A propos des conclusions de la Session archéologique internationale à Palerme en 1956.

G. S.

M., Treći panafrčki kongres za prehistoriju (IIIe Congrès panafricain de préhistoire). Republika 5 (Zagreb 1956) 52. Avec 1 fig.

S. P.

V. KOŠČAK Izveštaj o sudjelovanju članova Historijskog instituta u Zagrebu na I Kongresu historičara FNRJ (Compte rendu sur la participation des membres de l'Institut Historique de Zagreb au I Congrès des historiens yougoslaves). Ljet. JAZU 61 (Zagreb 1956) 238—239.

N. M.

J. DUNDJIN, XIV konferencija muzejskih radnika A.P. Vojvodine (XIVe conférence des muséologues de la P.A. de Voïvodie). Rad vojv. muz. 5 (Novi Sad 1956) 224—228.

N. M.

PÉRIODIQUES — RECUEILS

Enciklopedija Jugoslavije, 2, Bosna-Dio. Rédacteur M. KRLEŽA. Zagreb, Leksikografski zavod FNRJ (1956). 718. Avec illustrations et cartes géographiques. — Les articles: *Byzantinoslavica*, *Karinthia*, *Carniola*, *Croatia sacra*, *Časopisi*.

S. P.

Archaeologia Jugoslavica I (Beograd 1954) 138. — Compte rendu par P. KOROŠEC, Arh. ves. VII, 3 (Ljubljana 1956) 324—326.

Lj. Z.—Ž.

Istoriski časopis V (Beograd 1955). — Compte rendu par S. ATANACKOVIĆ, Let. MS 378, 1—2 (Novi Sad 1956) 130—131.

Lj. Z.—Ž.

Godišnjak Muzeja grada Beograda I (Beograd 1954). — Compte rendu par D. S., Pril. knjiž. jez. ist. fol. XXII, 1—2 (Beograd 1956) 151—152.

N. M.

B. VRANEŠEVIC, Deset svezaka Zbornika Matice srpske (serija društvenih nauka) (Dix tomes du „Zbornik Matice srpske“). Let. MS 378, 3 (Novi Sad 1956) 238—239.

Lj. Z.—Ž.

Spomenica Ilarionu Ruvarcu. Novi Sad, Filozofski fakultet u Novom Sadu (1956). 160. — Comptes rendus par: K. MILUTINOVIC, Republika 538 (Beograd 21 II 1956); A. KREKIC, Zbor. MS društva nauka 12 (Novi Sad 1956) 104—106; S. GAVRILOVIC, Rad vojv. muz. 5 (Novi Sad 1956) 274—275.

S. P.—N. M.

Rad vojvodjanskih muzeja 3 (Novi Sad 1954) 376. — Compte rendu par J. KOROŠEC, Arh. ves. VII, 3 (Ljubljana 1956) 322—324.

Lj. Z.—Ž.

Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije I (Zagreb 1954). — Compte rendu par W. S. VUCINICH, Speculum XXXI, 1 (Cambridge Mass. 1956) 220—223.

N. M.

Muzeji 8 (Zagreb 1953). — Compte rendu par Š. BEŠLAGIĆ, Naše starine 3 (Sarajevo 1956) 328—329.

S. P.

Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena 38 (Zagreb 1954). — Compte rendu par V. N., Pril. knjiž. jez. ist. fol. XXII, 1—2 (Beograd 1956) 160.

N. M.

Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 8 (Split 1954). — Compte rendu par S. TIHIĆ, Naše starine 3 (Sarajevo 1956) 337—338.

S. P.

Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci 1 (Rijeka 1953); 2 (Rijeka 1954). — Compte rendu par V. BRATULIC, Jadran. zbor. I (Rijeka—Pula 1956) 372—373.

N. M.

Rijeka. (Cfr. Starinar n. s. VII—VIII, 1956—1957, 434). — Compte rendu par B. LUKIĆ, Jadran. zbor. I (Rijeka—Pula 1956) 370—371.

N. M.

Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu n. s. IX (Sarajevo 1954) Arheologija. — Comptes rendus par: I. PLEINEROVA, Archeologické rozhledy VIII, 3 (Praha 1956) 443—444; P. ANDJELIĆ, Naše starine 3 (Sarajevo 1956) 327—328.

D. S.

Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu IX (Sarajevo 1954) Istorija i Etnografija. — Compte rendu par P. ANDJELIĆ, Naše starine 3 (Sarajevo 1956) 327—328.

S. P.

Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu n. s. X (Sarajevo 1955). — Compte rendu par M. ZAPOTOCKY, Archeologické rozhledy VIII, 3 (Praha 1956) 444—445.

D. S.

Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom 3—4 (Sarajevo 1952—1953). — Compte rendu par M. MUJEZINOVIC, Naše starine 3 (Sarajevo 1956) 332—333.

S. P.

Bilten Instituta za proučavanje folklora 2 (Sarajevo 1953). — Compte rendu par R. HROVATIN, Slov. etn. IX (Ljubljana 1956) 298—299.

N. M.

Slovenská archeológia I (Bratislava 1953). — Compte rendu par V. i M. BRODAR, Arh. ves. VII, 3 (Ljubljana 1956) 317—318.

Lj. Z.—Ž.

Slovenská archeológia II (Bratislava 1954); III (Bratislava 1855). — Compte rendu par J. KOROŠEC, Arh. ves. VII, 3 (Ljubljana 1956) 320—322.

Lj. Z.—Ž.

Památky archeologické XLVI, 1, 2 (Praha 1955). — Compte rendu par S. PAHIC, Arh. ves. VII, 3 (Ljubljana 1956) 334—336. Avec pl. et fig.

Lj. Z.—Ž.

Slavia XIX (Praha 1949—1950); XX (Praha 1950—1951); XXI (Praha 1952—1953); XXII (Praha 1953); XXIII (Praha 1954); XXIV (Praha 1955). — Compte rendu par D. MIRKOVIĆ, Pril. knjiž. jez. ist. fol. XXII, 3—4 (Beograd 1956) 343—351.

N. M.

Wiadomości archeologiczne XXII, 1, 2, 3—4 (Warszawa 1955). — Compte rendu par S. PAHIC, Arh. ves. VII, 3 (Ljubljana 1956) 329—330.

Lj. Z.—Ž.

Jahreshefte des Österreichischen archaeologischen Instituts in Wien, XL (Wien 1953); XLI (1954). — Compte rendu par A. CERMANOVIC, Starinar n. s. VII—VIII (Beograd 1956—1957) 419—420.

Dj. S.

Archeologia Austriaca 16 (Wien 1954); 16, 17 (Wien 1955). — Compte rendu par S. PAHIC, Arh. ves. VII, 3 (Ljubljana 1956) 332—334.

Lj. Z.—Ž.

Blick nach Osten I, 1—4 (Wien 1948); II 1—4 (Wien 1949—1952). — Compte rendu par M. DJORDJEVIC, Pril. knjiž. jez. ist. fol. XXII, 1—2 (Beograd 1956) 157—160.

N. M.

Berliner numismatische Zeitschrift 19—20 (Berlin 1955). — Compte rendu, Numiz. vijeti 6—7 (Zagreb 1956) 28.

Dj. S.

Ricerche slavistiche III (Roma 1954). — Compte rendu par M. SIMONOVIC, Pril. knjiž. jez. ist. fol. XXII, 1—2 (Beograd 1956) 153—157.

N. M.

Folia archaeologica VII (Budapest 1955). — Compte rendu par S. PAHIC, Arh. ves. VII, 3 (Ljubljana 1956) 331—332.

Lj. Z.—Ž.

Az erek XI, 1 (Budapest 1955). — Compte rendu, Numiz. vijeti 6—7 (Zagreb 1956) 29.

Dj. S.

Laos III (Stockholm 1955). — Compte rendu par R. FILIPOVIC, Pril. knjiž. jez. ist. fol. XXII, 3—4 (Beograd 1956) 351—354.

N. M.

Harvard Slavic Studies I (Cambridge Mass. 1933); II (Cambridge Mass. 1954) — Compte rendu par P. CHARANIS, Byzantino-slavica XVII, 1 (Prague 1956) 141—145.

Dj. S.

OUVRAGES GÉNÉRAUX CONCERNANT L'HISTOIRE DE LA CIVILISATION, L'ART ET L'HISTOIRE DE LA RELIGION

Enciklopedija Jugoslavije, 2, Bosna-Dio. Rédacteur M. KRLEŽA. Zagreb, Leksikografski zavod FNRJ (1956). 718. Avec illustrations et cartes géographiques. — Les articles: *Bosna i Hercegovina (Pred-slovensko razdoblje)*, *Srednjevjekovna bosanska država, Period strane vlasti*, *Brončano doba*, *Crkva bosanska*, *Crna Gora (Crna Gora u antičko doba)*, *Istorijska Crna Gore u srednjem i novom veku*, *Dalmacija (Vizantinska tema Dalmacija, Dalmacija u sklopu Hrvatske, Mletačka provincija Dalmacija)*.

S. P.

Arheološki spomenici i nalazišta u Srbiji, I, Zapadna Srbija (Monuments et stations archéologiques en Serbie, I, Serbie Occidentale) (rés. franç.). Rédacteur Dj. BOŠKOVIC. [Srpska akademija nauka, Grada IX, Arheološki institut 2]. Beograd, Naučna knjiga (1953). 220. Avec 322 fig. — Compte rendu par P. MOMIROVIĆ, Naše starine 3 (Sarajevo 1956) 334—335. S. P.

Arheološki spomenici i nalazišta u Srbiji, II, Centralna Srbija (Monuments et stations archéologiques en Serbie, II, Serbie Centrale). Rédacteur Dj. BOŠKOVIC. Collaborateurs: A. DEROKO, A. JURIŠIĆ, B. VULOVIĆ, B. GAVELA, B. STALIO, V. JOVANOVIĆ, V. KORAĆ, V. TRBUHOVIĆ, G. CVETKOVIĆ, D. GARASANIN, D. JOVANOVIĆ, D. PETROVIĆ, D. PILETIĆ, D. PAVLOVIĆ, Dj. BOŠKOVIC, E. ČERŠKOV, Z. SIMIĆ-MILO VANOVIC, J. NEŠKOVIĆ, J. TODOROVIĆ, L. MIRKOVIĆ, Lj. POPOVIĆ, M. VELIČKOVIĆ, M. VULOVIĆ, M. GARASANIN, M. GRBIĆ, M. DINIĆ, M. ČOROVIC-LJUBINKOVIĆ, M. NIKOLIĆ, M. TATIC-DJURIĆ, M. SAVIĆ, N. PETROVIĆ, N. SIMOVLJEVIĆ, P. PETROVIĆ, R. GALOVIĆ, R. LJUBINKOVIĆ, S. NENADOVIĆ, T. ČUMIĆ. [Srpska akademija nauka, Grada X, Arheološki institut 3]. Beograd, Arheološki institut SAN (1956). 294. Avec 7 pl. et 299 fig. S. P.

W. GEORGE, Jugoslavija: crkve, lica, predeli (Yougoslavie: églises, aspects, paysages). Dello II, 3 (Beograd 1956) 237—241. N. M.

V. POPOVIĆ, Naša srednjevekovna i moderna umetnost (Notre art médiéval et moderne). (Beograd 1956). 16. Dj. S.

Lj. TRAJKOVIĆ, Serbie. Beograd, La Presse touristique (1956). 372. Illustré. N. M.

N. JANKOVIĆ, Meteorske pojave u našoj prošlosti (Les phénomènes astronomiques dans notre passé) (rés. angl.). Spomenik SAN CVI, Odelj. društ. nauka 8 (Beograd 1956) 51—59. Dj. S.

S. POPOVIĆ, Kulturni spomenici u dolini Lima (Les monuments historiques dans la vallée du Lim). Polimlje 145 (Prijeopolje 1 IX 1956). G. S.

Dj. BOŠKOVIC, Arheološki problemi Crnogorskog, zetskog primorja (Les problèmes archéologiques du littoral du Monténégro, Zeta). Stvaranje 3 (Cetinje 1956) 216—219. S. P.

Spomenici u Hrvatskoj. Izbor spomenika arhitekture i likovnih umjetnosti (Monuments de la Croatie. Choix de monuments d'architecture et d'art figuratif). Rédacteur A. HORVAT. Zagreb, Ured za informacije Izvršnog vijeća Sabora NRH (1956). 144. Avec illustrations. S. P.

K. PRIJATELJ, Umjetnost XVII i XVIII stoljeća u Dalmaciji (L'art des XVIIe et XVIIIe siècles en Dalmatie). [Matica hrvatska. Povijest likovnih umjetnosti]. Zagreb, Matica hrvatska (1956) 146. Avec 76 fig. — Comptes rendus par: D. ŠOŠIĆ, Vjesnik 3522 (Zagreb 24 VI 1956); B. KELEMEN, Studentski list 10 (Zagreb 29 V 1956); I. PETRICIOLI, Zadarška revija 4 (Zadar 1956) 301—303. Dj. S.—S. P.

C. FISKOVIC, Hrvatski umjetnici u Mlecima (Les artistes croates à Venise). Mogućnosti 1 (Split 1956) 1—25. S. P.

A. JUTRONIĆ, Mužičari, slikari, zlatari i graditelji u starom Splitu (Les musiciens, peintres, orfèvres et constructeurs dans l'ancien Split). Mogućnosti 4 (Split 1956) 314—319. — Sur les noms d'artistes récemment découverts dans les registres d'état-civil. G. S.

V. VALČIĆ, Počeci hrvatske književnosti u Zadru (Les débuts de la littérature croate à Zadar). Glas Zadra 254 (Zadar 28 IV 1956) — Sur la poésie croate du XVe siècle. G. S.

N. LUKOVIĆ, Poštanski saobraćaj na Jadranu, — Istoriski prilozi (La poste sur la Côte Adriatique, — Contributions historiques) (rés. angl.). God. Pom. muz. IV (Kotor 1955) 39—46. Ij. Z.—Z.

M. SUIĆ, Mare nostrum Illyricum. Glas Zadra 254 (Zadar 28 IV 1956). S. P.

M. ZADNIKAR, Naši kulturni spomenici (Nos monuments historiques). Koledar Prešernove družbe (Ljubljana 1956) 63—67. S. P.

E. KOMAVLI, Kulturne vrednote naše preteklosti (Les valeurs culturelles de notre passé). Slovenski poročevalac 147 (Ljubljana 24 VI 1956). — Sur les monuments historiques de la Slovénie. S. P.

F. BAŠ, Spomeniško Pomurje (Monuments de la vallée de la Mura) Svet ob Muri 4 (Murska Sobota 1956) 161—174. S. P.

M. URLEB, Arheološke najdbe z Unca pri Rakeku (Découvertes archéologiques de Unec près de Rakek) (rés. ital.). Arh. ves. VII, 3 (Ljubljana 1956) 292—296. Avec 2 pl. Ij. Z.—Z.

V. ŠTRIBOR, Arheološko delo na Koprskem (Travaux archéologiques dans la région de Kopar). Zbornik Primorske založbe „Lina“ (Kopar 1956) 63—68. Avec 2 fig. G. S.

J. KOMELJ, Umetnosni spomeniki Kočevske (Las monuments de Kočevsko). (Kočevsko 1956) 203—221. Avec ill. G. S.

A. BENAC, D. SERGEJEVSKI et Dj. MAZALIĆ, Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, (Cfr. Starinar n. s. VII—VIII, 1956—1957, 447). — Comptes rendus par: E. PAŠALIĆ, God. Ist. dr. BiH 8 (Sarajevo 1956) 340—344; S. ĆIRKOVIĆ, Ist. glas., 2 (Beograd 1956) 94—97. S. Ć.

R. LUKIĆ, Istorija političkih i pravnih teorija, I, Od Antike do XVII stoljeća (Histoire des théories politiques et juridiques, I, De l'Antiquité au XVIIe siècle). Beograd, Naučna knjiga (1953). 343. — Compte rendu par O. MANDIĆ, Hist. zbor. 9 (Zagreb 1956) 229—231. S. Ć.

M. BARJAKTAROVIĆ, Prvobitni oblici religije (Les formes primitives de la religion). Beograd, Narodna knjiga (1956). 64. Illustré. Dj. S.

V. RIBAR, Od mnogobošta do jednoboštva (Du polythéisme au monothéisme). Beograd, Narodna knjiga (1956). 68. Dj. S.

O. MANDIĆ, Religija od najstarijih do naših vremena (La religion depuis les temps les plus reculés jusqu'à l'époque contemporaine). Narodno sveučilište 3—4 (Zagreb 1956) 85—94. G. S.

O. MANDIĆ, Religija, država, nauka (La religion, l'état et la science). [Prosvjetna knjižnica II, VI.] Zagreb, Seljačka sloga (1956) 48. N. M.

O. MANDIĆ, Prirodne religije (Les religions naturelles). [Prosvjetna knjižnica II, I.] Zagreb, Seljačka sloga (1956). 48. Avec 11 fig. N. M.

O. MANDIĆ, Istočne religije (Religions orientales). [Prosvjetna knjižnica II, V.] Zagreb, Seljačka sloga (1956). 60. Avec 7 fig. N. M.

O. MANDIĆ, Objavljenе religije (Les religions annoncées). [Prosvjetna knjižnica II, IV] Zagreb, Seljačka sloga (1956). 48. Avec 7 fig. N. M.

O. MANDIĆ, Kršćanstvo — smjesa vjerovanja raznoga porijekla (Christianisme — mélange de croyances d'origines différentes). Život i škola 5—6 (Osijek 1956) 1—14. S. P.

O. MANDIĆ, Prakršćanstvo (Le christianisme ancien). [Prosvjetna knjižnica II, II.] Zagreb, Seljačka sloga (1956). 48. N. M.

O. MANDIĆ, Kršćanstvo (Le christianisme). [Prosvjetna knjižnica II, IV.] Zagreb, Seljačka sloga (1956). 64. Illustré. N. M.

P. HOLBAH, Hrišćanstvo razgoličeno (Christianisme dévoilé). Beograd, Kultura (1956). 148. Avec 1 fig. S. P.

P. HOLBAH, Razgoličeno hrišćanstvo ili ispitivanje načela i posledica hrišćanske religije (Le christianisme dévoilé, ou examen des principes et des effets de la religion chrétienne). Sarajevo, Svetlost (1956). 217. S. P.

O. MANDIĆ, Od kulta lubanje do kršćanstva. (Du culte de crâne au christianisme). Uvod u historiju religije (Cfr. Starinar n.s. VII—VIII, 1956—1957, 435). — Compte rendu par M. CEKIĆ, Nastava i vaspitanje 8 (Beograd 1956) 506—507. G. S.

D. CECIĆ, Lenjin o religiji, crkvi i svećenstvu (Lenin sur la religion, l'église et le clergé). Republika 4 (Zagreb 1956) 1—3. G. S.

Č. VELJAČIĆ, Život i nauka Gotama Bude (La vie et l'œuvre de Gautama Buddha). Republika 3 (Zagreb 1956) 40—41. Avec 4 fig. S. P.

Č. VELJAČIĆ, Gautama Buda i njegova nauka. Povodom 2500-godišnjice (Gautama Buddha et sa doctrine. A propos de son deux-mille-cinquantenaire). Pregled 6 (Sarajevo 1956) 375—379. S. P.

D. NEDELJKOVIĆ, *Leonardo da Vinci, filozof i etičar* (Leonard de Vinci, philosophe et moraliste) (rés. franç.). [SAN, Posebna izdanja CCLV, Odeljenje društvenih nauka 18.] Beograd, Srpska akademija nauka (1956). V + 306. Avec 38 pl.

N. M.

J. BURCKHARDT, *Renesančna kultura v Italiji* (La civilisation de la Renaissance en Italie). Traduction B. FATUR. Ljubljana, Državna založba Slovenije (1956). 558. Avec 12 pl.

N. M.

Arhitekturata niz vekovi (1) (L'architecture à travers les siècles). Tehnika 5 (Skopje 1956).

G. S.

A. ВЕНЕДИКТОВ, *Некоторые проблемы истории архитектуры Югославии*. Sovetskaja arhitektura 7 (Moskva 1955) 108—123. Avec 16 fig. — L'auteur envisage quelques problèmes du développement de l'architecture médiévale sur le territoire de la Yougoslavie en premier lieu partant des positions de la création autochtone.

N. M.

M. GAVAZZI, *Die Kulturgeographische Gliederung Südosteuropas*. Südostforschungen 15 (München 1956) 5—22. Avec 1 carte.

S. Č.

F. W. DEICHMANN, *Studien zur Architektur Konstantinopels im 5. und 6. Jahrhundert nach Christus*. [Deutsche Beiträge zur Altertumswissenschaft 4.] Baden-Baden (1956). 117. Avec 32 fig. — Compte rendu par I. NIKOLAJEVIĆ-STOKOVIĆ et Dj. STRIČEVIĆ, Starinar n.s. VII—VIII (Beograd 1956—1957) 424—427.

Dj. S.

L. A. MAYER, *Islamic Architects and their Works*. Geneve, Albert Kundig (1956). 185. — Compte rendu par F. BARJAKTAREVIĆ, Pril. orijent. fil. ist. jugosl. naroda 6—7 (Sarajevo 1956—1957) 312—315.

S. P.

P. J. ŠAFARIK, *Slovanský národopis*. [ČSAV Ustav pro ethnografii a folklóristiku. Klasikové vědy, sekce filosofie a historie.] Praha, Československá akademia věd (1955). 289. Avec 7 cartes. — Compte rendu par V. NOVAK, Slov. etn. IX (Ljubljana 1956) 299—300.

N. M.

M. BRUJIĆ, *La civilisation française au moyen-âge*. Zagreb, Institut de phonétique de l'Université de Zagreb. Section pour l'enseignement audio-visuel (1956). 21.

Dj. S.

M. VILIĆIĆ, *Marginalije uz put po Grčkoj* (Notes sur un voyage en Grèce). Bull. Inst. lik. umjetn. 8 (Zagreb 1956) 25—27.

D. S.

S. GROZDANOVIC, *S puta po Grčkoj* (Notes de voyage en Grèce). Bull. Inst. lik. umjetn. 9—10 (Zagreb 1956) 80—83.

D. S.

E. BORMANN, *Die Säulenfusse des Himmelstempels in Peking*. Vjes. arh. hist. dalm. LVI—LIX (Split 1954—1957) 285—288. Avec 3 fig.

I. Z.—Ž.

AGGLOMÉRATIONS — POPULATION

Enciklopedija Jugoslavije, 2, Bosna — Dio. Rédacteur M. KRLEŽA, Zagreb, Leksikografski zavod FNRJ (1956). 718. Avec illustrations et cartes géographiques. — Les articles: *Bovec, Božica, Božjakovina, Branjevo, Brčko, Brezna, Brežice, Bribir, Bršunski otoci, Brod na Kupi, Brškovo, Bršljanovac, Budva, Buje, Buzet, Bužani, Cavtat, Cazin, Celovec, Celje, Cerna, Cetina, Cetingrad, Cetinje, Crna Stena, Čačak, Čajniče, Čakovec, Čapljina, Čazma, Čedad, Čerević, Čiprovac, Čokešina, Črnomelj, Čurug, Čuprija, Dalj, Daruvar, Debar, Debrc, Delnice, Demir Kapija, Derventa, Desti-nikon, Devin, Dimitrovgrad*, S. P.

B. GAVELA, *Protoistoriski i antički Singidunum* (Les deux Singidunum: protohistorique et antique) (rés. franç.). God. Muz. Beograd 2 (Beograd 1955) 9—20. Avec 5 fig. — Compte rendu par J. TODO-ROVIĆ, God. Muz. Beograd 3 (Beograd 1956) 661—662.

S. P.

B. GAVELA, *Ekonomski osnove najstarijih naselja u Beogradu i njegovoj okolini* (Les bases économiques des plus anciens établissements préhistoriques à Belgrade) (rés. franç.). God. Muz. Beograd 3 (Beograd 1956) 9—20. Avec 6 fig.

S. P.

R. VESELINOVIC, *Neka pitanja iz prošlosti Beograda XVI—XIX veka* (Quelques questions se rapportant au passé de Beograd du XVIe au XIXe s.). Glasnik SAN, VII, 1 (Beograd 1956) 108—110. — Résumé.

Dj. S.

D. LJUBIBRATIĆ, *Beograd nekad i sad* (Belgrade dans le passé et aujourd'hui). Republika 3 (Zagreb 1956) 12—15. Avec 11 fig.

S. P.

K. RISTIĆ, *Dolina Prištevke* (La vallée de la Prištevka) (rés. franç.). Glas. Srp. geogr. dr. XXXVI, 2 (Beograd 1956) 107—117. Avec 3 fig.

N. M.

J. TRIFUNOSKI, *Vranje — antropogeografska ispitivanja* (Vranje — les recherches anthropogéographiques). Glasnik SAN VII, 1 (Beograd 1956) 121—123. — Résumé.

Dj. S.

J. TRIFUNOSKI, *Surdulica* (La petite ville de Surdulica) (rés. franç.). Glas. Srp. geogr. dr. XXXVI, 2 (Beograd 1956) 81—91. Avec 3 fig.

N. M.

Ž. KUMAR, *Stari Slankamen*. Glasnik SAN VII, 2 (Beograd 1956) 216—218. — Résumé.

Dj. S.

D. POPOVIĆ, *Les Serbes de la province du Srem (Syradium) jusqu'à l'année 1736—7*. Bull. Acad. serbe XVII, nouvelle sér. 4 (Beograd 1956) 37.

N. M.

D. POPOVIĆ, *Les Serbes du Banat depuis les origines jusqu'à la fin du XVIII siècle*. Bull. Acad. serbe XVII, nouvelle sér. 4 (Beograd 1956) 41—42.

N. M.

D. POPOVIĆ, *Les Serbes de la province de Bačka depuis les origines jusqu'à la fin du XVIII siècle*. Histoire de l'habitat et de l'origine des habitants. Bull. Acad. serbe XVII, nouvelle sér. 4 (Beograd 1956) 39.

N. M.

R. PLAVŠIĆ, *Fragmenti iz prošlosti Sombora* (Fragments relatifs à l'histoire de Sombor). Sombor, Istoriski arhiv Narodnog odbora preza Sombor (1956). 79. Avec 3 pl. et fig.

S. P.

K. MILUTINOVIC, *Tematska izložba „Zrenjanin“ kroz istoriju* (L'exposition „Zrenjanin à travers les siècles“). Rad vojv. muz. 5 (Novi Sad 1956) 231—233. Avec 1 fig.

N. M.

P. SKOK, *Toponomastički problemi. Poglavlje VII. Vodnjan*. (Problèmes toponomastiques) (rés. franç.). Ist. čas. 6 (Beograd 1956) 169—176.

S. Č.

A. HORVAT, *Spomenici arhitekture i likovnih umjetnosti u Medjumurju* (Monuments d'architecture et d'art figuré dans le Medjumurje) (rés. franç.). Zagreb, Konzervatorski zavod (1956). 228. Avec 170 fig. sur pl., 14 fig. dans le texte et 7 cartes. — L'auteur étudie l'évolution de l'art dans le Medjumurje. Après avoir fourni un aperçu des recherches antérieures et un grand nombre des données archéologiques, il accentue le caractère des monuments d'art parmi lesquels ceux d'architecture sont dominants. Les matériaux sont classés d'après leur caractère profane ou religieux. Dans le premier groupe l'auteur traite sur les restes de l'architecture féodale et donne un aperçu de l'évolution de l'architecture urbaine et rurale. Le second groupe comprend l'évolution des monuments depuis l'art gothique jusqu'au XIXe siècle avec les adaptations faites au baroc. Les recherches sur le terrain ainsi que l'étude critique dans les archives, donnent un aperçu exacte des valeurs culturelles de Medjumurje.

N. P.

V. BRATULIĆ, *Istraživanja vremenskog kontinuiteta naseljavanja na sektoru Titani—Sv. Petar u Šumi—Pazin* (Recherches sur la continuité de la colonisation sur le territoire de Titani—Sv. Petar u Šumi — Pazin). Ljet. JAZU 61 (Zagreb 1956) 224—233. Avec 8 fig. hors texte.

N. M.

I. MAŽURAN, *Virovitica pod Turcima* (Virovitica sous la domination turque) (rés. allem.). Osj. zbor. V (Osijek 1956) 121—132. Avec 2 fig.

N. M.

M. BOBIĆ, *Mala šetnja kroz našu prošlost* (Excursion dans notre passé). Problemi Banije, Korduna, Like 5—6 (Zagreb 1956) 92—97. — Sur différents objets historiques de Banija, Kordun et Like dans les musées de Beograd, Zagreb etc.

G. S.

M. BOGDANOVIĆ, *Život u Kostajničkoj krajini oko 1728* (La vie dans la „Krajina“ de Kostajnica) (rés. allem.). Zbor. MS društva nauka 13—14 (Novi Sad 1956) 99—104.

S. P.

V. PUŽEVSKI, *Križevci i njegove starine* (Križevci et ses antiquités). Čovjek i prostor 54 (Zagreb 15 X 1956). Avec ill.

G. S.

A. MOHOROVIĆIĆ, *Osor Apsyrtides-Apsoros*. Bull. Inst. lik. umjetn. 9—10 (Zagreb 1956) 4—11.

D. S.

M. SUIĆ, Ostaci limitacije naših primorskih gradova u ranom Srednjem vijeku (Restes de la limitation de nos cités maritimes aux premiers temps du Moyen-âge) (rés. angl.). Starohrv. prosv. III, 5 (Zagreb 1956) 7—19. Avec 5 fig.

D. S.

V. BRATULIĆ, O vremenskom kontinuitetu naseljenosti Slavena u Srednjoj Istri (Sur la continuité des agglomérations slaves en Istrie centrale) (rés. angl.). Jadran. zbor, I (Rijeka—Pula 1956) 99—118. Avec 2 fig.

N. M.

L. BERITIĆ, Ubikacija nestalih gradjevinskih spomenika u Dubrovniku (Localisation des monuments d'architecture de Dubrovnik disparus) (rés. franç.). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 10 (Split 1956) 15—83, 257—258. Avec 1 fig.

N. M.

Ž. MEŠTROVIĆ, O položaju, postanku i historiskom značenju Zadra (Sur la situation, les origines et le rôle historique de Zadar). Učiteljska škola, Zadar 1866—1956 (Zadar 1956) 161—166. S. P.

Zgodovina Ljubljane, I, Geologija in arheologija (Histoire de Ljubljana, I, Géologie et Archéologie). I. RAKOVEC, *Geološka zgodovina ljubljanskih tal* (Histoire géologique du sol de Ljubljana); B. GRAFENAUER, *Uvodni pregled zgodovine ljubljanskega okoliša do naselitve Slovanov* (Introduction — aperçu de l'histoire de la contrée de Ljubljana jusqu'à l'arrivée des Slaves); S. BRODAR, *Ledenodobni človek na ljubljanskih tleh* (L'homme de la période glaciaire de la région de Ljubljana); J. KOROŠEC, *Oris predzgodovine Ljubljane* (Précis de la préhistoire de Ljubljana); J. KLEMENC, *Zgodovina Emone* (Histoire d'Emona); J. KOROŠEC, *Arheološke najdbe iz dobe selitve narodov in zgodnjega srednjega veka* (Trouvailles archéologiques de l'époque de la migration des peuples et des débuts du moyen âge à Ljubljana) (rés. angl., franç. et allem.). Ljubljana, Državna založba Slovenije (1955). 459. Avec illustrations. — Compte rendu par J. F., Archeologicke rozhledy VIII/4 (Praha 1956) 597—599.

Dj. S.—D. S.

J. VRIŠER, Razvoj prebivalstva na območju Ljubljane (Le développement de la population sur le territoire de Ljubljana) (rés. franç.). [Knjižnica „Kronike“, časopisa za slovensko krajevno zgodovino, 2.] Ljubljana, Tone Tomšič (1956). 67. Avec illustrations. N. M.

F. ŠAŠEL, Najstarejši prebivalci Slovenije (Les plus anciens habitants de la Slovénie). Obzornik 1 (Ljubljana 1956) 13—16. Avec 1 fig.

S. P.

F. GUMILAR, Zgodovinska slika Prekmurja v 17 stoletju (L'histoire de la région de Prekmurje au XVIIe siècle). Pomurski vestnik 10 (Murska Sobota 8 III 1956), 17 (Murska Sobota 26 IV 1956).

S. P.

J. OROZEN, Teritorij in uprava mesta Celja od davnih dni do danas (Territoire et l'administration de Celje dans le passé et aujourd'hui). Kronika 3 (Ljubljana 1956) 149—156.

S. P.

A. BEJTIĆ, Povjest i umjetnost Foče na Drini (L'histoire et l'art de Foscha à Drina). Naše starine 3 (Sarajevo 1956) 23—74. Avec 33 fig.

S. P.

J. TRIFUNOSKI, Varošica Kruševac (La petite ville de Kruševac). Glasnik SAN VII, 2 (Beograd 1956) 218—220. — Résumé.

Dj. S.

D. PAVLOV, Stariot Veles (Velès dans l'antiquité). Nova Makedonija 3741 (Skopje 28 X 1956).

G. S.

M. RADOJČIĆ, Trebinje i Duklja u X i XI stoljeću (Trebinje et Duklja au Xe et XIe siècles). Glas Trebinja 2—3 (Trebinje 1 II i 1 III 1956).

G. S.

G. STANOJEVIĆ, Nekoliko statističkih podataka o Boki Kotorskoj iz sredine XVIII stoljeća (Quelques données statistiques sur la Boka Kotorska — Les Bouches de Cattaro — datant du milieu du XVIIIe siècle) (rés. franç.). Spomenik SAN CV, Odelj. društ. nauka 7 (Beograd 1956—1957) 27—40.

Dj. S.

G. STANOJEVIĆ, Gradja za istoriju Perasta (Matériaux pour l'histoire de la ville de Perast) (rés. franç.). Spomenik SAN CV, Odelj. društ. nauka 7 (Beograd 1956) 53—66.

Dj. S.

B. KOJIĆ, Izumiranje sela u Kotorskem Zalivu i na poluostrvu Vrmcu (Le dépeuplement des agglomérations villageoises dans la Baie de Kotor et sur la péninsule Vrmac) (rés. franç.). Spomenik SAN CV, Odelj. društ. nauka 7 (Beograd 1956) 165—170. Avec 2 fig.

Dj. S.

B. KOJIĆ, Iz istorije naselja Prčanj u Boki Kotorskoj (L'histoire de l'agglomération de Prčanj dans les Bouches de Kotor) (rés. franç.). Spomenik SAN CV, Odelj. društ. nauka 7 (Beograd 1956) 171—178. Avec 4 fig.

Dj. S.

P. ŠEROVIĆ, Bijela u Boki Kotorskoj. Starine i porijeklo stanovništva (Bijela à Boka Kotorska) (rés. franç.). Spomenik SAN CV, Odelj. društ. nauka 7 (Beograd 1956) 179—195.

Dj. S.

Dj. MILOVIĆ, Hercegnovi kao pomorsko trgovачki grad. Bosanski period njegove istorije. (Hercegnovi — centre maritime et commercial, à la période bosniaque de son histoire) (rés. angl.). God. Pom. muz. V (Kotor 1956) 13—24.

Lj. Z. — Ž.

P. ŠEROVIĆ, Paštrovići, njihovo plemensko uredjenje i pomorska tradicija (Les Paštrović — leur institution tribal et leur expérience maritime) (rés. angl.). God. Pom. muz. V (Kotor 1956) 25—37.

Lj. Z. — Ž.

ANTHROPOLOGIE — PALÉOBOTANIQUE

M. MILANKOVIĆ, Erforschung der Chronologie der Eiszeit. Archaeologia austriaca 19/20 (Wien 1956) 1—14.

N. M.

V. JOKANOVIĆ, Uvod u sociologiju ili paleontologiju i etnologiju. Povodom knjige Dr. Ljubomira Živkovića: „Nauka o postanku čoveka“ (Introduction à la sociologie ou paléontologie et ethnologie. A propos du livre de Lj. Živković: „Les origines de l'humanité“). Pregled 9 (Sarajevo 1956) 569—573.

S. P.

M., Stogodišnjica neandertalca (Le centenaire du néanderthalien). Republika 5 (Zagreb 1956) 52. Avec 1 fig.

S. P.

Z. DOLINAR—OSOLE, Nova pitekanthropoidna oblika Hominida iz Severne Afrike (Une nouvelle forme d'Hominide de type pithécanthroïde d'Afrique du Nord) (rés. angl.). Arh. ves. VII, 1—2 (Ljubljana 1956) 175—180. Avec 2 fig.

Lj. Z. — Ž.

Z. DOLINAR—OSOLE, Ilirska kostja iz gomile v Volčjih Njivah (Squelettes illyriens du tumulus de Volče Njive) (rés. angl.). Arh. ves. VII, 1—2 (Ljubljana 1956) 131—136. Avec 2 fig.

Lj. Z. — Ž.

I. SCHWIDETZKY, Das Problem des Völkertodes. Stuttgart, Verlag Ferdinand Enke (1954). VI+165. — Compte rendu par M. KUSNIKOLAJEV, Slov. etn. IX (Ljubljana 1956) 312.

N. M.

PRÉHISTOIRE

OUVRAGES GÉNÉRAUX

B. GAVELA, Preistoriska arheologija, I deo (L'archéologie préhistorique, I partie). Beograd, Univerzitet u Beogradu (1956). 259. — Aperçu général sur la préhistoire de l'Europe, avec discussion plus détaillée de la préhistoire balkanique.

N. M.

D. GARAŠANIN, Katalog metala, Preistorija, I (Catalogue des métaux) (texte confronté allem.). Beograd, Narodni muzej (1954). 88. Avec 65 pl. et 1 carte. — Comptes rendus par: J. KOROŠEC, Arh. ves. VII, 1—2 (Ljubljana 1956) 190—192; V. MILOJČIĆ, Germania 34, 1—2 (Frankfurt) 163—166.

Lj. Z. — Ž.

Pregled arheoloških iskopavanja u N.R. Srbiji 1955 godine (Chronique des fouilles en R.P. Serbie au cours de l'année 1955). B. GAVELA, Risovača près d'Arandjelovac; M. GARAŠANIN et D. GARAŠANIN, Pavlovac près de Vranje; N. TASIĆ, Žitkovac près de Kosovska Mitrovica; N. TASIĆ, Valač près de Kosovska Mitrovica; J. TODOROVIĆ, Banjica près de Beograd; B. GAVELA, Korbovo; Š. NADJ, Gomolava près de Hrtkovci; A. JURIŠIĆ, Rasna-Sengoljska Gradina; P. VELENRAJTER, Svilovo près de Sombor; R. GALOVIĆ, Jelenac à Aleksićevac; V. TRBUHOVIĆ, Stojica Gumno à Belegić; P. VELENRAJTER, Kupusina près de Sombor; P. MEDOVIĆ, Vrane près d'Arije (textes confrontés serb. — franç.). Starinar n. s. VII—VIII (Beograd 1956—1957) 397—408. Avec 2 fig.

Dj. S.

M. GARAŠANIN, Neka pitanja relativne praistorijske kronologije (Sur quelques problèmes de chronologie relative en préhistoire) (rés. franç.). Arh. ves. VII, 1—2 (Ljubljana 1956) 29—42.

Lj. Z. — Ž.

Enciklopedija Jugoslavije, 2, Bosna—Dio. Rédacteur M. KRLEŽA. Zagreb, Leksikografski zavod FNRJ (1956). 718. Avec illustrations et cartes géographiques. — Les articles: *Bosna i Hercegovina (Predslavensko razdoblje)*, *Breuci*, *Brončano doba*, *Dačani*, *Dardani*, *Dalmati*.

S. P.

M. VASIĆ, Cvjetni motiv (Motif floral) (rés. franç.). Vjes. arh. hist.-dalm. LVI—LIX (Split 1954—1957) 11—15. Avec 4 fig. — Dans un bref aperçu l'auteur traite la question du motif floral connu sur les haches de combat et les épées de Hongrie. Il émet l'hypothèse que

ce motif connu de Rhodos et d'Istros est arrivé en Hongrie par l'intermédiaire de Vinča.

Lj. Z. — Ž.

M. GARAŠANIN, Zur Entstehung der Mäanderdekoration. Vjes. arh. hist. dalm. LVI—LIX (Split 1954—1957) 58—62.

Lj. Z. — Ž.

D. SREJOVIĆ, Tymiateria (rés. angl.). Živa antika VI, 2 (Skopje 1956) 301—306. — L'auteur explique certains objets découverts à Vinča et à Vučedol comme Tymiateria. Il les rattache aux analogies de la Grèce et de l'Orient.

Lj. Z. — Ž.

B. GAVELA, Specus subterranei i Tuguria u preistoriskoj arhitekturi (Les „specus subterranei“ et les „tuguria“ dans l'architecture primitive) (rés. franç.). Zbor. Fil. fak. Beograd IV, 1 (Beograd 1956) 57—71. Avec 3 fig.

S. P.

D. PILETIĆ, Prilog proučavanju upotrebe zemunica u praistoriji našeg Podunavlja (Une contribution à l'étude de l'emploi des fonds de cabanes dans la préhistoire de notre région danubienne) (rés. franç.). Ves. Voj. muz. 3 (Beograd 1956) 20—35. Avec 15 fig.

S. P.

R. DRECHSLER-BIŽIĆ, Gradine u Liči (Les „gradine“ de la Lika) (rés. allem.). Ves. voj. muz. 3 (Beograd 1956) 36—51. Avec 5 fig. et 2 pl.

S. P.

R. DRECHSLER-BIŽIĆ, Prehistoricni jantar u našim krajevima (L'ambre préhistorique dans notre pays). Republika 4 (Zagreb 1956) 38—39. Avec 5 fig.

S. P.

B. SARIA, Die vorgeschichtlichen Ringswallsysteme in Slowenien. Südostforschungen 15 (München 1956) 41—48. Avec 2 fig.

S. C.

M. GARAŠANIN et D. GARAŠANIN, Arheološka nalazišta u Srbiji (Stations archéologiques en Serbie). Beograd, Prosveta (1951). 63.— Compte rendu par R. GALOVIĆ, Glas Muz. Kosova i Metohije I (Priština 1956) 454.

D. S.

R. GALOVIĆ, Uvod u praistoriju Kosova i Metohije (Introduction à la préhistoire de Kosovo et de la Metohija) (rés. angl. et alb.). Glas Muz. Kosova i Metohije I (Priština 1956) 207—218. Avec 3 pl.

D. S.

STATIONS ARCHÉOLOGIQUES

Enciklopedija Jugoslavije, 2, Bosna-Dio. Rédacteur M. KRLEŽA. Zagreb, Leksikografski zavod FNRJ (1956). 718. Avec illustrations et cartes géographiques. — Les articles: *Batoš, Brāć, Brestovik kod Grocke, Brežice, Brijonski otoci, Brončano doba (Nalazišta), Butmir, Crna Bara, Čaršija kod Ripnja, Čoka, Čingar, Čurug, Dalj, Demir Kapija*.

S. P.

M. GRBIĆ, Geografski položaj praistoriskih naselja u Srbiji (La situation géographique des colonies préhistoriques de Serbie) (rés. franç.). Saopštenja Zav. zašt. spom. NRS I (Beograd 1956) 115—122. — L'auteur publie ses observations sur la situation des habitats préhistoriques dans le centre des Balkans, en tenant compte des facteurs économiques et géographiques.

N. P.

M. GARAŠANIN, Centralna Srbija u praistorisko doba (La Serbie Centrale à l'époque préhistorique) (texte confronté français). [Srpska akademija nauka, Grada X, Arheološki institut 3.] Beograd, Arheološki institut SAN (1956) 1—10. Avec 1 pl. — L'article est suivi d'un annexe (pp. 10—28, avec 8 fig.) contenant des données sur les stations paléolithiques et néolithiques de la Serbie Centrale, à la base de la prospection du terrain par les collaborateurs de l'Institut Archéologique.

S. P.

M. GARAŠANIN et D. GARAŠANIN, Neue Hügelgräberforschung in Westserbien. Arch. Jug. II (Beograd 1956) 11—18. Avec 17 fig.

Lj. Z. — Ž.

J. MARKOVIĆ-MARJANOVIĆ, Nova arheološka nalazišta iz neolita, bronzanog doba, halštata i latena u dolini Velike Morave (Nouvelles stations archéologiques du néolithique, de l'âge de bronze de Halstatt et de La Tène dans la vallée de la Morava). Glasnik SAN VII, 1 (Beograd 1956) 92. — Résumé.

D. S.

A. JURIŠIĆ et S. NENADOVIĆ, Arheološki radovi (Interventions de protection sur des localités archéologiques) (rés. franç.). Saopštenja Zav. zašt. spom. NRS I (Beograd 1956) 123—138. Avec 16 fig.

N. P.

J. TODOROVIĆ, V. KONDIĆ et M. BIRTAŠEVIC, Arheološka nalazišta u Beogradu i okolini (Monuments archéologiques à Belgrade et dans ses environs) (rés. franç.). God. Muz. Beograd 3 (Beograd 1956) 75—98. Avec 32 fig.

S. P.

M. GARAŠANIN, D. GARAŠANIN et R. VASIĆ, Izveštaj sa rekognosciranja Kosmeta (Compte rendu sur la prospection archéologique du Kosmet). Glasnik SAN VII, 1 (Beograd 1956) 77. — Résumé.

D. S.

V. MIROSAVLJEVIĆ, Južno područje otoka Cresa u pretpovijesno doba (Le sud de l'île de Cres à l'époque préhistorique) Ljet. JAZU 61 (Zagreb 1956) 262—279. Avec 3 fig. et 6 pl.

N. M.

I. MAROVIĆ, Arheološka istraživanja u okolini Dubrovnika (Les recherches archéologiques aux environs de Dubrovnik) (rés. franç.). Analist. inst. u Dubrovniku (Dubrovnik 1956) 9—30. Avec 15 fig.

D. S.

B. BAČIĆ, Arheološko iskopavanje spilje Cingarele kod Momjana (Fouilles archéologiques dans la grotte de Cingarela près de Momjan) (rés. angl.). Jadran. zbor. I (Rijeka—Pula 1956) 323—364. Avec 6 fig. et 12 pl.

N. M.

B. GABRIČEVIĆ, Otkriće sojenica na Sinjskom Polju (Découverte de palaffites dans la plaine de Sinj). Slobodna Dalmacija 3619 (Split 9 X 1956).

G. S.

J. KOROŠEC, Arheološke ostaline v Predjami (Les restes archéologiques de Predjama) (rés. angl.). Razprave SAZU IV, 1 (Ljubljana 1956) 3—64. Avec 1 plan et 49 pl.

N. M.

N. MOZETIĆ, Kratak pregled arheoloških najdb Gornjeg Posočja (Court aperçu sur les découvertes archéologiques dans le haut bassin de la rive Soča). Tolminski zbornik (Tolmin 1956) 22—26.

G. S.

P. ANDJELIĆ, Prehistoricke gradine u dolini Neretvice (Les Gradijne préhistoriques dans la vallée de Neretvica) Gl. Zem. muz. XI (Sarajevo 1956) 253—258. Avec 1 pl.

Lj. Z. — Ž.

M. BAUM, Arheološka istraživanja Zavičajnog muzeja u Tuzli (Fouilles exécutées par le Musée de Tuzla en 1955) (rés. franç.). Starinar n. s. VII—VIII (Beograd 1956—1957) 235.

D. S.

D. BASLER, Kalinovik i okolica (Kalinovik et ses environs). Gl. Zem. muz. XI (Sarajevo 1956) 247—252. Avec 1 pl.

Lj. Z. — Ž.

J. KOROŠEC, Zaštitno istraživanje u Demir Kapiji 1948 god. — Preistorija (Fouilles de protection à Demir Kapija en 1948 — Préhistoire) (rés. allem.). Zbor. Arh. muz. Skopje I (Skopje 1955—1956) 90—107. Avec 2 pl. et 8 fig.

Lj. Z. — Ž.

M. GARAŠANIN, La investigación prehistórica en Yugoslavia 1954—1955. Runa VII, 1 (Buenos Aires 1956) 149—153.

N. M.

S. ISLAMI, K. CEKA, F. PRENDI et S. ANAMALI, Zbulime tē kultures ilire nē luginen e Matit. Buletin pēr chkencat choqērore 1 (Tirane 1955) 110—135. — Compte rendu par M. KRASNIĆ, Starinar n. s. VII—VIII (Beograd 1956—1957) 422.

D. S.

ÉPOQUE PALÉOLITHIQUE

J. MARKOVIĆ-MARJANOVIĆ, Prvi preneolitski tragovi u lesu pod vedrim nebom na teritoriji Srbije (Premières traces préénéolithiques dans le loess à ciel ouvert sur le territoire de la Serbie) (rés. franç.). Starinar n. s. VII—VIII (Beograd 1956—1957) 227—228.

D. S.

J. MARKOVIĆ-MARJANOVIĆ, Prvi tragovi paleolita pod vedrim nebom na teritoriji Srbije (Premières traces préénéolithiques dans le loess à ciel ouvert sur le territoire de la Serbie). Glasnik SAN VII, 1 (Beograd 1956) 91—92. — Résumé.

D. S.

J. MARKOVIĆ-MARJANOVIĆ, Prethodno saopštenje o novim paleolitskim nalazištima Severne Bačke (Communication préliminaire sur les nouvelles localités paléolithiques de la Bačka du Nord — Bassin Pannonien) (rés. franç.). Starinar n. s. VII—VIII (Beograd 1956—1957) 213—224. Avec 7 fig.

D. S.

S. VUKOVIĆ, Arheološko-paleontološko istraživanje špilje Vindija u godini 1955 (Recherches archéologiques et paléontologiques dans la grotte de Vindija en 1955) (rés. franç.). Starinar n. s. VII—VIII (Beograd 1956—1957) 229—230. Avec 2 fig.

D. S.

M. MALEZ, Speleološka istraživanja u 1954 godini (Recherches spéléologiques en 1954). Ljet. JAZU 61 (Zagreb 1956) 316—324. Avec 11 pl.

N. M.

M. BRODAR, Prve paleolitske najde v Mokriški jami (Premières découvertes paléolithiques dans la grotte Mokriška) (rés. allem.). Arh. ves. VII, 3 (Ljubljana 1956) 203—219. Avec 2 fig. et 5 pl.

Lj. Z.-Ž.

ÉPOQUE NÉOLITHIQUE

M. GRBIĆ, Retention der Starčeva-Kultur. Arch. Iug. II (Beograd 1956) 1—10. Avec 3 fig.

Lj. Z.-Ž.

M. GRBIĆ, Starčevačka retencija (Rétention de Starčeva) (rés. allem.). Zbor. MS društ. nauka 13—14 (Novi Sad 1956) 7—18. Avec 3 fig.

S. P.

D. ARANDELOVIĆ-GARAŠANIN, Starčevačka kultura (La civilisation de Starčeva) (rés. franç.). Ljubljana, Univerza, Arheološki seminar (1954). 167. Avec 17 fig. — Compte rendu par V. MILOJČIĆ, Germania 34, 1—2 (Frankfurt 1956) 163—166.

N. M.

A. BENAC, Pećinski neolit u Hercegovini i Crnoj Gori (Le néolithique dans les grottes de Herzégovine et du Monténégro). Glasnik SAN VII, 2 (Beograd 1956) 202—203. — Résumé.

Dj. S.

A. BENAC, Osnovna obilježja neolitske kulture u Kakanju (Caractéristiques fondamentales de la culture néolithique à Kakanj) (rés. franç.). Gl. Zem. muz. XI (Sarajevo 1956) 167—182. Avec 2 fig. et 8 pl.

Lj. Z.-Ž.

M. GARAŠANIN, O poreklu i kronologiji balkanskog neolita (Contribution à la connaissance des origines et de la chronologie du néolithique balcanique) (rés. franç.). Starinar n.s. VII—VIII (Beograd 1956—1957) 29—34. Avec 1 fig.

Dj. S.

M. GARAŠANIN, Sahranjivanje u balkansko-anadolskom kompleksu mladeg neolita (Rites d'inhumation dans le complexe balkano-anatolien du néolithique récent) (rés. allem.). Gl. Zem. muz. XI (Sarajevo 1956) 205—236. Avec 2 fig.

Lj. Z.-Ž.

M. GARAŠANIN, Obredi sahranjivanja u balkansko-anatolskom kompleksu mladeg neolita (Rites d'inhumation dans le complexe balkano-anatolien du néolithique récent). Glasnik SAN VII, 2 (Beograd 1956) 200—201. — Résumé.

Dj. S.

G. NOVAK, Preistorijski Hvar. Grapčeva Špilja (Cfr. Starinar n.s. VII—VIII, 1956—1957, 438). — Comptes rendus par: V. NOVAK, Medjunarodna politika 141 (Beograd 1956) 15—16; I. E/SIH., Vjesnik 34/11 (Zagreb 1956); V. KOŠČAK, Čovjek i prostor 53 (Zagreb 1956) 8; V. KOŠČAK, Slobodna Dalmacija 34/6 (Split 5 IV 1956); I. ESIH, Naše more 2 (1956) 157—158; M. GARAŠANIN, Germania 34, 1—2 (Frankfurt 1956) 160—163.

N. P.—S. P.

R. PAŠIĆ et V. LAHTOV, Zaštitno iskopavanje na neolitskom lokalitetu „Crkveni livadi“ u Vraništu kod Ohrida (Fouilles de protection dans la station néolithique de „Crkveni livadi“ à Vranište près d'Ohrid) (rés. franç.). Starinar n. s. VII—VIII (Beograd 1956—1957) 233—234. Avec 2 fig.

Dj. S.

M. GRBIĆ, Butmirsko ekspanzija (L'expansion de Butmir) (rés. allem.). Gl. Zem. muz. XI (Sarajevo 1956) 237—245. Avec 9 fig.

Lj. Z.-Ž.

M. GRBIĆ, Butmirsko ekspanzija (Expansion de Butmir). Glasnik SAN VII, 1 (Beograd 1956) 82—83. — Résumé.

Dj. S.

A. CERMANOVIĆ, Dva tipa vinčinih statuetta i njihovo tumačenje (Deux types de statuettes de Vinča et leur interprétation) (rés. allem.). Zbor. Fil. fak. Beograd IV, 1 (Beograd 1956) 81—87.

S. P.

M. GARAŠANIN, Iz prve istorije Kosova i Metohije. Predmeti mladeg kamennog doba iz Valače (Contributions à la préhistoire de Kosovo et de Metohija. Objets du néolithique récent de Valač). Muzeji 3—4 (Beograd 1949) 57—65. Avec 3 fig. — Compte rendu par R. GALOVIĆ, Glas. Muz. Kosova i Metohije I (Priština 1956) 452—453.

D. S.

R. DREKSLER-BIZIĆ, Samatovci — neolitsko naselje kod Osijeka (Samatovci — agglomération néolithique près d'Osijek) (rés. allem.). Zbor. MS društ. nauka 12 (Novi Sad 1956) 17—38. Avec 1 fig. et 18 pl.

S. P.

B. STALIO-R. GALOVIĆ, „Naprelje“ neolitsko naselje kod Novog Pazara. — Sa katalogom („Naprelje“ station néolithique près de Novi Pazar. — Avec catalogue) (texte confronté français). [Preistorija — mo- nografije]. Beograd, Narodni muzej (1956). 35. Avec 18 pl. et 2 plans.

N. M.

S. VUKOVIĆ, Pokušno istraživanje neolitskog nalazišta Malo Korenovo (Fouilles d'orientation dans la station néolithique de Malo Korenovo) (rés. franç.). Starinar n. s. VII—VIII (Beograd 1956—1957) 231—232.

Dj. S.

J. KOROŠEC, Neolitična naselbina v Drulovki pri Kranju (L'agglo- mération néolithique de Drulovka près de Kranj) (rés. allem.). Arh. ves. VII, 1—2 (Ljubljana 1956) 3—28. Avec 9 pl.

Lj. Z.—Ž.

S. PAHIĆ, Neolitske jame v Brezju pri Zrečah (Fosses néolithiques de Brezje près de Zreče) (rés. allem.). Arh. ves. VII, 3 (Ljubljana 1956) 227—241. Avec 4 fig. et 4 pl.

Lj. Z.—Ž.

S. ŠKUFCA, Kamena doba na Gorenjskem (L'époque de la pierre dans la Gorenjska). Glas Gorenjske 59 (Kranj 26 VII 1956).

G. S.

B. GAVELA, Eneolitska naselja u Grivcu (Agglomérations énéolithiques à Grivac) (rés. franç.). Starinar n. s. VII—VIII (Beograd 1956—1957) 237—268. Avec 65 fig.

Dj. S.

M. GARAŠANIN, Iskopavanja na Bubnju kod Niša. Prethodni izveštaj za 1954—1956 godinu (Les fouilles de Bubanj près de Niš. Rapport préliminaire sur les travaux de 1954—1956) (rés. franç.). Starinar n. s. VII—VIII (Beograd 1956—1957) 267—274. Avec 8 fig.

Dj. S.

D. SREJOVIĆ, Badenska keramika u Vinči (La céramique de Baden à Vinča) (rés. angl.). Zbor. Fil. fak. Beograd IV, 1 (Beograd 1956) 73—79.

S. P.

K. VINSKI-GASPARINI, Zlatni nalaz iz Progara u Srijemu (Dé- couverte d'un objet en or à Progar dans le Srem) (rés. allem.). Vjes. arh. hist. dalm. LVI—LIX (Split 1954—1957) 6—10. Avec 1 fig.

Lj. Z.—Ž.

ÂGE DU BRONZE

S. DIMITRIJEVIĆ, Prilog daljem upoznavanju vučedolske kulture (Contributions nouvelles à la connaissance de la civilisation de Vučedol) (rés. allem.). Opuscula archaeologica I (Zagreb 1956) 5—56. Avec 1 fig. et 15 pl.

N. M.

R. MATEJČIĆ, Bakrena sjekira sa otvorum za držalje (Hache en cuivre à douille). Jadran. zbor. I (Rijeka—Pula 1956) 365—369. Avec 1 fig.

N. M.

A. BENAC, Preistorijska gradina Zecovi kod Prijedora (La Gradina préhistorique de Zecovi près de Prijedor) (rés. franç.). Gl. Zem. muz. XI (Sarajevo 1956) 147—166. Avec 10 fig. et 10 pl.

Lj. Z.—Ž.

F. LEBEN, Poročilo o izkopavanjih v Roški Špilji leta 1955 (Compte rendu sur les fouilles de la Grotte Roška en 1955) (rés. ital.). Arh. ves. VII, 3 (Ljubljana 1956) 242—251. Avec 5 fig. et 8 pl.

Lj. Z.—Ž.

Z. VINSKI-K. VINSKI-GASPARINI, Prolegomena k statistici i kronologiji prehistoricnih ostava u Hrvatskoj i u vojvodjanskom području Srijema (Prologoména à la statistique et à la chronologie des dépôts préhistoriques en Croatie et dans les régions de Srem dans la Voïvodina) (rés. allem.). Opuscula archaeologica I (Zagreb 1956) 57—109. Avec 2 pl.

N. M.

A. BENAC et B. ČOVIĆ, Glasinac, Dio I, Bronzano doba. Glasinac, Teil I, Bronzezeit. [Catalogue préhistorique zbirke Zemaljskog muzeja u Sarajevu I.] Sarajevo, Zemaljski muzej (1956). 79. Illustré.

Dj. S.

M. GARAŠANIN et D. GARAŠANIN, Tumuli du bronze ancien en Serbie occidentale. Bull. Acad. serbe XVII, nouvelle sér. 4 (Beograd 1956) 3—5. Avec 1 pl.

N. M.

D. SREJOVIĆ, Jedna nepublikovana vaza iz Vinča (Un vase inédit de Vinča) (rés. angl.). God. Muz. Beograd 3 (Beograd 1956) 21—26. Avec 1 fig.

S. P.

M. GARAŠANIN, *O poreklu bronzanodopskih sudova sa dve drške na jugoistoku Evrope* (Sur les origines des vases à deux anses en Europe sud-est) (rés. allem.). Rad vojv. muz. 5 (Novi Sad 1956) 5—13. Avec 4 fig. N. M.

M. GRBIĆ, *Postanak vatinske grnčarije* (Les origines de la céramique de Vattine) (rés. allem.). Starinar n. s. VII—VIII (Beograd 1956—1957) 35—38. Avec 4 fig. Dj. S.

M. GRBIĆ, *Postanak vatinske grnčarije* (Les origines de la céramique de Vattine). Glasnik SAN VII, 1 (Beograd 1956) 91. — Résumé. Dj. S.

K. VINSKI-GASPARINI, *Iskapanje preistorijskog naselja u Belom Manastiru* (Fouilles de la station préhistorique de Beli Manastir) (rés. allem.). Osj. zbor. V (Osijek 1956) 5—36. Avec 106 fig. et 7 pl. N. M.

E. SPAJIC, *Izveštaj o nalazima keramike brončanog doba iz Kozarca* (Compte rendu sur la découverte de la céramique de l'âge du bronze à Kozarac) (rés. angl.). Osj. zbor. V (Osijek 1956) 37—46. Avec 14 pl. N. M.

A. BENAC, *Vaza brončanog doba iz Bosanska Rača* (Le vase de l'époque du bronze de Bosanska Rača) (rés. franç.). Gl. Zem. muz. XI (Sarajevo 1956) 183—186. Avec 2 fig. Lj. Z.—Ž.

V. TRBUHOVIĆ, *Praistoriska plastika Podunavlja i njene veze sa plastikom Egeja* (La plastique préhistorique danubienne et ses relations avec la plastique égéenne). Glasnik SAN VII, 1 (Beograd 1956) 87. — Résumé. Dj. S.

V. TRBUHOVIĆ, *Plastika vršačko-žutobrdske kulturne grupe* (La plastique du groupe Vršac-Zuto Brdo) (rés. franç.). Starinar n. s. VII—VIII (Beograd 1956—1957) 131—139. Avec 11 fig. Dj. S.

W. BRANDENSTEIN, *Die Göttin von Dupljaja*. Carinthia I, 3—4 (Klagenfurt 1956) 419—424. Avec 3 fig. — Compte rendu par D. SREJOVIĆ, Starinar n. s. VII—VIII (Beograd 1956—1957) 420—422. Dj. S.

V. TRBUHOVIĆ, „*Gradac*“ u Belegišu („Gradac“ à Belegiš.) (rés. allem.). Rad vojv. muz. 5 (Novi Sad 1956) 147—149. Avec 6 fig. N. M.

V. TRBUHOVIĆ, *Praistoriska nekropola u Belegišu i neki problemi Urnen-felder kulture u Podunavlju* (Le nécropole préhistorique à Belegiš et quelques problèmes de la civilisation Urnen-felder dans les régions danubiennes). Glasnik SAN VII, 2 (Beograd 1956) 203. — Résumé. Dj. S.

M. GARAŠANIN, *Praistoriski bronzani mač iz Kovina* (Une épée préistorique en bronze découverte à Kovin) (rés. allem.). Ves. Vojv. muz. 3 (Beograd 1956) 7—19. Avec 1 fig. et 1 pl. S. P.

J. TODOROVIC, *Bronzana ostava iz Vojilova* (Le dépôt de bronze de Vojilovo) (rés. franç.). Starinar n. s. VII—VIII (Beograd 1956—1957) 275—278. Avec 3 fig. Dj. S.

M. KOSORIĆ, *Praistoriske votivne grivne iz Velikog Crnuća* (Bracelets votifs préhistoriques de Veliko Crnuća) (rés. franç.). Starinar n. s. VII—VIII (Beograd 1956—1957) 279—280. Avec 4 fig. Dj. S.

E. SPROCKHOFF, *Seddin — Serajewo*. Vjesn. arh. hist. dalm. LVI—LIX (Split 1954—1957) 16—44. Avec 1 pl. et 12 fig. Lj. Z.—Ž.

A. SMODIĆ, *Bronasti depo iz Miljane* (Dépôt de bronzes de Miljana) (rés. angl.). Arh. ves. VII, 1—2 (Ljubljana 1956) 43—50. Avec 23 fig. Lj. Z.—Ž.

B. ČOVIĆ, *Ilirska nekropola u Čarakovu* (Nécropole illyrienne à tombes plates de Čarakovo près de Prijedor) (rés. franç.). Gl. Zem. muz. XI (Sarajevo 1956) 187—204. Avec 7 pl. Lj. Z.—Ž.

D. GARAŠANIN, *O jednom specijalnom tipu koplja ranog halštatskog perioda* (Un type spécial de lance du Hallstatt ancien) (rés. franç.). Rad vojv. muz. 5 (Novi Sad 1956) 15—19. Avec 3 fig. N. M.

P. REINECKE, *Ein neuer Helm der Negauer Reihe aus Unterkrain*. Vjes. arh. hist. dalm. LVI—LIX (Split 1954—1957) 72—75. Avec 4 pl. Lj. Z.—Ž.

E. SPAJIC, *Nalazište mladjeg željeznog doba s terena Osijeka*. Nastavak. (Station de la fin de l'âge du fer sur le territoire d'Osijek. Suite) (rés. angl.). Osj. zbor. V (Osijek 1956) 47—53. Avec 5 pl. N. M.

PÉRIODE DE HALLSTATT

F. MORTON, *Hallstatt und die Hallstattzeit. 4000 Jahre Salzkultur*, Hallstatt, Verlag des Musealvereines in Hallstatt (1953), 122. Avec 48 pl. — Compte rendu par S. PAHIĆ, Arh. ves. VII, 1—2 (Ljubljana 1956) 181—183.

Lj. Z.—Ž.

M. GARAŠANIN, *Considérations sur l'époque de Hallstatt en Macédoine*. Civilisation, chronologie, problème ethnique. Bull. Acad. serbe XVII, nouvelle sér. 4 (Beograd 1956) 7—9. N. M.

F. MAIER, *Zu einigen bosnisch-herzegowinischen Bronzen in Griechenland*. Germania 34, 1—2 (Frankfurt 1956) 63—75. Avec 2 fig. N. M.

N. M.—Lj. Z.—Ž.

F. STARË, *Vače*. (Cfr. Starinar n. s. VII—VIII, 1956—1957, 440). — Comptes rendus par: R. PITTONI, Archaeologia austriaca 19/20 (Wien 1956) 288; J. KOROŠEC, Arh. ves. VII, 1—2 (Ljubljana 1956) 190—192.

N. M.—Lj. Z.—Ž.

J. KASTELIC, *La situla de Vače*. Beograd, Jugoslavija (1956). 12. Illustré. Dj. S.

J. TODOROVIC, *Praistoriska nekropola na Rospi-Čupriji u Beogradu* (La nécropole préhistorique de Rospi-Čuprija à Beograd). Glasnik SAN VII, 2 (Beograd 1956) 204—205. — Résumé. Dj. S.

J. TODOROVIC, *Praistoriska nekropola na Rospi-Čupriji kod Beograda* (La nécropole préhistorique de Rospi-Čuprija près de Belgrade) (rés. franç.). God. Muz. Beograd 3 (Beograd 1956) 27—62. Avec 42 fig. et 2 pl. S. P.

R. DRECHSLER-BIŽIĆ, *Senzacionalno arheološko otkriće u Kompolju* (Découverte archéologique sensationnelle à Kompolje). Ličke novine 19 (Zagreb 1 X 1956). Avec 2 fig. G. S.

Z. VINSKI, *Ein Liburnischer Depotfund aus Baška*. Arch. Iug. II (Beograd 1956) 19—30. Avec 8 fig. Lj. Z.—Ž.

S. GABROVEC, *Ilirska gomila v Volčjih njivah* (Le tumulus illyrien de Volčje Njive) (rés. angl.). Arh. ves. VII, 1—2 (Ljubljana 1956) 62—130. Avec 2 fig. et 35 pl. Lj. Z.—Ž.

A. BOLTA, *Ilirske najdbe iz Rifnika pri Celju* (Découvertes illyriennes de Rifnik près de Celje) (rés. allem.). Arh. ves. VII, 3 (Ljubljana 1956) 259—291. Avec 2 fig. et 20 pl. Lj. Z.—Ž.

S. PAHIĆ, *Posamezne najdbe z Rifnika* (Découvertes fortuites de Rifnik) (rés. allem.). Arh. ves. VII, 1—2 (Ljubljana 1956) 51—61. Avec 4 pl. Lj. Z.—Ž.

L. BOLTA, *O ilirski naselbini na Rifniku pri Šentjurju* (Sur l'agglomération illyrienne de Rifnik près de Sentjurje). Slovenski porčevalec 238 (Ljubljana 6 X 1956). G. S.

ANTIQUITÉ

OUVRAGES GÉNÉRAUX

M. VASIC, *La civilisation et la colonisation grecques dans notre pays*. Bull. Acad. serbe XVII, nouvelle sér. 4 (Beograd 1956) 77—82. N. M.

M. VASIC, *Grčka civilizacija i kolonizacija u našoj zemlji* (La civilisation et la colonisation grecques dans notre pays) (rés. franç.). Glas SAN CCXIX, Odjel. društ. nauka, n. s. 5 (Beograd 1956) 31—92. — Compte rendu par R. GALOVIĆ, Glas. Muz. Kosova i Metohije I (Prišina 1956) 455. D. S.

M. VASIC, *Grčka civilizacija i kolonizacija u našoj zemlji* (La civilisation et la colonisation grecques dans notre pays). Glasnik SAN VII, 2 (Beograd 1956) 190—192. — Résumé. Dj. S.

M. GRBIĆ, *Centralna Srbija u rimske doba* (La Serbie Centrale à l'époque romaine) (texte confronté français). [Srpska akademija nauka, Grada X, Arheološki institut 3.] Beograd, Arheološki institut SAN (1956) 29—36. Avec 1 pl. — L'article est suivi d'un annexe (pp. 36—50, avec 2 fig.) contenant des données sur les monuments antiques de la Serbie Centrale, à la base de la prospection du terrain par les collaborateurs de L'Institut Archéologique. S. P.

Pregled arheoloških iskopavanja u N.R. Srbiji 1955 godine (Chronique des fouilles en R.P. Serbie au cours de l'année 1955). Š. NADJ, *Gomoljava* près de Hrtkovci; M. GRBIĆ, Budva; D. VUČKOVIĆ-TODOROVIC et Dj. STRIČEVIĆ, Duklja près de Titograd; N. TASIĆ, Maskar — Crkvine; Dj. STRIČEVIĆ, Breštovik; J. TODOROVIC,

Višnjica-Gradine; P. VELENRAJTER, *Ile de Siga près de Bački Monoštor—Staro Selo* (textes confrontés serb.-franç.). Starinar n. s. VII—VIII (Beograd 1956—1957) 403—404, 408—414. Avec 2 fig.

Dj. S.

N. SIMOVLJEVIĆ, *Južni Banat u rimsko doba* (Le Banat du sud à l'époque romaine). Pančevo, Narodni muzej (1956). 12. Avec 1 fig.

Dj. S.

M. ILIJANIĆ, *Hrvatsko Zagorje u rimsko doba* (La région de Zagorje en Croatie à l'époque romaine). Zagorski kalendar 1957, 134—135.

G. S.

Enciklopedija Jugoslavije, 2, Bosna-Dio. Rédacteur M. KRLEŽA. Zagreb, Leksikografski zavod FNRJ (1956). 718. Avec illustrations et cartes géographiques. — Les articles: *Crna Gora u antičko doba*, Demetrije Hvaranin, Dioklecijan, Dionizije Stariji.

S. P.

I. DEGMEDŽIĆ, *Aktuelne teme iz antikne arheologije FNRJ* (Problèmes actuels de l'archéologie antique en Yougoslavie). Republika 2 (Zagreb 1956) 18—19. Avec 6 fig.

S. P.

Š. Šezdeset vjekova kulture (Soixante siècles de civilisation). Republika 2 (Zagreb 1956) 55. Avec 4 fig. — L'auteur donne un bref aperçu de la civilisation, particulièrement de l'architecture de l'ancien empire babylonien.

S. P.

B. GABRIČEVIĆ, *Detalj autohtone komponente u našoj antici* (Un trait de l'élément autochtone dans notre antiquité). Mogućnosti 4 (Split 1956) 291—298. Avec 3 fig. et 1 pl.

N. P.

F. DE COULANGES, *Antička država* (La cité antique). Traduction: B. PROKIĆ et Ž. MILOSAVLJEVIĆ. Beograd, Prosveta (1956). 399.

N. M.

Robovlasništvo i diktatura u Rimskoj Republici (Le système esclaviste et la dictature dans la République Romaine). Rédigé par P. PAUŠ. [Mala historijska knjižnica, ser. II] Zagreb, Povijesno društvo Hrvatske (1956). 136.

Dj. S.

M. D., *Olimpijske igre antičkog sveta* (Les jeux olympiques dans l'antiquité). Republika 1 (Zagreb 1956) 63. Avec 4 fig.

S. P.

G. BRUSIN, *Aziende imperiali nell'antica Aquileia*. Vjes. arh. hist. dalm. LVI—LIX (Split 1954—1957) 145—155. Avec 2 pl. et 2 fig.

Lj. Z.—Ž.

J. ŠAŠEL, *Cezar in Avgust v naših krajih* (César et Auguste dans nos régions). Obzornik 5 (Ljubljana 1956) 410—416.

G. S.

S. JOSIFOVIĆ, *Oktavijanovo ratovanje u Iliriku* (Les guerres d'Octavien en Illyrie) (rés. allem.). Živa antika VI, 1 (Skopje 1956) 138—165. — L'étude comprend les chapitres suivants: Les sources et l'état de la question; Le caractère de la conquête romaine; Les Desidiates; Les Partines; L'Illyricum romain et grec; Les Glinditions.

Lj. Z.—Ž.

K. KLEIN, *Kaser Valens vor Adrianopel* (378 n. Chr.). Südostforschungen 15 (München 1956) 53—69.

S. Č.

P. LISIČAR, *Egipat u Starom vijeku* (L'Egypte dans l'antiquité). Skopje, Univerzitet (1956). 140. Avec 29 pl.

S. P.

MONUMENTS ET STATIONS ARCHÉOLOGIQUES

Enciklopedija Jugoslavije, 2, Bosna-Dio. Rédacteur M. KRLEŽA. Zagreb, Leksikografski zavod FNRJ (1956). 718. Avec illustrations et cartes géographiques. — Les articles: *Brestovik, Brežice, Bribir, Brza Palanka, Brzi Brod kod Niša, Budva, Burnum, Caričin Grad, Celje, Cetina, Čepigovo, Čitluk, Čuprija, Daruvar, Diluntum*.

S. P.

H. JAUDAREK, *Die Strassen der Römer*. [Schriften der o.-ö. Landesbaudirektion, Nr 10.] Wels (1951). 254. Avec 3 pl. et 16 fig. — Compte rendu par S. PAHIĆ, Arh. ves. VII, 1—2 (Ljubljana 1956) 183—185.

Lj. Z.—Ž.

J. ŠAŠEL, *Vodnik po Emoni*. Ljubljana (1956). 98. Avec 15 fig. — Compte rendu par J. KOROŠEC—J. KLEMENC, Arh. ves. VII, 1—2 (Ljubljana 1956) 187—189.

Lj. Z.—Ž.

R. MARIĆ, *Civitas Confluentes* (rés. franç.). God. Fil. fak. Novi Sad I (Novi Sad 1956) 5—12. Avec 2 fig.

N. M.

Lj. POPOVIĆ—E. ČERŠKOV, *Ulpiana — Prethodni izveštaj o arheološkim istraživanjima od 1954 do 1956 god.* (Ulpiana — Rapport préliminaire sur les recherches archéologiques de 1954 à 1956) (rés. angl. et alb.). Glas Muz. Kosova i Metohije I (Priština 1956) 319—327. Avec 6 fig.

D. S.

A. JURIŠIĆ, et S. NENADOVIĆ, *Arheološki radovi* (Interventions de protection sur des localités archéologiques) (rés. franç.). Saopštenja Zav. zašt. spom. NRS I (Beograd 1956) 123—138. Avec 16 fig.

N. P.

D. DIMITRIJEVIĆ, *Rad zemunskog Narodnog muzeja na rimskom limesu u Sremu* (Recherches du Musée National de Zemun sur le limes romain) (rés. franç.). Starinar n. s. VII—VIII (Beograd 1956—1957) 299—308. Avec 9 fig.

D. S.

S. PAHIĆ, *Arheološka raziskovanja Pokrajinskega muzeja v Mariboru 1955* (Fouilles du Musée de Maribor en 1955) (rés. franç.). Starinar n. s. VII—VIII (Beograd 1956—1957) 310.

D. S.

Dj. MANO-ZISI, *Iskopavanja u Gamzigradu* (Fouilles à Gamzigrad). Glasnik SAN VII, 2 (Beograd 1956) 205—206. — Résumé.

D. S.

J. TODOROVIĆ, V. KONDIĆ et M. BIRTAŠEVIC, *Arheološka nalazišta u Beogradu i okolini* (Monuments archéologiques à Belgrade et dans ses environs) (rés. franç.). God. Muz. Beograd 3 (Beograd 1956) 75—98. Avec 32 fig.

S. P.

V. KONDIĆ, *Novi nalazi grobnica i rasprostiranje rimske nekropole u Beogradu* (Nouvelles découvertes de sépultures et topographie de la nécropole romaine de Beograd). NIN 263 (Beograd 15 I 1956).

S. P.

M. GORENC et D. DIMITRIJEVIĆ, „Gradina“ u Starom Slankamenu. Zapažanja u vezi sa arheološkim istraživanjima u 1955 godini (La „Gradina“ de Stari Slankamen. Considérations sur les recherches archéologiques en 1955) (rés. allem.). Rad vojv. muz. 5 (Novi Sad 1956) 150—155. Avec 6 fig. et 1 pl.

N. M.

N. SIMOVLJEVIĆ, *Rekognosciranje i zaštitno iskopavanje u Seleusu 1955 godine* (Prospection et fouilles de protection à Seleus en 1955) (rés. angl.). Rad vojv. muz. 5 (Novi Sad 1956) 156—158. Avec 4 fig.

N. M.

B. VIKIĆ, *Ovogodišnja arheološka iskopavanja u Varaždinskim Toplicama* (Fouilles archéologiques à Varaždinske Toplice). Vijesti muz. konz. NRH 5 (Zagreb 1956) 116—118. Avec 2 fig.

S. P.

D. PINTEROVIC, *Iskapanja i arheološki nalazi na terenu Osijeka i njegove okolice od listopada 1954 do kraja listopada 1956 god.* (Fouilles et découvertes archéologiques sur le territoire d'Osijek et de ses environs d'octobre 1954 à la fin d'octobre 1956). Osj. zbor. V (Osijek 1956) 236—240.

N. M.

D. PINTEROVIC, *Zaštitno iskapanje na terenu Murze 1955 godine* (Fouilles de protection à Mursa en 1955) (rés. franç.). Starinar n. s. VII—VIII (Beograd 1956—1957) 309.

D. S.

B. BAČIĆ, *Arheološko iskopavanje špilje Cingarele kod Momjana* (Fouilles archéologiques dans la grotte de Cingarela près de Momjan) (rés. angl.). Jadran. zbor. I (Rijeka—Pula 1956) 323—364. Avec 6 fig. et 12 pl.

N. M.

J. KLEMENC, *Das römische Gräberfeld in St. Peter im Samntale*. Arch. iug. II (Beograd 1956) 57—66. Avec 11 fig.

Lj. Z.—Ž.

J. KASTELIC, *Šetnja u Šempeter* (Promenade à Šempeter). Jugoslavija 12 (Beograd 1956) 14—15. Avec 4 fig.

D. S.

L. BOLTA, *Nova rimska najdba pri Šempetu v Savinjski dolini* (Nouvelle découverte romaine à Šempeter dans la vallée de la Savinja) Slovenski poročevalec 197 (Ljubljana 21 VIII 1956).

G. S.

I. STOPAR, *Antičko grobište v Šempetu pri Celju* (La nécropole antique à Šempeter près de Celje). Mladina 33 (Ljubljana 21 VIII 1956).

G. S.

J. KOROŠEC, *Arheološke ostaline v Predjami* (Les restes archéologiques de Predjama) (rés. angl.). Razprave SAZU IV, 1 (Ljubljana 1956) 3—64. Avec 1 plan et 49 pl.

N. M.

J. ŠAŠELJ, *O antičkih spomenikah na Ig* (Sur les monuments antiques de Ig). Slovenski poročevalec 168 (Ljubljana 18 VII 1956).

G. S.

D. PINTEROVIC, *Prilog topografiji Murse* (Contribution à la topographie de Mursa) (rés. angl.). Osj. zbor. V (Osijek 1956) 55—94. Avec 7 pl.

N. M.

I. ČREMOŠNIK, *Rimski ostaci na gradini Zecovi* (Restes romains sur la Gradina de Zecovi) (rés. franç.). Gl. Zem. muz. XI (Sarajevo 1956) 137—146. Avec 4 fig. et 1 pl.

Lj. Z.—Ž.

I. ČREMOŠNIK, Crkvina u Golubiću (Crkvinia à Golubić) (rés. franç.). Gl. Zem. muz. XI (Sarajevo 1956) 127—136. Avec 6 fig. et 1 pl.

Lj. Z.—Ž.

E. PAŠALIĆ, Rimski put kod Mrkonjićgrada prema Banjaluci. (La voie romaine allant de Mrkonjićgrad vers Banyaluka) (rés. franç.). Naše starine 3 (Sarajevo 1956) 75—78. Avec 2 fig.

S. P.

E. PAŠALIĆ, Rimska cesta od Podrašničkog Polja do Banjaluke (La voie romaine menant de Podrachnitchko Polje à Banyalouka) (rés. franç.). Naše starine 3 (Sarajevo 1956) 239—244. Avec 2 fig.

S. P.

Dj. BASLER, Gradina na Ošanićima kod Stoca (Les ruines d'Ošanići, près de Stolac) (rés. allem.). Naše starine 3 (Sarajevo 1956) 79—94. Avec 13 fig.

S. P.

Dj. BASLER, Kalinovik i okolica (Kalinovik et ses environs). Gl. Zem. muz. XI (Sarajevo 1956) 247—252. Avec 1 pl.

Lj. Z.—Ž.

D. VUČKOVIĆ-TODOROVIĆ, Iskopavanje antičkih objekata u Duklji (Fouilles des monuments antiques à Docléa). Glasnik SAN VII, 1 (Beograd 1956) 83—84. — Résumé.

Dj. S.

D. VUČKOVIĆ-TODOROVIĆ, Rimski dvojni grob iz Dobrog Dola kod Skoplja (La double tombe romaine de Dobri Dol près de Skopje) (rés. franç.). Starinar n.s. VII—VIII (Beograd 1956—1957) 289—297. Avec 14 fig.

Dj. S.

B. JOSIFOVSKA, Dve poznorimiske grobnice iz Dračeva (Deux tombes de basse époque romaine de Dračev) (rés. franç.). Živa antika VI, 2 (Skopje 1956) 277—292. Avec 10 fig. — A Dračev près de Skopje on a découvert deux caveaux funéraires d'époque impériale. Ceux-ci sont construit de briques et de stèles funéraires, en emploi secondaire. La première sépulture comprend trois stèles, la seconde une seule. Les sépultures contenaient des fibules en bronze doré et des vases en verre.

Lj. Z.—Ž.

K. PETROV, Eden nov podatak za Heraklehe Linkestis (Une nouvelle donnée pour Héraclée Lyncestis) (rés. franç.). Zbor. Arh. muz. Skopje I (Skopje 1955—1956) 108—110. Avec 1 fig.

Lj. Z.—Ž.

N. SIMOVLJEVIĆ, Arheološki materijal iz rimskog doba u Narodnom muzeju u Pančevu (Les matériaux d'époque romaine au Musée de Pančev) (rés. allem.) Rad vojv. muz. 5 (Novi Sad 1956) 235—241. Avec 6 pl. et 3 fig.

N. M.

I. MAROVIĆ, Arheološka istraživanja u okolini Dubrovnika (Les recherches archéologiques aux environs de Dubrovnik) (rés. franç.). Analist. inst. u Dubrovniku (Dubrovnik 1956) 9—30. Avec 15 fig.

D. S.

Š. BATOVIC, Naučniji arheološki nalazi u Zadru (Nouvelles découvertes archéologiques à Zadar). Glas Zadra 238 (Zadar 7 I 1956). — Découvertes de monnaies antiques et fouilles de sépultures illyriennes.

S. P.

B. GABRIČEVIĆ, Arheološke uspomene na Egipt u Splitu (Éléments égyptiens à Split). Slobodna Dalmacija 3544 (Split 12 VII 1956).

G. S.

N. KADIJA, Potopljeni svijet na Jadranu (Villes submergées sur la côte adriatique). Borba 110 (Zagreb 1, 2 i 3 V 1956).

G. S.

R. BRATANIĆ, Prilog k topografiji Poetovija (Contribution à la topographie de Poetovio) (rés. allem.). Vjes. arh. hist. dalm. LVI—LIX (Split 1954—1957) 156—162. Avec 1 fig.

Lj. Z.—Ž.

P. PETRU et V. ŠRIBAR, Nove najdbe (Nouvelles découvertes) (rés. allem.). Arh. ves. VII, 3 (Ljubljana 1956) 297—304. Avec 4 pl. — Sur quelques découvertes fortuites provenant des sépultures.

Lj. Z.—Ž.

R. BRATANIĆ, K članku A. Sovrete „Priponbe k R. Brataniću novim najdbam iz Ptuja“ (A propos de l'article de A. Sovre „Priponbe k R. Brataniću novim najdbam iz Ptuja“) (rés. allem.). Arh. ves. VII, 1—2 (Ljubljana 1956) 137—140. Avec 1 fig.

Lj. Z.—Ž.

N. MOZETIĆ, Kratek pregled arheoloških najdb Gornjega Posočja (Court aperçu de découvertes archéologiques à Gornje Posočje). Tolminski zbornik (Tolmin 1956) 22—26.

G. S.

A. MIŠURA, Duklja i prošlogodišnji arheološki radovi (Les travaux archéologiques à Docléa). Glasnik SAN VII, 1 (Beograd 1956) 84. — Résumé.

Dj. S.

A. MAYER, Duklja i Dioklecijan (Docléa et Dioclétien) (rés. allem.). Vjes. arh. hist. dalm. LVI—LIX (Split 1954—1957) 95—101.

Lj. Z.—Ž.

Dj. PEJOVIĆ, Prilog proučavanju Duklje (Contribution à l'étude de Docléa). Stvaranje 5 (Cetinje 1956) 354—356. — L'auteur donne un aperçu des données et des documents d'archives sur les fouilles exécutées par A. Munro en 1893.

S. P.

B. VIKIĆ-BELANČIĆ, Keramički nalazi i njihov doprinos za dataciju gradjevinskih faza antičnog bazena u Varaždinskim Toplicama (Les découvertes de la céramique et leur contribution à dater les différentes étapes de la construction du bassin antique à Varaždinske Toplice) (rés. angl.). Starinar n.s. VII—VIII (Beograd 1956—1957) 141—150. Avec 11 fig.

Dj. S.

SOURCES HISTORIQUES (EXCEPTÉ ÉPIGRAPHIE) — LITTÉRATURE — HISTOIRE DE LA LANGUE

B. BOŠNJAK, Grčka filozofija od prvih početaka do Aristotela i odabranii tekstovi filozofa (La philosophie grecque de ses débuts jusqu'à Aristote et textes choisis des philosophes). Traduction des textes par: T. MARETIĆ, A. BAZALA, V. VRATOVIĆ, M. STAHLJAK, N. MAJNARIĆ, M. SIRONIĆ, V. GORTAN et B. GABRIČEVIĆ. [Filozofska hrestomatija, 1.] Zagreb, Matica hrvatska (1956), 242. — Comptes rendus par: P. PEROVIĆ, Politika 15459 (Beograd 25 V 1956); V. KORAĆ, Borba 157 (Beograd 19 VI 1956); M. ŽIVOTIĆ, Naša stvarnost 7—8 (Beograd 1956) 139—140; J. HRISTIĆ, Književnost XXIII (Beograd 1956) 240—244; V. MIKEČIN, Studentski list 10 (Zagreb 29 V 1956); E. PIVČEVIĆ, Narodni list 3399 (Zagreb 8 VI 1956); D. GRLIĆ, Mogućnosti 5 (Split 1956) 386—387; J. SINADINOVSKI, Razgledi 15 (Skopje 15 VI 1956).

Dj. S.—G. S.

M. DJURIĆ, Počeci naučne etike u Helenu, I (Les débuts de l'éthique scientifique chez les Hellènes). Savremenik 10 (Beograd 1956) 419—444.

G. S.

Z. MIĆIĆ, Društveni osnovi antičke filozofije, sa kritičkim primedbama na prikazivanje ove filozofije kod Aleksandrova i drugih (Les bases sociales de la philosophie grecque antique, avec remarques critiques sur les conceptions d'Alexandrov et d'autres). Pregled 3—4 (Sarajevo 1956) 181—187.

S. P.

Z. MIKIĆ, Opštvenite osnovi na antičkata grčka filozofija (Les bases fondamentales de la philosophie antique). Sovremenost 7—8 (Skopje 1956) 608—622.

G. S.

M. DJURIĆ, Antičko nasledje u modernoj političkoj filozofiji (Héritage de l'antiquité dans la philosophie politique moderne). Delo II, 11 (Beograd 1956) 1452—1461.

N. M.

M. DJURIĆ, Etika Megarske i Elijsko-eretrijske škole (L'éthique des écoles de Mégaré et d'Elide-Erétrie). Književnost 10 (Beograd 1956) 259—269.

G. S.

M. DJURIĆ, Etička shvatanja u Empedokla i Anaksagore (Les conceptions éthiques chez Empédocle et chez Anaxagore) (rés. allem.). Živa antika VI, 1 (Skopje 1956) 93—118.

Lj. Z.—Ž.

Euklidovi elementi ΣΤΟΙΧΕΙΑ, deveta knjiga (Eléments d'Euclide ΣΤΟΙΧΕΙΑ, livre neuf). Traduction et commentaire par A. BILIMOVIC. [SAN, Klasični naučni spisi IX, Matematički institut 9.] Beograd, Srpska akademija nauka (1956). 48.

N. M.

Euklidovi elementi ΣΤΟΙΧΕΙΑ, deseta knjiga (Eléments d'Euclide ΣΤΟΙΧΕΙΑ, livre dix). Traduction et commentaire par A. BILIMOVIC. [SAN, Klasični naučni spisi X, Matematički institut 10.] Beograd, Srpska akademija nauka (1956). 194. Avec dessins.

N. M.

M. DJURIĆ, Parmenidova logika bića (La logique de l'être chez Parménide) (rés. allem.). Živa antika VI, 2 (Skopje 1956) 193—214.

Lj. Z.—Ž.

M. DJURIĆ, Ksenofan kao etički reformator (Xenophane — réformateur éthique). Susreti 5 (Cetinje 1956) 309—316.

G. S.

M. DJURIĆ, Politička ili socijalna etika Platonova (L'éthique sociale et politique de Platon) (rés. allem.). Živa antika VI, 2 (Skopje 1956) 215—234.

Lj. Z.—Ž.

A. SODNIK-ŽUPANEĆ, K Platonovi teoriji o idejah (Quelques remarques sur la théorie des idées de Platon) (rés. franç.). Živa antika VI, 1 (Skopje 1956) 119—135. — L'auteur traite des différentes conceptions de la théorie de Platon sur les idées, représentant la partie la plus importante de sa philosophie.

Lj. Z.—Ž.

A. SAVIĆ-REBAC, *Antička estetika i nauka o književnosti* (L'esthétique de l'antiquité et la science de la littérature). Beograd, Kultura (1955). 207. — Comptes rendus par: *D. JEREMIĆ*, Savremenik 2 (Beograd 1956) 222—228; *I. BORIĆ*, Hid 4 (Novi Sad 1956) 341—349; *I. TARTALJA*, Život 6 (Sarajevo 1956) 413—416.

N. M. — G. S.

D. SABADOŠ, *Izbor iz grčkog pjesništva* (Choix de la poésie grecque) [Moja biblioteka 11, Strani pisci III.] Zagreb, Školska knjiga (1956). 184. Avec 1 fig.

HOMER, *Ilijada*. *Prvi, šesti, deveti, enajsti, šesnajsti, osennajsti, dvaindvajseti, štirindvajseti spev* (Iliade. Chants: I, VI, IX, XI, XVI, XVIII, XXII, XXIV). Traduction par *A. SOVRE*. [Knjižnica „Kondor“. Izabrana dela iz domaće in svetovne književnosti 3.] Ljubljana, Mladinska knjiga (1956). 185. Avec dessins et 4 pl. ill.

Dj. S.

HOMERUS, *Ilijada*. Traduction en vers *T. MARETIĆ*. Beograd, Nolit (1956). 134.

S. P.

HERODOT IZ HALIKARNASA, *Zgodbe*. Drugi del. (Herodote d'Halicarnasse, Histoires. Deuxième partie). Traduction *A. SOVRE*. Ljubljana, Državna založba Slovenije (1956). 421.

Dj. S.

ESHIL, *Tragedije* (Tragédies). Traduction, explications et notes par *M. DJURIĆ*. [Biblioteka svetskih klasika]. Beograd, Kultura (1956). LIII + 469.

Dj. S.

M. BUDIMIR, *Eshilove tragedije u prevodu Miloša Djurića* (Les tragédies d'Eshile — traduction de Miloš Djurić). Politika 15426 (Beograd 20 IV 1956).

G. S.

SOFOKLE, *Antigona*. Traduction, introduction et remarques par *M. DJURIĆ*. [Mala biblioteka 50.] Beograd, Dečja knjiga (1956). 64.

Dj. S.

M. DJURIĆ, *Sofoklove tebanske tragedije*. *Car Edip. Edip Kolonski. Antigona* (Les tragédies thébaines de Sophocle. Oedipe roi. Oedipe à Colonne. Antigone). [Obelisk 8.] Cetinje, Narodna knjiga (1955). 80.

Dj. S.

PLUTARH, *Življenje velikih Rimjanov* (Les vies des Romains illustres). Ljubljana, Mladinska knjiga (1956). 198. Avec 4 pl. et illustrations.

S. P.

M. DJURIĆ, *Sofokle i Horacije* (Sophocle et Horace). Književne novine 31 (Beograd 25 XII 1956).

G. S.

K. HORACIJE FLAK, *Odarbrane pesme* (Poèmes choisis). Traduction en vers et avant-propos par *M. MARKOVIĆ*. Beograd, Nolit (1956). 61.

S. P.

C. SVETONIJE TRANKVIL, *Dvanaest rimske careva* (De vita caesarum. Libri VIII). Traduction, préface. et notes: *S. HOSU*. Zagreb „IBI“ (1956). 390.

N. M.

M. DJURIĆ, *Kroz helensku istoriju, književnost i muziku* (Notes sur l'histoire, la littérature et la musique grecque). [Biblioteka studija i ogleda II.] Beograd, Kosmos (1955). 263.

Dj. S.

E. BRAUN, *Kritik des Imperialismus im VII Buche der Politik des Aristoteles*. Vjes. arh. hist. dalm. LVI—LIX (Split 1954—1957) 63—71.

Lj. Z.—Ž.

D. RENDIĆ—MIOČEVIĆ, *Illirica, Zum Problem der illyrischen onomastischen Formel in römischer Zeit*. Arch. Iug. II (Beograd 1956) 39—51.

Lj. Z.—Ž.

R. MARIĆ, *Contributions à l'histoire ancienne de la Serbie*. Bull. Acad. Serbe XVII, nouvelle sér. 4 (Beograd 1956) 11—15.

N. M.

M. SUIĆ, *Istočna jadranska obala u Pseudo-Skilaksuvu Periplu*. (Cfr. Starinar n.s. VII—VIII, 1956—1957, 442). — Compte rendu par *I. SINDIK*, Ist. čas. 6 (Beograd 1956) 219—221.

S. Č.

E. PAŠALIĆ, *Quaestiones de bello Dalmatico Pannonicoque* (a. 6—9 n.a.e.) (rés. lat.). God. Ist. dr. BiH 8 (Sarajevo 1956) 245—300.

S. Č.

S. JOSIFOVIĆ, *Orakuli u Herodotovoj istoriji* (Les oracles dans l'Histoire d'Hérodote) (rés. allem.). Zbor. MS društ. nauka 13—14 13—14 (Novi Sad 1956) 19—28.

S. P.

S. JOSIFOVIĆ, *Antički izvori metrike Mušickog* (Les modèles antiques de la métrique de Mušicki) (rés. franç.). God. Fil. fak. N. Sad I (Novi Sad 1956) 193—217.

N. M.

E. VETTER, *Zum sechsten Buch Varro's de lingua latina*. Vjes. arh. hist. dalm. LVI—LIX (Split 1954—1957) 76—87.

Lj. Z.—Ž.

M. BUDIMIR, *Nestorov kondir i homerski depas amphikupellen*. Starinar n.s. VII—VIII (Beograd 1956—1957) 23—27. Avec 1 fig.

Dj. S.

M. BUDIMIR, *Sophos — sophia*. Pril. knjiž. jez. ist. fol. XXII, 3—4 (Beograd 1956) 208—217.

N. M.

P. ILIEVSKI, *Da li e dešifriranjeto na Ventris „kula od kartoni“?* (Le déchiffrement de Ventris n'est-il qu'un „château de cartes“?) (rés. angl.). Živa antika VI, 2 (Skopje 1956) 314—336.

Lj. Z.—Ž.

LJ. STANOJEVIĆ, *Povodom dešifrovanja kritsko-mikenskih natpisa* (A propos du déchiffrement de l'écriture créto-mycénienne) (rés. allem.). Živa antika VI, 1 (Skopje 1956) 172—178.

Lj. Z.—Ž.

I. DEGMEDŽIĆ, *Otkrivena jedna vrsta kretsko-mikenskog pisma* (Déchiffrement d'un type d'écriture crète-mycénienne). Republika 5 (Zagreb 1956) 48—49. Avec 5 fig.

S. P.

H. KRAHE, *Sprache und Vorzeit, Europäische Vorgeschichte nach dem Zeugnis der Sprache*. Heidelberg, Quelle et Meyer (1954). 180. — Compte rendu par *M. FLAŠAR*, Živa antika VI, 2 (Skopje 1956) 356—357.

Lj. Z.—Ž.

M. GROŠELJ, *Etyma Graeca*. Živa antika VI, 1 i 2 (Skopje 1956) 50—57 i 235—238. Suite.

Lj. Z.—Ž.

B. ČOP, *Etyma* (rés. franç.). Živa antika VI, 1 (Skopje 1956) 25—49. — Suite.

Lj. Z.—Ž.

M. KRAVAR, *Upotreba latinskog perfekta u „relativu“* (L'emploi du parfait latin au „relatif“) (rés. franç.). Živa antika VI, 1 (Skopje 1956) 10—24. — L'auteur discute deux modes d'emploi du parfait latin. Il discute de même la valeur linguistique dans l'emploi du verbe facio: feci dans le sens de infectum de Meillet; parfait dans le sens du verbe latin.

Lj. Z.—Ž.

V. GORTAN, *Iz Marulićeve Davidijade* (Remarques sur le texte du poème „Davidias“ de Marulić) (rés. franç.). Živa antika VI, 2 (Skopje 1956) 242—249.

Lj. Z.—Ž.

T. SMERDEL, *Na rub Skvadrijeve poeme* (En marge d'un poème de Skvadri) (rés. franç.). Živa antika VI, 2 (Skopje 1956) 250—254.

Lj. Z.—Ž.

RELIGION — MYTHOLOGIE — CULTE

Enciklopedija Jugoslavije, 2, *Bosna—Dio*. Rédacteur *M. KRLEŽA*. Zagreb, Leksikografski zavod FNRJ (1956). 718. Avec illustrations et cartes géographiques. — Les articles: *Bura*.

S. P.

B. GAVELA, *Magna mater kao pojam i likovni izraz* (Magna mater comme idée et comme représentation figurée) (rés. franç.). Živa antika VI, 2 (Skopje 1956) 255—266. — Dans le cadre de l'étude de l'évolution et du contenu de la pensée humaine dans les périodes les plus reculées, l'auteur interprète les figures féminines surtout celle de Magna mater, apparaissant sous différents noms, dans différentes périodes historiques.

Lj. Z.—Ž.

M. VASIĆ, *Kleromantika u Vinči* (La clermancie à Vinča) (rés. franç.). Glas SAN, Odjelj. društ. nauka, n. s. 4 (Beograd 1956) 29—43. Avec 8 fig. — L'auteur explique les fragments de calcite à signe incisé comme des objets servant à la clermancie. Il rattache tous ces objets à Delphes ou à quelque sanctuaire d'Apollon en Ionie en se basant sur l'existence des trépieds et des pains votifs en terre cuite de Vinča.

D. S.

M. VASIĆ, *Clémancie à Vinča*. Bull. Acad. serbe XVII, nouvelle sér. 4. (Beograd 1956) 1.

N. M.

M. VASIĆ, *Kleromantija u Vinči* (Cleromancie à Vinča). Glasnik SAN VII, 1 (Beograd 1956) 67—68. — Résumé.

Dj. S.

M. FLAŠAR, *Alubant i motiv borbe sa božanstvom podzemljem* (Alybante et le motif du combat avec les divinités chtoniques) (rés. allem.). Živa antika VI, 1 (Skopje 1956) 58—91. — Cet ouvrage se compose de six chapitres. Dans le premier, intitulé 'ἀλιθαντες' l'auteur discute les origines et la signification du terme grec ancien 'ἀλιθαντες' νεκροί. Dans le second chapitre — Temesa, l'auteur traite de l'ubiquité de cette ville qu'il place en Italie du sud. Le troisième chapitre, Alybante, fournit l'interprétation de ce mythe, ainsi que celui du héros de Temesa et de son caractère. Dans le quatrième chapitre il est question du combat avec la divinité chtoniennne. Le cinquième chapitre traite des tribus des Kaukons et des Messapiens, de leur relation et de la colonisation de Metaponte. Il est question aussi des liens entre Alybante et Metabia où l'auteur

découvre des éléments illyriens ou messapiens. Dans le sixième chapitre sont discutées les caractéristiques formelles de l'appelatif a-lu/ib-ant et du nom de la déesse italique de la mort, ainsi que les parallèles linguistiques.

Lj. Z. — Ž.

G. KAZAROW, *Einige Bemerkungen zur Religion der alten Thraker*. Vjes. arh. hist. dalm. LVI—LIX (Split 1954—1957) 45—47.

Lj. Z. — Ž.

Dj. BOŠKOVIC, *Prilog proučavanju „tračkog konjanika“* (Contribution au problème du „cavalier thrace“ (rés. franç.). Starinar n. s. VII—VIII (Beograd 1956—1957) 159—163. Avec 2 fig.

Dj. S.

A. CERMANOVIC, *Zlatne „sandale“ iz Trebeništa i njihovo simboličko značenje* (La signification symbolique des sandales d'or de Trebenište) (rés. franç.). Živa antika VI, 2 (Skopje 1956) 307—313. — L'auteur interprète les sandales en or de Trebenište en leur attribuant une valeur symbolique comme chaussures destinées aux morts. Une interprétation semblable est fournie pour les vases en forme de chaussures des stations préhistoriques (Vinča et Bubanj).

Lj. Z. — Ž.

CH. PICARD, *Attis-Atlante et pilier du ciel*. Starinar n.s. VII—VIII (Beograd 1956—1957) 15—22. Avec 10 fig.

Dj. S.

Lj. ZOTOVIC, *Ritualno klanje bika kao ostatak antičkog kulta plodnosti* (L'égorgement rituel du taureau comme survivance de l'ancien culte de la fécondité) (rés. franç.). Starinar n.s. VII—VIII (Beograd 1956—1957) 151—157. Avec 3 fig.

Dj. S.

B. GABRIČEVIC, *Deus Laetus* (rés. franç.). Vjes. arh. hist. dalm. LVI—LIX (Split 1954—1957) 136—138. Avec 1 fig. — L'auteur corrige la publication de ce monument découvert dans le complexe de Salone et conservé au Musée de Split.

Lj. Z. — Ž.

M. VERMASEREN, *Corpus inscriptionum et monumentorum religionis mithriacae*. La Haye, Martinus Nijhoff Hagae comitis (1956). XII + 366. Avec 7 pl. hors le texte et 238 fig. — Compte rendu par Lj. ZOTOVIC, Starinar n.s. VII—VIII (Beograd 1956—1957) 424.

Dj. S.

P. AMANDRY, *La mantique apollinienne à Delphes. Essai sur le fonctionnement de l'Oracle*. Paris, E. de Boccard (1950). 290. Avec 6 pl. — Compte rendu par A. CERMANOVIC, Starinar n.s. VII—VIII (Beograd 1956—1957) 422—423.

Dj. S.

ARCHITECTURE

Enciklopedija Jugoslavije, 2, Bosna—Dio. Rédacteur M. KRLEŽA. Zagreb, Leksikografski zavod FNRJ (1956). 718. Avec illustrations et cartes géographiques. — Les articles: *Bosna i Hercegovina (Architektura)*, *Burnum, Caričin Grad, Dioklecijanova palača*.

S. P.

M. GORENC et B. VIKIĆ, *Prostor i boja u antikoj kupališnoj bazilici u Varaždinskim Toplicama* (La conception de l'espace et du coloris dans la basilique des termes antiques de Varaždinske Toplice). Covjek i prostor 52 (Zagreb 1956) 6. Avec 4 fig.

N. P.

N. PETROVIĆ, *Arhitektonski nalazi u Demir Kapiji*. (Les découvertes architectoniques à Demir Kapija). Glasnik SAN VII, 1 (Beograd 1956) 76—77. — Résumé.

Dj. S.

K. PETROV, *Smešano zidanje vo nekoliku zgradbi vo Makedonija od III do VI veka* (Parement arachné dans quelques édifices du IIIe au VIe s. en Macédoine) (rés. franç.). Zbor. Arh. muz. Skopje I (Skopje 1955—1956) 71—78. Avec 10 fig.

Lj. Z. — Ž.

J. MARASOVIĆ et T. MARASOVIĆ, *Nova istraživanja i zahvati u Dioklecijanovoj palači* (Nouvelles recherches et interventions, dans le palais de Dioclétien). Mogućnosti 11 (Split 1956) 882—889. Avec 1 fig. et 1 pl.

N. P.

Lj. KARAMAN, *O rimskom zaseoku u Polaćama na otoku Mljetu* (Un village romain à Polaća sur l'île de Mljet) (rés. allemand.). Vjes. arh. hist. dalm. LVI—LIX (Split 1954—1957) 102—107. Avec 1 pl.

Lj. Z. — Ž.

M. CAGIANO DE AZEVEDO, *Una tomba rotonda sulla via latina*. Vjes. arh. hist. dalm. LVI—LIX (Split 1954—1957) 184—187. Avec 1 pl. et 1 fig.

Lj. Z. — Ž.

V. SCRINARI, *I capitelli romani della Venezia Giulia e dell'Istria*, I. Roma, Centro Nazionale di Studi per la storia dell'Architettura (1956). 51. Avec 48 fig.

Dj. S.

O. DOPPELFELD, *Ein spätromisches Oktogon aus Köln*. Vjes. arh. hist. dalm. LVI—LIX (Split 1954—1957) 211—223. Avec 3 pl. et 5 fig.

Lj. Z. — Ž.

G. A. MEGAS, *The Greek House*. (Series of publications of the Ministry of reconstruction 37.) Athens (1951). 134. Avec 18 pl. — Compte rendu par V. NOVAK, Slov. etn. IX (Ljubljana 1956) 307—308.

N. M.

SCULPTURE

S. TUTUNDŽIĆ, *Egipatski elementi u helenskoj plastici arhaiskog doba* (Sur des éléments égyptiens dans la plastique grecque archaïque du VIIe et VIe siècle) (rés. franç.). Živa antika VI, 2 (Skopje 1956) 293—300. — L'auteur s'efforce de souligner les éléments étrangers dans l'évolution de la plastique grecque archaïque.

Lj. Z. — Ž.

H. KOCH, *Eine Vermutung über den Künsler Pasiteles*. Vjes. arh. hist. dalm. LVI—LIX (Split 1954—1957) 169—172. Avec 2 pl.

Lj. Z. — Ž.

I. ČREMOŠNIK, *Elementi narodne kulture na rimskim spomenicima u Bosni* (Elements de la civilisation populaire sur les monuments romains de Bosnie). Pregled knj. II, 3—4 (Sarajevo 1956) 152—156.

G. S.

H. KENNER, *Porrecci tres digitii*. Vjes. arh. hist. dalm. LVI—LIX (Split 1954—1957) 177—183. Avec 1 fig.

Lj. Z. — Ž.

V. POULSEN, *Notes on the Iconography of Diocletian*. Vjes. arh. hist. dalm. LVI—LIX (Split 1954—1957) 188—191. Avec 3 pl.

Lj. Z. — Ž.

Lj. POPOVIĆ, *Jedna antička replika sa Kosova* (Une réplique antique de Kosovo) (rés. angl. et alb.). Glas. Muž. Kosova i Metohije I (Priština 1956) 1—13. Avec 5 pl. — L'auteur publie une manche de miroir découverte à Kosovo et la date de la seconde moitié du VIe siècle, ou plus exactement, en tenant compte des matériaux semblables de notre territoire de la seconde moitié du Ve siècle.

D. S.

M. SUJČ, *Novo o Kairosu* (Du nouveau sur Kairos) (rés. franç.). Vjes. arh. hist. dalm. LVI—LIX (Split 1954—1957) 1—5. Avec 1 fig. — L'auteur traite de la gemme représentant la figure de Kairos découverte à Burnum, où se trouvait au I^e siècle de notre ère le camp de la onzième légion.

Lj. Z. — Ž.

CH. P. (ICARD), *Un bronze alexandrin importé à Stobi (Macédoine): l'Aposkopeion, type Antiphilos*. Revue archéologique XLVII (Paris 1956) 217—220. Avec 2 fig.

D. S.

D. SERGEJEVSKI, *Nadgrobni reljef iz Višnjice* (Relief funéraire de Višnjica) (rés. allemand.). Vjes. arh. hist. dalm. LVI—LIX (Split 1954—1957) 108—114. Avec 1 pl. et 3 fig.

Lj. Z. — Ž.

J. KLEMENC, *Ganimedov reljef iz Šempetra v Savinjski Dolni* (Le relief de Ganimède découvert à Šempeter dans la vallée de la Savinja) (rés. allemand.). Arh. ves. VII, 3 (Ljubljana 1956) 220—226. Avec 2 fig.

Lj. Z. — Ž.

I. ČREMOŠNIK, *Reljef Silvana i Nimfa iz Založja — Bihać* (Relief de Sylvanus et des Nymphes de Založje — Bihać) (rés. franç.). Gl. Zem. muz. XI (Sarajevo 1956) 111—126. Avec 2 pl.

Lj. Z. — Ž.

O. WALTER, *Ein Kybelerelief im Museum von Theben*. Vjes. arh. hist. dalm. LVI—LIX (Split 1954—1957) 173—176. Avec 2 fig.

Lj. Z. — Ž.

A. SCHOBER, *Der „norische Krieger“ von Celje*. Vjes. arh. hist. dalm. LVI—LIX (Split 1954—1957) 192—197. Avec 2 pl.

Lj. Z. — Ž.

V. KRAJAČ, *U Senju nadjen rimski kapitel* (Trouvaille d'un chapiteau romain à Senj). Vijesti muz. konz. NRH 1 (Zagreb 1956) 16—17. Avec 3 fig.

S. P.

H. METZGER, *Catalogue des monuments votifs du Musée d'Adalia*. [Etudes orientales XI.] Paris, E. de Boccard (1951) 469. Avec 48 p. — Compte rendu par A. CERMANOVIC, Starinar n.s. VII—VIII (Beograd 1956—1957) 423—424.

Dj. S.

PEINTURE — MOSAIQUES

M. M., *Etrurško slikarstvo* (Peinture étrusque). Književne novine 12 (Beograd 1 IV 1956). G. S.

Dj. MANO-ZISI, *Le castrum de Gamzigrad et ses mosaïques*. Arch. Jug. II (Beograd 1956) 67—84. Avec 23 fig. Lj. Z. — Ž.

L. MIRKOVIĆ, *Roman Frescos in a Family Vault in Niš*. Bull. Acad. serbe XVII, nouvelle sér. 4 (Beograd 1956) 17—18. N. M.

A. SIMIĆ-BULAT, *Izložba ravenskih mozaika* (Exposition des mosaïques ravennates). Bull. Inst. lik. umjetn. 9—10 (Zagreb 1956) 35—38. D. S.

La mostra delle copie dei mosaici ravennati all'estero. Felix Ravenna 19, LXX (Ravenna 1956) 64—65. Dj. S.

D. VUČKOVIĆ-TODOROVIC, *Grčke vase iz Demir Kapije* (Vases grecs de Demir Kapija). Glasnik SAN VII, 1 (Beograd 1956) 82. — Résumé. Dj. S.

D. VUČKOVIĆ-TODOROVIC, *Une hydrie du peintre attique Meidias*. Arch. Jug. II (Beograd 1956) 31—38. Avec 5 fig. Lj. Z. — Ž.

MÉTIERS — ARTS MINEURS

Lj. POPOVIĆ, *Katalog nalaza iz nekropole kod Trebeništa* (Catalogue des objets découverts près de Trebenište) (rés. franç.). Avant-propos par Dj. Mano-Zisi. [Narodni muzej, Antika I.] Beograd, Narodni muzej (1956). 127. Avec 44 pl. — Compte rendu par M. D. (ANOJ-LIĆ.), Književne novine 15 (Beograd 13 V 1956). Dj. S.

Dj. MANO-ZISI, *Nalaz iz Tekije* (Une importante trouvaille près de Tekija) (rés. franç.). Saopštenja Zav. zašt. spom. NRS I (Beograd 1956) 174—178. Avec 1 fig. — Publication d'un dépôt d'objets en or, en argent et de monnaie que l'auteur date de l'époque des guerres de Domitien contre les Daces. N. P.

L. MIRKOVIĆ, *La nécropole paléochrétienne de Niš*. Arch. Jug. II (Beograd 1956) 85—100. Avec 22 fig. Lj. Z. — Ž.

L. MIRKOVIĆ, *Šta je F. Gerke pisao o Niškoj grobnici* (F. Gerke sur la sépulture de Niš). Glasnik SAN VII, 1 (Beograd 1956) 86—87. — Résumé. Dj. S.

V. KONDIĆ et J. TODOROVIC, *Zbirka rimskih žišaka u Muzeju grada Beograda* (La collection des veilleuses romaines au Musée de la ville de Belgrade (rés. franç.). God. Muz. Beograd 3 (Beograd 1956) 63—74. Avec 34 fig. S. P.

M. BERNHARD, *Lampki starożytne*. Muzeum Narodowe w Warszawie (Warszawa, 1955) 382. Avec 165 pl. — Compte rendu par M. IVA, Arh. ves. VII, 3 165 (Ljubljana 1956) 327—329. Lj. Z.

ÉPIGRAPHIE

Enciklopedija Jugoslavije, 2, Bosna-Dio. Rédacteur M. KRLEŽA. Zagreb, Leksikografski zavod FNRJ (1956). 718. Avec illustrations et cartes géographiques. — L'article: *Corpus inscriptionum latinarum*. S. P.

D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Neue epigraphische Belege für den Namen Germanus im illyrischen Namengut Dalmatiens*. Germania 34, 3—4, (Frankfurt 1956) 237—243. Avec 3 fig. N. M.

F. OELMANN, *Zum Verständnis des sogenannten liburnischen Grabcippus*. Vjes. arh. hist. dalm. LVI—LIX (Split 1954—1957) 48—57. Lj. Z. — Ž.

R. EGGER, *Allerlei aus Inschriften*. Vjes. arh. hist. dalm. LVI—LIX (Split 1954—1957) 129—135. Avec 2 pl. et 3 fig. Lj. Z. — Ž.

D. PAVLOVIĆ, *Rimski nadgrobni spomenik u Sopotu* (Monument funéraire romain à Sopot) (rés. franç.). Saopštenja Zav. zašt. spom. NRS I (Beograd 1956) 139. Avec 1 fig. N. P.

B. GABRIČEVIĆ, *Une inscription inédite provenant de Senia*. Arch. Jug. II (Beograd 1956) 53—55. Avec 1 fig. Lj. Z. — Ž.

J. ŠAŠEL, *Elagabalov miljnik v celejskem municipalnem področju* (Borne milliaire d'Elagabale sur le territoire municipal de Celje) (rés. allem.). Živa antika VI, 2 (Skopje 1956) 267—276. Avec 4 fig. Lj. Z. — Ž.

F. ALIĆ, *Še o ptujskem grškem napisu* (Encore quelques données sur l'inscription grecque de Ptuj) (rés. allem.). Arh. ves. VII, 1—2 (Ljubljana 1956) 141—142. Lj. Z. — Ž.

A. DEGRASSI, *Novi documenti epigrafiici del Trentino e alto Adige*. Vjes. arh. hist. dalm. LVI—LIX (Split 1954—1957) 139—144. Avec 2 pl. Lj. Z. — Ž.

V. LAHTOV, *Novi natpisi vo Ohrid i Ohridsko* (Nouvelles inscriptions d'Ohrid et de ses environs) (rés. franç.). Živa antika VI, 1 (Skopje 1956) 166—171. — L'auteur publie cinq inscriptions dont quatre grecques et une latine. Les objets se trouvent au Musée d'Ohrid. Toutes les inscriptions sont de caractère privé, excepté le numéro 1 dédiée par les Dassarètes à Gordien III en 238. Lj. Z. — Ž.

B. JOSIFOVSKA, *Nadgrobni spomenik na L. Apuleius Valens veterani od V makedonska legija* (Le monument funéraire de L. Apuleius Valens, vétéran de la légion V macedonica) (rés. franç.). Zbor. Arh. muz. Skopje I (Skopje 1955—1956) 78—89. Avec 1 carte et 1 fig. Lj. Z. — Ž.

NUMISMATIQUE

B. ZMAJIĆ, *Nalazi antiknog novca na području grada Senja g. 1955/56* (Trouvailles des monnaies antiques à Senj). Vijesti muz. konz. NRH 6 (Zagreb 1956) 186—187. S. P.

R. MARIĆ, *Ostave starog novca u numizmatičkoj zbirci Narodnog muzeja u Beogradu* (Dépôts de vieilles monnaies dans les collections numismatiques du Musée National de Beograd) (rés. franç.). Saopštenja Zav. zašt. spom. NRS I (Beograd 1956) 179—181. — Liste des dépôts de monnaies acquis au cours des dix dernières années par le Musée National. N. P.

G. ORLOV, *Emisije viminaciskih moneta XI godine lokalne ere* (Emissions de la monnaie de Viminacium de l'an XIe de l'ère locale) (rés. franç.). Starinar n.s. VII—VIII (Beograd 1956—1957) 281—287. Avec 22 fig. Dj. S.

G. ORLOV, *Emisije viminaciske monete XI godine lokalne ere* (Emissions de la monnaie de Viminacium de l'an XIe de l'ère locale). Glasnik SAN VII, 1 (Beograd 1956) 90—91. — Résumé. Dj. S.

J. PETROVIĆ, *Numizmatički izvještaji* (Rapports numismatiques) (rés. allem.). Gl. Zem. muz. XI (Sarajevo 1956) 97—109. Avec 3 pl. Lj. Z. — Ž.

R. BRATANIĆ, *Razvoj rimskog denarstva* (Développement de la monnaie romaine). Ptujski zbornik 1893—1913 (Ptuj 1953) 24—33. — Compte rendu par B. ZMAJIĆ, Numiz. vijesti 6—7 (Zagreb 1956) 24—25. Dj. S.

K. PINK, *Die Münzstätte Siscia unter Carus und seinen Söhnen*. Vjes. arh. hist. dalm. LVI—LIX (Split 1954—1957) 88—94. Avec 1 pl. Lj. Z. — Ž.

G. P. OIKONOMOS et E. BARHA—HRISTDULOPOLOS, *Numismatike sylloge Anastasiou K. P. Stamoule*. (Athènes 1955). — Compte rendu K. DOČKAL, Numiz. vijesti 6—7 (Zagreb 1956) 27—28. Dj. S.

MOYEN ÂGE
HISTOIRE POLITIQUE

H. PIRENNE, *Povijest Evrope od seobe naroda do XVI stoljeća* (Histoire de l'Europe des invasions au XIe siècle). Traduction M. BRANDT. Zagreb, Kultura (1956). 459. N. M.

Enciklopedija Jugoslavije, 2, Bosna — dio. Rédacteur M. KRLEŽA. Zagreb, Leksikografski zavod FNRJ (1956). 718. Avec illustrations et cartes géographiques. — Les articles: *Bosna i Hercegovina (Srednjovekovna bosanska država, Pad Bosne 1463, Period strane vlasti, Državna organizacija), Bot Ivan od Bajne, Božić Radić, Brač, Bran, Branimir, Branivojević, Branko, Branković Djordje, Branković Radić, Brankovići, Braslav, Buća Nikola, Bugarsko-jugoslovenski odnosi, Bu-*

kovački Franjo, Bulatović Vuksan, Celjski grofovi, Cindro, Crepovići, Crna Gora (Istorijska Crne Gore u srednjem i novom veku), Crnjevići, Časlav, Češkoslovačko-južnoslavenski odnosi, Čupor Moslavički, Dabiša Stjepan, Dandolo, Danilo, Desinička Veronika, Despot, Devinska gospoda, Deživo.

S. P.

B. GRAFENAUER, Zgodovina slovenskega naroda, III, Doba prekrize fevdalne družbe na Slovenskem od začetka kmečkih uporov do viška protestantskega gibanja (Histoire des Slovènes, III, Epoque de la première crise de la société féodale en Slovénie depuis les débuts des insurrections des serfs jusqu'à l'expansion du mouvement protestant). [Redna knjiga knjižne zbirke „Kmečke knjige“ 3.] Ljubljana, Kmečka knjiga (1956). 174. Avec 66 fig. Dj. S.

G. OSTROGORSKI, Geschichte des byzantinischen Staats. 2e ed. [Byzantinisches Handbuch, erster Teil, II.] München, Beck (1952). XXIX + 496. Avec 6 cartes. — Comptes rendus par: R. JANIĆ, Revue des études byzantines XIV (Paris 1956) 283—284; G. MRAVČÍK, Antik Tanulmányok 3 (Budapest 1956) 225—226.

Dj. S.

G. OSTROGORSKY, The Byzantine Emperor and the Hierarchical World Order. Slav. and East Eur. Review XXXV, 84 (London 1956) 1—14.

Dj. S.

S. ANTOLJAK, Da li je Istra upravo 539 godine potpala pod Bizant? (L'Istrie est-elle tombée au pouvoir de Byzance en 539?) (rés. angl.). Zbor. Viz. inst. SAN 4 (Beograd 1956) 31—44.

Dj. S.

F. BARIŠIĆ, Car Foka (602—610) i podunavski Avaro-Sloveni (L'empereur Phocas, 602—610, et les Avaro-Slaves du bassin danubien) (rés. lat.). Zbor. Viz. inst. SAN 4 (Beograd 1956) 73—88.

Dj. S.

F. BARIŠIĆ, Avarsко-slovenska opsada Carigrada 626. (Le siège avaro-slave de Constantinople en 626). Glasnik SAN VII, 2 (Beograd 1956) 213—214. — Résumé.

Dj. S.

G. OSTROGORSKI, Preporod Vizantije i Sloveni (La renaissance byzantine et les Slaves). Politika 15646 (Beograd 29, 30 XI i 1 XII 1956).

G. S.

J. FERLUGA, Prilog datiranju Platnog spiska stratega iz „De caerimoniis aulae byzantinae“ (Sur la date de la composition de la Liste des traitements des stratégies dans „De caerimoniis aulae byzantinae“) (rés. franç.). Zbor. Viz. inst. SAN 4 (Beograd 1956) 63—71.

Dj. S.

Lj. HAUPTMAN, Hrvatsko praplemstvo (La noblesse ancienne croate). Razprave SAZU 1 (Ljubljana 1950) 85—115. — Compte rendu critique par N. KLAJČIĆ, Hist. zbor. 9 (Zagreb 1956) 209—220. — Critique détaillée et très suggestive des opinions de Hauptmann d'après lesquelles la noblesse représente les successeurs des Croates — conquérants tandis que la population tire ses origines des Slaves colonisés antérieurement.

S. Ć.

Lj. HAUPTMAN, Der kärntnische Pfalzgraf. Südostforschungen 15 (München 1956) 108—123.

S. Ć.

Lj. JURKOVIĆ, Prva diplomatska misija Konstantina Filozofa-Cirila, prosvetitelja Slovena (Première mission diplomatique de Constantin le Philosophe-Cyrille, précepteur des Slaves) (rés. allem.). Zbor. MS društ. nauka 13—14 (Novi Sad 1956) 29—38.

S. P.

S. LIŠEV, Км вѣпроса за неуѣнѣха на вѣснѣаменїо в Македонија ўпез 1071 г. Istor. pregled 12, 1 (Sofija 1956) 74—79.

Dj. S.

F. DÖLGER, Die Kreuzfahrstaaten auf dem Balkan und Byzanz. Südostforschungen 15 (München 1956) 141—159. — Les Etats des croisés après 1204 et leur influence sur Byzance.

S. Ć.

N. RADOJIĆIĆ, Vizantisko pravo i staro srpsko pravo (Le droit byzantin et l'ancien droit serbe). Glasnik SAN VII, 1 (Beograd 1956) 113. — Résumé.

Dj. S.

N. STJEPOVIĆ, Srpska feudalna vojska (L'armée féodale serbe). [Mala vojna biblioteka.] Beograd, Vojno delo (1954). 164. — Compte rendu par G. ŠKRIVANIĆ, Ist. glas. 2 (Beograd 1956) 108—111.

S. Ć.

M. DINIĆ, Državni sabor srednjevekovne Bosne. (Cfr. Starinar n.s. VII—VIII, 1956—1957, 446). — Compte rendu par I. BOŽIĆ, Ist. glas., 2 (Beograd 1956) 138—140.

S. Ć.

M. DINIĆ, Oblast centralne Srbije u Srednjem veku (La région de la Serbie centrale au Moyen âge) (texte confronté français). [Srpska akademija nauka, Gradja X, Arheološki institut 3.] Beograd, Arheološki institut SAN (1956) 51—62.

S. P.

S. ĆIRKOVIĆ, Pasqyre e marredhanjeve serbo-shqiptare — prej ardhjes se Silaveve deri ne fund te shekullit XV — vazhdim (Aperçu sur les relations serbo-albanaises de la colonisation slave à la fin du XVe siècle — suite). Përparimi 1 (Prishtina 1956) 12—26.

S. P.

Dj. RADOJIĆIĆ, Zavida, otac humskog kneza Miroslava (Zavida, père du prince Miroslav de Hum). Glasnik SAN VII, 1 (Beograd 1956) 102—104. — Résumé.

Dj. S.

A. FARČIĆ, Rastko Nemanjić — Sveti Sava bio je i vlastelin i svećevna ličnost (Rastko Nemanjić — Saint Sava était aussi un seigneur et un laïc). Republika 534 (Beograd 24 I 1956).

S. P.

M. PURKOVIĆ, Princeze iz kuće Nemanjića (Les princesses de la famille des Nemanjić). Windsor, Avala Printing and Publishing Company Ltd. (1956). 77. Avec 4 pl.

Dj. S.

M. ĆOROVIĆ-LJUBINKOVIĆ, La main droite du Précurseur et le couronnement d'Etienne le Premier Couronné. Bull. Acad. serbe XVII, nouvelle sér. 4 (Beograd 1956) 27.

N. M.

M. DINIĆ, Za hronologiju Dušanovih osvajanja vizantiskih gradova (Pour la chronologie des conquêtes des villes byzantines par l'empereur Dušan) (rés. franç.). Zbor. Viz. inst. SAN 4 (Beograd 1956) 1—11.

Dj. S.

M. DINIĆ, Za hronologiju Dušanovih osvajanja vizantiskih gradova (Pour la chronologie des conquêtes des villes byzantines par l'empereur Dušan). Glasnik SAN VII, 2 (Beograd 1956) 214. — Résumé.

Dj. S.

M. RAJIĆIĆ, A. LAZIĆ, S. VUJADINOVIĆ, Jugoslavenske zemlje polovinom XIV veka (Les pays yougoslaves au milieu du XIVe siècle). Beograd, Naučna knjiga (1956). — Carte géographique 1 — 2,300,000.

N. M.

J. RADONIĆ, Naši despoti tokom vekova (Nos despotes au cours des siècles) (rés. franç.). Glas SAN CCXIX, Odelj. društ. nauka, n.s. 5 (Beograd 1956) 11—17.

D. S.

J. RADONIĆ, Naši despoti tokom vekova (Nos despotes à travers les siècles). Glasnik SAN VII, 2 (Beograd 1956) 194—195. — Résumé.

Dj. S.

Dj. STRIČEVIĆ, Jedna hipoteza o titularnom imenu srpskih despota XIV veka (Une hypothèse sur le nom titulaire des despotes serbes au XIVe siècle) (rés. franç.). Starinar n.s. VII—VIII (Beograd 1956—1957) 113—130. Avec 5 fig.

Dj. S.

Dj. STRIČEVIĆ, Despot Jovan — počeci despotske titule u srednjevěkovnoj Srbiji (Despote Jovan — origines du nom titulaire dans la Serbie médiévale). Glasnik SAN VII, 2 (Beograd 1956) 212—213. — Résumé.

Dj. S.

B. ALEKSOVA, Gde je sahranjena Marija Paleologova? (Marie Paleologue est-elle enterrée près du monastère de Djurište?) (rés. franç.). Anali Hist. inst. u Dubrovniku (Dubrovnik 1956) 213—229. Avec 7 fig.

D. S.

N. RADOJIĆIĆ, Iz prošlosti Vojvodine (Notes d'histoire de la Voivodina) (rés. franç.). Novi Sad, Državni arhiv APV (1956). 49. Avec 2 pl.

S. P.

G. ŠKRIVANIĆ, Kosovska bitka 15 juna 1389 (La bataille de Kosovo 15 juin 1389) (rés. angl.). Cetinje, Istoriski institut N.R. Crne Gore (1956). 108. Avec 7 fig.

Dj. S.

Kosovska epopeja (L'épopée de Kosovo). Republika 556 (Beograd 26 VI 1956). — Sur les bases historiques de la légende de la bataille de Kosovo.

G. S.

J. KOVACHEVIĆ, Hronološki prilozi iz istorije Crne Gore (Les contributions chronologiques de l'histoire du Monténégro). Glasnik SAN VII, I (Beograd 1956) 110—111. — Résumé.

Dj. S.

G. ELEZOVIĆ et G. ŠKRIVANIĆ, Kako su Turci posle više opsada zauzeli Beograd (Comment les Turcs s'emparèrent de Beograd après plusieurs sièges) (rés. angl.). [Srpska akademija nauka, Zbornik za istoriku i književnu gradju, ser. prva, II.] Beograd, Srpska akademija nauka (1956). 83. Illustré.

Dj. S.

N. KLAJČIĆ, Plemstvo dvanaestoro plemena kraljevine Hrvatske (Nobile duodecim generationum regni Croatiae) (rés. franç.). Hist. zbor. 9 (Zagreb 1956) 83—100. — Cette question beaucoup discutée dans l'histoire croate est résolue d'une façon originale. En déniant toute valeur au „Qualiter“ ou à l'apenducule de Trogir,

considérée par certains auteurs comme fausse il y a déjà plusieurs décades, Klaic se borne aux sources sûres où il est question des 12 clans croates, c'est-à-dire aux chartes du XIVe—XVe siècles. Une analyse systématique et méthodique mène l'auteur à la conclusion que la formation des 12 clans croates doit être recherchée au XIVe siècle en relation avec la politique intérieure des rois de la dynastie d'Anjou, surtout de Lajos I.

S. Ć.

F. BABINGER, *Kaisers Maximilians I „geheime Praktiken“ mit den Osmanen (1510/11)*. Südostforschungen 15 (München 1956) 201—236. — Données intéressantes sur notre pays. S. Ć.

J. KATARDŽIEV, *Diganje na bunt i vostanija* (Révolte et insurrection) (rés. angl.). Makedonija 33—34 (Skopje 1956) 16—17. — Sur l'insurrection du peuple macédonien contre les Turcs en 1564.

S. P.

M. BEGOVIĆ, *Tragovi našeg srednjovekovnog krivičnog prava u turskim zakonskim spomenicima* (Les éléments de notre droit pénal médiéval dans la législation ottomane) (rés. franç.). Ist. čas. 6 (Beograd 1956) 1—12. — Dans ses recherches sur les influences du droit des pays soumis sous la législation turque (cf. Ist. čas. 3, 1952, 67—73) l'auteur décrit deux délits: la „popaša“ et „čupanje brade i kose“ (arrachement de la barbe et des cheveux), qui proviennent du droit serbe médiéval.

S. Ć.

Z. ŠABANOVIC, *Bosanski namjesnik Ferhad-beg Vuković-Desalić* (Le gouverneur de la Bosnie Ferhad-bey Vuković-Desalić) (rés. franç.). Zbor. Fil. fak. Beograd IV, 1 (Beograd 1956) 113—127.

S. P.

D. ANGELOV, *Certains aspects de la conquête des peuples balkaniques par les Turcs*, Byzantinoslavica 17 (Prague 1956) 276—340.

Dj. S.

S. ANTOLJAK, *Bune pučana i seljaka* (Les insurrections des peuples et des paysans). Zagreb, Matica hrvatska (1956). 312. — Compte rendu par B. P., Pregled 11—12 (Sarajevo 1956) 797—798.

S. P.

L. ELEKES, *Die Verbindeten und die Feinde des ungarischen Volkes in den Kämpfen gegen die türkischen Eroberer*. Academia scientiarum hungarica, Studia historica 9, Budapest (1954). 54. — Compte rendu par F. MOAČANIN, Hist. zbor. 9 (Zagreb 1956) 190—195.

S. Ć.

B. GREKOV, *Polica, opyt izuchenija obščestvennyh otnošenij v Police XV—XVII vv.* Moskva (s.a.) 320. — Compte rendu critique par I. BOŽIĆ, Ist. glas. 1 (Beograd 1956) 113—124. — Critique détaillée des nombreuses erreurs dans l'ouvrage de Grekov.

S. Ć.

J. BEUC, *Osorska komuna u pravnopovijesnom svjetlu* (La commune d'Osor à la lumière de l'histoire du droit). Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci 1 (Rijeka 1953) — Compte rendu par V. VLACIĆ et O. MANDIĆ. Hist. zbor. 9 (Zagreb 1956) 202—209.

S. Ć.

I. RUBIĆ, *Opsada Splita i uvrdivanje Gripe* (Le siège de Split et la fortification de Gripe). Slobodna Dalmacija 3427 (Split 23 II 1956).

S. P.

B. HRABAK, *Dubrovnik i rodski pirati* (Dubrovnik et les pirates rhodiens). Ist. glas. 2 (Beograd 1956) 78—90. — L'auteur décrit les incidents entre la république de Dubrovnik et les pirates à la fin du XVe et au début du XVIe siècle.

S. Ć.

D. KNIEWALD, *Dubrovčanin Feliks Petančić o ratovanju s Turcima 1502* (Le Ragusien Felix Petančić parle de la guerre contre les Turcs en 1502) (rés. franç.). Ves. Voj. muz. 3 (Beograd 1956) 80—106. Avec 5 fig.

S. P.

B. KREKIĆ, *Vuk Bobaljević* (Volzius de Bobalio) (rés. franç.). Zbor. Viz. inst. SAN 4 (Beograd 1956) 115—140.

Dj. S.

R. SAMARDŽIĆ, *Dubrovački poklisi u Beogradu 1665 godine* (Les envoyés ragusains à Belgrade en 1665) (rés. franç.). God. Muz. Beograd 3 (Beograd 1956) 107—120. Avec 3 fig.

S. P.

G. STANOJEVIĆ, *Uslovi primanja mletačke vlasti grada Bara* (Les conditions de la ville de Bar pour accepter le pouvoir vénitien). Ist. čas. 6 (Beograd 1956) 207—213.

S. Ć.

A. MILOŠEVIĆ, *Navala afričkih gusara na Perast 1624 godine* (L'invasion des pirates africains sur Perast en 1624) (rés. angl.). God. Pom. muz. IV (Kotor 1955) 29—38.

Lj. Z.—Ž.

P. ŠEROVIĆ, *Peraštani kao čuvari starosrpske, a zatim mletačke ratne zastave* (Les habitants de Perast, gardiens du drapeau serbe-ancien et vénitien) (rés. angl.). God. Pom. muz. V (Kotor 1956) 39—48. Avec 1 fig.

Lj. Z.—Ž.

M. ZLOKOVIĆ, *Pomorski podvizi bokeljskih hajduka* (Les exploits maritimes des hajduks de la Boka) (rés. angl.). God. Pom. muz. V (Kotor 1956) 63—76.

Lj. Z.—Ž.

D. BERIĆ, *Vojin Tujković i predaja Grbala Veneciji 1647 godine* (Vojin Tujković et la remise de Grbalj aux Vénetiens en 1647) (rés. franç.). Vjes. arh. hist. dalm. LVI—LIX (Split 1954—1957) 279—284.

Lj. Z.—Ž.

P. ŠEROVIĆ, *Borbe s Turcima oko Hercegnovoga do njegovog konačnog oslobođenja g. 1687* (Les combats avec les Turcs autour de Hercegnovia jusqu'à la libération définitive de la ville en 1687) (rés. angl.). God. Pom. muz. IV (Kotor 1955) 5—28. Avec 1 carte.

Lj. Z.—Ž.

P. ŠEROVIĆ, *Megdan Vicka Bujovića i hercegnovskog kapetana Osmana Ibrahimagića* (Le duel de Vicko Bujović et du capitaine de Hercegnovia Osman-aga Ibrahimagić) (rés. angl.). God. Pom. muz. IV (Kotor 1955) 175—179.

Lj. Z.—Ž.

P. ŠEROVIĆ, *Niko Lazarević, grbaljski knez i junak iz raznih rata* (Niko Lazarević, chef de Grbalj et héros de plusieurs guerres) (rés. angl.). God. Pom. muz. V (Kotor 1956) 201—205.

Lj. Z.—Ž.

J. VULETIĆ, *Boj na Carevu Lazu* (La bataille de Carev Laz) (rés. allem.). Spomenik SAN CVI, Odelj. društ. nauka n.s. 8 (Beograd 1956) 9—36.

Dj. S.

R. VESELINOVIĆ, *Toma Raspasanović (Raspassani) i njegov rad za austro-turskog rata krajem XVII veka* (Toma Raspassani et son activité pendant la guerre austro-turque à la fin du XVIIe s.) (rés. allem.). Zbor. MS društ. nauka 12 (Novi Sad 1956) 39—64. Avec 2 figs.

S. P.

D. KAŠIĆ, *Prilozi za istoriju „Statuta Valachorum“* (Contributions à l'histoire des „Statuta Valachorum“) (rés. allem.). Spomenik SAN CVI, Odelj. društ. nauka 8 n. s. (Beograd 1956) 37—49.

Dj. S.

M. MILOŠEVIĆ, *Ivor Kačiceve pesme o Marku Ivanoviću* (La source à laquelle Katchitch a puisé sa poésie sur Marco Ivanovitch) (rés. franç.). Spomenik SAN CV, Odelj. društ. nauka n. s. 7 (Beograd 1956) 99—117. Avec 7 figs.

Dj. S.

HISTOIRE ÉCONOMIQUE

Enciklopedija Jugoslavije, 2, *Bosna-Dio*. Rédacteur M. KRLEŽA. Zagreb, Leksikografski zavod FNRJ (1956). 718. Avec illustrations et cartes géographiques. — Les articles: *Carine*, *Cehovi*, *Čaršija*, *Defter*.

S. P.

H. PIRENNE, *Srednjoveška mesta. Gospodarska in socialna zgodovina Srednjoveške Evrope* (Les villes du Moyen âge. La civilisation occidentale au Moyen âge du XIe au milieu du XVe siècle, le mouvement économique et social) (rés. franç.). Ljubljana, Državna založba Slovenije (1956). 364.

S. P.

G. OSTROGORSKI, *Quelques problèmes d'histoire de la paysannerie byzantine*. [Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae, Subsidia II.] Bruxelles, Editions de l' Inst. de Philolog. et d'Hist. Orientales et Slaves (1956). 79.

Dj. S.

M. MLADENOVIC, *Zur Frage der Promia und des Feudalismus im byzantinischen Reiche*. Südostforschungen 15 (München 1956) 128—140. — En se basant sur plusieurs ouvrages de l'histoire économique et sociale byzantine, en premier lieu sur les travaux de G. Ostrogorski, l'auteur décrit la pronie en lui niant le caractère féodal. Etudiant la pronie exclusivement du point de vue de sa construction juridique Mladenović s'oppose énergiquement à l'emploi du terme de féodalisme pour Byzance. Selon son opinion il manque ici des éléments fondamentaux, ainsi que la vasalité et la division du droit des biens. La dépendance personnelle n'est que moins accentuée à Byzance où elle ne manque pas cependant. La division abstraite du droit de possession des terres en droit propre de possession et en droit de profit n'est pas un trait typique de féodalisme. Les thèses de Mladenović nous ramènent à des points de vue erronés et abandonnés depuis longtemps en histoire. Mladenović accepte que le féodalisme n'est pas uniquement une catégorie juridique mais éga-

lement économique et politique, sans toutefois en tirer les conclusions nécessaires.

S. ĆIRKOVIĆ

Jevrejski danak u vizantiskim oblastima (L'impôt des Juifs dans les provinces byzantines) (rés. allem.). Zbor. Viz. inst. SAN 4 (Beograd 1956) 141—147.

Dj. S.

S. ĆIRKOVIĆ, Jevrejski danak (Le tribut hébreux). Glasnik SAN VII, 1 (Beograd 1956) 111. — Résumé.

Dj. S.

G. ŠKRVANJČ, Vlastelinstvo Sv. Stefana u Banjskoj (Le fief de St. Stéfan à Banjska) (rés. angl.). Ist. čas. 6 (Beograd 1956) 177—199. Avec 6 cartes. — L'auteur fixe la position des domaines et des villages dédiés au monastère par la bulle du roi Milutin.

S. Ć.

G. ŠKRVANJČ, Vlastelinstvo manastira Svetog Stefana u Banjskoj (La propriété du monastère de St. Etienne à Banjska). Glasnik SAN VII, 2 (Beograd 1956) 206—207. — Résumé.

Dj. S.

I. BOŽIĆ, Dohodak carski, povodom 198 člana Dušanovog zakonika rakačkog rukopisa (Le revenu impérial, à propos de l'article 198 du Code de Dušan dans le manuscrit de Rakovatz) (rés. franç.). [SAN, Posebna izdanja CCLIV, Odeljenje društvenih nauka 17.] Beograd, Srpska akademija nauka, (1956). 84.

Dj. S.

I. BOŽIĆ, Dohodak carski. Povodom 198 člana Dušanovog zakonika rakačkog rukopisa (Le revenu impérial — à propos de l'article 198 du Code de Dušan dans le manuscrit de Rakovatz). Glasnik SAN VII, 2 (Beograd 1956) 185—188. — Résumé.

Dj. S.

M. SAVIĆ, Šljakišta Novoga Brda i Kačikola (Les scories de Novo Brdo et de Kačikolo). Glasnik SAN VII, 2 (Beograd 1956) 199—200. — Résumé.

Dj. S.

B. HRABAK, Srednjovekovni rudnik i trg Rudišta pod Avalom (Rudišta, mine et bourg médiéval au pied de la montagne d'Avala) (rés. franç.). God. Muz. Beograd 3 (Beograd 1956) 99—106. Avec 3 fig.

S. P.

Lj. BAKIĆ, Prvi vesci kapitalističkih odnosa u bosanskom srednjovekovnom rudarstvu (Les premières traces du capitalisme dans l'exploitation des mines de Bosnie au Moyen âge). Pregled 6 (Sarajevo 1956) 351—359.

S. P.

I. VELKOV, Bosnek, edin star rudarski centar kraj Vitoša (Bosnek, un ancien centre minier près de Vitoša) (rés. allem.). Vjes. arh. hist. dalm. LVI—LIX (Split 1954—1957) 163—168. Avec 1 fig.

Lj. Z. — Ž.

L. KATIĆ, Reambulacija dobara splitskog nadbiskupa 1397 godine (Prospection nouvelle des biens de l'archevêque de Split 1397). Starohrv. prosv. III, 5 (Zagreb 1956) 135—177.

D. S.

B. KREKIĆ, Dubrovnik i Levant (Dubrovnik et le Levant) (rés. angl.). [SAN, Posebna izdanja CCLVI, Vizantološki institut 4.] Beograd, Srpska akademija nauka (1956). 176.

N. M.

S. DIMITRIJEVIĆ, Dubrovačka trgovina i uloga dubrovačke kolonije u Prokuplju (Le commerce de Dubrovnik et le rôle de la colonie ragusaine à Prokuplje). Glasnik SAN VII, 1 (Beograd 1956) 104—105. — Résumé.

Dj. S.

I. BOŽIĆ, Sistem nameta u Zeti XV veka (Système d'impôt à Zeta au XVe s.). Glasnik SAN VII, 1 (Beograd 1956) 101—102. — Résumé.

Dj. S.

I. BOŽIĆ, Paraspore u skadarskoj oblasti (Le „paraspore“ dans le district de Skadar) (rés. franç.). Zbor. Viz. inst. SAN 4 (Beograd 1956) 13—30.

Dj. S.

I. BOŽIĆ, Paraspore u skadarskom kraju (Le „paraspore“ dans le district de Skadar). Glasnik SAN VII, 1 (Beograd 1956) 111—113. — Résumé.

Dj. S.

B. HRABAK, O hercegovačkim vlaškim katunima prema poslovnoj knjizi Dubrovčanina Dživana Pripčinovića (Sur les habitations estivales des pasteurs d'Herzégovine d'après l'ouvrage de Dživan Pripčinović) (rés. allem.). Gl. Zem. muz. ist. etn. II (Sarajevo 1956) 29—39.

S. P.

M. KOSTIĆ, Iz socijalno-ekonomiske istorije Srba u XVII i XVIII veku. O Racima-trgovcima i trgovackim kompanijama u Beču (Sur l'histoire sociale et économique des Serbes aux XVIIe—XVIIIe s.). Les „Raitz“-marchands et leurs compagnies à Vienne) (rés. all.). God. Fil. fak. N. Sad I (Novi Sad 1956) 30—39.

N. M.

R. VESELINOVIC, Zanatlje i trgovci po Vojvodini krajem XVII i prvi godina XVIII veka (Artisans et commerçants dans la Voïvodina à la fin du XVIIe s. et au début du XVIIIe s.) (rés. allem.). Zbor. MS društ. nauka 13—14 (Novi Sad 1956) 113—126.

S. P.

R. PRICA, Gradja za istoriju bokeljske trgovine XVII—XVIII st. (Sur l'histoire du commerce en Boka Kotorska (XVIIe—XVIIIe s.) (rés. franç.). Spomenik SAN CV, Odelj. društ. nauka n. s. 7 (Beograd 1956) 45—47.

Dj. S.

M. KOSTIĆ, Iz naše socijalno-ekonomiske istorije početkom XVIII veka: I, Jedna srpsko-turska trgovacka kompanija u Banatu iz g. 1722; II, Pretnja Srba-dželebdžija u Hrvatskoj 1708 s prestankom izvoza stoke zbog prekomernog ugnjetavanja (Observations sur l'histoire sociale et économique au début du XVIIIe s.: I, Une compagnie commerciale serbo-turque dans le Banat en 1722; II, Menace des serbes „dželebdžije“ en Croatie, en 1708, se rapportant à l'exportation du bétail à cause de l'oppression sévère) (rés. allem.). Zbor. MS društ. nauka 13—14 (Novi Sad 1956) 105—112.

S. P.

HISTOIRE CULTURELLE

Enciklopedija Jugoslavije, 2, Bosna-Dio. Rédacteur M. KRLEŽA. Zagreb, Leksikografski zavod FNRJ (1956). 718. Avec illustrations et cartes géographiques. — Les articles: *Bosanska kancelarija, Cambak Grigorije, Crnojevića štamparija, Crnorizac Hrabar, Českoslovačkojužnoslavenski odnosi, Ćiril i Metodije, Ćirilica, Damilov učenik, Dijak*.

S. P.

J. KOVAČEVIĆ, O etničkoj i društvenoj pripadnosti kitora u Duklj i Primorju od kraja VII vo kraja XIII veka (Appartenance ethnique et sociale des donateurs de Dioclée et du Littoral adriatique de la fin du VIIe à la fin du XIIIe siècle). Glasnik SAN VII, 1 (Beograd 1956) 94. — Résumé.

Dj. S.

M. MAZZOTTI, L'attività edilizia di Massimiano di Pola. Felix Ravenna 20, LXXI (Ravenna 1956) 5—30. Avec 7 fig.

Dj. S.

B. KAŽIĆ, Jedna od prvih prepisivačkih škola (Une des premières écoles des copistes). Prosvjetni rad 8 (Titograd 1 X 1956).

G. S.

A. SCHMAUS, Zur Frage der Kulturorientierung der Serben im Mittelalter. Südostforschungen 15 (München 1956) 179—201. — Tout en donnant un aperçu sommaire de la situation des éléments byzantins et occidentaux dans la culture serbe médiévale, Schmaus insiste sur l'étude insuffisante des éléments occidentaux et des „formes mixtes“. La culture serbe est présentée dans tous ses aspects et à travers tout le Moyen âge (Société, Économie, Littérature, Art, etc.). Cette évolution démontrerait que les influences occidentales étaient particulièrement fortes au début et vers la fin de l'État serbe médiévale.

S. C.

Dj. STRIČEVIĆ, O kitorima Veluća (Sur les donateurs de Veluće). Glasnik SAN VII, 2 (Beograd 1956) 199. — Résumé...

Dj. S.

Dj. RADOJIČIĆ, Srpsko-rumunski odnosi XIV—XVII veka (Relations serbo-roumaines du XIVe au XVIIe siècle) (rés. franç.). God. Fil. fak. N. Sad I (Novi Sad 1956) 13—29.

N. M.

B. KOVAČEVIĆ, Rumunske reminiscencije (Les reminiscences de Roumanie). Republika 557 (Beograd 3 VII 1956). — Sur les influences serbo-slaves dans la civilisation roumaine.

G. S.

B. KOVAČEVIĆ, Naše kulturne veze s Rusima i Ukrajinom u Srednjem veku (Nos liaisons culturelles avec la Russie et l'Ukraine au Moyen âge). Naš vesnik 121 (Beograd 27 VII 1956).

G. S.

P. ŠOĆ, Jelena Balšić, knjeginja, monahinja, druga srpska književnica (Jelena Balšić, princesse, religieuse et seconde femme écrivain serbe). Vesnik Sav. pravosl. svešt. 59 (Beograd 1 II 1956).

S. P.

D. MEDAKOVIĆ, Prilozi istoriji kulture u Boki Kotorskoj (Contributions à l'histoire culturelle de Boka Kotorska) (rés. allem.). Spomenik SAN CV, Odelj. društ. nauka n. s. 7 (Beograd 1956) 13—26.

Dj. S.

G. ČREMOŠNIK, Prilog biografiji Mihe Madijev (Contribution à la biographie de Miha Madijev) (rés. allem.). Hist. zbor. 9 (Zagreb 1956) 119—124. — Données des archives de Dubrovnik sur cet historien de Split au XIVe siècle. Il semble qu'il était fils de Slava, fille de Barba Krušić et Vukosava, elle-même fille du prince Andrija

du Hum, petit-fils de Miroslav, frère de Stefan Nemanja. La seconde fille du prince Andrija, Dragoslava, était mariée à Drago de Mare de Split. L'article éclaire les relations de Split et de la Serbie.

S. Ć.

S. MANDIĆ, Pesma u planini (Poème de la montagne) NIN 279 (Beograd 6 V 1956). — Sur le monastère de Studenica.

S. P.

S. MANDIĆ, Dečani riznica stare srpske umetnosti (Dečani trésor de l'art serbe ancien). Jugoslavija 12 (Beograd 1956) 114—116. Avec 3 fig.

D. S.

A. DEROKO, Etnografske interesantnosti u manastiru Hilandaru (Les curiosités ethnographiques dans le monastère de Chilandar). Glasnik SAN VII, 1 (Beograd 1956) 126—127. — Résumé.

Dj. S.

Dj. TRIFUNOVIĆ, Svetogorske marginalije (Notes du Mont Athos). Delo II, 12 (Beograd 1956) 1702—1715.

N. M.

G. ERNJAKOVIĆ, Srednjevekovna filozofija (La philosophie du Moyen âge). Beograd, „Rad“ (1956). 36.

V. PETRIĆ, Srednjevekovna drama i njen značaj za razvoj modernog posorišta (Le drame médiévale et son importance pour le développement du théâtre moderne). Let. MS 377, 1 i 2 (Novi Sad 1956) 36—49 i 118—135.

Lj. Z.—Ž.

Dj. TRIFUNOVIĆ, Plotska ljubav u srednjem veku (L'amour charnel au Moyen âge). Delo II, 1—2 (Beograd 1956) 164—168.

N. M.

T. VUKANOVIĆ, Nošnja balkanskih Slovena (Costumes nationaux des Slaves balkaniques) (rés. angl. et alb.). Glas. Muz. Kosova i Metohije I (Priština 1956) 179—206. Avec 29 fig.

D. S.

S. PAŠČAN-KOJANOV, Istoriski razvoj gudačkih instrumenata (Évolution historique des instruments à archet) (rés. franç.). [SAN, Posebna izdanja CCLXI, Muzikološki institut 9.] Beograd, Srpska akademija nauka (1956). 176. Avec 142 fig.

Dj. S.

Lj. JANKOVIĆ et D. JANKOVIĆ, Styles et techniques des danseurs traditionnels serbes. Bull. Acad. serbe XVII, nouvelle sér. 4 (Beograd 1956) 73.

N. M.

Lj. JANKOVIĆ et D. JANKOVIĆ, A Contribution to the Study of the Survival of Ritual Dances in Yugoslavia. Bull. Acad. serbe XVII, nouvelle sér. 4 (Beograd 1956) 75.

N. M.

I. BOŽIĆ, Konj dobri i oružje (Le „harnois“ dans l'art. 48 du Code Dušan) (rés. franç.). Zbor. MS društ. nauka 13—14 (Novi Sad 1956) 85—92.

S. P.

R. KOVIJANIĆ, Jedrenjaci kotorske luke XIV vijeka, po podacima iz državnog arhiva u Kotoru (Les voiliers de Kotor au XIVe siècle, d'après les données des Archives d'Etat de Kotor) (rés. angl.). God. Pom. muz. V (Kotor 1956) 5—12.

Lj. Z.—Ž.

G. ŠKRIVANIĆ, Prilog proučavanju brodova omiških gusara (Contribution à l'étude des navires corsaires d'Omiš) (rés. franç.). Ves. Voj. muz. 3 (Beograd 1956) 52—60. Avec 3 fig.

S. P.

G. ŠKRIVANIĆ, Prilog za proučavanje brodova omiških gusara (Contribution à l'étude des navires des pirates d'Omiš). Glasnik SAN VII, 1 (Beograd 1956) 89—90. — Résumé.

Dj. S.

Umetnost Srednjega veka na Slovenskem (L'art du Moyen âge en Slovénie). Introduction et catalogue E. CEVC. Ljubljana, Narodna galerija (1956). 45. Avec 20 pl.

S. P.

M. ZADNIKAR, Umetnost predgotske dobe v Sloveniji (L'art pré-gothique en Slovénie). Naša sčobnost 10 (Ljubljana 1956) 924—929.

G. S.

L'art du Moyen âge en Slovénie. Introduction et catalogue E. CEVC. Ljubljana, La Galerie nationale (1956). 49. Avec 20 pl.

S. P.

R. TREBJEŠANIN, Književno delo prezbitera Peje (L'œuvre littéraire du presbytre Peja). Ves. Sav. pravosl. svešt. 161 (Beograd 1 III 1956). — L'auteur traite de l'œuvre littéraire de presbytre Peja, auteur de la biographie et de la messe de Djordje Kratovac).

S. P.

K. POCEVSKI, Gorđi Kratovec — eden prvoborec za slobodata na Makedonija (Georges Kratovac — combattant pour la liberté de la Macédoine). Nova Makedonija 3522 (Skopje 18 III 1956)

S. P.

M. ČOROVIĆ-LJUBINKOVIĆ, Daskal jeromonah Stefan Ravanićanin (Daskal — Maître Stefan de Ravanića) (rés. franç.). Rad. vojv. muz. 5 (Novi Sad 1956) 73—80. Avec 3 fig.

N. M.

G. KISELINOV, Revolt protiv srednovekovnata crkvena literatura — stari parodii (Révolte contre la littérature ecclésiastique médiévale — anciennes parodies). Mlada literatura 5—6 (Skopje 1956) 75—78.

G. S.

P. TOSCHI, Le origini del teatro italiano. Torino, Edizioni Scientifiche Einaudi (1955). 767. — Compte rendu par N. KURET, Slov. etn. IX (Ljubljana 1956) 313—314.

N. M.

HISTOIRE ECCLÉSIASTIQUE

Enciklopedija Jugoslavije, 2, Bosna-Dio. Rédacteur M. KRLEŽA. Zagreb, Leksikografski zavod FNRJ (1956). 718. Avec illustrations et cartes géographiques. — Les articles: Braničevska eparhija, Branović Sava, Bratovštine, Brkić-Jovanović Vasilije, Bučar Mihajlo, Budimška eparhija, Camblik Grigorije, Carigradska patrijaršija, Cika, Cisterciti, Cithara octochorda, Crepović Venadi, Crkva bosanska, Crkvena vlastela, Crni Petar, Crnogorsko-Primorska mitropolija, Candik Janez, Ćiril i Metodije, Dabrobosanska mitropolija, Danilo II, Danilo III, Dimitrije Homatijan, Dimitrije Solunski.

S. P.

F. FREMERSDORF, Die Anfänge des Christentums im römischen Köln. Vjes. arh. hist. dalm. LVI—LIX (Split 1954—1957) 198—210. Avec 7 fig.

Lj. Z.—Ž.

F. TOMŠIĆ, Vita Methodii 2 (rés. franç.). Slavistička revija 1—4 (Ljubljana 1956) 65—79.

S. P.

P. MEYVAERT et P. DEVOS, Autour de Leon d'Ostie et de sa Translatio S. Clementis (légende italienne des SS. Cyrille et Méthode). Anallecta Bolland. LXXIV, 1—2 (Bruxelles 1956) 189—240.

Dj. S.

A. MILEV, Italijanskata legenda v nova svetlina. Istor. pregled 12,3 (Sofija 1956) 74—79.

Dj. S.

S. SAKAĆ, Novissima de „Legenda Italica“ et de episcopatu S. Constantini-Cyrilli. Orient. Christ. Period. XXII, 1—2 (Roma 1956) 198—213.

Dj. S.

D. TAŠKOVSKI, Akindin vo borba protiv misticizmot (Akindin dans la lutte contre le misticisme). Skopje, Kultura (1956). 70. — Compte rendu par J. SINADINOVSKI, Razgledi 14 (Skopje 1 VII 1956).

Dj. S.

Dj. RADOJIČIĆ, Služenje Domentijanom u liturgične svrhe u XIV veku (L'œuvre de Domentian dans la liturgie du XIVe siècle) (rés. franç.). Južnoslov. filolog XXI (Beograd 1955—1956) 151—155. Avec 1 fig.

S. P.

R. NOVAKOVIĆ, O datumu izbora Pajsija za patrijarha (Sur la date de l'élection de Paisije au grade de patriarche). Pril. knjiž. jez. ist. fol. XXII, 1—2 (Beograd 1956) 77—80.

N. M.

S. KAHNĚ, A proposito della lettera del patriarca di Peć Arsenio III all'arcivescovo di Antivari Andrea Zmajević. Orient. Christ. Period. XXII, 1—2 (Roma 1956) 41—58.

Dj. S.

N. SMAILAGIĆ, Društveno-političke ideje velikih srednjovekovnih jeresi (Les conceptions politiques et sociales des grandes hérésies du Moyen âge). Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu IV (Sarajevo 1956) 473—493.

S. P.

S. KULIŠIĆ, Tragovi bogomila u Boki Kotorskoj (Les traces des bogomiles à Boka Kotorska) (rés. franç.). Spomenik SAN CV, Odelj. društ. nauka n. s. 7 (Beograd 1956) 41—43.

Dj. S.

E. WENER, Patarini. Ein Beitrag zur Kirchen- und Sektengeschichte des 11 Jahrhunderts. Vom Mittelalter zur Neuzeit. Zum 65. Geburtstag von Heinrich Sproenberg (Berlin 1956) 404—419. — Compte rendu par J. ŠIDAK, Hist. zbor. 9 (Zagreb 1956) 264.

S. Ć.

M. BRANDT, Susret viklifizma s bogumilstvom u Srijemu (Rencontre du Wicléfisme et du mouvement bogomile en Srem) (rés. franç.). Starohrv. prosv. III, 5 (Zagreb 1956) 33—64.

D. S.

M. BRANDT, *Wyclifova hereza i socijalni pokreti u Splitu krajem XIV stoljeća*. (Cfr. Starinar n. s. VII—VIII, 1956—1957, 448). — Comptes rendus par: N. PRIBIĆ, Südostforschungen 15 (München 1956) 608—609; I. BOŽIĆ, Ist. glas. 2 (Beograd 1956) 101—104.

S. Ć.

M. MIRKOVIĆ, *Pokušaj Matije Vlačića Ilirika da osnuje sveučilište u Regensburgu i u Celovcu* (Tentative de Matija Vlačić Illyrien de fonder une université à Regensburg et à Klagenfurt) (rés. allem.). Rad JAZU 300 (Zagreb 1954) 537—573; M. MIRKOVIĆ, Magdeburške centurije. (Cfr. Starinar n. s. VII—VIII 1956—1957, 448). — Compte rendu par V. BRATULIĆ, Jadran. zbor. I (Rijeka—Pula 1956) 373—375.

N. M.

V. ŠTEFANIĆ, *Glagoljaši u Kopru g. 1467—1806* (Les prêtres — „glagoljaš“ de Kopar). Starine 46 (Zagreb 1956) 203—329. Avec 7 pl.

N. M.

M. RUPEL, *Slovenski akt ob protireformacijski epizodi v Vipavi 1598* (Un texte officiel slovène concernant un épisode de l'époque de la contre-reforme à Vipava) (rés. franç.). Slavistička revija 1—4 (Ljubljana 1956) 45—64.

S. P.

L. SADNIK, *Religiöse und soziale Reformbewegungen bei den slavischen Völkern, I, Die „Bosnische Kirche“*. Blick nach Osten 2 (Graz 1952) 261—266. — Compte rendu par J. ŠIDAK, Hist. zbor. 9 (Zagreb 1956) 263—264.

S. Ć.

S. RUNCIMAN, *A Study of the Papacy and the Eastern Churches During the Xth and XIIth Centuries*. Oxford (1955). 189. — Compte rendu par V. POPOVIĆ, Gl. srp. prav. crkve 5 (Beograd 1956) 93—97.

S. P.

500-godišnjica drugog dolaska franjevaca u Ilok (Le cinqucentenaire de l'arrivée des franciscains à Ilok). Vjesnik Đakovačke biskupije 4 (Đakovo 1956) 51—52.

S. P.

S. SKENDI, *Religion in Albania during the Ottoman Rule*. Südostforschungen 15 (München 1956) 311—327. — Avec de nombreuses erreurs et un manque de criticisme dans les données sur l'époque préottomane.

S. Ć.

SOURCES HISTORIQUES — CHRONIQUES

F. BARIŠIĆ, M. RAJKOVIĆ, B. KREKIĆ et L. TOMIĆ, *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, I*. (Cfr. Starinar n.s. VII—VIII, 1956—1957, 448). — Compte rendu par B. SARIA, Südostforschungen 15 (München 1956) 606—607.

S. Ć.

Enciklopedija Jugoslavije, 2, Bosna—Dio, Redacteur M. KRLEŽA. Zagreb, Leksikografski zavod FNRJ (1956). 718. Avec illustrations et cartes géographiques. — Les articles: *Bovo od Antone, Brevijar, Broquière Bertrandon de la, Browne Edward, Busbecq Auger Ghislain, Carostavnik, Celjska hronika, Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, Conversio Bagoriorum et Carantanorum, Cvetni Triod, Časlovac, Čtenija, Damaskini, Dernschwam Hans*.

S. P.

F. BARIŠIĆ, *Čuda Dimitrija Solunskog kao istoriski izvor* (Les Miracles de St. Démétrius comme sources historiques) (rés. franç.). [SAN, Posebna izdanja CCXIX, Vizantološki institut 2.] Beograd, Srpska akademija nauka (1953). 157. — Compte rendu par Dj. STRIČEVIĆ, Starinar n.s. VII—VIII (Beograd 1956—1957) 427—429.

Dj. S.

S. ANTOLJAK, *Što zapravo u Prokopija znači „Nωρικῶν τε Πέλλετ“?* Que signifie chez Procope „Nōrīkōn τε Πέλλετ“? (rés. angl.). Zbor. Viz. inst. SAN 4 (Beograd 1956) 45—51.

Dj. S.

J. KOVAČEVIĆ, *O uvodu Barskog rodoslova* (Sur l'introduction de la Généalogie de Bar) (rés. franç.). Zbor. MS društ. nauka 13—14 (Novi Sad 1956) 61—70.

S. P.

R. KOVIJANIĆ, *Pomeni o zetskom episkopu sa Prevlake* (Quelques mentions de l'évêque de Zeta à Prevlaka, 1334—5). Ist. zap. 12 (Cetinje 1956) 332—333. — L'auteur publie quelques mentions sur les personnages dépendant du métropolite de Zeta.

S. Ć.

Dj. RADOJIĆIĆ, *Simun iz hrvatske glagolske pesme o moralnoj pokvarenosti sveštenstva* (Simun, dans les chants croates en alphabet glagolitique, sur la corruption du clergé) (rés. franç.). Južnoslov. filol. XXI, 1—4 (Beograd 1956) 157—159. Avec 1 fig.

G. S.

Dj. STRIČEVIĆ, *Ima li pomen kapišta kod Domentijana vrednost istoriskog izvora* (La mention „kapište“ chez Domentian a-t-elle une valeur historique). Glasnik SAN VII, 1 (Beograd 1956) 79—80. — Résumé.

Dj. S.

Dj. RADOJIĆIĆ, *Služenje Domentijanom u liturgične svrhe u XIV veku* (L'œuvre de Domentian dans la liturgie du XIVe siècle) (rés. franç.). Južnoslov. filol. XXI, 1—4 (Beograd 1955—1956) 151—155. Avec 1 fig.

G. S.

P. DJORDJIĆ, *Domentijan ili Dometijan* (Domentian ou Dometijan) (rés. franç.). Zbor. MS društ. nauka 13—14 (Novi Sad 1956) 71—74.

S. P.

R. K(OVIJANIĆ), *Jedan pomen o manastiru Sopočani 1333* (Une mention du monastère de Sopočani 1333). Ist. zap. 12 (Cetinje 1956) 333. — Publication d'un document mentionnant quatre personnages de „ecclesie de Sopochian“.

S. Ć.

N. RADOJIĆIĆ, *Dva Teodosija Hilendarca* (Deux moines de Hilandar au nom de Theodosie) (rés. franç.). Glas SAN CCXVIII, Odjelj. društ. nauka, n.s. 4 (Beograd 1956) 1—27.

D. S.

Dj. RADOJIĆIĆ, *Teodosijev Kanon opšti Simeonu Nemanji i Savi* (Le Canon Général de Teodosije dédié à Simeon Nemanja et à Sava) (rés. franç.). Južnoslov. filol. XXI, 1—4 (Beograd 1955—1956) 137—150. Avec 1 fig.

G. S.

I. DUIČEV, *Konstantin Filosof i „Predskazanija na madrite Elini“* (Constantin Philosophe et les „Prophéties des sages Hellènes“) (rés. franç.). Zbor. Viz. inst. SAN 4 (Beograd 1956) 149—155.

Dj. S.

D. MEDAKOVIĆ, *Jedno zanimljivo mesto u biografiji despota Stefana Lazarevića* (Un passage intéressant de la biographie de Stefan Lazarević) (rés. franç.). Zbor MS društ. nauka 13—14 (Novi Sad 1956) 301—304.

S. P.

Dj. RADOJIĆIĆ, „O knjizi Ptolomeja“. *Dva stara srpska geografska „tolkovanija“* („Sur le livre de Ptolomée“. Deux anciennes „interprétations“ géographiques serbes) (rés. franç.). Ist. čas. 6 (Beograd 1956) 55—63. Avec 2 fig. — Commentaire et texte d'une note du métropolite Mikanor de Novo Brdo. L'auteur de la glossة à interpréter dans le texte du syntagme de Vlastar, au passage où il est question de l'archevêché de Iustiniana Prima, l'extrait de deux explications sur les limites de la Dacie. La première est de l'igoumène Makarios de Hilandar que l'auteur identifie avec le premier imprimeur serbe, la seconde de Dimitre Cantacuzène, identifié par l'auteur aux Cantacuzènes connus de Novo Brdo.

S. Ć.

R. NOVAKOVIĆ, *Podaci o godini spaljivanja moštiju sv. Save u „Brankovićevom letopisu“ i u Pajsijevu „Žitiju cara Uroša“* (Données sur la date de l'incinération des restes de St. Sava dans les Annales de Branković et dans la biographie de l'empereur Uroš par Pajsije). Pril. knjiž. jez. ist. fol. XXII, 3—4 (Beograd 1956) 255—262.

N. M.

R. NOVAKOVIĆ, *Vinamor — grad Stefana Moldavskog* (Vinamor — ville de Stephan IV de la Moldavie) (rés. allem.). Zbor. Fil. fak. Beograd IV, 1 (Beograd 1956) 129—134.

S. P.

I. BOŽIĆ, *Francuski dnevnik o pohodu Mustafe II 1696 godine* (Une relation française sur la campagne de Mustapha II en 1696) (rés. franç.). Mešovita gradja (Miscellanea) [SAN, Gradja XII, Istoriski institut9.] Beograd, Srpska akademija nauka (1956) 177—204. Dj. S.

Dj. RADOJIĆIĆ, *Luther im altserbischen Schrifttum seiner Zeit*. Südostforschungen 15 (München 1956) 278—290. — Dans un manuscrit de la Bibliothèque Nationale de Beograd se trouvait une lettre du prota Gavril à Jovan Zapolja se rapportant à la doctrine de Luther. Il y manquait toutefois la fin de la lettre que l'auteur a découvert dans un manuscrit de Cetinje contenant une lettre de Vasil Nikoljški de la „Russie Basse“ au voïvode Stefan Jakšić.

S. Ć.

SOURCES DIPLOMATIQUES

V. MOŠIN et S. TRALJIĆ, *Ćirilske isprave i pisma u Arhivu Jugoslavenske akademije* (Documents et lettres cyrilliques dans les Archives de l'Académie yougoslave). Starine 46 (Zagreb 1956) 97—144.

N. M.

J. MILOVIĆ, *Zbornik dokumenata iz istorije Crne Gore, 1685—1782* (Recueils de documents concernant l'histoire du Monténégro, 1685—1782). Cetinje, Istoriski institut N.R. Crne Gore (1956). IV + 460.

N. M.

B. FERJANČIĆ, *O despotskim poveljama* (Sur les chartes des despotes) (rés. allem.). Zbor. Viz. inst. SAN 4 (Beograd 1956) 89—114.

Dj. S.

I. BOŽIĆ, „Bpb“ u Poljičkom statutu („Vrb“ dans le Statut de Poljica) (rés. franç.). Zbor. Fil. fak. Beograd IV, 1 (Beograd 1956) 89—112.

S. P.

S. ANTOLJAK, *Belina „darovnica“ Hvaranima je falsifikat* (L'acte de donation de Bela est un falsificat) (rés. franç.). God. zbor. 9 (Skopje 1956) 39—66.

Dj. S.

D. ŠVOB, *Pripis Supetarskog kartulara o izboru starohrvatskog kralja i popis onodobnih banova* (Appendice du Cartulaire de Supetar sur l'élection du roi croate ancien et liste des bans de cette époque) (rés. allem.). Hist. zbor. 9 (Zagreb 1956) 101—117. — Cette œuvre post-hume de l'auteur a été publiée par J. Šidak. Il s'agit de la tentative d'explication de deux appendices au Cartulaire de Supetar où il est question de sept bans dans le royaume croate (entre autres ceux de Bosnie, Srem et Albanie). Ces appendices tireraient leurs origines de la généalogie de Bar et des ouvrages de l'archidiacre Toma de la fin du XIVe ou des débuts du XVe siècle. L'opinion qu'ils ont été faits pour prouver le droit de la Bosnie sur Split est entièrement erronée. La remarque faite déjà bien antérieurement par Lj. Hauptmann que ces appendices manifestent les ambitions oligarchiques de la noblesse croate au XIVe siècle est bien plus sérieuse. S. Č.

V. GORTAN, *Nekoliko napomena na izdanje Supetarskog kartulara* (Quelques remarques sur l'édition du cartulaire de Supetar). Hist. zbor. 9 (Zagreb 1956) 220—223. — Corrections de l'édition du Cartulaire de Supetar par V. Novak et P. Skok. S. Č.

A. SIMIĆ-BULAT, *Omiška Dukala* (Un diplôme ducal accordé à la municipalité d'Omiš — Dalmatie) (rés. franç.). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 10 (Split 1956) 170—178, 263—264. Avec 3 fig.

N. M.

S. MIJUŠKOVIĆ, *Iz zbirke „Kotorski dukali i druge listine“* (Les ducals de Kotor et autres documents) (rés. angl.). God. Pom. muz. V (Kotor 1956) 49—61.

Lj. Z. — Ž

V. EKL, *Dvije nove glagoljske isprave iz Rijeke* (Deux nouveaux documents glagolitiques de Rijeka) (rés. allem.). Jadran. zbor. I (Rijeka—Pula 1956) 219—230. Avec 4 fig.

N. M.

S. TROICKI, *Dopunski članci Vlastareve Sintagme* ((Des articles supplémentaires de Syntagma de Mathée Blastarès) (rés. russe). [SAN, Posebna izdanja CCLXVIII, Odeljenje društvenih nauka 21.] Beograd, Naučno delo (1956). IV + 114. Avec 6 pl. S. P.

S. TROICKI, *Dopunski članci Vlastarove Sintagme* (Les articles supplémentaires de Syntagma de Blastarès). Glasnik SAN VII, 1 (Beograd 1956) 70—74. — Résumé.

Dj. S.

M. DINIĆ, *Pismo ugarskog kralja Žigmunda burgundskom vojvodi Filipu* (Une lettre du roi de Hongrie Sigismond au duc de Bourgogne Philippe le Hardi) (rés. franç.). Zbor. MS društ. nauka 13—14 (Novi Sad 1956) 93—98.

S. P.

M. IVKOVIĆ, *Diplomatički elementi najstarije očuvane notarske knjige u Kotoru* (Les formes judiciaires dans le plus ancien document notaire de Kotor) (rés. allem.). Spomenik SAN CV, Odelj. društ. nauka n. s. 7 (Beograd 1956) 227—245.

Dj. S.

G. OSTROGORSKI, *Dve beleške o Dušanovim hrisolublju svetogorskem manastiru Ivironu* (Deux notes sur les chrysobulles de Dušan délivrés au monastère d'Iviron) (rés. franç.). Zbor. MS društ. nauka 13—14 (Novi Sad 1956) 75—84.

S. P.

Gradivo za zgodovino Ljubljane v Srednjem veku, I, Listine 1243—1397 (Matériaux pour l'étude de l'histoire de Ljubljana au Moyen âge). Ljubljana, Mestni arhiv (1956). 122.

Dj. S.

S. ĆIRKOVIĆ, *Osumnjičene povelje kneginje Milice i despota Stefana* (Chartes suspectes de la princesse Milica et du despote Stefan) (rés. allem.). Ist. čas. 6 (Beograd 1956) 139—152. — L'auteur défend l'authenticité de six chartes suspectes par des éléments inusités de la diplomatie dans trois d'entre elles, ainsi que par la formule „carstva mi“ employée par le despote Stefan dans les trois autres chartes.

S. Č.

S. ĆIRKOVIĆ, *Osumnjičene povelje despota Stefana i kneginje Milice* (Chartes suspectes du despote Stefan de la princesse Milica). Glasnik SAN VII, 1 (Beograd 1956) 106. — Résumé.

Dj. S.

H. HADŽIBEGIĆ, *Nekoliko turskih dokumenata o Grblju iz XVII stoljeća* (Quelques documents turcs de Grbalj du XVIIe siècle) (rés. franç.). Spomenik SAN CV, Odelj. društ. nauka, n. s. 7 (Beograd 1956) 73—91. Avec 7 fig.

Dj. S.

M. DINIĆ, *Tri povelje iz ispisa Ivana Lučića*. (Cfr. Starinar n.s. VII—VIII, 1956—1957, 449). — Compte rendu par J. LUČIĆ, Hist. zbor. 9 (Zagreb 1956) 265.

S. Č.

V. ŠTEFANIĆ, *Glagoljski notarski protokol iz Draguća u Istri, 1595—1639, s uvodom o Draguću i njegovim glagoljskim spomenicima* (Le protocole glagolitique du notaire de Draguće en Istrie, 1595—1639, avec une introduction sur Draguće et ses monuments glagolitiques) (rés. franç.). Radovi Staroslov. inst. I (Zagreb 1952) 73—174. Avec 5 fig. — Compte rendu par Z. VINCE, Jadran. zbor. I (Rijeka—Pula 1956) 375—377.

N. M.

H. F. SCHMID, *Dalmatinische Stadtbücher*. Zgodovinski časopis VI—VII (Ljubljana 1952—1953) 330—390. — Compte rendu par M. HORVAT, Hist. zbor. IX, 1—4 (Zagreb 1956) 197—202.

S. Č.

M. KOS, *Pet istarskih razvoda iz XV stoljeća* (Cinq documents de bornage istriens du XVe siècle) (rés. franç.). Jadran. zbor. 1 (Rijeka—Pula 1956) 189—202. Avec 1 fig.

N. M.

M. MEHMEDOVSKI et H. KALEŠI, *Vakuf-namata na Hava Čerkata na Ethem Čelebi od Skopje* („Vakoufnama“ de Hava fille de Ethem Čelebi de Skopje) (rés. franç.). Zbor. Arh. muz. Skopje I (Skopje 1955—1956) 20—36. Avec 5 fig.

Lj. Z. — Ž.

N. M.

S. ANTOLJAK, *Kako su isusovci sticali posjede u nekadašnjoj Kastavskoj gospoštiji*. Jedanaest hrvatskih isprava iz XVII stoljeća sa toga područja (Les Jésuites et les moyens d'acquisition de leurs biens dans la seigneurie de Kastav. Onze documents croates de XVIIe siècle concernant ce territoire) (rés. angl.). Jadran. zbor. I (Rijeka—Pula 1956) 203—217.

N. M.

K. FIRINGER, *Najstarija osječka isprava iz god. 1691 i 1692* (Le plus ancien document d'Osijek de 1691 et 1692) (rés. allem.). Osj. zbor. V (Osijek 1956) 143—149. Avec 1 pl.

N. M.

J. VRANA, *Izveštaj o radu u Državnom arhivu u Dubrovniku* (Compte rendu sur les études dans les Archives d'Etat de Dubrovnik). Ljet. JAZU 61 (Zagreb 1956) 409—410.

N. M.

INSCRIPTIONS

J. KOVAČEVIĆ, *Srednjevekovni epigrافski spomenici Boke Kotorske, II*, (Monuments épigraphiques médiévaux de Boka Kotorska) (rés. franç.). Spomenik SAN CV, Odelj. društ. nauka n. s. 7 (Beograd 1956) 1—11. Avec 11 fig.

Dj. S.

B. FUČIĆ, *Glagoljska epigrafika grada Senja* (Épigraphes glagolitiques de la ville de Senj). Vijesti muz. konz. NRH 6 (Zagreb 1956) 181—184. Avec 2 fig.

S. P.

S. SIMIĆ, *Zapisi i natpisi iz Kratova i kratovske okoline* (Notes et inscriptions de Kratovo et de ses environs) (rés. franç.). Spomenik SAN CVI, Odelj. društ. nauka, n.s. 8 (Beograd 1956) 73—79.

D. S.

H. POLENAKOVIĆ, *Zapisi i natpisi* (Notes et inscriptions). Makedonski jazik 1 (Skopje 1955) 70—74. — Extraits des manuscrits du monastère de St. Jean de Bigore.

G. S.

M. VEGO, *Humačka ploča. Najstariji cirilski pisani spomenik — X il XI stoljeće — u Bosni i Hercegovini* (La dalle de Hum. Le plus ancien monument cyrillique du Xe—XIe s. en Bosnie et en Herzégovine) (rés. allem.). Gl. Zem. muz. XI (Sarajevo 1956) 41—61. Avec 3 fig. et 2 pl.

Lj. Z. — Ž.

F. VLAŠIĆ, *Bilješke uz tri stonska spomenika* (Notes sur trois monuments de Ston) (rés. franç.). Pril. pov. umjet. u Dalmaciji 10 (Split 1956) 95—99, 259—260. Avec 1 fig.

N. M.

M. VEGO, *Najstariji cirilski spomenik u Hercegovini* (Le plus ancien monument cyrillique dans l'Herzégovine). Sloboda 32 (Mostar 9 VIII 1956). — Sur la dalle de Humac près de Ljubuško.

G. S.

G. ŠKRIVANIĆ, *Jedan stari cirilski natpis iz XIII veka u Omišu* (Une ancienne inscription cyrillique du XIIIe siècle à Omiš). Glasnik SAN VII, 1 (Beograd 1956) 88—89. — Résumé.

Dj. S.

Dj. RADOJIČIĆ, *O jednom hilendarskom natpisu iz druge polovine XIV veka* (Une inscription de Hilandar de la deuxième moitié du XIVe siècle). Glasnik SAN VII, 1 (Beograd 1956) 104. — Résumé.

Dj. S.

A. DEROKO, *Natpis despota Djurdja Brankovića na Carigradskome gradu* (Les inscriptions du despote Djuradj Branković sur les tours de Constantinople) (rés. franç.). Zbornik Arhitektonskog fakulteta u Beogradu (Beograd 1953—1956) 143—148. Avec 8 fig.

S. P.

Dj. RADOJIČIĆ, *Beleške o jednoj nadgrobnoj ploči iz Velesa* (Note sur une dalle funéraire de Veles) (rés. franç.). Starinar n.s. VII—VIII (Beograd 1956—1957) 207—208.

Dj. S.

I. RIZVANBEGOVIĆ, *Stari jevrejski nadgrobni spomenik na Krajšini kod Stoca* (Ancien monument funéraire juif à Krajšina près de Stolac) (rés. angl.). Naše starine III (Sarajevo 1956) 265—267. Avec 2 fig.

N. M.

CODEX — INCUNABLES

Enciklopedija Jugoslavije, 2, Bosna-Dio. Rédacteur M. KRLEŽA. Zagreb, Leksikografski zavod FNRJ (1956). 718. Avec illustrations et cartes géographiques. — Les articles: *Budjanovačko jevanđelje, Butko, Crnojevića štamparija, Cedadski evangeliјar*. S. P.

V. MOŠIN, Ćiriliski rukopisi Cetinjskog manastira (Manuscrit cyrillique du monastère de Cetinje). Ljet. JAZU 61 (Zagreb 1956) 280—284.

N. M.

V. MOŠIN, Ćiriliski rukopisi Jugoslavenske akademije (Cfr. Starinar n.s. VII—VIII, 1956—1957, 450). — Compte rendu par I. ESIH, Književne novine 25 (Beograd 30 IX 1956).

G. S.

M. T(EODOROVIC). — Š(AKOTA)., *Inventar rukopisnih knjiga dečanske biblioteke* (Inventaire des livres manuscrits de la bibliothèque de Dečani) (rés. franç.). Saopštenja Zav. zašt. spom. NRS I (Beograd 1956) 198—211. Avec 1 fig.

N. P.

Izložba starih dubrovačkih rukopisa. Katalog. (Exposition des manuscrits anciens dans les bibliothèques de Dubrovnik). Dubrovnik, Odbor Dubrovačkih letnjih igara (1956). 30.

S. P.

L. PLAVŠIĆ, Izložba starih dubrovačkih rukopisa pisanih od XI do XIX veka (Exposition des anciens manuscrits de Dubrovnik du XIe au XIXe s.). Grafički rad 222 (Beograd 29 XI 1956).

G. S.

A. GSPAN, Nekaj besed o inkunabulah (Quelques considérations sur les incunables). Slovenski poročevalec 35 (Ljubljana 12 II 1956).

S. P.

A. GSPAN, Razstava inkunabula (L'exposition des incunables). Naši razgledi 13 (Ljubljana 1956) 66—67.

S. P.

V. NOVAK, Najstariji rukopisni muzički spomenici kod nas (Les plus anciens manuscrits de musique dans notre pays). Borba 1 (Beograd 1, 2 i 3 I 1956).

S. P.

V. FORETIĆ, Korčulanski kodeks 12 stoljeća i vijesti iz doba hrvatske narodne dinastije u njemu (Le code du Korčula du XIIe siècle et ses données sur la dynastie nationale croate). Starine 46 (Zagreb 1956) 23—44. Avec 5 pl.

N. M.

P. ILIJEVSKI, Dva slova na Kliment Ohridski i edno na Jovan Egzarh vo eden rukopisen zbornik od XV vek (Deux homélies de Saint Clément d'Ohrid et une homélie de Jean Egzarh dans un manuscrit du XVe siècle). Makedonski jazik 1 (Skopje 1956) 73—98.

S. P.

Evangeliarum Assemani. Codex Vaticanus 3, Slavicus Glagoliticus, II. Uvod, text v přepise cyrilském, poznámky textové, seznamy čtení. Vydal J. KURZ. Praha, Českoslov. Akad. Věd. (1955). XXIV + 322. — Compte rendu par S. SAKAĆ, Orient. Christ. Period. XXII, 3—4 (Roma 1956) 414—416.

Dj. S.

M. RADEKA, Mokropoljsko jevanđelje (L'Évangile de Mokro Polje) (rés. franç.). Starinar n. s. VII—VIII (Beograd 1956—1957) 209—212. Avec 8 fig.

Dj. S.

H. POLENAKOVIĆ, *Eden rakopis od XV vek* (Un manuscrit du XVe siècle). Makedonski jazik 1 (Skopje 1955) 69—70. — Sur le manuscrit d'un minée de 1448 trouvé à Kavadarci. G. S.

B. KONESKI, *Vranešnički apostol* (Oeuvres des apôtres de Vranešnica). [Institut za makedonski jezik, Stari tekstovi II.] Zagreb, Institut za makedonski jezik. Skopje (1956). 69. Avec 26 fig.

S. P.

R. DRAGIČEVIĆ, *Crnogorske štamparije, 1493—1918* (Les imprimeries du Monténégro). Ist. zap. 12 (Cetinje 1956) 1—41. Avec 16 pl. — Dans le chapitre traitant les premières imprimeries l'auteur émet l'opinion que la première imprimerie serbe se trouvait à Obod d'où elle fut transférée à Cetinje.

S. Ć.

D. MEDAKOVIĆ, *O štamparskim slovima u riznicu manastira Dečana i Pečke Patrijaršije* (Sur les caractères d'imprimerie du rtésor du monastière de Dečani et de la Patriarchia de Peć). Pril. knjiž. jez. ist. fol. XXII, 3—4 (Beograd 1956) 305—307.

N. M.

M. TEODOROVIC-ŠAKOTA, *Jovan Gramatik, prepisivač i iluminator jedne dečanske knjige* (Jovan Gramatik, copiste et enlumineur d'un livre du Dečani) (rés. franç.). Saopštenja Zav. zašt. spom. NRS I (Beograd 1956) 172—173. Avec 1 fig.

N. P.

M. TEODOROVIC-ŠAKOTA, *Prilog poznavanju ikonopisca Longina* (Contribution à la connaissance de Longin, peintre d'icônes) (rés. franç.). Saopštenja Zav. zašt. spom. NRS I (Beograd 1956) 156—166. Avec 4 fig. — D'après une note du peintre Longin dans un akatiste de la bibliothèque de Dečani l'auteur traite de l'activité de scribe de ce peintre du XVIe siècle.

N. P.

R. NIKOLIĆ, *Makarije, štampar Oktoiha* (Macarius, imprimeur de l'octoïche). Književne novine 19 (Beograd 8 VII 1956).

G. S.

Y. A. KLAUSNER, *Description des Lieux Saints de Palestine dans un manuscrit slavon*. Revue des études slaves XXXIII, 1—4 (Paris 1956) 105—108.

Dj. S.

L. MIRKOVIĆ, *Romanov tipik* (Le typique de Roman) (rés. franç.). Zbor. MS društ. nauka 13—14 (Novi Sad 1956) 47—60.

S. P.

D. MEDAKOVIĆ, *O nekim starinama crkve u Prijepolju* (Quelques antiquités de l'église de Prijepolje). Pril. knjiž. jez. ist. fol. XXII, 3—4 (Beograd 1956) 307—309.

N. M.

BRB., *Častitljive starine črne umetnosti* (Antiquités importantes écrites). Ljubljanski dnevnik 40 (Ljubljana 17 II 1956). — Sur l'exposition des incunables dans les bibliothèques nationale et universitaire de Ljubljana.

G. S.

Dj. RADOJIČIĆ, *Dve stare srpske rukopisne knjige iz Vojvodine* (Deux manuscrits anciens serbes de Voïvodine). Bibliotekar 3—4 (Beograd 1956) 171—185. Avec 8 fig.

N. M.

P. MOMIROVIĆ, *Starci rukopisi i štampane knjige u Čajniću* (Anciens manuscrits et livres imprimés de Tchaynitché) (rés. franç.). Naše starine 3 (Sarajevo 1956) 173—177. Avec 7 fig.

S. P.

P. MOMIROVIĆ, *Rukopisno četvorovjevanđelje pravoslavne crkve u Loku* (Le manuscrit du tétraévangile de l'église orthodoxe de Lok) (rés. allem.). Rad vojv. muz. 5 (Novi Sad 1956) 211—214. Avec 6 fig.

N. M.

J. VANDROVSKA, *Četvorovjevanđelje iz manastira Mesića* (Le tétraévangile du monastère de Mesić). Rad vojv. muz. 5 (Novi Sad 1956) 214—217. Avec 7 fig.

N. M.

Z. JANC, *Rukopisne knjige u vladičanskem dvoru u Vršcu* (Manuscrits dans le palais épiscopal à Vršac) (rés. franç.). Rad vojv. muz. 5 (Novi Sad 1956) 133—146. Avec 39 fig.

N. M.

T. H. ПРОТАСЕВА, *Первые издания на московской ючайни*. Moskva (1955). — Compte rendu par D. MEDAKOVIĆ, Pril. knjiž. jez. ist. fol. XXII, 1—2 (Beograd 1956) 143—144.

N. M.

A. VIDAKOVIĆ, *Izveštaj o radu na sakupljanju muzičkih neumatskih kodeksa i o pregledu knjižnica u Splitu, Trogiru i Hvaru* (Compte rendu sur l'activité de l'enregistrement des codes neumatiques de musique et sur l'étude des bibliothèques à Split, Trogir et à Hvar). Ljet. JAZU 61 (Zagreb 1956) 501—511.

N. M.

PALÉOGRAPHIE

Lj. BABIĆ, *Hiljadu godina glagoljice* (Millénaire de la „glagolica“). Narodni list 3343 (Zagreb 25 XI 1956). — A propos de l'exposition de l'Institut adriatique de l'Academie yougoslave des sciences à Rijeka.

G. S.

HISTOIRE DES LANGUES YOUNGOSLAVES
LITTÉRATURE

H. G. LUNT, *Old Church Slavonic Grammar*. [Slavistische Drukken en Herdrukken III.] The Hague, Mouton and Co. (1955). XIV + 143. — Compte rendu, par W. K. MATTHEWS, Slav. and East. Eur. Review XXV, 84 (London 1956) 286—288.

Dj. S.

M. BUDIMIR, *Pelasto-slavica*. Rad JAZU 309 (Zagreb 1956) 81—194.

N. M.

F. BEZLAJ, *Slovenska vodna imena*, I, A-L. (Noms de cours d'eau slovènes, I, A-L). [SAZU, Razred za filološke in literarne vede, Dela 9, Inštitut za slovenski jezik 6]. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti (1956). 365.

Dj. S.

V. TOMANOVIC, *Reči stranog porekla u govorima Boke Kotorske* (Les mots d'origine étrangère à Boka Kotorska) (rés. franç.). Spomenik SAN CV, Odelj. društ. nauka, n. s. 7 (Beograd 1956) 197—226.

Dj. S.

G. STÖKL, *Der Beginn des Reformationsschrifttums in slovenischer Sprache*. Südostforschungen 15 (München 1956) 268—277.

S. C.

B. ROSENKRANZ, *Historische Laut- und Formenlehre des Altbulgarischen (Altkirchen Slavischen)*. The Hague, Pouton and Co. et Heidelberg, Carl Winter (1955). 144. — Compte rendu par W. K. MATTHEWS, Slav. and East. Eur. Review XXXIV, 83 (London 1956) 504—506.

Dj. S.

I. POPOVIĆ, *Dva problema grčko-slovenske glasovne supsticije* (Deux problèmes de la substitution phonétique gréco-slave) (rés. allem.). Zbor. Viz. inst. SAN 4 (Beograd 1956) 53—62.

Dj. S.

M. PAVLOVIĆ, *Primeri istoriskog razvijeta srpskohrvatskog jezika* (Les exemples du développement historique de la langue serbo-croate). Viša pedagoška škola N. R. Srbije. Beograd, Naučna knjiga (1956). 224. Avec fac-similés.

Dj. S.

Dj. RADOJIČIĆ, *Simun iz hrvatske glagoljske pesme o moralnoj pokvarenosti sveštenstva* (Simun, dans les chants croates en alphabet glagolitique, sur la corruption du clergé (rés. franç.). Južnoslov. filolog XXI (Beograd 1955—1956) 157—158.

S. P.

A. VAILLANT, *Une poésie vieux-slave: la Préface de l'Évangile*. Revue des études slaves XXXIII, 1—4 (Paris 1956) 7—25.

Dj. S.

Dj. RADOJIČIĆ, *Teodosijev Kanon opšti Simeonu Nemanji i Savi* (Le Canon Général de Teodosije dédié à Siméon et à Sava) (rés. franç.). Južnoslov. filolog XXI (Beograd 1955—1956) 137—150. Avec 1 fig.

S. P.

Dj. RADOJIČIĆ, „*Jovan Gromov*“ iz „*Slova ljubve*“ despota Stefana Lazarevića („*Jovan Gromov*“ dans „*l'Epître sur l'amour*“ du despote Stefan Lazarević) (rés. franç.). Južnoslov. filolog XXI (Beograd 1955—1956) 161—163.

S. P.

M. IVIĆ, *Б у Dušanovu zakoniku* (B dans le code de Dušan) (rés. franç.). God. Fil. fak. N. Sad I (Novi Sad 1956) 127—145.

N. M.

M. BUDIMIR, *Dva društvena termina dubrovačka: I Lada, II Sebar* (Deux termes de Dubrovnik: I Lada, II Sebar) (rés. franç.). Anal. Hist. inst. u Dubrovniku (Dubrovnik 1956) 181—211.

D. S.

LITTÉRATURE POPULAIRE

V. DJURIĆ, *Srpskohrvatska narodna epika* (La poésie épique populaire serbo-croate). [Univerzum osnovi savremenih znanja 10.] Sarajevo, Narodna prosvjeta (1955). 156.

Dj. S.

Odabране народне приповетке (Choix de contes populaires). Choix et préface par M. PANIĆ-SUREP. Beograd, Nolit (1956). 384.

Dj. S.

Narodne priповетке (Contes populaires). Rédaction et postface par V. DJURIĆ. Beograd, Prosveta (1956). 224.

Dj. S.

Narodne junacke pesme (Chansons populaires héroïques). Postface: *Likovi glavnih junaka* (Portraits des héros principaux) par V. DJURIĆ. Beograd, Prosveta (1956). 278.

Dj. S.

Сербские народные сказки. Москва, Государственное издательство художественной литературы (1956). 232. — Compte rendu par A. ŠAULIĆ, Pril. knjiž. jez. ist. fol. XXII, 3—4 (Beograd 1956) 341—342.

N. M.

M. LALEVIĆ, Bugarštice (Les chants populaires dits „bugarštice“). Beograd, Nolit (1956). 136.

S. P.

H. DIZDAR, Narodne pripovijetke iz Bosne i Hercegovine (Les contes populaires de Bosnie et d'Herzégovine). Sarajevo, Seljačka knjiga (1952). 236. — Compte rendu par M. BOŠKOVIĆ-STULLI, Slov. etn. IX (Ljubljana 1956) 296—298.

N. M.

V. DJURIĆ, Postanak i razvoj narodne književnosti (L'origine et le développement de la littérature populaire). Beograd, Nolit (1956). 128.

Dj. S.

M. BOŠKOVIĆ-STULLI, O jednoj zbirci hrvatskih narodnih pripovedaka iz Rijeke (Un recueil de contes populaires croates à Rijeka). Jadran. zbor. I (Rijeka-Pula 1956) 165—187. — Compte rendu par Ž. MLADENOVIĆ, Pril. knjiž. jez. ist. fol. XXII, 3—4 (Beograd 1956) 342.

N. M.

B. KRSTIĆ, Igranje, sviranje i pevanje u narodnim pesmama Južnih Slovena (La danse, la musique instrumentale et vocale dans les poèmes populaires des Slaves du sud (rés. franç. et angl.). Gl. Etnogr. muz. XIX (Beograd 1956) 187—203.

N. P.

N. ŠAULIĆ, Janković Stojan i travnički vezir (Janković Stojan et le vizir de Travnik) (rés. angl. et franç.). Gl. Etnogr. muz. XIX (Beograd 1956) 217—242.

N. P.

P. VLAHOVIĆ, Tragovi avunkulata u južnoslovenskoj narodnoj poeziji (Les vestiges de l'avunculat dans la poésie populaire des Slaves du sud (rés. angl. et franç.). Gl. Etnogr. muz. XIX (Beograd 1956) 205—215.

N. P.

V. VINAVER, „Čoha Paraguna“ iz narodnih pesama („Čoha Paraguna“ dans les chants populaires). Pril. knjiž. jez. ist. fol. XXII, 3—4 (Beograd 1956) 291—293.

N. M.

G. ŠKRVANIĆ, Prilog za razjašnjenje nekih naziva oružja u narodnim imenovinama (L'explication de certains termes appliqués aux armes dans la littérature populaire). Naš jezik n. s. 3—4 (Beograd 1955) 121—124.

G. S.

T. DJORDJEVIĆ, Notices sur notre poésie populaire. Bull. Acad. serbe XVII, nouvelle sér. 4 (Beograd 1956) 61.

N. M.

L. HADROVICS, Der siidslawische Trojaroman und seine ungarische Vorlage. Studia slavica I, 1—3 (Budapest 1955). — Compte rendu par R. MARINKOVIĆ, Pril. knjiž. jez. ist. fol. XXII, 3—4 (Beograd 1956) 315—325.

N. M.

C. STIEF, Studies in the Russian Historical Song. Köbenhavn, Roskilde and Bagger (1953). 274. — Compte rendu par I. GRAFFENAUER, Slov. etn. IX (Ljubljana 1956) 304—306.

N. M.

CROYANCES POPULAIRES

B. JOVANOVIĆ, Legenda o postanku „Korvin grada“ (La légende des origines de Korvin Grad). Narodne novine 7 (Zagreb 11 II 1956).

S. P.

T. DJORDJEVIĆ, Priroda u verovanju i predanju našega naroda, I—II (La nature dans la croyance et dans la tradition de notre peuple). Glasnik SAN VII, 2 (Beograd 1956) 177—182. — Résumé.

Dj. S.

T. DJORDJEVIĆ, *Sorceresses and Faires in Our Folk Beliefs and Traditions. Vampires and Other Imaginary Beings in Our Folk Beliefs and Traditions.* Bull. Acad. serbe XVII, nouvelle sér. 4 (Beograd 1956) 57.
N. M.

T. DJORDJEVIĆ, *Nature in Beliefs and Traditions of Our People, I—II.* Bull. Acad. serbe XVII, nouvelle sér. 4 (Beograd 1956) 59.
N. M.

M. BUDIMIR, *Sa slovenskog Olimpa: I, Olimpos i Smiljana planina; II, Ledjan-grad, Kimmeris polis, Mokoš i Hiperborejci; III, Tin, Deipaturos, Diespiter i Dajbog; IV, Zeus(a) Pelau/oros, Anna Pera/enna Peru/yn* (Considération sur l'Olympe Slave; I, Olympos et la montagne Smiljana; II, Forteresse de Ledjan, Kimmeris polis, Mokoš et les Hyperboréens; III, Tin, Déipaturos, Diespiter et Dajbog; IV, Zeus(a) Pelau/oros, Anna Pera/enna Peru/yn) (rés. lat.). Zbor. Fil. fak. Beograd IV, 1 (Beograd 1956) 1—56.
S. P.

A. VAILLANT, *Vrzino kolo.* Pril. knjiž. jez. ist. fol. XXII, 3—4 (Beograd 1956) 254—255.
N. M.

A. VAILLANT, *Le dieu slave Trojan.* Pril. knjiž. jez. ist. fol. XXII, 3—4 (Beograd 1956) 188—192.
N. M.

N. SIMIĆ, *O poreklu sudjaja u srpskom narodnom verovanju.* (Cfr. Starinar n. s. VII—VIII, 1956—1957, 452). — Compte rendu par M. FILIPOVIĆ, Pril. knjiž. jez. ist. fol. XXII, 3—4 (Beograd 1956) 334—337.
N. M.

V. MILUTINOVIC, *Kult vezan za crkvu na Tekijama* (Le culte dans l'église de Tekija) (rés. allem.). Rad vojv. muz. 5 (Novi Sad 1956) 41—46. Avec 5 fig.
N. M.

S. JAKOBSON, *Proslava žetve medju češkim i slovačkim useljenicima u SAD od rituala do pozornica* (Fête de la moisson chez les Tchèques et Slovaques aux Etats Unis, du rituel jusqu'au théâtre). Glasnik SAN VII, 2 (Beograd 1956) 222—225. — Résumé.
Dj. S.

STATIONS ARCHÉOLOGIQUES — NÉCROPOLES — ROUTES — COMMUNICATIONS

S. GUNJAČA, *O srednjevekovnoj arheologiji u Jugoslaviji* (Sur l'archéologie médiévale en Yougoslavie). Starohrv. prosv. III, 5 (Zagreb 1956) 181—199.
D. S.

M. ĆOROVIĆ-LJUBINKOVIĆ, *Ostaci srednjevekovnih naselja* (Vestiges d'agglomérations urbaines et rurales du Moyen âge) (texte confronté français). [Srpska akademija nauka, Grada X, Arheološki institut 3.] Beograd, Arheološki institut (1956) 63—67. Avec 1 pl. — L'article est suivi d'un annexe (pp. 68—77, avec 12 fig.) contenant des données sur les vestiges d'agglomérations urbaines et rurales médiévales de la Serbie Centrale, à la base de la prospection du terrain par les collaborateurs de l'Institut Archéologique.
S. P.

Pregled arheoloških iskopavanja u N.R. Srbiji 1955 godine (Chronique des fouilles en la R.P. de Serbie au cours de l'année 1955). Š. NADJ, *Gomolava près de Hrtkovci*; P. VELENRAJTER, *Svilovoje près de Sombor*; P. MEDOVIĆ, *Vrane près d'Arije*; P. VELENRAJTER, *Ile de Siga près de Bački Monoštor — Staro Selo*; S. VUČENOVIC, *Lipljan*; M. LJUBINKOVIĆ, *Brestovik — Visoka Ravan*; M. BIRTAŠEVIĆ, *Mirijevo — Čurtovo Brdo*; Dj. BOŠKOVIĆ, *Ulcinj* (textes confrontés serb.-franç.). Starinar n. s. VII—VIII (Beograd 1956—1957) 403—404, 405, 407—408, 414—417.
Dj. S.

Enciklopedija Jugoslavije, 2, *Bosna-Dio*. Rédacteur M. KRLEŽA. Zagreb, Leksikografski zavod FNRJ (1956). 718. Avec illustrations et cartes géographiques. — Les articles: *Bošava*, *Brestovik kod Grocke*, *Carigradski put*, *Ceste*, *Crna Bara*, *Čadjevica*, *Demir Kapija*.
S. P.

A. JURISIĆ, et S. NENADOVIĆ, *Arheološki radovi* (Interventions de protection sur des localités archéologiques) (rés. franç.). Saopštenja Žav. zašt. spom. NRS I (Beograd 1956) 123—138. Avec 16 fig.
N. P.

J. TODOROVIĆ, V. KONDIĆ et M. BIRTAŠEVIĆ, *Arheološka nalazišta u Beogradu i okolini* (Monuments archéologiques à Belgrade et dans ses environs) (rés. franç.). God. Muz. Beograd 3 (Beograd 1956) 75—98. Avec 32 fig.
S. P.

Dj. MANO-ZISI, *Iskopavanja na Caričinom Gradu 1954* (Fouilles de Caričin Grad en 1954). Glasnik SAN VII, 1 (Beograd 1956) 80—81. — Résumé.
Dj. S.

Dj. MANO-ZISI, *Iskopavanja na Caričinom Gradu 1955 i 1956 godine* (Les fouilles à Caričin Grad en 1955 et 1956) (rés. franç.). Starinar n.s. VII—VIII (Beograd 1956—1957) 311—328. Avec 40 fig.
Dj. S.

K. PETROV, *Caričin Grad — pokopan grad* (Caričin Grad — ville enfouie). Razgledi 6 (Skopje 11 III 1956).
S. P.

J. KOVAČEVIĆ, *Povodom najnovijih iskopavanja u srednjevekovnoj Duklji* (A propos des fouilles les plus récentes de Doclea médiévale). Glasnik SAN VII, 1 (Beograd 1956) 87—88. — Résumé.
Dj. S.

J. KOVAČEVIĆ, *Arheološka istraživanja na Prevaci kod Tivata* (Recherches archéologiques à Prevlaka près de Tivat.) Pobjeda 49 (Titograd 29 XI 1956).
G. S.

N. PETROVIĆ et Dj. STRIČEVIĆ, *Srednjevekovni spomenici na južnom Kosovu* (Les monuments médiévaux sur le Kosovo de sud). Glasnik SAN VII, 1 (Beograd 1956) 74. — Résumé.
Dj. S.

V. KORAĆ, *Izveštaj o arheološkom rekognosciranju južnog Kosova — Gnjilanskog sreza* (Compte rendu sur la prospection archéologique de Kosovo du sud — arrondissement de Gnjilane). Glsanik SAN VII, 1 (Beograd 1956) 74—75. — Résumé.
Dj. S.

E. ČERŠKOV, *Belasica i Vrhlab* (Belasica et Vrhlab) (rés. angl. et alb.). Glas Muz. Kosova i Metohije I (Priština 1956) 219—224. Avec 3 fig.
D. S.

I. ZDRAVKOVIĆ, *Iskopavanja na Novom Brdu 1955 godine* (Les fouilles à Novo Brdo en 1955) (rés. franç.). Starinar n. s. VII—VIII (Beograd 1956—1957) 341—348. Avec 19 fig.
Dj. S.

I. ZDRAVKOVIĆ, *Otkopavanja na Novom Brdu u 1955 godini* (Fouilles de Novo Brdo en 1955). Glasnik SAN VII, 2 (Beograd 1956) 203—204. — Résumé.
Dj. S.

I. ZDRAVKOVIĆ, *Radovi na Novom Brdu* (Les travaux archéologiques et de conservations accomplis de 1952 à 1956 sur Novo Brdo) (rés. franç. et alb.). Glas. Muz. Kosova i Metohije I (Priština 1956) 329—345. Avec 12 fig.
D. S.

S. GUNJAČA, *Oko revizije iskopina u Biskupiji* (Sur la revision des fouilles de Biskupija). Starohrv. prosv. III, 5 (Zagreb 1956) 21—32.
D. S.

S. GUNJAČA, *Nova arheološka otkrića u Kašiću* (Nouvelles découvertes archéologiques à Kašić). Glas Zadra 273 (Zadar 15 IX 1956).
G. S.

S. BATOVIC, *Starohrvatski grobovi u Škabrnju* (Sépultures croates anciennes de Škabrnj). Glas Zadra 274 (Zadar 22 IX 1956).
G. S.

Š. BATOVIC, *Nekropola u Ninu* (La nécropole de Nin). Vjesnik 3379 (Zagreb 13 I 1956).
S. P.

Š. BATOVIC, *Novi nalazi starina u Ninu* (Nouvelles découvertes archéologiques de Nin). Glas Zadra 239 (Zadar 14 I 1956).
S. P.

B. MARUŠIĆ, *Polačine pri Ferenci, novozgodnjesrednjeveško najdište v Istri*. (Polačine près Ferenci, nouvelles du Moyen âge) (rés. franç.). Arh. ves. VII, 3 (Ljubljana 1956) 305—316. Avec 9 fig. et 4 pl.
Lj. Z.—Ž.

B. BAČIĆ, *Arheološko iskopavanje spilje Cingarela klok Momjana* (Fouilles archéologiques dans la grotte de Cingarela près de Momjan) (rés. angl.). Jadran, zbor. I (Rijeka-Pula 1956) 323—364. Avec 6 fig. et 12 pl.
N. M.

I. MAŽURAN, *Arheološko iskapanje u Našicama* (Fouilles archéologiques à Našice) (rés. allem.). Osj. zbor. V (Osijek 1956) 95—120. Avec 2 esquisses, 6 fig. et 8 pl.
N. M.

K. DOČKAL, *Srednjovjekovna naselja oko Streze* (Les agglomérations médiévales aux environs de Streza) Starine 46 (Zagreb 1956) 145—202.
N. M.

L. KOČAR, *Cerkveni kulturni spomeniki v Sloveniji* (Monuments ecclésiastiques et historiques en Slovénie). Organizacijski vestnik CMD 4—6 (Ljubljana 1955) 127—167.

G. S.

M. VEGO, *Iskopavanja Zemaljskog muzeja u Sarajevu 1955 godine na srednjevjekovnim lokalitetima* (Fouilles de localités médiévales exécutées par le Musée de Sarajevo en 1955) (rés. franç.). Starinar n. s. VII—VIII (Beograd 1956—1957) 336—337. Avec 2 fig.

Dj. S.

M. VEGO, *Najnovija arheološka otkrića u Blagaju* (Nouvelles découvertes archéologiques de Blagaj). Sloboda 376 (Mostar I I 1956).

S. P.

Dj. BASLER, *Kalinovik i okolica* (Kalinovik et ses environs). Gl. Zem. muz. XI (Sarajevo 1956) 247—252. Avec 1 pl.

Lj. Z.—Ž.

N. PETROVIĆ, *Arhitektonski nalazi u Demir Kapiji* (Les découvertes architecturales à Demir Kapija). Glasnik SAN VII, 1 (Beograd 1956) 76—77. — Résumé.

Dj. S.

B. ALEKSOVA, *Slovenskata nekropolja vo Demir Kapija* (La nécropole slave de Demir Kapija). Nova Makedonija 3623 (Skopje 1 VII 1956).

G. S.

B. ALEKSOVA, *Slovenskata nekropolja vo Demir Kapija* (La nécropole slave de Demir Kapija). Razgledi 18 (Skopje 26 VIII 1956).

G. S.

B. ALEKSOVA, *Eden nov naod od Skopje* (Une nouvelle découverte à Skopje) (rés. franç.). Zbor. Arh. muz. I (Skopje 1955—1956) 1—19. Avec 12 fig.

Lj. Z.—Ž.

J. MARKOVIĆ-MARJANOVIĆ, *Nalazi iz turskog perioda u Beogradu* (Les découvertes de la période turque à Beograd). Glasnik SAN VII, 1 (Beograd 1956) 92. — Résumé.

Dj. S.

A. DEROKO, *Neki spomenici u Turskoj i Grčkoj u vezi sa istorijom srednjevjekovne Srbije* (Quelques lieux en Turquie et en Grèce qui s'attachent à l'histoire médiévale serbe) (rés. franç.). Zbor. MS društ. nauka 13—14 (Novi Sad 1956) 293—300. Avec 15 fig.

S. P.

A. DEROKO, *Neki spomenici iz srpskog vremena u Serezu i okolini* (Quelques monuments du temps des Serbes à Serres médiéval et dans ses environs) (rés. franç.). Spomenik SAN CVI, Odelj. društ. nauka, n. s. 8 (1956) 61—66.

D. S.

V. DVORNIKOVIĆ, *Altserbische Nekropolen* (Neue Funde in Studenica). Südostforschungen 15 (München 1956) 363—371. Avec 13 fig.

S. Ć.

M. ČOROVIĆ-LJUBINKOVIĆ, *Nekropole i grobni belezi* (Nécropoles et pierres tombales) (texte confronté français). [Srpska akademija nauka, Gradja X, Arheološki institut 3.] Beograd, Arheološki institut (1956) 231—243. Avec 1 pl. et 6 fig. — L'article est suivi d'un annexe (pp. 243—263, avec 23 fig.) contenant des données sur les nécropoles et pierres tombales de la Serbie Centrale, à la base de la prospection du terrain par les collaborateurs de l'Institut Archéologique.

S. P.

Dj. BOŠKOVIĆ, *Srednjevekovne crkve i manastiri* (Eglises et monastères du Moyen âge) (texte confronté français). [Srpska akademija nauka, Gradja X. Arheološki institut 3.] Beograd, Arheološki institut (1956) 107—119. Avec 2 pl. — L'article contient aussi des données sur les routes et communications au Moyen âge dans la Serbie Centrale.

S. P.

MIGRATION DES PEUPLES — LES SLAVES

F. DVORNIK, *The Slavs, Their Early History and Civilization*. [Survey of Slavic Civilization 2.] Boston, American Academy of Arts and Sciences (1956). 394.

Dj. S.

E. SCHWARZ, *Das Vordringen der Slaven nach Westen*. Südostforschungen 15 (München 1956) 86—108.

S. Ć.

Lj. KARAMAN, *Glossen zu einigen Fragen der slawischen Archäologie*. Arch. Iug. II (Beograd 1956) 101—110.

Lj. Z.—Ž.

M. GARASANIN, *Ka genezi slovenske keramike* (Contribution à la genèse de la céramique slave). Glasnik SAN VII, 1 (Beograd 1956) 80. — Résumé.

Dj. S.

H. PRZESLAWSKA, *Z badań nad starożytną kulturą słowiańską w Jugosławii* (rés. franç.). Slavia antiqua V (Poznań 1954, 1956) 420—424. Avec 3 fig. — L'auteur donne un compte rendu sur l'article de M. Gavazzi, *The Dug, Out-Coffin in Central Bosnia*, Man LIII (London 1953) 129—130.

N. M.

J. TODOROVIC, V. KONDIĆ et M. BIRTAŠEVIC, *Arheološka nalazišta u Beogradu i okolini* (Monuments archéologiques à Belgrade et dans ses environs) (rés. franç.). God. Muz. Beograd 3 (Beograd 1956) 75—98. Avec 32 fig.

S. P.

M. ČOROVIĆ-LJUBINKOVIĆ, *La nécropole slave de Breštović. Rapport préliminaire des fouilles en 1953—1954*. Arch. Iug. II (Beograd 1956) 131—137. Avec 5 fig.

Lj. Z.—Ž.

J. TODOROVIC, *Ranoslovenske peći kod Višnjice* (Fours paléoslaves à Višnjica) (rés. franç.). Starinar n.s. VII—VIII (Beograd 1956—1957) 329—334. Avec 8 fig.

Dj. S.

S. NADJ, *Slovenske posude iz Čortanovaca* (Vases slaves de Čortanovci) (rés. allem.). Rad vojv. muz. 5 (Novi Sad 1956) 163—170. Avec 4 pl.

N. M.

Lj. KARAMAN, *Dva kronološka pitanja starohrvatske arheologije* (Deux problèmes chronologiques de l'Archéologie paléocroate) Strohhrv. prosv. III, 5 (Zagreb 1956) 129—134. Avec 4 fig.

D. S.

D. PRIBAKOVIĆ, *Neki podaci o gradištima severozapadne Hrvatske* (Quelques données sur les fortifications en terre battue de la Croatie occidentale du nord) (rés. franç.). Ves. Voj. muz. 3 (Beograd 1956) 107—142. Avec 9 pl.

S. P.

S. ANTOLJAK, *Hrvati u Karantaniji. Prilog seobi Hrvata iz Dalmacije u prekosavske krajeve u 7 stoljeću* (Les Croates en Carinthie. Annexe à l'histoire de la migration des Croates, de la Dalmatie dans les régions au delà de la Save, au 7e siècle) (rés. franç.). God. Zbor. 9 (Skopje 1956) 15—38.

Dj. S.

N. MILETIĆ, *Nekropola u selu Mihaljevićima kod Rajlovca* (La nécropole dans le village Mihaljevići près de Rajlovac) (rés. allem.). Gl. Zem. muz. XI (Sarajevo 1956) 9—39. Avec 14 pl.

Lj. Z.—Ž.

L. BOLTA, *Slovensko gradište kod Mozirja* (Le Gradište slave près de Mozirje) (rés. franç.). Starinar n.s. VII—VIII (Beograd 1956—1957) 335.

Dj. S.

M. ABRAMIC, *Gli Ostrogoti nell'antica Dalmazia*, I, Goti in Occidente (Spoleto, Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo 1956) 37—41. Avec 2 pl.

N. M.

Z. VINSKI, *Zlatne okovice iz vremena Seobe naroda* (Les revêtements d'or de l'époque de migration). Republika 2 (Zagreb 1956) 20—21. Avec 8 fig.

S. P.

H. SEVIN, *Die Gebiden*. München (1955). 222. Avec 18 pl. et 74 fig. — Compte rendu par: Z. VINSKI, Hist. zbor. IX (Zagreb 1956) 229—231; J. KLEMENC, Arh. ves. VII, 1—2 (Ljubljana 1956) 185—187.

S. Ć.—Lj. Z.—Ž.

V. HRUBÝ, *Staré město, velkomoravské pohřebiště na Valách* (rés. rus. et allem.). Monumenta archeologica III, Archaeologický Ústav ČSAV (Praha 1955). 540. Avec 104 pl. et fig. — Compte rendu par J. KOROŠEC, Arh. ves. VII, 3 (Ljubljana 1956) 318—319.

Lj. Z.—Ž.

ARCHITECTURE RELIGIEUSE

A. DEROKO, *Monumentalna i dekorativna arhitektura u srednjevjekovnoj Srbiji* (L'Architecture monumentale et décorative dans la Serbie du Moyen âge) (rés. angl.). Beograd, Naučna knjiga (1953). 359. Avec 500 illustrations. — Compte rendu par R. JANIN, Revue des études byzantines XIV (Paris 1956) 276

N. M.

W. SAS-ZALOZIECKY, *Die byzantinische Baukunst in den Balkanländern und ihre Differenzierung unter abendländischen und islamischen Einwirkungen* (Cfr. Starinar n.s. VII—VIII 1956—1957, 453). — Compte rendu par G. B(OVNI), Felix Ravenna terza ser. 19, LXX. (Ravenna 1956) 62—63.

Dj. S.

Dj. BOŠKOVIĆ, *L'architecture médiévale en Serbie et en Macédoine*. Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina (Ravenna 1956) 5—7.

Dj. S.

Dj. BOŠKOVIĆ, Orient-Byzance-Macédoine-Serbie-Occident. Architecture et arts plastiques. Arch. Iug. II (Beograd 1956) 145—159. Avec 19 fig. Lj. Z.—Ž.

Ij. KARAMAN, Nekoliko zapažanja o srpskoj arhitekturi (Quelques observations sur l'architecture médiévale serbe) (rés. franç.). Anali Hist. inst. u Dubrovniku (Dubrovnik 1956) 49—69. D. S.

Dj. BOŠKOVIĆ, Srednjevekovne crkve i manastiri (Eglises et monastères du Moyen âge) (texte confronté français). [Srpska akademija nauka, Grada X, Arheološki institut 3.] Beograd, Arheološki inst.tut (1956) 107—119. Avec 2 pl. — L'article est suivi d'un annexe (pp. 119—197, avec 140 fig) contenant des données sur les églises et monastères médiévaux de la Serbie Centrale, à la base de la prospection du terrain par les collaborateurs de l'Institut Archéologique. S. P.

Dj. BOŠKOVIĆ, Eglises et monastères du Moyen âge en Serbie centrale. Bull. Acad. serbe XVII, nouvelle sér. 4 (Beograd 1956) 19. N. M.

Enciklopedija Jugoslavije, 2, Bosna — Dio. Rédacteur M. KRLEŽA. Zagreb, Leksikografski zavod FNRJ (1956). 718. Avec illustrations et cartes géographiques. — Les articles: Bosna i Hercegovina (Arhitektura), Brekova, Brnaze, Budisavci, Bufalini Andrija, Cetinski manastir, Cika, Cres, Crna Gora (Arhitektura), Crngrob, Danj, Davidovica, Dečani, Delaglio. S. P.

E. DYGGVE, Archäologie und Statik. Anhang von R. EGGER. Jahreshefte des Oesterreichischen Archäologischen Instituts XLIII, Beiblatt (Wien 1956) 77—90. Avec 5 fig. Dj. S.

A. GRABAR, Basilique et baptistère groupés de part et d'autre de l'atrium. Vjes. arh. hist. dalm. LVI—LIX (Split 1954—1957) 224—230. Avec 3 fig. Lj. Z.—Ž.

Dj. STRIČEVIĆ, Majstori monumentalne ranohrišćanske arhitekture u Istočnom Iliriku (Les maîtres de l'architecture paléochrétienne monumentale dans l'Illyrie de l'Est). Glasnik SAN VII, 1 (Beograd 1956) 75—76. — Résumé. Dj. S.

N. PETROVIĆ, Proporcije i mere osnova crkvenih gradjevina u Carićnom Gradu (Etude sur les proportions des églises à Carićin Grad) (rés. franç.). Starinar n.s. VII—VIII (Beograd 1956—1957) 165—172. Avec 5 fig. Dj. S.

Dj. BOŠKOVIĆ et B. VULOVIĆ, Carićin Grad — Kuršumlija — Studenica (rés. franç.). Starinar n.s. VII—VIII (Beograd 1956—1957) 173—180. Avec 10 fig. Dj. S.

F. W. DEICHMANN, Gründung und Datierung von San Vitale zu Ravenna. Arte del primo millennio (Torino 1953) 111—117. — Compte rendu par Dj. STRIČEVIĆ, Starinar n.s. VII—VIII (Beograd 1956—1957) 427. Dj. S.

D. SERGEJEVSKI, Bazilika u Dabrvini (La basilique de Dabrvina) (rés. allem.). [Gl. Zem. muz. n.s. XI posebno izdanje.] Sarajevo, Žemaljski muzej (1956). 49. Avec 22 pl. et 20 fig. — Compte rendu par S. MARJANOVIĆ, God. Ist. dr. BiH 8 (Sarajevo 1956) 344—346. N. M.—S. Č.

Dj. STRIČEVIĆ, Arheološka iskopavanja na kompleksu krstooobražne crkve u Duklj 1954 godine (Fouilles archéologiques sur le complexe de l'église cruciforme à Docléa en 1954). Glasnik SAN VII, 1 (Beograd 1956) 84—85. — Résumé. Dj. S.

F. VLAŠIĆ, Bilješke uz tri stonska spomenika (Notes sur trois monuments de Ston) (rés. franç.). Pril. pov. umjet. u Dalmaciji 10 (Split 1956) 95—99, 259—260. Avec 1 fig. N. M.

I. ČREMOŠNIK, Crkvina u Golubiću (Crkvina à Golubić) (res. franç.). Gl. Zem. muz. XI (Sarajevo 1956) 127—136. Avec 6 fig. et 1 pl. Lj. Z.—Ž.

V. KORAC, Krstooobražna crkva u Duklj (Eglise cruciforme de Docléa). Glasnik SAN VII, 1 (Beograd 1956) 85—86. — Résumé. Dj. S.

D. KOCO, Klimentoviot manastir „Sv. Pantelejmon“ i raskopkata pri „Imaret“ vo Ohrid (Le monastère de St. Panthéléimon fondé par St. Clément et les fouilles d'„Imaret“ à Ochride) (rés. franç.). God. zbor. 1 (Skopje 1948) 129—182. Avec 26 fig. — Compte rendu par K. MIATEV, Izvestia na Arheol. inst. XX (Sofia 1955) 617—618. Dj. S.

Dj. BOŠKOVIĆ et V. KORAĆ, Ratac (rés. franç.). Starinar n.s. VII—VIII (Beograd 1956—1957) 39—75. Avec 60 fig. Dj. S.

V. KORAĆ, O monumentalnoj arhitekturi srednjevekovnog Kotora (Considération sur l'architecture monumentale de la cité de Kotor au Moyen âge) (rés. franç.). Spomenik SAN CV, Odelj. društ. nauka n.s. 7 (Beograd 1956) 147—163. Avec 23 fig. Dj. S.

V. KORAĆ, O monumentalnoj arhitekturi srednjevekovnog Kotora (Sur l'architecture monumentale de Kotor médiéval). Glasnik SAN VII, 1 (Beograd 1956) 77—78. — Résumé. Dj. S.

Potraga za jednom od najstarijih hrvatskih gradjevina (Tentative d'identification d'un des plus anciens monuments d'architecture croate). Slobodna Dalmacija 3634 (Split 26 X 1956). — Sur l'église de St. Mihovil à Salone. G. S.

S. GUNJAČA, Ostaci starohrvatske crkve sv. Cecilije na stupovima u Biskupiji kod Knina (Restes de l'église paléocroate de Ste. Cécile de Stupovi à Biskupija près de Knin) (rés. angl.). Starohrv. prosv. III, 5 (Zagreb 1956) 65—127. Avec 38 fig. D. S.

Isposnica Petra Koriškog: Dj. BOŠKOVIĆ, Arhitektura; R. LJUBINKOVIĆ, Istorija i živopis (L'église rupestre de St. Pierre de Koriša; Dj. Bošković, L'architecture; R. Ljubinković, Histoire et peinture) (rés. franç.). Starinar n.s. VII—VIII (Beograd 1956—1957) 91—112. Avec 20 fig. Dj. S.

Dj. STRIČEVIĆ, Nemanjine zadužbine u Toplici (Les fondations ecclésiastiques de Nemanja à Toplica). Glasnik SAN VII, 1 (Beograd 1956) 79. — Résumé. Dj. S.

M. JOVIĆ, Žiča u prošlosti i budućnosti (Žiča dans le passé et dans l'avenir). Ibarske novosti 152 (Kraljevo 11 V 1956). G. S.

D. MATIĆ, Bogorodica Ljeviška (L'église Notre-Dame de Ljeviša à Prizren). Medjunarodna politika 140 (Beograd 1956) 15—16. G. S.

G. JURIŠIĆ, Manastir Gračanica (Le monastère de Gračanica). Vesnik Sav. pravosl. svešt. 165 (Beograd 1 V 1956). S. P.

Dj. BOŠKOVIĆ, Le problème du monastère de St. Georges—„Gorgos“ sur la Serava. Bull. Acad. serbe XVII, nouvelle sér. 4 (Beograd 1956) 21—22. N. M.

S. NENADOVIĆ, Napušteni spomenik (Un monument oublié). Republika 566 (Beograd 4 IX 1956). — Sur le monastère de Matejić. G. S.

Dj. STRIČEVIĆ, Srednjevekovna restauracija ranovizantiske crkve kod Kuršumlije (La restauration médiévale de l'église paléobyzantine près de Kuršumlija) (rés. franç.). Zbor. Viz. inst. SAN 4 (Beograd 1956) 199—213. Avec 3 fig. Dj. S.

V. PETKOVIC et Dj. BOŠKOVIĆ, Le monastère de Veluče. Bull. Acad. serbe XVII, nouvelle sér. 4 (Beograd 1956) 23. N. M.

Dj. JOVIĆ, Nova Pavlica. Vidici 19—20 (Beograd 1 II 1956). — Critique de l'article de D. DIMITRIJEVIĆ et E. DIMITRIJEVIĆ-PETROVIĆ dans la même revue, № 17—18/1956. S. P.

K. BALABANOV, Novi podatoci za manastirot i manastirska crkva sveti Nikola Toplički (Nouvelles données sur le monastère et l'église de St. Nicolas de Toplica) (rés. angl.). Skopje, Centralen zavod za zaštita na kulturno-istoriski spomenici na N.R. Makedonija (1956). 18. Avec 18 fig. et 4 pl. N. M.

G. ELEZOVIĆ, Nešto što dosad nismo znali. (Cfr. Starinar n.s. VII—VIII, 1956—1957, 454). — Compte rendu par V. I. (F. BARIŠIĆ), Byz. Zeitschrift 49, 1 (München 1956) 217—218. Dj. S.

E. ČERŠKOV, „Saška crkva“ kod Novog Brda („Église des Sas“ près de Novo Brdo) (rés. franç.). Starinar n.s. VII—VIII (Beograd 1956—1957) 338—340. Avec 2 fig. Dj. S.

I. ZDRAVKOVIĆ, Otkopavanje crkve Sv. Nikole na Novom Brdu 1956 godine (Travaux de déblaiement de l'église de St. Nicolas à Novo Brdo en 1956) (rés. franç.). Starinar n.s. VII—VIII (Beograd 1956—1957) 349—358. Avec 20 fig. Dj. S.

I. ZDRAVKOVIĆ et M. SIMIĆ, Crkvene zgrade i gradjevine na Novom Brdu (Bâtiments sacrés et profanes de moindre importance de l'époque turque à Novo Brdo et dans ses environs) (rés. franç.). Glas. Muz. Kosova i Metohije I (Priština 1956) 245—274. Avec 24 fig. D. S.

S. VUČENOVIC, *Arhitektura crkve Sv. Djordja u Rečanu i konzervatorski radovi na njoj* (L'architecture de l'église de Saint-Georges à Rečani et les travaux de conservation de cet édifice) (rés. franç. et alb.). Glas. Muz. Kosova i Metohije I (Priština 1956) 347—355. Avec 8 fig.

D. S.

P. PAJKIĆ, *Crkva Sv. Apostola Petra i Pavla u Mušnikovu* (L'église des Saints-Apôtres au village de Mouchnikovo) (rés. franç. et alb.). Glas. Muz. Kosova i Metohije I (Priština 1956) 25—36. Avec 7 fig.

D. S.

D. KORNAKOV, *Manastirot Joakim Osogovski* (Le monastère de Joakim Osogovski). Nova Makedonija 3588 (Skopje 27 IV 1956) Zabaven prilog IV 73.

G. S.

D. ŽIVANOVIC, *Manastir Podostrog u Mainama* (Le monastère Podostrog à Maïne) (rés. franç.). Anal. Hist. inst. u Dubrovniku (Dubrovnik 1956) 643—650. Avec 6 fig.

D. S.

M. LUKIĆ, *Manastir Pustinja kod Valjeva* (Le monastère Pustinja près de Valjevo). Gl. srp. prav. crkve 7—8 (Beograd 1956) 141—142.

S. P.

B. OLJAČIĆ, *Manastiri Tronoša i Čokešina* (Le monastère de Tronoša et de Čokešina). Lozničke novine 146 (Loznica 10 VIII 1956).

G. S.

C. FISKOVIĆ, *Zadarska renesansna crkva Sv. Marije* (L'église de l'époque de la renaissance de Sainte-Marie de Zadar) (rés. franç.). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 10 (Split 1956) 100—128, 260—261. Avec 13 fig.

N. M.

J. RICOV, *Juraj Dalmatinac pred talijanskem javnosti* (Juraj le Dalmate dans la publicité italienne). Narodni list 3449 (Zagreb 8 VIII 1956). — A propos du livre de Carlo Bime „Giorgio Da Sebenico arhiteotto e scultore“, Milano 1954.

G. S.

M. M(AKSIMOVIĆ), *Crkva u Lepoglavi* (L'église de Lepoglava). Omladina 952 (Beograd 22 II 1956).

S. P.

B. MARUŠIĆ, *Dva spomenika zgodnje srednjoveške arhitekture iz južne Istre* (Deux monuments d'architecture du haut Moyen âge en Istrie du sud) (rés. ital.). Arh. ves. VII, 1—2 (Ljubljana 1956) 143—174. Avec 25 fig. et 7 pl.

Lj. Z. — Ž.

D. P(AVLOVIĆ), *Crkve brunar* (Eglises en bois). [Srpska akademija nauka, Gradja X, Arheološki institut 3.] Beograd, Arheološki institut (1956). 198. — L'article est suivi d'un annexe (pp. 198—230, avec 42 fig.) contenant des données sur les églises en bois de la Serbie Centrale, à la base de la prospection du terrain par les collaborateurs de l'Institut Archéologique.

S. P.

P. MOMIROVIĆ, *Drvene crkve Zapadne Bosne* (Les églises de bois de la Bosnie Occidentale). (rés. franç.). Naše starine 3 (Sarajevo 1956) 149—172. Avec 11 fig.

S. P.

Dj. M(AZALIĆ), *Stara crkva u selu Javoranima* (Ancienne église dans le village de Javorani). Naše starine 3 (Sarajevo 1956) 325—326.

S. P.

M. MUJEZINOVIĆ, *Musafirhana i tekija Isa-bega Ishakovića u Sarajevu* (La „Musafirhana“ et le monastère musulman de Isa-beg Ishaković à Sarajevo) (rés. franç.). Naše starine 3 (Sarajevo 1956) 245—252. Avec 9 fig.

S. P.

I. ZDRAVKOVIĆ, *Džamija, minare i tvrdjava u Drnišu* (Les monuments de l'architecture islamique à Drniš) (rés. franç.). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 10 (Split 1956) 190—198, 265. Avec 11 fig.

N. M.

V. LAHTOV, *Džamijata „Imaret“ vo Ohrid* (La mosquée „Imaret“ à Ohrid). Nova Makedonija 3534 (Skopje 1 IV 1956).

S. P.

Jewish Historical Monuments in Dubrovnik. Beograd, Savez jevrejskih opština FNRJ (1956). 4. Avec 1 fig.

Dj. S.

ARCHITECTURE PROFANE

A. DEROKO, *Srednjevekovni gradovi u Srbiji, Crnoj Gori i Makedoniji* (Les châteaux forts médiévaux sur le territoire de la Serbie, Crna Gora et Macédoine) (rés. franç.). Beograd, Prosveta (1950). 214. Avec 210 fig. et 36 pl. — Compte rendu par R. JANIN, Revue des études byzantines XIV (Paris 1956) 277.

N. M.

A. DEROKO, *Srednjevekovni gradovi* (Châteaux-forts du Moyen âge. (texte confronté français). [Srpska akademija nauka, Gradja X, Arheološki institut 3.] Beograd, Arheološki institut (1956) 79—83. Avec 1 pl. — L'article est suivi d'un annexe (pp. 84—105, avec 46 fig.) contenant des données sur les forteresses médiévales de la Serbie Centrale, à la base de la prospection du terrain par les collaborateurs de l'Institut Archéologique.

S. P.

I. ZDRAVKOVIĆ, *Kratki terenski podaci o našim gradovima* (Courtes données sur la localité de nos forteresses (rés. franç.). Ves. Voj. muz. 3 (Beograd 1956) 235—251. Avec 6 fig. et 8 pl.

S. P.

Enciklopedija Jugoslavije, 2, *Bosna—Dio*. Rédacteur M. KRLEŽA. Zagreb, Leksikografski zavod FNRJ (1956). 718. Avec illustrations et cartes géographiques. — Les articles: *Bosna i Hercegovina (Utvrđena mjesta)*, *Bovan*, *Bovo od Antone*, *Brnjaci*, *Brodarevo*, *Brštanik*, *Bručnik*, *Bužim*, *Cesograd*, *Cetina*, *Cres*, *Crna Gora (Architektura)*, *Danij*, *Debrc*.

S. P.

S. N(ENADOVIĆ), *Uredjenje Smederevskog grada* (L'aménagement de la forteresse de Smederevo) (rés. franç.). Saopštenja Zav. zašt. spom. NRS I (Beograd 1956) 75—84. Avec 12 fig. — Outre un aperçu des travaux de conservation à la forteresse, l'auteur décrit les fragments romains et médiévaux ainsi que le plan du hammam turc.

N. P.

A. DEROKO et S. NENADOVIĆ, *Smederevski grad, ispitivanja 1956 godine* (Château fort de Smederevo, fouilles de 1956) (rés. franç.). Starinar n.s. VII—VIII (Beograd 1956—1957) 181—194. Avec 21 fig.

Dj. S.

P. PANIĆ, *Smederevski grad na Dunavu i njegov gospodar despot Djuradj Branković* (La forteresse de Smederevo sur le Danube et son maître Djurdje Branković). Republika 536 (Beograd 7 II 1956).

S. P.

R. PAULOVIC, *Provala Mongola i zidanje Petrovaradinske tvrdjave* (L'invasion des Mongols et la construction de la forteresse de Petrovaradin). Tribina 142 (Novi Sad 29 XI 1956).

G. S.

Dj. MAZALIĆ, *Zvonik (Zvornik) stari grad na Drini — kraj* (Zvornik, vieille cité sur la Drine — fin) (rés. franç.). Gl. Zem. muz. ist. etn. 11 (Sarajevo 1956) 243—278. Avec 28 fig.

S. P.

V. MARINKOVIĆ, *Brštanik, Ist. glas. 2 (Beograd 1956) 91—93*. — L'auteur démontre que cette forteresse a été construite par Tvrtko I et qu'elle ne se trouvait pas près de Počitel mais à l'embouchure de la Neretva près de Opuzen.

S. Č.

V. BLAŠKOVIĆ, *Stari grad na Vrbasu i Plivi* (L'ancienne forteresse sur le Vrbas et la Pliva). Vjesnik 3427 (Zagreb 9 III 1956).

S. P.

V. DJUROVIĆ, *O zidinama grada Kotora* (Sur la forteresse de Kotor) (rés. angl.). Spomenik SAN CV, Odelj. društ. nauka n.s. 7 (Beograd 1956) 119—145. Avec 15 fig.

Dj. S.

L. BERITIĆ, *Utvrđenja grada Dubrovnika*. (Cfr. Starinar n.s. VII—VIII 1956—1957, 457). — Comptes rendus par: V. FORETIĆ, Mogućnosti 5 (Split 1956) 369—376; B. KRIZMAN, Narodni list 3356 (Zagreb 17 IV 1956); Ekonomski pregled 6 (Zagreb 1956) 487—490.

N. P. — G. S.

L. BERITIĆ, *Uredjivanje ulica u starom Dubrovniku* (La régulation des rues dans l'ancien Dubrovnik). Dubrovački vjesnik 284 (Dubrovnik 2 III 1956).

S. P.

C. FISKOVIĆ, *Prvi poznati dubrovački graditelji* (Cfr. Starinar n.s. VII—VIII, 1956—1957, 457). — Comptes rendus par: B. KRIZMAN, Narodni list 3570 (Zagreb 28 XII 1956); Z. U., Vjesnik 3645 (Zagreb 12 XI 1956).

G. S.

I. ZDRAVKOVIĆ, *Les anciens palais de Dubrovnik*. Bull. Acad. serbe XVII, nouvelle sér. 4 (Beograd 1956) 31—35. Avec 4 pl.

N. M.

F. KESTERČANEK, *Nekoliko podataka o renesansnoj palati Skočibuha—Bizzaro u Dubrovniku* (Le palais de l'époque de la rénaissance Skočibuha—Bizzaro à Dubrovnik) (rés. franç.). Anal. Hist. inst. u Dubrovniku (Dubrovnik 1956) 235—244.

D. S.

I. ZDRAVKOVIĆ, *Bujovićeva palata u Perastu i njena restauracija* (Le palais Bujović à Perast et sa restauration) (rés. franç.). Anal. Hist. inst. u Dubrovniku (Dubrovnik 1956) 355—372.

D. S.

L. BERITIĆ, *Stonske utvrde* (Les fortifications de Ston) (rés. franç.). Anali Hist. inst. u Dubrovniku (Dubrovnik 1956) 71—152. D. S.

L. BERITIĆ, *Stonske utvrde* (Les fortifications de Ston) (rés. franç.). Anali Hist. inst. JAZU u Dubrovniku III (Dubrovnik 1954) 297—354. — Compte rendu par M. L., Oslobođenje 3091 (Sarajevo 15 VIII 1956).

G. S.

D. KEČKEMET, *Splitski kaštel* (La citadelle vénitienne à Split) (rés. franç.). Anali Hist. inst. u Dubrovniku (Dubrovnik 1956) 267—303. Avec 11 fig.

D. S.

M. DRAGIČEVIĆ, *Da li obnoviti zgradu Aglić?* (Faut-il restaurer le bâtiment d'Aglić?). Razmatranja i prijedlozi za uredjenje starog Splita. Split (1956) 7—9. Avec 1 fig.

G. S.

A. JUTRONIĆ, *Starije fortifikacione gradjevine na ostrvu Braču* (Les anciennes fortifications sur l'île de Brač). Čovjek i prostor 57 (Zagreb 31 XII 1956) 6. Avec 4 fig.

S. P.

R. BUČIĆ, *O javnim gradjevinama i zgradama u Hvaru* (Sur les édifices et bâtiments publics à Hvar). Publikacija Historijskog arhiva Hvar 3. Hvar, Historijski arhiv (Split, 1956). 56.

Dj. S.

M. SUIĆ, *Zadarski trgovi* (Les places de Zadar). Čovjek i prostor 49 (Zagreb 1956) 2. Avec 3 fig.

N. P.

A. MOHOROVIĆ, *Analiza razvoja urbanističke strukture naselja na otocima zapadnog Kvarnera* (Analyse de l'évolution structuelle de l'urbanisme des agglomérations dans les îles du Kvarner occidental). Ljet. JAZU 61 (Zagreb 1956) 461—493. Avec 35 fig. hors texte.

N. M.

I. KOMELJ, *Stari slovenački gradovi* (Vieux châteaux de Slovénie). Jugoslavija 12 (Beograd 1956) 16—19. Avec 6 fig.

D. S.

A. MILOŠEVIĆ, *Kula Baja Pivljanina* (La tour de Bajo Pivljanin). Republika 549 (Beograd 8 V 1956). — A propos de l'article „La tour de Bajo Pivljanin“ publié à „Politika“ № 15417.

G. S.

B. VULOVIĆ, *Ruševine patrijarškog konaka u Peći* (Le logis — konak — de la Patriarchie de Peć) (rés. franç.). Saopštenja Zav. zašt. spom. NRS I (Beograd 1956) 45—46. Avec 2 fig.

N. P.

J. KRUNIĆ, *Arhitektura u Peći* (L'architecture de Peć). Jugoslavija 12 (Beograd 1956) 110—112. Avec 9 fig.

D. S.

J. KRUNIĆ, *Karakteristike urbanog tkiva i stare arhitekture grada Peći* (Les caractéristiques de la structure urbaine et de l'ancienne architecture de Peć). Glasnik SAN VII, 1 (Beograd 1956) 120—121. — Résumé.

Dj. S.

D. JOVANOVIĆ, *Topolovnica iz I Srpskog ustanka* (Fonderie de canons de la Première révolution serbe). Glasnik SAN VII, 1 (Beograd 1956) 75. — Résumé.

Dj. S.

D. PAVLOVIĆ, *Zgrade Praviteljstvujućeg savjeta srpskog* (Les bâtiments du Premier parlement serbe). Glasnik SAN VII, 1 (Beograd 1956) 125—126. — Résumé.

Dj. S.

S. TOMOSKI, *Kruševa i negovite kuki* (Krouchevo et ses maisons) (rés. franç.). God. zbor. Tehnič. fak. Skopje I (Skopje 1955—56) 133—144. Avec 25 fig. et 8 pl.

N. M.

K. TOMOVSKI, *Stara škola vo selo Vataša* (L'ancienne école du village Vattache) (rés. franç.). God. zbor. Tehnič. fak. Skopje I (Skopje 1955—56) 167—172. Avec 9 fig.

N. M.

B. KOJIĆ, *Seoska arhitektura u Paštrovićima* (L'architecture rurale à Paštrovići). Glasnik SAN VII, 2 (Beograd 1956) 225—227. — Résumé.

Dj. S.

M. MILOŠEV, *Suvače u Banatu* (Moulins à chevaux de Banat) (rés. allemand.). Rad vojv. muz. 5 (Novi Sad 1956) 47—59. Avec 3 fig.

N. M.

Dj. BOŠKOVIĆ, *Spomenici islamskog karaktera* (Monuments de caractère islamique) (texte confronté français). [Srpska akademija nauka, Gradja X, Arheološki institut 3.] Beograd, Arheološki institut (1956) 265. — L'article est suivi d'un annexe (pp. 266—270, avec 12 fig.) contenant des données sur les monuments islamiques de la Serbie Centrale, à la base de la prospection du terrain par les collaborateurs de l'Institut Archéologique.

S. P.

I. ZDRAVKOVIĆ, *Spomenici arhitekture turskog doba* (Vestiges d'architecture de l'époque turque). Jugoslavija 12 (Beograd 1956) 154—156. Avec 7 fig.

D. S.

K. TOMOVSKI, *Islamskata arhitektura i nezinata zaštita* (La protection de l'architecture islamique). Razgledi 8 (Skopje 8 IV 1956) 13—22. Avec 12 fig.

G. S.

H. KREŠEVLIJAKOVIĆ, *Saraji ili dvori bosanskih namjesnika* (Les sarails ou résidences des gouverneurs de Bosnie) (rés. franç.). Naše starine 3 (Sarajevo 1956) 13—22. Avec 12 fig.

S. P.

Dž. ĆELIĆ et M. MUJIĆ, *Jedna novootkrivena gradjevina starijeg doba u Mostaru* (La nouvelle découverte d'un bâtiment de l'ancienne époque à Mostar). Naše starine 3 (Sarajevo 1956) 261—264.

S. P.

M. MUJIĆ, *Stari mostarski vodovod* (Les anciennes conduites d'eau de Mostar) (rés. franç.). Naše starine 3 (Sarajevo 1956) 189—194.

S. P.

D. PAVLOVIĆ, *Stari vodovod u Bukoviku* (L'ancienne conduite d'eau de Bukovik) (rés. franç.). Saopštenja Zav. zašt. spom. NRS I (Beograd 1956) 141. Avec 1 fig.

N. P.

SCULPTURE

Enciklopedija Jugoslavije, 2, Bosna-Dio. Rédacteur M. KRLEŽA. Zagreb, Leksikografski zavod FNRJ (1956). 718. Avec illustrations et cartes géographiques. — Les articles: *Bosna i Hercegovina* (*Skulptura*), *Brnaze, Buvina Andrija, Dečani*.

S. P.

I. NIKOLAJEVIĆ — STOJKOVIĆ, *Arhitektonska plastika sa sektora krstoobrazne crkve u Duklji* (La plastique architecturale du secteur de l'église cruciforme de Doclea). Glasnik SAN VII, 1 (Beograd 1956) 85. — Résumé.

Dj. S.

B. MARUŠIĆ, *Novi spomenici ranosrednjevjekovne skulpture u Istri i na Kvarnerskim otocima* (Nouveaux monuments de la sculpture de haut Moyen Âge en Istrie et aux Kvarners). Bull. Inst. lik. umjetn. 8 (Zagreb 1956) 7—13.

D. S.

A. DEROKO, *Starohrvatski pleter i srpski moravski preplet* (L'entrelacs en Serbie et en Croatie au Moyen Âge) (rés. franç.). Vjes. arh. hist. dalm. LVI—LIX (Split 1954—1957) 252—260. Avec 7 fig.

Lj. Z. — Ž.

S. GUNJAČA, *Reconstitution d'une dalle avec représentation du "dignitaire croate"*. Arch. Iug. II (Beograd 1956) 111—117. Avec 3 fig.

Lj. Z. — Ž.

I. PETRICIOLI, *Novi nalaz preromaničke skulpture na Dugom Otku* (Nouvelle découverte de sculpture préromane à Dugi Otok). Starohrv. prosv. III, 5 (Zagreb 1956) 179—180. Avec 2 fig.

D. S.

I. NIKOLAJEVIĆ — STOJKOVIĆ, *Prilog proučavanju vizantiske skulpture od 10 do 12 veka iz Makedonije i Srbije* (Contribution à l'étude de la sculpture byzantine de la Macédoine et de la Serbie) (rés. franç.). Zbor. Viz. inst. SAN 4 (Beograd 1956) 157—186. Avec 27 fig.

Dj. S.

I. NIKOLAJEVIĆ — STOJKOVIĆ, *Prilog proučavanju vizantiske skulpture X—XII veka u Makedoniji i Srbiji* (Contribution à l'étude de la sculpture byzantine de la Macédoine et de la Serbie, Xe—XIIe s.). Glasnik SAN VII, 2 (Beograd 1956) 215. — Résumé.

Dj. S.

E. DYGGVE, *Oltarna pregrada u krunidbenoj crkvi kralja Zvonimira* (Le chancel presbytérial dans l'église du couronnement du roi Zvonimir) (rés. franç.). Vjes. arh. hist. dalm. LVI—LIX (Split 1954—1957) 238—243. Avec 6 pl. et 1 fig.

Lj. Z. — Ž.

J. STOJANOVIC — MAKSIMOVIC, *Nekoliko priloga istoriji umetnosti u Boki Kotorskoj* (Quelques contributions à l'art de Boka Kotorska) (rés. franç.). Spomenik SAN CV, Odjelj. društ. nauka n.s. 7 (Beograd 1956) 49—52. Avec 4 fig.

Dj. S.

C. FISKOVIĆ, *Radovan. Slobodna Dalmacija 3485* (Split 1, 2 i 3 V 1956).

S. P.

K. PRIJATELJ, *Portali* (Portails). Jugoslavija 12 (Beograd 1956) 56—59. Avec 10 fig.

D. S.

S. NENADOVIĆ, *Keramoplastika Bogorodice Ljeviške* (Céramique plastique de Notre-Dame de Ljeviša) (rés. franç.). Glas Muz. Kosova i Metohije I (Priština 1956) 15—24. Avec 4 fig.

D. S.

A. HORVAT, *Brončani razapeti „Christus regnans“ nadjen u Hrvatskoj* (Un crucifix en bronze du „Christus regnans“ découvert en Croatie) (rés. allem.). Vjes. arh. hist. dalm. LVI—LIX (Split 1954—1957) 261—269. Avec 2 pl. et 2 fig.

Lj. Z.—Ž.

C. FISKOVIC, *Maravićeve arkadne niše u Dubrovniku* (Les niches—arcades de L. Maravić à Dubrovnik) (rés. franç.). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 10 (Split 1956) 179—189, 265. Avec 4 fig.

N. M.

C. FISKOVIC, *Dubrovačka skulptura* (La sculpture de Dubrovnik). Dubrovnik 1 (Dubrovnik 1956) 58—68.

S. P.

V. HAN, *Drveni gotičko-renesansni vijenac iz Tudižićeve palače u Dubrovniku* (La corniche gothico-rénaissance en bois du palais Tudižić à Dubrovnik) (rés. franç.). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 10 (Split 1956) 129—137, 261. Avec 2 fig.

N. M.

D. DOMANČIĆ, *Bokanićev ninski oltar* (L'autel de Tryphon Bokanić à Nin) (rés. franç.). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 10 (Split 1956) 211—216, 266. Avec 4 fig.

N. M.

C. FISKOVIC et J. PETRICIOLI, *Zadarski poliptih Petra de Riboldisa* (Le polyptyque de Pierre de Riboldis à Zadar). Anal. Hist. inst. u Dubrovniku (Dubrovnik 1956) 153—179. Avec 12 fig.

D. S.

I. PETRICIOLI, *Alešijev reljef sv. Jeronima u Zadru* (Relief d'Aleši à Zadar, représentant Saint-Jérôme) (rés. franç.). Vjes. arh. hist. dalm. LVI—LIX (Split 1954—1957) 270—273. Avec 3 pl.

Lj. Z.—Ž.

K. PRIJATELJ, *Prinosi za monografiju o Ivanu Duknoviću* (Contributions à une monographie sur Ivan Duknović) (rés. franç.). Anal. Hist. inst. u Dubrovniku (Dubrovnik 1956) 305—321. Avec 6 fig.

D. S.

E. CEVC, *Srednjeveška plastika na Slovenskem* (Sculpture médiévale en Slovénie). Ljubljana, Umetnostno zgodovinski seminar (1956). 54.

S. P.

F. STELÉ, *Ciborij pri Sv. Lenartu v Slovenskih Goricah* (Ciboire dans le village de St. Lenart en Slovénie) (rés. franç.). Vjes. arh. hist. dalm. LVI—LIX (Split 1954—1957) 274—278. Avec 2 pl.

Lj. Z.—Ž.

V. COROVIĆ, *Prilog proučavanju načina sahranjuvanja i podizanja nadgrobnih spomenika u našim krajevinama u Srednjem veku* (Apport à l'étude du mode d'ensevelissement et du mode d'érection des monuments funéraires dans nos régions au Moyen âge) (rés. franç.). Naše starine 3 (Sarajevo 1956) 127—147.

S. P.

P. MILOSAVLJEVIĆ, *Radimlje* (Radimlje). Jugoslavija 12 (Beograd 1956) 160—161. Avec 2 fig.

D. S.

P. PETROVIĆ, *Motiv arkada i stolova na stećima* (Le motif des arcades et des tables sur les „stećak“) (rés. franç.). Starinar n.s. VII—VIII (Beograd 1956—1957) 195—206. Avec 36 fig.

Dj. S.

A. SOLOVJEV, *Simbolika srednjevekovnih spomenika u Bosni i Hercegovini* (La symbolique des monuments funéraires de Bosnie) (rés. franç.). God. Ist. dr. BiH 8 (Sarajevo 1956) 5—67.

S. Ć.

D. VIDOVIC, *Srednjevekovni nadgrobni spomenici u okolini Zvornika* (Les monuments funéraires médiévaux de Zvornik) (rés. franç.). Naše starine 3 (Sarajevo 1956) 221—238. Avec 30 fig.

S. P.

S. BEŠLAGIĆ, *Stećci Duvanjskog Polja* (Les „stećak“ de Duvanjsko Polje) (rés. franç.). Starinar n.s. VII—VIII (Beograd 1956—1957) 375—396. Avec 33 fig.

Dj. S.

S. BEŠLAGIĆ, *Kupres* (Cfr. Starinar n.s. VII—VIII, 1956—1958, 458). — Compte rendu par P. MOMIROVIĆ, Naše starine 3 (Sarajevo 1956) 331—332.

S. P.

S. BEŠLAGIĆ, *Stari krstovi u Drežnici* (Les croix anciennes de Drežnica) (rés. franç.). Naše starine 3 (Sarajevo 1956) 179—188. Avec 7 fig.

S. P.

Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci kod Raške gore* (Les pierres tombales de Rachka gora) (rés. franç.). Naše starine 3 (Sarajevo 1956) 253—260. Avec 6 fig.

S. P.

M. VLAHOVIC et P. MILOSAVLJEVIĆ, *Monuments funéraires paysans de Serbie*. Beograd, Jugoslavija (1956). 32. Illustré. La même publication en serbo-croate, anglais, allemand et en russe.

Dj. S.

P. MILOSAVLJEVIĆ, *Stari srpski nadgrobni spomenici u Srbiji* (Les monuments funéraires anciens serbes en Serbie). Medjunarodna politika 146 (Beograd 1956) 21.

S. P.

N. PANTELIĆ, *O nadgrobnim spomenicima i kamenorescima u Vlasotincu* (Cimetières et pierres tombales aux environs de Vlasotinac) (rés. angl. et franç.). Gl. Etnogr. muz. XIX (Beograd 1956) 291—299. Avec 8 fig.

N. P.

Š. BEŠLAGIĆ, *Rijetka vrsta nadgrobnih spomenika u kumanovskom kraju* (Une variété rare de pierres tombales dans la région de Kumanovo) (rés. angl. et franç.). Gl. Etnogr. muz. XIX (Beograd 1956) 257—272. Avec 20 fig.

N. P.

B. DROBNJAKOVIC, „Souvenirs“ sur les tombeaux dans les villages de Kosmaj. Bull. Acad. serbe XVII, nouvelle sér. 4 (Beograd 1956) 63—65. Avec 1 pl.

N. M.

MOSAIQUES

CH. P(ICARD), *A Caričin Grad: les mosaïques du naos de la basilique sud*. Revue archéologique XLVII (Paris 1956) 231—232. Avec 1 fig.

D. S.

I. PETRICIOLI, *Najstarije ilustracije IV Križarskog rata* (Les plus anciennes illustrations de la IVe Croisade). Zadarska revija 1 (Zadar 1956) 17—21. Avec 1 fig.

S. P.

I. PETRICIOLI, *Ravenski mosaik „Križari osvajaju Zadar“* (Mosaïque de Ravenne: „Les croisés envahissent Zadar“). Čovjek i prostor 46 (Zagreb 1956).

Dj. S.

PEINTURES MURALES

Enciklopedija Jugoslavije, 2, *Bosna-Dio*. Rédacteur M. KRLEŽA. Zagreb, Leksikografski zavod FNRJ (1956). 718. Avec illustrations et cartes géographiques. — Les articles: *Bosna i Hercegovina (Slikarstvo)*, Božidarović Nikola, Budisavljević, Celjski strop, Crna Gora (Slikarstvo), Crngrob, Dečani.

S. P.

G. MILLET, *La peinture du Moyen âge en Yougoslavie: Serbie, Macédoine et Monténégro* (Cfr. Starinar n.s. VII—VIII, 1956—1957, 459). — Compte rendu par CH. P(ICARD), Revue archéologique XLVII (Paris 1956) 246—247.

D. S.

O. BIHALJI-MERIN, *Fresques médiévales yougoslaves*. Through Yugoslavia 1—2 (Beograd 1956) 14—17. Avec ill.

G. S.

Z. M., *Jugoslovenska srednjevekovna umetnost u Veneciji i Rimu* (L'art médiéval yougoslave à Venise et à Rome). Bull. Inst. lik. umjetn. 9—10 (Zagreb 1956) 112—115.

D. S.

L. EINHAUS, *Aus dem Vorfelde von Byzanz, Jugoslavische Kopien in der Kunsthalle Recklinghausen*. Frankfurter Allgemeine (14 I 1956)

V. Dj.

Altserbische Fresken. Göttingen und Südhannover 32 (7 II 1956).

V. Dj.

Dj. BOŠKOVIĆ, *Les caractères essentiels de la peinture médiévale en Serbie et en Macédoine*. Corsi di cultura sull'arte ravennata e bizantina (Ravenna 1956) 9—11.

N. M.

P. MILJKOVIĆ-PEPEK, *Ikonografijata i našite posmatranja* (L'icnographie et nos observations). Razgledi 25—26 (Skopje 9 IX 1956).

G. S.

D. KOCO, *Nouvelles considérations sur l'église de Sainte-Sophie à Ohrid*. Arch. Iug. II (Beograd 1956) 139—144. Avec 5 fig.

Lj. Z.—Ž.

P. MILJKOVIĆ-PEPEK, *Materijal za makedonskata srednevekovna umetnost, freskite vo svetilište na crkvata Sv. Sofija vo Ohrid* (Materiaux sur l'art macédonien du Moyen âge, les fresques du sanctuaire de Sainte Sophie d'Ohrid) (rés. franç.). Zbor. Arh. muz. Skopje I (Skopje 1955—1956) 37—70. Avec 33 pl. et 21 fig.

Lj. Z.—Ž.

Ispoznica Petra Koriškog: Dj. BOŠKOVIĆ, Arhitektura; R. LJUBINKOVIĆ, Istorija i živopis (L'église rupestre de St. Pierre de Koriša: Dj. Bošković, L'architecture; R. Ljubinković, Histoire et peinture) (rés. franç.). Starinar n. s. VII—VIII (Beograd 1956—1957) 91—112. Avec 20 fig.

Dj. S.

S. RADOJČIĆ, Majstori starog srpskog slikarstva. (Cfr. Starinar n. s. VII—VIII, 1956—1957, 459). — Comptes rendus par: S. MANDIĆ, Savremenik 4 (Beograd 1956) 491—495; D. KOCO, Zbor. Arh. muz. Skopje I (Skopje 1955—1956) 112—116; D. KOCO, Sovremenost 5 (Skopje 1956) 421—426; E. C. ROUSE, Antiquaries Journal XXXVI, 1—2 (London 1956) 124—125.

Lj. Z.—Ž.

P. PAJKIĆ, Piktura e shekullit XIII e XIV në monumentet e kultures se Kosoves e Metohisë (Peinture et monuments historiques du XIIIe et XIVe siècles à Kosovo et à Metohija). Përparrimi 3—4 (Prishtina 1956).

S. P.

M. ČOROVIĆ-LJUBINKOVIĆ, Uz problem ikonografije srpskih svetitelja Simeona i Save (Sur le problème de l'iconographie de deux saints serbes St. Simeon et St. Sava) (rés. franç.). Starinar n.s. VII—VIII (Beograd 1956—1957) 77—90. Avec 12 fig.

Dj. S.

Lj. SAVIĆ, Slepota kao motiv u srednjovekovnoj umetnosti (La cécité comme motif de l'art médiévale). Socijalna misao 7—8 (Zagreb 1956) 257—262.

G. S.

D. M(IHAILOVIĆ), Slikari manastira Mileševa (Les peintres du monastère de Mileševa) (rés. franç.). Saopštenja Zav. zašt. spom. NRS I (Beograd 1956) 167. Avec 1 fig. — Les signatures des peintres sur les fresques découvertes en 1949.

N. P.

S. (MANDIĆ), Skica freske na zidu pećinske crkvice u Starom Rasu (Une esquisse pour une fresque à l'église de la grotte à Stari Ras) (rés. franç.). Saopštenja Zav. zašt. spom. NRS I (Beograd 1956) 168. Avec 1 fig.

N. P.

S. RADOJČIĆ, Freske Markovog manastira i Život sv. Vasilija Novog (Les fresques du Monastère de Marko et la Vie de St. Basile le Nouveau) (rés. franç.). Zbor. Viz. inst. SAN 4 (Beograd 1956) 215—227. Avec 9 fig.

Dj. S.

B. V(ULOVIĆ), Potpis slikara Konstantina u Ravanici (La signature de peintre Constantin à Ravanica) (rés. franç.). Saopštenja Zav. zašt. spom. NRS I (Beograd 1956) 167—168. Avec 1 fig.

N. P.

V. PETKOVIC et Dj. BOŠKOVIĆ, Le monastère de Veluče. Bull. Acad. serbe XVII, nouvelle sér. 4 (Beograd 1956) 23. N. M.

D. MIHAJLOVIĆ, Crkva u Ramači — novi spomenik slikarstva Moravske škole (Un nouveau monument de la peinture de l'école de la Morava) (rés. franç.). Saopštenja Zav. zašt. spom. NRS I (Beograd 1956) 147—155. Avec 7 fig.

N. P.

Z. BLAŽIĆ et K. BALABANOV, Novootkriveni freski (Fresques récemment découvertes). Razgledi 20 (Skopje 23 IX 1956). — Sur les fresques de l'église de Sveti Spas à Kučevište.

G. S.

P. PAJKIĆ, Crkva Sv. Apostola Petra i Pavla u Mušnikovu (L'église des Saints-Apôtres au village de Mouschnikovo) (rés. franç. et alb.). Glas. Muz. Kosova i Metohije I (Priština 1956) 25—36. Avec 7 fig.

D. S.

K. BALABANOV, Novi podaci za manastirovi i manastirska crkva Sveti Nikola Toplički (Nouvelles données sur le monastère et l'église de St. Nicolas Toplički) (rés. angl.). Skopje, Centralen zavod za zaštitu na kulturno-istoriski spomenici na N.R. Makedonija (1956), 18. Avec 18 fig. et 4 pl.

N. P.

A. DEANOVIC, Ranoromaničke freske u opatiji Sv. Mihovila nad Simskom Dragom (Les fresques paléoromaines de l'abbaye de St. Mihovil au-dessus du Golfe de Sima). Bull. Inst. lik. umjet. 9—10 (Zagreb 1956) 12—20.

D. S.

D. DOMANCIĆ, Sredovječna freska u Donjem Humcu na Braču (Une fresque à Donji Humac dans l'île de Brač) (rés. franç.). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 10 (Split 1956) 84—94, 259. Avec 2 fig.

N. M.

V. EKL et P. FRANJKOVIĆ, Izložba Jadranskog instituta u Rijeci „Srednjovjekovno zidno slikarstvo Istre“ (Exposition de l'Institut Adriatique à Rijeka, intitulée „Peinture murale de l'Istrie“). Vijesti muz. konz. NRH 1 (Zagreb 1956) 5—7. Avec 2 fig.

S. P.

F. PAŠKVAN, Izveštaj o putu po Istri (Compte rendu sur un voyage en Istrie). Ljet. JAZU 61 (Zagreb 1956) 494—496. N. M.

F. PAŠKVAN, Kopije fresaka (Les copies des fresques). Bull. Inst. lik. umjet. 9—10 (Zagreb 1956) 64. D. S.

F. STELÈ, Istoriski portreti na Ptujskoj Gori (Portraits historiques à Ptujsko Gora). Jugoslavija 12 (Beograd 1956) 26—29. Avec 3 fig.

D. S.

ICONES ET AUTRES PEINTURES DE CHEVALET

S. RADOJČIĆ, Die serbische Ikonenmalerei vom 12. Jahrhundert bis zum Jahre 1459. Jahrbuch d. Osterr. byz. Gesel. V (Wien 1956) 61—83. Avec 27 fig.

Dj. S.

C. FISKOVIĆ, Nekoliko podataka o starim dubrovačkim slikarima (Quelques données sur les peintres de Dubrovnik) (rés. franç.). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji (Split 1956) 138—152, 261—263. Avec 2 fig.

N. M.

A. STOJAKOVIĆ, Nekoliko reči o razvoju dubrovačkog slikarstva XV—XVI veka (Le problème de la peinture ragusienne) (rés. franç.). Zbor. Arhit. fak. u Beogradu (Beograd 1953—1956) 159—163.

S. P.

Enciklopedija Jugoslavije, 2, Bosna-Dio. Rédacteur M. KRLEŽA. Zagreb, Leksikografski zavod FNRJ (1956). 718. Avec illustrations et cartes géographiques. — Les articles: *Bosna i Hercegovina (Slikarstvo)*, *Crna Gora (Slikarstvo)*, *Čulinović Juraj, Dečani*.

S. P.

K. PRIJATELJ et C. FISKOVIĆ, Dva doprinosa o umjetinama Splitske galerije (Deux contributions sur les objets artistiques de la Galerie de Split) (rés. franç.). Split, Galerija umjetnina (1956). 43. Avec 12 fig.

N. M.

L. MIRKOVIĆ, Ikone i drugi predmeti u crkvi Sv. Ilje u Zadru (Icones et autres objets d'art dans l'église de St. Elie à Zadar) (rés. franç.). Starinar n. s. VII—VIII (Beograd 1956—1957) 359—374. Avec 30 fig.

Dj. S.

L. MIRKOVIĆ, Ikone i drugi predmeti u crkvi Sv. Ilje u Zadru (Icones et autres objets dans l'église de St. Elie à Zadar). Glasnik SAN VII, 1 (Beograd 1956) 78. — Résumé.

Dj. S.

Dj. MAZALIĆ, Nekoliko primjera slikaarske umjetnosti Bosne i Hercegovine od XVI—XIX vijeka (Quelques exemples de l'art pictural en Bosnie-Herzégovine du XVIe au XIXe siècle) (rés. franç.). Naše starine 3 (Sarajevo 1956) 101—126. Avec 27 fig.

S. P.

M. ČOROVIĆ-LJUBINKOVIĆ, Deux icônes de la Vierge de la Tendresse du monastère de Dečani. Bull. Acad. serbe XVII, nouvelle sér. 4 (Beograd 1956) 25—26. Avec 2 pl.

N. M.

K. PRIJATELJ, Jedna ikona u Parizu i jedna u Splitu (Une icône à Paris et une autre à Split). Slobodna Dalmacija 3485 (Split, 1, 2 i 3 V 1956). — L'auteur attire l'attention sur les analogies d'une icône „Le Thrène“ de la patriarchie de Peć dans la Galerie d'art de Split, et sur une autre de la Galerie Charpentier à Paris.

S. P.

K. BALABANOV, Edna ikona od XVI vek (Une icône du XVIe siècle). Razgledi 1 (Skopje 1 I 1956). — Sur une icône de l'Assomption de la Vierge du monastère de Slepča près de Bitolj.

S. P.

R. LJUBINKOVIĆ, Deux icônes à portrait de donateur à Gračanica. Bull. Acad. serbe XVII, nouvelle sér. 4 (Beograd 1956) 29—30. Avec 1 pl.

N. M.

S. RADOJČIĆ, Ritratto del patriarca serbo Pajsij nel Museo Nazionale di Ravenna. Felix Ravenna, terza ser. 19, LXX (Ravenna 1956) 31—37. Avec 4 fig.

Dj. S.

M. KAŽIĆ, Zograf-slikar Andrija Raičević iz Tolaca (Le zographe peintre Andrija Raičević de Tolac). Polimlje 121—122 (Prijeopolje 1 I 1956).

S. P.

V. DJURIĆ, Slikar Blaž Jurjev (Le peintre Blaž Jurjev — Blasius Georgii) (rés. franç.). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 10 (Split 1956) 153—169, 263. Avec 3 fig.

N. M.

K. PRIJATELJ, Bilješke uz bečke slike Andrije Medulića (Notes sur les tableaux de Andrija Medulić à Vienne). Mogućnosti 6 (Split 1956) 457—462.

N. P.

P. VASIC, „Kosovski boj“ Amvrosija Jankovića (La „Bataille de Kosovo“ d'Amboise Janković) (rés. franç.). Saopštenja Zav. zašt. spom. NRS I (Beograd 1956) 185—189. Avec 4 fig. — L'auteur étudie les origines et le style des restes de la composition de la bataille de Kosovo dans le réfectoire du monastère de Ravanica à Vrdnik.

N. P.

S. TIHIC, Starije slike i predmeti umjetnog zanata u Kreševskom samostanu (Peintures et objets d'art anciens du monastère de Krechevo) (rés. franç.). Naše starine 3 (Sarajevo 1956) 195—216. Avec 32 fig.

S. P.

MINIATURES

S. RADOJČIĆ, Stare srpske minijature (Les anciennes miniatures serbes). Beograd, Naučna knjiga (1950), 69. Avec 6 pl. en couleur et 56 fig. — Compte rendu par CH. P(ICARD), Revue archéologique XLVII (Paris 1956) 253.

D. S.

Enciklopedija Jugoslavije, 2, Bosna-Dio. Rédacteur M. KRLEŽA. Zagreb, Leksikografski zavod FNRJ (1956). 718. Avec illustrations et cartes géographiques. — Les articles: Bosna i Hercegovina (Slikarstvo), Crna Gora (Slikarstvo), Čajničko četvororjevandjelje.

S. P.

Z. JANC, Minijatura jevangelista Luke iz XVI veka (Une miniature représentant l'évangéliste Luc du XVIe siècle). Zbor. Muz. prim. umetn. 2 (Beograd 1956) 110—111. Avec 1 fig.

N. M.

J. MAKSIMOVIĆ, Rukopis sa minijaturama života i čuda sv. Tri-funa u Marcijani i njegova kotorška kopija (Un manuscrit de la Marcijana enluminé avec des scènes de la vie et des miracles de Saint Tryphon et sa copie à Kotor (rés. franç.). Zbor. Fil. fak. Beograd IV, 1 (Beograd 1956) 135—144. Avec 5 fig.

S. P.

Z. JANC, Islamski rukopisi iz jugoslovenskih kolekcija (Les manuscrits islamiques dans les collections yougoslaves) (rés. franç.). Beograd, Muzej primenjene umetnosti (1956). 50. Avec illustrations et 20 pl.

D. S.

Z. JANC, Minijature u islamskom astrološkom spisu Orijentalnog instituta u Sarajevu (Les miniatures dans le manuscrit astrologique de l'Institut Oriental à Sarajevo) (rés. angl.). Pril. orient. fil. ist. jugosl. naroda 6—7 (Sarajevo 1956—1957) 139—145. Avec 3 pl. en couleur.

S. P.

S. LAZAREVIĆ, Perziska minijatura Tropskog muzeja u Amsterdamu (Les miniatures perses au Musée des Tropiques d'Amsterdam). Republika 3 (Zagreb 1956) 36. Avec 3 fig.

S. P.

GRAVURES

D. MEDAKOVIĆ, Dvorenza ikona raspeća u manastiru Hilandaru (L'icône gravée sur bois de Crucifiement à Hilandar) (rés. franç.). Zbor. Viz. inst. SAN 4 (Beograd 1956) 187—198. Avec 7 fig.

D. S.

D. MEDAKOVIĆ, Dvorenza ikona raspeća u manastiru Hilandaru (L'icône gravée sur bois de Crucifiement à Hilandar). Glasnik SAN VII, 2 (Beograd 1956) 214—215. — Résumé.

D. S.

MÉTIERS — ARTS MINEURS

Enciklopedija Jugoslavije, 2, Bosna-Dio. Rédacteur M. KRLEŽA. Zagreb, Leksikografski zavod FNRJ (1956). 718. Avec illustrations et cartes géographiques. — Les articles: Cipke, Cilimi, Dezislavov Obrad.

S. P.

Umetnička obrada metala naroda Jugoslavije kroz vijekove, I-II (Le travail artistique des métaux des peuples yougoslaves au cours des siècles, I—II). Katalog izložbe. Rédacteurs I. BACH, B. RADOJKOVIĆ et Dj. COMISSO. Beograd, Muzej primenjene umetnosti (1956). 110 + 30. Avec 125 fig.

S. P.

Le travail artistique des métaux des peuples yougoslaves au cours des siècles. Tome I. Rédaction du catalogue I. BACH, B. RADOJKOVIĆ et Dj. COMISSO. Beograd, Musée des arts décoratifs (1956). 30. Avec 125 fig.

S. P.

Z. VINSKI, Nalaz iz Velike Kladuše i problem naušnica tipa okrenute piramide (La trouvaille de Velika Kladuša et le problème des boucles d'oreilles du type de pyramide renversée) (rés. franç.). Gl. Zem. muz. XI (Sarajevo 1956) 63—84. Avec 7 pl.

Lj. Z.—Ž.

J. KASTELIC, Les boucles d'oreilles à corbeille en Slovénie. Arch. Iug. II (Beograd 1956) 119—129. Avec 2 fig. et 2 pl.

Lj. Z.—Ž.

R. PLEINER, Vyroba železa ve slovanske hutí u Želechovic na Uničovsku (rés. rus. et allem.). Rozpravy Československe akademie ved 65,6 (Praha 1955) 52. Avec 11 fig. et 15 pl. — Compte rendu par J. KOROŠEC, Arh. ves. VII, 1—2 (Ljubljana 1956) 189—190.

Lj. Z.—Ž.

J. WERNER, Zwei gegossene koptische Bronzeflaschen aus Salona. Vjes. arh. hist. dalm. LVI—LIX (Split 1954—1957) 115—128. Avec 1 pl., 2 cart. et 1 fig.

Lj. Z.—Ž.

B. GABRIČEVIĆ, Tragom tekstilne manufakture u staroj Saloni (Les traces de la manufacture du textile dans l'ancien Salone). Slobodna Dalmacija 3485 (Split 1, 2 i 3 VII 1956).

G. S.

M. BIRTAŠEVIĆ, Pečati na slovenskoj keramici u nekim muzejima Srbije i Vojvodine (Les marques de la céramique slave de certains musées de la Serbie et de la Voïvodine) (rés. angl.). Rad vojv. muz. 5 (Novi Sad 1956) 159—162. Avec 1 pl.

N. M.

M. BIRTAŠEVIĆ, Srednjovekovni keramički tanjur iz Beograda (Un plat médiévale de Beograd en céramique) (rés. franç.). Zbor. Muz. prim. umetn. 2 (Beograd 1956) 87—91. Avec 2 fig.

N. M.

M. ČOROVIĆ-LJUBINKOVIĆ, Ranohričanska kadionica iz Pepelevca (Un encensoir paléobyzantin de Pepelevac) (rés. franç.). Saopštenja Zav. zašt. spom. NRS I (Beograd 1956) 139—140. Avec 1 fig.

N. P.

R. KOVIJANIĆ et I. STJEPČEVIĆ, Kotorski kovači XIV vijeka (Les forgerons de Kotor au XIVe siècle. Ist. zap. 12 (Cetinje 1956) 127—132. — Quelques données d'archives sur 26 forgerons du XIVe siècle à Kotor.

S. Ć.

M. KAŽIĆ, Kulturno-unjetničke vrijednosti Vrhobrezničke Trojice (Les valeurs culturelles et historiques de la Trinité de Vrhobreznica). Stvaranje 4 (Cetinje 1956) 262—265.

S. P.

M. KAŽIĆ, Kulturno-unjetničke vrijednosti Vrhobrezničke Trojice (Les valeurs culturelles dans l'église de la Trinité de Vrhobreznica). Pedesetogodišnjica Pljevaljske gimnazije 1901—1951 (1956) 101—107.

G. S.

M. ČOROVIĆ-LJUBINKOVIĆ, Prokupački nalaz srpskog srednjovekovnog nakita (Découverte de parures médiévales serbes à Prokuplje). Glasnik SAN VII, 2 (Beograd 1956) 201—202. — Résumé.

Dj. S.

V. SIMIĆ, Rezanje mermera u Studenici i Čemernom (Taille de marbre à Studenica et à Čemerno) (rés. allem. et angl.). Gl. Etnogr. muz. XIX (Beograd 1956) 273—289. Avec 1 fig.

N. P.

M. ILIJANIĆ, Osrv na neke radove tjevača Martina Hilgera (Réflexions sur quelques œuvres du fondeur Martin Hilger (rés. franç.). Ves. Voj. muz. 3 (Beograd 1956) 143—147. Avec 2 fig.

S. P.

S. GUNJAČA, Postojanje jednog centra za izradjivanje starohrvatskog nakita (Une centre de fabrication de bijoux paléocroates) (rés. franç.). Vjes. arh. hist. dalm. LVI—LIX 1954—1957) 231—237. Avec 1 pl. et 2 fig.

Lj. Z.—Ž.

V. HAN, Upotreba dekorativne kože u Dubrovniku (Emploi du cuir décoratif à Dubrovnik à l'époque de la Renaissance) (rés. franç.). Anal. Hist. inst. u Dubrovniku (Dubrovnik 1956) 245—265. Avec 4 fig.

D. S.

L. KATIĆ, Prilog poznavanju crkvenog nameštaja u Dalmaciji (Une contribution à la connaissance du mobilier d'églises en Dalmatie) (rés. franç.). Vjes. arh. hist. dalm. LVI—LIX (Split 1954—1957) 244—251.

Lj. Z.—Ž.

V. HAN, Dveri iz Hilandara ukrašene intarzijom od kosti (Les portes de l'autel de Hilandar ornées d'intarsions en os) (rés. angl.). Zbor. Muz. prim. umetn. 2 (Beograd 1956) 5—25. Avec 9 fig.

N. M.

B. RADOJKOVIĆ, Kivot Dmitra iz Lipove (La châsse de Dmitar de Lipova) (rés. allem.). Rad vojv. muz. 5 (Novi Sad 1956) 61—71. Avec 4 fig.

N. M.

B. RADOJKOVIĆ, Malo romansko raspeće iz Kladova (Le crucifix roman de Kladovo) (rés. franç.). Zbor. Muz. prim. umetn. 2 (Beograd 1956) 81—85. Avec 1 fig.

N. M.

B. RADOJKOVIĆ, Kondir s prestatovom euharistije (Un récipient, dit „kondir“, avec la représentation de l'eucharistie) (rés. franç.). Zbor. Muz. prim. umetn. 2 (Beograd 1956) 27—43. Avec 5 fig.

N. M.

R. LONČAR, Čaša sa umetnutim listovima zlata iz XVIII veka (Un verre à feuilles d'or interposées du XVIIIe siècle). Zbor. Muz. prim. umetn. 2 (Beograd 1956) 112—113. Avec 2 fig.

N. M.

M. P(ANIĆ-SUREP), Krst nad kojim su se, po tradiciji, zakleli ustanci 1804 (La croix sur laquelle les insurgés de 1804 auraient, selon la tradition, prêté serment) (rés. franç.). Saopštenja Zav. zašt. spom. NRS I (Beograd 1956) 190—191. Avec 1 fig.

N. P.

S. RADISAVLJEVIĆ, Neki podaci o kolašicama (Quelques renseignements sur les arquebuses à rouet) (rés. franç.). Ves. Voj. muz. 3 (Beograd 1956) 148—171. Avec 19 fig.

S. P.

D. NIKOLIĆ, Tipološki razvoj mamuze od XIV—XX veka sa osvrtom na zbirku mamuze u Vojnom muzeju JNA (Développement typologique des éperons du XIVe au XXe siècle, avec un aperçu sur la collection d'éperons du Musée militaire) (rés. franç.). Ves. Voj. muz. 3 (Beograd 1956) 61—79. Avec 11 fig. et 1 pl.

S. P.

P. ŠEROVIĆ, Mač Vukše Stjepanovića u Perastu (L'épée de Vukša Stjepanović à Perast) (rés. franç.). Spomenik SAN CV, Odelj. društ. nauka n.s. 7 (Beograd 1956) 67—71. Avec 3 fig.

Dj. S.

I. BACH, Tablica zagrebačkog velikog ceha iz kraja XVII stoljeća (Une enseigne de la grande corporation du Chapitre de Zagreb, de la fin du XVIIe siècle) (rés. angl. et franç.). Bull. Inst. lik. umetn. 8 (Zagreb 1956) 19—22. Avec 2 fig.

S. P.

A. VASILIĆ, Orientalni pokrov iz studeničke riznice (Le voile funéraire oriental du trésor du monastère de Studenica) (rés. franç.). Zbor. Muz. prim. umetn. 2 (Beograd 1956) 45—60. Avec 7 fig.

N. M.

V. HAN, Orientalni predmeti u renesansnom Dubrovniku (Les objets de provenance orientale à Dubrovnik de l'époque de la renaissance) (rés. angl.). Pril. orient. fil. ist. jugosl. naroda 6—7 (Sarajevo 1956—1957) 115—137.

S. P.

Z. JANC, Islamski povezi u jugoslovenskim zbirkama (Reliques des manuscrits islamiques dans les collections yougoslaves) (rés. angl.). Zbor. Muz. prim. umetn. 2 (Beograd 1956) 61—79. Avec 13 fig. et 3 pl.

N. M.

I. BACH, Proučavanje povijesti umjetničke obrade metala u Veneciji — svršetak (Recherches historiques des travaux artistiques en métal à Venise — fin). Vjesti muz. konz. NRH I (Zagreb 1956) 28—29.

S. P.

Kineska primjenjena umetnost (L'art décoratif chinois): I. FLOR, Uvod (Introduction); VU HSJU ČUAN, Kinesko umjetničko zanatstvo (Les arts mineurs chinois). Beograd, Komisija za kulturne veze sa inostranstvom FNRJ (1956). 24. Avec 8 pl. — Catalogue de l'exposition à Beograd, Zagreb et à Ljubljana, avril—décembre 1956.

Dj. S.

NUMISMATIQUE — SIGILOGRAPHIE — HÉRALDIQUE

R. MARIĆ, Studije iz srpske numizmatike (Etudes de numismatique serbe) (rés. franç.). [SAN, Posebna izdanja CCLIX, Odeljenje društvenih nauka 20.] Beograd, Srpska akademija nauka (1956). XII + 472. Avec 60 pl.

N. M.

R. MARIĆ, Preistave grba na srpskom srednjevekovnom novcu (Représentations des armoiries sur les monnaies médiévales serbes) (rés. allem.). Zbor. MS društ. nauka 13—14 (Novi Sad 1956) 39—46. Avec 3 fig.

S. P.

R. MARIĆ, Ostave starog novca u numizmatičkoj zbirci Narodnog muzeja u Beogradu (Dépôts de vieilles monnaies dans les collections numismatiques du Musée national de Beograd) (rés. franç.). Saopštenja Zav. zašt. spom. NRS I (Beograd 1956) 179—181.

N. P.

Enciklopedija Jugoslavije, 2, Bosna-Dio. Rédacteur M. KRLEŽA. Zagreb, Leksikografski zavod FNRJ (1956). 718. Avec illustrations et cartes géographiques. — Les articles: Bradan, Brskovo, Cekin, Celjski novac, Cvancika, Dalmatinski novci, Dinar.

S. P.

B. ZMAJIĆ, Kovničke kratice i znakovi na rimskim i bizantinskim novcima od IV do VI st. (Les abréviations des ateliers de monnaies et les marques sur les monnaies romaines et byzantines du IVe au VIe s.). Numiz. vijesti 6—7 (Zagreb 1956) 1—4. Avec fig.

S. P.

I. W. E. PEARCE, Valentian I — Theodosus I. [The Roman Imperial Coinage IX.] London, Spink and Son (1951). LXIV + 334. Avec 16 pl. — Compte rendu par B. ZMAJIĆ, Numiz. vijesti 6—7 (Zagreb 1956) 22—23.

Dj. S.

B. SĀRIA, Die Entwicklung des altserbischen Münzwesens. Südostforschungen 13 (München 1954) 22—61. Avec 2 pl. généalogiques. — Compte rendu par S. ĆIRKOVIC, Ist. glas. 2 (Beograd 1956) 112—113.

S. Ć.

I. MEIXNER, Nepoznati novac gepidskog kralja Kunimunda (Monnaies inconnues du roi gépide Kunimunde). Numiz. vijesti 6—7 (Zagreb 1956) 4—5. Avec fig.

S. P.

P. VULIČEVIĆ, Križ na jednom novcu grada Kotora (Croix sur une monnaie de la ville de Kotor). Numiz. vijesti 6—7 (Zagreb 1956) 31.

Dj. S.

P. BROZ, Dubrovačka minca — debeljak („Debeljak“, monnaie de Dubrovnik). Numiz. vijesti 6—7 (Zagreb 1956) 6—7. Avec fig.

S. P.

G. ČREMOŠNIK, Dubrovački pečati Srednjeg veka (Les sceaux ragusains du Moyen Âge) (rés. franç.). Anal. Hist. inst. u Dubrovniku (Dubrovnik 1956) 31—47. Avec 23 fig.

D. S.

M. DINIĆ, Oko velikog bosanskog zlatnika. (Cfr. Starinar n. s. VII—VIII, 1956—1957, 464). — Compte rendu par J. ŠIDAK, Hist. zbor. 9 (Zagreb 1956) 195—197.

S. Ć.

J. PETROVIĆ, Dinarići ugarsko-hrvatskih kraljeva Matije Korvinu 1458—1490 i Vladislava Jagelovića 1490—1516 otkriveni u Laminici kod Bos. Gradiške (Cfr. Starinar n. s. VII—VIII, 1956—1957, 465). — Compte rendu par J. R(ENGJEO)., Numiz. vijesti 6—7 (Zagreb 1956) 25—27.

Dj. S.

I. RENGJEO, Taliri kralja Matije II, 1608—1619, sa tri hrvatska grba (Les écus du roi Mathieu II, 1608—1619, avec trois emblèmes croates). Numiz. vijesti 6—7 (Zagreb 1956) 10—15. Avec fig.

S. P.

K. DOČKAL, Stare medalje u zbirci Diecezanskog muzeja u Zagrebu (Les anciennes médailles dans la collection du Musée de la diocèse à Zagreb). Numiz. vijesti 6—7 (Zagreb 1956) 7—10. Avec fig.

S. P.

V. KRAJAČ, U Senju nadjen novac bana Šubića? (Trouvaille d'une monnaie du ban Šubić à Senj?). Vjesti muz. konz. NRH 1 (Zagreb 1956) 17—19. Avec 2 fig.

S. P.

J. ALEKS, Dve najdbe srednjeveških novcev (Deux découvertes de monnaies médiévales). Zgodov. čas. VI—VII (Ljubljana 1952—1953) 443—472. — Compte rendu par I. R(ENGJEO)., Numiz. vijesti 6—7 (Zagreb 1956) 25.

Dj. S.

I. MAŽURAN, Skupni nalaz srebrenog i zlatnog novca iz XVII-tog stoljeća u Baranji (Dépôt de monnaies d'argent et d'or du XVIIe s. à Baranja) (rés. allem.). Osj. zbor. V (Osijek 1956) 133—142. Avec 1 fig. et 1 pl.

N. M.

L. A. MAYER, Bibliography of Moslem Numismatics. London, The Royal Asiatic Society (1954). XII + 283. — Compte rendu par F. BARJAKTAREVIĆ. Pril. orient. fil. ist. jugosl. naroda 6—7 (Sarajevo 1956—1957) 315—317.

S. P.

INDEX DES AUTEURS DU REPERTOIRE BIBLIOGRAPHIQUE

A

Abramić M. 433
 Aitzetmüller R. 408
 Aleks I. 440
 Aleksova B. 424 433
 Alič F. 423
 Amandry P. 422
 Anamali S. 416
 Andjelić P. 410 412 416
 Andrejević-Kun N. 409
 Angelov D. 425
 Antoljak S. 424 425 428 429 433
 Arandjelović-Garašanin D. v. Garašanin D.
 Armanda N. 411
 Atanacković S. 412
 Aubert M. 407

B

B. 411
 Babić Lj. 431
 Babinger F. 425
 Bach I. 439 440
 Bačić B. 416 419 432
 Badalić J. 409
 Bagrov L. 408
 Bakić Lj. 426
 Balabanov K. 411 434 438
 Barišić F. 411 424 428 434
 Barjaktarević F. 410 414 440
 Barjaktarević M. 413
 Barna Hrisdulopolos E. 423
 Bartoš M. 412
 Basler Dj. 416 420 433
 Baš F. 413
 Batović Š. 420 432
 Baum M. 416
 Bazala A. 420
 Begović M. 425
 Bejtić A. 415
 Belančić-Vikić B. v. Vikić-Belančić B.
 Belić A. 408
 Benac A. 409 413 417 418
 Bendiš I. 409
 Berić D. 425
 Beritić L. 415 435 436
 Bernhard M. 423
 Bešlagić Š. 409 410 412 437
 Beuc J. 425
 Bezljaj F. 431
 Bežić N. 410
 Bihalji-Merin O. 437
 Bilimović A. 420
 Birtašević M. 416 419 432 433 439
 Bižić-Drechsler R. v. Drechsler-Bižić R.
 Blašković V. 435
 Blažić Z. 410 411 438
 Bobić M. 414
 Bogdanović M. 414
 Bolta A. 418 419 433
 Boranić D. 408
 Bori I. 421

Bormann E. 414
 Bošković Dj. 409 413 422 432 433 434 436
 Bošković-Stulli M. 431
 Bošnjak B. 407 420
 Božić I. 424 425 426 427 428 429
 Brandt M. 423 427 428
 Bratanić R. 420 423
 Bratulić V. 412 414 415 428
 Braun E. 421
 Brb 430
 Bregant M. 408
 Brodar M. 412 417
 Brodar S. 415
 Brodar V. 412
 Broz P. 440
 Brujić M. 414
 Brusin G. 419
 Bruyne de L. 408
 Bučić R. 436
 Budimir M. 409 421 431 432
 Bulat-Simić A. v. Simić-Bulat A.
 Bulovac Š. 407
 Burckhardt J. 414

C

Cagiano de Azevedo M. 422
 Cecić D. 413
 Čeka K. 416
 Čelić Dž. 436
 Ceram C. W. 408
 Čermak L. 411
 Čermanović A. 412 417 422
 Čerškov E. 409 413 419 432 434
 Čevel E. 427 437
 Čharanis P. 412
 Čirković S. 407 413 424 426 429 440
 Comisso Dj. 439
 Čop B. 421
 Čorović V. 437
 Čorović-Ljubinković M. 413 424 427 432
 Čremonšnik G. 426 440
 Čremonšnik I. 419 420 422 434
 Črepajac Lj. 407
 Čuan Vu Hsju v. Vu Hsju Čuan
 Čumić T. 413
 Cvetković G. 413

D

Danojlović M. 423
 Deanović A. 438
 Degmedžić I. 419 421
 Degrassi A. 423
 Deichman F. W. 414 434
 Deroko A. 413 427 430 433 435 436
 Despot M. 409

Devos P. 427
 Dimitrijević D. 419 434
 Dimitrijević S. 417 426
 Dimitrijević-Petrović E. v. Petrović-Dimitrijević E.
 Dinić M. 413 424 429 440
 Dizdar H. 431
 Djordjević M. 412
 Djordjević T. 431 432
 Djordjić P. 428
 Djurić M. 420 421
 Djurić V. 431
 Djurić J. V. 438
 Djurić-Tatić M. v. Tatić-Djurić M.
 Djurović V. 435
 Dočkal K. 423 432 440
 Dölger F. 408 424
 Dolinar-Osole Z. 415
 Domančić D. 437 438
 Domazetović L. 410
 Domjančić N. 407
 Doppelfeld O. 422
 Dostal A. 408
 Dragičević M. 411 436
 Dragičević R. 430
 Drechsler-Bižić R. 416 417 418
 Drobnjaković B. 437
 D. S. 412
 Dugandžija N. 409
 Duičev I. 408 428
 Dundjin J. 412
 Dvornik F. 433
 Dvorniković V. 433
 Dyggve E. 434 436

E

Egger R. 423
 Einhaus L. 437
 Ekl V. 429 438
 Elekes L. 425
 Elezović G. 424 434
 Ernjaković G. 427
 Eshil 421
 Esih I. 410 417

F

Farčić A. 424
 Ferjančić B. 429
 Ferluga J. 424
 Filipović M. 432
 Filipović R. 412
 Flak Horacije K. v. Horacije Flak K.
 Flašar M. 421
 Foretić V. 430 435
 Franjković P. 438
 Fremersdorf F. 427
 Frol I. 440
 Fučić B. 429
 Fučić M. 411

G

Gabričević B. 416 419 420 422 423 439
 Gabrovec S. 409 418
 Galović R. 413 415 416 417 418
 Garašanin D. 413 415 416 417 418
 Garašanin M. 413 415 416 417 418 433
 Gasparini-Vinski K. v. Vinski-Gasparini K.
 Gavazzi M. 414
 Gavela B. 413 414 415 416 417 421
 Gavrilović S. 412
 George W. 413
 Gorenc M. 419 422
 Gortan V. 420 421 429
 Grabar A. 434
 Grafenauer B. 415 424
 Grbić M. 413 416 417 418
 Grekov B. 425
 Grlić D. 420
 Grozdanović S. 414
 Grošelj M. 421
 Grujić R. 407
 Gspan A. 430
 Gumilar F. 415
 Gunjača S. 408 410 432 434 436 439

H

Hadžibegić A. 429
 Hadrovics L. 431
 Hajdarović R. 410
 Hamm J. 408
 Han V. 409 437 439 440
 Hauptman Lj. 424
 Herodot iz Halikarnasa 421
 Herr L. 407
 Holbach P. 413
 Homer(us) 421
 Horacije Flak K. 421
 Horvat A. 413 414 429 437
 Hosu S. 421
 Hrabak B. 425 426
 Hristduopolos-Barna E. v. Barna Hristdu-
 lopolos E.
 Hristić J. 420
 Hrovatin J. 420
 Hrulj V. 433
 Hsju Vu Čuan v. Vu Hsju Čuan

I

Ilijanić M. 409 419 439
 Ilijevski P. 421 430
 Islami S. 416
 Iva M. 423
 Ivić M. 431
 Ivković M. 429

J

Jakobson S. 432
 Janc Z. 430 439 440
 Janin R. 424 435
 Janković D. 427
 Janković Lj. 427
 Janković N. 413
 Jaudarek H. 419
 Jedvaj J. 408
 Jeftić M. 407
 Jeftić P. 409
 Jenko V. 411
 Jeremić D. 421
 Jokanović V. 415
 Josifović S. 419 421
 Josifovska B. 420 423

Jovanović B. 431

Jovanović D. 413 436
 Jovanović V. 413
 Jović Đ. 434
 Jović M. 434
 Jurić Š. 408
 Jurišić A. 413 415 416 419 432
 Jurišić G. 434
 Jurković Lj. 423
 Jurman-Karaman D. 409
 Jurtonić A. 413 436
 J. F. 415

K

Kadija N. 420
 Kahně S. 427
 Kaleši H. 429
 Kalodera B. 411
 Karakušević R. 409
 Karaman Lj. 422 433 434
 Karaman-Jurman D. v. Jurman-Karaman D.
 Kastelic J. 418 419 439
 Kašić D. 425
 Katardžiev I. 425
 Katić L. 426 439
 Kazarov G. 422
 Kažić B. 426
 Kažić M. 438 439
 Kečkemet D. 407 436
 Kelemen B. 413
 Kenner H. 422
 Kesterčanek F. 435
 Kiselinov G. 427
 Klaić N. 424
 Klausner Y. A. 430
 Klein K. 419
 Klemenc J. 415 419 422 433
 Knežević S. 410
 Kniewald D. 425
 Koch H. 422
 Koco D. 434 437 438
 Kočar L. 433
 Kojanov-Paščan S. v. Paščan-Kojanov S.
 Kojić B. 415 436
 Komavli E. 413
 Komelj I. 413 436
 Kondić V. 416 419 423 432 433
 Koneski B. 430
 Korać V. 413 432 434
 Korać V. 420
 Kornakov D. 435
 Korošec J. 412 415 416 417 418 419 433 439
 Korošec P. 412
 Kos M. 429
 Kosorić M. 418
 Kostić M. 409 426
 Koščak V. 412 417
 Kovačević B. 426
 Kovačević J. 411 424 426 428 429 432
 Kovijanić R. 428 429 439
 Krahe H. 421
 Krajač V. 411 422 440
 Krajčinović M. 410
 Krasnić M. 416
 Kravar M. 421
 Krekić B. 412 425 426 428
 Krešavljaković H. 436
 Krizman B. 435

Krleža M. 408 410 412 414 415 416 419 421
 422 423 425 426 427 428 430 432 434 435
 436 437 438 439 440
 Krstić B. 431
 Krunić J. 436
 Kulišić Š. 427
 Kumanov Ž. 407
 Kumar Ž. 414
 Kun-Andrejević N. v. Andrejević-Kun N.
 Kurz J. 430
 Kus-Nikolajev M. 415
 Kušan I. 410
 Kuzmanovski R. 411

L

Ladjević M. 411
 Lahtov V. 417 423 435
 Lalević M. 431
 Lauriol C. 408
 Lazarević S. 439
 Lazić A. 424
 Leben F. 417
 Lelièvre P. 407
 Lemerle P. 408
 Lisičar P. 419
 Lišev S. 423
 Ljubibratić D. 414
 Ljubinković-Čorović M. v. Čorović-Ljubin-
 ković M.
 Ljubinković R. 413 434 438
 Logar J. 407
 Lončar R. 440
 Lopac M. 407
 Lučić J. 429
 Lukić B. 412
 Lukić M. 435
 Lukić R. 413
 Luković N. 413
 Lunt H. G. 431

M

M. 412 415
 Maier F. 418
 Majnarić N. 409 420
 Maksimović J. v. Stojanović-Maksimović J.
 Maksimović M. 435
 Malez M. 417
 Mandić O. 413 425
 Mandić S. 411 427 438
 Mano-Zisi Dj. 419 423 432
 Marasović J. 407 411 422
 Marasović T. 411 422
 Maretić T. 420 421
 Marić R. 407 419 421 423 440
 Marijanski M. 407
 Marinković R. 431
 Marinković V. 435
 Marjanović S. 434
 Marjanović-Marković J. v. Marković-Marja-
 nović J.
 Marković M. 421
 Marković-Marjanović J. 416 433
 Markovina M. 411
 Marović I. 416 420
 Martinović N. 407
 Marušić B. 432 435 436
 Matečić R. 417
 Matić D. 434
 Matičetov M. 408
 Matthews W. K. 431
 Mayer L. A. 414 420 440
 Mazalić Dj. 413 435 438
 Mazzotti M. 426
 Mažuran I. 414 432 440
 M. D. 419
 Medaković D. 409 412 426 428 430 439
 Medović P. 415 432
 Megas G. A. 422
 Mehmedović M. 429
 Meixner I. 440
 Merin-Bihalji O. v. Bihalji-Merin O.
 Metzger H. 422
 Meštrović Ž. 415
 Meyvaert P. 427
 Miatev K. 434
 Mićić Z. 420
 Mihajlović D. 438
 Mijušković S. 429
 Mikecin V. 420
 Mikić Z. 420
 Milanković M. 415
 Milanović O. 407

Milavec-Šarla T. v. Šarla-Milavec T.
 Miletić N. 433
 Milev A. 427
 Millet G. 437
 Milojčić V. 415 417 437
 Milosavljević P. 437
 Milosavljević Ž. 419
 Milošev M. 436
 Milošević A. 436
 Milošević A. 425
 Milovanović-Simić Z. v. Simić-Milovanović Z.
 Milović Dj. 415
 Milović J. 428
 Milutinović K. 412 414
 Milutinović V. 407 432
 Miljković-Pepk P. 437
 Miočević-Rendić D. v. Rendić-Miočević D.
 Mirković D. 412
 Mirković L. 413 423 430 438
 Mirković M. 428
 Miroslavljević V. 416
 Mišura A. 420
 Mladenović M. 425
 Mladenović Z. 431
 M. M. 423
 Moačanin F. 408 409 425
 Mohorovičić A. 414 436
 Momirović P. 410 413 430 435
 Moravcsik G. 424
 Morton F. 418
 Mošin V. 428 430
 Mozetić N. 416 420
 Mujezinović M. 412 435
 Mujić M. 436
 Musulin S. 408

N

Nadj Š. 415 418 432 433
 Nagi J. 408
 Nandris G. 408
 Nedeljković D. 414
 Nenadović S. 410 411 413 416 419 432 434
 435 437
 Nešković J. 413
 Nikić Lj. 407
 Nikolajević-Stojković I. 414 436
 Nikolić D. 440
 Nikolić M. 413
 Nikolić R. 430
 Novak G. 409 417
 Novak V. 414
 Novak V. 409 411 417 422 430
 Novaković R. 427 428

O

Oelmann F. 423
 Oikonomos G. P. 423
 Oljačić B. 435
 Organdžieva C. 408
 Orlov G. 423
 Orozen J. 415
 Osole-Dolinar Z. v. Dolinar-Osole Z.
 Ostrogorski G. 424 425 429

P

Pahić S. 412 417 418 419
 Pajkić P. 435 438
 Panić-Surep M. 410 411 431 440
 Panić P. 435
 Pantelić N. 407 437
 Pašalić E. 413 420 421

Pašćan-Kojanov S. 427
 Pašić R. 417
 Paškvan F. 438
 Paulović R. 435
 Pauš P. 419
 Pavešić S. 408
 Pavićević S. 408
 Pavlov D. 415
 Pavlović D. 410 411 413 423 435 436
 Pavlović M. 431
 Pearce J. W. E. 440
 Pejović Dj. 420
 Pelz S. 408
 Pepek-Miljković P. v. Miljković-Pepk P.
 Perović P. 420
 Pervan B. 407 411
 Petković V. 434 438
 Petrić V. 427
 Petricoli I. 413 436 437
 Petrov K. 408 420 422 432
 Petrović D. 413
 Petrović J. 423 440
 Petrović K. 408
 Petrović N. 410 413 422 432 433 434
 Petrović P. 413 437
 Petrović-Dimitrijević E. v. Dimitrijević-Petrović E.
 Petru P. 420
 Picard Ch. 422 437 439
 Piletić D. 413 416
 Pink P. 423
 Pinterović D. 419
 Pirenne H. 423 425
 Pittioni R. 418
 Pivčević E. 420
 Plavšić L. 430
 Plavšić R. 414
 Pleiner R. 439
 Pleinerova I. 412
 Plutarh 421
 Pocevski K. 427
 Polenaković H. 429 430
 Popović D. 408 414
 Popović I. 431
 Popović Lj. 413 419 422 423
 Popović S. 413
 Popović V. 413 428
 Posavec A. 407
 Poulsen V. 422
 Prendi F. 416
 Pribaković D. 433
 Prica R. 426
 Prijatelj K. 413 436 437 438 439
 Prokić B. 419
 Протасјева Т. Н. 430
 Przeslavská H. 433
 Purković M. 424
 Puževski V. 414

R

Radeka M. 430
 Radislavljević S. 440
 Radojčić M. 415
 Radojčić N. 407 409 424 428
 Radojčić S. 438 439
 Radojičić Dj. 408 410 423 424 426 427 428
 430 431
 Radojković B. 410 439 440
 Radonić J. 408 424
 Rajičić M. 424
 Rajković M. 411 428
 Rakovec I. 415
 Rebac-Savić A. v. Savić-Rebac A.
 Reinecke P. 418
 Rendić-Miočević D. 421 423
 Rengjeo I. 440
 Ribar V. 413
 Ribarić J. 408
 Ricov J. 435
 Ristić K. 414
 Rizvanbegović I. 430

Rogić P. 408
 Rosenkranz B. 431
 Rubić I. 425
 Runciman S. 428
 Rupeł M. 428
 S
 Š. 419
 Sabadoš D. 421
 Šabanović H. 410
 Šabanović Z. 425
 Sadnik L. 408 428
 Šafarik P. J. 414
 Sakač S. 427 430
 Šakota-Teodorović M. v. Teodorović-Šakota M.
 Samardžić R. 425
 Saria B. 416 428 440
 Šarla-Milavec T. 409
 Sas-Zaloziecky W. 433
 Šašel J. 415 419 423
 Šaulić A. 431
 Šaulić N. 431
 Savić-Rebac A. 421
 Savić Lj. 438
 Savić M. 413 426
 Schmaus A. 426
 Schmid H. F. 429
 Schober A. 422
 Schwarz E. 433
 Schidetzky I. 415
 Scrinari V. 422
 Sergejevski D. 413 422 434
 Šerović P. 415 425 440
 Sevdić J. 407
 Ševin H. 433
 Šidak J. 409 428 440
 Sinadinovski J. 420 427
 Sindik I. 408 411 421
 Sindik M. 410
 Simić M. 434
 Simić N. 432
 Simić S. 429
 Simić V. 439
 Simić-Bulat A. 423 429
 Simić-Milovanović Z. 413
 Simonović M. 412
 Simovljević N. 413 419 420
 Sironić M. 420
 Skendi S. 428
 Škrivanić G. 424 426 427 430 431
 Skok P. 408 414
 Škufera S. 417
 Smailagić N. 427
 Smerdel T. 407 421
 Smođić A. 418
 Šoć P. 426
 Sodnik-Županec A. 420
 Sofokle 421
 Sokolović O. 407
 Solovjev A. 437
 Šošić D. 413
 Sovre A. 421
 Spajić E. 418
 Sprockhoff E. 418
 Srejović D. 416 417 418
 Šribar V. 420
 Stahuljak M. 420
 Stalio B. 413 417
 Stanojević G. 415 425
 Stanojević Lj. 421
 Starč F. 418
 Štefanić V. 428 429
 Stelč F. 409 437 438
 Stief C. 431
 Stjepčević I. 439
 Stjepović N. 424
 Stökl G. 431
 Stojaković A. 438
 Stojanović-Maksimović J. 436 439
 Stojković M. 408

Stojković-Nikolajević I. v. Nikolajević-Stojković I.
 Stopar I. 419
 Stranjaković D. 409
 Stribor V. 413
 Stričević Dj. 407 414 418 424 426 428 432
 434
 Stulli-Bošković M. v. Bošković-Stulli M.
 Suić M. 413 415 421 422 436
 Surep-Panić M. v. Panić-Surep M.
 Svetonije Trankvil G. 421
 Švob D. 429

T

Tadić J. 411
 Tafro D. 411
 Tartalja I. 421
 Tasić N. 415 418
 Tašovski D. 427
 Tatić-Djurić M. 413
 Teodorović-Šakota M. 430
 Teply B. 409
 Thompson S. 408
 Tihić S. 412 439
 Todorović J. 413 414 415 416 418 419 423
 432 433
 Todorović-Vučković D. v. Vučković-Todorović D.
 Tomanović V. 431
 Tomić L. 428
 Tomoski S. 436
 Tomovski K. 436
 Tomšić F. 427
 Toschi P. 427
 Trajković Lj. 413
 Traljić S. 428
 Trbušović V. 413 415 418
 Trebešanin R. 427
 Trifunski J. 414 415
 Trifunović Dj. 427
 Troicki S. 429
 Tutundžić S. 422

Ujević M. 407 408
 Urleb M. 413

U

Vaillant A. 408 431 432
 Valčić V. 413
 Vandovska J. 430
 Vasić M. 408 415 418 421
 Vasić R. 416 439
 Vasilić A. 440
 Vego M. 429 433
 Velenrajter P. 415 419 432
 Velkov I. 426
 Veličković M. 413
 Veljačić Č. 413
 Venediktov A. 414
 Vermaseren M. 422
 Vesanović D. 411
 Veselinović R. 414 425 426
 Vetter E. 421
 Vidaković A. 430
 Vidović D. 437
 Vikić-Belančić B. 419 420 422
 Viličić M. 414
 Vinaver V. 409 431
 Vince Z. 429
 Vinski Z. 417 418 433 439
 Vinski-Gasparini K. 417 418
 V. J. 411
 Vlačić V. 425
 Vlahović M. 437
 Vlahović P. 410 431
 Vlašić F. 429 434
 V. N. 412
 Vrana J. 429
 Vranašević B. 412
 Vranić M. 408

V

Vratović V. 420
 Vrišer I. 415
 Vučenović S. 432 435
 Vucinich W. S. 412
 Vučković-Todorović D. 418 420 423
 Vu Hsju Čuan 440
 Vujadinović S. 424
 Vukanović T. 427
 Vuković S. 416 417
 Vuletić J. 425
 Vuličević P. 440
 Vulović B. 410 411 413 434 436 438
 Vulović M. 413
 Vulović V. 410

W

Walter O. 422
 Wener E. 427
 Werner J. 439

Z

Zadnikar M. 411 413 427
 Zaloziecky-Sas W. v. Sas-Zaloziecky W.
 Zapotocky M. 412
 Zdravković I. 432 434 435 436
 Zisi-Mano Dj. v. Mano-Zisi Dj.
 Živanović D. 435
 Živković B. 410
 Živković S. 408
 Životić M. 420
 Zloković M. 425
 Z. M. 437
 Zmajić B. 423 440
 Zotović Lj. 422
 Županec-Sodnik A. v. Sodnik-Županec A.

МИЛУТИН МИЛАНКОВИЋ

(1879 — 1958)

Концем 1958 године српска наука изгубила је једног од својих великих пионира и неимара, Милутина Миланковића, академика и професора Београдског универзитета. Заједно са толиким другим претставницима наше науке, Милутин Миланковић представља ону генерацију наших научника, рационалиста, емпирика и теоретичара, који су поставили сигурне темеље модерним истраживањима у домену егзактних наука и дали теоретске и практичне резултате свога широког истраживачког рада. Њихово научно дело обухвата нове, најчешће оригиналне прилоге не само нашој него и општој научној и истраживачкој делатности. То су, у исто време, и сјајне манифестације стваралачког духа, радне упорности, дубоке интуиције и високих интелектуалних квалитета наших људи, нашег народног духа и напре науке. По таквим својим особинама Милутин Миланковић се налази на једном од највиших места на пирамиди наше науке.

Не улазећи у приказ и оцену целокупне научне делатности Милутина Миланковића, која броји преко пет деценија плодног и савесног научног и наставничког рада у широкој области рационалне механике, теориске физике и небеске механике као и белетристично-научног приближавања науке образованом свету, ми ћемо овом приликом и на овоме месту да укажемо на значај Миланковићевог рада на небеској механици и на примени његове астрономске теорије о климатским променама у геологији и археологији дилувијума.

Одређујући теоретски и математички, дакле у апсолутним хронолошким терминима осцилирање климатских промена у току протеклих 650.000 година, Миланковић је први пут у науци створио егзактну рационалну основу за одређивање хронологије дилувијума. Са становишта дилувијалне археологије Миланковић је тиме, посредно и као теоретичар, створио прве могућности и дао прве оквире за одређивање апсолутних хронолошких термина палеолитика и његових епоха. Захваљујући Миланковићевим напорима да резултате својих теоретских истраживања повеже са практичним проблемима дилувијалне геологије и археологије, његов астрономски метод за одређивање апсолутног трајања поједињих периода земљине климатске прошлости уназад шестопедесет хиљада односно милион година, за сада је и у начелу, још увек једини начин, којим се та прошлост може мерити и одредити апсолутним бројним величинама.

За разлику од својих претходника (Adhémar, 1824; Croll, 1864; Hargreaves и други) који су покушали да примене астрономску теорију на одређивање трајања ледених периода дилувијалног доба, Миланковић је резултате својих истраживања и решења проблема постигао радећи искључиво на чисто теорет-

ској страни ове проблематике, док су други научници, емпиричари, те резултате и сјајна Миланковићева достигнућа пренели у област практичног теренског изучавања климатско-геолошких и других промена кроз које је земља прошла у току протеклих милион година.

И поред замерки и сумњи, које извесни емпиричари чине астрономској теорији Милутина Миланковића (в. Woldstedt P., Das Eiszeitalter, Stuttgart, 1924 и 1954), његов научни метод обухвата низ чињеница, чија је научна вредност неоспорна. Међу овим чињеницима, на чијој међусобној повезаности наш научник развија своје теоретске дедукције, Миланковић је истакао значај ексцентрицитета земљине путање, промене у положају еклиптике и перихелиса, а у вези с тим променљиво излагање земљине површине, односно атмосферског земљиног омотача јачем или слабијем утицају сунчеве радијације. Следећи „у корак“ све те промене и стања у којима се земља налазила на свом вековном путу, Милутин Миланковић је први међу научницима своје врсте применио резултате својих теоретских истраживања и закључке који су из њих следили не само на нашу него и на друге планете Сунчевог система.

Захваљујући низу квартарних геолога (Vladimir Köppen, Alfred Wegener, Wolfgang Soergel, Fartel Eberl и други) Миланковићева астрономска теорија о климатским променама примењена је на квартарну геологију и археологију, у границама од 650.000 до 10.000 година пре наше ере. Уколико ова горња граница отступа од геохронолошких мерења De Geer-а и његових ученика, други методи егзактног мерења дилувијалне прошлости (метод израчунавања коефицијента радиоактивности материје, метод С 14, метод израчунавања флуорног зрачења) практично потврђују могућност примене Миланковићеве теорије у геолошко-археолошкој хронологији.

Као дугогодишњи сарадник и члан наших и страних високих и највиших научних установа и њихових стручних и угледних публикација, Милутин Миланковић је марљивошћу и пожртвованим радом савесног научног радника и универзитетског наставника највишег реда пола века богатио нашу и светску науку новим и оригиналним достижнућима, испуњавајући на тај начин свој дуг према земљи и народу коме је служио. Као велики међу нашим највећим научним радницима и учитељима науке Милутин Миланковић је за собом оставил животно дело трајне вредности као светлу успомену на свој рад и извор поноса свима нама којима је припадао као саплеменик и несебични учитељ.

Б. Гавела

V. GORDON CHILDE

(1892 — 1957)

Октобра 1957, у својој родној Аустралији, где је боравио после повлачења из јавног живота, у шесдесетшестој години, умро је V. Gordon Childe, члан Британског академије наука, дугогодишњи професор универзитета у Единбургу и Лондону, почасни доктор неколико универзитета и управник лондонског археолошког института. Са њиме нестаје један од најистакнутијих претставника праисториске археологије уопште, који је, својом неисцрпном енергијом, огромним знањем и снажним умом, у многоме поставио смернице и дао правац току развоја модерне праисторије.

Још много више него радом у својој ужој домовини Енглеској, чију је праисториску археологију видно унапредио својим проучавањима и резултатима, Childe је познат и истакнут по својим радовима на пољу археологије старог света. Његово изванредно знање допуштало му је да јасно сагледа у целини праисторију три континента. При томе му је помагала како његова изузетна ерудиција, тако и познавања огромног и разноврсног археолошког материјала из аутопсије. Међу његовим главним делима на томе пољу, која већ сада спадају у ред класичних радова из области праисторије, као *New Light in the Most Ancient East*, са више издања, *Piecing together the Past*, посебно помињем *Danube in Prehistory*, у коме, у време када је једва по који праисторичар имао смелости да погледа преко уских граница свог непосредног поља рада, 1929 године, Childe сагледава огроман значај дунавске долине и културних веза са југоистоком. Затим, *Dawn of European Civilization*, најбоља и једина свестрано објективно обрађена историја пра-

историске Европе у камено и бронзано доба, која, у три деценије, доживљава шест издања и бива преведена на француски и руски језик.

Неуморан на послу, Childe се никада није зауставио на постигнутим резултатима и успесима. Будно је пратио нова истраживања и проучавања у свим крајевима огромног поља рада које је себи изабрао. Његовом оштром погледу тешко би измакао и ситан детаљ. У новим издањима својих дела, увек је водио рачуна о свим потребним изменама и допунама. Тиме она дају и најпотпуније пресек степена праисториског истраживања у оном тренутку када су писана. Довољно је сравнити прво (1925) и последње (1957) издање његовог *Dawn*, да би се о томе тачно уверили. Такође је Childe увек радо примао дискусију и евентуалне примедбе и замерке, спреман да у случају њихове оправданости, отворено призна заблуду и прихвати исправку. Такву особину може имати само истински научник и великан.

Childe је био међу првим страним археолозима који су, сагледавши значај подручја наше земље за праисторију Европе и Предње Азије, разрадио многа питања из ове области, третирао многе проблеме, учинио на далеко познатим многе појмове. За афирмацију наше праисториске грађе и њеног значаја, његове заслуге нису мање од оних домаћих истраживача.

Смрћу V. Gordon Childe-а није тешко погођена само енглеска праисторија, већ праисториска археологија уопште. И наши праисторичари тешко осећају губитак овог великог знаљца, научника и пријатеља.

M. B. Гараашанин

ИЗВЕШТАЈ

О ДЕСЕТОГОДИШЊЕМ РАДУ АРХЕОЛОШКОГ ИНСТИТУТА СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА У ПЕРИОДУ ОД 1947 — 1957 ГОДИНЕ

Археолошки институт Српске академије наука основан је на предлог Академије 31. маја 1947. године одлуком Комитета за научне установе, Универзитет и високе школе Н.Р. Србије; 4. јуна 1947. године решењем истог Комитета постављени су и први спољни сарадници Института и то:

За Управника:

д-р Влад. Р. Петковић, академик и професор Универзитета у пензији;
за заменика Управника:

Бурђе Башковић, професор Универзитета;

а за чланове — спољне сараднике:

д-р Милоје Васић, професор Универзитета;

д-р Радослав Грујић, дописник и професор Универзитета у пензији;

арх. Александар Дероко, професор Универзитета;

д-р Лазар Мирковић, професор Универзитета;

д-р Светозар Радојчић, доцент Универзитета;

д-р Миодраг Гргић, референт за музеје при просветном одељењу АПВ у Новом Саду;

др. Растиљав Марин, кустос Уметничког музеја;

Бурђе Мано-Зиси, кустос Уметничког музеја;

Мирјана Љубинковић, помоћник кустоса Уметничког музеја;

Радивоје Љубинковић, референт Комитета за културу и уметност при Влади ФНРЈ;

Иван Здравковић, конзерватор Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе Н.Р. Србије и

Зора Симић-Миловановић, кустос Уметничког музеја у Београду.

До краја 1947. године, накнадним одлукама Комитета, а на основу предлога тадањих чланова постављени су за нове чланове — спољне сараднике Института:

арх. Драгољуб Јовановић, помоћник директора Урбанистичког завода за Н.Р. Србију;

Драга Гаращанин, чиновник и археолог Градског музеја у Београду;

Миодраг Гаращанин, асистент и археолог Уметничког музеја у Београду;

Милорад Панић-Суреп, директор Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе Н.Р. Србије, и

Огла Шафарик, археолог и асистент Градског музеја у Београду.

Крајем 1947. године Институт је према томе бројао деветнаест чланова — спољних сарадника.

Овај број је остао неизмењен до 1949. године, када је за спољнег сарадника Института изабран д-р Бранко Гавела, предавач Универзитета у Београду. Пет година касније, 1954. године, бирили су за спољне сараднике арх. Слободан Ненадовић, конзерватор Завода за заштиту споменика културе Н.Р. Србије и арх. Бранислав Вуловић, асистент Техничке велике школе у Београду. Године 1955. изабран је за члана — спољнег сарадника Института д-р Јован Ковачевић, доцент Универзитета у Београду.

Најзад, колектив Археолошког института изabrao је на редовном пленарном састанку одржаном 22. марта 1954. године, за почасног доживотног Управника Института, свог ранијег Управника професора д-р Влад. Р. Петковића; а 19. новембра 1956. године изabrao је за своје почасне чланове познате иностране научне раднике Charles-a Picard-a, сталног члана француске Академије и Виктора Лазарева, дописног члана Академије наука СССР, заслужне за развој и унапређење научно-истраживачког рада у области археологије.

У почетку, с обзиром на несташницу стручног и научног кадра, Институт није располагао сталним члановима. Међутим, стални чланови су му били неопходни. Потребу за њима све је

више истицао развој Институтских послова и бројност његових научних задатака; уз то, њих је оправдавала и условљавала тежња за систематизацијом, континуитетом и дисциплином у извршењу и обради научне проблематике коју је Институт имао да решава.

Године 1948. Институт је добио свог првог сталног члана, научног сарадника, д-р Миодрага Гргића; године 1949. једног асистента (Невенку Спремо) и библиотекара (Надежду Рајаковић); године 1950. још једног научног сарадника, д-р Миодрага Гаращанина, а 1952. године два асистента, арх. Војислава Корића и Борђа Стричевића; 1955. године једног стручног сарадника, Душанку Вучковић и једног асистента, Љубишу Зетовић, и најзад 1957. године једног научног сарадника, Радивоја Љубинковића, док је асистент д-р Борђе Стричевић изабран и потврђен за научног сарадника.

Институт је током последњих година изгубио три своја члана: 24. маја 1955. године умро је проф. д-р Радослав Грујић, дописни члан Српске академије наука 4. новембра 1956. године проф. д-р Милоје Васић, академик, а 13. новембра исте године проф. д-р Влад. Р. Петковић, академик и почасни доживотни управник Археолошког института.

На целу Института од његовог оснивања до 1954. године налазио се професор д-р Влад. Р. Петковић, који се тада због болести захвалио на положају. За новог Управника Института изабран је 22. марта 1954. године професор Бурђе Башковић, дотадашњи заменик управника.

Дужност секретара Института обављали су, од његовог оснивања до данас, арх. Иван Здравковић, од 1947. до 1952. године, д-р Миодраг Гаращанин до 1954. године, Александар Звекић до 1956. године, Надежда Мандић до 1. септембра 1957. а од тада научни сарадник Института Радивоје Љубинковић. Институт располаже и једним помоћним административним службеником.

Све у свему Институт данас има двадесет девет чланова: девет сталних и двадесет спољних, као и једног помоћног административног службеника.

У почетку без сопствених просторија, Археолошки институт је у јануару 1948. године добио извесне просторије у Конаку кнегиње Љубице. Неподесне и неповољне, њиховим добијањем се питање смештаја Института није могло сматрати решеним, те су предузимани касраци да се добију друге просторије у згради саме Академије. У своје садашње просторије Институт се преселио 1952. године.

Одлуком Српске академије наука од 26. фебруара 1954. године, Институт је прешао на пословање као установа са самосталним финансирањем, којом управља Управни одбор као колективни орган управљања на челу са управником института.

Своје задатке, посебно one који се односе на стручне проблеме установе, Управни одбор спроводи на основу смерница „Оквирног плана рада Археолошког института“, који је усвојен на 7. редовном састанку чланова Института, децембра месеца 1947. године (објављен у годишњаку института, Старина, нова серија књига 1, 1950. година).

Овај „Оквирни план“ допуњен је на редовном састанку чланова Института, 16. октобра 1948. године, одлуком да се приступ систематском колективном рекогносцирању археолошких локалитета и споменика на територији Н.Р. Србије. Релативно проширију и допуњују смернице установљене „Оквирним планом“ одлука Института, донета почетком 1950. године, да, у систематској сарадњи са музејима и другим сродним установама у Н.Р. Србији, координира археолошки рад у републици.

На „Оквирном плану рада“ и на наведеним допунама које су сажето дефинисане у чл. 2 Правила Археолошког института Српске академије наука, заснован је цео рад и изграђивани су до данас сви годишњи планови рада установе.

Према томе, рад Института у протеклих десет година може се разврстати у следеће групе послова. (Њихов редослед је условљен, на првом месту, њиховом узајамном зависношћу, а затим и тренутном актуелношћу у иначе врло развијеној активности Института).

I — Научни рад који обухвата теренски и кабинетски рад чланова Института у решавању задатих основних проблема;

II — Систематско истраживање — рекогносцирање археолошких локалитета и споменика у Н.Р. Србији;

III — Јавни научни рад Институита (предавања и саопштења, публикације, делатност библиотеке);

IV — Усавршавање научног археолошког кадра;

V — Усклађивање археолошког рада у Н.Р. Србији;

VI — Сарадња и везе са другим уstanovama (у земљи и иностранству).

Утврђивање обима послла и умесност испитивања као и обим испитивања општих и посебних проучавања у оквиру датих научних проблема и других практичних и организационих задатака, вршили су Управник и Управни одбор преко секретаријата и чланова Института. У том циљу, решавајући паралелно и друга управна питања одржao је Управни одбор Института на целу са Управником, од оснивања до данас, 64 седнице.

Колектив Института — његови стални и спољни сарадници — дискутујао је о организацији стручног и научног рада установе и осталим текућим проблемима на 133 радна састанка.

Као непосредна последица ове колективне бриге о Институту и његовом развоју произишли су резултати које укратко, по врсти проблема и задатака, приказујемо редоследом који је мало пре дат.

I Научни рад Институита

Научни рад Института сажет је „Оквирним планом рада“ у четири основна проблема, односно четири епохе карактеристичне за развој материјалне културе и живота на нашем подручју:

а) *Формирање ћивих друштвених заједница на Балкану, организација њихових насеља и образовање њихових култура, као и проучавање њихових узајамних односа.*

Проблематика која је овим обухваћена опсежна је и разноврсна. У делатности Института рад на њој заузима видно место.

О постојању палеолита на нашем подручју, до радова Археолошког института, није се знало. Проучавања и ископавања вршена у палеолитској пећини код Градца, близу Крагујевца, и на Рисовачи код Аранђеловца, открила су прве материјалне податке о постојању палеолита у централном простору Балкана.

Проучавања материјалних података са нашега тла из времена неолита вршена су ископавањем низа локалитета: у Грабовници код Лесковца, Породину код Битоља, Јасики код Крагујевца, Корбову код Неготина, Павловцу код Врања, Гривцу код Крагујевца, Бубњу код Ниша, Валачу код Косовске Митровице, Бисерној Обали код Нисе (крај Суботице), на Хумском Чуки, Радачуј, Стапарима итд. отворила су низ питања и указала да материјални подаци које пружају неолитски локалитети са нашег тла могу дати решења од значаја и за светску археологију.

Обраћена је већа пажња испитивању ране и средње бронзе и латена — металног доба уопште. Ископавања у Белој Цркви код Крупања, на Бубњу, Хртковцу, Белотићу, на београдској тврђави, испитивања тумула у западној Србији и др. дала су значајне податке за познавање овог периода код нас.

Најзад, проучавани су и проблеми у вези материјалне заоставštине илирских староседелаца.

Овим проблемима бавили су се следећи чланови Института и стручњаци и сарадници са стране: д-р Милоје Васић, д-р Миодраг Гргић, д-р Бранко Гавела, д-р Мијутин Гараšанин, д-р Драга Гараšанин, Војислав Трбуховић, Никола Тасић, Јован Тодоровић, Блајенка Сталю, Радослав Галовић и други.

У оквиру овог проблема Институт је организовао шездесет и девет групних и појединачних испитивања на којима су поред стручњака из Института учествовали и млађи сарадници из других установа, на првом месту из оних музеја, на чијем су терену испитивања вођена, као и студенти појединачних катедара на Универзитету.

б) *Грчка и римска именитација на територију Балкана са посебним освртлом на нашу земљу.*

Рад у оквиру овог проблема обухватио је проучавања следећих питања: римске и грчке епиграфике, керамике, нумизматике, скulptуре, архитектуре, античких култова и римског Лимеса. У вези са овим питањем вршена су археолошка ископавања појединачних локалитета као: Чепигово, Стојник, Баба, Губеревац, Ниш, Стоби, Рисан, Виминацијум, Будва, Мала Митровица, Моравац и др. Од музејских збирки у вези са постављеним проблемима испитиван је материјал у Народном музеју у

Београду, Археолошком музеју у Загребу, Археолошком музеју у Љубљани, Археолошком музеју у Сплиту, Земаљском музеју у Сарајеву, Археолошком музеју у Скопљу и изузу других музеја у Србији, Хрватској, Босни и Херцеговини и Македонији.

На овим акцијама учествовали су следећи чланови Института: д-р М. Гргић, д-р Р. Марић, д-р Б. Гавела, Ђорђе Мано-Зиси, Душанка Вучковић-Тодоровић, д-р Ђорђе Стричевић, арх. Н. Петровић, Љубица Зотовић и други.

Укупно је на терену у оквиру горњег проблема организовано од стране Института 27 групних и појединачних испитивања.

в) *Сукоб византиске културе и нових тенденција које доносе Словени на Балкан.*

Испитивачки рад на овом проблему обухватио је проучавање низа питања која се односе на карактер византиске заоставштине у нашим областима, на њене форме и њене односе према затеченим културним основама староседелаца и касније насељених Словена; као и на карактеристике ранословенске материјалне културе и елементе позајмица у њој.

У оквиру тих испитивања вршена је низ већих и мањих теренских истраживања и проучавања постојећег материјала како на терену тако и у појединачним збиркама у земљи.

Обимнија су била испитивања вршена на Гамзиграду код Зајечара, на Нишкој тврђави, у Дукљи, Улцијани код Приштине, у Дољанима и Бреговини.

Велики радови предузети су на рановизантиском локалитету — Паричином Граду код Лебана — још пре рата, од стране пок. проф. Влад. Р. Петковића, настављена су 1947 и још су увек у току.

Поред тога вршена су испитивања и старих византиских постојања у околини Лесковца и Прокупља, остатака византиске архитектуре на Косову и Метохији, проучаван је локалитет Коњућ у Македонији, Демир Капија у Македонији, остати византиске некрополе код Ниша, византиске гробнице у Јелашини код Лесковца, локалитет Мала Митровица и друго.

На локалитету Добрачи, Најевовој циглани код Панчева, Хинги код Суботице, Градићу код Кикинде, вршена су систематска испитивања остатака старословенских насеља, некропола и градића. Поред тога Институт се преко својих сарадника посебно бавио проблемом Птујске некрополе и тзв. старословенског светилишта у Птују, мерним односима на рановизантиским архитектонским објектима, и проблемом експанзије — разуђености тзв. белобрдске културе и др.

При овим радовима узели су учешћа следећи стручњаци Института: Ђорђе Мано-Зиси, Ђорђе Бошковић, Александар Дероко, д-р Светозар Радојчић, д-р Мијутин Гараšанин, д-р Драга Гараšанин, д-р Мирјана Јубиниковић, д-р Јован Ковачевић, д-р Ђорђе Стричевић, арх. Невенка Спремо-Петровић, арх. Војислав Кораћ и др.

У оквиру овог проблема Институт је организовао 42 појединачна и групна испитивања.

г) *Стабилизација и развијак словенске а специфично српске културе на Балкану.*

Рад у оквиру овог проблема може се поделити на три основне веће групе: изучавање средњевековне архитектуре, нашег средњевековног живописа и, старих рукописа и иконографија.

Рад на проучавању архитектуре, питање преобразовања појединачних архитектонских форми и решења преузетих из градитељства ранијих епоха затечених на самоте тлу, или дошлих са стране са Истока или Медитерана, вршена је проучавањем низа култних фортификационих и профаних објеката.

Извршено је и архитектонско снимање и проучавање већег броја објеката у источној Србији, у долини Лима, Овчарско-кабралској клисури, у крају Јабланице и Пусте Реке, долини Ибра, на Косову и Метохији, на Црногорском Приморју, у Македонији, у Истри и другде.

Посебно су испитиване следеће култне грађевинске целине: Пећка патријаршија, Студеница, Богородица Љевишка у Призрену, Богородица Ртачка, Хиландар, цркве у Серезу у Грочкој, неки објекти нашег порекла у Цариграду, манастир Каленић, Раваница, Дреново, као и архитектонске особине извесних култних објеката у Македонији.

Као посебни проблеми у оквиру ових проучавања третирани су: порекло рашке архитектонске школе и порекло триконхалне основе наших цркви и архитектура Моравске школе.

Рад на испитивању архитектуре профаних грађевина захватио је систематска проучавања старијих урбанистичких комплекса Улциња, Старог Бара, Новог Брда и других; појединачних фортификационих објеката, као Смедеревског града, делова Цариградског обзида, града у Прилепу и Пиротског града, муслиманске архитектуре и друговрачачких двораца.

На овим испитивањима, решавајући наведене проблеме наше средњевековне архитектуре, учествовали су следећи сарадници Института и стручњаци ван њега:

Ђорђе Бошковић, Александар Дероко, Иван Здравковић, Драгољуб Јовановић, Слободан Ненадовић, Војислав Кораћ,

д-р Ђорђе Стричевић, Бранислав Вуловић, Павле Мијовић, Невенка Спремо-Петровић, д-р Мирјана Љубинковић, Радивоје Јубинковић и други.

Испитивању горе наведеног проблема посветио је Институт 36 групних и појединачних акција од којих је 8 било про-
тираћено и испокапавањима.

Проучавања *наших средњевековног живописа* била су бројна. Захватила су низ питања која се односе на ову материју, почев од историјских, ликовних, иконографских, стилских, па до покушаја идентификације и издавања појединачних сликарских школа, па чак, и дела самих мајстора појединачца. У оквиру ових испитивања узимани су у обзир и проблеми порекла утицаја на наше стварање, као и ширење нашег сопственог стварања и његових утицаја на друга византинирајућа подручја.

Извршена су следећа важнија испитивања на терену: проучаван је живопис манастира Дечана, манастира Велућа, Богородице Јевишике, Пећке патријаршије, манастира Студенице, Сопоћана, цркве у селу Лесковцу код Охрида, манастира Пустине, манастира Враћевшице, цркве у Јежевици, у Сјенику, Испоснице Петра Коришког, цркве у Липљану и других.

У оквиру овога проблема вршена су и испитивања икона у Охриду, Пећи, Хиландару и појединачним објектима и збиркама у Н.Р. Србији, Н.Р. Македонији, Н.Р. Црној Гори, Н.Р. Босни и Херцеговини и Н.Р. Хрватској.

На испитивању живописа учествовали су од стране Института и других установа следећи стручњаци: проф. Влад. Р. Петковић, д-р Радослав Грујић, д-р Лазар Мирковић, д-р Светозар Радојчић, Ђурђе Ђоковић, д-р Мирјана и Радивоје Јубинковић, д-р Зорица Симић-Миловановић, д-р Војислав Ђурић и други.

Појединачних и групних акција на терену, посвећених горе наведеној проблематици, било је 38.

Рад на *проучавању старијих рукописа и инкунабула* започет је од стране Института још 1947 године систематским описивањем материјала у Загребу и Дечанима, да се временом прошири и на скоро све манастирске ризнице, архиве и библиотеке, у којима има таквог материјала (Љубљана, Нови Сад, Задар, Сплит, Котор, Пећка патријаршија и др.).

На овом послу учествовало је до данас 13 екипа Института са следећим научним радницима: д-р Радослав Грујић, д-р Лазар Мирковић, д-р Светозар Радојчић, д-р Војислав Ђурић, Милан Радека, д-р Мирјана и Радивоје Јубинковић и др.

Своју научну теренску активност у оквиру свих набројаних проблема Институт је најчешће спроводио уз сарадњу низа стручних установа, од којих треба истaćи, на првом месту, саме Институте Академије наука, појединачне катедре на Универзитету у Београду, Савезни институт за заштиту споменика културе, Заводе за заштиту споменика културе, Народни музеј у Београду, као и друге музеје и институције у нашој републици и ван ње.

II — Систематско истраживање — рекогносцирање археолошких локалитета и споменика у Н.Р. Србији

Територија Н.Р. Србије, која је усвојеним планом рекогносцирања 16. октобра 1948 године подељена у 9 археолошких зона, више мање је испитана у целини, са изузетком терена Бачке и појединачних крајева у већ обиђеним и испитаним зонама.

По годиштима развој овога испитивања је ишао како следи: године 1949 седам екипа је рекогносцирали терен Западне Србије; 1950 године радиле су на терену Централне Србије четири екипе. Године 1951 девет екипа је рекогносцирало Југозападну Србију и вршило допунска испитивања у Централној Србији. 1952 године десет екипа је испитивало споменике и налазишта на Косову и Метохији и вршило накнадна проучавања појединачних делова Југозападне Србије. Следеће, 1953 године, на терену Косова и Метохије настављена су испитивања са пет екипа, док је једна вршила попуњавање података на већ обиђеном терену Централне Србије. Допунска испитивања на Косову и Југозападној Србији вршена су и 1954 године. Године 1955 четири екипе су рекогносцирали терен у Источној Србији и неке локалитете Југоисточне Србије. Ова акција је продужена и 1956 године са пет екипа. 1957 године рекогносциран је уз сарадњу стручњака и музејских радника А.П. Војводине један део Баната и извесни локалитети Источне Србије. У овој акцији учествовале су три екипе.

Документацији рекогносцирања прикључују се и подаци које су чланови Института прикупили приликом других испитивачких радова.

До сада је у акцији рекогносцирања узело учешћа 58 екипа са по три до пет чланова.

Резултати добијени са ових испитивања срећују се и постепено објављују. До сада су изашли у посебним издањима Института: Археолошки споменици и налазишта у Србији, 1) Западна Србија, 2) Централна Србија; док је материјал сакупљен на територији Југозападне Србије углавном већ срећен и спреман за штампу.

III — Јавни научни рад Института

(предавања и саопштења, публикације, делатност библиотеке)

а) Предавања и саопштења

Резултати научно-истраживачког рада Археолошког института саопштавани су у виду расправа, чланака, саопштења, извештаја и др. на редовним пленарним састанцима Института.

Одржана је 293 таква састанка на којима је прочитано и продискутовано 367 саопштења. Већи део ових саопштења је објављен у резимеу, у свескама Гласника Српске академије наука или у целини, у појединачним свескама годишњег гласила Института — Старинар, као и у посебним издањима Института.

Поред чланова, сталних и спољних сарадника Института, своја саопштења су на овим састанцима читали и стручњаци ван њега. Они су прочитали 54 саопштења.

У Институту су одржали предавања и следећи инострани стручњаци: Dr. Fritz Schahermayer, професор Универзитета у Бечу; Pia Laviosa-Zambotti, професор Универзитета у Милану; Dr. Wolfgang Dehn, професор Универзитета у Марбургу; David Talbot-Rice, професор Универзитета у Единбургу; професор Gerhard Bersu, са универзитета у Франкфурту (три предавања); Georges Daux, професор на Сорбони у Паризу и директор Ecole française d' Athènes; Henri Grégoire, професор универзитета у Брислу; Charles Picard, професор на Сорбони и директор Института за уметност и археологију у Паризу; Виктор Лазарев, професор Универзитета у Москви и дописни члан Академије наука СССР (4 предавања); H. T. Waterbolk, професор Универзитета из Гронингена; E. Srockhoff, професор Универзитета у Килу; André Grabar, професор на Сорбони у Паризу; Jean Leclant, професор Универзитета у Страсбуру; Witold Hensel, директор Института за проучавање материјалне културе Польске академије наука (2 предавања); Gordon Childe, професор Универзитета у Лондону; Robert Erich, професор Brooklyn College-a у Њујорку; Vojeslav Molé, професор Универзитета у Кракову; Pierre Devambez, конзерватор музеја Louvre у Паризу.

Састанци Института су јавни. Дискусије које се воде поводом сваког саопштења драгоцене су како самим предавачима тако и учесницима, посебно млађим стручњацима и дипломираним студијима, који све више присуствују овим састанцима, а у последње време са успехом узимају учешћа у дискусијама.

б) Публикације Института

Институт објављује резултате свог истраживачког рада у свом годишњем органу Старинар и повременим едицијама: Грађи и Посебним издањима.

До сада су изашли: Старинар, књ. I, 1950 г.; Старинар, књ. II, 1951 г.; Старинар, књ. III—IV, 1955 г. и Старинар, књ. V—VI, 1956 г., посвећен бившем управнику Института покојном проф. Влад. Р. Петковићу. У штампи је Старинар, књ. VII—VIII, посвећен преминулом члану Института професору Милоју Васићу.

У вези са радом на систематском истраживању археолошких споменика и налазишта на територији Н.Р. Србије, Институт је издао један део прикупљене грађе у својој специјалној едицији Археолошки споменици и налазишта у Србији. До сада су изашле књига I и II посмениутог издања, посвећене споменицима и археолошким локалитетима Западне (Археолошки споменици и налазишта I, 1953) и Централне Србије (Археолошки споменици и налазишта II, 1956).

Поред тога објављене су и следеће засебне студије и грађа: Лазар Мирковић, Мирослављево јеванђеље (Посебна издања АИ, књ. I, 1950).

Иван Здравковић, Дубровачки дворци (Грађа АИ, књ. I, 1952).

Лазар Мирковић — Иван Здравковић, Манастир Бођани (Посебна издања АИ, књ. II, 1952).

Миодраг Грабић, Основни истраживања археолошких налазишта (Повремена издања АИ, књ. I, 1953).

Светозар Радојчић, Мајстори старог српског сликарства (Посебна издања АИ, књ. III, 1955)

Поред наведеног Институт је спремио за штампу још пет крупних студија, које су већ примљене и одобрене.

в) Делатност библиотеке

Институт је библиотечког стручњака добио тек 1949 године. До тога времена вршene су набавке књига заузимањем појединачних чланова Института. Почетком 1949 године инвентар библиотеке имао је 174 броја. Данас библиотека располаже са 8146 књига и часописа. Занимљиво је, да је после 1950 године, када је Институт издао своја прва издања, 50% књига, углавном из иностранства, набављено разменом. Размена се посебно развија после 1954 године. Од тада је библиотека преко 75% књига и часописа набавила разменом.

Библиотека је данас у вези са преко 140 научних институција у иностранству и око 40 у земљи.

IV — Усавршавање научног археолошког кадра

На теренским испитивањима Института увек узимају учешћа и стручњаци и свршени археолози, историчари уметности, архитекте и други, као и студенти одговарајућих научних дисциплина. Из редова ових последњих, као и из редова музејских радника, Институт бира своје теренске сараднике. Њихов број није сталан. Они се ангажују повремено, према потреби и за одређене радове. У досадајим теренским радовима Института учествовало је, сем његових чланова, још око 214 стручњака, дипломираних студената и студената.

Посебан облик овога рада на усавршавању стручњака ван Института је редовна сарадња са оним музејима и заводима за заштиту споменика културе, на чијем терену Институт врши ма какве радове или испитивања. Њихови чланови су више мање редовно у саставу институтских екипа. До сада је на овај начин Институт сарађивао са 36 музеја и завода за заштиту, од којих се 11 налази ван територија наше републике. Један део стручњака из тих установа долазио је и на усавршавање у сам Институт (5).

Читавом низу својих чланова, сталних и спољних, Институт је омогућио више специјалних студиских путовања у земљи и иностранству. На студиска путовања у иностранство Институт је послао 8 својих чланова.

У овом циљу специјализације, додељиване су и стипендије млађим научним радницима. До сада су стипендије уживали: В. Кораћ, В. Томашевић, Е. Чершков, М. Пиндић.

Најзад, од оснивања Института 5 је његових чланова докторијало: Милутин Гарашанин, Драга Гарашанин, Бранко Гавела, Мирјана Љубинковић и Ђорђе Стричевић, а пет је пријавило докторате и ради на својим тезама.

V — Усклађивање археолошког рада у Н.Р. Србији.

Руковођен жељом да допринесе срећивању прилика у нашој археологији, посебно уколико се тиче организације и метода самог теренског рада, Институт је током 1949 и 1950 године предузео кораке за окупљање археолога Југославије, како би се заједнички потражила и нашла, и удруженим снагама афирмирала, решења свих оних проблема који се пред њих у организационом и стручном погледу постављају.

Институт је маја месеца 1950 године организовао I састанак археолога Југославије у Нишкој Бањи. Од тада почине интензивија сарадња међу археолозима у нашој земљи, која се на kraju афирмировала стварањем Археолошког друштва ФНРЈ.

С обзиром на све већи број стручних и организационих проблема, које изазивају ново откријени локалитети на тлу Н.Р. Србије, Археолошки институт је уз сарадњу Завода за заштиту споменика културе у Београду, успоставио стални контакт са свим музејима и другим установама које се на том територију баве археолошким ископавањима, улажући напоре, да на заједничким састанцима са њиховим претставницима, допринесе да се питања археолошких ископавања што правилније решавају, како у организационом, тако и у стручном погледу. Институт је нарочито радио на томе, да се прихвате извесни принципијелни ставови у односу на извођење археолошких радова, посебно у односу на обезбеђење стручног кадра и примену нових провеђених метода у ископавањима. Усто, Институт се посебно старао да се и конзерваторска обезбеђења при археолошким радовима правовремено предvide и спроводе.

У вези са наведеним проблемима Институт одржава, почев од децембра месеца 1951 године, редовне годишње састанке са поменутим установама, на којима се претресају поднети годишњи извештаји и дискутују планови потоњих археолошких радова. — До данас је Институт организовао 9 оваквих састанака са претставницима музејских установа Н.Р. Србије,

VI — Сарадња и везе са другим установама у земљи и у иностранству.

Везе Археолошког института са појединим установама у Н.Р. Србији и у нашој земљи кретале су се у оквиру задатака које је Институт себи поставио.

На овом mestу да поменемо само најкарактеристичније видове ове активности.

Институт је преко својих претставника узео учешћа на девет међународних конгреса:

1947 године на Византолошком конгресу у Паризу; претставници Института Ђ. Бошковић и М. Панић-Суреп;

1950 године на Међународном конгресу преисторичара иprotoисторичара у Цириху — делегат д-р Милутин Гарашанин;

1951 године на VIII Међународном византолошком конгресу у Палерму — делегат Ђ. Бошковић;

1954 године на Међународном конгресу за хришћанску археологију — делегат Ђорђе Мано-Зиси;

1954 године на Међународном конгресу историчара раног средњег века — делегат д-р Св. Радојчић;

1955 године на Међународном византолошком конгресу у Цариграду — делегат Ђ. Бошковић и Ал. Дероко;

1955 године на Међународном конгресу за историју уметности у Холандији — делегат д-р Св. Радојчић;

1956 године на Међународном конгресу за преисторијску археологију у Les Eysies-y — делегат д-р Бр. Гавела; и

1957 године на Међународном конгресу за ранословенску археологију у Познању; — делегат д-р Ј. Ковачевић.

Поред тога члан Института д-р Милутин Гарашанин присуствовао је 1956 године састанку Статног савета међународног конгреса за преисторију и protoисторију у Шведској, а д-р Мирјана Ђоровић-Љубинковић, као претставник наше земље, учествовала је на састанку експерата УНЕСКО-а по питању установљења међународног режима археолошких ископавања. Овај састанак је одржан 1956 год. у Палерму.

Проф. Ђурђе Бошковић боравио је 1956 год. у Равени као предавач на курсу за византијску и равенску уметност.

Активно су по позиву учествовали на неким археолошким радовима у иностранству чланови Института: д-р Милутин Гарашанин и д-р Драга Гарашанин, 1954 г. на ископавањима каснохелитског утврђења у Хојнебургу (Зап. Немачка); арх. Невенка Петровић на ископавањима у Карнунтуму у Аустрији, и 1956 г. д-р Милутин Гарашанин на ископавањима Ecole française d'Athènes на Аргосу.

Најзад, већи број чланова Института одржавају је приликом својих студиских путовања у иностранству 32 предавања о археолошким проблемима које обрађују. Ова предавања су одржана у разним научним установама у Енглеској, Француској, Зап. Немачкој, Аустрији, Пољској и Италији.

Сам Институт посетио је већи број страних научних радника, њих 38, од којих су 18 одржали на плenарним састанцима Института 25 предавања.

Закључак

Закључујући овај извештај региструјемо и један проблем који у извесној мери спутава правилан рад Института.

Већина спољних сарадника, због обавеза у матичним установама, није увек у стању да прихвати, или да до краја обави поверене задатке. Број сталних сарадника је, међутим, недовољан и по специјалностима непотпуно издиференциран, да би могао, у сваком тренутку, преузети проблеме чија обрада заостаје, или које намеће терен. Музеји у унутрашњости, као и установе заштите споменика упућују врло често Институту позиве, захтевајући хитну интервенцију његових стручњака на неком угроженом споменику или локалитету, а Институт је, нажалост исто тако често принуђен да такве захтеве одбије или да одгађа њихово извршење. Тако се може десити да и неки драгоценни појадци пропадну. Стога ће Институт и даље тежити да повећа број својих сталних чланова, не би ли себи омогућио уредније, обухватније, а што је најважније, правовремено окончавање бар оних проблема, који на терену не трпе одлагања.

DIX ANNÉES DU TRAVAIL DE L'INSTITUT ARCHÉOLOGIQUE DE L'ACADEMIE SERBE DES SCIENCES

(1947 — 1957)

L'Institut Archéologique de l'Académie Serbe des Sciences fut fondé le 31 mai 1947 dans le but d'unifier et d'organiser les recherches archéologiques dans la R. P. de Serbie, de collectionner et de classer la documentation amassée au cours des recherches et d'entretenir les relations scientifiques avec les institutions du pays et ceux de l'étranger.

L'Institut a débuté dans ses recherches en engageant des collaborateurs externes et c'est seulement au cours des années 1948 et suivantes qu'il obtint son propre personnel spécialisé: 4 maîtres de recherches, 2 chargés de recherches, 3 assistants, 1 bibliothécaire et 1 employé chargé de l'administration.

L'activité scientifique de l'Institut fut précisée et départagée dès le début par un plan perspective de plusieurs années, en quatre problèmes d'ordre général, ayant trait à la connaissance de l'évolution de la vie matérielle et culturelle de notre pays dans le passé:

a) L'élaboration des sociétés les plus anciennes des Balkans, leur civilisation matérielle ainsi que leur système d'agglomération.

Dans le cadre du dit problème on procéda à une suite de fouilles et de recherches, dont résultèrent de nombreux articles, comptes rendu, chroniques de fouilles, qui furent publiés dans le "Starinar", revue périodique de l'Institut, à partir de 1950.

Parmi les fouilles les plus importantes, se rapportant à la préhistoire des Balkans, ne citons que quelques unes, celles entreprises sur la station paléolithique de la grotte de Gradac près de Kragujevac, et de Risovača, près d'Arandjelovac, dirigées par dr Branko Gavela; celles des stations néolithiques à Grabovnica près de Leskovac, dirigées par dr Milutin Garašanin; à Porodin, près de Bitolj, menées par dr Miodrag Grbić; à Jasika, dans la région de Kragujevac, menées par dr Draga Garašanin et dr Milutin Garašanin; à Korbovo près de Negotin, dirigées par dr Draga Garašanin; à Pavlovac aux environs de la ville de Vranje ainsi qu'à Grivac dans la région de Kragujevac, toutes deux dirigées par dr Branko Gavela; à Bubanj près de Niš, menées par dr Milutin Garašanin; à Nosa près de Subotica et à Humska Čuka, dirigées par dr Draga Garašanin.

b) La pénétration grecque et romaine sur le territoire des Balkans et notamment dans notre pays.

Les recherches donnant sur ce problème englobèrent plusieurs études de caractère plus restreint, tels que: l'étude de la céramique grecque et romaine, de la numismatique, de la sculpture, de l'architecture de l'époque, ainsi que l'étude des différents cultes de l'antiquité, de même que l'étude du Limes romain.

Les fouilles et les recherches entreprises dans le cadre des problèmes cités furent menées par les collaborateurs de l'Institut: dr Branko Gavela, dr Miodrag Grbić, Djordje Mano-Zisi, dr Djordje Stričević, dr Rastislav Marić, Nevenka Petrović, Dušanka Vučković-Todorović, Ljubica Zotović et autres.

C'est sous la direction des collaborateurs précités que furent exécutées les fouilles à Niš, Viminacium, Budva, Duklja, Mitrovica, Moravac, pour ne mentionner que les plus importantes.

c) Le différent entre la civilisation byzantine et les tendances nouvelles apportées aux Balkans par les Slaves.

Sous l'hospice de ce problème on a procédé à l'étude d'une suite de questions visant le caractère du legs byzantin persistant dans nos contrées, sur sa forme, de même que sur ses influences sur les éléments culturels autochtones et ceux apportés par les Slaves. On s'est de même attaché à l'étude des caractères fondamentaux de la civilisation des anciens Slaves.

Des recherches plus étendues, dans le cadre des problèmes numérés, furent entamées à Caričin Grad, près de Lebane, sur la forteresse de Niš, puis à Doclea, à Doljani, à Bregovina, à Dobroča, à Hinga près de Subotica, à Gradište près de Kikinda, et autres

où prirent part les collaborateurs suivants: Djurdje Bošković, Aleksandar Deroko, dr Milutin Garašanin, dr Draga Garašanin, dr Miodrag Grbić, Vojislav Korać, dr Jovan Kovačević, dr Mirjana Ljubinković, Djordje Mano-Zisi, Nevenka Petrović, dr Svetozar Radočić et dr Djordje Stričević.

d) L'époque de la stabilisation et du développement de la civilisation des Slaves des Balkans, spécialement de celle du peuple serbe.

On a procédé aux recherches de l'architecture d'un nombre de monuments, à savoir: monastère de Studenica, l'église de la Vierge de Ljeviša de Prizren, monastère de Kalenić, monastère de Hilandar, de Ravanica, de la Vierge de Ratac, les églises patriarcales à Peć, aussi bien que sur quelques monuments profanes et des ensembles urbanistiques: Ulcinj, Stari Bar, Novo Brdo, Smederevo, la forteresse de Prilep et de Pirot, les anciens palais de Dubrovnik, et d'un nombre de monuments turcs.

Les études de notre peinture médiévale ainsi que des icônes furent menées à Dečani, dans le patriarcat de Peć, de Šopočani, de Studenica, de Veluće et autres. Parallèlement on a étudié les anciens manuscrits et miniatures se trouvant dans les trésors des monastères de Dečani, du patriarcat de Peć ainsi que dans les archives et bibliothèques de Ljubljana, de Zagreb, de Zadar, de Split, de Novi Sad, de Kotor etc.

Les collaborateurs prirent part aux recherches mentionnées: Djurdje Bošković, Aleksandar Deroko, dr Radoslav Grujić, Dragoljub Jovanović, Vojislav Korać, dr Mirjana Ljubinković, Radićevo Ljubinković, dr Lazar Mirković, Slobodan Nenadović, Vladimir R. Petković, Nevenka Petrović, dr Svetozar Radočić, dr Zorica Simić-Milovanović, dr Djordje Stričević, Ivan Zdravković, Branislav Vulović.

Outre les problèmes d'ordre exclusivement scientifique que nous venons de mentionner, l'Institut s'efforça à l'élaboration d'un inventaire de monuments se trouvant sur le territoire de la R. P. de Serbie.

A partir de l'année 1949 l'Institut a organisé 58 groupes d'étude comprenant 3 à 5 membres, qui menèrent avec succès la prospection des monuments et stations archéologiques en Serbie, y compris Kosovo et Metohija.

Dans sa publication Monuments et stations archéologiques en Serbie, de laquelle parurent jusqu'à la fin de 1957 les deux premiers tomes, l'Institut a mis à l'évidence les résultats obtenus.

Depuis sa fondation en 1947 l'Institut a tenu 293 réunions où furent discutés 367 travaux dont 54 dûs aux spécialistes — collaborateurs externes de l'Institut, ainsi que des savants de l'étranger (de l'Angleterre, de la France, de l'URSS, de l'Allemagne de l'Ouest, de l'Italie, des Pays-Bas et de la Belgique).

En même temps l'Institut a édité les publications suivantes: Starinar I, II, III-IV, V-VI, Monographies T. 1, 2 et 3, Matériaux T. 1, 2 et 3.

La bibliothèque a assemblé jusqu'à 1957: 8.146 numéros (livres et périodiques) et a entamé un système d'échange avec plus de 140 institutions de l'étranger et vers 40 du pays.

Aux recherches organisées par l'Institut prirent part sauf les membres et les collaborateurs en titre de l'Institut, vers 214 spécialistes et diplômés d'étude. L'Institut est en relation étroit avec les musées de la R.P. de la Serbie, ainsi qu'avec les services des monuments historiques, s'avisant à unifier à organiser les recherches archéologiques du pays. Cette réunion avec les représentants des musées et des services eurent lieu jusqu'à ce jour. On procéda à un échange intime des expériences acquises tout en insistant sur un plan de recherche collectivement admis et exécuté.